

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या ४६५१

काल न० २५१ पतंज

खण्ड

ॐ ओ३म् ॐ

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैण्वटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विभूषितम्]

तस्यायं—

द्वितीयो भागः

(प्रथम-द्वितीयाऽध्यायात्मक , नवाष्टिकादग्रिम)

स च—

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना

महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण

वेद-व्याकरण साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण

पण्डित वेदव्रतेन वर्णिना सम्पादितो

‘विमर्श’टिप्पण्या च सयोजितः ।

प्रकाशकं —

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्

गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

प्रथम संस्करणम्

द्विसहस्रम्

२०००

२०२० विक्रमाब्दे

१८८५ शकाब्दे

१९६३ ख्रिस्ताब्दे

मूल्यम् १६ ००

षोडशरुप्यकाः

(सोलह रुपये)

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थान

पो० गुरुकुल भज्जर, जि० रोहतक

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः

वेद-व्याकरण साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्यः

(उपाचार्य.—महाविद्यालयगुरुकुलभज्जरस्य)

मुद्रकः—

श्री क्षीराचन्द्र शिवहरे, एम. ए.

मैनेक्रिग हायरैक्टर

वी फाइन आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, जजमेर.

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः

श्रीभगवत्सतल्लिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[प्रदीप-उद्घोत विमर्शः समलङ्कृतम्]

तस्य—

द्वितीयो भागः

(प्रथम-द्वितीयाऽध्यायात्मकः, नवाङ्किकादमिमः)

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिण्ङित् ॥ १ । २ । १ ॥

ङित्किङ्चने तयोरभावात्प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

ङित्किङ्चने तयोरभावात्—ङकारककारयोरभावात्—ङित्त्वक्त्विभ्योर-
प्रसिद्धिः । सता ह्यभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । न चाऽत्र ङकारककारावितौ
पश्यामः । तद्यथा—‘चित्रगुर्देवदत्तः’ इति; यस्य ता गावो भवन्ति स एव
ताभिः शक्यतेऽभिसम्बन्धुम् । भाव्येते तर्जनेन,—‘गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिण्ङि-
ङ्गवती’ति । ‘असंयोगालिङ् किङ्गवती’ति† ।

प्रदीपः—गाङ्कुटादिभ्यः । चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये—ङित्त्वक्त्विभ्योरभिसम्बन्धप्रसि-
द्धानम्, भावनम्, सञ्ज्ञाकरणम्, अविवेकश्चेति । तत्राप्यपक्षनिराकरणाच्च वातिक-
मुपन्यस्यति—ङित्किङ्चन इति । सता हीति । विद्यमानेन वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य

उद्घोतः—गाङ्कुटादिभ्यो० । अस्य तद्वृत्तिवैभक्त्येन वार्तिकानुष्ठानमात्रद्वयाह—चत्वारोऽत्रेति ।
उपक्षिप्ताः । वृषणद्वारा साक्षात्प्रोक्षा इत्यर्थः । तत्राप्येति । तत्र हि ग्राहकप्रतिष्ठाः प्रो-
क्षित्वास्त्यय इत्यस्यङ्कारककारपुङ्ग्वित्यर्थः । तयोरिति तत्पञ्चमेन पुनस्तयोरपि ङकारककारयो-
र्ङित्त्वक्त्वयोरभिसम्बन्धप्रसिद्धिरिति । यथा चैतन्नया पक्षप्रसङ्गात्
शुक्लम् । ङित्त्वक्त्विभ्योरभिसम्बन्धप्रसिद्धिरिति । तद्वयवद्वाराऽप्रसिद्धिरित्यर्थः । तत्राप्येति ।
वस्तुने वेति । ‘यकादेरिति’ शेषः । अङ्गिण्ङित्त्वयोरभिसम्बन्धप्रसिद्धिरिति ।

भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ङकारककारवितावादेशौ प्राप्तुतः । कथं पुनरित्सञ्ज्ञो नामादेशः स्यात् ? किं हि वचनाच्च भवति ? एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते, न चात्र षष्ठीं पश्यामः । 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'अञ्जि'दिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मादित्युत्तरस्य' (१. १. ६७) इति ।

सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम्—गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिण्डित्सञ्ज्ञो भवतीति । असंयोगाल्लिट्कित्सञ्ज्ञो भवतीति ।

सञ्ज्ञाकरणे किङ्दग्रहणेऽसम्प्रत्ययः शब्दभेदात् ॥ ३ ॥

सञ्ज्ञाकरणे किङ्दग्रहणेऽसम्प्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् ? 'शब्द-भेदात्' । अन्यो हि शब्दः 'किङ्नी'ति अन्य 'किती'ति 'डिती'ति च । तथा किङ्दग्रहणेषु डिङ्दग्रहणेषु चानयोरेव सम्प्रत्ययः स्यात् ।

प्र०—शक्यते कर्तुम् । न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्सञ्ज्ञकोऽस्ति येन तस्य किदिति व्यपदेशः स्यात् । सत्त्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाऽभाव इत्यप्रामाण्य-मापतति । न च गाङ्कुटादिभ्यश्चङादेः किङ्क्तोऽनेन विधानमुपपद्यते, अञ्जिण्ड-ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भाष्येते इति । गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्जिण्प्रत्ययः स किङ्कवति । ङकार इत्सञ्ज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः । स तु ङकार आदौ मध्येऽन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते, इदमस्मान्तस्यैव विधानात् । इतां च धर्मोऽश्रयमाणा नामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम् । भवतीति चेदिति । टित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावात्, ङ इदन्त-रोऽस्येत्यनन्तरार्थं बहुव्रीह्याभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ङ इत् किदिति तत्पुरुष एव न्याय्यः, स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वात्, बहु-व्रीह्यानुपपादाच्च 'कुटितं' त्यादौ प्रसिद्धकित्त्वाच्चङादयो यथादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थभिधाने समर्थाः । एतदयञ्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथाऽस्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरंस्तदा किञ्चेत्यन्त्यस्य स्युः । कथं पुनरिति । इत्सञ्ज्ञो ह्यसन्नेव कार्यमात्रं प्रति-

ङ०—ङोपाऽभावाद्यमनुवाद इति न शङ्क्यम् । ननु शशविषाणादिशब्दैरसताऽपि विषाणेन शशस्य सम्बन्धः प्रतिपाद्यते इति चेन्न, तद्वत्स्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अञ्जिण्डग्रहणेति । नच कुदेदिति विहितव्यङ्ग्यः कमेर्णिङ्गञ्च न्याहुक्तये तदिति वाच्यम्, गाङ्कुटादिभ्योऽनेन तयो-र्विधानेऽपि प्रत्ययाधिकारेऽस्य पाठाऽभावेन प्रत्ययत्वाऽभावाच्चकारणकारबोरित्त्वाऽप्रकृतौ णितोस्तपोरसम्भवात् । भाष्ये भाष्येते तर्ह्यनेनेति । प्रकरणेऽप्येत्यर्थः । ननु 'भाष्येते' इत्यपुङ्ग, पञ्चमीनिर्देशेनादेशविषयसम्भवात् आह—गाङ्किति । गाङ्कादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तन्वादेः सिद्धत्वादिशेषेण पृथ विवितात्यर्थमित्याह—ङकार इति ।

तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्—‘भाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिङ्ङवती’ति । असंयोगा-
लिङ्किङ्ङवती’ति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः, नञन्तरेण वतिमतिदेशो
गम्यते ? न कर्तव्यः, अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—‘एष ब्रह्म-
दत्तः’ । अत्रब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ते मन्यामहे—ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति ।
एवमिहाप्यङ्कितं ङिदित्याह, ङिङ्ङदिति गम्यते । अङ्कितं किदित्याह, किङ्ङदिति
गम्यते ।

तद्वदतिदेशोऽङ्किङ्ङिधिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तद्वदतिदेशोऽङ्किङ्ङिधिरपि प्राप्नोति । ‘सृजिदशोर्भत्यमकिति’ (६. १.
५८) । सिसृक्षति दिदृक्षते । अकिलक्ष्णोऽमागमः प्राप्नोति ।

प्र०—पादयति, आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति । किं हीति । लोपस्य यथादेशत्वं
तथा ङकारस्यापीत्सञ्ज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः । तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्तते ।
सञ्ज्ञाकरण इति । अक्तपरिमाणा सञ्ज्ञा कृतेति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे सञ्ज्ञा-
स्वरूपानुपलम्भात्सञ्ज्ञानामसम्प्रत्ययः । कित्सञ्ज्ञाकरणे तु व्यच्चेः ‘कुटादित्वमनसी’
ति वचनात्सम्प्रसारणार्थं स्यात् लिटः कित्सञ्ज्ञा च वचिस्वरूपीति । सम्प्रसारणार्था
स्यात् । गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि कित्सञ्ज्ञा किमर्था स्यात् ? अनर्थिका भवतु, न्यायानुगतेऽर्थे
किं कुर्मः । किङ्ङति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्याद्यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः ।

उ०—नन्वेवं लोपस्यावयवकत्वेन विधानं व्यर्थमत आह—इतां चेति । एवं च कार्थार्थ
विधानमिति भावः । ननु भाव्यमानः सर्वाप्यादेश एवेत्यत्र मानाऽभावादादेशप्रतिषेध इत्य-
युक्तमत आह—टिप्पेति । अनेभागमत्वं निराकृतम् । उरणपरवद्वन्तरोऽस्तिवति चेद-
न्नाह—ङ्—इदनन्तर इति । नन्वेवमपि बहुव्रीहिणा कित्सञ्ज्ञेन प्रत्ययाभिधानात्तस्य भावे-
काल्पाय कथमादेः स्यादप्य आह—तत्पुरुष इति । न च तस्यादित्वे इत्येवं व्यर्थं लशकतद्धित
इत्येव सिद्धेरिति बाध्यम्, अतद्धित इति पयुंशासेन प्रत्ययसञ्ज्ञाकालिकादेरेव तेनेर्त्वावधा-
नात् । अनुपपादः—अनुपपत्तिः तामेव दूषयति—कृदितित्यादाविति । अथास्मादेवेति ।
अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः । अन्त्यस्य स्युरिति । न च कित्सञ्ज्ञेन गुणप्रतिषेधाद्यर्थ-
त्वेन अतिरिक्तार्थात्तात्काल्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति बाध्यम्, गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वा-
देशत्वं, सर्वादेशत्वे च तद्वर्त्यमित्यभ्योभ्यास्येन सर्वादेशत्वाऽङ्गाभेऽभ्यासादेवापत्तेरिति
भावः । तातञ्स्तु यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तम् । भाष्ये तस्मादित्युत्तरस्येति । एवं वादेः
परस्यैवत्वस्य आप्त्या आदेशपक्षे ह्यङ्गसिद्धेः स न युक्त इति भावः । संप्रसारणं—व्यच्चे-
र्ग्रहिष्येत्यनेन । गाङ्कुटादिभ्य इति । व्यचिमेवानुवदेदिति भावः । भाष्ये—किङ्ङग्रहणं
इति । किङ्ङति चेत्वादादित्यर्थः । कुत्रिमेति । उभयगतमिजानत इत्वं दूषणं बोध्यम् । भाष्ये

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रसज्यप्रतिषेधात्, प्रसज्यायं प्रतिषेधः कियते—
'किति ने'ति ।

सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति उच्युकुटिषति, निचुकुटिषति—
'क्षितः' इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति^१ । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सिद्धन्तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् ?

प्र०—अनयोरेवेति । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति न्यायात् । चङादीनां तु क्तिरकरणं क्तिप्रदेशेषु प्रहणार्थं स्याद्यत्र संज्ञारूपानुपलब्धिः । एष ब्रह्मवत् इति । निज्ञाति भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्वपारोपणं कियत् इत्यतिदेशगतिः । अकिञ्चिद्विप्रसक्त इति । कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुण-
निषेधादीनामेवातिदेशः । अमागमस्तु स्वाश्रयः केन निवार्यते । यथा ब्राह्मणवदतिदेशः कृत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति । 'अकिती'ति च पर्युदासाश्रयणात्किप्रति-
बद्धकार्याऽभावात्स्वाश्रयोऽमागमः स्यात् । सिद्धं त्विति । प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनि-
षेध एव क्तिर्कार्यम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति । विशिष्टमत्र क्तिर्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः ।

उ०—एष ब्रह्मवत् इति, भेदप्रदर्शनम् । अत्र ब्रह्मवत्त्वमिति । अस्य 'अयं चे'त्यादिः । तदाह—
निज्ञाति भेदे इति । निर्णीते भेदे इत्यर्थः । अतिवेशगतिरिति । तत्फलकम् इत्यर्थः । आह-
वार्तोपस्य तत्कार्यबोधनफलकत्वादिति भावः । व्यपदेशातिषेधे किङ्कृत्यपदेशविषयऽकिङ्कृत्यप-
देशस्य स्वाश्रयस्य निवर्तनदाह—कार्येति । व्यपदेशम्—किन्वाविकृतं निमित्तम् । करणे
षम् । यदि तु अतिविषयमानविषयस्वाश्रयकार्याऽभावेऽतिवेशत्वभावसिद्धः, तथा तत्रैव
दृष्टान्ते मध्यमानादिभिन्निरिति न दोषस्तथापि परिहारात्तदस्त्वानिधात्वज्ञानत्वान्मैतत्तु
निकृष्टं भगवता । विशिष्टमत्रेति । ततः परस्य यत्त्वमिति विवक्षित इत्यर्थः ।

नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति । तद्यथा मथुरायामिव 'मथुरावत्' पाटलिपुत्र इव 'पाटलिपुत्रवत्' । एवं द्वितीव 'द्विद्वत्', कृतीव 'कृद्वत्' ।

अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते, न सर्वं किदेव स्यात्, ङिदेव वा ।
पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिखपियजादीनामसंप्रसारणं सार्व-
धातुकचङादिषु ॥ ८ ॥

प्र०— सप्तम्यर्थेऽपि वतिरिति । सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः । ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः । अयं भावः—यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थे एवात्रादत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः, अपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः । एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टक्रियातिदेशार्थे एवावृण्वितः प्रत्ययस्य तद्रूपासङ्गः उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशो यो ङितस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् ।

अथ किमर्थमिति । कार्यार्थादनुबन्धासङ्गस्यैकेनानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः । एकस्य चानुबन्धस्य करणेऽतिवेशोपि भेदेन न कर्तव्यः ।

आवसथ इति । रुदिविदिभ्यां ङिदित्यतो ङिदिति वर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः ।

उ०— सप्तम्यर्थे वतेरविधानाद्वाह—सप्तम्यर्थे इति । यद्यपि सप्तम्यर्थवत्त्वमैकदेशस्तद्धै प्रयुक्तः सत्या सत्वभामेतिवदित्यपि भाष्याशयो वक्तुं शक्यस्तथापि सार्वधातुकमिति सूत्रविषये पचेतामित्यादावातो ङित इति स्वकार्यस्यातिदेशानापत्तिरत आह—अयं भाव इति । तद्रूपासङ्गः तद्रूपातोप इत्यर्थः । निर्गलं व्याकथानमयुक्तमत आह—उपदेशोति । पूर्वस्येति । परभिन्नस्येत्यर्थः । भाष्ये सप्तम्यर्थपीत्यपिना वृद्धयर्थसंग्रहः । तेनोभयसिद्धिः । तेन तुल्यमिति वत्त्वमैकदेशत्वाभावे तात्पर्याद् । तेन ततः परस्य वत्त्वार्थं तन्मेति बोध्यम् ।

अनुबन्धभेद इत्यस्य प्रत्ययादावित्यादिः । अतिवेशोपि भेदेनेति । अत्र प्रकरणे इत्यादिः । अपिना तत्तत्प्रवेशेषु बोधग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति सूचितम् ।

इवेर्विभाषा घेट्ठोरिति षड् । जस्तस्मिन्वत्यङ् ष । वचेरस्यतिवत्तीत्यङ् वचउमि-
त्युम् । सर्वत्र ङित्वे ङित्वे वा शेषः । यथेह भवतीति भाष्यस्य—यथेह शून इत्यादौ
सम्प्रसारणं भवति तथा षड्दावपि स्यादित्यर्थः । भाष्यस्य—अथङ् इति । एवमाहुर्पूर्वाङ्

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडा-
दिषु च ।

सार्वधातुके प्रयोजनम्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानिति, एवं 'स्वप्तिः
स्वपिथः' अत्रापि प्राप्नोति ।

चडादिषु च प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः ? चडङ् नजिङ् ड्वनिवथङ् नङ् ।
चङ्—यथेह भवति 'शूनः शूनवानिति, एवम् 'अशिश्वियत्' अत्रापि प्राप्नोति ।
अङ्—यथेह भवति शून उक्त इति, एवम् 'अश्वद् अवोचद्' अत्रापि प्राप्नोति ।
नजिङ्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इति, एवं 'स्वप्नक्' अत्रापि प्राप्नोति ।
ङ्वनिप्—यथेह भवतीष्टमिष्टवानिति, एवं 'यज्वा' अत्रापि प्राप्नोति । अथङ्—
यथेह भवत्युषित इति, एवम् 'आवसथः' अत्रापि प्राप्नोति । नङ्—यथेह
भवतीष्टमिति, एवं 'यज्ञः' अत्रापि प्राप्नोति ।

जाग्रोगुणविधिः ॥ ६ ॥

जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम्[†] । यथेह भवति—जागृतः जागृथ इत्यङि-
तीति पर्युदासः, एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति ।

अपर आह—“जाग्रो गुणविधिः ।” जगार्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह
भवति—जागरितः जागरितवानिति । एवं जागृतः जागृथ इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०— जाग्र इति । किति गुण इष्यते, न ङिति । एवं च विषयविभागः पृथगनुबन्धो-
पादानादेव लभ्यते ।

उ०—एव प्रत्यय इति भावः । अन्वया कलाभावात् उपसर्गे वसेरित्यत्र कितित्यनुवृत्तौ आप्या-
सन्नतिः स्पष्टेवेति केचित् ।

भाष्ये अपर आहति । यद्यपि सर्वत्र क्रिये किये वा सूत्रे तत्तत्प्रत्ययेषोपादातव्यम् ।
एवं च सर्वथा जागरित इत्यादौ गुणभवमसिद्धमिति आप्यासन्नतासंगतिस्तत्रापि जागरित
इत्येतत्सिद्ध्यर्थमन्यतरद्वयं यदि तत्सूत्रे न क्रियते तदायं ग्रन्थ इत्याहुः ।

† वचिस्वपियजादीनां किति ६.१.१५. । ‡ 'इष्टवान्' कश्चिन् । †† जाग्रोऽविधिष्णोर्लुक् ७.३.८५.

कुटादीनामिड्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

कुटादीनामिड्प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति—‘लूत्वा, धृत्वा’ इति ‘श्रुकः किति’ [७. २. ११] इतीड्प्रतिषेधः, एवं ‘नुविता धुविता’ अत्रापि प्राप्नोति ।

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । किं ‘च’ ? इट्प्रतिषेधश्च । नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः—“क्त्वायां च कित्प्रतिषेधः” इति । यथेह भवति—देवित्वा सेवित्वेति “न क्त्वा सेट्” [१. २. १८] इति कित्त्वप्रतिषेधः, एवं ‘कुटित्वा पुटित्वा’ अत्रापि प्राप्नोति ।

अथवा देश एवायं चः पठितः—क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहृतम् । इट्प्रतिषेधो यथेह भवति ‘लूत्वा धृत्वा’ “श्रुकः किति” इतीड्प्रतिषेधः, एवं ‘नुवित्वा धुवित्वा’ अत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०— नुविनेति । नू स्तुनौ । धुविनेति । धू विधूननं । कितीति सप्तमीनिर्देशात् इट्-प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः । नत्विट्प्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यम् ।

कुटित्वेति । न क्त्वा सेडिनि । निषेधो विशेषानुपादानादौपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात् । अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वा-विदेश एव न स्यात् ।

नुवित्वेति । कित्त्वेनात्र कित्त्वं येन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः ।

उ०— नू धू, कुटादी । सप्तमीनिर्देशादिति । वस्तुतः पूर्वस्य कार्येऽतिदेश इत्यस्य परमिच्छ-कार्ये इत्यर्थः । स्वकार्यं विवक्ष्यत एवातो हिन इत्यादीति बोध्यम् ।

ननु न क्त्वेति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न बोधो ऽत आह—न क्त्वेति । नन्वौप-देशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन चरितार्थमातिदेशिकं न निषेधेदित्युक्तेराह—अथ-वेति । न स्यादिति । कुटादिभ्यः परस्य कित्त्वविधानं त्वन्यत्र चरितार्थं कुटित्वेत्यादौ कित्त्व-प्रतिषेध एव स्यात् । न तु कित्त्वमिति भाष्याह्वरार्थः । एवं च कुटित्वेत्यादौ गुणः स्यात् ।

ननु पृथगनुबन्धकरणेपि नुवित्वेत्यादौ कथं श्रुक इति निषेधो न, औपदेशिककित्त्वसंस्था-दित्यत आह—कित्त्वेनेति ।

स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन क्त्वित्वेनौपदेशिकं क्त्वं बाध्येत । सत्यपि तु क्त्वित्वे किदेर्द्वेषः । तस्मान्नुत्वा ध्रुवेत्येव भवितव्यम् ॥१॥

सार्वधातुकमपित् ॥१॥ २ । ४ ॥

सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् ? अपिदितीयत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो क्त्वं प्रसज्येत—कर्ता हर्ता । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—नानेनार्धधातुकस्यापितो क्त्वं भवतीति । यद्यमार्धधातुकीयान् काश्चिन्ङितः करोति चङङ्निजिङ्ङ्वनिवथङ्निङः । सार्वधातुकेप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकाश्चङङ्निजिङ्ङ्वनिवथङ्निङः । कथंजातीयकाश्चेते ? आर्धधातुकीयाः ।

प्र०— सत्यपीति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य क्त्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्त इति न्यायाभावाच्च । नहि कुटिता कुटितुमित्यादौ क्त्वं प्राप्ते क्त्विवारम्भः ॥१॥

सार्वधातुक । लिङ्गादव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वैति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याज्ञापप्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्तं ।

आर्धधातुकीयानिति । अर्धधातुपु भवा इति ठञ्न्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद् बह्वचोन्तोदात्ताट्ठमिति ठञ्भवे वृद्धान्छो भवति । तातड्स्तु क्त्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाङ्त्वित्वस्य, ङ्वनिपां क्त्वित्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वात् क्त्वित्वाप्राप्तिः ।

उ०— भाष्ये तस्मादिति । एवं च 'अदेशे ऽयं चः' इति स्थितम् ॥१॥

सार्वधातु । लिङ्गादिति । ऋदादीनां क्त्वादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने तुजादौ क्त्वित्वमतिव्याप्तम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकं ऽव्याप्तमिति भावः । आर्धधातुकशब्दस्य परत्याद्यट्ठगन्तत्वेनान्तोदात्तत्वाद् बह्वचोन्तोदात्तादिति ट्ठं प्राप्नोतीत्यत आह—अर्धेति । अर्धधातुशब्दस्तत्पुरुषेन्तोदात्तः, ततश्च भवादावर्थे बह्वच इति ट्ठञ्, निष्वादाद्यदात्तत्वमिति भावः । भवेति । तेषु भवा सप्तार्धधातुकमित्यर्थः । ठञ्न्तत्वादिति । आर्धधातुकशब्दस्येति शेषः । आर्धधातुकसंज्ञायां संज्ञित्वेन भवानार्धधातुकीयानित्यर्थः । आर्धधातुक इतिवदार्धधातुकानिति वक्तव्ये आर्धधातुकीयानियुक्तिः प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या इति न्यायेनेति बोध्यम् । ननु हेक्त्वित्वेनैव सिद्धे तदादेशतातडो क्त्वं सार्वधातुकाङ्त्वित्वस्य ज्ञापकं स्यादत आह—तातड्क्त्विति । पित्त्वान्क्त्वित्वाप्राप्तिरिति । तद्धि सुप्तेष्वपि तुगर्थमनुदात्तार्थं आवदयकमिति भावः । एवं च पूर्वसूत्रे सहर्षदेशादिहापि तत्पुष्कारणमिति तात्पर्यम् । यद्वा ङ्वनिप्रक्षिप्तः ङ्वनिभूतकालानामिति च प्रक्षिप्तः पाठ इति तात्पर्यम् । छञ्चिकरणानामिति । ते ऋङ्क्षिचिणः ।

यथेतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति, षडङ्गौ लुङ्विकरस्थानां ज्ञापकौ स्याताम्, नजिङ्घर्तमानकालानाम्, ङ्निष् भूतकालानाम्, अथङ्शब्द औणादिकानाम्, नङ्शब्दो घञर्थानाम् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं पुनरयं पर्युदासः—यदन्यत्पित इति, आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः— पिबेति ? कश्चात्र विशेषः ?

अपिन्ङिदिति चेत् शबेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ १ ॥

अपिन्ङिदिति चेत् शबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । च्यवन्ते प्लवन्ते । किं कारणम् ? आदिवत्त्वात् । पिदपितोरेकादेशोऽपित आदिवत्त्वात् । अस्त्यन्यत् पित इति कृत्वा ङित्वं प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—पिबेति ।

न पिन्ङिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्र०— क्यवन्ते प्लवन्ते इति । गुणापूर्वं नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्य प्रत्यादिवद्भावाद् गुणनिषेधः स्यात्, साधारण-परिहराभिधानाय वार्त्तादाङ्गमिति नाश्रितम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु ङित्वनिषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पूर्व प्रत्यन्तवत्वान्ङित्वाभावः । यद्यापि सार्वधातुकावयस्याकारस्यैकादेशः तथापि परं प्रत्यादिवत्त्वादन्तःशब्दः सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव ङित्वम् । न्यवे इति चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेश इति ङित्वप्रसङ्गः ।

उ०— प्रत्यादिवद्भावादिति । शान्वत्कल्लाभायादिवरवमेव प्राप्नोति, नत्वन्तवद्भावः । तेन हि ङित्वाभावो अर्थः क्वचित् ननु तादृ इति भावः । साधारणेति । व्याश्रयेष्वस्य प्रवृत्तिमङ्गी-कृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिके न तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भगवात्सयः । यद्यपीति । अकारवोरेकादेशस्योक्त्यायेवपिस्वेप्युभयत आश्रयेष्वादिवत्त्व-निषेधात्सार्वधातुकत्वाभावेन न ङित्वम् । परादिवद्भावेन तु न सार्वधातुकत्वकालः परस्य सार्वधातुकावयवत्वेपि तत्त्वाभावादिति भावः । परं प्रतीति । परं समुदायं प्रतीत्यर्थः । एका-देशस्यानितावचौ पूर्वपरी ययोः समुदाययोरन्तादी एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवदिति सूत्रार्थ इति भावः । अन्युपेक्षापि भगवादेव प्रत्यन्तवत्त्वं दोषात्तरमाह—न्यवे इति । इलं भः सूत्रभाष्ये तु 'किञ्च पिब पिब किञ्च' इत्यर्थसिद्धयर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एवाभिहितः ।

न पिच्छदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि† । किं कारणम् ? आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत् स्यात् । तत्र पिच्छेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति । उभयथापि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥४॥

असंयोगास्त्रि कित् ॥ १ । २ । ५ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिट कित्त्वं गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन‡ । ववृते ववृधे ।

प्र०— तुदानीति । यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्वृत्तत्वादाटः पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान्क्वित्त्वनिषेधः । तुदै इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति क्त्वित्प्रतिषेधप्रसङ्गः ।

स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्तौ तथाऽऽदेशोपि कृतेऽव्यवधानबुद्ध्या भवतः ॥५॥

असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति । विभिदतुः विभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः । ववृत इत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण निवार्यते ।

उ०— यद्यप्युत्तमस्येति । आहुत्तमस्येत्यस्योत्तमस्याङ्गागमो भवति यस्याद् स पितित्यर्थ इति भावः । मन्वादायमेकादेशो, न च स पिदवयवो, मिथेव हि पिद्, इत्यत उक्तम्—तद्वृत्तत्वादिति । शास्त्रेण तद्वृत्तत्वबोधनादित्यर्थः ।

क्वित्त्वविधिप्रतिषेधौ न पूर्वस्य कार्ये इत्यत आह—यथेति । अव्यवधानबुद्ध्येति । अप्रत्यक्षव्यवधानबुद्ध्येत्यर्थः । भाष्ये—व्यवधानमिति । क्त्वित्प्रसङ्गे निषेधे कर्तव्ये सापेक्षव्यवधानमित्यर्थः ॥४॥

असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति विशिष्योक्तिः किमर्थेत्यत आह—विभिदतुरिति । यद्यपि गुणे कृते क्रियायांऽभावात् तदप्राप्तौ क्त्वित्त्वमनित्यमिति शङ्कं वक्तव्यम् । तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भावः । द्वयोरप्यनित्यत्वमिति । क्त्वित्त्वे क्त्विति चेति प्रतिषेधाद् गुणोऽनित्यः । गुणे संयोगात्परत्वात्किञ्चननित्यमिति भावः ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य*' इति ।

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं बाधते । इह पुनरु-
भयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः—ईजतुः, ईजुः× । गुणस्यावकाशः—
वर्तित्वा वर्द्धित्वा+ । इहोभयं प्राप्नोति—ववृते ववृधे । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति ।

इदं तद्वृत्तम्—“इष्टवाची परशब्दः” इति, “विप्रतिषेधे परं यदिष्टं
तद्ववति” इति ॥५॥

प्र०— न वा कसस्येति । यथा कसस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहाति-
देशसामर्थ्यादित्यर्थः ।

युक्तं तत्रेति । कसस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावः । इह तु सम्प्रसारणविधौ
कृतार्थत्वाद् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते
तातह्न्यायेन ।

इष्टवाचीति । सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥५॥

उ०— ननु कसस्यानवकाशत्वादित्युक्तम् । गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या कसमातेरत आह—
यथेति । अन्यथाज्ञातस्य निषेधायोगेन विनिष्टविधानं व्यर्थं स्यादिति कस्यवस्याप्यो प्राप्तगुणं
वाचित्वा कस् एवेति भावः । तथेहेति । अदुपपन्नविषयैतल्लक्षणोपपन्नप्रापितनिषेध-
सामर्थ्यादित्यर्थः ।

ननु विध्युन्भूतकत्वेन निषेधस्य बलवत्त्वमयं च कार्यातिदेशोऽत आह—दुर्बलेनेति ।
अतिदेशदुर्बलत्वे हेतुः कृतार्थत्वादित्यन्तः । तातह्न्यायेनेति । ज्ञातकिं गुणादिनिषेधार्थत्वेन
किमस्य चरितार्थत्वाद्नेकाल्शिदित्यनेन यथाऽपवादकिञ्चित्त्वस्य बाधस्तथेत्यर्थः । केचित्तु
हवं न युक्तं, विचति गृह्णातीत्यादौ सम्प्रसारणेन चरितार्थतया किमस्य गुणनिषेधातिदेशाना-
पत्तेः, अतिदेशोपप्लुततद्विषयनिषेधसामर्थ्याद् गुणबाध इत्येवं वार्तिकस्य कैयटेन व्याक्याना-
देतदासामानभिज्ञैकदेशिनश्च विषम इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः ॥५॥

* १. १. ४५. वा० २. × वचित्वापि० ३. १. २५. + न क्त्वा सेट् १. २. १८. 'वतिता वतिता'
पाठान्तरम् । † १. ४. २. वा० ७.

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? इन्धेः संयोगार्थं वचनम् । भवतेः पिदर्थम् । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ?

इन्धेरल्लन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां
किद्वचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥

इन्धेरल्लन्दोविषयो लिट् । नल्लन्तरेण ल्लन्द इन्धेरनन्तरो लिङ् लभ्यः ।
आमा भाषायां भवितव्यम्† । भुवो वुको नित्यत्वात् । भवेतरपि नित्यो
वुक्* । कृते गुणे प्राप्नोति, अकृतेपि प्राप्नोति । ताभ्यां किद्वचनानर्थक्यम् ।
ताभ्यामिन्धिभवतीभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥६॥

प्र०— इन्धि । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैष्टं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति ।
बभूवेत्यजलक्षणत्वाद् वृद्धेरितलक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गान् । गुणमात्रनिषेध एव तु
बभूविथ अहं बभूवेति च शित्त्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नः ।

इन्धेरिति । भाषायां लिट् आमा व्यवधानाच्छन्दस्यमन्त्र इत्याम्प्रतिषेधादेत-
दुक्तम् । न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः । तत्र छन्दस्युभयधेति लिटः सार्वधातुकत्वा-
त्समीध इति क्त्वात्रलोपः । आर्धधातुकत्वाच्च भगवत्भावः । व्यत्ययो बहुलमिति
वचनाद्वा । नित्यो वुगिति । ओः सुपीत्यत ओरिति नानुवर्तत इति भावः । एकदेश-
विकृतस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृत-
प्रसङ्गित्वाद्वुको नित्यत्वं, वुकि कृते गुणस्य प्राप्तरेव नास्तीति नैतयोस्तुत्यबलत्वम् ॥६॥

उ०— इन्धिभवति । इष्टासिद्धिमेव दर्शयति—बभूवेत्यजिति । ननु किञ्चविधानसामर्थ्याद्-
नित्यलक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह—गुणमात्रेति । एवं च तन्निषेधेनास्य
चारितार्थ्येनानित्यलक्षणवृद्धिनिषेधसत्त्वे मामाभाव इति भावः ।

ननु छन्दस्येव समीधे इत्यादौ नलोपाद्यर्थं किञ्चभावश्चकमत आह—तत्रेति । नन्वेवं
विकरणः स्यात् आह—आर्धति । नन्वेवं शब्दान्तरप्राप्तिः कपि न स्यात् आह—सत्या-
मपीति । औत्तरूपमादायेति भावः ॥६॥

मृडमृदगुधकुषक्षिशवदवसः क्त्वा ॥ १ । २ । ७ ॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते, न किदेव हि क्त्वा ?

“न क्त्वा सेट्” [१. २. १८] इति प्रतषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ।

यदि तर्हि मृडादिभ्यः परस्य क्त्वः कित्त्वमुच्यते नार्थो ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यनेन कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति—मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति ।

यदि नियमः कियते, इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकिञ्च प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथा-जातीयको मृडादिभ्यः परः क्त्वा ? कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा ? सेट् । एवमायस्यत्र कश्चिद्विभाषितेष्टा सोनिटां नियामकः स्यात् । अस्तु तावद्ये मेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थम् । य इदानीं विभाषितेष्टस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥७॥

प्र०— मृड । मृडादिभ्य एवेति । विपरीतनियमस्तु व्याख्यानात् भविष्यति मृडादिभ्यः क्त्वैव किद्ववर्तीति । नञ्निष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्वाकारणस्मृतः ।

लूयति । क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्त्वं तु क्त्वातांसुक्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ।

एवमर्पानि । क्लिशः क्त्वानिष्ठये रिति विकल्पेनेद्विधानात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदवदवसां क्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं गुधकुषक्षिशानां तु रत्तो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे क्षिशोरनिटः क्त्वः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥७॥

उ०— मृडमृद । विपरीतिति । विशेषणीभूतमृडादिस्कोषस्य व्याख्येत्वाद्यं व्याख्य इति भावः । न च स्कोके प्रधानसंकोष एव व्याख्येत्वात्वेन व्यवहृत्यते ‘राज्ञः संकोषः कार्यः’ इति, राजनिमित्तं स्वव्यवहारसंकोषस्तद्विस्तररूपः कर्तव्य इति तदर्थत्वं । समाधत्ते—व्याख्यानादिति ।

विशेषणार्थं स्यादाति । सुखेत्यादि च व्याख्येत्वात्वाद्वा । अस्यानर्थकारणेनैव कारणान्निवेशनव्याख्येत्वं विमलम् । अस्तुतः क्त्वः कित्त्वसामर्थ्यादेव तुल्यजातीयवैश्वो नियम इति बोध्यम् । भाष्ये विभाषितेष्टग्रहणमुपलक्षणमित्याशयेनाह—गुणेति ॥७॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छुः संख ॥ १ । २ । ८ ॥

स्वपिप्रच्छुयोः सनर्थं ग्रहणं किदेव हि क्त्वा ॥ ८ ॥

इको भल्ल ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिकः परस्य सनः कित्वमुच्यते ?

इकः कित्वं गुणो मा भूत्

इकः कित्वं क्रियते गुणोऽ मा भूदिति । चिचीषति तुष्ट्वति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

दीर्घारम्भात्

दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति+ ।

प्र०— सन्नर्थमिति । तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः कित्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥८॥

इको । किमर्थमिति । इको भल्ल हलन्नाच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थः । वक्ष्यमाणश्रात्राभिप्रायः ।

दीर्घत्वमिति । अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः ।

उ०— ननु रुदविदेति । सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिटो नियामकं स्यादतो भाष्ये—रुदविदमुष-ग्रहिस्वपीति । तत्र सूत्रे स्वपिप्रच्छयांग्रहणमित्यर्थः । तद्वत्त्वमयस्यः क्त्वे—तत्रेति । व्याख्या-नात् क्तवया न सम्बन्ध इति भावः । स्वपिप्रच्छयोः क्त्वः कित्वविधानमनिटः क्त्वो नियमार्थं न भवतीत्यन्वयः ॥८॥

इको भल्ल । सूत्रं किमर्थमिति वक्तव्ये किमितीकः परस्येत्युक्तमत आह—इक इति । उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति भावः । अत एवेकधातोर्न ग्रहणम् । उत्तरत्रार्थाधिकारा-जुरोधात् ।

ननु गुणस्य परत्वात्कथं दीर्घो बाधकोऽत आह—अज्झनेति । एवं जानवकाशात्वाद् दीर्घो गुणस्य बाधक इति भावः ।

१—‘रुदविदमुषग्रहि’ इत्येव भाष्यपाठः । सम्पूर्णद्वयपाठोऽङ्कयोगश्च ग्रामादिक इति कश्चिद् ।

‡ सार्वधातुका० ७. १. ८४. + अज्झनगमां सनि १. ४. ११.

कृते भवेत् ।

कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ।

अनर्थकं तु

अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ।

ह्रस्वार्थम्

ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति ।

भवेद् ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् ।

दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति । दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति ? किं कारणम् ? नहि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा—भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

५०- कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिषदिति भावः । अनर्थकं त्विति । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगादसौ न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव बाहुल्याद्रूप-विशेषसंपत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः । दीर्घाणामपीति । गुणापाकरस्यार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तते एवेत्यर्थः । नहि भुक्तवानिति । वृत्तिफलं भोजनं फले सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते । ननु चेति । वृत्तौपि पुनर्भुङ्क्त इत्यर्थः ।

५०- भाष्ये—कृते भवेदिति । अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्तुत्तरमुत्तरगं प्रवृत्तेरङ्गीकारादिति भावः । शास्त्रं प्रवर्तमानमिति । एवं चार्थार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यावर्धनत्वाभावात् बाध इति भावः । शास्त्रमावर्तमानमिति कतिपादः । तत्राभ्यवमेवार्थः ।

ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधो वाच्यमेवेत्यत्र किं विविगमकमतमाह—ह्रस्वानामेवेति । ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत्किं, तत्राह भाष्ये—भवेदित्यादि । गुणापेति । एवं च तद्विबुधा कपविशेषसम्पत्तिः फलमस्येवेत्यर्थः । नहीति हि सम्ब-लुपितं हेतुमाह—वृत्तीति ।

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

सामर्थ्याद्धि पुन प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । “अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमभिवत्” । तद्यथा—अभिर्यददग्ध तद्वहति ।

दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजन गुणो मा भूदिति । “कृतकारि खल्वपि शास्त्र पर्जन्यवत्” । तद्यथा—पर्जन्यो यावदून पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । यथेव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भवति । एवमृदित्वमपि न प्राप्नोति—चिकीर्षति जिहीर्षति ।

ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

नाकृते दीर्घे ऋदित्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? ऋत इत्युच्यते ।

भवेद् हुस्वाना नाकृते दीर्घे ऋदित्वं स्याद्, दीर्घाणां तु खल्वकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति ।

प्र०— भाव्यमिति । कर्तव्यं भोजनं तृप्तिविशेषादिभिरित्यर्थः । न किञ्चिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घतरं सम्पद्यत इत्यर्थः । अभिनवदिति । दग्धस्यायाग्यत्वाददाह इति भावः । इहाप्ययोग्यत्वादीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः ।

दीर्घाणामपि । हुस्वपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं प्रवर्तत, दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनं स्वरूपप्रत्यापत्तये । यथा—मो राजि सम काविति मकारस्य मकार इति भावः । ततश्च हुस्वानामिव दीर्घाणामपि यत्र नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव । यथैवेति । दीर्घारम्भादविकृतनैव दीर्घेण व्यातव्यमिति भावः ।

ऋदित्वमिति । यद्यन्तरेण दीर्घविधानं प्राप्तुयाद्दित्वं तदा तद्दीर्घेण बाध्येत यस्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्वं तदा तदेव फलं दीर्घस्य सजातमिति ऋदित्वं प्रवर्तिष्यते । तथा चोच्यते—“यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते” इति ।

उ०— भाव्यमित्यस्य कर्तव्यमिति व्याख्या, क्षेत्रपूजनमन्यत् । तृप्तिविशेषेति । विजातीया तृप्तिस्तत्तज्जोवनफलमिति भावः । भाष्ये—भोजनविशेषादिति । भोजनेति कर्मणि क्युट् । शिल्पविशेषादिति पाठः । नहीति । तत्र तृप्तिविशेषवद् नाम दीर्घविक्षेपं फलमिति भावः ।

हुस्वेष्टिति । कदम्बेदादेकस्यापि विधिमिषमरुपेण प्रवृत्तिरिति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेन । अनवकाशत्वेन । [भाष्ये] ऋदित्वम् । ऋत इत्याहोरेतौ ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो बाधितः तत उत्तरकालमृदित्वं भवति ।

णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा स्यात्+झीप्सति ।

कास्ताः क निपतिताः, क कित्त्वं क णिलोपः । को वा ऽभिसंबन्धः—
यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्याद्, असति कित्त्वे न स्यात् ? एषोऽभिसम्बन्धः—
यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वारिणिलोपो बाधते । असति पुनः
कित्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते, एवं णिलोपमपि बाधेत । तत्र

प्र०— दीर्घाणामिति । इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धिं भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणप्रसङ्गा-
दिति भावः । झीप्सतीति । असति कित्त्वे गुणवशिणिलोपस्यापि विशेषाभावाद्दीर्घत्वं
बाधकं स्यादित्यर्थः ।

कास्ता इति । यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातो ऽसंभाव्यः । एवं
कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यत इत्यर्थः । एषोऽभिसंबन्ध इति । झीप्सतीति
गुणैर्गुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति कित्त्वे ऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुण-
वशिणिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तराग्विधी-
न्याधन्तं नोत्तरानिति णिलोपयैव बाधकं तस्यात्, गुणस्तु स्यादेव । सति तु कित्त्वे
तेनैव गुणो बाधित इति विचीपतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वारिणिलोपेन
बाध्यते । नन्वसत्यपि कित्त्वे येन नाप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं

उ०— णिलोपस्य किञ्चिन्मित्त्वाभावात्कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह—असतीति ।
णिलोपस्यापीति । बाध्यसामान्यचिन्तायामिति भावः ।

झीप्सतीति । ऋषेचुरादिणिचि मितं ब्रह्मत्वे सनीवन्तेतीदभावे आप्झपीति ईत्वेऽ-
भ्यासलोपे रूपम् । विशेषचिन्तायामपि दोष इत्याह—अथवेति । मनु येन नाप्राप्तिन्यायेन
यत्रोभयापवादतासम्भावना तत्रैषां व्यवस्थापकत्वं, नञ् तथा प्रकृते । यथैत्येवतीत्यादौ पर-
रूपत्वावच्छिन्ने बाध्ये 'किञ्चाहविहितस्य' इत्याकाङ्क्षायां मध्येऽपवादाः पुरस्तादिति

शिलोपस्यावकाशः—कारणा दारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः—चिचीषति तुष्टु-
षति । इहोभयं प्राप्नोति—झीप्सति । परत्वाणिश्लोपः ।

असत्यपि कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोवकाशः ? इस्भावः—निमि-
त्सति प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्* ।

प्र०—भविष्यति न शिलोपस्य, गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिश्लोपेन
बाधित्यत इति नार्थः किञ्चने । नैतदस्ति । यदा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं
तु कचिदेवेति, तदायं न्यायः । यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाग्याप्तो विषयो
न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् ।

असत्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्न्यनवकाशत्वाद् गुणं बाधित्वा दीर्घः प्र-
वर्तते । ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाध्यते । कृते चेस्भावे
हलन्ताच्चेति किञ्चाल्लघूपधगुणाभावः । तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वादीर्घविधानस्य
झीप्सतीतिपरत्वाणिश्लोपो भविष्यतीति नार्थः किञ्चने । ननु लाङ्गणिकत्वान्मिनोर्तर्मी-
रूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैव दोषः । यत्र लङ्गणाभिनिवृत्तत्वेन शब्दरूप-
मपेक्ष्यते तत्र लङ्गणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं
तत्र । नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेऽप्य-

उ०—न्यायविषयः । येनेत्यस्य यदमावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । येन लक्षणजेनेत्यर्थे तु मास्य विषयः,
नापि कार्यभेदे, यच्छब्दपरामर्शानुगमकरूपाभावादिति चेन्न । व्यक्तिपक्षे 'किमिदं गुणबाधक-
तया सर्वविषयम्, उत शिलोपबाधकतया निविषयम्' इति सम्भेदे व्यवस्थाया अवस्था-
पेक्षितत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिः सुपपादेत्यभिमानात् । वस्तुतस्त्वेवं सति निगमेत्येव वदेदिति बाध्य-
सामान्यचिन्तापक्षमाश्रित्यैव बाध्यव्याक्योचितेति । इक् । तद् ध्वनयन् शङ्कते—नन्व-
सत्यपीति । येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थः इति भावः । नैतदस्ति । येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकतया
यदा बाध्यसामान्यचिन्तापरत्वमस्य न्यायस्य तदायं ग्रन्थ इति भावः । भाष्ये किञ्चवारम्भे न
दोष इत्याह—तत्र शिलोपस्येत्यादिना ।

प्रतिपदविहितेनेति । मीविषयेणाचरितार्थेनेत्यर्थः । एवं च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन मिनो-
तेरपि ग्रहणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः । सावकाशमिति । बाध्यस्य सार्थकमित्यर्थः ।
परत्वादिति । कथपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवादत्वाद् दीर्घेन गुणत्वेन झीप्सतीत्यत्र बाध्य-
सामान्यचिन्तायां शिलोपस्यापि बाधेन बाध्यं, तथापि दीर्घसमनकालिकस्य शिलोपस्य
गुणत्वेन बाधेपि दीर्घं कृते स्थानिकत्वेन प्राप्त्यशिलोपः स्यादेव । न च दीर्घविधानसामर्थ्यम् ।
इस्भावे सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एवं च परत्वादित्वस्य दीर्घोत्तरकालं प्राप्तत्वादि-

यथैव तर्ह्यसति क्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परस्वारिणिलोपो बाधते, एवं गुणोपि बाधते । तस्मात्कित्वं वक्तव्यम् ।

इकः कित्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥१॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥२॥

प्र०—विशेष इति माप्रहणेन ग्रहणादिस् भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते । एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्वाप्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम् ।

तदेव दोषान्तरमाह—यथैवेति । सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वादीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं किच्चम् । न च दीर्घविधानस्य 'कुङ् शब्दे' इति धातुरवकाशः चुकूषत इति । यस्मात्कुङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्चित्त्वे मति गुणाभावादीर्घस्य श्रवणं सिद्धम् । वेदलोकोप्योक्ताशब्दस्य प्रयोगो दृश्यत । गुधुवावकाशाविति चेद् उहनिगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण ॥१॥

उ०—त्वर्थः । भ्रष्टावसरन्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति भावः । यत्र लक्षणेति । यथा 'विभाषा दिक्समासे' 'तृतीयासमास' इत्यादौ । तत्र हि समासशब्दस्य सज्ञात्वेन तज्ज्ञानाच्च कक्षणपर्यालोचनमित्यर्थः । प्रयोगरूपेति । तच्च भीयत इत्यादिप्रयोगनिष्ठम् । एवं हि गामादाप्रहणेष्वविशेष इत्यादेरसङ्गतिः स्यादिति मासाहचर्याद् मीसाब्दांशेऽपि सा न प्रवर्तत इत्येव समाधातुं युक्तम् । तद् ध्वनयन्माह—नन्वेवमसत्यपीति । किंशभावे एजिवपयत्वेनात्वस्य सुलभत्वादिति भावः । एवं च माप्रहणमपि व्यर्थमिति तात्पर्यम् । भाष्ये मीनातिमिनोत्योदीर्घत्वे कृत इत्यत्र पर्जन्यवलक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्य मीनातिनिर्देशः ।

[भाष्ये] परत्वादित्यस्योत्तरकारुप्राप्तत्वादित्येवार्थः । यथादीर्घोत्तरं स्यान्निवचनेन णिलोपो भवति, एवं तत्प्रवृत्त्युत्तरमेव गुणोपि स्यात् । दीर्घत्वं तु सामान्यग्रहणाविधातार्थं स्याद् इति भावः । नास्त्यनवकाशत्वमिति । नास्त्यनर्थकर्वामित्यर्थः । दीर्घत्वं बाध्यते इति । प्रवृत्तमपि निश्चयते इत्यर्थः । धातुरवकाश इति । तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तत्वेन गुणनिषेधादीर्घश्चरितार्थ इति भावः । एवं चेसूभावे एवावकाशोक्तिर्भावोक्त्याऽसङ्गतेति तात्पर्यम् । उहनीति । न बाजादेशगमेरित्यर्थलभार्थमज्जग्रहणम् । हनिसाहचर्येण लुप्तिकरणस्थानिकादेशगमेरेव ग्रहणेनादोषात् । एवं च कुङ् सत्त्वेपि न क्षतिरिति बोध्यम् । कुगुभ्यः कुटादिभ्यश्च सनोऽनभिधानमित्यभ्ये ॥२॥

१—तद्यथा वेदे—“वशकृताश्च समुद्राश्चक्षुषो वा नर्मसो वा संमृतं चक्षुषो वा । (ऋ० १८ । ५८)

हलन्ताश्च ॥ १ । २ । १० ॥

अयुक्तोयं निर्देशः । कथं हीको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः ? कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'इग्वतो हलः' इति । यद्येवं 'यियक्षति' अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि 'इगुपधाद्धलन्ताद्' इति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेर्न प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'अयुक्तोयं निर्देशः' इति । नायुक्तः । अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा—'वस्त्रान्तः, वसनान्तः' इति, वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—'उदकान्तं गतः' इति, उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते, तस्येदं ग्रहणम् ।

प्र०— हलन्ताश्च । अयुक्त इति । अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुक्ते । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति । अवयववाच्यविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति—तन्तूनां पट इति । अभेदविवक्षापि—पटीभवन्ति तन्तव इति । इग्वतो हल इति । हलन्तादित्यर्थः । यियक्षतीति । अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः । तद्यः सामीप्य इति । एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः । निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः ।

उ०— हलन्ताश्च । अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वाज्जातीयपपत्तिर्हल्समीपादिकः पर इत्यर्थः, ततः परत्वं न सामर्थ्यादेकवर्णैववहितं ग्राह्यमत आह—अवयवोति । भेद एवावयववाच्यविभावादाह—अत्यन्तभेदमिति । भेदाभेद एवावयववाच्यविभाव इत्यर्थः । भाष्ये इदार्थबोधाक्षमत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वम् । इको नामेति । इगन्तस्य धातोरित्यर्थः । हलन्तः स्यादिति । हलन्तावयवः स्यादित्यर्थः । अन्यस्य । इगन्तस्य । अन्यः । हल् कथमन्तो भविष्यतीति शेषः । इकपदेन वर्णमात्रग्रहेण द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयववाच्यविभावो विरुद्ध इति भावः । नन्वान्तस्यादिषु बहुव्रीहिरिव मत्वर्थीयस्याप्यभावाद्गुणोरवयववाच्यविभावाच्च 'इग्वतो हल' इत्ययुक्तमत आह—हलन्तादिति । सनाक्षिसस्य धातोः शब्दस्वरूपस्य वा हल्का विशेषणात्तन्तविवक्षित्यर्थः । वस्तुत इग्वतो हलन्तादिति न्यासकरणे तात्पर्यम्, अत एवेगुपधाद्धलन्तादिति वक्ष्यति । कर्मधारय इति । स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादयमेवाञ्चित इति भावः । पूर्वनिपातशेषं परिहरति—निपातनादिति । बहुव्रीहिरप्येतदावयवकमिति भावः ।

एवमपि दम्भेन सिध्यतिः । यो ह्यत्रेकसमीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन्,
यस्मादुत्तरः सन् नासाविकसमीपे हल् । एवं तर्हि—

दम्भेर्हल्ग्राहणस्य जातिवाचकत्वासिद्धम् ॥ १ ॥

हल्जातिर्निर्दिश्यते—इक उत्तरा या हल्जातिरिति ॥१०॥

प्र०— एवमपीति । व्यक्तिनिर्देश इति भावः । असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् ।

दम्भेरिति 'वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्' इति निपात एकाजनाङ्गित्यत्रैकग्रहणेन
ज्ञापितत्वात् । न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वम्, अपि तु जातेः स्वगतम् । तत्र यदा तावद्व्य-
क्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मोस्तदा तस्या एकत्वादिक-
समीपत्वं सनश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिप्सतीति कित्त्वम् । इकारादिषु चाभिन्न-
प्रत्ययाभिधानाद्वलत्वजातेः सद्भावः । यदापि 'त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिः' इति
पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः ॥१०॥

उ०— दम्भ इहेतीरेवेऽल्लूपधत्वाद् गुणाप्रसक्तेः किं कित्त्वेनेत्याशङ्क्याह—असतीति ।
नलोप अनिदितामित्यनेन ।

एकत्वं—हलन्तादित्येकवचनोपात्तम् । जातेः स्वगतमिति । तस्याः प्राधान्येन विव-
क्षितत्वाद् एको ब्राहिः सम्पन्नः, इतिवदिति भावः । ननु जातिनिर्देशे पीर्वापर्यं कथमत-
भाह—यदा तावदिति । यद्यप्येकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या जातिस्तथापि ज्ञापकेन विजातीयव्यक्त्य-
व्यवधाने यत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारकं समीप्यं यत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारकं च ततः परस्वमाश्रीयत इति
भावः । व्यक्तिद्वारका इति । विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारका इत्यर्थः । तदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं आत्य-
पेक्षम् । अभिन्नप्रत्ययः । हलित्येकाकारः प्रत्ययः । अनेन हलत्वजातौ प्रमाणं संज्ञाशब्दाश्च
जातिशब्दा एवेति दर्शितम् । यदापीति । यदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः । परस्पर-
भेदधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविषयायां सा एकैवेति तात्पर्यं तदाह—भेदव्युदासादभेदा-
श्रयणादिति । अयं पक्षो मञ्जूषायामुपपादितो विस्तरेणास्माभिः शक्तिवादात्ते । परे तु
हल्जातिरित्यस्य तज्जात्याश्रयहलसमुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव समीप्यं ततः परत्वं चोप-
पद्यते । तदुक्तं भाष्ये—इक उत्तरा या हल्जातिरिति । अत एवार्थधातुक इति सूत्रे
वदयति—जातेः पीर्वापर्यासम्भवाद्विषयसंज्ञमी विज्ञास्यत इतीत्याहुः ॥१०॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ १ । २ । ११ ॥

कथमिदं विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति । आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति, लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः । अथ विज्ञायते—आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति, सिज्विशेषितः, लिङ्विशेषितः ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्—‘आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचौ’ इति । ननु चोक्तम्—‘लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः’ इति । सिच्च विशेषितः । कथम् ? आत्मनेपदं सिज्नास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते ।

अथवा पुनरस्तु—आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचौ—इति । ननु चोक्तम्—सिज्विशेषितो लिङ्विशेषितः—इति । लिङ् च विशेषितः । कथम् ? आत्मनेपदेषु परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदं लिङि कार्यं विज्ञास्यते ।

प्र०— लिङ्सि० । कथमिति । आत्मनेपदेष्विति सकृच्छ्रुतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते । तत्र यदि निर्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाल्लिङ्गैव विशेषितः स्याद्, लिङ् शब्देन लिङ्गदेशप्रहरणात् । अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते, न लिङ् । सीयुडादिसमुदायां लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः । नचानयोर्भिन्नयोरेक्योः सहविवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः । सिच्च विशेषित इति । आत्मनेपदपरत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिषेध एकशेषः करिष्यत इति भावः ।

आत्मनेपदे लिङ्गिति । अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आभयिष्यत इति भावः । अथवा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणार्थद्वयं लभ्यते ।

उ०— लिङ्सिचौ । सकृच्छ्रुतस्यार्थद्वयमिति । काकमेवेतार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः । अन्वात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह—निर्धारणे इति । सम्भवस्यभिचारयोरभावाविति भावः । ननु लिङ् आत्मनेपदत्वाभावात् आह—लिङ्शब्देनेति । ननु सम्भावित्वात्मनेपदपरत्वी सुदसीयुडावेव लिङ्प्रहणेन ब्रह्मिष्येते इत्यत आह—सीयुडादिति । नन्वसप्तम्योरेकशेषनिर्देशोत्त आह—न चेति । अनेन आक्षेपिकशेषो कारितः । अप्रयोग इति । इतिशेषस्य सूत्रेऽप्रयोग इत्यर्थः । निर्धारणविभक्त्यन्तत्वे सिचिविशेषणत्वा-सम्भवादाह—आत्मनेपदेति । ननु सकृच्छ्रुतस्य कथमर्थद्वयबोधकत्वमत आह—सारूप्यमात्रंति । अर्थमेवेतीत्यर्थः । अत्रा इतिवदिति भावः । सौत्र एकशेष इति बोध्यम् ।

नैव वा पुनरर्थो लिङ् विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन । किं कारणम् ? भलिति वर्तते । आत्मनेपदेषु चैव लिङ् भलादिः, न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् ।

अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ? इह मा भूत्—अपाक्षीत् । अवाप्सीत्,† । नैतदस्ति । इक इति वर्तते ।

एवमपि—अचैषीत् अनैषीत् अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । हलन्तादिति वर्तते । एवमपि अकोषीत् अमोषीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । भलीति वर्तते ।

एवमपि—अभैत्सीत् अच्छैत्सीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधः । न चैवेग्लक्षणा वृद्धिः+ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इह मा भूत्—अस्माक्षीत् अद्राक्षीत् । किं च स्यात् ? अकिलक्षणोऽमागमो न स्यात्× ॥११॥

स्थाध्वोरिच्च ॥ १ । २ । १७ ॥

इच्च कस्य तकारेच्चम्

कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ?

प्र०— नैव वेति । संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङ्स्वर्यः ॥११॥

स्थाध्वोरिच्च । इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र षष्ठी यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति हेतुवृत्तीयया भाव्यम् । नैष दोषः । हेतुरूपताया अविवक्षाणात् । संबन्धि-

उ०— समुदाये इति । व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः । अथवेति । तन्त्रं त्वसहविवक्षायामपि विद्वन्मानसराजहंसेतिवदिति भावः ॥११॥

स्थाध्वो । न प्रयुक्त इति । एवं च षष्ठी हेतुप्रयोग इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । अपत्य-
रूपत्वस्येति । तत्त्वेन विवक्षायां तु लो न स्यात्किञ्च स्यादिति भावः । वस्तुत उक्तादर्थ एवे-
दन्वेनेर्षदार्थः । शेषाधिकारात् । एवं चेदत्वेनाप्यपत्यबोधे शेषिको न साधुरिति तस्येदमिति
सूत्रे तस्यापत्यमिति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् । हेतुशब्दो हेतुहेतुमन्त्रावे-
पर्यवस्यतीति भाव्ये हेतोरिति प्रयुक्तम् । हेतुशब्देन चात्र फलम् । फलहेतुशब्दो हेतुहेतुमन्त्रावे-
उत तपरसूत्रग्रहणार्थ इति विचारतात्पर्यम् । तकार इति । तस्येति बोधः, बहुव्रीहयेत्यर्थः ।

† इको शब् १. २. २. ‡ नविस्ववि० ३. १. १५ 'अय-क्षां' इति शब्दः । इति पाठान्तरम् ।

+ वदप्रसहकन्तस्वाचः ७. २. ३. × तुल्यद्वयोः

दीर्घो मा भूत्

दीर्घो मा भूदिति ।

अनेपि सः ।

अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घः “धुमास्यागापाजहातिसां हलिः”
[६. ४. ६६] इति ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत्

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्वेतत्—
अनन्तरार्थ आरम्भे ह्रस्वो भविष्यति, न पुनः प्लुत इति ?

प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

प्र०—रूपेण विवक्षितत्वान् । यथा ‘मदीयाः पुत्राः’ इति शैबिकः प्रत्ययः, तदुत्पत्तिकाले
अपत्यरूपत्वस्याविवक्षणात् । तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्त्वं किमर्थं क्रियते ।

दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः । भाव्यमानेण सवर्णाञ्च
गृह्णामीत्येव तु परिहारोऽनित्यत्वाभक्तः । कचिद्भाव्यमानेनापि सवर्णमहणात् । यथा
ऽमूढ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तराभिधानाद्वा ।

अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । कित्वं तु कर्तव्यमेव । तेन विना
ईत्वस्य प्राप्त्यभावात् । अनन्तर इति । असदृश आदेशो क्रियमाण इत्यर्थः ।

प्लुतश्च विषय इति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते । यद्यनेन प्लुतो विधीयेत
तदा यत्रापि विषयेऽनन्यस्यापि प्रश्नाख्यायनयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन
विधीयेत, अस्मिन्नकर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्राप्येऽ-

उ०—ह्रस्वेत्यन्तरेऽशक्तकारवत्त्वं किमर्थमिति भाष्यार्थः । मुख्यसुखार्थोपि तदर्थत्वेन वर्णोच्चारणस्य
साधक्यादिसंज्ञां कृत इति भाष्यमतम् । ननु अतत्वाद् ह्रस्व एव भविष्यतीत्यत आह—
आन्तरतम्यादिति ।

सुत्रारम्भं विनेत्यर्थः किं न स्यात्त आह—कित्वं त्विति । तदर्थं सुत्रमावश्यकमिति
भावः । ईत्वस्येति छेदः । असदृश इति । सामभ्यादसदृशे इत्यर्थः । अभ्यवहितपरोऽनन्तर-
शब्दो नेति भावः ।

यद्यनेनेति । टिप्पणं वाक्येनैव संबध्यते नत्वनन्येन पदेनेति भावः । भाष्ये विषये
अवश्यकतामिविषये प्लुत उच्यते । यदा स विषयो भवति तदाप्यनेनैव सूत्रेण प्लुतेन भाष्य-
मित्यनुवाक्येभ्योऽपि नानेन प्लुतविधानमित्यवयवत्र पक्षे भाष्याह्वयार्थः कथ्यः । अन्ये
त्विति । अनन्तरेपीति । सूत्रेऽसदृशे आदेशो अवमानेपीत्यर्थः । क्रियमाण इति पाठेपि
अवमान इत्येवार्थः । दीर्घ एवेति । आन्तरादिति भावः । वातिके ऽनन्तरे इत्यस्माकन्तरे
अवमानेपि दीर्घः आसिति शेषो बोध्यः । प्लुतो मा भूदिति कङ्क्षीतरत्वेनावतारयति—

विषये प्लुत उच्यते* । यदा च स विषयो, भक्तिव्यमेव तदा प्लुतेन ।

इह कस्य तकारेत्वं दीर्घो ना भूदतेपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥१॥

न त्वा सेद् ॥ १ । २ । १८ ॥

न सेडिति कृते ऽकिस्वे

न सेडित्येव सिद्धम्, नार्थः क्त्वाग्रहणेन । निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति—
गुणितः गुणितवानिति ।

निष्ठायामवधारणात् ।

निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति । किमवधारणम् ? “निष्ठा शीङ्स्विदि-
मिदिक्विदिभूषः” [१. २. १६] इति ।

प्र०-नुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्पितमिति न्याचक्षते । अनन्तरपेयादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं, सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यात् । माभूत् प्लुत इति चेत् । तत्र प्लुतस्य विषये स्मृत इति । स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् । प्लुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधिकांशकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यतेतत् ॥१०॥

न क्त्वा । कृतेऽकिञ्चे इति । अकारप्रश्लेषः । निष्ठायाभिति । शीकादिभ्य एव
परा निष्ठा न किदिति निश्चयः । विपरीतस्तु निष्ठैवेति व्याख्यानात् भवति ।

उ०-नन्वाति । स्वादिति । तथा च तत्र प्लुत इहः । स चासति तपरत्वे पुनर्निहितेन दीर्घेन बाधितः सच्च स्वादित्यर्थः । ननु किमिति प्लुतस्तत्प्रेष्यत इति शङ्कते—मा भूदिति । स्मृत इति । एवं च प्रत्यक्षयानादिविषये तत्प्रेष्यत्वाच्च तद्विद्वत्पर्यं विधानमित्यर्थः । स चाससिद्धिः । सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थः । सति तु तपरत्वे दीर्घांप्राप्त्या प्लुतो निविव्र इति भावः । प्रत्याप्राप्तस्तु तपरत्वेन च बाध्यते असिद्धत्वादित्याशयः । अकारद्वयमपि दूषयति—प्लुतेति । अन्त्यव्ययं दृष्ट्वा देः, अपिना वाक्यस्य च देः प्लुतः प्रत्यक्षयानयोस्त्वर्थः स्तत्वेति भावः । त्रिमहर्णं वाक्येनैव सम्भवत्यते न (अन्त्यव्यये पदेनेति तु भाष्यतत्पर्यम्) । मन्वद्विषमित्यादी गुरोरनृत इत्येतद्विषयं आप्यमिति । अह । तेन द्वयमन्वर्थवाचिन एव देः प्लुतविधानादित्याहः ॥ १७ ॥

न क्त्वा । न सेहियमेन कथं क्त्वां क्रियेत्येत आह—अकारेति । विपरितस्तिविति ।
तथापि ह्यसि ह्यसिमेत्याद्यापि क्त्वां ल्यालित्वाः ।

परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् ? पपिव पपिम डिकत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम्, इटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि—जग्मिव जग्मिव क्तिन्तीत्युपधालोपो न स्यात् ।

ज्ञापकाच्च परोक्षायाम्

ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति । किं ज्ञापकम् ?

सनि भल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

यदयम् “इको भल्” [१. २. ६.] इति भल्ग्रहणं करोति तज्-
ज्ञापयत्याचार्यः—“औपदेशिकस्य कित्स्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् ? भल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं भलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—
शिशयिषत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्स्य प्रतिषेधः स्यात्,
भल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्स्य, ‘न सेट्’ इति प्रतिषेधो भविष्यति ।
पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्स्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति, ततो भल्-
ग्रहणं करोति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् “स्थाध्वोरिञ्च” [१. २. १७]
भलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—उपास्थायिषाताम् उपास्थायिषतः ।

प्र०— परोक्षायामिति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धया परोक्षा लिङ्गुच्यते । अस्त्वत्रेति । प्राप्नोतु
कित्स्यमित्यर्थः । न तु निर्वृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः ।

उपास्थायिषातामिति । स्थास् आतामिति स्थिते इत्थं च प्राप्नोति चित्त्वद्भावाच्च ।
तत्र परत्वाचित्त्वद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च । तत्र वृद्धयपवादो युगागमः । तत्र कृते
अकारस्येत्त्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिलोभ्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः ।

उ०— न तु निर्वृत्तस्येति । न चैवं कथोपि विद्यमानस्य कित्स्यस्य कथं निषेध इति वाच्यम् ।
कार्यस्यैव निषेधे न तु विद्यमानकित्स्यस्येति न शेषः । नातिदेशिकस्य निर्वृत्तस्य निषेधे तु तेन
कृतकिकार्यत्वानेव प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति विद् ।

अनु शस्त्रग्रहणाभावेपि सिचञ्जिन्वदिदि इत्येव ब्रूतावावादेशो च सिद्धमित्यत आह—
स्यासिति । तत्र चित्त्वद्भावे परत्वात् कृते इत्यन्वयः । वृद्धयपवाद इति । येनप्राप्तिसिन्ध्यायैव,
अत्यन्तवकाशत्वेनेति भावः । तदेवाह—न च पुनरिति ।

इत्वं कित्संनियोगेन

कित्संनियोगेनेत्वमुच्यते । तेनासति कित्त्वे इत्वं न भविष्यति ।

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

तद्यथा—सुधीवा सुपीवेति ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति ङीप् न भवति* ।

अथवा ऽस्त्वन्नेत्वम् । का रूपसिद्धिः ? वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ।

प्र०— अस्मति कित्त्वे इति । भ्रूलम्हणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिक-
स्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः ।

सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि, स
तु सन्निभयोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्यायान्निवर्तते । अयं न्यायो
वित्त्वकादिभ्यश्छन्दस्य लुगित्यत्र छप्रहणेन ज्ञापितः ।

अस्त्वन्नेति । यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति । युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धि-
र्बाध्यते, नत्विकारस्यापि ।

उ०— भाष्ये इत्वं कित्संनियोगेनेति उत्तरार्थत्वं लब्धयति । तदाह—अतिदेशिकस्यापीति ।
तथा च कित्त्वनिषेधे तत्सन्निभयुक्तत्वस्याप्यभाव इति भावः । ज्ञापिते स्वातिदेशिकानिषेधे
उत्तरत्राप्युपयोग इत्यन्यत् ।

अनो बहुव्रीहेरित्यस्य स्त्रियां विहितं नेत्यर्थाद् रेफस्यापि निवृत्तिर्बाधनिकीति विषमो
दृष्टान्तोऽत आह—अन इति । प्रत्ययाधिकाराप्रत्ययस्यैव निषेध इति भावः । छप्रहणेनेति ।
तद्धि वित्त्वकादेवत्तरस्य प्रत्ययस्य भनिमित्ते तद्विधे विधीयमानो लुक् प्रत्ययान्तराभावात्
छस्यैव सिद्ध इति छमात्रस्य लुग्यथा स्वाच्च तु तत्सन्निभयोगशिष्टकुपो निवृत्तिरित्यर्थ-
मिति भावः ।

ननु युका वृद्धेर्बाधितत्वात्कथमिकारस्य वृद्धिरत आह—युगागमेनेति । तत्प्राप्तिवैका-
यामिकाराभावेन तत्र वृद्धेरप्राप्तिरिति भावः । अष्टावसरम्भायस्तु वाक्चे नास्त्येवेति तात्पर्यम् ।
वस्तुतोऽयवास्त्वन्नेत्वमिति भाष्यमेकदेशयुक्तिर्विम्मतोलुंका टिलोपमात्रबाधवत्तत्राप्यापत्तेरिति
बोधयम् । तस्माद् भ्रूलम्हणस्य ज्ञापकत्वं स्थितम्—ङीपदेशिकस्यैव निषेध इति ।

वस्वर्थम्

वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वंसोऽर्होपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् ? पपिवान् तस्थिवान् किंतीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इति चेत्येवं भविष्यति ।

इदं तर्हि जग्मिवान् जग्मिवान् किंतीत्युपधालोपोऽन स्यात् ।

किदतीदेशात्

अस्त्वत्रौपदेशिकस्य कित्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र कित्वं भविष्यति+ । यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते, अञ्जेः—आजिवानिति ।

एवं तर्हि च्छान्दसः कसुः । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्डिद्भवतीति× डित्युपधालोपो भविष्यति ।

निगृहीतिः

इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत्—निगृहीतिः उपस्त्रिहितिः निकुचितिः* ।

प्र०— आजिवानितीति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विवचन एकादेशो च वस्वेकाजाद्वयसामितीडागमः । तत्र हि कित्वप्रतिषेधाप्रलोपनिवृत्तौ द्विहलत्वान्नुटि सत्येकाच्चाभावादिनिवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रैवग्रहादीनामितीडागमः ।

उ०— भाष्ये आतिदेशिकमिति । असंयोगाद्धित्यनेन । आजिवानिति । द्वित्वात्परत्वात् पूर्वमिति न संडिति निषेधेन कित्वाभावाच्चलोपभावे ऽसंयोगादित्यस्य प्रत्येनलोपसिद्धये क्त्वाग्रहणम् । संज्ञापेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वं तत्र शास्त्रे नास्तीत्यत इति भावः । एकादेशो च वस्वेकाजिति । कृतद्विवचनामात्रेकाचामिति स्थितत्वादिति भावः । नलोपनिवृत्ताविति । निमिषापायस्यायेनेति भावः । द्विहलत्वादिति । तस्मान्नुत्तिरित्यनेन नुडिति भावः । इत्या- निवृत्ताविति । तन्नित्यतौ सत्यां कित्वाचलोपे ऽद्विहलत्वान्नुत्तिरित्यायेकादेशेनैकाचत्वादिति सेट्त्वात्किंत्वप्रतिषेध इत्येवं नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिरित्यर्थः । इष्टत इति । सा औपदेशिक- कित्वेन नलोपे इट् प्रवृत्ताविहसिद्धिरुपा इत्यर्थः । उक्त्यापयस्य भाष्यकृतापह्निकारेण चक्रक- प्राप्तिरेव नेत्यम्ये ।

तितुत्रैत्यादिनेडागमप्रतिषेधः किं न स्याद्यत आह—अग्रहादीनामिति ।

१—‘वसो’ पाठान्तरम् । २—‘किंती’ पाठान्तरम् । † १. ४ १५. ‡ १. ४. १८. + असंयोगात्किट्-
किट् १. १. ५. × १. १. ४. * तितुत्रैवग्रहादीनाम् ७. १. ९. वा० १.

तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

सत्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद् योगविभागः करिष्यते* । “न सेट् । निष्ठा शीङ्खिदिमिदि-
क्ष्विदिभृषः” [१६] “मृषस्तितिश्चायाम्” [२०] “उदुषधाद्वादि-
कर्मणोरन्यतरस्याम्” [२१] ततः “पूङः” । पूङश्च निष्ठा सेट् किञ्च
भवति । ततः “क्त्वा” च । क्त्वा च सेट् किञ्च भवति । पूङ इति निवृत्तम् ।

न सेडिति कृते ऽकित्वे निष्ठायावधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि भलप्रहणं विदुः ॥१॥

इत्थं कित्संनियोगेन रेणु तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥२॥

उदुपधाद्वावदिकर्मणोरन्तरस्याम् ॥ १ । २ । २१ ॥

इह कस्मान्न भवति—गुधितः गुधितवान् ?

उदुपधाच्छपः ॥ १ ॥

शब्दिकरणेभ्य इष्यते ॥२१॥

पूढः क्त्वा च ॥ १ । २ । २२ ॥

पूढः कत्वानिष्टयोरिति वाप्रसङ्गः सेदप्रकरणात् ॥ १ ॥

प्र०- क्त्वा च विग्रहादिति । विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः ॥१८॥

उदु । उदुपधाच्छुप इति । शपः सम्बन्धी शब्धिकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥२१॥

पूङ्गः । पूङ्ग इति । सेडित्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव कत्वानिष्ठयोः

उ०- अतीदेशादित्यत्रोपसर्गस्य घञीति दीर्घः ॥१८॥

उदुपधाद् । शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शबन्तोदुपधात्परनिष्ठाऽसम्भव इत्यत आह—शपः
सम्बन्धीति ॥२१॥

पूजः क्त्वा च । नन्विदि वाप्रसङ्ग इत्यत्र सेटप्रकरणादिति हेतुर्न्यनोत आह—

पूरः क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषा किञ्चं प्राप्नोति । किं कारणम् ? सेट्-प्रकरणात् । सेडिति वर्तते ।

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिति वा किञ्चम् ॥ २ ॥

न वा एष दोषः । किं कारणम् ? सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदा अकिञ्चं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनित्येव विभाषा किञ्चं भविष्यति ।

इड्विधौ पूडो ग्रहणं क्रियते† । तेन वचनादिट्, सेट्प्रकरणाच्च इत्थेव विभाषा किञ्चं प्राप्नोति ।

इड्विधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इड्विधौ हि पूडो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—नित्यमकिञ्चमिडाद्योः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकिञ्चमिडाद्योः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् ? विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् ? क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते “नोपधात्थ-फान्ताद्वा” [२३] “वञ्चिलुञ्च्यतश्च” [२४] इति ॥२२॥

प्र०—किञ्चविकल्पः स्यात् । ततश्च पुषित्वा पुषित इति पञ्चे स्यात् । अस्ति चेडागमः पूरुञ्चति विकल्पेनेडिवधानान् ।

न वेति । इड्विधौ पूरुञ्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचष्टे । तत्रानिदोरेव क्त्वानिष्ठयोगनेन किञ्च विकल्प्यते । तत्र यदा किञ्चं तदा श्रुतः किञ्चीति इट्प्रतिपेधात्पूत्वा पूत इति भवति । यदा त्वकिञ्चं तदेङ्गुणयोः पषित्वा पषित इति भवति ।

भारद्वाजीया इति । लाघवमनादस्य सूत्रकारेण पूरुञ्चेतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्धयतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति । न क्त्वा सेडिति किञ्चप्रतिपेधस्य सिद्धत्वान् ॥२२॥

उ०—अन्यतरस्यामिति चेति । ननु श्रुतः । कर्त्तव्यं निषेधान्किञ्चनिषेधं विमेषेण तुल्यं इति सेडनुष्ठितियुक्त्येत आह—अस्ति चेति । ननु सति पूरुञ्चेत्यस्मिन् कथमकिदाश्रयं सेट्त्वमत आह—इड्विधाविति ।

ननु गौरवान्भारद्वाजीयं मतमयुक्तमत आह—लाघवमिति । विभाषामध्ये इति । विभाषयोर्मध्य इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते बोध्यः । नञिव-हार्यत्वे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह—न क्त्वेति ॥२२॥

तृषिमृषिकृषेः कारयपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् ? काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥२५॥

रलो व्युपधाद्वलादेः संख ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते, आहोस्वित्प्रतिषिध्यते ? किं चातः ? यदि विधीयते, क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते, सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति—

रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तम्—‘क्त्वाग्रहणमनर्थकं किदेव हि क्त्वा’ इति । नानर्थकम् । ‘न क्त्वा सेट्’ [१ । २ । १८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥२६॥

प्र०— तृषि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥२५॥

रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा, आहोस्वित् प्राप्त इति प्रभः । तत्राऽप्राप्तविभाषायां सन एवाऽप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं, स्वः एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्त्वः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्त्तव्य इति सङ्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ।

रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति, प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणौ वासां सिद्धत्वात् ॥२६॥

उ०— तृषिम् । पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । आनुवंश्यादित्वात्कार्ये व्यञ् परम्पराप्रतिपादनेत्यर्थः ॥२५॥

रलो व्यु । ‘वे’त्वानुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धेरिचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यसाह— किमिति । ननु कश्चिद्विधिमुखेन कश्चिद्विधेयमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषाऽस्तु, प्रतिलक्ष्यं कक्षणमेवाहृत आह—एकरूपत्वेति । व्यापारैक्ये सम्भवति तन्नेवाह्निकारो निष्कल इति भावः ॥२६॥

ऊकालोऽञ्भ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'ऊ' इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते, 'ऊ' इत्ययं च वर्णः तत्राऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'ऊकालकाल' इति । किमिदमूकालकाल इति ? 'ऊ' इत्येतस्य काल ऊकालः, ऊकालः कालो यस्य च ऊकालकाल इति ।

स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति ।

अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि काल एव ।

ह्रस्वादिषु समसङ्ख्याऽप्रसिद्धिनिर्देशवैषम्यात् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिषु समसङ्ख्यत्वस्याऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? 'निर्देशवैषम्यात्' । तिस्रः सञ्ज्ञा एकः सञ्ज्ञी, वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति† ।

सिद्धं तु समसङ्ख्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'समसङ्ख्यत्वात्' । कथं समसङ्ख्यत्वम् ?

प्र०— ऊकालः । अयुक्तोऽयमिति । तपरस्तकालस्येत्यत्र व्याख्यातःवादिह न व्याख्यायते ह्रस्वादिष्विति । 'ऊ' इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्देदानवगमात् सञ्ज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति सञ्ज्ञिनोपेकत्वात्, सञ्ज्ञानां च त्रित्वात्सङ्ख्यातानुदेशप्रसङ्गः ।

सिद्धं त्विति । त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयाविच्छेदत्वात्सञ्ज्ञिना-

उ०— ऊकालो । भाष्ये—प्रतिनिर्दिश्यत इति । विशेष्यत इत्यर्थः । ऊकालः कालो यस्येति । ऊकाक इव काको यस्येत्यर्थः । ननुकालानां वर्णानां बहुत्वादेकः सञ्ज्ञीत्यनुपपन्नमत आह—ऊ इत्येकस्येति । उपासहिमात्रत्वाकारेणैक इति भावः । सञ्ज्ञिविशेषणस्येति । 'ऊ' इत्यस्येत्यर्थः । सञ्ज्ञानां चेति । प्रवेशेषु त्रिविधव्यवहारवर्णमादितिभावः ।

अयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ ३ ॥

त्रयाणामयं प्रसिद्धनिर्देशः । कथं पुनर्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रसिद्धनिर्देश इति ? तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्यात् ।

यद्यपि तावत्तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रसिद्धनिर्देश इति । कुतस्त्वेतदेतेनापूर्व्येण सन्निविष्टानां सञ्ज्ञा भविष्यतीति, आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात्, तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा, तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् ?

अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः ? प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपततीति+ मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ।

यत्तावदुच्यते—‘अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुम्

प्र०—अपि त्रित्वाद्यासङ्ख्यं सम्बन्धः सिद्ध इत्यर्थः । अर्थतश्च साम्यं यथासङ्ख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव । अथवा शब्दतः साम्याश्रयणेऽपि संहितावशादैक्यमिव प्राप्ताक्षयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः ।

कथं पुनरिति । प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाऽभाव इति भावः । तिसृणामिति । अनुमानाद्भेदावसाय इति भावः । अयम्तावादांत । लौकिकव्यवहारश्रयणेन प्लुतत्वं ह्रस्वत्वं च सिद्धमाश्रित्येतदुच्यते । यत्तावादिति । शास्त्रात्

उ०—[भाष्ये]—सङ्ख्यातानुदेश इति । सङ्ख्यातं सम्बन्धानमनर्थात्कस्यानुदेशः सम्बन्ध इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । ज्ञानक्रमेणाम्बय इति वाच्यम् ।

अन्वेयमर्थतः समसङ्ख्यात्वेऽपि शब्दस्तदभावात्कथं यथासङ्ख्यसूत्रप्राप्तिरत आह—अर्थतश्चेति । अत एव परस्मैपदानां एतित्वादी यथासङ्ख्यामिति भावः । कसम्बन्ध प्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् । त्रयः शब्दा इति । वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भावः ।

भाष्ये विकारो दीर्घरूपः, तेन निर्देश इति तृतीयातत्पुरुषः । तदाह—प्रसिद्धेति । अनुमानादिति । अनेकसम्प्राकारणसम्पिष्टानां शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थः । प्रयोगस्तु ‘विभक्ताः सम्प्रा मित्सम्पिष्टविभक्ताः’ नामासम्प्राभादिति ।

भाष्ये प्लुताश्रय इति । न च मध्ये करणे कथं प्लुताश्रयः प्रकृतिभाव इति वाच्यम् । मध्ये त्रिमात्रस्य पूर्वेण दीर्घे त्रिमास्येषां लोकाश्रयप्लुतत्वमाद्यापिमेव सम्बन्धो कर्तव्ये प्रकृतिभावापत्तिः । सङ्ख्याव्यवहार इव दीर्घाविश्ववहारोऽपि लौकिकशास्त्रीयोभयविषय इत्यभिमानैस्तदाह—लौकिकेति । शास्त्रादिति । लौकिकव्यवहारोप्यनादिसाकसंस्कारपूर्वकः,

प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येते'ति प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः, प्लुतसञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्कृतः प्रकृतिभावः ।

यदप्युच्यते 'मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि घ्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति ह्रस्वाश्रया हि घिसञ्ज्ञा† ह्रस्वसञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्याद्भ्रस्वसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्, कुतो घिसञ्ज्ञा, कुतः पूर्वनिपातः ? एवमेषा व्यवस्था न प्रकल्पते ।

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिकोन्ते भवतीति, यदयं—'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' [८. २. ६३] इति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात्प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र हि मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ।

मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिको मध्ये भवतीति । यदयम्—'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति [७. ३. १०१-१०२] इति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यो मध्ये स दीर्घसञ्ज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्यादीर्घसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ।

द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति, यदयम्—'ओमभ्यादाने' [८. २. ८७] इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः । यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं

प्र०—स्थितायां ह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेति भावः । यदयमिति । अनन्तरतमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत् । तत्र । नहि स्थानेन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षाया बाधा युक्तेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानस्य ।

उ०—अन्यथा सञ्ज्ञाकरणार्थमयमिति भावः । अनन्तरतमः । उकारादिः । नहीति । अबाधे-
नोपपत्तौ बाधो न युक्त इति भावः । अन्तस्त्वात्पूर्वनिपातबाध इति न युक्तं, प्रागुक्तयुक्तेरत-
बाध—लिङ्गद्वयेनेति । अस्त्यादिति । एवं जातिपक्षस्याप्युपलक्षणम् । ननु ह्रस्वसञ्ज्ञावद्-

स्यात् । मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते
भवितुमन्यदतो मध्यात् । एवमेषा व्यवस्था प्रकृत्या । भवेद् व्यवस्था प्रकृत्या ।

दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसञ्ज्ञा प्राप्नोति । का ? इत्स्वसञ्ज्ञा । किं कारणम् ?
'अस्यवर्णान् गृह्णातीति' ।

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तपरनिर्देशः कर्तव्यः—‘उदूकाल’ इति । यद्येवं—
द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कालभेदात् ।

प्र०—मात्रिकेति । लिङ्गद्वयेनान्तमभ्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः । दीर्घप्लुतयो-
स्त्विति । उकारोऽऽत्वाद्विद्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वसञ्ज्ञा-
त्रयाणामपि प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसञ्ज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसञ्ज्ञा
बाध्यते । सञ्ज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् 'आकडारादेकासञ्ज्ञे'ति वचनात् ।
द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनस्ताद्विजकालानां न ग्राहकाविति न तत्र दोषः । यावञ्चेति ।
एककार्यत्वादेतदुक्तम् । ऊ अजिन्येव कालार्थं लभ्यते । उकारादयो ह्रस्वत्वं न व्यभि-
चरन्तीति नाऽस्त्वेन ते विशेप्यन्ते, अपि तु तैरच् । तत्रोकारादिकालत्वादुकारादि-
सदृशोऽज् प्रहीष्यत इति नार्थः कालप्रदृशेण । तत्कियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं
विशेषयितुमिति सवर्णेप्रदृशं न भविष्यति । तत्रेतत्स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न
श्रूयत इत्याह—प्रत्येकं चेति । पणमात्रस्याऽचोऽसम्भवात्सञ्ज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः ।

उ०—दीर्घप्लुतसम्भवे अपि त्रयाणां स्यातामिति सञ्ज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह—द्विसात्रेत्यादि ।
अनरत्वादिति । यज्ञाधिक्येन व्यापकज्ञात्वविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवं पञ्चानां
सन्निष्ठाव्याध्यासः शुभमङ्ग इति चेन्न । शब्दसाम्येनाऽदोषात् । भाष्ये—सिद्धं त्ववस्थिता इति ।
द्वतत्वादयोऽभिधायिगता एवेति भावः । ननु तपरस्तकालस्येतित्वत्वं कालपरस्तकालस्येतित्व-
सूत्राऽभावात्कथं समत्वमत आह—एकेति । तदेवोपपादयति—ऊ—अजिति । किं नैव-
मुक्तारणमेव सन्निष्ठत्वेन सञ्ज्ञाविधानैवैवध्यापति । अपि तु तैरजिति । तत्र च मुख्य-
सामानाधिकरण्ये उक्तदोषादुक्तमनया सामानाधिकरण्यं दर्शयति—तत्रेति । तत्र सादृश्या-

१. अणुविस्मरणस्य च प्रस्थयः १. २. ६. ९. ‡ “द्रुतायां तत्परकरणे मध्यमविलम्बितयोः कसदख्यानं कर्तव्यम् । तथा विक्रान्तितायां तत्परकरणे द्रुतमध्यमयोः कसदख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकारान्ते मध्यमावाह्यम् । ये मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकारान्ते विक्रान्तितायाह्यम् ।”

इत्यधिकं कोष्ठाभर्गतं कञ्चिदुच्यते । तदनाविवकमिह । 'तपरस्तत्कालस्य' १. १. ७०, घृते
प्राकृत्यातत्वात् ।

द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद्भूतयो विशि-
ष्यन्ते' इति* ।

स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते ।
यावच्च तपरकरणं तावत् कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते—
उकाल ऊकाल ऊरेकाल इति ।

अथवैकसञ्ज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः+ । तत्रैका सञ्ज्ञा भवति या परा
अनवकाशा चेति । एवं हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति ।

अथवा 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा' [१. १. ६८] इत्ययं योगः
प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतत् 'अशब्दसञ्ज्ञं'ति, एतद्यथा विभक्त्या निदिश्यमान-
मर्थवद्भवति तथा निदिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः'
[१. १. ६६] 'अशब्दसञ्ज्ञाया'मिति । अथवा ह्रस्वसञ्ज्ञावचनसामर्थ्या-
दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्—'सञ्ज्ञया
विधाने नियमं वक्ष्यामीति' ह्रस्वसञ्ज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्या'-

प्र०— अशब्दसञ्ज्ञायामिति । ह्रस्वसञ्ज्ञा च शब्दसञ्ज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णस्य
ग्रहीष्यतीति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्विज्ञप्त्यापि ह्रस्वसञ्ज्ञा भविष्यति ।
उदात्तादिसञ्ज्ञास्वग्रहणं निवृत्तामिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हलां त्वयोग्य-
त्वात्तदभावः । 'इको यणचो'ति तु न शब्दसञ्ज्ञाविधानम् अपि तु 'आदिरन्त्येन'वि-
विहितसञ्ज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथवा ह्रस्वसञ्ज्ञेति । त्रयाणां
चेद्ग्रहणसञ्ज्ञा, तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयः सञ्ज्ञान उपलिप्तन्ते, तत्रान्तरतमादंशविधाने
ह्रस्वसञ्ज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् । अथ वचनादनन्तरत्वमो भवेत्, एवमपि ह्रस्व-

उ०— तत्रासम्भवाद् व्याख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमिति भावः । हलां त्विति ।
शिक्षादावचामेव स्वरकथनादिति भावः । प्रत्याहारेषु जातिपक्षाग्रहणाच्च दोष इति तात्पर्यम् ।
ननु ह्रस्वसञ्ज्ञा ह्रस्वविधायकेषु एकमात्रादीनां त्रयाणामपि ग्रहणार्था स्यादित्यत आह—
त्रयाणां चेदिति । अन्तरतमोति । 'प्रमाणत' इति शेषः । ह्रस्वप्रदेशेष्वग्रहणमिति । न च
विधी ह्रस्वग्रहणे त्रयाणां विधानम्, अग्रहणे त्वेकस्यैव विधीयमानत्वेनासवर्णोऽग्राहकत्वादिति
विशेष इति वाच्यम् । विधीयमानेमापि कश्चित्सवर्णग्रहणादिर्यभिमानः । अनुवादे द्वाभ्या-
मां त्रयाणां ग्रहणेनाग्रहणमेव कार्यमिति भावः । भाष्ये ननु चेदमिति । ह्रस्वप्रदेशेष्वग्रहणे

* १.१.७०. वा० ५. + आकबारादेका संज्ञा १.४.१. † संज्ञया विधाने नियमः १.१.२८. वा० १.

दिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदग्रहणं तावदग्रस्वग्रहणमतोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘एच इग्रस्वादेशे’ [१. १. ४८] इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्निह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्रभवतीति वक्तव्यं स्यात् । ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ [१. २. ४७] ‘एच इग्रभवती’ति । ‘शी चङ्घु पधाया ह्रस्वः’ [७. ४. १] ‘एच इग्रभवती’ति । ‘ह्रस्वः, ह्लादिः शेषः’ [७. ४. ५६ ६०] ‘एच इग्रभवती’ति ।

सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्रभवतीति, न पुनः सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्रभवतीति पट् ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यं—ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग्रस्वादेशे

प्र०—प्रदेशेष्वग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं ह्येति । असत्यां ह्रस्वसञ्ज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्तुं न युज्यते । ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु बहुकृत्व एच इगिति वक्तव्यं तद्गुरु भवति । ग्रहणानीति । गृह्यतेनेनाऽर्थे इति ग्रहणं पदमुच्यते । ह्रस्वादेश इत्याहुः प्रश्लेषनिर्देशात् पृथक्प्रयोगाभावादाह्न गणितः । ननु ‘मितां ह्रस्व’ इत्यत्र ‘हेङ वेष्टन’ इत्यस्य हिङ्यतीत्यर्थमेव इगिति वक्तव्यम् । तथा ‘खित्यनव्ययस्य’त्यत्रापि परमनुमन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः । एवं तद्धाच इगिति पञ्चकृत्वोप्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघवं भवतीति

उ०—त्वच्चेति नियमभावाद्भ्राम्यादेशः प्राप्नोतीति भावः । परिहरति—स्यादेतदिति । किञ्चित्कराणि—किञ्चिद्विशेषकराणि । न चास्ति कञ्चिदग्रस्वविधाने विशेषः । अन्तरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भावः । न चानन्तरतमादेशविधानार्थम् । तद्वाचक्यनापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसंज्ञाभावज्ञापनस्यैवौचित्यमिति भावः । यावदग्रहणमिति । प्रयागे वत्परिमाणकाजुष्कारणमित्यर्थः । तावदग्रस्वग्रहणमिति । तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वशब्देन ग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्येवेत्यर्थः । ये तु ह्रस्वविधाषकेष्वग्रहणमेव कार्यमित्येतद्भाष्याशयं वर्णयन्ति । तेषां संज्ञया विधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कथमिति चिन्त्यम् । षट्ग्रहणान्यष्टौग्रहणानीति भाष्यस्य कोपपत्तिश्चिन्त्येति दिक् । अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणाऽऽग्रहणयोः समतैवेति, एतदर्थं ह्ययबोधनार्थमेवेष्टाविकटशाब्दोपादानं भाष्ये इति बोध्यम् । लाघवोपलक्षणपरमिति । केचित् एतत्सुप्रस्यैतज्ञाप्यभ्राम्यायाद्, कमेर्गिकिति सूत्रे क्षिणमुल्लोरिति सूत्रस्यदीर्घग्रहणस्यैतद्विदानीं प्रयोजनं यदीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेध इति वदतो भाष्यकारस्य भ्राम्यायाच्च, क्षिणमुल्लोरिति सूत्रस्यभाष्याच्च हेङ वेष्टन इति धातोर्घटादावसामग्रदायिकः पाठः । परमनुमन्य इत्यादेशस्यैतज्ञाप्य-

इति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते तस्यै-
तत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञा मा भूदिति ॥२७॥

अचञ्च ॥ १ । २ । २८ ॥

किमयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोन्त्यापवादः† ? कथं चाऽयं तच्छेषः
स्यात्, कथं वा तदपवादः ? यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च 'अलोन्त्यस्य विधयो
भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः । अथ नाना-
वाक्यम्,—'अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति' 'अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्या-
नन्त्यस्य चे'ति, ततोऽयं तदपवादः । कश्चाऽत्र विशेषः ?

ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नशमादिप्रभृतिहनिगमि-
दीर्घेष्वज्जग्रहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्जग्रहणं
कर्तव्यम् । किपि' वचिपृच्छ्योर्दीर्घः‡ 'अचः' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि
न प्राप्नोति ।

शमादीनां दीर्घः+ 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ।

हनिगम्योर्दीर्घः× 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि तदपवादः ।

अचञ्चेत्रपुंसकह्रस्वाऽकृत्स्नार्वातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥२॥

प्र०—लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम् । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्ग-
व्यत्ययेन पुंसत्वम् ॥२७॥

अचञ्च । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनेन समानमिदम् । शमादिप्रभृतीति । प्रभृति-

उ०—प्रामाण्यादनभिधानमिति यथाश्रुतं भाष्यमेव सम्यगित्याहुः । पुंलिङ्गैकवचनदर्शनाद् इन्द्रा-
नुपनुपत्तिमाशङ्क्याह—सौत्रत्वादिति । लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्यय उचितो न तु शास्त्री-
यैकवचनस्येति भावः ॥२७॥

अचञ्च । भाष्येऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं तेनैतत्प्र-
वृत्त्यभावेऽपि स्थानवहीरुपाह्निह्रस्वादिब उद्दिष्टावावलोन्त्यस्येत्यस्य प्रभृतिः सूचिता । एक-

† अलोन्त्यस्य १. १ ५२ १—काचन्न । ‡ वचिप्रच्छयावतस्तुतकटप्रजुर्गणा दीर्घश्च १. २. १७८ वा० १.

+ शमामहानां दीर्घः षपति ७. १. ७४. > अज्जनगमां सति ३. ४. १६.

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' [१. २. ४७] यथेह भवति—रै-अतिरि,
नौ-अतिनु । एवं 'सुवाग्नाङ्गणकुल'मित्यत्रापि प्राप्नोति ।

'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' [७. ४. २५] यथेह भवति—चीयते
सूयते । एवं छिद्यते भिद्यते अप्रापि प्राप्नोति ।

नामि [६. ४. ३] दीर्घो यथेह भवति—अग्नीनाम् वायूनाम्, एवं
षण्णामित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः ।

'नोपधायाः' [६. ४. ७] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्यैष
नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् ? 'नामि' इति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्
षण्णामिति । अन्यते तन्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्—
'नोपधाया नाम्येवे'ति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्—अन्यते तन्यत
इति । 'षण्णा'मित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतोऽयं नियमः स्यात्—'नोपधाया
एव नामि', 'नाम्येव नोपधाया' इति । एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाग्नाङ्गण-
कुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्त्रोपस्थितं द्रष्ट-
व्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः—गृह्य-
माणेन वाऽचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः, इह ताव-
द्वचिप्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाऽचं विशेषयिष्यामः । एतेषां
दीर्घो भवति, अच इति । इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा
गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति, अचः—अजन्तस्येति ।
अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवति, 'अचः'—अजन्तस्येति । नामि दीर्घो भवति
'अचः' अजन्तस्येति । इह कस्मान्न भवति—'द्यौः' पन्थाः 'स' इति* ।

प्र०—ग्रहणेन णिवृत्तत्वादयो गृह्यन्ते । भिद्यते इति । यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवचयो-
जित्वेवमत्र प्रसङ्गः । यदा त्वजेव यकारादिना विरोध्यते, तदाऽत्र व्यवधानाच्चास्ति

छ०—वाक्यतां दर्शयति—अच इति । आदिप्रभृतिष्वचयोः यौनकत्वं परिहरति—प्रसृतीषि ।
आदिपदं तु शमाभ्युपगम्यति सूत्रस्य बहुवचनानुपादकमिति भावः । यदा त्विति । एवं

सञ्ज्ञया विधाने नियमः ॥ ३ ॥

सञ्ज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथ-
मनुच्यमानं गंस्यते ? अजितिं हि वर्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते—
अचः अजभवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमान इति । अथ पूर्वस्मिन्
योगेऽजग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ?

अजग्रहणं संयोगाऽऽक्समुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अजग्रहणं कियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्, अक्समुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोग-
निवृत्त्यर्थं तावत्—प्रतक्ष्य प्रक्ष्य । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् [६. १. ७१]

प्र०—प्रसङ्गः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अजिति हि वर्तते इति । ततश्च ह्रस्वादिशब्दा
इहानुवृत्ता नाऽचमुपस्थापयन्ति, तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा
आश्रीयन्ते । तेन ह्रस्व इत्येवं योऽच् सोऽचः स्थाने भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । एवं दीर्घ-
प्लुतयोरपि । अथेति । इहैव तदजग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रभः ।
प्रतक्ष्येति । यथा प्रत्याहारे अश्रुता आकारादयो दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे लभन्ते तथा संयोगोऽपि
ह्रस्वसञ्ज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः । तिनञ्चञ्चुत्रमिति । परत्वादीर्घलक्षणे वा तुकि सति
सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायादध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवंविधे विषये पुनः
प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधान्, पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि
पूर्वे विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं कचिदाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं
प्रति व्याप्रिबन्माणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापाराभैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः । ननु
क्रियमाणेऽप्यजग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रहणादक्समुदायस्याऽपि दीर्घसञ्ज्ञाप्रसङ्गः । नैष

छ०—चिन्त्यं, प्रत्ययस्याङ्गां एवोत्थिताकारकत्वात् । नाऽचमिति । ह्रस्वादिसंज्ञका अक्षोऽचः
स्थाने इति नार्थ इति भावः । स्वयमिति । अक्षपदेनैवेत्यर्थः । आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य
व्यापारो धैरित्यर्थस्तदाह—ह्रस्व इत्येवमिति । ननु मात्रिकाणां ह्रस्वमुपदेशाऽभावात्सर्वत्र
सञ्ज्ञाभावमाशङ्क्याह—यथेति । वा तुकीति । कैक्लिपे के तुकीति यावत् । विरोधादिति ।
तथा न विकल्पविधिप्रवृत्तेर्नैवधर्मापत्त्या नित्यस्य बाध प्रवेत्यर्थः । क तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानं,
तत्राह—यत्र हीति । यथा भिन्वकीत्यत्र परत्वादी कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकम् । न हि
तत्राऽकम्—धिप्रवृत्त्योर्विरोधः । समुदाये वेति । इदं चिन्त्यम्, बहुशो दृष्टत्वात् । व्यक्ति-
हारकपरिभाषाऽसम्भवं प्रकृते आह—एकैकेति । द्विमात्राकालकक्षयकिगताऽप्यवकासिर्दीर्घ
इति धार्यः स्यात् । तत्र वा व्यक्तिः प्रत्येकरूपा न सा द्विमात्राकाला, वा न तारही न सा
व्यक्तिरिति भावः । हलन्ताद्येत्यादी तु ह्रस्वमीपक्ष्यकिवृत्तिह्रस्वजातेः पर इत्यर्थाच्च धिप्स-
तीत्यादी दोषः । आतेर्हि जाल्यन्तरं व्यवधायकमिति न सञ्ज्ञातीयद्वितीयव्यक्तिर्व्यवधायिकेति

इति तुङ्मा भूदिति । अक्षमुदायनिवृत्त्यर्थ—तितउच्छ्वं तितउच्छ्वाया ।
दीर्घात्यदान्ताद्वा' [६. १. ७५; ७६] इति विभाषा तुङ्मा
भूदिति ॥२८॥

उषैरुदात्तः ॥ १ । २ । २६ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

किं षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते 'इत्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'त्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं इल्लो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहुन्येतस्याः परिभाषायाः

प्र०-दोषः । 'अकाल' इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति ।
व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तियङ्गत्वा हि जातिर्न समुदाय-
व्यङ्गत्वा ॥२८॥

उच्यते । षष्ठीनिर्दिष्टमिति उच्येर्नाचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्राच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति—‘उचैः स्थान उपलब्धमान उदात्तसब्दः स चाचः स्थान’ इति । इत्स्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ ‘समासस्ये’त्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यान्न तु राजहृषदित्यादौ षकाराकारस्य । असत्त्वात् त्वनुवृत्तौ समासस्य योऽन्तो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः सिध्यति । एषा च परिभाषा ‘यतोऽनाव’ इत्यत्राऽनाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिषा । अन्यथा नान्वमित्यत्र नकारस्याऽयोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तरत्वं न भविष्यतीति किमनाव इति प्रतिषेधेन ।

७०-बोध्यम् । परे तु वर्णाद्वर्णाभ्यन्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिक-
त्वाद्यसम्भव इति प्रभो भाष्ये—अथ पूर्व्वेति । उत्तरं तु तावत्सुधमकालग्रहणाऽसमर्थस्य तत्र
सम्प्राप्तप्रवृत्तिशङ्कावारणार्थमित्याशयेन । एवं च जातिप्रवृत्तिमित्यस्य जात्याश्रयानेककर्मणि-
ग्रहणमित्यर्थोपि न दोषः । मात्राकालोऽथग्रहोऽर्धमात्राकालोऽथग्रह इति प्रातिषाध्ययोरविरो-
धात् परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्यभाष्येण च वर्णाद्वर्णाभ्यन्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालव्यवायत्वा-
वयकत्वादित्याहुः ॥२८॥

उच्चैरुदात्तः । नन्वत्र इत्यनुवृत्तावपि कथं परिभाषाऽप्रवृत्तिसिद्ध्यनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेण.
पेक्षितसम्भिन्नसमर्पकत्वेपि स्वरोऽत्र एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानाभावादत आह—उच्चैरिति ।
सम्भिन्नसमर्पणस्य प्रथमान्तानुवृत्तावपि सिद्धेरिति भावः । स्थाने—तात्त्वाद्वा । उच्चैः—उपपदेक्षे,
उपकल्प्यमान इत्यन्वयः । उपलभ्यमानः,—व्यज्यमानः । स चात्र इति । वाक्यभेदेन
षष्ठ्यन्ताऽण्यदेन सम्भ्रमश्च इति भावः । नन्वत्रप्रहणानुवृत्तयैव सिद्धे मास्तु परिभाषाप्रवृत्तिरत
आह—सत्यामिति । समासस्येत्यत्रात्र इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाने राजध-
दित्यादी न स्यादित्यर्थः षकाराकारस्येति । तथा च तत्सिद्ध्यर्थं परिभाषैव कर्तव्या नात्र

प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्जहणमनुवर्तते, उताहो नः ? किं चार्थोऽनुवृत्त्या ? बाढमर्थः । यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते—‘ वे त्वोर्जे त्वांx’ । नैते व्यञ्जनस्य गुणाः, किन्त्वेष एव । तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा—द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रित्तको लोहकंसस्तद्गुण लभ्यते ।

कुतो नु खत्वेतत्—‘अच एते गुणाः, तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते, न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुण उपल-

प्र०— अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति । ननु को विशेषः यावता यत्र स्वरौ विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वादच एव भविष्यति । ‘अनुदात्तादेर’ ब्रित्यादावनुवादेऽपि न दोषः, स्वत एव हलोनुदात्तत्वं भवतु, अजुपरागवशाद्वा, तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थ एवायं विचारः । ननु चेति । बाधकभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः । नैते इति । अन्यथाऽप्युपलम्भोपपत्तेरिति भावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । ‘आप्यायध्व’मिति यथा । अत्र ह्याकार उदात्तः, तिष्ठन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरताप्युपालप्स्यत, यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति, न हलः,

उ०—इद्वनुवृत्तिरिति भावः । तदाह—भाष्ये—बहुन्येतस्या इति । यतोऽनाव इति । यद्वन्तस्य द्वयत्वादिबदात्त इति तदर्थः । यावतेति । न चायः स्थाने ह्रस्वपुदात्तादिष्वन्वेन प्रस्थापितः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषायाऽप्राप्तेः । ननु स्वरदोषाया अविद्यमानव्यतिरेकाभावाज्जग्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह—अनुदात्तादेरिति । स्वत एवेत्यस्याऽन्तैस्वर्यवशेपामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वराप्राप्त्या स्वस्वर एवावतिष्ठत इत्यर्थः । ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः । किञ्चोदात्तसमवधानेऽप्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेव हलादिप्रातिपदिके आद्यह्रस्वेऽप्यजापत्तिरत आह—अजुपेति । न्यायेति । उदात्तत्वादीनामजग्राप्तत्वाविषयकम्यायेत्यर्थः । भाष्येऽनुवृत्तेः प्रयोजनाभावात्सम्बद्धानुपपत्तिरिति पृच्छति—किञ्चेति । अनुवृत्तेर्न फलमित्यर्थः । भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदाऽर्थः, यतो न लक्ष्यन्तेऽतो नार्थ इत्यन्वयः । नन्विदं प्रतीती रक्तफटिकप्रतीतिवद् आग्नेत्यत आह—बाधकेति । प्रतीतिभ्रान्तैवेत्याह—नैते इति भाष्ये । तद्वयाचष्टे—अन्यथापीति । रित्तको लोहकंसः—आदर्शः । रित्तकः—दर्शनेन उज्ज्वलीकृतः । बदरपिटकं—बदरफलपुष्पेदिकेति सम्प्रदायः । प्रतीतिभ्रान्तत्वे बीजं

येते'ति ? अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते, न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम्—स्वयं राजन्त इति स्वराः, अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ।

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि कश्चित्प्रत्युच्चैर्भवति, कश्चित्प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कश्चिदधीयानमाह—किमुच्चै रोरूपसे शनैर्वर्ततामिति । तमेव तथाऽधीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीये उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्, तस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः ।

एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते—आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य ।

प्र०—तस्मात् हलां स्वयं स्वरोस्तीति निश्चयः । अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्ट-समाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं, न तत्र वर्णसादृश्यं किञ्चिदस्ति । अथवा गतिरपि व्यञ्जेत्यर्थः, विविधं गच्छत्यनुपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः । उपरागश्च पूर्वपराऽऽसन्निधानेऽपि परेणाऽचा हलो भवति न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति । श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाभयः पर्युनयोगः । न चानवस्थितवस्त्वाभयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदपीति । श्रोता हि वक्त्रगतानाथामादीन्धर्मान्कार्यादवस्थति, कार्यं च सङ्कीर्णम् । तथाहि—महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन्स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति ।

उ०—पृच्छति—कुतो न्विति । अन्वग्वच्यतिरेकौ बीजमित्याह—अन्तरेणापीति । अत्र हीति । निपाता आद्युदात्तास्तिङ्कृतिकृत् इत्याभ्यामिति भावः । न पुनरन्तरेणेति । अन्वचप्रवर्तनमिदं प्रक्रियाप्राप्त्यतिरिक्तविषयं सौत्रप्रयोगातिरिक्तविषयकं च बोधयम् । स्वयं राजन्त इति भाष्य-स्योदात्तादिगुणैरित्यर्थः । अनुगच्छतीति । 'अनुग'मिति शेषः । न तत्र वर्णसादृश्यमिति । निर्वचनं हि तत्तद्भाष्ययोगेनाऽर्थाभावेपि वर्णसादृश्येन वेत्याशयः । अर्थयोग एवास्तीत्याह—अथवेति । विविधमिति । उदात्तत्वादिकुपनामाप्रकारगमनमजीनमिति शब्दादेव लभ्यत इति भावः । पर्यायेति । यो हि यमनुगच्छति स तद्विविधं गच्छतीत्यर्थः । मनु विद्वत्स्वरद्वयमपगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वयानुपरागापत्तिरत आह—उपरागश्चेति । स्वमाच एवात्र बीजम् । अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्कथमर्थं पर्थेभुवोगोत आह—श्रुतीति । 'उच्चैः' अयमाण उदात्त' इत्यादिरर्थं इत्यभिमानः । नन्वस्त्ववस्थितत्वं, को दोषोत आह—

अन्ववसर्गो मार्दवमुक्ता खस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य सृदुता स्निग्धता । उक्ता खस्य महत्ता कण्ठस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य ।

एतदप्यनैकान्तिकम् । यद्वर्णतत्प्रमाणस्य सर्वोच्चैस्ताञ्च महाप्राणस्य सर्वनीचैः ।

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः ? उरः कण्ठः शिर इति ॥ २६ ॥ ३० ॥

समाहारः स्वरितः ॥ १ । २ । ३१ ॥

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसञ्ज्ञो भवति ? अचोरित्याह ।

समाहारोऽचोरचेन्नाभावात् ॥ १ ॥

प्र०— सिद्धं न्विति । प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते । तेनायमर्थः— एकस्मिन्नाल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः अधरभाग-निष्पन्नोऽनुदात्तः । एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्यास-समधिगम्यन्नायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ॥ २९ ॥ ३० ॥

समा । कस्येति । समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः । अचोरिति । तयोश्च समाहार उपश्लेषरूपः । अन्यत्र चोत्तराधर्यरूपोऽपि सम्भवति । गाङ्गेऽनूप इति स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेश-स्वापि तथा व्यपदेशः । समाहारोऽचोश्चेदिति । 'कार्य' 'क' 'कन्या' इत्यादौ स्थानि-

उ०—नचेति । भाष्ये—एवं तर्हि लक्षणमिति । न अतिगतप्रकर्षाभयमुच्यत्वं नीचत्वं किन्तु ईदृशाज्ञापकज्ञापिहमिति भावः । श्रोता हीति । आध्यामादीनां अतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तस्य-चाप्यवस्थितत्वादप्यवस्थितत्वमिति भावः । प्रक्रम्यन्त इति । अधिकरणे षणि नोदात्तोप-देशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । ऊर्ध्वभागेनेति । ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः । न 'चेदमपूर्वं कर्तव्यमिति'—एवं चेति । करणस्य चाधिकरणत्वविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्या-काङ्क्षायां योग्यतया स्थानस्येति लभ्यत इति भावः । मण्डं प्रति तु वचनमेवावश्यकमिति बोध्यम् । भाष्ये—उरः कण्ठः शिर इति । शिरःपदं ताज्यादीनामुपलक्षणम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

समाहारः । समाहारशब्दे कर्मसाधने कस्येति षड्यन्तेन पृष्ठाऽनुपगमेत्यत आह—भावेति । जाली च कस्येत्येकवचनम् । उपश्लेषः—अव्यवहितोत्तरत्वरूपः । अन्यत्र—

समाहारोऽचोश्चेत्, तन्न । किं कारणम् ? 'अभावात्' । नञ्चोः समा-
हारोस्ति । नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति ? नैषोचोः समाहारः । अन्योय-
मुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः ।

गुणयोश्चेन्नाच्प्रकरणात् ॥ २ ॥

गुणयोः समाहार इति चेत्, तन्न किं कारणम् ? 'अच्प्रकरणात्' ।
अजिति वर्तते ।

सिद्धं त्वच्समुदायस्याऽभावात्तद्गुणसम्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समा-
हारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति ।

प्र०-द्वारकोऽपि समाहारव्यपदेशो नास्ति । यत्राप्यस्ति गाङ्गेऽनूप इति—तत्राप्यसौ गौणः ।
तत्र गाङ्गशब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तः । सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सहैकादेश
उदात्तः । अनूपशब्दः 'अनोरप्रधानकनीयसी' इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः, तत्र
एकादेशः स्वरितो वाऽनुदात्ते पदान्तादिति स्वरितः । एवं तर्हीति । गुणयोर्नैरन्त-
र्यणोपलम्भादस्ति समाहारः । अच्प्रकरणादिति । प्रकरणं—प्रस्तावो न तु स्वरित-
त्वादनुवृत्तिः, तस्याः पूर्वं प्रत्याख्यानात् । तदयमर्थः—पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याक्षिप्तो-
ऽजेव सञ्ज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम् ।

सिद्धं त्विति । गुणिनोरचोः समाहारासम्भवात्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहारा-

उ०-पूलादौ । औत्तरार्धसमाधाराधेयभावः । न च वर्णानां सः, अमूर्तत्वावस्थिरत्वाच्चेति भावः ।
स्वरितभाष्य एकादेशस्यैकत्वात् । कथमत्र द्वयोरचोः समाहारोत्त आह—स्थानिनोरिति । कार्य-
कक्षबन्धयोर्बन्धवन्तयोस्तिस्वास्वरितत्वं, कन्येत्यत्र कन्याराजन्यमनुप्याणामन्त इति तत् ।
एवं च गौणोपि सर्वत्र नास्तीत्यर्थः । गौण इति । स्थानिनोरुपपत्तेरस्याशास्त्रीयत्वेन स्थानि-
वस्तुत्राप्रवृत्तेः । लोकभाष्यसिद्धस्तु गौण इत्यर्थः । नञ्चोः समाहाराभावे कथं तद्गुणयोः
समाहारोत्त आह—गुणयोरिति । एकाज्जिह्वयोरेव तयोः समाहारः इत्यर्थः । नैरन्तर्त्य-
णेति । 'तस्यादित उदात्त'मित्युक्तेः । पूर्वं प्रत्याख्यानेनाच्प्रकरणादिति विवक्षित आह—
प्रस्ताव इति । सामर्थ्यादवगतिरित्यर्थः । तदुपपादयति—तदयमिति । अजिति वर्तते इति
भाष्येऽप्युक्त्येन तद्विशेषबोधकानुदात्तानुदात्तशब्दौ लक्ष्येते इत्यर्थः । भाष्ये तद्गुणस्येत्यस्य
व्याख्या समाहारगुणस्येति । उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत् इत्यर्थः । अचः सञ्ज्ञि-
त्वेनानुपादानादयं प्रबोधयुक्तोऽत आह—स्वरित इति । न चाच्समाहार इति । भावसाधव-

कथं पुनः समाहार इत्यनेनाऽच्छ्रयः प्रतिनिर्देष्टुम् ? मनुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालका इति । एवं समाहारवान् समाहारः ।

अथवा अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा तुन्दः घाट इति ।

यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र को दोषः ? 'त्रैस्वर्येणाधीमहे' इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद्गुणोपेक्षम् । किं तर्हि ? अजपेक्षमेतत्—'त्रैस्वर्येणाधीमहे' त्रिप्रकारैरजिमधीमहे, कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा—शुक्लगुणः शुक्लः, कृष्णगुणः कृष्णः, य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते—कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा । एवमिहाप्युदात्तगुण उदात्तः, अनुदात्तगुणोऽनुदात्तः, य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति ॥३१॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

'अर्द्धह्रस्व'मित्युच्यते तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके ३ शक्तिके । नैष दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्द्धह्रस्वमात्रमर्द्धह्रस्वमिति ।

प्र०—अयमितिर्थः । कथं पुनरिति । स्वरित इत्यनया सञ्ज्ञया योग्यत्वाच्चतस्त्रिज्ञत्वेनाक्षिप्तः । न चाऽस्समाहारो भवति । मनुब्लोप इति । गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गम्यमानार्थस्य मनुपोऽप्रयोग इत्यर्थः । अकार इति । अर्द्धह्रस्वोपचारात् । त्रैस्वर्यमिति । उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याऽभावान् त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात् । अस्ति चायं व्यवहारः । अजपेक्षमिति । स्वरशब्देनाऽत्र उच्यन्ते । त्रय एव स्वरास्त्रैस्वर्यमिति स्वायं ध्येयम् ॥३१॥

तस्यादित उदात्त । अक्षपरिमाणस्य ह्रस्वसञ्ज्ञा कृता नाव्यपवृत्तस्येति न्यायादीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वमहरो न गृह्येतेत्यालोच्यह—अर्द्धह्रस्वमिति । कथ्येति । 'कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त' इति स्वरितः । शक्तिके ३ शक्तिके इति । स्वरितमात्रेहितेऽ-

उ०—स्वरासमाहारशब्दस्येति भावः । अशब्दादेरिति । अधिकारणे ध्वनिति तु नोक्तं, ध्रुवावाचाद्बाहुल्यकस्यागतिकत्वात् । उदात्तेत्यादि । स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायं बोधयित्वाः । त्रैस्वर्यमिति । भावे ध्वनिति भावः । ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धेः कथं त्रैस्वर्यमित्यस्यापेक्षात्वमत आह—स्वरशब्देनेति । एवमपि व्यञ्जनपपत्तिरत आह—अय एवेति । बाहुल्यार्थादित्यादिति भावः ॥३१॥

तस्यादितः । अक्षपरिमाणस्येति । अनवयवस्येत्यर्थः । अक्षयपवृत्तः—अवयवः । इति न्यायादिति । इति हेतोर्भाषायाद्वाच्यप्रबुध्येत्यर्थः । शक्तिके इत्यत्र 'वाक्यादेरामन्त्रि-

किमर्थः पुनरिदमुच्यते ? आभिन्नीभूतमिदं वचति । तद्यथा—‘क्षीरोदके सम्पृक्ते आभिन्नीभूतत्वाच्च ज्ञायते—‘क्षिप्रत् क्षीरम्’ ‘क्षिप्रदुदकम्’ ‘कस्मिन्नवकाशे क्षीरम्’ ‘कस्मिन्धोदक’मिति । एवमिहाप्याभिन्नीभूतत्वाच्च ज्ञायते—‘क्षिप्रदुदात्तम्, क्षिप्रदनुदात्तम्, कस्मिन्ननुदात्तमिति । तदाचार्यः सुहृद्मूत्वान्वाचष्टे—‘क्षिप्रदुदात्तमिदनुदात्तमस्मिन्नवकाशे उदात्तम्, अस्मिन्नवकाशेऽनुदात्त’मिति ।

यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्वप्येवंजातीयकानि नोपदिशति । कानि पुन-
स्तानि । स्थान्नकरणानुप्रदानानि । व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ
छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते । यद्येवं नार्थोऽनेन ।
इदमप्युपलब्ध्याऽधिगमिष्यति ।

सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोर्द्धस्वमुदात्तसञ्ज्ञं भवतीति ।

प्र०-सूये'ति स्वरितः प्लुतः । मात्रच इति । अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रुढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थे तु ह्रस्वस्योपादानम् । अर्द्धमात्रा त्वनेनाऽभिधीयते । ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य 'प्रमाणे लृ' इति लोपः क्रियते । तत्र यथा ह्रस्वे बुद्ध्याऽर्द्धमात्रा विभज्यते, एवं दीर्घेऽप्युत्तरपीति ।

किमर्थमिति । नेवम्भूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते, सन्त्यङ्गरादिविषयस्यापि विभाग-
स्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः । आभिधीभूतमिषेति । तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति श्रु-
शब्द उपपन्नः । क्षीरोदके इति । नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाऽभावादेकवङ्गावो
न कृतः । उत्तरा विद्येति । पुरा कल्पे पूर्वा, अथत्वे तूत्तरेति पस्पशायां व्याख्यातम् ।
सङ्गाकरणमिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायनोत्समुदाय आक्षेप्यते इति भावः ।

उ०—तस्येति द्वित्वम् । नन्वर्द्धहृत्स्वाद्यस्वाययवचनत्वेन प्रमाणवचनत्वाभावात्कथं मात्रागत आह—अर्थह्रस्वेति । कण्ठाऽयं मात्राकप्रमाणविशेषोऽनेवोच्यते, न ह्रस्वस्य अर्द्धमित्यर्थ इति भावः । व्युत्पत्त्यर्थमिति । अनुकोमादिष्विति भावः । एवमपि दीर्घोदात्तवर्द्धमात्राकका-
व्यवधिभागाभावाद्यो एवेत्यत आह—तत्र यथेति । दभयोरपि समा गतिरिति भावः । वनु
श्रुतयोः प्रमाणोद्देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाध्यायार्थत्वात् प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—नैकमूल-
मिति । सन्ध्यन्तरादीति । अवर्णभागः पूर्व इकारविभाग उत्तर इत्येवं रूपस्येत्यर्थः ।
तत्वेत इति । अन्यथाभावादानासङ्गतिरिति भावः । आप्ये—स्थानेत्यादि । स्थानानि कण्ठ-
दीर्घादौ । करणम्—आन्धन्तरप्रत्ययः, अनुप्रदानं—वाङ्मयप्रत्ययः । उत्तरवर्ति—व्याकरणं
नामेति । छन्दःशास्त्रे प्रातिशाख्यविज्ञापितु । अभिविनीतः—शिक्षितः । उपलब्ध्या—

किं कृतं भवति ? त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'उदात्तस्वरित-
परस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] 'उदात्तस्वरितयोर्व्यंशः स्वरितोऽनुदात्तस्य'
[८. २. ४] 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाश्च' [८. ४.
६७] इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सम्झाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत
एतत् ? लघ्वर्थं हि सम्झाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न
पुनः सम्झाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि, सम्झाकरणे
पुनरेकादश ।

एवं तर्कमयमनेन क्रियते । अन्वाख्यानं च सम्झा च । कथं पुनरेकेन
यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? अन्वर्थग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणं
विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोर्ध्वस्वमुदात्तसम्झं भवति । ऊर्ध्वमात्तमिति
चात उदात्तम् ।

यदि तर्हि सम्झाकरणम्, उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति ।
अन्वाख्यानमेव तर्हिदं मन्दबुद्धेः ।

स्वरितस्यार्ध्वस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरितात् काय, स्वरितादिति सिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०-उभयमिति । सत्यप्यक्षरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति, सुखेन विभाग-
स्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादेरिति । उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाधुदात्तश्लेषेति
तत्स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति तत्प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः ।
अन्वाख्यानमेवेति । न केवलमिदं सूत्रम् । यावता उच्यते उदात्त इत्यादिसम्झाकरणमपि
मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादित्यवहारः ।
स्वरितस्येति । 'आ अर्धस्वोदात्ता'दित्याकारप्रश्लेषः । इयं नवसूत्री 'उदात्तादनु-
दात्तस्य स्वरित' इत्येतस्मात्परा कर्तव्या । तेन 'स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना'मित्येक-

उ०-व्युत्पत्त्या । एवं तर्हि इदमपि स्वर्थमित्याह—यद्येवमिति । ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणा-
करणे उदात्तग्रहणेनावयवस्य बोधनेपि तत्त्वान्ने यतोऽभावाधुदात्तस्वरितयोर्व्यंश इत्यत्रानु-
पपत्तिरेवेत्यत आह—आज्ञेभ्यस्त इति । तत्र सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । सत्य-
पीति । प्रयोजनविशेषकामाद् गौरवं च दोषायेति भावः । आन्ते—ऊर्ध्वमात्तमिति । तन्मादि-
पूर्वदेशे उपचारजेन गृहीतमित्यर्थः । उदात्तादेवमयमानं कार्यमिह आन्ते च किञ्चिदत आह—
उदात्तादेरिति । इत्युपपत्त्यनन्तरमाह । एवमुक्तमन्वाख्यानं च उपपत्त इति ननु

स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्ताद् आ 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] इत्येतस्मात्सुवादिदं सूत्रकारद्वयमर्थम्—'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' [८. ४. ६६] इत्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'स्वरितादिति सिद्धधर्मम्' । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात्—'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' [१. २. ३] इति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुद्धिः । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—'कार्यं देवदत्तयज्ञदत्तौ' ।

स्वरितोदात्तार्थं च ॥ २ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । 'न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः' [१. २. ३७] । इन्द्र आगच्छ । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—सुब्रह्मण्यायोमिन्द्रागच्छ ।

स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थम् ॥ ३ ॥

स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ ।

प्र०—श्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन 'मे' शब्दात् स्वरितात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकभुविर्भवति । क तर्हि । आभयास्तिसद्वत्त्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः । कार्यमिति । अत्र 'वित्स्वरित'मिति स्वरितत्वम्, तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्याऽसिद्धत्वान्न प्राप्नोति । सुब्रह्मण्यायोमिति । सुब्रह्मण्या साधुरिति यत्प्रत्ययस्तिस्वात्स्वरितः । ततश्चावेकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तत् ओमाङ्गोऽप्युदात्तस्वरितयोरैकादेशः स्वरित एव, तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्येत । स्वरितोदात्ताच्चेति ।

उ०—तत्परिहरति—न केवलमिति । 'उच्चैरुदात्त' इत्यादिकर्मणि तादृशमिति भावः । भाष्ये इहमित्यङ्गोच्चैरुदात्त इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः । आकारप्ररलेष इति । तदभावेऽङ्गस्वोदात्तादिति पञ्चम्यनन्विता व्याप्तिरिति भावः । आङ्गप्ररमरम्भाभिधिभ्योरिति, तत्प्रकृतमाह—इयं नवेति । तेन मेशब्दादिति । किट्स्वरेणेदमोऽन्तोदात्तत्वादिममित्येकादेशस्वरेणान्तोदात्तं, ततो मेशब्दस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वे इममित्युदात्तात्परत्वेणोदात्तादनुदात्तस्येति । स्वरितत्वं ततो गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितस्येत्याहमिकेन निहतायामेकभुतिः । अत्र तिष्ठति । तदेकादेशोऽप्यन्तरतम्याद् स्वरितः । करोतेत्येति कार्यम् । तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्तावित्यामन्त्रितस्य चेति निहतम् । भाष्ये—इन्द्र आगच्छेति । आङ्गुवाचः, गच्छेति निहतम् । तत् उदात्तादनुदात्तस्येति गङ्गाकारः स्वरितः । तस्यानेनोदात्तः । इन्द्रेत्यामन्त्रितमाङ्गुवाचं, द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः, तस्याप्यनेनोदात्तः । स्वरित एवेति ।

स्वरितपरसन्नतरार्थश्च ॥ ४ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः [१. २. ४०] माणवकजटिलकाध्यापक न्यङ् । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—माणवक जटिलकाभिरूपक कन । ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ ५ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न ब्रूमो देवदत्तब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि ? परमे-
तत्सूत्रकाण्डमिति ॥३२॥

प्र०—आगच्छेत्यत्र 'ग'शब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति 'छ'शब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न्यङ्किञ्चि । 'न्यधी चे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
स्तत् 'उदात्तस्वरितयोरेण' इत्यकारः स्वरितस्तस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरं न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति,—लिङ्गात्पाठक्रमवाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वाद-
नुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥३२॥

उ०—एकादेश उदात्तेनेत्यत्रानुदात्तस्येत्यनुवृत्तेः स नेति भावः । न चेकां गुणेति सूत्रे 'एकि पर-
रूप'मित्यत्र रूपग्रहणस्य परस्य पाठस्य रूपं तादृश एव यथा स्यादिति फलमुक्तमिति अत्र
श्रीम उदात्तत्वावुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् । 'तृज्जकोष्ठ'रिति सूत्रभाष्यप्रमाणेन
स्वरस्य रूपत्वाऽभावात् । ननु सुब्रह्मण्यामिति निगदाभिधानादयमेव विषयो न युक्त इत्यत
भाह—सुब्रह्मण्यायामिति । 'स्वरितस्य उदात्त' इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्यते-
त्यर्थः । उदात्तत्वे कृते इति । 'न सुब्रह्मण्याया' मित्यनेन । उक्तं च स्वस्यासिद्धत्वाच्छब्दा-
कारोऽनुदात्त एवेत्यर्थः । न्यधी चेति । अत्रतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे नि अधि इत्येत-
त्पूर्वपदं प्रकृतिस्वरमिति सूत्रार्थः । 'न्यङ्स्वरी स्वरिता'विति फिःसूत्रमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति
भावः । केति,—अप्रत्ययान्तत्वात्स्वरितम् । देवब्रह्मणोरिति । अन्वयोः सुब्रह्मण्यानिगदात्त-
गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वे प्रसेप्तेनानुदात्तत्वं क्रियते । देवा ब्रह्मण इति नामन्विताद्युदात्तः,
ततः शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः । स्वरितस्यैवेति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्र-
ज्ञापने त्वस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाऽभावात् । 'न सुब्रह्मण्ये'ति विहितस्वरितोदात्तगकारात्पर-
त्वेनैव आगच्छेत्यादौ छकाराकारस्याष्टमिकः स्वरितः स्यादित्युक्तं एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ।
असिद्धकाण्डे, पठनमेव—सन्निवेशान्तरम् । न च 'देवब्रह्मणो'रित्यत्राभ्यात् सिद्धत्वमिति
वाच्यम् । इष्टानुशेषेनैतत्प्रकरणोक्तवैद्वरैव तत्सिद्धत्वज्ञापमाविति विक् ॥३२॥

× न्यधी च १. २. ५३; उदात्तस्वरितयोर्वचः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८. १. ४. × किमोऽय ५. ३. १९;
तित्स्वरितस्य १. १. १८५.

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥ १ । २ । ३३ ॥

किमिदं परिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणम् 'एकवचनं सम्बुद्धिः' [२. ४. ४६] इति, आहोस्विदन्वर्थग्रहणं—सम्बोधनं सम्बुद्धिरिति ? किं चातः ? यदि परिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः† अत्र न प्राप्नोति । अथा-न्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? नोदात्ता । कथं ज्ञायते ? यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' [१. २. ३५] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ।

यदि तर्हि नोदात्ता, अनुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते ? यदयम्—उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतर इति । सैषा ज्ञाप-काभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं द्वियते ।

अपर आह—किमियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? उदात्ता । कथं ज्ञायते ? यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञाप-कम् ? तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति ।

यदि तर्ह्युदात्ता नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं ज्ञायते ? यदयम् 'दात्त-

प्र०— एक । किमिदमिति । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययः' इत्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवात्प्रश्नः । यथा न दोष इति । नहि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु कियारूपत्वादपादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवः । व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणेन भवति । किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानु-रागवशात्प्रश्नः । यावदुच्चैरिति । यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यच्चकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः । यावत्सन्न इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं द्वियत इति । हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणि लकारः । क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदविरोधानमेक-श्रुतिरित्यर्थः । स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः । उच्चैर्दृष्ट्वेति । 'सोमस्याप्ते ग्रीही

उ०— एकश्रुति । 'एकवचनं सम्बुद्धिः' इत्युक्तेर्विचारानुपपत्तिरत आह—कृत्रिमेति । अकृत्रिमग्रहणं सामर्थ्याद्भवतीत्यतः सामर्थ्यं दर्शयति—नहीति । ननु कृत्रिमग्रहणेपि महा-सम्ज्ञाबलाद् दूरात्सम्बोधनार्थकैकवचनान्तस्येत्यर्थोक्तोऽत आह—व्याप्तिश्चेति । अस्याः स्वरान्तरत्वमसिद्धेः प्रभानुपपत्तिरत आह—उदात्तेति । उच्चैस्तरामिति । तेनोदात्तमात्रस्य

स्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? तन्नं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति ।

त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति—^१उदात्तः, ^२उदात्ततरः, ^३अनुदात्तः, ^४अनुदात्तरः, ^५स्वरितः ^६स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः, ^७एकश्रुतिः सप्तमः ॥३३॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

प्र०—वौषट्त्वित्यत्र 'मन्त्रे' यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहिता, तदपेक्षया वौषट्त्वित्यस्योदात्त-
तरत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते । यथा मलिने वस्त्रे
शौक्यानुबन्धसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः । सन्नं दृष्ट्वा चेति ।
एकश्रुतिगतमित्यर्थः । सोऽन्येनेति । अनुदात्तेनोपरक्तः । यथा शुक्लः पटो वर्णान्तर-
युक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः । कस्मचित्तु स्वरितस्योदात्तभागो नानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक्-
स्वरितो निर्दिष्टः । स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टौ, ते भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह
नोक्ताः । इयं चैकश्रुतिरप्लुतात्सम्बोधनवाक्यस्य भवति । प्लुतस्तूदात्त एव, विधान-
सामर्थ्यात् ॥३३॥

न सु । ओकार उदात्त इति । नेदमपूर्वविधानं, सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्शयते ।
यथा चोदात्त ओकारस्था 'तस्यादित' इत्यत्रोक्तम् । 'ओमम्भादाने' इति तु प्लुतोदात्तत्वं

उ०—विधानात्पक्षे एकश्रुतेऽत्र विधानादिति भावः । भाष्ये सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । ज्ञापकाभ्यां
कर्तृभ्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं प्राप्यत इत्यर्थः । मध्यमित्यस्यान्तराहमिति
व्याख्या । हरतेरिति । व्यापारद्वयार्थत्वात् 'प्रधानकर्मण्यप्येवे कार्हीनादुर्द्विकर्मणा'मिति
वचनाच्च । स्वरिताद्विशेषं दर्शयितुमाह—दीरेति । सति चेति । वौषट्त्वितिरिक्तमन्त्र-
भागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया
प्रकर्षानुपपत्तिमाशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । अत्रापि पक्षे भेदतिरोचानमेव स्वरि-
ताद्विशेषस्तेनैव ओमवरूपतेति बोध्यम् । एवं च सन्नतर एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् ।
सप्तस्वरमप्ये उदात्ततरानुदात्ततरावेकश्रुतिगतोदात्तापेक्षयैवास्ति सप्तविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रो-
दात्तापेक्षया । अनुदात्तेनेति । उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थः । कस्य चिदिति । तदपरस्येत्यर्थः ।
प्लुतस्त्विति । तस्य वैकल्पिकत्वाच्चा स जायते तदेत्यर्थः ॥३३॥

न सुब्रह्मण्या । न चात्रोदात्तोऽप्यप्यसिद्ध इत्याह—ओमिति । अम्भादानपदेनाऽप्यज्ञ-
कर्मोच्यत इति भावः । अत एव अपेऽपि तं प्लुतमेव ज्ञापयति । अम्भादानं प्रारम्भ इति तु

१—“शतपथब्राह्मणे तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमब्राह्मणस्य सप्तदशी कण्विकामारम्भ विशुद्धिकण्विका-
स्मृतं वो वेदमन्त्रस्य व्याख्यानकपः पाठोऽस्ति, तस्य सुब्रह्मण्या-सम्भाडास्ते ।” (दण्डव्याजीभाष्ये
महर्षिदशानन्दः । ५० ११८ हि० सं०)

“नितराद्वचत इति निगद्यः । परप्रत्यायनार्थमुच्यतेः पञ्चमानः पादवन्तरहितो वसुमेवविज्ञेयः ।”
इति कण्विकौस्तुभे नटोष्ठीयाज्ञितः ।

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः ॥ १ ॥

सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति । 'सुब्रह्मण्योम्' ।

आकार आख्याते परादिश्च ॥ २ ॥

आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । 'इन्द्र आगच्छ' । 'हरिव आगच्छ' ।

वाक्यादौ च द्वे द्वे ॥ ३ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्तो भवतः । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ।

मघवन्वर्जम् ॥ ४ ॥

[मघवन्वित्येतं वर्जयित्वा] आगच्छ मघवन् ।

सुत्यापराणामन्तः ॥ ५ ॥

सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । 'दधहे सुत्याम्' 'प्यहे सुत्याम्' ।

असावित्यन्तः ॥ ६ ॥

प्र०—न भवति, तस्यायङ्गकर्मविषयत्वादित्याहुः । इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वा-
दाद्युदात्तः, तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरैणानुदात्तः । स 'उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरित' इति स्वरितः, तस्यानेनोदात्तत्वम् । आकार आख्यात इति । तिङन्ते गच्छ-
शब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः । परादिश्चेति । अकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादि-
हदात्तः । 'तिङ्कृतिङ्' इति निघातं पूर्ववत्स्वरिते च कृतेऽनेनोदात्तविधानात् ।
वाक्यादौ चेति । अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः । मघवन्वर्जमिति । मघवन्नित्यस्या-
मन्त्रितस्येति निघातविधानात् । सुत्यापराणामिति । सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषा-
मित्यर्थः । दधह इति । टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम् । असावित्यन्त इति । इदं वाच-

उ०—इति; तद्वीत्या एवम प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । स्वरितस्य तूदात्त इत्यंशलोवाहरणान्तरं
प्रसङ्गश्चाह—इन्द्र आगच्छेति । इन्द्रशब्द इति । हरिवच्छब्दस्याप्युपकक्षणम् । हरिव इति
मनुष्येतिरिति वः । अनन्तरेति । 'इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द' इत्याद्यनुपपद्येति भावः ।
एतन्निमित्तः शेषनिघातस्तु न, मत्स्यासिद्धत्वात् । मान्ये द्वे द्वे इति । वर्णकमे इत्यर्थः । अ-
सुत्यामागच्छ मघवन्निति वाक्यम् । तत्र अःशब्दो निघातत्वाद्युदात्तः, सुत्याशब्दः सन्ज्ञायां
समञ्जेति क्यबन्तोऽन्तोदात्तः तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते । निघातविधानादिति । पूर्वछकारस्याप्य-
नुदात्तत्वेन स्वरिताऽप्राप्त्या 'स्वरितस्य तूदात्त' इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः । तत 'एकमिति
परा'दित्येकमितिस्तमेति तत्त्वम् । सुत्याशब्द इति । सर्वनामकार्थाऽन्वावा बहुव्रीहिय-

असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते । 'वात्स्यो यजते' ।

अमुष्येत्यन्तः ॥ ७ ॥

अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते ।

स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ ८ ॥

स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति, अन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते । वात्स्यस्य पिता यजते ।

वा नामधेयस्य ॥ ९ ॥

वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते । देवदत्तस्य पिता यजते ॥३७॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३८ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ १ ॥

प्र०-निकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । चित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ऽन्तोदात्तत्वमिति । अमुष्येति । पप्रथन्तोपलक्षणमेतत् । दाक्षेरिति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् ॥३७॥

देव । अनुदात्तत्वमेक इति । ये 'देवा ब्रह्माणः' इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याऽविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वं शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तत्वं क्रियते । यदा तु देवा ब्रह्माण इत्यनयोः समानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचन'मिति पक्षं विद्यमानत्वादा-

उ०-निश्चयः । अःसब्दस्थाने 'इयहे इत्याहूः । इदमिति । अग्निमाग्न्यप्येवम् । स्यान्तस्त्विति । येन उपोत्तमान्त्योदात्तयोः समुच्चयः ॥३७॥

देवब्रह्मणो । भाष्योक्तमेक इति व्याचष्टे—ये इति । ये आहुस्ते एके इत्यर्थः । एके इत्युक्तिर्न विभाषाग्रहणानुवृत्तिकृता किन्तु ब्रह्मसंज्ञे सूत्रारम्भानैयत्यबोधिकेति भावः । तदा हि—वैयधिकरण्ये हि । अविद्यमानत्वादिति । 'आमन्त्रितं पूर्वं'मित्यनेन 'एके' इत्यनेन ध्वनितं मतान्तरं दर्शयितुमाह—यदा त्विति । नानेनार्थे इति । 'ब्रह्माण' इत्यत्रानुदात्तार्थेनेत्यर्थः । 'देवार्थं' तु कार्यमेव । भाष्ये त्वेवं योजना—देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मन्शब्दस्थानेनानुदात्तत्वमेकं वैयधिकरण्यवादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे 'दे' इत्यं पदोदात्तः । वैयधिकरण्यवादिनां तु 'दे' इति 'व' इति च द्वयमुदात्तम् । इदमेव ध्वनयितुं द्विःपाठ उदाहरणस्येति बोध्यम् । केचित्तु वेदार्थस्याऽन्यवस्थितत्वे मानाऽभावादिपक्षं चिन्तयन् । किञ्च पक्षे विद्यमानत्वेपि पक्षेऽविद्यमानत्वस्यापि सत्त्वेन 'मे'त्यस्योदात्तत्वाग्रिमस्यानुदात्तत्वं च अवगणाय

देवब्रह्मयोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः, देवा ब्रह्माणः ॥३८॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ १ । २ । ३६ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् ।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् ।

आग्निवेद्यः पचतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'बहुवचननिर्देशात्' ।

बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते, तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् ।

नैष दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चातन्त्रं स्यात् ? तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयक-

प्र०—अग्निवत्स्येवि निषातस्य सिद्धत्वाभावेनाऽर्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥३८॥

स्वरि । द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात् । आग्निवेद्य इति । यच्चन्तत्वादादिरुदात्तः । शेषनिषातः । ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः, तस्मात्परौ द्वावनुदात्तौ । पचतीति । धातुरुदात्तः । शतिपावनुदात्तौ । ततः शषकारः स्वरितः, ततः पर एकोनुदात्तः । द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वमुच्यते, एकशब्देन चैकत्वम् । तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । 'तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची, यथा प्रहं सम्माष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारी चेति । असत्यां बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद् विवक्षणीयम् । नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाऽविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति । शब्दसंस्कारार्थ-

उ०—सुत्रमाद्यवचनमेव । भाष्यं तु विभाषासुबुक्तिफलकमेव । तथा च पक्षे नामन्त्रितस्त्रेणाद्युदात्तस्य देवब्रह्मस्य ब्रह्मणाभ्युक्तं चान्तोऽनेनानुदात्तः । 'स्वरितस्य त्वात्' इत्यस्यावमपवादः । सुप्त्वं तत्राऽनुदात्त एव । पक्षान्तरे तु पूर्वसूत्रेणाप्येयुदात्ते एकश्रुतिदूराभित्येकश्रुतिः । अत इवैकश्रुतीति सूत्रे सम्बुद्धिपदार्थनिकपणावसरे 'देवा ब्रह्माण' इत्यत्रैकश्रुतिवत्ता भाष्ये । इत्थं च सूत्रं वृत्तावेवं व्याख्यातं—'सुब्रह्मणायां देवा ब्रह्माण इति पठ्यते तत्र पूर्वैव स्वरितस्त्वोदात्ते अग्निवेद्ये तस्मादनुदात्तो विधीयते' इति । एकश्रुतिसूत्रोदात्तं देवा ब्रह्माण इति सुब्रह्मणाभिगद्यत्वातिरिक्तमेवेत्यत्र च भाष्यमित्याहुः ॥३८॥

स्वरितात् । सङ्ख्याया इति । 'अनुदात्तानामिति पक्षोपात्तपक्षिगताया' इति शेषः । उपात्तत्वाऽविश्वकारणाभ्यावदिति भावः । सङ्ख्येयप्रधानत्वे द्व्येकश्रुतिमिति स्यात्त अह—द्वित्वमिति । कण्ठेयं सङ्ख्याया ऐकश्रुत्यविधानायोगात्पदद्वयपक्षमेव त्व अह—तेनेति । अनुदात्तद्विभाषी कति तदधिकरणभूतानामैकश्रुत्यं वक्तव्यमिति भाष्यार्थः । तन्त्रशब्द इति । विवक्षितत्वकक्षणं प्राधान्यम् । भाष्ये—नात्रेति । अनुदात्तत्वक इत्यर्थः । आग्निवत्स्येवि-

“त्वादित्रिबहुवचनेन निर्देशः क्रियते—अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति । तथा—कश्चिदन्नार्थं शालिकलापं सपलालं सतुष-
माहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्निवृत्सृजति ।
तथा कश्चिन्मांसार्थं मत्स्यान् सकण्टकान् संशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् ।
स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयक-
त्वाद् बहुवचनेन निर्देशः क्रियते, अविशेषणैकश्रुत्यं भवति ।

अविशेषणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अविशेषणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति—‘इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ।

अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनेकमप्येकमपि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्, ‘अविशेषणेति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धि’रिति । नैव दोषः । कथम् ? एकशेषनिर्देशोयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदा-

प्र०—मेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तुषपलालानीति । तुषसहि-
तानि पलालानीति तत्पुरुषः । द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावाप्रसङ्गः । एवं शकल-
कण्टकानीति । व्यवहितानामिति । स्वरितादिति पञ्चमीनिर्देशानन्तरस्यैव कार्येण
भाव्यमिति—‘इमं मे गङ्गे’ इत्यत्र ‘मे’ शब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्यात्, न
द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः । एकशेषनिर्देशोयमिति । योगारम्भपक्षे वगेत्रयो-

उ०—विवक्षाहेतुरिति बोधयम् । विनार्थकाऽन्तराशब्दाद्भवार्थे ङो गङ्गादित्वात् । स्वार्थे कः, भजस-
मासो नलोपाऽभावश्च पूर्वोदरादित्वाच्चात्तरीयकशब्दे । ननु बहुत्वसङ्ख्याविवक्षापूर्वकत्वाद्-
बहुवचनस्य नान्तरीयकत्वमयुक्तमत आह शब्देति । शब्दकृतः संस्कारः—तत्पञ्चारणकृतम-
ट्टं तदर्थमित्यर्थः । सूत्रं बहुवचनमिति तात्पर्यम् । न तु कार्येति । शब्दानां कार्यमर्थोप-
स्थितिः सा प्रकृते न विवक्षितेत्यर्थः । स’ शल्कमिति पाठः । व्यवधानादित्यर्थः इति ।
बहुत्वविवक्षायां तु सामर्थ्यापरिभाषाबाध इति भावः । योगारम्भे इति । एकशेषसुश्रारम्भे
इत्यर्थः । एकशेषेति त्रिप्रभृत्येष्वेव स्यादत आह—वर्गत्रयेति । तात्पर्यवशाज्जिज्ञासङ्ख्याके-

तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिषु श्लेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वयेकयोरपि भविष्यति ॥३६॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ १ । २ । ४१ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् ॥ १ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम्' । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'हल्ङ्ग्रहणं दीर्घात्सुतिस्पर्शपृक्तं हल्' [६. १. ६८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिजोर्लुगर्थमल्ग्रहणम् । अणिजोर्लुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयो-

प्र०-पादानेनैकशेषः कियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः । आकृतिपक्षाश्रयेण तु प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतम्, तत्तत्रैकद्विबहुषु स्वरितात्परस्या जातेरानन्तर्येणोपलम्भात्सर्वेषामैकश्रुत्यस्य सिद्धत्वा-
हंषाऽभावः । एवमपीति । सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुद्दिष्टानां कार्यप्रसङ्गः । प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्येऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोऽप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति दर्शयति । प्रत्येकमिति । निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्त-
यज्ञदत्तविष्णुभिन्ना भोज्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव भुञ्जते ॥३९॥

अपृक्त । स्वादिलोप इति । 'विभेदे'ति एलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यती-
त्यर्थः । अणिजोरिति । पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः । एवचनेति । लुगपवादो

उ०-कितेत्यर्थः । जातेः—अनुदात्तत्वजातेः । व्यक्तिद्वारा परत्वं, कार्यसम्बन्धेति बोध्यम् ।
तत्राऽप्यवहितव्यक्तिद्वारेण सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यम् । इदं चिन्मयम्, एकैकव्यक्तिव्यपदेशा-
जातेस्तद्व्यक्तिद्वारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यपदेशाया । किं बाधं चातुके इति सूत्रस्य भाष्याद्व्यक्ति-
द्वारकं परत्वादि जातेरप्युक्तिमिति निरूपितं हलन्ताच्चेति सूत्रे । तस्मादेकशेषप्रत्ययस्यनेपि
मिन्नसङ्ख्याकलितप्रातिपदिकार्थानां तन्त्रं मिन्नसङ्ख्याकलितार्थप्रातिपदिकानां वा । जात्या-
ख्यायामित्यस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परे । ननु वर्गात्रयोपादानेनैकशेष-
कारणत्वेवमपीत्याहुः पञ्चमस्य आह—सहविवक्षायामिति । एकया क्रियया गुणेन कौशे-
कत्वं सुगमसम्बन्धमतिपादनेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः । 'वज्रा'मित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहण-
मधिकमत आह—प्रभृतीति । एकशेषवाक्ये—एकशेषविग्रहवाक्ये । निर्देश एवेति । कौशे-
क्येत्यर्थः । यथेति । तत्रैव 'मातापित्रोः आहं कुर्वा'दित्यत्रेव चात्रापि निर्देश एव सह-
विवक्षेत्यर्थः ॥३९॥

अपृक्त ए । अपृक्तग्रहणेऽक्षराधिक्यावाह—पदद्वयेति । अपृक्तमित्यलङ्कमिति भावः ।

जनम् ? अणिञोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति 'ययश्चत्रियार्थमितो युनि लुग-
खिजोः' [२. ४. ५८] इत्यष्टकस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिञोर्लुगर्थमिति चेरण्येऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अणिञोर्लुगर्थमिति चेरण्येऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—फागटा-
हृतेरपस्यं माणवकः फागटाहृत इति । खवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फङ्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फङ्निवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति ।

पैलाविषु वचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य* पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषा-
मपि फको निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
'नास्य लुगभवती'ति ।

तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अष्टकसंज्ञायां ह्यत्रग्रहणं कर्तव्यम् ।
स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् ।
अत्रग्रहणेपि वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अष्टकसंज्ञाया-
मत्रग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिञोर्लुकि ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति, अष्टकग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः ।

अयमस्ति विशेषः । अत्रग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्माच्च
भवति—दर्विः जागृविः† ? अत्रेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि ।

प्र०—शो विज्ञास्यते । अन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे णविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।
फङ्निवृत्त्यर्थमिति । यन्मिन्मोक्षेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं खवचनं स्यात् तस्य च
लुक् स्यादेवेत्यर्थः । कस्माच्च भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणमत्रग्रहणमिति तदन्तविधि-

उ०—नुवापस्यसुप्रत्ययार्थत्वाज्जस्य कथं सामर्थ्यमत आह—लुगणेति । अय एव—तस्य-
पत्यमिति सामान्यविहितस्य । प्राप्तस्येति । 'अजपवाद्येभ्यै'ति शेषः । तदेवं जस्य लुक्प्रत्ययं
प्रज्ञाप्य हलग्रहण इवाऽत्रग्रहणेपि त्रीण्येव पद्यामीति पञ्चदशसाम्यमित्याह—आन्वे—तानीति ।
अन्वे पञ्चाशब्दे मात्रावैक्यमकिञ्चित्करमिति सूचितम् । यद्यु प्रत्ययेनाऽकि विशेष्यत्वमे

† फागटाहृतिमिमताम्नां नाफिको ५. १. १५. ‡ यन्मिन्मो ५. १. १०१. * पैलादिष्व २. ४. ५९.

† वेरपुस्तक ३. १. ३७.

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? अल्पग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योऽल् चान्यश्च तत्र स्यात्, अल्पग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

हल्ग्रहणोपि वै क्रियमाणो एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति—
दर्विः जागृविः ? इलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि कथमनुच्य-
मानं गंस्यते ? हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात्,
हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यद्धल्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? हलन्तस्य
यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्पग्रहो क्रियमाणो एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः—‘अन्यत्र वर्णग्रहणो जातिग्रहणं भवती’ति । किमेतस्य ज्ञापने

प्र०—सङ्काष इति मत्वा प्रभः । इदं तु नाश्रितम्—अनुनासिकपरत्वादिति । अल्पग्रहण-
सामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्यन्तवङ्कावात्तदाऽल्पग्रहणेन न किञ्चि-
द्व्यावर्तितं स्यात् । दर्विरिति । ननु हलन्तत्वाभावात् प्राप्तिरेव नास्ति । नैष दोषः ।
अयं साम्प्रतिको विशब्द इति किंवादिषु भूतपूर्वगतौ लभ्यते, तत्रापृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रह-
णेन हत्वान् गृह्येत । यथा ‘गुरोश्च हल’ इत्यत्र गुरुमान् । इलेवेति । हलः प्राधा-
म्यात्प्रत्ययस्य च विशेषणत्वादित्यर्थः । किंवादिषु भूतपूर्वगत्याभ्रयणाद् गौणी चेत्कल्पना
अत्र हल्शब्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गौणी । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । किंवादयो हि
हल्शब्दो, वर्तिरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः । हलन्तस्य
यथा स्यादिति । ततश्चाऽस्त्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं
हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अल्पग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं, कृतं तु ज्ञापनार्थं
दर्शितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो ‘निपात एकाजना’ कस्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्द-

उ०—तद्वन्तविषयभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—प्रत्ययस्येति । इयासिन्धायेनाऽजेव विशेषणमिति
भावः । ननु वेरपृक्तस्येत्यत्राऽनुनासिकः परो यतस्तस्य वेर्लोप इति वक्ष्यते इति कथं द्वौ
प्राप्तिः । अत एवास्वेत इत्वं नेत्यत आह—इदं त्विति । भाष्ये अल् चेति । केवलाऽकारमक
इत्यर्थः । अन्यस्येति । समुदावात्मक इत्यर्थः । अयं साम्प्रतिक इति । वेरपृक्तस्येति सूत्रे
उद्देश्यतया प्रथमस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थत्वकामाव इति त्वत्र सौत्रो मनुष्कोप इति भावः ।
हलः प्राधान्यादिति । सञ्ज्ञावाक्यायैप्रतिपत्त्युत्तरमेव प्रदेसायैप्रतिपत्तेरसंज्ञाविरोधवादेव
तत्रोक्तकल्पनाशुचितेति भावः । किं च शास्त्रस्याऽप्यविषयतापत्तिरित्यपि बोध्यम् । किं न
गौणीति । किञ्चेत्यर्थः । किमनेनेति । वेरपृक्तस्येत्यस्य कथयानुसारात् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गी-
कारे इत्यर्थः । तिलोपः स्यादिति । जागमविशिष्टस्य तिलोपकृतावेनापृक्तत्वाच्च यादित्यस्य
कीयः क्वादित्यर्थः । अत्र पक्षे हल्कथाविति सूत्रे हल्ग्रहणं नास्त्येवेति भावः । अल्पग्रहो
त्विति । समुदावात्मसामर्थ्येन तद्वन्तविषयभावादिति भावः । ज्ञापित इति । एवं चात्र क्वादि-

प्रयोजनम् ? 'दम्भेर्हृत्प्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्ध'मित्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥४१॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १ । २ । ४२ ॥

तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थ-
त्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासस्यैकार्थत्वात् सञ्ज्ञाया
अप्रसिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नाम, अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् ।

सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसञ्ज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय
इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति । नैव दोषः । अयं तत्पुरुषोऽस्यैव

प्र०—बुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अपृक्तप्रदेशेषु हृत्प्रहणेनैव सिद्धे सञ्ज्ञाविधानं
विस्पष्टार्थम् । 'बुद्धिरादै'जित्यत्राऽस्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं सञ्ज्ञात्वेन
व्यवहारः । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा सञ्ज्ञात्वेन व्यवहियते इत्यदोषः ॥४१॥

तत्पुरुषः । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्द-
स्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यामुच्यते । नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक एवेति
सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते, तत्पुरुषत्वं

उ०—प्रहणशब्दावारणायैवैकप्रहणं चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति भावः । पुनरिहेति । युगपदेश
विनिगमनाविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः । बुद्धिरादैजिति । अस्य हृत्त्वं तत्रैवोक्तम् ।
व्यवस्थापितमिति । 'मये'ति शेषः ॥४१॥

तत्पुरुषः । 'समासैकार्थत्वा'दिति वार्तिके समासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः ।
पर्यायव्याहृत्यर्थम्—भिन्नेति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिक्षोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः ।
वस्तुतः पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्यस्येष्टताया नामन्त्रिते सामानाधिकरण्ये इति सूत्रे
भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यम् । गौरव इत्यादौ तद्व्यावृत्त्यर्थे—एकस्मिन्नर्थे इति । भाष्ये—
एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । तत्पुरुषसञ्ज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थ एक, एकोपस्थितेरित्यर्थः ।
पक्षेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुषमात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः, समा-
नाधिकरणपदवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् । तत्पुरुषत्वमिति । समासादिसञ्ज्ञा समुदायनिर्देशाभीष्ट

प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात् ताच्छब्दयः तस्येदं ग्रहणम् ॥४२॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १ । २ । ४३ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः
समासे संज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्र०—तु तेषां नास्ति । ऐकपद्यमिति । पदशब्देनाऽर्थ उच्यते । ऐकार्थ्यमित्यर्थः । अथवा समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपद्यमुच्यते । एकविभक्तित्वमिति । एककारकत्वमित्यर्थः । तद्य इति । ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं सम्भवत्येव-राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, तत्कथं गौणस्य ग्रहणम् । नैष दोषः । तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गम्, अन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति । तदेवाश्रीयते । ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते । तेन समासावयवनामेव पदानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते, समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता, एकसंज्ञाधिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधो मा भूदिति ॥४२॥

प्रथमा० । अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवतुमर्हति ? यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते । न च तथाभूतस्य सम्भवः । समासे हि कृते तत एव

उ०—भावः । ननु एकपदवैकविभक्तित्वयोः वीनसकत्वमित्यत आह—पदशब्देनेति । पदशब्द-
शोभेदोपचारादिति भावः । अथवेति । अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षस्तत्पदादिव्यवहार इति भावः । नन्वेकविभक्तीति पुनरुक्तमन आह—एककारकत्वमिति । विभज्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । तद्य इत्यादि भाष्ये । ‘ताच्छब्दयः’मिति स्वार्थे ण्यञ् । तन्—ततो हेतोर्मुक्तयार्थे सामानाधिकरण्यासम्भवाद्देतार्यस्तादर्थ्यात्तच्छब्दस्तस्येदं ग्रहणमित्यक्षरार्थः । यद्वा यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दयः, तच्छब्दवाच्यतां लभत इति शेषः । अन्तरङ्गं त्विति । अर्थ-
निबन्धनसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गस्यायस्तु तत्पुरुषशब्दमात्राश्रयगौणमुख्यव्याप्यात्प्रबल इति भावः । ननु तत्पुरुषार्थपदानां कर्मधारयसंज्ञालाभेऽपि समुदायस्य सा न स्यात्, इष्यते च तस्येत्यत आह—समुदाये चेति । सामानाधिकरण्यपदमज्ञाद्यजन्तं तु नाश्रितं, तादृशानामपि गौणत्वात् बाधो मा भूदिति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको बाधो मा भूदित्यर्थः । सामानाधिकरणः कर्मधारयश्चेति तु सुवचं, द्विगुञ्जतिवत् ॥४२॥

प्रथमानि० । समासे किमिति । समासे इति सप्तमीनिर्देशात्समासे विधमानं प्रथ-
मान्तमिति सूत्रार्थः मत्वा वर्तिकारम्भ इत्याशयः । तत एवेति । समासादेवेत्यर्थः । तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् तु समासे किञ्चिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः । अन्तर्वर्तिन्येति । समासे विधमानाद्यतः प्रथमोच्चार्यत इत्यर्थ इति भावः । न कष्टशब्द-
स्येति । तत्त्वानिर्दिष्टमिति भावः । प्रथमान्तमिति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्विधि-

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समास उप-
सर्जनसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे* प्रथमां पश्यामः ।

सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसञ्ज्ञं भवतीति
वक्तव्यम् । ततर्हि वक्तव्यम् ?

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दयम् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? तादर्थ्यात्ताच्छब्दयं भविष्यति ।
समासार्थं शास्त्रं समास इति ।

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः कियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।
राज्ञः कुमारीं राजकुमारोऽश्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य
षष्ठीसमासेऽप्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति† ।

प्र०—प्रथमोत्पद्यते । न तु तदवयवात् । अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे
आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसञ्ज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य, निर्दिष्ट-
ग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् ।

न चेति । मुख्यार्थाऽसम्भवाद् गौणोऽर्थो गृह्यत इत्यर्थः । यस्य विधाविति ।
निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति भावः ।
राजकुमारीमिति । सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात्, पूर्वनिपाताव्यवस्था च । सिद्धं

उ०—प्रतिषेधादन्तपदोच्चारणम् । मुख्यार्थासम्भवादिति । निर्दिष्टग्रहणोपवृत्तिसमासग्रहणक
मुख्यार्थासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रत्यासत्त्या यत्समाससत्त्वे यत् प्रथमानिर्दिष्टं तन्निरूपितकार्ये
एव तदुपसर्जनं स्यादत आह—निर्देशापेक्षयेति । इदं प्रत्यासत्तितुल्येति भावः । सत्युपेति ।
परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये श्रितपदोपादानम् ।
अवयववृत्त्या सर्वनामादिपदैतिवत्नेमाभीष्टार्थाभावाह—लोके चेति । सम्ज्ञामहम्-
मेतत्पदवृत्त्यर्थभूतलौकिकार्थाऽपरित्यागे हेतुरिति भावः । अत्रधान्यैव सम्ज्ञित्वेऽप्यसि
शङ्कते—यद्येवमिति । पुरुषव्याघ्र इति । इदमुदाहरणं ध्वन्यम् । परबकिस्त्रसूत्रवत्तत्पद-
ग्रहणप्रत्याख्यानपरेण भाष्येण तस्योत्तरपदार्थप्रधानतासूचनात् । ननु सम्ज्ञाविधावमेव कथं
तत्प्रयोजकाभावेऽत आह—प्रथमानिर्देशेति । ‘पक्षांपराजरोत्तरम्’ ‘अर्द्धं’मिति । एतेन

* द्वितीया श्रितातीतपतितगतत्वस्तत्प्राप्तापन्नेः २. १. २४. १—‘अवति’ पा० ।

† गोक्षियोरुपसर्जनस्य १. १. ४८; उपसर्जनं पूर्वम् २. २. १०.

अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसङ्ख्या न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति ।

षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थभिदात् प्रधानस्याऽपूर्वनिपातः' इति । एवं न चेदमकृतं भवति 'उपसर्जनं पूर्वं'मिति । अर्थश्चाऽभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतम्, इदमपरं प्राप्नोति,—राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१. २. ४८] इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

प्र०—दुच्यते । अन्यथाभ्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति । षष्ठ्यन्तयोश्चेति । पूर्वनिपातप्रकरणं इदमुक्तम् । तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायतं—'न वाऽनिष्टादर्शना'दिति । अथाप्या-रभ्यते तथापि राजशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति । अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्वादित्यर्थः । तथा हि—पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति नासौ भिद्यते—राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः ।

उ०—भवतीत्याद्यङ्गाणां 'षष्ठ्यन्तयोः समास' इत्यादि । अनिष्टेति । नित्येषु कण्ठेषु प्रयोगे स्थिते गात्रादिप्रयोगनिवारणाच्च शास्त्रम्, इह तु 'पुरुषराज्ञे'ति प्रयोगो न दृश्यत इति किं तद्विहित्यर्थेन दत्तेनेत्यर्थः । अनुपबोधनाच्च तदारम्भे पूर्वपक्षिणाऽऽकाङ्क्षितस्य राज्ञः पुरुषस्येत्यादौ पूर्वनिपातितोऽनियमदोषस्योद्धारपरं षष्ठ्यन्तयोरिति वार्तिकम् । तद्व्याचष्टे—तथापीति । पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात्, पुरुषराज्ञशब्दात्तस्यैव प्रतीतेरिति वाक्य-समासयोर्भिन्नार्थतेति भावः । नासौ भिद्यत इति । 'वाक्यसमासे' इति शेषः । पूर्वनिपाते हि तस्याऽप्राधान्यं प्रतीयेतेति भावः । तदेवाह—न व्यतिरिच्यत इति । व्यतिरेको विरो-धजन्यं तद्वृत्तमवतीत्यर्थः । परे तु—ननु प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽप्यर्थपिपक्षीत्यादौ न वाक्य-समासयोर्भिन्नार्थतेत्यतो माग्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते,—यद्वितीति सूत्रे येन समासस्तद्धि-कषितसम्बन्धार्थकषष्ठ्यन्तमेव गृह्यते, तदेव च तत्र प्रथमान्वितिहम् । पुरुषपदे च न राजा-पेक्षमेवसम्बन्धे षष्ठी, तस्या विरोधनादेवात्यन्तेरित्यर्थः । अर्थप्राभिन्न इति भावस्य प्रधा-नोऽर्थो न समासघटकविरोधेन मेवमूलकसम्बन्धवानतः प्रधानस्य तादृशघटयन्तत्वाभा-वात्तुपसर्जनत्वेनाऽपूर्वनिपातः । कैयटीत्या तु प्रचापपक्षकाऽपूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैवि-धिरित्यम् । 'उपसर्जनसङ्ख्या न भविष्यतीत्यनेन पूर्वनिपाताभावः, प्रचापस्यैवमूलक एव तन्नापीति सूचितम् । किं च कैयटीत्या व्याक्याने 'न प्रयोगानुवर्ति प्रमाण'मिति स्याद-विरोधः । कैयटोपि वा एवमेव व्याक्येयः । एवं च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञः षष्ठ्यन्तस्य प्रथमान्वितिहत्वमस्मिन्समास इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति भावः । राजकुमार्या

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किसुक्तम् ? 'परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ' इति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥४३॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १ । २ । ४४ ॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ? तत्राऽपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

नाऽप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—'पूर्वनिपाते ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्—'यदन्यत्पूर्वनिराता'दिति । पूर्वनिपातेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति ।

प्र०—ततोऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं 'परमयुवतिरित्यादौ द्वौ तिश्चन्दौ स्यातामिति । एवं तर्हि अन्वयाभयेणाऽस्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता ॥४३॥

एक । समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते, समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति, समासार्थं वाक्यं वा समासो गृह्यते । सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तिमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसञ्ज्ञां यथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराऽऽविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा तेषां प्राप्नोति । तत्राऽपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः

उ०—इत्यादौ ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितामिति सूचयन्नाह—उक्तं वेति । विकल्पार्थवाक्यशब्दघटितम् । अन्यथा तदसङ्गतिः । सूक्ष्मेक्षिकेति । अर्थपिप्पवयादौ तु गतिरुक्तैवेति भावः ॥४३॥

एकविभक्ति चा । स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रार्थं दर्शयति—समास इति । समासार्थं वेति । अस्त्याद्यपेक्षया बहिरङ्गक्रियाभ्याहाराच्छ्रुतां युक्तां मन्यते । शास्त्रं तु न गृह्यते, 'एकविभक्ती'त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सर्वस्य चेति । 'एकस्मिन् प्रयोगे' इत्यादिः । श्रितादिविशेषणत्वादिति । कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वावित्यर्थः । ननु निरवकाशपूर्वमाप्त्या इयं प्राप्तिर्भाष्येतात् आह—पूर्वसूत्रस्य त्विति । अपवादेति । अपूर्वनिपात इति हि सः । भाष्ये—एकविभक्ताविति । शब्दशब्दार्थावित्यस्य प्रत्याख्यानोद्देशं वचनमेव कर्तव्यम् । एकदेशिसमासविषयकमेव तत्, भाष्ये तथोदाहरणात् । नन्वेवमपि प्राप्तभीषिक इत्यादौ परवल्लिङ्गं स्यात्, एवं जीगोष्यकिमिः क्रीतपटेषु पञ्चगृमितीत्येते, न च सिध्यतीत्यत आह—

अप्राप्तेर्वा । अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिविध्यते । कुत एतत् ?
'अवन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिविद्धा तथा भवि-
ष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिविद्धा सति वामितुम् ।

एकविभक्ताववच्छिन्तवचनम् ॥ १ ॥

एकविभक्ताववच्छिन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्+ अर्थं पिप्पल्याः
अर्धपिप्पलीति[†] ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'परवलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ'* इति । तत्रौपदेशिकस्य
ह्रस्वत्वम्[†] आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापञ्चालपूर्वोपसर्गाः क्तार्थे ॥ ३ ॥

द्विगुः[‡]—पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः ।

प्राप्तापन्न—प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ।

अलंपूर्व××—अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ।

उपसर्गाः क्तार्थे××—निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः ॥४४॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥१॥

प्र०—समानाधिकरणसमासोऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वाऽयुक्तत्वेन
विरोधात्परत्वादिति भावः । नोत्सहन इति । अपवादविषयं प्रकृत्योत्सर्गस्य प्रवर्तेनात् ।
पञ्चगुरिति । 'द्विगुप्राप्तापञ्चालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात्परव-
लिङ्गं न भवति । अलंकुमारिरिति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्ये'ति समासः ॥४४॥

इत्युपाध्यायजैयटाल्मजकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे

प्रथममाह्निकम् ॥१॥

उ०—द्विगुप्राप्तेति । वस्तुतो द्विगुप्रापणं परवदित्यस्यान्तरङ्गत्वेन तत्पुनरवच्छिन्नकृत्यापन्नमित्यस-
कलिज्ञातकताया एव युक्तत्वाद्द्वयर्थमिति बोध्यम् । पर्यादय इति । कुगलीसि शब्दे कावि-
शब्दस्य प्रकरार्थत्वादिति भावः । अर्थशब्दयोगे चतुर्थीविधावसामर्थ्याद्वाक्यमपीत्याहुः ॥४४॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसदीगर्मनानागोजीमदकृते भाष्यप्रदीपोद्घोसे प्रथमस्य द्वितीये

प्रथममाह्निकम् ॥१॥

+ गोविबोपसर्गस्य १.२.४८. † अर्थं नपुंसकम् २.२.२. * २.४.२३ वा० ३. ‡ तद्विज्ञातार्थोपर-
पक्षमाहारे च २.१.५१. × प्राप्तापन्ने च द्वितीया २.२.४. × × प्रापयः क्तार्थे २.२.१८ वा० ४.

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १ । २ । ४५ ॥

[अर्थवदग्रहणं किमर्थम् ?] “अर्थवदिति व्यपदेशाय” । कर्णानां च मा भूदिति । किं च स्यात् ? वनं धनमिति ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ [८. २. ७] इति नलोपः प्रसज्येत ।

प्र०— अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । अभिधेयवचनोत्राऽर्थवदः आधीयते । तत्राऽधातुरप्रत्ययः इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत् एव सञ्ज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थव-
दग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अर्थवदिति व्यपदेशायेति । ‘सञ्ज्ञिन’ इति वाक्यशेषः । पर्युदासाश्रयणे केन धर्मण सादृश्यमाधीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः । कर्णानां मा भूदिति । विशिष्टसञ्ज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति । कचिद्वर्णानां चेति पाठः । तत्र ‘च’शब्देन पदसमुदायोऽनर्थको ‘दस्य दाडिमानी’त्यादिः समुचीयते । किं च स्यादिति । सङ्ख्याकर्मविषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वागुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रभः । वनामिति । नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति । प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं धातुसञ्ज्ञासमावेशः । अयं भावः—अवि-
शेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते, तेषूपज्जेष्वर्थनियमः, प्रकृताधापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वागुत्पत्तिः,—अन्यथादिव । यदुक्तम्—“संघातस्यैकार्थ्यस्तुबभावो कर्णा-
दिति, तद्वर्णानामर्थवत्तापक्षे । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः समुदायावयवार्थागतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वम् । तच्चैकैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेष्वो-
विभक्तिर्न भविष्यति । अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्वा-

उ०— अर्थवदधातु । अभिधेयति । सर्वसंज्ञानां प्रयोजनवस्त्वेनाऽभ्यभिचारात् प्रयोजन-
वाचिनोऽसम्भवाच्च धनवाचिनो ग्रहणाऽभावादिति भावः । ‘कस्ये’त्याकाङ्क्षायामाह—
सञ्ज्ञिन इति । व्यपदेशो—विशिष्टसञ्ज्ञिनो लाभः । केनेति । शब्दस्वादिनापि तदाधीये-
तेति भावः । नञ्चिदुत्पत्त्यायानित्यस्वज्ञापकं तदित्यभ्ये । अत्रवणाद्व्यपदेशापेक्षया भिन्नमे-
[व]तत्कर्ममिति अमनिवृत्तये आह—विशिष्टेति । ‘च’पाठस्तु प्रामादिक इति भावः । तमपि
समर्थयते—कचिदिति । समासग्रहणं त्वर्थवत्समुदायस्यैव नियामकमिति भावः । सङ्ख्येति ।
‘द्वेयेकयोः’ ‘कर्मयो’त्यादीनां स्वादिविष्येकवाक्यत्वादिति भावः । एवं च कार्याभावात्सञ्ज्ञापि
न क्वादिति तात्पर्यम् । न च प्रसीति । क्रियावचनत्वाभावाऽदिति भावः । नन्वकरीत्या
स्वाधनुत्पत्तौ कथं पक्षत्वमिच्छन्वो नलोपोऽत आह—अयं भाव इति । उत्पज्जेष्विति ।
इत्यस्यपि तुगादिमैव निवृत्तिरित्यर्थः । एकस्मिन्नेवैकवचनमिति सामान्यापेक्षप्रत्ययविभक्तये
कस्या अप्यवयवस्थितेराह—अर्थनियम इति । अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्बल
इत्यभिमानः । प्रत्ययविभक्तये न दोष इत्याह—प्रकृतेति । सञ्ज्ञितित्यर्थः । अवयवमेव-
मावयवनीचमित्याह—अवयवादिदेवेति । यत्तुक्तमिति । इत्यवरट्पक्षे इति शेषः ।

अधातुरिति किमर्थम् ? 'अहन् वृत्रम्' ।

अधातुरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति 'अहन्वृत्रम्' इति ?
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न धातोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवतीति, यदयं 'सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः' [२. ४. ७१] इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति
ज्ञापकम् । प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्यात्—'अपि काकः श्येनायत' इति† ।

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? काण्डे कुड्ये‡ ।

प्र०—भावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । नलोप इति । विभक्तेस्तु
श्रवणं न भवति, समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां तदन्तर्भावात्लुको भावात् ।
नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जस्तादीनामपि प्रसङ्गः । अहोभ्रति । विशेषविहितत्वाल्लङ्-
घुत्पत्तौ सस्यामङ्गागमस्व धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न
चाऽप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः । 'न किस्मिन्नुद्धृत्यो'रिति ज्ञापनान्नलोपे विधीय-
माने प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति निषेधाऽभावात् । धातुग्रहणं करोतीति । पुत्री-
यतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुक्सिद्ध इति भावः । श्येनायत इति । अत्राऽप्रत्यय

उ०—प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । तदभावेऽपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः ।
समुदायादिवेति । अनर्थकनिपातरूपासमुदायादिवेत्यर्थः । वस्तुतः सङ्ख्याकर्मादेरभावादि-
भक्तेरानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारास्तु महासञ्ज्ञाविरोधादगमके सत्त्वेन, न सर्वत्र ।
एतद्व्याख्यं तु निरर्थमकसमुदाय इति बोध्यम् । ननु सर्वसुबुत्पत्तौ तेषां श्रवणापत्तिः,
सदैकवचनोत्पत्तावपि एवमेवात आह—विभक्तेस्त्विति । समुदायस्येति । कृदन्तस्य ।
अन्तरङ्गत्वादवयवसञ्ज्ञा—तन्निमित्तसुप्रवृत्तिकालोत्तरकाले इत्यर्थः । समासनियमस्यार्थवत्स-
मुदायविवय इति भावः । न च धनर्तात्यादौ प्रतिवर्णं सुबुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
धातुग्रहणपदयोर्धात्ववयवप्रत्ययान्तावयवपरतया तत्र सर्वत्र वारणेनाऽप्योपात् । तस्माद-
व्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णानां सञ्ज्ञैवापाद्या, तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन ललोपः ।
धनवनादिकमव्युत्पन्नमिति आद्यस्तद् ध्वनयन्नाह—जस्तादीनामिति । एतेन अस्तादौ भका-
राद्युच्चारणवैयर्थ्याभिरप्यास्तम् । विशेषेति । अनवकासात्वात् सुपं बाधित्वेति भावः । न च
श्येनायत इत्यादौ लडावयवः सावकाशा इति, अत्र परत्वात् सुबुत्पत्तिर्वारं । एवं तर्हि
भूवादिसूत्रस्य यल्लडादिविधाषुपण्यां तस्यानवकाशात्त्वात्त्यर्थः । अङ्गागमस्येति । अङ्गभक्त-
त्वेऽपि धातुरेवात्राऽङ्गमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इदं च स्वकपकयनम् । न किस्मिन्नुद्धृत्यो-
रिति । कथमन्यथा राज्ञेत्यादौ नलोपः । न च कृदन्तात्सिद्धिः, तत्राप्यप्रत्यय इत्युबुत्पत्तेरिति
भावः । पुत्रीयतीति । अप्रत्यय इति प्रत्ययस्यैव निषेध इत्यभिप्रायः । प्रत्ययान्तस्य स निषेध
इत्यभिप्रायेणाह—अत्राप्रेति । भाष्ये—काण्डे इति । पराविषयत्वादेव प्रत्ययान्तत्वमिति
भावः । न च पर्वुदासे शाब्दकललाभावात्तत्परस्यैव प्रवृत्तेस्तोनाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं

१—'अर्कतु' पाठा० । † कर्तुः क्यङ् सङ्कोपश्च ३.१.११. ‡ इत्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १.२.४७.

शुक्ला, देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् ? 'अर्थवत्त्वात्' । अर्थ-
वद्वद्येतेद्वाक्यं भवति । न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये ।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । ४।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदेवमुच्यते—पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धि-
र्भवति वाक्ये । इह 'देवदत्त' इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः, कर्म क्रियागुणौ चानि-
र्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम्, कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते
क्रिया निर्दिष्टा, कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लमित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः, कर्तृ-
कर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देवदत्त गामभ्याज शुक्लमित्युक्ते सर्वं
निर्दिष्टम्—देवदत्त एव कर्ता नान्यः । गौरेव कर्म नान्वत् । अभ्याजैव क्रिया
नान्या । शुक्लमेव न कृष्णामिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्वि-
शेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ।

प्र०—न वै पदार्थादिति । पदानि स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम् । पदार्थ एव
त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात्परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं
वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः । पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं

उ०—पाठः । नन्वभ्यवक्रुषोऽर्थः पदार्थातिरिक्त इत्युच्यतेऽत आह—पदानीति । पदार्थ एव
त्वित्यनेन संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयति । एवं च पदार्थैवाकाङ्क्षादिभिः
संसर्गस्य गण्यमानत्वाच्च तत्र वाक्यशक्तिसाक्ष्यत्वातिरिक्तस्याभावाच्च । तदाह—ननु
वाक्यमिति । वाक्यार्थो वेति । संसर्गस्य पदार्थबोध्यत्वादिति भावः । ननु पदातिरिक्त-
वाक्याभावात्स्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाच्यः स्यादत आह—ध्वनिव्यङ्ग्यमिति । जनेन
स्थिरत्वं तस्य दर्शितम् । विशिष्टस्मार्थस्येति । विशेषणत्वादिविशिष्टस्येत्यर्थः । पदार्थानां
संसर्गबोधकत्वे दोषमाह—अन्यथेति । न च शब्दप्रयोज्यत्वाच्छब्दत्वम्, प्रत्यक्षवदधूम-
बोध्यवद्वेपि प्रत्यक्षत्वापत्तेः, अतधूमशब्दोपस्थितधूमार्थबोध्यवद्वेपि शाब्दत्वापत्तेः । यदि
तु पदसमभिव्याहारकपाकादृक्ता तत्कारणत्वज्ञानं च शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वं, तथा
पदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत् । तदुक्तम्—'अशाब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा
भवेत्' इति । यदि बोधजनकतयाऽसम्बन्धे वक्तुमशक्यतया पदार्थः पदानां शक्तिरूप-
सम्बन्धककर्मणस्तदा समभिव्याहारे संसर्गबोधकारणताया अपि असम्बन्धे वक्तुमशक्यतया
तेन तादात्म्यसम्बन्धस्य वाक्ये आवश्यकत्वात् । तादात्म्यमेव च शक्तिरिति तत्त्वम् । पदा-
र्थातिरिक्तः कश्चिद्व्यापार्योस्तीति वक्तुमुपक्रमते—मात्रे इहेत्यादि । ननु कर्तृत्वस्य क्रिया-
निकषितत्वात् क्रियायाश्चाऽसन्नविधानात् तत्त्वमात्रेण कर्तृत्वमुपपन्नमत आह—कर्तृमात्रमिति ।
प्रधानीभूतत्ववर्त्यमात्राभाव इत्यर्थः । एवं कर्तृत्वमेव व्याप्यैकमात्राभावः । अनिर्विहा-

तस्मात् प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

अथर्वत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ॥ ६ ॥

अथर्वत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । 'समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञो भवति नान्य' इति ।

यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा न प्राप्नोति—बहुपटवः[†] उच्चकैर्नचकैरिति[‡] । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति* । नैष दोषः । यथैवात्रा-प्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति, एवं लुगपि× न भविष्यति । तत्र यैवासावन्त-र्वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यम् । स्वरे दोषः

प्र०—विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा शब्दाब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्ता निर्दिष्ट इति । सम्बोधनविषयनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः । यद्विशेषेऽवस्थान-मिति । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो, वाक्यार्थ एव मुख्यः शब्दार्थः । सादृश्यात्स्वयम्यतिरेको कल्पितो लाघवार्थ-भाश्रित्य पदपदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छाब्दव्यवहाराऽ-

उ०—विति । पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनाश्रयः । ईदृशकारोपि भाष्यप्राप्ताप्याह्य एव । एतौ च-
कथेऽनिर्दिष्ट इत्येव पाठः । देवदत्त एव कर्ता नान्यः इति । अनेनैतद्वैयर्थ्यं—यत्कि-
ञ्चिदकारकस्य क्रियाया बोधकारणे सर्वक्रियाणां च योग्यानां सर्वकारकाणां च योग्यानामा-
क्षेपो भवति । एवं च सर्वत्र वाक्यमेव बोधकं, तत्तनुपादानं तु नियमायेति । गामेव नाम्य-
दिति । गामिति शब्दवाच्यमेव कर्म नाम्यदित्यादिकमेणार्थः । भाष्ये 'सामान्ये—सामान्यतः
क्रियाकर्तृत्वाविशिष्टे । विशेषे—विशेषणविशेष्यभावापन्ने । तदाह—संसर्गरूप इत्यादि ।
विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्गोत्पत्तिः । स एव वाक्यस्य इति निरूपितं मन्त्रपाथम् । अत-
एवेति । तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः । नन्वेवं पदार्थव्यवहारोऽसङ्गतः स्यादत आह—
सादृश्यादिति । लाघवार्थं कल्पिताव्यवस्थयतिरेकाभाश्रित्य सादृश्यात्पदपदार्थव्यवस्थे-
त्यर्थः । यथा वर्गेष्वालोपिता उदात्ताद्यो व्यवहारकमिच्छन्ति व्यवहारे हेतवः । एकमिहापि
वाक्यनिकः पदपदार्थविभागस्तथेति भावः । ननु लाघवाकल्पना व्यर्थेत्यत आह—प्रतिवाक्य-
मिति । ननु बहुवादीनां स्वाधिकार्येणार्थवत्त्वं तेष्वर्थवत्समुदायत्वमस्मिन् कथमत आह—
शोत्येनेति । ननु तन्मध्यपतितस्यायेन 'अकञ्चाम्यतः सर्वनामाप्यवधि' इति चेन्न विधि-

† विभागां सुभे ननु पुरस्तात् ५. १. १८. ‡ अव्ययसर्वनाम्नामकम् प्राक् ६. १. ७१.

* क्वाप्रातिपदिकः, एवौचसमो० ४. १. १; २. × सुभे वातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१.

स्यात्—बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात् । बहुपटव इति चेन्नते । अठिष्यति
शाचार्यः—‘चितः सप्रकृतेर्वहकजर्थ’मिति । तस्यां पुनर्लुप्तायां वान्वा
विभक्तिरूपघते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भविष्यति ।

एवं तर्ह्याचार्यमवृत्तिर्ज्ञापयति—भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञेति । यदयम् ‘अप्रत्यय’ इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स
तर्हि ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः ।
नार्थः प्राप्त्यर्थेन । कृतद्धितप्रद्वयं नियमार्थं भविष्यति—‘कृतद्धितान्तस्त्वैव
प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यति, नान्यस्य प्रत्ययान्तस्ये’ति । स एषोऽ-

प्र०-भावप्रसङ्गात् । बहुपटव इति । द्योत्येनार्थेनाऽर्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाच्येनेत्यर्थ-
वत्समुदायोऽयमभवति । उच्चकैरिति । तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यत इति यदा
नाश्रीयते, नापि ‘अकच्छञ्जतः’ इति, तदायं दोषः । तदा हि दुबन्तस्याऽकचि कृते
अव्ययादिति सुबुद्धगभावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते, स च न प्राप्नोति ।
किं पुनरिति । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः । इतरो ‘बहुपटव’ इति न
सिध्यतीति मन्यमान आह—प्रातिपदिकादिति । स्वर इति । बहुपटव इति वकारा-
कारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति, टकाराकारस्य चेष्ट्यते । प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । नञ्सा
प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तित्युक्ते कश्चन ब्रूयाद्बहुपटव
इत्यत्राऽप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—स च तदन्तप्रतिषेध इति ।
‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित’ इति तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
विधिर्निवारितः । ‘अप्रत्यय’ इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः । पटुशब्दाच्चाऽत्र जसुत्पन्ने न
बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतत्प्रत्ययान्तमेव । अथवा ‘अप्रत्यय’ इति बहुव्रीह्या-
श्रयणान् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह—स चेति । ‘अप्रत्यय’
इति तत्पुरुष आश्रीयते, तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । प्राप्त्यर्थ

उ०-रिति सूत्रस्थवचनेन वाच्यत्वात् लुक् सिद्ध इति किमत्र प्रातिपदिकत्वेनात आह—तन्म-
ध्येति । तदा हीति । तन्मध्यपतित इत्यादिग्यावाऽभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्सुत्पन्नाच्च
पूर्वमेवाकचोऽव्ययादिति सुबुद्धवृत्तो नेति चिन्त्यम् । बहुपटव उच्चकैर्नीचकैरिति वाक्ये
बहुपटव इत्युदाहरणम् । किं पुनरिति प्रश्नाद्यस्तु ‘यथैवेत्यादिना बह्व्यमाण इत्यन्व ।
अन्यथा सिध्यतीति । तन्मध्यपतितविम्यायेनेति भावः । टकाराकारस्येति । प्राति-
पदिकत्वेऽति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि कृते दुष्यद्विकारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भावः ।
नञ्साविति । समुदायादुत्पत्तेरिति भावः । अप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीति । अञ्ज-
मित्येति भावः । प्रतिषेधेति । पटुशब्देऽपि प्रत्ययस्य सञ्ज्ञित्वाच्चाऽत्र दोष इति भावः ।

नन्वर्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या ।

उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः ? सुबन्तानाम् ।

सुसिद्धसमुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । सुसिद्धसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽरभ्यते—‘जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चामि-
दधाती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव सुसिद्धसमुदायस्य प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञा भवति, नान्यस्ये’ति ।

प्र०—इति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थे इत्यर्थः । स एषोऽनन्वयार्थ इति । ज्ञापनार्थे एवेत्यर्थः । सुबन्तानामिति । एतच्चोपलक्षणं, भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात्सुबन्तानामपि समासो दृश्यते—अश्रक्रीतीत्यादौ, ‘गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुयुत्पत्तेरिति वचनान् । देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह—सुसिद्धसमुदायस्येति । जहि कर्मणेति । ननु समाससङ्ज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था । नैव दोषः, समासत्वादेव प्राति-

उ०—बहुव्रीहीति । न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्नितीत्यर्थः । भेदसंसर्गेति । वाक्ये पदार्थयोर्विभागो नापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकाङ्क्षा भेदसंसर्गः । स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तदुक्त-
व्यमित्यर्थः । समासेऽपि वाक्योपपन्नैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । नहि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः, परस्मैति वचनादिति भावः । एवं च समुदायघटका भागाः स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हा अर्थवन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्यम् । उपलक्षणत्वेन व्याख्याने बीजमाह—यस्मादिति । अश्रक्रीतीति । सुकृतेन समाने त्वन्तरङ्गत्वाद्यापि हर्षवद न स्यादित्यर्थः । सुबन्तानामित्यस्योपलक्षणत्वम-
जानान्तोदघटीत्याह—देवदत्त इति । ननु सुसिद्धसमुदायस्य प्रातिपदिकसङ्ज्ञेत्युक्तं, तेनान्तोदात्तस्वरस्यापि सिद्धयर्थं समाससञ्ज्ञाया एव विधानादिति शङ्कने—नन्विति । समासत्वादेवेति । समासमूलकार्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुसिद्धसमुदायस्यापि समास-
तुल्यजातीयताप्रतिपादनाय जहि कर्मणेत्यतदुपपत्तमित्यर्थः । एवं च भाष्ये प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-
रम्यतइत्यस्य तन्मूलभूता समाससञ्ज्ञारम्यत इत्यर्थे इति तात्पर्यम् । तिङन्तस्याऽऽसन्नवाचिबेन सङ्ख्याकारकाद्यभावादिमक्यनुपत्तेः प्रातिपदिकत्वस्य फलाभावोऽत आह—ततश्चेति । समास-
त्वेति सूत्रं तु परमसर्वं इत्यादौ स्वाङ्गशिष्टामित्यादेः प्राप्तस्य वाक्याय स्यादिति तात्पर्यम् । तुल्यजातीयानामिति । तत्त्वं च प्रयोगार्हस्वतन्त्रार्थवत्त्वसमुदायत्वेनेत्याहुः । चार्तिकप्रयोगाय-
नेवार्थ उपलक्ष्यत इति बोध्यम् । प्रकृतिभागवत्त्वार्थवत्त्वे किं केवकस्य प्रयोग आपाद्यते उत
तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यत इति विक्षेपे, वाच इत्याह—अन्यथेति । द्वितीये आह—

तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽरभ्यते—‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इति । तद्वि-
मार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति,
नान्यस्ये’ति ।

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनाऽवचनात् ॥ ७ ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं कारणम् ? ‘केवलेनावचनात्’ ।
न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि ? सप्रत्ययकेन ।

न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्याऽप्रयोगः ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? ‘प्रत्ययनेन नित्यसम्बन्धात्’ नित्यसम्बन्धा-
प्रेतावर्थो प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न
भविष्यति ।

अन्यद्भवान्पृष्टोऽन्यदाचष्टे । आप्रान् पृष्टः कविदारुनाचष्टे । ‘अर्थवत्ता
नोपपद्यते केवलेनावचना’दिति भव.नस्माभिश्चोदितः केवलस्याऽप्रयोगे हेतुमाह ।
एवं च किल नाम कृत्वा चोद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ।

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ९ ॥

प्र०—पदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम् । तिङ्समुदायस्येति ।
‘पश्य धावर्नात्येवमादिः । ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । आख्यातमिति ।
ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमाभिवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः ।
अर्थवत्तेति । अर्थवत्ता सञ्ज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता, सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा
केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते, न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्द्वर्ण-
वदव्यवहार्यत्वात् । नचेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याऽप्रयोगः ‘न केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय’ इति नियमात् । अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मस्त्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयोनुगमः । सति शब्देऽर्थाव-

उ०—अर्थवत्ता त्विति । भाष्ये—नित्यसम्बन्धाविति । मायेश्वरवदिति भावः । अवयवानाम-
प्रसिद्धिरिति । अवयवमात्रादर्थगत्यभावेनावयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः । लोके
केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेपि तान्त्रिककल्पितत्वान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—इहेत्यादिना । एवं
कल्पितत्वव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं तथोरर्थवत्त्वं च परिकल्प्य शास्त्रेणाख्यातमिति

सिद्धमेतत् । कथम् ? अन्वयाद् व्यतिरेकाच्च । कोसाबन्वयो व्यतिरेको वा ? इह 'वृक्ष' इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दोऽकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद् गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान्, एकत्वं च । वृक्षा-वित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयते, औकार उपजायते, वृक्षशब्द अकारान्तोन्वयी । अर्थोपि कश्चिद्धीयते कश्चि-दुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाश-वानन्वयी । ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोन्वयीति ।

विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शकः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः । तद्यथा—अक्षाः पादा माषा इति । अतः किम् ? न सार्धायोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमः—अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता अर्थवत्तान्वयव्यतिरेका-भ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवो-भावर्थो ब्रूयात् । प्रत्यय एव वा ? सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्य-

प्र०-गमः । व्यतिरेकः—शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विषम इति । यथेकः शब्द एक-स्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतन्नुच्यते वक्तुम्, यतस्त्वनियमः ततः प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः । यथा दधि मध्वग्निचिदिति । प्रत्ययस्तु क्वचिद्व्योतकः । प्रत्ययस्यैव वा सर्वे ऽर्थाः स्युः—इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् ।

उ०-भावः । अत एव पूर्वप्रश्नः—कोसाविति । लोकसिद्धत्वे हि प्रभासङ्गतिरिति बोध्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वोपपादनस्यानैकान्तिकत्वमिह भावोक्तं वैपरीतं, तथाहि ताभ्यां नार्थसिद्धिः । अभ्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् । तस्मात्तेपि तदर्थोऽप्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेऽभ्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेरत्र । एवं च प्रकृतिप्रत्ययान्वयतरस्यैव सर्वोर्थतास्तु, अन्यतरस्य सापुत्वमात्रार्थकत्वमस्तु । 'अन्यायोऽनेकार्थत्व'मिति त्वप्रयोजकम्, अक्षादिषु दर्शनाद्बहुपर्यायदर्शनादन्यायोनेकशब्दत्वमिति विदित्वासायेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्ताया अनैयत्यं दर्शयति—यथेक इति । यतस्त्विति । एवं चाक्ष्णादिशब्दे तस्मिन्नाब्दे सत्येव तदर्थप्रतीतेरर्थान्तरप्रतीतेः, पर्यायस्थले तस्मिन् शब्देऽसत्यपि तदर्थप्रतीतेरर्थवत्त्वव्यतिरेकावनिर्णायकाविति भावः । यदि प्रकृतिरेव सङ्ख्यावाकिका तर्हि क्वापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतेत्यत आह—प्रत्ययस्त्विति । 'इवम इक्षु' । यत्स्येति कोपे इयम् । अधुनेति । इदमोऽधुना प्रत्यय

नुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादि'ति+ ।

तत्रेदमपरिहृतम्—'संघातार्थवत्त्वाच्चे'ति । तस्य परिहारः—

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥११॥

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा—एकस्तन्तुस्त्वक्त्राणेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च वर्द्धितकं समर्थम् । एकश्च बल्वजो बन्धनेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति ।

विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चाऽर्थमात्रा । भवति हि कञ्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः, एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः, एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवाऽनर्थकाः ।

यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः, एवमेषां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः, अवयवा अनर्थका इति ।

प्र०—खलियति । प्रकरणादिना विनैवेति भावः । अनर्थ्येनिति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेनेति । अवयवेन । स ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः । अवयवी तु—गुणी । अर्थभावः—प्रयोजनोत्पत्तिः । बल्वजः—तृणविशेषः X । या च यावती चेत्यर्थं समुदायः—काचिदित्यस्याऽर्थं वर्तते । विहृतानीति । विज्ञितानीत्यर्थः । अनर्थकस्येति ।

उ०—समुदायोऽप्यर्थवान् न स्यादित्यर्थः । नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं सुस्पष्टाद् आह—संघातस्येति । 'एकाग्रिद्वर्चन'व्यायेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः । अर्थशब्दस्याऽविधेयपरत्वे दृष्टान्ताऽसङ्गतिरत्र आह—अतत्प्रयोजनेति । यथा तत्राऽतत्प्रयोजनकानां समुदायस्तत्प्रयोजनस्तथेहाऽनर्थकानां समुदायोऽर्थवानिति भावः । भाष्ये या च यावती चार्थमात्रेति । काचित्प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः । तदुपपादयति—भवति हि कञ्चिदिति । विज्ञितानीति । विहरति-रिह पृथक्करणे वर्तत इति भावः । 'अनर्थकस्येति' विशेषणकृत्यमाह—निपातानामिति । ननु पदादित्यधिक्त्वस्य विधीयमानस्य निघातस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याऽभावात्तदप्राप्तिरत्र आह—अर्थवदनर्थकयोरिति । सामर्थ्ये—व्यपेक्षाकक्षणे । सामर्थ्यादिति । पदवत्सम्पादकप्रातिपदिकसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । एके इति । अत्राऽकश्चित् समर्थसूत्रे एकार्थाभावस्यैव ग्रहणेन निघातविधौ तदनुपस्थितिः । तदुपपादस्य

+ दृश्यते ५. ४० ९-१५. १-‘अर्थवत्त्वाच्च’ इति कील्लहानेपाठः । X बल्वजा रज्ज्ववयवाः ।

वैः सम्मिलिते रज्जुः सङ्गच्छत इति भाष्यास्तवः । 'पूर्वा' इति लोके प्रसिद्धः ।

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ॥ १२ ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या । खल्वति निखलति । सम्प्रते प्रसम्प्रते ।

किं न पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? 'प्रातिपदिका'दिति स्वाद्युत्पत्तिः† 'सुबन्तं पद'मिति पदसञ्ज्ञा‡ 'पदस्य' 'पदात्' [८. १. १६; १७] इति निपातो यथा स्यात्* ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? नहि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिषद्धा । किं तर्हि ? एकत्वादिव्यप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते+ । न चैवामेकत्वादयः सन्ति । नैष दोषः । अविशेषणोत्पद्यन्ते । उत्पत्तानां नियमः क्रियते ।

प्र०—निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाऽभावेऽपि द्योत्यर्थसञ्ज्ञावाच्येयार्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव सञ्ज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निपातो यथा ख्यादिति । अर्थवदनर्थकयोरस्यपि सामर्थ्ये सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्याभिपातो भवतीत्येके । समानवाक्यता निमित्तो निपातो न सामर्थ्येनिमित्तः, सा चेद्वास्ति, 'आख्यातं सामर्थ्यकारकविशेषणं वाक्य'मिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे । नहीति । स्वादिविधिवाक्यस्य सङ्ख्याविधिवाक्येनैकत्वात् । अविशेषेणेति । नानावाक्यताश्रयणात् । नियमश्चाऽर्थानां

उ०—'समानवाक्ये निपाते'त्यस्य सत्त्वं चेति । तदाह—समानेति । अख्यातमिति । अत्र वाक्यकक्ष्येऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति 'निवृत्ती'त्यादेरपि वाक्यत्वं बोध्यम् । 'एकत्विकवाक्य'मिति वक्तुं युक्तम् । नानावाक्येति । स्वैकसिद्धादेर्द्वैकयोरित्यादेरेत्यर्थः । 'अव्ययवाच्यपु' इति सिद्धाद्व्ययभेदोऽप्यभिमत इति भावः । ननु प्रत्ययनिष्ठो दोष एवेत्यत आह—नियमश्चाऽर्थानामिति । एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो, न त्वेकव एवैकवचनमिति भावः । एकवाक्यतापक्षेऽप्यैकत्वस्त्वैकवचनमित्यस्यत्रोक्तम् । सञ्ज्ञाविधानमिति । तयोस्तद्विधानं च केवलं गत्युपसर्गसञ्ज्ञावाच्यार्थमेवेति भावः । अनेन च ज्ञापकेन धातुिकं प्रत्ययकयावत्, विभक्त्युरपत्तिस्त्वंरीत्येवेति बोध्यम् । नत्विति । तथा च प्रयोगोऽर्थः ख्यादिति भावः । एनेन ज्ञापकं सिद्धिमिति वचनमिति । आत्वयानुवाक्यत्वकपत्वापि योग्यस्य प्रदीप्तं वाक्यत्वादिति बोध्यम् । ध्वनिं चेदमाधपरी इति सूत्रे भाष्ये । अन्तस्त्वञ्चाह इति । तस्य हि पर्युद्गमे वाक्यकार्यकाम इति तस्यैव प्रवृत्तिर्न स्वादिवत्त्वमेवेति भावः ।

† अकारणप्रातिपदिका; रसोवसमोऽ० ४. १. १; २. ‡ सुबन्तं पदम् १. ४. १४. * तिकतितः

८. १. १६; + बहुषु बहुवचनम्; द्वेकतोऽद्वयवचने १, ४, २१; २१,

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । 'एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु' । 'द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं' नैकस्मिन् बहुषु' । 'बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं, नैकस्मिन् द्वयो'रिति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'अनर्थकानामप्येतेषां भवत्सर्ववस्तु'मिति, यदयम् 'अधिपरी अनर्थकौ' [१. ४. ६३] इत्यनर्थकयोर्गन्तुपसर्गसञ्ज्ञा-
वाधिकां कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञां शास्ति ।

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति, अहोस्वित्प्रसङ्गाऽयं प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति ? कश्चात्र विशेषः ?

अप्रत्यय इति चेत्तिषेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् ॥ १३ ॥

अप्रत्यय इति चेत्तिषेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । किं कारयम् ? 'अन्तवत्त्वात्' । तिबतिपरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्त्वात् । 'अस्त्य-

प्र०—न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति । अथवेति । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोर्निधानादनर्थकयोः क्रिया-
भोगाऽभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तस्याऽर्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते । भान-
र्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिकशोऽर्थाऽभावादुच्यते, न तु सर्वात्मनायाऽभावात् । तिषेकादेश इति । तिपस्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्या-
हारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाकार्यमिति पूर्व प्रत्यन्त-

कु०—आप्ये—अस्त्यन्यत्तिप इति । 'अतिप्रातिपदिक'मिति व्यासाश्रयेणेदम् । एवं चोत्तरत्र तद्विषयग्रहणं न कार्यमिति लाघवम् । 'पञ्चमावप्रिव' इत्यत्र 'पञ्चनावे'त्यस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि न क्षतिः, दृक्प्रत्ययसंज्ञत्वेन शीपोऽप्राप्तेः, सुवपि समासे सङ्ख्याभावात्, प्रकृते सङ्ख्याया उक्तत्वाच्च । वस्तुतः प्रशस्ताऽर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाऽप्राप्तिरेव । एतेन 'दाप्या'दित्युक्तिः परास्ता । 'काण्डे' इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोधव्यम् । 'एवमोक्तवत् इत्यत्रापि ह्रस्वापत्तिः । अत एव तिष्यग्रहणं चरितार्थम् । परकार्ये इति । आदिष्वस्य हि प्रतिषेधकत्वं शाब्दं फलमिति भावः । न आदिष्वज्ञात्वेन 'क' इत्यस्य प्रत्ययत्वेपि यतो विहि-
तस्तदादिष्वभावात् कथं निषेधः, पूर्वान्तवत्त्वात्वेन तु तदादित्यं दुर्लभम्, दृक्प्रत्यय जात्यवधौ तन्निषेधादिति वाच्यम् । आप्ये 'समुदाये दृष्टाः सन्दा' इति व्याप्येनैकदेशविकृतस्याप्येव च उक्त्युक्तिवारोपाधक्षतेः । आप्ये द्वे हीति । तत्रावयवस्य सिद्धा, समुदायस्य प्रत्ययभावेति भावः । तत्रान्तरङ्गत्वादिति । अथमप्रवृत्तिकत्वमत्रान्तरङ्गत्वम्, उपपेक्षाभावात्तथाः समु-
दायमिहापि एव हि प्रत्ययभावात्वेन निषेध इति बोधव्यम् । आप्ये—अन्तवत्त्वादिति । एकदेशविकृतस्यावस्थाप्युक्त्यजम् । न चैवं 'काण्डे' ज्ञानत्र शीघ्रा, अप्ये आप्य एव वक्ष्य-

सुष्ठोपे च प्रत्ययलक्षणात्वात् ॥ १५ ॥

सुष्ठोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तद्धाः । प्रत्यय-
लक्षणेन 'प्रत्ययो ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न प्रत्ययलक्षणेन 'प्रतिषेधो
भवती'ति, यदयं—'न ङिसम्बुद्धयोः' [८. २. ८] इति प्रतिषेधं शास्ति ।

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तम् 'अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे
प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वा'दिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येष दोषः । द्वे द्वय प्रातिपदिकसंज्ञे,
अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः
प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभयामपि वक्तव्यं स्याद्—'ह्रस्वो नपुंसके

प्र०—प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारीऽस्ति । न
ङि तन्मुद्बयोरिति । ननु 'हे सुराज'मिति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् ।
न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः, 'मध्येपवादा' इति न्यायात् । एवं तर्हि
समासेऽप्यप्रत्यय इति वतते । अन्यथा सुराजाऽसिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां सम्भवन्त्यां
नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् । यत्तस्येति । विभक्त्यन्तं च शक्तिप्रधानं सङ्ख्या-

दृ०—परिकल्पमिति न नलोपस्तत्र । इयं वासिष्ठवत्सूत्रभाष्यकैवटयोः स्पष्टम् । सिद्धान्ते तु
समासांशो तदनुवृत्तेः फलं चिन्तयम् । भाष्ये गृह्यते चेति । अन्तवत्त्वेनेति भावः । सङ्ख्या-
प्रधानं चेति । 'कण्ठे तिष्ठत' इत्यादौ । तत्र च सङ्ख्याया एव स्वाध्यायसम्बन्धेनाप्यव इति
भावः । तत्र सङ्ख्यायाः प्राधान्यं चिन्त्ये, नहि तद्विरोधको बोधोऽनुभवसिद्धः । शक्तेः
प्राधान्यं च सम्बन्धवदकतया बोध्यम् । प्रथमान्तस्यापि 'वारिणी तिष्ठत' इत्यादौ क्रिया-
कारकभावेनैवाप्यवाह्यारिकर्तृका स्थितिरित्येन सम्बन्धवदकशक्तेरेव प्राधान्यमिति बोध्यम् । न
च तयोरिति । तदर्थसकिसङ्ख्यायोरित्यर्थः । यस्य ह्रस्वस्तस्य साक्षाद्यदा नपुंसकत्वं तथा ह्रस्वः,
यस्य लवणवद्भारकं तस्य मा भूदित्येतदर्थं तस्यैत्युक्तेरिति भावः । भाष्ये—किं च नपुंसके
इति । नपुंसकलिङ्गवदर्थे किमित्यर्थः । यस्येति । तदर्थस्येत्यर्थः । कस्येति । किंल्लब्धार्थ-
स्येत्यर्थः । 'प्रातिपदिकस्ये'त्यस्य सर्वप्रधानस्येत्यर्थः । इयं च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो
वैत्युभयमपि व्यर्थम् । तत्फलं हि तत्र ह्रस्वव्याप्त्यतिरेव, तस्यामन्वयासिद्धायां तद्व्यर्थमेवेति
भावः । फलान्तरं तु मात्सेव, औत्सर्गिकवचनस्येष्टसिद्धार्थं काचित्कल्पेन तदर्थस्य सङ्ख्या-
कर्माणयोगेन च सुव्यापत्तेः । न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्य तद्वचनमुपो दुर्गापत्तिः,
विशिष्टव्यापत्तेः । तस्माद्वापुसाहर्वादिभक्त्यतिरिक्तसम्बन्धितप्रातिपदिकवचनस्यैव तेन
श्रुतिरिति न दोषः । नापि फिट्स्वरप्राप्तिः, तत्तत्स्वरानां विशेषविहितानां बाधकत्वात्, प्रकृति-
प्रत्ययविभागान्तेष्वेव फिट्स्वरप्रकृतेष्व । नापि 'पचेर'इत्यादौ नलोपप्राप्तिः, रन्तादौकस्यैव

यत्स्ते'ति । किं च नपुंसके ? नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं
गुणः ? प्रातिपदिकस्य ॥४५॥

कृतद्वितसमासाश्च ॥ १ । २ । ४६ ॥

समासग्रहणं किमर्थम् ?

समासग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥४६॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १ । २ । ४७ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०-प्रधानं च, न च, तयोर्लिङ्गयोगः । न वाऽन्तवद्भावेनाऽर्थः शक्योऽतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः । अथवा ननुसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाऽभावः । अत्र च सूत्रे यद्व्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणम् । व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्या-
रम्भोऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ॥४५॥

ह्रस्वो नपुंसके । प्रातिपदिकग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव सम्भवति ।
द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव, न तु सुबन्तस्य, शक्तिप्रधानत्वात्, नापि तिङ्बन्तस्य,

३०-कुरुं मुक्तत्वात् । अन्यथा पर्युदाते हस्तधारणेऽपि कार्यान्तराणामभारमाहस्तु पर्युदात्त इति भाष्यसङ्गतेरिति सिद्धम् । यथाभ्यासेऽप्याह—अथवेति । वस्तुतो यथाभ्यासेऽपि वस्तुसङ्किर्णवर्धे विशेषतया वर्तमानस्येत्यर्थः । न चेद् तथेति अर्थप्रयासो व्यर्थ एवेति सिद्धम् । 'वस्तुसङ्केतनेनापमेवार्थो बोधयत इति बोध्यम् । आहुरिति । अत्राभ्युपगमः 'बहुपद' इत्याचार्यं स्पष्टवृत्तिपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति । इदं च बहुविधान्नैवैक्ये स्पष्टम् । अस्तु-वृत्तिपक्षेऽप्यपकं त्वतः कृत्स्निकतेति सूत्रे कंसप्रवृत्तिमिति बोध्यम् । अस्यापि शापकत्वमनुक्त्युत्पत्तेरुपपादितम् ॥३५॥

कृतस्त्रित । अर्धवत्समुदायानामिति । लोकेऽर्थबोधकतया यथक्प्रसुद्धमन्त्राणां च ।
समुदाय इत्यर्थः ॥३६॥

हस्तौ नपुंसके । शक्तिप्रधानत्वादिति । तिकमिहितकर्तृशक्तिसोपक्रमेण प्रथमाया
 ऽपि शक्तिप्रधानत्वमित्याशयः । द्वयोरपि । 'समुपायेने'ति शेषः । काण्डव्य विशेषणतया
 प्रविष्टत्वादिति भावः । साधनेति । साधनगतां सङ्ख्यामाख्यातं तदर्थः । क्रिया दशोपाद्वे
 तदुपादानेन यथा सङ्ख्यावती तथा तद्वगत्क्रियोपादानेन क्रियवत्यपि इत्यदित्यर्थः । कारक-

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्बिन्वृत्त्वर्थम् ॥ १ ॥

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते 'तिब्बिन्वृत्त्वर्थम्' तिबन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत्—कारडे कुडघे । रमते ब्राह्मणकुलमिति ।

अन्ययप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—दोषा ब्राह्मणकुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । नात्राऽव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि ? अधिकरणमत्राऽव्ययं नपुंसकस्य ।

इह तर्हि प्राप्नोति—कारडीभूतं वृषलकुलम्, कुडयीभूतं वृषलकुलमिति ।

प्र०—क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकाद्येवृत्तित्वं सुबन्तस्वापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाश्रयां संख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि । अन्ययप्रतिषेध इति । यद्योपवर्णित-
न्यायेनाऽव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । 'दोषा'सहचरित-
त्वाद् ब्राह्मणकुलमेव 'दोषा'शब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः । नात्राव्ययमिति । 'दोषा'-
शब्दो रात्रावित्यत्रार्थे वर्तते, विवाशब्देऽप्यहनीत्यत्रेति ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रिया-
यामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति,—दोषा दृश्यते, चरत्य-
धीते वेति, आघेयव्ययधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारत्वात् । कारडीभूतमिति । प्रकृति-
विकारयोरभेदविवक्षायां चिप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद्भवप्रसङ्गः । कुते

उ०—गता सङ्ख्या आरोपेण क्रियायामेव बोधवते तिकादिभिरिति स्पष्टं 'कथाप्रातिपदिक' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । जलिङ्गाऽसङ्ख्यत्वाभ्यन्तरादाह—यद्येति । तिकन्तविक्रयोपवर्णितेत्यर्थः । यथा तत्र साधनत्वसम्बन्धेन तद्धर्मग्रहणं तथाञ्च सामानाधिकरण्यात्स्वरूपमिति शङ्कः । वैयधिकरण्येन 'दोषा'शब्दे नपुंसकत्वाभिप्रेत्यभाववादाह—दोषसहेति । 'दोषा'शब्दो लाङ्गणिक इत्यभिप्रेतः । इत्यत्रार्थ इति । कथं कथं कथं इति भावः । ननु कारकं क्रियाया, न व्रज्यस्येति कथं नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तिरत आह—ज्ञातृमात्रात्स्वभावमिति । तत्रोपपत्तिमाह—आघेयेति । बहिरङ्गत्वादिति । यथैव नपुंसकत्वाश्रयत्वा-
दित्यर्थः । एवं च पूर्वं शीर्षे ततो ह्रस्वे 'कथ्ये कथ्येति'तिभ्यायेन पुनर्शीर्षोऽप्रसङ्गः इति भावः । वस्तुतः समवेपि परत्वात् ज्वातिरिति शीर्षे ततो ह्रस्वे 'कथ्ये कथ्येति'तिभ्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्रत्येति । कथिलिङ्गता सामानाधिकरण्येऽपि तस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थबोधकत्वाभावा इति भावः । किञ्चिदित्यादि । नैतावता द्विविधमेवाऽव्ययमिति प्रतिपाद्यम् । उभयातिरिक्तस्यापि चाऽव्ययस्य सूत्रम् । द्विधावेः क्रियाप्रधानत्वं क्रिया-

न वा लिङ्गाऽभावात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'लिङ्गाभावात्' । अलिङ्गमव्ययम् ।

किं न पुनरयमव्ययस्यैव परिहार आहोस्विति वन्तस्यापि परिहारः ? 'तिवन्तस्यापी'त्याह । कथम् ? अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्, हिस्कृ पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिवन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोर्थयो-
लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रसज्येत—काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञे, अव्ययस्यापि समुदाय-
स्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन ।

प्र०—ह्रस्वत्वे 'ज्यौ चे'ति दीर्घो भविष्यतीति चेत्, ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वादीर्घे कर्तव्येऽ-
सिद्धत्वादीर्घाप्रसङ्गः । एवं 'रमते' इत्यत्रापि ह्रस्वत्वे टेरैत्वस्याऽप्रसङ्गः । न वेति ।
असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । न चैनयोरिति । आख्या-
तस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसङ्ख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं, न तु तद्विज्ञप्रतिपादने, विचित्र-
त्वाद्वावशस्तीनाम् । 'काण्डे तिष्ठन्' इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वाऽयोगः ।
अवश्यमिति । यद्यव्ययवधमेण समुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति ।
साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य त्वव्ययवद्भारकं, तस्य मा भूत् ।

उ०—आत्रविज्ञेयमात्रेण । 'काण्डीभूत'मित्यत्राप्येतदेव । स्वभावात्प्य तादृशस्य लिङ्गाद्ययोगः । न
चैतयोरेति । 'प्रात्ये'ति शेषः । तत्रात्रमर्थस्य 'काण्डे' इत्यादेशोभवाऽयोगः 'रमते'
इत्यादेशोभवाः इति बोध्यम् । अत्रापि 'इत्यत्रापि' इत्यादी, 'पक्षतिकप'-
मित्यादी च ताभ्यां योगेन आख्याऽतद्वृत्तिः स्यात् । आवशस्तीति । पक्षार्थवाकीत्यर्थः ।
'विधिप्रत्वा'क्षिप्येनेदं सूचयति 'पक्षतिकप'मित्यादी भवत्येव, 'पक्षतकी'त्यादी च नेति ।
काण्डे तिष्ठन् इति । प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थे विधानाद्विभक्त्यर्थोऽप्राधान्येनाऽप्येव किङ्क-
रयोग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्यसिमायः । समाधत्ते—सङ्ख्याया इति । विभक्त्या सङ्ख्याया
किङ्करत्वेनाऽप्रतिपाद्यत्वं, भावस्यैवैकित्यमित्यसिमायः । अत्र 'सङ्ख्याया' इति तात्पर्यवत्त्वम्,
सङ्ख्यायाः प्राधान्यादप्यत्रापि । प्रथमास्येति यथा शक्तिरिति तथोक्तम् । जाये—
अवरयं चैतदेवमिति । अतः विज्ञेयमलिङ्गमित्यर्थं लोकार्थमित्यर्थः । समुदायस्याप्युक्तं

तस्मादुभयामिति वक्तव्यं स्यात्—‘ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्ये’ति । किं च नपुंसके ? नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः ? प्रातिपदिकस्य ।

यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम् युगवर-
त्रेभ्यः ।

यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु बहिरङ्गलक्षणात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

बहिरङ्गा एते विषयः* । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । ‘असिद्धं बहिरङ्ग-
मन्तरङ्गे’ ॥४७॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ १ ॥

प्र०—अथवा तस्यैवाऽनुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति
ह्रस्वाऽभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं, प्राति-
पदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवान् । तेनाऽन्तवद्भावादतिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वाऽ-
भावः । युगवरत्रायेति । दीर्घं कृते पुनर्ह्रस्वः, पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥४५॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । कृत्रिमवृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्दे-

उ०—प्रातिपदिकत्वमुपपादयति—गृह्यते च प्रातिपदिकेत्यादिना । अवयवधर्मेणेति । अवयव-
भूतप्रकृत्यर्थधर्मेणेत्यर्थः । समुदायः—प्रत्ययान्तः । यद्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशस्तदा
प्रातिपदिकग्रहणे क्रियमाणेत्येतद्वचनं वाच्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये—उभाभ्या-
मपि वक्तव्यमिति । एवमर्थकतया सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः । अवयवद्वारा समुदायस्यापि
नपुंसके वृत्तिसम्भवारकथमनेन परिहारोऽत आह—साक्षादिति । तस्यैव—तज्जगद्योच-
विशेष्यस्य । अनुपजातव्यतिरेकस्य—अनुपजातसम्भवस्य । अनुपजातेतराकारकस्येति
वाच्यम् । अनेन सारवप्रधानत्वमुपलक्षितम् । सूत्रकारेण त्विति । अवयवद्वारकमपि नपुंसक-
वृत्तित्वं गृह्यत इति तदाशयः । अत्र बहुलक्यं तदुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसककं गुणः
असिद्धस्तस्य नपुंसके वर्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः । चक्रकप्रसङ्ग इति । लक्ष्ये
लक्षणास्येति न्यायमनाकोप्येदम् । भाष्ये—अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । एवं च ह्रस्वत्वे कृते
दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्ये लक्षणास्येति न्यायेन पुनरवृत्तित्वमित्यर्थः ॥४७॥

गोस्त्रियो । भाष्यवार्तिकयोर्विभक्त्य कथनाऽकथने हेतुमाह—धात्विति । ननु स्त्रि-

* अङ्कः सप्तमे दीर्घः १. १. १०१. सुपि च ७. ३. १०२; बहुवचने ह्रस्वस्य ७. ३. १०३.

१-दीर्घं धात्विकं बहुवचनं च पूर्ववृत्तयाम्भावेन गृह्यते कश्चिदुच्यते ।

उपसर्जनद्वयत्वे च । किम् ? यन्नेकादेशदीर्घत्वेऽपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अतिसूत्राय अतिसूत्रार्थम् अतिउद्वेग्यः ।

उपसर्जनहस्त्वत्वे च । किम् ? बहिरङ्गलक्षणात्वात् सिद्धिरित्येव । बहिरङ्गा
एते विषयः, अन्तरङ्गं हस्त्वत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

मोटाङ्गग्रहणं कृत्स्नस्य ॥ २ ॥

गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं 'टा' इति ? प्रत्याहारग्रहणम् । क
सङ्घिविधानां प्रत्याहारः ? टापः प्रभृत्याभ्यङ्गो उकारस्तां किं प्रबोजनम् ?
'कृञ्जिह्वस्यर्थम्' कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च इत्स्वत्वं या भूदिति । अतितन्त्रीः
अतिश्रीः अतिलक्ष्मीरिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेना-
धिकारगतिर्भवति । स्त्रियाम् [४. १. ३] इत्येवं प्रकृत्य ये विद्विस्तास्तेषां
ग्रहणं विज्ञास्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ।

३०—देनाऽनिर्वेशः । भाष्यकारस्तु तदेव विभज्य व्याचष्टे—हृत्स्त्रिया, आतुस्त्रियाञ्चेति । स्वरितेनेति । ‘स्वरितेनाधिकार’ इति धोऽनेकधा व्युत्पत्त्यात् । तत्र ‘यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो गृह्यते’ इत्ययमपि तस्याऽर्थः । क्षिप्रां प्लिक्षित्येवद्वन्द्वस्य विहितानां तु ह्रस्वभाविताऽभ्यासाद्वन्द्वस्यम् । अस्मिन्प्रत्ययेनेत्युक्तं तदिति । ननु ‘पाकः सम्प्रसारण’मित्यत्राधिकारीबन्धव्युत्पन्न इत्यत्र सम्प्रसारणाऽभावात्तदनुपसर्जनक्षी- प्रत्ययविषयसंज्ञाविभिन्नमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिव निवर्त्तन-वाक्यम् । नैव

उ०—तत्त्वे उपरद्राष्ट्रमुत्तिरेक स्थानं तु तदधिकारस्यैकाग्रोक्तं जाह—स्वरितेनेति । ह्यस्य भाषि-
त्वाभावादिषि । न चास्ति मतेति धात्री सम्भवः, गुणस्य बहिरङ्गत्वेनाऽस्ति इत्यर्थः । किं च
तद्वद्बहिरङ्गत्वात्पूर्वमेव ह्यस्य ततो गुणे 'अथैवैकान्तस्येति' न्वायेन पुनस्तत्तद्वद्भा-
षाभावा इति भावः । आये—आसीप्रत्ययेनेति । एवं च कीप्रत्यये तद्वद्विनिवृत्तमात्रा-
प्रत्ययविशिष्टस्यैव । अतिकारीषेति । कारीप्रत्ययेनामतिकारित्वं पुत्र इति विग्रहः ।
अनुपसर्जनेति । एवं च 'अनुपसर्जनम्' प्रत्ययसंज्ञेनैव तद्वद्विनिवृत्तमेव पुनरु-
क्तं तद्वत्त्वं तद्वत्त्वात्पूर्वमेव तत्त्वं अनुपसर्जनमित्यर्थः । 'अनुपसर्जनं तद्वद्विनिवृ-
त्तमेव' । अत्रास्यैव तत्त्वं अनुपसर्जनं कीप्रत्ययात्पूर्वमेव प्रत्यये तद्वत् प्रत्ययानुपसर्जनमेव

यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति । तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'तीह न प्राप्नोति—अतिराजकुमारिः, अस्मिनेनानीकुमारिरिति । अस्त्री-प्रत्ययेनेत्येवं तत् ।

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् ॥ ३ ॥

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचो वक्तव्यः । बहुवचः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी ।

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'गोसमासनिवृत्त्यर्थम्' । गोनिवृत्त्यर्थं, समासनिवृत्त्यर्थं च । गोनिवृत्त्यर्थं तावत्—गोकुलम् गोक्षीरम् गोपालक इति ।

प्र०—दोषः । कचिदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो न भविष्यति, 'हृक्-वाच्य' इत्यत्र दीर्घ-ग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशाम्बिरतिस्त्वं इत्यादावुपसर्जनत्वाद्-क्याबन्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन ? कथं तद्धेनुपसर्जनादित्यत्र 'कौम्भकारेयो न सिद्धयती'त्युक्तं, यावता कारशब्दादपि स्त्रीपि कृते तदादिनियमाऽभावात् कुम्भकारी-शब्दाद्दृग्भविष्यति । नैव दोषः । तदादिनियमाऽभावे कारीशब्दादपि कदाचिद्दृक्-त्वात् । पुंवद्वचनमिति । यथा पुंविषये ईकारः भूयते, स तु ह्रस्वत्वं प्रतिपद्यते, तथेयसोऽपि पर इत्यर्थः । गोकुलमिति । 'प्रथमानिर्विष्ट'मिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् ।

उ०—तदादिनियमाग्रहणौ दोषाभावात् । किं दीर्घेति । ह्रस्वत्वादिषु 'ह्रस्वत्वाच्य' इत्यस्य परविशेषमन्तेनावयवकथनान्तरत्वेन कथ्यमानान्तरत्वेन च 'निष्कौशाम्बि' रित्यादौ लोकोप-कारणार्थत्वादीर्घग्रहणस्येवमपि चिन्त्यम् । विहितविशेषने तु या सेत्यादावध्यासिः, कर्तेत्यादा-वन्मासिश्च । अत्रादिविधौ विषयसप्तमी तु 'तस्मिन्नि'ति काकवाचापत्या गमकाभावेन बाधुकेति दिक् । कारीशब्दादपीति । तथा च 'कुम्भ'शब्दे आचिद्विद्विं स्यादपीति भावः । ननु पुंवद्वचिषेधो कीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः कावत् आह—यदेति । ईयसः परस्मैजीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्—पुंसि यथा यवीरित्यादावीकारस्य अत्रणं तथा तत्र स्त्रीप्रत्यय-भूतस्यापीत्येवं वचनमयमनेति भावः । अत एवात्रैवेवं कृतम्, अन्यथा पुंवद्वचनकरण एव भवेत् । 'ईयसश्चे'तिप्रतिषेधाच्च कप् । नपुंसकह्रस्वत्वं तु नवत्येव, अत्र पादात् । न च 'ने-त्येव सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थं, वार्तिकपादरेषु काचवगीरयविवाराभावादित्याहुः । अग्रे तु ह्रस्वाच्चभावं मन्यन्ते । अत एवोत्तरवार्तिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति प्रमत्तत्वात्तथे 'गोसमासनिवृत्त्यर्थ'मित्युक्तम् । अत एव च विग्रहे 'स' इत्यादि न प्रयुक्तमित्याहुः । तत्र समासपरं ल्यप्तासमासपरम् । प्रथमेति 'बद्धी'ति प्रथमानिर्विष्टत्वादित्यर्थः । काक्षीयमिहोप-सर्जनं न तु केवळकीचिकनेवेति भावः । प्रत्ययकस्येनाऽप्रत्यय इति विधेयाग्रहणस्योपसर्जनस्य

समासनिवृत्त्यर्थम्—राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति, न पुनरसमासोपि किञ्चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् ? 'स्थान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते । न चान्तरेषु समासं स्थान्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति खट्वापादः मात्रापाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रामोति । 'उभयत आश्रयणे मान्तादिवत्' ।

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । 'गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते, न चैतद्गोन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ।

प्र०—राजकुमारीपुत्र इति । 'राजकुमारी'शब्दः समासप्रातिपदिकम् । इह तु 'कुमारीपुत्र' इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाऽभावः । उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययस्येहाश्रीयते । तत्र यदि प्रातिपदिकत्वान्तवत्तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत्तदा प्रातिपदिकत्वाऽभावः । गोन्तस्येति । उपसर्जन-ग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते, पञ्चाक्षाभ्यां प्रादिपदिकमिति तदन्वयविधिः । 'ग्रहणवते'-त्येतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिवह नोपविष्टे । व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु 'रोण्या

उ०—प्रातिपदिकत्वमस्येव । राजकुमारीशब्द इति । गण्यत्वाऽनुपसर्जनस्यान्तादिवदित्यसमासत्वेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं प्रातिपदिकत्वम् । न च समासत्वात्, समासग्रहणस्य नियमार्थत्वग्रहण-पक्षेस्तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि तुल्यत्वाच्चेति चेन्न स्त्रीप्रत्ययविशेषक सामान्यस्य वा ग्रहणाऽभावेन तद्व्यवृत्तेः । भाष्ये—किमुच्यत इति । गोनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः । न पुनरिति । असमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपदं स्थान्तं मेति काव्य-ग्रहः । भाष्ये—न चान्तरेणेति । तदाशयमाह—इह त्विति । एतत्त्वाऽप्रत्यय इति सूच-न्यासे । 'अति'विति न्यासे तु 'कुमारी'त्यस्यापि तत्त्वमस्येति तत्रापि दोषः । भाष्ये—उभयत इति । 'देवेय'सिद्धये 'स्त्रीभ्यो ङ'गित्वात् 'प्रातिपदिका'दित्यसम्बन्धाद् गात्रेये न दोषः । प्राति-पदिकग्रहेण किञ्चिविशिष्टत्वे'ति परिभाषामनाभित्येदं, तथाहि प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यव्यवधानां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति 'बहुव्रीहेरुक्तस्य' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । कथंमात्रसमाधानेन सर्वसमाधानादेकदेशयुक्तवत्त मात्वादन्तं भगवतेति बोध्यम् । ननु 'चित्रगु'रित्यादौ गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनमाभावाद्ग्रहणाऽप्राप्तिरत आह—उपसर्जनेति । अतत्वादिति भावः । गोस्त्रियाविधि । गोस्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थः । ननु सूत्रस्येति । वस्तुतः सूत्रस्येति न ह्यस्ति । येन विधिरसमासेनिकादिभ्य इति सूत्रभाष्यचोक्त्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः, सूत्रोपात्त-

समासनिवृत्त्यर्थे च 'चापि नार्थः' । 'स्थान्तन्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य इत्यौ भवती'त्युच्यते, 'प्रधानमुपसर्जन'मिति च सम्बन्धश्चावेति । तत्र सम्बन्धादेतद् गन्तव्यं 'यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तौ भवती'ति । अत्रैवैवैव विज्ञेयम् । उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत—पञ्च कुमारीः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रिय, दशकुमारीप्रिय इति ।

कपि च ॥ ५ ॥

कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः, बहुवृषलीकः† ।

द्वन्द्वे च ॥ ६ ॥

प्र०—अयम् तस्य चे'चत्र 'तस्य चेति सर्वस्य शेष' इति व्याख्यानात् 'स्व रूप'मित्यस्यानु-
वृत्त्यनुष्ठानात् 'गोकुल'मिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव । नैव दोषः । 'स्व रूप'मिति तत्र नानु-
वर्तते । तथा चाशान्तवत्सूत्रे 'येन सिद्धिस्तद्व्यस्ये' इति प्रयोजनमुत्तमम् । 'तस्य
चे'त्येतत् तत्रत्यवातिकम्प्य शेषो न तु मूलस्य । 'अगोपत्र' इत्यत्रापि न भवति, अत्र
अन्यत्रापिपदिकं गेन्तम्, अन्यत्रप्रति गोक्षब्धस्योपसर्जनत्वम् । पञ्चकुमारीप्रिय
इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोः द्विगुममास इति पञ्चकुमारीक्षब्धः पूर्वपदं न
भवति । कपि चति । अन्तरङ्गत्वाद्भ्रष्टः प्राप्नोति, ततः कविति भावः । 'कपी'ति च

उ०—अतश्चाप्यविषयतायाश्च बोधित्वेनाऽस्य भाष्यस्यैकदेशमुक्तिर्यावत्तत्कालाद् अक्षमाश्रय-
माश्रयत्वात्पि परिहारः । तत्र गोक्षब्धोपसर्जनत्वमिति ध्वन्यकाह—अगो त्र इति ।
'नन्तस्तदुक्ता'दिति समाधान्तिकेष्टः । भाष्ये—प्रधानमुपसर्जनमिति । अत्र ह्ये-
व सम्भवसम्पत्तिरिति कार्यमात्राधिकरणसाक्षीवत्यैव ग्रहणमिति यावत् । केवलकौटिलिकस्य ग्रहणे
तु मार्गी वासी ह्यन्वारिका चेति गान्धर्वह्यन्वारिकेत्यादौ ह्यन्वारिकसम्पत्त्यु-
त्पादकत्वपक्षेणातत्त्वस्य समासप्रतिपदिकत्वाच्च ह्रस्वप्रसङ्ग इति सिद्धः । यं प्रतीत्यादि ।
अथ प्रति यदर्थस्याप्रधानत्व तद्दोषकस्य शेषोपसर्जनो गोक्षब्धादिरन्तो भवतीत्यर्थ इति
कैयटानुस्यारिणः । परे तु 'प्रधाननिर्दिष्ट'मिति सूत्रोक्तरीत्या येन सम्बन्धे समाससिद्धौ
सम्प्रधाननिर्दिष्ट तस्य तत्प्रधानत्वमेवोपसर्जनत्वाद् प्रधानत्वस्या समासप्रतिपदिकत्वस्यैव
ह्रस्व इति भाष्यार्थः । अत एव 'य इति च'दिति निष्पत्तिर्निर्दिष्ट इत्याहुः । चार्थिकेन च
न सिध्यति तथोपपादकमिति—त्रिपदे इति । द्विगुसमास इति । अत एव तस्य सम्प्रधान-
प्रतिपदिकत्वम् । कपि कृते क्षीप्रत्वचक्षणत्वाभावादाह—अन्तरङ्गत्वादिति । कपः शब्द-
मात्रो ह्रस्वः 'कपि चेति चार्थिकेन कश्च विचार्यते अत्र—कपीति चेति । इत्युक्तम-
प्यर्थप्रधानत्वेनाऽनुपसर्जनत्वादाह—समासार्थ इति । उद्गूढत्ववचनेऽस्य समासार्थस्य-

इन्द्र च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूरी ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? कपि तावदुक्तं—‘न कपि’ [७. ४. १४] इति प्रतिषेध इति । नैतदस्त्युक्तम् । ‘केणः’ [७. ४. १३] इति या इत्स्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुते एतत् ? ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे’ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते या च यावती च इत्स्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति, इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत—प्रियं ग्रामस्त्रिः प्राक्षणाकुलमस्य प्रियग्रामणिकः, प्रियसेनानिकः ।

इदं तर्कितम्—‘कपि कृते अनन्त्यत्वाद्प्रस्वत्वं न भविष्यति’ । इदमिह सम्प्रवार्यम्—कप् क्रियतां इत्स्वन्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं इत्स्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप् समासान्त इत्युच्यते ।

प्र०—विषयसप्तमी । कुक्कुटमयूरीणि । समामाथं अत्रयवार्थत्वाऽप्राधान्यादनेक-
मित्यन्वानुपस्था प्रथमानिदिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम् । अनन्त्यग्नानि ।
‘समासान्त’ इति वचनान् कवेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्त समामप्राप्तिपदिकं
न भवति । परम्पराकविनि । सावकाशञ्च कप्,—‘बहुवचनक’ इत्यादौ । अन्तरङ्ग-
मिति । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् । ननु समासविशेष बहुव्रीहि
ननुसुतरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः । अन्तरङ्गतर इति । पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्ष-

८० प्राक्वशावप्रधानमित्यर्थः । नन्वेवमपि ज्ञात्रीयोपसर्जनत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरत आह—
प्रथमैति । परं त्वैकविभक्तीपुपसर्जनत्वम्, समासापेक्षया च तत्र नियतविभक्तिकत्व,
इन्द्रश्च अथमानानामेव, न परिनिष्ठितविभक्त्या । वाक्ये प्रायेकमेव कर्मत्वकरणत्वाच्चवशात्,
समासे च समुदाये एव तद्व्यपत्त्वात् समाससमानार्थत्वाऽभावेन तस्य वाक्यत्वासम्भवात् । अत
एव ‘बहुवचनं च प्रजापतये चे’त्यादौ वाक्ये प्रायेकमेव देवतात्वम्, अग्नीषोमाविष्वादी समासे
च समुचितत्वेति व्यवस्था सिध्यति । ध्वनितं चेद् ‘न किलसमुदायो’रिति सूत्रे भाष्ये इति
कवेव विभक्त्यविवक्षाम् इत्याहुः । प्रियं ग्रामणि इति । तस्य ननु सकृत्प्रत्ययसमाधेयं प्राक्षणा-
कुलमित्यस्योपगमात् । अत्र ननु ‘सकृत्प्रत्ययस्यापि निषेधः स्यादित्यर्थः । ‘प्रकृत्य् वाक्य-
विवक्ष’मिति न्यायेन पूर्वमपि इत्सो न स्यादिति तात्पर्यम् । समासान्त इतीति । कवे-

तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत् प्रतीक्षते ।

द्वन्द्वेऽप्युक्तम् । किमुक्तम् ? 'परवर्तिष्ठमिति शब्दशब्दार्था'विति+ । तत्रौ-
पदेशिकस्य द्वैतत्वम्, आतिदेशिकस्य अवर्णं भविष्यति ॥४८॥

प्र०—प्रत्ययः । तादर्थ्यादिति । ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः, समुदायापेक्षो हृस्वो बहिरङ्गः ।
द्वन्द्वेऽप्युक्तमिति । परिहारान्तरमप्यत्रास्ति—'आवयवार्थावेव परस्परसहिषौ द्वन्द्वार्थे
इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाऽभाव इति ॥४८॥

४०—स्तरङ्गतर इति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । बहुवचनगृह्य इति । 'यवागू' शब्दो द्विधाभूत इत्युक्त
इत्यस्याऽप्राप्तेः स न कीप्रत्ययान्त इति भावः । विशेषापेक्षस्याऽबहिरङ्गत्वेऽप्याह—ननु उत्तर-
पदमिति । ननु इषोः स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वे तदपेक्षमन्यस्यान्तरङ्गत्वमिति प्रकर्षा-
भावादातिशयिकोऽयुक्तोऽत आह—परेति । यदि भवान् ह्रस्वत्वमन्तरङ्गं मन्यते, तदा ततोऽप्य-
न्तरङ्गतरः कबित्यर्थः । ततश्चावयवापेक्षत्वादिति । समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं लक्ष्यत
इति भाव इति कश्चिद् । वस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं लक्ष्यत इति भाष्यावापः, तथैवा-
न्यत्र इष्टवान् । 'क्षिपां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवती'ति वाक्यद्योपदेशात्स्वात्, एवं
चान्तरङ्गतरत्वं स्पष्टमेव । कैपटेऽपि—अवयवापेक्षस्याविवक्षितव्यवगतप्रातिपदिसङ्ज्ञापेक्ष-
त्वादित्यर्थः । समासात्प्रविधायकानां च तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्तावयवः शरदादिप्राति-
पदिकात्परः प्रत्यय इत्यर्थं इति भावः । 'समुदायापेक्ष' इत्यस्य च समुदायगतप्रातिपदिक-
त्वापेक्ष इत्यर्थः । एवं च समाससङ्ज्ञापेक्षसमुदायगतप्रातिपदिकत्वात्पूर्वमेव समासान्त
इत्यन्तरङ्गतर इति भावः । 'अन्त' इति सूत्रस्थभाष्यात्समासावयवत्वस्यैव प्रतीतेः । न
तावत्तेषामिति । कपः प्रथममित्यर्थः । अन्यन्—समासशक्तम् । कपं तावदिति ।
तच्छास्त्रवैयर्थ्याभ्यां तद्भवनकालं प्रतीक्षत इत्यर्थः । अन्यथा समासशक्तस्य कवनपेक्षत्वेन
तत्प्रतीक्षोक्तेरसङ्गतिः । एवं च कपा समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससङ्ज्ञा, कपस्तद्वाक्या-
न्तावयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वात्कीप्रत्ययस्य तदन्तत्वाभाव इति भावः । प्राधा-
न्यादिति । इदं 'परवर्तिष्ठं' 'कार्ये द्वन्द्वे' इति सूत्रभाष्यत्रयोपादं 'द्वन्द्वे च प्रतीषेध' इति
वातिकविरोधाच्च जिन्यम् । तस्माद्वचनारम्भ एव उपायान् । ज्वमितं खेदमन्यर्थत्वमुक्त्वा 'द्वन्द्वे
चे'ति निषेधं बहता, रूपविषयमाणसमाधानोक्त्वा च भगवतेति बोध्यम् । सूक्तोक्त'शब्द-
शब्दार्था'विति परिहारस्तु परमयुवतिरित्यादौ तिप्रत्ययद्वयापत्त्या सत्रैव भाष्ये दूषित
इति दिक् ॥४८॥

लुक्कदितलुकि ॥ १ । २ । ४६ ॥

तद्वितलुक्कयवन्त्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्वितलुक्कयवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरुः[†] ।

तद्वितलुक्कयवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात् ॥ २ ॥

तद्वितलुक्कयवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्-
स्मान्न भवति ? 'अलुक्परत्वात्' । 'लुकी'त्युच्यते, न चाऽत्र लुक् पद्वामः ।

'लुकी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्, नहि लुका पौर्वापर्यमस्ति ।
का तर्हि ? सप्तसप्तमी । लुकि सतीति । सप्तसप्तमी चेत् प्राप्नोति ।

एवं तर्हिदिमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? 'उपसर्जन-
स्येति वर्तते' इति । न च जातिरुपसर्जनम् ॥४६॥

प्र०- लुक्कदित । अवन्त्यादीनामिति । 'अवन्ती'त्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं,
स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति, लुक् च तद्वितलुक् कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः । अलुक्परत्वादिति । यत्र
स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्वितलुक् लुका भाव्यम्, अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः
कृतः । नहीति । लुको नीरूपत्वात् । बुद्धिपरिकल्पित तु लुक् परत्वमाश्रित्य वातिक-
कृतोक्त'मलुक्परत्वादिति । न च जातिरिति । उपसर्जनमहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते ।
अप्रधान चेहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयम्, असम्भवात् । 'अवन्ती'त्यत्र आपत्य-

उ०- लुक्कदित । मनुपसर्जनस्येत्यत्र वर्तते, तत्रावन्तिकुन्तिकुरुः[†] इति शब्दः, कुरुः
'कुरुनादिभ्यः' इति पदस्य च तत्राजस्य 'क्षियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चे'ति लुकि, 'इतोऽमनुष्ये'ति
'कुरुतः' इति च स्त्रीपूर्वो. कृतयो रस्यपत्यबुद्धिस्त्रीप्रत्ययान्तस्यानुपसर्जनत्वात्तद्वितलुगामन्तरं
स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वाऽभावात्च कथं लुक्प्राप्तिरत आह—अवन्तीत्यत्रेति । उपसर्जन-
सम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः, तद्वितलुकीति च सप्तसप्तमीत्याशयेन बोधमिति भावः ।
नास्ति लुक्परो यस्मात्स्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः । कृते इति । एवं च न तत्परत्वं
क्यादेरिति भावः । कथं तर्हि वातिककृता 'मलुक्परत्वादित्युक्तं, तत्राह—बुद्धीति ।
उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थात् । 'न च जातिरुपसर्जन'मित्युक्तमत आह—उपसर्जनेति ।
सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैषयिकरण्यमन्यात्वमिति भावः । इह—लुगिष्यधिके ।
स्त्रीत्वयुक्ताऽप्राधान्येनेति । एवं च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाभिधायी प्रत्ययो बोधसर्जनमिति
भावः । त्वं लुगभावे हेतवन्तरमाह—अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्यभावा इति । अत्र—
अवन्तीत्यादी । 'इत्यत्र पदेन इत्यत्रयोक्तो लुगुच्यते, कीलुकि हि अवन्तिरिति इत्यमरकतिहृत

† इहेत्कोसलाभादावन्त्यद्, कुरुनादिभ्योऽप्य, क्षियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च, इतो मनुष्यजातेः, कुरुतः

४. १. १७१, १७२, १७३, ३५, ३६, ‡ गोकियोत्पत्तसर्जनस्य १. २. ४६,

इदं गोसूत्रम् ॥ १ । २ । ५० ॥

इदं गोसूत्रम् नेति वक्तव्यम् ।

‘गोसूत्रम् ने’त्येव सिद्धम् । नार्थ इत्थेन । का रूपसिद्धिः ? पञ्चगोसिद्धिर्गोसूत्रम् ।†

दृष्टता हि विधीयते ।

दृष्टत्वमत्र विधीयते ‘गोसूत्रियोरुपसर्जनस्य’ [१. २. ४८] इति ।

इति वा वचने तावत् ।

‘इ’दिति वोच्येत, नेति वा, को न्वत्र विशेषः ?

मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

अथवा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदं गोसूत्रम् । अपर आह—

‘गोसूत्रम्’ जातिः कौत्वयुक्ता प्राधान्यनाभिधीयत इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाद्वाऽत्र प्रत्ययत्वः । ‘आमलक’मित्यादौ तु तद्विधान्तत्वात्प्रातिपदिकसङ्ख्या । लिङ्गविशिष्ट-
ह्रस्वाऽन्त्यालिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाऽभावः । कुरुरित्यत्रापि ‘उभयत-
स्येवेहोपाद’ इति दिवदित्यप्रातिपदिकत्वम् ॥ ४९ ॥

आभयणे नाऽप्यः । इति वावचन इति । ‘इती’ति सप्तमी । इच्छन्वेत्युच्यमाने
इदं गोसूत्रम् । गार्णरिति । यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे
गौरवाऽभाव इत्यम् । तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनम्—तद्वित-
सिद्धयत्येव ह्रस्व-

लुको बोध्या । तद्वितलुकि क्षीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकव्यक्त्य प्रत्यासत्त्या
उ०—इति तत्प्रयोगश्चेत् सूत्रार्थः । प्रकृते च न तत्त्वं, तद्वितास्तात्क्षीप्रत्ययोत्पत्तेरिति भावः ।
क्षीप्रत्ययस्य लुक्त्वस्य तु मात्रा सप्तमत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्य ग्रहात् । यथा सैतत्तथोप-
‘गोसूत्रियोरिति’ लुगभाव इत्येव पाठः ।

पाठितम् । एवं कथमामलकमित्यादौ लुगत आह—आमलेति । तद्वितान्तत्वादिति । मयदौ
लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्ताव-
प्यवन्तीत्यत्र दोषोऽत आह—लिङ्गेति । लिङ्गविशिष्टस्योपादानेपि तत्परिभाषाप्रवृत्तौ वाचका-
भ्यावेन भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

इदं गोसूत्रम् । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीत इति द्विगौ क्रीताथंठको लुकि कृत्कृतेति लुग-
पञ्चादभूतमिदं सूत्रम् । तत्रानेन लुको विवेके ‘एकविंशती’रुपसर्जनत्वाद्भावेन सिद्धे इदं ग्रहणं
व्यर्थमिति शोच्यम् । समाचक्षे भाष्ये—इति वा वचने तावदिति । इच्छन्वेत्युच्यमाने
च तावदेव, न तु मात्रात्वचिकेति तदर्थः । लुकि—क्षीप्रत्ययलुकि । सिद्धयत्येव

†—इदं गोसूत्रम् । † तेन क्रीतम् ; अन्त्यपूर्वेदिगोलुगसंज्ञाभावात् ५. १. १७; १८.

‡ प्रमाणे इत्युक्तं शब्दमात्रतः ५. १. १७.

गोण्या इत्वं प्रकरणात्

अशिष्यं गोण्या इत्वम् । किं कारणम् ? 'प्रकरणात्' । प्रकृतं इत्स्वत्वम् ।
'इत्स्व' इति वर्तते+ । न तु सूच्याः ।

सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

सूच्यादर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः दशसूचिः ।

इदगोण्या नेति वक्तव्यं इत्स्वता हि विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

प्र०-मन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति । एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्नो इत्स्व इतीत्वं विधीयते । सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः । एवं तर्ह्यनुपसर्जनस्येति वर्तते, न तु तद्विषयलुकीति । तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याप्यते तत्रेत्त्वविधिः । इत्स्वत्वं तु न स्यात्, अप्रातिपदिकत्वात् । अशिष्यमिति । 'गोस्त्रियो'रित्यस्याऽनन्तरं 'गोण्या' इति लुगपवादहस्त्यार्थं वक्तव्यम् । न तु सूच्या इति । 'इत्वं प्राप्नोतीति' शेषः । क्वचित्तु 'ननु सूच्या' इति

उ०-इत्स्वत्वमिति । 'गोवक्षयणी'त्यादौ इत्स्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्य तत्र प्रहापिकत्वम् । मिदम् । भाष्यं तु यथाशक्तं रमणीयमेव । तदापि प्रथमेति । प्रस्थादिभ्यः परिच्छेदकभाष्यः । प्रमेयविवक्षायां प्रथमां बाधित्वा तद्वितः प्राप्नोति, तद्विवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्यतीति व्यर्थं । तदित्याशङ्क्य 'तद्विमन्तरेणापि यदा परिमाणे'त्यादि 'प्रातिपदिकार्थ'सूत्रे वक्ष्यतीति भावः । न चानुपसर्जनत्वादित्स्वमपि न प्राप्नोति, तस्येहाऽऽसम्बन्धादिति भावः । अभेदोपचारेणेति । गोष्वेव ब्रीहय इत्याहार्यबुद्ध्या गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया लक्षणिकत्वेनाऽनुपसर्जनत्वमिदं । तत्र कङ्कते—सर्वत्र तर्हीति । तेन यत्रेति । लक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्वं प्रप्यते । एवं हि गोणीशब्दे लक्षणायामपि इत्स्वापत्तेः शिष्योऽयं कैयटः । तर्हि इत्स्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थं इद्विधिः स्यादत आह—इत्स्वत्वं त्विति । अप्रातिपदिकत्वादिति । गोणीशब्दस्य कथं तत्त्वादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्विविशिष्टस्यापि प्रहादप्रातिपदिकत्वादिति चिन्त्यम् । ननु लुका विच्छिन्नत्वात्कथं इत्स्वानुवृत्तिरत आह—गोस्त्रियो'रिति । लुगपवादेत्यनेनोपसर्जनस्येत्त्वबुद्धिर्दर्शयति । तत्रेत्त्वमित्यत इति । 'तत्त्वं न सिध्यतीति' शेषः । इदग्रहणे यथा सिध्यति तदाह—योगेति । 'इ'रित्येको योगो लुगपवादार्थः । 'गोण्या' इति द्वितीयस्तस्याऽसार्वत्रिकत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वस्य लुगपवादस्य यत्र प्रमेयलक्षणया गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुगभावादित्यमपि न स्यादत आह—गोस्त्रिरिति ।

गोयया इत्त्वं अकरस्यात्सूच्याद्यर्थमयापि वा ॥

लुपि युक्तवद्भवेतिवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

व्यक्तिवचने इति किमर्थम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः[†] । तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्यात् ? 'विभाषीषधिवनस्पतिभ्यः' [८. ४. ६] इति शृत्वं प्रसज्येत ।

अपर आह—कटुवदर्या अदूरभवो ग्रामः कटुवदरी । वष्टी युक्तवद्भवेन मा भूदिति ।

प्र०—पाठः । तत्रेत्त्वमिष्यत इत्यध्याहारः । इदमहणे सति योगविभागो लभ्यते । गोशिरिति तु मात्रघो लोपेन सिद्धयति ॥१०॥

लुपि । प्रकृत्यर्थसम्बन्धिन्यौ लिङ्गसङ्ख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते । शिरीषा इति । वरणादित्वाद्गो लुप् ग्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाऽभावात्पणत्वाऽभावः । 'फली वनस्पतिर्ज्ञेय' इत्ययं भेदो शत्वविधौ नाशित इति फलाऽभावपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतिवत् । वष्टीति । प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेऽतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः । वष्ट्यपीति । वचनशब्देन होकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते । तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्तस्या एवाऽत्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिति । एकवचनादिसङ्ख्याविधानकाले अनुनिष्पादी वचनशब्दोपि सङ्ख्यात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं

उ०—लोपेनेति । लुकेत्यर्थः । एवं च कैयटस्य पूर्वापरविरोधोऽपि दृश्यः । अत्र पक्षे लक्षणायां शेषी इति दीर्घान्तस्यैवेष्टत्वादित्याहुः ॥५०॥

लुपि यु । पदार्थानवगमे तद्व्यावर्त्यमवगन्तुं न शक्यतेऽतः सूत्रार्थमाह—प्रकृतीति । युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थ उच्यते, स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति । प्रकृती यादृशं लिङ्गसङ्ख्याप्रयुक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थप्रतिपादिकायां तत्रातिदिश्यत इति तात्पर्यम् । व्यक्तिः—लिङ्गं, वचनं-सङ्ख्या । मन्वपुष्प- फलवान् वनसि तस्तथा च शिरीषस्य कथं वनस्पतित्वं यदुग्रामेऽत-दिद्येतेत्यत आह—फलीति । अस्याऽपुष्प इत्यादिः । 'फलाभावेपी'त्यस्याऽपुष्पफलाभावे-पीत्यर्थः । वष्टा शिरीषाणां फलात्वाऽभावं ग्रन्थते । एवं च वनस्पतिशब्देन वृक्ष एवोच्यत इति भावः । वष्ट्याः प्रकृत्यर्थमत्वाऽभावात्कथमतिदेशोऽत आह—प्रकृत्यर्थेति । व्यतिरेकस्य—सम्बन्धस्य । वष्ट्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह—तत्रेति । युक्तशब्देन प्रकृतिस्तद्विहितैकवचनादि-प्रत्ययाश्च लुकि सति भवन्तीति सूत्रार्थः । अर्थशब्दोऽभेदाच्च लिङ्गस्य प्रकृतिविशेषम् । एवं योपस्थितत्वात्तस्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः । मनु वचनमिति पारिभाषिक-सङ्ख्याऽभावात्नेदमित्यसङ्गतमत आह—एकवचनादीति । अनुनिष्पादीति । मन्तरित्येक

अथ 'व्यक्तिवचने' इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति, षष्ठ्यपि हि वचनम् ? नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्— उच्यते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । षष्ठ्यपि ह्युच्यते । लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि—

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्येये ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्तञ्चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च युक्तवद्भावां विधीयते । कामचारश्च प्रयाक्नुः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्येये

प्र०—वचनमुच्यते । अन्वर्थग्रहणमिति । सङ्ख्यालक्षणोऽर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यपि ह्युच्यत इति । सङ्ख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम्, षष्ठ्यपि सङ्ख्यायाः प्रतिपादिकेति भावः । षष्ठांशवदन च षष्ठ्यर्थः सङ्ख्यालक्षणोऽभिधीयते । अथवा षष्ठ्यप्युच्यते सङ्ख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । लुपोक्तत्वादिति । लुप्तहचरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः । 'अभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न' इति कृत्वा व्यतिरेकाऽभावः इत्यर्थः । आतिदेशिकीनि । सङ्ख्यायामतिदिष्टावां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, वाक्ये च षष्ठी दृश्यते इति तस्या एव प्रसङ्गः । प्रागपिति । प्रत्ययार्थेन प्रकृतिवाक्यं वस्तु सन्बद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः । वक्तुश्चेति । वक्ष्यो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यन्तानन्तरं द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्येये,

उ०—इत्यर्थः । भाष्ये—अन्वर्थेति । लौकिकः सङ्ख्यारूपोऽर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भावः । अन्वर्थत्वमत्र लौकिकप्रतिपदार्थत्वम् । नन्वेवं 'षष्ठ्यप्युच्यत' इत्यनुपपन्नमत आह—षष्ठीशब्देन चेति । ननु लुपो भावस्य कथमभिधायकत्वं, किं च लुपोऽदूरमवधारोक्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरत आह—लुप्तहचरितेनेति । तेन हि स्वसम्बन्ध्यादूरभव उच्यत इति भावः । तथाह—अभिहित इति । व्यतिरेकाभाव इति । भेदान्तराधनसम्बन्धत्वाभाव इत्यर्थः । क्षेत्राभाव इति यावत् । कारणप्रातिपदिकार्थव्यतिरेको हि शेषः । षष्ठ्यतिदेशाभावेनातिदेशिकीत्यनुक्तमत आह—सङ्ख्यायामिति । चेत्यर्थ इति । इयास्तु—विशेषः—वाक्ये भिन्नोपस्थितिविषयतया, वृत्ती चक्षोपस्थितविषयतयेति । उत्तरार्थे पञ्चान्तराऽप्रतीतिः 'कामचार' इत्यनुक्तमत आह—वक्ष्य इति । तथा च तेन पञ्चान्तराद्येतन्नमस्तीति भावः । भाष्ये उक्तस्तोत्रस्य व्याख्यानं 'प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभि' रित्यादि । कामचारविषये एकस्मिन्पक्षे ग्रहणे विनिगमकाऽभावोक्त आह—प्रत्यासत्तेवेति । तदुक्तं भाष्ये 'वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयत' इति । वृत्तिप्राप्ताकाव्यतिरेकानिर्वाहकसङ्ख्येयव्यतिरेके, इत वृत्तकाकावाच्यत्ववोरिति संभावः । तथापि संख्यायाः प्रवर्तितत्वात्तद्व्यतिरेकानिर्वाहकसङ्ख्येयव्यतिरेकाविति चेन्न

अतिदेषुम्, वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते । यावता कामचारः, वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते, न प्राग्वृत्तोर्ये ५ ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः ॥१॥

अन्यत्राभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति । कान्यत्र ? लुकि । लवणः सूपः । लवणा यबागूः । लवणं शाकमिति+ । अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि । इहाप्यभिधेयवलिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति । इष्यन्ते चाभिधान-
वत्स्युरिति । तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः । एवमर्थ-
मिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र०—‘च’ शब्दात् वृत्तस्य ये, त अतिदेषु कामचार । वृत्तस्येति । प्रत्यासत्येति भावः । वृत्तावुपसर्जनस्यापि कचित्सङ्ख्याविशेषावगतिर्भवति । यथा तावकीनो मामकीन इत्यादशात्सङ्ख्याभेदाऽवगमः । तथेह प्रत्ययार्थं अतिदिष्टसङ्ख्यावगमाऽप्रकृत्यर्थे तदवसायः । यथा आदेशऽप्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनाल्लटि तदवगतिः । तत्र च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानाद्भिधत्त इति व्यतिरेकाऽभावात् सङ्ख्यामात्रप्रतिबद्धा प्राति-
पदिकाथमात्रं प्रथमैव भवति । कचिदधिको ग्रन्थ पठ्यत—‘अथवा प्राग्वृत्तोर्ये लिङ्गसंख्ये त आतद्व्येते । यष्टा कस्मात् भवति ? सामान्यातिदेशे विरोधानतिदेशः’ इति ५ । तत्रायमर्थः—वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य य लिङ्गसङ्ख्ये, ते अतिदिश्येते, यष्टी तु व्यतिरेकनिबन्धना । न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकास्ति । न च व्यतिरेकसहिता सङ्ख्या अतिदिश्यत । सङ्ख्यामात्राविदश सम्बन्धसहितसङ्ख्यातिदेशाऽभावात् ।

उ०—स्यादिति बोध्यम् । द्वितीयमादायोत्तरम् । तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्यसम्बन्धवर्धनिष्ठत्वात् तादृशयोरेवातिदेशे प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाग्रथमैव । अतिद्वयास्य वृत्तिनिष्ठत्वात्तद्वगतयोरेवाति-
देशे एकनिष्ठत्वं प्रत्यासत्तिरिति बोध्यम् । ननु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य सङ्ख्याभेदानवगतेः कथं तत्काकावच्छिन्नतदतिदेशोऽत आह—वृत्तावुपेति । आदेशात्—‘तत्कममकावेकवचन’ इति विहितात् । तत्र चेतनत्वादितैकत्ववापत्त्यतिर्लोकत्वेनेति तत्त्वम् । तथेहेति । ‘किरीषा ग्राम इति बहुवचनात्तत्प्रकृत्यापि शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिर्न तु बहुत्वेनेति तत्त्वम् । अन्य-
थातिदेशाऽप्राप्या तद्व्युपपात्तरिति भावः । ननु सङ्ख्यातिदेशोप तत्किञ्चनवां यष्टी कस्मान्मेत्यत आह—वृत्तावुपसर्जनमिति । व्यतिरेकाभावादिति । तदतिदेशस्तु न, सानामावाविति भावः । अथवा प्राग्वृत्तोरिति । इदमयुक्तं, प्रत्यासत्तिवाचापचेरित्याहुः ।

५ कचिदधिक पठ्यते—“प्राग्वृत्तोर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते । यष्टी कस्मात् भवति ? सामान्याति-
देशे विरोधानतिदेशः” इति । + संयुक्ते, क्वणान्मुक् ४. ४ २३; २४.

लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥ २ ॥

लुन्नामेयमदर्शनस्य सञ्ज्ञा क्रियते । न चाऽदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्यते
अतिदेष्टुम् । लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ।

न वाऽदर्शनस्याऽशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अदर्शनस्याऽशक्यत्वात्' । अदर्शनस्य
लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वाऽदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गति-
र्भविष्यति साहचर्यात् ।

योगाऽभावाच्चान्यस्य ॥ ४ ॥

प्र०—किमर्थमिति । अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसङ्ख्ये सिद्धे, यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति
प्रश्नः । अन्यत्रेति । अभेदं लिङ्गसङ्ख्ययोरित्येव वार्तिककारेण पठितम् । भाष्यकारस्तु
वाचकभेदनिबन्धनभेदावसायेन वार्तना व्याचष्टे—आभिधेयवदिति । अभिधानवदिति ।
अभिधानशब्देनोपसर्जनमभिधीयते । तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते । तस्य चार्थ-
द्वारको लिङ्गसङ्ख्यायोगः । न वाऽदर्शनस्येति । अभावरूपत्वादिति भावः ।

उ०—ननु तद्वितार्थस्यैकत्वादेकवचननिवृत्तयेऽवयवाश्रयणीयोऽतिदेशोत आह—अन्तरेणापीति ।
भाष्यवार्तिकयोर्वतिप्रयोगाऽप्रयोगयोर्बीजमाह—अभेदमिति । लिङ्गसङ्ख्ययोरिति । विशेष-
मात्रगतलिङ्गसङ्ख्ययोर्विशिष्टगतलिङ्गसङ्ख्ययोर्भेदार्थः । पठितमिति । 'अभिधेयस्य व्यक्ती'ति
पठितमित्यर्थः । वतिनेति । विशेष्यमात्रवाचके यल्लिङ्गसङ्ख्याप्रयुक्तं कार्यं दृश्यते तद-
देवाभ्यत्र विशिष्टवाचकेपि दृश्यते, तथा प्रकृतेपि स्वात्तहारणार्थं सूत्रमिति भावः ।
अभिधेयम्—विशेष्यम् । अभिधानशब्दस्य वाचकपर्यायत्वाद्भिधानवदित्युक्तमत आह—
उपसर्जेनमिति । तत्र धोर्गं वक्ष्यति—तेन हीति । प्रधानार्थः—तदावकाङ्क्षितत्वार्थः । तस्य
चेति । 'त्रिङ्गोऽयं शब्द' इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति भावः । भाष्ये—लुपोऽदर्शनसञ्ज्ञित्वा-
दिति । लुपः—लुप्शब्दस्य । ननु 'लुपी'त्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत आह—
अदर्शनसञ्ज्ञित्वादिति । बहुव्रीहिः । न वाऽदर्शनस्येति । लुपयोऽवर्णनस्येत्यर्थः ।
असक्यत्वे हेतुमाह—अभावेति । स्वरूपसदभावे शब्दाऽभावेऽतिदेशोऽशक्य इति भावः ।
साहचर्यादिति । लुप्शब्देन लुपो यः स्थानी प्रत्ययस्तदर्थो कथ्यते । तद्युक्तार्थस्य लिङ्गसङ्ख्ये
लुप्स्थानिप्रत्ययार्थेऽतिविशेष्ये इति तात्पर्यम् । 'युक्तः सम्बद्ध' इति प्रकृत्यर्थं दृश्यते । तत्र
केन युक्त इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वास्तुबन्धस्यैव सम्बन्धः स्यात् । न च तद्वर्णनार्थेनैव
कल्पविधौ इति युक्तपदार्थप्रसिद्धिरस्येति तत्त्वानिप्रत्ययार्थकत्वम इत्येवं भाष्ये—
योगाभावाच्चेति । नन्वेवमप्युद्भूतद्वयवचनसमुद्भवैव द्वुवार्थत्वेन द्विवचनमेव स्यादिति

अन्यस्याऽदर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वाऽदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य
यतिर्भविष्यति, साहचर्यात् ।

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः ॥ ५ ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरा-
पञ्चालाः^१ । किं प्रयोजनम् ? 'नियमार्थम्' 'समास उत्तरपदस्यैव' । क मा
भूत् ? पञ्चालमधुरे इति ॥५१॥

विशेषणानां चाऽजानैः ॥ १ । २ । ५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति, आहोस्विजातेर्यानि विशेष-
णानीति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति । सिद्धम्—
पञ्चाला जनपद इति । 'सुमिश्रः सम्पन्नपानीयो बहुमाल्यफल' इति न
सिद्धयति । अथ विज्ञायते—'जातेर्यानि विशेषणानी'ति । सिद्धम्—'सुमिश्रः
सम्पन्नपानीयोबहुमाल्यफल' इति । 'पञ्चाला जनपद' इति न सिद्धयति ।

प्र०—योगाऽभावादिनि । अदर्शनेन प्रकृत्यर्थो न युक्त इत्यर्थः । मधुरा पञ्चाला इति ।
वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्परं द्वन्द्वार्थे इति सिद्धे नियमः क्रियते । अत एव मधुरा
गोदा इति भवति, न तु मधुरा गोदाविति । द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात् ॥५१॥

विशेष । कथमिति । किं सामानाधिकरत्येन सम्बन्धः—'विशेषणानां युक्त-
बहुवचनवचने, जातिस्तु यदा विशेषणं तदा न'ति । अथ वैयधिकरत्येन—'जाते-

५०—बहुवचनसिद्धयर्थोऽतिदेशः स्यादत आह—वर्तिपदेति । 'मधुरा पञ्चाला' इति भाष्ये उदा-
हरणत्वादिह समाससम्बन्धेनेतरद्वन्द्वं एवाऽभिधीयते । उत्तरसङ्ख्यायां पूर्वसङ्ख्याभावादति-
द्विष्टसङ्ख्यामादाय बहुवचनम् । लुबन्तस्य पूर्वपदत्वेत्यतिदेशाभावाद्बहुवचनमेवेति भावः । अत
एव—वर्तिपदार्थमाधान्यादेव । 'समासे बहुवचनान्तप्रकृतिकलुबन्तार्थे भेदतिदेशस्तदोत्तर-
पदत्वेने'ति वार्तिकार्यो 'न उत्तरपदस्य भेदबहुवचनान्तस्यैवेत्यर्थः इति भावः । बहुवचन-
प्रदर्शं त्वबहुवचनान्तलुबन्तपूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्मा भूयति, तेन गोदमधुरा इति भवति,
न तु गोदमधुरे इतीत्याहुः ॥५१॥

विशेषणानां चा । परिच्छेदकमत्र विशेषणम् । यथा समस्तायां जातिविशेषणानामि-
त्यनेन कथमन्यथेति आह—असमर्थेति । एवं च न न ह्योत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्राप्यन्यथेति न
शेषेति भावः । पूर्वसूत्रेण प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसङ्ख्ययोर्भेदोऽतिदेशस्तद्विशेषणानामपि सिद्ध-
त्वातिदेशः । सुमयविशेषणानां स्वमिश्रभगवत्सङ्ख्यवचनयोर्भावत्वात् । सूत्रेण जातिमिति-

यत् तर्हि त्रैचं विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति, नास्ति—जातेर्यास्मि
विशेषणानीति । कथं तर्हि ? विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति, 'आ' आतेः,
आजातिप्रयोगात् ।

[अथ] किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति, न पुनर्वि-
शेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ?

समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति ।

यद्येव नार्थोऽनेन । लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । हान्यत्र ?
वदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्त-

प्र०—यानि विशेषणानि तेषां नेति ? अजातरिति चाऽसमर्थसमासः, भवविना नञः
सम्बन्धान् । उभयथा चाऽन्यामि प्रतिषेधस्येति प्रश्नः । आजातिप्रयोगात् । सूत्रे
आक प्रश्लेषो, न तु नञः । अत्रायमर्थः—तावद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिने
प्रक्रान्ता । यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशदणत्वेन विशेष्यत्वेन वा, तदा युक्तवद्भावो न
भवताति । वदरी सूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां विशेषणानां वदर्युपनिषाते

उ०—वेधार्थम् । तत्र सन्देह इति तात्पर्यम् । अन्वये—सुभिक्ष इत्यादि न सिध्यतीति । तेषां
जनपदविशेषणत्वेपि तद्वद्भावात् । तुल्यतविशेषणत्वस्यापि बहुवचनमेव स्यात्, ईरणाविशेषणेषु
विध्यर्थमेव विशेषणानां तस्य रक्षः स्यादित्याक्षयः । यदा तु जातिः प्रक्रम्यते इति । अत एव
'पञ्चास्य सुभिक्षा जनपद' इति 'पञ्चास्य जनपद सुभिक्ष' इत्येव न भवति, आसी प्रक्रा-
न्तायां यद्विशेषणमुपनिषत्त तज्जातिमेव साक्षाद्विशेषणीत भावः । 'विशेषणानां'मित्यने-
नापि साक्षात्पुनरर्थविशेषणमेवोचितमिति तात्पर्यम् । जातिपुणसमन्वित्याहने आतेर्विशे-
षत्वनिषेधमादाह—विशेष्यत्वेन वेति । अङ्गत्वे भाष्ये—[अथ किमर्थं पुनरिदमिति ।
'विशेषणानां'मित्येतद्विशेषणं । उत्तरवक्ति—जातिनिवृत्त्यर्थ इति । विशेषणानामिति ।
सुभिक्षादीनामित्यर्थः । समानाधिकरणत्वादिति । अर्थस्य युक्तवद्भावे वदर्यादिभ्यो जातिवत्त-
ल्लिङ्गसङ्ख्ये सर्वत्र सिद्धमिति तात्पर्यम् । अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो नेति । विशेषणानामिति-
प्राहिता वेत्यर्थः । वृक्षोपनिषाते त्विति । 'वदरी वृक्षो मधुर' इति वक्ष्यः । एवं अङ्गत्वेपि

वद्भावो न भवति ? आविष्टलिङ्गा जातीयलिङ्गमुपादाय प्रवर्तते, उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तल्लिङ्गं जहाति ।

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? इदं तत्र तत्रोच्यते—‘गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती’ति, तदनेन क्रियते ।

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः× फलानि ।

प्र०—तल्लिङ्गसङ्ख्यायोगः । वृत्तोपनिपाते तु वृत्ताश्रयलिङ्गसङ्ख्यायोगः । आविष्टलिङ्गेति । आविष्टं लिङ्गं यया साऽऽविष्टलिङ्गा । नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सङ्ख्यावेपि केनचिच्छब्देन किञ्चिल्लिङ्गं प्रत्याप्यत इति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिनि । जातरुत्पत्तिविनाशाऽयोगान् शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते । तेनाऽऽसंसारं यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जाते-नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः । गुणवचनानामिति । पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतन् । पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्कियमाणे नपुंसकं, लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति ‘शुक्लं पटा’ इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य सन्त्यन्धिन्त्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्यते । विशेषणानाम्—गुणवचनानामित्यर्थः । युक्तवद्भाक्त्वचने । आश्रयवलिङ्गसङ्ख्ये इत्यर्थः । यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदाऽयमनुवाद एव । आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वान्, तद्गतयोलिङ्गसङ्ख्ययोः सिद्धत्वान् । यदा तु जातिर्विशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः । हरीतक्यादिष्विति । नियमार्थमेतम् । तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति ।

उ०—रूपद्वये सिद्धे व्यर्थं सूत्रमिति भावः । पृच्छति—किं पुनरिति । उत्तरयति—आविष्टेति । ननु जातेर्लिङ्गाश्रयत्वाल्लिङ्गाविष्टा जातिरिति वक्तव्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमत आह—आविष्टमिति । वितिल्य गृहीतमित्यर्थः । एवं व्युत्पत्तौ जातेर्नियतलिङ्गोपादानत्वेन तत्त्वं प्रतीयत इत्याह—नियतेति । यद्यपि जातिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृताभिप्रायमेतन् । ननु सर्वत्र सर्वलिङ्गसत्त्वात्कथं नियतलिङ्गत्वमत आह—सर्वत्रेति । शब्दव्यवहारगताविति । व्यक्त्यगतेति नोक्तं, व्यक्तेरपि कस्याभिहितत्वात् । अत एव शब्दगतेति नोक्तम् । ‘जाति’निरूपकज्ञेयं नियतलिङ्गशब्दमाश्रयस्व । भाविन इति । भाविबुद्धिविषयस्येत्यर्थः । गुणवचनानामिति । जातिविषयादिभिजातमित्यर्थः । तेन ‘शक्यं

खलतिकादिषु वचनम् ॥ ४ ॥

खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्याऽदूर-
भवानि वनानि खलतिकां वनानि ।

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चा अभिरूपः । वज्रिका दर्शनीयः† ॥ ५ ॥ २॥

तदशिष्यं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १ । २ । ५३ ॥

प्र०—खलतिकमिति । खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानिति लिङ्गमभिधेया-
भ्रयमेव भवति । मनुष्यलुपीति । विरोधणानामयं प्रतिषेधः । तेन चञ्चाऽभिरूप इत्य-
भिधेयाश्रये लिङ्गसङ्ख्ये भवतः । तृणमयः पुरुषः—चञ्चा । तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा ।
'सञ्ज्ञाया'मिति विहितस्य कनो 'लुम्भनुष्य' इति लुप् ॥ ५२ ॥

तदशिष्यम् । किं या एता इति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेण प्रश्नः । नेत्यादेति ।
प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् । नहि द्विधुभादिसञ्ज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावा-
शाकस्याऽशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते, सम्बन्धाऽभावात् । सञ्ज्ञानमिति । अवगमः,
सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथाऽऽपो दाराः सिकता वर्षा इत्युक्ते लिङ्गसङ्ख्याविशे-

उ०—विशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । अयं—भाष्यकृतः सूत्रार्थः । तन्निष्ठत्वादिति । तन्निष्ठ-
त्वेन प्रहादित्यर्थः । यदा तु जातिरिति । यथा 'वदरी वृक्ष' इत्यादाविति भावः । मनुष्य-
लुपीत्यस्य युक्तवद्भावप्रतिषेधत्वे चक्षेत्यसङ्गतमित्यत आह—विरोधणानामिति । लुबन्तस्य
तु भवत्येवेति । भावः । अभिधेयाश्रये इति । विशेष्यगतं यद्युक्तवद्भावेन लिङ्गं विशेषणे प्राप्तं
तस्याज्जलुपिस्थितत्वात्तिषेध इति विशेष्यभूतार्थगतं पुंलिङ्गमत्र भवतीति भावः । एतेन
'मनुष्यलुपी'त्यनेन विशेषणानां विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेध इत्यभिरूप इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव
पुंल्लकमिति बोध्यमित्यपास्तम् ॥ ५२ ॥

तदशिष्यं । तत्—युक्तवद्भावसाधनम् । भाष्ये—कृत्रिमा इति । शक्यो बोधित-
संकेता इत्यर्थः । कृत्रिमसञ्ज्ञाग्रहणे हेतुमाह—प्रत्यासत्तीति । सामर्थ्यमिति । प्रकरणा-
लिङ्गं वक्तव्यित्यर्थः । अवगम इति । भावेऽङ्गतो बौगिकः । सञ्ज्ञाशब्द इत्यर्थः । प्रतीति-
च क्षुद्रपहन्तु'मित्याद्यप्यवगम, गुणाऽभेदेन गुणोपसर्जनं निबोधकत्वमाश्रयत् आश्रय-
प्रामाण्यमवधारणायणीयमित्याह—तत्र यथेति । प्रमाणमिति । वचनमन्तरेणापीत्यर्थः ।
'लुम्भयोगाप्रकथनात्' 'बोगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्या'दित्यनयोस्तात्पर्यं, दृष्टान्तदार्ढ्यान्ति-
कयो कलबीमिकानकपदैक्यपरिहारं आह—न चेति । एवं च लिङ्गमकर्णं, 'वात्यावयाया'।
मित्यर्थात् संक्षयाप्रकरणं च पूर्वार्थापानुरोधेन कृतमिति अस्मिन् सूत्रकृता । सर्वं चेदं 'काकोप-

† मद्रूपवधः, वरणादिभ्यश्च ४. २. ७०; ८२. ३. सञ्ज्ञायां च; लुम्भनुष्ये ५. ४. ९७; ९८.

किं या एताः कृत्रिमाष्टिषुमादिसञ्ज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् ? 'ने'त्याह ।
सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा ॥५३॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ५८ ॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ? बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यत एतदयुक्तम् । बहुवचनेकवचनमिति
नाम वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति—

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम् ॥ १ ॥

जात्याख्यायां सामान्यभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्ब्रीहौ ब्रीहित्वं
यवे यवत्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तदेकम्, तच्च विवक्षितम्, तस्यैकत्वादेकवचनमेव
प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—

प्र०—भावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम्, एवं 'पञ्चाला' 'वर्णा' इत्यादावपि । न च पञ्चा-
लादयो यौगिका, अपि तु जनपदादीनामेता सञ्ज्ञा, अतां योगानवगमान् तद्वि-
तो नोत्पद्यते इति लुपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावान् केनचिच्छब्देन
प्रत्याख्यमानं वस्तु कस्यचिद्विद्मस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा ।
बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति सङ्ख्यायांगोपि सिद्धः । एका
सिक्तत्वाद्यापि शिष्टप्रयोगदर्शनात्मिष्यति ॥५४॥

जात्या । 'जातिरुपलक्षणम्, द्रव्यं तु शब्दार्थ' इति दर्शनाश्रयेणाह—इदमयुक्त-
मिति । बहुवचनेकवचनमिति । अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्याति

उ०—सञ्ज्ञे चे'ति चेन्न सङ्गृहीतम् । योगानवगमादिति । सम्प्रति विनापि इन्निषयोऽङ्गं जनपदे
पञ्चालशब्दव्यवहारदर्शनादित्यर्थः । तत्र सर्वेषामिति । उपचयाऽपचयादिकपस्य तस्य
केवलान्वयित्वादिति भावः । वस्तु—द्रव्यम् । 'लिङ्गसंख्यकारकावयवत्वं हि द्रव्यत्वमिति
तदेव द्रव्यत्वानुपपत्तिपरिहाराय लिङ्गस्य अङ्कं, शब्दस्तु करणमिति भावः । एवं च दार-
पचार्थस्य कीदृशे शब्देनोपचयलक्षणं पुरुषमेव इत्युच्यते । तस्य सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति
तात्पर्यम् । एका सिक्ततेति । अयं प्रयोगो ह्यवतरट्पूत्रे भाष्ये । एवमन्येषां अथादिशब्द-
विषयेषु शिष्टप्रमुखाः साधव इति ध्वनयन्नाह—आदीति । ॥५३॥

जात्याख्यायाम् । जातिवादिनो मते जातेरेकत्वाद्वहुवचनार्थमावयकमितीदमयुक्त-
मित्यसङ्गतमत आह—द्रव्यं त्विति । जातेरुपलक्षणत्वं तु शक्यतावच्छेदकतया बोध्यम् ।
प्रकारान्तरमपि मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । जात्याख्यायां बहुवचनेकवचनमित्यसङ्गतमत आह—
अत्र पक्ष इति । किंवादिप्रवृत्तिविमितकाश्च तद्व्याचक्ष्णो इति भावः । द्रव्यत्वादे उच्यते-

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजन-
मेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ २ ॥

किसुक्तम् ? ब्रीहिभ्य आगत इत्यत्र 'घेडिति' [७. ३. १११] इति
गुणः प्राप्नोतीति[†] । नैष दोषः ।

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थातिदेशोयम् । नेदं परिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ?
अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनम्, बहूनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति ।
यावद्ब्रूयादेकाऽर्थो बहुवद्वतीति, तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ।

प्र०—व्याख्यानम् । जातिपदार्थपक्षाभयेणोत्तरमाह—जात्याख्यायामिति । गार्ग्ये गार्ग्य-
त्वमिति । गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम् । बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्न-
स्याऽभावान् । एकस्मिस्तु पिण्डे अवस्थाभेदानुगता द्वित्वत्वादिका जातिजात्या-
ख्यायामिति वचनसामर्थ्यात् गृह्यते । जातिपदार्थेवादिमते इह सर्वे शब्दा जात्यर्थ-
भिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिरार्थायते । बहूनामिति । बहूनामर्थानां
बहुत्वमेवांच्यते इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यते इति बहुत्वाद्बहुवचनं भवतीति
नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं 'तिष्ठपुनर्वेत्सो' रित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां

उ०—सङ्गतेराह—जातिपदार्थेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्' किति यदैकार्थं तत्पक्षं सामान्या-
निधानादिति योजना वातिकस्य । अत्र पक्षे बाह्यदोषाद्यभयो विद्येयणीभूतव्यक्तिहारकपर-
स्परया जातावेवेति भावः । अभ्युपगमस्ये हेतुमाह—बहुष्विति । 'अनिक्त्वाऽभावा'दिति
पाठः । अत एवाभ्युपगमवादाऽयामिति तात्पर्यम् । कर्त्तृत्वमिच्छत्य भावादात् पाठः । तथा
आप्यङ्गीकारे प्रमाणदर्शनमिदम्, अन्यथा गर्गविद्वज्जनकतानिरूपितजन्यत्वस्य प्रतिव्यक्ति-
भेदाद्गार्ग्य इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं परिमाणभेदाद्ब्रह्मभेदेन कित्य-
त्वादिनामपि जातिसद्वत्त्वेन तथापि बहुवचनं स्यादत आह—एकस्मिन्निति । सामर्थ्यमेव
दर्शयति—जातिपदार्थेति । सर्वे शब्दा इति । उक्तपुस्तका पाठकाद्याऽपि । भाष्ये—
तत्र विवक्षितमिति । 'प्राधान्येने'ति शेषः । भाष्ये ब्रीहिभ्य इति । सूत्रे 'एकस्मिन्' कित्येक-
सम्बन्धैकवचनं गृह्यते जीमा जीमसेव इतिवत् । सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः । सप्तश्रुपदा-
यादिदेश एवेष्टुत्तरम् । बहूनामर्थानां वचनं न्यसादिबहुवचनमपि भवतीत्यत आह—
बहूनामिति । कर्मणि श्रुत् । बहूनामर्थानां सम्बन्ध बहुष्वते तद्बहुवचनम् । तत्त्वो-
पस्थितत्वाद्बहुत्वमेव । तदाह—बहुत्वमेवोच्यते इति । एकरवकपेऽर्थे साक्षीवो बहुत्वकपार्थस्य

† जात्याख्यायां वचनातिदेशो स्थानिकव्यावृत्तिरिति १. १. ५३. वा० ११.

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ब्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ।
एको यवः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ।

अस्मदो नामयुवप्रत्ययोश्च ॥ ५ ॥

अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाम-
प्रयोगे,—अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे—
अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ।

युवग्रहणेन नार्यः—‘अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे ने’त्येव । इदमपि सिद्धं
भवति—अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ।

अपर आह—अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं
भवति—अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ।

अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् ॥ ६ ॥

अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् ? ‘पृथक्त्वाभिधानात्’ पृथक्त्वेन
हि द्रव्याययभिधीयन्ते । बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते—
‘पृथक्त्वाभिधाना’दिति । यावता इदानीमेवोक्तम्—‘जात्याख्यायां सामान्य-
भिधानादैकार्थ्य’मिति ।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् ॥ ७ ॥

ब्र०—द्वित्वबहुत्वयोरभिधानार्थातिदेशात्स्थान्यादेशभावाऽभावः । संख्याप्रयोग इति ।
एकस्यैव बहुत्वातिदेशः कियमाण एकशब्दस्य प्रयोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते ।
उभयपदार्थपक्षाप्रयेण प्रत्याख्यातुमाह—अशिष्यमिति । तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं
कदाचिद्द्रव्यस्येति यथेष्टं प्रयोग उपपद्यते ॥५८॥

ब्र०—ताद्याख्यायाद्विधायक इति तात्पर्यम् । अत एव तद्विशेषणानामपि सिध्यति । एवमिति ।
अन्यथा तत्रापि ‘क्षिप्रपुनर्वसू’ इत्यत्र ‘असि चे’ति शुभः क्वापिचि भावः । एकशब्द-
प्रयोगविरोधाद्बहुवचनाभ्यन्तरेण—एकस्यैवेति । अन्तरेकत्वात्तन्मात्रेणैवैति केनानुसरेति
भावः । भाष्ये असन्नायस्मदो द्वयोऽन्तेत्यस्य प्रतिषेधमाह—अस्मदो ज्ञेयमिति ।

युव द्रव्यपदार्थाभ्येव अस्याख्याते ‘ब्रीहिः सम्पन्नः’ इति प्रयोगो न सक्तस्तथाह—
उभयेति । कदाचिद्द्रव्यं अथवा कदाचिज्जातिः अथवामित्यर्थः । भाष्ये पृथक्त्वेनेति । जेदे-
मेत्यर्थः । भाष्ये—जातिशब्देनेति । जातिशब्दस्याभिधानमेत्यर्थः । निष्कृष्टजात्यभिधानक-

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते, जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जाति-
शब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति ? एवं हि कश्चिन्महति गोमयडले गोपालक-
मासीनं पृच्छति—‘अस्त्यत्र काञ्चिद्गां पश्यसी’ति स पश्यति—‘पश्यति
चायं गाः’, पृच्छति च—‘काञ्चिदत्र गां पश्यसी’ति । नूनमस्य द्रव्यं विव-
क्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति, यदा सामान्या-
भिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥५८॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ १ । २ । ५६ H

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—अहं ब्रवीमि आवां ब्रूमः वयं
ब्रूमः ? इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा—
इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति, अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति । कदाचित्पारतन्त्र्येण
विवक्षितानि भवन्ति—अनेनाक्ष्या सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणो-

प्र०— अस्मदो । तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेतरेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संवि-
धात्वात् कर्तृत्वविवक्षेति ‘वयं पश्याम’ इत्यादि सिद्धम् । शरीर इवेन्द्रियेष्वप्य-
हङ्कारोत्पादाद्व्यमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् । पारतन्त्र्यविवक्षायां सिन्द्रियाणांसह-

उ०—गोत्वादित्यने तु कार्यं विधिरिक्त इति भावः । तदाह—द्रव्यमपीति । ‘प्राधान्येनै’ति शेषः ।
तदाह—तत्र कदाचिदिति । जातिप्रकारकत्वविशेषक एव सत्त्वग्रहः ‘गौर्गोपश्वोप्य’
इति जातिव्यवस्थानुसंधिविवक्षयोः कारणम् । अत एव जातिविशेषकशक्तिग्रहविषयाद्गोत्व-
पदाच्च कदापि व्यतिशेधः । जातिव्यवस्थोरन्तरत्वं विशेष्यतायां च पुनरेकैव विषयमिच्छा ।
सत्त्वग्रहादहं कैकवचनबहुवचनवि । एतदेवामिश्रत्वं जातिप्राधान्ये इन्द्रे एकवचनावी, व्यक्ति-
प्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भावः । तत्र जातौ व्यक्तेः प्रकाशताभेदेनेति न बाह्यव्यवस्थानु-
वृत्तिः । गोत्वपदजन्यगोत्वबोधे तु भेदेनेति न गोत्वं बाह्येत्वादिप्रयोगः । व्यक्तिहारकोन्वय
इत्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् । भाष्ये—महति गोमयडल इति । अतिनिविडगोमय-
लेखविवक्षितया दृष्टे इत्यनुक्तिः । तत्र जातेरेव सत्त्वार्थत्वे जातेर्दृष्टत्वात् प्रकाशपुपपत्तिः
रित्यर्थः ॥५८॥

अस्मदो द्व । नसिन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येऽपि एकेन्द्रियसाध्यक्रियायामिन्द्रियान्तराणां कर्तृ-
त्वाभावाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह—एकेन्द्रियेति । स्वविषयीदासीन्यं संविधात्वे हेतुः ।
संविधात्वं—सहकारित्वम् । नन्वेवमस्मदः प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह—शरीर इवेति ।
अहङ्कारः—अहमेवमसीति,—अहं कथं इत्यादिः । पारतन्त्र्येति । तथा च करणत्वेन
विवक्षितः सात्त्विकविधात्कैकजनकर्तृत्वं वास्तीत्यर्थः । उक्तव्यतिश्रात्मन अहङ्कारोत्पदात्मनी वा
एकत्वादायामित्यनुपपन्नमत आह एकरोपेति । स्वस्वार्थीनां वारपरं लक्षिष्यत इति भावः ।
अस्मदोऽर्थद्वयमभिधानादित्यत्रास्मद इति कैकत्वविवक्षायां बहो । सत्त्वग्रहवैति । व्यवहारे-

मीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा पार-
तन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः ॥५६॥

फलगुनीप्रोष्ठपदानां च नञ्श्रे ॥ १ । २ । ६० ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः
पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः १ फल्गुनी-
समीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥६०॥

छन्दसि पुनर्वस्वोर्नेकवचनम् ॥ १ । २ । ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥६२॥

इवमपि योगौ शक्यावक्तुम् । कथम् ?

पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुविशाखयो 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण' [७. १. ३६] इत्येव
सिद्धम् ॥६१; ६२॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नेच्छत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥१।२।६३॥

प्र०—ब्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेऽस्मदोर्ध्वद्वयाभिधानाद्द्विवचन-
मिति नार्थो योगेन । सम्प्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पञ्च बहुवचनं सिद्धम् ॥५९॥

फलगुनी । बहुवस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमरद्वलं प्रविष्टेन चन्द्रेण
नक्षत्राणां योगोऽस्येवेति सदापि बहुवचनमर्द्धर्चाः छत्रित्रण इत्यादिन्यायेन सिद्धम् ।
एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्तते इति एकवचनाऽभावः । सर्वत्र लौकिकः
प्रयोगः प्रामाण्येनाश्रित इत्यनवस्था न भवति ॥५०॥

तिष्य । नञश्च इति किमर्थमिति । 'तिष्यपुनर्वस्वो माणवका' इत्यत्र गौणार्थ-

द्व०—त्यर्थः । एवं च युष्मदि गुरावेकेषामिति । कश्चिद्वृत्तापुष्यमानमसङ्गतमिति भावः । अतः
एवाच्चाद्याः कथयन्तीत्यादि सङ्गच्छते । इत्यनेन द्विधाः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बोध्यम् । एतदर्थं
च प्रत्याख्यानप्रकारत्वावश्यकत्वात्सुं प्रत्याख्यातमिति भावः ॥५९॥

फलगुनी । अमायां चन्द्रस्य नष्टत्वात्कथं बहुवचनमित्यत आह—अमेति । तसु
चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपदवाच्यत्वाऽभावात् कथं तमावाच फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह—
अर्द्धर्चा इति । तद्रूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवमेकसंविद्विषयायामेकवचनमपि
स्यादत आह—एकस्यामिति । नन्वेवं नक्षत्रान्तरेपि चन्द्रसङ्गत्वविषयायां द्विवचनादि
स्यादत आह—सर्वत्रेति । अनवस्था—अतिप्रसङ्गः ॥६०॥

तिष्यपुन । नञ् माणवकादिद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं नञ् आह—तिष्येति । तिष्येयेति ।

तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् ? कृत्तिकारोहिण्यः । नक्षत्र इति किमर्थम् ? तिष्यश्च माणवकः, पुनर्वसू च माणवकौ, तिष्यपुनर्वसवः ।

अथ नक्षत्र इति वर्तमानो पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् ? अयं तिष्यपुनर्वसु-शब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा बहवस्तिष्य-पुनर्वसवोऽतिक्रान्ताः, कतरेण तिष्येण गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ।

अथवा 'नक्षत्रे' इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—'विदेशस्थ-मपि तिष्यपुनर्वसवोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्' । 'तिष्यपुष्ययो-र्नक्षत्राऽणि यलोपो वक्तव्यः'+ इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

प्र०—त्वात्र भविष्यतीति प्रश्नः । उत्तरवादिनस्त्वयमभिप्रायः, तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यः, तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वान्नास्ति गौणार्थत्वम् । ज्योतिषि वर्तते इति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोनिवृत्तिः सिद्धा, तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्र-ग्रहणेन । नैतदस्ति । अन्तरङ्गः कालः, बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्येव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात् । यथाऽकर्मकश्रुत्याऽन्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिध्यते न काल-कर्मो मासमास्थत एवदत्ते नेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्र-ग्रहणेन बहिरङ्गोऽपि माणवको निवर्त्यते ।

ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोनिवृत्तिः सिद्धैवेत्याह—अथवेति । तिष्यपुनर्वस्वारति योगविभागः क्रियते, नक्षत्र इति चानुवर्तते । तेन यत्किञ्चित्तिष्यपुनर्वसवोः कार्यं तन्नक्षत्रद्वन्द्वयोरेव भवतीत्यर्थः यलोपो कृतमेव नक्षत्र-ग्रहणमित्यभिप्रायेण आह—अथवेति । स्वरूपग्रहणे प्राप्तेऽर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्र-ग्रहणम् । पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवाऽयमनपेक्षितोपात्तशब्दस्मादिदेश इति पर्याया-

उ०—'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणो 'लुबविशेष' इति लुपि जाते सन्निधेलाघणः स्वातितिष्य-पुनर्वस्विति लुक् । यौगिकत्वादिति । लोपेनाप्यवशिष्टस्य तदर्थान्तर्भावेण शक्तिरेव बोध्यते । अत एव लुबादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमिति भावः । अन्तरङ्ग इति । काकार्यतद्वि-तान्तात्माणवकार्थतद्वितीयेति कालमाणवकयोरन्तरङ्गबहिरङ्गतेति भावः । यथेति । द्रव्यकर्मणाक्रियास्वरूपपरिपूर्णं, कालकर्मणा त्ववगतायाः क्रियायाः कालसम्बन्धपूर्ण-

× नक्षत्रेण युक्तः कालः; लुबादिशेषे; सन्निधेला०; अविह.प.सुन्वनु० ४. २. ३; ४. २. १९; ३४.

† फलुनीमोक्षपदानां च नक्षत्रे १. २. १०. + १. ४. १४९ वा० ७.

अथवा 'नक्षत्रे' इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं—'तिष्य-
पुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्' पुष्यपुनर्वसु, सिध्यपुनर्वसु ।

अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् ? यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसु येषां त इमे तिष्य-
पुनर्वसव उन्मुग्धाः ।

बहुवचनस्येति किमर्थम् ? उदितं तिष्यपुनर्वसु । कथं चात्रैकवचनम् ?
जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । 'अप्राणिना'मिति प्रतिषेधः† । एवं तर्हि सिद्धे

प्र०—एवमपि ग्रहणसिद्धिः । तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । केचिदाहुः पुरुषा अन्य-
पदार्थः । नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः । अन्ये त्वाहुः—नक्षत्रवृत्तेः
समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीति । अवयवेन विग्रहः
समुदायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्त इत्यस्ति
प्रसङ्गः । जातिद्वन्द्व इति । कथमनयोर्जातिशब्दत्वम्, यावता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा
जातिगृह्यते, न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविषया । एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि

उ०—मिति तथोरन्तरङ्गबहिरुक्ता बोध्या । नन्विति । अकर्मकग्रहणेन अर्थैव साक्षात्कर्मणि
व्यावर्त्यमाने युक्ता पूर्वपक्षात्सम्बन्धसत्त्वेनान्तरङ्गस्यैव व्यावृत्तिर्नैवेवं प्रकृते । अस्य हि
स्वार्थसमर्पणद्वाराऽन्यव्यावर्तकत्वेनाऽविशेषानुभयव्यावर्तकत्वसम्भवादिति भावः । अत्रत्यस्या-
ऽङ्गाधिकारस्थेन कथं सम्बन्धोऽत आह—तिष्येति । नक्षत्रस्याऽण् नक्षत्राऽण्, ततः सप्तम्यां
नक्षत्राऽणीति । निर्देशः । यलोप इति । तच्च पुष्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः ।
पुनर्नक्षत्रेति । 'तिष्यपुनर्वसोः सन्वयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानानां नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व' इति
सूत्रार्थ इति भावः । अर्थस्यैवेति । तदर्थसम्बन्धिनां बहुत्वस्य द्विरितिदेश इत्यर्थः ।
समासस्येति । 'कृत्तद्धिते'ति सूत्राद्विपरिणानविभक्तिकं समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः ।
'नास्तीति'त्यन्तेन पूर्वमतवृषणम् । अथ भाष्यं व्याचष्टे—अवयवेनेत्यादिना । अवयवार्थकेन
वर्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह—समुदाय इति । उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः । विपर्यास-
विषया इति । 'यस्तिष्य' इत्युपलक्षणं, यौ पुनर्वसु च तिष्यो येषामित्यर्थस्यापीति भावः ।
विपर्यासो—भ्रमः । 'उन्मुग्धा' इत्यस्य च विपर्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः । अविभक्तता-
वचनानुगुहः कर्तरि केशविभक्ता इत्यर्थादिति भावः । भाष्ये—कथञ्चात्रेति । प्राण्यद्वादीनामेव
समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः । एवं तर्हीति । 'द्वन्द्वमे'त्यादिषु—एषां समाहार
पुत्रेति नियमबोधनद्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्यानेनोभयरूपता बोध्यत इत्यर्थस्तदाह—
अप्राण्येति । श्यायसिद्धार्थघोतकत्वेन सर्वशब्दस्य संकुचद्वितैव युक्तेति भावः । तद्वचन-

सति यद्वचनप्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैक-
वद्भवती’ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? बाभ्रवशालङ्कायनम् बाभ्रवशाल-
ङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ।

अथवा नात्र भवन्तः प्राणिनः, प्राणा एवात्र भवन्तः ॥६३॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥१।२।२॥

प्र०—ननुप्राणीनि दर्शने भिन्नाधारा जातिः सम्भवतीति न कश्चिदोषः । सर्वो द्वन्द्व
इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वां नित्यमेकवद्भवति, प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्ध-
आऽर्थो बहुवचनप्रहणेन लिङ्गेन सूच्यत । एकवद्भावप्रकरणां हि विषयविभागाथे-
मारब्धम्—‘प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव, न तु प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार’ इति ।
तत्तत्प्रकरणांनुपात्तानां समाहारेतरंतरयांगयाद्वेन्दुः सिद्ध एव । अथवेति । नष्टतपु
लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेव
एव प्राणा उच्यन्ते ॥६३॥

इत्युपाध्यायजैशटपुत्रकैटयटकृते महाभाष्यप्रवीणे प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥१॥

उ०—यथाह—न्यायेति । एकवद्भावप्रकरणवैधर्म्यमुद्धरन् न्यायमेव दर्शयति—एकेति । विषय-
विभागः—विषयान्वयः । न तु विधेयद्वन्द्वान्वयमायमिति भावः । नत्विति । अन्यथाञ्च
बहुवचनप्रहणवैधर्म्यापत्तिरिति भावः । सिद्ध एवेति । ‘वार्थ’ इत्यनेनेत्यर्थः । नष्टतप्विति ।
‘आपोमयः प्राण’ इति अंतरज्जिविना ग्लायमानप्राणा एव कोके प्राणान्न इत्युच्यन्ते, इदमेव
पुनरुक्तं भाष्येऽग्रभवच्छब्दोक्तमिति भावः । कोके ‘प्राण’ इति व्यवहारस्तान्न्यायभावाद्—
तदर्धानेति । एवं च तथा न्वयमेव न स्मृतिरिति भावः । केचित्पितृहानुरोधेन ‘द्वन्द्वो’त्यादिषु
समाहार एवेति नियमः । एवं चात्रापि पक्षे ‘जातिरप्राणिना’मिति वित्येकवद्भावे बहु-
वचनाऽभावात्सूत्रमन्तर्गत् सदुक्तार्थज्ञापकम् । ज्ञाप्यकोटौ सर्वसन्देहैकवद्भावविषयो जातिद्वन्द्व
एव गृह्यते । द्वन्द्वोत्पत्त्यादीनामभ्येवां तु नित्यत्वमेव । अत एवैकवद्भावप्रकरणं पूर्वत्र नित्यार्थ-
मुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति ‘विभाषादृष्टे’ति सूत्रस्यभाष्येण न विरोधः । अत एव ‘सुवृ-
क्षलक्षणवा’ इत्यादि सङ्गच्छते । यद्वा जातिप्राधान्य एकवचनं, व्यक्तिसाधान्ये च बहुवचन-
मिदमुच्यमान्यथा । अत्रैवार्थे इदं ज्ञापकमित्याहुः ॥६३॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसमीपार्थकनागोजीशङ्कृते भाष्यप्रवीणे
महाभाष्यप्रथमपादे द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ १॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

रूपग्रहणं किमर्थम् ? 'समानानामेकशेष एकविभक्ता'वित्तीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च, तत्रैव स्यात्—वृक्षाः प्लक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा माषा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तस्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् ।

अर्थैकग्रहणं किमर्थम् ? 'सरूपाणां शेष एकविभक्ता'वित्तीयत्युच्यमाने द्विवहोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०— सरूपाणां । रूपग्रहणमिति । रूपस्याऽन्तरङ्गत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं प्रहीयते । प्रतिपात्तलाघव च समानानामित्युच्यमानं भवति । रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यात्वावगमान् । 'सरूपाणां मात पुनरुच्यमानं पदद्वयाथो-वगमपूर्वेकान्यपदार्थावगमान् प्रातिपात्तगौरव भवतात प्रभ. । शब्दार्थभेदेति । 'स्वं रूपं मित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितम्—'व्याकरणे रूपवदोप्यतीकयत' इति । ततश्चाथ-रूपाभ्यां समानत्वं गृह्येत्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धरूपं गृह्यते, न तु चक्षुर्माद्यमित्याह—युनी चेति । आत्रापलब्धावत्ययः । अथवा ओत्रेन्द्रिय श्रुति-रुच्यत । एकग्रहणमिति । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति 'शेष' इति कर्मसाधनपक्षेकत्वसङ्ख्याया इवावृत्तत्वादेक एवावशिष्यत इति प्रभ. । द्विवहोरिति । द्विवचनद्वत्वावपयस्याऽनेकस्य शब्दस्ये-त्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्याप्तन्यायाश्रयणानकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधन-

उ०— सरूपाणाम् । नन्वर्थकृतमपि साम्यं गृह्येतति प्रभानुपपत्तिरत आह—रूपस्येति । अन्तरङ्गत्वं—शब्दार्थप्रतीतिः । पूव नियमन प्रतीतिमानत्वम् । अर्था हि तद्विपरीतत्वाद्वाह-रक्षः, तथानुकरणद्वारायामप्रतीतिर्हेयश्च । शब्दस्य तु ज्ञानमात्रे मानास्य कुत्रापि न हेयः । उपदेशः—सम्बन्धग्रहः । पयायाऽप्रातिपाद्यमानत्वम्—असाधारणत्वम् । ननु समानाना-मित्युक्तेऽपि वर्णकृतलाघवाभावोऽत आह—प्रातिपात्तात् । यद्यपि सह मानेनात योगस्तत्रापि तथापि प्रवीणादिवद्बुद्ध एवायमिति भावः । तदाह—रूढशब्दत्वादिति । 'सरूपशब्दस्तु 'अतिर्जनपदे'ति समानस्य सभावविधानादवयवार्थानुसम्भानद्वारेणैव सारवय प्रतिपाद्यतीति तात्पर्यम् । ज्ञापितमिति । शब्दार्थावपये कच्चिदुक्त्यायाप्रकृतेर्ज्ञापनादित्यर्थः । ओत्रेन्द्रियस्य करणत्वेऽप्याधारत्वाऽसंभवादाह—ओत्रोपात्त । भावसाधनः 'अति'शब्द इति भावः । अथवेति । श्रुत्यवच्छेदेनेत्यर्थः । करणसाधनः स इति भावः । आये ग्रहणं विषयता, द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेकः । प्राधान्येन ओत्रेन्द्रियप्राधान्यं वसवन्न रूपशब्देनोच्यते इति तात्पर्यम् । शेषणमिति । अत्रेतरनिवृत्तिर्वासाहमवस्थानं विधेयम् । तच्चेकस्य द्वयो-रित्याद्याकाङ्क्षायां प्राधान्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः । कर्मसाधनेति । तत्र हि एकपाला

अथ शेषग्रहणं किमर्थम् ? 'सरूपाणामेक एकविभक्ता'वित्तीयस्युच्यमाने आदेशोऽयं विज्ञयेत । तत्र को दोषः ? अश्वश्चाऽश्वश्चाश्वौ । आन्तर्यतो द्व्युदात्त-
वतः स्थानिनो द्व्युदात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र
को दोषः ? गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । यव्यो बृह्व्यो बृह्वित्युच्यमानो

प्र०—पक्षेपि संस्कार्यत्वान् प्राधान्यात्सङ्ख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा ‘प्रहं सम्माष्ट्री’ति भावः । शेषग्रहणमिति । ‘मरुपाणामेकः साधुभवेत्’ति वाक्यशेषोऽध्याहरिव्यत इति भावः । आनेशोर्यमांत् । ‘षष्ठी स्थानयोगे’ति नियमान् । तत्र को दोष इति । अन्तर-तम एक आदेशः प्रवर्तयन् इति भावः । इतरन्तु स्यरे दोषमाह—अथश्चाभ्यञ्जेति । द्व्युदात्तवन इति । द्वावुदात्तवन्तावश्चन्द्रौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान् समुदायः । आदेशोपि द्वावुदात्तवन्तावुदात्तगुणयुक्तावकारौ यस्येति द्व्युदात्तवानुच्यते । एतच्चोपलक्षणं न न द्व्यनुदात्तवतो द्व्यनुदात्तवानादेशः प्राप्नोति । लाप्लतां पतेति । लोपनीयस्य लोपित्वं लोपमन्वन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति । प्रकृतिरर्थाऽभेदा-देनैव । यच्चप्रत्ययास्तु बहवः । यच्चाकृतेष्वेकत्वाद्व्यवधानाऽभावादानेकस्यापि प्रत्य-यस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्गा य य य इति स्थिते यदा गर्गाशब्दं मुक्त्वा प्रत्यया-

उ०—सम्बन्धी शिष्यश्च इत्यर्थः । तत्राक्षिप्तसम्बन्धिनादे भाक्षे एकसामानाधिकरण्यादेकद्वयनाम्ने एकत्वविवक्षेति श्रुतः । संक्षेपार्थकत्वे द्विवचनानुपपत्तिः, संक्षेपार्थत्वेऽर्थासङ्गतिरत आह—
द्वित्वेति । 'द्विवचने'रिति विषयसप्तमीति भावः । 'क्षेप'शब्दोऽत्र नोपयुक्तादर्थ्यास्मिन्, असम्भवात् । तदाह—तत्र भावेति । व्याप्तिनि । अत्र शास्त्रे 'आद्युदात्तक्षे'त्यादिप्रहजेन,
'प्राधीश्वरा इति रेफोच्चरणेन च प्राधम्यस्याप्येक्षया व्याप्तिन्यायस्य प्राबल्यबोधनात् । एवं
चेतरनिवृत्तिमद्वयस्थानं तदर्थः । तत्र यद्यपि स्थितेः सिद्धत्वाच्चित्तुत्वादेवार्थतो विधेयता,
तथापि शब्दतत्त्वत्रैव विधेयत्वाद्दृष्टासिन्ध्यायेन द्विवचनमेवावस्थानं स्यादेकस्य निवृत्तिरिति
भावः । संस्कार्यत्वादिति । शिष्यमाणत्वविधानेन क्षेपपदार्थाक्षिप्तस्य संस्क्रियमाणत्वादिति
भावः । सरूपाणामिति । वक्ष्या विधेयबोधक्षेपपदेन सामानाधिकरण्याऽव्ययबोधः
सम्बन्धी भाक्षिप्यते, स चैकद्वयनाम्न एव यद्यपि, तथापि तस्य विधेयेन शिष्यमाणत्वेन
संस्क्रियमाणत्वेनानुवाच्यत्वादेकत्वाऽविवक्षेति तात्पर्यम् । 'सरूपाणा'मिति श्रव्यानुसारतो
व्याख्यानमाश्रित्यैवा निर्धारणे बह्वी, साधनुत्तासम्बन्धश्च साधुरित्याद्यष्टाहारः । एवं च
तेषां मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्याऽसाधुत्वेनार्थाच्चित्तुत्तरिति भावः । यद्येति । 'निर्दिष्टमात्र-
त्वादेवा' इत्यर्थमावश्यकस्य व्याख्यानावेक्षणीयपरिहाराय नियमार्थत्वमन्वहीकार्यमिति
निर्धारणबह्वी न पुच्छेति भावः । अन्तरतम इति । 'शब्दतोऽर्थतत्वे'त्यादिः । तमप्रहजनादिति
भावः । द्व्युदात्तशब्दस्य बहुमीहित्वे मत्तुवन् स्यात्, उक्तार्थत्वात्, कर्मधारयात् मन्वर्थायो नेह
इत्यत आह—द्वाविति । अत्रोदात्तशब्दो चर्मपरः । आदेशस्यापि तत्रात्वे एकक्षेपानर्थाव्ययमत
आह—आदेशोपीति । अत्रोदात्तशब्दो चर्मपर इति भावः । विधीयमाणानेकोदात्तलो'अे

सुहृन् प्राप्नोति* । मा मूदेवम् । यजन्तं यद्बहुषु, अजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति* ।

एकविभक्ताविति किमर्थम् ? पयः पयो जरयति, वासो वासश्चादयति,
ब्राह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति ।

प्र०—नामवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बहुवचनत्वात् सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकं क्रियते तत्र गरीय इत्यप्यान्यथोश्च 'य'शब्दयोगेयशब्द आदेशः । तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः, न तु प्रत्ययमात्रेत्येति भावः । यज्जन यद्वहृष्विति । आदेशोपेक्षेि वचनसामर्थ्यात् सारूप्याज्जबुदत्तपादाज्जनमेतद्विधाश्रीयते । काश्यपा इति । काश्यप इवायं तस्मिन्कृतिरिति चे प्रतिकृतानि विहितस्य कनो 'जीवकार्थे वाऽप्ये' इति लङ् । ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्चेति प्रतिकृतिप्रवचनविज्ञायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते । स च बहुर्थोऽन्तश्चेति लङ्प्रसङ्गः । 'लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र ग्रहण'मिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इतीह नोक्तः । पय इति । उत्तरत्रार्धविप्रतिषेधादिति प्रत्या-

उ०- वनस्पत्यादिषु युगपदिद्यादौ समावेशदर्शनादिति तात्पर्यम् । तेनेति । पद्यायेनेति भावः । नन्वशब्देन श्वप्राणीत्यादिनामुक्तयोरनुप्रासोऽनन्तरमपरिभाषयोऽप्यस्वरक एवादेशोऽभिव्यक्तीति चेन्न, तेनैव रूपेण नाऽप्यग्रहणमित्यत्र नियामकाऽभावेन पद्यायस्य बुधोऽस्तात् । अत इक्ष इक्षेयेकशेषे एक आदेशोऽनुरूपकादस्यस्य स्यात् । सूत्रे स्वमेकशेषो चरितार्थः, ततः सर्वणशीर्षे शीर्षा' इति पूर्वसर्वणशर्मान्वेषे यणि यायिति स्यादित्याहुः । तन्न, 'सरूपाणा' इति बहुवचनेन प्रत्येकं स्थानित्वबोधनेन रमारागस्थायेन सर्वनिष्कृतेरदोषात् । कोऽप्यकोपि पद्योः पीनकस्यमाशङ्क्याह—लोपनीयस्येति । 'लोप्य' पदस्य ह्रस्वोऽस्ति तस्य दन्तम् । सम्बन्ध इति । कृतद्वितसमायेभ्यो भावप्रत्ययस्य सम्बन्धाभिधायकत्वादिति भावः । पदैवेति । गर्हस्यापत्यानीनि विवक्षणादिति भावः । बहव इति । अपर्य नां बहुत्वात् । नन्वेकस्याः प्रकृतेः कथं बहवः परेऽन आह—यथाकृत्येति । यथाप आन्तेरैकव्यक्तिस्थपद्यर्थं, इत्युक्त्वावमेव परं च, तथाप्येकव्यक्तिस्थपद्याकं सर्वगतज्ञानेः परत्वमित्यभिमानः । पद्याकं पक्षेपि विजातीयव्यक्तिव्यवधानमेव व्यवचर्यते, न सजातीयतः व्यवधानमित्यभ्ये । प्रत्ययानामेवेति । समानाकारत्वादिति भावः । इदं चिन्त्यम्, एकविभक्त्याविस्तृत्या तत्प्रकृतिस्त्वाऽऽयोग्यानी केवलप्रत्ययानामेकत्वे वाऽप्राप्तेः । गर्गसहिततामेव हि तत्प्रकृतिता विरूपाणांमिति । अन्त्य'य'शब्दोपरि गर्गा'यत्वेनैव बोधकत्वात्मानार्थत्वं बोध्यम् । 'व'दित्युक्त्वात् सप्रतिपक्षविषयानिप्रायेण । नन्वादित्य मानगर्गायशब्दादन्तगततयाश्रयान्त्वमेव कथं यन्तत्वादीत्यत

† यथमात्र १. २. ६४. ‡ अनुमाननये । वरादिभ्यः ङञ्. इव प्रसिद्धौ, जायकार्थे वाङ्मये

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्वैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति ? अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात्', एतस्मात्कारणाद्वैकेन शब्दनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः ?

प्र० ख्यातं करिष्यते । किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्याश्रयत्वादनैकशब्दाऽप्रयोगः । आश्रयगतमङ्गत्वाप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । 'द्रव्यं पदार्थः' उपलक्षणां त्वाकृतिरिति दर्शने मृत्रमागच्छदयमित्याह—प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावता शब्दानामनैकार्थोपलक्षणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति । यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमाश्रित्य विरूपाऽनेकशब्दप्रयोगदर्शनात्मरूपैकशेष आरभ्यते, तदा सरूपैश्च शब्द-

उ०—आह—आदेशपक्षेपीति । वचनसामर्थ्यादिति । लुग्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः । यद्वुद्धीति । एतेनावयवस्याऽप्रत्ययस्याल्लुगसम्भव इति परास्तम् । लौकिकस्य गोत्रस्येति । प्रवराध्यायप्रसिद्धस्येत्यर्थः । यस्कादिभ्य इत्यतो गोत्रे इत्यनुबुद्ध्या गोत्रबहुत्वे वर्तमानस्य यज्ञस्तस्य लुगिति व्याख्यानात् । इदं च प्रतिवृत्तिबहुत्वे वर्तते, न तु गोत्रबहुत्वे इत्यशेष इति भावः । लौकिकस्येति—मिथ्यान्तरूपकथनम् । एकग्रहणविषयः प्रश्न इत्यभिप्रायेणोक्तः । त आद्ये—पय इति । भिन्नविभक्तिव्यावृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति भावः । ननु सूत्राऽभावे सङ्ख्याणां दृष्टापत्तिरत आह—जातेरिति । द्रव्यमिति । तत्र हि 'प्रत्यर्थं' शब्दनिवेशा इतिभ्यादात्तसङ्क्षिप्तप्रतिपादनाय नानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । उपलक्षणां त्विति । 'यो रक्तवासाः स देवदत्त' इत्यादौ रक्तवासस्यवदित्यर्थः । अन्यथाऽऽनन्त्यात्तत्र शक्तिग्रहो न स्यात् । केवला इतिरेव शब्दार्थः । जातेः शक्तिग्रहे प्रकारत्वेऽपि न तत्र शक्यतावच्छेदकता, नापि शक्यता । शुद्धस्यरेव च शब्दाज्ञानम् । शब्दस्यैव बोधे प्रकारतया न निविकल्पकत्वं तस्य । तत्पक्षे चाऽनुगतधर्माऽभ्यासाच्च तेनानुगतानेकव्यक्तिबोधसम्भव इति सूत्रमिति भावः । विशिष्टगुणक्रियाविषयतयेति । तदाश्रयत्वेनोपलक्षितार्थानांत्यर्थः । अपरे तु 'किमर्थं'निर्दिष्टाभाष्यस्य तत्त्वज्ञैः सङ्घटितस्याशयः । तत्प्रकारणं च शब्दानां तुल्यरूपता, यथाऽक्षा भज्यन्ता भज्यन्ता दीव्यन्ता'मिति । प्रत्ययेमिति । 'अक्षा दीव्यन्ताम्' 'अक्षा भज्यन्ताम्' 'अक्षा भज्यन्ता'मित्यादौ वाक्ये प्रत्ययैश्च शब्दनिवेशस्यापि दर्शनात्क्षणादिति प्रयोगे सहविवक्षायां प्राप्तः । निवृत्त्यर्थं सूत्रमात्रवचकमित्याशयः । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थावधौ प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य सम्भवात्प्रश्नः । 'एकवचनान्तेन विग्रह' इत्युत्तरम् । नैकेनेति । नैकैवेत्यर्थः । अनेकशब्दत्वमिति । अनेकशब्दत्वमेवेत्यर्थः । एकेनापीति । अपिना वाक्यसङ्ग्रहः । शास्त्रेण सहविवक्षाविषयत्वात्कीचद्वैकस्यैव धारणादिति भावः । किमिदमिति । 'अक्षा' इत्याद्यावेवैकप्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विकल्पविषयेऽपि

तत्रानेकार्थमिधानेऽनेकशब्दत्वम् ॥ २ ॥

तत्रानेकार्थमिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकैनाप्यनेकस्याभिधानं स्यादिति । तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

किमिदं 'प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त' इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते, न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामेकशेष आरभ्यते ? तत्रैतत्स्थानात्—लघीयमी सरूपानिवृत्तिः, गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघीयमी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् ? यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्राऽवगतो द्वयोः सरूपयोनिवृत्ति-

प्र०—प्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः 'कस्मिन् नारभ्यते' इति प्रश्नः । प्रयोगात् शब्दद्वयत्वात् नुगम्यमानायां न किञ्चिद्वारब्धव्यम् । द्रव्यपदार्थपक्षेऽपि । स्वभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं दृष्टादिवचनं प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेऽपि कथं प्रत्यायकः स्यात् । नहि स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धिद्वयत्वादनार्थं च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोऽनुरोधः । नरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशेषारम्भे । लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तत्र । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरैकरूपैव भवति ।

उ०—लाघवायैकशब्दप्रयोग एव प्राप्तेऽनेकशब्दप्रयोगाय विरूपाणामेकशेष एव कुतो नारभ्यते इत्यर्थं इत्याहुः । हेतुरहितमिति । 'प्रत्यर्थं'मिध्यादिरतु न हेतुः, अपक्षवृत्तिरिति भावः । अत एव भाष्ये 'दृष्टान्तमास्थायेत्युक्तम् । विरूपानेकशेष इति । नन्वेकशेष इत्यस्याऽनेकस्य शेष इत्यर्थो वा, एकशेषो नैत्यर्थो वा, एकशेषमिधो भवतीत्यर्थो वा । नात्राः । त्रिषु प्रतिपाद्येषु द्वयोः प्रयोगापत्तेः । शेषशब्दस्वारम्भेनैकनिवृत्तेरावश्यकात् । न द्वितीयः । एकशेषोऽप्राप्योऽसम्भवादिति चेन्न, तृतीयेऽदोषात् । तत्रापि भिन्नशब्देन द्वन्द्व एव, न तु वाक्यं, 'द्वन्द्वो यूनैः'त्यादी प्रसिद्धैकशेषस्य 'पुण्यवन्ता'वितिभ्यायेन सहविवक्षाविषयस्यैव सत्त्वेन तद्विषयस्य सहविवक्षाविषयस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । तत्रेवं वचनं न घटपटाविषयादिविषयम्, अप्रत्यर्थशब्दनिवेदो शब्दानां तुल्यरूपताया बीजत्वेन तदभावेन तस्याऽप्राप्तेः, किन्तु जननीपिच्छेदकर्त्रादिवाचकमात्राविशब्दविषयं, तयोरीजसादौ वैरूप्यात् । अत्रापि विभक्त्यभिव्यक्तव्यम् । अन्यथा हरितवर्णविशिष्टा-हरिणस्त्रीवाचकयोर्हरिणीशब्दयोरतद्विषये वैरूप्येणानेकशेषापत्तेः । विभक्तिसामानाधिकरण्येन च वैरूप्यान्वयोऽप्यथाऽसम्भवात् । तत्रेवं न विधायकं, 'वाच्यं द्वन्द्व' इत्यनेनैव रिद्धेः, किन्तु नियमार्थं, तेन लोकसिद्धसहविवक्षाविषयनम्बदावृत्तिस्तथा विरूपाणामेव द्वन्द्व इति च नियमः । अन्यथैकशेषारम्भेणाऽप्य समफलक-

वक्तव्या स्यात् । एवमप्येतस्मिन् सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते ।
सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ।

किं पुनरयमेकविभक्त्येकशेषो भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

एकविभक्त्यविति चेन्नाऽभावाद्विभक्तेः ॥ ३ ॥

प्र०—एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतो द्वयोरिति । यदा
त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोरनिवृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्ति-
विशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरंकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुःप्रभृतीनां
त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदादुद्विगारवापत्ति-
रित्यर्थः । सुकरतरकञ्चेति । एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति, 'बृद्धो यूने'त्यादिभिः
सूत्रैरेकशेषस्य विधानात् । अन्येकशेषारम्भे त्विह पृथक्प्रस्थानतया गौरव स्यादित्यर्थः ।
किं पुनरिति । किमयमेकशब्दः सङ्ख्यावाचा, तुल्यतावाचा वाते प्रश्नः । एवं
भवितुमिति । सङ्ख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्राप्तद्वतरत्वात् । नाभावादिति । 'कथा-
प्रातिपदिका'दित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियत । वतिपदार्थानां सर्वत्र सङ्ख्या-
भेदावगमे प्रमाणाऽभावान् । गुणं च संख्या विवक्ष्यत, यथा 'पशुना यजेत'ति । एवं
चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादाभरूपत्तव्यं, न तु समुदायात् । यत्र तु कचिद्गुणेषु
संख्या न विवक्ष्यत यथा 'कतुरीप्सिततममिति द्वयोर्बहुनां वेप्सिततमस्य कमंसञ्ज्ञा

उ०—त्वाऽनापत्तिः । तस्यासे हि स 'येन नाप्राप्ति'भ्यायेन द्वन्द्ववाचक इति, सकृपाणां
द्वन्द्वभावेत्येवत्वात् । अनेकशेषपदेन वाऽऽहृत्या विरूपाणां तन्त्रस्यासिद्धलौकिकशेषाऽ-
भावापि बाध्यते । न चात्यार्यस्यैकशेषारम्भे कथं सिद्धिः ? आहृत्या सकृपाणामेवैकशेष इति
नियमस्याप्यङ्गीकारादित बाध्यम् । ननु विरूपाणां विभिन्नाधानां नैकस्यानेकार्थाभिधानशक्ति-
मप्यमित्येकशब्दाऽप्रयोगान्नाऽनेकशेष आरम्भणीयांस्त आह—प्रयोगात्त्विति । 'बुद्धो यूने'त्यर्थं
वेति पाठे वास्तव्यार्थः । कश्चित्त्वेत्येव पाठः । प्रयोगानुसरणे इति । प्रयोगाणां शास्त्रेणा-
नुसरणे अन्वावधाने इत्यर्थः । लाघवायेति । सुसंश्लेषदेशनाऽपक्षब्धनिवृत्तिवदेकशेषा-
रम्भेजानेकशेषनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति भावः । यदा तु द्वयोरिति । सकृपौ च सकृपाश्चेत्येक-
शेषेण निर्देशादिति भावः । एव चावरतो द्वयोरिति भाव्यं यत्र बहूनामेकशेषस्तद्विषयमेवेति
तात्पर्यम् । नन्वेकशेषारम्भस्य गुणत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति, कुतः सुकरतरकत्वमित्यत आह—
एवं हीति । पृथक्प्रस्थानतया—पृथक्प्रकरणतया । 'बृद्धो यूने' रत्याद्यर्थं 'चैकशेषोऽवश्यं
वाच्य इति भावः । सङ्ख्येति । तनैकदिगिति वस्तुमानवाचित्वे पृथक् सर्वेभ्य इत्येवावा-
विमर्शेनिसित्त्वकाभावात्तत्कोत्थानं भज्यते । एवं चैकशेषविषयसकृपसमुदायादेकत्वसङ्ख्या-
विशिष्टविभक्ती परत एकशेष इत्यर्थः । किमिति प्रश्न इति भावः । प्रष्टुरास्यं विशातुमाहेतरो
भावे—एवमित्यादि । मद्या काक्यमाह—एकेत्यादि । सङ्ख्याभेदावगमे । दिव्याकल्पने

एकविभक्त्यविति चेत्तत्र । किं कारणम् ? 'अभावाद्विभक्तेः' । नहि समु-
दायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् ? अप्रातिपदिकत्वान् । ननु च 'ध्वत्
प्रातिपदिक'मिति[†] प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति—
'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ'मिति[‡] ।

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्येत ?

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् ॥४॥

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते
'एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धि'रिति, यावता समयः कृतो 'न केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय' इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृति-
निमिता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राऽप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति—अभि-

प्र०—प्रवर्तते, तत्र नान्तरीयकं सङ्ख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्धयर्थमाश्रीयते । ननु
चेत् । अवयवाध्यातिरेकेण परस्परपेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजानान् सरूपसमु-
दायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसञ्ज्ञास्ति तथा सरूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमात्रे
स्वाद्युत्तरविरुद्धा । अर्थवत्समुदायानामिति, अवशिष्टेण नियमो न तु सुबन्ता-
नामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपदार्थमेकशब्दमाश्रित्याह—यद् पुनरिति । पृथक्
सर्वेषामिति । 'वृक्ष स् वृक्ष-स् वृक्ष'सिव स्थिते विभक्तौ परतं यानि सरूपाणि

उ०—इत्यर्थः । एवमपि प्रातिपदिकादित्येकत्वस्य विवक्षायां न मानमत आह—गुणे चेति ।
संस्कार्यत्वादिनि भावः । यथा कर्तुरिति । कर्तुरित्यत्रेति भावः । लक्ष्यसिद्धयर्थमिति । एवं च
'पशुने'वादिदृष्टान्तदानममुच्यते, विधेयगता सङ्ख्या विवक्षिता नानुवाच्यगतेत्येव मीमांसक-
मयादेति भावः । वस्तुनस्तु समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाव्ये उक्तं प्रातिपदिक-
त्वपदार्थपरिचरणप्रत्यय इति हि सूत्रार्थः । नहि प्रातिपदिकसमुदाये प्रातिपदिकत्वम्,
यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्वमिति कैयटोक्तार्थोपयोगश्चिन्त्यः । परस्परपेक्षायां ।
'कार्यविशेष' इति शेषः । समुदायार्थः—समूहरूपः । समुदाय इति । समुदायो-
पीत्यर्थः । ननु सुबन्तानामिति । भेदसंसर्गहारकार्यवतामुपलक्षणमिदम् । तुल्येति ।
यथैकदिगित्यादौ प्रसिद्धतराणामुपपत्तौ प्रसिद्धार्थपरिग्रहो न्याय्य इति भावः । तुल्यत्वं
भेदाधिष्ठानं, तेन पृथक् सर्वेष्वः शब्दोपेतत्वं तुल्यत्वा विभक्तौ परत एकशेष इति
साधयम् । अर्धेतत्वेत्युक्तं । प्रथमात्रिवीयाद्विवक्षान्तानां नैकशेषः । विनिगमनाविरहाद्युक्त-

चित्सोमसुदिति यथा× । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राऽप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति—अधुना इयानिति यथा+ । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । कुतो नु खल्वेतत्—परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति, न पुनः पूर्वयोरिति ? तत्रैतस्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति† । न सिध्यति । तत्राऽवरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति, तत्र च न सिध्यति । क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति ? द्विवचनबहुवचनयोः ।

प्र०—तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपेनेति । 'वृत्—स् स् स्' इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति । ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते, तत्र पूर्वपदं सकारान्तं, द्वौ सकारौ, द्वे पदे इति पदत्रयं सम्पद्यत इति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तेन भाव्यम् । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति वचनाद्वल्ङ्ग्यादिलोपेनैव च भाव्यम् । अत्र व्याकृते—संयोगस्य योऽन्तः सकारस्तस्य लोपः, स च 'हल्ङ्ग्याभ्य' इत्यनेनेति । संयोगादिलोपेनेति । अत्राप्येकस्य पदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्ग्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपत्ताः । संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसञ्ज्ञेति पक्षाभये, आदिश्रवृत्तशब्दापेक्षया, तस्य लोपो हल्ङ्ग्याभ्य इत्यनेनेत्यर्थः । अवरत इति । 'स् वृत् स्' इति प्राप्तिः । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत्, न पुनः कदाचित् त्रयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम् । द्विवचनबहुवचनयोरिति । ये स्वभावत एव द्विवचनबहुवचनान्ताः

उ०—इत्येस्य काभस्तदाह—वृत्तसित्यादि । केवलानामिति । 'निवृत्तप्रकृतीना'मित्यादिः । भाष्ये—तदाश्रयत्वादिति । बहुव्रीहेस्त्वः । विभक्त्याश्रयत्वात्तत्प्रकृत्येकशेषस्येत्यर्थः । न केवलेत्यस्य चानुपपन्नप्रत्यया प्रकृतिः, प्रकृतेरनुपपन्न प्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमिति भावः । अधुनेति । यदेदमोऽधुना प्रत्यय इतो लोपश्च तदेदम्, 'निमित्तापाय'परिभाषा नास्त्येवेत्यन्वय प्रपञ्चितम् । संयोगान्तेति । एव च निवर्तमानवृक्षशब्दसम्बन्धि-विभक्तिश्रवणप्रसङ्गको दोषो वारित इति भावः । नन्विति । 'संयोगान्तस्य पदस्ये'ति पाठः । 'संयोगान्तस्य पदान्तस्ये'ति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव, श्वसोरितिसूत्रे 'द्विसकारको निर्देश' इति भाष्यविरोधात् । संयोगसम्ज्ञासूत्रेऽन्तपदसामर्थ्येन द्विवचनान्तेन समास इति ध्वन्यत आभ्यक्त्या प्रयोजनान्तराऽभावस्य ध्वनितत्वेन तादृशोऽर्थो मानाऽभावाच्च । दोषास्तरमप्याह—संयोगान्तलोपस्य चेति । हल्ङ्ग्याभ्य इति च । न च तत्र सुतितीतिप्रत्ययैः

> हल्ङ्ग्याभ्यो दीर्घाद् सुतित्यपृक्त इल १. १८. + अधुना; इदम इह; यथेति च; किमिदम्यां वो च; इदं किमोरास्ती; यथेति च ५. १. २७; ३; ६. ४. १४८; ५. २. ४०; ६. १. १०; ६. ४. १४८. † संयोगान्तस्य लोपः ८. २. २१. ‡ स्कोः संयोगाचोरन्तो च ८. २. २९.

यदि पुनः समास एकशेष उच्येत । किं कृतं भवति ? कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ।

तत्तर्हि समासग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्' [१. २. ६३] इति ।

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ५ ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर—अश्वश्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे[†] कृन् एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रवार्थम्—

प्र०—प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः मिक्ता इत्यादयः, तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवचनानां श्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृतः । अथवा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः । स्वस्वमामान्तर्धानात् । समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोति । अथ परशेषस्तदाऽअश्वश्चाश्वोऽन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परन्वादि । ननु नाऽप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे आरभ्यमाण एकशेषस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवृत्तनाद्विरोधाऽभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः ।

उ०—प्रकृत्याशेषात्तस्याप्यप्राप्तिः, तदक्षेपे मानाभावान्, फलाभावाच्चेत्यभिप्रायः । केचि-
पवाहमिकपदद्विवचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणया रीत्या पञ्चसि पञ्चसीत्यादेः समुदायस्य पदत्व-
वर्षिहापि हृक्षस्त्स् इति समुदायस्य पदत्वं, हृक्षशब्दे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानादस्यसकारे
सुरवाच्य ईक्षो विषये संयोगादिलोपसंयोगान्तलोपयोर्विशेषण भाष्ये संयोगान्तलोप उक्तः ।
हृक्षयात्रिणापस्तु हलन्तप्रकृतेः पर इत्यर्थान्तेत्याशयः । 'प्रत्येक संयोगमन्त्रे'ति पक्षे स्वपर-
संयोगादिवेन संयोगादिलोपां भाष्योक्तः साधुरेव । तत्र सूत्रे 'सर्ही'त्यनाश्रित्य चेदम् ।
५.कारान्तरेणस्य नृपयिष्यमाणस्यैव तदनाश्रयणं, तस्य प्रत्यासयानाच्चेत्याहुः । नन्वेकशेषं
ना कथं द्विवचनादेः सम्भवोऽत आह—स्वभावत इति । कृतैकशेषाणां वेति । इदं च
हलन्ताभिप्रायं, तत्र हि हृक्षयात्रिणां प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरतयैकशेषे द्विवचनादौ पुन-
रेकशेष इत्यर्थः । भाष्ये—यदि पुनः समासेति । 'द्वन्द्वे' इत्यनुवर्त्य तत्र कृते इति व्याख्या-
नात्तस्य निमित्ततया नाऽपौ दृष्ट्वाधकः । द्वन्द्वे कृते एकविभक्तौ परतः सरूपाणामेकशेष
इत्यर्थः । अत्र पक्षे स्त्वयान्वयवैकगन्धः । समासान्तर्गतसर्ववचनलोपात्कश्चिदित्युक्तमत
आह—यस्त्वयेति । यस्त्वया वचनलोपाऽसिद्धिरूपः कश्चिद्वचन उक्तः स परिहृत इत्यर्थ इति

समासान्तोदात्तत्वं कियतामेकशेष—इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्समासान्तो-
दात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ।

समासान्त—ऋक् च ऋक् च ऋचौ । समासान्तेऽ कृतेऽसारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम्—समासान्तः कियतामेकशेष इति किमत्र
कर्तव्यम् ? परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ।

अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम् ॥ ६ ॥

अङ्गाश्रये च कार्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः ।
अङ्गाश्रयेऽ कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यमङ्गाश्रयं
कियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्अङ्गाश्रयम् ।

प्र०—अत्र चेति । ‘ऋच् ऋच् अ’ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्यैर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाच्च नास्त्येकविभक्तिपरतति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुपपत्त्या ।
तस्यां च नास्ति सारूप्यम् । एकां हि ऋक्शब्दः, अपर ऋचशब्दः । ‘समासान्तः
समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तद् इ तनैव व्यवधानात् समासविभक्त्यैरेकशेषो न
स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्याऽन्ताः समासान्ता इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनेमिति
ऋचश्च शब्दयवैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दाष उद्भावितः । अङ्गाश्रये चेति । ‘च शब्दा-
दनङ्गाश्रयेऽपि । यथा नौश्च नावौ चेति । स्वसा च स्वसारौ चेति । किमर्थमेकमेक-
वचनान्त, द्वितीयं तु द्वित्वचनान्तमिति चेत्, सवेथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथा हि—

उ०—भावः । अत्राप्याहारगौरवमाशङ्क्याह—अथवेति । समासान्तोदात्तत्वे च कुत्र इति ।
विभक्तिसापेक्षेकशेषापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भावः । प्रसङ्ग इति । इत्यते स्वाध्यासत्वमिति
भावः, अथवावृत्त्य कृत्यत्वात् । ‘परत्वा’दित्यस्योरिकृष्टत्वात्पूर्वकात्प्राप्तत्वादित्यर्थः । एक-
शेषस्तु समासाद्विभक्त्युत्पत्त्युत्तरमिति भावः । एवमग्रेपि । एव चापवादत्वाशङ्का विभ्यैव ।
ब्राह्मणेभ्यो ऽधीत्याहारविशेषेपि ऽधिदानतः पूर्वं परत्र वा सावकासत्वेपि वाचकत्वाद्वाभावात्
समासिरपि विन्यः । आभ्ये—असारूप्यादिति । समासान्तप्रागभागत्य विभक्तिपरत्वाऽभावः,
तद्विशिष्टत्वं तु न सकृत्पठम् । एकशेषो न स्यादिति । किं चैकशेषे सत्यपि कृषावित्त्व-
त्वाऽसिद्धिरिव, ‘कृचे’ इत्येवमापत्तेः । ऋचश्च शब्दयवैरेकशेषे तु एकै तसिद्धिरस्तीति बोध्यम् ।
उत्तरपदस्यान्ता इति । अयं पक्षस्तु निर्मूल एवेति पक्षमप्यवयवैरेकशेषः । ‘गोविन्दो’रित्य-
श्लोकं च । भाष्यकारस्य मतमिति । एवं विधं आर्थं च उच्यते इति चिन्त्यमिदम्, य चेद्वै
भाष्यमेव तथा, अन्यथैकस्यार्थवत्त्वेनापरस्यानर्थकत्वेन कथमेकशेष इति वाच्यम्, इन्द्र-
वयवाभामर्थवत्तामेकशेष इत्यर्थे मानाऽभावात् । विशिष्टकृपोपादानविषयाया अर्थकत्वमिति ।

तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् ॥ ७ ॥

तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः ।

एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । 'समासे तिङ्समास' इत्येव सिद्धम् । नानर्थ-
कम् । तिङ्समासे प्रकृतेः तिङ्समासो वक्तव्यः ।

तिङ्गविधिप्रतिषेधश्च ॥ ८ ॥

तिङ् च कश्चिद्विधेयः, कश्चित्प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः ।
तश्चान्दो विधेयः, तिङ्शब्दः प्रतिषेध्यः ।

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ?

असमासे वचनलोपः ॥ ९ ॥

प्र०—यद्यन्तर्वचिण्यां विभक्तौ लुप्तायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षमाश्रीयते तदात्र
वैरूप्यम् । अथापि समासविभक्त्यैव विभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यम् । तिङ्समास
इति । समास एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो
वक्तव्य इत्यर्थः । एकाग्रमिति । विनापि तेनार्थस्याऽवगमात् । प्रकृत इति । आख्यात-
माध्यान्तेनेत्यत्र 'द्वन्द्वश्च सरूपाणा'मिति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । दोषान्तराभिधा-
नाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं—केवलाया विभक्तेः भवणं

उ०—भाषाया इहाऽप्राप्तेः । सर्वथेति । समासविभक्तावन्तर्वचिण्यविभक्तौ चेत्पर्यः । तदेवाह—
यद्यन्तरिति । तच्च विग्रहप्रदानेन स्पष्टमेवास्ति । वचनसामर्थ्यादिति । लुका लुप्तत्वा-
दिति भावः । अथापीति । द्वन्द्वे सुब्लुङ्ग्योत्तरपादकामणि ततो विभक्तावृत्तौ कीति । गुणे-
ऽप्युज्जिति धीर्धे च परत्वात्कृत इति भावः । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समासविभक्तावेव
वैरूप्यमन्तर्वचिण्यां तु नेति तात्पर्यम् । समास एकशेषे इति । प्रत्यर्थशब्दविशेषो एकपचा
एका क्रियाचयते, एकेन च त्रिपैकः कर्तव्यनेकाक्रियाकर्तृविवक्षायांमनेकतिरुक्तप्रसङ्गे एकशेष
इत्यर्थे, स च तेषां समासाऽभावाच्च प्राप्नोतीति सरूपतिरुक्तायामपि द्वन्द्वो वाच्य इत्यर्थः ।
आद्ययोस्तिङ्गोऽपि समासस्याऽधातुत्वात्तस्तिङ्गोऽप्राप्तेराहभाष्ये—तिङ्गविधिरिति ।
सुप्रहणालिङ्गो लुगप्राप्तेराह—प्रतिषेधश्चेति । प्रतिषेधोऽत्र लोपः । उपलक्षणमिदं, पादौ
पादा इत्याद्यावेकवक्त्रावप्यपि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् । पुनरुपन्यास इति । द्वितीयपक्षस्थेति
शेषः । भाष्ये—उत्पत्तौ—तत्पक्षरूपणमुपक्रमतैव । 'पूयम् विभक्त्युपलब्धस्तादाश्रयत्वा' ।
द्विष्यनेन बोधिताः स्म इत्यर्थः । वृषणात्तरं ववत्तुमुक्तुवाद् इत्याह—द्विवचनेत्यादि ।
वक्ष्यतीति । 'वातिक'कृतिरिति शेषः । तदर्थं—तद्वत्ताराणार्थम् । पुनश्चोद्यत इति । 'अस-

यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्वप्रतिषेधं च वक्ष्यति, तदर्थं पुनश्चोद्यते ।

द्विवचनबहुवचनविधिः ॥ १० ॥

द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ।

द्वन्द्वप्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । 'चार्थे द्वन्द्वः' [२. २. २६] इति द्वन्द्वः प्राप्नोति । नैव दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते । सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः ? तिङन्तान्यवकाशः ।

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत ? किं कृतं भवति ? कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ।

विभक्त्यन्तानामेकशेषे ।

प्र०—प्राप्नोतीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रतिपाद्यते । तिङन्तान्यवकाश इति । कारकभेदान् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे एकशेषो विधेयः । तन्मन्त्र परत्वात्सरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति । 'सकृद्गतौ विप्रतिषेध' इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति । सत्यपि वा पुनःप्रसङ्गविज्ञाने स्वरसमासान्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्वेशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः । षष्ठीनिर्वेशे तु विभक्त्यन्तानां निधुरया भाष्यमिति नास्ति केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग एव । एकविभक्त्य-

उ०—मासे वचनलोपः' इत्येतद्विषयः । वक्ष्यतीति यदुक्तं, तदाह—द्विवचनेति । केवलं सोः श्रवणमेव न दोषोऽपि तु द्विवचनाद्यसिद्धिरपि । वचनाद्विभक्त्यलोपे कृतेपि प्रत्ययलक्षणेनाऽऽश्रय इति निवेद्याप्रातिपदिकत्वाऽभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेस्तदर्थं वचनादभे गौरवं च । 'न किंस्तुदयो'रिति ज्ञापकं च लोपोपविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यावैक्यत्वेपि शेषमाह—द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तद्वैक्यस्य सार्थक्यं सम्पद्यते । अनवकाश इति । सहविवक्षयां व्यपेक्षाऽभावे लोकरोपस्तत्र च द्वन्द्वस्य नित्यता । विशेषणविशेष्यभावानापत्त्यनेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा सहविवक्षेति भावः । कारकभेदादिति । नहि तत्र द्वन्द्वप्राप्तिः सुबन्तानां तद्विधानात्, इदमवकाशमात्रं च त्ववैक्योपेक्षेदिति । भाष्ये—यदि पुनरिति । यदुर्थः पक्षः । बहुवच्ये सप्तमीति भावः । तदाह—षष्ठीनिर्वेशे स्थितिः । बहुवच्यकत्वेन निर्वेशे स्थित्यर्थः । भाष्ये—एकविभक्त्यन्तानामिति

विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ।

एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ १२ ॥

‘एकविभक्त्यन्ताना’मिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पृथग्विभक्ति-
प्रतिषेधार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणान्यां च कृतम् ब्राह्म-
णान्यां च देहि ।

न वाऽर्थविप्रतिषेधाद्युपपद्वचनोऽभावः ॥ १३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? ‘अर्थविप्रतिषेधात्’ । विप्रतिषिद्धावेता-
वर्थौ कर्ता सम्प्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युपपद्वचनं
न भविष्यति ।

अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः ॥ १४ ॥

अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते ।

तस्मात्त्रैकरान्दत्त्वम् ॥ १५ ॥

तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति । अयं तर्हि दोषः ‘कश्चिद्वचनलोपो
द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चे’ति ।

प्र०—एतानामिति । सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति ।
एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रभः । षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव—‘कश्चिद्वचनलोपः
परिहृत्य’ इति । न वेति । ‘एकविभक्त्यन्ताना’मिति न वक्तव्यमेव, प्रयोजनाऽभावान् ।
ततश्चाऽनुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्था-
भिधानाद् द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । विप्रतिषिद्धावेति । ‘चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ‘ब्राह्म-
ण्येभ्य’ इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ‘ब्राह्मण्यै’रित्युक्ते सम्प्रदानत्वं
न गम्यते । यत्र शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अयं तर्हीति ।

उ०—स्थिति । एकग्रहणं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनप्रभे तस्यैवोक्तत्वात् । न वेति, प्रत्या-
क्षमात्रमप्येकग्रहणस्यैव । एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति । न वेति प्रतीकेऽप्यर्थ-
स्योपयोगजित्यर्थः । ‘यदि पुनः प्रातिपदिकाना’मिति प्रतीके इत्येव वक्तुं युक्तम् । अयं तर्हि
द्वौप इत्यस्मिन्मात्रेणैव तावत्पर्यन्तं विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षानुवृत्तेरेव लाभेन
द्वया इत्युक्तत्वात् । विप्रतिषिद्धावेति । कर्तृत्वसम्प्रदानयोरेवोक्तिरपि दोषः
युगपदेककपेनेकप्रायामेव सहास्यत्वाऽभावादेकशेषोऽप्राप्तेरप्येकविभक्तिर्न विरोध्ये-
त्यर्थः । कैयटोक्तं ‘ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते’ इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकरणेभ्योऽप्येकग्रहणस्यैवार्थ-
वचनकमिति बोध्यम् । भाष्ये—अनेकमर्थमित्यस्य ‘युगपदेककपेने’त्यादि । अयं तर्हीति ।

यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत ? किं कृतं भवति ? वचनलोपः परिहृतो भवति ।

प्रातिपदिकानामेकशेष मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥१६॥

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जन-
यित्री, मातरौ च धान्यस्य मातृमातरः । किं कारणम् ? 'सरूपत्वात्' ।
सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि ।

किमुच्यते 'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति, न
पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः
स्यात् । तस्यापि ह्येतानि कचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि, मातृभ्यां च मातृभ्यां
चेति ? अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेणेति, प्राति-
पदिकानामेकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ।

प्र०—'एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । शिष्यमाणास्यैक-
वचनस्य लोपो वक्तव्य' । यावत् पुनरिति । एकविभक्त्याविति न क्रियते 'ह्रस्वो नर्दुसक'
इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवक्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेक-
शेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् ? उच्यते । लावस्थायामेव पच् लू पच् लू इति स्थिते
कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशो याव-
तैकशेषेण भाव्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमनात्तदभावः । अयं ह्यत्रार्थो
विवक्षितः, जननीवाचिनः परिच्छेत्तवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य
इति । एष चाऽर्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैक-

उ०—प्रतीके 'एकविभक्त्यन्तानामिति क्रियमाणे प्रत्युत दोष' इति व्याख्यायां भाष्याक्षरस्वरस-
विरुद्धम् । उक्तदोषाऽभावेत्यर्थः दोष इति ह्यर्थस्तदक्षरमयोद्वा कथ्यते । द्विवचनेति । सिद्धस्य
विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यभावेः सावि वाच्येत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षाद्विशेषे दर्शयितुमाह—एकेति । प्रातिपदिकानामिति । अनुवृत्तस्य
बहुवचनेन विवरिणाम् इत्यर्थः । यद्यपि विभक्त्युत्पत्तेः—पूर्वं सरूपाणामेकशेष इत्यर्थे
भाव्यतापर्येण प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तेः फलं चिन्त्यन्तथापि 'हरितहरिणे'त्याद्यभिप्रायानि-
कोत्थानाय तथोक्तम् । कृदन्तत्वात् इति । अतिक्रितप्रतिषेधस्तु तिङ एव स्थानिवत्प्रसक्तव-
स्येत्यभिमानः । भाष्ये—मातृमात्रोरिति । प्रातिपदिकबोधनयाः सारूप्यादिति भावः ।
इदं पात्रादीनामुपलक्षणम् । यावतैकशेषेणेति । जनन्यादिवाचकबोधनिषेधेऽपि सव्यपरयो-
निषेधे मानाऽभाव इत्यर्थः । तदभाव इति । विवक्षितार्थानवगमनाद्वैकशेषो न कृत इति भावः ।

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥१७॥

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी, हरिणस्यापि हरिणी, हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी, श्येनस्यापि श्येनी, श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी, रोहिणस्यापि रोहिणी, रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ।

न वा पदस्याऽर्थे प्रयोगात् ॥ १८ ॥

प्र०—शेषो न भवति । कृते त्वेकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते, तैरिति चोक्ते स्वर्यथानवगतिः । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते 'विभक्त्यन्तानां सारूप्य' इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यान् सर्वत्रैकशेषः स्यात्, विभक्त्यन्तानां तु मरूपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो, न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः । हरितेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिद्धयत्येकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नाऽनेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते । तत्र हि ङीषा भाव्यं—हरिताति । किं तर्हि ? अयमर्थः—हरितशब्दस्य हरिणी, सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिवद् नानुवर्तते । सारूप्यं चेद्वाङ्गीर्यते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते । किं तर्हि ? पदान्येव । शास्त्रेपि

उ०—एवमेव 'यत्तदेतेभ्यः' इत्यादौ कौटुम्बैकशेषाऽकरणम् । 'मत'शब्दसूचिताऽस्वरसं स्पष्टयति—अर्थेति । स्वर्यथानवगतिरिति । प्रकरणादिना प्रतीतिसम्भवाच्चिन्त्यमेतत् । एवं च विभक्त्यन्तानामेकशेषे तृतीयान्तादीनामेकशेषो भवायेव, प्रथमाद्वितीययोस्तु नेति मने दोषाऽभावात्, एकविभक्ताविति पदग्रहिणप्रातिपदिकैकशेषपक्षे एवैव दोष इत्यर्थो भाव्यस्य । विभक्तिपदाभावे सरूपाणामेवैकशेष इत्येवं नियमेन प्राप्ते, प्रतिषेधेन सहविवक्षाविपर्ययैकशेषस्य निषेधे तद्विपर्यय इन्द्रः पक्षे वाक्यं च सिध्यति । असहविवक्षावप्यतस्त्रे तु भवत्येव । 'मातृभ्यां कृते देहीति च, 'अक्षा भज्यन्ता'मित्यादिवत् । 'अथ मत'मित्येनमाऽर्कविर्भाषिता । तद्भीजं तु—सूत्रस्याप्ययान्तराभेदेन लक्ष्यभेदाऽनौचित्यमिति । तस्माद्विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेति गूढतात्पर्यम् । तद्वन्वयश्चाह—एवं च कृतवन्ति । एवमज्ञेयस्य प्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधश्चाप्यत इत्यर्थः । वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः । अस्य मतस्य भाष्याभिप्रेतत्वे तु 'विरूपाणामेकशेष' इत्यादि प्रागुक्तभाष्यविरोध इति दिक् । तद्वन्वयश्चाह—अभ्युपगम्यवादेन त्विति । सर्वदेति । सर्वत्रेत्यर्थकम् । अत्रैव पक्षे दूषणान्तरमाह—हरितेति । लिङ्गविशेषपरिभाषामनाश्रित्येदम् । सा च स्त्रीति । एवं च वर्गादनुदात्तादिति ङीष्नेकारौ । ननु ङीकिके प्रयोगे सरूपत्वेप्येषां प्रातिपदिकत्वाऽभावात्कथमेकशेषमिदिरित्य आह—प्रातिपदिकग्रहणमिति । यदनुवृत्तौ ङीकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेऽप्यस्वरङ्गत्वादेकशेषप्रवृत्तिविभक्त्युत्पत्तेः पूर्व-

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'पदस्यार्थे प्रयोगात्' पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ।

अपर आह—न वा पदस्याऽर्थे प्रयोगात् । न वैष पक्ष एवास्ति 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति । किं कारणम् ? 'पदस्यार्थे प्रयोगात्' । पदमर्थे प्रयुज्यते, विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ।

अथानेन पक्षेणार्थः 'स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष' इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतन् ? न हि । कथमनुच्यमानं गम्यते ? एतेनैवाभिहितं सूत्रेण 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति । कथम् ? विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनै-

प्र०—प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाऽभावः । तेन पदावस्थायां मातृ-मातार इति वैरूप्यादेकशेषाऽभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आह—न । पक्षसम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह—अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता, किं तर्हि ?, सारूप्यापलक्षणार्था, एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाण्येष्टानि तेषामेकशेषः । स चाऽनैमित्तिकत्वाद्विभक्तिनापेक्षते । भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्यापलक्षणाधत्वाबन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति । 'स्वरभिन्नानां मिति वचनान्डीबन्तस्य हरिण्याशब्दस्य शेषः । ये त्वाहुर्हरितहरिणयोरेकशेषे कृत उभयवाचित्वेऽप्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं

उ०—मेवेति सुप्रकृतीनामवैदशोपमिद्विरिति भावः । लौकिकप्रयोगश्च येषामेकशेषस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यन्त एव, प्रत्यासत्तेः । एतेन हरिणीशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकतद्विधितप्रयोगे वैरूप्यमस्येवेति परास्तम् । मन्वन्थत्र 'तरसमपौ घ' इत्यादौ लौकिकाऽसम्भवे शास्त्रीयग्रहणस्योक्तत्वाद्वापि तथैवास्त्वित्यत आह—शास्त्रेऽपीति । लौकिकतादृशप्रयोगत्वावच्छेदेन च सारूप्यं विवक्षितं, तदाह—तेनेत्यादि । पक्षसम्भवेति । लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्यासम्भव एव न, किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः । अथानेनेति । यद्यनेन पक्षेण प्रयोजनं स्यात् 'तदा सोपि समर्थयितुं शक्यः' इति शेषः । पर आह—बाढमर्थ इति । स एवाह—किं वक्तव्यमिति । 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति सूत्रं कस्यार्थं वेत्यर्थः । सारूप्येणेति । तेन स्तोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयत इति भावः । ये त्वाहुरिति । प्रातिपदिकग्रहणं शोपलक्षणमिति भावः ।

मितिक एकशेषः । एकविभक्तौ (लौकिके प्रयोगे) यानि सरूपाणि तेषामेक-
शेषो भवति । क ? यत्र वा तत्र वेति ।

अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति ? बाढमर्थः । किं
वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण
'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति । कथम् ? नेदं पारिभाषिक्या विभक्तौ-
ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्—विभागो विभक्तिरिति । एकविभागो
यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ।

ननु चोक्तम्—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चे'ति ।
नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधि'रिति ।

प्र०—वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियत इति, तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । मानुमात्रास्तु कचित्सारू-
प्येतिव्यतिरिक्तप्रतिषेधादेकशेषाऽभावः । यत्र चेति । अनेनाऽनैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते ।
विभाग इति । कर्मादिकारकमिह 'विभक्ति'शब्देनोच्यते । तेन हि प्रातिपदिकार्थो
विभागोऽवस्थाप्यते । तत्रैकस्मिन्निष्कारके विवक्षिते तस्मिन्निष्कारके विभक्त्या भाव्य-
मित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिदिति । अवस्थितस्य वचनस्य
लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणैः प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसङ्ख्याया
अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति ते अपि वक्तव्ये । 'न किमम्बुद्वयो'

ख०—हरितहरिणयोरिति । 'विभक्तौ यानि सरूपाणि एतानि तद्वचनप्रातिपदिकानां'मित्यर्थः
इति भावः । अन्यतरस्येति । शिष्टस्याऽन्यतरस्योभगवाचित्वेनेत्यर्थः । जातिवाचित्वं चेति ।
कारणद्वयः पाठः । कचित्सारूप्ये इति । वस्तुतस्तु विभक्तिस्वावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणाय
मानुमात्रादौ दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वरस्यैवकारणत्वेनैव कस्यामपि विभक्तौ
यानि विरूपाणि नैवार्थादिति दिक् । 'एक'ग्रहणं तु चिन्त्यमेव । अत एव 'एकं सर्वेषां
विभक्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षे 'एकग्रहणं पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थं'मित्युक्तं । तेन हि
तदतिरिक्तपक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनिम् । तत्पक्षेपि 'न वार्थविप्रतिषेध'इति तत्प्रत्ययकयामेव ।
अत्रापि 'विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयत' इत्येवार्थं न त्वेकविभक्तिरिति । न केवं नृणां नृणा-
मित्यादावेकशेषानापत्तिः, दीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन सारूप्यनिधमाऽभावादिति वाच्यम् ।
'विरूपाणामपि समानार्थानां'मिति सिद्धे । यस्वेकग्रहणसामर्थ्येन यद्विभक्तिविषये एकशेष-
स्तस्यामेव सारूप्यनिरवधारणतीत्यादौ मानुमात्रेकशेषसिद्धिरिति । तत्र । वातिकारभ्ये
सर्वत्र प्रतिषेधेन पक्षयोः फलभेदापत्तेरित्यलम् । भाष्ये—किं वक्तव्यमिति । एकविभक्ती-
नामिति षष्ठ्यन्तं वक्तव्यं किमियर्थः । तेन हीति । बाहुलकारणसाधनः कारकशक्तिवाची

सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति—वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ? नैतत्सह-विवक्षायाम् भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम्—वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ।

यदप्युच्यते—‘द्वन्द्वप्रतिपेधश्च वक्तव्य’ इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते । ननु चोक्तम्—‘सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः ? तिङन्तान्यवकाशः’ इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति ? किं कारणम् ? यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीय-कानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् ? एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तत्स्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्—‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति । यदि तर्हीका क्रिया, द्विवचनबहुवच-

प्र०—रिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेव । अथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां ज्ञापकम्, एवमप्येकाथेत्वाच्छ्रुत्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनानां सिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं ‘चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानामेवैक-शेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वादिकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह—नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षे-त्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त इत्याह—अथापीति । यथा-जातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः । एका हीति । आख्यातवाच्या क्रिया

उ०—विभक्तिशब्द आधीयत इति भावः । विवक्षित इति । अनेन सूत्रेण विषयसप्तमिती वृक्षितम् । कारकशक्तेः शब्दापरत्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् । लुप्तप्रत्ययस्येति—बहुव्रीहिः । एकार्थत्वाच्छ्रुत्यमाणस्येति । न च ‘शिष्यमाणं श्रुत्यमाणार्थाभिधायी’ति न्यायविरोधः, प्रत्येकपक्षासैकत्वावशिष्टानामेव ‘शिष्यमाण’शब्दबोध्यतया द्विवादिर्विशिष्टार्थाऽप्रसीत्या द्वि-वचनाद्यसिद्धिरिति भावः । एवं ‘चैकैकस्येति । युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भावः । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैर्युगपद्बोधनेच्छा हि सहविवक्षेति तात्पर्यम् । भिन्नाथेत्वादिति । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः साहित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाभावादिति भावः । इत्याहेति । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । ‘अथापि निदर्शयितुं’मित्यनेन वक्ष्यमाणस्याऽसाधुत्वं बोधितम् । यथा आऽञ्जीकिकविग्रहवाक्येनाऽसाधुनाऽपि समाससञ्ज्ञाप्राप्त्यवस्थानिदर्शनं तथाऽनेनापीत्यर्थः । द्रव्यवाचिनामिति । सत्त्ववाचिनामित्यर्थः । ननु कर्त्रादिभेदात् क्रियामेदावगमेनैका क्रियेत्यनुपपन्नमत आह—आख्यातिति । शब्दशक्तिसम्भवादिति भावः । सर्वैव—सर्वापि । निवृत्तभेदा—स्वतो द्विवाधिसङ्ख्यारहिता । भेदस्य—तत्सङ्ख्यारहितद्विवाधेः । स्वगतमेकत्वं तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भावः । प्रकर्षाभ्यावृत्त्यादयस्त्विति । अभ्यावृत्तिरत्र गणनम् ।

नानि न सिध्यन्ति—पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि ? साधनापेक्षाणि ।

अथवा पुनरस्तु 'एकविभक्ता'विति ? ननु चोक्तम्—'एकविभक्ताविति चेन्नाऽभावाद्विभक्ते'रिति । नैप दोषः । परिहृतमेतत्—'अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यती'ति । ननु चोक्तम्—'नियमान्न प्राप्नोति, अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ'मिति । नैप दोषः । तुल्यजातीयस्य

प्र०—सर्वेव निवृत्तभेदा प्रतीयते । 'भवद्भिरास्यत' इत्यादौ वस्तुस्थित्या कर्तृभेदाद्भेदेपि तिङन्ताद्भेदस्याऽनवगमात् । प्रकर्षाभ्यावृत्त्याद्यस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं क्रियाया विप्रान्ति । नतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः ।

ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकरिभन् कारके अनेकनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् । भवत्वनेको लकारः, लकारजातरव्यवधानात् । लस्येत्यत्र 'ल'जात्याश्रयणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अथेत आन्तयाद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः । तुल्यजातीयस्येति । अवयवानां समुदायाथेतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्येवावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यत । विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनाऽय न्यायो

उ०—आश्रयाभ्यावृत्तिरिति । आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षः, अभ्यावृत्तिर्लभः, तद्गणनमेव क्रियागणनमिति भावः । एकत्वं न विप्रन्तीति । द्विवादिप्रतीतिरिति उक्तया एवैसदृश्यावाधनात्तद्विहितः स्यादिति भावः । कर्तृकर्मति । अस्मारोपितस्यादिः । भाष्ये साधनशब्देन तिङन्ताभिधेयकर्तृकर्मगतसङ्ख्याविशेष उच्यते, तदपेक्षाणि—तदारोपापेक्षाणि । एवं कैकरिभन्नेव तदारोपाप पदेभ्यप्रसङ्ग इति नैकशेषस्याऽत्र विषय इति भावः । अनेकेनैवेति । 'वर्तमाने क' इत्यत्र सङ्ख्याविबक्षणोपि धातुभेदेन वाक्योपप्लवक् । कर्तृरूपाथेभेदेनापि वाक्योपप्लवादेकप्रसङ्गो दुर्हारः । अत एवाऽग्रे एकप्रकृतेरनेकयजस्यस्य भाष्यकृद्व्यति । जात्याश्रयणादिति । जात्याश्रयानेकस्यस्य आश्रयणादित्यर्थः । अर्थेत आन्तयादिति । द्वयस्य लद्वयस्य द्विवचन, बहुस्य लसमुदायस्य बहुवचनमिति भावः । केचिरनेकलकारोपसौ न मानम्, कर्तृथत्वारोपवदेकात्मकनेकार्थत्वस्याप्यारोपादित्याहुः । एवं वाक्यकाशादेकशेषो द्वन्द्ववाचक इति स्थितम् । भाष्ये—अथवा पुनरित्यादिना समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः समर्थते । समुदायविभक्त्येवेति । अवयवारम्यत्वासमुदायसङ्ख्यायाः समुदायगतसङ्ख्याभिधायिसमुदायविभक्त्येवावयवार्थेति तत्सङ्ख्याप्रतीतिर्गोचार्थत्वात्सावयवेभ्यः पृथग् विभक्तिप्रसङ्ग इति भावः । अवयवानां पदत्वादिक्रूपोपकारस्य समुदायविभक्त्याऽसम्भवाच्चिन्ममिवम् । किं च विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयसङ्ख्यादीनामुक्तवपि विशेषणाद्यथा साधुत्वाय विभक्तिः क्रियते तथात्रापि दुर्वारिति । तस्मात्पृथक्गतसङ्ख्याया अविवक्षणाच्च प्रत्येकं

नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथञ्चाजातीयकानां समासः ? सुबन्तानाम् ।

सर्वत्राऽपत्यादिषूपसंख्यानम् ॥ १६ ॥

सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ? भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति^१ ।

प्र०—बाध्यते इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः । सुबन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोप-
पदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्त-
मेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुबन्तानामेव समासः । अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि
पूर्वपदे न स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्राऽसुबन्तम् । इह राजन् राजन् औ इति स्थिते
परत्वान्नित्यत्वाच्चोपधाया दीर्घं कृत वैभक्त्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते—‘विरूपाणा-
मपि समानाथानां’मिति भविष्यति, अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधां
विभक्तिविशेषमसम्बुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । पट्पक्षा
इहोपक्षिप्राः—‘पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः’, ‘एकवचनान्तानां वा’, ‘समासाद्वैकस्यां
विभक्तौ परतः’, ‘सरूपसमुदायाद्वा विहितार्थामेकविभक्तौ परतः’, ‘प्रातिपदिकानां वा,
‘सहविवक्षायां वा प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति । तत्र पश्चिमं पञ्चम्यमङ्गी-
कृतम् । तत्र भिच्चा भिच्चा भिच्चा आम् अ इति स्थितं सर्वविधिव्यो लुग्विधेर्वलवत्त्वा-
स्तुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति, प्रत्यय-

उ०—सुबुत्पत्तिः । समुदायगतबहुत्वसङ्ख्याया एव विवक्षणेन तद्वैक्यसमुदायादेव विभक्तिः,
तावताप्यपदं न प्रयुज्यतेति निषेधातिक्रमाऽभावादिति भाष्यार्थः । प्रत्येकसङ्ख्याविवक्षाऽभावे
सति बहुत्ववचनेन विवक्षणात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति भेदसंसर्गद्वारकमर्थवशमस्य नेति
न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्यम् । तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्त्यावेकशेषपक्षे दोषमुपपाद-
यति—तत्र भिच्चेति । पदस्य विभक्त्यावस्थानपक्षे इदम् । आद्यस्तसमुदायस्य चाऽप्रत्यया-
स्तत्प्रातिपदिकत्वमिति भावः । ‘क्षीप्रत्यये चादुपसर्जनेने’ति तु क्षीप्रत्ययत्वेन तद्व्याप्य-
धर्मेण वा क्षीप्रत्ययग्रहणे इति तात्पर्यम् । तदा सुबन्तसमुदायादिति । तस्य सुबन्तत्व-
पर्याप्यधिकरणत्वाऽभावादिति भावः । एवं च भाष्ये ‘सर्वत्र’ शब्देन पञ्चदशमेव प्राकृतमिति
तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु तदवयवादेकस्मात्स्थ तुर्वारत्वेन तत्र कृते परत्वादादिषुद्वौ वैकल्याणत्-
पक्षेप्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पत्तावगन्त्रयापत्तिः, तावतापि
अ अ भैक्षमित्यस्याप्यापस्या नियतभैक्षसिद्धेस्तदवस्थत्वात् । किं च ‘प्रातिपदिकानां वैकशेषे
ऽिदमिति भाष्ये स्पूनता, प्रत्येकं द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष इति पक्षेपि त्वदुक्तरीत्या दोषा-
भावात् । युगपदधिकरणवचनतायां तुल्यत्वव्युत्पत्तादव्यवहित्वे भाष्ये वक्ष्यमाणतया तत्पक्ष-
स्योक्तिसम्भवाऽभावाच्च । समर्थग्रहणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिः । विशीह
आगतं विश्ववाङ्मूल्यमित्यादेर्विभाषा पूर्वाह्ने’ति सूत्रभाष्यस्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेरित्याहुः । प्राति-

‘सर्वत्रे’त्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिवित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः^१ । एका प्रकृतिर्बहवश्च यजः । असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यजः, एवं प्रकृतयोपि बहवः स्युः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—गर्गा वत्सा विदा उर्वा

प्र०—लक्षणं च नास्ति, न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिपेधात् । प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् व्याप्रातिपदिकं तस्मात्तद्विज्ञा इत्याबन्तादृणि कृते परत्वादादिवृद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाऽप्रसङ्गः । यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताश्च तद्विज्ञा इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्विज्ञाऽभावात्पूर्वमेकशेषः, पश्चात्तद्विज्ञा इति न कश्चिदोषः । प्रातिपादिकानां चेति । अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकशेषः पश्चाद्बुद्धिः । अथवा तद्विज्ञा एव पश्चादुत्पद्यत इति भावः । बहवश्च यज इति । प्रत्यये शब्दनिवेशाद्बहुवचस्येपु बहवो यज उत्पाद्याः । तत्र गगे य य इति स्थिते समुदायस्य तद्विज्ञान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत्त एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृति विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विद्यास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तराङ्गता प्रकृतिविभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये एकशेषं कथं हातुं शक्यते । न च यज्ञां प्रकृत्यर्थानपत्तः समुदायार्थस्तत्कथं प्रकृतिर्वच्येत । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्तदा गर्ग य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य ‘य अस्’ शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यम्, प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयापीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगान् प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्या

उ०—पदिकैकशेषपक्षे मातृमात्रादौ यथा नैकशेषस्तथाप्यमेव । आत्मे—सिद्धमिति । सुबन्तात्तद्विज्ञात्पक्षे तत्पक्षे एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात् । एवं च ‘सर्वत्रे’त्यसङ्गतमिति भावः । इदानीं तस्य सार्थस्य दर्शयितुमपत्यार्थ एव पक्षत्रयेपि दूषणमाह—अपत्यादिविति । एका प्रकृतिरिति । अर्थाभेदादभिन्नैवेत्यर्थः । तद्विज्ञान्तत्वादात् । अस्ययशब्दस्यापि गताद्विहितत्वेन समुदायस्य तदावितन्तत्वादिति भावः । प्रकृतिसन्निपातेति । तत्र प्रथमस्य सान्निध्यात्सन्निपातोऽन्यथोस्तु व्यवहितत्वाच्चास्तीति वैरूप्यमिति भावः । अभ्यन्तराङ्गता । गर्गशब्दविशिष्टयशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्याविधायितया प्रवृत्ता विभक्तिः सारूप्योपलक्षणतायां प्रकृतिं न त्यजतीत्यर्थः । न च यज्ञामिति । यज्ञसमुदायस्येत्यर्थः । समुदायार्थः—अपत्यसमुदायरूपार्थः । अपत्याद्यर्थस्य ससम्बन्धिकत्वादिति भावः । तदा गर्ग येति प्रत्येकं तद्विज्ञान्तत्वात्सहविवक्षायां बद्धर्थत्वाच्च प्रत्येकं बहुवचनमिति भावः । प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्येति । प्रातिपदिकोद्देशेन तद्विधानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र

इति । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अजन्तं यद् बहुषु, यजन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तम्—‘नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा’ इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्रा गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैतलौकिकं गोत्रम् ।

अथवा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्वहवश्च यजः ? ननु चोक्तम्—सारूप्यादेक-
शेषो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात् ॥ २० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि
समानार्थानामेकशेष उच्यते, कथमश्नाः पादा मापा इति ?

नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ २१ ॥

प्र०—गार्ग्यशब्दानामेकशेषः क्रियत इत्यर्थः । अज् यो बहुष्विति । यदा यजामेवैकशेषः
क्रियते, तदा शिष्यमाणा यजश्चो बहुषु वतेत इति लृक् सिध्यति । गार्ग्यशब्दानां
त्वेकशेषे यजश्चो बहुषु न वतते, किं तर्हि, यजश्चान्त इति लृङ् न सिध्यति । यजन्तं
यदिनि । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते । काश्यपा इति ।
एकस्मिन् काश्यपापत्येऽञ्च कृते तत्प्रतिकृतिबहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अजन्तं
बहुषु वतेत इति लृक्प्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न खेतदिति । प्रति-
कृतिवृत्तिस्त्वात्रैतदजन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहु-
नामपत्यानां सम्बन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृत् एकस्य

उ०—विशेषणत्वाद् गुणता । किं चेकस्मादनेकेषां परत्वाऽसम्भव इति भावः । अज्यो बहुष्विति
भाष्ये । तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बहुषु कृतेर्लुगभ्युपगम इति भावः । यदा यजामेवेति ।
उक्तरीत्याऽस्थोपपत्तिश्चिन्त्या । लृक्शास्त्रवैयर्थ्यापादनमेवात्र भाष्यकृत्तात्पर्यविपक्षीभूतम् ।
अपत्यशर्चाति । यद्यपि प्रतिकृतिवृत्त्येतद्गोत्रमेव नेति लौकिकस्येति विशेषणं इत्यर्थं
तथापि सिद्धान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यद्वा तत्सदृशत्वात्तत्रापि गोत्रत्वाभिमानः । प्रवराध्याय-
प्रसिद्धं हि तत्र गोत्रशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् । सम्बन्धसम्भवादिति । प्रधानानुरोधेन
गुणावृत्तिन्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिरिति विना प्रधानोत्पत्तेर्न निर्वाहस्तस्यस्यानीयरादौ तद्विषय
इति भावः । इह तु यजकृतेरेकत्वाद्गुणानामपि परत्वसंभवाद् गुणावृत्तिनापेक्ष्येति तात्पर्यम् ।
समानार्थत्वमिति । नत्वेवं कदाचिद्यजश्चोमात्रस्य शेषप्रसङ्गः, तथा सति प्रकृत्यर्थविशिष्ट-
प्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । नावाचनत्वाद्वाकित्वादात्ताप्यत्र पक्षेऽनेनैवैकशेषसिद्धिः । अपरः
‘सरूपाणां’मित्यस्य स्थाने ‘समानार्थानां’मिति मत्वाऽव्याप्तिमाह भाष्ये—यदीति । ‘नाना-

नानार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः ।

एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ २२ ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च—
वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डाविति वा ।

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ २३ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्च अक्षश्च
अक्षो* । मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ† ।

इह कस्मान्न भवति—एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति ?

संख्याया अर्थाऽमप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेषः ॥ २४ ॥

संख्याया अर्थाऽमप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । नह्येकावित्यनेनार्थो
गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति एकश्चैकश्च त्वस्य
द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ।

प्र०—वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्याभिधायित्वान् समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्चेति । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं, तेनैवाऽऽख्या बहुवित्यपि पक्षे आश्रीय-
माणे इष्टं भिष्यति । यदा त्वचन्तं यद्वद्वित्याश्रीयते तदाऽऽख्यविकन्यायाश्रयणाद्
वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमव भवति, न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणा-
मेकार्थानामेकशेषः । स्वर्गभिन्नामिति । स्वर्गेण भिन्नानामित्यर्थः । अन्तश्चेति ।
एकोऽन्तशब्दोऽन्तर्देवन इति सप्रत्ययान्तत्वावन्तोदान, द्वितीयस्तु घञन्तत्वादा-
नृदात्तः, तस्यैव शेषो भवति । एको मीमांसकशब्दो एवुतन्तत्वान्मध्योदात्त, परस्तु
मीमांसामधीन इति कमादिभ्यो नृश्रित्यानृदात्तन्तस्य शेषः । एकश्चेति । द्वन्द्वोऽ-
प्यत्रानभिधानात् भवति । अर्थाऽमप्रत्ययादिति । यत्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं
शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । पशुत्तनामन्वाग्यानाम् । एकाविति चोक्तेऽसहायादि-

३०—र्थानामपीति सूत्रमपि क्रियत इति भावः । तेनैवाऽऽख्या बहुवित्ति । तेनैव—‘विरूपाणा-
मपीतिवचनेन । वस्तुतोऽनेन ‘गर्ग—य’शब्दस्य शेष इति तस्यैव लुप्त्वमानार्थमिधावित्व-
मित्यत्रापि पक्षेऽजन्तं यद्वद्वित्यर्थेनैव लुगिति कंचित् । अत्रयविकेति । मन्त्रबुद्धयनुग्रहाय
तु कार्यमेव बार्तिकं, सूत्रजालवत् । ननु बहुव्रीहौ निष्ठास्तत्वाद्भिन्नस्य पूर्वनिपातः स्यादत
आह—स्वरेणेति । ‘साधनं कृते’ति समासः । घञन्तत्वादिति । ‘अक्षु क्वासा’विति

* आशुशपक्ष १. १. ३; क्नित्यादिनित्यम् ६. १. १९७ † लिति, क्नित्यादि ३० ६. १. १९१. १९७.

नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते—‘संख्याया अर्थासंप्रत्यया’दिति । अर्थासंप्रत्ययेऽपि हि सत्येकशेषो भवति । तद्यथा—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ^१ । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति, भवति चैकशेषः । यदप्युच्यते—‘अन्यपदार्थत्वाच्चे’ति । अन्यपदार्थेत्येकशेषो भवति । तद्यथा—विंशतिश्च विंश-
तिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ।

एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयं ‘संख्याया अर्थासंप्रत्यया-
दन्यपदार्थत्वाच्चे’ति । यत्र द्वार्थासंप्रत्यय एव वा, अन्यपदार्थतैव वा, भवति
तत्रैकशेषो ‘गार्ग्यौ’ ‘विंशती’ इति यथा ।

अथवा नेम एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दाः समुदायशब्दा-
स्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः ? एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया
भवन्ति । तद्यथा—यूथम् शतम् वनमिति ।

प्र०—गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन पदान्तरेणाऽयमर्थः
प्रत्याप्यत इत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्येस्य सम्भवात्
संदेहादर्थोऽसम्प्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशान् संदेहनिवृत्तिः । ननु ‘वृद्धो
यूने’ति वचनात् संदेहेऽप्येकशेषः स्यात्, अस्य तु निःसन्देहविषयसम्भवात्कथं
संदिग्धविषये प्रवृत्तिः ? नैतदस्ति । अत्रादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् ।
एवं तर्हीति । अर्थासंप्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति ।
प्रत्यये शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्थानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं
द्वयादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः । यत्तु वनानीति बहुवचनं, तत्स-
मुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविवक्षायाम् । समुदाया इति । समुदायवाचिन

उ०—म्बादिप्रकृतिके’त्यादिः । अनभिधानस्यावयवाभ्युपगम्यतां दर्शयति—द्वन्द्वोपीति । संख्या-
शब्देऽप्येकारित्वेकशेषमापाद्यतोऽयं भावः—द्विषत्तुःशब्दादिभ्योऽनेकार्थाभिधानं षटादिशब्देभ्य
इव न स्यादित्यवयवमेकदोषेणानेकार्थत्वं वक्तव्यमित्येकादिशब्दानामपि तत्प्रसङ्ग इति । भाष्ये—
अर्थो गम्यत इति । द्विरूपार्थ इत्यर्थः । द्वावित्यर्थ इति । तस्य च द्वौशब्दो वाचक
इति भावः । संदेहादिति । निश्चयारम्भकप्रतीत्यभावोऽसंप्रत्यय इत्यर्थः । न चोच्यते
वृद्धयुवानावित्यनेन संदेहबीजं दक्षितम् । एवं तर्हि नेमादित्यादिभाष्यस्य वाचक-
शब्दास्तरससाविशिष्टार्थासंप्रत्ययेनैकाद्यादशतामेकशेषोऽभाव इत्यत्र तात्पर्यम् । विंशत्यादीनां
तु भवत्येवेति दिक् । इदानीं तद्वृद्धयव्यभिचारे द्विशब्दादिकपं दृष्टान्तं खण्डयति—अथवा
नेम इति । द्वावित्याद्य इत्यर्थः । तेषामेकशेषशब्दत्वे हि तद्वृष्टान्तेनात्रैकशेषापादनम्, न

सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः । किंकृतं सारूप्यम् ? अन्योन्यकृतं सारूप्यम् ? सन्ति पुनः केचिदन्येपि शब्दा येषामन्योऽन्यकृतो भावः ? 'सन्ती'त्याह । तथा—माता पिता भ्रातेति ।

विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति 'चत्वार' इति ।

अन्यदिदानीमेतदुच्यते—'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति । यत्तु भवानस्मांश्चोदयति—'सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येषा-

प्र०—इत्यर्थः । किं कृतमिति । एकश्रैकश्रेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः । अन्योन्यकृतमिति । परस्परापेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति—द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते । मानेति । यथा सुतजन्मनः प्रागलब्धं मातृ-व्यपदेशं स्त्री पश्चाद्भते, एवं सङ्ग-येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात् प्रवर्तत इत्यर्थः । अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते, पितृविनाशे पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकाऽपाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यदिदानीमिति । अवश्यं साधर्म्यं सति वैधर्म्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव स्यात्तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावने न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः । मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्धन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्ते इति सम्बन्धन्तरविनाशेपि आश्रयसङ्कावाद्युक्तं यत्प्रवर्तन्ते । इत्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाऽभावात्कथं प्रवर्तन्ते ।

उ०—चेते तथेति भावः । यदा त्विति । एकशेषं विनैवेत्यर्थः । ननु समुदायो नामार्थः, न च तत्कार्योऽस्तीत्यत आह—समुदायवाचिन इति । प्रश्न इति । एकश्रैकश्रेति विग्रहे शिष्य-माणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थः । परस्परंति । एकशब्दयोः सहविवक्षायां शिष्यमाणैक-शब्दस्य तदर्थोभिधानाऽसामर्थ्यात् परस्परापेक्षयैकैकत्रार्थे द्वित्वोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्द-प्रवृत्तिः, तदलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादीति भावः । अन्योन्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्द-प्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाष्याक्षरार्थः । अत एवाग्रेऽन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः । अन्योन्यकृत इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः । भावः—प्रवृत्तिनिमित्तम् । मातृपुत्रादिशब्दाश्च परस्परकृतमातृव्यपुत्रत्वविनिबन्धनास्तदाह—यथेति । पुत्रविनाशोपीति । ननु पुत्रस्य बुद्धिरस्यत्वेन तन्नाशेपि पितृव्यवहारोत्प्रेष्य, 'आविपुत्रस्य पिते'ति व्यवहारवत् । प्रकृतेत्येकस्य बुद्धिरस्यत्वे तदपायेपि चतुरादिव्यवहार इति किं वैधर्म्यम् ? पुत्रस्याबुद्धिरस्यत्वे तु तत्सत्त्वेपि न पितृव्यवहार इति चेन्न । 'नष्टस्य पिते'ति व्यवहारवत्तद्वुद्धिरस्यं पदार्थमादायैकस्य विद्यमानत्वे 'द्वौ स्त' इत्यादिव्यवहाराऽभाव इति वैधर्म्यमित्याशयात् । नास्ति चतुःशब्दस्येति । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमिति भावः । नन्वेवं परिहारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः कापि न स्यादित्याह—अन्यदिदानीमिति । तद्व्याचष्टे—अवश्यमिति । एवं चेदशो विषये वैधर्म्यो-द्भावनमकिञ्चित्करमिति भावः । साधर्म्ये तस्यप्युक्तवैधर्म्ये बीजमाह—मात्रादय इति ।

मन्योन्यकृतो भावः' इति, तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह—
'सकृदेते श्रन्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति । एतच्च वार्तम् ।

‘एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥ १ ॥

कारणमुद्यमनं चैन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।

तस्मात्पृथक् पृथक् ते कर्तारः सन्त्यपेक्षस्तु ॥ २ ॥

प्र०—एतच्च वार्तमिति । एतद्युक्तम्—यदाश्रयसन्निधानादेकाऽपायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदानीमन्तद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति—एकैक इति ।
यथोद्यन्तृणां परस्परसन्निधिकृतं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्वयादिव्यपदेशोऽ-
पीत्यर्थः । कथं तत्रेति । ‘न्याय्य’मित्यध्याहारः । एकैक इति । परस्परनिरपेक्ष
इत्यर्थः । कारणमुद्यमनं चेदिति । कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीना-
मवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तनोद्यन्त्रा तुल्यं द्वितीयमुद्यन्तारमन्तरेणेत्यर्थः । अथवा—
तत्तुल्यमिति । द्वयादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः ।

प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वाभास्त्येकशेषः, पुरुषभेदेन तु प्रत्य-
क्त्वपरागभावाद्विभेदे विरोधान् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृते चैकशेषे
प्रकरणादिवशाद्विरोधावसायः । यदा तु ‘युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे’

उ०—आश्रयसद्भावादिति । सद्भावोऽत्र बुद्धिहृतस्तेन ‘मृता माते’त्याद्यप्यतिः । संमुदायेति ।
इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेशिन इत्यर्थः । वार्तमित्यस्याऽसारमित्यर्थ इत्यन्ये । भाष्ये
यदित्यस्त्व—यत्रोक्त्यर्थः । सर्वं । परस्परसापेक्षा इत्यर्थः । नमूद्यमनस्यैव कर्तृत्वप्रतीती कारण-
त्वात्तच्च च प्रत्येककृत्तत्वादेकैक इत्येव युक्तं, तत्राह—कारणमुद्यमनं चेदिति । तत्तुल्य-
द्वितीयसहायं विनाप्युद्यमनं स्यात् च तथा दृश्यते, तस्मात्परस्परसापेक्षं पृथक् पृथक्कर्तृत्व-
मित्यर्थः । एवं च तत्र अथाज्योत्थकृतेनोद्यमनकर्तृत्वकथनेन प्रत्येकस्मिन्स्तेन सह उद्य-
मकृत्तत्वात्तत्त्वान्तराद्यप्युद्यमनस्यैवैककृत्तत्वेनेकैकस्मिन्नपि द्विषाद्व्यप्रकृतिरिति सिद्धमेकशेषत्व-
त्वम् । द्वौ च द्वौ चेतिविग्रहः, द्वित्ववैशिष्ट्येन बोधात्तच्च प्रत्येकं द्वित्वमनं, प्रयोगे त्वेकशेषेणैव
प्रयोगात् कर्तृत्वैकबोधो द्वाविधायः । एवं चैको न द्वाविधायपक्षम् । द्वौ नैकशेषो न
द्वावित्येवैविध्यव्यवहारादुत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वमिति तत्त्वम् । अथवेति । अत्र
पक्षे ‘तत्तुल्य’मिति ‘सम्बन्धेच्छासिन्’त्युत्तरं योग्यम् । नोद्यच्छति चान्तरेणेत्यत्र
‘स्वसमकर्तृ सहाय’मिति शेषो बोध्यः । वस्तुतो द्वयादीनामेकशेषत्वसद्भावाभावेपि निश्चित
उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षणेन न कदाचिदपि द्वयादिभ्य एकैकत्वम् । अयं वा नैम
इति भाष्यस्यायमेवार्थः । एकशेषेणाप्ययमेवार्थः सूचित इति बोध्यम् । भाष्ये—प्रथमेति ।

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् ॥ २५ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः ।
पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं
पुनः कारणं न सिध्यति ? 'असरूपत्वात्' ।

द्विवचनबहुवचनाऽप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥ २६ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? 'एकार्थत्वात्' । एको-
यमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन ? यदर्थ एकः । किमर्थ-
श्चैकः ? एक एकार्थः ।

नैकार्थ्यम् ॥ २७ ॥

नायमेकार्थः । किं तर्हि ? द्वयर्थो बह्वर्थश्च ।

नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम् ॥ २८ ॥

नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी
वाऽनेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी—

अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् ॥ २९ ॥

अशिष्य एकशेषः । किं कारणम् ? एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम्—'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

प्र०—इति पक्षः, अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न
वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्द एकैकार्थाभिधायीति सह-
विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्रार्थं अवस्थेयमिति
भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः—प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः,
विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषोऽर्थाभावाद् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्ति-

उ०—प्रथमेन मध्यमः, प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः । पुरुषे—प्रथमाद्यन्यतमे ।
एकत्वादिति । भेदावगमे हेतोरभावावित्यर्थः । प्रत्यक्त्वम्—अहंकारानास्पृश्यैतन्मयम् ।
पराक्त्यम्—तदास्पृश्यैतन्मयम् । आदिना प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे । प्रकरणादीति । गार्ग्य-
वित्थत्र बृहद्वृत्तोरिति भावः । यदा त्विति । 'त्यदादीना'त्येकशेषारम्भादिति भावः ।
आख्यातेनाभिधानमिति । 'प्रथमत' इति शेषः । पञ्चावृत्त्यादिप्रत्ययः समभिध्याद्वारा-

अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्यम्—‘एकोयमवशिष्यते, स च द्वयर्थो भवति बह्वर्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकोयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता बह्वर्थता वा शक्या लब्धुम् ? तच्चैकशेषकृतम् । नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । ते मन्यामहे—लोपकृतमेतत्—‘येनात्राऽन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतत्—येनात्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता बह्वर्थता वा भवति ।

उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्च इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति, न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् । तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वताऽवश्यं लोकः

प्र०—प्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमाणोऽनेकार्थः किमकशेषेण । वाचनिकी चेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्वयर्थ इति । ‘सरूपाणामकशेषोऽनेकार्थश्चैकविभक्तौ’ इति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्यादयमर्थोऽवगम्यते—शिष्यमाणः शब्दोऽनेकार्थाभिधायीति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानाद्येकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाऽप्रसङ्गादनेक एकशेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह—ऋथमिति । तच्चैकशेषकृतमिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिप्रादिवमित्यर्थः । लोपकृतमिति । लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति । एकशेषविधानेन । उच्येतेति । वचनादनेकार्थाकायाण प्रवर्तन्तां, यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति, न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनाऽनेकार्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । गामश्व-

उ०—दिति भावः । एवं चेदं वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्यम् । स्वरूपव्याक्रियदैव वास्य प्रत्याख्यानप्रायत्वाद् द्विवचनासिद्धेर्वा वास्य विशिष्य प्रत्याख्यानं भाष्ये इति बोध्यम् । असरूपत्वादिति । असमानशब्दत्वादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थः । ‘द्विवचनेत्यादिप्रश्नस्तु वृक्षावित्पाद्यभिप्रायकः सूत्रं प्रत्याख्यातुम् । निवृत्तिप्रसङ्ग इति । जातनिवृत्तौ मानाऽभावात्सत्त्वेष्वपि तद्वर्थाभावेन तद्वचोचप्रसङ्ग इति वक्तुं युक्तम् । यद्यपीति । शब्दार्थसम्बन्धस्वमित्यत्वादिति भावः । विप्रयोगः । इन्द्ररूपः । एतत्प्रतिपादिसमिति । भाष्ये—कृतमिति करोतिरेकशेषविधानसामर्थ्यलक्षणप्रतिपादने वक्षते, तेन शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेपि न क्षतिरिति भावः । छोपस्याऽभावात्प्रकृतत्वात्कृतत्वमर्थव्यगतेरनुपपन्नमत आह—लोपद्वारेणेति । एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकरमनुभवसिद्धमिति भावः । भाष्ये—बह्वर्थता वा भवतीति । वा चार्थे । कश्चित् चेत्येव पाठः । विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थः । एतदजानान इतरः जहते—उच्येत सहीति । तद्व्यापदे—वचनादिति । ‘वाक्यस्य वाचीयकार्थावत्यादिति

पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः 'केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुज्यते' इति । लोके चैकस्मिन् 'वृक्षा' इति प्रयुज्यते, द्वयो 'वृक्षा'विति, बहुषु 'वृक्षा' इति । यदि तर्हि लोकोऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं, किमर्थमेकशेष आरभ्यते ? अथ किमर्थं लोप आरभ्यते ? प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमास्मते, एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ।

ननु चोक्तं 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनाऽनेकस्याभिधानं'मिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्याऽर्थस्याभिधानं स्यात्तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याऽभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ ३० ॥

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते, यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यार्थवर्धौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यार्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । 'यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः' । 'यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्याय्यः ।

प्र०—इति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते, न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यद्वि तर्हीति । यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः । 'उच्येत तर्हीत्यतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः ।

तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते । यश्च द्वयर्थः शब्दो नाऽसौ द्वयर्थतां जहाति, बहुर्थश्च बहुर्थतां, रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च

उ०—भावः । संप्रत्ययः स्यादिति भाव्ये । अश्ववादिसमा स्यादित्यर्थः । 'तर्हि' शब्दस्य आऽर्थतया व्याख्याने मानं दर्शयति—सर्वो ग्रन्थ इति । भाव्ये—अथ किमर्थं लोप इति । अप्रतिष्ठित्यतो लोकत एव कर्मार्थप्रतीतिसिद्धिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । अनेन कोषेनाऽनुपपत्तेरेवाऽव्याख्यातमित्युक्तम् । न प्रत्यर्थमिति । ततश्च वृक्षश्च वृक्षमेति वाक्यं न स्यादिति भावः । इतराऽभिमतममूय दूषयति—प्रत्यर्थमित्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनैकाभिधानाऽभावादेकशेष आरम्भस्याऽभ्यधाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनाऽनेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्यादिति चेदित्यर्थः । यदप्येकेनेति । अपि वैत्युचयति—'नैकैकस्याभिधानं वयं निराकुर्मः, किं तु सहविवक्षायामेकेनैकाभिधानमपि स्वीकुर्मस्तेन वाक्यसिद्धिः । एकशेषारम्भश्च न कार्यः, इदं ह्यस्य तु प्रयोगाऽऽशनाच्च तज्जिवृक्षयोपि स' इति । स्वपीति । स्वीयस्वीमाऽर्थात्याग एव प्रथमार्थमिति भावः । आरम्भवाद्याह—यावतामिति । एष एव

‘यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य’ इति

चेदेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानम् ॥ ३१ ॥

‘यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य’ इति चेदेवमुच्यते । एषोपि न्याय्य एव—‘यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति’ ।

यदि तर्ह्येकेनाऽनेकस्याभिधानं भवति—सूक्ष्मन्यग्रोधौ, ‘एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ।’ एकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्पक्षेण

न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ ३२ ॥

‘एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न’ इति चेदनुक्तः सूक्ष्मेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानं भवतीति ? सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ।

प्र०—वृत्तश्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः । सूक्ष्मन्यग्रोधाविति । अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । पृष्ठावित्युक्ते पृष्ठस्य पृष्ठान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चेति । सरूपस्य विरूपस्य चैकस्याऽनेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । यावेति । ‘द्यौ’शब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानात्ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्वाकारः, गोतो णिदित्योकारान्तग्रहणाणिणत्वाद्वृद्धिरावादेशश्च । ‘पृथिवी’ इति द्विवचनान्तं, वा छन्दसीति पूर्वसवर्णोदीर्घः । पृथिवीशब्देनाऽत्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाद्यत्रार्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदपि विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते, तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेपि प्रत्याख्यात एकशेषः ।

उ०—न्याय्य इत्यर्थः । न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह—वृत्तश्चेति । एकस्य न स्यादिति । ‘प्रयोगे’ इति शेषः । प्रत्याख्यानवादी आह—यदप्येकेनेति । वृक्षावित्यादिदर्शनादिति भावः । सहेति । समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भावः । द्विवचनाद्यप्यस्यैवाह—उद्भूतेति । आरम्भवाद्याह—यदीति । एकेनैवेति । युगपदधिकरणवचनतारीत्येवार्थः । पृष्ठान्तरेणेति । सजातीयत्वात्कस्ति बुद्धिस्थितेति । भाष्ये—एकेनापीति । अपिनाऽमेकेनापि । प्रत्याख्यानवाद्येव युक्त्यन्तरमाह—उभयोरप्येकेनेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः ।

किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति, न पुनर्विरूपाणाम् ?

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ ३३ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ।

उभयदर्शनाच्च ॥ ३४ ॥

उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा—‘द्यावा ह क्षामा’† । ‘द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते’‡ इति । विरूपाणां किल नामैकेनाऽनेकस्याभिधानं स्यात्किं पुनः सरूपाणाम् ।

आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः ॥ ३५ ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एकाऽऽकृतिः, सा चाभिधीयत इति । कथं पुनर्ज्ञायते—‘एकाऽऽकृतिः सा चाभिधीयते’ इति ।

प्रख्याऽविशेषात् ॥ ३६ ॥

नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ।

प्र०—अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृत्तशब्दः प्रयुज्यते, न तु द्वन्द्वः, अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति—आकृत्यभिधानादिति । जातिः शब्दार्थः, तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेत्यर्थः । कथं पुनरिति । द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्याविशेषादिति । प्रख्या-बुद्धिः, तस्या अविशेषादेकरूपत्वात्तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव, एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्त इति । ‘गो रित्येतेन शब्दे-

उ०—तद्व्याचष्टे—सरूपस्य चेति । द्विवचनान्तमिति । अत एव पदकाले ‘पृथिवी इति’ इति प्रगुह्यत्वम् । ननु द्यावेत्यादाविव पृथ्वावित्यादावपि विजातीयानेकार्थाभिधानं स्यादिति चेन्न । स्वभावेन वारणात् । यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तत्र शक्यतावच्छेदकप्रकारक-बोधोदाहरीकारे तदनुगताकृतानेकव्यक्तिबोधो न्याय्य एवैकस्माद् द्रव्यपदार्थवादेपि । ‘शुद्धव्यक्ति-बोध’ इति वादिनां मनसि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ शक्तिप्रवृत्तात्पर्यग्राहकसत्त्वे एकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति सर्वथा द्रव्यपक्षेपि सूत्रं प्रत्याख्यातम् । इदमेव तन्त्रं—यदेकस्य गुणपदनेकार्थबोधकत्वम् । तदाह—प्रत्याख्यात इति । इदं च प्रत्याख्यातमर्थस्यान्य-

यद्यपि तावत्प्रख्याऽविशेषाज्ज्ञावते—‘एकाऽऽकृति’रिति, कुतस्त्वेतत्—साऽ-
मिधीयत इति ?

अव्यपवर्गगतेश्च ॥ ३७ ॥

अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामह ‘आकृतिरमिधीयत’ इति । नहि गौरित्युक्ते
व्यपवर्गो गम्यते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ।

ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ ३८ ॥

ज्ञायते खत्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्य-
स्मिन्देशेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानाति—‘अयं
गौ’रिति ।

प्र०—नोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्धविशेषानवधारणार्थं सामान्यस्याऽवसीयत
इत्यर्थः । कुतस्त्वेतदिति । भवतु सामान्यमेकं, तस्य तु बाहदोहादिकादामर्थक्रिया-
यामयोग्यत्वात्, द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रभः । अव्यप-
वर्गगतेऽनेति । अव्यपवर्गोऽभेदः—अविच्छेदः, अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः ।
जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका बाहदोहादय उपपद्यन्ते, जातितद्वतोऽभाभेदोप-
पत्त्याद् गौः शुक्ल इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ ‘प्रख्याविशेषा-
व्यपवर्गगते’ति किमर्थमुभयोर्हपादानम्, एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्ध-
त्वात् । नैप दोषः । अनभिधीयमानाऽपि जातिः संनिधिमारेण प्रख्याऽविशेषे
निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभि-
धानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया
अविशेषो नास्ति, भिन्नवृत्तालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

उ०—प्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृताऽपि दर्शितप्राथम्येव । नन्वेवमपि दृष्टो वृत्तारोऽत आह—न
त्विति । सहविवक्षायामेकजातीयाधानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्वप्रतिपादनाथं सूत्र-
मिति भावः । एकाऽऽकृतिरिति भाष्यस्य—‘अस्ती’ति शेषः । शब्दार्थः—शब्दप्रतीति-
विशेष्यः । बुद्धिरिति । प्रमाणिकेत्यर्थः । ननु व्यक्त्यैव स्यादेव प्रतीत्येककपत्तेरव-
गाह—गुणेति । आलम्बनेनेति । विषयेनेत्यर्थः । प्रत्यायित इति । ‘अनेकतोऽपी’त्यादिः ।
विशेषानवधारणादिति । ‘आभयभेदेपी’त्यादिः । अविच्छेदं व्यापते—अविशेष इति ।
सस्य गतिरिति । विशेषाऽनवगतेः पूर्वं सामान्यस्य शब्दतोऽङ्गातिरित्यर्थः । नर्त-
भावः—गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिग्रहः । शब्दात्प्रत्य-
योधश्च । व्यक्तीनां त्वान्वयत्वात्तानु न शक्तिग्रहो, नापि शुद्धानां तासां बोधः, तासां विशेष-
कपत्तेन विशेषावगतिप्रसङ्गात् । यथाकृतिकपादिकं शब्दबोधे भासते सामान्येन, तथा
विशेषोऽपि भासते । जातेः सत्यत्वे तु तदाप्रत्यवेनालोपादिना सामान्याकृतिकपादेरेव ग्रहण-

कः पुनरस्य विशेषः 'प्रस्थाऽविशेषा'दित्यतः ? तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—
'प्रस्थाविशेषाज्ज्ञायते चैकोपदिष्ट'मिति ।

धर्मशास्त्रं च तथा ॥ ३६ ॥

एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं, 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेये'ति
ब्राह्मणमात्रं न हन्यते, सुरामा च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं
ब्राह्मणमहत्त्वैकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् ।

कः पुनरस्य विशेषोऽन्यपवर्गगतेश्चेत्यतः ? तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—
'अन्यपवर्गगतेश्च, धर्मशास्त्रं च तथे'ति ।

प्र०—एकस्मिन्नुपदिष्टं 'गौरयं त्वया पदा न स्पृष्टव्य' इत्यादि वस्तु । अथैकमुपदिष्टं
यस्य तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गोत्वादि, सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः । उपोद्बलकमिति ।
उद्गर्तं बलं—प्रत्यक्षं, तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य । उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः ।
'प्रस्थाविशेषा'दित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रति-
पादनायाऽनुमानमिह जातिसद्भावे 'ज्ञायतं चैकोपदिष्ट'मित्यनेनोक्तम्, देशकाला-
वस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयाऽन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यसद्भावोऽनु-
मीयते इत्यर्थः । अथवा बलमुदीपयत्युपोद्बलकमुपगृह्यकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति ।
अनेनैतद्दर्शयति, न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा सर्वत्रेति
प्राह्यं, किं तर्हि ? अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकाराणामप्यविगीतप्रमाणभावस्मृतोप-
निबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सवेव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । एक-
स्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । अन्यपवर्गगतिरभ्रान्ता,

उ०—मिति न दोषः । प्रथमतो बालस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वापभ्यायं न
व्यक्त्यन्तरे आनयमादि दृष्ट्वा पूर्वजातशक्तिग्रहस्य जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थितिरिति तत्त्वम् ।
बाह्यादिक्रिया तर्हि कथमत आह—द्रव्यद्वारका इति । आश्रये करणमेव जाती तत्करण-
मिति भावः । अव्ययबोधे तु बाधज्ञानस्याऽप्रतिषेधकरवाच्च तदनुपपत्तिः, जातीत्यादिप्रयासो
बुधेति कश्चित् । सन्निधिमित्रेण—शक्तिग्रहे व्यक्तानुपलक्षणतामात्रेण । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय-
रूपेण—प्रत्यभिज्ञाविषयेण प्रत्ययेन । 'तदुत्पत्तिरित्येवमादिष्टाः प्रत्ययस्तादृश एवैत-
दुत्पत्तिरित्येव प्रत्यभिज्ञाविषयता, सा वैकारिता विनाऽनुपपन्नेति । द्वितीयेनाभिधाने
सिद्धेऽप्येकत्वं न सिध्यतीत्याह—तथा वनमिति । अविशेष इति । एकरूपत्वमित्यर्थः ।
वनशब्देन कदाचिदाग्निसमुदायस्य, कदाचित् पलाशसमुदायस्य, कदाचित्खदिरसमुदा-
यस्य कदाचिदाज्जादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्यम् । तथाह—भिन्नवृत्तेति । एकत्वे
श्रुत्यन्तरमाह—ज्ञायते चैकेति । आद्यव्याख्यानेऽप्याहारमयाज्ञाप्याऽस्त्वारस्याप्याह—
अथवेति । उपदिष्टमिति । भावे क इत्यर्थः । आधे—कः पुनरिति । अनेनापि

अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥ ४० ॥

अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपलभ्यते । किम् ? आदिष्व ।
तद्यथा—एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ।

विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टाऽऽदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुलभते ।
एवं तर्हि—

इतीन्द्रवद्विषयः ॥ ४१ ॥

तद्यथा एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् क्रतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एव-
माकृतिरपि युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—‘एकमनेकाधि-
करणस्थं युगपदुलभ्यते’ इति ।

नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तथैकशेषे ॥ ४२ ॥

यो हि मन्यते—‘नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते’ इति, एकशेषे तस्य
दोषः स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिधीत ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति ।

प्र०—स्मृतिकाराणामपि तत्रैवव्यवहारदर्शनादित्यर्थः । नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति, नहि
देवदत्तो युगपन्मथुरायां सुप्ने च भवतीत्यत आह—अस्मिन् खेति । अवयवी यद्य-
प्यनेकावयवस्थस्तथापि तत्सङ्गावे विवादाभासो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय
इति । ‘एकस्याप्यनेक’ इति वाक्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेऽवयवीभावे कृते वक्तिः
प्रत्ययः । सर्वत्रति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एकशेषेऽपीति ।

उ०—प्रथमाऽविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः । प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षशब्देन शाब्दमप्यत्रोच्यते ।

तत इति । तत्रेत्यर्थः । विप्रतिपन्नेति । देहात्मप्रत्ययवद्भ्रान्तत्वशङ्कयेति भावः । प्रयोगस्तु
‘विमतप्रत्ययो जातिविषयो, देशादिभेदेऽप्यवाधितैकाकारप्रत्ययत्वात् संमतवदिति । अत्र-
स्थेति । अवस्थाकृतभेदोपपादनेन च न व्यस्यैक्यं विषय इति सूचितम् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्य-
येति । द्विविधप्रत्ययेत्यर्थः । उपबृंहकमिति । भ्रान्तत्वाशङ्कानिवर्तनेन प्रमाणनिर्वाहकत्वम्
इत्यर्थः । न सादृश्येति । सादृश्यकपैकक्रियाकारित्वाद्विनिमित्तकभ्रमरूपा नेत्यर्थः । अग्नि-
गीतः प्रमाणभावः—प्रमाणत्वं यस्य स्मृतस्य—स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपविश्वरूपि-
यन्मानि यैस्तेषामित्यर्थः । इत्यस्य शब्दार्थत्वे होकमाह्वानवधनिषेधाद्येव प्रतीयेत । एकः क
इति चेत् ? यो यस्य तद्वाक्यव्यवकाशे बुद्धिस्थः स इति पुराण । जातेः पदार्थत्वे स न
दोष इति तात्पर्यम् । अन्यत्र कामचार इति । ‘सर्वेषां’मिति शेषः । एकैकैकस्याऽहवने
जातः शास्त्रार्थ इत्यन्यमाह्वानविषये सर्वेषां कामचारः स्यादित्यर्थः । नन्वेकमिति । जातिकृ-
मित्यर्थः । तद्भावे विवादादिति । ‘बीदादोना’मिति शेषः । किं सामस्येन प्रत्ययवद्भ्र-
मवयवी नोपलभ्यत इति वैषम्यादपि स न दृष्टान्तत इति भावः । साक्षात्कृत्वाद् आह्व-
नवयवी नोपलभ्यत इति वैषम्यादपि स न दृष्टान्तत इति भावः । साक्षात्कृत्वाद् आह्व-

द्रव्याभिधाने साकृत्यसंप्रत्ययः ॥ ४३ ॥

द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ?

तत्राऽसर्वद्रव्यगतिः ॥ ४४ ॥

तत्राऽसर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । अपरद्रव्यगतौ को दोषः ? 'गौरनुबन्धोऽ-
बोऽग्नीषोमीयः' इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत, अपरोऽशास्त्रोक्तम् । अशा-
स्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति, विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः ।

ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि, यद्यनवयवेन चोद्यते न चानु-
बध्यते विगुणं कर्म भवति, विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः । 'एकाऽऽकृति'-
रिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनम्—'एकशेषो न

४३—यद्येकस्याऽनेकसम्बन्धो नाऽनुपगम्यते तदैकः शब्दोऽनेकमर्थे सम्बन्धाऽभावात्
प्रत्याययेदित्यर्थः । उक्तमेवाऽर्थे समर्थयितुमाह—द्रव्याभिधाने इति । श्रुतिस्मृति-
विहितानां सर्वव्यवहाराणामप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषया चेदा-
कृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथाऽनुष्ठान-
सिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते—एकाकृतिरिति चेति । 'च'.

४४—आह—एकस्यापीति । 'एकस्याप्यनेक' इति पाठः । एकस्यापीन्द्रशब्दस्य यथाऽनेको
वागोऽङ्गिबेन विषय एव बोधज्ञानविषयश्च, एकदेशावच्छिन्नज्ञानेकवागो तथा दर्शनसंभवात्त-
थैकस्या अपि जातेरेको विषय आश्रयतयेत्यर्थः । 'अनेकस्य' इति पाठे एकोऽपि यथा इन्द्र-
शब्दोऽनेकवागस्य एकस्यापि बोधुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थः । अत्रययीभावे इति ।
इन्द्रस्य प्रातुर्भाव इत्यर्थः । सर्वेऽपि । प्रातुर्भावविषयेन्द्रशब्दकृपा तद्बोधाया वा एषा देवता
ग्रीष्मादिद्रव्यवत्सर्ववागोऽप्यङ्गतां युगपत्प्रतिपद्यत इत्यर्थः । भाष्येऽपि इन्द्रः—इन्द्रशब्दः ।
आहृतः—प्रातुर्भूतः । युगपत्सर्वप्राज्ञं भवतीत्यर्थः । यदीति । अनेकाधिकरणस्य पदेनाऽनेक-
संबन्धो विवक्षित इत्यर्थः । एवं चैकः शब्दो यथाऽनेकप्राज्ञे एतेन युगपद् गृह्यते तथा जाति-
रपीत्यर्थः । भाष्ये—अपरोऽशास्त्रोक्तमिति । एकः शब्दः प्रत्ययनिवेगित्वादेकं द्रव्यं गो-
क्यं बोधयेत्, तस्य केनचित्कालस्य कृते परस्तेन वा गत्वान्तकालस्योऽशास्त्रार्थः स्यात् । एवं 'न
ब्राह्मणमित्यादावप्येकस्य ब्राह्मणस्याऽवधो विषयस्तत्राऽव्यविषये सर्वेषां कामकारेण प्रवृत्ता-
वपि न प्रायश्चित्तं स्यादिति बोधम् । सर्वपुरुषान् प्रत्येकव्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमानः ।
अयानुष्ठानेति । अयं भावः—जातेः साक्षादनुबन्धनाद्यसम्भवाद् व्यक्तिकारणा तदाप्य, तत्राऽ-
नुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्तिकारकमेव तदाधीयते । तत्राकृतेरेकत्वे विनिगमनात्वर-
हास्य'व्यक्तिकारकमेव तदाधीयते । आकृतेरेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति । एषाऽऽकृत्याऽऽस्थाऽऽ-
कारजाप्यशब्दोऽनुपपन्नोऽत आह—तुशब्दस्यार्थे इति । भाष्ये—अनवयवेनेति । आयाज्यया
व्यक्तिविधौ 'अवयवा' इत्युच्यन्ते । अनवयवेन । व्यक्तिविरोधानाल्लभनेनेत्यर्थः । सम्भा-

वक्तव्य' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते, यथाऽऽदित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयाऽपि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ।

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेः ॥ ४५ ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्तेर्मन्यामहे—'आकृतिरभिधीयत' इति ।

प्र०—शब्दस्तुशब्दस्याऽर्थः, वक्ष्यमाणार्थाऽपेक्षया समुच्चये वा । स चेदानीमिति । एकत्वे जानरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकरोपारम्भः प्रत्याख्यायते । अनेकत्वे त्वारब्धव्य एवैकशेष इत्यर्थः ।

एवं तर्ह्येति । सर्वाभिव्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात्सर्वत्रैवाऽभिन्नबुद्ध्युत्पादनात्प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नभिः द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनाऽऽदित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येऽपि पदार्थं जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाश्रयणान् परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातिगुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति । 'शास्त्रमित्यध्याहारः । अथवा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयापीति । जातेरेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाऽऽचष्टे—चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्य—आग्नेयादेः । उपाधिवृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः, तस्य वृत्तिः—प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति—'यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाऽशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एके-

उ०—अयमेकशब्देनोक्त आह—सर्वाभिरिति । भेदकाऽभावाच्च भेद इति भावः । प्रत्यक्षाविरोधाद्भिन्नाहकमानविरोधाच्च भेदाऽनुमानमसङ्गतमिति भावः । नन्वादित्यस्य प्रत्येकं समाप्यभावेन दृष्टान्ताऽसङ्गति मत्वाह—प्रतिदेशमिति । अनभिधेयाया इति । शक्यतावाच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः । यद्वा प्राधान्येनाऽनभिधेयाया इत्यर्थः । परित्यक्तभेदमिति । परित्यक्ताऽवस्थारभेदमित्यर्थः । ननु द्रव्यस्य प्रत्येकं समाप्तेः प्रकृतेऽनुपयोगोऽत आह—शास्त्रमिति । शब्देनाभिधाने इति । प्राधान्येनेत्यर्थः । नन्वेवं 'चोदनायां चैकस्येति चोऽनुपपन्न इत्यत आह—वाक्यकार इति । प्रयोजनानि । प्रयोजनान्तराणि । समुच्चयेनेति । 'द्रव्याभिधाने व्याकृत्यसंश्लेषः' इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम् । एकस्याग्नेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्ववदित्यस्य पुनः पुनः प्रवृत्तेरिति वातिकार्यः । समासव्यापत्वात् । एकस्येति व्याचष्टे—सामान्यस्मेत्यादि । 'अष्टाकपालत्वादी'त्यादिपदेन निर्वापः । अत एव भाष्ये स एव दर्शितः—'एकं

‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्’ एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते । यदि च द्रव्यं पदाथः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत ।

कः पुनरेतयोर्जातिचोदनयोर्विशेषः ? एका निवृत्तेन, अपरा निर्वर्त्येन ।

द्रव्याभिधानं व्याडिः ॥ ४६ ॥

द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं मन्यते—‘द्रव्यमभिधीयत’ इति ।

तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ॥ ४७ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्मणी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति ।

चोदनासु च तस्यारम्भात् ॥ ४८ ॥

चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे—‘द्रव्यमभिधीयत’ इति । ‘गौरनु-

प्र०—नैव यजमानेन सकृदेवाऽष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्येत, नाऽन्येन नाप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनरिति । ‘गौरनुबन्धः’ इति, ‘आग्नेयमष्टाकपाल’मिति चानयोरित्यर्थः । एका निवृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते । अपरा निर्वर्त्येनेति । आग्नेयो-ष्टाकपालश्चोदनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निवृत्ते भेदाऽ-प्रहणाद् द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्ये, सादृश्याऽप्रहणादित्यवस्था-भ्रमणीया जातिः । द्रव्याभिधानमिति । जातार्थविकल्पाऽक्षमत्वेनाऽभावं मन्यमानो व्याडिर्द्रव्यमेव शब्देनाऽभिधीयत इति मन्यते ।

उ०—निरूप्येत्यादिना । प्रवृत्तिरिति । पुनः पुनर्वृत्तिरित्यर्थः । उत्पाद्यत इति । उत्पाद्यत्वेन बोध्यत इत्यर्थः । ननु प्रकाशभेदेऽपि द्वितीयोपगमासे किं बीजमत आह—सत्रेति । ‘रूप-सामान्याद्वा सिद्ध’मिति अङ्गुणितिमूत्रस्थभाष्यरीत्या निष्पन्ने । ‘इदमभिधेयं’ ‘नेद’मिति विवेकाऽप्रहादित्यर्थः । ननु तत्राप्युक्तरीत्यैव प्रवृत्तिः स्यात्त आह—सादृश्येति । तस्य ससंयन्त्रिकत्वेन प्रतियोग्यन्तरानुपस्थितेरिति भावः । ननु व्यक्तिगतत्वान्तर्यव्यभि-चारयोः सत्त्वाज्जाती कृत्तिरित्याशङ्क्य जातिरेव नास्तीत्याह—वृत्तिविकल्पेति । जातिर्न तावद् द्रव्येषु इयास्यवृत्तिः, एकाग्रयनाशेऽप्रतीत्यापत्तेः । किं च ‘गामालभेते’त्यादिनोदनासु सर्वद्रव्यात्मभाषति । प्रत्येकसमाप्तौ तु द्रव्यान्तरे तदनापत्तिः, तत्रापि सत्त्वे ‘एकाकृति’रिति प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । ‘तत्तत्संस्थानाद्युपलक्षितमधिष्ठानत्वेतन्ममेव द्रव्य’मिति नाऽनन्त्य-व्यभिचारविति तात्पर्यम् । भाष्ये चोदनास्त्विति । प्रवर्तकभाष्येषु, तस्य—द्रव्यस्य आरम्भ-णात् । इदमुपलक्षणम्—आरम्भणालम्भनादिकरणादित्यर्थः । तत्रारम्भणं—क्रयो, वध्मनं वा ।

बन्ध्योऽजोमीषोमीय' इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्य आत्मणात्मन-
प्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ।

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥ ४६ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नद्योको देवदत्तो युग-
पत्सुध्ने भवति मथुरायां च ।

विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥ ४७ ॥

किम् ? विनश्येच्च प्रादुर्प्याच्च । 'श्वा मृतः' इति, श्वा नाम लोके न
'प्रचरेत् । 'गौर्जातः' इति, सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् ।

प्र०— आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवादपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते, द्रव्ये तु कार्यं
प्रवर्तते, अयुक्तं चैतत्, न ह्यन्यस्य चोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति ।
तस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यते इति न्याय्यम् । न चैकमिति । न च हेतुरहितेनादित्य-
दृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति, देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनात् । श्वा मृत इति ।
अभिव्यक्तविनाशे जातेस्तिरोभावात्पिण्डान्तरे श्रुति प्रत्ययो न स्यात्, शतप्रत्यय
इवैकाऽपाय इत्यर्थः । यद्वा आश्रयाऽपाये आश्रितस्याप्यपायोऽवयवापाये अवयविन
इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः । गौर्जात इति । जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तव्यं,
तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्ययत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्ययत्त्वप्रसङ्गः । अनवकाश-
मिति । पदार्थान्तरप्रत्ययस्याऽवकाशाऽभावात् । अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्व-
मष्टव्यम् । अन्यथा—

उ०—जातिवादे वृणमाह भाष्ये— आकृतौ चोदितायामिति । कार्यसंबन्धित्वेन चोदिताया-
मित्यर्थः । तच्छेवपूणेन व्याप्ये—अयुक्तमित्यादिना । तत्रैव वृणान्तरं—नचैकमिति ।
विपर्ययस्यापीति । सत्यप्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः । एवं चानेकद्रव्यगतैका जातिरभ्युपगम्यते
न शक्यत इति भावः । ननु जातेर्मित्यत्वात्कथं नाशादि । किं चैकनाशेपि व्यवस्यन्तरेणाऽमि-
व्यक्तजात्या या प्रचरेदेवेत्यत आह—अभिव्यक्त्येति । 'व्यासज्यवृत्तिर्जातिः सर्व-
व्यक्तिभिः संभूयाऽभिव्यज्यते' इति मते इदं वृणम् । जातेर्नाशश्च तिरोभाव एवेत्यर्थः ।
एवं च 'श्वा नाम लोके न संचरे'ति भाष्यस्य,—व्यवस्यन्तरे अत्रत्यविषयो—न
सञ्चरेत्—न स्यादित्यर्थः । एवं विनाशपदं व्यक्त्यु पदं संपरं, 'तथे'ति परामृष्टमाकृतौ
तिरोधानपरमित्ययुक्तमिति मत्वाह—यद्वेति । आविषको धर्मविषयो जातिरिति भावः ।
जातेनेति । व्यासज्यसर्वाश्रयवृत्ति गोत्वं सर्वाश्रयज्ञानैरभिव्यक्तव्यमभ्यधा गोत्वज्ञानमेव न
स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्हि तत्प्रत्यक्षत्वात् तदाश्रयसर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये—अनव-
काशमिति । अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहितं गोभूतं गोत्वप्रत्यक्षाय गोकर्तृ वस्तु सर्वं प्रत्यक्षं
स्यात् । गोव्यक्तीनामन्यत्वात्तदावकाशत्वमित्यर्थः । न विद्यतेऽवकाशो यस्मादिति बहुव्रीहि-

अस्ति च वैरूप्यम् ॥ ५१ ॥

अस्ति खल्वपि वैरूप्यं—‘गौश्च गौश्च’, खण्डो मुख इति ।

तथा च विग्रहः ॥ ५२ ॥

एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति—गौश्च गौश्चेति ।

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥ ५३ ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः ।

अक्षाः पादा माषा इति ।

प्र०—

‘नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चात्त चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥’

[इति दोषापत्तिः । ततश्च—]

‘व्यक्त्यैवैकत्र सा व्यक्ता ऽभेदात्सर्वत्रगा यदि ।

जातिर्हृदयेत सर्वत्र’—

इति, सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः । अस्ति च वैरूप्यमिति । तस्माद् द्रव्य-
मेवास्तु, न तु सामान्यम् । नष्टोक्तस्य भेदाऽभेदौ विरुद्धावुपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थ-
क्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । गौ[श्च गौ]श्चेति । भेदाधिष्ठानः
समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाऽभिधेयत्वयोने स्थादित्यर्थः । आकृतावर्पाति । यदर्थ
आकृतिपक्षपरिग्रहस्तदेव न सिध्यति, नहि शकटाक्षदेवानाक्षादिव्येकाकृतिमद्भावः ।

उ०—रिति तात्पर्यम् । अत्र पक्षेऽप्याहारकृतेषांपक्षारपक्षान्तरमाह—अथवेति । नायातीति ।
उत्पन्ने गवि इत्यव्ययन्तरादायातीति न शक्यं वक्तुं, तस्य निष्क्रियत्वात् । ‘न याती’ति पाठे—
उत्पन्नव्यक्ति इत्यव्ययन्तरादागत्य न प्राप्नोतीत्यर्थः । न च तत्रासीदिति । प्रागाश्रयाऽभावा-
दित्यर्थः । तत्रैव हेतुमाह—अस्ति पश्चादिति । यतः पश्चादेवाऽस्ति अतः पूर्वं नासी-
दित्यर्थः । एतेन ‘मा यासीमा च भूतत्र गोत्व’मिति वरास्तम् । ननु सक्रियत्वमङ्गीकृत्याऽ-
दोनागमनमस्त्वव आह—न चांशवदिति । निरवयवत्वेनाऽशाऽभावादित्यर्थः । ननु पूर्वमाधारं
व्यक्त्याऽत्रैवायातीत्यत आह—जहातीति । पूर्वत्रापि प्रतीतेरिति भावः । तस्मात्सर्वत्रैवेति
वाच्यं, ततश्च कयाचित्पक्षेन व्यक्ता साऽभेदात्सर्वत्रैवेति वाच्यम् । ततश्च सर्वत्र हृदयेत ।
तदाह—सर्वत्रैवेति । अत्र पक्षे—गोभूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्याप्तं तुल्यव्यक्तित्वेन जात्यन्तराव-
काशरहितं सर्वं स्यादिति भाग्यार्थः । जातिसङ्करप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् । नहीति । एवं
च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मिन्निबद्धत्वमप्यपत्तेरभावाद् द्रव्यमेव पदार्थ इति भावः ।
भाष्ये—गौश्च गौश्चेत्यनेनाभिमत वैरूप्यमुपपादयति—भेदेति । एवं खण्डो गौमुण्डो गौरिति
च न स्यादिति भावः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः—तद्विषयः । भाष्ये—अस्ति च वैरूप्यमिति
वाक्यस्य ‘च’शब्दं व्यापकं—तथा च विग्रह इति । एकार्थत्वे पर्यायाणामिव सहप्रयोगो न
स्यादिति भावः । भाष्ये—व्यर्थेति । विजातीयोऽभेदाऽसकृत्पक्षदेवित्यर्थः । मुक्तसंशय-
मिति । ‘एकदोषाङ्गीकरण’मिति दोषः । आत्यभावो व्याप्तिमते ढक्त्वं निरस्यति—आकृति-

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्याऽनित्यत्वात् ॥ ५४ ॥

लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ? 'गुणस्यानित्यत्वात्' । अनित्या गुणा अपायिन उपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः ? 'ने'त्याह । स्त्रीपुंन-पुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते, कदाचिद्वित्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन, कदाचित्स्त्रीत्वेन, कदाचित्पुंस्त्वेन, कदाचिन्नपुंसकत्वेन ।

भवेद्विङ्गपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्वेन कदाचिद् बहुत्वेन 'एकाऽऽकृति'रिति प्रतिज्ञा हीयेत, यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् 'एकशेषो न वक्तव्यः' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि—लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ? 'गुणविवक्षाया

प्र०— इदानीमाकृतिवादी दांपान्परिहर्तुमाह—लिङ्गेति । आकृतिसद्भावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः, सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात्कश्चिन् पदार्थः कांचिद्वाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वा सर्वः । गुणाश्चाऽत्र द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः । तैश्चाकृतरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसङ्ख्यासिद्धिरित्यर्थः । अनित्या इति । कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिरडेनाऽऽकृतिर्व्यव्यते, कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन । कदाचिद्काधारस्था प्रतिपाद्यते, कदाचिन्काधारस्थेत्यर्थः । किं य एत इति । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धाः, न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतु-रुपपद्यत इति प्रश्नः । प्रकरणादर्थेतिश्रय इत्याह—नेत्याहेति । वचनपरिहारस्तिवति । लिङ्गपरिहारे न किंचिद् दुष्यति, वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने 'एकाकृति'रिति प्रतिज्ञा-हानिः, द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याऽप्यभ्युपगमात् । द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः । गुणाविवक्षाऽनित्यत्वादिति । स्वत आकृतेरेकत्वं, द्वैवगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः । आश्रयधर्मैराश्रितानां

उ०—सद्भाव इति । 'अथवे'त्यादिना व्याख्यातं 'सर्वं' गोभूतमित्यादिदोषं परिहरति—सर्व-गतत्वेपीति । सङ्करोपि न, परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैकत्र स्थितेः सङ्करत्वात्, न स गोत्यादीनामिति भावः । भाष्यारूपारोप्या दोषस्तु जातेः प्रत्येकं परिसमाप्यङ्गीकारेण सूक्ष्मः एकैकशक्त्यव्यङ्ग्यत्वाच्च न 'विनाशो'त्यादिदोषः । न तु सर्वमिति । यथात्मनो व्यापकत्वेपि कश्चिच्छरीरे दृष्टिदेवात्मास्फुरति न सः सर्वत्र तद्वदित्यर्थः । एकार्थसम-वायेति । तेन च निमित्तेन जातौ लिङ्गसङ्ख्यारोप इत्यर्थः । भाष्ये—गुणस्येति । जातावेक-वचनम् । अनित्या इति । अनियता इत्यर्थः । अपायित्वोपायित्वाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दूषितम् ।

अनित्यत्वात्' । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति, कदाचिद्वित्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन, कदाचित्स्त्रीत्वेन, कदाचित्पुंस्त्वेन, कदाचिन्नपुंसकत्वेन ।

भवेद्विलिङ्गपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्वित्वेन कदाचिद् बहुत्वेन, 'एकाऽऽकृति'-रिति च प्रतिज्ञा हीयेत, यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम्—'एकशेषो न वक्तव्य' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति ।

लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् ? आविष्टलिङ्गा जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्तलिङ्गं न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ?

प्र०—व्यपदेशः । यथा 'संपन्नो यवो' 'विनष्टो यव' इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते, तथा लिङ्गसङ्ख्याभ्यामपीत्यर्थः । भवेदिति । अभ्युपगमे विरोधाऽभावात् । वचनपरिहारस्तुव्युपगमं विरुणद्धि । द्वित्वबहुत्वयोगाभ्युपगमनैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । लिङ्गपरिहारश्चापीति । 'विशेषणानां चाजाते'रित्यत्रोक्त- 'माविष्टलिङ्गा जाति'रिति । ततश्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः । यथा ग्राम्यपशुजातयः संघे स्त्रीत्वमेवोपाददते—'गाव इमा' इति, अन्यस्तु पुंस्त्वमेव, 'ब्राह्मणा इमे' इति यथेत्यर्थः । तस्मादिति । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति । स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रयमाणे लिङ्गान्तरेण सम्बन्धो

उ०— बहुवचनवदिति । आश्रयगतसङ्ख्यावदाश्रययोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्यभिमानः । जातिर्व्यपदिश्यत इति । 'यव' इत्येकवचनेन तत्र जातिप्राप्त्याऽवगमादिति भावः । एवं चाऽऽरोपितद्वित्वादिना न प्रतिज्ञाहास्यादीति तात्पर्यम् । अभ्युपगममिति । 'गौण्य-प्युत्तरा सङ्ख्या पूर्वा सङ्ख्यां बाधते' इति भावः । आविष्टलिङ्गेति । स्वाश्रयेऽनेकलिङ्गसत्त्वेऽपि स्वयं यत्किञ्चिदेकमेवोपादत्ते । तथा चाऽनेकलिङ्गत्वाऽसिद्धिरिति भावः । उक्तमेवाऽर्थं दृष्टान्तेनाह—ततश्चेति । न चैवं लिङ्गस्याऽसिद्धिः, कुतः ? ब्राह्मणशब्दवाच्यया जात्या ब्राह्मणी पदार्थः, इयं ब्राह्मणव्यक्तिरिति ब्राह्मणवस्तु, ब्राह्मणी द्वारा इत्यादिष्ववहारानुपपत्तेरित्याशयः । सिद्धान्तवादीति । आकृतिवादीत्यर्थः । स्तनकेशादीति । केशो—भगम् । लिङ्गान्तरेणेति । 'ब्राह्मणी द्वारा' इत्यादौ द्रव्यद्वारा जातेलिङ्गान्तरेण योगो न स्यात् । तदस्तीत्यादौ च कस्यापि लिङ्गस्य योगो न स्यादिति भावः । शब्दविशेषाऽपेक्षया तु जातेरविष्ट-लिङ्गबोक्तिरिति तात्पर्यम् । भाग्ये—कृतान्त—सिद्धान्तः । किमिति । संस्वाभावप्रसव-

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति ?

संस्त्याने स्त्यायतेर्ङ् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ।

ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमान् ? अधिकरणसाधना लोके स्त्री—स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनं—स्त्यानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केषाम् ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः—संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्रात्पीयांसो गुणास्तत्राऽवरतस्त्रयः—शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था ? विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयोरप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र 'लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वा'-दिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः ।

प्र०—न स्यात् । तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमःपरिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिहासमध्यस्थाऽवस्थाः शब्दैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते । आत्म-

उ०—शब्दयोः कोऽर्थ इति प्रश्नः । उत्तरं—संस्त्यान इति । संस्त्यानेऽभिधेये सप्तायतेर्ङ् प्रत्य-
यान्तः स्त्रीशब्द इत्यर्थः । सूतेः सप्—सकारस्य पकार इत्यर्थः । प्रसवेऽभिधेये पुमानिति
शब्दः । गर्गः—शुक्रं, स्त्यायति—शोणितेन संधीभवतीत्यर्थः । सूते—शुक्रं त्यजति, योनि-
रूपे आधारे । स्त्यानम्—अपचयः । प्रवृत्तिर्द्विः । शब्देत्यादि । इदमुपलक्षणं सत्त्वादि-
कार्यमात्रस्येति बोध्यम् । उपलक्षणत्वं ध्वनयन्नुक्तयोर्व्याप्तिमाह—सर्वाश्चेति । मूर्तयः—
पदार्थाः । 'एवमात्मिका' इत्यस्य विवरणं—संस्त्यानेत्यादि गन्धवत्य इत्यन्तम् । पृथिव्य-
पेक्षयाऽप्यु अल्पे, अप्पृथिवीभ्यां तेजसि अल्पे, इत्यल्पीयांसः । त्रय इत्युपलक्षणं वायौ
रूपाऽम्बावायु, आकाशे स्वर्षास्याऽप्यम्बावायु । वस्तुतस्तेजोवच्चरूपाणां सर्वमूर्तीनां त्रिवृत्करण-
मात्रमभिप्रायेणैदमुक्तम् । वायवाकाशशब्दवाच्ययोर्लिङ्गव्यवहारस्तु ईश्वर इव स्वकार्यतेजोऽवच्छ-
गतोपचयारोपेणेति, बोध्यम् । प्रवृत्तिः खल्वपीति । परिणाम इत्यर्थः । प्रतिक्षणपरिणामि-
त्वाद्वस्तूनाम् । नहीति । अस्याऽवतिष्ठत इत्यनेनान्वयः । 'किं तु परिणमत एवे'ति शेषः ।
तच्चोभयमिति । इदमप्यपचयरूपमित्यर्थः । सर्वत्रेति । पदार्थे इत्यर्थः । सर्वदेत्यपि बोध्यम् ।
कैषटे—गुणानामिति, शब्दादीनामित्युपलक्षणं सत्त्वकार्यमात्रस्य । अन्यथा शब्दे लिङ्ग-

वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । वचनपरिहारश्चायुपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एववचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ती’ति ? एवं स वक्ष्यति—‘एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचन’-मिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न ग्याभाविकान्यदृग्मयेवं वक्ष्यामि—‘एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन’मिति । नह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो, द्रव्यपदार्थिकस्य वाऽऽकृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः । कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद् गुणभूतम् । आकृतिपदार्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता, द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ।

गुणवचनवद्वा ॥ ५५ ॥

गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा—गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति । यदर्मा द्रव्यं श्रितो भवति

प्र०—नस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाद्विज्ञांशः । वाचनिकानीति । संकीर्णप्रयोगोपलम्भादसङ्करार्थो यथा द्रव्यपदार्थिकस्य वाचनिको वचनतयमस्तथाऽऽकृतिवादिनापि । स ह्येवं व्याचष्टे—एकाश्रयसंबन्धविवक्षायामाकृतरेकवचनं, यथा पशुना यजेतेति । अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने । ननु द्रव्यस्याऽनभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतर्वचनोपकार इत्याह—नर्हति । तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः । यदसाविति । जातितद्वतोरभेदायवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः

उ०—व्यवहारो न स्यात् । तासां लिङ्गत्वे प्रमाणं दर्शयति—शब्दकेति । शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थः । अप्रवृत्तिधर्मत्वेऽपि—स्वतो लिङ्गहितत्वेऽपि । अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । परिणामवदन्यतादात्म्याध्यामेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थः । एवं च प्रवृत्तिपरिणामविशेषरूपजातेः स्वत एव लिङ्गयोग इति तात्पर्यम् । भाष्ये—कथं तरेयेति । ‘असङ्करेणे’ति शेषः । ननु शब्दनिर्यतायां ‘वाचनिकानां’त्यदुष्कृत आह—संकीर्णतः । ‘गोदौ’ ‘पञ्चाला’ इत्याश्वावेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन साङ्ग्यमिति भावः । व्याचष्टे इति । ‘द्रव्यकथो रित्यादिसुत्राणाति भावः । अभिधेयत्वेऽप्यसंज्ञकत्वात्कथं तत्कृत उपकारोऽन आह—तत्र यथेति । भाष्ये—द्रव्यं गुणभूतमिति । अस्त्योपपन्निकत्वा ‘जात्याख्याया’मितिसूत्रे । साधनसङ्ख्याकृत इति । साधनसङ्ख्यारोपकृत इत्यर्थः । इत्यदोष इति । एवं च लिङ्गयोगः स्वत एव, सङ्ख्यायोगरूपारोपेण । ‘एका आकृति’रिति प्रतिज्ञा चाऽनागमितसङ्ख्याभिप्राया । नाप्येकशेषारम्भः, अनेकशब्दप्रयोगे मानाऽभावादिति तात्पर्यम् । अत्र भाष्ये द्रव्यपदार्थवादे आकृते-

गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिताऽऽकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति ।

अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥ ५६ ॥

आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वाऽऽकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ।

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥ ५७ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । तद्यथा—एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ।

विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमादित्यं युगपदुपलभते ।

एवं तर्हि—‘इतीन्द्रवद्विषयः’ । तद्यथैक इन्द्रोऽनेकस्मिन्कृतुशत आहृतो युगपत्सर्वत्र भवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति ।

अविनाशोऽनाश्रितत्वात् ॥ ५८ ॥

प्र० प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसङ्ख्याग्राहिणीत्यर्थः । ‘चोदनासु च तत्सारम्भा’दिति यदुक्तं तत्परिहागथेमाह—अधिकरणगतिर्गतिः । ‘यथा’ऽप्रिरीनीयता’मित्युक्ते केवलस्याग्रेरानयनाऽसंभवान्नान्तरीयकत्वाच्चोदितमपि पात्रमानीयते, एतदेवाग्रेरानयनं यत्पात्रमथस्य, तथा आकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात्साहचर्याद् द्रव्यमभिविद्यन्ते । सर्व एवाकृते. क्रियायांगोऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्य-

उ०—विशेषणत्वोक्त्या तज्जात्यनुगतीकृतानेकव्यक्तिशोधस्यैकमादेय शब्दात्सम्भवेन नानाशब्द-प्रयोगाऽप्राप्त्या तत्पक्षेऽप्येकशेषो न कार्य इति सूचितम् । जातिवादे व्यक्तिद्रव्यवादे जातिः शक्यताच्छेदिकेति च सूचितम् । ननु ‘गुणवचनानां’मित्यादिवचनात्तत्रास्तु तथा, इह स्वजातिरिति निषेधात्कथं तत्प्रवृत्तिरत आह—जातितद्गतोरिति । न त्वत्र तद्वचनप्राप्तिः । अत एव ‘गुणवचनव’दिति भाष्य उक्तमिति भावः । यद्यपि जानेराश्रयतो न लिङ्गादीति ‘विशेषणानां चेत्यत्रोक्तम्, तथापि विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेधः सः । तत्राश्रयपदेन विशेष्य-ग्रहणात् । इह स्वाश्रयपदेनाऽऽधारे गृह्यत इति न विरोध इति भावः । अत्र चाऽभेद-एव वीक्ष्य, ‘यो यदभेदमापन्नः स स्वाऽभिज्ञाश्रयगतलिङ्गवचनादिग्राही’ति नियमात् । इयांस्तु विशेषः शुद्धादिशब्द-तस्य गुणानां गुणिना भेदाऽभेदविवक्षे, शब्दवाच्यजातेस्त्वभेदविवक्षे-वेति । परं तु तयोर्भेदमादाय ग्रन्थयोजने तदभेदाद्वारम्भणादीन्यपि तत्र भाविष्यन्तीत्यधि-करणगतिरित्युक्तप्रमथानुत्थानमतो गुणवचनानां विशेष्यगतलिङ्गादिग्राह्यत्वजातेराश्रयगत-

द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः ? 'अनाश्रितत्वात्' । अनाश्रिताऽऽकृतिर्द्रव्यम् ।

किमुच्यते 'अनाश्रितत्वा'दिति, यदिदानीमेवोक्तम्—'अधिकरणगतिः साहचर्या'दिति ?

एवं तर्हि—'अविनाशाऽनैकात्म्यात्' । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः ? 'अनैकात्म्यात्' । अनेक आत्माऽऽकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा—वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति ।

प्र०—द्वारकः संप्रदानं । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं, नैवमाहुः । अन्यथापि प्रत्ययाभिधानयोगात्कृतिनिमित्तयाभावाश्रितत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः सम्बन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा, पृच्छति—किमुच्यते इति । अनैकात्म्यादिति । पूर्वोक्त एवाऽर्थो विशिष्याऽनेन प्रतिपाद्यते । नित्या आकृतिरेका सधेत्रगा, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैव्यभिचारः । वृक्षस्थोऽवतान इति । यथा वृक्षस्थोपरि द्वाचादिलताऽवतानः स्थितौ न वृक्षविनाशमनु विनश्यति तथा जाति-

उ०—लिङ्गादिप्राहित्वं स्वभावदित्येतद्वाच्यार्थमाहुः । भाष्ये—आकृताविति । 'प्रधानभूताया'मित्यादि । आकृतिरेव तज्जन्यबोधे प्रधानं, क्रिया तु पात्रे इव द्रव्य इति भावः । शाब्दबोधे तु न बाधज्ञानं प्रतिबन्धकमिति न तदनुपपत्तिः । सर्व एवेति । 'गौरानीयता'मित्यादिरपीत्यर्थः । भाष्ये—आरम्भणं—क्रयः । आलम्भनं स्पर्शः । आकृतिमहचरित इति । आकृत्याश्रये इत्यर्थः । इतीन्द्रवदिति । स्वभावादेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेककृतित्वं जातेरभ्युपगम्यत इत्यर्थः । नन्वेकद्रव्यकृतित्वेति सामान्यलक्षणविरुद्धमेतद् आह—यथेति । द्रव्याधीनस्थितिकारमाश्रितत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अन्यथापीति । कर्णशक्नुयनधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तद्वच्छिन्नतया श्रोत्ररूपत्ववद् द्रव्यमाश्रितस्यापि महासामान्यस्य नित्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिन्नतया गोवादिरूपतेत्यर्थः । 'अन्यत्रापीति कचित् पाठः । तत्र व्यक्त्यन्तर इत्यर्थः । प्रत्ययो—ज्ञानम् । अभिधानं—सन्त्यः । पूर्वोक्त एवेति । अनाश्रितत्वादित्येव एवेत्यर्थः । भेदादिति । नित्यमेकमनेककृतिकृति सामान्यम्, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेद इत्यर्थः । अनैकात्म्यादित्यस्य भिन्नस्वभावत्वादित्यर्थ इति भावः । ननु विग्रहसमये दृष्टापत्तिरत उक्तं—समुच्चयोपपत्त्येति । तत्र तु सहविवक्षाऽभावात् दृष्ट इति भावः । सहविवक्षया तु न तथा प्रयोगोऽभिधानादिति बोध्यम् । द्रव्यगतलिङ्गादिप्राहित्ववत्तद्गतभेदप्राहित्वमपि तस्या इति बोध्यम् । भिन्नास्त्विति । आश्रयभेदात्कर्म्मभेदाच्चेत्यर्थः । तदेवेति । समधेतसमवायेनेत्यर्थः ।

वैरूप्यविग्रहौ-द्रव्यभेदात् ॥ ५६ ॥

वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः ।

व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् ॥ ६० ॥

विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धं सर्वम् । अश्रोतेरक्षः, पद्यतेः पादः, मिमीते-
र्माषः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् ।

अपरस्त्वाद्—पुराकल्प एतदासीत्पोडश माषाः कार्षापणं, षोडशर्पलाश्च
मापशम्बद्धः । तत्र सङ्ख्यासामान्यात्सिद्धम् ॥ ६४ ॥

प्र०—रपीत्यर्थः । वैरूप्यविग्रहाविति । द्रव्याणां । स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यप्रहावित्यर्थः ।
तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्या विग्रहो न विरुध्यते ।
क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं
तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा 'पाचक' इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं
समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपक्रोति । यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात्पटे
लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । पुरा कल्पे प्रसिद्धोऽर्थः संप्रति निमित्ता-
ऽभावेपि तथैव व्यपदिश्यते । मापशंवटय इति । तत्र षोडशभागत्वेन माषः
प्रसिद्धस्तथैव कार्षापणं माषः [षोडशभाग इति] षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपा-
दत्ते मापशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । संख्यासामान्यादिति । संख्यैव सामान्यम्,
अभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेक-
स्मिन्षोडशे । एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वासंख्या-
सामान्यमुच्यत इत्यदोषः । अथ 'डित्था' इति भिन्नेषु संज्ञित्वेकाकत्ययागात्कथमेक-
शब्दवाच्यत्वम् ? । उच्यते—भिन्नडित्थशब्दगतं डित्थशब्दत्वं नाम यथा शब्देऽप्यभिन्न-

उ०—आश्रयान्तरगतं—पाकक्रियागतम् । सामान्यं—पाकत्वाद । परस्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्त-
माह—यथेति । एवं च इत्याख्यादिगतसामान्यस्य परस्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तज्जातिविशिष्टस्य
द्रव्यस्य वाच्यत्वमिति भावः । न चैवं नानाऽर्थोच्छेदः, नानाजातीनां संबन्धघटकत्वेन नानार्थ-
त्वोपपत्तेः । तत्तत्क्रियारूपसामान्यसमनियतस्याक्षत्वादजातिरूपस्याक्षपदार्थत्रयसाधारण-
स्यापि शक्यताबच्छेदकत्वशक्यत्वान्धतराज्ञीकारात्सिद्धमिति भाव्यार्थमन्ये । सूत्रारम्भेऽपीद-
मापशब्दकम्, एकरूपेणैव सर्वार्थबोधादिति भाव इति बोध्यम् । नन्विदानीन्तनमापस्य षोडश-
भागत्वाभावात्कथं सङ्ख्यासामान्यमत आह—पुरेति । व्यपदिश्यते इति । आरोपा-
दिति भावः । मापशम्बद्धां—माषः षोडशभागपल्लवः । कार्षापणे मापः—पञ्चगुणमितः
षोडशो भागः, तयोः षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु मापत्वव्यवहारः । इदानीं स्वष्टगुण-
मितमाषे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः । ननु सङ्ख्यागतं सामान्यं सङ्ख्याशब्द-
प्रवृत्तावेव कारणमत आह—सङ्ख्यैवेति । तत्सङ्ख्येति । सङ्ख्यामूलत्वादिशब्दार्थः ।

बृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १ । २ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अजश्च बर्करश्च, अश्वश्च किशोरश्च, उष्ट्रश्च करभश्चेति ? 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषं यत्तमनायामाकृतो शब्दभेदः ॥६५॥

प्र०—प्रत्ययाभिधानहेतुस्तथा 'सोऽय'मिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायादध्यस्तद्विध्यशब्देषु संक्षिप्त्वपि सम्बन्धिसंबन्धाद्भिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति च परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाऽश्वत्वे सामान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा 'निःसामान्यानि सामान्यानीति तैथिक दर्शनं न वैयाकरणैरनियोगत आस्थेयम् । कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । 'अभावाश्रित्वार' इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावत्सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥६४॥

बृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथवा बृद्धशब्द इहि शास्त्रेऽप्यविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते । तत्साहचर्याच्च युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः । अजोऽश्वश्चानां जातिशब्दत्वेऽप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् बृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्दिशेः सह समुच्चयाऽभावात् । वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह—तल्लक्षणश्चेदिति । इतराऽगृहीताभिप्राय आह—तल्लक्षण इति । परिहारस्तत्तरत्र वक्ष्यते ॥६५॥

उ०—अभिन्नप्रत्ययः—एकाकारप्रत्ययः । अभिधानं—शब्दप्रयोगः । परोक्षत्वेति । इह बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादीनामुपलक्षणम् । तैथिकाः—वैशेषिकादयः । निरुपान्यत्वं—विशिष्य निर्वर्तुमशक्यत्वम् । तत्समनियतो जातिविशेषाऽभावत्वमेव सर्वत्रेत्यन्ये ॥६४॥

बृद्धो यूना । अजबर्करादीनां बृद्धयुवसंज्ञकत्वाऽभावादाह—उभयोर्ति । अथवेति । स्वशास्त्रीयबृद्धसंज्ञक तु न गृह्यते, व्याख्यानादिति बोध्यम् । सामान्यविशेषवाचिनां सहविवक्षाऽभावाद् द्वन्द्वाभावेन तदपवादिकक्षेपस्थाऽप्यप्राप्तेराह—अजोऽष्टेति । यद्यपि करभ-किशोरशब्दौ शाकवचनौ तथापि भाष्यप्रामाण्यात्तद्वचनौ बोध्यौ । अकरस्तद्वचनऽजः । समुच्चयाऽभावादिति । सहविवक्षाऽभावात्त्वर्थः । वक्ष्यमाणम्—'यत्रोर्ध्वं प्रकृते'रित्यादि । उत्तरत्र—'भानृपुत्रा'वित्यत्र ॥६५॥

स्त्री पुंश्च ॥ १ । २ । ६६ ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते—‘स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्र्यर्थग्रहणं वा, स्त्रीशब्दग्रहणं वे’ति । किं चातः ? यदि प्रत्ययग्रहणं वा, शब्दग्रहणं वा, ‘गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः’ केन यशब्दो न श्रूयेत । ‘अस्त्रिया’मिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य ‘तस्मान्छसो नः पुंसि’ [६. १. १०३] इति नत्वं च प्राप्नोति ।

अथाऽर्थग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

इह कस्मान्न भवति—अजा च बर्करश्च, वडवा च किशोरश्च, उष्ट्री च करभश्चेति ? ‘तलक्षणश्चेदेव विशेष’ इत्युच्यते न चाऽत्र तलक्षण एव विशेषः । तलक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६६॥

प्र०— स्त्री पुंश्च । इदमिति । यदा स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते—तदा स्त्र्यधि-
कारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम् । ततश्चाऽयमर्थः—‘पुंवस्त्रीप्रत्ययो न भवती’त्यभावा-
त्तिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाऽभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे
स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थोति-
देशे तदर्थप्रतिबद्धानां कार्याणां सिद्धिः । तत्राऽर्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चाऽर्थपक्ष एवा-
भीयते । अस्त्रियामितीति । यदाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधस्तदा दोषः । पर्युदासे तु ‘शिष्य-
माणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाऽभिधायो’त्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक्सिध्यति ।
गर्गान्पश्येति । स्त्रीत्वस्याऽनिवृत्तत्वान्नाऽयं पुंश्चत्वे शसुप्तत्र इति नत्वं न
सिध्यति ॥६६॥

उ०— स्त्री पुंश्च । टाबादीति । किनादीनां तु न ग्रहणं, ‘बृद्धो यूने’त्यधिकारात् । अत्र
पक्षे पुंश्चिति । सामर्थ्यादभावाऽतिवेशः । शब्देति । स्त्र्यर्थवृत्तिशब्देत्यर्थः । बृद्धेति विशेषण-
सामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं नेति भावः । दोष इति । ‘यजोब्र’ेत्यत्राऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेः ।
पर्युदासेति । ‘सर्वं वाक्यं सावधारण’मितिन्यायेनाऽस्त्रियामेव वर्तमानस्येवार्थात्पर्युदासेऽपि
शेष इत्यन्ये । पुंश्चत्वे इति । पुंमात्रगतबहुत्वे इत्यर्थः ॥६६॥

पुमान् स्त्रिया ॥ १ । २ । ६७ ॥

इह कस्मान्न भवति—हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च डुली च, ऋश्यश्च रोहिचेति ? 'तलक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चाऽत्र तलक्षण एव विशेषः । तलक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६७॥

भ्रातृपुत्रौ खस्मदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, न 'पुमान् स्त्रिये'त्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । 'तलक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते, न चात्र तलक्षण एव विशेषः । तलक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तलक्षण एव विशेषस्तत्रैकशेषो भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च डुली च, ऋश्यश्च रोहिचेति, अत्रैकशेषो न भवति ।

पूर्वयोर्योगोर्भूयान्परिहारः—यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद्बुद्ध्वा यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य 'बृद्ध'मिति संज्ञा क्रियते ।

प्र०— भ्रातृपुत्रौ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । 'त्यदादीनि सर्वे-
नित्य'मित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र 'सरूपाणा'मित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद्यधोक्तार्थलाभः ।
अत्रैवाऽर्थे एतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येपि तलक्षणविशेषे 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषो
भवति । यथा 'गौश्चायं गौश्चेयमित्येतौ गावौ चरत' इति । वरटा चेति । वरटा हंसी ।
पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे 'अपत्यमन्तार्हिन बृद्ध'मिति पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य
बृद्धसंज्ञा कृता । 'बृद्धो यूने'त्यत्र च कृत्रिमस्य 'जावति तु वंशे युवे'त्यस्य ग्रहणं,

उ०— भ्रातृपुत्रौ । यत्रैकेति । समानेत्यर्थः । अन्यत्त्विति । अन्यकृतमित्यर्थः, 'वैरूप्य'-
मिति वा स्वार्थे ष्यञ् । इत्येतद्वर्जयित्वेति । 'भ्रातृपुत्रौ' 'पिता मात्रा' 'अष्टुरः अश्वा' इत्येतेषां
ज्ञापकत्वात्पुंसकेनेत्यत्र तदनुवृत्तेः 'त्यदादीनी'त्यस्यैव वर्जनमुक्तं तत्र हि सर्वग्रहणसामर्थ्या-
त्तद्विहितिरिति भावः । ननु स्त्रीगोव्यक्तिपुंगोव्यक्तिवाचकयोगौ स्त्री गोव्येकशेषोपात्तपत्तिः,
तलक्षणविशेषाऽभावात् आह—पदान्तरगम्येपीति । तलक्षणविशेषे इति । स्त्रीत्वपुंस्त्व-
रूपविशेषे इत्यर्थः । एतौ गावाविति । तलक्षण इत्यस्य—तद्रूप इत्येवार्थः । 'ऊर्ध्व'-
मित्यादेशं प्रकृत्यतिरिक्तसद्वृत्त एव चेत्तद्रूपो विशेष इत्यर्थः । सूत्रेयेवेत्यस्य 'प्रकृत्यति-
रिक्तस्य' इत्यादिः । 'प्रकृत्यतिरिक्तस्य एव तद्रूपो विशेषश्चे'तिव्याख्या । तद्रूप इत्यस्य

असंख्यायां युवस्वविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सा-
मान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाऽविवक्षितः, सामान्यं च विवक्षितम् । विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणां मेकशेष एकविभक्ती [१. २. ६४] इत्येव सिद्धम् ।

‘पुमान् स्त्रिया’ [१. २. ६७] इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सथेति ?

ब्राह्मणवत्सा ब्राह्मणीवत्सगोर्लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्य
विशेषवाचकत्वादेनेकशेषः ॥ २ ॥

प्र०—तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः । असरूपाणामिति । गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनां विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । अपारम्भमाणेष्वेकशेषे गार्ग्यविति विशेषो नावधार्यते—‘किं वृद्धयुवानौ प्रकान्तावुत वृद्धा’विति । प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेऽपि तथैव विशेषोऽवसायिष्यत इति नार्थ एकशेषारम्भेण । द्वन्द्वोऽपि गार्ग्यगार्ग्यायणादित्यनभिधानात् भविष्यति । स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरवज्रातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणवित्यादिप्रयोगसिद्धिः । ब्राह्मणवत्सा चेति ।

३०—बृहत्स्वयुक्त्वरूपः क्षीत्वपुंस्वरूप इत्यर्थः । प्रकृतिश्चात्र क्षीत्वाच्यकप्रत्ययस्य गृह्यते इति बोध्यम् । न चैत्रेन्द्राण्यावित्यादावस्वस्य प्रकृतिः प्राप्नोति । आनुकः प्रकृत्यवयवत्वेन तत्कृताऽप्यत्र क्षीत्वप्रतीतिरिति न दोषः । एवं हि 'यत्रोर्ध्वं'मिति भाष्ये एवोऽस्थाने भवत्य-
क्षरत्वात्स्यं च नेति 'ऊर्ध्वं' प्रकृतेर्विशेषश्चेत्तलक्षण एवेत्यग्नयेन तद्विरक्तविशेषविरहकृपे-
विनिष्ठाऽभावे तात्पर्याच्च दोषः । स चेह विशेषाऽभावादस्येवेत्यन्ये । भाष्ये असह-
पास्तमिति । अनेनेकप्रसूतीं प्रत्याचष्टे । गर्गापत्यत्वमिति । गोत्रयुक्तसाधारणम् ।
अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्रत्ययेभ्यो बोधाद्यवत्त्वादिविशेषाभावेण गार्ग्यञ्च गार्ग्येष्वेति गोत्रज्ञब्द-
पदोरेव सकृद्वैकक्षेपेण सिद्धमित्यर्थः । जन्मेभ्यस्तत्स्य युक्त्वं न प्रतीयेतेत्यत आह—
अपारभ्यमाणोपीति । नार्थ इति । 'बृहो यूने'त्यादिनेत्यर्थः । ननु प्रकरणाद्यनेपेक्ष युक्तत्वादि-
प्रतिपादनेच्छायां द्रष्टव्यः स्यादत आह—द्वन्द्वोपीति । सहविवक्षायां द्वयोः प्रयोगाऽभाव-
एवाऽनभिधानमिति भावः । ननु स्यमभिधाननिमित्तप्रत्ययनिवृत्तये 'पुमान्स्त्रिये'त्यावश्यकमत-
आह—क्षीति । इवामी 'पुमान् स्त्रिये'त्यस्य सार्थक्यं शङ्कते भाष्ये—पुमान् स्त्रियेहेति ।

१-‘विभक्तिपरस्ये’ति वा० । ‘लिङ्गत्वाऽविभक्तिपरस्ये’ति भाष्ये पाठः । लिङ्गस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य ।
 कैयटे ‘अविभक्तिपरस्ये’ति प्रतीकप्रकरणमिति नागेशः ।

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति, नाऽत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ।

यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति, इह न प्राप्नोति—कारकश्च कारिका च कारकौ । नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । [किं तर्हि ? इत्वमपि ।]

कथं पुनरिदं विज्ञायते 'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति, आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते 'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति, सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ, इदं तु न सिद्धयति—गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते—'अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति,

प्र०—अस्त्यत्र च प्रकृतेरुर्ध्वं तद्वृत्तयो विशेषः, न चाऽत्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः । अविभक्तिपरस्येति । एकविभक्तावित्यनुवर्तनं । तेन एकशेषनिमित्तं विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृता विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तर्वासिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाऽभावः । कारिका चेति । इत्त्वमप्यस्य विशेषस्य वाचकं, तच्च नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः । एतत्समाधानाऽर्थं विचारयति—कथमिति । अर्थ इति । अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापाऽत्र कृत्वमित्वमिति सिध्यति, नाऽर्थपक्षे । यद्यप्यर्थेन टाकृतस्तथाप्यधिकमित्वमस्ति, न च

उ०—उक्तरीत्याऽत्रैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव तत्सूत्रं कस्माच्च भवतीति प्रश्नः । कृतेपि सूत्रेऽत्र न प्राप्नोतीत्युत्तरम् । तत्र प्रश्नमुपपादयति—अस्त्यत्र प्रकृतेरिति । ब्राह्मणरूपाया वरसकृपायाश्चेत्यर्थः । विशेषः—प्रधानस्वरूपः । एकशेषनिमित्तेति । सारूप्योपलक्षणम् । मेवाऽत्र निमित्तत्वम् । 'लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्येति' भाष्ये पाठः । लिङ्गस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययस्य । कैयटे 'प्यविर्भाक्परस्येति' प्रतीकग्रहणं, तदुपनयनभाष्यं लाह—यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । अत एवाऽनेकशेषे साध्ये हेतोः पक्षवृत्तिरिवम् । अयमस्य सूत्रस्याऽर्थो—'यत्र प्रकृत्यतिरिक्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरस्यद्वयस्य एव स्त्रीत्वरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो, विभक्तौ सरूपाणां' इति,—विभक्तौ सारूप्यं च लिङ्गबोधकतिरिक्तकृतमेव सामर्थ्यादप्यम् । स्त्रीपुंसकृत इति । स्त्रीपुंसबोधकशब्दकृतः—तद्गान्धो विशेषः—स्त्रीत्वादिरूप इत्यर्थः । इत्त्वमप्यभ्यति । सर्ताप्ये स्त्रीत्वप्रतीतेरित्यर्थः । भाष्ये—

सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ, इदं तु न सिध्यति—‘कारकश्च कारिका च कारकौ’ उभयथापि ‘पटुश्च पट्वी च पट्ट’ इत्येतन्न सिध्यति ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इति, नाऽप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इति । कथं तर्हि ? ‘शब्दार्थौ या स्त्री’ तत्सद्भावेन च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वेहाऽपि प्राप्तिः—‘ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चे’ति ।

एवं तर्हिदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? ‘त’दित्यनुवर्तते । ‘तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतौ ? प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री, प्रधानं याऽर्थस्त्रीति ॥६८॥

प्र०—तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः । गोमती चेति । नाऽत्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति । अर्थेनेकारस्य विशेषस्य कृतत्वान् । पट्वी चेति । नाऽत्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्री निमित्तत्वेनोपात्ता, अजूपताश्रयणेन यणादेशविधानान् । न च तदभावे भवत्स्त्रिमित्तत्वं, नाप्यर्थस्त्री यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नाऽत्र यौगपद्येनोभयोर्ग्रहणम् । अनियमस्त्वनेन प्रदर्शयते । तेन कचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः, कचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम् । पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तम्, अस्मिन्विषये तद्भावभावित्वान्, अर्थोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्वयणादेशयोः । एवं तर्हिगति । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यत्रार्थः । सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनाऽत्र न भवत्येकशेष इत्याह—तदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः, स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इहाऽप्रधानकृतोपात्येकशेषाऽभावः ॥६८॥

उ०—लिङ्गं—लिङ्गबोधकः शब्दः । ‘शब्दो या स्त्री’ति सामर्थ्यात्तल्लक्षण इत्यस्य,—तस्मिन्मित्तक इत्यर्थः । अर्थस्त्रीपक्षेऽप्येवमेव तदर्थं मन्यते, तदाह—न च तदिति । नाऽत्र यणादेशस्येति । अर्थशब्दाभ्यामंतरस्त्रीकृत एव यत्र विशेषो नाभ्यकृत इत्यर्थं इति भावः । शब्दस्त्री-निमित्तत्वेनेति । स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थः । नाऽत्रेति । यौगपद्यग्रहणे एवमितिमित्तकस्य काऽप्यभावेन सूत्राऽस्तत्तिरेष स्यादिति भावः । भाष्ये—शब्दार्थौ या स्त्रीति । ‘साऽऽश्रीयते’ इति दोषः । नन्वेवमपि ‘पट्ट’ इति न सिध्यति, तत्राह—सद्भावेन चेति । तद्व्याचष्टे—तद्भावभावित्वादिति । भाष्ये—एवं च कृत्वेति । अत्राऽर्थस्त्रीकृत एव विशेष इति भावः । एवं तर्हिगति । स्त्रीकृतार्थस्य विभक्तित्वात्त्वं वक्तुमशक्यमिति भावः । प्रधानस्त्रीपुंसकृत इति । तत्कृत एवेत्यर्थः ॥६८॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ६६ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं—शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं, ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च वृद्धिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं, तानीमानि शुक्लानि ?

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥ १ ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् ? नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते 'नपुंसकं प्रधान'मिति ? एवं हि दृश्यते लोके—अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । 'किं जात'मित्युच्यते । द्वयं चैव हि

प्र०— नपुंसकमन० । शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति, शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात् । एकविभक्तौ तु सारूप्यामेकशेषो पुनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भावात् च ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिति । शब्देनाऽर्थस्याऽभिधानमिह कार्यम् । तच्च नपुंसकाऽनपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नाऽर्थः सूत्रेणेत्यर्थः । कथमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु 'राजा गच्छती'ति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्रधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिवादन्येषाम् । इह तु नपुंसकस्य किकृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः । एवं हि लोके दृश्यत इति । व्यापित्वानपुंसकस्य प्राधान्यमाह । स्थितिर्नपुंसकं, सा च सवेत्र विद्यत इति स्थितिरूपत्वेनैव आपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धौ नपुंसकशब्दप्रयोगः । अनिर्ज्ञातेऽर्थे इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते, स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणाऽनिर्ज्ञात इत्यर्थः । गुणसन्देह इति । गुणाः—स्त्रीत्वादयः । द्वयं चैव हि । यद्यपि नपुंसकस्य जन्म, तथापि यत्प्रजननाऽसमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं, किं तर्हि ? शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा सति च 'नपुंसको भवती'ति प्रयोग

उ०— नपुंसकम् । पर्यायेणेति । इदं चिन्त्यं, 'शुक्लानी'त्यादौ नपुंसके प्रातिपदिक-वैकल्यात् । सत्मादप्राप्ते विधिरयमित्येव वक्तुमुचितम् । 'प्रधाने कार्यसंप्रत्यया'दित्यस्य कार्यस्यैकशेषस्यैकवचनरूपस्य प्रधाने—नपुंसके संप्रत्ययात्स्यैव शेष इति नार्थः, योगप्रत्याख्यानं हेतुत्वानुपपत्तेरत आह—शब्देनेति । नपुंसकस्यैवेति । 'प्रधानमभायेने'त्यादिः । प्रधानमभायेन नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव स्त्रीपुंसार्यस्यापि प्रतीतिरिति भावः । सा चेति । वृद्धिहासयोः स्थितेरपि सत्त्वादिति भावः । नपुंसकनिर्ज्ञाते कथं प्रज्ञोऽत आह—सामान्यरूपेणेति । भाष्ये—अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे चेति । गुणसन्देहमूलकेऽनिर्ज्ञातार्थ-विषये प्रत्ययास्ये इत्यर्थः ।

जायते—स्त्री वा पुमान्वा । तथा—विदूरेऽव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति—‘महिषीरूपमिव’ ‘ब्राह्मणीरूपमिव’ । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्चपुंसकस्य शेषो भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामी’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥ २ ॥

आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचन-बहुवचने भविष्यतः ॥६६॥

प्र०—उपपद्यते । महिषीरूपमिवेति । ‘रूप’शब्दः संस्थानवचनः । यत्र दूराद् दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति, केवलं सम्भावनारूपः संदेहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति ‘स्थानुरयं स्या’दिति । एवमिहाऽपि महिषीवैतत्संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे ‘महिषीरूपमिवे’ति प्रयुक्तम् । रूपशब्दोऽत्र नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निश्चयं शुद्धाः शास्त्राः, शुद्धाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः । सत्यारम्भे ‘अरण्या-रण्यान्धा’वित्यत्रैवकारानुवर्त्तनान्महत्त्वस्योपाधेराधिक्यादेकशेषाऽभावः ॥६९॥

उ०— शब्दैकगोचरत्वमिति । तत्तच्छब्दमात्रबोधोपपत्त्यादिरूपत्वमेवेत्यर्थः । ‘ततश्च नपुंसकस्य प्रजननाऽसमर्थस्याऽपि पुंस्यन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणकृतः । ‘स्त्री वा पुमान्वे’त्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं, पुंशब्दवाच्यं वेत्यर्थः । एतज्ज्ञाप्यस्य ‘प्रायेणे’त्यादिरित्यन्ये । नन्वनेककार्टिकस्यैव सन्देहस्य दृष्टत्वेनेदं सन्देहाकारोऽनुचितोऽत आह—यत्र दूरादिति । इत्यस्मिन्नर्थे इति । इवशब्दो भिन्नक्रम इति भावः । दृष्टान्तत्वेनेति । स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्त्रिया अन्तर्भावे दृष्टान्तत्वेनोपात्त इत्यर्थः । एवं च ज्ञापकत्वेन नपुंसकस्य प्राधान्या-त्तद्विवक्षायां नपुंसकप्रयोगः । आधिक्यादिति । यदि विशेषस्तदा नपुंसकत्वस्त्रीत्वपुंसत्वकृत एवेत्यर्थ इति भावः । भाष्ये—आकृतिवाचित्वादिति । यदा आकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षा तदैकवचनं, यदाश्रयगतसंख्यारोपस्तदा द्विवचनादीति बोध्यम् । एतेन सरूपसूत्रविषयेऽप्येक वचनान्तत्वनुमत्तं भगवतेति बोध्यम् ॥ ६९ ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥

पिता मात्रा ॥ १ । २ । ७० ॥ श्वसुरः श्वश्रवा ॥ १ । २ । ७१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'पुमान्स्त्रिया' [१. २. ६७] इत्येव सिद्धम् ?
'भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः' । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां
कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति ।

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति

चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यदि तावद्विभतीति भ्राता, स्वसर्प्येतद्भवति । तथा—यदि पुनाति
पृणातीति वा पुत्रः, दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा
पिता, मातर्यप्येतद्भवति । तथा यद्याश्वासयः श्वशुरः, श्वश्रवामप्येतद्भवति । दर्शनं
वै हेतुः । नहि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ २ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्प्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यताम् । तुल्यं
हि कारणम् । नवा एष लोके सम्प्रत्ययः । नहि लोके 'भ्राताऽऽनीयता'मित्युक्ते
स्वसाऽऽनीयते ।

तद्विषयं च ॥ ३ ॥

तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति—स्वसरि भ्रातृत्वम् । किविषयम् ? एकशेष-
विषयम् । युक्तं पुनर्यन्त्रियतविषया नाम शब्दाः स्युः ? चाटं युक्तम् ।

प्र०— पिता मात्रा किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्माद्विध्वंसि प्रवृत्त्या
सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः ।

कारणादिति । भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृ-
शब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति । एकशेषविषयमिति । आरब्धे एकशेषेऽवश्यं भ्रातृ-

उ०— पिता मात्रा । भ्रात्रादीनां वैकल्याद्—भिन्नार्थत्वाच्चेकशेषाऽप्राप्तेः 'पुमान् स्त्रिये' ।
स्वप्नापि 'संरूपाणां मित्यनेक्यया परत्वाद्यमेव न्याय्य इति भावः । स्वस्मादिव्य-
पीति । एकापरत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वादिति भावः । एवं भ्राता च भ्रात्री चेति विग्रहे
'पुमान्स्त्रिये'त्येव सिद्धमिति तात्पर्यम् । आग्रे उच्यते—भ्रातृपुत्रेत्यादि । तद्व्याचष्टे—
भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तमिति । एतदेव आग्रे कारणशब्देनोक्तम् । पुंस्त्वविशिष्टमेकापरत्वं
भ्रातृशब्दस्य, स्त्रीत्वविशिष्टं स्वसृशब्दस्येत्यर्थः । तयोः सारूप्याऽभावात्पुमान्स्त्रियेत्यस्याप्राप्ति-
रिति भावः । प्रत्याख्यानवाचाह—इति चेत्सुस्येति । आरब्धवाचाह—दर्शनं वै हेतुरिति ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः 'शोण' इति । समाने च काले वर्णे गौः 'कृष्ण' इति भवत्यश्वो 'हेम' इति । समाने च शुक्ले वर्णे 'गौः' श्वेत इति भवत्यश्वः 'कर्क' इति ॥७०॥७१॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १ । २ । ७२ ॥

त्यदादिनः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ १ ॥

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डे च तानि ।

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ २ ॥

प्र०—शब्देन स्वमाऽभिधेया, अन्यथैकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेत्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति । नह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शब्दस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्र-शब्दयोः स्वस्तुद्वितृभ्यां द्वन्द्वभावः 'मातापितरौ' 'अश्वश्चक्षुरा'विति द्वन्द्व इत्यत एव ॥७०॥७१॥

त्यदादी । त्यदादिन इति । 'पष्ठ्या व्याश्रये' इति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । सा चेति । स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते । पुंनपुंसकयोस्त्वैकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वं भवति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्यायसिद्धमिदम् । 'परवलिङ्गं द्वन्द्व-तत्पुरुषयो'रिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सवेनामस्तलिङ्गस्य सिद्ध-

उ०—प्रत्याख्यानवाद्याह—दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमिति । दर्शनहेतोस्तुल्यत्वाद्वापि दर्शनं स्यादित्यर्थः । शास्त्रारम्भेणेति पाठः । नियम्यते—उत्पाद्यते । एवं च भ्रातृत्वपितृत्वचक्षुर-त्वादीनां स्वस्तुद्वितृभ्यामश्ववारोपेणैकशेषविषये तत्तद्रूपेणैव स्वस्त्रादीनां बोध इति सरूप-सूत्रादिप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इति तत्रम् । एवं प्रत्याख्याता त्रिसूत्रीति दिक् ॥७०॥७१॥

त्यदादीनि । व्याश्रय इति । त्यदादितलिङ्गपक्षयोरेकशेषेण त्यदादिपक्षाश्रयणाद्-त्रापि व्याश्रयसङ्गादौ बोध्यः । त्यदादीनामित्यर्थः । पुंनपुंसकत इति । पुंनपुंसकयोस्त्वित्यर्थः । सहविवक्षितपुंनपुंसकवशेनेति भावः । पुंस्त्वमिति । वचनं त्वभिधेयवशेन सिद्धमिति प्रसङ्गोच्चारितो वचनशब्दः । शब्दपरेति । 'वार्तिके' इति शेषः । ध्वनितं चेदं 'नपुंसकमन-पुंसकेने'तिसूत्रतत्प्रत्याख्यानभाष्याभ्याम् । इदं वचनं त्यदादिभिः सजातीयविजातीयानां त्यदादीनां त्यदादिभिन्नानां च सहविवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयम्, अक्षरस्वारस्येन तथैव लाभात् । न चेवं 'गाव इमाश्चरता'त्युत्तरसूत्रस्थभाष्यप्रयोगे 'इमा' इत्यनुपपन्नं स्यात्, निषेधवार्तिके द्वन्द्वपदेनैकशेषस्याऽपि ग्रहणात् ।

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—स च कुक्कुटः, सा च मयूरी, कुक्कुटमयूरौ ते । अर्द्धं पिपल्यास्तत्, अर्द्धपिप्पली च सा—अर्द्धपिप्पल्यौ ते ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ?

त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥ ३ ॥

त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं, देवदत्तेऽपि हि 'स' इत्येतद्भवति, यज्ञदत्तेऽपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्छेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं—'परस्य शेषं वक्ष्यामी'ति ।

परस्य चोभयवाचित्वात् ॥ ४ ॥

उभयवाचि परम् ।

पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पूर्वस्य खल्वापि शेषो दृश्यते—'स च यश्च तावानय' 'यावानये'ति । इदं तर्हि प्रयोजनं—'द्वन्द्वो मा भू'दिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वोऽभावात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते, 'शूद्राभीरम्' 'गोवलीवर्दम्' 'तृणालप'-मिति न सिध्यति । नैप दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति,—आभीरा प्र०—त्वात् । सामान्यमर्थ इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यत इति तदेवैषामर्थः । परस्येति । सति सूत्रे शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः । द्वन्द्व इति । 'तदेवदत्ता'वित्यादि-प्रयोगो मा भूदित्यर्थः । आभीरा इति ।

'ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते ।

माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयानृपात्' ॥ इति स्मृतिः ।

उ०— तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वादिति । प्रधानतन्त्रत्वाद् गुणानाम् । ननु नेह गवादिष्वसामान्यमर्थ इत्यत आह—वस्तुमात्रमिति । अविवक्षितक्रीत्वपुंस्त्वाद्यन्तरविशेषो परोक्षत्वाद्यनुगतीकृतं वस्तुमात्रमित्यर्थः । एवं कैकेनैव तच्छब्देनोभयोः प्रतीतिः सिद्धेत्येकशेषफलं सिद्धमित्यर्थः । लिङ्गमपि क्लृप्त एव सिद्धम्, तत्र च तात्पर्यतो निर्णय इति भावः । सति सूत्रे इति । 'त्यदादीनी'त्यनेनाऽऽनुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति तु वचने निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छ्रियते' इति । परस्य चेति भाष्ये । परस्यैवेत्यर्थः । आरम्भवादिनाऽपि परस्योभयवाचित्वमप्रीकार्यमित्यर्थः । तदेवदत्ताविति । अवान्तरधर्मविशेषविधायानां तस्यासिरिति बोध्यम् ।

जात्यन्तराणि । 'गोबलीवर्द'मिति,—गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति,—अपामुलपमिति नामधेयम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न' भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य—विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

न तर्हिदानीमिदं भवति—'नं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति ? भवति । यदा नियोगस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति—'नं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति, तस्मात्सामान्य-विशेषवाचिनोद्बन्धो न भवतीति वक्तव्यम् ॥७२॥

प्र०— स्त्रिय एवेति । ततश्चाऽत्र गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः । सामान्येनेति । सर्व-विशेषाणां व्यापत्वाच्चाऽस्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः । तं ब्राह्मणमिति । 'त'-मित्यनेन गतत्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, 'ब्राह्मण'मित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्य-शब्दस्येति भावः । भवतीति । सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते—'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात' इति । तस्मात्तथा-विधे त्रिपदेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिन् सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः ॥७३॥

उ०—भाष्ये—उत्कालिताः—निष्काशिताः पुरुषा येस्विष्यर्थः । विनाशितपुंस्का इत्यर्थः कश्चिन् । तच्च । उत्तरनृषस्य—'पुंस उत्कालयितु'मिति भाष्याऽसङ्गतेः । किमर्थं पुंसां निष्काशनमत आह—वाहाय चेति । प्रायेण बलीवद् एव बाह्यन्ते विक्रीयन्ते च । स्त्रिय एवेति । ततश्च गोशब्दे स्त्रीत्वसमानाधिकरणं गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति नानार्थो गोशब्दः । तत्रापि प्रसिद्धोऽन्यस्तु कश्चिदेव । एवं च गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः प्रायेण, कश्चिदेव तात्पर्यग्राहकवरोन पुंश्वानां वाचको, यथा 'पतान् गाश्चतुरो बलीवर्दान्पश्ये'ति प्रथमयोरिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे, 'गौर्वाहीक' इत्यादौ चेति भावः । एवं च बलीवर्दसमभिव्याहाराद् गोशब्दस्तदतिरिक्तपर इति कथा चिन्त्या 'वाहायर्थं निष्कासित-पुरुषा एव गावो गोपदवाच्या न तु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । 'पतान् गा' इत्युदाहरणे 'बलीवर्दा'मिति स्ववस्थाविशेषप्राप्त्यवबोधनायेत्याहुः । ततश्चात्रेति । अत्रोदाहरणे पुंतात्पर्य-प्राहकरहिते इत्यर्थः । भाष्याल्लोकाश्च गोशब्दव्यवहारः प्रायेण स्त्रीगवीणैवेति दृष्टव्यम् । समुच्चय इति । सहविवक्षेत्यर्थः । गतत्वादिति । वस्तुमात्रविक्षयेत्यर्थः । सामान्योपक्रमे इति । न प्रथमत एव विशेषाऽङ्गगमः, तथा सति सामान्यविशेषवाचिनोरुभयोः प्रयोग-वैयर्थ्यम् । तस्मात्सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमित्यर्थः । ननु वाक्यं विशेषणविशेष्य-विषयम्, द्वन्द्वस्तभ्यपदार्थप्रधानविषय इति कथमेतत् आह—यथेति । प्राच्यभरतेष्विति तु सौत्रो निर्देष्टः । प्रमाणप्रमेयेत्यादि स्वेतज्ञाभ्यरीत्याऽसाध्वेवेत्याहुः ॥७२॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतलरूपेण स्त्री ॥ १ । २ । ७३ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं—गाव इमाश्चरन्ति, अजा इमाश्चरन्ति ? गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘ग्राम्येष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—न्यङ्कव इमे, सूकरा इम इति । कः पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः, कुत एव वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘पशुष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—ब्राह्मणा इमे, वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘संघेष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निज्ञातिऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम् । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अतरूपेष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—उरणका इमे, बर्कगा इम इति । कः पुनरर्हति तरूणानां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च ।

अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अश्वाश्चरन्ति, गर्दभाश्चरन्तीति ॥७३॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०— ग्राम्यपशु । स्त्रीपुंसात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाऽभिधानं यथा स्यादिति मृत्रारम्भः । उभयात्मकत्वमज्ञाद्यज्ञाह—अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषभस्यापि संभवस्तथापि मल्लप्रामवद् भूयस्त्वात्स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति । अप्राम्यादिषु तु मिश्रत्वासंघस्य ‘पुमान्स्त्रिये’ति पुंसः शेषः । अनेकशफेष्विति । उट्राणां त्वारण्यकत्वात्स्त्रीशेषाऽभावः । तत्राऽनेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वाज्जातिः कचिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते कचित्पुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति ॥७३॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उ०— ग्राम्यपशु । स्त्रीशब्देनेति । अन्यथा ‘पुमान्स्त्रिये’ति पुंसः शेषः स्यादित्यर्थः । उभयेति । ‘संघस्ये’त्यादिः । वृषभस्यापीति । सर्वेषामुत्कालनाऽसंभवादिति भावः । मिश्रत्वादिति । तेषामुभयसाधारणजातिविशिष्ट एव शक्तिरिति भावः ॥७३॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोने प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

अथ तृतीयः पादः

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

कुतोऽयं वकारः ? यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते 'भवादय' इति भवितव्यम् । अथाऽसंहितया 'भू-आदय' इति भवितव्यम् । अत उत्तरं पठति—

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

प्र०— भूवादयो धातवः । कुतोऽयमिति । लक्षणाऽभावं मत्वा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यदि तावदिति । यणादेशेनेको निवर्तितत्वात् । अथाऽसंहितयेति । अभ्युपगम्य वादोऽयम् । न त्वेकस्मिन्पदेऽसंहिताऽस्ति । 'संहितैकपदे नित्ये'ति वचनान् । तस्मात्सर्वथा निर्देशो न संभवतीत्येवं परमेतन् ।

भूवादीनामिति । सत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः । तत्र वाचकसंबन्धा भूवादीनां—भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते । मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते पृष्ठे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्याऽपि कथनान् । अत एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकारः कृतः । न चाऽयमसाधुः, वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति ।

उ०— भूवादयो । कस्मान्निमित्तादिति । फलमपि निमित्तम् । अत एव 'मङ्गलार्थ' इत्युत्तरं सङ्गच्छते । तन्प्रेण कारणप्रश्नश्च । अत एव 'यदि ताव'दिति भाष्योक्तो विकल्पः सङ्गच्छते । न च 'भवादय' इत्युक्तेऽपि वकारस्य सत्त्वात्प्रभानुपपत्तिरत आह—यणेति । ऊकारोत्तर[वृत्ति]-वकारविषयः प्रश्न इति भावः । अस्माद्भाष्यासमासेऽपि संहिताविकल्प इति भ्रमं वारयति—अभ्युपगम्येति । न त्वेकस्मिन्निति । यद्यप्यत्र संहितानित्यत्वे नैकपदत्वं प्रयोजकम् ।

“संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या ममासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षे ॥”

इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदग्रहणेनाऽलण्डपदस्यैव ग्रहणान्, अत एवाऽग्रे अग्रहत्यादावाष्टमिकद्विषे सा न नित्या, किं तु समासत्वं प्रयोजकम्, तथाप्यनेनैकदेशेनोक्त-श्लोकग्रहणात्त दोषः । नन्वेवं भाष्यप्रामाण्योच्छेदोऽत आह—तस्मादिति । तथा च तात्पर्य-विषयाऽबाधान्नाऽप्रामाण्यामिति भावः ।

१—श्लोकवार्तिकम् । अस्य—‘सुरो वार्य वदन्ताति स्वर्या वा वादयः स्मृताः ॥’ इत्युत्तरार्धभागः काशिकादिषु दृश्यते ।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते ? मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाऽध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ।

अथाऽऽदिग्रहणं किमर्थम् ? यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थ आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । कान्यत्र ? 'मृडमृदगुधकुषक्लिश-वदवसः क्त्वा [१.२.७] इति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थ आदिग्रहणेन ।

प्र०—अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाऽप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते । अथवा सति वकारेऽविकृते भूवाद्ये उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते । नार्थ इति । भूवादीर्न्यायित्वा

उ०— ननु 'भूवादीना'मित्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनाऽनुपपत्तिः, अर्थपरत्वे प्रकृताऽमङ्गलनिरतः पर्यवसितमर्थमाह—सूत्रोच्चारितं इति । तल्लभप्रकारमाह—तत्रेति । वाचकभूवादिशब्द-संबन्धा वकारस्तदाव्यनिश्चयेनोपचर्यते इति भावः । प्रयोजनेति । अनिमित्तकस्याऽस्तप्रायतया प्रयोजनकथनाऽनुपपत्तिरिति भावः । उभयस्मिन् पृष्टे प्रयोजनमात्रकधनममङ्गलमित्यपि बोध्यम् । न चायमिति । सर्वलोकप्रयुक्तत्वाऽभावादिति भावः । वैयाकरणेति । अनारब्धव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजको, न सर्वलोकप्रसिद्धिः । अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धत्वादीनां व्याकरणप्रसिद्धिषुभादीनामप्यसाधुत्वापत्तिरिति भावः । ननु मङ्गलं नाम धर्मः, तत्र न वकारोच्चारणं तज्जनक, मानाभावात्, भवादिशब्देनार्थं तत्सम्भवाच्चाऽत आह—अपूर्वस्य हीति । मङ्गलजनक इति नार्थः, किं तु सूचक इति न दोषः । निबन्धनं तु शिष्याणामप्यनु-पङ्क्तिमङ्गलसूचनार्थमिति भावः । नन्वस्य मङ्गलमूषकाऽपूर्ववस्तुत्वं न लोकासिद्धमत आह—अथवेति । रेकान्तस्यैव महाव्याहृतिर्वादाह—स्मरणमिति । एवं च वकारलक्षणप्रश्ने इदमेव निपातनविधया लक्षणम् । गुरुच्चारणं तु महाव्याहृतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं भाष्ये 'वकारमागम'मित्यनेन सूचितम् । वकारस्याऽमृतबीजवाह्यादिव-मङ्गलसूचकत्वमित्यभ्ये । ननु गणपाठेऽप्यादिग्रहणं किं कथं सर्वसम्प्रदोऽत आह—भूवादीनििति । एवं च भूपदस्थाने 'ते'पदस्यावयवकतया आक्षिपदमात्रविषयः प्रश्नो भाष्ये कृत इति भावः । 'इन्धिमवतिभ्यां चे'ति भवतिमादिं मग्न्यते । अत्यन्तमेवेति । अनेन सति पाठे संनिधानाऽविकोपादात्तनामिव प्रत्ययानामपि तत्पदं परामर्शकं स्यादिति ज्ञापक-क्लेशवारणाय स्पष्टप्रतिपत्तये आदिग्रहणं कदाचित् क्रियेतेति नात्यन्तमकरणमिति सूचितम् । नन्वेव मेघं तर्हि सिद्धे इति भाष्यमनुपपन्नं, सूत्रपठितकतिपयानां धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषां तत्सिद्धयभावादत आह—सूत्रेष्विति । पूर्वपक्षी बहिरंगपाठं न जानात्येवेतिान्धिमवतिभ्यां

नक्षपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादि-
ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'पाठेन धातुसंज्ञे'त्येतदुपपन्नं भवति ।

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०—‘ते धातवः’ इति वक्तव्यम्, यथा ‘ते तद्राजा’ इति । नतरामिति । सति पाठे
गतार्थत्वात् कर्तव्यम्, असति त्वसंबन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः । संबन्धाऽ-
भावेऽत्यन्तमेवाऽकरणमित्यस्याऽर्थस्य प्रनिपत्तये निर्दिष्टः । एवं तर्हीति । सूत्रेषु ये
पठ्यन्ते मृदमृदादयस्तान्समाप्य ‘ते धातवः’ इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः । अस्ति च
पाठ इति । अनेनाऽसंबद्धत्वं परिहृतम् । ‘बाह्यश्चे’त्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् ।
पाठेनिति । ये धातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणाार्थः,
अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि ‘क्रियावाची धातु’रित्येतद्वक्षणं क्रियेत तर्हि
आणवयति वट्टयतीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ‘ते
धातवः’ इत्युच्येत, तदा तत्राऽपठितानां न स्यात् । तस्माद् भूवादय इत्युक्तम् । तत्र
सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्वातुत्वेनाश्रयणीयाः ।

उ०—चेतिमूत्रस्थं भवतिमादि मन्वत इति तं प्रत्याह सिद्धान्ती,—यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं
स्यात्तर्हि ‘ते धातवः’ इत्येव वदेदित्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्यप्यादि-
शब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं, व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । ननु
‘बाह्यः पाठ’ इत्येतावतैव सत्ताया अपि सिद्धेऽस्ति पाठ’ इति व्यर्थमत आह—छानेनेति ।
यथा चाऽऽदिग्रहणकरणे पाठेन संज्ञेत्येतदुपपत्तिस्तथा दर्शयति—ये धातुपाठ इति । यद्यपि
‘ते’ इति पाठेपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेषमूलत्वज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः ।
ननु कृतिप्रभृतीनां संज्ञाणां धातुत्वाय भ्वादेराकृतिगणत्वमावयकमित्यणवयस्यादाविति-
प्रसङ्गोऽत आह—तेषां चेति । अत एव भ्वादिसमासौ वृत्करणम् । ‘बहुकमेतच्छिदर्शन’मित्यपि
यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्, न गणपाठस्येति भावः । ध्वनितं चेद् ‘पाठेन धातु-
संज्ञे’त्येतज्ज्ञाप्येन । ननु ‘याः पश्यती’त्यादिष्व्याहृत्यर्थं क्रियावचनत्वस्यावयवावयतया पाठ-
फलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति—तत्रेति । ‘आज्ञापयती’त्यर्थे आणवयतीति प्राकृतम् ।
अपञ्चानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारादेतेषां क्रियावाचिबोधोपपत्तिः । अथ पाठ-
विशेषफलं दर्शयति—अथ सूत्रेति । ननु पाठस्याऽनुपलक्षणत्वे कृत्यादीनां कथं धातुत्वमत
आह—सूत्रेति । ‘श्रुतेरीय’कृति सूत्रम्, ‘अनेकाग्रहणं जुलुम्पाद्यर्थ’मिति वार्तिकम्,
गणः—कण्डवादिः । धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यताकरणरूपं तत्प्रामाण्यम् । तेन च पूर्वं
धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठभ्रंशोऽनुमीयत इति भावः । नन्वेवमप्यवश्यं पठनीये गणे
सूत्रान्तरे च गणं पठित्वा ‘ते धातवः’ इत्येव किं नोक्तमिति चेन्न । एवंविधसूत्रकरणे-

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'या' इति धातुः, 'या' इत्याबन्तः । 'वा' इति धातुः, 'वा' इति निपातः । 'नु' इति धातुः, 'नु' इति प्रत्ययश्च निपातश्च । 'दि'विति धातुः, 'दि'विति प्रातिपदिकम् ।

किं च स्याद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् ? धातोः [३. १. ६१] इति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत* । नैष दोषः । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात्साधनाऽभावः । साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भविष्यन्ति ।

इह तर्हि—'याः पश्य' 'आतो धातोः' [६. ४. १४०] इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । 'अनापः' इत्येवं सः† ।

प्र०—समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः । तव्यदादीनामिति । यथैव 'दिवं पश्ये'ति बाह्यक्रियापेक्षं कर्मणि द्वितीया भवति, एवं तव्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः । साधन इति । अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षं साधने तव्यदादयः सावकाशा बाह्यक्रियापेक्षं साधने नात्पद्यन्ते इत्यर्थः । यांऽपि 'शक्युषे'ति स्वार्थिकस्तुमुन्तोष्यनभिधानान्न भविष्यति । याः पश्येति । यच्छब्दो न धातुरिति

उ०—'ऽल्पाक्षरमसन्दिग्ध'मिति सूत्रलक्षणोच्छेदोपपत्तिः । अन्यथा सर्वादीनपि मृत्रान्तः पठित्वा 'सर्वनामानां'स्याद्युक्त्यैव सिद्धे बहुव्याकुलतापत्तिरित्याहुः ।

ननु 'समानशब्दानां'मित्यत्राऽर्थतः साम्ये पर्यायानामित्यर्थेऽसङ्गतिः, पर्यायाऽति-प्रसङ्गस्य पाठाश्रयणप्रयुक्तत्वाऽभावात्त आह—समानश्रुतीनामिति । ननु प्रयोगस्थानां गण-पठित्मेवो भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह—इष्टेति । इष्टाऽनिष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह—अक्रियेति । नन्वेवमक्रियावाचित्वात्कारके विधीयमानतव्यदादीनां कथं प्राप्तिरत आह—यथैवेति ।

अन्तरङ्गेति । प्रातिपदिकाद् द्वितीयेत्यादौ प्रातिपदिकार्थनिरूपितकर्माऽसम्भवात्तथा ग्रहणेपि धातोस्तव्यदित्यादिवाक्ये उपस्थितधात्वर्थोपेक्षाकारकसम्भवाच्च बाह्यग्रहणमिति भावः । अनया रीत्या भावेऽप्यनुत्पत्तिर्बोद्ध्या । साध्यावस्थस्यैव तव्यदादिविधौ भावपदार्थ-त्वात् । भाव्ये—साधन इति भावोपलक्षणं बोध्यम् । 'भावे' इति घञपि न, पद्वज्जादि-साहचर्यात्साध्यात्वेनाऽपि भासमाने भावे एतद्विधानादित्याहुः । नन्वेवमपि स्वार्थिकास्तु-मुनादयः स्युरत आह—यांपीति । तादर्थ्यं तुष्टुञः क्रियार्थक्रियोपपदत्वाऽभावाद्प्रसङ्गेराह—

* तव्यदादीनां यः ३. १. ६१ † आतोऽनापः ६. ४. १४० वा० १.

अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्राऽनर्थकग्रहणं न करिष्यते, 'निपातः प्रातिपदिक'मित्येव ।

इह तर्हि—वस्नू इति—'अचि श्नुधातुब्रुवां खोरियडुवडौ' [६.४.७७] इत्युवडादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न प्रत्ययस्यो-वडादेशो भवती'ति, यदयं तत्र श्रुग्रहणं करोति ।

अस्य तर्हि दिव्शब्दस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यु-त्पद्यन्ते दिव्शब्दात्स्वादय' इति, यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? दिव्शब्दो यत् प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात्—अक्षधृरिति । न वा अत्रेध्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति ।

प्र०—विभक्तिरूपयन्तं, तस्याम्—अत्वे टापि च कृते धातुसंज्ञायाः 'धातो' धातो'रिति लोप-प्रमङ्गः । वस्नू इति । ननु पुर्धातुपु पठितः, न चास्य तन सारूप्यम् । नैष दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातुभेदेन चास्य सारूप्यमस्त्येव । यद्यपि चाऽयं सानुबन्धकस्तथापि धातुध्वननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रियते । अथवापलक्षणार्थमिदं, तेन 'स्याणू' 'वेणू' इत्युदाहरणम् । अन्तर्गतिरिति । अत्र कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । न वै अत्रेध्यत

उ०—शकेति । वस्तुतोऽभ्ययकृतो भाव' इत्युक्तेः सोऽपि भाव एवेति बोध्यम् । ननु धातुत्वे विभक्त्यनुपपत्तिरेव कृतो न शक्तिरित्यत आह—यच्छब्द इति । अनाप इत्येवमिति । भाष्ये अत एव 'कवः' 'अ' इत्यादिसिद्धिरिति भावः । न च लक्षणप्रतिषेधकपरिभाषया टावन्तस्य न धातुसंज्ञेति वाच्यम्, 'सकारजः शकारश्चे षाट्त्वर्गस्तवर्गजः' । इत्यभिद्युक्तो-क्तेर्भूवासिद्धौ तत्परिभाषाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्याहुः । भाष्ये—तत्रानर्थकग्रहणं न करि-ष्यत इति । एवं चानर्थक्यप्रसविष्यर्थं तत् । वादिष्वधातुरिति बाधकबाधनार्थमपीति भावः । नन्विति । पठितसारूप्यस्यैव संज्ञाप्रयोजकत्वादिति भावः । नैष इति । कार्यार्थ-त्वात्संज्ञायाः प्रयोगे नुशब्दावस्थापामेव संज्ञाप्रवृत्तिर्न तु ण्ववस्थायां, नुशब्दसंज्ञार्थमेव गुपाठ इति प्रयोगस्य पठितपुङ्गवारापेण संज्ञाप्रवृत्त्या तत्सरूपेऽतिप्रसङ्गापादनं युक्तम् । 'णी न'

† अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १. २. ४५. + १. २. ४५ वा० १२ × दिव औट ७. १ ८४.

एवं तर्हि—‘अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये’त्येवमेतस्य न भविष्यति ।
एवमप्यननुबन्धको दिक्शब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ।

परिमाणग्रहणं च ॥ २ ॥

परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिधातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।
कुतो ह्येतद् भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भेदशब्द इति ?

प्र०—इति । शिष्टप्रयोगाऽभावात् । तस्माद्‘दिवश्च’ इति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विधट-
यति—अनिष्टं चेति । एवं तर्हीति । धातुः सानुबन्धक इति भावः । एवमपीति ।
‘अधातु’रिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधान्निरनुबन्धकात्सोरसंभवः, उभयसंभवे चाऽस्याः
परिभाषाया उपस्थानं नान्यथा ।

इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य
धातुसंज्ञा विधेयत्यर्थः । भवेद्यशब्द इति । ततश्च भवेद्यशब्दाद्विप्रसङ्गः । न चाऽर्थपाठः
परिच्छेदकः, तस्याऽपाणिनीयत्वान् । अभियुक्तैरुपलक्षणतयोपात्तत्वान्, अने-

उ०—इत्यादी तु ‘धात्वादे’रित्यस्य भाविसंज्ञापरत्वाच्च दोष इति भावः । अयं—बनुप्रत्ययः ।
कैश्चिदिति । ‘भूवादय’ इत्यत्र नाश्रीयत इत्यर्थः । अथवेति । अयमभ्युच्चयः । प्रागुक्तरीत्या
सामञ्जस्यात् । किं चेत् इनुग्रहणस्य ज्ञापकत्वपरभाष्याऽसङ्गतिः, ‘व्रत्त’ इत्यादावुक्तापत्ति-
स्त्वृणांस्तथावन्ताङ्गस्येत्यर्थमभिप्रेत्य बोध्या । भाष्ये—अस्य तर्हि दिक्शब्दस्येति ।
अभ्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थः । नन्वत्रापि धातुत्वात्कथं प्रातिपदिकत्वमन आह—अत्रेति ।
कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः ।

न वै अत्रेति भाष्यं पुनरुक्तमतो वाक्यभेदेन बोध्यति—शिष्टेति । अत्र शिष्टाऽप्रयोगा-
देवौत्थाऽप्रवृत्ती स्वर्गाथं कविशब्दार्थमेवेदम्, स चेद्भातुत्वादप्रातिपदिकं व्यर्थमेव तदिति
ज्ञापकत्वमिति भावः । इतर इति । अप्रयोगस्य लक्षणैकव्युत्पत्त्युल्लेखतया पारितोष्य-
संभावनासम्भवादिति भावः । यद्यपीष्टं न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्रं स्यात् । तथा
च विपरीत एवेष्टाऽनिष्टविभागः स्यादिति भाष्यार्थः । ज्ञापकवाचाह—एवं तर्हीति ।
तत्त्वगहनवाचाह—एवमपीति । ‘नास्ती’त्यस्य ‘सुपर’ इत्यादिस्तदाह—अधातुरिति । तदेवं
समानशब्दातिप्रसङ्गः स्थितः । अत एव ‘परिमाणग्रहणं चे’ति चकारस्तर्क्ये भगवता न
व्याख्यातः ।

अवधेः संज्ञायामुकारादेव सा स्यात् ‘भू’ इत्यादेरत आह—अवधिमानिति । इदं
चक्ष्यदेन भाष्ये ध्वनितमिति भावः । अभियुक्तैरिति । भीमसेनेनेत्येतिहम् । तत्रैव हंश-
माह—अनेकार्थवेति । अर्थनिर्देशस्य व्यभिचरितत्वेनाऽप्रयोजकत्वाद् व्यवस्थापकत्वाऽभावेन

यदि पुनः—‘क्रियावचनो धातु’रित्येतल्लक्षणं क्रियेत ? का पुनः क्रिया ? ईहा । का पुनरीहा ? चेष्टा । का पुनश्चेष्टा ? व्यापारः ।

सर्वथा भवाच्छब्देनैव शब्दानाचष्टे—न किञ्चिदर्थजातं निदर्शयत्येवं-जातीयिका क्रियेति । क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरिच्छेदा । अशक्या क्रिया

प्र०—कार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाऽभावात् । क्रियावचन इति । एवं सति समान-शब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यो नापि परिमाणग्रहणम् । नहि भवेदशब्दसमुदायः क्रिया-वार्त्ता । का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहंति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्यचित्केनचिच्छब्देन सोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासद्भावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निर्द्धारयत इत्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यातपद-

उ०—परिमाणग्रहणमपि कार्यमिति भावः । क्रियेतेति लिङ्बोधितेऽस्य लक्षणस्य संभावनीयत्वे हेतुमाह—अवमिति । न हीति । अवयवानां वाचकत्वेपि दशदाडिमादिवत्समुदायोऽनर्थक इति भावः । शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसङ्गित आह—द्रव्येति । असंभावयत इति । अप्रत्यक्षत्वादिति भावः । एवं च प्रकृतलक्षणेनाऽपि द्रव्यवाचिनां धातुत्वाऽ-निवृत्तेः समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति भावः । अन्यत्रेति । मानसव्यापार इच्छारूपा ईहा । ‘इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा नृ’दिति कोशान् । कायपरिस्पन्दः—चेष्टा । इहेति । ‘समानमीहमा-नाना’मिति भाष्यप्रयोगादीह चेष्टायामित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः । नन्वेकपर्यायेणाऽर्थस्य व्याख्यानसंभवात्पर्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह—कस्यचिदिति । सर्वथेत्यादिभाष्य-मुपहासपरं, स किं शब्दैर्यथाकरोतीति वा, उत शब्दान्वयाकरोतीति । नाद्यः । शब्दैरेव यतो व्याख्यानं नाऽस्त्रिणिकोपादिभिः । नास्त्यः—प्रयुक्तशब्दस्याऽप्रसिद्धत्वे व्याख्येयत्वादत आह—यावदिति । क्रियापदार्थप्रदने इदं युक्तं, न तु क्रियापदार्थो नातिरिक्तो द्रव्यादिति प्रदने । तत्र हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इत्युपहास इति भावः । स्वरूपं—द्रव्यव्यतिरेकः । शब्दैरेव शब्दान्वयाकरोतीति भाष्याक्षरार्थः । समूहार्थकज्ञातशब्दस्य प्रकृतेऽनन्वयादाह—अर्थेति । अत्रेदं तत्त्वं,—कारकं न क्रिया तस्या कारकानन्वयापत्तेः, कारकाणां मिथः संबन्धाऽ-योग्यत्वात् । तस्माद्भवतिरिक्तक्रियासिद्धेः सर्वथेत्युपहासः कारकातिरिक्तक्रिया प्रत्यक्षेण नोपलभ्यत इत्येवंपरो वाक्यः, स चेष्ट एवेति गृहाभिसन्निधत्त्युपहासपरं ‘क्रिया नामे’त्यादि-भाष्यम् । अत्यन्ताऽपरिच्छेदिति । परेण—प्रमाणेन प्रत्यक्षेणात्यन्तम्, अवयवशः समूहरूपेण वा ऽदृष्टे इत्यर्थः । तत्र निदर्शनस्याऽशक्यत्वे हेतुमाह—आख्यातेति । तत्राऽप्रत्यक्षत्वे हेतुः—अनेकावयवरूपत्वं, तच्च घटादपि व्यवभारितमतः—सदसदिति । तदुपापदकं—भूतत्यादि । समूहव्यवहारो बुद्धिगतो विकल्परूप एव, न वास्तव इति बोध्यम् । नन्वतीत-प्रयोगे सर्वेषामतीतत्वाद्भिन्नव्यति सर्वेषां भाविस्वाच्च कथं सर्वत्र श्रैरूप्यमत आह—पूर्वापरभूतेति । तत्त्वे बीजमाह—साध्यमानेति । वर्तमानविवक्षेपि तत्त्वमेवमुपपाद्यम् ।

पिण्डीभूता निदर्शयितुं, यथा गर्भो निर्लुटितः । साऽसावनुमानगम्या । कोऽसावनुमानः ? इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पक्षतीत्येतद्भवति,

प्र०—वाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्तमानसदसदनेकावयव-
समूहरूपा सदस्तुविषयेन्द्रियप्राप्ता न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः
पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवलाः, एवं पिण्डीभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः ।
गर्भोऽनिर्लुटित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथाक्रियेत्यर्थः । अथवा यथा
निर्लुटितो—निर्गतः कुलेर्गर्भः प्रत्यक्षां, नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । साऽसाविति ।
या पूर्वमुक्ता साऽसावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोऽसाविति । यो भावे ल्युट् स

उ०—तथाहि—वर्तमानस्य प्रारब्धाऽपरिसमाप्तवत् । न त्वेकप्र क्षणे तत्त्वं संभवति, तस्मादा-
रब्धत्वमतीतलक्षणमादाय, अममाप्तं तु भविष्यत्क्षणमादायेत्येव समं नीयम्, क्षणा एव
च क्रियाधारा इति । न च तत्र कालसंबन्ध एव 'वर्तमानस्य'मिति वाच्यम्, एवं हि पर
प्रति 'पश्य मृगो धावती'ति शब्दप्रयोगानुपपत्तेः । नहि स्वज्ञानप्रवृत्तिं परज्ञानपर्यन्तमेकः
क्षणोऽस्ति । समूहस्यैव स्वययवात्तरावच्छेदेन स्वानुभूतां वर्तमानतामादावन्नरावच्छेदेन परं
बोधयितुं तदुपपत्तेः, विलाहिले प्रविशति सर्पे किञ्चिदयवावच्छेदेन सर्पमनुभवतोऽवयवा-
न्नरावच्छेदेन तं दर्शयितुं 'सर्प' पर्येति प्रयोगयत् । नद्विस्त्विति । सदस्तु नि विषयाणि येषा-
मिन्द्रियाणां तदप्राप्ता नेत्यर्थः । ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया, कुतो निदर्शयितुं न शक्येत
आह—यथेति । पिण्डीभूता इति । कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन परमाणु-
वदवयवक्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्वं सूचितम् । कुक्षिस्थ इति । आद्ये 'अनिर्लुटित' इति च्छेदः ।
द्वितीये 'निर्लुटित' इति च्छेदो, निष्क्रान्त इति च तदर्थं इति श्लेष्टः । अत्यन्ताऽपरदृष्टत्वेना-
वयववस्तुरूपेणाप्यप्रत्यक्षत्वं तदवयवानां क्षणरूपत्वात् । 'पश्य धावती'ति तदनुमापकफलपर-
मेव । एतेन क्रिगानुमेयवैयर्थ्यं भवति । 'वर्तमाने ल'टितिमुत्रस्याभावात्परसोऽप्येवमेव । या
पूर्वमिति । अदः शब्द इदमर्थं इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । तच्छब्दाऽवयवहितोत्तरवचन्य-
वदशब्दः प्रसिद्धार्थक इत्यन्ये । ननु लुटन्तत्वे नपुंसकत्वं स्यादत आह—यो भाव
इति । तथा च करणे ल्युटिति भावः । अथवेति—प्रीत्य । नन्वनुमापकलिङ्गप्रदाने कारक-
समवधानकालिकपक्षत्वादिव्यवहारव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपं लक्षणमुक्तं न
तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह—यस्मिन्निति । इतरभेदसाधने लक्षणस्यैव लिङ्गत्वेऽपि
लिङ्गान्तरसूचनमिदम् । 'विमतं कारकेभ्यो भिद्यते, बाधकाऽभावे कारकसत्ताकालेऽव्यवहित्य-
माणत्वात्, बाधकाऽभावे यद्यत्काले न व्यवहिते तत्ततो भिद्यते' इति प्रयोगः । ननु
'यस्मिन्साधन' इति पाठे यत्तद्वयो कारकस्यैव क्रियात्वं प्रतीयते तच्च विकटमत आह—
यस्मिन्निति । मृगेति । ज्ञान न वस्तुसत्तासाधकम्, अमतोपि शशशृङ्गादेः शब्दज्ञानदर्शना-
दिति भावः । देशान्तरिति । 'संयोगजमिदं संयोगः क्रियाजन्यः, कारकाऽजन्यत्वे सति
जन्यत्वादिति प्रयोगः । संयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलक्षकत्वं बोध्यम् । फलानुमेया क्रियेति
साधनम् । एतेन पक्षत्वादिव्यस्य हेतोरसंभव इत्यपास्तम् । संबन्धग्रहणेति । फलव्यापार-

कदाचिन्न भवति । यस्मिन्साधने संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया ।
अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया ।

कथं पुनर्ज्ञायते 'क्रियावचनाः पचादय इति' । यदेतेषां करोतिना सामा-

प्र० नपुंसकः, अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथवा मन्यतेर्ध्वज्यनुमान इति
रूपम् । यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते
नाऽसति सा क्रिया । क्वचित्तु 'यस्मिन्साधने संनिहिते' इति पाठः । तत्रायमर्थः—
यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषयो भवतीति । स्यादेतत् । मृगट्पिण्का-
विषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह—अथवात । देशा-
न्तरप्रामिलक्षणेन कार्येणावाधिनेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः । ननु
प्रत्यक्षाऽप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाऽभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्त्तते । नैप दोषः ।
धानुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे
बुद्ध्या तात्त्विकान्संकलयत्येव 'पचतीति' प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोग-
स्तदा तत्र समूहस्फारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावान्नैकः क्षणो नैव धानुवाच्यः । किं

उ०—योजनजनकभावग्रहे सति हि कार्येण कारणानुमानं स्यात्स एव तु दुर्घटोऽप्रत्यक्षत्वादिति
भावः । एकैकस्येति । अधिश्रयणादित्यर्थः । प्रत्यक्षत्वेनेति । 'पश्य मृगो धावतीति' प्रत्यया-
दित्यर्थः । बुद्ध्या संकलयेति । स्मृत्या विपर्ययकृत्येत्यर्थः । उपस्थिते च संबन्धग्रहो न
प्रत्यक्षेणापस्थित एवेति नियम इति भावः । एवं संबन्धग्रहे सति कार्येण तामनुमाय पच-
तीति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । इदं च योगिप्रयोगविषयं, तेषामेवाऽवयवक्रियाप्रत्यक्षात् ।
अस्माकं तद्व्यवहारपरम्परया सर्वथा विकल्पात्मक एव प्रयोगः क्रियापदानामिति
बोध्यम् । एतच्च 'वर्तमाने ल' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । ननु समूहस्याऽप्रत्यक्षत्वेऽप्येक-
क्षणस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात्क्रियामात्रे आनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—
यदापीति । तथा च तस्य व्यवहाराऽविषयत्वाद्व्यवहारविषया सर्वाऽनुमेयैवेति भाष्य-
तात्पर्यमिति भावः । ननु तदारोपेऽपि वस्तुत एकस्यैव लक्षणस्य क्रियात्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वं
व्यवहारविषयत्वं च दुर्वारमत आह—शब्दशक्तीति । एकः क्षण इति । अनारोपितसमूह-
रूप एकः क्षण इत्यर्थः । परं त्वधिश्रयणादिरपि नैकक्षणत्वमकः, तस्यारि हस्तप्रसारण-
पात्रादानचुल्लासयोजनादयोऽवयवाः सन्ध्येति सांऽपि समूहरूप एव । यस्तु तेषामप्यवयवः
परमाणुप्रलयः स तु शब्दशक्तिस्वभावान्नैव वाच्यो, नापि प्रत्यक्षः । अनुमानं त्वेवम्—
'उत्तरदेशसंयोगाद्विकलं कारणजन्यं, कार्यत्वादिति । तच्च कारणं प्रसिद्धातिरेके इतरबाध-
बलात्क्रियारूपमेव प्रसिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्याहुः । नन्वेकार्थबोधकत्वं सामानाधि-
करण्यं न प्रकृतेस्त आह—सामान्येति । तथा च धातुलक्षणे क्रियातद्रूपान्याऽन्यतरवचनत्वं
विवक्षितमिति व दोषः । यद्यपि करोतिर्गन्धनावक्षेपणादिष्वपि वर्त्तते तथापि कारकव्यापार
एव तर्थाः प्रसिद्ध इति भावः । तत्र यो व्यापारसामान्यवाची तद्विक्षेपाः पचादयः, 'किं

नाधिकरणम् । किं करोति ? पचति । किं करिष्यति ? पक्ष्यति । किम-
कार्षीत् ? अपाक्षीदिति । तत्र—

क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्रियावचने धातानुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ।
किं पुनः कारणां प्राप्नोति ?

संघातेनाऽर्थगतेः ॥ ४ ॥

संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ।

अस्ति भवति विद्यतीनां च धातुत्वम् ॥ ५ ॥

अस्ति भवति विद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना
पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं, न तथाऽस्त्यादीनां निदर्श्यते । नहि
भवति—किं करोति ? अस्तीति ।

प्र०—करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवचनाः
पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः । यदा तु किं करोतीति पृष्टे 'न करोत्यास्त एव केवल'मिति
प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्याऽवश्यंभावित्वाद् व्यापारविशेषविषयः प्रश्नः । प्रतिवचनं
तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम् ।

संघातेनेति । संघातस्यैव प्रयोगार्थवत्त्वम् । केवलानां तु धातूनामप्रयोगा-

उ०—करोतीत्यस्य च यत्करोति तत्किमिति व्यापारविशेषविषयः प्रश्नोऽर्थः । एवं च यन्निष्ठतया
प्रश्नविषयक्रियायाः करोतिशब्दाच्यायाः प्रतीतिस्तन्निष्ठतयैवोत्तरभूतपचतिशब्दाच्चक्रियायाः
प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं, तत्र क्रियाप्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरेणैव
निरासादेवां क्रियावाचित्वमिति भावः । नन्वेवं 'पचसो वृक्ष' इतिवत् 'पचति करोती'ति
सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न, केवलस्य धातोः प्रयोगाऽभावेन तिरुप्रयोगे तदर्थेपौनरुच्यभीत्या
तथा प्रयोगाऽभावात् । यत्र तु नेदशं बाधकं तत्रैवाञ्जकारेत्यादि प्रयुज्यते एवेति दिक् । यदा
त्विति । आसेरपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनाऽऽसक्त्यवयवसंशयात्प्रश्ने 'आस्ते' इति
प्रतिवचनमिति बोध्यम् । पाठनिरपेक्षमिदं लक्षणमिति शङ्कते भाष्ये—तत्रेति ।

ननुपसर्गस्य धात्वर्थविशेषकत्वात्प्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वाच्च प्राप्त्यभावेन प्रतिषेधादुप-
पत्तिरत आह भाष्ये—संघातेनार्थगतेरिति । बोद्धव्येति शेषः । तद्व्यापष्टे—संघातस्येति ।
उपसर्गप्रत्यययोरित्यस्य—तद्विशिष्टयोरित्यर्थ इति भावः । अर्थवत्त्वमिति । अन्वयव्यतिरेका-

प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु ।

प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे 'धातुरेव क्रियामाहे'ति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च प्रत्ययार्थः स एव ।

धातोश्चाऽर्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु ।

धातोश्चाऽर्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे—'धातुरेव क्रियामाहे'ति । पंक्तिः पचनं पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यश्चान्यश्च भवति प्रकृत्यर्थः स एव । कथं पुनर्जायते—'अयं प्रकृत्यर्थः, अयं प्रत्ययार्थ' इति ?

सिद्धन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ६ ॥

[सिद्धमेतत् । कथम् ?] अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा ? इह 'पचती'त्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः, अतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद् गम्यते—विक्रित्तिः, कर्तृत्वमेकत्वं च । 'पठती'त्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते, पठशब्द उपजायते, अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विक्रित्तिर्हीयते, पठिक्रियोपजायते, कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी । ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ।

विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसुल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः ।

प्र०—दानर्थक्यम् । अतिशब्दश्चेति । यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायः, तथापि प्रकृतिभागावबोधपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेऽनादरादेवमुक्तम् । अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदितिः

उ०—भ्यामिति भावः । भाष्ये—यथा हीत्यादि । प्रागुक्तकरोतिसामानाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वविज्ञाभावात्तदभाव इति भावः । अतिश्याप्ति निराकरोति भाष्ये—प्रत्ययार्थस्येति । अव्यतिरेकः—अभेदः । प्रकृत्यन्तरेषु—भिन्नार्थकेषु । प्रत्ययस्याऽप्यावापोद्धारं दर्शयति—धातोश्चेति । अन्यश्चेति । किञ्चिदतिशयार्थः । 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति वार्तिकेन धातोरेव क्रियावाचित्वं काव्यनिरूपकमिति प्रतिपाद्यते । इह उत्तरभाष्ये 'न चेत्सामान्यशब्दा'

तद्यथा—अक्षाः पादा मापा इति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति ? नापि ब्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता ह्यर्थवत्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति, न पुनः प्रकृतिरेवोभावार्थो ब्रूयात्प्रत्यय एव वा ? सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणां विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः 'पचतीत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे 'पचति'शब्दो वर्ततेऽतो मन्यामहे—'नेमे सामान्यशब्दा' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थो ।

क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥ ७ ॥+

पचतीति क्रिया गम्यते, तां प्रो विशिनष्टि । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं—यत्र धातुरूपसर्गं व्यभिचरति । यत्र न खलु तं व्यभिचरति, तत्र कथम्—अध्येति अधीत इति ? यद्यप्यत्र धातुरूपसर्गं न व्यभिचरति, उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे—'य एवास्याऽधेरन्यत्राऽर्थः स इहापी'ति । कः पुनरन्यत्राऽधेरर्थः ? अधिरूपरिभावे वर्तते ।

प्र०—प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधीय इति । यदा प्रकृतिरेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतः क्रियावाचित्वम् । प्रत्यय पचति । ततश्च प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम् । अधिरूपरिभाव इति । ततश्चाधीत इत्यस्य विशि-

उ०—इत्याद्यन्तमर्थवत्सूत्रे व्याख्यातं तत एवाऽवधार्यम् । प्रत्ययः प्रत्ययार्थ इति । प्रत्यय-छोत्येऽर्थे इत्यर्थः । प्रातिपदिकविषये पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थतयाऽर्थवत्सूत्रस्य भाव्यस्यैवमेव व्याख्येयत्वात् । तदेवं सप्रत्ययकेऽतिव्याप्तिं निरस्य सोपसर्गे तां निराकरोति भाष्ये—क्रियाविशेषक उपसर्ग इति । यथाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययोऽर्थबोधकस्तथा ताभ्यामेव क्रियाविशेषयोजक उपसर्गः, क्रियावार्त्ता धातुरेवेति भावः । प्रोवीति । पचेरुत्कृष्टक्रियापरत्वं द्योतयतीत्यर्थः । यद्यपि तावदिति । उपसर्गोऽव्यभिचारिधातुस्थले सत्त्वासम्भवादिति भावः । यद्यप्यत्रेति । धातोरुपसर्गाऽव्यभिचारेऽप्युपसर्गस्य धातुव्यभिचारोऽप्यत्र द्योत्यत्वेन मिश्रितोऽर्थं पदेहाप्यधेरिति भावः । नन्विदमयुक्तमधीते इत्यादावुपरिभावाऽप्रतीतेरत आह—ततश्चेति । ढरकपैलक्षण उपरिभावोऽधेरर्थः । स च विशिष्टार्थयुक्तरूपो विधिपूर्वकत्वरूपो

१-कचिन्न । † सम्बन्धताम्—'अथैवधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' १ । २ । ४५ इति सूत्रस्थानवमवार्तिकभाष्येण । + तथा चोक्तं शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये (८ । ४६) कात्यायनेन—

“क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकः । सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥” इति ।

इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते—तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । ‘तिष्ठती’ति
 व्रजिक्रियाया निवृत्तिः, प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामहे—‘उप-
 सर्गकृतमेतद्येनाऽत्र व्रजिक्रिया गम्यते’ इति । प्रोऽयं दृष्टापचार आदिकर्मणि
 वर्तते । न चेदं नास्ति—‘बह्वर्था अपि धातवो भवन्ती’ति । तद्यथा—‘वपिः
 प्रकिरणे दृष्टश्चेदने चापि वर्तते—‘केशश्मश्रु वपती’ति । ईडिः स्तुतिचोदना-
 याच्नासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते—‘अग्निर्वा इतो वृष्टिमीष्टे, मरुतोऽमुतश्च्याव-
 यन्ती’ति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते—‘पृष्ठं कुरु’
 ‘पादौ कुरु’ । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते—‘कटे कुरु’ ‘घटे कुरु’
 ‘अश्मानमितः कुरु’ । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह
 तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् । अयं तर्हि दोषः—‘अस्तिभवतिविद्यतीनां
 धातुत्व’मिति ?

यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतत्लक्षणं क्रियेत । कथं पुनर्ज्ञायते—भाव-
 प्र०—प्रार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं, विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः । अध्येतीत्यत्र विशिष्टं
 स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोयमिति । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चाऽन्यत्राऽस्य
 योऽर्थो शोध्यः स एवेहापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्धानुतां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति
 निर्णयः । भाववचन इति । भावशब्दः क्रियामात्रवाची । यथा ‘यस्य च भावेने’ति
 ‘भावे घ’विति च । तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिध्यति, अस्तिभवतिविद्यतीनामपि

उ०—इति भावः । केचित्स्ववगमपर्यन्तस्वरूप ङर्कणोऽधेरर्थ इत्याहुः । विशिष्टं स्मरणमिति ।
 निरन्तरत्वादिकं तत्रोक्त्यर्थः । भाष्ये—इह तर्हि व्यक्तमिति । तत्र व्रजिक्रियायां उपसर्ग-
 मात्रार्थत्वे तिष्ठतेर्धातुत्वानापत्तिः, तिष्ठतिमात्रस्य तु नास्ति, तस्य तन्निवृत्त्यर्थकत्वात् ।
 विशिष्टस्य तदर्थकत्वे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भावः । समाधत्ते—प्रोयमिति ।
 नन्वेवमपि गतिमिदृत्तिवाचिनस्तिष्ठतेः कथं गतिवाचित्वमत आह—अनेकार्थत्वादिति ।
 धातोः कश्चिद्वचनकल्पनानार्थत्वेनैव प्रकृताऽर्थनिर्वाहे प्रशब्दस्याऽर्थकल्पने मानाऽभाव इति
 भावः । लोकेऽपि प्रथमगमनकर्तार्येव प्रतिष्ठत इति प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । तदाह भाष्ये—
 न चेदं नास्तीति । प्रकिरणे इति । ‘माषान्वपती’त्यादौ । वृष्टिमीष्टे इति । प्रेरयतीत्यर्थः ।

ननु ‘भाववचन’इतिन्यासे पञ्चादिष्वव्याप्तिरत आह—क्रियामात्रेति । धात्वर्थ-
 मात्रेत्यर्थः । मात्रपदं कात्स्न्ये । नन्वेवमप्यस्यादिष्वव्याप्तिरत आह—अस्तिभवतीत्यादि ।
 ‘तस्मिन्सत्यागतः’ ‘भवनं भाव’ इत्यादिप्रयोगादस्यादिक्रियाऽपि भावपदेन गृह्यत इति भावः ।
 नन्वस्याद्यर्थस्यापि लक्षणजेत्यत आह—भावरूपेति । ‘क्रिया’शब्दः सपरिस्पन्दसाधनसाध्याथे
 कणो, भावशब्दश्च सपरिस्पन्दाऽपरिस्पन्दाभ्यन्तरसाधनसाध्य इति भावः । इतरो भवत्य-

वचनाः 'पचादय' इति ? यदेवां भवतिना सामानाधिकरण्यं—भवति पचति, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीदिति ।

कः पुनर्भावः ? भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो, विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति—भेदः छेदः ।

प्र०—भावरूपायाऽभिधायित्वान् । भवति पचतीति । आत्मभरणवचनो भवतिः । तच्चात्मभरणं—विरुद्धैकार्थसमवायैः पाचकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा 'शुद्धं रूप'मिति शुद्धे गुणे शुद्धत्वं, रूपत्वं चाऽस्तीति शुद्धादयो रूपवचनाः । एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः ।

कः पुनरिति । यदि क्रियैव भावस्तदा पक्षान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः । स्वपदार्थ इति । स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति, न तु स्वो, व्यभिचारात् । पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवनं भाव इति विग्रहः कर्तृमाघननिवृत्त्यर्थः । भेद इति । विनाशो द्भेदश्च

उ०—धोऽस्य भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन वृच्छति भाव्ये—कथं पुनरिति । ननु भवति-पचत्यौर्नैकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं, भावः सत्ता, विहित्यनुकूलव्यापारश्च पाक इति तयोरेक्यन्तवैलक्षण्याद् आह—आत्मभरणेति । आत्मभरणं चाऽऽपह्नाज्ञाविकारादनुस्यूतं 'स'दिति प्रत्ययवेधे ऽप्यम्, तच्च केवलम्बविस्वात्पदार्थमात्रसामानाधिकरणम् । एवं चाभवे पश्चिक्रियाबोधे तत्सामानाधिकरण्यमभरणस्यापि तत्र सत्येन तद्वाचकत्वं पचादीनाम् । यथा शुद्धे गुणे रूपत्वसत्तामात्रेण रूपवचनत्वं शुद्धादीनाम् । तदुक्तम् पाचकत्वादिभिरिति । आदिना—गन्तृत्वादि । 'पाकत्वादिभि'रिति पाठान्तरम् । अत्रादिना—गमनत्वादि । विरुद्धेति । 'परस्पर'मित्यादिः । एवं च 'पचति भवती'त्यादेर्यत्कर्तृका पश्चिक्रिया तत्कर्तृका सचेति बोधः । एवं च भवत्यर्थपचत्यर्थबोरेकाऽधिकरणप्रवृत्तित्वमेव भवतिपचत्योः सामानाधिकरण्यमिति भावः ।

ननु केन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्रायस्त्वाकः पुनरिति प्रश्नोपपन्नोऽत आह—यदीति । 'भवतेरर्थ' इत्येतावता सिद्धे 'स्वपदे'ति व्यर्थमत आह—स्वेति । न च धात्वानामनैकार्थत्वाद्गुणं क्वपि लाक्षणिक इति वाच्यम्, अनुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्वकप्रतीति-विषयार्थमादायैवाऽनैकार्थत्वस्वीकारात् । यस्वनुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्वकप्रतीति-विषयो यथा भूधातोर्गमनविस्तार लक्षणैवेत्याशयात् । क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम् । प्रकरणादीनि । तेन तत्सापेक्षप्रतीतिकपराभावार्थनिरासः । भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात्सत्तायाश्च केवलम्बयित्वेन सर्वसामानाधिकरण्यतया भाववचन इति लक्षणं न क्वाप्यव्याप्तमित्युत्तरमन्यतात्पर्यम् । नन्ववयमविभागानुकूलव्यापारवाचिनां भिदादीनां कथमभाववचनतेत्यत

अन्यो हि भावोऽन्योऽभावः । आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाव इति, यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याऽभावं, यस्य चाऽभावं न तस्य भावम् ।

पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं, न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते । करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते, भवतिः पुनर्वर्तमानकालं चैकत्वं च ।

प्र०-घटरज्जादेः, स च भावविरोधीति भावः । सर्वान् पुरुषानिति । किं करोषि ? पचामि, किं करोमि ? पचेत्यादौ विपरीताऽपि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । नहि भवति भविष्यति पक्षवत्यभूदपाक्षीकृतवतः पचतो भवन्ति

उ०-आह—विनाश इति । तत्र घटादेर्मांसो भेदपदेन, रज्जादेः स छेदपदेनेति शब्दशक्ति-
स्वभावाद्यवगन्तव्यम् । विनाशकाले सत्ताया अभावाच्च तेन तस्याः सामानाधिकरण्यमिति भावः । दोषान्तरमाह—पचादीनां चेति भाष्ये । क्रियावचने धाताविति । 'क्रियावचनो धातु'रिति ल जनिरूपणावसरे यथा निदर्शितं न तथा 'भाववचनो धातु'रिति कृष्णनावसरे पचादीनां भवतिना निदर्श्यत इत्यर्थः । तथाहि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यं, किं करोति ? पचति, किमकार्षीत् ? अपाक्षीत्, किं करिष्यति ? पश्यति 'किं कुर्वतः ? पचत' इति यत् क भवति ? पचति, किं भविष्यति ? पश्यतीत्यादेरप्यापत्तेः । यतस्तु न प्रभोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यं, यतश्च पचती भिन्नभिन्नवचनानामपि भवतिरेक-
रूपत्वमतः पच्यर्थो भवतेः कर्तव्यं, पचति यत्तज्जवतीति वाक्याभात् । करोतिः—कृधात्वर्थः । भवतिः—भूधात्वर्थः । धात्वर्थनिर्देशेपि 'पचतिषु ये यजामाहं करोती'तिवत् स्तिप । वर्तमानकालं चैकत्वं चेति । प्रभविष्यत्वं विना चेत्पि बोध्यम् । 'भवतिरेकत्वमनुवर्तते' इत्युक्त्या क्रियायां सङ्ख्यात्वर्थं दर्शयति । एवं 'पचादीनां सर्वाणि वचनानि'त्यनेनाऽपि । तत्र वचनं—सङ्ख्या । न चेवं 'पश्यति भवती'ति कथं प्रयोगो, भविष्यत्पाके वर्तमानसत्ता-
अयत्वाज्ज्ञंभावमिति वाच्यं, भूतभविष्यतोरपि सूत्रमावस्थामालम्ब्य सत्ताया वर्तमानत्वाऽङ्गते-
रिति भावः । करोतेः पचादिसर्वपुरुषानुवर्तकत्वं 'किं करोषि' 'पचामी'त्यादौ व्यभिचरितमत
माह—किं करोषीति । करोतेः सामान्यविशेषभावेन पचादिष्वनुवृत्तिर्द्वेषा, पचादिसमान-
पुरुषान्ता, अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधाऽपि सा सर्वपदेन संगृहीतेत्यर्थः । नहि भवतीति । ननु यः पश्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण 'भविष्यति पश्यती'ति प्रयोगः कथं
नेति चेन्न, आद्यपातस्य क्रियाग्रहणत्वात् । उक्तं सामानाधिकरण्यमपि न भाववाचक-
तासाधकम्, यथा शुक्लादीनां रूपवाचकत्वेपि न रूपत्ववाचकता, तद्वत् । एवं पाकत्वेन सत्तायाः सामानाधिकरण्येन पचेः सङ्ख्याकत्वेपि न सत्तावाचकत्वमिति बोध्यम् । किं
बोद्धीर्धोपि न, पचतीत्यनेनैव तत्कालं वर्तमानसत्ताऽवगत्या भवतीत्यस्याऽनुपयोगात्,
तद्वदपि भाष्ये—पचाद्यः क्रिया इत्यादि । कथं संबन्ध इति । किंसंबन्धमूक्तिकथं

का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—भवति पचति, भवति पक्षयति, भवत्यपाक्षी-
दिति ? एषैषा वाचोयुक्तिः—‘पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्म्यो
भवन्ती’ति । यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रव्यते वक्तुं—यत्रान्या चान्या च क्रिया,
यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथं—भवेदपि भवेत्’ ‘स्यादपि स्या’दिति ।
अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः ? कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः
साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ।

प्र०—पचन्तीति । का तर्हीनि । कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैवेति । या एषा त्वया पृष्टा
सैषा वर्तमानस्वरूपेत्यर्थः । पचादय इति । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो न तु
सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं ‘तिष्ठमिहितो भावः क्रियया समवायं न
गच्छतीति, नहि भवति—पठति पचतीति । ततश्च तनैतद्विरुध्येत । तत्राहुः—कर्तृ-
कर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रिया सम्बन्ध्यत एव,—भवति पचति, पश्य सृजो
धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बन्ध्यते, तथा प्रयोगाऽदर्शनान् । भवेदपि
भवेदिति । एकस्याः क्रियाया आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः ।
कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन व्यव्ययते । एकस्येति । ‘अपि

उ०—वाचोयुक्तिः—वाचप्रयोगोयमिति भावार्थ इति भावः । अपैपेति द्विरुक्तः कथमत आह—
यैवेति । साध्यसाधनभावः—क्रियाकारकभावः । तथा प्रयोगाऽदर्शनादिति । ‘उयोतिष्ठो-
मेन यजेते’त्यादावपि ‘उयोतिष्ठोमेने’त्यस्यैव करणत्वेनाम्बयो न तु भावार्थस्येति मतं मंजूषायां
विधिवादे निरूपितम् । यद्वा तस्य करणत्वेन न धात्वन्तराऽर्थेभ्यश्च इति भावः । यत्कर्तृका
पश्चिक्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोधे तु ‘पक्षयतिभवन्ती’त्यादेरप्यापत्तिरिति बोध्यम् । यत्र
खल्विति—भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्वं तत्स्वरूपकत्वं च न युक्तमिति भावः । भवेदपि
भवेदिति । अपि भवेदिति यत्तद्वचस्त्वित्यर्थः । [भाष्ये—स्यादपि स्यादिति । अत्र ‘सर्पिष’
इत्यप्यथाहारेण पदार्थघोतकत्वाद्देः कर्मप्रवचनीयत्वेन पत्वाऽभावः ।] नन्वन्यत्वस्य कालभेद-
जन्यत्वाऽभावात्तुपपन्नमेतद्वत् आह—स्वाभाविकमिति । तज्ज्ञानेद्वयस्य तदेतत्त्वोपचार इति
भावः । ननु ‘भवेदपि भवे’दित्यस्य देवदत्तस्य सत्ता सम्भाविता इति यत्तद्वचस्वरवित्यर्थः ।
लिङ्गाऽपिना च संभावना प्रतिपाद्यते । अपरोक्षे लिङ् प्राथमे । एवं च तयोः कालांशो उदा-
सीनत्वाद्दर्त्तमानकाल इत्ययुक्तमत आह—अपि भवेदिति । ‘सत्ता वर्त्तमाने’त्यस्य
‘सम्भाविते’ति शेषः । यद्यप्युदासीनः काले लिङ् तथापि क्रियाया नियमेन कालाकाङ्क्ष-
सत्त्वात्प्रकरणादिवशेन तत्तत्कालविशिष्टक्रियावगतिः । अत एव माहि लुलादेः सर्वलकारा-
पवादात्त्वध्यवहारः । एवं च ‘नहि भूतभानिबोस्तादृशी प्रीतिर्यादृशी वर्त्तमान’ इति न्यायेन
सम्भावनालिङ्गन्तप्रतिपाद्यस्य वर्त्तमानत्वसिद्धिः । तदाह—तथाभूता हीति । भवेदित्यस्याः
सत्ताया इति । प्राथम्यालिङ्गन्ताधोया इत्यर्थः । सम्भावनाविषयवर्त्तमानसत्ताकर्तृका प्राथम्याना
सत्तेति बोधः । नन्वेवमपि प्राथम्यालिङ्गन्ताधोस्य कथं सर्वकालत्वं, प्राथम्याभा भविष्यद्विषयता

यावताऽत्राप्यन्यत्वमस्ति, पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति, अस्त्वयं कर्तृसाधनः—भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति ? विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्, प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति । किं कारणम् ? एतान्यपि हि भवन्ति ।

एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति—भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत्केषांचिन्न स्याद्यानि न

प्र०—भवे'दित्यत्र यो भवतिस्तत्सारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानाऽर्थः । तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यते इति वतेमानकालः प्रत्ययः । सा तु सत्ता 'भवे'दित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदोऽस्त्येव । अस्त्वयमिति । भेदादयोऽपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा । एतान्यपीति । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते । कृतता-क्रियमाणता-कर्तव्यतायुक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाऽभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते ।

उ०—तद्विषयसत्तायां भविष्यत्प्रतीतिरिति चेन्न । 'ज्ञान्तो रोग' इति प्रथे पुनरनुत्पत्तिर्भवनायैकेन 'वामिष्यती'त्युक्ते, संवादायापरेण 'ज्ञाम्यती'त्युक्तेऽनौलम्ब्याय शाम्यत्विति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थना-विषये सर्वकालस्याऽभिमानात् । तदेवमत्र लक्षणे भिदादिव्यवसासिर्भवतिसामानाधिकरण्याऽभावात्पचादाववसासिश्चेति दूषणद्वयं स्थितम् । 'कर्त्र्यो भवन्ती'त्यस्याऽनुपपन्नं भाववचनो धातुरिति लक्षणमिति शेषः । भवतिसामानाधिकरण्याऽभावेन भाववचनस्याऽभावादिति भावः । अथ तदुद्धरति—अस्त्विति । 'विप्रतिषिद्धानां'मित्यपलक्षणं—पचादीनामपि । भेदादयोपीति । जन्मवाच्यं भवतिः । तेन ध्वंसस्यापि जायमानत्वाच्चाऽभ्यासरिति भावः । अभ्योग्याऽभावोऽपि तत्तद्भूतजन्मना ज्ञय एवेति तद्वाचकभेदशब्दसिद्धिर्बोध्यः । एतानीति नपुंसकप्रत्ययमुपपन्नानां पुंस्वादात् आह—एतदिति । ननु कर्मसाधनेपि वृक्षादिवु दोषोऽपरिहृत एवेत्यत आह—तेन साध्यमानेति । साध्यावस्थावपञ्चाऽर्थवाचिनामित्यर्थः । कृतता—घटमकार्षीदित्यादौ । क्रियमाणता,—घटं करोतीत्यादौ । कर्तव्यता,—घटं करिष्यतीत्यादौ । सिद्धरूपाण्येवेति । स्वभावेन—शब्दशक्तिस्वभावेन, सिद्धं—सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव द्रव्यं—शब्दवाच्यमिति भाष्याक्षरार्थः । अत एव तस्य क्रियाकाङ्क्षा । यद्यपि क्रियापि तथा, तथापि सा शब्दशक्ति-स्वभावात् सूक्ष्मरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम् ।

भाव्यन्ते, ये त्वेते संबन्धिश्चन्दास्तेषां प्राप्नोति—माता पिता प्राप्तेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे ।

पठिष्यति ह्याचार्यो 'भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यपयत्यादिनिवृत्त्यर्थ' इति । यावता पठिष्यति—'पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ती'ति, अस्त्वयं कर्तृसाधनः, भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतेनैवाभिहितं सूत्रेण 'भूवादयो धातवः' इति । कथम् ? नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इन्कर्तृसाधनः—'भुवं वदन्तीति भूवादय' इति ।

प्र०—मातेति । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः, कर्तृसाधने भावशब्दे वृक्षादीनां प्रसङ्गः, कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं सामान्यमाह—पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा, नान्येषामित्यर्थः । अस्त्वयमिति । भवतीति भूरिति कतेरि किञ्चित् न तु कमेणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नाऽन्यः । नेदमिति । वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वाद्वक्तारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भुवमिति । जायमानार्थं येऽभिधत्ते ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते, न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थाऽभिधायिनां संज्ञा न भवति ।

उ०—मातृत्वमिति । मात्रादिशब्दा जनकत्वाद्वादी शक्ता । जनकत्वस्य च जन्यनिरूपितत्वमित्यभिमानः । भाष्ये 'पठिष्यति ह्री'त्यस्य हिंसाब्दात् पूर्वोक्तशङ्कोपपावकत्वभ्रमं वारयति—इदानीमिति । सामान्यशब्दाऽतिप्रसङ्गवारणायाह—भाववचनानामिति । 'कर्त्र्यो भवन्ती'त्यतोऽस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति, न कश्चिदेष इत्यर्थो भाष्यस्य । सूत्राक्षरैरस्य संग्रहं दर्शयति—भूरिति कर्त्तरीति । अर्थस्त्वभिन्न एवेति । एवं च कर्तृसाधनकर्मसाधनयोर्विशेषः फले लोपवारणमपि समम्, न्यायप्राप्तश्च कर्तृसाधन इति स एवाऽस्तिवशात्तयः । भाष्ये—किं वक्तव्यमिति । 'भाववचना भूवादयो धातवः' इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । औणादिक इति । बाहुलकादिति भावः । वृद्धिशब्दस्येति । मध्यमङ्गलस्य 'शिवशमरिहस्ये'त्यादिभिरेव सिद्धत्वेनेदं नास्तीति उपयुज्यते इति भावः । जायमानमिति । तत्त्वेन प्रतीयमानमित्यर्थः ।

भाववचने [धातौ] तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्ये इति । किं च स्यात् ? अक्षितीत्यात्वं प्रसज्येता । तद्धि धातोर्विहितम् ।

इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥ ९ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता ? 'प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः' । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते, स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥ १० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ['नित्यशब्दत्वात्' ।] नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देष्वनाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ।

प्र०— शिष्ये इति । भावार्थाऽभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्व्यनैमित्तिकं, शिति तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते । इतरेतराश्रयं चेति । प्राक्शास्त्रव्यापारात् समुदाय एव नास्ति, कुतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः । तस्मिन्वाऽसति भाववचनत्वाऽपरिज्ञानाद्भातृत्वं न न्यवतिष्ठत इत्यर्थः ।

सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पञ्चत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाधायिनः केवलमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागः शब्दविभागश्चाऽपेक्षिष्यते इत्यर्थः । अनाश्रि-

उ०— एवं वक्ता तेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं पाठो नाऽऽक्षितः । वृक्षादीनां तत्त्वेनाऽभानादेव व्यावृत्तिसिद्धेरिति मन्वानः शङ्कते भाष्ये—भाववचन इत्यादि । प्रत्ययस्येति । प्रत्ययान्तस्य उपदेशाऽभावाद्भातृत्वेऽप्यभावाऽप्राप्तेरिति भावः । अक्षितीति पर्यं दासेनाऽक्षितः परत्वाऽभावात्वात्वाऽप्राप्तेरिति भावः—सद्भाति । भाष्ये—तद्धि धातोर्नि । 'आदेशः' इत्यत्र धातोर्नि संप्रत्यय इति वार्तिककृतोऽभिप्राय इति भावः । भाष्यकारस्तुपदेशग्रहणबलेन तत्र धातो-रित्यस्याऽसंबन्धं वक्ष्यति । अत्र तु नाऽऽत्वं सिति नेति निषेधेन शिष्यप्रत्ययपरत्वचोऽय एवैकान्त भावमवृत्तेरिति बोध्यम् । 'यं विधिं प्रतीति न्यायेनैकारोच्चारणसामर्थ्यादात्वं न स्यादत आह—एकारोच्चारणं त्विति ।

व्यवस्थिता इति । साङ्गत्याऽव्याख्यानभागे शास्त्रव्यापारात् प्रागुक्तप्रणाली सूत्राणि सिद्धेवेति नाऽप्युक्त्याश्रय इति भावः । संसृष्टार्थाभिधायिन इति । संसृष्टोपस्थापका

प्रथमभावग्रहणं च ॥ ११ ॥

प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यम्, किं शब्दत आहोस्विदर्थतः ? किं चातः ? यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति—‘पुत्रीयति’ ‘वस्त्रीयती’ति । अथार्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा, स एव तु दोषो ‘भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध’ इति । एवं तर्हि नापि शब्दतो नाप्यर्थतः । किं तर्हि ? अभिधानतः । सुमध्यमेऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह ।

प्र०—त्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते, परिकल्पितं त्वाश्रीयत एव । तत्त्वतो हि शब्दान्त-राण्येवाऽर्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ।

प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोऽयम् । प्राथम्यस्याऽऽपेक्षिक-त्वात्पृच्छति—कुत इति । पुत्रीयतीति । नाऽत्र प्रथममुच्चारणः पुत्रशब्दो भावमाह । ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इत्यस्य प्रत्याख्यानोऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनाऽपि क्यच्चाऽभिधीयते न तु द्वितीयः । ‘शिश्ये’ इत्यत्र तु प्राप्नोति, स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोऽभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्येनाऽनभिहितं भावं य आह स धातुः । ‘शिश्ये’ इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा ‘प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति, तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते—‘अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति । सुमध्यम इति । द्वौ शब्दार्थपक्षौ, दुष्टत्वात्परित्यक्त्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोष-त्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोऽपसर्जनामिच्छामन्येनाऽभिहितं

उ०—इत्यर्थः । धातुसंज्ञार्थं भाववचनत्वस्याश्रितत्वाद्नाश्रित्येत्यनुपपन्नमत आह—पारमार्थिक-मिति । तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तिरिति भावः । वार्तिककृताऽनाश्रित्येत्युक्तेरिति तात्पर्यम् । परिकल्पितं त्विति । भाष्यकृता पूर्वमन्यस्यतिरेकान्यां धातुरेव क्रियावाची-त्युक्तेरिति भावः ।

अवगणारोपसमुच्चय इति भ्रमं प्राप्तं वारयति—तदर्थेति । वार्तिककृता धातोरित्य-स्याप्ये संबन्धाभ्युपगमात्सुक्तोऽयं परिहार इत्यर्थः । ननु स्वभावादेव धातूनां प्रथमं भाव-वाचित्वे ‘कुत’ इति हेतुप्रश्नोऽसङ्गत इत्यत आह—प्राथम्यस्येति । अवधिविषयः प्रथम इति भावः । प्रथमभासौ भाववचनलेति विग्रहे प्रथममुच्चार्यमाणः सन् भावमाहेत्यर्थे शब्दतः प्राथम्यम्, ‘प्रथमस्य भावस्य वचन’ इति विग्रहेऽर्थतः, द्वयोर्मध्ये ‘प्रथमं पूर्वकालं भाववचन’ इति विग्रहे विस्पष्टपटुवत्समासेऽभिधानतः स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथमम्, प्रथमं वा

इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहाराः । तत्रेदमपरिहृतम्—‘अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह—‘अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा न

प्र०—सम्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिश्य इति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति—गोपायति कामयते इति । तदर्थं ‘सनाद्यन्ता धातव’ इति पठितव्यमेव । इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरैतराश्रयं च, प्रथमभावग्रहणं च, सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । तत्रेदमिति । ‘किं करोतीति प्रश्नेऽस्यादिभिः प्रतिवचनाऽभावादक्रियावचनत्वमेपां मन्यते । यच्चाप्युक्तं ‘मिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्ने’ति तदस्यादिषु नास्ति । नह्यस्तीति कदाचिद्भवति, अपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च ‘पचतितरा’मिति प्रकर्षो

उ०—भावमन्येभ्यः पूर्वमाहेत्यर्थादिति बोध्यम् । नाऽत्रेति । यद्यपि तिरुपेक्षया क्यञपि प्रथमस्तथापि तस्य गौणं प्राथम्यमिति भावः । न च क्यञन्तस्य तिरुपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम् । पुत्र इच्छा आश्रय इत्यर्थेऽत्रयाऽवभातेन खण्डत्रयस्यैव करणादिति तत्रम् । ननु ‘सनाद्यन्ता’ इति तस्य धातुत्वं सिद्धमत आह—सनाद्यन्ता इति । ‘भाववचना’ इति लक्षणे सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूत्रमेव प्रयोज्येयमिति भावः । क्यचेति । लक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । प्रथममयं राजानमिति । प्रथममयमेव राजानमित्यर्थः । नन्वस्य पक्षस्याऽभ्यस्त्याऽन्वयस्य इत्ययुक्तमत आह—द्वाविति । उभयाऽस्त्युद्देशे ‘मध्यस्थ’ इति व्यवहारात् प्रागुक्तदोषद्वयाऽस्पर्शेनार्थं मध्यम इति भावः । इच्छामन्येनेति । एवं प्रतीपिपतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्तां तद्विषयामिच्छामन्येनाऽनभिहितामेव सञ्जाहेति बोध्यम् । अथादीनामिति । तदन्तानामित्यर्थः । क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपक्षस्याऽभ्यस्त्या एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह—तदर्थेत्यादि । भिदादीनामपि विभागफलकव्यापारवाचित्वात्क्रियावाचित्वमस्त्येव । अभावोऽपि सूक्ष्मावस्थसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाववचनत्वम् । अभावस्याऽल्लोकत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् । भाष्ये—तत्रेदमिति । तत्र ‘क्रियावचनो धातु’रिति लक्षणे क्रियावचनत्वाऽभावाद्भासं धातुत्वमस्त्यादीनामिति भावः । कृतोऽक्रियात्वं तेषामत आह—किं करोतीति । नह्यस्तीति । साधनसन्निधानेऽस्तीति कदाचित्सर्वधीति न, अपि तु सर्वदा भवत्येवेत्यन्वयः । क्रियास्वरूपं शङ्किष्यैव वाचयितुं प्रच्छति भाष्ये—कां पुनरिति । तदाशयं स्वयमेवोक्तीयाह—किं यदिति । एवं हि भुजिकारकस्येवाऽस्तिकारकस्यापि क्रियात्वमस्तु का क्षतिरिति भावः । ननु भुङ्क्ते इति यस्मात् क्रियेत्यन्वये आत्वर्थक्रियावाद् एवोपपक्षसः स्यादिति ‘न प्रम’ इत्यादिग्रन्थाऽसङ्गतिः, ‘देववच इति यस्मात् क्रियेत्याद्यन्वये यत्तदोः प्रधानपरामर्शित्वहानिरत आह—यत्तदिति ।

प्राप्नोती'ति । किं यत्तदेवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्त इति ? न ब्रूमः 'कारकाणि क्रिये'ति । किं तर्हि ? कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते, अन्यथा च मांसौदने । यद्येवं सिद्धाऽस्ति-भवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि प्रियतौ ।

‘षड्भावविकारा’ इति ह स्माह भगवान् वार्ष्पायणिः । ‘जायतेऽस्ति

प्र०-भवति नैवमस्तिरामिति । किं यस्तदिति । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं निदर्शयते । प्रवृत्तिविशेष इति । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्भिन्ना इत्यस्येव सर्वस्याः क्रियात्वम् । अन्यथेति । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते, मांसौदने तु संवेगेन । यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्ष्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्यादीनाम् । यद्येवमिति । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयाऽस्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिस्त्रियतौ तस्यागरूपा । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्च सत्तानुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेपूतत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाऽभावः । प्रकर्ष-प्रत्ययोऽपि दृश्यते ‘विद्यतेतरामिह धान्य’मिति । अत्रैवार्थे आगममाह—षड्भावविकारा इति । भावस्य क्रियायाः षट्प्रकारा इत्यर्थः । तेषु चाऽस्तिः

उ०-क्रियांशस्य प्राधान्येपि न तात्पर्यविषयता, सर्वनाम्नां गुणपरामर्शकता च दृष्टाऽतस्तत्तद्व्यापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्यां परावृत्त्यन्त इत्यर्थः । ‘कारकवैचित्र्य’मित्यस्य विचित्राणि कारकाणीत्यर्थः । स्वार्थे व्यञ्जिति बोध्यम् । वैचित्र्यं च तत्तद्व्यापाराविष्टत्वमेव । भाष्ये शङ्किताऽऽह—न ब्रूम इत्यादि । प्रवृत्तिविशेष इति । स चाऽस्याप्यर्थे नास्तीति भावः । एतच्चोपलक्षणं प्रतिवचनदीनामिति तान्युक्तवानुपाध्यायः । ननु प्रवृत्तिविशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्तते इत्यत्र क्रियात्वऽनापत्तिरत आह—सर्वेति । पक्ष्यादपेक्षया साऽपि विशेष एवेति भावः । शङ्किताशयमुपसंहरति—यथा चेति । एवं चाऽस्यादौ धातुत्वाऽसिद्धिरिति भावः ।

सिद्धाभ्याह भाष्ये—यद्येवमिति । अन्यथा हीति । कारककर्तृकाऽस्तौ वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरग्नयेत्यस्मिन्नर्थः, तदेवाह—आत्मभरणरूपेति । स्थूलरूपधारणानुकूलव्यापार-रूपेत्यर्थः । ज्ञियतौ तस्यागानुकूलव्यापाररूपेति भावः । एवं च त्रियस्यपेक्षया प्रवृत्ति-विशेषरूपताऽस्त्येवाऽस्त्यर्थेत्येति तात्पर्यम् । पूर्वोक्तदूषणत्रयेऽस्यद्वयमुदहरति—उत्पत्तीत्यादि । कादाचित्कत्वाऽभाव इति । अयं आत्मभरणलक्षणसत्तावाचिन्त्येव । तस्य कर्तृरूपे वस्तुनि विद्यमाने एव, वस्तुकादाचित्कताप्रयुक्ता तु साऽस्त्येव । अत एव भुतभविष्यल्लप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । उत्पत्तिरूपसत्तावाचिनि तु कादाचित्कताऽप्यस्त्येव । ‘विद्यतेतरा’मित्यपि कारक-गतप्रकर्षारोपेणैव बोध्यम् । भाष्येऽस्यादीनां क्रियावाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह—षड्भावे-

विपरिणामते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यती'ति । सर्वथा 'स्थित' इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो ह्येतैर्म्यस्तिष्ठति । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्त्तिका भवति, द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्त्तकम् । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति—'किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधि'रिति ? स आह—'वर्द्धते' इति । अपर आह—'अपक्षीयते' इति । अपर आह—'स्थित' इति । 'स्थित' इत्युक्ते वर्द्धतेश्चाऽपक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति ।

अथवा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिश्चाऽपि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकाला व्यज्यन्ते ।

प्र०-पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथवा—भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका साधनसम्बन्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयाऽवभासते । एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः । इह तु प्रकृताऽनुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्वथेति । भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याऽव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्ह्येति । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा 'स्थित' इत्युक्ते वृद्धिर्न निवृत्तिर्न प्रतीयेत । अथवेति । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनाऽस्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । 'घट' इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद्भविष्यतीति कालविशेषाऽवगमान् साध्यमानस्य चाऽर्थस्य कालेन योगात्किंवात्वाऽवसायः ।

उ०-त्यादि । क्रियाया इति । 'भावो लीला क्रिया चेष्टे'ति कोशादिति भावः । 'विकार'शब्दः प्रकारवाची । अथवेति । उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात्तेषामपि सत्तामकत्वमिति बोध्यम् । भावस्य सत्ताया ब्रह्मसत्ताया एते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात् इव भासमाना इति वार्त्तायण्युक्तेरर्थः । सत्तैवेत्यादि । ब्रह्मसत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका—अनेकक्रियाविवर्त्तात्मिका साधनैः कारकैः संबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । एतच्च 'निरुक्तभाष्ये स्पष्टम् । भावविकारेति । एवं चाऽव्याप्तिदूषितं परिगणनं कथमसंस्थं प्रमाणं भवेदिति भावः । अनुमानेनेति । 'बहुभावविकारेष्वभावाद-क्रियात्वमेव मध्यमानं प्रती'त्यादिः । अन्यथेति । एवं च स्थितेरप्यस्तितायामन्तर्भावान्न परिगणनाऽव्याप्तिरिति भावः । तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति भ्रमं वारयति—क्रियान्तरैति । एतस्म्युल्लेखे 'क्रियाभेदाद्य कालसिद्धे'ति वाक्यपदीयोक्तिः । कालस्य क्रियामात्र-परिच्छेदकत्वादिति भावः । ननु यद्यस्यादेः क्रियावाचित्वं तर्हि किं करोतीति पृष्टेऽस्तीत्याद्युत्तरं कुतो नेत्यतो भाष्ये—अथवा नान्यदिति । अत्राऽथवेति 'यत' इत्यर्थः । प्रभासम्भवादिति । निर्ज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रभाऽसम्भवादित्यर्थः । ननु क्रियाभावयोरकार्यतया कथमिह भेदे-

अथवा नाऽन्यत्पृष्टे नाऽन्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति—‘किं करोति—अस्ती’ति ।

अथ यद्येव ‘क्रियावचनो धातु’रित्येष पक्षोऽथापि ‘भाववचनो धातु’रिति, किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्वदन्यतरस्मिन्पक्षे यः सूत्रं कर्तव्यम् ? ‘गत’मित्याह । कथम् ? अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते, तद्यथा—‘देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह ‘देवदत्तादय आनीयन्ता’मिति । त उत्थाप्याऽऽनीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते, तद्यथा—‘देववत्तादय आढ्या अभिरूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः’ । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येकं चाऽऽदिशब्दः परिसमाप्यते—भवादय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत् ‘क्रियावचनो धातु’रित्येष पक्षस्तदा ‘भू’ इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते, ‘वा’ इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, ‘भू’ इत्येवमादयो ‘वा’ इत्येवंप्रकारा इति । यदा तु ‘भाववचनो धातु’रित्येष पक्षस्तदा ‘वा’ इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायाम्, ‘भू’ इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, ‘वा’ इत्येवमादयो ‘भू’ इत्येवंप्रकारा इति ।

यदि तर्हि लक्षणं कियते, नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—अथवेति । निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नाऽसम्भवादस्तीति प्रतिवचनाऽभावो न तु क्रियात्वाऽभावादित्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया ‘देवदत्तः किं करोतीति प्रश्नः तदा ‘ऽस्ति ताव’दिति प्रतिवचनं भवत्येव ।

अथ यद्येवेति । परिस्पन्दाऽपरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्यत्रेति । अदादीनामादौ ‘वा गतिगन्धनयो’रिति पठितव्यम् । अदादिगणोऽपि गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति । यदि तर्हीति । ‘क्रियावचनो धातु’रिति वा, ‘भाववचनो धातु’रिति वा लक्षणं कियतां नाऽर्थः पाठनेत्यर्थः ।

उ०—नोपादानमत आह—परिस्पन्देति । आदिशब्दोऽर्थवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । सादृश्यं चान्याऽनभिहितसाध्यवस्थापञ्चाऽर्थवाचित्वेनेति नाऽभ्यासिः । तत्र वाप्रभृतयो भूप्रकारा इत्यर्थे वाधातोः प्राचीनानां न स्यादित्यत आह—अदादीनामिति । ‘अदिप्रभृतिभ्य’ इत्यस्य स्थाने ‘वाप्रभृतिभ्य’ इत्येव पठनीयम् । ‘अदिप्रभृतिभ्य’ इत्यत्र बहुव्रीहितपुरुषयोरैकशेषो वा बोध्यः । ननु व्यवस्थावाच्यादिशब्दास्तर्भावेण पाठस्यापि लक्षणेनाऽपेक्षणीयत्वान्नेदानीमित्ययुक्तमत आह—क्रियावचन इति । व्यवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रयोजनप्रश्न इत्यर्थः ।

भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणर्पयत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'प्रातिपदिकाणर्पयत्यादि-
निवृत्त्यर्थः' । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः, आणर्पयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराण-
र्पयत्यादयः ? आणर्पयति वट्टति वड्ढतीति ।

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥ १३ ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वरानुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति ।
नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ।

ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्त एतेषां पाठः
शक्योऽकर्तुम् । एतेषामभ्यवश्यमाणर्पयत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । न
कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणर्पयत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्ट-

प्र०- भूवादिपाठ इति । यथा 'भोक्तुं' पाक' इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति
तथा धातुसंज्ञाऽपि स्यादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनाऽसौ
निवर्त्येन । तथा हिहकृपृथगित्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् । एतेषामपीति ।
तेषामपाठे निवृत्तिराणवयस्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवयत्यादिष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात्तन्मध्ये
मा प्रक्षिपन्नित्येवमर्थस्तेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्ताना-

उ०- ननु भावक्रियापदयोः साध्यावस्थापन्नार्थाभिधायित्वात् प्रातिपदिकेषु कथमतिप्रसङ्गोऽत
आह—यथेति । भोक्तुं भुक्त्वेत्यादि प्रातिपदिकं व्यावर्त्यं बोध्यम् । 'पाक'पदेन सिद्धाव-
स्थस्य भानाद्भोक्तुं पाक इति प्रयोगोऽपि चिन्त्य इत्युपपन्नमिति लिङिसूत्रे वक्ष्यते । फलं तु
पाकादिशब्दे ह्यत्रापि । हिहगिति । क्रियाम्तराकाङ्क्षादर्शनेनैषां क्रियावाचित्वं चिन्त्यम् ।
अत एव 'तद्धितस्थाऽसुर्वविभक्ति'रितिसूत्रे क्रियामात्रविशेषणत्वात् क्रियाप्रधानत्वमेषां स्वय-
मुक्तम् । 'शिष्टे' इत्यादिष्वानुवृत्तिस्त्वन्मानमिहितक्रियावाचकत्वेन सादृश्यग्रहणाद्धाया ।
वस्तुत एषां धातुत्वे फलाऽभावः । न च प्रातिपदिकत्वाऽभावः फलम् । कृदन्तत्वेन तदभावस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । उभयोः सत्त्वेपि लिङित्यादाविव परस्परानुपामेयोपत्तिसिद्धेः । वातिके
प्रातिपदिकग्रहणं तु प्रौढ्यैव । अतएव तदुदाहरणाऽनुक्तिर्मात्रे ।

ननु तेषां संज्ञार्थः पाठः कर्तव्य इति वक्तव्ये आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थ इत्यसङ्गतमत
आह—तेषामिति । पाठाऽभावे हि तेषां आणवयत्यादिवद्भक्तिर्भवेदुपति आणवयत्यादिभ्यो
निवृत्त्यर्थो भेदार्थ इति भाष्यार्थ इति भावः । प्रयुक्तानामिति । प्रयुक्तानां च संप्रत्ययदय-

प्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे कंसि प्रयुज्यते, द्रव्यर्थे च दिसिम् ॥१॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ १ । ३ । २ ॥

उपदेश इति किमर्थम् ? 'अप्र आँ* अपः† । उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति ।

कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः ? प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापण-मुद्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा—अगोज्ञाय कश्चिद् गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति—'अयं गौ'रिति । स प्रत्यक्षमाख्यात-माह—'उपदिष्टो मे गौ'रिति । गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा, कश्चित्कचिदाह—'देवदत्तं मे भवानुद्दिशतु' इति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति—

प्र०-मिदमन्वाख्यानं न चाणवयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रानु-विधानमिति भावः । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते । नहि पाकादयः शब्दा धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते ॥१॥

उपदेशेऽजनु । उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमते, उपक्रमते इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति—उपदेश इति किमर्थमिति । अत्र आँ अप इति । अयं नोपदिष्टः, किं तर्हि, 'आऽकोऽनुनासिकश्छन्दसी'ति लक्षणान्तरतम आहः ख्याने विहितः । यदि तु 'आह आँ छन्दसी'त्यवश्यत्तदाऽभविष्यदेषोऽप्युपदेशोऽनुना-सिकः । अन्यन्तमाख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः ।

उ०-मानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः पाठः स्यादत आह—एतेनेति । इत्मुपलक्षणम् । स्वरानुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति बोध्यम् । ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्याने शास्त्रवैफल्यमत आह—भाष्ये—स चावश्यमिति । एवं चाकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति भावः । ननु तद्वदेव निदर्शनार्थः कतिपय-पाठोऽप्यावश्यक इति चेत् । अस्तु, अन्यन्तावश्यकता नेत्येव भाष्यतात्पर्यादिति दिक् ॥१॥

उपदेशोऽज । ननुपसर्गभेदेऽर्थभेदस्यावश्यकताप्रभानुपपत्तिरत आह—उद्देशेति । उभापि धात्वर्थानुवादाकावेति भावः । येन 'निष्ठे'त्यादिनिहितानां संग्रह आहश्च व्यावृत्तिः स विशेषः क इति प्रसार्थ इत्यन्ये ।

नन्वाकोऽनुनेत्युपदेश एवेत्यत आह—अयमिति । उच्चारणेन बोधवाऽभावादि-

‘अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुल्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्तः’ इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह—‘उद्दिष्टो मे देवदत्तः’ इति ।

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्याऽनुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—अत्र आ अपः । किं कारणम् ? ‘अविशेषात्’ । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते—‘एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवती’ति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

किमुच्यते—‘अनुपादीयमाने विशेष इति, कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ? लक्षण्येन ह्युपदेशः । सङ्कीर्णाबुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्ष-माख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं तादृखाख्यानमुद्देशः । तद्यथा,

प्र०—प्रसिद्धधर्मोपादानेन (तु) यत्प्रतिपादनं स उद्देशः । ‘प्रत्यक्षमाख्यात’मिति कचित्पाठः । तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे को विज्ञेयः । ईदृश इति । एतैः शब्दैः यादृशो बुद्धावर्थः प्रतिभासते तादृशो बाह्य इत्यर्थः ।

लक्षण्येनेति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इषेत्वकमधीष्वेति । इषेत्वकमित्येतत्पूर्वेण संबध्यते ‘स तस्मायाचष्टे इषेत्वक’मिति । इषेत्वाशब्दो यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति तमाचष्ट इत्यर्थः । ‘गोषदाविभ्यो वुञ्जि’ति वुन्प्रत्ययः ।

उ०—स्थर्थः । ननु नाऽऽपोद्देशत्वमपि, ‘अङ्गदी’त्यादिवद्बहुभिर्गुणैः प्रापणं हि तत्, नेह तथा, अनुनासिकत्वेनैव प्रापणादत आह—अन्तरतम इति । तथा च कण्ठ्यत्वदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणात् बोधः । ‘गुणैरित्यत्र बहुत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम् । आख्याने प्रत्यक्षत्वमविवक्षितमत आह—इन्द्रियेति । यद्यप्यनुनासिकत्वमपीन्द्रियग्राह्यं तथाप्यनुनासिकशब्दप्रतिपाद्यतावेलाया-मिन्द्रियाङ्गोचरमिति भावः ।

प्रसिद्धेति । प्रत्येकं साधारणेत्यादि बोध्यम् । भाष्ये—आख्यातमाहेति । कथित-मित्यर्थः । एकवचनौ भेदाऽभावादीदृश इत्यङ्गन्तमत आह—एतैरिति । बाह्य इति । लोके इष्यमान इत्यर्थः । एतेन बौद्धान्यस्यैव शाब्दबोधे भानमिति दर्शितम् । भाष्ये—इत्संज्ञायामिति । उक्तविशेषस्य निष्ठासंज्ञेणाऽप्राश्न्यमसम्भ्यमिति भावः । ननु हस्तदक्षिणत्वादिकं नेतरभेदाऽनुमापकं लक्षणमत आह—गुणस्तेनापीति । भाष्ये हिरण्यार्थ इति भावः । कश्चित् ‘लक्षणेनापि ही’ति पाठः । बहुत्वं चाऽविवक्षितमेव । प्रकृतसूत्रे चाऽस्यापि ग्रहणम्, अत एव ‘निष्ठे’त्यादिभिः संज्ञया विहितप्रत्ययावयवानामित्संज्ञासिद्धि-रिति भावः । अत एवाऽत्रैतत्कथनं सफलम् । आद्येच इत्यादी तु व्याकथानात्प्रत्यक्षमाख्यात-मुपदेश इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । उपवेश इति । अज्ञातज्ञापनं भवतीत्यर्थः ।

कश्चित्कंचिदाह—‘अनुवाकं मे भवानुदिशतु’ इति । स तस्मायाचष्टे ‘इषेत्वकमधीष्वा’, ‘शंनोदेवीयमधीष्वे’ति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह—‘उदिष्टो मेऽनुवाकस्तमध्येष्ये’ इति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा, कश्चित्कंचिदाह—‘ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशतु’ इति । स तस्मायाचष्टे—‘अमुभिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन्हस्तवामः’ इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह—‘उपदिष्टो मे पन्थाः’ इति । एवमेतौ सङ्कीर्णाबुद्धेशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याऽभावादन्नेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्वयर्थ उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्यं चाऽसति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

इदमस्तीत्कार्यम्—‘अग्र आं अटितः’ अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायाम् ‘आदितश्च’ [७. २. १६] इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

सिद्धं तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उपदेशने योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् ? शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तहि भिद्यते ।

प्र०—किमर्थमाचष्ट इत्याह—अधीष्वेति । ‘अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि लोपोऽभिमतोऽभविष्यदाहो लोपश्छन्दसीत्येवाऽवश्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति । यदा अनेकान्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादित्वादित्प्रतिषेधप्रसङ्गः ।

उ०—‘आचष्टे’ इत्यस्य कर्माकाङ्क्षात्वादाह—पूर्वेणेति । अध्ययनार्थमिति । इतिहेतौ । फलं च हेतुरिति भावः । ‘इषेत्वकमधीष्वादिवाक्यमाचष्टे’ इत्यन्वय इत्यन्ये । नन्विन्कार्ये तद्वर्कार्यववादांऽयुक्तोऽत आह—यदीति । अभिमतकार्यत्वाऽभावपरोऽकार्यशब्द इत्यर्थः । नन्वित्संज्ञाया आनन्तर्यनिमित्तकत्वाभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमत आह—यदेति । ‘अनन्तरलक्षणाया’मित्यस्याऽनन्तरलक्षणकार्यायामित्यर्थः । ‘शि दित्यादावनन्तरादितु ब्रूय-भावेऽपि सौत्रवाद् वृत्तिरिति भावः । ननु तन्नेत्वे ‘आह इ’दित्येवाऽवश्यदिति चेन्न । विधानसामर्थ्याच्छोपो मा भूत्संज्ञा तु स्यादेवेति भाव्याशयः । एवं चाऽत्रोपदेशग्रहणं प्रत्याख्यातम् । ‘अनुबन्धा एकान्ता’ इत्यस्यैव व्याख्याताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

अग्र ओ इत्यस्यापि शास्त्रे विहिताऽनुनासिकत्वादाह—शास्त्रं च उच्चारित इति । ‘उच्चारित’ इत्यप्याहार इति भावः । भाष्ये—शास्त्रमिति । तस्य धात्वादिरूपं बोध्यम् । ‘आदेच उपदेश’ इत्यादाविव भावसाधनत्वाऽऽद्योच्चारणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु ‘लट् सद्वा’ ‘निष्ठे’तिविहितसत्राद्यवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः । यथा कथंचिद्बोधनस्योपदेशत्वे त्वन्न आमित्यादौ

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—‘इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा’दिति । नैव दोषः । ‘उपदेश’ इति घञयं करणसाधनः । न सिध्यति । परत्वाल्स्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमोऽकर्तरि च कारके संज्ञायाम्’ [३. ३. १६] इति । किं तर्हि ? हलश्च [३. ३. १२१] इति । तत्रापि ‘संज्ञाया’मिति वर्तते[†], न चैवा संज्ञा । प्रायवचनादसंज्ञायामपि भविष्यति[‡] । प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्याद्वा न वा, नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं, ‘कल्याणयादीनामिन्द्र; कुलटाया वा’ [४. १. १२६; १२७] इन्द्रविभाषा न प्राप्नोति । इन्द्रेवाऽत्र प्रधानम् । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते[×] । इह तर्हि—वाकिनादीनां

प्र०— उपदेशेन इति । तेन शास्त्रे य उच्चारितोऽनुनासिकः स इत्संज्ञक इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनाऽनवकाशत्वाल्स्युट् प्राप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं तु ल्युटो बाधको घञ् । प्रायवचनादिति । ‘हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसंबध्यते, प्रायेण संज्ञायां घञ्भवति, कचिदसंज्ञायामपीत्यर्थः । संज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते, न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वाऽवाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि ‘दृतिहरि’रिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताऽभिधीयते इति पशुरुपाधिः । ‘गार्गिकया श्लाघत’ इति श्लाघा बुद्ध्या नाऽभिधीयत इति विशेषणमुच्यते । इन्द्रविभाषेति । प्रत्ययस्य च विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तादादेशस्येनङोऽपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः । इन्द्रेवात्रेति । अपूर्वोपदेशात्तस्यैव प्राधान्य-

उ०—दोष इति भावः । तदाह—घञयं करोति । उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधाऽभोगादाह—परत्वेनेति । पशुः कर्ताभिधीयते इति । यद्यपि कर्तृत्वेनैव कर्ता प्रत्ययार्थस्तथाऽपि तत्त्वेनापि पशुरेवाभिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थः । श्लाघेति । ‘गोत्रचरणाद्भावे बुञ्जस् चेत्—श्लाघादिभिरग्वितः स्या’दिति सूत्रार्थात् श्लाघादिकं न प्रत्ययेन स्पृश्यत इति भावः । नन्विन्द्रोऽपि विधेयतया प्राधान्यात्कथं गुणत्वमत आह—प्रत्ययस्येति । आर्थिकं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः । ननु प्रत्ययस्याऽविधेयत्वाद् गुणत्वमित्युक्तम् । अनुवाच्यत्वस्य प्राधान्यमित्यतस्त्वाविधेयत्वस्य गुणत्वमित्यतस्त्वादिति मीमांसकास्तद्वा परिहरति—अपूर्वेति । न मीमांसकसंमते प्राधान्यगुणत्वे भगवतोऽभिमतं, किं तु शास्त्रसंभगोचरत्वतश्चोचरत्वे पृथेति भावः । ननु ‘वाकिनादीना’मित्यतश्चकारानुवृत्त्या तद्देवाज्जेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वमेवेत्यत आह—उदीचामिति । नाऽत्र षोऽनुवर्तते इति भावः । ननु ‘गुणः कृतात्मसंस्कार’ इति न्यायेन गुणस्यापि विशेषणसंबन्धदर्शनादाह—गुणप्रधानसमिधौ यत्रेति । तन्निश्चयः

† करणाधिकरणयोश्च ३.३.११७. ‡ पुंति संज्ञायां घः प्रायेण ३.३.१२८. × खीन्यो ङ् ४.१.१२०.

कुक्चः, 'पुत्रान्तादन्यतरस्याम्' [४. १. १५८; १५६] इति कुम्बिभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते+ । एवं न चेदमकृतं भवति—'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति, न च कश्चिदोषो भवति । एवं च कृत्वा घञ् प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'कृत्यल्युटो बहुलम्' [३. ३. ११३] इत्येवमत्र घञ्म-
विध्यति ॥२॥

हलन्त्यम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् ॥ १ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल् इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् ?
'सर्वान्त्यत्वात्' । सर्वो हि हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ।

सिद्धं तु व्यवसिनाऽन्त्यत्वात् ॥ २ ॥

प्र०—मित्यर्थः । उक्तु 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्येव सिद्धः । तदनुवादेनैव विधीयते । कुगेवेति ।
'उदीचां वृद्धादगोत्रा'दित्यनेन फिञ्विहितस्तदनुवादेन कुं विधानात् । न चेदमकृत-
मिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसंज्ञिधौ यत्र प्रधानमर्थविशेषणेन भवति तत्र
तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य । एवं च कृतेति । एवं स्थित्वेत्यर्थः । तेन
घञेन न्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति, स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात्
क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते । एवं तर्हीति । बहुलप्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः ॥२॥

हलन्त्यम् । अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । सर्वो हि हलन्ति । सवस्य हलोऽवसा-
नेन सम्बन्धात् । अन्त्यप्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धं न्विति । व्यवसिताः

उ०—स न्याय इति भावः । ननु कृतेति कृजर्थो विचारस्तत्र पुरुषः कर्ता, प्राप्तौ घञित्य-
समानकर्तृकत्वात्क्त्वा न प्राप्नोतीत्यत आह—एवं स्थित्वेति ॥२॥

हलन्त्यम् । अन्तशब्दो नाऽन्तावयववाची, तद्धितवैयर्थ्यापत्तेः । नाऽपि समीपपरः,
अतिप्रसङ्गादत आह—अवसाने इति । ननु यदुच्चार्य विरम्यते तत्त्वमन्त्यत्वम्, न च
सम्बन्धगतस्येत्येति कथं सर्वप्रसङ्गोऽत आह—सर्वस्येति । सर्वमपि वर्णमुच्चार्य विरम्यत एव ।
स्पष्टं चेदं 'परः सन्निकर्ष' इति सूत्रे भाष्ये । न च ततः परमुच्चारणाऽभावोऽप्यपेक्षित इति
भावः । भाष्ये 'सर्वो हि हलन्त्यो भवती'त्येव पाठः । 'तं तमवधिं प्रती'ति पाठे तत्तद्वर्णो-
च्चारणान्तरभावि विरामरूपमवधिं प्रतीत्यर्थः । 'तं तमवधीकृत्ये'ति पाठान्तरम् । नन्वेव-
मन्त्यप्रहणं व्यर्थमस्य आह—आदिनिवृत्त्यर्थमिति । उपक्रमाभावलक्षकं तदिति भावः । न

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'व्यवसितान्त्यत्वात्' । व्यवसिताऽन्त्यो हलि-
त्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता-
गमादेशाः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वा'दिति ।
नैष दोषः । आह्राड्यं—'हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'ति सर्वश्च हल् तं तमवधिं
प्रत्यन्त्यो भवति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो योऽन्त्य' इति । कश्च
साधीयः ? व्यवसितानां योऽन्त्यः ।

अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति, तेन
व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे ।

लकारस्यानुबन्धाऽज्ञापितत्वाद्धत्प्रहणाऽप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

लकारस्यानुबन्धत्वेनाऽज्ञापितत्वाद्धत्प्रहणस्याऽप्रसिद्धिः । 'हलन्त्यमित्संज्ञं
भवती'त्युच्यते, लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति† ।

प्र०—परिच्छिन्ना ये समुदाया धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण, तेषां योऽन्त्य इत्यर्थः ।
अवयवास्तु समुदायतन्त्रत्वान्प्रान्तरीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः । तत्र
प्रकर्षगतिरिति । आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः । उच्यते—
आदेरप्युच्चारणान्तरमवसानसम्बन्धादन्यत्वमनिवार्यमिति नास्ति तन्निवृत्तिरिति
सामर्थ्यात्प्रकर्ष आश्रीयते,—'व्यवसितानां योऽन्त्य' इति । आदिमध्यानां च काल्पनिक-
मन्त्यत्वं, सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं प्रहणम् । अथवेति । पूर्वं समुदाया-
वयवसन्निधौ समुदायापेक्षमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम् । इदानीं तु समुदायार्थत्वादुप-
देशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते ।

उ०—ए पूर्वंसूत्रे उपपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुवृत्त्या यत्किञ्चित्समुदायाऽ-
मयवारणेन शङ्कैवाऽनुपपन्नमिति वाच्यम् । तस्य स्वरितत्वाऽभाव इत्याशयात् । 'व्यवसित'पदस्य
निश्चितपरत्वग्रसं वारयति—'व्यवसिता' इति । शास्त्रकृता परिच्छिन्नत्वेन बोधिता इत्यर्थः ।
धात्वित्यादि । 'वक्ष्यमाणे'त्यादिः । अवयवानां धातुत्वाऽभावे पुक्तिमाह—'अवयवा' इति ।
समुदायतन्त्रत्वात् । समुदायस्तन्त्रं प्रयोजनं येषां तत्त्वात् । भाष्ये—धातुप्रातिपदिकेति ।
'अहङ्' 'नट्' इत्यादौ ण्ठादीनामित्संज्ञाकमबोधकत्वेन, स्वरूपबोधकत्वेन च प्रातिपदिक-
त्वात् । ओन्नियमादेरपि तत्त्वादेव । निपातोदाहरणमाहादि । सामर्थ्यादिति । लक्षणं
चिन्तौपपत्तानुपपत्ताऽभावलक्षणकत्वमेव दोष इति भावः । काल्पनिकमिति । सर्वान्त्यस्य हि

सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् ।

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

अथवैकशेषनिर्देशोऽयम् । 'हल्च हल्च हल्, हलन्त्यमित्संज्ञं भवति' ।

अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं, तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इत्
[१. ३. २] इतीत्संज्ञा भविष्यति ।

प्र०— लकारस्येति । इतरेतराश्रयं मन्यते । 'अपसर हलित्यत्र लकारस्य सत्या-
मित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारं 'ल' गित्यत्र लकारस्य हल्वात्तस्यैव
अपसर हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रयत्संज्ञा, नदाश्रयश्च प्रत्याहारः ।
लकारश्चेति । पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया, तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र
हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा 'संयोगान्तस्य लोप' इति लकारो लृप्यते । हल्
श्चेति । हस्य ल् हलित्येकः षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । 'नपुंसकमनपुंसकेनेति
वैकशेषः । एकस्य पुंलिङ्गत्वादितरस्य नपुंसकत्वात् । अथर्वान् । अपसर हलित्यत्र

उ०— मुख्यं तत्, 'यस्मात्परो नास्तीत्यादिलक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः । अत्रयवानामसत्त्वा-
दिति । तत्प्रतीतिस्तु भ्रम एव, तन्मूलक एव च ममुदायव्यवहार इति भावः ।

ननु हलामित्संज्ञाविधाने लकारे तदप्राप्तिः कथमत आह—इतरेतरेति । भाष्ये
'हलन्त्यमित्युत्तरं 'लश्रे'ति वाक्यान्तरकरणोक्तदर्थयोधापूर्वं कथं तस्य बोधोऽत आह—
पूर्वमिति । पाठक्रमादर्थकमो बलीयानिति भावः । इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तेराह—
समाहारे इति । एवं च भाष्ये 'कर्त्तव्य'पदं व्याख्येयपरमिति भावः । वस्तुतो भाष्ये
कर्त्तव्यपदं यथाश्रुतमेव । कैयटरुतु चिन्त्यः । यणः प्रतिपेक्षारम्भेण क्षरग्रहणाऽपकर्षेण च
संयोगान्तलोपाऽप्राप्तेः । वक्तव्यं सहबोधाऽसंभवेन नाऽल्लोपवित्संज्ञोक्तवाक्याऽपरिसमाप्ति-
व्यायेन भाविसंज्ञया पूर्वमाचार्याणामव्यवहारेण च सहविवक्षाऽभावाद् द्वन्द्वाऽप्राप्तेरचेति
बोध्यम् । अत एव भाष्ये 'निर्देशः कर्त्तव्य' इत्युक्तम् । निर्देश उच्चारणम् । न तु 'लुप्तनिर्दिष्ट'
इत्युक्तम् । एतेन हलन्त्यं 'ल' इति प्रश्लेषः । सौत्रश्च तस्य लोप इत्यपान्तम् । सौत्रस्यालोपं
कृत्वा व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकृद्द्वयमागरीत्येव प्रत्याख्यानस्य व्याख्येयत्वात् ।

हस्य लिति । संबन्धसामान्यवष्टया समामे पर्यवसानगत्या सामीप्यलाभ इति भावः ।
इतरस्येति । प्रकृतेऽन्त्यपदसमानाधिकरण्यादिति भावः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । एवमर्थ-
स्पष्टत्वे तत्पुरुषेऽन्त्यपदाऽसम्बन्धेन 'हलित्संज्ञं, हलन्त्यं चेत्संज्ञ'मिति वदेत्, पूर्ववत् ।
तस्माद्वाक्यद्वयमप्यन्त्यपदघटितम् । द्वन्द्वास्ते श्रूयमाणस्यैव प्रत्येकं संबन्धात् । तयोश्च तन्नेत्रो-
पचारणं भाष्य इति हस्तुत्राऽन्त्यमन्त्यं च हलित्येव भाष्यार्थः । एकशेषशब्देन च भाष्ये

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवति लकारस्येत्संज्ञे’ति यदयं खलं
लितं करोति ।

प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृतद्धिने ॥ ६ ॥

अकृतद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्चित् शकृदिति ।
अकृतद्धितान्तस्येति किमर्थम् ? कुम्भकारः नगरकारः औपगवः कापटव इति* ।

इदथाऽभावात्मिदम् ॥ ७ ॥

इत्कार्याऽभावादेत्संज्ञा न भविष्यति ।

प्र०—‘हलन्त्य’मित्यत्र च लृकारस्यैकादेशो लपणत्वं च क्रियते । नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव,
लृकारस्य मत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारे ‘ऐञ्चौ’जिति
चकारस्येत्संज्ञा, तस्यां मत्यामजिति प्रत्याहारः, ‘अ’जिति प्रत्याहारे सति लृकार-
स्येत्संज्ञा । एवन्तर्हि ‘लृदितः’ इति ज्ञापकाल्लृकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्ती-
तरेतराश्रयत्वमिति भगवतो भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । अथवेति । एलो लकारः
स्वार्थः कृतः । असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः श्रवणार्थस्तु एलो लकारो न भवति,
हल्ङ्याविति सूत्रे हल्प्रहणाण्यल्ल्यावृत्त्यर्थान् । तत्र हि विभेदेति एल्ल्यावृत्त्यर्थे
हल्प्रहणं कृतम् । लकारस्य च श्रवणेऽपृक्तत्वाऽभावान्नोपस्थाऽप्राप्तिरिति किं हल्प्रहणेन ।

प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा ‘मञ्जकादिनिवृत्त्यर्थः प्रातिपदिकानामुपदेशः
कर्तव्य’ इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः । अन्यथापदेशोऽभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रति-
षेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारणेत्संज्ञायाः प्रवर्तनात्पूर्वं प्राति-

उ०—तन्त्रं लक्ष्यते । अथवा सहविवक्षाऽभावादेकशेषः शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यम् । भाष्ये
एकदेशाह—अथवेत्यादि । ज्ञापकेन लृकारभ्यंशे ‘उपदेश’ इति सूत्रोल्लेखोऽसङ्गत इत्यत
आह—लृकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति । अपपदघटितसूत्रस्य कार्यभूतेत्संज्ञेत्यर्थः । हल्प्रहणा-
दिति । न च ङानिवृत्त्यर्थं तत्, सुतिसीतिप्रत्ययैः प्रकृत्याक्षेपेण तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्यभि-
मानः । वस्तुतस्तद्वेदेत्यादिर्निर्देशाच्च श्रवणार्थो लकार इति भाष्यतत्पर्यम् । अनयोरेकदेशयु-
क्तिर्यं तु लृकारेत्संज्ञाया अपि हल्प्रदार्थसिद्धेः प्रागल्भ्यात् । ‘लृदित’ इति ज्ञापकमपि
शायिलम् । सर्वेषामन्वामित्संज्ञाकाले तस्यापार्त्तत्वाभावात् । एवं गलो लिख्यस्याऽपि ज्ञापक-
तोक्तिः, चादीनामित्संज्ञाप्रवृत्तिकाले गलो लस्यापि तत्प्रवृत्त्या ज्ञापकाऽसंभवात् । तस्मादेक-
शेषनिर्देशाद्वैत्येव समाधानम् ।

मञ्जकादीति । मञ्जकादित्यने इत्यर्थः । अयं पक्षः पक्षशाङ्किकाऽन्ते भाष्ये । इदं
चिन्त्यम् । यद्यपदेशोऽज्ञातज्ञापकमुच्चारणं तर्हि ‘ङाकि लोप’ इत्यनुमितक उपदेशोऽभावा-

इदमस्तीत्कार्यं—‘तित्स्वरितम्’ [१. ६. १८५] इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति† ।

इदं तर्हि राजा तक्षा, भिन्तीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्‡ । भिन्तीत्युच्यते, तत्र व्यपवर्गाऽभावाच्च भविष्यति ।

इदं तर्हि—‘स्वर्’ । ‘उभोत्तमं रिति’ [६. १. २१७] इत्येव स्वरौ यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्याच्च भविष्यति ‘न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति× । इह तर्हि—‘अन्तर’ । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते, न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ।

प्र०—पदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽ‘कृत्तद्धित’ इति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदञ्चिच्छ्रुदिति चैतावन्व्युत्पन्नौ । शकृदिति शक्रेर्भृतिभ्रिति यद्यपि व्युत्पागते तथाप्युपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीतीत्यंज्ञा न प्रवर्तते । राजा नभेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनयोरवश्यमाद्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात् । उच्यते—आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधाथेमाद्युदात्तत्वं स्यात् । ‘न किंसंबुद्धयो’रिति नलोपस्य प्रतिषेधो, नेत्संज्ञाया इति तत्प्रतिषेधः स्वरः स्यात् ।

व्यपवर्गाऽभावादिति । नित्यरो नास्तीति भावः । यदा तु ‘सौवर्यः सप्तम्यस्तन्तसप्तम्य’ इति पक्षस्तदापि निदेवायं, न तु निदन्त इति नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे

उ०—‘कस्येत्संज्ञाऽनापत्तिः । मञ्जकादी मञ्जकादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं’ नेपामप्यनुवादस्यैव सन्धेनोक्तोपदेशाऽभावाच्च, यथाकथञ्चिद्व्योचनस्यैवोपदेशाच्च तदनुवृत्तिर्निष्फला । किं च पूर्वसूत्रे उपदेशावस्य करणसाधनत्वपक्षेऽपठितानामप्येवामुपदेशत्वमस्यैव ‘व्यवस्थिताऽन्त्ये ह’लिति न्यामं कुर्वता वार्तिककृता तदनुवृत्तेस्तथक्त्वाच्च । ननूपदेश एव णकारलोपे पश्चात्प्रातिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधप्रसङ्गिरत आह—अपवादेति । ननु शकृति ऋतः प्रत्ययत्वात्तद्ग्रहणेऽपि व्योषोऽत आह—उदञ्चिदिति । उदकेन धृत्य इति व्युत्पत्तावस्य तकारस्य तुका निष्पन्नत्वात्प्रत्ययावयवत्वाऽभावात्तत्राऽप्युपपन्नत्वकथनफलं चिन्त्यम् । उपदेशे तकारोऽन्त्यो न भवतीति । इदमुक्तरीत्या चिन्त्यम् । भा०स्वरसंस्वव्युत्पन्नत्व एवेति बोध्यम् । किं चोपदेश इत्यनुवृत्तौ ‘प्रातिपदिकप्रतिषेध’ इति वार्तिकानुत्थानमेव, ‘उदेशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश’ इत्यादिषु इत्यादिसूत्रभाष्योक्तः । अत एव पस्पशाह्निकान्ते ‘उपदेश’ इत्यस्याऽनुवाद् इत्येवार्थं एतज्ज्ञातैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् । ननु संबुद्धौ ‘न किंसंबुद्धयो’रिति लोपनिषेधसामर्थ्यादिवचनप्रयत्नलोपस्याऽप्यभावेन संज्ञाऽपि नेति मन्दाशङ्कयामाह—न कीति । नित्यरो नेति । समुदायाऽर्थत्वादुपशस्य स एव विद्वयपदेशयोग्य इत्यनिति अवयवो नित्यरोऽस्तीति न शक्यम् । न तु निदन्त इति । व्यपदेशिवद्भावस्तप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध

† तिति प्रत्ययग्रहणम् ६. १. १८५ वा० १. ‡ भिन्तीत्यादित्यम् ६. १. १९७. × किट्प्रपञ्चे ४ । ६.

इह तर्हि—‘सनुत्’ । ‘उपोत्तमं रिती’त्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तो-
दात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरो रिस्स्वरस्य बाधको भविष्यति ।

एतच्चात्र युक्तम्—यदित्कार्याऽभावादित्संज्ञा न स्यात्, यत्रेत्यर्थं भवति,
भवति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा—‘आगस्त्यकौण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनच्’ [२. ४.
७०] इति ॥३॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ १ । ३ । ४ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिपेधाऽतद्धिते ॥ १ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिपेधाऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—‘किमोऽत्’
[५. ३. १२] ‘क प्रेत्तन्दीव्यसे’ ‘कार्द्धमासा’ इति ।

स तर्हि प्रतिपेधां वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । आचार्यप्रकृतिज्ञापयति—‘न
विभक्तौ तद्धिते प्रतिपेधा भवती’ति, यददम्—‘इदमस्थमुः [५. ३. २४]
इति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति ।

प्र०—‘श्रोत्रिय’ इति यदा वाक्यार्थं पदवचनं तदा स्वरो न सिद्धयति । यदा तु छन्दसः
श्रोत्रभावां प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । तद्यथागस्त्येति । प्रत्ययस्य लुकि
कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः । तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिक-
त्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न चाऽयं चकारस्तद्धितसंबन्धी यतोऽकृतद्धित’ इति
निषेधः स्यात् ॥३॥

न विभक्तौ तुस्माः । इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति
‘साधनं कृते’ति पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविचक्षायां वा षष्ठासमासः । अनेनोकारेणानु-

प्र०—इत्यभिमानः । अत्र त्विति । तथा चेदं भाष्यमेकदेशपुरीकः, ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि-
केने’ति निषेधस्तु प्रत्ययविविधिवय इति भावः । प्रत्ययस्येति । प्रतिपेधारम्भेऽस्य चत्येत्वं न
स्यादिति तच्च कार्यमिति भावः । अत्र हि चित्त्वेनाऽन्तोदात्तत्वमिष्यते, प्रकृतिप्रत्ययान्यतर-
विषयमादायैव चिद्वयवचनप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याऽन्तोदात्ततायास्तेन विधानात् ॥३॥

न विभक्तौ । नन्वित्संज्ञाव्यावर्तकोकारस्य कथं तत्परित्राणार्थत्वमत आह—
इत्संज्ञाया इति । ‘इटो’दित्यादीनां मुख्यसुखार्थत्वप्रतिज्ञया श्रवणाऽभावस्य बोधितत्वा-
त्तत्प्रतिज्ञयैव तेषु ‘न विभक्ता’दित्यस्याऽप्रकृतिरिति नास्तद्धित इत्यसङ्गतम् । इदानीमत्र
प्राप्नोतीति भाष्ये । ज्ञापनकाले इत्यर्थः । अत्रत्यमग्रेति इवाचष्टे—इदानीमित्यत्रेति ।
भाष्ये—तावदिशभाव इति । प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु ‘प्रादिश’ इति

यद्येतज्ज्ञाप्यते 'इदानी'मित्यत्रापि प्राप्नोति* । इत्कार्याऽभावाद्नेत्संज्ञा न भविष्यति ।

इदमस्तीत्कार्यं—'मिदचोन्त्यात्परः [१. १. ४७] इति । अचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । इदभावे कृते[†] नास्ति विशेषो 'मिदचोन्त्यात्परः' इति वा परत्वे, 'प्रत्ययः परः'[‡] इति वा । स एव तावदिदभावो न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'प्राग्दिशः प्रत्यये'ष्वित्युच्यते । कः पुनरर्हतीदभावः प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि ? प्राग्दिशोऽर्थेष्विदभावः, 'किं सर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः' [५. ३. २] प्रत्ययोत्पत्तिः । एवं तर्हि तदोऽप्ययं वक्तव्यः[×] । ततश्च मिदचोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चाऽत्राप्यत्वे कृते[†] नास्ति विशेषो 'मिदचोन्त्यात्परः' इति वा परत्वे, 'प्रत्ययः परः' इति वा । तद्वचत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? विभक्तावित्युच्यते ।

प्र०—मीयते 'येषां'प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिसंज्ञा तेषां 'न विभक्ता'वित्तीत्मंज्ञा न निविध्यते' इति । अत्रेति । इदानीमित्यत्र । अर्थोऽर्थात् । यद्येष्टमवधिमत्कल्पनेत्यत्रार्थोवधिमत्त्वेनाश्रीयते । तत्राऽनुत्पन्न एव प्रत्यय इदभावः । ततः प्रत्ययः । यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्त्वाद्चोन्त्यात्परं दानीमि कृते तन्मध्यपत्तिरस्य तद् ग्रहणं ग्रहणात्सर्वादिश इति सति 'दानी'विधानमनर्थकमेव स्यात् । तदोऽयमिति । 'तदो दा चे'ति चकारेणाऽनुकर्षणात् । ननु चेति । सप्तम्यां विभक्त्यानुत्पन्नायामयं कृते दानीमिति भावः । तद्वति । 'प्राग्दिशोऽर्थेष्विति पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थवृत्तेः

उ०—शब्दस्याऽवधित्वेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह—यद्येष्टमिति । तस्याऽपि प्रकृतित्वेन सञ्जातीयाऽवधिमवसम्भव इति भावः । अर्थे इति । तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपाऽर्थः । ननु प्रत्ययादेशयोर्मध्ये कदाचित्प्रथमं प्रत्ययोत्पत्ताविकार्यं स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादेशोत्पत्ती विनिगमकमाह—यदि त्विति । भाष्ये 'किं तर्हि ? प्राग्दिशोऽर्थेष्विदभावः' इत्युक्ते 'एवमपि परत्वात्प्रत्यय एव पूर्वमुचित' इत्याशङ्क्योक्तं 'किं सर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्ति'रिति । एवं च द्वयादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गप्रत्ययात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्वादेश एव । अत्रेष्टार्थे 'दानी'ग्रहणमपि ज्ञापकमिति तज्ज्ञापकं केचित् । वस्तुतोऽयमपाठः । 'इदमो हि'लित्यत 'इदम' इत्यनुवर्त्तमाने दानीमो विधानात् । कैयटस्वरसोऽप्येवमेव । अत्रप्रकृतिप्राथम्ये विनिगमकमाह—सप्तम्यामिति । 'अन्तरङ्गानपी'तिश्यायमसौ स जानीते इति बोध्यम् । सप्तम्यर्थेति । 'प्राग्दिश' इतिवत्सप्तम्या इत्यप्यर्थपरमेव । प्रातिपदिकाच्च तद्वित्तोत्पत्तिरिति

* दानी च ५. १. १८. † इदम इत् ५. ३. ३. ‡ परश्च ३. १. २. × तदो दा च ५. ३. १९.

+ त्वदादीनामः ७. २. १०२.

एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते, किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥४॥

चुद्ध ॥ १ । ३ । ७ ॥

चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

चुञ्चुप्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । केशचुञ्चुः । केशचणः ।

इदर्याऽभावात्सिद्धम् ॥ २ ॥

इत्कार्याऽभावाद्देवत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं 'चितोऽन्त उदातो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥ ३ ॥

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् । एवं तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ।

प्र०—कालवाचिनो मित्त्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्याऽसिद्धिरेवेत्यर्थः । यकारान्त इति । यकारोऽन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्याऽन्त्यत्वं प्रतिबध्नाति । यकारस्य च 'संयोगान्तस्य लोप' इति लोपः क्रियते । यद्येवं मकार एवोपदेशोऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येव मकारस्येत्यंज्ञा । नैतदस्ति 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति मकारस्येत्यंज्ञायां यलोपस्याऽसिद्धत्वादन्त्यत्वाऽभावात् ॥४॥

चुद्ध । लुप्तनिर्दिष्ट इति । पूर्व' निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थः । राजदन्तादेरा-
कृतिगणत्वाद्वाच्यकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथवा लुप्तोऽयमिति प्रति-

उ०—भावः । अन्तरङ्गानपीति व्याघात् । ननु यकारस्येऽपि दानीमित्यस्य मोऽस्य एवेत्यत आह—यकार इति । संयोगान्तस्य लोप इति । चिन्त्यमिव, यणः प्रतिषेधात् । तस्माच्च-
शब्दनिमित्तको 'लोपो ष्यो'रिति लोप इति वक्तुमुचितम् । उपदेशोऽन्त्य इति । व्यवसित-
स्याऽन्त्यः श्रूयत इति वक्तुमुचितम् । पूर्वत्रेति । वस्तुतस्तु 'लोपो ष्यो'रित्यस्य बहिरङ्ग-
तयाऽसिद्धत्वमित्यंज्ञां प्रसीति बोध्यम् । न च यकारे कृतेऽपि मात्रस्य प्रत्ययतया व्यव-
सिताऽन्त्यत्वेन दुर्बारेवेत्यंज्ञेति वाच्यम् । व्यवसितास्य बान्देन प्रत्यासत्त्या शास्त्रकृद्व्यवसितास्य-
स्यैव प्रहणेनाऽवोपात् । तद्व्यवसितश्च बान्त इति बोध्यम् । उत्तरसूत्रस्यस्य 'यकारादी चुञ्चु-
प्चणपा'विति भाष्यस्य बोधनार्थं मनुक्तप्रकार आवश्यक इति बोध्यम् ॥४॥

चुद्ध । लुप्तस्य निर्देशाऽयोगादाह—पूर्वमिति । इति प्रतिज्ञात इति । निर्दिष्टस्यः
प्रतिज्ञातार्थको, मध्यपदलोपी च समास इति भावः । नन्विरित इत्यादागिरावितौ शब्देति

* तेन चित्तवृत्तचुञ्चुप्चणपौ ५. २. १३ † अनुदाष्टो लुप्तिनो १. १. ४.

इर उपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिरं—अरुधम्, अरौत्सीत्^१ ॥ अवयव-
ग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्याऽत्र 'हलन्त्यम्' [१. ३. ३] इतीत्सञ्ज्ञा भवि-
ष्यति, इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः' [२] इति ।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिसङ्गः ॥ ५ ॥

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति । भेत्ता छेत्ता । 'इदितो
नुम्धातोः' [७. १. ५८] इति नुम्प्राप्नोति ।

यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायेत । तद्यथा—
'कुम्भीधान्यः श्रोत्रियः' इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः ।
यस्य पुनः कुम्भ्यां चाऽन्यत्र च धान्यं, नाऽसौ कुम्भीधान्यः । नायमिदि-
द्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—'दुनदि'
नन्दयुरिति ।

प्र०—ज्ञातो छुप्रनिर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । 'इरितो वे'त्यत्रेति समुदायानुकरणम् ।
इर इणस्य सोऽयमिति । समुदायस्य चाऽव्यक्तात्मकत्वादप्राप्तेत्सञ्ज्ञोपसंख्यायते ।
समुदायस्य चेत्संज्ञासंबन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदृश्याऽभावा-
न्नुपभावः । नन्वेवं सति स्वरितेत् इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदाय आरोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति ।
इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संकत्वेनाऽवयवावेवाश्रियेते, न तु समुदाय इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्यादन्यन्निहितं धान्यं नास्ति च कुम्भीधान्यः ।
यद्यपि नुम्विधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव तन्त्यायानाश्र-
यणमाह—नायमिति । इकार एवेदिति । इदित्वा धातुविशेष्यत् इति तदन्त-

उ०—विग्रहाद्बलन्त्यमुपदेशेऽजित्येव सिद्धे इदं व्यर्थमत आह—इरित इति । इरावितविति ।
कृष्णाऽनुरोभाद् द्विवचनान्तेनाऽपि विग्रह इति भावः । एवं चाऽऽत्मनेपदार्थं सामर्थ्यं नाश्र-
यणीयमिति बोध्यम् । यद्यपीति । दासपान्नतासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामग्नितैवकारगर्भसमा-
सेनाभ्ययोगव्यवच्छेदकाभेपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाऽभावादिति भावः । भाष्ये—इकार
एवेदिति । तत्पुरुषत्वमेवाऽव्य, न बहुव्रीहिल्यन्त्येत्स्वनापैवकारः । अज्ञाधिकारस्थत्वेन
प्रत्ययनिमित्तत्वात्तदप्राप्तेराह—अनङ्गस्यापीति । 'अधातो'रित्यपि बोध्यम् । 'न धातिव'ति-
सूत्रस्य भाष्यकैयटरीत्याऽनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वात् । अत एव भाष्ये सूत्रं शोपम्यस्तम् ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—इकार इदस्य सोऽयमिदित्स्येदित इति । कथं तर्हि ? इकार एवेत् इदित्, इदिदन्तस्येति ॥ अथवा ऋकारस्यैवेदमित्त्वंभूतस्य ग्रहणम् । तत्रोपदेशेऽजनुनासिक' इतीत्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाऽऽचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवती'ति यदयमिरितः कांश्चिन्नु-मनुषक्तान्पठति—'उबुन्दिर्निशामने । 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' ॥ अथवाऽऽ-चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'इश्शब्दस्येत्संज्ञा भवती'ति यदयमिरितो वा' [३. १. ५७] इत्याह ॥ अथवाऽन्त इति वर्तते ॥७॥

तस्य लोपः ॥ १ । ३ । ६ ॥

तस्यग्रहणं किमर्थम् ? इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क प्रकृतम् ? 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' [१. ३. २]

प्र०—विधिः । ऋकारस्येति । 'ऋत इद्वातो'रितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्याऽपि निपातनादित्त्वम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत् इत्स्वर-परत्वे । 'इरितो वे'त्यत्राऽपि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्स्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुषक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते, नकारयुक्ता-नित्यर्थः । न च लोपाऽभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशोऽ-पीदित्त्वान्नलोपस्याऽप्रसङ्गात् । तस्मान्नकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याऽभावो ज्ञाप्यते । 'न दृश' इति क्सादेशनिषेधेनाऽपीरितामिदित्कार्याऽभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशे-रिदित्त्वान्नुमि सति इगुपधत्वाऽभावात्प्राप्तिरेव क्सस्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । 'गोः पादान्ते' इत्यतः । तेनाऽन्तेदित्वां घातूनां नुमागमां, न तु मध्येदित्वाम् ॥७॥

तस्य लोपः । तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः, स च भावोपाधिरेव प्रतीयते

उ०—इत्संज्ञायाः परत्वादित्त्वे इदसिद्धिर्न स्यादस आह—तत्रेति । निर्देशाच्चुपपत्तिकल्पितमित्त्वं बहिरङ्गमिति भावः । निपातनादेवेत्स्वरपरत्वाभ्यां पूर्वं 'तस्य लोप' इत्यपि नेति बोध्यम् । नुमोऽभावादाह—नुमेति । एतज्ज्ञाप्यात्केषां चिद्वादानामर्थेनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति ज्ञायते । किं तन्निषेधेनेति । यद्यपि तेनोपदेश इगुपधत्वं विवक्ष्यते इत्यपि ज्ञापनं संभवति, तथापि कक्ष्यानुसरोधादिवमेव ज्ञाप्यते इत्यभिमानः ।

गोः पादान्त इति । समानयोगनिर्दिष्टावामेकदेशोपि स्वरित्वप्रतिज्ञासामर्थ्यावनुवर्तत इति भावः । अन्तपदार्थस्येकारविशेषणत्वेपि सौत्रत्वात्समास इति बोध्यम् । अत्र पृथगित्संज्ञा, 'इदित्' इति कर्मधारयात्पट्टीति युक्तः पक्षः ॥७॥

तस्य लोपः । अभावो लोप इति । दृशोनाऽभावो लोप इत्यर्थः । भावोपाधिरिति ।

इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेद्वार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—‘उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनम्’ । ‘देवदत्त’मिति गम्यते । ‘देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च, आढ्यो वैध्वेयः’ । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थान् द्वितीयानिर्दिष्टं, प्रथमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थान् षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । येऽनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो यथा स्यात् । अथ कियमाणेपि वै^१ तस्यग्रहणे कथमिव लोपः सर्वादेशो लभ्यः ? लभ्य इत्याह । कुतः ? ‘वचनप्रामाण्यात्’ । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् ।

इतो लोपे णत्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

इतो लोपे णत्क्त्वानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल्—अहं पपच । क्त्वा—देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा—शयितः शयितवान् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? ‘इत्प्रतिषेधात्’ । प्रतिषिध्यतेऽत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिद्वा भवति । क्त्वा सेएन किद्भवति । निष्ठा सेएन किद्भवतीति^२ ।

प्र०—नाऽन्यथेति प्रकरणादित्संज्ञस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । विभक्तिविपरिणाम इति । सादृश्यात्तत्त्वाऽन्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोन्त्यस्ये-त्यन्त्यस्य लोपे प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते ।

उ०—इति लोपः सविषयत्वाच्छब्दात्तात्त्वाच्छब्दरूप एव स विषयः । किं च भावविरोधीत्यभाव-पक्षस्यार्थः । एवं च भावोपाधिरेव स भावप्रतियोगिक एव स इति भावः । ननु प्रकृतस्या-भ्यययोग्यत्वेऽनुपपन्नः, अयोग्यत्वेऽप्याहार एवेति विपरिणामोऽसंज्ञतोऽत आह—सादृश्या-दिति । एवं चैकदेशासारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः । भाष्ये ‘आमन्त्रयस्व’त्येत-दन्तमेव लौकिकं वाक्यम् । तत्र प्रकृतत्वादेनमिति गम्यत इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—देवदत्तमिति गम्यत इति । ‘एन’मित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विशेषकामायेदयुक्तम् । वैध्वेयो—मूर्खः । अलोन्त्यस्येति । ‘नामर्थक’ इति परिभाषा त्वलोभ्यात्सूत्रे प्रत्याशयतैवेति भावः ।

१—‘विषयवाच्यं तस्य वैध्वेयः’ इति पितृशून्यतास्त्वच्छब्दवारिता सूच्यते । ‘वैध्वेयो—मूर्खः’ इति च नामेशाभितमतः पाठः । २—‘च’ पा० । ‡ णलुत्तमो वा ७. १. ९१; न क्त्वा सेट्; निष्ठादीन्स्विभिमिदिस्विभिवृषः १. १. १८, १९.

सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते । णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेऽन किद्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा सेऽन किद्ग्रहणेन गृह्यत इति ।

निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ ३ ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथवा निर्दिष्टस्याऽयं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्धमेतत् ।

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् तस्मिन् । यस्मात् यस्मिन् । वृक्षाः प्लक्षाः । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ।

न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति । अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥
अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाऽभिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्तिं करोतीति ।

प्र०—ग्रहणप्रतिषेधादिनि । नैतेषामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्रतिषेधं कार्यमित्यर्थः । निर्दिष्टलोपाद्वेति । 'तस्ये'त्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति । ते हि 'हलन्त्य'मित्यत्र निर्दिष्टाः ।

नवेति । इत्संज्ञायाः प्रतिषेधादेवामित्कार्यं नास्ति । यदि चाऽनेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात् । अनुबन्धलोप इति । यथा कश्चिद्वक्ति घटोस्तीति पुनश्च

उ०—तस्यग्रहणेनेत्संज्ञापरामर्शनाऽनुत्तरत्वाद् ग्रहणं कथं प्रतिषिध्यते आह—नैषामिति । णिद्वादिपदलक्षिततत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः । भाष्ये 'ग्रहणानी'त्यस्य—णिदादिपदैर्ग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः । अग्रेपि 'णिद्ग्रहणेन गृह्यते—यत्कार्यं तत्कार्यं' लभत इत्यादिक्रमेणाऽर्थः । भाष्ये—ग्रहणविकल्पेपि प्रतिषेधोस्तीति 'प्रतिषिध्यन्ते' इत्युक्तम् । निर्दिष्टेति । उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वेमेवाऽत्र निर्दिष्टत्वं विवक्षितम् । अत एव णादीनां निर्दिष्टत्वमिति भावः । अयं पक्ष एकदेशिनः, सर्वलोपसिद्धेः इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्यार्थमुच्चारणमस्तिवत्यत आह—इत्संज्ञाया इति । गन्धनुषाः अयन्ते इति वचनाऽभावात्कथं विरोधोऽत आह—यथेति । अनुमितेन विरोध इति भावः । सामान्यविशेषभावाऽभावात्कथमपवाद्व्यायोऽत आह—

सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'अपवादन्यायेन' ॥ किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गा-
पवादौ ?

भावो हि कार्यार्थोऽनन्यार्थो लोपः ॥ ८ ॥

'कार्यं करिष्यामी'त्यनुबन्ध आसज्यते, 'कार्यादन्यन्मा भू'दिति लोपः ।

अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः ?

एकान्तस्तत्रोपलब्धेः ॥ ९ ॥

'एकान्त' इत्याह । कुतः ? 'तत्रोपलब्धेः' । तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते ।
तद्यथा—वृक्षस्था शाखा वृक्षैकान्ते उपलभ्यते ।

प्र० क्विं नास्तीति तथाऽनुबन्धानामुच्चारणाद्भावानुज्ञानं, लोपविधानाच्चाऽभावानुज्ञेति
विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः । सिद्धमिति । यथाऽणं को बाधते तथा कार्यं चरितार्थ-
मुच्चारणात्प्राप्तं भावं लोपोऽनन्यार्थो बाधते । एकान्त इति । एकदेशः । अवयव
इत्यर्थः । अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम् । यथा गृहस्य काकः । तत्रोपलभ्यमानस्य
रूपद्वयदर्शनाद् वृक्षे शाखाबलाकयोरिवेति प्रश्नः ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति । ननु यदेव संशयनिमित्तं स [एव] कथं निश्चय-
हेतुः । उच्यते—सामर्थ्यादिवधारणमाश्रीयते 'तत्रैवोपलब्धे'रिति । अवयवस्तत्रैवोपल-
भ्यते, अनवयवस्तु तत्र चाऽन्यत्र च । ननु वकारस्य व्रतव्रणवृक्षादिषु बहुपूपलब्धिः,

उ०—यथाऽणमिति । विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः । कार्यं—इवप्रयुक्ते । भाव्यं—
कार्यादन्यन्—अवयवम् । सन्देहबीजं दर्शयति—तत्रोपलभ्यमानस्येति ।

शकुनिभाष्ये इति । 'यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्सुराम्यभावं तु कालशब्दस्य बाया' ।
दित्यत्रेत्यर्थः । एक एव ककार इति पक्षेऽपि न दोषः । लोपश्चाज्ञानपूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते
एव सोऽवयव इत्यर्थात् । अन्यथा शाखाया अपि छेदोत्तरमन्यत्रोपलभ्यमानतत्रैवोपलभ्यमाऽ
भावेनाऽनवयवत्वं स्यात् । एवं चाऽनुपलम्भकवचनं विनाऽपि तत्राऽन्यत्र चोपलभ्यमानोऽवय-
वः, तं विना तत्रोपलभ्यमान एव यः सोऽवयव इति भाष्यस्याय इत्यन्ये । भाष्ये—तत्रे-
त्यस्य एकान्तपक्षे इत्यर्थः । अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । 'असरूपसर्वादेशो'तिपदे लुप्त-
सप्तमीके दोषपदाभ्याहारेण योज्ये इति भावः । एतेन द्वन्द्वे एकदेशान्वयः कथमित्यपास्तम् ।
अत एव 'दाप्रतिषेध' इति वार्तिके एकवचनम् । भाष्ये—दिव औदिति । यद्यप्यय-
मुच्चारणार्थस्तथापि समभिव्याहृतवर्णोच्चारणे सहायसंपादकतया तस्य चरितार्थेन विधेय-

तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् १०

तत्राऽसरूपविधौ दोषो भवति—‘कर्मयण्’ [३. २. १] ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ [३] इति कविषयेऽपि प्राप्नोति* ॥ सर्वादेशे च दोषो भवति—‘दिव’ औत्सर्वादेशः प्राप्नोति† ॥ दाप्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः—‘अदाब्दैपा’विति वक्तव्यम्‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ? ‘अनाकारान्तत्वात् । ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति । तद्व्यात्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? अनेजन्तत्वात्× ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः ।

अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ ११ ॥

यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिद्ध्यति । किति णितीति कार्याणि न सिद्ध्यन्ति । किं हि स तस्यैव भवति, येनेत्कृतं स्यात् ॥ एवं तर्ह्यनन्तरः ।

अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण्+ ।

प्र०—न चाऽसावनवयवः । नैष दोषः । भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभाष्ये प्रतिपादितम् । तत्राऽसरूपेति । ‘अनाकारान्तत्वा’दित्येतदाप्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बध्यते । कविषय इति । एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वे तुभावप्यकाराविति सारूप्यादसमावेशः । अनेजन्तत्वादिति । यथा दौकतः ककारस्यैकान्तत्वदात्वं न भवत्येवं दैपोपि न प्राप्नोति । उपदेशप्रहणाच्च लुप्तेऽपि पकारे न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यिति । कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्याऽवयवः ।

वृत्तिविशेष इति । बहुव्रीहिर्न सिध्यति—अनेकान्ते—क—इत्यस्येति सम्बन्धाऽभावात् । एवं तर्ह्यनन्तर इति । यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति, तथापीह

उ०—विषये विशिष्टस्यापि विधेयत्वसम्भावनासत्त्वादिस्संज्ञाछोपयोः प्रवृत्तयोर्बाधे मानाऽभावोच्चारणार्थानामपीष्वमस्त्येव । किं न तदभावे उच्चारितस्य निवृत्तिः कथं स्यादिति भावः । एतेनोच्चारणार्थानामित्संज्ञा नेति वक्ष्योक्तिः परास्ता । ‘स्तीर्णे बर्हिषि समिधानेऽग्रा’विरयादौ हेरीदिति स्वरित्वाऽभावस्तु छान्दसत्वादिति बोध्यम् । वृत्तेर्वा । न चोच्चारणार्थानामपीष्वे‘पी गमि’रित्याद्यादेशानां जुमापत्तिः, नाविधानुक्तमादाय तत्रेका निर्देशोनाऽदोषात् । अत एव सुबुद्धयः । अन्यथा ‘हमो वध छिन्नि’तिवत्सा न स्यात् । उच्चारणार्थानामपीष्वं न ‘च्छेः सिच्’ ‘वेरवृक्षस्ये’त्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । अनुवाद्यविषये तुच्चारणार्थवर्णविशिष्टस्य तद्वहिते

* वाऽऽरूपोऽखियाम् १. १. १४ १—‘दिव औत् । औत्सर्वादेशः’ पा० । † दिव औत् ७. १. ८४; अनेकादिश्च सर्वस्य १. १. ५५. ‡ दाधा षदाप् १. १. १०. × नात्रेव उपदेशादिति १. १. ४५.

१—‘पूर्वपरयोः’ पा० । + वुञ्छण्कठजिक् ४. २. ८०.

सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? व्यवसितपाठः कर्तव्यः । वुञ् छण् ॥ स चावश्यं व्यवसितपाठः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्येकान्तेऽपि सन्देहः ॥ १४ ॥

अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि सन्देहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमयं पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति, पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ।

वृत्ताद्वा ॥ १५ ॥

वृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा जितिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्तं दृष्ट्वा किति* ।

प्र०—वचनसामर्थ्याद्भवति । व्यवसितपाठादिति । व्यवसितानां—विच्छिन्नानां पाठः कर्तव्यः । ततः पूर्वस्यैवाऽसावनन्तरो न तु परस्य, कालव्यवधानान् । व्याख्यानत इति । एकान्तपक्षे एकोऽवयवोद्घोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्यानाभिप्रायः । अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाऽभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः । वृत्ताद्वेति वृत्तं—प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः, शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्त । व्याख्यानाच्चेत्, पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते । नैष दोषः । पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । 'वृत्ताद्वे'त्यनेन हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्यं स्वयमेवाऽ-

उ०—लक्षणा बोध्या । 'न विधौ परः सन्धार्थ' इति विशेषबोधके लक्षणाऽर्जावित्यमिति दिक् । उपदेशप्रहणाच्चेति । य'त्वादेच' इति सूत्रे भाष्ये—'मीनातिमिनोतिदीक्ष'मिति सूत्रे एउग्रह-नामुद्भूतिसामर्थ्यात्परनिमित्तकस्यैव भावं नेत्यर्थमाश्रित्योपदेशग्रहणं प्रत्याख्यातम्, तत्तु 'मीनातिमिनोति'तिसूत्रस्यभाष्यविरोधादेकदेशपुष्कः । तत्र ह्यवदातसिद्धये एविवपये भाष्य-मिति सिद्धान्तितं, नहि तदोक्तार्थज्ञापकत्वं तस्येति भावः । अनेकान्तत्वे उपदेशार्थक्यमत आह—कार्यलक्षणायेति । कार्यमद्भूतये इत्यर्थः ।

वचनसामर्थ्यादिति । सौत्रत्वादिति भावः । अनन्तरेऽप्यवयववारोपेणेति भाव इत्यप्ये । ह्रस्वस्यसूत्रमिर्गतिभ्रातृत्वादिना परिच्छिन्नस्वरूपव्यवसितस्यस्याऽत्राऽसंभवाद्वा—विच्छिन्नानामिति । नन्वेकान्तत्वेऽपि व्याख्यानाभिप्रायोऽत आह—अनेकान्तत्वे स्थिति । विरोधाऽभावादिति । एवं च सन्देहाऽभावाच्च व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः । विरुद्धाऽनेक-कोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहत्वादिति तात्पर्यम् । व्याख्यानाच्चेदिति । व्याख्यातारोऽत्र

* तद्धितेभ्यश्चाम्मादेः; किति च ७.१.११७; ११८. क्तिन्त्वादिमित्यम्; कितः १.१.१९७; १९५.

युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामाऽनुबन्धः स्यान्नाऽनुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धाना-
सजति ।

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति, किमत्र न्याय्यम् ?
'एकान्ता' इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् ? अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो यच्च नाम
सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं 'तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधे पृथक्त्व-
निर्देशोऽनाकारान्तत्वा'दिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवती'ति, यदयं 'ददातिदधात्योर्विभाषा'
[३. १. १३] इति विभाषां शं शास्ति ॥ यदप्युक्तं—'सर्वादेश' इति ।
अत्रायाचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवती'ति, यदयं 'शित्स-
र्वस्य [१. १. ५५] इत्याह ॥ यदप्युक्तं—'दाप्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः
कर्तव्यः' इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं
भवती'ति, यदयं 'मुदीचां माडो व्यतीहारे' [३.४.१६] इति मेढः सानु-
बन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥६॥

प्र०—वैति । भाष्यकारेण वा तदुक्तम्, इदं तु वार्तिककारेण । मेढ इति । यद्यप्यने-
कान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहाऽनेकान्तपक्षो
भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणाऽपि व्यवहियते—'सिद्धमनुबन्धस्या-
नेकान्तत्वा'दिति ॥९॥

उ०—अथवादावीदृशः प्रयोग इति व्याख्यास्यन्ति । तत्र च तत्तत्कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तत्-
बुद्ध्यर्थं निर्णेष्यन्तीत्यर्थः । पूर्वं हेत्वित्यादि । 'अस्यायमवयव' इत्यादिरूपम् ।
तस्मिन्नित्यादि । वृत्तरूपे हेतौ शुद्धमुक्तावगते सत्युक्तव्याख्यानविषयसाध्यं स्वयमेव
जानातीत्यर्थः । नन्वेवं पूर्वोक्तसमर्थरूपतया पक्षान्तरत्वाभावेन 'वा'शब्दाऽसामञ्जस्यमत
आह—भाष्येति । वस्तुतस्तु विरम्य पाठे तस्य कर्तव्यता, बुद्धिगतादिसूत्रे द्वन्द्वानुपपत्तिर्बहु-
वचनानुपपत्तिश्चेत्यवयववार्तिककारस्य वृत्ताद्वेति परिहारान्तरम् । तत्रैकान्तपक्षेऽसम्भेदाय
व्याख्यानं कारणमित्युक्तं भाष्यकृतेति न पीवकत्वशङ्केति ध्येयम् ।

भाष्ये—एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । अनवयवत्वे ज्ञातकानां नादेरिवाऽनापत्तिः,
अथवादिवाऽभावात् । एवमन्यत्वाभावादिवादेः शब्देस्वाऽनापत्तिः । अन्यवादिवाऽपत्तिः
परपूर्वसमीपबोधकत्वे लक्षणेन दोषः । किं च दम्नवत्तस्य वैयर्थ्यापत्तिः । 'बुद्धिगण्ट'किति-
विहितके निरवप्रयुक्तद्वयापत्तिश्चेति भावः । हेतुरहितत्वावित्युपलक्षणम् । प्रदेशान्तरेषु
त्विति । एवं च तत्र सैकदेवयुक्तिरिति भावः ॥९॥

यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १ । ३ । १० ॥

किमिहोदाहरणम् ? इको यणचि [६. १. ७७] दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । 'स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्' । कुत आन्तर्यम् ? तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ।

इदं तर्हि—'तस्थस्थमिषां ताम्नाम्नामः' [३. ४. १०१] इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् ? एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो षड्वर्थस्य षड्वर्थो भविष्यतीति ।

इदं तर्हि—'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्डक्कण्डव्यकः' [४. ३. ६४] इति ॥ किमर्थमुपनिर्दिशते ।

प्र०— यथासङ्ख्यमनु । सङ्ख्यानां गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः । तेनायमर्थः—'समानां समसङ्ख्यानां मध्ये यथागणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते' । इको यणचि । इत्यर्थेन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याप्यन्ते, यणशब्देनापि चत्वार आदेशा इत्यर्थतोऽस्ति सङ्ख्यासाम्यम् । पञ्चात्तु यथपीकारादिभिर्बहुनां प्रहणाद्वैषम्यं, तथापि प्रथमतोऽस्त्येव सङ्ख्यासाम्यम् । इदं तर्हीति । नाऽत्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति, नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽथैकतान्तर्यसम्प्रत्ययः, प्रवृत्तानामादेशानां स्थानार्थाऽभिधानात् । ननु चेति । नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्त्येवेति भावः । किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः ।

उ०— यथासङ्ख्ये । सङ्ख्याशब्दस्यैकत्वादिकठस्य प्रहणे वाक्याधानुपपत्तिरतो धौगिक इति व्याचष्टे—सङ्ख्यानामिति । गणनम् । तत्कम इत्यर्थः । सूत्रे—अनुदेशः—पञ्चादुच्चार्यमाणसङ्ख्यः । अनुदेशमनुदेशिन उच्चार्यमाण, उच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्यात् । उद्देश्यनुद्देशिभावो पूर्वोच्चार्यमाण-पञ्चादुच्चार्यमाणपरी, न उद्देश्यविधेयपरी, 'असूयेललाटयो' रित्यादौ यथासङ्ख्याऽनापत्तेः । समसङ्ख्यो न सर्वपर्यायः सुहापत्तेः, किंतु सङ्ख्यासाम्यपरः । वन्निष्काब्देन षट्पञ्चैकाब्देन सप्तानां चोपस्थित्या सङ्ख्यासाम्याऽभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह—इत्यर्थेनेति । पञ्चात्त्विति । इत्यपदोपस्थितकारादिभिर्गृहीतवीर्यादिचटितवाक्यार्थबोधे इत्यर्थः । वस्तुतस्तेषामनुच्चारितत्वेन न ग्राहकत्वं, किं निष्काब्दादिना इत्येव यणत्वेन चाऽऽह उरित्यादौ तत्तद्व्यक्तिविशेषणतया गृहीतजाति-वस्तुस्योपस्थितिरिति यथासङ्ख्यनिर्वाहः । 'पञ्चाद्' 'प्रथमत' इत्यादि तु धिग्यमेव । न च जातिपक्षे सावर्णेन अकारलुकारयोः परस्परजात्यतिदेश एव वाच्य इति अकारस्य लकारापत्तिः । अस्तिविदिति भेदेन तद्वतिदेशाद्विषयत्वेनाऽदोषादनभिधानाद्वेति बोध्यम् । भाष्ये—स्थानेन्तरतमेनापीति । स्थानेन्तरतमपदचटितेन सूत्रेणेत्यर्थः । वन्नाऽप्यर्थत आन्तर्यादेव

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य, तत्र यथासंख्यवचनं
नियमार्थम् ॥ १ ॥

संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत्—‘परस्मैपदानां
णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः’ [३. ४. ८२] इति । समासैः—‘तूदीशलातु-
रवर्मतीकूचवाराड्डक्कण्डव्यकः’ [४. ३. ६४] इति । संज्ञासमासनिर्देशा-
देतस्मात्कारणात् ‘सर्वप्रसङ्गः’ । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते
च समसङ्ख्यं यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्य-
वचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ?

संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञयनुच्चारणार्थः ॥ २ ॥

संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ‘पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोक्षीचर’-
मिति ।

प्र०— संज्ञासमासनिर्देशादिति । ‘परस्मैपदानां णलतु’सित्यत्र संज्ञया सर्वे युग-
पत्प्रत्याप्यन्ते इति नास्ति पाठक्रमाद्व्यवस्था । लोकेष्यऽ‘जाविधनौ देवदत्तयज्ञवत्ता’-
विति समासनिर्देशे नास्ति क्रमनियमः । द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एकेनैव
शब्देन प्रत्याप्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात् । किं पुनरिति । तिपो णल,
तसोऽनुसित्यादि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः । विदो लटो वेति । पृथग्विदेशे क्रियमाग्यो

उ०—सिद्धमत आह—नापीति । विसिष्याऽर्थाऽपरिज्ञानासिति भावः । कञ्जणशरणानां प्राक्
शास्त्राप्रयोगाऽज्ञानेनाऽर्थविशेषनिर्णयो दुर्लभोऽत आह—नित्यानामिति । साधुत्वमात्रं
शास्त्रैकगम्यं, प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्रादप्यस्येव पाणिनेः । अन्येषां तु व्याख्यानाद्बोध
इति भावः । पाठेति । लोकोसिद्धव्यावाक्यप्रमाणेनैव ‘समुं मित्रं विपतिं च जय रज्जव
भजये’तिवत्सिद्धिरिति ।

युगपदिति । परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः । एवं च क्रमो नास्तीति भावः । यद्यपि संज्ञा प्रत्येकं
पक्षासेति न संज्ञाकृतं युगपत्प्रत्यापनं, किं त्वेकबोधप्रमावकम् ‘तद्व्याख्यानामर्धपक्षाचममी-
याजी’तिवत् । तत्र व्याख्यानत्रिवेपि भाषादीनां क्रमनियमः, तथापि संज्ञाया नवकस्ताद्वारण्यमेव
तत्र सूत्रमिति ‘संज्ञानिर्देशा’दित्युक्तम् । एकेनैवेति । अवयवानां समुदायोपसर्जनतया
समुदायस्यैव पदान्तरार्थेनाऽन्यथाविति भावः समासेनैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेन तथाऽ-
न्यथो वक्तुमशक्य इति तत्त्वम् । अन्ये—सर्वस्योद्देशस्येति । सर्वस्योद्देशेन इत्यर्थः ।
सर्वोऽनुदेश इति । सर्वोऽनुदेशेन इत्यर्थः । तिपो णलिवि । यद्यप्येवार्थं ‘त्वं रूप’मिति
संज्ञा, तथापि संज्ञाशब्दो बहुना युगपत्प्रत्यापको यः कञ्जस्ताद्वर इति भावः । प्रसिपत्तीति ।

प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥ ३ ॥

प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात्—‘विदो लटो वा’ [३.४.८३] इति ।

किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः ? कश्चात्र विशेषः ?

संख्यासाम्यं शब्दतश्चेष्टणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः

प्रथमस्याऽयवायाव एव इत्यनिर्देशः ॥ ४ ॥

[सङ्ख्यासाम्यं शब्दतश्चेष्टणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एव इत्यनिर्देशः ।] अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । ‘परस्मैपदानां णलतुसुस्थलधुसणत्वमाः’ [३. ४. ८२] इति । णलादयो बहवः, ‘परस्मैपदानां’मित्येकः शब्दः, वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ डारौरसः प्रथमस्य * । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो

प्र०—‘मसो म’ इत्येवानन्तर्यात्सम्बन्धेतेत्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमाणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । किं पुनरिति । यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाऽप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा ‘भ्रमर’शब्दस्य द्विरेफत्वाद् द्विरेफो भ्रमरः । तथाद्वयत्तरं मांसं द्वयत्तरमस्थि । तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमत्राशङ्कितम् ।

णलादय इति । परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां प्रहरणं न तु शतृकत्वो-
रित्यर्थतः साम्यमस्ति, न तु शब्दतः । डारौरस इति । यदा डारौरसश्च डारौरसश्चे-

उ०—स्वरितत्वस्य लक्ष्यसिद्धयभ्येतया विना शास्त्रमस्मदादिभिर्बुद्धेयावदिति भावः । संज्ञया समासेन च निर्देशो सति तस्यैवोत्तरसूत्रेऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम् । एवं चैतत्सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यात्सूत्रान्तरस्यमुपसर्जनावयवकृतं च कर्म गृहीत्वा यथासंख्यप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । अत्र
वदन्ति—यद्यपि समासत उपस्थितिरैकैव, तथाप्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पृथग्वाक्यकल्पनया
बोधान्तरं कल्प्यते । एवं चेदं सूत्रं इन्द्रसमासनिर्दिष्टसंबन्धिनोस्तथाम्बवेपि इन्द्रस्य साधुत्वं
बोधयति स्वशास्त्रे, तेन लोके ‘आच्छातो वर्णानां विप्रशूद्रा’ वित्यादेः साधुत्वं नेति । शब्द-
धर्मेणापीति । वाच्यवाचकधोरभेदोपचारादिति अलः ।

ननु शब्दतः सङ्ख्यया समानां योऽनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्धः स यथासङ्गव्यमिति
सूत्रार्थे ‘परस्मैपदानां’मित्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्ध एव नेति क्व यथासङ्गव्य-
प्राप्तिरतो व्यत्ययेन पठति—णलादय इति । विधेयताप्रतीतो तु न पश्चात्त्वं निवामकं,

न प्राप्नोति ॥ 'एचोऽयवायावः' [६. १. ७८] अयवायावो बहवः, एच इत्येकः शब्दः । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तदर्थतः ।

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्धरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥ ५ ॥

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्धरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ 'स्यतासी ल्लुटोः' [३. १. ३३] स्यतासी द्वौ, ल्लुटोरित्यत्र त्रयोऽर्थाः । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' [३. १. १३४] नन्दादयो बहवो, ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ ('वुञ्छेकठजिलसेनिरढन्ययफक्फिजिन्व्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशतृणप्रैक्षाश्मसखिसङ्काशत्रलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रमादिन्वराहकुमुदादिभ्यः' [४. २. ८०]) अरीहणादयो बहवो, वुजादयः सप्तदश । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजौ' [४. ३. ६३] सिन्धुतक्षशिलादयो बहवोऽणजौ द्वौ, वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

प्र०—त्येकरोषः क्रियते तदाऽर्थवः सङ्ख्यासाम्यमस्ति । अगमक इति । सङ्ख्यासाम्यस्याऽनवबोधक इत्यर्थः । ल्लुटोरिति । लृशब्दस्य लृल्लुटावर्थाविति साम्याऽभावः । यदा तु लृरूपं सामान्यमर्थो लृशब्दस्येति पक्षस्तदाऽस्त्येव साम्यमिति दोषाऽभावः । नन्दादिष्वप्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायप्रथापेक्षया साम्यसङ्कावाद्दोषः ।

उ०—'लोपो ङ्यो'रित्यादौ ङ्यमिचारादिति भावः । नतु शतृकस्त्वोरिति । व्याख्यानाविति भावः । अन्यथा शतृकसुभ्यामेकादशपरस्मैपदशब्दाऽर्था इत्यर्थतः साम्येति न यथासङ्ख्यं स्यादिति तात्पर्यम् । न तु शब्दत इति । यद्यप्येक एव इन्द्रो युगपदेवानेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति शब्दतः साम्यं, तथापि प्रत्येकपदस्य किञ्चानसङ्काशेनैव स तथेति नास्ति शब्दतः साम्यम् । 'परस्मैपदाना'मित्यत्र त्वेकलोपेऽपि श्रूयमाणेकपदशक्त्यैव नवकोपस्थितिरिति भावः । नतु परस्मैपदान्मनेपदमेवाग्रचमाः वक्षित्वर्थपक्षेऽपि न साम्यमत आह—यदेति । भाष्ये—अगमक इति । 'अनिर्देश' इत्यत्र मध्यमपदलोपी समास इति भावः । नतु स्यान्वादेशभावाऽवगतिरस्त्येवेत्यत आह—सङ्ख्येति । सामान्यमिति । लुक्त्वजातिपरो निर्देशः । अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भावः । समुदाय इति । समुदायप्रथापेक्षया । प्रत्ययोत्पत्तिस्तु समुदायस्याऽप्रयोगात्प्रत्यवयवं पर्यवस्यतीति भावः । तद्रूपापन्ना इति । संज्ञाशब्दे स्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तादेकतत्त्वाद्भूतचित्ततया तत्त्वेनैवोपस्थितानां संज्ञेति

१—'लुप्त स्या'दिति गुरुमसादः शास्त्रो । शब्दे ध्वं भाष्यपुस्तकेषु न दृश्यते । भाष्यैस्तेष्वनुसारमिहास्य केन्द्रः समुचितः प्रतीयते ।

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु ॥ ६ ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपद-
विधिश्च न सिध्यति—‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ [१. ३. २] अनु-
दात्तङितौ द्वौ, ‘आत्मनेपद’मित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥
निष्ठा—‘रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः’ [८. २. ४२] इति रेफद-
कारौ द्वौ, ‘निष्ठे’त्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ सार्वधातुक-
द्विग्रहणेषु च दोषो भवति—‘असोरलोपः’ [६. ४. १११] भ्रमस्ती द्वौ,
‘सार्वधातुक’मित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘एङः पदान्तादति’; ‘ङसिङसौश्च’
[६. १. १०६; ११०] ङसिङसौ द्वौ, ‘एङित्यस्य द्वावर्थौ’ । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि शब्दतः । ननु चोक्तं ‘संख्यासाम्यं शब्दतश्चणलादयः
परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः’ इति । नैष
दोषः । ‘स्थानेऽन्तरतमः’ [१. १. ५०] इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति ।

प्र०— आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तद्देश्यस्य किं तु तत्प्रत्यायितानां नवानां
सादीनामिति नाऽस्त्यर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तद्भूपापन्नास्तादय आत्मनेपद-
शब्देन प्रत्याख्यन्त इत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति । द्वौ गृह्यते

उ०—संज्ञासूत्रप्रथमार्थं साम्यमादाय स्वासथासङ्गमिति भावः । कश्चित् ‘तद्भूपापन्ना’ इत्येव
पाठः । ननु यत्र द्वावुपादीयेते भ्रमस्ती, सार्वधातुकद्विग्रहणं चास्ति तत्र न स्वाविति वक्तव्येऽ-
गमकोयं निर्देशोऽत्र आह—द्वाविति । अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य षष्ठी-
समासस्ततः पुनः सार्वधातुकपदेन स इति भावः । सार्वधातुकपदेन षष्ठीसमाप्ते षष्ठी-
प्रयोजकसंबन्धं दर्शयति—सार्वधातुकमपीति ।

अथ शब्दतः साम्ये उक्तदोषोद्धारमाह भाष्ये—अस्तु तर्हि । एकार्थस्येत्यादि ।
प्रत्यक्संज्ञादिप्रत्ययपदद्वयसंज्ञेनेति बोध्यम् । यद्यपीति । एवं च ‘संज्ञातानुदेश्ये’ष्वयुक्तमिति

१—‘तद्वाना’विति भावः । तद्वानाशरत्नेपदम् १.४.१००. † ककवत् निष्ठा १.२.२६ ‘ककवत्’
द्वाविति भावः । ‡ तिक्शिष्ट सार्वधातुकम् १.४.१११. तिक् च शिञ्चेति द्वौ । २—‘पूर्वत्वे’
इत्यर्थः । ३—‘इ’त्यनुवर्तमाने’ इति शेषः । X ए ओ ङ् प्र० ६० १ । एकार ओकारेति द्वौ ।

कृत आन्तर्यम् ? एकार्थस्यैकार्थौ द्व्यर्थस्य द्व्यर्थौ, बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृता-
वर्णस्य संवृतावर्णौ, विवृताऽवर्णस्य विवृतावर्णः ।

अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किङ्ति ॥ ८ ॥

अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे किङ्ति+ । गुणवृद्धी द्वे, किङ्तौ
द्वौ* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽयत्र निर्दिश्यते ।
तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । कियते न्यास एव । ककारे गकार-
श्चर्त्तव्यो† निर्दिश्यते । गिति किति ङितीति ।

उदि कूले रुजिवहोः‡ ॥ ९ ॥

उदि कूले द्वे, रुजिवहौ द्वौ, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
नोदिरूपपदम् । किं तर्हि ? विशेषणं रुजिवहोः । 'उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां
कूल उपपद' इति ।

प्र०—येषु तानि द्विप्रहणानि, सार्वधातुकस्य द्विप्रहणानीति । समासः सार्वधातुकमपि तेषु
गृह्यत इति तेन विशेष्यन्ते । संवृताऽवर्ण इति । यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य विवृतोपदेशः
कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । किङ्तौ द्वाविति । किङ्च्छब्दस्यैकत्वेपि
ककारककारयोर्द्वित्वादस्ति शब्दतः साम्यम् । उदि कूल इति । द्वन्द्वोऽयम् । आग-
न्तुना चकारेण निर्देश इति चोद्यम् । 'उदी'ति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । 'उदः

उ०—भावः । लौकिकेति । केचित्तु 'ए' 'आ' इत्यनयोः संवृताऽवर्णत्वे मानाऽभावः, ह्रस्वाऽ-
कारस्यतिरिक्तानां विवृतत्वस्यैवाऽऽहउपसृक्भाष्ये उक्तत्वात्प्रत्यापत्तिश्चास्मादवयवे प्रवृत्तौ
मानाभावाच्च, शास्त्रदृष्ट्या तस्याऽसिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदमित्याहुः । अन्येत्वेतज्ज्ञाप्यप्रामाण्या-
देवो ह्रस्वनयोरेकारांशो संवृतत्वमेव, इतरांशे एव विवृतत्वम् । तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य
लोके प्रयोगे स्पष्टमवभासः 'ऐ' 'औ' इत्येतयोस्त्वकारांशोऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः । 'अति-
प्रसङ्ग' इत्यादिना बध्यमाणदोषाणां साधारणत्वादाद्यदोषः शब्दसाम्यपक्षे नाऽऽरोहतीत्यतस्तं
तत्रोपपादयति—किङ्च्छब्दरयेति । भाष्ये—गकारोपीति । श्वास्तुरित्यग्नेश्वाभावाच्च
क्लोर्गिणवावयवकत्वेन जिष्णुरित्यत्र गुणाऽभावाच्च तच्चिर्देश इति भावः । 'उक्कूले द्वे' इति
वाच्ये 'उदि कूले' इति इकारसहितः पाठो व्याख्यानभाष्येऽप्युक्त इत्यत आह—आगन्तुनेति ।
वस्तुत 'उदि कूले' इत्यनुकरणम् । इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थ इति न दोषः । सप्तमीविभक्ति-
साम्येऽर्थवैक्यमनुपपन्नमत आह—उदीतीति । एवं 'रुजिवहो'रित्यपि पञ्चम्याः स्थाने
षष्ठीति बोध्यम् । भाष्ये—एवं तर्ककर्त्तरि चेति । विशेषणविशेष्यभावापत्त्यर्थवाचक-

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥ १० ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' [३. २. १६२] । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः, तच्छीलादयस्त्रयः× । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ ११ ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । 'निरभ्योः पूत्वोः' [३. ३. २८] निरभी द्वौ, पूत्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते चाऽत्र संख्यातानुदेशः, निष्पावः अभिलाव इति ॥ एवं तर्हि—'अकर्त्तरि च कारके भावे चे'ति द्वौ+ पूत्वौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अथे तृस्त्रोः करणाधिकरणयोः ॥ १२ ॥

तृस्त्रौ द्वौ, करणाधिकरणे द्वे* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः† ॥ १३ ॥

कर्तृकर्मणी द्वे, भूकृजौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

प्र०—पराभ्यां रुजिवहीत्येताभ्यामिति परिहारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवः । त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्वहुव्रीहिः । कर्तृकर्मणोरिति । भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्तृवोपपदम् । करोतेस्तूपपदद्वये खलित्यतः । अन्ये

उ०—त्वात्कर्त्तरि कारक इत्येकः शब्दो, 'भाव' इत्यपर इति शब्दतः साम्ये एष दोषः । अर्थतः साम्यं तु न, कारकाणां बहुत्वाविति बोध्यम् । ननु भवतेरकर्मकत्वात्कर्त्तृवैव, करोतेस्तु सकर्मकत्वात्कर्मण्येवेति यथासङ्गमिदमेवेति भ्रमं धारयति—भवतेरिति । अन्ये त्विति ।

“हृतदारतयाऽतिकोपनः शरणं किं रघुपुङ्गवो भवेत्” ।

इति रावण ! मा कृया मतिं स किलेशः शरणम्भवो विभुः ॥”

इति 'तर्कितान्तरगतताः सुखेन शरणत्वेन प्राप्य' इत्यर्थकमुपपन्नमिति भावः । गोबलीवर्दन्यायेनेति । आह्वयसिद्ध्यापत्त्योपलक्षणं, गोबलीवर्दयोः सामान्यविशेषभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्त्वात् । तथा ब्रह्मसाह्वयग्रहणे फलमाह—छन्द इति । वस्तुतो गायत्र्यादिछन्दोबद्धेषु मन्त्रेष्वेव छन्दस्त्वमिति बोधयितुं तत्र आह्वयग्रहणं, 'जुष्टार्पिते' इत्यत्र तु छन्दः पदस्य आह्वये लक्षणेति बोध्यम् । आह्वयव्यवहारीत्यर्थं तु आह्वयव्यवहारीत्यर्थः

× आकेस्तच्छील^१त^२दमंरसा^३पुकारिषु ३. २. १६४. + अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्; भावे ३. ३. १९. १८. * भवे तृस्त्रोश्च; करणाधिकरणयोश्च ३. ३. १२०; ११७. † ३. ३. १२७.

अनवक्लप्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि† ॥ १४ ॥

अनवक्लप्यर्षौ द्वौ, किंवृत्ताऽकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

कृभ्वोः सत्वाणमुलौ ॥ १५ ॥

कृभ्वौ द्वौ, कत्वामुलौ द्वौ× । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अधीयानविदुषोश्छन्दोब्राह्मणानि ॥ १६ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति द्वे, अधीते वेदेति च द्वौ+ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

रोपधेतोः पथिदूतयोः ॥ १७ ॥

‘रोपधेतोः प्राचाम्’ [४. २. १२३] ‘तद्रच्छति पथिदूतयोः [४. ३. ८५] । रोपधेतौ द्वौ, पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुपदेशः प्राप्नोति ।

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ १८ ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानी द्वौ, क्रतुयज्ञौ द्वौ††, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

संघादिष्वप्प्रभृतयः ॥ १९ ॥

संघादिष्वप्प्रभृतयः‡ संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ।

प्र०—तु प्राप्त्यर्थस्य भवतरूपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति । छन्दोब्राह्मणानीति । गोबली-
वर्दन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम् । यथा ‘जुष्टार्पिते च छन्दसी’ति
ब्राह्मणानां ग्रहणं, ‘नित्यं मन्त्र’ इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां

उ०—प्रतिषेधः’ इति वचनमेव कृतं भाष्ये । भाष्ये—अधीयानविदुषोरिति । तत्र विद्वत्परायो
विदुषश्चाव्यः । अन्यथा वस्तुतस्तस्यैस्तिरुपितमत्वाऽङ्गत्वाऽभावात्तदसिद्धिरिति बोध्यम् ।
संघादिष्विति । ‘संघाद्विष्वक्शेषेभ्यश्च निजाम्’ इति तत्र त्रिष्वप्यर्थेषु त्रिभ्यः प्रत्यय इभ्यते,
तत्र संख्यातानुदेशेन त्रिष्वप्यर्थेष्वप्याहयोऽपि सिद्धिः न सिध्यन्तीत्यर्थः । ‘वचना’दिति

‡ ३.३.१४५. × एषां तत्प्रत्यये कृभ्वोः; अन्येष्वप्यभाभिप्रेताख्याने कृभः कत्वाणमुलौ ३.४.११; ५९.

+ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विशेषाणि, तदधीते तद्वेद ४. २. ३६; ५९ †† तत्र भवः; तस्य व्याख्यान
इति च व्याख्यातव्यनाम्नः; क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४. ३. ५३; ६३; ६८. ‡ संघाद्विष्वक्शेषेभ्यश्च निजाम्

४. ३. १२७.

नैष दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् ।

वेशोयशश्चादेर्भगाद्यत्खौ ॥ २० ॥

वेशोयशश्चादी द्वौ, यत्खौ द्वौ* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

ऊसिऊसोः ख्यत्यात्परस्य ॥ २१ ॥

ऊसिऊसौः द्वौ, ख्यत्यौ द्वौ† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

न वा समानयोगवचनात् ॥ २२ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ।

तस्य दोषो विदो लटो वा ॥ २३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा [३. ४. ८३] इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

ध्माघेटोः नाडीमुष्टयोश्च ॥ २४ ॥

ध्माघेटोर्नाडीमुष्टयोश्च‡ संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

खलगोरथात् इनिञ्चक्रटयश्च× ॥ २५ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

प्र०—प्रहृष्टो सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणप्रहृष्टं कृतम् । तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति । न वेति । अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः ।

उ०—भाष्यस्य—इयावधानादित्यर्थ इत्याह—अनुदेश इति । उच्चारणम् । उच्चारितसंख्य-
इत्यर्थः । वस्तुतः उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्वं नाऽनुमितादेरित्यनुदित्प्रमाणयोक्तेर-
नुमानपूर्वकस्योच्चारणाच्छेत्तुर्बोधः । 'समानयोग' इत्यस्य च—एकयोगे वक्त्रोच्चारितांश-
मित्यर्थ इति वाचनिकमेवेदम् । एतेषां 'विरम्भो', 'अवे तृष्णोः' 'स्वाङ्गे तस्मात्पथे' 'रोपधेतोः'
'क्रतुयज्ञेभ्यः' 'ख्यत्यात्' 'अनवबलुप्यसर्पयो'रित्येतेषु परिहृतो दोषः । समानयोगे द्वयो-
रुच्चारणाऽभावात् 'ऊष्योब्राह्मणानी'त्यत्रापि न दोषः, तत्पदोपस्थापितत्वेऽप्युच्चारणाऽ-
भावात् । अत्र पक्षे 'कर्तृकर्मणोश्च मूकणोः' 'वेशो यशश्चादे'रित्यपरिहते । ते च 'शुभ्र-

* वेशोयशश्चादेर्भगाद्यत्खौ; ख च ४. ४. १३१; १३२ † ऊसिऊसोः; ख्यत्यात्परस्य ३. १. ११०; १११. ‡ नासिकास्तनवोऽध्माघेटोः; नाडीमुष्टयोश्च ३. २. २९. ३०. × ४. २. ५०; ५१.

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् अणञौ च+ ॥ २६ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

युष्मदस्मदोश्चादेशः ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदोश्चादेशः* संख्यातानुदेशेन न सिद्ध्यन्ति ।

तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ।

अथवैवं वक्ष्यामि—‘यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन’ । ततः ‘अधिकारः’ । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा सन्देहः स्यात्—‘न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः, आहोस्विदधिकारार्थ’ इति ? सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—‘व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण’मिति, समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥१०॥

प्र०— विदो लटो वेति । अत्र तु लब्धयथासङ्ख्यानामनुमानाददोषः । युष्मदस्मदोश्चेति । ‘बहुवचनस्य वक्षसा’वित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वाद्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं न प्राप्नोति । यस्मिन् पक्षे इति । शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य-इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु कचिदान्तर्याद्वयवस्था, कचिदभिधानाऽनभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम् । अथवेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं, नान्यत्र सत्यपि सङ्ख्यासाम्ये ॥१०॥

उ०—स्मदोश्चादेशः’ इति खेन भाष्ये संग्राह्ये । भाष्ये—तस्य दोष इति । समानयोगे इत्यस्येत्यर्थः । अत्र तु लब्धेति । इदं चिन्त्यम् । तत्तद्योगे वक्ष्योपचारितानामेव तथा संबन्ध इति पक्षदुपक्रम्य दोषोक्तेः । भाष्ये—नाङ्गीमुष्टयोरिति । इदं तृतीयाध्यायस्यमागव-विरोधादेकदेशिवचनम् । यस्मिन् पक्षे इति । ‘समानयोगे’ इत्येतत्करणऽकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः । इत्याहुरिति । अत्राऽऽचिबीजं तूकरीत्याऽर्थात् इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य सुकरत्वात्तदनाश्रयणं किमर्थमिति । कचिदिति । युष्मदाद्यदेशविषये, ‘विदो कट’इत्यत्र च । कचिदिति । लङ्गोसिष्वादी । अत्र संख्यातानुदेशाऽभावेऽनभिधानात् प्रयोगानुसरणात्समासनिर्देशेपि क्रमेणागवयः । ‘कर्तृकर्मणोश्च भू’ इत्यत्र ‘वेषोवक्ष’ इत्यत्र चाऽनभिधानादेतत् सूत्राऽप्रवृत्तिरित्यर्थः । ‘एकयोगे’ इत्यस्याऽनाश्रयणपक्षे त्वनेकस्थलेऽनभिधानाश्रयणमिति तात्पर्यम् । अथ तुर्जेवत्वादाह—अथवेति । ॥१०॥

+ ४. १. १२; ११. * युस्मदस्मदोरन्वतरस्यां खम् च; तस्मिन्नङि च युष्माकास्माकौ; तत्कर्ममकारिकवचने ४ । १. १-१ । युष्मदस्मदोः षष्ठीतुर्वीङ्गतोवास्तयोर्नानौ; बहुवचनस्य वलन्तौ; तेमयावेकवचनस्य ८ । १. १०-११ ।

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थः ॥ १ ॥

अधिकारः कियते—प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोग-
मिति ? योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ।

किं गतमेतदियता सूत्रेण ? 'गत'मित्याह । कुतः ? 'लोकतः' । तद्यथा—
लोके 'अधिकृतोऽसौ ग्रामे' 'अधिकृतोऽसौ नगरे' इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं
गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुमन्यदतो
योगे योग उपस्थानात् ।

न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा
लोके' । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा—'देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञ-
दत्ताय विष्णुमित्राये'ति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि 'पदरुजविशस्पृशो
घञ्' [३. ३. १६] 'सु स्थिरे' [१७] 'भावे' [१८] घञिति गम्यते ।

प्र० - स्वरितेन । स्वरितेनेतीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते इत्यर्थः ।
स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते, न तु प्रयोगसमवायी ।
अधिकारशब्दो भावसाधनः, कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते स
एवेह गृह्यते । किमर्थमिति । आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोक इव भविष्य-
तीति प्रश्नः । किं गतमिति । किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतः, अथ नेति प्रश्नः ।
शब्देनेति । नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोऽस्ति । न वेति । वचनरहितालोक-
व्यवहारादेतत्साध्योऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः । पक्षदत्तायेति । सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता
गोर्माका ददातिक्रियापेक्षयते । अश्रुतकल्पनायाः श्रुताऽपेक्षणास्य लाघवात् ।

उ० - स्वरितेन । नेयं हेतौ तृतीया, अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाऽभावाद्वा आह—
इत्यभूतेति । नत्विति । स्वरितोच्चारणत्वाऽधिकारज्ञापनेन स्वरितार्थात्प्रयोगे शास्त्रान्तर-
प्राप्तस्वरेण बाध्यत इति भावः । न च स्वरितस्यस्याऽऽधर्मत्वात्समस्तुदीत्यादावप्रेऽनुवर्त्तमान-
इहः कथं तत्त्वम् । तत्समभिध्याहृताऽपि तत्कर्त्तव्याऽङ्गोपात् । स्पष्टं चेदं समस्तुदीत्यत्र
कैपटे । इहाधिकारो भोपक्रम इत्याह—अधिकारेति । प्रेरणं तद्विषयीभूतं कार्यं वा
लौकिकोऽधिकारः । तत्र शब्दस्य द्विविधं कार्यम्—अर्थबोधः, स्वरूपबोधो वा । तत्रार्थबोधस्य
वचनविरपेक्षत्वाद् द्वितीये पर्यवसानेन योगे योगे उपस्थानं कलति । तस्य प्रायः उपरयोगेषु,
कश्चिपूर्वत्रापि । यथा 'संयोगान्तस्य कोपो' 'सलो सली'त्यादाविति भावः । उपरार्थे सूत्रस्य

अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ ३ ॥

अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा—‘देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय कम्बलो विष्णुमित्राय चे’ति, कम्बलो गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाऽप्य‘भिविधौ भाव इनुण्’ [३. ३. ४४] घञो निवर्तकः स्यात् । ‘तस्मात्परिभाषा’ । तस्मात् परिभाषा कर्तव्या ।

अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु ॥ ४ ॥

अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तते इति ।

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु ।

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ‘अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामी’ति । कथं पुनः—‘स्वरितेनाधिकार’ इत्येनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम् ? एवं वक्ष्यामि—‘स्वरिते’नाऽधिकारः’ इति । स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः ।

प्र०— घञो निवर्तकः स्यादिति । ततश्चाक्रोशेऽवन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात् । सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति, न त्विनुणो, विपर्ययान् । अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं त्विति । यथा धातोर्गति किं प्राग्लादेशेभ्योऽधाध्यायपरिसमाप्तेः, अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्यांथाऽऽसप्तमपरिसमाप्तेरिति । स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः ।

उ०—समर्थत्वात्किमतमिति प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह—किमयमिति । यद्यधिकारशब्देन प्रतिबोधोपस्थानमुच्येत, तदा सूत्रं सफलं स्यात् । तस्य ह्यन्योर्थ इत्याक्षेप इति भावः । नहीति । अर्थबोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भावः । पारिक्षेयमातुपस्थानलाभ इति बोध्यम् । वचनेति । तथा च सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थः । संनिहिता गोकर्मकेति । गौरिति गम्यत इति भाष्यस्य ‘गौर्दीयता’मिति गम्यते इत्यर्थः । ‘श्रुतापेक्षणस्ये’ति पाठः । श्रुतकल्पनस्येत्यर्थः । ‘लाघवा’दित्यस्य ‘भ्यास्यत्व’मिति शेषः ।

इनुण्विधौ घञो निवृत्तिरिष्टेयेत्यत आह—ततश्चेति । अधिकारपरिमाणशब्देन तत्प्रदेशपरिमाणं विवक्षितमित्याह—यथेति । प्रकृतस्येति । सूत्रे ‘स्वरित’ इति सप्तसमीति भावः । भाष्ये—केनेदानीमिति । सूत्रं त्वधिकारनिवृत्त्यर्थं न तु तद्वोधकमिति भावः । इकारोऽनुबन्ध इति । प्रत्याहारसूत्रस्यक्रमेणेत्यर्थः । ननु द्वयोरल्पयोरयमल्पीयानिति भवति,

नाधिकार इति चेदुक्तम् ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषे'ति ॥ अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तम्—'अधिकारपरिमाणाज्ञानं त्वि'ति ।

यावन्निथोऽलनुबन्धस्तावन्नो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावन्निथोऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्तते इति वक्तव्यम् ।

अथेदानीं यत्रात्पीयांसोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते, कथं तत्र कर्तव्यम् ?

भूयसि प्राग्वचनम् ॥ ७ ॥

भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । 'प्रागमुत' इति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति, प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ।

यद्येवं नार्थोऽनेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः । ननु चोक्तं—'नाधिकार इति चेदुक्तम्' । किमुक्तम् ? अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति । इनुषधञिति सन्देहे घञिति व्याख्यास्यामः ।

न तर्ह्येदानीमयं योगो वक्तव्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । [अधिकारगतिः ।] अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ।

अधिकारगतिः—गोस्त्रयोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं

प्र०—इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते । यावन्निथ इति । 'द्वित्रिपूर्वाञ्जिका'दित्यत्र इकारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । तेन द्वयोर्योगयोरनुत्पत्तिर्भवेति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । अल्पीयांस इति । कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमतापेक्षयाऽल्पे योगा इति चेन्मन्यसे, तत्र अल्पीयांसोऽलः । अथ बहवोऽल इति चेद्भूयांसो योगाः । भूयसीति । 'अङ्गस्य प्राग्दे'रित्यादि वक्तव्यम् । तत्तर्ह्येति । 'यावन्निथोऽलिति भूयसि प्राग्वचनं चे'त्यर्थः । घञिति व्याख्यास्याम इति ।

उ०—नैवमत्र, अस्मात्पत्त्यात्, सूत्राणां बहुत्वादिति शङ्कते—कथमिति । भिन्नजातीयत्वं बहुत्वेन सूत्राणां बोध्यम् । परिहरति—परमतेति । 'यावन्निथोऽलिति वादी 'अल्पे योगा बहवोऽल' इति मन्यते, आकोशा तु 'अल्पेऽलो बहवो योगा' इति । एवं च मतभेदेनाऽलां योगानां च

चोदितं तन्न कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगति-
र्भवतीति 'स्त्रियाम्' [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं
विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति । [अधिकारगतिः ।]

अधिकं कार्यम्—अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र प्राप्य
निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्—ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । 'सांकाश्यकेभ्यः
पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवती-
त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तथा—अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र
कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात्—तिलेषु तैलम्, दध्नि
सर्पिरिति । गङ्गायां गावः, कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाऽधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ।

अधिकः कारः—पूर्वविप्रतिषेधाच्च न पठितव्या भवन्ति—'गुणवृद्धधौ-
त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिसिद्धम्' 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नु'डिति* ।
नुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः ।

प्र०—ननु चेनिनुण आनन्तयात्संदेहाऽभावः । उच्यते—घञोनुवृत्तिसामर्थ्ये दृष्टम्,
इनुणश्चानन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या
समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्ते इति मुख्याऽपायाऽभावादपादान-
संज्ञा न स्यात् । 'भ्रुवमपाये' इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पिताऽ-
पायाश्रयेणाऽपि भवति । कृत्स्न आधारेणैति । सर्वेऽवयवा यत्र व्याप्ता
इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गाशब्दोऽत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तस्य

उ०—प्रत्येकमल्पत्वं बहुत्वं च प्राप्तं, तदवलम्ब्याऽत्र प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः । प्राग्देरिति ।
'सर्वस्य द्वे' इति द्विशब्दात्प्रागित्यर्थः । यावन्ति इति । समुदायाभिप्रायं 'तत्तर्ही'त्येकवचन-
मिति भावः । घञ इति । आनन्तयादिनुण्वद्दुषु सूत्रेषुपस्थिततया संस्कारदाढ्यादपि
शट्सुपस्थितिक इत्यस्ति सन्देहनिमित्तम् । एवं च व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि
सिद्ध इति सूत्रं व्यर्थमिति भावः । भाष्येऽधिकारगतिरित्येकं फलमुक्त्वा फलान्तरमाह—
[अधिकं 'कार्यमिति ।] अधिकः कार इति । अधिकारशब्दोऽधिकन्यापारवाची
न्यायप्रासादधिकोपि व्यापारो प्राप्य इति भावः । बुद्ध्येति । बुद्धिहृतौ विभागसंयोगौ
प्राप्ताविति भावः । अभिरूपत्वप्रकारैकबुद्ध्युपारोह एव संयोगः । अभिरूपत्वप्रकारेण
साक्षादयकैरपि संसृज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साक्षादयकाजहातीति
बुद्धेर्विश्लेष एव तद्विषयस्यापि विश्लेष इति भावः ।

नद्यास्तु तत्सामीप्यादिति । ननु कृत्स्नपदेन व्याप्यवृत्त्याश्रयेण एव मुख्य आधारी-

कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् ?
लोकतः । तद्यथा—लोकेऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योऽयं दुर्बलः
सन्बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योऽयं
पूर्वः सन्परं बाधते ।

अधिकारगतिरूपार्था विशेषायाऽधिकं कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयेपादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०—मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेतस्यान् । नद्यास्तु तत्सामीप्याद् गौणमाधारत्वमिति
यन्नात्संज्ञा सिद्धा । पूर्व्वेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात्पूर्वा बाध्यः स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानेन बाधकः सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधको, न तु नित्यत्वादियुक्तस्य ॥११॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०—विपरीतस्वभावाद्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहकदेशे तरन्तीष्वपि गोपु प्रवाहस्य न मुख्यमाधार-
त्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तधावनेनेति चेन्न, कृष्णपदं न तथातात्पर्यकं, 'कटे आस्ते' इत्यादेर्मुख्य-
त्वाऽज्ञापत्तेः । तस्माद् व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तुभयसाधारणमेवाधारत्वम् । कृष्णत्वं च बहुवच-
नमिमात्रम् । बहुवचनसंबन्धाधेयकत्वमेव विवक्षितं, 'सर्वे' इत्यपि तदभिप्रायकमेवेत्याशङ्क्यात् ।
प्रकृतिः स्वार्थे, सप्तम्येव गौणाधारस्वाधिकेति भाव इति कैयटानुसारिणः । वस्तुतः कृष्णपद-
संकोचे न मानं, 'कटे आस्ते' इत्यप्यमुख्यमेव गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे तीरपरत्वे चोक्तरीत्या न
मुख्यमाधारत्वम् । गङ्गासर्वावयवानामिव तत्समीपदेशमवबोधयवानामपिव्याप्यभावान् । किं
चाऽत्रौपदेशिकमधिकरणत्वम् । अत एव 'मासेऽतिक्राप्ते यदीयते तस्याऽऽ माम औप-
देशिकमधिकरण'मिति 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । सर्वापेऽप्यौपदेशिकं
तत्त्वम् । व्यापकाधारस्यैवाऽधिकरणता व्याप्येत्यत्र मानं तु प्रकृत्यर्थनात्रच्छेदकविक्षिप्ते
विभक्त्यर्थान्त्वयौचित्यं, नहि कटैकदेशे कटत्वमस्ति, तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य कटे आरोपेण
बोध इति गौण एव स आधार इति तत्त्वम् । ननु स्वरितत्वेन प्रबलः पूर्वः परमिव निर्याद्य-
नपि बाधतेत्यत आह—तुल्यजातीयस्येति । यादृशदीर्बल्यं प्रसक्ते प्राबल्याय स्वरितत्वं
प्रतिज्ञायते तादृशमेव दीर्बल्यं तेनाऽपनीयत इति भावः । उक्तमर्थं गायथा संगृह्णाति भाष्ये—
अधिकारगतिरुच्यर्थेति । द्वितीयफलम्—विशेषायेति । गौणसंग्रहायेत्यर्थः । तृतीयमाह—
अथ योऽन्य इति ॥११॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोगोप्ते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १ । ३ । १२ ॥

[विकरणेभ्यः प्रतिषेधः ।]

विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—‘ङकार इद्यस्य सोऽयं ङित्, ‘ङितः’ इति । कथं तर्हि ? ङकार एवेन्ङित्, ङित इति ॥ अथवोपदेश इति वर्तते ॥ अथवोक्तमेतत् ‘सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा’दिति* ।

सर्वथा चङङभ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि ‘धातो’रिति वर्तते । क प्रकृतम् ? ‘भूवादयो धातवः’ [१. ३. १] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—‘उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनम्’ । ‘देवदत्’मिति गम्यते । ‘देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च, आढ्यो वैधवेयः’ । ‘देवदत्’ इति गम्यते । पुरस्तात्पष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

प्र०— अनुदात्त । विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्व नित्यत्वाद्विकरणास्तेषां ‘सार्वधातुकमपि’दिति ङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोऽनेन प्राप्नोति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाद्बहिरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वाद्-न्वरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च ङकारादिति आत्मनेपदाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्वाऽत्र ङिदन्त आश्रीयते । तेन ङिदन्तादात्मनेपदमित्यर्थः । अथवेति । तेनोपदेशे यो ङित्स्मादात्मनेपदं, न त्वातिदेशिकङित्वेभ्यः । एवं तर्हीति । अत्रापि पक्षे उक्त्युक्तुटिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं ‘सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा’दित्यप्याश्रयणीयम् । किमर्थमिति । किं विहितानां लादेशानामनेन नियमः कियते, अथ

उ०— अनुदात्तङि । ननु लादेशविधायकस्यैतरेकवाक्यत्वाच्चियमोपरमेव विकरणोऽत आह—लादेशोऽपि । एकवाक्यतापक्षस्तु भाविसंज्ञाश्रयणक्रेषादुच्यते इति भावः । पक्षप्राप्त-परस्मैपदनिवर्तकतया चाऽस्य नियमत्वम् । स्पष्टा चेयं रीतिर्‘पुंमद्युपपद’ इति सूत्रे कैवटे । केवलाचेति । तस्य लोपावश्यकभावादिति भावः ।

सामर्थ्यादिति । तेन च येन विधिरितिज्ञाप्रकृत्यभावेऽपि तदन्तग्रहणमित्यर्थः । तदन्तविधेर्वेति । शब्दं विशेषणीकृत्य तत्सामर्थ्याच्छाकप्रासेर्भित्यर्थः । तेन ङिदन्तस्यदिति ।

१—इदं कचिदेव दृश्यते । † सार्वधातुकमपि १. २. ४. ‡ उपदेशेऽनुवातिकात् १. १. २.

× १. २. १. वा० ७. १—‘वैधेयः’ स० ।

आत्मनेपदवचनं निषमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति, न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् ?

लविधानाद्विहितम् ॥ २ ॥

लविधानाद्वात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रसार्य—
'विकरणाः क्रियन्तां नियम' इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्विकरणाः* ।
नित्याः खल्वपि विकरणाः, कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति ।
नित्यत्वात्परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । साऽवकाशः । कोऽवकाशः ? य एते
लुगविकरणाः श्लुविकरणा लिङ्लिटौ च ।

प्र०—वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः । नियमार्थं इति । एकवाक्यतायां भाविनी
संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते तेन नियमोऽयं सम्पद्यते । परत्वादिति ।
विकरणानामवकाशः—अलादेशाभ्यानशादयः । नियमस्यावकाशः—लिङ्लिटौ वाङ्-

उ०—इत्संज्ञककाराम्नादित्यर्थः । अतिदेशे तु किरिति बहुव्रीहिरेव, 'किरिति चे'त्याद्यनुरोधादिति
भावः । तेनेति । अत्र पक्षे किरिति बहुव्रीहिरेवेति भावः । बहिरहोऽपि 'किरिति चे'त्याद्यैक-
कत्वाय वाक्ये आश्रीयत इति बोध्यम् । भाष्ये—सिद्धं तु पूर्वस्येति । पूर्वपदस्य परभिन्न-
परत्वात्पक्षेते इत्याद्या'वातो क्ति' इति भवत्येव । अत्रापीति । कुटेः सनो 'गाहकृदादिभ्यः'
इति क्तिवात्सन्तस्य क्तिन्तधातुत्वादिति भावः । शेत इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावासिद्धिरिति
बोध्यम् । इत्यपीति । उपदेशपदानुवृत्तिर्वा, कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् । इति प्रश्न इति ।
प्रयोजनस्य स्पष्टवाक्यं तदशेषपरमिति भावः । चलाद्यन्ते प्रकारान्तरेणाऽतिशयसि परिहर्तु-
मयमुपक्षेप इति बोध्यम् । [वाक्यैकवाक्यतयेति ।] आपाततोऽभ्यान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं
वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एकवाक्यतायामिति । लादेशाश्रयसंज्ञामूल-
विधानेऽभ्योपमाश्रयापत्तेरनुशासकित इत्यादौ भाविसंज्ञाऽऽश्रयणीया स्यात् । 'अनुशासकितो
कस्य स्थाने ते तिबाद्यो भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भविष्यतीत्यर्थमिति भावः ।
वाक्यभेद एवेति । वाक्यभेदेत्येतन्मुक्तविराजनेनैव लक्ष्यसंस्कारकं तिबादिसूत्रं, न ततः
खल्वत्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽभ्योपां प्राप्तानामेतत्सामर्थ्याद्विवृतिः । एकवाक्यतापक्षे
तु तेषामप्राप्तिरेवेति विशेषः । भाष्ये—तिस्रस्तित्यादिना सिद्धत्वाश्रयमार्थत्वमित्येवमात्रा-
वाङ्मते—किमुच्यते इति । लविधानादिति । उपदं तदादेशलक्षकमिति बोध्यम् । अन्व-
तरकाऽवकाशात्वे विप्रतिषेधाऽप्रयोगाद् द्वयोः सावकाशात् दर्शयति—विकरणानामिति ।

यदि पुनरियं 'परिभाषा' विज्ञायेत ? किं कृतं भवति ? 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्' 'लस्य तिबादयो भवन्ती'त्युपस्थित-
मिदं भवत्यनुदातञ्चित आत्मनेपदम्' 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' [१.३.७८]
इति ॥ एवमपीतरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता ? अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने
तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम्, संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते ।
तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च [कार्याणि] न प्रकल्पन्ते ।

परस्मैपदेषु तावच्चेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते ।

प्र०—धातुकसंज्ञौ । स्पष्टेन इत्यादानुभयप्रसङ्गे परत्वादिकरणत्वेन व्यवधानान्नियमा-
ऽप्रसङ्गः । अनवकाश इति । सर्वत्र विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः । यदि
पुनरिति । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपतिष्ठते ।
तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः । स्यादिषु कथम् ।
ते हि लावस्थायामेव विधीयन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति । उच्यते—
तमात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वाल्लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो
भविष्यन्ति, येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्वाधित्वा । शबादिविधावनुवर्तनाद्वा ।

एवमपीति । एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मने-
पदपरस्मैपदसंज्ञे स्थाताम् । तच्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानम्,

उ०—यद्यपि निष्ठाऽनिष्पद्योरप्युक्तः स तथापि पूर्वं निष्पत्त्याऽऽकृतेन दोष इति बोध्यम् ।
परत्वादिति । यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं तुल्यपादं तथापि शास्त्रतः प्राप्ति-
मात्रेण बौद्धं परत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति भावः । इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः ।
परिभाषायाः लिङ्गवत्त्वनियमात्तद्दर्शयति—आत्मनेपदेति । यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सूत्रा-
त्कार्यकाळाश्रयणम् । उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयः । स चेत्यम्—'लस्य स्थाने
तिबादयो भवन्ति, ते जानुदातञ्चितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति येषां जातावा-
मात्मनेपदसंज्ञा भवती'ति । न चाऽन्तरवाक्यार्थबोचोत्तरं तेषां लस्थानिकत्वज्ञानादात्मने-
पदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यताऽस्तु, किं भाविसंज्ञाश्रयेनेति वाच्यम् । अत्र तत्रोपस्थितौ
तावत्पर्यन्तं तेनाऽसंबद्धतयाऽवस्थाने भाषाभावात् । अन्तरङ्गतयाऽनेन संबन्धानुभवोत्तरमेव
तिबादिभिः संज्ञाऽनुभवात् । तत्र महावाक्येनेति । अत एव भाष्येऽपि 'लस्य तिबादयो
भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति—अनुदाते'त्याद्युक्तम् । अत्रेदं बोध्यम्—कार्यकाळपक्षेपीद-
मेव सूत्रं स्वाकाङ्क्षायाः तेनैकवाक्यतामनुभवति । 'परिभाषे'त्यस्य परिभाषावदित्यर्थः ।
यथा परिभाषा कार्याकाङ्क्षावशात्तेनैकवाक्यतापक्षा, तथेदमपि, स्वाकाङ्क्षावशात् ।
आकाङ्क्षोत्थापके च लिङ्गवत्त्ववहारः । प्रकृते चास्य तदाकाङ्क्षोत्थापकावात्मनेपदत्वा-

अवश्यं कर्तव्यम्—‘अनुपराभ्यां कृजः’ [१. ३. ७६] इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते ‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’ [१. ३. ७२] आत्मनेपदं भवति, ‘कर्तर्यनुपराभ्यां कृजो ने’ति ।

आत्मनेपदेषु चापि नेतेतराश्रयं भवति । कथम् ? भाविनी संज्ञा विज्ञा-
स्यते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा—कश्चित्कञ्चित्तन्तुवायमाह—‘अस्य सूत्रस्य
शाटकं जये’ति । स पश्यति—‘यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न
शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभि-
प्रेता—स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्वतीति । एवमिहापि स
लस्य स्थाने कर्तव्यो यस्याऽभिनिवृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा संज्ञा भविष्यति ।

प्र०—लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः । परस्मैपदानुक्रमणमिति । नन्वसति परस्मै-
पदानुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तकिङ्कथः प्राप्नोति । नैष दोषः । आत्मनेपद-
सम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते ।
अवश्यमिति । आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः । यदर्थमिति । कृतनियमानामसङ्करं
स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः । अभिनिवृत्तानांति । प्रागापि नियमात्तेषां सम्भव-

उ०—दिना बोधकावेतौ शब्दाविति तत्र लिङ्गत्वव्यवहारः । एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्गं विधेः
परिभाषाकाङ्क्षोत्थापकत्वं विधौ दृष्टं, न चात्र तथा, विधिसूत्रं आत्मनेपदत्वादिनाऽनुपस्थिते-
रितीदमयुक्तमित्यपास्तमिति । एवं च धातोरित्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकच्छ्रुतिविभक्तिविपरिणामश्च
नाश्रयणीयाविति बोध्यम् । लकारविरापेति । अपरनिमित्तकत्वेन लादेशानामनन्तरङ्गत्वं
वस्तु योग्यम्, ईदृशान्तरङ्गत्वस्य भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणादिति केचित् । नन्वेवं परत्वाच्छ-
बाध्यः स्फुरत आह—येन नेति । ननु भावकर्मणोरख्यारितार्थार्थक्यमर्थं श्यायः । न च
तत्रापि यका बाधः । एवं तर्हि ‘पुरस्तादपवादा’ इतिभ्यामेव यक एव बाधः स्यान्न शबादेः ।
किं च दयनादिभिरेव नाप्राप्तिभ्यायाऽभावात्तद्विषये सावकाशाः । किं च लुगिकरणादिषु
क्षपो निवृत्तौ स्वाद्यः सावकाशा इत्यत आह—शबादीति । आदेशेषु कृतेषु लावस्थाऽभावा-
त्स्याद्यप्राप्तेऽश्रित्यमिदम् । ‘लावस्थायां स्वाद्य’ इत्यनाश्रित्येदमिति वस्तु युक्तम् । तत्पक्षे तु
धातोरितिवस्तुवाक्यञ्च इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् । एकवाक्यतेति । परिभाषापक्षे
इति भावः । नन्वसतीति । प्रत्ययनियमाश्रयणेऽनुदात्तादिभ्य एवात्मनेपदं धातुमात्रपरस्मै-
पदमिति पर्यवसानात्कादिविषये क्विवेति भावः । बाधनादिति । प्रकृतिनियमाश्रयेने-
त्यर्थः । ककिपोस्तु वाऽस्वरूपविधिना समावेश इति भावः । भाष्ये—अथवा पुनरिति ।
बाधमेवेत्यर्थः । कृतेति । निमित्तवाक्यतायां तिषादिसूत्रेणाऽऽपातरूपतया प्रसक्तत्वेन प्रति-
पक्षश्च न निमित्तत्वमिति भावः । भाष्ये—अभिनिवृत्तानीत्यस्य प्राप्तानीत्यर्थः । वृद्धय
इति । अन्यथा विकरणमवधाने नियमाऽप्रवृत्तावुभयोरपि पदयोः सामान्यज्ञात्वेन सिद्धतया

अथवा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘विकरणेभ्यो नियमो बलीय’नीति, यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति—‘पुषादि-द्युताद्यलुदितः परस्मैपदेषु’ [३. १. ५५] ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ [५४] इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिवृत्तानि हि लस्य स्थान आत्मनेपदानि परस्मैपदानि च । यत्तर्हि—‘अनुपसर्गाद्वा’ [१. ३. ४३] इति विभाषां शास्ति ।

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः—‘अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति’ ‘भाव-कर्मणोः’ [१. ३. १३] एवात्मनेपदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थ-नियमः—‘अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव’ ‘भावकर्मणोरात्मनेपदमेव’ति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्याऽनिवृत्तत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं—‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ [१. ३. ७८] इति । किं कारणम् ? ‘परस्मैपदस्याऽनिवृत्त-

प्र०—मात्रेण निमित्तत्वाऽविरोधान् । यत्तर्हीति । एतत्तु लिङ्गित्वार्थं स्यात् । चक्रमे चक्राम्, क्रम्यात् क्रंसीष्टेति । तस्माज्ज्ञापकदिकप्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकं तु ‘वृद्धयः स्पसनो’रित्यत्र स्ये विकल्पविधानम् । किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न संभवति, अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्याऽयोगात् । तस्मादन्यतरनियम-संभवात्प्रश्नः । ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां तन्नियमो युक्तः, एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति । भावकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेण नियमाद्भाव-

उ०—तद्विधानं विफलं सदेतदर्थज्ञापकम् । ‘स्ये’ इति त्वेतत्पक्षे विपयसप्तमीति भावः । विकरण-व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिर्ज्ञापयत इति ‘बादेः शित’ इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिति वक्ष्यते । अत एव ‘छावस्थायां स्याद्य’ इति पक्षेऽपि न दोषः । केचित्तु भाष्यग्रामाण्यादनुप-सर्गाद्वैत्यस्याशीलिङ्गुलिटोरप्रवृत्तिरित्याहुः । उभयनियमपक्षोऽपि सम्भवन् किमिति नोक्त इत्यत आह—उभयोत् । एकस्येति । ‘सकृदुच्यते’ इति न्यायादिति भावः । नन्विति । ‘प्रधाने कार्यसंप्रत्यया’दिति न्यायादित्यर्थः ।

एवं तर्हीति । न्यायद्वयस्यापि सत्त्वासंवेद इति प्रश्नः । प्रकृत्यर्थेति द्वन्द्वः । नन्विति । ‘अनुदात्तङित एवे’त्यत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्प्रकृत्यन्तरात्कृताप्यर्थे तदप्राप्तौ विषयार्थमेव न्याय्यमिति भावः । नैष इति । खलेकपोतस्यायेन संपूर्णं प्रकृष्टं युगपदेव प्रवृत्तमिति भावः । भाष्ये—तत्र परस्मैपदमपीति । अनुदात्तङित इत्यर्थः ।

त्वात्' । प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थान्नियतौ, तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । 'शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत' इति ।

कथं आत्मनेपदवचनं तस्याऽन्यत्र नियमात् ॥ ४ ॥

कथं आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते† । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'तस्यान्यत्र नियमात्' । तद्वचन्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च, न च प्राप्नोति, तद्वचनाद्भविष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याऽभावः ॥ ५ ॥

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तञ्जितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादयः, उच्यन्ते न†, ते वचना-

प्र०—कर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं, न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समन्तमात्मनेपद-प्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैवमुक्तम् । कथं इति । 'वा कथं' इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तञ्जिदादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वाद्भेदकारस्य श्रवणप्रसङ्गः । उच्यते चेति । लकारे निबादिभिर्निवर्तिते निबन्धः प्रवर्तते, तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वावचनेन तस्मिन्विकल्पमाने वचनमनर्थकं स्यात्, केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्चव्यवधानमन्तरेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्प्रयोगविकल्पाऽयोगात् । तस्मा-

उ०—प्रत्ययनियमे दोषान्तरमाह भाष्ये—कथं आत्मनेपदं वक्तव्यमिति । 'वा कथं' इत्यादि-चतुःसूत्री 'शेषा'दित्यतः प्राकार्येति भावः । लकारस्येति । वाग्रहणादिति भावः । लान्त-स्यापि कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपि पदत्वादपदं न प्रयुञ्जीतस्यस्य न विषय इति बोध्यम् । भाष्ये—'उच्यते चे'त्यस्य 'विकल्पद्वाराऽऽत्मनेपद'मिति शेषः । 'न च प्राप्नोती'त्यस्य—'आत्मनेपद'मिति शेषः । तत्—आत्मनेपदम् । वचनात्—'वा कथं' इति वचनादित्यर्थः । ननु वावचनेन लकारस्यैव पाक्षिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्येत्यत आह—लकार इति । भिक्षवाक्यतापक्षे सामान्यसूत्रग्रहण्यनन्तरभावित्वादेतत्प्रकरणेन पूर्वनिवृत्तस्य प्रत्यायनम-शक्यं, तिङ्विषयत्वाच्च तदन्तस्य कृत्वमप्यशक्यम् । ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यतेऽत आह—केवलाया इति । नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्वत आह—शब्दमिति । साधु-प्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण कथं प्रयोगाऽभावस्य बोधयितुमयुक्तत्वादिति भावः । एवं च 'कथं आत्मनेपदवचन'मिति द्वितीयद्वेग उद्धृतः । 'शेषग्रहणं कर्तव्य'मिति दोषस्त्वस्येव । मन्वापाततस्तिबादिसूत्रेण प्रसङ्गमुभयपदित्वं यथा पाश्चात्यैर्नियमैरपोषते, एवं प्रथमं वित्य-वच्छ्रुतं लकारनिवर्तनं पाक्षिकमिति कल्पयितुं युक्तम् । किं च 'दधी'त्यादिवत्केवलप्रकृति-

द्भविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादयः । कोऽवकाशः ? परस्मैपदिनोऽवकाशः ।
तत्रापि नियमाच्च प्राप्तुवन्ति ।

तव्यदादयस्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्तुवन्ति । तव्यदादयोऽप्यनव-
काशास्ते वचनाद्भविष्यन्तिः ॥ चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नोति ।
चिणपि वचनाद्भविष्यति* ॥ घञ्तर्हि भावकर्मणोर्नियमाच्च प्राप्नोति+ । तत्रापि
प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अएकर्मणि च' [३. ३. १२]
इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेदर्थः । न चान्यार्थं प्रकृत-
मन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवति ।

प्र०—दात्मनपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोपीति । यद्यपि स्नानीयं चूर्ण-
मित्यादौ करणादीन्यवकाशः, तथापि 'तयोरेवे'ति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं
तदनवकाशम् । चिणतर्हीति । ननु भावकर्मणी सार्वधानुकस्याऽर्थो, न चिणस्तत्कथम-
प्राप्तिश्चेत्यतः । सहाभिधानपक्षे चिणोऽपि भावकर्मणी अर्थावित्यदोषः । घञ्तर्हीति ।
अकर्तरि विधीयमानोऽपादानादिषु घञसावकाशः । उपपदावशेषणमिति । सप्तमी-
स्थस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । एव-

उ०—प्रयोगोऽपि वक्तुं शक्य इति चेन्न, तदादिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्ययपरत्वाऽसम्भवात्तदर्थोऽस्ति-
स्तथोर्विकल्पः । स एव तत्तन्निमित्तमैरप्राप्तः पुन'बां शक्य' इत्यनेन प्रतिप्रसूयत इति कल्पनाया
एव यत्कृत्वाञ्च दोषः । एकवाक्यतापक्षेऽपि 'यदीदं प्रकरणं न स्यात्स्यादेव विकल्प' इति
सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोषः । ननु प्रत्ययनियमपक्षे 'शेषादिति कृतेपि
दोषः, 'कर्त्तरी'त्यस्य सत्त्वेन 'कर्त्तरि शेषादेवे'त्यर्थेऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत आपत्तेरिति
चेत्सत्यम् । विनिगमनाविरहेण 'कर्त्तर्येव', 'शेषादेवे'ति नियमद्वयाऽङ्गीकारेणाऽदोषात् ।
नन्वेवमपि 'भावकर्मणोरेवे'ति धातुमात्रविषयनियमेनानुवाचकिञ्चिदोऽपि कर्त्तरि तद्वानापत्तिः ।
न चाऽनुदात्तकृति इत्यस्य वैयर्थ्यम्, शेषाद्भावकर्मणोस्तद्वानुवाच्यर्थं चारिताभ्यादिति चेन्न ।
योगविभागसामर्थ्येनाऽस्य कर्मार्थत्वाद्वोषः । भाष्ये—अस्तु तर्हीति । 'शेषादिति कर्त्तव्यता-
रूपादोषादित्यादिः । परस्मैपदिनोऽवकाश इति भाष्यादवकाशाशब्दो नियैकवचनान्तः,
'करणादीभ्यवकाश' इति कैयटाश्रित्यपुंलिङ्गः, 'तिङ्गन्ताभ्यवकाश' इति सङ्गसूत्रस्य भाष्याच्चेति
बोध्यम् । तत्रापि नियमाच्चेति । 'तेषु परस्मैपदमेवे'ति नियमादित्यर्थः । एवं चाऽनव-
काशात्पादवचनसामर्थ्याद्भविष्यन्तीति प्रकृत्यर्थनियमेन दोष इति भावः । तथापीति । बहुल-
ग्रहणोचितनिधेयचारिताभ्यामेपि 'तयोरेवे'ति विधेरचारिताभ्यादिति भावः । सहाऽभिधानेति ।
यत्तद्व्यनिर्दिष्टार्थानां स्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थोऽर्थकतैव न्याय्या, तथापि व्याकरणाग्तरेऽस्ति-

यत्तावदुच्यते—‘नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवती’त्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उप-
स्पृश्यते च, शाल्यश्च भाव्यन्ते । यदप्युच्यते—‘न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्त-
नादन्यद्भवति, नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवती’ति । भवेद् द्रव्येष्वेतेदेवं
स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसम्बध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ।

शेषवचनं च ॥ ६ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ [१. ३. ७८]
इति । किं प्रयोजनम् ? शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः,
ते शेषेऽपि प्राप्तवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्—‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव
नान्य’दिति ।

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ।
‘शेषाच्छेषे’ इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—‘भिद्यते कुसुलः स्वयमेवे’ति* ।

प्र०—मभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम् । कर्तरि चेति । यदा ‘कर्मव’दित्ययं शास्त्राति-
देशस्तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । गुडौ तु कर्मकर्तारवुभयोरवकाशौ ।

उ०—प्रत्ययादिकल्पनादर्शनादयं पक्ष आश्रितः । महाभिधानेपि तावद्विषयवत्ता प्रत्येकमेव
पर्याप्तेति बोध्यम् । सहाभिधानं द्योतकत्वेन, उभयोरपि द्योतकत्वादिति तस्यम् । अकर्त्त-
रीति । भावघट्टनवकाशात्सासिद्ध इति भावः । ननूपपद इति विशेषाऽभावात्कथं
‘कर्मणी’त्यस्य तद्विशेषणत्वमत आह—सप्तमीति । विशेषोपस्थापकत्वमत्र विशेषणपदेन
विषयितमिति भावः । स्ववर्तितसूत्रे भावलक्षणसप्तम्यस्तमनुवृत्तिमात्रेण कथं विषयसप्तम्यस्तं
स्वादिति साङ्गाभाष्यार्थः । शब्दाऽधिकार एवाश्रित इति परिहारः । भाष्ये प्रत्ययनियमवादी
अपक्षे त्वयोद्भाविनं गौरवमत्रापि सम्मानमित्याह—शेषवचनं चेति । अत्रापि पक्षे शेष-
ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । शेषग्रहणान्तं च कर्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियमपक्षे
इत्याह—कर्त्तरि चेति । आत्मनेपदविषयः कर्त्ता—कर्मकर्त्ता । ननु स्वाश्रयकर्त्तृत्वप्रत्यय-
परस्मैपदमातिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तत्स्यादत आह—यदेति परस्मैपदं प्राप्नोतीति ।
द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्तुः शेषत्वाऽभावाच्चेति भावः । उभयोः—कर्मकर्त्ताश्रयविषयोः ।
भावाऽभावाद्भूतविरोधवदेव स्वाश्रयं निवर्त्यत इति भावः । च चातिदेशोऽनवकाशः, कार्यान्तरे
सावकाशात्वादिति तात्पर्यम् । कार्यातिदेशे त्विति । केचित्स्वेतज्ञाप्यप्रामाण्यात्कार्यातिदेशोऽपि
परत्वादिव्यवहारे उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिविश्रयमानकार्याणामित्याहुः । वस्तुतः कार्यातिदेशः

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः, तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन, कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः, प्रकृत्यर्थावनियतौ, तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ।

प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि—‘परस्मैपदं भवती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवती’ति ।

तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । ‘अनुदात्तङिति आत्मनेपदम्’ । ततः—‘भावकर्मणोः’ । ततः

प्र०-कार्यातिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थो नियताविति । भाव-
कर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदं लभ्यते
इति नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चेति । परस्तात्तु परिहरिष्यति । परस्मैपद-

उ०-शास्त्रातिदेशाद्वैवेक्यम् । ‘कर्तरि क्’त्यादिचकारस्य प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति
भाति, तच्च न, वक्ष्यमाणयुक्तेरित्याशयेन दृश्यते—कतरस्मिन्निति । भाष्ये चकारस्वारस्ये-
नाह तृतीयः—प्रकृत्यर्थेति । प्रकृत्यर्थनियमवाचाह—तावन्न दोष इति । अन्तरेणापीति ।
भावकर्मणोस्तत्त्वानयोर्नैवत्येन कर्तव्ये बोध्यप्रसङ्गात् । उभयप्राप्तौ नियमार्थं शास्त्रं कर्तव्यं
पर्यवस्यतीति भावः । भाष्ये—नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । तथा च
प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावाच्चैष दोषः । अयं भावः—यदि कर्तृग्रहणं क्रियते तदा भिन्न-
विषयत्वाद्भावकर्मणोरिति परस्मैपदापवादो न भवतीति परत्वात्कर्मकर्तरि परस्मैपदं प्राप्नोतीति
तन्निवृत्तये शेषग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु कर्तृग्रहणं न क्रियते तदा परस्मैपदे प्राप्ते भाव-
कर्मणोरित्यारभ्यमाणं येन नाप्राप्तिन्यायेन शेषादित्यस्वाऽपवाद इति भावकर्मणोरित्येत-
द्विषये शेषादिति न प्रवर्तत इति कर्मकर्तरि परस्मैपदनिवृत्तये शेषग्रहणं न कर्तव्यमिति ।
शेषः स्वाशयमाह—प्रत्ययनियमे तर्हीति । द्वितीयं ‘कर्तृग्रहणाच्चे’त्यनेन,—‘शेषवानेष
प्रत्ययनियमस्तत्करणः कर्मकर्तव्यत्वस्येति सूचितम् । तत्राह—परस्तादिति । इदानीं
प्रकृत्यर्थनियमवादी स्वपक्षे आपादितशेषग्रहणकर्तव्यत्वनिराकरणद्वारा प्रत्ययनियमे तत्करण-
प्रयुक्तगौरवमाह—प्रकृत्यर्थनियमं इत्यादिना । शेषादिति पञ्चम्यन्तमित्यर्थः । सिद्धे इति ।
‘तिषादिसृजे’ति शेषः । एवं च प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एव ज्यायानिति स्थितम् । कर्तृग्रहणं
शेषग्रहणं च कुर्वतः पाणिनेः प्रत्ययनियमपक्षे एव तात्पर्यमिति तत्पक्षेऽपि कर्मकर्तव्येति-
व्याप्तिनिरासायं दृश्यते भाष्ये—तत्तर्हि प्रत्ययेति । सप्तम्यन्तमित्यर्थः । ततः कर्तरीति ।
भाष्ये भावकर्मणोरित्यनुवृत्तं कर्तृविशेषणमिति भावः । ननु प्रत्यासत्त्या तद्व्याख्ययनिकपित-

‘कर्तरि’ । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः ‘कर्मव्यतिहारे’ । कर्तरीत्येव । ‘भावकर्मणो’रिति निवृत्तम् ।

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवति, एवं भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति—‘एति’ जीवन्तमानन्दः^१ ‘नास्य किंचिद्रुजती’ति^२ ॥ द्वितीयो योगविभागः करिष्यते^३ । ‘अनुदात्तश्चित् आत्मनेपदम्’ ततो ‘भावे’ । ततः ‘कर्मणि’ । कर्मणि चात्मनेपदं भवति । ततः ‘कर्तरि’ । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते, भाव इति निवृत्तम् । ततः ‘कर्मव्यतिहारे’ । कर्तरीत्येव, कर्मणीति निवृत्तम् ।

प्र०—मिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यत इत्यर्थः । नास्य किंचिदिति । पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः । यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति ‘हन्यमानो हन्ती’त्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते । यस्य स्वाभयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति ।

उ०—कर्मकर्तृत्ववत्तद्व्यतिहारेण भावकर्तृत्वमेव ग्राह्यम्, एवं च ‘एति जीवन्तमानन्द’ इत्यत्र कथं दोष इति चेन्न । भावांशे प्रत्यासत्त्याभयणस्याऽशक्यत्वात् । तद्वाह—पीडारूपमिति । प्रत्यासत्त्येति । अत्र तु हन्तिभेद इत्यर्थः । तद्व्यतिहारेणिरूपितकर्मत्वस्यैव कर्मवद्भावेनाऽस्ति-
दोषादिति भावः । व्यतिहृत इति । एवं ज्ञानन्तरस्येति न्यायेन कर्तरिति योगविभागः शेषात्कर्तरीत्यस्यैव बाधको न त्व‘अनुपराभ्या’मित्यस्येति भावः । कर्तरिति योगविभागेनानुपराभ्यामित्यस्याऽभावे युक्त्यन्तरस्याह—कच्चान्तरेति । प्रथमं सामान्यतस्तिवादिप्राप्तिः, ततः कर्मवद्भावाद्भावकर्मणोरिति, ततः परत्वाच्छेषादिति प्राप्तं, कर्तृगामिक्रियाफलाभावेनापि शेषत्वात्, ततो योगविभागात् आत्मनेपदं प्राप्तं, ततोऽनुपराभ्यामिति, ततोऽन्तरकालाभावात्योगविभागस्याऽपि तद्बाधकमिति न कर्तरीति योगविभागेन तद्बाधनमिति भावः । आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । परत्वेन योगविभागबाधकस्वरितञित इति प्राप्तेत्यर्थः । एवं च बाधकाऽपवादत्वाच्चाऽप्य तद्बाधकत्वमिति भावः । प्राप्तिमात्रमिति । बाध्यसामान्यचिन्त्येति भावः । भावे परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धेति । अबाधितेत्यर्थः । ननु ‘ह्य’मित्यनेन पूर्वप्रक्रान्त-
त्वाद्योगविभागरूपाया एव परामर्शः स्यात्, स चापुनः उक्तरीत्या बाध्यबाधकभावस्य वैपरीत्यापत्तेरत इत्यमित्यनेन शेषादिति प्राप्तिमाह, तत्र च बाधकत्वमुपपन्नमत आह—
पूर्वविप्रतिषेधेनेति । तदेवाह—‘शेषादित्यस्यावकाश इति । एवं च तृतीयकक्षयामेव

१—‘कलवाणी वत गांधर्व लौकिके’ प्रतिपाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नर वधैशतादपि ॥६॥”

इत्याथै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे ३४ तमे सर्गे हनुमन्तं प्रति सीतोक्तिः ।

२ भावे ३. ३. १८ “मस्तवज्ञानन्दो भावः कर्ता” इति न्यासे (२।३।५४) श्रीबिनेन्द्रपुष्पिपादः ।

३ स्वार्थानां भाववचनानामन्वयेः २. ३. ५४. + भावकर्मणोः १. ३. १३.

एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृजः' [१. ३. ७६] इत्येव-
मर्थम् । इह मा भूत्—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैत-
दपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योग-
विभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् ? 'अन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वे'ति । परं प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं
बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

एवं तर्हि 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' [१. ३. १४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं
प्रत्याख्यायते । तत्प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते—'शेषात्कर्तरि कर्तरी'ति ।
किमर्थमिदं—'कर्तरि कर्तरी'ति ? 'कर्तेव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता

प्र०—अनुपराभ्यां कृज इत्येवमर्थमिति । एष हि योगो व्यवहितः । कक्षान्तरप्राप्तत्वा-
दात्मनेपदाऽपवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम् । ननु
चैतदप्याति । प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते । ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति
भावः । शेषादित्यस्यावकाशो—याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्याऽवकाशः—
अशेषः—कर्त्रेभिप्रायक्रियाफलविषयः—अनुकरोतीति । कर्मकर्तृयुभयप्रसङ्गे पूर्व-
विप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति । साऽपि योगविभागेन बाध्यते । नोत्सहते
इति । शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयान्तरं नीत्वा नोत्सहते परां
प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथवा—इयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि
प्राप्तिं बाधित्वेति इत्यर्थः । नोत्सहते इति । अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्यनया
प्राप्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तेव यः कर्तेति । यस्य व्यप-

उ०—शेषादित्यनेनानुपराभ्यामित्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे चतुर्थकस्यापि योगविभागप्राप्त्या
शेषादिति बाध्यते । न च पुनरनुपराभ्यामित्यस्य प्राप्तिः, सकृदुपगत्यभावादिति भावस्तदाह—
सापि योगविभागेनेति । शेषादितीति । उत्सर्गापवादोपपत्तेरुक्तत्वाच्चतयाऽपवादविषये उत्सर्गा-
ऽप्रसङ्गेति भावः । परां प्राप्तिमिति । कर्मकर्तृविषयानुपराभ्यामिति प्राप्तिमित्यर्थः ।
भाष्ये प्रतिषिद्धेऽस्य बाधित्वेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधारम्भे गौरवाद् । इवमित्यनेन योग-
विभागप्राप्तिरेव परानुवृत्त इत्याह—अथवेति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ।
अपवादाऽपवादत्वादिति । पूर्वमपवादपदं बाधकपरं, तत्र योगविभागस्य परत्वाद्वाचकं
'स्वरितजित' इति, तदपवादत्वादित्यर्थः । कश्चित्पवादत्वादित्येव पाठस्तदापि तद्वाचक-
त्वोपपन्नकं, परत्वाद्धि योगविभागस्यानुपराभ्यामिति बाधकम् । भाष्येपि प्रतिषिद्धेऽस्य
परत्वाद्वाचित्वेत्यर्थः । भाष्ये—प्राप्त्याख्यायते इति । वर्तमानसामान्ये कद् । कर्मकर्तरि

चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा भू'दिति । ततोऽनुपराभ्यां कृजः । कर्तरि कर्तरी'त्येव ॥१२॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १ । ३ । १४ ॥

क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इहापि प्रस-
ज्येत—'देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्ती'ति, इह च न स्यात्—व्यतिलुनते
व्यतिपुनत इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । 'कां
क्रियां करिष्यसि' । 'किं कर्म करिष्यसी'ति ॥ एवमपि कर्तव्यम् । 'कृत्रिमाऽकृत्रि-
मयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति' ॥ क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म । न सिद्धमिति । 'कर्तुरी-

प्र०—देशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमसिद्धिमुन्नीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
कर्त्रवस्थायां करणत्वाऽभावात् । 'भिद्यते कुसूलः स्वयमेवे'त्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमानि-
देशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् ॥१२॥

कर्तरि । क्रियाव्यतिहारे इति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधन-
कर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसम्भवाद्भावार्थस्य तद्विषयत्वं
विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्वीकुर्वन्ती-
त्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्, योग्यतावशादस्येयं
क्रिया साध्या, अस्य इदं साधनमिति निहोति साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स
क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि कश्चित् क्रियाव्यतिहारः—यथा सम्प्रहरन्ते
राजान इति । अत्रैकैव क्रिया सञ्चारिणीव लक्ष्यते । क्रियामिति । लौकिकाश्चाऽर्था
इहानूद्यन्ते ।

४०—वस्तुतः कर्मत्वाऽभावात्पुनः कर्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—व्यपदेशान्तरमिति ।
भाष्ये—कर्ता धान्यश्चेति । कर्तृव्यवहारवाक्यमव्यतिहारवाक्येत्यर्थः ॥१२॥

कर्तरि कर्म । ननु क्रियाव्यवस्थैव कर्मभावस्य लोकप्रसिद्धत्वाद्भावम्बन्धं साक्षात्सम्बन्ध-
कामात्रेण तस्यैव ग्रहणं अभिव्यक्तीत्यत आह—प्रत्यासन्नत्वादिति । लोकप्रसिद्धयेक्षणया
शास्त्रप्रसिद्धिरेव बलवती, प्रकरणादिति भावः । साधनकर्मणि—ईप्सिततमे । तद्विषयत्व-
मिति । कर्मव्यतिहारविषयार्थकत्वात्तोरित्यर्थ इति भावः । ननु देवदत्तस्वामिकधान्यस्याऽप्येन
कवनेपि तत्सत्त्वानुपसेर्विनिमयाऽभावात्कथमत्र प्रसिद्धिरत आह—स्वीकुर्वन्तीत्यर्थ इति ।
स्वीकारपर्यन्तं धातोर्लक्षणेति भावः । क्रियायाऽत्र कर्मणः स्वरविनिमय एव कर्मविनि-
मय इति बोध्यम् । क्रियाणामिति । स्थिरेषु द्रव्येष्वप्यसंबन्धिनोऽप्यसंबन्धरूपव्यति-

प्सिततमं कर्म' [१.४.४६] इत्युच्यते, कथं च क्रिया नाम क्रियये प्सिततमा स्यात् ? क्रियाऽपि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया ? संपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रिययाऽध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कंचिदर्थं संपश्यति, संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थितेऽध्यवसायो आरम्भः, आरम्भे निवृत्तिनिवृत्तौ फलावाप्तिः । एवं क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ।

एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । इह 'कर्तरि व्यतिहारे' इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतन्प्रयोजनं—'क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भूदिति ।

प्र०- कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्पराऽसम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीति । भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जानातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति । क्रियान्तरवाचिप्रयोगाऽभावात्प्रश्नः । संपश्यतिक्रिययेति । सन्दर्शनादीनामन्यभि-
चारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ कर्मादिभाव-
दर्शनात् । इह कर्तरीति । क्रियायां साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रिययाप्तुमिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन

उ०-हारसंभवेपि क्षणस्थायिक्रियासु तदसंभव इति भावः । योग्यतेति । नाऽन्यसंबन्धिनोऽन्य-
संबन्धित्वं सः, किं स्वन्वदीयत्वेन प्रसक्ताऽन्यसंबन्ध इति भावः । एवं च साधनव्यत्यास
एव क्रियाव्यत्यास इति तात्पर्यम् । नन्वेवं स्वस्वक्रियाया एव स्वेन करणात्संप्रहरन्त इत्यत्र
व्यतीहाराऽभावेनाऽऽरम्भेपदं न स्यादत आह—परस्परेति । परस्परासंबन्धि करणमित्यर्थः ।
संबन्धश्च कर्मकरणसंप्रदानाऽपादानादिलक्षणो बोध्यः । प्रायेण व्यती अस्य द्योतकौ ।
कश्चित्समपि । यथा 'संप्रहरन्ते' इत्यत्र । कश्चित् प्रकरणादिकमपि तथा बोध्यम् । नन्वेव-
मप्येकक्रियानिरूपितकारकशक्तिव्यत्यासो नापपादितः, प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादित्यत आह—
अत्रेति । साधनभेदात्क्रियाभेदावदयम्भावेन सर्वत्र जातिकृतमेवैक्यमपेक्षणीयमिति भावः ।
एकधातुवाच्यत्वेन वैकल्यम् । लौकिका इति । पशुरपत्यं देवतेतिवदिति भावः । इह—
शास्त्रे । तदुक्तम्—उभयगतिरिहति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमम् । अत्र लौकिकं—क्रिया-
रूपम् । स्पष्टं चेदं सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्यं । इह तु कृत्रिमाकृत्रिमग्यायमेवाभ्युपेत्याह—
क्रियापि कृत्रिममिति । ननु द्वयोरपि क्रिययोः 'पदय मृगो धावती'त्यादौ संबन्धो दृश्यत
इत्यत आह—मत्वा प्रश्न इति । भोक्तुमिच्छतीति । अन्ययकृत्वादयमसम्बन्धो भाव
इति भावः । 'भोजनमिच्छती'त्यादि क्रमेणार्थः । ननु क्रियाया अपि अन्यत्वेन किञ्चित्क्रिया-
साध्यत्वनिश्चये किमुच्यते 'कये'त्यत आह—क्रियान्तरेति । भाष्ये 'संपश्यतिक्रियये'त्यादि ।
दर्शनक्रियाजन्यं प्रार्थनं तज्ज्याप्यवसायजन्यारम्भेणेत्यर्थः । 'क्रियया चे'ति चपादोऽसाप्र-
त्ययिकः । प्रेक्षापूर्वकारी—विचारपूर्व क्रियाकर्ता, स बुद्ध्या—बुद्धिद्वत्वा, तावत्—
प्रथमं, कंचिदर्थं—फलकं पश्यति । फलविषयसंक्रियोऽत्र दर्शनम् । तज्ज्याः फलोपाय-

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ?

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं क्रियते, भावकर्मणोरप्यनेनाऽऽत्मनेपदं मा भूदिति ।

इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः ?
'तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः' । तत्र प्रतिषेधेऽभावात्कर्मणोरप्यनेनात्मने-
पदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत—व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः, व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ।

न चाऽनन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अनन्तरस्य प्रतिषेधात्' । अनन्तरं
यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः
पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । उत्तरार्थं तर्हि
कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्'
[१.३.७८] इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'कर्तैव यः
कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भू'दिति ॥१४॥

प्र०—क्रियाप्रवर्तनात्कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यति-
हारोऽयं गृह्यते, क्रियाया धातुवाच्यत्वादन्तरङ्गत्वान् । तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यति-
हारे 'न गतिर्हि सार्थैभ्य' इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः ॥१४॥

उ०—विषयोऽभिलाषः प्रार्थना । तज्जग्यः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वनिश्चयोऽभ्यवसायः ।
अभिलाषे सति तन्निश्चयकरणम् । तज्जग्या मानसी प्रवृत्तिरारम्भः । तज्जग्या क्रियानिर्वृत्तिः ।
ततः फलाऽवाप्तिरित्यर्थः । 'फलावाप्ति' इत्यनेन दर्शनं फलविषयकमिति सूचितम् । सप्तमी-
मिस्तृतीयाभिश्च पूर्वपूर्वस्योत्तरकारणता बोधिता । तत्रारम्भस्याप्यमानत्वेन प्रकृतक्रियायाः
कर्मत्वम् । अव्यभिचारादिति । स चोक्तविभिन्नभिर्भाष्ये दर्शितः । ननु कर्मग्रहणाऽभावे
करणाद्व्यतिहारोपि गृह्यतेत्यत आह—क्रियाया इति । साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वाच्छब्दं
प्राधान्यं क्रियायाः । क्रियोद्देश्यत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यं च कर्मकारकस्यैवेति तयोरेव
ग्रहणं न करणादेरिति भावः । कर्मग्रहणेन क्रियामात्रग्रहणे उपायमाह—क्रियाया इति ।
कारकपरत्वे कर्मेति कर्मणि प्रत्ययः कार्यः, क्रियापरत्वे तु भावे । भावश्चाऽन्तरङ्ग इति भावः ।
भाष्ये—कर्मव्यतिहारादिष्विति । आदिग्रहणं शेषात्कर्तरीत्यतः प्रागनुवृत्तावपि फलाऽभाव-
प्रतिपादनार्थम् । भावकर्मणोरप्यनेनेति । 'विहितस्ये'ति शेषः ॥१४॥

न गतिर्हिंसार्थेभ्यः ॥ १ । ३ । १५ ॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति ।

हरिवह्नोरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

हरिवह्नोरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते राजानः । संविहन्ते गर्गैरिति ॥ न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोऽत्र वहिः ॥ १५ ॥

प्र०— न गति । हसादीनामिति । हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । हरिवह्नोरिति । हस्तेर्हिंसार्थत्वाद्दहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः । 'ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इत्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः, किं तर्हि, योत्स्यमानावित्येतावद्विवक्षितम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति । 'भारं वहती'त्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसजेनप्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः । अस्यैव न्यायसिद्धार्थस्यानुवादकमर्थग्रहणम् । गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति वहिर्गत्यर्थत्वाभावः ॥ १५ ॥

उ०— न गति । 'हसादीना'मित्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेरुत्तरेषां धातुपाठपठितानां ग्रहणं स्यादत आह—हसीति । व्यतिपठन्तीति भाष्यादाहरणादाह—शब्दक्रियाणामिति । अशब्दहासे भवति नवेति बहुदक्षिणो विचारयन्तु । 'हवह्नो'रित्येव पाठः । 'हरिवह्नो'रिति पाठे हत एव निर्देशादिकः किरणेषु गुणः । कृतगुणानुकरणाद्वा इगिति कल्प्यम् । योत्स्येति । संप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि रुद्धत्वादिति भावः । वार्तिकस्थवह्निग्रहणं प्रस्थाप्ये भाष्ये—न वहिरित्यादिना । नान्तरीयकत्वादिति । 'ग्रामं प्राप्त' इत्यादौ देशान्तरप्राप्तेर्गतिं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । प्राप्तस्तु संबन्धमात्रं न संयोग एव, देशान्तरस्थेपि 'भूरेनेन प्राप्ते'ति व्यवहारात् । 'ग्रामं प्राप्तवा'नित्यादौ संयोगमूलकाधाराधेयभावः प्राप्तिः । कश्चित्तत्र स्थितिरेव प्राप्तिः । 'द्वितीयाश्रिते'त्युदाहरणे 'सुखप्राप्त'इत्यादा'वादिकर्मणि कः कर्त्तरि चे'ति कर्त्तरि क्तो बोध्यः । नान्तरीयकतया प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन वार्तिकारम्भः । तत्रैव मानमाह—अस्यैवेति । अन्यथा 'न गतिर्हिसयोः' इत्येव वदेत् । गतिर्हिसयोर्वर्त्तमानेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः । भाष्योक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थत्वाद्भावं दर्शयति—गर्गाणां त्विति । प्रापणं—संबन्धः । कन्याद्वारकमिति । कन्याप्राप्तिकलकपाणिग्रहणद्वारकसंबन्धो विवाह इत्यर्थः । 'गर्गै'रिति तृतीया तु सहार्थे बोध्या । गगः सह कन्याद्वारकम् । संबन्धं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । भाष्ये—देशान्तरग्रहणं पक्षपणमिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्च ॥ १ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यति-
पुनन्ति ॥ १६ ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १ । ३ । १६ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह भा भूत्—पराजयति सेनेति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार
उपसर्गश्चाऽनुपसर्गश्च, अयं तु खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य

प्र०— इतरेतरा । लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतगदिशब्दा उपसर्गाश्च
कर्मव्यतिहारयोगतनाय प्रयुज्यन्ते ॥ १६ ॥

विपराभ्यां । विशब्द इति । पक्षिवाचा तु यो विशब्दस्तस्य नपुंसकत्वाऽ-
भावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाद्वेदनन्तरो जयतिने सम्भवति । 'बहुवि जयति
वन'मित्यत्र तु जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेदानर्थक्यादिह चाऽर्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्था-
यामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम् । संबुद्धयन्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वात्
गृह्यते । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत् । विरित्यस्य विभक्त्य-
न्तस्य 'वे' इति विकारो, न तु विशब्दस्येत्यदोषः । 'वी जयत' इत्यत्र एकादेशस्य पूर्व
प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परो जयतिः सम्भवत्येवेति चेत् । पूर्वस्य कार्यं कर्तव्यंऽन्तव-

उ०— इतरेतरा । नन्विदरेतरशब्देनैव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात्पक्षार्थानामितिन्यायेनाऽप्रा-
प्तनेपथ्याऽप्रसक्तिरत आह—लौकिक इति । लाघवादरानादयोः प्रयोगानुसार एव बीज-
मिति भावः । 'उपपद'शब्दश्चाऽत्र बौगिको न तु रुढः ॥ १६ ॥

विपराभ्यां जेः । भाष्ये—दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारो, दृष्टोपसर्गत्वाभाव-
वानिति यावत् । पक्षिवाचकविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सशगाह—पक्षीति । इह चेति ।
उपसर्गस्तु द्योत्यर्थेनाऽर्थशानेवेति भावः । इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षे नीतपूर्विकाऽर्थवत्त्वस्यैव
ग्रहणात् । शुद्धरूपातिरिक्ते जहत्स्वार्थत्वाऽभावाच्च । विभक्त्यन्तस्येति । संबुद्धिगुणस्य
विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तेरित्यभिप्रायः । ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं गुणप्रवृत्तावपि विशब्दा-
न्वयवर्णविच्छेदेन विकारसंवात्तत्वाप्येकदेशविकृतत्वमस्त्येवेति चेत्तच्चिन्त्यमेवैतत् । पूर्वस्य
कार्ये इति । चिन्त्यमिदम् । हे ज्ञानेयादौ संबुद्धिर्ज्ञेयमि पूर्वस्याऽन्तवद्भावाऽनापत्तेः,
सर्वास्वामित्यत्र शुद्धभाष्येण । भाष्यं त्वित्थं व्याख्येयं—विशब्द इत्यस्य जयतिसंबद्ध
इत्यादिः । तेन जयतिसंबद्धो विशब्दोऽदृष्टापचारोऽदृष्टान्यार्थक इत्यर्थः । इदंशप्रयोगाणां

१—'विपराभ्यामित्युपसर्गग्रहण'मिति वा, 'उपसर्गग्रहण'मिति वा वार्तिके केचिदधीयते ।

कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत्त उपसर्गात् । तथा—‘अस्य गोद्वितीयेनाऽर्थः’ इति गौरवोपादीयते नाऽश्वो न गर्दभ इति ॥१६॥

आङो दोऽन्यस्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

आङो दोऽन्यसनक्रियस्य ॥ १ ॥

आङो दोऽन्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—विपादिकां व्याददाति ।

प्र०—द्वावः । न चाऽत्र पूर्वस्य किञ्चित्कार्यमित्यदोषः । अस्य गोरिति । द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्वितीयत्वं तत्तुल्यजातीय एव सम्प्रत्ययं करोति । एवमिहाऽपि विशब्दसाहचर्यात्पराशब्दोऽप्युपमर्गो गृह्यते । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टाऽपचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् ॥१९॥

आङो दो । अन्यसनक्रियस्येति । व्यसनं विभागः । विकासनमित्यर्थः । केवलोऽपि विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तते इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् । आङो

उ०—काऽन्यदर्थनादिति । कुनोऽन्यत्वं, तदाह—अन्यदत्त इति । अत उपसर्गादप्यत्वमित्यर्थः । ननु पूर्णप्रत्ययान्तस्य सजातीयविषयत्वेऽपि प्रकृते किमायातमत आह—द्वितीयेति । दृष्टान्तार्थः स इति भावः । यदपेक्षं द्वितीयत्वमिति । यदीयं सहायत्वमित्यर्थः । द्वितीयशब्दः सहायवाची । एवं च यथा लोकः स्वजातीयमेव सहायमुपादत्ते, एवं शब्दोऽपि प्रयोगे सहायं सजातीयमेवोपादत्ते न विजानीयम् । एतन्मूलिकैव ‘सहचरिताऽसहचरितयोः सहचरिते संप्रत्यय’ इति परिभाषा । तत्र सहचरितत्वं सरसात्वेवेति दिक् । संभवेऽपि । ‘धी जयतः’ ‘वे जयसी’त्यादौ । अत्र तुना पूर्वोक्तप्रयोगाभावरूपस्तदसंभवो ध्वनितः । परस्परिति । विशब्दसाहचर्यात् पराशब्दोऽष्टावन्तः प्रसिद्धो गृह्यते, तस्माद्व्यवस्था विवरणसर्ग एवेति भावः । ‘प्रकृतिवद्गुणकरण’मित्यस्याऽनित्यत्वाज्जेरित्यत्रेयम्भावः ॥१९॥

आङो दो । विभाग इति । व्यसनशब्दस्य पीडायां कर्तृत्वेऽपि द्वातेः पीडार्थकत्वाऽसंभवेन निषेधवैयर्थ्यात्स न गृह्यते इत्यर्थः । विभागान्देव तदनुकूलव्यापारो गृह्यते । तथाह—विकासनमिति । पादविहरणमिति । इदमुपलक्षणम्, अप्रीतिवद्व्यत्येयादौ प्रवचनस्य, ‘विहारस्यवासनभोजनेष्वित्यादौ क्लीकयास्य प्रतीतेः । अत एव ‘वेः पादविहरण’ इत्यत्र पादग्रहणं चारितार्थम् । दुःखादिष्विति । ‘व्यसनं विपदि ज्ञंसे दोषे कामजकोपजे’ इति कोषाद् दुःखादिसंनिधिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । क्रियाग्रहणे तु व्यसनकपक्रियावाचकत्वेन ग्रहणाद्विभागार्थकत्वलाभः । स्वकपतो दुःखादिकं तु न क्रिया, नापि धातुवाच्यमिति बोध्यम् । विपादिकां व्याददातीति । विपादिकावृत्तिविभागानुक्तो व्यापारः

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह 'आञ्जो दोऽनास्ये' तीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणप्रहरणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—'आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्' । यथाजातीयका चाऽस्यविहरणक्रिया तथाजातीयकाऽत्रापि ।

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ २ ॥

स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—'व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुख'मिति ॥२०॥

प्र०—दोऽनास्य इति । आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति । यथा लोमविषयहृषेणवृत्तिहेषिलोमसु वर्तत इत्युच्यते । ददातरेवाऽऽस्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपाणामिति तेषामिह प्रहरणाऽभावः । यथेवं 'स्वं मुखमादत्ते' इत्यत्रापि मुखविषयत्वादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैव दोषः । आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तो ददातिरास्ये वृत्तो भवति । प्रहरणं तु ग्राह्यमर्हीतृविषयः । अनास्य इति च पर्युदासः । आस्यानास्यसमुदायश्चास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति । सोऽयमिति । आस्यप्रहरणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यस्यस्यास्ये विहरणसद्भावान्निपेधो भवति । स्वाङ्गकर्मकादिति । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकम्—'अद्रवं मूर्तिमस्त्वाङ्गम्' इति । तेन परकीयाऽऽस्यविहरणे विधिरेव भवति ॥२०॥

उ०—एककर्तृक इति बोधः । आस्यस्य द्रव्यत्वात्कथं तत्र धातोर्वृत्तिरत आह—आस्येति । आस्यवृत्तिविभागानुसूक्तस्यापारे इत्यर्थः । जम्बेवमास्यसमवेतक्रियेतार्यवृत्तेर्धातोर्निरर्थं गामादा-प्रहणेनविशेषात्सर्वदाशब्दानां प्रहरणं स्यात्त आह—ददातरेवेति । 'आदूर्पवस्ये'ति शेषः ।

नान्येषामिति । अनभिधानादिति भावः । एतेन शोधनलक्षणनादीनामप्यास्यसमवेत-क्रियात्वाविशेषादन्येषामपि दारूपाणां प्रहरणं प्राप्नोतीति परास्तम् । आस्यसमवेतैवेति । आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तेर्नैवार्थः । आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियालक्षणास्य-शब्देन च जन्समासः । एवं च 'स्वं मुख'मित्यादौ न दोषः, तदर्थफलस्य संयोगस्य कर्तृकर्मो-भयसमवेतत्वात् । न्याप्सत्वादाह—पर्युदास इति । तेन 'मुखविषयिके व्यादत्ते' इत्येव । अस्तुतः प्रसज्यप्रतिषेध एव, स्वाङ्गकर्मकादित्यस्याऽन्यवसंभवात् । प्रत्युदाहरणभाष्येन तस्य तत्सम्बन्धस्यैव बोधनात् । नहि विधिक्षेपत्वे तदप्रत्युदाहरणं संभवतीति परे । विहरणविशे-षेति । विकासलक्ष्येत्यर्थः । आस्ये दृढं विहरणमित्यर्थोऽस्ति भावः । अत एव 'यथाजातीयके'-त्यादिभाष्यं सङ्गच्छते । न तु पारिभाषिकमिति । कृत्रिमत्वमूढत्वाच्च यद्यपि तस्यैव प्रहरणं न्याप्यं तथापि व्याक्यानलक्ष्यानुसाराच्चेदमेव गृह्यत इति भावः । 'स्वाङ्गकर्मका'दिति पञ्चमीनिर्देशादप्यस्यक्रियेत्येतिषष्ठीनिर्देशाच्च सूत्रस्य 'व' इति पठं पञ्चम्यन्तं षष्ठ्यन्तं वास्तिष्यति शब्दोक्तकारो मन्थते ॥२०॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १ । ३ । २१ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत—‘अनुक्रीडति’ माणवक’मिति ।

समोऽकूजने ॥ १ ॥

समोऽकूजन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत—संक्रीडन्ति शकटानि ।

आगमः क्षमायाम् ॥ २ ॥

आगमेः क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ।

शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ ३ ॥

शिक्षेर्जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते ।

प्र०— क्रीडोऽनु । अनुक्रीडतीति । ‘तृतीयाऽर्थ’ इत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । माण-
वकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । एतच्च समा साहचर्याल्लभ्यते । आगमयस्वेति । सहस्य
कंचित्कालं मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । शिक्षेरिति । केचिदाहुः—शक्तिः सन्नतो गृह्यते इति
विध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शक्तिः प्रयुज्यते भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति
प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषयः शक्तिर्गृह्यते, विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः ।
आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाज्जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते । अन्ये तु ‘शिक्ष-
विद्योपादाने’ इत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वक्ष्यन्ति । विधेरेव तु व्यायस्त्वात्सनन्तशक्ति-

उ०— क्रीडोऽनुसं । कर्मप्रवचनीयेति । धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोर्कर्मकत्वात्माणवक-
मिति द्वितीयाऽनापत्तिरिति भावः । आगमेरिति वार्तिके गमेष्यन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् ।
मा त्वरिष्ठा इति । अध्ययनाद्यर्थे कंचित्कालं क्षमस्व, मा त्वरां कुर्वित्यर्थः । शिक्षेरिति ।
शक्तेः सति ‘सति मीमे’तीत्यावेऽभ्यासलोपे ‘स्को’रितिलोपे चात्वे इकप्रत्यये ‘शिक्षे’रिति
निर्देशः । नन्वेवं ‘जिज्ञासाया’मित्यसङ्गतं, ज्ञानेच्छा हि तदर्थः । कस्ये तु ज्ञानं शक्ती विषयः,
शक्तिः सन्धेच्छायामिति चेन्न, ज्ञानविशिष्टायाः शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानस्यापि तत्प्राप्त-
प्राप्तात् । इयंस्तु विशेषः, इच्छा सन्धेः, शक्तिः प्रकृत्यर्थः, तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपद-
लोप्यमिति । तदाह—केचिदिति । ननु प्रसिद्धोक्तशिक्षेरेव ग्रहणं युक्तमत आह—विध्यर्थ-
मिति । एवं च विधिरवानुरोधेनैव परिभाषात्याग इति भावः । नन्वेवं शक्तीच्छावाचकस्य
शिक्षेः कथं जिज्ञासायां वृत्तिरत आह—क्रियाविषयश्चेति । एवं च जिज्ञासाविशेषणीभूत-
ज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकत्वं तस्य । ‘जिज्ञासाया’मिति च विषयसप्तमीति भावः ।
तदाह—इहेति । जिज्ञासितुमिति । जिज्ञासाविषयज्ञानार्थशक्तौ जिज्ञासार्थत्वारोपः ।

१—इतः पूर्वं ‘उपसर्गग्रहणम्’ इति वार्तिकं केचित् पठन्ति । † तृतीयावे १. ४. ८५ इति
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ ४ ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते ष्वभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो मक्षार्थी । अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी ।

हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ ५ ॥

हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतुकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते ।

आशिषि नाथः ॥ ६ ॥

आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ।

प्र०—प्रहणं न्याय्यम् । किरतेरिति । किरतेर्पाथः किरतिः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । हर्षादिष्वेव 'अपाञ्चतुष्पा'दिति सुहृविधीयते । हरतेरिति । गतं—प्रकारः । पैतुकमिति । पितुरागतं प्रकारं सनतं शीलयन्तीत्यर्थः । 'मातुरनुहरती'त्यत्र सादृश्य-मात्रं विवक्षितम्, न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं 'तद्धितार्थ'त्यत्र भाष्यकारेण न कृतम् । आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो

उ०—वार्तिककृता शिष्यः सनन्तस्य प्रहणमिति शपयितुं जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्देशः कृत इति बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलशक्तीच्छेति बोधः । आत्मनेपदसमन्वयाद्वारे सम्प्रकृतेः शकेशानविषयशक्तिबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । जिज्ञासायाः—इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्य । विधेरेव त्विति । शिष्येननुदात्तेस्त्वेनात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । विषयत्वेनेति । तत्र हर्षः कारणं, जीविकाकुलायकरणे फले इति विवेकः । 'हृष्टा बाला धूलिमपकिरन्ती'त्यत्रापि स्यात्त आह—हर्षादिष्वेवेति । हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थः । हृष्टाऽऽलेखनाऽभावाच्च सुहृ । शब्दशक्तिसमावात्सुहृविषय एवात्मनेपदमिति भावः । ताच्छील्यमविच्छेदेन शीघ्रम्, तदाह—सततमिति । 'पैतुक मित्यत्र 'सत आगत' इत्यधिकारे 'कृतएज्' । ताच्छील्ये किम् ? रावणमनुहरति गटः । नाथतेरनुदात्तेस्त्वाद्भवनार्थेयमत आह—आशिष्येवेति । 'इदं श्रूया'दिलिच्छा आशीः । तत्प्रयुक्तः परदिस्त्वनुकूलो व्यापारो याचनेत्याशीयाचनयोर्भेदः । अस्याऽनुदात्तेत्वं तु युज्यमिति बोध्यम् । शब्दं करोतीति । स्तुत्यर्थकोऽपि नुराक्पूर्व उरकण्ठापूर्वकशब्दभागे कट इति भावः । शपतिर्नामार्थः । अस्याकोरो, 'देवदत्तं शपती'ति निन्दतीत्यर्थः । अस्ति तत्त्वावेदनपूर्वकं तत्प्रत्यायागव्यग्राहनादेः कचिदस्तादिना साक्षात्स्पर्शकये, मानसस्पर्शकये वा शपथे, यथा—'विप्रैः कपे' 'क्षेत्रचर्मण कपे' इत्यादौ । तृतीया तु कर्मणोऽपि करणत्वविषयता । अस्ति प्रकाशने—'देवत्वाय शपते' । कथयतीत्यर्थः । तत्र

आङि नुप्रच्छयोः ॥ ७ ॥

आङि नुप्रच्छधोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति ।

शप उपलम्भने ॥ ८ ॥

शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ॥ २१ ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ १ । ३ । २२ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥ १ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥ २२ ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १ । ३ । २४ ॥

उद ईहायाम् ॥ १ ॥

उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—उत्तिष्ठति सेनेति ॥ २४ ॥

प्र०—नाथते इति । 'सर्पमे भूया'दित्याशास्त इत्यर्थः । आनुन इति । उकठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भन इति । उपलम्भनं—प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपते इति । 'आपृच्छति' सम्प्रदानसंज्ञा । ज्ञाप्यमाने विवदन्ते । केचिदाहुः—यस्मा आख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स इत्यन्ये ॥ २१ ॥

उदो नू । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दालिका गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उ०—स्वरितेऽवास्तिस्त्रेऽकट्टमिमायाधमिदम् । तस्य प्रकाशनार्थ एव । तदाह—उपलम्भनं प्रकाशनमिति । यद्येवं शपतेऽप्यन्तजानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वे 'देवदत्तं शपते' इत्यापत्तिरत आह—आपृच्छति । ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य सम्प्रदानत्वम् । ज्ञापयितुमिष्टं चाऽणौ कर्मैव न तु णौ कर्मैवाशङ्क्याह—केचिदिति । प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव प्राप्तात्वादिति भावः । य इति । प्रधानोपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थकर्मैव प्राप्तामिति भावः । प्रकृते देवदत्तस्तदात्त एवेत्याशयः । अत्राद्यं मतं न युक्तं, तथा हि सति 'ज्ञाप्यमान' इत्येव सिद्धे सनुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । 'समवः ज्ञापामि' यदि किञ्चिदपि स्मरामीत्यादौ तु शपधार्थकत्वाच्चात्मनेपदम् । काशिकादौ लृपलम्भनं शपथ इति व्याख्यातं, तच्चिकन्त्यम् । उपलम्भनशब्दस्य योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् शपथे कटिकल्पने न भावम् । अत एव हरिणैतदुदाहरणे 'ज्ञापिद्विकर्मक' इति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

समवप्र । अस्तिमिति । केचित्सकारमात्रं चातुं पठित्वा पठि सार्वधातुकेऽद्यादी गुण-
वृद्धिवाचकमिति आहुः । विकाराविति । सस्थानेऽस्तिमासि चेत्यर्थः ॥ २२ ॥

उदोऽनूर्ध्व । सर्वस्यापि भावार्थस्वेहानुविद्वत्त्वाद्भिन्नानुपादानं व्यर्थमत आह—ईहेति । मत्पुत्रादौ तादृशानुपादानादर्थं दर्शयति—उत्पद्यते इति ॥ २४ ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ १ । ३ । २५ ॥

उपादेवपूजासंज्ञतकरणयोः ॥ १ ॥

उपादेवपूजासंज्ञतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रम-
समुपतिष्ठते ॥ संज्ञतकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ।

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥

‘मैवं मंस्थाः सचित्तो’यमेषोऽपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥

अपर आह—उपादेवपूजासंज्ञतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् ।
देवपूजासंज्ञतकरणयो रुदाहृतम् ॥ मित्रकरणे—रथिकानुपतिष्ठते, अश्वारोहा-
नुपतिष्ठते ॥ पथि—अयं पन्थाः स्रग्ममुपतिष्ठते, अयं पन्थाः सांके-
तमुपतिष्ठते ।

लिप्सायाम् ॥ २ ॥

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको
ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥ २५ ॥

प्र०— उपान्मन्त्र । उपादेवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपतिष्ठते इति ।
देवपूजां मत्वाऽऽत्मनेपदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर
आहेति । संज्ञतकरणमुपश्लेषमात्रं, मित्रकरणं त्वनुपतिष्ठत्यापि मैत्रीसम्बन्धः ।
अयं पन्थाः स्रग्ममुपतिष्ठन् इति । स्रग्मं प्राप्नोतीत्यर्थः । भिक्षुक इति । लिप्साया
हेतुभूतया ब्राह्मणकुलपगच्छतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उ०— उपान्मन्त्र । ननु देवपूजाया मन्त्रकरणकत्वात्सूत्रेणैव सिद्धमत आह—अमन्त्रेति ।
अमन्त्रकरणकेऽर्थे वर्तमानास्त्व इत्यर्थे इति भावः । मैत्रीसम्बन्धः—प्रीतिरूपः । ननु
पथपि संज्ञतकरणमस्तीति पृथग्रहणं व्यर्थमत आह—प्राप्नोतीति । प्राप्यप्रापकव्यापार-
पूर्वकसंबन्धो हि तत् । न चेह तदस्ति । यत पथः स्रग्मस्य च दुष्टिकल्पितप्राप्तिक्रिया-
पेक्षं कारकत्वं, न तु वस्तुत इति भावः । लिप्सयेति । लिप्साकरणके उपगमने गमेर्दृष्टिरिति
भावः ॥ २५ ॥

१—‘संज्ञतकरण’ इति पा० । २—‘पथिषु’ पा० । ३—‘स्रग्म’, जिसे अब सुष कहते हैं । ‘...स्रग्म नगरी
मेरठ सहारनपुर-अन्नाला होकर उत्तर पन्थाव आने वाले मार्ग पर थी ।’ (पतञ्जलिकालीन भारत
पृ० ११९) । ४—‘सांकेतमवोध्याया’मिति भावः ।

उद्विभ्यां तपः ॥ १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येवा । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी, वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पृष्ठम् ।

अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते ? निष्टप्यत इति । किं पुनः कारण-
मात्मनेपदमेवोदाह्रियते, न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् ? तपिरयमकर्मकः ।
अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका

प्र०- उद्विभ्याम् । भासने वर्तमानस्तपिहृत्पूर्वोऽकर्मकः । स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्व-
सूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यत इतीह न भवति—‘देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपती’ति ।

अथेति । किमयं विधिः, अथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । ‘उद्विभ्यां तप आत्म-
नेपदमेव न यगादी’ति नियमोऽनेन क्रियत इत्याह—निष्टप्यत इति । विधिनियम-
संभवे विधिबलवानिति मत्वाह—किं पुनरिति । विधिने संभवतीति मत्वाह—
तपिरिति । भासते दीप्यत इत्यत्रार्थेऽकर्मकः । अकर्मकाच्चेति । अनेकार्थत्वाद्वात्-
नामन्तर्भावित्यर्थेवादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः । पुनः
प्रयोजकव्यापाराऽविवक्षायां कतुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्विधानं निय-

उ०- उद्विभ्याम् । ‘उत्तपति सुवर्णं’मित्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषणं न सम्भवतीत्यत
आह—भासने इति । ‘उत्तपते वितपते सूर्यं इत्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थः । स्वमङ्ग-
मिति । न त्वद्भवं सूरिमदिति भावः । प्रत्युदाहरणविशेषप्रदाने तात्पर्यमाह—किमयमिति ।
यदि कर्मकर्तृत्वं विनाऽप्यकर्मकत्वमुत्तपेस्तदा विषयम् । अथ कर्मकर्तृत्वेवाऽकर्मकत्वं, ततो
नियमार्थमिति भावः । नियमपक्षे यगादिनिवृत्तिः फलमिति यगादिमप्रत्युदाहार्यमित्याह—
उद्विभ्यामिति । भाष्ये—तपिरयमकर्मक इति । तपिरयमकर्मकः सूत्रे गृहीतोऽकर्मकादित्य-
धिकारादित्यर्थः । अकर्मकत्वं चास्य कर्मकर्तृत्वेति न परस्मैपदं प्रत्युदाहर्तुं शक्यमिति
भावः । तदाह—भासत इति । इत्यत्रार्थे श्रुतस्तपिरकर्मकः, उदादिपूर्वस्त्वन्तर्भावित्यर्थ-
त्वात्सकर्मक एव । तस्य च न कर्मकर्तृत्वं विनाऽकर्मकत्वमिति विधित्वाऽसम्भव इति भावः ।
अनेकार्थत्वादिति । उद्विभ्योपसर्गसंज्ञान्तर्भावित्यर्थस्तस्यैव द्योतक इति भावः । तपिः
सकर्मक इति । उदादिपूर्वकः सकर्मक एवेति भावः । अन्यत्रापीति । उद्विभ्यामन्यत्रा-
पीत्यर्थः । ‘अत्रापी’तिपाठे—निष्टप्यत इत्यत्रापीत्यर्थः । इदानीमिति । अकर्मकाणामुप-
सर्गसंज्ञाद्येपि प्रकम्बत इतिवत्सकर्मत्वनियमाऽभावाद्विधिरेव सिद्धात इत्याशयः । ‘अथी

अकर्मका भवन्ति । यदुच्यते—‘न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ती’ति, अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा—नदी वहतीत्यकर्मकः, भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्ठपतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥२७॥

आङ्गो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥

अकर्मकादित्येवा । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन ।

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहत उदरमिति ॥२८॥

समो गम्यच्छिभ्याम् ॥ १ । ३ । २९ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संवित्ते । संपृच्छते । संस्वते ।

अर्तिश्रुदशिभ्यश्च ॥२॥

अर्तिश्रुदशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषत । अर्ति ॥ श्रु—संशृणुते ॥ दशि—संपश्यते ।

प्र०—माय संपद्यत इत्यन्यत्राऽप्यामनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्षावाद्याह—अन्तरेणापीति । तदेवं उबलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः । संतापने विलापने च सकर्मकः । कर्मकर्तारं तु ‘यक्चिणोः प्रतिषेधे णिअन्थिप्रन्थी’ति वचनेन यक्चिणौ प्रतिषिद्धौ ॥२७॥

समो गम्य । समो गम्युच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् । उपसर्गादिति । अत्राऽकर्मकादिति न संबध्यते ॥२॥

उ०—वहतीत्यस्य स्वन्तु इत्यर्थः । तदेवमिति । उपसर्गसंबन्धेपीत्यर्थः । एवं च कर्मकर्तारं विनाप्युदाहरणसम्भव इति भावः । तर्हि कर्मकर्तृसंपत्त इत्यस्माद्विगटः ? नेष्टः, प्रकारान्तरेण तद्व्यावृत्तेरित्याशयेनाह—कर्मकर्तारं इति । आरम्भेपदविधायकमेकाधिक्येणोः प्रतिषेधेनोपसर्गान्तरसंबन्धे तत्र यक्चिणौ भवत एवेति बोध्यम् ॥२७॥

आङ्गो यमः । भाष्ये—आयच्छतीति । आकर्षतीत्यर्थः ॥२८॥

समो गम्य । विधादीनामपि सूत्र एव वृत्तिका^१ रैः पाठाद्वार्तिकं व्यर्थमत आह—समो गमिति । प्रामाणिकः स पाठ इति भावः । भाष्ये—गमनाध्विति । बहुवचनं प्रयोगबाहुल्या-

† अकर्मकाश्च १. १. २९. १—काशिकायां ‘प्रच्छिस्वरत्त्विकुशिरि’पाठोऽप्यागिनीयः ।

उपसर्गादस्यत्यूहोर्वावचनम् ॥३॥

उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति निरस्यते । समूहति समूहते ॥२६॥

आह उद्गमने ॥ १ । ३ । ४० ॥

ज्योतिषामुद्गमने ॥ १ ॥

ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् । इह मा मूत—आक्रामति धूमो हर्म्यत-
त्तादिति ॥४०॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ १ । ३ । ४८ ॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ? 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः' ।

प्र०— आह उद् । ज्योतिषामिति । उद्गमने वर्तमानोऽकर्मकः क्रमिः । इह तु 'नभः
समाक्रामती'ति न भवत्यात्मनेपदम् । अत्र हि क्रमिर्व्याप्ती वर्तते न तूद्गमने ॥४०॥

व्यक्तवाचाम् । सर्व एवेति । ये वदत्यर्थस्य कर्तारः । 'वद व्यक्तायां

उ०—मिप्रायेण । भाष्ये—मा समृतेति । अक्विधौ ह्युसविकरणवास्तिसाहचर्याज्जुहोत्यादेरेव
ग्रहणमिति श्वादेरिवम् । तस्य तु मा समरतेत्यादि । परस्मैपदेष्विति त्वक्विधौ न संबध्यते,
योगविभागसामर्थ्यादिति वृत्तिः । भाष्योदाहरणबलासंबध्यते एव । योगविभागो वैचित्र्यार्थः ।
यद्वा वार्तिके अद्विगसाहचर्याज्जुवादेरेव ग्रहणमिति वर्तनात्मनेपदमित्यन्ये । निरस्यतिसमूहत्योः
सकर्मकत्वादाह—अत्रेति ॥२९॥

आह उद्गम । ननु 'ज्योतिषामुद्गमने' इत्यस्य ज्योतिःसंदग्धुद्गमने इत्यर्थः । एवं च
'पक्षी सूर्यमाक्रामती'त्यत्रापि प्रसङ्गः । यद्वा कर्मण कर्तरि वा पक्षीत्यत्र विनिगमनाविरहात्त-
त्रापि प्रवृत्तिः । न बोधयप्राप्ताविति कर्मण्येवैवा पक्षी, तथा सति 'ज्योतिरुद्गमने' इति
भाष्यकृतसमस्तप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादान एव तत्प्रवृत्तिरत आह—उद्गमने इति ।
अत्युदाहरणभाष्ये 'इत्यर्थतला'दित्येव पाठः सांप्रदायिक इति भावः । एवं बोद्गमनमत्रोदय
एवेति बोध्यम् ॥४०॥

व्यक्तवाचां । मनुष्यादिवत्तिरस्मां व्यक्तवाक्त्वाऽभावात्सर्वे व्यक्तवाक् इत्यसङ्गतमत
आह—ये इति । भाष्ये—येषां वाक्यकारादय इति । येषां वाचि वैकरीकृपायामकारादयो

१—'ज्योतिषामुद्गमने' पा० ।

२—'तलम्' इति कीलहानपाठः । 'इत्यर्थतला'दित्येव पाठः साम्प्रदायिक इति नागेराः ।

† 'अवि विमहोह बुधोपगूहनं, स्वज नवसङ्गमजीव वरुणम् । अकणकरोद्गम वर वसेते, वरतनु !
सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥' इति अमरःशाकटायनौ (८ । १) इत्याहुः । यदमरयोः तु 'अथवा
पादलोचनकृताः, शिबिकव बाहुकता गकाहताश्च । क च वदन्तेसुकमाकुलीकृतश्च, वरतनुः' इति ।

‘व्यक्तवाचा’मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः ।
आतश्च व्यक्तवाचः कुक्कुटेनोदिते उच्यते—‘कुक्कुटो वदती’ति ।

एवं तर्हि ‘व्यक्तवाचा’मित्युच्यते । सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्ष-
गतिर्विज्ञास्यते—साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां
वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ।
एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एवं आहुः
‘कुक्कुटाः कुक्कु’डिति । नैवं त आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ।

अथवा नैवं विज्ञायते—व्यक्ता वाग्येषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं
तर्हि ? व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥४८॥

अवाद्गः ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अवाद्गे गिरनेः ॥ १ ॥

अवाद् अ इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्, प्रयोगोऽभावात् । ‘अवाद् अ’ इत्युच्यते,
न चाऽवपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति ॥५१॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ? ‘उभौ लोकौ संचरसि इमं चामु’ च देवल’ ।
तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि तृतीयया योगः ।

प्र०—वाचा’ति पाठादिति भावः । अथवेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहु-
प्रीष्टाश्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते । व्यक्ता वाचीनि । वाचि वर्णा अकारादयो येषां
व्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुक्सारिकादीनां न सर्ववर्णविषयं स्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपितु
पुरुषप्रथमवशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाऽभावः ॥४८॥

अवाद् प्रः । न चावपूर्वस्येति । नियतविषयत्वात्केषांचिद्विक्रियाविशेषणानाम् ।
यथोर्यादयः कृष्णस्तिविषया एवेति भावः ॥५१॥

समस्तृ । धातोस्तृतीयायोगोऽसंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन । स च
सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह—तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति । सर्वथेति ।

४०—वर्णा व्यज्यन्ते व्यक्ता भवन्तीत्यर्थः । ‘कुक्कुटाः कुक्कु’डिति भाग्यस्य ‘वदन्ती’ति शेषः ।
‘एवं जना आहु’रित्यन्वयः । वाचि—शब्दे । ‘निष्ठे’ति व्यक्तशब्दस्य पूर्वमिपातः ॥४८॥

अवाद् प्रः । अनुगृणातीतिवद्गृणातीति प्रयोगं को वारयेदत आह—नियतेति ।
क्रियाविशेषणानां,—तद्विशेषणार्थंशोतकामां ॥५१॥

समस्तृ । तृतीयाकोपप्रभावे आत्मनेपदमिदृश्या तस्य चारितार्थ्यान्वाहपक्षिमा-

एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगति-
र्विज्ञास्यते—‘साधीयो यत्र तृतीयया योग’ इति । क च साधीयः ? यत्र
तृतीयया योगः श्रूयते ॥५४॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १ । ३ । ५५ ॥

‘सा चेतृतीया चतुर्थ्यर्थे’ इत्युच्यते, कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ?
एवं तर्हि—अशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च । दास्या
संप्रयच्छते, वृषत्या संप्रयच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारो ‘ब्राह्मणीभ्यः संप्र-
यच्छन्ती’त्येव तत्र भवितव्यम् ।

यद्येवं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यति, आत्मनेपदं च ?

सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारं तद्धो त्वधिः ।

प्र०—केचित्सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते । यथा असिना छिनत्ति । असिस्तैक्ष्ण्येन
च्छिनत्ति, तैक्ष्ण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधाधि पदं न श्रूयते तत्रापि
केनचित्करणेन भाव्यम्, अन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षायामात्मा करणम् । अन्ये
तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः । नहि संचरणं करणेन विना संभवति । यत्रेति ।
तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु करणस्य परिकल्प्यत्वाद्विहरा ॥५४॥

दाणश्च । अशिष्टव्यवहार इति । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहार-

उ०—शङ्कयाह—धातोरिति । तदर्थेन—करणेन । केचिदिति । ‘सर्वत्रे’ति सामान्योक्तेरिति
तद्भावः । यत्रापि । अस्ति श्रोत इत्यादौ । अन्ये त्विति । प्रकरणादिति भावः । अन्तरङ्ग-
त्वं—शौच्यमेव ॥५४॥

दाणश्च । अशिष्टोऽविहितो व्यवहार इत्यर्थे ‘दास्यै संयच्छति दास’ इत्यत्रापि त्वादृत
आह—अशिष्टानामिति । अशिष्टशब्दः प्रतिषिद्धकर्तुं कृद् इति भावः । भाष्ये—अने-
नेति नास्तीति कैषट्स्वरसः । अनेनेति । अशिष्टव्यवहार इति तु कर्तव्यमेव । दास्यै
इति । दास्यमिच्छितं धूर्त्तः करोति, दासी च धूर्त्ताभिकाषितमिति व्यतीहारासिद्धिः । दास-
पूर्वकोपभोगे च संप्रयच्छतिरिति भावः । अत्र वदन्ति—‘यद्येव’मित्यादिपूर्वपक्षमुक्तिरित्युक्ति-
प्रत्युक्तिस्वारस्येन प्रतीयते । तथा सहोपभुक्ते इत्येतन्मात्रेण व्यतीहाराऽप्रतीतेः । विभाज-
नमादाय तु न सः । अन्ययोर्व्यैकजातीयक्रियाणामन्येन करणं हि सः । तस्यै विभाष्य
तामुपभुक्ते इत्यर्थे कर्मव्यतीहाराऽप्रतीतावप्यभिष्टव्यप्रतीत्या तत्रेष्टात्मनेपदाऽसिद्धे, ‘उप-
पद्विभक्ते’रितिन्यायेन विभाजननिरूपितचतुर्थ्या एवापत्तेः, धातोर्व्यतीहारे वृत्तावपि
‘कर्त्तरौ’तिसूत्रे तद्वत्त्वर्थकर्त्तृमात्रे तद्धो विधानीचित्येन तिङ्गोक्तत्वात्तैव न्यायेन प्रथमापत्तेः ।

‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ [२. ३. १६] इत्येव तृतीया भविष्यति, ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ [१. ३. १४] इत्यात्मनेपदम् ॥५५॥

उपाद्यमः स्वकरणे ॥ १ । ३ । ५६ ॥

इह कस्मान्न भवति—‘स्वं शाटकान्तमुपयच्छती’ति ? अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरणे इति प्रप्नोति । विचित्रास्तद्धित-वृत्तयः । नाऽतस्तद्धित उत्पद्यते ॥५६॥

नाऽनोर्ज्ञः ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥ १ ॥

अनोर्ज्ञः प्रतिषेधे सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—‘औषधस्या-ऽनुजिज्ञासते’ इति ।

प्र०—स्वस्मिन्नित्यर्थः । तत्र चेच्छब्दं चाऽर्थे ऋष्याचक्षाणां अनेनैवोभयं संगृहीतमित्याहुः । सहयुक्त इति । दास्यै विश्राण्य तया सहौपमुक्ते इत्ययं वाक्यार्थः ॥५५॥

उपाद्यमः । स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य ग्रहणादिकं करणं स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः—इहेति । अस्वमिति । अन्तरङ्गत्वाभिन्नादनलक्षणाऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नात इति । च्चेर्विकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः । प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्य-मात्रविवक्षायां नास्ति च्चिरित्यपरे ॥५६॥

नाऽनोर्ज्ञः । औषधस्यति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । न वेति । पूर्वण

उ०—अत एव क्रियायोगे ‘कर्तरि’त्येव तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति ‘तेन सह’तिसूत्रे भाष्यकृद्व्यतीत्यलम् ॥५५॥

उपाद्यमः । स्वस्य सतः शाटकान्तत्वाऽभूतप्रादुर्भावकक्षणकरणाऽयोग्यप्रभानुपपत्तिरत आह—स्वस्येति । करणं—क्रिया । ग्रहणारिरूपेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । निष्पन्नस्य हि ग्रहणं, निष्पत्तिश्च निष्पादनाधीनेत्यन्तरङ्गतम् । किं चाऽयमर्थः प्रकरणाद्यनपेक्षः, अर्थास्तरे तु तदपेक्षेत्यन्तरङ्गतम् । केचिदाहुरिति । तदा हि अस्वं स्वं करोतीतिवाक्येन भवितव्य-मित्यलक्षितः । प्रकृतेरिति । ‘स्वकरण’ इत्यस्य स्वत्ववतो निष्पादने इत्यर्थ इति भावः । च्चिद्वस्तु न वास्तवे तथाभवने, किं त्वारोपित एव स्वभावादिति तात्पर्यम् । इहमेव वैचित्र्यम् ॥५६॥

नाऽनोर्ज्ञः । औषधेनेति । ‘औषधिदधस्ये’ति करणे औषधेतीति भावः । भाष्ये—

न वाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्म-
काज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते 'पूर्ववत्सनः' [१.३.६२] इति ।

प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥ ३ ॥

पूर्वस्य^१ चाऽयं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञा-
यते—'पूर्वस्यायं प्रतिषेध' इति ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति ।
कथं पुनर्ज्ञायते 'सकर्मकार्थ आरम्भ' इति ? अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मने-
पदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥५८॥

शदेः शितः ॥ १ । ३ । ६० ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाऽभावः ॥ १ ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याऽभावः । शीयते शीयेते
शीयन्ते ।

किं च भोः शदेः शितपरस्मैपदेष्वित्युच्यते ? न खलु 'परस्मैपदेषु'
इत्युच्यते । परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् ? 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्'

प्र०—सकर्मकाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकास्तु परत्वात्पूर्ववत्सनः
इत्यनेन ॥५८॥

शदेः शितः । शदेरिति । शिद्विकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावा-
च्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृतं शितप्रत्यये नाऽनेन विहितं परस्मैपदं निवर्त-
यितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति ।
सार्वधातुकसंशब्दनेन शितो विधानं, न परस्मैपदसंशब्दनेन । न खल्विति ।

छ०—अकर्मकाज्जानातेरित्यस्य 'सन्नन्ता'विति शेषः । पूर्ववत्सन इत्यनेनेति । 'अकर्मकाच्चे'ति
सूत्रेण केवलाज्जानातेस्तद्विधानादिति भावः ॥५८॥

शदेः शितः । शदेः परो यः शितप्रत्ययरततः परस्य लृङ् स्थाने आत्मनेपदमेवेति मत्वा
वार्त्तिकेऽवतार इत्याशयेनाह—शिदिति । ननु विकरणात् पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावेपि
कादेशावाक्येन सामान्यतः प्राप्तं सार्वधातुकमात्रस्य सार्वधातुकविषये विधीयमाने विकरणे
कृते निष्पन्नः क्वाद्वा आह—शेषत्वादिति । 'अनुदात्तङितो' 'भावकर्मणो'रिति सूत्रद्वयापेक्ष-
योपस्यैव तत्र ग्रहणादित्यर्थः । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वादिति भावः ।

‘भावकर्मणोरात्मनेपद’मित्येतौ* द्वौ योगावुक्त्वा ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपद’मित्युच्यते × । एवं च न परस्मैपदेषूच्यते परस्मैपदेषु च विज्ञायते ।

कः पुनरुच्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि ? अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपद’मित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् ? इदं तावदयं प्रष्टव्यः—यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति ? ‘परस्मैपद’मित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयो भवति ।

सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ‘शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवती’ति वक्तव्यम् ।

सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं—‘शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाऽभाव’ इति । नैष दांपः । ‘शित’ इति

प्र०—सामर्थ्यादिति भावः । कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमाथम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमाय प्रवर्तते—शदेः शित एव, न तु शस्म्यतीत्यादौ [इति भावः] । एवमपि । यद्यपि तात्पर्यपयोलाचनेन प्रकरणस्य नियमाथत्वं तथाप्येकैकपूत्राथपयोलाचनकाले त्ववान्तरव्यापारसंभवाद्विध्यते संभवत्येव । अनारम्भे शेषपक्षनिष्पादारम्भे तत् उद्भागात् । लडादीनामिति । आदिशब्द प्रकारे, येषु शिता भाव्यं न लडादयः । शितप्रकृतेरिति । योग्यतया शितप्रकृतिस्त्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते । शिद्विधत्वादिति । शिद्विधत्वाच्छदिरिव शिच्छब्देनाऽभिधीयते ।

उ०—निवर्त्तयितुं शक्यते इति । ‘अुक्त्वन्तं प्रती’तिभ्यामेनेति भावः । शास्त्रान्तरेण कृतनियमस्य निवृत्तिरशक्या, तेन निवर्त्तितकृते प्रनिपत्तिश्चाऽशक्येति तात्पर्यम् । सामर्थ्यादिति । भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्येत्थर्थः । यद्येतस्मिन् द्वायांशः शेषादित्युच्येत तर्हि निविशत इत्यादौ परस्मैपदस्याऽप्यपत्तिरित्याशयेनाह—समस्तमेवेति । एवं च तदपक्ष एव शेषः शेषादिति सूत्रे । एवं च तस्याऽप्राप्त्या नियमेनैव लादेशा इति भावः । भाष्यात्मात्मनेपदनियमविषयाऽप्यशेष एवेति तात्पर्यम् । एवं च न परस्मैपदाश्रयत्वमिति बोध्यम् । लादेशेषु कृतेष्विति । प्रसक्तैः शितार्थः । विकरणे इति । ‘विकरणेभ्या नियमो बलवानिति तु ‘शित’ इत्येतस्मात्प्रसक्तैः शितव्येति नाश्रयते इति भावः । नन्वेवं ज्ञाते शेषत्वाऽभावे शस्म्यतीत्यादावपि परस्मैपदविषयो न स्यात्त आह—शदेः शित एवेति । तादृशशिविषय एव नियम इत्यत आहः

* अनुदात्तस्य आत्मनेपदस्य; भावकर्मणोः १ ३ १२, १३. × शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् १.३.७८.
१—कविपत्न ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अट्कृत्यतां विकरण इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादडागमः । नित्या विकरणाः× । कृतेऽप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अहपि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेषु । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति' ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अट्कृत्यतां लादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादडागमः । नित्यो लादेशः* । कृतेऽप्यटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वालादेशस्यात्मनेपद एवाऽडागमो भविष्यति ।

नित्यत्वालादेशस्यात्मनेपदेऽडागम इति चेदटोऽपि नित्य-
निमित्तत्वादात्मनेपदाऽभावः ॥ ४ ॥

नित्यत्वालादेशस्यात्मनेपद एवाऽडागम इति चेदेवमुच्यते—अहपि नित्यनिमित्तः । कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अटो नित्यनिमित्त-त्वादात्मनेपदस्याऽभावः ।

प्र०—किं वार्तिकेन । उच्यते—एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति । विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नाऽनित्याः । कृतेष्वटोनि । धातुभक्तत्वादटस्तद् ग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाऽभावात् । अडागमस्त्वनित्यः । स हि लादेशेषु कृतेषु विकरणै-
र्नित्यत्वात्प्रतिषध्यते । विकरणेषु कृतषु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेऽपि लादेशो स्थानिवद्भावात्कृतादिव्यपदेशोऽस्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम् ।

उ०—सर्वत्र विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्वात्परस्मैपदनियमो तुर्वारोऽत आह—तत्रैतदिति 'अनुपसर्गाद्वा' 'द्वयस्य स्वसर्गो'रित्येतस्मात्प्राप्त्यनियमस्य बलीयस्त्ववदेत्सूत्रसामर्थ्यादेतद्विषये विकरणस्यैव बलवत्त्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । पूर्वं विकरण इति । सार्धधातुकप्रसक्तिसमाग्रेणेति भावः । अनाश्रित्येति । कृतोऽपि विकरणो न व्यवधायक इत्येवमपि ज्ञापकस्य नेतुं स्ववत्त्वात्तदनाश्रयणमिति भावः । एवं लावस्थायामहिति पक्षमात्मनेपदप्रकरणस्य 'तिस्रसा'-
दिसूत्रेणैकवाक्यतेतिपक्षं चाऽनाश्रित्येदमित्यपि बोध्यम् । नानित्या इति । अस्य—'इति मध्येते' इति शेषः । तदेवं स्थितमेतत्—विकरणेषु कृतेषु व्यवहृद्विकरणान्तर्भाक्ते धातु-
व्यवधायक इत्युपसङ्ख्यानं कार्यमिति । तत्र भाष्यकृद्भिरणोरपत्तेः प्राङ्गनियमस्याऽदृष्ट-
संप्रधारणं करोति—एवं तर्हीति । 'लादेश' इत्यनेन नियमो विवक्षितः । ननु नियमोऽटि कृते न प्राप्नोत्यटो व्यवधानादत आह—धातुभक्तत्वादिति । अटोऽपि कृताऽकृतप्रसक्तिरनेन

लभ्यम् । किं कारणम् ? आह—तत्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम्* ।
अडाड्भ्यामप्यन्यदाहं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थम् । तत्र आटि कृत
साट्कस्य ऋच्छिभावः+ प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याऽकृत

प्र०—मिति ? उच्यते—अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते—कृतोऽपि विकरणो न
व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यव-
धायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः, यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणो
कृतेऽडागमस्तत्राऽटो व्यवधायकत्वाभियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र पूर्व-
मित्वे सति रूपं न सिध्यति । आटि कृत इति । आट्येति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति,
ऋच्छिभावश्च । तत्र वणमात्राभ्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः । नानाभ्रयत्वाच्च 'वायावाङ्गं
बलीय' इति नास्ति । ततश्चैकादेशो कृते तस्यादिवद्भावादृच्छिभावः प्राप्नोति । तत
'ऋच्छ'दिति स्यात्, न त्वाच्छेदिति । ननु चेति । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे

उ०— एतदुत्तरप्रस्थसत्त्वैकदेशिनोः 'अथवा नेर्—' इत्येतत्पर्यन्तम् । तदाशयश्च पूर्वपक्ष-
मुक्तेन मनोष्यते—“नन्वन्तरङ्गस्तर्हि कादेशः” इत्यत्र कादेशसम्बन्धेन नियमो विवक्षितः, उत
तिस्रसिति विधिः ? आद्यः । 'नेर्वित्' इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । तस्माद्
द्वितीयो प्राङ्गस्तत्राह—नैतदिति । अयमिति । तिस्रसिति विधिः । न तु तेन सह संप्रभारणेति
भावः । केन तर्हि संप्रभारणेत्वाद्वाह—अत्र खल्विति । लादेशो कृते इति । आतस्यापि लुकेन
निवृत्तिः । प्रसक्तो इति आर्थः । सर्वत इति । विकरणादुदागमाप्येवार्थः । तत्तु न लभ्यमिति ।
नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिकरणप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र शङ्कते—ननु पूर्वमेवेति । यत्रेति ।
तथा च नियमो न नित्य इति भावः । ननु विकरणात्पूर्वमडागमो न कश्चिदित्यर्थं 'तत्तु न
कश्च'मित्युक्तं, विकरणात्वाऽपि शब्दान्तरात्प्राप्त्याऽनित्यत्वात् । न च 'शब्दान्तरस्ये'ति
वाचनिकं, किं तु ग्यायः । यद्वयकिसंबन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्वयकिसंबन्धितत्वेनाऽप्राप्या
कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाऽभाव इति, स च शब्दान्तरात्प्राप्त्यापि तुल्य इति विकरणात्पूर्वमटि
विकरणोत्तरं ततः पूर्वं वा नियमो भविष्यतीति नाऽर्थ उपसंक्तवानेनेत्याद्येन दृष्टमिति—किं
कारणमिति । उपसंक्तवानवाद्याह—अङ्गादिति । भाग्यप्रवृत्त्युत्तरं विकरणे 'तरत' इत्यत्रा-
निहमाह—अत्रेति । अडाटोर्वाचकत्वाऽऽङ्गत्वं वाचको विकरणः, सुतरामडाटोर्वाचक इति
कैमुतिकम्पायं वक्तुं भाष्ये—अडाड्भ्यामपीति । ननु 'वायावाङ्गं'मित्येकादेशात्पूर्वमुक्तिभावे
'निर्विद्वन्मान'परिभाषया न दोषः । किं वाऽऽह—सकन्ताङ्गमत्वेनाऽऽङ्गविशिष्टत्वाऽनित्यत्वा-
ऽभावाच्च दोषोऽत आह—आट्येति वृद्धिरिति । नानाभ्रयत्वादिति । वस्तुतस्तद्वान्नित्येदम् ।
तस्यादिवद्भावादिति । एवं आतिदेशविषये न 'निर्विद्वन्मान'परिभाषाप्रवृत्तिः, सकन्ताङ्ग-
मत्त्वेऽपि आङ्गविशिष्टत्वाऽतित्वं च श्रुतमिति भावः । भाष्योक्तकोपाच्छेदित्युक्तोपपत्त्या-
दतीति वृद्धयपि सिद्धिरत आह—न त्वाच्छेदिवीति । भाष्ये 'कश्चै कश्चानस्ये'ति व्याख्याऽनित्यत्वं

आडिति कृत्वा पुनराद्भविव्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ।

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—‘आङ्गात्पूर्व विकरणा एषितव्याः—‘तरतः’ ‘तरन्ती’त्येवमर्थ’मिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्व विकरणाः स्युः, यत्र तु खलूभयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति ।

यदप्युच्यते—‘अडाड्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थ’मिति । अस्त्वत्राट्, आटिकृते साट्कस्य ऋच्छिभावः, ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याऽकृत आडिति कृत्वा पुनराद् भविव्यति । ननु चोक्तं—‘पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोती’ति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था ।

प्र०—संभवतीति भावः । यत्तावदिति । ‘तरतः’इत्यत्राऽनित्यमिरवं, विकरणास्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते । यत्र त्विति । यथा तरतीति । अस्त्वत्राडिति । परत्वाट्च्छिन्ना भाव्यम् । अभ्युपगम्यवादे स्वेतदुच्यते—चक्रकेष्विति । व्यवस्थाकारिणा ह्यक्षेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविव्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतद्‘न्तरङ्गत्वाङ्गादेशेषु कृतेषु परत्वाट्कागमः’ । न चायं नियमः—‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति’, न तु ‘शब्दान्तरा’दिति, यतोऽङ्गागमस्याऽनित्यत्वं स्याद्विकरणास्य नित्यत्वम् । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याभ्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तर-

उ०—बोधयितुं—शब्दान्तरस्येति । नन्वेवमुद्बोधादित्यत्र ‘कक्ष्ये कक्षणस्ये’तिभ्यामेव पुनर्बुद्धिधारणं सप्तमे कैवटेन वक्ष्यमाणं विरुध्यते, ततो हि विकारकृतं न सम्बन्धितत्वेमिति कक्ष्यते इति चेन्न, अत्रत्यस्यैकदेशयुक्तिर्वैनाऽशेषात् । तदाह—वत्सवदिति । स न्यायोऽस्मिन् इति भावः । गच्छि स्थितहुगच्छोपपन्नो ग्रहणात् यथा वत्सः प्रवर्तते तद्वदिति तात्पर्यम् । कश्चित् ‘पञ्चगव्य’दिति पाठस्तत्रायमर्थः—यथा पञ्चगव्यः स्वयं पूर्वे कृतेऽपि क्षेत्रे पुनःपुनर्वर्षतीति । भाष्ये—पुनर्ऋच्छिभाव इति । विकाराभ्यानुपूर्वैक्येऽपि यदि पुनराट्, तत एव तुल्यभ्यासात्पुनर्ऋच्छिभावोऽपि स्यादित्यभिमानः । यत्र खलूभयमिति । एवं च तुल्यभ्यासाद् द्वयोरनित्ययोरपि परत्वादिति सति न दोष इत्युपसङ्ख्यानं न कार्यं, विकरणादोद्बोध्यमित्यर्थं तु दर्शितमेव । ‘शब्दान्तरमाप्तस्ये’त्यन्वाभयने तुभयोर्नित्यत्वं बोध्यम् ।

परत्वादिति । अक्षिप्रकारे ऋच्छिः साऽवकाशः, आदोऽन्वेऽजायः । अभ्युपगम्यवादेन त्विति । एवं ‘कक्ष्ये कक्षणस्ये’तिभ्यासाभावाद्येन चक्रकारपाठवमपि तथैवेति अनित्यम् । एकदेशयुक्तिर्न च व्यभिक्तम् । ‘चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थे’ति स्वसाक्षीयो भ्याव इत्य्राह—व्यवस्थेति । अन्वया न्यायानामवर्षसत्तानं स्यादिति भावः । नन्वत्र भ्यावास्तिस्रावपुनर्धर्गमिष्ये भ्यावाभ्यावात्पुनर्धर्गसत्तानमावर्षकमत आह—सदेवमिति । लावेरेषु—सिद्ध-

अथवा 'ने'रिति* नैषा पञ्चमी । का तर्हि ? विशेषणपृष्ठी । नेर्यो विशिः । कश्च नेविशिः ? विशेष्यः । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम् । अथवा निरपि पदं, विशिरपि पदम् । पदविधिश्व समर्थानाम् । व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति ॥६०॥

पूर्ववत्सनः ॥ १ । ३ । ६२ ॥

किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षम्—'प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवती'ति । आहोस्विद्योगापेक्षम्—'प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो

प्र०—प्राप्तिरटः । नेर्यो विशिरिति । व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः । अथवेति । 'नेविंश' इत्यस्याऽयमर्थः—'निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विश्वव्यवपदं साधु भवती'ति । सत्यप्यङ्गागमे नेः पदमन्तरमेवेति दोषाऽभावः । विशिरपीति । विशिशब्देन विश्वव्यवः समुदाय उपचारादभिधीयते । पदविधिश्चाति । न्यायप्राप्ताऽर्थानुवादोऽयं, न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः ॥६०॥

पूर्ववत्सनः । पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते । तत्र कोऽत्राऽवधिरभिप्रेत इति पृच्छति—किमवमिति । येभ्य इति । योगस्थेभ्यो धातुभ्यो विधानाद्योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पञ्चद्वयेऽपि 'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्ताद्वतिः, न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाऽभावात् । 'तुल्यार्थै'रिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्याऽत्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा 'ब्राह्मणवद्वैश्यादधीते' इति

उ०—सितिसूत्रेण । परत्वादङ्गागम इति । परत्वाद्विकरणात् पूर्वं तत्र कृते तस्य धातुभक्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नियमसिद्धिरित्यर्थः । 'न चायं नियम' इति पाठः । तदाह—न त्वित्यादि । 'न्याय' इति पाठेऽयमेव ग्राह्योऽयं नेति न न्यायो न युक्तमित्यर्थः । संबन्धीति । स्वघोल्याऽर्थनिरूपितविशेष्यतावद्ध्यवपदं संबन्धो बोध्यः । 'परिग्रहवेद्य' इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पञ्चमी बोध्या, पञ्चमीपक्षेपि वा 'नेः परस्वयोर्यस्ये'त्यादिकमेणाऽर्थः । अयमर्थ इति । पदसंस्कारप्रस्तावात्तात्पर्यद्वयस्य सूत्रार्थ इति भावः । अथ विशिः कथं पदमत आह—विशीति । न्यायेति । नेः सकाशादर्थविशेषं ग्राह्यो विशिरित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं समर्थानामित्युक्तम् । न त्वत्र तत्परिभाषोपस्थितिः, सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत एव 'समर्थ'सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति—'एकार्थ्यभावः सामर्थ्यं, विभक्तिविधौ च नोपस्थिति'रिति विद् । न चात्र पञ्चद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्या पक्षिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥६०॥

पूर्ववत्सनः । धातुभ्यः परस्य कस्य विधीयमाणमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः स्यादत आह—योगस्थेभ्य इति । 'सन्नाः कोऽन्ती'तिवद्विधिः भावः । भाष्ये 'वेभ्य' इति निर्देशात्

[योगेभ्यः] आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपदं भवतीति । किं चातः ? यदि सनपेक्षं, निमित्तमविशेषितं भवति । 'पूर्ववत्सनः' न ज्ञायते—किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ संयोगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत—बुभुक्षते उपयुयुक्षत इति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं—'निमित्तमविशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् ? सनमेवात्र निमित्तत्वेनाऽपेक्षिष्यामहे । 'पूर्ववत्सन' आत्मनेपदं भवति । कुतः ? सन इति ।

अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तम्—'उत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेते'ति । विधिश्च प्रकृतस्तु । कथम् ? उत्तरत्रापि 'पूर्ववत्सन' इत्येवानुवर्तिष्यते ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

पूर्ववत्सन इति शदिभ्रियत्यर्थम् ॥ १ ॥

शदिभ्रियत्यर्थोऽयमारम्भः । शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यात्मनेपदं भावदिति ।

प्र०—ब्राह्मणादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याऽध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति तृतीयान्ताद्वृत्तिः । एवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् । किमन्तादिति । ततश्चाऽप्रतिपत्तिः स्वान् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतद्विधेयं, विषयविभागस्तु न ज्ञायतां भावः । सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । उत्तरत्रापीति । उत्तरेषु योगेषु वाक्यभेदेन 'पूर्ववत्सन' इत्येतत्सम्बध्यते । प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति, ततः 'पूर्ववत्सन' इति । किमर्थमिति । विधितिषेधो-

उ०—पञ्चम्यन्तादिभिरिति भ्रमं वारयति—पक्षद्वयेपीति । तर्हि पञ्चम्यन्तप्रयोगस्य का गतिरत आह—तुल्यार्थमिति । नञ्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराक्षेपाद्वोपाऽभावोऽ—आह—ततश्चेति । तामुपपादयति—यदीति । 'यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यात्प्रतिपत्तिः स्यात्तर्ही'ति शेषः । 'तर्हीनेने'त्यन्वयः । अनुवृत्तस्यैकवाक्यतया संबन्धे केवलेभ्य आत्मनेपदं न स्यादत आह—वाक्यभेदेनेति । पूर्ववद् ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् । अन्यथा 'सन' इत्येवानुवर्त्तयेदिति

१—अथान्न । † बुभुक्षतेने; प्रोपाभ्यां युजेरवृत्तपात्रेषु १. १. ६७; ६४.

‡ शदिः शितः; भ्रियतेर्लङ्किकेभ्यो १. १. ६७; ६१.

इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनुच्यमानेऽस्मिञ्शुद्धिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति मुमूर्षति ।

कथं पुनः 'पूर्ववत्सन' इत्यनेन शुद्धिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? वतिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा—'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । सन्ति, न सन्तीति । 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति, न सन्तीति । एवमिहाऽपि पूर्ववद्भवति, न भवतीति । 'न भवती'त्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योगोऽस्ति सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति, एवमिहापि शुद्धिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ।

यदि तर्हि शुद्धिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भो, विधिर्न प्रकल्पते—आसिसिषते शिशयिषते । अथ विध्यर्थः, शुद्धिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं 'विधिर्न प्रकल्पत' इति । विधिश्च प्रकल्पितः । कथम् ? एतदेव ज्ञापयति—'सन्नन्तादात्मनेपदं भवती'ति, यदयं शुद्धिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति ।

अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं 'शुद्धिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोती'ति । नैव दोषः । प्रकृतं 'सनो ने'त्यनुवर्तिष्यते । क

प्र०—भयपक्षसंभवात्प्रश्नः । यथा पूर्वयोरिति । 'नानोर्द्धः' 'प्रत्याख्या भव' इत्येतयोः । इह च शुद्धिम्रियसी अनुवर्तते इति भावः । यथेच्छसीति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शुद्धिम्रियत्योः सनो नेत्यनुवृत्त्या न भवि-

उ०—भावः । सूत्रस्यावधारणार्थत्वात्प्रयोजनप्रसङ्गोऽनुपपन्नोऽत आह—विधीति । अविधेयप्रसङ्गोऽयमिति भावः । भाष्ये—इतरथा हीत्यस्य व्याख्या—अनुच्यमाने इति । शुद्धिम्रियतिपरतयाऽध्याक्यानेऽप्यया व्याख्यान इति भावः । विधायकतया व्याख्यातेनाऽनेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्यम् । ननु पूर्ववदित्युक्त्या 'नानोर्द्धः' 'प्रत्याख्या'मित्येतौ कथं प्रतिपत्तौ वाक्यावित्यत्राह—इह चेति । एतं च शुद्धिम्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य परिग्रहाच्च दोष इति भावः । पूर्ववद्विधिरिति । 'पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्ध्याऽसर्वत्रिकत्वाद्देहाजुरोधाद्वा कथम् ।

प्रकृतम् ? 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' [१. ३. ५७] । 'नानोक्तैः' [५८] । सकर्मकात्सनो न ['वति'] । 'प्रत्याङ्म्यां श्रुवः' [५६] सनं न । 'क्षदेः शितः' [६०] सन न । 'अयतेर्लुङ्लिङ्श्च' [६] सनो नेति । इहे-दानीं 'पूर्ववत्सनः' इति, 'सन' इत्यनुवर्तते । नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति, यदुक्तं—'निमित्तमविशेषितं भवती'ति ।

नैव वा पुनरत्र शदिप्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'क्षदेः शित' इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि ? शिदपि निमित्तम् । अथापि शदिरेव, शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते 'अयतेर्लुङ्लिङोश्च' इति ? अत्रापि न प्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि ? लुङ्लिङावपि निमित्तम् । अथापि प्रियतिरेव, लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । 'न चायं सन्परो लुङ्लिङ्परो भवति ।

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यप्यातिदिश्यते ? ए' भवितु-मर्हति ।

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेदुपादिष्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः ।

प्र०—अप्यति । एवं च कृत्वेति । द्वितीयस्य सन्प्रहणस्येहाऽनुवृत्त्येति भावः । न च शदिरेवेति । सामग्र्याः कारणत्वं, न केवलस्य शदेः, सा चेह सामग्री नास्ति, सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात् । अत्रापीति । शितो विरोध्यमाणात्वाच्छदेरेव प्राधान्यात् । यत्र तर्हीति । अयतेर्किन्वात् 'पूर्ववत्सन' इति सन्नन्तात्प्राप्तोत्थेवेति भावः । अत्रापीति । 'अयतेर्लुङ्लिङोश्च' इति नियमार्थमारब्धमिति भावः । किं पुनरिति । किमर्थं कार्योति-

उ०—द्वितीयस्येति । एवं च समवेक्षेति पूर्वत्वे विशदयमाने न कश्चिदोष इति स एव सिद्धान्तो विधिपक्षेति भावः । सामग्र्या इति । शदेः शितस्य पूर्ववत्निमित्तत्वमिति प्रमो न कार्य इति भावः । शदेः शितोऽभावादिति । शदिप्रकृतिकशितोऽभावादित्यर्थः । पूर्वस्मात्तेवमाह— शितेति । अयतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाद्भावाद्वाह—अयतेरिति । प्राप्नोतीति । 'लुङ्लिङोश्च' इति शेषः । नियमार्थमिति । किन्वादेव सिद्ध इति भावः । आन्ते—लुङ्लिङ्पर-

गुपादीनां न प्राप्नोति जुगुप्सते मीमांसत इति । न ह्येतैभ्यः प्राक्सन आत्मने-
पदं, नापि परस्मैपदं पदयामः ।

सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गानिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते ।

कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति ।

अस्तु तर्हि—‘प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तैभ्योऽपि
भवतीति । ननु चोक्तं ‘पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नतादात्मनेपदभाव इति
चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धि’रिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः
सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।

यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति—जुगुप्सयति मीमांस-
यतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य
विशेषकं भवति, यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभि-
चरति, यिच्च पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं
लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ।

प्र०-देशो—‘यथापूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपि’ति, आहोस्विन्निमि-
त्तादिदेशः—‘पूर्वस्य यन्निमित्तं क्त्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते’ । निमित्ते चातिविष्टे
तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः । न ह्येतैभ्य इति । नित्यसन्विषयत्वात् ।
कृञादिष्विति । ‘अनुपराभ्यां कृञ्’ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयतं, न तु वित्त्वं
निवर्त्यते । पूर्वकार्यं त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाऽभावः । परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधि-
क्यात्, पूर्वस्याऽऽत्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याऽप्रसङ्गात् । अनुबन्धेति । तत्सा-
मर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः । अथवेति । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे

४०—इति । त्रिपतिपरब्रह्मलक्षणस्येत्यर्थे तथा कलतीति भावः । एवं च शार्ङ्गियनिष्ठां न
भवतीत्यर्थस्य वक्तुमयोग्यतया युक्तमूलाऽभावे तात्पर्यं, तन्मूलविधिकल्पनं चेति गौरवमिषा
विधित्वमेव युक्तमिति तात्पर्यम् । आचार्येण कार्यातिदेशस्त्वैवौचित्यात्प्रभानुपपत्तिरत आह—
‘किसयमिति । कार्यातिदेशोऽन्वासेर्निमित्तातिदेशोऽपि स्मृतिरिति भावः । आख्ये—लिङ्गाति-
देशादिति । पूर्वस्य बलिङ्गं क्त्वादि तत्त्वतिदिश्यत इत्यर्थः । ननु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले

१.—‘सन्नन्त’ शा० । † गुणिजिह्वः सन्; मान्बभान्शान्त्वोऽ दोषभाषास्य ३. १. ५; ३.

‡ स्मरितमितिः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले; अनुपराभ्यां कृञः १. ३. ७९; ७९.

प्रत्ययग्रहणं शिष्यगर्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रवोजनम् ? 'शिष्यगर्थम्' । शिष्यगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयत इति* ॥ तत्र को दोषः ?

तत्र हेतुमणिचः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमणिचः प्रतिषेधो वक्तव्यः+ । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयत इति ? अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।

यथावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषिकं भवति, यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न व्यभिचरति, शिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा—'गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥६२॥

प्र०—लिङ्गाऽऽसङ्गः । प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमतिप्रसङ्गः—पणायति पनायतीति । तत्र केचिदाहुः—'पूर्ववर्णियकसन' इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्ये त्वाहुः—एवं पाठे वार्तिकं भाष्यं च न व्याख्यातं भवतीति 'हेतुमणिचः प्रतिषेधः' इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणाथं हेतुमणिचग्रहणम् ॥६२॥

उ०—सर्वथा तत्कालनिवृत्तयेऽनुपराध्यामित्यनेन निषेधस्यैव बाधोऽत आह—अनुपराध्यामिति । परस्मैपदनिधमेनैवेष्टसिद्धेर्निमित्तनिवर्तनप्रयुक्तमिति भावः । तत्सामर्थ्यादिति । नित्यसञ्चलत्वाच्च किञ्चित्प्रयोजनसंभव इति भावः । परिभाषाया अबाधेर्नोपपत्तौ बाधो न व्याधयोऽतः पक्षान्तरमित्याह—समुदायेति । सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा, सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वं वेति पक्षयोर्भेदः । वार्तिकं भाष्यं चेति । 'प्रत्ययग्रहण'मिति वार्तिकं, 'पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्य'मिति भाष्यं चाऽसङ्गतं स्यादिति भावः । 'आकुस्मादात्मनेपदिन' इति गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी । हृणीकुम्भहीको कण्डवादी क्तिती पठितौ । भाष्ये—अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । आकुस्मादात्मनेपदित्वात्सामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्याप्यात्मनेपदलिङ्गबन्धो बोध्या इत्यर्थः इति भावः । इतरत्नपटम् ॥६२॥

१—'प्रत्ययत्व' । × सत्यापनाश...पुरादिभ्यो भिच्; कण्डवादिभ्यो यक् इ. १. २५; २७.

+ हेतुमिति च इ. १. २३. २—अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति वार्तिकं कचिदेष इत्यनेन ।

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ १ । २ । ६३ ॥

कृञ्ग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—इहामास इहामासतुः इहामासुः । कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति ? प्रत्याहारग्रहणं तत्र* विज्ञायते । कथं पुनर्ज्ञायते तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति ? इह कृञ्ग्रहणात् । इह कस्मात्प्रत्याहार-ग्रहणं न भवति ? इद्वैव कृञ्ग्रहणात् ।

अथेह कस्मान्न भवति—उदुम्भाश्चकार उदुम्बांचकार ? ननु चा‘ऽऽम्प्रत्य-यव’दित्युच्यते, न चाऽत्राऽऽम्प्रत्ययादात्मनेपदं पठ्यामः । न ब्रूमोऽनेनेति । किं तर्हि ? ‘स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफला’ आत्मनेपदं भवती’ति ।

नैष दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति—‘आम्प्रत्ययवदेवे’ति । यदि नियमार्थम्, विधिर्न प्रकल्पते—ईहांचके उद्हांचक इति । विधिश्च प्रकल्पतः । कथम् ? पूर्ववदिति वर्तते† । आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति ॥६३॥

प्र०— आम्प्रत्यय । कृञ्ग्रहणमिति । कृञ् एवाऽनुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः । अथेह कस्मादिति । ‘स्वरितञिव’ इत्यनेनेति भावः । ननु संविधानेऽनेनात्मनेपदं विधीयते । यथा च यात्यादयः संविधाने न वर्तन्ते, तथोच्चादयोऽपि । तदर्थानुपासी च करोतिरप्यत्र विषये संविधाने न वर्तते इत्यात्मनेपदस्याऽप्रसङ्गः । नैष दोषः । संविधान एवाऽत्र विषये यदोच्चादयो वर्तन्ते शब्दशक्तिस्वभावात्तदर्थोभिव्यक्तये तदा करोविः प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम् । परितृप्तं च पूर्ववद्ग्रहणानु-वृत्त्या वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते, द्वितीयेन नियमः ॥६३॥

उ०— आम्प्रत्ययवत् । ननु तदभावोऽस्तिभूम्भामपि स्वावत् आह—कृञ् एवेति । स्वरि-सति । कृञो निष्ठादिति भावः । भाष्ये—आम्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिणाऽऽम्प्रत्ययप्रकृते-रित्यर्थः । संविधानं—प्रयोजकस्यापारः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं वा । यथेति । वक्ष्यमाण-‘स्वरितञित’ इत्येतत्प्रत्याख्यानमभिप्रेत्येहम् । उपपादयिष्यते चेद्—‘स्वरितञित’ इति सूत्रे । न वर्तते इति । अनभिधानादिति भावः । सूत्रारम्भरीत्या समाचष्टे—नैष दोष इति । ‘तदा तदर्थोभिव्यक्तय’ इत्यन्वयः । अनुवृत्तावपि कथमेकेन वाक्येनाऽर्थद्वयावगतिरत आह—वाक्यभेदेनेति । आद्यस्य विधित्वं, द्वितीयस्य ‘पूर्ववदेवात्मनेपदं न त्वन्यथे’ति नियमार्थत्व-मित्यर्थः । इहांचके इत्यत्राऽकर्तृगोपि क्रियाफले आत्मनेपदसिद्धिर्विधेः फलं बोध्यम् ॥६३॥

* कृञ् चानुप्रयुज्यते इति १. १. ४०, † १. १. ७९. ‡ पूर्ववत् सनः १. १. ६२.

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते अनुद्युङ्क्ते ।

अपर आह—स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते नियुङ्क्ते विनियुङ्क्ते ॥६४॥

समः क्षणवः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं कियते, न समो गर्मादिष्वेवोच्येत × ।

समः क्षणवः सकर्मकार्थम् ॥ १ ॥

सकर्मकार्थोऽयमारम्भः । अकर्मकादिति हि तत्रानुवर्तते + ॥ ६५ ॥

भुजोऽनवने ॥ १ । ३ । ६६ ॥

अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—प्रभुजति वाससी, निभुजति जानुशिरसी इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरव-
नमनवनं चाऽर्थस्तस्य ग्रहणम् । न चाऽस्य भुजेरवनमनवनं चाऽर्थः ॥६६॥

प्र०— प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । सन्निस्तुरित्येताभिरस्य सर्वे उपसर्गाः
संगृहीताः ॥६४॥

भुजोऽनवने । यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि हि विशेषस्मृतिहेतुः ।
यथा दोग्ध्रीपर्षायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गाभिर्विशेषेऽवस्थाप्यते—‘सवत्सा
धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करे’ति । एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अव-
र्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्वद्विवाऽऽनीयते ॥६६॥

उ०— प्रोपाभ्याम् । ‘स्वराद्यन्तोपसृष्टा’तित्युक्त्वा प्रविनय उदाहृतास्तत्कथमत आह—
सन्निस्तुरिति । स्वरादेः स्वरास्तात्त्वैत्यर्थ इति भावः ॥६४॥

भुजो । भाष्ये—निभुजति जानुशिरसी इति । ‘प्रतिमाया’ इति शेषः । अतः
प्राण्यङ्गत्वाऽभाषाभ्यैकवचनम् । अवननिषेधेनाऽभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथं सम्यमत आह—
संसर्गवदिति । सवर्करेति । धेनुशब्दस्य भानकर्मत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमानाधि-
करणमेव तदिति भावः ॥६६॥

१—‘गमादिष्वेवोच्येत’ पा० । × समो गन्मृच्छिभ्याम् १, ३, २९, इत्यत्र ‘समो गन्मृच्छिभ्युभ्यः’
इति सूत्रं कार्यमिति भावः । + समो गन्मृच्छिभ्याम् । १, ३, २९, इत्यत्र ।

शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥ १ । ३ । ६७ ॥

शेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥ १ ॥

शेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०— शेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति 'शे'रिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां द्वयमर्थः—'अण्यन्तादात्मनेपदं भवति, अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म अण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रे'ति । भवति च कर्मान्तरसद्भावेऽप्यणौ कर्म णौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्यभेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति—'शेरात्मनेपदं भवती'त्येकं वाक्यम् । ततो 'ऽणौ यत्कर्म णौ चे'दिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धागच्छत्वेन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चाऽनिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानात्प्रतिनिर्दिश्यते । 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्म'ति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते, न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रतिपाद्यते, 'स कर्ते'ति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । युगपदेकक्रियापत्त्या कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मत्येवकाराध्याहा-

उ०— शेरणौ । अणौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तत्वात्कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे वार्तिकतार्थ्यमाह—एकस्मिन्निति । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये 'तदेवे'ति प्रयुक्तम् । यच्चेत्तद्वार्तिकस्य कर्मपदानि क्रियापरत्वेन व्याचक्षते, तच्च, 'कर्तरि कर्मण्यतिहारः' इति सूत्रे क्रियाप्रहरणं कर्तृत्वमिति सूत्रकारं शिक्षयतो वार्तिककारस्य 'कर्मशब्दः क्रियापरः' इत्यर्थाऽज्ञानेन तद्व्याख्यस्य कर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्याऽन्यन्तमनीषित्वान् । एवं च सूत्रार्थस्तदर्थसाधनपरभाष्यस्य कर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमयुक्तमेवेति ध्येयम् । भाष्ये—आरोहन्ति हस्तिनमिति । 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः' 'आरोहयमाणो हस्ती'त्यत्रेव 'स्थलमारोहयति मनुष्या'नित्यत्रापि स्यादित्यर्थः । 'मनुष्या हस्तिनमारोहन्ती'त्यण्यन्ताऽत्रस्था । स्थलमिति आऽतिरिक्त कर्मेति भावः । सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणावृद्धिवत्प्रतिपादनादैव स्थलनिवृत्त्यभिव्यक्त्यपवादोक्त्या द्विकर्मत्वकरणम् । एवं च श्रम्यभवनारोहणोभयानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । स्थलं श्रम्यभावाय मनुष्यामारोहयतीत्यर्थः । 'स्थल'शब्देन च गजपृष्ठस्थं काष्ठमयमुपवेशनस्थानमुच्यते । 'हस्ती'ति मध्यमांशव्यायेनाभयान्वयि । प्रतिनिर्दिश्यत इति । विधीयते इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चाऽत्रोत्तरवाक्यवत्कारकपर एवेति भावः । एवमपि कर्मान्तरनिवृत्तिः कथमित्यत आह—स कर्तेतीति । कर्तृत्वप्रतिपादनेपि कर्मत्वं किं न स्यात्त आह—युगपदिति । न चैकस्यैकदैव व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं, व्यापाराश्रयत्वं च सम्भवतीति भावः । यथेष्टमिति । शास्त्रस्य बहुलव्यवसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेनाऽणौ द्विकर्मका एवाऽऽवेषाहरणमित्यपास्तम् । अण्यन्तावस्थास्य कर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये दृष्टान्तव्याजेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् । एवं चाऽकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं फलितं,

इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि १ एवं वक्ष्यामि—‘शेः’ आत्मनेपदं भवति । ततः ‘अणौ यत्कर्म णौ चेत्’ । अग्यन्ते यत्कर्म णौ चेरणौ यदि तदेव कर्म भवति । ततः ‘स कर्ता’ । कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥ यद्येवं कर्मकर्ताऽयं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वात्सिद्धम्* ।

००—रात्कर्मान्तरनिवृत्तिलाभः । ततः ‘स कर्ते’ति तृतीयं वाक्यम्—अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादनपरम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते । यद्येवमिति । यथा ‘लुनाति केदारं देवदत्तः’ ‘लूयते केदारः स्वयमेवे’ति केदारः कर्मकर्ता, तथा अग्यन्तेऽपि भवति—‘लावयते केदारः स्वयमेवे’ति । कथमिति चेत् ? उच्यते—लुनातिस्त्वाद् द्विधाभवनोपमर्जने द्विधाभावने वर्तते । ‘लुनाति केदारं देवदत्तः’ । द्विधाभवन्तं द्विधा भावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्यातिशय-विवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तद्वा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तते अने-काथेत्वाद्धानूनाम् । भिन्ना एव वा धानवो भिन्नार्थाः, सारूप्यास्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः ‘कमेवत्कर्मणा तुल्यक्रिय’ इति कर्मकायाग्यतिदिश्यन्ते ।

७०—तद्वचनग्रहाद भाष्ये—यथेवमिति । कर्मकर्तृत्वात्सिद्धमिति च । नन्विदमनुपपन्नं, समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियाकर्तुः कमेवज्ञातो, न चाऽत्र तथा । तथाहि ‘लावयते’ इत्यत्र किं लुनातिकर्मणा समानक्रियत्वम्, उत लावयतिकर्मणा ? नाद्यः । पयस्ताऽप्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नाऽन्यः । लुनातेर्णिचि ‘लावयति केदारं देवदत्तेन यशदत्त’ इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यंशकर्मत्वेन तथैव धातुभेदात् । लवनकर्तुंस्तु गत्यादिनियमात्कर्मत्वमेव नेत्यत आह—यथा लुनातीति । दृष्टान्तमुपपादयति—लुनातिस्त्वादिति । सौकर्याऽतिशयोऽनायासेन द्विधाभवनाश्रयत्वम् । तच्च कर्तृव्यापारस्येषत्वेन, कर्तृव्यापाराऽविवक्षायामप्यनुवृत्ता कर्म्येतिवत्तत्र पर्यवसानम् । ईप्सवादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धात्वकाप्यतेति द्विधाभवनमात्र-वृत्तत्वं लुनातेर्बोध्यम् । कचित्कलश्यापारयोः शक्तिः, कचित्फले इति कथमत आह—अनेकार्थत्वादिति । तदुक्तम्—

‘एकदेशे समूहे च व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विताः ॥’ इति ।

१—स्थल ‘होदा’ इति प्रसिद्धम् । * कमेवत्कर्मणा तुल्यक्रियः १. १. ६७, आनकर्मणोः-१. १. ११.

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यच्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

प्र०—तेन 'लुप्यते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि 'स्वय'मित्यस्य यदाऽऽत्मनेत्यर्थस्तदाऽऽत्मापेक्षया कर्मत्वमस्येवेति 'लुप्यते केदारः' इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु 'स्वय'मिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा 'स्वय'मित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते, न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनातर्देवदत्तादि-प्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो 'लुनाति केदारं देवदत्त' इति, स एवार्थो 'लावयति केदारं देवदत्त' इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायांमविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो 'लुप्यते

उ०— केचिदर्थभेदापेक्षया भेदमिच्छन्ति । तन्मतेऽप्याह— भिन्ना एवेति । नन्वयं धातुभेदात् कर्मवज्जावो न स्यादत आह— सारूप्यादिति । तदुक्तम् —

‘तानि धात्वन्तराण्येव पञ्च सिध्यतिवद्विदुः ।

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना' ॥ इति ।

नन्वेवं केदारः कर्तृवेति कथमयं कर्मकर्तृत्वस्य आह— तत्रेति । आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । इयं च द्वितीयाऽवस्था । यावतीषु सोपानस्थानीयास्वर्थविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते ता अन्तरालभाविन्यो गम्यमाना भूमयो- 'ऽवस्था' शब्देनोच्यन्ते । तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरवगाहते । द्विधाभवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तृद्विधाभावने प्रवृत्तेः । अन्यथा शिक्षायांमकुरोरपादनायेवाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो द्विधाभावने कर्मतापर्यवगाहनम् । ततोऽयन्तसौकर्याय नाऽनेन प्रयुक्तः सन्निध्या भवति, किं तु स्वत एवेति परंप्रेरणाऽसंस्कृतद्विधाभवनलक्षण स्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमात्र-वृत्तिवै कर्मवज्जावः । स्पष्टं चेद् हेकाराजीयादी । विशिष्टवाचको धातुविशेषणे पर्यवसक्त इति । इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति । दृष्टान्तमुपपाद्यन्ते उपपाद्यति—ततो यदेति । तत्र 'लुनाति केदार'मिति कक्ष्यापेक्षयाऽस्यां कक्ष्यायां णिजविशेषः, तस्यां द्विधाभवनस्वरूपयोग्यता-मात्रनिश्चयेन द्विधाभवनरूपे तत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्तिः, अस्यां तु द्विधाभवने स्वत एव प्रवृत्तं दृष्ट्वा तत्क्षेमाय कक्ष्याणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्यप्रतीतिलक्षणविच्छित्तविशेष-क्षिप्तया जिजुपादानम् । सौकर्यातिशयेति । अस्मां तु कक्षायां स्वतःप्रवृत्तस्तत्क्षेमायाऽपि न प्रयोजकव्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविवक्षया प्रयोक्तृव्यापाराऽविवक्षिते भावः । इयं प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमिः । तदुक्तम् —

‘अवस्थां पञ्चमीं प्रादुर्ग्यन्ते तां कर्मकर्तरी'ति ।

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम्—तत्र द्वितीयकक्षायां फलसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थस्ततो णिजि तृतीया कक्षा । ततो निजार्थव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कक्षा । ततः फलसमानाधि-करणे व्यापारे प्रवर्तनात्वेन विवक्षिते निज्युदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम् । उभयत्रापि निजि-बोद्धाय सर्वान्ते इरिणा 'निवृत्तप्रेषणा'दित्युक्तम् । तदाह—उपायनिवृत्तावपीति । मुख्य-

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यच्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्माप-
दिष्टौ यच्चिणौ मा भूतामिति ।

प्र०—केदारः स्वयमेवे'ति, स एव 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति । न च प्रयोज्यप्रयोजक-
भावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः, उपायनिवृत्तावप्युपेयाऽनिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये
हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते, अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते । लौकिके तु
व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां 'लावयते केदार' इति प्रयुज्यते । एवं तावत्—
'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इत्येतत्पक्षाभयेन कर्मकर्ता व्याख्यातः ।

अपरः कल्पः—लुनाति केदारं देवदत्तः । लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यातिशयात्केदारः
प्रयुक्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते—'लावयति केदारो देवदत्तेने'ति । पुनः
प्रयोज्यप्रयोजकभावाऽविवक्षायां 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति प्रयुज्यते । तत्र पूर्व-

उ० प्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्पारोपात्तनिवृत्तिरिति भावः । एतच्च
शब्देऽनुबोधे विस्तरेण निरूपितम् । तदाह—सिद्धशब्देति । ननु 'लुयते केदार' इति प्रयोगे
सति किमर्थं णिचप्रत्ययघटितप्रयोगादरोऽत आह—सौकर्येति । 'लुयते केदार' इति कक्षायां
स्वत एव प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रकृतिरिति सौकर्यप्रतीतिमात्रं, पञ्चम्यान्तु क्षेमार्थमपि प्रयो-
जकव्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लाभादेतदाह इति भावः । प्राकृते—प्रयोगान्तरे
प्रकृतिवाच्ये व्यापारे । अपारोपितप्रेषणपक्षमाह—अपर इति । लुनन्तमिति । स्वयं
द्विधाभवने प्रवृत्तं केदारं कविता क्षेमाय प्रयुक्ते इति निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कक्षा, इह तु स्वत
एव द्विधाभवने प्रवृत्त इत्येतावदेव न, किं तु प्रयुत स एव कवितारं प्रयुक्ते इति प्रयोज्य-
त्वाऽभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाऽधिकः सौकर्यातिशय इति भावः ।

लावयति केदारो देवदत्तेनेति । अत्र 'लावयती'ति पाठस्तु केलकप्रमादात् । ग्रन्थ-
कृद्भयमाणसिद्धान्तरीत्याऽनेनारम्भेवदप्राप्तेः । यद्वाऽकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मध्यमानस्या-
ऽत्रत्यपूर्वपक्षिणो मतेऽनुपबन्धयमाणरीत्या कर्मवद्भावाऽप्राप्त्या तथोक्तिः । नन्वेवमत्रैव कर्म-
वद्भावाऽप्राप्तिविषयेऽस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं 'कर्मवद्भावात् सिद्ध'मित्युक्तिरिति चेन्न ।
अत्रत्यकर्मपदस्य कर्मसंज्ञाबोध्यार्थपरत्वेन तदतिरिक्तस्य देवदत्तरूपस्य फलाशयस्य तत्त्वे-
नैतदप्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु 'गतिबुद्धी'तिविषयान्तेत्यव्ययत् । कर्तृकर्मैतरकर्माऽभावा इति
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या त्वात्तन्नेपदं भवत्येवेति दिक् । पुनरिति । देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्या-
ऽविवक्षायां केदारे तत्किंप्रयोजकत्वस्याऽप्यप्रतीती देवदत्तव्यापारस्याऽप्यप्रतीतेर्द्विधा-
भवनमात्रे लावयतिरिति भावः । 'स्थकमारोहयति मनुष्या'मिति प्रयुदाहरणेनायमपि प्रकारो
माध्यकृता ज्ञेयः । प्रदर्शितेति । 'हर्षादिभि'रिति शेषः । न तु तत्रापि कर्मवद्भावविषयत्वे

न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'यक्चिणोः प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्येते अत्र यक्चिणौ—'यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिणाश्रित्वा मुपसङ्गधानं' मिति ।

यस्तर्हि न हेतुमणिण्च, तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । उत्पुच्छयते पुच्छं स्वयमेव । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन—'यक्चिणोः

प्र०—प्रक्रियाश्रयणे 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा हि—लावयति केदारं देवदत्त' इत्यत्र यस्मिंलावयतौ धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधा-भवनलक्षणा क्रिया, तस्मिन्नेव धातौ तादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं 'लावयते केदारः स्वयमेव' इति । द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन्नारब्धं सम्भवतीति प्रदर्शिता, न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति । लावयतौ केदारस्य कर्मत्वाऽभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाऽभावात् । यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णोरात्मनेपदमेव नान्य' इति नियमार्थमेतदित्यर्थः । उदपुपुच्छत पुच्छमिति । कथं पुनरत्राऽणौ कर्म विधत्ते यावता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः ? अत्राहुः—अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः, पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रयत्यः । ततो

उ०—तत्तात्पर्यमिति भावः । एवं आश्रयारोपितप्रेषणपक्षाऽज्ञानेनात्राऽयं पृथपक्ष इति ध्वनितम् । वस्तुतो निवृत्तप्रेषणतृतीयकक्षामावाय तत्संभवः । द्विधाभववानुकूलव्यापाररूपार्थोपस्थितौ तत्प्रतिपादकव्यवस्थान्तरयोर्द्वयोरपि शब्दयोरेकस्थित्यवशिष्टत्वात् समानधातौ कर्मणा तुल्य-क्रियत्वस्य ज्ञानसत्त्वात् । न चैवं 'लावयति केदारो देवदत्तेने'ति द्वितीयकक्षायामपि कर्म-वद्भावापत्तिः । 'व्यापारव्यधिकरणफलवाचकानां नेत्यर्थक'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इति वचनेन तद्व्याप्तेरिति दिक् । परे तु तत्र पक्षे द्वितीयकक्षैवोदाहरणं वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या । तदुच्यते—न तु तस्यामितीत्याहुः ।

भाष्ये—यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । नियमस्य सजातीयपेक्षत्वेन प्रत्ययान्तरस्यैव वारणाच्छिन्नविधिनिवृत्त्यर्थमिति नोक्तम् । एष दोष इति । यद्विपरिहाराय ख्या नियमार्थत्वं व्याकभावेते स यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थो दोषो नेत्यर्थः । एवं चाऽयुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः । यामतेति । एवं आश्रयस्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाभावेन तत्र कर्माऽभाव इति क्रिय-मात्रेणैव यथादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति, अनेन नियमस्य प्राप्यभावादिति भावः । उदसन-क्रियामिति । यद्यपि णिङ्पदस्यैव पुच्छपदं तत्समवेतक्रियापरं न केवलमित्यव्ययतप्रयोगो

प्रतिषेधे शिश्रन्धिग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् यत्र नियतमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ।

आत्मनेपदस्य च ॥ ६ ॥

आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ।

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु ॥ ७ ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव ।

प्र०—यदा भ्रान्त्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चकमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा 'उदुपुच्छते'त्यात्मनेपदमेव शिङ्गन्ताद्यथा स्वादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते । गणयति गण इति । गणो ग्रावेव कर्म ग्रावेव कर्तृत्यस्य नियमस्याऽन्यापाराशिणश्चिण्यग्रन्थितिवक्तव्य एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्याचक्षत्वाभ्यर्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मवद्भावप्राप्तिर्यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते । गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तृरिव वर्तते । नैव दांपः । भागशोऽवस्थापनेऽपि गणिवर्तते । भागशोवतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थापयति । तत्राऽनुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्वायणौ

उ०—दुर्लभस्तथापि द्वास्त्रदृष्ट्या कर्मवान् अण्यन्तोस्तीत्यभिमानः । 'भूताया'मित्यनेन लुक्विषयप्रदं नम् । केचित्तु शिङ्गन्ताणि बीदमुदाहरणमित्याहुः । तत्र । 'यस्तर्हि न हेतुमणिमिति भाष्याऽसङ्गतेः । भाष्ये—अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । एवं च तेनैव नियमफलसिद्धेरनर्थकं सूत्रमिति भावः । ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके निग्रहणमेव न कार्यमित्यत आह भाष्ये—स चावश्यमिति । अनुच्यमाने इति । 'निग्रहण' इति शेषः । यत्र निषमोऽण्यन्ताण्यन्तस्थले । तत्रोऽन्यत्रेति । ययन्तैकविषये 'गणयति गण' इत्यादौ । प्रतिषेध इति । सूत्रेणाऽसिद्धेर्वार्तिके निग्रहणाऽभावाच्चाप्यदेव किञ्चिद्भवनं तेन चादिना कार्यम्, ततो नरं वार्तिके एव निग्रहणमिति भावः । गणयतीत्यत्र सकर्मकाऽकर्मकावस्ययोश्चमयत्रापि स्वार्थनिजेवेति बोध्यम् । कथं पुनरिति । एवं च यन्विषयोः प्राप्यभावात्प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः । भागश इति । भागशोऽवस्थानं च कर्मस्थमिति भावः । भाष्ये—आत्मनेपदस्य चेति । न केवलं यन्विषयोरेव, आत्मनेपदस्यापीत्यर्थः । तर्हि तदर्थमेवेदं सूत्रमस्तित्याह—आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं जगतामण्यन्त-

इष्यत एवात्रात्मनेपदम् । किमिष्यत एव, आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि ? इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् ? अद्याविति कस्येदं योर्ग्रहणम्, यस्माद्ययोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माद्ययोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ।

प्र०—तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । न चैतस्मादिति । नित्यत्वा-
रिण्याच्चः केवलानां पुरादीनां प्रयोगाऽभावादणौ कर्मणोऽसंभवाद्येरेति हेतुमरिण्याभो
ग्रहणम् । प्रविषेधोऽप्यद्याविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमरिण्या गणस्य
कर्मत्वं, हेतुमरिण्या कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्राऽनेनात्मनेपदं

उ०—कर्मतुल्यक्रिये कर्त्तव्येवात्मनेपदं, न तु पञ्चम्यकर्मतुल्यक्रिय इति नित्यपञ्चम्यन्तेऽयः कर्मकर्तारि
तत्तुल्यपदार्थमित्यर्थः । ननु सिद्धस्य पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् तत्प्रतिषेधार्थमत आह—
अणौ कर्मण इति । सिद्धकार्याणां प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः । विशेष-
णात्तरस्य त्वेवद्वयावृत्तिमात्रफलत्वे नोपयोग इति तन्नोक्तम् । उपलक्षणार्थं वा बोध्यम् ।

भाष्ये—इत्यत एवेति । कर्मवद्भावेनेत्यर्थः । एवं चेष्टयावर्तकता सूत्रस्य नोचितेति
भावः । एवं च 'गणयते गण' इत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्यम् । ननु 'गेरणा'वितिनियमसूत्राद्-
प्राज्ञो निर्णीतायां कथमिष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कते—किमिष्यत एवेति । स्वकारस्यापीदमिह-
मिष्याह—इष्यते चेत्यादि । नियमसत्त्वाकथं प्राप्तिरिति शङ्कते—कथमिति । नियम-
त्वैवाऽप्राप्तिरित्युत्तरम् । न चैतस्मादिति । पुरादिणिच् इत्यर्थः । ननु णिङ्गुत्पत्तेः पूर्वं
आतोर्बर्त्तमानत्वे कर्मणोऽपि संभवादाह—नित्येति । एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोग-
त्वैवाऽभावेन कर्ता च कर्म चाऽस्य नास्तीत्यर्थः । कर्त्तृति । दृष्टान्तात् । फलान्तरमप्यस्य
वक्ष्यते । तदाह—अणौ कर्मणोऽसंभवादिति । अस्य 'कथमत्रात्मनेपदं वार्थं' इत्यनेनाऽ-
न्वयः । नियमाऽप्राप्तेः । 'गणयति गण' इत्युदाहरणस्यावस्थाद्वयेऽपि पुरादिष्यन्तस्यैव
प्रक्रमात् । पुरादिष्यन्तप्रकृतिरहेतुमण्यन्तत्वे त्वेतस्युत्तरविषयतया पूर्वपक्षिणोऽपि तत्रात्मने-
पदत्वैवेष्टतया तत्राऽनेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह—योरितित्यादि । परं त्वेवोक्ति-
र्विकल्पा, भाष्ये तत्प्रक्रमाऽभावात् । 'चिति स्मृत्या'मित्यादि इदिकरणान्निमित्तपञ्चम्यन्तत्वेन
पुरादीनां ज्ञापनेति तद्विकल्पविषयमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तज्ज्ञापकमेव चिन्त्यम् । 'कुम्भि-
प्रवृत्तीनामिव तस्यापीद्विरस्योच्चारणमात्रार्थत्वात् । केवलं 'सुषेर्विशङ्कते' इति लिङ्गादित्येव-
पञ्चम्यन्तत्वं भाष्यकृद्वदति । यद्यप्याष्टनाद्वेति विकल्पितणिचोऽपि पुरादौ सन्ति, तथाप्यणाद-
कर्मकादित्यत्र हेतुमणिच् एव ग्रहणसंभवादिहापि सामान्यासाहचर्याच्च तथैवोचिमिति
तत्त्वम् ।

ननु शेषैवैवमर्थमत आह—न चानिर्दिष्टेति । यद्यपि प्रतिधोगिभूतात्मनेपदनिर्देशोवापि
प्रतिषेधः शक्यस्तथाप्यन्याऽंशानुक्तावाध्यानाधीक्यापि तच्च न स्यादिति विषयविशेषनिर्देशार्थं
कुण्डं सूत्रमपेक्षितमिति भावः । अन्वयार्थेति कर्मणि शेषे वनगुरुमत्येतिचडीसरवाकर्मनो-
ऽभावेन नैवमुदाहरणमत आह—कर्मोपलक्षणमिति । अन्येत्वेतज्ज्ञाप्यबलात्सूत्रस्य कर्मपदं
कलाभयपरं, न तु कर्मसंज्ञकपरमित्याहुः । एतदपि—'यन्'मित्येतत् बाटतमुदाहरणमपि ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—
स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थ-
क्रियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकश्चायम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो—‘भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपद’मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्र०—निवार्येत्यर्थः । इदं तर्हीति । न चाऽनिदिष्टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति
सर्वमेव सूत्रं क्रियते । वनगुल्मस्येति । कर्मोपलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य
शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाऽभावः । तस्मात्स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् ।
स्मरत्येनेमिति । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् ‘कर्मवदकर्म-
कारण’मिति वचनात्कर्मवद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य, कर्मान्तरसद्भावात् ।
तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवंजातीयकानामिति ।
येषामन्यन्तानां यत्कर्म तेषां अन्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मने-
पदं भवतीत्यर्थः । एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थोदुक्तं भवति । तेना-

उ०—उपलक्षणम् । तद्वहितोदाहरणस्येत्यर्थः । अकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मतैव ‘कर्मवद्भावा-
स्तिद्ध’मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि ‘गतिबुद्धी’तिसूत्रे ज्ञानसामान्याधिकानामेव
ग्रहणमिति स्मरयति योगे नाऽप्यन्तकर्तुः कर्मत्वप्राप्तिः, तथाप्येतज्ज्ञापयप्रामाण्याद्भाष्यानायक-
स्मरतेरपि तत्र ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् । एतदपीति भाष्ये । भाष्यानाथानां कर्तृस्थक्रिय-
त्वेन कर्मवद्भावाऽविषयत्वादिति भावः । तज्ज्ञापयतीति । प्रतिषेधप्रतिषोगिसमर्पकं सूत्रं
बोधयतीत्यर्थः । ‘एवं जातीयकाना’मिति । अस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थे ‘पश्यति राज्ञा
स्वयमेवेत्यत्रापि स्वात्त आह—येषामन्यन्तानामिति । कर्तृस्थभावक्रियत्वेपीति । अविना
सकर्मकत्वेपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये ‘एवंजातीयकाना’मिति अरितार्थमन्यथा ‘भवत्येषा’मित्येव
वदेत् । साक्षात् न कर्मवद्भावाऽप्राप्तिरित्येनेति बोध्यम् । तदाह—एवं चेति ।
स्वातन्त्र्ये संभवति विषयन्तरक्षेपत्वकल्पनाऽयुक्तेति भावः । प्रदर्शयन्ते इति । भागवत्प्रकाराः ।
न्यायं—‘विषयदर्शनं यत्र’ति वक्ष्यमाणम् । भाष्यं—‘यद्विदुषः’मितिसूत्रस्यम् । तमेव
न्यायमाह—विशेषेति । यत्र—कर्ममेवेन क्रियाजन्यफले, विशेषदर्शनं—रूपमेवदर्शनं तत्र
कर्मस्था, यथा पञ्चेरोदगरोटिकादौ, अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थः । यदा क्रियाकृतविषयेव यत्र कर्त्तरि
प्रत्यक्षोणाऽन्वधारणं तत्र कर्तृस्था, यत्र कर्मणि तत्र कर्मस्थेत्यर्थः । इदं केषांन्यमते । अन्ये
त्वेवं सति क्रियाजन्यअमादिकृतवैकल्याय प्रायेण सर्वत्र कर्तृयस्तीति पञ्चारेपि कर्तृस्थभाव-
कतापत्तिः । तस्माद्व्याप्तुवाच्या कलाऽसकृदा क्रिया कर्तृगतपि संबन्धविषयेन सध्येन द्रुष्यते
स कर्तृस्थक्रियः । यदातुवाच्यः सौंशः कर्मस्थ एव न कथमपि कर्तृस्थः स—कर्मस्थ-
क्रियः । यथा पश्चिं दादाविति वदन्ति । तदाह—अन्येषामिति । नन्वत्रापक्षे दशोः कर्मस्थ-

पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ।
अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ।

प्र०—रोहयते हस्तीत्यादावनेनैवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि—‘रुहिगेतिविशेषवचनः’
इति ‘यद्विस्तुपरं छन्दसी’त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एवं च कर्तृस्थक्रियत्वाच्चास्यत्र
कर्मवद्भावः । एवं चारुहते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं भाष्यं
च वाचमाना अवधीरणीयाः । तथाहि—

‘विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता’ ॥ इति ।

विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्स्थ्यं क्रियायाः कथ्यते । एतच्च कारण-
द्वयमारोहणस्य कर्तृत्वात् प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि—‘हस्तिनमारोहति’
‘वृक्षमारोहति’ ‘पर्वतमारोहति’त्यादौ कर्मभेदेऽपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते । न
चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया
प्रतिपाद्यते, न कर्मगता । केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाव्यमिति क्रिया-
ऽनुमीयते । सर्वाणि हि कारकाणि स्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपाद-
यन्ति । बहुवक्तव्यश्चायमर्थः किञ्चित् प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः ।

दर्शयते भृत्यान् राजेति । ननु कर्मान्तरसद्भावाद्वातनेनात्मनेपदेन न भाव्यम् ।
उच्यते—अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्याऽयमभिप्राय उच्यते—‘अस्यन्तावस्थायां ये
उ०—क्रियत्वापत्तिः, विषयत्वापत्तिरूपस्यावरणभङ्गरूपस्य वा फलस्य कर्मण्येव सत्त्वादिति

चेत्तत्त्वं, ज्ञानानुकूलव्यापार एव तदर्थं इत्याशयात् । ‘विशेषदर्शनं’मित्यस्य दर्शितावधारण-
रीत्याह—कर्मभेदेऽपि । नारोहणस्य—न तज्जन्यफलस्य । द्वितीयव्याख्यायासाह—न
चैतैविति । एवं च निर्वर्त्यविकार्यकर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षणः कर्मणि विशेषः । प्राप्ये तु न ।

‘क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥’

इति तल्लक्षणमिति भावः । अन्येषां मतेऽपि कर्मस्थक्रियत्वं निराकरोति—धातुना
चेति । ‘कर्तृगतैवे’त्यस्य कर्तृगामीत्यर्थः । ‘न कर्मगते’त्यस्य न कर्मगतैवेत्यर्थः । ननु
न्यग्भवनं विनोपरिगमनमसंभवीत्यत उक्तम्—‘केवलमित्यादि । अत एव हरिणाऽपि—
‘न्यग्भवनं न्यग्भवनं रहौ शुद्धे प्रतीयते’ इत्येवोक्तं, न तु रुहिणा प्रतिपाद्यत इति ।
नन्येवं सति भाव्यमैतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाद्वास्तिनः कर्मत्वाऽनापत्तिरत आह—बहु-
वक्तव्य इति । अर्थ भावः—न्यग्भवानानुकूलव्यापारस्य कर्तृत्वमेवे तदनुकूलतयाऽनुकूलो न गतं
तावत्त्वत्पारोहणीतिप्रयोगापत्तिः । उपरिगमनमपि धात्वर्थश्चेत्—तदेवास्तु, तावतैव इति न;
कर्मत्वोपपत्तेः, किं न्यग्भवमेवेति । उपरिगमनस्य संबन्धविशेषेण कर्तृत्वमपि सत्त्वाच्च कर्मस्थ-
क्रियत्वमिति भावः । नन्विदं । उपक्रमस्य कर्मान्तरनिवृत्तिपरवाक्येनाऽकर्मकाणामेवैतदुदाह-
रणत्वावगतेरिति भावः । अस्मादेवोदाहरणादिति । एवंजातीयकारणमित्युक्तिपरारम्भ
‘वस्माज्जोः प्राकर्म कर्ता चे’ति भाष्याच्चेत्यपि बोध्यम् । ‘प्राकर्म कर्ता चे’त्यनेन प्राप्तिस्थित-

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति ।
स तर्हि वक्तव्यः ?

न वा एयन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'एयन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्' । अन्य-
दत्राऽएयन्ते कर्माऽन्यो एयन्तस्य कर्ता । कथम् ? द्वावात्मानौ, अन्तरात्मा
शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखः दुःखे अनुभवति ।
शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनाऽन्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥६७॥

प्र०—कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति, यथा स्थलमारोहयति
मनुष्यानि । इह त्वएयन्तावस्थायां कर्तृणां भूत्यानां शौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मने-
पदम् । एवं च 'स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवे'ति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरणं
युज्यते ।

आत्मनः कर्मत्वे इति । यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च
विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः । नचेति । वस्तुत एवाऽत्र आत्मनेपदो न त्वेकस्यैव
कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः । अन्तरात्मेति । साङ्ख्यपक्षेऽन्तःकरणमन्तरात्मा, तस्यैव
कर्तृत्वसंभवात्पुरुषस्याऽकर्तृत्वात् । नैयायिकानां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा
विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखे इति । शरीरस्याऽचेतनत्वात्सुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं
संबध्यत इति व्याख्येयम् ॥६८॥

उ०—कर्मकर्त्रेतिदात्मनेपदोपयोगित्वं बोध्यते । तच्च कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने एवेत्याहुः ।
कर्तृकर्मणी इति । 'कर्तरि कर्म' इत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणमय यच्च यश्च
यदित्येकशेषेणाऽयमर्थो लब्धः । प्रत्युदाहरणं युज्यते इति । 'सिद्धान्ते' इति शेषः । 'स्थल-
मारोहयती'त्यत्राऽपि स्थलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात् ।

भाष्ये—आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेध इति । अप्यन्ते कर्मण आत्मनो एयन्ते कर्तृ-
त्वेनाऽप्यन्तावस्थास्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावेन आत्मनेपदस्यैतत्प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य
इत्यर्थः । भाष्योदाहरणे 'आत्मानं'मित्युभयान्वयि । वस्तुत एवेति । अयं भावः—शरीरात्मा
कर्म । 'अहं काण' इत्यादिब्यवहारेण शरीरेऽपि लोकानामात्मप्रत्ययच्छरीरात्मेति न
विकल्पम् । अन्तरात्मा कर्ता, शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनभ्युपगमादिति भावः । नभ्यन्त-
रात्मा पुरुषः, सोऽप्यकर्तृत्वं साङ्ख्यादिमतेऽत आह—साङ्ख्येति । तस्यैवेति । तन्मते पुरुषस्य
पुष्करपलाशवृक्षैर्लपत्वेन कर्तृत्वाद्यनामयत्वादिति भावः । पुरुषस्य—जीवस्य । भाष्ये आत्म-
इत्यस्यैव मानमाह—अन्तरात्मेत्यादिना । तत्कर्मिति । यमाऽधर्मरूपं, 'यत्पूर्वसंज्ञितं कर्म
तत्फलं पादादिसौख्यानुभवती'ति लौकिकव्यवहारात् । 'पूर्वकृतं कर्म मामाधिकरूपेण बाधते'
इति व्यवहारारण्येति भावः । शरीरात्मनः कर्म—वेद्यादिरूपं सुखदुःखजनकम् । एकस्यै-
वाऽऽत्मनः कर्तृत्वात्तरे कर्तृत्वं स्ववभिधातमेति सिद्धान्ताभावः ॥६९॥

स्वरितमितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितमित इति किमर्थम् ? याति वाति द्राति प्साति । 'स्वरितमित' इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति ? 'कर्त्रभि-

प्र०— स्वरितमितः इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्वा-
च्यते । पचते-पाचयतीत्यर्थः । यजते-याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भातूनां प्रकृतिरेष
यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवति । यदा तु प्रकृत्यानभिहितं
संविधानं तथा नदभिधानाय शिजुत्पद्यते,—पाचयतीति । यदा 'शिचश्चे'ति श्यन्ता-
वात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने श्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया, यथा 'राजा
पाचयते' इति । 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल'इत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष

उ०— स्वरितमितः । ननु 'राजा प्रयाति' 'सेना प्रयाती'त्यादौ क्रियाफलस्य जयस्य कर्तृ-
गामित्वतद्भावबोधनेन यात्यादिभ्यामुक्तये 'स्वरितमित' इत्यस्यावश्यकत्वेन भाव्यमनु-
पपन्नमत आह—इदमिति । अत्र केचित्—क्रिया—कृष्णधारार्थस्तत्फलके कर्तुःप्रयोजक-
कर्तुरभिप्रायेऽभिप्रायमूलके प्रयोजककर्तृभ्यापारे आत्मनेपदमित्यर्थादिति भावः । संवि-
धानं—कृष्णधारार्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्तनावयो भ्यापारः । यजेदेत्यादौ च कृत्विक्प्रवृत्त्यनुकूलो
वज्रमानभ्यापार एव भावार्थः । सर्वोपपन्नक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलभ्यापार एव संविधानशब्द-
वाच्यः । तेन 'यजेत पशुकाम' इत्यादौ यजनान्तर्गतस्तोत्रशंसनरूपहोतृभ्यापारप्रयोजक-
भ्यापारकर्तुरभ्यर्थोरपि पशुना संगन्धःस्यादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानभ्यापारवद्यावद्य-
उद्यर्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाऽभावेन संविधानत्वाऽभावादित्याहुः । परे तु संविधानं—सामग्रीसंगठन-
कर्ममित्याहुः । ननु विह्वित्याद्यनुकूलभ्यापार एव पचत्याद्यर्थो न तु तद्धिमितं संविधान-
पीत्यत आह—अनेकार्थत्वादिति । तस्य द्योतकमिति । अनेन तस्य विशेषणार्थं सूचयति ।
संविधानविषय एककर्तृकः पाक इत्यर्थः । परे त्वनेकार्थस्य धातोरन्नाऽयमेवार्थ इति
बोधनमेव द्योतकत्वं, तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तदाह—यदा त्विति । 'हेतुम-
तीति प्रत्ययार्थनिर्देश' इत्येव सिद्धान्तः । अत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वम् । तदाह—
तदभिधानायेति । किं च यात्यादीनां संविधाने वृत्त्यभाववादिनां तत्र निजानापत्त्या निजि-
न्नायके वाचकतापक्ष एवावश्यक इत्याशयः । नन्वेवं श्यन्तादात्मनेपदं न स्यात्, शिचा
संविधानस्य बोधितत्वादत आह—यदेति । तस्य—श्यन्तस्य । नन्वयमर्थः सूत्राऽनाकरोऽत
आह—कर्त्रभिप्राये इत्यादि । तदुक्तम्—

'कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

तथाभूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यवः ॥' इति ।

क्रियाभेदः—संविधानलक्षणः । तत्कर्त्ता—संविधानकर्ता ।

प्राये क्रियाफल' इत्युच्यते, सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञास्यामो 'येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं

प्र०-उपलक्ष्यते । क्रीणीष्व षपते घत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेषु रायर्थोऽवगम्यते । स्वरितवित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभावाद्बर्तन्ते, नान्ये धातव इति स्वरितविद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यानम् । अन्ये त्वाहुः—स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं, परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता, लौकिके प्रयोगे स्वरितविद्विषयैव, न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितविद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम् । एवं 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति पक्षे आत्मनेपदाऽभावः । 'स्वामिदासौ पचत'इति क्रियामात्रविज्ञायां परस्मैपदम् । यदा तु स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा 'स्वामिदासौ पचते' इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति सर्वत्र संविधानस्य संभवासर्वत्र च स्वार्थाऽनुष्ठानसंभवादिति भावः । येषामिति । संभवे

उ०-

‘केषां कित्कर्त्रभिप्राये णिवा सह विकल्पते ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥’ इति च ।

केषांचिद्वातानां—स्वरितानां, केषांचिद्वादिनामिति वा । एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् । विकल्पाऽङ्गीकारे शिष्टप्रयोगात्प्रमाणत्वेन दर्शयति—क्रीणीष्वेति । ‘षपत’ इति पाठः । अत्र पक्षे प्रत्याख्यानभाष्यं बोधयति—स्वरितवित एवेति । सम्बन्धं पक्षो न भाष्य-संमतः, प्रत्याख्यानभाष्ये ‘सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद्भ्य आत्मनेपदं न चैतेषामुभयमस्तीत्युक्तेः । तत्र ‘सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्तीत्युपक्रमादुभयाभाषोऽकर्त्रभिप्रायस्याऽभावप्रयुक्तो कल्प्यते । असंविधाने एषां वृत्तिर्नास्तीति तु वक्तुमशक्यं, देवदत्तो गच्छतीत्याद्यनापत्तेः । तस्मादुत्तरव्याख्यैव युक्ता । तत्र हि यात्यादौ तत्फलस्य सर्वदा कर्तृगा-मित्वमेव विवक्षितम्, न तु परगामित्वमित्वस्य सुवचत्वात् । प्रतीयते च तथैव यात्यादौ । एवं च ‘न नैषां कर्त्रभिप्रायं चेत्यादिप्रतीकस्यैयदोपि चिन्त्य एव । ‘चिनुते’ इत्यादि-प्रयोगाद्वान्तर्भावितव्यर्थतयोपपाद्याः । प्रकरणादिकं च तात्पर्यं ग्राहकम् । कदाचित्परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीत्या तस्याऽऽवश्यकत्वाच्च । न च ‘तेना प्रयाती’त्यादौ यात्यादीनामपि परामित्वफल-त्वमस्त्येवेति वाच्यम्, भाष्ये ‘च’अवगणेन कर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्र ज्ञादादिफलमुभयामिप्रेतमिति न तथेति भाषादित्यवचेराह—अन्ये त्वाहुरिति । स्वार्थं य इति । यः स्वार्थं क्रियामारभते तत्र—तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सुते कर्तृगामित्वं कर्तुं षपकारकत्वम्, न तु संयोगः, समवायो वा, ‘चित्तवा यजेत पशुकाम’ इत्यादौ तद-भावात् । एवं च क्रियैव फलद्वारा कर्त्रर्थेति फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाकर्तृ आत्मा कोकतो वा यदुद्देशेन क्रियामवृत्तिरवगता । तद्यथा पश्यादौ कोकतोऽवगतम्, यज्यादौ च स्वर्गादि श्रुत्याऽवगतम्, न दक्षिणादिकपमिति बोध्यम् । परार्थेति । यात्यादिषु तु परार्थत्व-विवक्षेव नास्तीत्यतो न बोधः । स्वार्थेव परार्थत्वोभयविवक्षावतां वादनां स्वार्थत्वविवक्षानां

भवती'ति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा-
जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितजितः पठिता य उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं
चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ।

प्र०—व्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे प्रकारे कार्यविधानाय विषयनिर्देशः
क्रियते इति भावः । न चैवामिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।
अथवा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः, नैतेषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः ।
तथाजातीयका इति । प्रकारमात्रे धातुं विधाय प्रकारवति जातीयविहितः । अथेति ।

उ०—तदनाविति सूत्रार्थः । उभयं च स्वरितनित्वेवेति न दोषः । विवक्षानिमित्ता स्वार्थपरा-
र्यत्वेऽप्यवयवः । विवक्षेत्यनेन 'कमलवनोद्गाटनं कुर्वते ये' इति सिद्धम् । अत एव 'स्वामिदासी
पञ्चत' इत्यत्र क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य शब्दबोधे
भाजमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षाऽभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति च । आत्मनेपदादि-
समभिधेयाहृतधातोः स्वरितनितः कर्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणैति बोध्यम् । केचित्तु नेदं
शब्दबोधविषयः, अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषयः, तथैवानुभवात् । 'किमथां क्रिये'ति
विचारे कर्त्तृपरार्थफलकत्वम्, कर्त्तृ स्वार्थफलकत्वं मनसा बुध्यते । एवं चैव परार्थत्वमेव
परस्मैपदनिमित्तं, कोटिद्वयातिरेकेण तृतीयकोटिरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तं
न तु कर्त्रभिप्रायमिति । 'स्वामिदासी पञ्चत' इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपास्तत्त्वम्,
स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणाऽऽत्मनेपदवत् । कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चाऽऽरोपितानारोपित-
साधारणं मानसबोधविषयस्तदादिहेतुः । अत एव 'परार्थारम्भे तु परस्मैपद'मित्युपक्रमे
कैयटेनोक्तम् । वस्तुतः 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते । तद्वाचकाद्गातो-
रात्मनेपदं, विहित्यनुकूलसाधनविनियोगार्थत्वे तु परस्मैपदम् । एतच्च हरिप्रभ्ये स्पष्टमिति
भञ्जुषायां निरूपितम् । भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिच्छातुः । नन्वेवं विवक्षाऽतिप्रसक्त्यत
आह—स्वरितविद्विषयैवेति । नन्वेवं 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'त्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मनेपदं
स्थातु आह—पञ्चभिरिति । 'पञ्चभिर्हलैः'रित्युपपदगम्यत्वात्तस्येति भावः । ननु स्वामिदास-
योर्गुणपदकर्तृत्वविवक्षायां स्वार्थवृत्तिप्रयुक्तात्मनेपदस्य दासेनाऽवयवाऽभावापरार्थत्वप्रयुक्त-
परस्मैपदस्य स्वामिनाऽवयवाद्वाप्येदस्य विषये पचेत्तिरुक्तस्य प्रयोग एव न स्थातु
आह—स्वामिदासाविति । क्रियामात्रेति । वस्तुतः उपपत्त्यन्तरमत्रोक्तम् । सर्वत्रेति । सर्व-
धातुवित्त्वर्थः । भाष्ये—'सर्वेषां'मित्यस्यापि—सर्वधातुनामित्यर्थः । संभवे इत्यादि । एवं
च यत्र धातौ 'कर्त्रभिप्राय' इत्यस्य व्यावर्त्यसंभवस्तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'अकर्त्रभि-
प्राय'मित्यस्य कर्तृभिन्नाऽभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वथा कर्त्रभिप्रेतमेवेति
व्यावर्त्याऽभावात्तेषां बोधाहरणत्वमिति भावः । नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । क्रियामात्रवृत्ति-
त्वादिति भावः । एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसंविद्धम् । अकर्त्रभिप्रेतक्रियाफलाऽभावस्यैव

अथाऽभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? 'स्वरितञितः कर्त्राये क्रियाफल' इतीय-
त्युच्यमाने यमेव संप्रत्यये क्रियाफलं तत्रैव स्यात्—लृञ् लुनीते, पूञ् पुनीते ।
इह न स्यात्—यञ् यजते, वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति । 'अभि'रामुख्ये वर्तते, 'प्र' आदिकर्मणि । तेन यं चाऽभिप्रैति, यं
चाभिप्रैष्यति, यं चाऽभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति ।

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इति किमर्थम् ? पचन्ति भक्तकौराः । कुर्वन्ति
कर्मकराः । यजन्ति याजकाः । 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्युच्यमानेऽप्यत्र

प्र०—कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिद्धयत्येव विवक्षितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति ।
केचिदाहुः—वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्येऽपि प्रधानात् ।
तस्मादयमर्थः—द्विविधं यागादिफलं, दृष्टमदृष्टं च । दृष्टम्—अन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधा-
दिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्र—पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम् । इतरत्तु विधुर-
प्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाऽप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न
स्यात् । अभिप्रग्रहणात् तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्या-
ध्यवस्यति क्रियारम्भे तदाऽऽत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते । वपत
इति । 'केशश्मश्रु वपत' इत्यत्रैवाऽऽसन्ने फले स्यात् । 'धान्यं वपत' इत्यत्र तु विप्र-
कृष्टे फले न स्यादित्यर्थः । यं चाभिप्रागादिति । 'अयष्टे'त्यादौ । एतत्तु कालनिर्देश-

उ०—भाष्यतो लाभादिति कश्चित् । प्रत्यययोः पौनरुक्त्यं परिहरति—प्रकारमात्रे इति । केचित्तु
तथाकारितिरिति बहुव्रीहे'जोत्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति उमाहुः । नन्वभिप्रपूर्वकैतेरिच्छायां कृत्वान्न
कथं तदाक्षेपोऽत आह—कर्त्रायमिति । स तु न तत्र विवक्षित इति भावः । केचिदिति ।
'संप्रत्येती'ति भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः । यद्यप्यपिबधौ कालसंबन्धो नास्ति तथापि
कालोदासीनाः प्रत्यया आक्षिप्यमाणकालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण 'कालसामान्ये'
इत्युक्तम् । तस्मादिति । संप्रतीति क्रियाफलविशेषणं संप्रतीत्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-
कालिकमित्यर्थः । तच्च दृष्टमेवेति भावः । तद्वन्नयम्वहयति—इह न स्याद्यजत इत्यादि ।
विधुरः—विरोधी । प्रत्ययः—कारणम् । तदुपनिपातः—तत्प्राप्तिः । कीर्तनं कर्मनाशा-
च्छल्परूपै-करतोबापारगमन-विस्मवादिरूपविरोधिकारणसामिध्ये विनाशसंभवादिति भावः ।
विप्रकृष्टत्वं—कालान्तरभावित्वम् । अभिप्रग्रहणात्त्विति । तदभावेऽवश्यभावित्वं संनिहित-
त्वमेव च प्राधान्यं गृह्येत । सति तु तस्मिन्निबोधेऽवश्यकलक्षणप्राधान्यविशेष लाभ इति
भावः । क्रियारम्भे यदा कर्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्य-

१—'आ' इत्यर्वागर्थे, 'प्र' 'परा' इत्येतस्य प्रतिलोभ्यम्, 'अभि' इत्याभिमुख्यम्' इति निबन्धे वाच्यः

२. १. १. २—'अककरा' पा० ।

प्राप्नोति । अत्रापि हि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गा
लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एवं तर्हि
'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्युच्यते, सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति, तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति' । न चान्त-
रेण यजि यजिफलं वर्षि वा वषिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजि
गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ॥७२॥

५०—प्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्राऽप्राप्तेर्निमित्तमस्ति । पादिकमहर्गति । पादो भूतिरस्येत्यत्रार्थेऽ-
समासे निष्कादिभ्यः' इति ठक् । न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिकलं यागमन्तरेण
भवति, तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात् । याजका इति । प्रतिग्रहेणाऽपीति भावः । तथा च
हरियोक्तम्—

‘यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभानि प्रयोजनम्’ ॥ इति ॥७२॥

७०—शब्दः । एवं च तदर्थोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यम् । इदमेवाऽभिप्रेत्य
वक्ष्यति—अभिरामिमुख्ये प्र आदिकर्मणीति । आद्यत्वं चाऽऽभिमुख्यगतम् । आद्यमाभि-
मुख्यं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति शिक् । ननु वपनस्य केशकर्तृत्वरूपं फलमप्यवहितमेवेति
कथमिहाऽप्राप्तिरत आह—केशेति । धान्यं वपते इति । बाजविक्रणार्थोऽत्र वपतिरिति
भावः । भाष्ये—तेन यं चेत्यादि । अत्राऽभिप्रतिः संबन्धमात्रे । एवं च येन फलेन संप्रति
कर्त्ता संबद्धो, येन च संबद्धो भविष्यति, येन च संबद्धोऽभूत्सर्वप्राप्तमनेपदं सिद्धं, कर्तारम्भे
तस्यैव स्वसम्बन्धित्वेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽलाविष्ट देवदत्त' इत्यादौ । भाष्ये—
अत्रापि हीति । न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यानीति वाच्यम्, 'अविश्वयापारवचन-
यजेरारम्भो 'होता भविष्यामीत्यादिप्रतिवचनं, तदुद्देश्याश्च याव एवेति भावः । पादो
भूतिरस्येति । पादभूतिसंबन्धि दिनमित्यर्थः । दिवसस्य तां भूतिं लप्स्यामह इति तात्पर्यम् ।
भाष्ये—सर्वत्र चेति । 'नहि प्रयोजनमनुद्दिश्येति न्यायादिति भावः । प्रकर्षेति । अन्वय-
कर्मण्यत्वं प्रकर्षः । 'साधीय' इत्यस्य क्रियाफलेनाश्वयः । 'अनश्वयस्य क्रियाफलं यत्र संवि-
धानकृते भाष्ये सति कर्तारमभिप्रैति तत्र तद्व्यावृत्त्यर्थ' इति भावः । किं तत्साधीयः
क्रियाफलं, तत्राह—न चान्तरेणेति । यद्यस्यादिकलमन्तरेण यजिक्रियां न च—नैव लभन्ते
तदित्यर्थः । गद्यादिषु च तद्व्यतिरेकं दर्शयति—याजकाः पुनरित्यादिना । तद्व्याचष्टे—
नहीति । यद्यपि दानादिनाऽपि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वाद्-
न्यस्यलभ्यत्वमिति भावः । तदुद्देशेन—विशेषोद्देशेन । एवं च 'क्रियाफल'शब्देन तदेव व्याक-
रमिति भावः । कारिकायां 'वसिद्धयर्थं पचादय एवारभ्यन्त' इत्यश्वयः । एवकाराभ्याहारश्च
बोध्यः ॥७२॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ १ । ३ । ७८ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव, द्विद्यते रज्जुः स्वयमेवेति† ॥ एवं तर्हि 'शेषे' इति वक्ष्यामि ।

सप्तम्या चेत्यप्रकृतेः ॥ २ ॥

सप्तम्या चेत्यप्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते ड्ववन्ते‡ ।

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

कर्तृग्रहणमनुपराध्यम् ॥ ४ ॥

अनुपराध्यमेतत्स्यात्× । इह मा भूत्—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेवेति ॥ सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं—'शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध' इति । नैष दोषः । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' [१. ३. १४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिदानी-

प्र०— शेषात्कर्तरि । भिद्यते कुसूल इति । कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशेऽपि स्वाग्रयं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मशास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधायुपयोगादशेषत्वात्परस्मैपदाऽभावः । सप्तम्या खेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्तकिङ्चयः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । अनुक्रियते इति । 'अनुपराभ्यां कृष्' इत्येतदशेषार्थ-

उ०— शेषात्कर्तरि । भाष्ये—अर्थे—कर्मकर्तृक्ये । प्रतिषेध इति । 'परस्मैपदस्ये'ति शोः । कार्यातिदेशो कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्मनेपदं सिद्धयत्येवेत्यत आह—शास्त्रेति । वस्तुतः कार्यातिदेशेऽप्युपदेशदेश एव देशः, तस्य शास्त्रातिदेशानतिरेकश्चेति न शेष इति बोध्यम् । नन्वेवमपि विशेषविहितेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादत आह—स्वाग्रयमिति । अकारि-ताभ्यमेव हि बाधकत्वे बीजम् । अतिदेशस्य युगादिसंपादनेन चरितार्थ इति भावः ।

† कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः १. १. ८०; भावकर्मणोः १. १. ११.

‡ भृशुदीचकित आत्मनेपदम् १. १. १२. × अनुपराभ्यां कृष् १. १. ७९.

वर्तिष्यते, 'शेषात्कर्तरि कर्तरी'ति । किमिदं 'कर्तरि कर्तरी'ति ? कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥७८॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ १ । ३ । ७६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु विधानम् ॥ १ ॥

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृञादिषु परस्मैपदं विधीयते । प्रतिषिद्धयते तत्र परस्मैपदं 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवती'ति* ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र०-सारब्धम्, गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले च परस्मैपदार्थम् । तत्राऽसतीह कर्तृ-
ग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति कर्तृग्रहणे कर्तरश्च शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य
चाऽनुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति ॥७८॥

अनुपराभ्याम् । तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति । अयमभिप्रायः—अशेषात्कृञः
पूर्वण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन प्रविप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात्करोतेर्मात्रेण विधि-

उ०-आन्वे—शेष इति । एवं च 'भावकर्मणो'रिति नियमे उपपुक्त्वाच्चाऽयं शेष इति भावः ।
अनु प्रकृतिनियमेऽनुवाचक्यादिभ्यो व्यावृत्तं परस्मैपदं शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह—
प्रत्ययनियम इति । अशेषं दर्शयति—गन्धनादिष्विति । एवं च गन्धनादौ प्राप्तमात्मनेपदं
यथा बाधते तथा सति कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि तद्भाषेतेति भावः । सति त्विति । इह करणं
हु स्वार्थमिति भावः ॥७८॥

अनुपराभ्यां । आन्वे—प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदमिति । 'स्वरितजित आत्मनेपद'-
मिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनाऽधाऽन्यत्वेत्यवगतेरिति भावः । अत एव 'प्रतिषिध्यते' इत्युक्त्वाऽग्रे
'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवती'त्युक्तिः संगच्छते । अनु तिषादिसूत्रेण सामा-
न्यतः प्राप्तानां 'स्वरितजित'इतिनियमे तदपवादतयाऽनेन परस्मैपदविधानेन कात्मनेपद-
मापाद्यते ? कर्त्रभिप्रायादावनेन परस्मैपदविधानान्, अन्यत्र 'शेषा'दितिनियमेन व्यावर्तित-
त्वात् आह—अयमभिप्राय इति । तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादावेव
'तिसस्ती'त्यस्य प्रतिप्रसक्तविधौ व्याघादिति भावः । प्रतिप्रसूयत इति । 'क्रमेण नियम'
इति पक्षे इयं शङ्केत्यर्थः । मौलेन—सर्वेषां मूले स्थितेन 'तिसस्ती'त्यनेन । 'वा क्यश्च'
इत्यतो 'युद्धय' इत्यत्र बाग्रहणानुवृत्तिः । नन्वेनेन निषेधेन नियमाऽपाकरणेपि पुनर्मुक्तविधेः

* स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १, ३, ७२,

तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'अप्रतिषिद्धत्वात्' ।
नह्यात्मनेपदं प्रतिषिद्धयते । किं तर्हि ? परस्मैपदमनेन विधीयते ।

न वा द्युतादिभ्यो वावचनात् ॥ ३ ॥

नवैष दोषः । किं कारणम् ? 'द्युतादिभ्यो वावचनात्' । यदयं द्युता-
दिभ्यो वावचनं करोति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न परस्मैपदविषय आत्मनेपदं
भवती'ति ।

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रिया-
फल आत्मनेपदं भवति, कर्तर्यनुपराभ्यां कृजो ने'ति ॥ सिद्धयति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वा'-
दिति । परिहृतमेतत् 'न वा द्युतादिभ्यो वावचना'दिति ।

अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं
भवती'ति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन बाध्यते । यथैव तद्वात्मने-
पदेन परस्मैपदं बाध्यते, एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते ॥७६॥

प्र०-वाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः । विधीयत इति । नियमाऽपाकरणद्वारेण प्रति-
प्रसूयते इत्यर्थः । नवेति । 'शुद्ध्यां लुङी'त्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपद-
प्रतिप्रसवादुभयस्मिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिलिङ्गं परमैपदप्रतिप्रसवे आत्मने-
पदाऽभावस्य । आत्मनेपदनियमे वेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः
प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हीति । आत्मनेपदाऽपवादः परस्मैपदं विधीयते,
न तु प्रतिप्रसवद्वारेणाऽनियमः प्रतिपाद्यत इति भावः ॥७७॥

उ०-प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह-साक्षादिति । तन्निषेधे हि शेषत्वाच्छेषाविति निषङ्गा-
त्ताऽनियमप्रसङ्ग इति भावः । विधीयत इति । न क्रमेण नियमः, '६ तु सर्वं' प्रकरणं
द्युगपदेव नियामकमिति भावः । जनेन निषमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यज्ञान-
सङ्कोचकता चेति ध्वनितम् । भाष्येऽप्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यत इत्युक्त्या विधिमुखप्रवृत्तिः
सूचिता, निषेधमुखेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य बाधत्वाद्वाध्यते इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ॥७९॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुम्भ्यो णेः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणां किमर्थम् ? सकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्थं वा ॥ ८६ ॥

अणवकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात् ॥ १ । ३ । ८८ ॥

अणवकर्मकादिति चुरादिणिचो एयन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥ १ ॥

अणवकर्मकादिति चुरादिणिचो एयन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ।

यदि तर्ह्यत्रापीष्यते—‘अणि’ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? अकर्मकग्रहणमयन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाऽक्रियमाणेऽणिग्रहणे कस्याऽकर्मक-

प्र०— बुधयुधनशजनेङ् । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा अनुपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति, अन्तर्भावितव्यथो वा प्रयोग्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । वाशब्दार्थः । तेनाऽकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम्, चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अणवकर्मकात् । अणविति । शिमात्रस्य पयुदासाच्चुरादियन्तो योऽकर्मकचित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्वेतुमयन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणावित्यादिवार्तिकमारब्धम् । चुरादिणिचो एयन्तादिति । चुरादियन्ताद् द्वितीयद्वेतुमयन्तादित्यर्थः । अकर्मकग्रहणमिति । ‘अण’वित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति ‘आरोह्यमाणं प्रयुक्ते आरोहयन्ते’ इत्यत्राऽनेन मा भूत्परस्मैपदम्; तथापि प्रयोजनान्तरसम्पत्तिरिति भाष्यकारो दर्शयति ।

उ०— बुधयुध । नलरस्त्रेण सिद्धिमाशङ्क्य पतिहरति—भाष्ये—बुधादिधिविति । नन्वकर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विरुद्धमत आह—अकर्मका अपीति । प्रकारप्रयेण तेषां सकर्मकाणां सकर्मकरवमिति भावः । नन्वकर्मकाणां सकर्मकतादुपायामिवाऽप्राप्तवाविशेषः । अचित्तवत्कर्तृकतायामपि निषयर्थत्वसंभवाद्वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह—चाप्ये इति । अचित्तवत्कर्तृकार्थमिति । अचित्तवत्कर्तृकाऽकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अणव । ननु यतो जैरात्मनेपदं ततः प्रागवस्थाऽणिपक्षमाद्येति न दोषोऽत आह—शिमात्रेति । प्रत्यासत्तिमज्जाननस्य साद्वैत्यर्थः । ‘चुरादिणिचो एयन्ता’दिति सामानाधिकरण्ये वैचिकिरण्ये चाऽनन्वयोऽत आह—द्वितीयेति । आरोहयमाणमिति । निवृत्तेऽप्रपञ्चतुर्थः ।

ग्रहणां विशेषणां स्यात् ? 'ये'रिति वर्तते*, 'यन्तविशेषणम्' । तत्र को दोषः ? इहैव स्यात्—चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात्—आसयति शाययतीति ।

सिद्धं त्वत्स्मिण्णाविति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अतस्मिण्यौ योऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ।

सिद्धयति । सूत्रं तर्हि मिथ्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम् 'अणावकर्मकादिति चुरादिणिचो यन्तात्परस्मैपदवचन'मिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं शेषग्रहणम् । यस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥८८॥

न पादभ्याङ्ग्यमाङ्ग्यसपरिमुहुरुचिन्तितवदवसः ॥ १ । ३ । ८९ ॥

पाटिषु घेट उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्र०—सिद्धं त्वत्स्मिन्निति । तच्छब्देन हेतुमणिगन्निर्विरयते । तस्यैव पूर्वसूत्र उपादानाद् बुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात् । तेनायमर्थः—अहेतुमण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृ-
कश्च तस्माद्धेतुमण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । तेन 'चेतयती'त्यत्रापि सिद्धयति । यस्माण्येति । एतच्च 'हेरणा'वित्यत्रोक्तं, तदेव पुनः प्रकृतोपयोगाद् भाष्यकारेण स्मारितम् ॥८८॥

उ०—क्षेयम् । ततो हेतुमणिम् । प्रयोजनान्तरमपीति । अस्तुतस्तादृशप्रयोगानभिधानमिति भाष्यास्तथ इत्यन्ये ।

तस्यैवेति । यद्यपि 'यस्माण्येः प्रा'गिति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमणिरिति कथं, तथाप्यर्थं भावः—तथा सत्पाटिषाहेति विकल्पितानि च्यव्यन्तसंभवेन तत्तदचुरादिष्वन्तादपि परस्मैपदं यथा स्यादिति । तत्परभाष्यस्य त्वयं भावः—कचित्तथा अण्यन्तसंभवेपि चुरादिणिभवावच्छेदेन न संभवति । हेतुमणिष्वन्तावच्छेदेन तु संभवत्यण्यन्तस्येति स एव गृह्यते इति ॥८८॥

* बुधवृषनशाब्देकप्रवृत्तयो गेः १. ३. ८९. १—'त्वात्' इति कवाचिदधिकम् ।

पादिषु घेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । धापयेते शिशुमेकं समीची† ॥८६॥

लुटि च क्लृपः ॥ १ । ३ । ९३ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते‡ । यदि तद्दि नान्तरेण चकार-
मनुवृत्तिर्भवति 'बुद्धयो लुङि' [१. ३. ६१] इत्यत्रापि चकारः कर्तव्यो
विभाषेत्यनुकर्षणार्थः× । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमत्रानुवृत्तिर्भवति, इहापि
नार्थश्चकारेण ॥ एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥६३॥

इति श्रीभगवत्पञ्चलिबिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

प्र०— न पाद । समीची इति । प्रथमाद्विवचने 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥८९॥

लुटि च क्लृपः । स्वरितत्वादनुवृत्त्या चशब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वा-
द्भाष्यकारः सर्वानेव चशब्दान्प्रत्याचष्टे ॥९३॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतं महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

उ०— न पाद । छन्दसीति । 'मुपां सुलु'गिति लुक्लोप्यपलक्षणमिवम् ॥८९॥

लुटि च । भाष्ये—अनुकृत्यत इति । 'बुद्धयः स्यसनोरित्यनेन तु न सिद्धिस्तत्र
अनुर्णामेव ग्रहणादिति भावः । भाष्यकार इति । न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्तिः, स्वरितत्वं
तु वदात्तगानसापेक्षमिति वाच्यम्, कृतेपि च समुच्चैस्तद्व्यविशेषप्रतिपत्तये तदपेक्षयास्तुल्य-
त्वादिति भावः । सर्वे चकारा इति । अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेनाऽऽदृष्टेति चस्य
पुनर्विधानार्थस्वरभाष्येणाऽविरोधः ॥९३॥

इति शिवमहृषुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घाते प्रथमाध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । काऽन्यत्र ? लोके व्याकरणो च । लोके तावत्—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसुल इति । एकस्य द्रव्यस्य बह्वधः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेपि—कर्तव्यम् इतरेष्वमित्यत्र प्रत्यय-कृतकृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धित-तद्भाजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादाक-डारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति । तन्वान्त-

प्र०— आ कडारादेका । किमर्थमिति । आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेभ्यते । तत्राऽन्तरेणापि सूत्रं 'विप्रतिषेधे परङ्कार्य'मिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा । निरवकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति, कौशिक्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यत्रेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते, न च संज्ञानां विरोधः, युगपत्प्रवृत्तिसंभवात् । न च बाध्यबाधकभावः, भिन्नफलत्वा-द्विरोधाऽभावात् । दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः । 'अष्टाभिर्यूपो भवति, वाजपेयस्य चतुरश्र' इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधान् । इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति, तथापि समावेशोऽस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणो-पन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं,—धातोरङ्संज्ञा, कृतसंज्ञायाः

उ०— आ कडारात् । नन्वधिकद्वानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिषेधस्याऽप्रवृत्तेरस्य कैमर्त्यमनुपपन्नमत आह—आ कडारादिति । अविरोधमज्ञानतः शङ्केति भावः । निरव-काशास्यके स्वविरोधं ज्ञानतोऽपि शङ्केत्याह—विरोधे इति । ननु विरोधादपीत्येवकारार्थः । न च संज्ञानामिति । इन्द्रः शक्रः कृतकृत्य इति च संज्ञानां लोकसाक्षयोर्गुणगणप्रवृत्तिदर्शना-दिति भावः । न चेति । अनवकाशात्प्रयुक्त इत्यर्थः । एकफलकत्वेऽस्य ज्ञानवस्थानकज्ञानविरोधे बाधनवकाशां बाधकं, न चैतनुभयमप्यत्रेत्याह—भिन्नफलत्वादिति । वस्तुतः समावेशादर्शना-देवाऽविरोधो विशेषत्वेऽप्यबाधकत्वमिति भाष्यास्यः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधभाष्यमि-परितो । अत एवाऽपि रादेशेन नुदो बाधमाशङ्क्य 'न तिष्ठि'तिशापकेन समाहितं कलने

रेण यत्नं न सिद्धयतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम्, किं 'माकडारादेका संज्ञे'ति, आहोस्वित् 'प्राकडारात्परं कार्य'मिति ? कुतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा ह्याचार्येण

प्र०—प्रयोजनं,—प्रातिपदिकत्वं, कृत्यसंज्ञायास्तथोरेवेति कर्मणि विधानम् । उभययेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन्पाठे कचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः । 'परं कार्य'मित्यस्मिन् पाठे समावेशः सिद्धयति । अत्र हि पाठेऽयमर्थः—प्राकडारात्संज्ञास्य कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवाऽत्र सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति, सा पराऽनेन भाड्यते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञा-विधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणं संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयाऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते । द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतदत्र

उ०—भाष्ये । तादृशस्थले एकफलत्वाऽभावः स्पष्ट एव । तत्रेण द्वौ बाधनविरोधे आस्वाद्य-कूपफलभेदे च दृष्टमित्यलम् । कृते तु सूत्रेऽन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया व्यवस्थाकाङ्क्षायां परत्वाऽनवकाशत्वाभ्यां सेत्याहुः । यद्यपीति । एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः । उदाहरणेति । फलाऽभेदेऽपि यदि समावेशः, किमु वक्तव्यं तस्मै इति दृष्टान्तोति भावः । नन्विन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्व—बहुधाह्वान-पूर्वकरणानि प्रवृत्तिनिमित्तातीति कथमेते संज्ञा-शब्दाः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको हि स इति चेन्न । सत्यपि योगे कठिमात्रेण संज्ञाशब्दत्वमिति भगवतोऽभिप्रायात् । कर्मणि विधानमिति । एवं च फलभेदाद्विरोधात् न बाध इति कैयटाक्षयः । ननुभयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह—गुणदोषेति । किं संभवमावेण द्विधा पाठोऽस्याऽस्वरसादिति विवेक्तुं तद्विचारः कार्य इति भावः । यत्नः—ज्ञापकाश्रयण-चकारादिरूपः । यद्यपि 'परं कार्य'मिति पाठेऽपि सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न वर्णगौरवं, नापि प्रतिपत्तिगौरवमिति न स दोष इति भावः । कार्यशब्देनेति । संज्ञेत्येव तु नोक्तमुत्तरप्राज्ञव्यात् । यद्यप्यन्यान्वयि कार्याण्यत्र सन्ति, वचनपुरुषनियमपूर्वनिपाताद-यस्तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्वाधितप्रवृत्तये चैतत्सूत्रसत्त्वात्तन्नाम इति भावः । पूर्वया—अनवकाशया । न नियमार्थमिति । आहपाठे त्वैकैव संज्ञा न द्वितीयाति निषम्यो, विषमार्थत्वाऽसंभवात् । अत्र च विषमार्थत्वसंभवेन नियमो न युक्त इति भावः । ननु पर्यायेण प्रवृत्त्या पूर्वस्याऽपि चारितार्थ्यसंभवेन संज्ञानां विरोधाऽभावेन चोभयोः प्रसक्त्यत्रापि पाठे नियम एव स्थाप्य आह—एतदेवचेति । नियमेऽनुवाददोषपरया वरं बाधकत्वकल्पनद्वारा बिभ्रित्वमिति भावः । 'विप्रतिषेधे' इत्यस्य 'दृष्टबाधये'ति शेषः । भाष्ये—परार्थमिति । अन्यप्राप्यकरणार्थमित्यर्थः । परार्थं यत्त्वया कृतं तदेव मयाऽत्र कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ननु विषेभ्यश्च विपदाऽसन्निधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं, संज्ञापर्यायनामादिष्वन्यानामपि विषे-

शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः† । केचि'दाकडारादेका संज्ञे'ति, केचित् 'प्राक्कडा-
रात्परं कार्य'मिति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् ? 'एका संज्ञा भवती'ति ।

ननु च यस्यापि परंकार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम
भविष्यति—'विप्रतिषेधे चे'ति‡ । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति—
'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' [१. २. ६४] इति । संज्ञाधिकारश्चायम् ।
तत्र किमन्यच्छब्दं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम्—'आ कडा-
रादेका' । किम् ? एक संज्ञा भवतीति ।

प्र०—वस्तुतत्त्वम् । आ कडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानु-
सारेणोऽपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ'विति प्रकरणं
कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येक-

उ०—व्यत्यसंभवात्चात आह—संज्ञेति । प्रचुरप्रसिद्धेः संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठत इत्यर्थः ।
ननु 'सरूपाणा'मित्यस्याऽतिक्रान्तत्वात्कथं तदर्थताऽस्येत्यत आह—अस्माच्चेति । एकसंज्ञा-
धिकारोत्तरमित्यर्थः । लिङ्गविपरिणामेनेति । भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि
बोध्यम् । बहुयोग्यव्यवधानायत्यया परार्थं कृतं तदेव ममाऽत्र बुद्धिस्थं भविष्यतीत्यर्थकतया
तत्रस्य मन्त्राऽनुवर्त्तते इत्येदं भाष्ये न व्याख्यातम् ।

अन्वेवमपि संज्ञेत्यधिकं कार्यमेवेत्यत आह—संज्ञाधिकारश्चेति । किमिति प्रश्नः ।
'एका संज्ञे'त्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सामान्ये ननुसकम् । सपिःशब्दादार्ह्यपठक, 'तदस्य पण्य'-
मिति वा । इत्यन्तत्वात्कः । तत्राऽङ्गसंज्ञाऽभावे किं स्यात्त आह—असत्यामिति । अनङ्ग-
स्यापीति । यद्यपीष्टाऽनुरोधात्समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि क्लृप्पणैकशरणानामिष्टाऽ-

† "गिनीयमष्टकं पातकलं महाभाष्यं च प्रौढविदुषां विचारार्थमेव निमित्तमाहोस्विद्विद्यालयेषु छात्रा-
नभ्यापयितुमिति संदिग्धविद्वज्जानां संशय छेतुम्—“उभयथा ज्ञाचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः”
इत्यादिभाष्यमकमिति मन्ये ।

महर्षिदयानन्देन सत्यार्थप्रकाशोऽष्टाध्यायीमहाभाष्यप्रभृतीनामार्थग्रन्थानामभ्यापनमत्पावश्यकं
प्रत्यपादि । तत्र प्रत्यक्ष दिव्यजुभिरावैपाकविधेर्वैशिष्ट्यं जिज्ञासुभिश्च शब्दजगत्कुलं निरीक्ष्याऽऽत्मा
तोषणीयः ।

‡ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १. ४. २.

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः ॥ ३ ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्षिष्कः बार्हिष्कः याजुष्कः धानुष्कः । बाभ्रव्यः माण्डव्यः* इति । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्ग-संज्ञा बाधेयाताम् । 'परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाऽभावः' । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे, पराऽङ्गसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—'यस्मात्प्रत्ययविधि-स्तदादि सुसिद्धान्तं पदम्' । 'नः कये' । 'सिति च' । 'स्वादिष्वसर्वनाम-स्थाने' । 'यचि भम्' । तस्यान्ते 'प्रत्ययेऽङ्ग'मिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपद-संज्ञे, परङ्कार्यत्वाच्चाऽङ्गसंज्ञा भविष्यति ।

प्र०—ग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्षिष्क इति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्यो-प्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा च 'कर्तव्य'मित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः । ननु 'तद्वितेष्वचामादेः' 'किति चे'त्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्स-मावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादङ्गस्याऽपि वृद्धिः स्यात् । ततश्च 'देवदत्तो गार्ग्य' इत्यत्राऽपि यचि परतो देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः प्रसज्येत । यथा द्वित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुद्वानित्यादौ दलोपः । परं कार्यत्वमिति । परं कार्यमित्येतदेकदेशस्मानुकरणं 'परं कार्ये'शब्दः, तस्य चाऽनुकार्येणार्थेनाऽथेवत्वात्प्राप्ति-

उ०—मिष्टे दुर्ज्ञे इति भावः । देवदत्तो गार्ग्य इति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरि-भाषया वृद्धिवारणं शक्यमिति किम्यम् । कुमुद्वानिति । इमतुप् । सिद्धान्तस्त्वित एव ज्ञाप-कात्समावेश इति ।

परङ्कार्यत्वमित्यत्र सुकन्तसमुदायात्कथं तद्वितः, तनुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्ति-अवगमत आह—परं कार्येति । शब्दस्य भावश्चाऽर्थः । स वैकदेशद्वारैतत्सूत्रार्थरूपः । अनु-वादोऽर्थविशेषणकलाव्यस्वरूपप्रतीतेरिति भावः । तत इति । अनुवर्त्तमानस्याऽपि विधिकोटी निवेष्टाविति भावः । अङ्गं सदिति । 'स्वादिषु यदङ्गं तत्पद'मिति व्याख्यानेनाऽनुवाद-

× वर्याय प्रत्ययविनिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गयः; सुसिद्धान्तं पदम्; यचि भम् १. ४. १४; १४; १८.

* तदस्य पण्यम्; (तशहेति); इत्युक्तान्ताय कः; धनः यः; किति च ४. ४. ५१; (५. १. ५४);

७. १. ५१; ८. १. ११; ७. १. ११८;

* मधुवन्मोक्षाणकौशिकयोः; (गौदिन्मो वप्) ४. १. १०४; (१०५); ओर्मुणः ९. ४. ४४; तद्वितेष्वचामादेः ७. १. ११८.

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यऽप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् ?
अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन
संभवः ।

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥ ४ ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यं—‘तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म-
धारयः’ [१. २. ४२] इति । एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रिय-
माणे [तत्पुरुषग्रहणे] ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत ।
परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।

प्र०—पदिकत्वात्तद्विरोधपत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियते इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अङ्गं
सङ्गपदसंज्ञमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—पर्यायः प्रसज्येतेति । ‘एका संज्ञेति वचनादङ्ग-
संज्ञाया नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति,
अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु ‘न पदान्ते’त्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं ‘वेतस्या’-
नित्यस्य सिद्धये ‘यथैवान्यानि पदकार्याण्युपपूवन्ते हत्वं जश्त्वं च, एवमिदमप्युप-
गृह्यते भसंज्ञा नामेति । तत्र च पदं सङ्गसंज्ञं भवतीति विज्ञायते । भसंज्ञायां पद-
संज्ञाऽनुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः पदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः । इह
त्वङ्गसंज्ञाऽनुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसंज्ञानुऽवृत्तेः प्रयोजना-
न्तराऽभावात्पर्याय इहोक्तः । पदसंज्ञानुऽवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं—पदकार्यत्वं
भसंज्ञाया यथा स्यादिति । ततश्च ‘न पदान्ते’ति स्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्य ‘तसौ
मत्वर्थ’ इति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वप्रयुक्तत्वाऽभावे वेतस्यानिति सिद्ध्यति । कथमिति
चेत् । उच्यते—भसंज्ञाविधीं पदमिति वर्त्तते । तत्राऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञा
प्रवर्त्तते । तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति, नान्यथा । एतावदेव चाऽनुवृत्तेः प्रयोजनम् ।
ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते, एकासंज्ञेति नियमात् । कर्मधारयत्व इति ।

उ०—सामर्थ्यादङ्गपदत्वयोः समावेश इति भावः । नन्वनुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशोऽत आह—
एका संज्ञेति । तदुक्तं भाष्ये ‘एका संज्ञेतिवचनादिष्वपि । बाध इति । उपसर्गाऽपवादाभ्यामे-
नेति भावः । इह त्विति । इहापि तथैव स्यादिति भावः । कथमिति चेदिति । ‘पद’मित्यङ्ग-
वृत्तावप्युभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञा पदकार्यमिति प्रश्नः । उच्यते इति । नाऽनेन पदसंज्ञा
विधीयते किं त्वनूपते इति भावः । पदसंज्ञा प्रवर्त्तत इति । तदुद्धिः प्रवर्त्तते इत्यर्थः ।
अनुवादसामर्थ्यादिति भावः । इह त्वेका संज्ञेति नियमाऽन्वाचाय विधेयतेति विशेष इति
बोध्यम् । वस्तुतस्तज्ञाप्यमन्वार्थकं न त्वेवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् । नन्ववया रीत्या
‘परकार्य’मिति पाठेपि ज्ञापितसंज्ञाबाधस्याऽप्यन्ताऽन्वाचाय पर्याय एव स्याज्ज्ञा तु समावेश इति

यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा, परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय’ इति* । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते ‘श्रित्वादिभिस्तत्पुरुष’ इति† । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा, परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ।

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारय-संज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचना-च्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

प्र०—एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते, त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेऽन्यत्र वा क्रिय-माणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम्, एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रवेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते, समावेशश्च सिद्धयतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिद्ध्यति । उच्यते—‘पाठ-क्रमादर्थक्रमो बलीया’निति पूर्वं ‘तत्पुरुष’ इति कर्तव्यम् । ततो ‘द्वितीयाश्रिते’ति । ‘तत्पुरुष’ इत्यत्र च ‘पूर्वकाले’त्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञाऽनु-वृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य च ‘कारकगवी’ति

उ०—येन, अनुमितप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो बाधस्तद्विपर्ययज्ञापीति समा-वेशसिद्धिरित्याशयात् । ननु बहुव्रीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह—एकसंज्ञेति । अन्यत्र वेति । यथाभ्यासमित्यर्थः । मया त्विति । परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः । ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्तव्यमिति किं तत्पुरुषपदकर्तव्यतैव विशिष्योच्यतेऽत आह भाष्ये—एकसंज्ञाधिकार इति चोदितमिति । यद्यप्यत्र सा संज्ञा, तदोभयं कार्यम्, एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे ‘नवकेवलाः समानाधिकरणेने’त्युत्तरं करणे स्वधिकांशदेव समाधाधिकरण इति कथ्यते इति तत्कर्तव्यतैव नोदितेति भावः । अनवकाशेति । यथा आऽनवकाशत्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञामपि बाधेतेत्यर्थः ।

यद्येवमिति । कर्मधारयप्रकरणान्ते ‘द्वितीयाः श्रिते’त्यादि पठनीयं, श्रितादिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्तव्येति भाष्यार्थं भवति शङ्केषु । यदि तु ‘द्वितीया श्रिते’त्यादि कृत्वा कर्म-

* पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २. १. ४९. १—‘अतीतिस्तत्पुरुष’ ।

† द्वितीया श्रितादीतपवितवतात्त्वस्तप्राप्तापन्नेः २. १. २४.

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥ ५ ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । 'तत्पुरुषः' [२. १. २२] 'द्विगुश्च' [२३] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि षङ्कारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।

यस्य पुनः परकार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
 कथम् ? पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—
 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२. १. ५१] संख्यापूर्वो द्विगुः [५२]
 इति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते 'श्रितोदिभिस्तत्पुरुष' इति ।
 तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा, परकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ।

ननु चयस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा ।
कथम् ? अनुवृत्तिः त्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति
यौगपद्येन संभवः ।

प्र०-पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्चान्वयस्य
ग्रहणं कतेऽयमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापक्षे 'द्विगुचो'ति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं, तत्र किं

उ०—धारयप्रकरणमनुक्रमोपपदमतिक्रितिप्रकरणान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुष' इत्युच्यते तथा जेयं शङ्केति श्रियेयम् । परं तत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिक्यस्य कारणाद् गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् । नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात्, 'तत्पुरुष' इत्यस्योत्तरत्रैव सम्भाव्यत आह—तत्पुरुष इत्यत्र चेति । तथा च कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य प्रवर्तयितुं सिद्धे 'परंकार्य'मिति समावेष्टार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽस्याप्रसङ्गिरेवेति बोध्यम् ।

ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरित आह—व्यधिकरणानामिति । द्वितीय एव 'पूर्वकालैकसर्वजनरपुराणजनवेकैकाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः' इत्येवं कर्मधारयसंज्ञा करिष्यत इति भावः । पुंवङ्गवेति । 'स्त्रियाः पुंवदिति तु 'न कोपभाषा' इति निषिद्धमिति भावः । यथाध्याये तत्पुरुषानुवायेन कर्मधारयसंज्ञाया आकाङ्क्षाद्विहितत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्प्रथमम् ।

ननु द्विगुश्वेति सूत्रपाठाद् द्विगुश्वेत्यनुपपन्नमत्र बाह—द्विगोरिति । श्यासिन्ध्यायात्
'कश्चाराः कर्मधारये' इत्यमेवाऽनभिरिति तात्पर्यम् । 'भा इन्द्रा'दिति नोकम्, 'इन्द्रा' इत्यत्र
प्राणी'त्यस्याऽनभित्वापत्तौ सम्बुद्धयामन्वितसंज्ञयोः समाशेषाज्जापत्तेः । परस्तादिति । 'सर्व'

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥ ६ ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'उपसर्गाः क्रियायोगे'
[१. ४. ५६] 'गतिश्च' [६०] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि
चकारेऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्ते-
रुभयसंज्ञाभावः ।

यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् ? पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा, परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा,
परंकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यु-
पसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत ।
एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचना-
द्भविष्यति । साऽनवकाशा गतिसंज्ञा । कोऽनवकाशः ? ऊर्यादीन्यनवकाशः* ।
प्रादीनां या गतिसंज्ञा साऽनवकाशा । गति ।

प्र०—चशब्द एव चोद्यते । तत्राहुः—'द्विगुञ्जे'ति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एक-
संज्ञापक्षे तु 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुञ्जे'ति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तर इत्येत-
द्भार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं व्याख्यायते—'तत्पुरुषः' 'द्विगुञ्जे'ति चकारः
कर्तव्य इति, 'वद्वितार्थे'त्यनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुञ्ज भवतीति
संज्ञाद्वयं लभत इति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात्
प्रकटीभविव्यति । 'तस्मान्त'इत्यादि भाष्यं पूर्ववत्क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् ।
गतिसंज्ञामिति । ऊर्यादिषु सावकाशामिति भावः । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति ।

उ०—द्विगुप्रकरणमनुक्रम्येत्यादिप्रत्येन । अन्ये तु चकाराऽप्यस्ति 'द्विगुञ्जे'ति सूत्रं कर्तव्यमिति
भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ।

ननु गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात्कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशत्वमत आह—
ऊर्यादीति । गतिस्त्वेनैकीकृत्य सावकाशावाऽभिमानः । गतिस्त्वरो—'गतिमन्तर' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्त्वरः । 'उपसर्गादसमास'इति शात्वम् । 'उपसर्गास्तुनोती'ति घत्वम् । 'दिवः कर्म
चे'त्यत्र संज्ञयोः समावेशेन तद्वाक्यार्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते । समावेशस्येति ।
करणत्वात्प्राणां तृतीया । कर्मत्वात्पाऽकर्मत्वाऽनावात्परस्मैपदाऽभावः । प्रथोऽप्येककर्मत्व-
प्रपञ्चकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यशदत्ते तृतीया चेति भावः । तृतीयैव चाऽत्र शास्त्रबलाच्छक्तिद्वय-
बोधिचेति बोध्यम् ।

* ऊर्यादिष्विवाच्य १. ४. ६१.

दिवः कर्म—‘साधकतमं करणम्’ [१.४.४२] ‘दिवः कर्म च’ [४३]
इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञा
बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परह्यार्थत्वं निय-
मानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा, परा
करणसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘दिवः साधकतमं कर्म’ । ततः ‘कर-
णम्’ । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । ‘दिव’ इति निवृत्तम् । तत्रारम्भ-
सामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परह्यार्थत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्या-
ऽप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । ‘एका संज्ञे’ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।
दिवः कर्म ।

प्र०—‘गतिश्चेत्यत्राऽमत्यपि चकारे समावेशः सिद्ध्यति । ‘गति’रित्यत्र योगे प्रादीना-
मनुवृत्त्या गतिसंज्ञा विधीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञाऽनु-
वृत्तिः समावेशाऽर्था भविष्यति । समावेशस्य च ‘प्रणीतमभिविष्कृतमित्यत्र गति-
स्वरं एत्वपत्वे च प्रयोजनम् । दिवः कर्म चेत । समावेशस्य च प्रयोजनमसौदेवयते
देवदत्तो यज्ञदत्तेने’ति । प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धाति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः, ‘अणावकर्म-
का’दिति परस्मैपदाऽभावश्च । यद्येवमज्ञानदीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति, तृतीयया
परत्वाद्बाधितत्वात्, विभक्तिद्वयं चेष्ट्यतः, कर्मसंज्ञा च सावकाशाऽकर्मव्यपदेश-
व्यावृत्त्यर्थत्वात्, करणसंज्ञाऽपि ‘देवना अज्ञा’ इति ल्युड्गर्भा । अत्राहुः—कार्यकालं
संज्ञापरिभाषमिति पक्षोऽत्राश्रीयते । तेन ‘कर्मणि द्वितीये’त्यत्र कार्यं यत्कर्मसंज्ञाया
व्यपस्थानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । ‘अज्ञाणां देविते’त्यादौ तु कृतप्रयोगे

उ०— ननु कर्मत्वविधानसामर्थ्याद् द्वितीयेत्यत्र आह—कर्मसंज्ञा चेति । इवमुपलक्षणं
कर्मणि लकाराद्रेरपि । तृतीया त्विति । ‘कर्तृकरणयो’रित्यत्राऽस्योपस्थितिसवङ्गयोगे
परिगच्छेति भावः । न च ‘स्तोकशक’ इत्यादावपि पष्ठी स्यादिति वाच्यम्, कर्तृसाहचर्याद्-
धातवर्धकर्मण एव ग्रहणेनाऽदोषात् । न चेवं ‘मनसादेव’ इत्यादिप्रयोगः कथं, हेतुतृतीयान्तेन
पञ्चाषाण्स्तदेवज्ञवद्स्य सामासे सिद्धत्वात् । केचित्तु साधकतमगतकर्मस्वराक्तिबोधेऽक्षान्दी-
व्यती’ति प्रयोगे दृढतरं ज्ञानं चिन्त्यम् । कार्यकालपक्षेपि परत्वात्तृतीयाया बाधे व्याप्ये तदनु-
पस्थितेरेव व्याप्यत्वात् । किं च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया ‘कर्तु’रिति कर्मत्वं, न च तदा
करणत्वमिति न दोषः । किं च ‘कृत्विति चे’तिसूत्रकैयटोक्तरीत्या यद्योद्देशेपि प्रधानाऽनुरोधेन
गुणानां स्वार्थभेदकल्पनस्य तुल्यतया विधिभ्यः ‘कार्यकालपक्षे’ इत्युक्तनुचितम् । किं
च ‘कार्यकालपक्षेऽप्यादिभ्यः परैव प्रपञ्चसंज्ञे’त्यदसौ मा’दितिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽप्यादाक-

हेतुमत्—‘स्वतन्त्र कर्ता’ [१. ४. ५४] ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ [५५] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परकार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा, परा कर्तृसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतु’रिति । ततः ‘कर्ता’ । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । ‘प्रयोजक’ इति निवृत्तम् । तत्रात्मसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा, परकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । ‘एका संज्ञे’ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे ॥ ७ ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे बाधेयाताम्* । गार्गीबन्धुः चात्सीबन्धुः† । वैन्मि‡ विविनय्ये× । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः

प्र०—पञ्चपा द्वितीयाऽपवादत्वाद्वाध्यते, तृतीया तु परत्वात् । हेतुगदिति । हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् । तत्र चमहणं कर्तव्यम् । समावेशस्य प्रयोजनं ‘कार-यती’षि हेतुमण्येकैरिति लकारः । गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा घिनदीसंज्ञे वर्ण-मात्रस्य क्रियते तदाऽयं दोषः । यदा तु तदन्तस्य, तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समा-वेशः । तस्य तु प्रयोजनं ‘वात्सीबन्धु’रित्यत्र ‘नदी बन्धुनी’ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदी-संज्ञानिबन्धनं भवति । वात्सीबन्धु इति ‘गुरोरनृत’ इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विश्वना च विनराविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः । विनो-र्भावोः वैन्मिति ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वा’दित्यण् । द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद्बुवि प्राप्ते तद्भावश्चिन्त्यः । विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति ‘त्यपि लघुपूर्वा’दित्ययादेशः ।

उ०—सुतराणि गां शोषि पय’ इत्यत्रत्यभाष्याऽसङ्गतेराकडारस्यसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च तदुक्त्यसङ्गतिरित्याहुः । हेतुमति चेति ‘च’प्रहणमिति भ्रमं वारयति—हेतुसंज्ञेति । निबन्धन इति । ननु ‘वात्सीबन्धु’रित्यत्र प्लुताऽप्राप्तेर्भाष्यस्य न्यूनतैवेति चेन्न । प्लुत-विधायके वृत्ताद्वानं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं, न त्वभिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपबोधनस्य सङ्बोधनविभक्तिनियामकलोपलक्षणम् । एवं ‘वाऽगच्छतु भवाञ् गार्गीबन्धुवात्सीबन्धु’रिति वाक्यवर्तिन उदाहरणत्वमिति भाष्यास्यसङ्ख्येमाऽशोधात् । अतिप्रसङ्गस्तु इयवस्थितविभाषयाऽ-

* वृत्त्याख्यो नदी—दीर्घ च १. ४. ३—१२.

† नदी बन्धुनि ३. २. १०९; गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचात् ८. १. ८९.

‡ इत्ये वि २. १. ३२; इगन्ताच्च लघुपूर्वा ५. १. १३१. × त्यपि लघुपूर्वा ३. ४. ५९.

परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूव तस्य नदीधिसंज्ञे, परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे, परङ्कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । 'एका संज्ञे'ति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ।

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ ८ ॥

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा बाधेत+ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—'तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा' इति । एवं सर्वपुरुषनियममनुक्रम्य तस्याऽन्ते 'लः परस्मैपद'मिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याऽप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । 'एका संज्ञे'ति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ।

प्र०—नदीधिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषविषये नदीधिसंज्ञे, गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्यविषये, ते कथं नदीधिसंज्ञापूर्विके युज्येते । एवं मन्यते—वाक्यभेदेन सम्बन्धः करिष्यते । 'ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । ततो [घि] धिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एवं 'दीर्घं गुरुसंज्ञम्' । ततो [नदी] नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय इति । नदीधिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायाथैव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञमिति । ततश्च 'क्रामती'त्यादौ दीर्घत्वं न स्यात्, शतयव तु स्यात् । ननु च 'सिचि वृद्धि'रिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्माद्वचनादस्मिन्कार्ये

उ०—नभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः । चिन्त्ये इति । अत्रेयं चिन्ता—अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तस्याऽनित्यत्वं, तेनोक्तप्रयोगसिद्धिरित्याहुः । ततो धिसंज्ञं चेति । तथा च नदीधिसंज्ञाविषये ते सम्भवे नदीधिसंज्ञापूर्विके इति भाष्यार्थ इति भावः । पर्यायाथैवेति । एवं ह्येका संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः । तदन्तस्तु चिन्तनीयं इति सिद्धान्तः । ननु चेति । तत्र शत्रादिपरसिचोऽभाषासिक्परस्मैपदमेव गृह्यत इति भावः । पर्याय इति । एकसंज्ञाधिकाराऽभाषायेति भावः । वस्तुत इष्टानुरोधाद्गोतेर्विभाषाप्रहणाच्च समावेशज्ञापकत्वमेवाऽस्येत्येका संज्ञेति पाठेऽपि न दोषः । इदानीं परङ्कार्यत्वपक्षे दोषाणां भाष्ये—पर-

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । साऽवकाशा परस्मैपदसंज्ञा ।
कोऽवकाशः ? शतृकसु अवकाशः* ।

परवचने सिति पदं भम् ॥ ६ ॥

परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति† । 'अयं ते योनिर्ऋत्विग्यः‡ ।
मृजां विन्दाम ऋत्विग्यम्' । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा, परकार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति ।

गतिबुद्ध्यादीनां गत्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् ॥ १० ॥

गतिबुद्ध्यादीनां गत्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति× । आरम्भ-
सामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञाऽपीति ।
ततश्च पर्याये लब्धेऽनुवृत्तिः समावेशार्थं भविष्यतीति भावः । ऋत्विग्य इति । भसं-
ज्ञायां सत्या'मोर्गुण'इतिगुणः स्यात्पदसंज्ञा त्ववग्रहाऽर्था स्यात् । गतिबुद्ध्यादीना-
मिति । एकसंज्ञाऽधिकारे गत्यादिमूत्र कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि—
प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारण बाध्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञा-

उ०—वचन इति । ऋत्विगे 'तदस्य प्राप्तमित्यधिकारः 'क्तोर'णिति वक्तृमाने 'छन्दसि च'सिति
षस् । पदसंज्ञा त्विति । गुणेऽवादेशः 'लोपः शाकस्यस्य'त्यर्थमपि सेति बोध्यम् । नियमार्थ-
मिति । यद्यपि परकार्यत्वपक्षेपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं, तथाप्यत्र पक्षे दृष्टसिद्धिरिति भावः ।
अनु परस्मात्कर्तृत्वे प्राप्तं कर्मसंज्ञाविध्यमेव गत्यादिसूत्रं ३१. ३२ निरुद्धादेर्विशेषत आह—
तथा हीति । प्राधान्यादिति । कद्वशाकत्वाच्छास्त्रं प्राधान्यमन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् ।
लोकेऽप्यन्तरङ्गकार्यप्रधानकार्यस्य बलावत्त्वं दृष्टमाश्रयस्थले इति भावः । अविराया-
दिति । पूर्वोणाऽपर्वीदेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेनाऽनेन निरवकाशापूर्वकार्यस्य निवृत्तं
यितुमशक्यतयैकसंज्ञानियमराहित्येन च विरोधाऽभावादित्यर्थः । गत्यर्थादीनामेवेति ।
'एषां कर्मसंज्ञैवे'ति नियमस्तु न, 'प्राक्कारा'दिति शास्त्रावाधायतेः । आरम्भसामर्थ्याच्चेति
भाष्ये । हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये गति'सूत्रस्य नियमत्वोक्त्या 'कर्तृ'रित्यत्र पयस्तथापु-
त्रिपरत्वाद्दृग्कत्वेनाऽऽप्यन्तघातुविषयस्य 'कर्तृ'गणिततममित्यस्याऽऽरम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ।
यत्वेतज्ज्ञातव्यबलाद् गत्यादिसूत्रं विध्यःम् । परत्वाऽन्तरङ्गत्वापेक्षाऽन्तैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च

* लट् शतृगाः ३. १५ यथा भनानां कृगे कृत्वा ३. २ १२५, १००.

† मान च यः भम् १. ४. १६ १८.

‡ क. ३. २० १० छन्दसि षस् ५. १ १०६ (ओर्गुण. ६. ४ १४६)

× गति'बुद्ध' कर्ता स औ, स्वतन्त्रः कर्षा १. ४. ५२; ५४.

१—'बाध्यते' इति सर्वत्र मुद्रितपाठो दृश्यते ।

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न कर्म संज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति, यदयं ‘हृक्प्रोक्त्यन्तरस्याम्’ [१.४.५३] इत्यन्तरस्याहप्रहरां कमेति ।

शेषवचनं च घिसज्ज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

शेषप्रहरां च कर्तव्यम्—‘शेषो घ्यसखि’ [१.४.७] इति । किं प्रयोजनम् ? ‘घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्’ । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति । शक्यै पद्धत्यै बुद्धयै धेनवै* । इतरथा हि परङ्कार्यत्वाच्च घिसंज्ञा, आरम्भसामर्थ्याच्च ‘इति ह्रस्वश्च’ [१.४.६] इति नदीसंज्ञा ।

प्र०—धिकारादन्यतरथा भाष्यम् । तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्यम् । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विकृतं स्वकार्यं न प्रयुज्यते । ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामवाऽऽशयन्तानां कर्ता शयन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषांमिति नियमः क्रियते । तेन ‘पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रियान्मित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु ‘परंकार्ये’मित पाठस्तदाऽविशेषात्मवेत्त संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामवेति नियमेन शयन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदयमिति । यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वय प्रावर्त्यतत्रैव सूत्रे ह्रक्प्रकारित्यानां नाऽकरिष्यतान्यतरस्याहप्रहरणमित्यर्थः । शकटवै हान । शकटिशब्दान्ते प्रत्यये कृते परत्वावदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य

उ०—पाचयत्यादी न दोषः । यत्प्रारम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः इति, तत्र । प्रधानानुराधिनेः सर्वतो बलवत्त्वात् । किं चाऽत्र पाठे विधेयत्वं बुरुपपादमुभयोरप्यविरोधात्प्राप्तेरिति दिक् । यदीति । ननु समावेशस्य सिद्धत्वेऽपि पक्षे कर्तृत्वमात्ररूपपर्यायार्थः तदस्तु । न च संज्ञयोः समावेशेऽपि तत्कार्यविभक्तयोर्गोपणाऽयोगाकार्यान्तरस्य चाऽभावात् पर्यायः फलतीति वाच्यम् । समावेशेऽस्य कर्मभित्त्वाऽभावेनोभयप्राप्ताविति निषेधाऽप्रवृत्तौ नित्यं षष्ठी । पर्याये तु कर्तृत्वे निषिद्धेऽपि कर्मत्वे तदभावापक्षे भाष्यं पठ्येत्यति विशेषादिति चेन्न, ह्रक्प्रियेऽर्थाभिधानेन तादृशप्रयोगस्यैवाऽभाव इति भाष्याशयात् ।

ह्रकाविति । ह्रकराशिर्युचितम् । यदा सूत्रगतकृतयणादेशरूपान्तकृशब्दानुकरणं तत्परयो ह्रद्वोऽर्थं द्विवचनान्त इति बोध्यम् । ननुपपादितरीत्या संज्ञासमावेशसम्भव इत्यत आह—अयं भाव इति । तत्र घिलक्षणे इति । गुणेन नदीत्वनिमित्तविनाशो न युगपत्तयोः संभवेन नदीसंज्ञाऽपेक्षया परत्वमिति भावः । अत्रिधित्वाच्चेति । पूर्वविद्यभावाद्दक्षः परस्मिन्तिर्यस्याऽप्यभाव इति बोध्यम् । तस्मादिति । ह्रानुरोधादेवमेव कल्प्यते न त्वस्मिन्-

न वाऽसंभवात् ॥ १२ ॥

न वा कर्तव्यम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा कस्मान्न भवति ? 'असंभवात्' ।
कोऽसावसंभवः ?

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः ॥ १३ ॥

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा, घिसंज्ञायां च गुणेन भवितव्यम् ।

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाऽभावः ॥ १४ ॥

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् ?
आश्रयाऽभावात् ।

आश्रयाभावान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति

चेद्व्यादेशोऽभावः ॥ १५ ॥

आश्रयाऽभावान्नदीसंज्ञां घिसंज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते, व्यादेशोऽपि
न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

नद्याश्रयत्वाद्यणदेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥ १६ ॥

नद्याश्रयो व्यादेशः । यदा नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा बाधिता तत उत्तरकालं
व्यादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणदेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञा भविष्यति ।

प्र०—किञ्च कृत्वाद् 'घेडिती'ति गुणः प्राप्नोति । न वाऽसंभवादिनि । अयं भावः—यद्यत्र
घिसंज्ञा प्रवर्तते तदान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव तस्याः प्रवृत्तिः स्यात् । नदीसंज्ञा तु द्विप्रत्यया-
पेक्षा बहिरङ्गा । तत्र घिलक्षणे गुणे कृते ह्रस्वाऽभावात्त्वित्वाच्च स्यान्नित्वाऽ-
भावात्नदीसंज्ञा नैव प्रवर्ततेति नदीसंज्ञाविधानं ह्रस्वस्याऽनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदी-
संज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसंज्ञा न भवतीति । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युप-
देशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नाऽसौ बाध्यते इति भावः ।

उ०—आवपि स्थानिकवादीति भावः । भाष्ये—आश्रयाभावादिति । नदीत्यस्याश्रयभूतह्रस्वा-
भावात्त्वित्वाच्च ।

यस्य त्विति । नदीत्वाऽभावे चित्वाऽनित्यतेर्गुणेन यणो वाघाणो विमितं नदीत्वमिति
भावः । भावस्तु दोषवचनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्, बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु कर्तव्यमेवेत्याह

† वेडिती ७. १. १११. १—इदं नाम्नमेवेति केचिद् । २—कश्चिद्विद् वातिकेत्वन पठते ।

बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ १७ ॥

बहुव्रीहिरतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यं—‘शेषो बहुव्रीहिः’ [२. २. २३] इति ।

किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृष्णोपेयु ॥ १८ ॥

अव्ययीभावे—उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्[†] । उपमाने—शस्त्रीश्यामा कुमुदश्येनी[×] । द्विगु—पञ्चगवम् दशगवम्⁺ । कृष्णोपे—निष्कौशाम्बिः निवारणसिः[†] ।

प्र०—उन्मत्तगङ्गमिति । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्स-
मारान्तः प्राप्नोति । शस्त्रीश्यामोऽन्तः । यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमाने वर्तते,
उपमेयं तु समासवाच्यं, तदाऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्वहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निबन्धनः पाक्षिक-
कप्प्रसङ्गः । स्वरस्तु ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’ति विधीयते इति तत्र नाऽस्ति विशेषः ।
पञ्चगवमिति । यदा समाहारो भावरूपो वाच्यस्तदाऽन्यपदार्थसङ्कावः । समाहिय-
माणार्थत्वे तु तदभावः । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः । कप्स्त्वशेष-
त्वात्प्रसङ्गाऽभावः । नन्वत्र टचश्चित्करणद्वहुव्रीहिस्वरं न भविष्यति । एवं तद्धु-
हरणदिगियम् । इदं चात्रोदाहरणं ‘पञ्चपात्र’मिति । निष्कौशाऽम्बरिति । क्रान्तस्या-

उ०—भाष्ये—बहुव्रीह्यर्थे त्विति । अत्रेति । उन्मत्तेति क्रान्तस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाऽ-
भावेऽप्युसर्जनत्वेन तं विना संज्ञाया अप्रतीतेऽप्यस्य इति भावः । निष्पत्तुंसकत्वं तु
संज्ञायाः समावेशेन सिद्धम् । पाक्षिकः कविति । ‘शेषा’दिति कपो ‘न संज्ञाया’मिति
निषेधाच्चिष्यम् । शेषग्रहणे तु नदीपद्मदिनसमुदायस्यान्यपदार्थे विद्यमानस्य समासोक्तेः
शेषत्वाऽभावाच्च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । ननु समानाधिकरणसमासोऽयम्, अत एव
‘मृगचपले’त्यादौ पुंस्त्वम् । तस्मादन्यपदार्थप्रतीतिरत आह—यदेति । अयमपि पञ्चस्तत्पुत्र-
भाष्ये स्पष्टः । भावरूप इति । विरोध्यभूत इत्यर्थः । समाहियमाणेति । ‘समाहारे चे’त्यत्र
कर्मसाधनः समाहारशब्द इति भावः । अशेषत्वादिति । ‘शेषा’दित्युक्ते समासान्ताऽपेक्षया
शेष इत्यभिमानेनेष्टम् । ‘अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षं शेषत्व’मिति भाष्यसंमतपक्षे तु तस्यापि
प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् । टचश्चित्करणादिति । अस्या अन्यत्र राजगर्वाद्यादौ चारिताभ्यादिदं
चिन्त्यमिति कश्चित् । पञ्चपात्रमिति । अत्र शेषत्वात्कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि

† अन्यपदार्थे च सज्ञं वाच्यं २. १. २१; (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्; शेषादिभाषा १. २. १;
५. ४. १५४)

× उपमानानि सामान्यवचनैः २. १. ५५; (शेषादिभाषा, नष्टतत्त्व ५. ४. १५४; १५१)

+ तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च; संख्यापूर्वो द्विगुः २. १. ५१; ५२. (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् २. १. १)

† श्रावयः कथं २. १. १८ वा ० ४; (नष्टतत्त्व ५. ४. १५१)

तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु

बहुव्रीहिप्रतिषेधः ॥ १६ ॥

तत्र शेषवचनादोषो भवति । सङ्ख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहेः प्रतिषेधः प्राप्नोति । सङ्ख्या—द्वीरावतीको देशः, त्रीरावतीको देशः* । समा-नाधिकरण—वीरपुरुषको ग्रामः† । नञ्समासे—अत्राक्षरको देशः, अवृषलको देशः‡ ।

कृत्वापे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

कृत्वापे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितर्पणः प्रपणकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति× । अथैकसंज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति ? 'एक-

प्र०—न्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्रसङ्गः । यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्ति तदान्यपदार्थाऽभावः । क्रियमाणेऽपि शेषग्रहणे दोषान्तर-प्रत्यङ्गमाह—नञेति । एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति । अनवकाशाभिरव्ययी-भावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञाबाधस्य सिद्धत्वात् । द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्वहुव्रीहि-भेद्विषयति । द्वीरावतीक इति । 'नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति । तस्य त्ववकाशः—पञ्चनदमित्यादि, यदा समाह्वियमाणोऽर्थो वाच्यः । प्रपतितर्पणं प्रपणक इति ।

उ०—शेषग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षे । त्रिकतः शेषे स्वमयं द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यन्तु प्रथोजनद्वयं त्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतेऽपि न सिध्यतीति बोध्यम् । समासवाच्यत्वे इति । समास एव क्रान्ताद्यर्थप्रतीतेः 'यदागमे ही'तिन्यायेनैकार्थीभावबलात्समासस्यैव सोऽर्थ इति भावः । यदा त्विति । एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यर्थान्तर्भावेणेति तद्भावः । क्रिय-माणेऽपीति । तत्करणमेव प्रथमो शेषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः । सङ्ख्यासमानाधिकरण-नञो समासोक्तेः शेषत्वाऽभावात्तत्र बहुव्रीह्यासितिरिति बोध्यम् । शेषग्रहणं न करोतीति । पदतः शेषार्थं न करोति, त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः । परत्वादिति । नञ्समासा-द्योऽन्यपदार्थाऽविवक्षणायां चरितार्थाः । अव्ययीभावोऽपि समाह्वियमाणार्थत्वे चरितार्थाः, बहुव्रीहिरव्ययस्य चरितार्थाः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषये बहुव्रीहिः क चरितार्थाः, स्वधिकरणे चरितार्था इत्यभिमानात् । यद्वा तस्य तद्वाचकत्वमनवकाशात्वेनैव । परत्वं च बाधक-त्वोपपन्नम् । भाष्ये—'विप्रतिषेधा'दित्यपि तथैव बोध्यम् । प्राप्नोतीति । तथा आऽन्ययोः पदयोर्न शेषत्वमिति बहुव्रीह्याप्राप्तिः । ननु द्वीरावतीकेऽनवकाशात्वा'द्वहीभि'द्व्येऽन्यमेनैव भाष्यम् । एवं च कथमत्र बहुव्रीहिः, किमर्थं वा निषेधोऽत आह—तस्य त्ववकाश इति ।

* नदीभिश्च २. १ २०. † पुरांप्रप्रथम...तीराब्ज २. १. ५८.

‡ नञ् २. १. ६. × प्रादयः काचये २. १. १८ वा० ४ । १—इह वातिकश्चेन क्वचित्पठ्यते ।

संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिः । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहि-
र्भविष्यति ।

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिरिति चेत् क्तार्थे प्रतिषेधः ॥ २१ ॥

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिरिति चेत्क्तार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति ।

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्तार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्याः प्रपर्याकः ।
प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ।

सिद्धं तु प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषवचनात् ॥ २३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रादीनां क्तार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ।

कानि पुनस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्र०—‘प्रपराक’ इत्युदाहरणम् । कृत्रोपप्रदर्शनार्थं तु ‘प्रपतितपर्या’ इत्युक्तम् । यथा ‘निष्कौ-
शाम्बि’रिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रपराक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः । तत्पुरुषोऽत्रेति ।
परिगणनं मनसि कृत्वाह । इतरो विरोधमप्रतिपद्याह—तत्पुरुष इतीति । सिद्धं
स्थितिः । क्तार्थो यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा । ‘प्रपराक’ इत्यत्र तु क्तार्थः पर्या-
विशेषणं, समासार्थस्त्वन्व एवेति बहुव्रीहिर्भवति ।

कानि पुनरिति । अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशो नेष्यते
ताः प्रयोजनम् । प्रकरणान्तरविहिता अप्यनित्यमाणासमावेशा उपसङ्ग्यातव्यत्वेन

उ०—ननु तत्रापि समाहारस्याऽन्यपदार्थस्य सत्त्वात्कथमवकाशोऽत आह—यदेति । एवं सति
पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद्बहुव्रीहिः प्राप्नोति, सोऽपि शेषग्रहणादेव वारणीयः
परकायैवमिति पाठे इति विद् । वस्तुतः ‘समाहारे नायमिष्यत’ इत्युक्तेर्भावसाधनत्वाच्च
समाहारशब्दस्य समाहाररूपेऽन्यपदार्थेऽयमपवाद इति मत्वा द्वीरावलीके शेषग्रहणाशङ्क्ये
शेष उक्तः । सङ्क्षेपेऽप्यनुवर्त्तमाने ‘नदीभिश्चेत्यत्रैवां पदानां ग्रहणेनाऽशोपत्वात् । प्रपतित-
पर्या ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इत्यस्याऽप्रवृत्तेराह—प्रपर्याक इति । भाष्ये—क्तार्थे प्रतिषेध
इत्यस्य—क्तार्थे वाच्ये बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु कुगतीतिसूत्रविहितः
समासोऽपि सुपुरुष इत्यादौ सावकाशोऽत आह—परिगणनमिति । ‘प्रादयो गताद्यर्थे’-
इत्यादीन् अपि परिगणनद्वारा स्वतन्त्रविधायकान्येव, न तु तत्प्रपञ्चभूतान्येवेति भावः । ननु
क्तार्थे विरोधे तत्पुरुषः, तत्रति बहुव्रीहिरिति भिन्नविषयत्वात्तत्पुरुष इति चेत्स्याद्यनुपपन्नमत
आह—इतर इति । ‘प्रादयो गताद्यर्थे’ इति परिगणनकथं विरोधमज्ञात्वेत्यर्थः । तथा च तत्र
तत्पुरुषप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयः । वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणमुपबोधावयवकं ‘शेषाद्विभाषे’ति

प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ ॥ २४ ॥

ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधते* ।

तिङ्सार्वधातुकं लिङ्लिटोरार्धधातुकम् ॥ २५ ॥

तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लिङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते† ।

अपत्यं वृद्धं युवा ॥ २६ ॥

अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते‡ ।

प्र०—प्रयोजनानि भवन्तीति प्रभपूर्वकं दर्शयितुमाह—ह्रस्वसंज्ञामिति । ‘उकालोऽञ्मृस्व-संज्ञः’ इत्युक्तम् । उकारश्चाऽणत्वाद् द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः । तिङ्सार्व-धातुकमिति । लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शबादयः प्राप्नु-वन्ति । आर्द्धधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनडाद्यर्था ‘छन्दस्युभयथे’ति तु त्रिकामार्द्धधातुक-संज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य । अपत्यं वृद्धमिति । अत्र समावेशे सति शालङ्केः पैलस्य च यून्शङ्खात्रा इति विवक्षिते ‘गोत्रेऽलुगची’ति फक्किञ्चोरलुक्प्रसज्येत । ‘फक्किञ्चोरन्यतरस्या’मित्ययं तु लुग्वक्पदान्तन्तर्योद्युनि

उ०—सूत्रे दोषाधिकारस्यादित्यर्थलाभाय, त्रिकतन्त्र दोषः । तेन ‘परं कार्य’मिति पाठे सङ्ख्या-समावाधिकरणनञ्चमासङ्गच्छोपेयु दोषः परिहार्यः । एवं च तदोपोक्तिरेकदेशयुक्तिः । ‘उञ्मृ-स-गङ्गा’मित्यत्र तु दोषः स्थित एवेति ‘परं कार्य’मिति पाठो दूषितो भगवता, अस्मिन्ने दोषाच्चेति बोध्यम् । नन्वेतद्वचनप्रविष्टसंज्ञासु फलसत्त्वात्प्रभालुपपत्तिरत आह—अस्मिन्निति । स च बाध इति । तत्परत्वंसमावार्थकालग्रहणेन प्रतिपादित इति भावः । यन्तु समावेशे ‘छम्-स्युभयथे’ति व्यर्थं स्यादत आह—छन्दसीति । त्रिकं—लङ्गाद्यादेशानाम् । शेष-स्यापि—तन्मादेः । क्तुतोऽत्र ‘लङ्ः शाकटाग्रनस्यैवे’त्यत एवकारानुवृत्तेन समावेशः । एवं ‘किञ्चिषी’त्यत्रापि । भाष्ये—वृद्धं—गोत्रम् । अत्र समावेश इति । शालङ्केर्गोत्रापरं बाह्यादीन्, शालङ्केः शलङ्कादेशाश्च । ततो धूनि ‘यनिञ्चोश्चे’ति फक् । ‘पैलादिभ्यश्चे’ति लुक् । पीलाशब्दात् ‘पीलाया वै’तिगोत्रेऽण् । ततो धून्म्यणो द्वयश्च इति फिञ् । तस्य पूर्वैण लुक् । न च ‘गोत्रेऽलुगची’त्यनेनाञ्जुनयपि ‘धूनि लु’गिति परो लुगभविष्यतीति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य ‘फक्किञ्चोरन्यतरस्या’मित्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गादिति भावः । सिद्धान्ते तु विकरपो जेष्यत एवेत्याह—फक्किञ्चोरिति । अन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुकाऽपहारेण सिद्धान्ते धूनि लुगप्राप्तेरिति भावः । ‘गोत्रेऽलुगची’त्यत्र भूञ्ज प्रासत्य लुकोऽलु’गिति भाष्योक्तेरत्र दोष-

* उकालोऽञ्मृस्वदीर्घप्लुतः १. १. २७.

† तिङ्शिष्ट सार्वधातुकम्; लिङ् व; लिङ्शिषि १. ४. ११३; ११५; ११६.

‡ अपत्यं वीचप्रभृति गोत्रम्; जीवति तु वीचो युवा ४. १. १६२; १६३.

धि नदी ॥ २७ ॥

धिसंज्ञा नदीसंज्ञा बाधते× ।

लघु गुरु ॥ २८ ॥

लघुसंज्ञा गुरुसंज्ञा बाधते+ ।

पदं भम् ॥ २९ ॥

पदसंज्ञा भसंज्ञा बाधते† ।

अपादानमुत्तराणि धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि
धनुर्विध्यतीति ॥ ३० ॥

अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते । क ? धनुषा विध्यति,
कंसपात्र्यां भुङ्क्ते, गां दोग्धि, धनुर्विध्यति ॥ ‘धनुषा विध्यती’त्यपाययुक्तत्वाच्च
‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ [१. ४. २४] इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति, ‘साधकतमं
करणम्’ [४२] इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा, सा भवति ॥
‘कंसपात्र्यां भुङ्क्ते’ इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ इत्यपादानसंज्ञा
प्राप्नोति, ‘आधारोऽधिकरणम्’ [४५] इति चाऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरण-

प्र०—लुगित्येतमेव लुक् बाधते न तु ‘पैलादिभ्यश्चे’त्येतमपि । धि नदीति । ‘शकट्यै’ इत्यत्र
धिलक्षणागुणाऽभावः । लघ्विति । ‘अततच्च’दित्यादौ सन्वद्धत्वाऽभावः । धनुषा
विध्यतीति । अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाऽभावात्संज्ञाद्वय-

उ०—श्रित्यः । तस्मादौपगवस्य गोत्रस्थापत्यमौपगविरित्यादा‘वेको गोत्र’ इति नियमादिज् न
स्यादिति फलं बोध्यम् । तुपाच्चस्यैवकारार्थत्वादिहाऽसमावेशो बोध्यः । शकट्यै इति । यद्यपि
नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्विधत्वं नेति प्रागुपपादितं तथापि समावेशस्याऽनिवृत्तामात्रेणोदाहरण-
त्वमुक्तमिति बोध्यम् । नन्वत्र धनुषः करणत्वेनाऽपादानत्वप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—अपा-
येति । धनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात्करणत्वाऽसम्भवादवश्यं निर्गमनपूर्वके वेधे
विध्यति वर्तयित्वा तच्चटकनिर्गमनस्याऽवधिभावेनैव निर्वर्तकं धनुर्वेधे परम्परया करणमित्य-
वश्यं वाच्यमित्यस्युभयोः प्राप्तिरिति भावः । कंसपात्र्यामित्यादेरपि कंसपात्रीतो निर्गतमक्षं
भुङ्क्ते इत्याद्यर्थः । ईदृशस्थले धनुःकंसपात्र्यादेर्हो धान्य इति बोध्यम् । न च कार्यकाकपक्षे
संज्ञाकाराणां विधिप्रदेशोन्नेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं, पञ्चमीप्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञा-

× शेषो भसिद्धिः यू स्थास्यौ नदी १. ४. ७, १. + इत्वं लघु; संयोगे गुण १. ४. १०; ११.

† उपतिष्ठन्तं पदम्; बाधे भम् १. ४. १४; १८. १—अविष्ठा “अपादानमुत्तराणि” इत्येव वार्तिकम् ।

संज्ञा परा, सा भवति ॥ 'गां दोग्धी'त्यत्रापाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'कर्तुंरीप्सिततमं कर्म' [४६] इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा, सा भवति ॥ 'धनुर्विध्यती'त्यत्राऽपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'स्वतन्त्रः कर्ता [४४] इति च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा, सा भवति ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् ॥ ३१ ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते* ।

करणं पराणि साध्वसिश्चिन्नन्तीति' ॥ ३२ ॥

करणसंज्ञा† पराणि कारकाणि बाधन्ते । क ? 'धनुर्विध्यति', 'असि-
श्चिन्नन्ती'ति ।

अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशति' ॥ ३३ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाध्यते‡ । क ? 'गेहं प्रविशती'ति ।

अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति' ॥ ३४ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते× । क ? 'स्थाली पचती'ति ।

अध्युपसृष्टं कर्म ॥ ३५ ॥

अध्युपसृष्टं कर्माऽधिकरणसंज्ञां बाधते+ ।

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ३६ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते** ।

प्र०-प्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति । गत्युपसर्गसंज्ञे इति । तेन सुसिक्तमित्यादौ पत्वं न भवति, 'सुप्रमानात् क' इति गतिसंज्ञकमुदाश्रयमन्तोदात्तत्वं च । पूर्वपदप्रकृति-
ज०-यास्तृतीयाविष्णुपस्थितकरणसंज्ञायाः परत्वात् । एष'महोपोऽन'इत्याद्येकवाक्यतापक्षम-
संज्ञया नलोपायेकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति वाच्यम् ।
एतदधिकरणस्यसंज्ञाविषये बथोहेतपक्षस्यैवाऽङ्गीकारेणाऽदोषात् । भाष्ये—गां दोग्धीति ।

* क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म; क्रुधद्रुहेर्भाष्ये यानां य प्रति कायः १ ४ ३८, ३७

१-“करण पराणि” “करण पराणि धनुर्विध्यति असिश्चिन्नन्तीति” । कश्चिदुच्यते ।

† साधकतमं करणम् १ ४ ४० २-काचपु “अधिकरणं कर्म” इत्येव वार्तिकम् ।

‡ आचारोऽधिकरणम्, कर्तुंरीप्सिततमं कर्म १ ४ ४०, ४९ ३-“अधिकरणं कर्ता” इत्येव कश्चिद् ।

× आचारोऽधिकरणम्; स्व स्त्रः कर्ता १ ४ ४५; ५४.

+ अविशीकृत्यासां कर्म; आचारोऽधिकरणम् १ ४ ४६, ४५.

** उपसर्गाः क्रियायोगे; गतिश्च; कर्मप्रवचनीयाः १ ४ ५९; ६०; ८३.

परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते ।

समाससंज्ञाश्च ॥ ३८ ॥

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च, तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते ।

अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥ ३९ ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ।

प्र०—स्वर एव तु भवति । परस्मैपदसंज्ञामिति । तेनाऽऽच्योष्टाऽक्रमत इत्यादौ वृद्धिदीर्घा-
द्यभावः । समाससंज्ञाश्चेति । तेन 'लोहितगङ्गा'मित्यव्ययीभाव एव । 'द्वीरावतीक' इति

उ०—तुहेर्विभागानुकूलभ्यापारानुकूलभ्यापाराधकत्वे कर्तृभ्यापारजन्यफलाभयत्वात्कर्तृरित्यस्य
प्राप्तिः । विभागनिरूपिताऽवधित्वविवक्षणाच्चाऽपादानत्वप्राप्तिः । न च पयःसंनिधौ गीर्णे-
प्सिततमा, कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात्, ननु स्वकक्षायामेष, कर्मान्तरापेक्ष-
यापि । अत एवाश्वेन पथा दीपिकया गच्छतीत्यनेककरणयोगः । 'अकथितं चे'त्येतत्प-
पादानत्वाद्यविवक्षायामेवेति न तेन विप्रतिषेध इति दिक् । धनुर्विध्यसीत्यत्र धनुर्निर्गतधार-
करणकवेधो धनुर्कर्तृक इति, धनुर्करणको धनुर्हस्तिश्च व्यापार इति वा बोधः । स्वभ्यापारे
स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमसिद्धिचर्चात्यादौ ।

भाष्ये—गेहं प्रविशतीति । 'गेहे प्रविशति' 'ग्रामे आगत' इत्यादि स्वसाध्वेवेति
बोध्यम् । केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदा कर्मत्वाऽप्राप्तेस्तत्साधुत्वं
बोध्यम् । यदा तु अधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायो भाष्योदाहरणोपपत्तिर्बोध्येत्याहुः ।
तत्तु ह्युभयो चेत्तुल्यविधायकत्वस्य भाष्यविरुद्धम् । तत्र हि हृदिष्टृगित्यादौ द्वितीयार्थे चैषा
सप्तमी वृष्टयेत्युक्तम् । 'गेहं प्रविशती'त्यादौ गेहाधिकरणको गेहकर्मको व्यापार इति बोधः ।
अत्राधिकरणत्वकर्मत्वयोनियतत्वम् । पत्वं नेति । 'उपसर्गात्सुभोवीत्यनेने'ति शेषः ।
प्रकृतिस्वरः,—'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन । वृद्धिः,—'सिचि हृदि'रिति । दीर्घः,—
'क्रमः परस्मैपदे'ति । क्रमत इति । 'हृत्तिसर्गे'त्यात्मनेपदम् । अव्ययीभावाः—
अनवकाशात् । बहुव्रीहिः—परत्वात् । समास इति सामान्यसंज्ञा 'सह सुपे'त्यत्र
परितायांमध्यमीभावादिविशेषसंज्ञा न बाधन्ते समाससंज्ञाऽनुषादेन तासां विधानात् । अत
एव 'समासास्ता'इत्यधिकारेऽव्ययीभावे शरत्प्रवृत्तिभ्य' इत्यादिविधानं सङ्गच्छते । एकेति ।
एवं चोभयोर्निरवकाशात्वाच्च बाध्यबाधकभाव इति भावः । नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह—
चकारेति । समाविशतीति । पर्यायस्तु न, 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकात् । संज्ञान्तर-

गुणवचनं च ॥४०॥

गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ।

समासकृत्तद्धिताऽव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः ॥४१॥

समास—समाससंज्ञा च वक्तव्या । कृत्—कृतसंज्ञा च वक्तव्या । तद्धित—तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय—अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम—सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वलिङ्गा जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ।

संख्या ॥ ४२ ॥

सङ्ख्यासंज्ञा च वक्तव्या ।

प्र०—बहुव्रीहिरेव भवति । गुणवचनं चेति । एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति । उत्तरासु च संज्ञासु 'प्रातिपदिक'मित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति । गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते । तस्याश्च द्व्यन्विधिः प्रयोजनम् । ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययबाधनार्थं युवाद्यसमावेशार्थं च ।

सर्वलिङ्गा जातिरिति । 'लिङ्गानां च न सर्वभा'गिति लक्षणात्तद्धितां जातिमाश्रयति । चित्रगुत्वं, कारकत्वं, औपगवत्वं, उच्चैस्त्वं, सर्वत्वं, गोत्वं, बहुत्वं, पञ्चत्वं,

छ०—निमित्तकस्यैकाऽभावेनाऽनुवृत्तिं विनैव पर्यायसिद्धिरिति भावः । गुणवचनसंज्ञा त्विति । एवं चाऽत्र शास्त्रे—'गुणवचन'शब्देन जातिसंज्ञाऽव्ययकृदन्ततद्धितास्तसमस्तसर्वनामसंख्या-लक्षणातिरिक्तः शब्दो गृह्यत इति बोध्यम् । अत एव 'द्वारवतीत्व'मित्यत्र न पुंवज्ञाव इति बोध्यम् । अत्र कृत्तद्धितसंज्ञे तदन्तस्य बोध्ये, प्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरणत्वात् । न च गुणिपरशुक्रादीनां गुणवचनत्वानापत्तिस्तत्र मनुब्लो'गादिति तदर्थं, श्रयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनाऽदोषात् । गुणगुणिनोरभेदविषयत्वात् तथात्वाऽभावेनाऽक्षतेश्च । मनुब्लोपस्तु भेदविषयत्वात् शुकवानित्यादेरसाधुत्वाच्च । तदा मनुपोऽनभिधानमाश्रित्य तु प्रत्याख्यानमिति बोध्यम् । कृपादयो जातिशब्दाः, असर्वलिङ्गत्वात् । द्व्यन्विधिर्गिति । 'वोतो गुणवचनात्' 'त्वतलोर्गुणवचनस्य'त्यादेरप्युपलक्षणमेतत् । ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसङ्ज्ञकत्वे ब्राह्मणदिग्रहणं व्यर्थमत आह—ब्राह्मणादीति । अन्यथा ब्राह्मणगणपत्यादिभ्यः भ्यञ्जनात्, प्राणभृज्जातिकक्षणो ब्राह्मणशब्दे, बयोवचनलक्षणो बालशब्दे । निपुणादयो युवाद्यः । आश्रयतीति । न लोकाप्रसिद्धामित्यर्थः । एकशब्दे सङ्ख्यासङ्ज्ञया, राजपुरुषे समाससङ्ज्ञया बाधमाशङ्क्याह—एक्यमिति । राजपौरुष्यमिति । अनुशतिकादिस्वातुभयपदकृतिः । भाष्ये—किमर्थमिति । 'गुणवचनं चे'त्यारभ्य'एकग्रन्थोपनिवेशिनी सङ्ज्ञे'त्यन्तं वचनजातं किमर्थमित्यर्थः । नैपथ्यमेवोपपादयति—यथान्यास एवेति ।

डु च ॥ ४३ ॥

डुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्डुसंज्ञा ? षट्संज्ञा ।

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ॥ ४४ ॥

‘एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञे’त्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते, यथान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ?

सन्ति चैवाऽत्र काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः [संज्ञाभिः] बाधनं यथा स्यादिति ॥१॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १ । ४ । २ ॥

‘विप्रतिषेधे’ इति कोऽयं शब्दः ? विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्तव्यतिहारे धञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योऽन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः ।

क पुनर्विप्रतिषेधः ?

प्र०-द्वित्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्त्यज्य भवति । ऐक्यं राजपौरुषमित्यादौ तु माहणादित्वात्त्यज् ॥१॥

विप्रतिषेधे । आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमालौकिकाथस्य विरोधवाचिनां विप्रतिषेधशब्दस्येह प्रहणं न सम्भवतीति मत्वा पृच्छति—विप्रतिषेध इति कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकाऽर्थप्रवृत्तिरेवोपात्तो, न ह्यस्याऽत्रान्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह—विप्रतिपूर्वादिति । ‘कर्मव्यतिहार’ इति सिधेर्विशेषणम् । व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनात्सेधतेर्भावे धञित्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधोऽन्योन्यप्रतिषेध

उ०- समाधत्ते—सन्ति चैवात्रेति । अपूर्वा इति । ‘ह्रस्वसंज्ञा’ तद्वित्संज्ञा ‘असर्वकृष्ण जाति’रिति ‘एकद्रव्योपनिवेशिनी’त्येताः, तदर्थमेतद्वचनजातमित्यर्थः । समाध्यन्तरमाह—अपि चेति । संनिविष्टानामिति निर्धारणपट्टी । तत्र सम्ज्ञासंज्ञया जातिसंज्ञाया बाधाद्विषयेत्यादौ टावेव । तथा तया सर्वनामसंज्ञाया बाधासर्वविषयादौ न स्मै । एवं सम्ज्ञासंज्ञया सर्वमाधोनसंज्ञाबाध इत्याद्यहम् । पुनः समाध्यन्तरमाह—गुणवचनसंज्ञाया-श्रेति । एवं चैतद्वितिरिकशब्दत्वं शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थादुक्तमिति दिक् ॥३॥

विप्रतिषेधे । शब्दस्वरूपे सम्बन्धोऽभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धत्वात्कोऽयमिति प्रदण्डोपपत्तिरत आह—आचार्येति । विरोधार्थकत्वे परस्परव्याघातादुभयोर्विषययोः शास्त्रादोरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । अनेन शास्त्रेण पराभ्यनुज्ञानात्तस्य प्रामाण्येऽप्यन्यस्या-भ्यामाप्येन सर्वेषां तत्त्वं अग्रमिति भावः । इतर इति । अप्रामाण्यं त्वमे परिहरिष्यत इति

द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थवैकस्मिन्स विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वौ प्रसङ्गौ यदाऽन्यार्थौ भवत एकस्मिन् युगपत्प्राप्तुतः स विप्रतिषेधः ।
क पुनरन्यार्थौ क चैकस्मिन्युगपत्प्राप्तुतः ? वृश्चाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत्प्राप्तुतः* ॥ किं च स्यात् ?

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रति-
षिद्धं यदुच्यते—‘एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग’ इति । कथं

प्र०—इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाऽप्रतिपत्ती शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते ।
विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽसम्भावयन्पुनः पृच्छति—कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गा-
विति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये
विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः । प्रसज्येत इति प्रसङ्गौ—विधी ।

अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद्याऽसौ
प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वाद्भेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किं च स्यादिति ।
यदीदं नारभ्येतेति भावः । इतरो व्यक्तपदाऽर्थाश्रयेण पर्यायप्रसङ्गमाह—एकस्मिन्निति ।

उ०—भावः । कर्मभ्यतिहारे घञो विधानाऽभावाद्वाह—सिधेरिति । सेधतेरिति । परस्परं प्रतिकूलं
गमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति भावः । पौनःकर्म्यं परिहरति—स एवार्थ इति ।
कस्यचित्कश्चित्प्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः । अस्याऽगतिरगतिरित्येनाह—यद्वेति ।
प्रतिषेधशब्द एकत्र पालिकप्रतिषेधपरः, परत्राऽऽव्यक्तिकप्रतिषेधपर इति भावः । एवं च
सकृद्गति—पुनःप्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाऽप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिषेधस्य,
सर्वथा तत्प्रतिषेधस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ।
पूर्वोक्तेन—अप्रामाण्यापत्तिरूपेण । ननु ‘प्राप्तुत’ इति क्रिया न ‘स’शब्देन परामर्श-
योग्या, सर्वनामपरामर्शाऽयोग्यत्वस्यैव तस्यामसम्भस्य ‘वति’सूत्रे कैयटेन वक्ष्यमाणत्वात् ।
कर्मपरामर्शस्तु न, तस्य गुणत्वात्, द्विवचनापत्तेर्याऽत आह—युगपदिति । आशयातोपात्त-
क्रियायाः परामर्शाऽभावेऽप्यप्याह तप्रासादिपदोपात्तायाः परामर्शे न शेषः । किञ्च तु प्रति-
निर्देशाऽभिप्रायेणेति बोध्यम् । ननु सा न विप्रतिषेधोऽत आह—विरोधनिमित्तत्वादिति ।
विरोधफलवाधनिमित्तत्वादित्यर्थः । नन्वनेन परस्य प्रतिपादनात्कथमयं प्रश्नोऽत आह—
यदीदमिति । तदनारम्भेऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याऽभावेन कथं पर्यायप्राप्तिरत आह—
इतरो व्यक्तीति । पर्यायेति । एवं च पालिकवाधो विरोधफलमिति भावः । भाष्ये—
एकस्मिन्नित्यस्य ‘लक्ष्ये’ इति शेषः । असंभवादित्यस्य ‘कार्ययो’रिति शेषः । पूर्वपरप्राप्ते-

* सुपि च; नडुवचने शस्येत् ७. इ. १०२; १०३.

होक्स्मिन्ना नाम युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तौ रुभयप्रसङ्गश्च स्यात् ?
नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते—‘एकस्मिन्युगपदसंभा’दिति, कार्ययोर्युगपद-
संभवः, शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ।

तृजादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा,—तृजादयः† पर्यायेण भवन्ति ।

किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति ?

अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदं विधेश्च ॥ ४ ॥

अनवयवेन प्रसज्यन्ते, प्रतिपदं च विधीयन्ते ।

प्र०—अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः ।

प्रतिपदं विधेश्चेति । अनेनोत्सगापवादवैधर्म्यं दर्शयति । नह्युत्सर्गः प्रतिपदं
विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं—‘परमेव भवति न पूर्व’मिति । एतत्सूत्रा-
रम्भाच्च पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते ‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे

उ०—रिति । पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयग्रामाभ्यादिति भावः । भगवता तु
धर्मधर्मिणोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशब्दयोः सामानाधिकरण्यमाश्रितम् । उभयप्रसङ्ग
इति । ‘पर्यायेणे’ति शेषः । सूत्रयोरेवाऽसम्भवमासी उक्ते इति मत्वा पृच्छति—इदं विप्रति-
षिद्धमिति । शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु
शास्त्रप्रसङ्गोऽपि कार्यार्थं पुनरिति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः प्रसङ्गोऽत आह—
तृजादिभिरिति । एवं च युगपदसम्भवः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । सर्व-
व्यक्त्युद्देशेनेति । ण्वुल्लङ्घनां धातुमात्राद्विधानेन विनिगमकाऽभावादिति भावः । नन्वनवय-
वेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकबाधदर्शनादिदमप्रयोजकमत आह—
अनेनेति । ‘प्रतिपदं विधेवचे’त्यस्य ‘बाधकाऽभावा’दिति शेषः । उत्सर्गस्य सामान्यविषय-
त्वमपवादस्य विशेषविषयत्वमिति तद्व्यक्तिविषयविशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकत्वं
वाच्यते, तृजादौ तु नैवमित्युभयोरपि प्रतिव्यक्ति प्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि दीर्घत्वशास्त्रयोः
कस्यपि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाऽभावेनोभयोरपि स्वस्वविषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपपन्नेन
पर्यायप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याऽप्रमाणत्वं स्यादत आह—एत-
त्सूत्रेति । एतच्छास्त्रबलेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति भावः । ननु
तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत्कथं तेनैवाऽप्रतिपत्तिरपाद्यतेऽत आह—इदानीमिति ।
आतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्जात्युपरक्तव्यक्तौ कचित्कार्यान्वयेपि शास्त्रस्य वारितार्थमिति

अप्रतिपत्तिर्बोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ ५ ॥

अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कारणम् ? 'तुल्यबल-
त्वात्' । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा,—द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति
स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा [तु] तमुभौ युगपत्प्रेष्यतो नाना दिक्षु
च कार्ये भवतस्तद्वा यद्यसावविरोधार्थी भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः
कारणमुभयोर्न करोति ? 'यौगपद्याऽसंभवात्' । नास्ति यौगपद्येन संभवः ।

तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ।

तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

तव्यदादीनां* तु कार्यस्याऽप्रसिद्धिः । नहि किञ्चित्तव्यदादिषु नियमकारि
शास्त्रमारभ्यते येन तव्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्बो-
भयोस्तुल्यबलत्वा'दिति, तुल्यः स तव्यदादिषु ।

नैव दोषः । अनयाशास्तव्यदादयः, उच्यन्ते च, ते वचनाद्भवन्ति ।

प्र०—यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति । इदानीं जातिपक्षाभयेणाह—अप्रतिपत्तिर्बोति । अत्र
पक्षे विध्यर्थमिदं 'परं भवती'ति । तस्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्रातिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि
प्रवर्तते । त दुह्यते—'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति । तव्यदादीनां तु कार्यस्येति ।
परत्वादेः, साधुत्वस्य चेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनवकाशत्वाच्च नाऽस्त्येषां परत्वेन

उ०—भावः । ततस्तदपीति । अप्रवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । 'बुद्धेभ्य' इत्यादावेत्ये निमित्ता-
भावादीर्घस्याऽप्रवृत्तिरित्यन्वयः । भाष्ये—तद्यथेति । तत्र—यथैकः प्रेष्य उभयोर्न करोति,
तथा प्रकृते उदाहरणरूपा स्थितिक्रमयोरपि कार्यं नाप्रविष्यतीत्यर्थः । वचने त्वन्वयत्र चरि-
ताये । यथा तत्र प्रेष्यौ परस्परं विरुद्धकार्यकरणेन चरितायैस्त्वामिमाविति भावः । 'प्रति-
पत्त्यर्थ'मित्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः । ननु तव्यदादीन्त्येव कार्याणि, किं तेषामपि कार्यं नामेत्यत
आह—परत्वेति । एकवाक्येति । शास्त्रगतमेव पौर्वापर्यं पृथक् इति भावः । कार्यगतपौर्वा-
पर्याभयणेऽप्याह—अनवकाशत्वाच्चेति । आनुत्वजात्याकाशतद्वयत्वी क प्रवर्तते क नेत्यत्र
विनिगमकाऽभावादिति भावः । ननु तव्यदादीत्यादिपदेन तुजादीनामपि ग्रहणात्कथं साहचर्य-
गत आह—आदीवि । ननु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारस्तस्य तुजादावपि सत्त्वेन कथं भेदोऽस्त

यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः—‘तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति तुल्यः स तव्यदादिषु ।

एतावदिह सूत्रं ‘विप्रतिषेधे पर’मिति । पठिष्यति आचार्य—‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवे’ति । पुनश्च पठिष्यति—‘पुनः प्रसङ्ग-विज्ञानात्सिद्ध’मिति ।

किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? इह भवता द्वौ हेतु व्यपदिष्टौ—‘तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति च, ‘अप्रतिपत्तिर्वो-भयोस्तुल्यबलत्वा’दिति च । तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति, तदा ‘विप्रतिषेधे पर’मित्यनेन किं क्रियते ? नियमः—‘विप्रतिषेधे परमेव भवती’ति । तदैतदुपपन्नं भवति—‘सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवे’ति । यदा त्वेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यबलत्वा’दिति, तदा ‘विप्रतिषेधे पर’मित्यनेन किं क्रियते ? द्वारम्—‘विप्रतिषेधे परं तावद्भवति, तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध’मिति ।

प०—व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद्गतचित्ति । यथा ‘कुरुतात्त्व’मिति ईर्लुक् च प्राप्नोति, तातश्चेति परत्वात्तातश्च । तस्य स्थानिवद्भावाल्लुक् प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारम्, उपायः क्रियत इति यावत् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । ‘ईजतु’रिति परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यक्त्याकृतिः-

उ०—आह—तृजादीति । भाष्ये—आचार्यो वातिककारः । यथेति । न च लुक्कृताङ्कत-प्रसङ्गिष्वेव मित्यः, शास्त्रान्तरप्राप्त्या तस्याऽप्यमित्यस्यात् । न चान्तरज्ञानपीति न्यायात्कैमुत्ति-कम्यायेन परादपि लुको बलवत्त्वेनेदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिभाषाणामिष्टसिद्धिमात्र-फलकत्वात् । ईजतुरिति । न च पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तावपि कश्चिस्वीपीति किम्पश्चासत्येति संप्र-सारणाभ्यामिष्टं सिध्यसीति वाच्यम् । ‘न संप्रसारणे’ इति निषेधेनाऽभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभा-पत्तेः । व्यक्त्याकृतीति । केचित्त नहि ‘व्यक्तिपक्षे सर्व’ शास्त्रं प्राप्नोति न तु कश्चिपक्षे’ इत्यत्र मानमस्ति । पक्षद्वयेपि सर्वव्याप्तिरेकशेषसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तः । तत्र ‘न ब्राह्मणं इत्या’-दित्यादौ सर्वब्राह्मणहनननिषेधाय कतिपक्षाभ्ययनमिति च स्पष्टम् । किं च भाष्यं—‘क्षत्र-साधारण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाऽप्रतिपत्ती ये प्राप्ते तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं, न तु कति-

† १. १. ४२ पा० ५; १३९ पा० १; १. ४. ३२ पा० २; ७. १. २६ पा० ३

‡ ७. १. ६९ पा० ३; ७. २. १ पा० ३; ७. ४. १ पा० १; १० पा० ३.

[विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वम् ॥]

विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति ? पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति—‘गुणवृद्धौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्व-विप्रतिषिद्धम्’, ‘नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नु’डिति* । कथं ये परविप्रतिषेधाः—‘इत्त्वोत्त्वाम्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेने’ति† । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः ? ‘विप्रतिषेधे पर’मित्येव सिद्धम् । कथम् ? परशब्दोऽयं बहुर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा—‘पूर्वः पर’ इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । [तद्यथा—] ‘परपुत्रः’ ‘परभार्या’ । अन्यपुत्रः अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्रधान्ये वर्तते । तद्यथा—‘परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे’ । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा—‘परं धाम गत’ इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्यथा—‘परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्, विप्रतिषेधे परं—यदिष्टं तद्वती’ति‡ ।

प्र०—पदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तद्य इष्टवाचीति । इष्टाऽनिष्ट-
उ०—इत्यवस्थाश्रयेणेति स्पष्टमेव । अन्यथा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपपन्नस्य तस्याविषु दोषा-
णाह्वारं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशत्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्थेति त्वदुक्त्यसङ्गत्यापत्तेश्च,
अग्रे तुजादितुल्यताया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । नहि तुजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषयाः,
‘अपि तु जातिपक्षेऽपि । किं च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यद्व्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थस्येयं व्यक्तिविरो-
धास्त्वविषयकत्वं न कल्पयतीत्युपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयक-
त्वमेव नैतद्विषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाऽभावः । तत्रैकः शास्त्ररष्टांशोऽपरो लौकिकस्तथोरा-
श्रयणे कक्षानुसारो बीजमित्येव वक्तुमुचितम् । अन्यथा तत्र व्यक्तिपदार्थाश्रयेण संमते
सङ्कटगतिग्राये कृतत्वावमित्युदाहरणं त्वद्वत्तमसङ्गतं स्यात् । ‘कुरुसव्यादेर्लु’गिति वचनस्य
तात्पर्यावपक्षे चरितार्थ्येन ‘कुरुसव्यादेस्तात’डिति वचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाऽप्रसक्ते-
रिति वक्ष्यते । अङ्गाधिकारस्यवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधकार्तिकाश्रयणे गौरवं मत्वाह—
विप्रतिषेधे इति । पूर्वं विप्रतिषिद्धमिति कर्मधारयः । नुम्शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वाच्चतुसक-
निर्देशः । अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्याऽपीष्टत्वेनेदमसङ्गतं मत्वाहऽन्वः—कथमिति । सूत्रं
च भिद्यत इति । अधिकसूत्रकरणादिति भावः । चेनाऽनङ्गाधिकारस्यपूर्वविप्रतिषेधाऽसंग्रह-
कपदोपसंग्रहः । सूत्रं भिद्यते चेत्सम्भवः ।

व्यवस्थायामिति । तथाकाङ्क्षप्रवृत्तिमिति इत्यर्थः । ननु कक्षणवस्तुषु तद्विभागो
हुंशेवोऽत आह—इष्टानिष्टेति । अङ्गाव्यस्य मुख्यो योऽर्थस्तस्य प्रकृतेऽभावादाह—

१—इदं वार्तिकं क्वाचित्कम् । * उ. १. १५ वा० १०; ११. † उ. १. १०० भाष्यम् ।

२—नवविधम् । ३—‘प्रपत्ये’वा० । ४—‘इति’ क्वचित्कम् ।

अन्तरङ्गं च ॥ ८ ॥

अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं यणेकादेशेचोत्त्वानि गुणवृद्धिद्विर्वचनाऽल्लोपस्वरेभ्यः ॥६॥

गुणाद्यणादेशः—स्योनः स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च[†] । परत्वाद् गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धेर्यणादेशः—द्यौकामिः स्यौकामिः । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च^x । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । यणादेशो

प्र०—विभागश्च व्याख्यानाद्बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि पाराध्याद्यस्य तदन्तरङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद् बहिरङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमंवाऽनूदितम् । कार्यमित्यत्रार्हं कृत्यः । करणार्हं कार्यम् । तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्याऽनित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याऽव्यापारः । स्योन इति । सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये कृतेऽपवादत्वादलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूढं भवति । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्यूढो यणादेशो कर्तव्येऽसिद्धत्वं न भवति, 'नाजानन्तर्य' इति वचनात् । द्यौकामिरिति । ननु कृतयणादेशात्तद्विस्तोत्पत्तौ वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति युगपद्यणवृद्धयोः प्राप्तिः । एवं तर्ह्यकृतव्यूहाः पाणिनीया इति दि उ काम इ इति स्थिते अत्र यणवृद्धयोर्युगपत्प्रसङ्गः । अथवा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्यान्वाख्यायते—दिक्काम इ इति, तदा 'दिव उ'दित्युत्वे कृते यणवृद्धी प्राप्नुतः ।

उ०—अन्तर्मध्ये इति । बहिरङ्गसमुदायस्य मध्येऽन्तर्भूतानीत्यर्थः । अङ्गशब्दस्य निर्मतेषु वृत्तौ निमित्तं दर्शयति—पाराध्यादिति । एवं चाऽन्तर्भूतनिमित्तापेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गनिमित्तापेक्षं च बहिरङ्गमिति भावः । एतच्च न्यायेति । स च न्यायोऽयः परस्मिन् स्थित्यत्र भाष्ये दर्शितः । करणार्हं—करणयोग्यम् । तुल्यबलं चेति । यद्यपि विप्रतिषेधज्ञाद्वेदेमपि लब्धुं शक्यं तथापि तदेतदर्थबोधनेऽसमर्थमिति भावः, कदाचिल्लोके दुर्बलबलवतोरपि विरोधदर्शनात् । नित्याऽनित्येति । नित्यस्य बलवत्त्वबीजं तु कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतैव । अन्तरङ्गं प्रथमं बुद्धावारोहतीति तत्काले बहिरङ्गानुपस्थितेस्तदेव प्रथमं प्रवर्तते । एवं च कचिद्भाष्ये 'परत्वा-क्षित्यत्वाच्चे'त्यादौ परत्वादित्युक्तिरेकदेशान् इति बोध्यम् ।

पूर्वमन्तरङ्गात्वादिति । अन्तरङ्गाभावेपि नित्यत्वेनोऽनुसाध इत्युक्तं 'येन विधि' । रिति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु ण्युत्पत्तिपक्षवादिनां मते । कृतेऽन्तरङ्गत्वादिति । अन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः । युगपत्प्रसङ्ग इति । 'अन्तरङ्गन्यायमनालोचयतः पूर्वपक्षिण' इति शेषः । नन्वकृतव्यूहपरिभाषा नास्त्येव । किं च तद्विषये नाऽन्तरङ्गन्याय इति भाष्याऽसङ्गतिरित्यत आह—अथवेति । एवं चाऽन्यैव सिद्धे समर्थानामित्यत्र समर्थग्रहणं न कार्य-

† युगन्तल्लभ्यस्य च ७. १. ८६; इको यणचि १. १. ७७.

x तक्षितेचामादेः ७. १. ११७; इको यणचि १. १. ७७.

भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः—दुष्यति सुस्पृषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च+ । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वराद्यणादेशः—द्यौर्कामिः स्यौर्कामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च* । परत्वात्स्वरः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः—‘काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्’ । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च+ । परत्वाद् गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धे-
रेकादेशः—वैश्वमाणिः सौत्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च* । परत्वाद्वृद्धिः

प्र०—दुष्यति । दिवैः सन् । ‘सनीवन्तर्द्धे’ति पक्षे ह्रस्वभावः । ‘हलन्ताश्चे’ति किरवम् । षष्ठादेशः । तत्र ययच प्राप्नोति, द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति—‘द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्टिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं, ययतु नित्यः’ इति वदन्तः । अल्लोपस्येति । ननु ‘गायत्रीवधन्वने’-
त्यत्रास्ति संप्रधारणा । गायत्रीवधनु अन् अ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः, ततो ‘न संयोगाद्भ्रमन्ता’दित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यय न स्यात् । एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र ययभवतीति मन्यते । कृताऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नाऽस्त्यल्लोपः, प्रतिषेधादिति तस्याऽनित्यत्वम् । द्यौर्कामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यय च प्राप्नोति ‘मिनत्यादिनित्य’मिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदोदात्तस्वरितयोर्यण इत्यौकारः स्वरितः स्यात्, उदात्तश्चेत्यते । लुकाऽम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरापि ययाऽन्तरङ्गत्वाद् बाध्यते तथैव ‘दिव-
उ’दित्युत्त्वेन च । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दान् ‘संज्ञायामित्युक्ते कृते ‘श्रीभ्यां ढक्’

उ०—मित्यभिप्रायः । स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं स्यादत आह—
द्विःप्रयोग इति । वदन्त इति । कृताऽकृतप्रसङ्गिस्त्वभावेण कश्चित्स्वराभ्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया पराक्षरणेव स्यादिति तेषामाशयः । अग्रे तु द्विःप्रयोगपक्षेपि द्वितीयः प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्यः [पर] एव । एवं च यस्य द्विवचनं, न तस्य यणतदनन्तरम्, किं तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य । द्विर्वचनं तु यण्यपि कृते तथैव । नित्यशब्दादे प्रयोगमेव एव शब्दमेवकः । एकप्रयोगे कृते कृताऽकृतप्रसङ्ग्ये च हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः । तस्यानित्यत्वमिति । ‘यस्य कक्षणाभ्यन्तरेण निमित्तं विह्वल्यते न तदनित्य’मिति काचित्कामिति भावः । पूर्वपद-
प्रकृतीति । दिवि कामो यस्येति विग्रहे ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्ये’त्यनेनेत्यर्थः । नन्वे यमिति सतः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह—तथैवेति । श्रीभ्य इति । यदि कद्रुणांमाता तदाऽनेन, यदि

+ सत्युपगमेः; इको यणचि १. १. ९; ७७ † मिनत्यादिनित्यम्; इको यणचि १. १. १९०; ७७.

‡ भोगुणः १. ४. १४१; अकः सगमे दीर्घः १. १. १०१.

* शब्दित्वव्यापारेः ७. १. ११०; अकः सगमे दीर्घः १. १. १०१.

स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः—ज्ञाया ओदनो
जौदनः । जौदनमिच्छति जौदनीयति । जौदनीयतेः सन् जुजौदनीयिषति ।
द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च^x । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो भव-
त्यन्तरङ्गतः ॥ अलोपादेकादेशः—शुनं शुने । अलोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च⁺ ।
परत्वादलोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽलोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन
वा । अयमस्ति विशेषोऽलोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत[†] ।
नाऽत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'न गोश्चन्साववर्ण' [६.
१. १८२] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य
तर्हि ? तृतीयादिस्वरस्य[‡] । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति—'शुनः पश्ये'ति ।

प्र०—'द्वयच' इति ढकि एयादेशे 'ढे लोपोऽकट्वा' इति लोपप्रतिषेधाद् 'दोर्गुण' इति गुणश्च
प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृत एकादेशो 'ऽप्रत्यय' इति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाऽभावात्तद्धित
एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्याऽन्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या
सिद्धत्वाद्प्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते—अकृतंऽप्येकादेशे 'नाङ्धात्वो'रिति 'ढे
लोपोऽकट्वा' इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्धित इत्यदोषः ।

शुनेति । ननु 'भयुवे'ति सम्प्रसारणे कृते तस्याऽसिद्धवद्भावाद् 'दित्यसिद्धत्वात्
'न संयोगाद्वमन्ता'दिति निषेधादलोपस्य नास्ति प्राप्तिः । एवं ताह तत्प्राग्भादित्यसिद्ध-
त्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह—नैतदस्तीति । प्रयोजनवाद्याह—
अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह—नास्तीति । प्रयोजनवाद्याह—नैष इति । स
एवाह—यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र हि 'न गोश्च'निति
प्रतिषेधाऽभावादलोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात्पूर्वमेकादेश एष्टव्यः ।

उ०—काचन मानुषी तदाऽब्रुवाभ्य' इत्यणि प्राप्ते तदपवादो 'द्वयच' इति । एकादेशात्पूर्वं
द्वयत्वाऽभावे 'कीभ्य' इत्यनेनैव उक्तं । कट्वा नागमातैवेत्पुञ्चितम् । ज्ञापकादिति । 'कीभ्यो
ढ'गित्यादौ प्रातिपदिकादित्यस्याऽसंबन्धेन 'छिन्नविशिष्ट'परिभाषया वा सिद्धेऽपकपर्यन्तानु-
भावनं किमर्थमिति चिन्तयम् । अत एवैषेयादौ ढमिसिद्धिरित्याहुः । ज्ञापकमपि चिन्तयम् ।
'अन्तरङ्गं वल्लव'वित्येतज्ज्ञापनेन कृते एकादेशे तत्पदस्य चारितार्थ्यसंभवात् । भाष्ये—परत्वा-
द्द्विरिति । न च सा नित्या, शब्दान्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहणप्रत्याख्यानतात्पर्यम् ।
नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति भाष्ये । शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं तु कारिकाकमिति भावः ।

^x सत्यर्थः; कुडिरेषि ६. १. ९; ८८.

⁺ अलोपो ऽ नः ६. ४. १३४; सम्प्रसारणञ्च ६. १. १०८.

[†] अमुदात्तस्य च यमोदात्तलोपः ६. १. १६१. [‡] सावेकात्तृतीयादिविभक्तिः ६. १. १६८.

एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि ? येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति—बहुशुनीति† ।

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—कुमारीति । एवं तर्ह्यार्थप्रवृत्तिर्नाप्यति—‘नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरती’ति, यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति†, अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्डीपैव ।

प्र०— प्रत्याख्यानवाद्याह—एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह—यत्र तर्हीति । बहुशुनीति । ‘बहोर्नोन्वदुत्तरपदभूम्नी’त्यन्तोदात्तः, तस्मान्क्षीपि कृतेऽल्लोपे क्रियमाणे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह—यदि पुनरिति । प्रयोजनवाद्याह—नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः ‘साववर्णान्तर’इति क्षीप उदात्तस्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह—एवं तर्हीति । ‘शुनी’त्यत्र क्षीप ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं क्षीपिधानेनेत्यर्थः । तदेवमल्लोपादेकादेशस्य स्वार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्त्येव ।

उ०— एवं तर्हीति । तस्य ‘असोरल्लोप’इति तपरकरणेनाऽनित्यत्वाद्नाश्रयणमिति वक्तुं युक्तम् । ‘वाणांवाङ्’मित्यप्यनित्यत्वात्ताभितम् । न चाऽन्तरङ्गपरिभाषाया अप्वाभीयत्वेन तदृष्टया बहिरङ्गस्याऽसिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । ‘वाह कठ’सूत्रज्ञापिताऽसिद्धपरिभाषया अभीयत्वे ‘प्यन्तरङ्गं बलीय’ इत्यस्यास्तित्वे मायाऽभावात् । अस्मिन्प्राहकमानेन तां प्रति बहिरङ्गस्याऽऽभीयासिद्धत्वाऽप्रवर्तनाच्चेति दिक् । भाष्ये—उदात्तनिवृत्तिस्वरः । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप’ इत्यनेन । न गोश्रमिति । गवादिभ्यः परस्वोदात्तत्वं नेत्यर्थः । तृतीयादिवस्वरस्य—‘सावेकाच’ इति विहितस्य, आनन्तर्यात्, ‘तृतीयादिविभक्ति’रित्यनुवर्त्तनाच्चेति भावः । एवं च सत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति प्रयोजनवाद्याशयः । इत उक्तो ‘यत्र तर्ही’त्यादिग्रन्थो ग्रन्थच्छायाया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति, तत्तु न युक्तम् । तृतीयादिविभक्त्यभावेन ‘न गोश्रम’इत्यस्याऽप्रसक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरो निष्प्रत्यूह इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यानवादिविरुद्धत्वादत् आह—स एवेति । अयं भावः—तृतीयादिविभक्तिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य निषेध इत्याशङ्क्योदाहरणान्तरदानमिति । नन्वेवं तर्हिशब्दो न युक्त इत्यत आह—पुनरिति । नेत्यर्थः । पुनर्यथैव तत्तुक्तिव्हेनादित आग्तं तथोजनमिति बोध्यम् । भाष्ये—न लाक्षणिकस्येति । तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्वरर्थः । भाष्ये—विभक्तिस्वरस्येति । ‘तृतीयादि’रिति नाऽनुवर्त्तते, ‘विभक्ति’रित्येव । एवं च ‘शुन’ इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः । ननु बहुद्वन्द्वम्बुद्वय बहुमीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद्बुदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्तिरत आह—बहोरिति । प्रत्याख्यानवादिनाऽल्लोपस्यैवेहत्वेन तद्वीत्याऽऽन उपवेत्यस्य प्राप्तिं भवा ‘बहुशुनी’त्युदाहृतम् । भाष्ये—यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणमपि नाऽनुवर्त्तते इति भावः । कुमारशब्द इति । तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्त्तते,

स्वरादेकादेशः—सौत्थितिः वैश्वमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च[†] । परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणस्य चेत्त्वौत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ वृद्धेस्त्वोत्वे—स्तैरिणिः पौर्तिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्त्वोत्वे च[‡] । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्त्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादिस्त्वोत्वे—आते-स्तीर्यते आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्त्वोत्वे च[×] । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । इत्त्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ अलोपस्य चेत्त्वोत्त्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ।

प्र०—यद्यत्राऽऽलोपो भवति ततो‘ऽन उपधालोपिन’ इति ऋपि सति ‘बहुशुनी’ति भवति । यदा त्वेकादेशेनाऽऽलोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाऽभावान्नीबभावादु बहुश्वेति । गौरादिलक्षणो ऋष्नास्ति, ‘अनुपसर्जना’दित्याधिकारान् । भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल ऋपि भाष्यमिति । न्यायमूलं चेद्‘मन्तरङ्गं बलीय’ इति । न च न्यायस्याऽत्र केनचिद् बाधोऽस्तीति ‘बहुश्वे’त्येव भाष्यमिति न्यायविद् आहुः । सौत्थितिरिति । सु उच्यते इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात्तदा ‘स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादा’विति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशो कृते नित्यमाद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणेन भाष्यम् । स्तैरिणिरिति । विभक्त्या न्याख्याने स्तु त—इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्त्वं, वतो वृद्धिः । स्वर इति । ‘स्तैरिणि’-

उ०—तथा च ‘बहुशुनी’त्यत्रोदात्तमिदृच्छिस्वरः स्यादिति भावः । बहुश्वेतीति । ‘डादुभाभ्या’मिति ऋपि, तद्भावे चेति भावः । नन्वेवं प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्ययुक्तमत आह—भाष्ये त्विति । ननु प्रत्याख्यानान्ततयैवाऽत्रत्यग्रन्थपर्यवसानात्सिद्धवत्सूत्रस्थैतदानुपूर्विकभाष्याच्च बहुशुनीति भगवत इष्टमिति भ्रमं वारयति—न्यायेत्यादिना । ननु भाष्यमेव व्यायबाधकमस्तिष्ठत्यत आह—न्यायविद् इति । भाष्यस्योदात्तमिदृच्छिस्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्रात्पर्यक्तया न व्यायबाधकत्वम् । डादुभाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यरीत्या ‘बहुश्वे’त्येव भाष्यसंमतमिति भावः । न चाऽलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्येण स्यादिति कुतो नापादितः । ‘युनस्ति,’ ‘शुनः पुच्छे’त्यादिनिर्देशैर्वारणसंभवात् । वस्तुतो लोपे सर्वाणुदात्तं शुनेति प्राप्नोति, पूर्वपक्षे त्वेकादेशस्वरेणाद्युदात्तमित्यपि विशेषो बोध्यः । ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्यैकादेश उदात्तेत्यनेनोदात्तत्वे इष्टमिदंराह—तदेति । नित्यमिति । ‘भिनत्वादि’रित्यनेनेति भावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थग्रहणप्रत्याख्यानविभाषेण ।

परत्वाद्धीति । इदं वस्तुतत्त्वकथनं, न तु संप्रधारणाऽभावे हेतुः । स तुभयोरपि बहि-

† भिनत्वादिनित्यम् ; अकः सप्तमे दीर्घः ६. १. ११७; १०१.

‡ तद्धितेष्वभावादेः ७. १. ११७; ऋतु रङ्गातोः; उदोऽनपूर्वस्य ७. १. १००; १०६.

× सप्तमोः ६. १. ९; ऋतु रङ्गातोः; उदोऽनपूर्वस्य ७. १. १००; १०२.

इण्डिशनीनामाद्गुणः ॥ १० ॥

इण्डिशनीनामाद्गुणः सर्वार्णदीर्घत्वात् प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अवप इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् पृक्ष इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सर्वार्णदीर्घत्वं च^x । परत्वात्सर्वार्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ।

न वा सर्वार्णदीर्घत्वस्याऽनवकाशत्वात् ॥ ११ ॥

न वैतदन्तरङ्गेणाऽपि सिध्यति । किं कारणम् ? 'सर्वार्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्' । अनवकाशं सर्वार्णदीर्घत्वमाद्गुणं वाधेत् ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं—'न वा परत्वाद्गुणस्ये'ति ।

प्र०—रिति यदि पूर्वः स्वरः, तत इत्त्वं, तथाप्यान्तरतम्यादुदात्तत्वं सिद्ध्यति । न वेति । दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति, कुमारी ईयत इत्यादौ यथादेश इत्यवश्यं सर्वार्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरवाधेनेन सावकाशः सर्वार्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रेऽलुगचीत्यलुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन, तथा आद्गुणोपि समानकक्ष्यो दीर्घेण

उ०—भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभाव इति बोध्यम् । ननु स्तीर्णशब्दादिभि न होवोऽत आह—विभज्येति । भाष्ये—इत्त्वोत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति । अत्रैकाग्रत्वाऽनभ्यासत्वप्रथमत्वादिवहूपाध्यपेक्षत्वेन द्वित्वस्य बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेशयुक्तिः । द्वयोर्नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा परत्वादिविवासिद्धे । यदन्तस्य द्वित्वेन तस्याऽपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाच्चेत्यग्रे । स्वरेणाऽपीत्त्वोत्त्वयोर्नास्ति संप्रधारणेत्याह—स्वरे नास्तीति । ननु 'कुमारीहते' 'वृषाग्र'मित्यादौ सावकाशं दीर्घत्वमत आह—दण्डाग्रमिति । एवं च यण्गुणाभ्यां सप्तं विषयत्रयाह्वैरवश्यं विध्यन्तरे बाध्ये बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वं बाध्यमित्यर्थः । अन्तरङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन 'नैतदन्तरङ्ग'इत्यनुपपन्नमत आह—एकनिमित्तेति । एकस्थानिकेत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन स्वसमानस्थानिकेनैव च 'येन प्राप्ति'भ्यायो न तु विभिन्नस्थानिमित्तकेनापीति न तद्वाह इति भावः । यस्तु सर्वथाऽनवकाशः स बाधक एवेत्याह—निरवकाशेनेति । एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थः । बहिर्भूताऽऽदिप्रत्ययापेक्षत्वावल्लुबहिरङ्गः । भाष्ये—इहापीति । 'यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्मार्त्तं' इत्याध्यन्तरङ्गत्वाद्यणं स्वाद् गुणस्य परत्वा'दिति बाधकतर्केण समाननिमित्तकमेव निरवकाशपरार्था बाध्यत इति प्रवितम् । फलितमाह—यथा त्विति ।

ऊडापोरेकादेश ईत्त्वलोभ्याम् ॥ १२ ॥

ऊडापोरेकादेश ईत्त्वलोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्वादेकादेशः—खट्वीयति मालीयति । ईत्वं च प्रामोत्येकादेशश्च+ । परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः—कामरुडलेयः भाद्रवाहेयः । लोपश्च प्रामोत्येकादेशश्च+ । परत्वाल्लोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमीत्त्वलोपाभ्यामित्युच्यते, न 'लोपेत्त्वाभ्या'मित्येवोच्येत ? संख्यातानुदेशोऽमा भूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति—चौडिः बालाकिः* ।

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्यग्रवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ॥ १३ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अग्रवायावेकादेशतुग्विधिभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः ।

प्र०—बाध्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खट्वीयतीति । खट्व आग्र इति स्थिते यदि पूर्वमीत्वं स्यात्तत आदुगुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । 'पूर्वविधा'वित्तीत्त्वस्य स्थानिवद्भावात् । न लोपेत्त्वाभ्यामिति । ऊह ईत्वाऽसम्भवादयं क्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः । यद्यप्यजाशदन्तमिति ईत्त्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यस्तथापि लक्षणे प्रायेणाऽसौ नाद्रियते । चौडरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽकारलोपाऽभावादादुगुण इति गुणस्य प्रसङ्गः ।

उ०— ननु खट्वाशब्दे सुसुस्पृष्टेः प्रागेवैकादेशोऽत आह—खट्व आ इति । विभज्यान्वाचयाने दांशः । सुप्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः । लोप इति । खट्वशब्दाऽकारस्येत्यर्थः । नन्वाजाशदन्तत्वादीत्त्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तोऽत आह—ऊह इति । न्याय्य इति । शास्त्रीयत्वात् क्रमबाधोऽपि सोढव्य इति भावः । लक्षणे इति । 'अन्तिकबाधयोर्नेदसाधा'वित्यादि निर्देशैः क्रमानुसारस्य सर्वपूर्वनिपातविशिष्टयो बलवत्त्वज्ञापनादिति भावः । भाष्ये—संख्यातानुदेश इति । ननु नाऽत्र यथासङ्गसूत्रप्राप्तिः, तस्य विषयङ्गत्वात्, नापि स्थानावयवप्रमाणस्य, समासनिर्देशादिति चेन्न, अन्यमानवोरपि तत्प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । असिद्धत्वादिति । विभो लुग्यायेनाऽप्राप्तीयासिद्धत्वं बोध्यम् । ननुपदेशे आत्त्वमनैमित्तिकमयाद्यस्तु

+ क्यपि च ७. ४. ११; अकः सवर्णे दीर्घः ३. १. १०१.

† छे लोपोऽकप्रवाः ३. ४. १४७; अकः सवर्णे दीर्घः ६. १. १०१.

‡ यथासंख्यमनुदेशः समानश्च १. ३. १०, * यस्माति च ६. ४. १४८.

वेज्—वानीयम् । शो—शानीयम् । ग्लै—ग्लानीयम् । म्लै—म्लानी-
यम् । ग्लाच्छत्रम् म्लाच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः† । परत्वा-
देते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्यरक्ततः ॥ नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयो-
जनम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्र । अतिगिच्छत्रम् अतिनुच्छत्रम् । आराश-
स्त्रीदम् धानाशङ्कुलीदम् । निष्कौशाम्बीदम् निर्वारणसीदम् । निष्कौशाम्बि-
च्छत्रम् निर्वारणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते च
विधयः‡ । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरक्ततः ।

तुग्यणोकादेशगुणवृद्धयौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः ॥ १४ ॥

यणोकादेशगुणवृद्धयौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग्भवत्यन्तरक्ततः ।

यणादेशात्—अग्निचिदत्र सोमसुदत्र । एकादेशात्—अग्निचिदिदम्
सोमसुदुदकम् ॥ गुणात्—अग्निचिते सोमसुते ॥ वृद्धेः—प्रक्कच्छकः प्राच्छकः ॥

प्र०— ग्लानीयमिति । विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्त्व-
मन्तरङ्गं भवति । ग्लाच्छत्रमिति । ग्ला म्ला इति क्बन्तम् । अत्रापि तथा विभज्या-
न्वाख्याने ग्लै—छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाऽभावादात्त्व न
स्याथवा ङीकृतेति । उपदेशप्रहणाऽनपेक्षया चैतदुदाहरणम् । अतिर्यत्रेति । अतिरै—
अत्र इति स्थिते आयादेशो सत्यजन्तत्वाद्भ्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति ।
'आराशस्त्री—इद'मिति स्थिते यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्याऽन्तवद्भावाद्भ्रस्वे
कृते रूपं न सिद्धयेत् । अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभज्याऽन्वाख्याने
'अग्निचि—अत्र'ति स्थिते यदि पूर्वं यणम्यात्तदा तुक् न स्यात् । नपुंसकं चाऽत्राऽग्निचि

उ०—प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभाविन इति सप्रधारणाऽभावादाह—विभज्येति । 'अशितेति प्रसज्य-
प्रतिषेध इति भावः । क्बन्तमिति । कर्तरि क्बन्तेन पठिसमास इत्यर्थः । अनपेक्षयेति ।
एवं चैतत्प्रयोजनमेकदेशयुक्तिरिति भावः । अन्तवदिति । 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वस्याऽपि
शास्त्रीयत्वाद्दतिदेश इति भावः । पदसमुदायस्येति । 'पदस्य पदा'दित्यादौ पदसमुदाय-
स्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः । पुंसि विभक्त्येति । न च सुषेक्षया परावाग्रथनं तुगिति
कथं सुप इयधधानोक्तिरिति वाच्यम्, 'अग्निचिते' इत्यादौ गुणतुकोः संप्रधारणाया अग्र
भाष्ये कृतत्वेन तुकः पूर्वमन्तरङ्गत्वादिभक्तिं सिद्धयकृत्येवाऽस्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ।
भाष्ये—प्रक्कच्छकः प्राच्छक इति । घत्वतुकोरित्यनपेक्षेदम् । बहिरङ्गत्वेनाऽपि सिध्यति ।

† आदेश उपदेशेऽसिति; एचोऽववासायः; वदान्ताद्वा ६ १ ४५; ७८; ७६.

‡ क्त्वां नपुंसके प्रातिपदिकस्य; गोक्षिवोऽपसर्जनह्रस्व १. २. ४७; ४८; एचोऽववासायः; परान्ताद्वा;
अक सप्तमो दीर्घः ६ १. ७-; ७६; १०१

औत्वात्—अग्निचिति सोमसुति ॥ दीर्घत्वात्—जगद्भवाम् जनगद्भवाम् ॥
ईत्वात्—जगत्यति जनगत्यति ॥ मुमः—अग्निचिन्मन्यः सोमसुन्मन्यः ॥
एत्वात्—जगद्भवः जनगद्भवः ॥ रीविधेः—सुकृत्यति पापकृत्यति ।

‘अनङानङ्भ्यां चे’ति वक्तव्यम् । [अनङ्—] सुकृत् । [आनङ्—] सुकृद्-
दुष्कृतौ ॥ तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः× । परत्वादेतेविधयः स्युः । तुम्भ-
वत्यन्तरङ्गतः ।

इयङादेशा गुणात् ॥ १५ ॥

इयङादेशो गुणङ्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति रियति । इयङा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च+ । परत्वाद् गुणः स्यात् । इयङादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

उवङादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् प्रासुसुवत् ।

श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ॥ १६ ॥

श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुवतुः
शुशुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च+ । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं
भवत्यन्तरङ्गतः ।

प्र०—इति द्रष्टव्यम् । पुंसि विभक्त्या व्यवधानात् । सुकृदुष्कृताविति । कथं पुनरत्रा-
ऽऽनङ् प्राप्नोति यावता विधायोऽनिसम्बन्धवाचिनामुकारान्तानां द्वन्द्वे स विहित इति
चिन्त्यमेतत् । धियतीति । ‘धि धारणे’ तिपि शे कृते तिवाश्रयो गुणः प्राप्नोति ।
विकरणाश्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । ‘एरनेकाच’ इति यण् ।

उ०—नाजानन्तर्ये इति तु भास्येवेत्यभिप्रायः । चिन्त्यमेतदिति । सुकृदाविशब्दयोः प्रक-
रणादिना यथा क्रान्तिविविधोपे पर्यवसानं तदेदमुदाहरणमित्याहुः । मनु भास्ये किरवाद् गुणश्च
कथं प्राप्तुर्हयोरप्येकनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह—तिवाश्रय इति । गुणो—
कषूपचगुणः ।

१—कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वाचित्कः ।

× इत्यस्य पिति कृति तुक् ; डे च ; रको यणचि ; अङ्कः सर्वेर्दीर्घः १. ७१ ; ७२ ; ७७ ; १०१ ;
वेधिति ७ १ १११ ; उपसर्गादिति पातो ६. १. ११ ; अण्वधेः ; छपि च ७. १. १११ ;
१०१ ; क्यचि च ७. ४ ११ ; अकङ्क्षितवन्तस्य मुम् १. १. १७ ; बहुवचने इत्येव ७. १.
१०१ ; रीष् क्तः ७. ४. १७ ; आदुशनसुपुवसोऽनेहसा च ७. १. १४ ; आनङ् पातो इन्द्रे १. १. २५.
+ अचि वतुवातुमुवां पोरिण्डुवको १. ४. ७७ ; पुनन्तकषूपचस्य च ७. १. ८१.

† सम्प्रसारणाच्च १. १०८ ; एरनेकाचोऽनेकाचपूर्वस्य १. ४. ८१.

ह्र आकारलोपात् ॥ १७ ॥

ह्र आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च* । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।

स्वरो लोपात् ॥ १८ ॥

स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च* । परत्वाल्लोपः स्यात् । स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ।

प्रत्ययविधिरैकादेशात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययविधिरैकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्यैकादेशश्च† । परत्वादैकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ।

यणादेशाच्चेति वक्तव्यम्‡ । अग्निरत्र वायुरत्र ।

प्र०—जुहुवतुरिति । ह्रा—अतुस् । ‘ह्रः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चे’ति सम्प्रसारणे कृते यथाकारलोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वा‘दसिद्धवदत्राभा’दित्यसिद्धत्वाद्योवङ्गन् स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि ङीप् च कृतं यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदादात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्याने क्रियमाणोऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गत्वेनैव सिद्ध-

उ०— एरिति । ‘इको घ’णिति त्रिव्यङ्गा बाचितमिति भावः । उस्थानिकयणस्तु पूर्वकृपम-पचाद् इति तात्पर्यम् । यथाकारेति । ननु ‘कृदतिङ्’सुत्रस्याकररीत्या विधीयतीत्यादा’वचः परस्मिन्कृतिस्थानिवत्त्वेन तुगभाववज्जुहुवतुरित्यत्र पूर्वकृपेपि तस्य स्थानिवत्त्वात्तुवकोऽप्राप्तरिति चेन्न । पूर्वस्य चानुत्वाऽऽवेन तदुद्देश्यकविधेरभावादित्याहुः । उपगोरियमिति । ‘अनन्तरापत्य’मिति बोध इत्येके । गोत्रार्जण तु जातिग्वान्धीषेव स्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । एतद्वचः । पिदनुदात्तत्वाद्धेति । एतन्ङीपः । पिदनुदात्तत्वमप्युभवापेक्षकोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्येति । एकादेशेपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः

× सम्प्रसारणाच्च इ. १. १०८; आतो लोप इति व इ. ४ इ.

* मातुदात्तश्च, अनुदात्तौ सुपपितौ इ. १. ३; ४. यत्पेपि न इ. ४. १४८

† स्त्रीवसमैट् ऋवीस्तुप् इ. १. २; अक. मरणे दाधे इ. १. १०१. ‡ इको यणचि इ. १. ७७.

१—इतः परं “प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद् यणदेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ।” इत्यपि स्यादिति कथितम् ।

लादेशो वर्णविधेः ॥ २० ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च × । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

तत्पुरुषाऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति, पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् च + । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या ।

यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते, ननु चेयमपि कर्तव्या 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति । किं प्रयोजनम् ? पचावेदम् पचा-

प्र०—त्वात्र तदाश्रितम् । पचत्वत्रेति । यद्यत्र पूर्वं यस्यादनस्विधाविति स्थानिबच्चनिषेधादुत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते 'तद्वितार्थ' इति द्वयोः पद्यांस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्गत्वाच्च प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति । पूर्वशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मित्याद्युदात्तः । पचावेदमिति । अन्तरङ्गवर्तीयस्त्वेनैतन्न सिद्धयति । बहिरङ्गे कृते आदूगुणं 'एत ए' इति प्राप्नोति । अनयैवेति । इयं हि व्यापिका, पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादान् । शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयाद् बहिरङ्गलक्षणं न तावत्प्रवर्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसद्भावस्तत्र बहिरङ्गलक्षणमवृत्तिः ।

उ०—प्राप्तेस्तस्य नित्यत्वम् । भाष्ये—परत्वाद्यणिति । शब्दान्तरप्राप्तेर्मित्यत्वं नोक्तम् । कावेशाशब्देन कावेशास्याधिक आदेशस्तदाह—उत्वं नेति । तत्रेति । यद्यपि सति शिष्टत्वादिषु सिद्धं, तथाप्यन्तरङ्गत्वाद्याप्येति सिद्धिरिति भावः । बहिरङ्गे कृते इति । अर्थं हि न्यायो युगपद्याशाक्ततरङ्गस्य प्रथमं प्रकृतिबोधक एवेति भावः । पूर्वोक्तेति । अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धम् । तद्विनिर्णयं कृतं, किञ्चित् केयमयम् । ननु 'स्योन' इत्यत्र परत्वाद् गुणे तस्यासिद्धत्वेपीक्षोऽभावाद्यमन्यथाह—शास्त्रेति । नन्वेवं 'सीन्धिति' रित्यादौ स्योने गुणशास्त्रबहिरङ्गमाद्युदात्तत्वं न प्रवर्ततेत्यत आह—अन्तरङ्गेति । युगपद्याशी बहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः, प्रकृते स्मन्तरे भवत्येव बहिरङ्गमिति भावः । भाष्ये—बहिरङ्गलक्षणस्येति । 'ऊट' इति

× परः ३. ४. ८६; इको यणचि ३. १. ७७.

+ समसस्य ३. १. २२३; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वत्वम् ३. २. १.

मेदम् । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं[†] मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेति,—असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्याऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ।

यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यते—अश्वद्युः हिरण्यद्युः—असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति[‡] । नैष दोषः । ‘असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण’ इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—‘नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकृत्युत्तिरिति । सा तद्धोषा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवत्येषा परिभाषे’ति, यदयं ‘षत्वतुकोर-सिद्धः’ [६. १. ८६] इत्याह ।

प्र०—नाजानन्तर्य इति । अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठति । यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति बहिरङ्गस्यैकादेशस्याऽसिद्धत्वात्त्वं न भविष्यति, तुक् च प्रवर्तिष्यते इति किमसिद्धवचनेन ।

उ०—शेषः । अत्रैकदेशी समाधत्ते—नाजानन्तर्ये इति । अचोरानन्तर्यमिति । अचोरिति द्वित्वमविवक्षितं, तेन वक्ष्यमाणेन पञ्चमुग्रहणरूपेण ज्ञापकेन न विरोधः । ‘अचोऽभ्यासन्तर्य-निमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्प्राप्तेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वं ने’ति तदर्थः । एतेन ‘पञ्चावेदमित्यादौ गुणेऽभ्यासन्तर्याश्रयणादसिद्धत्वाऽनापत्तिरित्यपास्तम् । ‘अयजे इन्द्रं’ ‘धियसीत्यादि च सिद्धम् । ‘अक्षय’रित्यत्र यणि लोपाऽभावश्च सिद्धः । तुक् च प्रवर्तिष्यति इति । समासोत्तरं ह्यप्रबृष्या पूर्वं पूर्वपदसंबन्धेन समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वादेकादेशो ह्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णापेक्षेकादेशस्य वक्ष्यत्रेत्यादौ संयोगाभ्यास-लोपापेक्षया यणो बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः । पञ्चमुग्रहं तु न युक्तं ज्ञापकं, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यकालपक्षेऽप्यबुप्रत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्य-संमतत्वात् । वरकस्याऽपि पदद्वयसंबन्धिवर्णापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभावश्च । न चाऽधी-त्येत्यादौ ‘पूर्वं’ भातुपसर्गेण युज्यते’ इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति याच्यम् । साधनबोधक-श्रवणोत्पन्नयनन्तरं पदान्तरसंबन्धनिमित्तकायात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धेन तस्मिन्निमित्तकस्याऽन्तरङ्गत्व-मिति तदर्थं न तु प्रत्ययनिमित्तादपीति तदर्थं इति ‘संप्रसारणाच्चे’ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् । तत्र हि ‘सुट्वा आ ‘ऊढे’त्यत्र सवर्णदीर्घाद्वगुणोऽन्तरङ्ग इत्युक्तम् । ‘सुट् कारपूर्वं’ इत्याविसूत्रे-ष्वप्युक्तम्—‘उपसर्गाथेन पूर्वं’ संबन्धस्ततः प्राचये कृते उपसर्गेण संबन्ध इति संकृति इति स्थितेऽन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् द्वित्वादितः पूर्वमिति । एवं च विशिष्टोपसर्ग-निमित्तकत्वादुपसर्गायाश्रितमुपसर्गनिमित्तं कार्यमन्तरङ्गम्, यत् न तथा तत्र पूर्वागतसाधन-कार्यमेवाऽन्तरङ्गम् । अत एव ‘मेद’ इत्यत्र ‘गुणो बहिरङ्ग’ इति भाष्ये उक्तम् । अस्याश्च परि-

† एतदे १. ४. ११. ‡ प्लवोः शृङ्गुनासिके च १. ४. १९. इको वाणिवे १. १. ७७.

इदं तर्हि परिभाषा कर्तव्या—‘असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण’ इति ?
एषा च न कर्तव्या, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘भवत्येषा परिभाषे’ति, यदयं ‘वाह
ऊट् [६. ४. १३२] इत्यूटं शास्ति ।

तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात् ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽभि-
निवृत्ताच्च प्राप्तुतः । पूर्वेषुकामशमः अपरैषुकामशमः* । गुडोर्वकम् तिलोर्व-
कम् । ‘उदकेऽकेवले’ [६. २. ६६] इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावाच्च स्यात् ।

प्र०— यद्यमिति । दित्यवाह—अस् इति स्थितं वाहः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र
कृते पूर्वैकादेशे च एव्याश्रये च गुणे ‘वृद्धिरेचि’ति वृद्धौ सिद्धं ‘दित्यौह’ इति । अन-
कारान्ते चोपपदं बह्वृद्धिर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सत्यूहतेः किपि स
प्रयोगो भविष्यति । किमूढादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊटविधिः । तस्यां हि
सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूट् विधीयते ।
पूर्वेषुकामशम इति । ‘पूर्व इषुकामशमी अ’ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः
स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावाद्बुभयत आश्रयणोऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च ‘दिशो-
ऽमद्राणां’ ‘प्राचां ग्रामनगराणां’मित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् । ‘उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चे’ति
चशब्दाद्विशब्दाच्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं ‘पूर्व-
कार्णामृत्तिक’ इति । गुडोदकमिति । ‘उदकेऽकेवले’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।

उ०—भाषाया भाष्येऽन्यत्र काऽप्यव्यवहारादयमेकदेशयुक्तिः । एतज्ज्ञापकेनाऽन्तरङ्गपरिभाषाया
अभिव्यक्तमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।

वृद्धौ सिद्धमिति । परिभाषासत्त्वे तु विभक्तिनिमित्तसंप्रसारणस्य न्यायाश्रयेऽन्तरङ्गे
गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्याऽसिद्धत्वात्तदभावे च वृद्धयर्थमूढावश्यक इति भावः ।
अनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदेऽवर्णाऽभावात्पररूपेण बाधाच्च ‘वृद्धिरेचि’त्यस्याऽप्राप्ता-
वृद्धसंप्रसारणयोः फले विशेष इत्यत आह—अनकारान्तेति । इदमकारान्तोपसर्गोप-
लक्षणम् । छन्दसीति । न च पद्यमताकिपि वचनाविभक्तौ विहितत्वाभावेन सम्प्रसारणा-
भावे विषयवाट्शब्दो लोकेऽप्यस्येवेति वाच्यम् । ‘कौ लुप्त’मित्यस्य क्वाचित्कतया णिकोपस्य
स्यानिवस्येन तत्र ‘वाह ऊट्’सूत्रस्य प्राप्तेरेवाऽभावात्तित्याहुः । वस्तुतो लोकेपि बह्वेष्वर्था-
नापलक्ष्यत्वात्पुलक्षणम् । ऊट्तेरिति । चातुनामनेकार्थत्वाच्चाऽर्थभेदः ।

भाष्ये—तस्यैतस्येति । ‘असिद्धं बहिरङ्ग’मित्यस्येत्यर्थः । दिशोऽमद्राणामिति ।
‘इत्यनुवर्तमाने’ इति शेषः । अत्रापि स्वर उदाहर्तुं शक्य इत्यभिप्रायेणाह—उत्तरपदेति ।
चशब्दाद्विशब्दाच्चेति । अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाऽभावाच्च स्यादित्य-
न्वयः । भाष्ये—उदकेऽकेवले इति । मिश्रवाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तमिति

* प्राचां ग्रामनगराणाम् ७. १. १४, उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ६. २. १०५.

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश’ इति, यदयं ‘नेन्द्रस्य परस्य’ [७.३.२२] इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको ‘यस्येति च’ [६.४.१४८] इति लोपेनाऽपह्नियते, अपर एकादेशेन । ततोऽनच्क इन्द्रः संपन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः ? पश्यति त्वाचार्यः ‘पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश’ इति ततो ‘नेन्द्रस्य परस्ये’ति प्रतिषेधं शास्ति ।

यणादेशादियुवौ ॥ २३ ॥

यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिवृत्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति ‘य्योरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत’ इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणमचीत्युच्यते ? इह मा भूताम्—ऐतिकायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ, ‘लोपो व्योर्वलि’ [६.१.६६] इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति—प्रैयमेधः प्रैयज्ञव इति ।

उसि पररूपाच्च ॥ २४ ॥

उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिवृत्तादियादेशो न प्राप्नोति* । पचेयुः यजेयुः ।

प्र०—‘उवश्चिदुदक’मित्यादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह—यणादेशादिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वालोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः—समुदायस्याऽसिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्याऽसिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । ‘पच् अ या उस’

उ०—तदर्थः । एतदुदाहरणमेकदेशिनः । ‘अन्तादिवच्चे’तिसूत्रे पूर्वान्तबद्धानांऽन्तस्वरसाधनात् । इमयाश्रयत्वं तु नाऽत्र, एकदेशविकृतस्याऽनन्वत्त्वाद्दक्षगद्व्याऽप्युदकशब्देन ग्रहणादिति तत्र कैवटः । आण्ये—नेन्द्रस्येति । ननुमयत आश्रयणेऽन्ताविवत्त्वाऽभावेऽप्यन्तादिवत्त्वेऽपि इयप-
बर्गाऽभावे वा ‘सौमेन्द्र’ इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टेऽन्तबद्धानेन पूर्वपदत्वे ‘म्द्र’शब्दे एक-
देशविकृतस्याप्येनेन्द्रशब्दस्यास्सामर्थ्येनाऽप्यवृद्धिनिषेध एवाऽस्त्यत आह—इन्द्रे द्वावचाविति । एको यस्येतीति । यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः । न च परादिवद्भावे-
नैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवाऽस्तिवति तत्सम्भव इति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्याप्यस्या-
प्याहारारोपबोधकत्वेन इयपबर्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । किं चेन्द्ररूपोत्तरपदाद्य-
प्याधिकवृद्धेस्तदभावेनाऽप्राप्तेस्तादृप्यानतिदेशादिति विक् । पाणिनीये तादृशकक्षणाऽभावा-
दाह—प्रसङ्गेनेति । तदेव दर्शयति आण्ये—लक्षणं हि भवति य्योरिति । अनवकाशात्वे-
हेतुः—अचीत्युच्यत इति । ‘यत’ इत्यादिः । बहिरङ्गत्वादिति । ‘वृद्धिप्रसङ्ग’ इत्युक्तेस्त-
न्निमित्तनिमित्तकत्वादित्यर्थः । चिन्त्यमिति । एवं च ‘स्तामत्रे’त्यादिग्रन्थः पूर्वपदमेकदेशि-

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—‘या’इत्येतस्येय् भवतीति । कथं तर्हि ?
‘यास्’इत्येतस्येय् भवतीति ।

लुगलोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः ॥ २५ ॥

लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यो लुग्वलीयानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात्—
गोमान् प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते । यव-
यत्यते ॥ यणादेशात्—ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम् । सेनान्यः कुलं सेना-
निकुलम् ॥ अयवायावेकादेशेभ्यः—गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् ।
नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्गव्यं वृकभयम् ॥ लुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः†,
परत्वादेते विधयः स्युः । लुग्वलीयानिति वक्तव्यं, लुग्यथा स्यात् ॥२॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०—इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियते तदा व्यपवर्गाऽभावादियादेशो न स्यात् ।
एकादेशस्याऽन्तवत्त्वाद्भविष्यतीति चेत्, एवमपि रूपं न सिद्धयेत् ।

यासित्यस्येति । सलोपाऽपवाद इयादेशः । अकृते सलोपे नाऽस्ति पररूप-
प्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् ।

।मणि कुलमिति । यणादिपु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिद्धयेत् । वृकादिति ।
पूर्वमेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावास्तुकि सति रूपं न सिद्धयेत् । ‘अन्तरङ्गानपि विधी-
न्बहिरङ्गो लुग्वाधते’ इत्यस्य ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ॥२॥

इत्युपाध्यायजैर्यटपुत्रकैर्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०—।म्येकदेशिनोऽकृतिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात्परिभाषा न कार्येति पूर्व-
पक्षिणो वाक्ये तामाहाय दोषोद्भावनमपुष्कमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । या उसिति स्थिते इति ।
अन्तरङ्गत्वादिभ्यः पूर्वं सलोपः । व्यपवर्गाऽभावादिति । ‘या’शब्दाऽभावादिति भावः । न
सिध्येदिति । टकारान्तस्येयापत्तेरिति भावः । यासिति च्छेदे ‘येय’ इति सौत्रो निर्देश इति
भावः । ‘अतोया इय’ इत्येव पाठ इत्यानेमुक्त्वैव भाष्ये । ननु नित्याऽन्तरङ्गत्वेन सलोपे यासेव
दुर्लभोऽत आह—सलोपापवाद इति । बाणपरिभाषयेदं सिध्यति । तद्वनाभयणेन तु भाष्यम् ।
लुग्लोपयोः फले विधीयमाह—यद्यत्रेति । लुकि तु ‘न लुमते’ति विधेय इति भावः । भाष्ये—
परत्वादेत इति । परत्वाद्लुक्कृत्वात् । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । तदाह—अन्तरङ्गानपीति ॥२॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोदयोते

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

—‘यस्य’ पा० । † सुपो वातुप्रातिपदिकयोः २ ४ ७१; इल्ल्याभ्यो दीर्घाद् सुतित्पृक् हल्;

१को यणचि; यचोऽयवायाव; अङ्कः सप्तमै दीर्घः १. १. १८; ७७; ७८; १०१.

यू स्याख्यौ नदी ॥ १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् ? खट्वा माला । किंच स्यात् ? खट्वाबन्धुः माला-
बन्धुः । 'नदी बन्धुनि' [६. २. १०६] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च
बहुखट्वक इति 'नद्यतश्च' [५. ४. १५३] इति नित्यः कप्रसज्येत ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नापो नदीसंज्ञा भवती'ति, यदयं
'डेराम्नामीभ्यः' [७. ३. ११६] इति पृथगाध्यहणं करोति ॥ इह तर्हि—
मात्रे मातुरिति 'आयनद्याः' [११२] इत्याट्प्रसज्येत ।

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्भ्रस्वयोः ? किं चातः ? यदि दीर्घयो-
र्ग्रहणं 'यू' इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यते* ॥
उत्तरत्र चा' [संज्ञि'] विशेषणं न प्रकल्पेत 'यू ह्रस्वा'विति । यदि यू, न
ह्रस्वौ, अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ ह्रस्वयोः, 'हे

प्र०— यू स्याख्यौ नदी । यू इति किमर्थमिति । 'स्याख्यं नदी'त्येतावदेवास्तु,
ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः । एव स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः ।
इत्येते च पूर्वपदप्रकृतिस्वररेणुदात्तत्वम् । खट्वाशब्दस्य नित्स्वररेणुदात्तत्वान् ।
मातुरिति । मातृशब्दः सम्बन्धिवचनः स्त्रीविषय एवेति नाऽऽख्याग्रहणेन निवर्त्येत ।
परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्दः । 'नद्यतश्चे'ति ऋग्रहणमस्यर्थे स्यात्—बहु-
पितृक, इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसंज्ञाऽभावस्य । किं पुनरिति । ननु समान
धर्मानुपपत्त्या सन्वेहाऽभावात्प्रभानुपपत्तिः, नहि दीर्घनिर्देशो 'यू' इति निर्देशो-
पपत्तिः, एवं तर्हि युक्ताऽयुक्तत्वनिरूपणाय प्रश्नः । उत्तरत्र चेति । ह्रस्वनिर्देशो तु
'ह्रस्व' इत्येकत्वस्याऽविवक्षितत्वाच्च ह्रस्वाविनि विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु
विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्गः । अथ ह्रस्वयोरभि । दीर्घयोरप्यसवर्णान्

उ०— यू स्याख्यौ । ननु 'यू'पदाभावे स्याख्यमात्रेऽतिसङ्गः, स्याख्यार्विति द्विवचन-
वैधर्म्यं चेत्यत आह—स्याख्यं नदीत्यादि । ननु खट्वाशब्दस्य फिणोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरतस्वरयोर्न विक्षेपोऽत आह—नित्स्वररेणेति । खटे क्विण खट्वाशब्दनिष्पत्तेरिति
भावः । ननु मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेत्तृवाचकतया नानालिङ्गत्वेन स्याख्यत्वाऽभावोऽत
आह—मातृशब्द इति । आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्ताऽर्थभेदः शब्दभेदनिष्ठा
मक इति न दोष इति भावः । 'बहुपितृक' इत्यनन्तरमितिरप्याहार्यः । समानधर्मानु-
पपत्तिमेव दर्शयति—नहीति । एवं तर्हीति । निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपक्षस्यैव युक्तत्वमिति
व्युत्पादनाय प्रश्न इति भावः । भाष्ये—निर्देशो नोपपद्यत इति । छान्दस्यकल्पनं दृष्टेति
भावः । दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत्त्वादिति न दृष्टात्वमत आह—उत्तरत्र चेति । ननु ह्रस्व-
निर्देशोऽपि 'यू ह्रस्व' इति मित्रार्थकवचनत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह—ह्रस्व

* दीर्घाज्जसि च ६. १. १०५. † किति ह्रस्वस्य १. ४. १. १-कविनि ।

शकटे' अत्रापि प्रसज्येत† । नैष दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । उभयं हीष्यते—हे शकटि, हे शकटे इति [च'] ।

इह तर्हि—शकटिबन्धुरिति 'नदी बन्धुनि' [६. २. १०६] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति 'नद्यृतश्च' [५. ४. १५३] इति क'प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । 'ङिति ह्रस्वश्च' [१. ४. ६] इत्ययं नियमार्थो भविष्यति—'ङित्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतो नान्यत्रे'ति ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति ? 'विधेयं नास्ती'ति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् ? नित्या नदी संज्ञा प्राप्ता, सा विभाषा विधेया । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो [वा']-ऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ।

प्र०—गृह्णातीति सिध्यति । ननु चोक्तम्—'अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राऽशब्दसंज्ञा-ग्रहणमनुवर्तते' । ततश्च सर्वग्रहणेन न भाव्यम् । नैष दोषः । 'नेयङ्बुङ्स्थानावस्त्री'ति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्व इयङ्बुङ्स्थानः स्त्र्यास्योऽस्ति । 'अस्त्री'त्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः । अवश्यमत्रेति । तत्र दीर्घ-ग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याऽप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । उस्वनिर्देशे तु नित्या प्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु बह्नादिषु शकटिशब्दो विभाषा ङीषर्थः पठ्यते, तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति, शकटिशब्दस्य हे शकटे इति । ह्रस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसति च हे शकटीति प्राप्तानीत्यस्ति भेदः ।

एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तु शकटिशब्दे त्रयोऽप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति 'शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण'ति वच-नात् । इह चेति । 'शेषाद्विभाषे'ति विभाषा कविष्यते, नित्यश्च प्राप्नोति । कैमर्थक्यादिति । कोऽर्थोऽस्येति किमर्थम् । तस्य भावः कैमर्थक्यम् । प्रश्नविषयविष-यिणोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते । यत्र तत्साध्यस्याऽर्थस्य सिद्धत्वात्कमधेमिति प्रश्नः ।

७०—इतीति । 'वेदाः प्रमाण'मित्यादावप्येवमेव । न-वेकत्वाऽविवक्षापेक्षया 'यू' इत्यस्याऽसम्बन्ध एव कल्प्य इत्यत आह—असतीति । ननु ह्रस्वनिर्देशो दीर्घयोर्न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह—दीर्घयोरपीति । अनुवर्तते इति । तच्च सप्तम्या विपरिणमस्य शब्दसंज्ञायां विधे-यायां सवर्णग्रहणं नेत्यर्थकरणद्वितीया भावः ।

भाष्ये—हे शकटे इति । पञ्चम्यबलक्षणप्रकृत्याऽम्बार्थनयोरिति ह्रस्वे कृते 'हे गौरी'तिवद् गुणो न स्यादिति भावः । नास्ति विशेष इति । 'वचनारम्भं प्रती'ति शेषः । अथ त्विति । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् । पठ्यते इति । पाठाऽभावेऽपि 'सर्वतोऽकिञ्चार्था'.

अथाऽयं नित्यो योगः स्यात्प्रकल्पेत नियमः ? बाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् ? योगविभागः करिष्यते* । इदमस्ति,—‘यू स्याख्यौ नदी’ ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ [४] ‘वामि’ [५] । ततो ‘डिति’ । डिति चेयडुवड्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ‘ह्रस्वौ’ । ह्रस्वौ च यू स्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः । ‘इयडुवड्स्थानौ’ ‘वा’ ‘ने’ति निवृत्तम् ।

यद्येवं ‘शकटये’ अत्र गुणो† न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते, शेषग्रहणं न करिष्यते‡ । कथम् ? इदमस्ति—‘यू स्याख्यौ नदी’ ‘नेयडुवड्स्थानावस्त्री’ ‘वामि’ । ततो ‘डिति’ । डिति चेयडुवड्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ‘ह्रस्वौ’ । ह्रस्वौ च यू स्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः । ‘इयडुवड्स्थानौ’ ‘वा’ ‘ने’ति निवृत्तम् । ततो ‘घि’ । घिसंज्ञौ च भवतः स्याख्यौ यू ह्रस्वौ डिति । ततो ‘ऽसखि’ । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः । ‘स्याख्यौ’ ‘डिती’ति च निवृत्तम् ॥ यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्य ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा बाधिका । तस्यां नित्यायां प्राप्तायामियं डिति विभाषाऽऽरभ्यते ।

प्र०—तस्यैव नियमार्थत्वं, न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः । यद्येवं शकटय इति । नित्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात् । ततो घीति । एकविषयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरैकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शकट्यै शकटये इति च सिद्धयति । अविशेषेणेति ।

उ०—इति ङीप् शकटीशब्दस्य सत्त्वमिति बोध्यम् । अस्ति भेद इति । एवं बोभाभ्यामप्यवश्यं वचनं कार्यमित्याशयकभाष्यमेकदेशयुक्तिरिति भावः । ननु किंशब्दोऽभिधोरितिविशेषविषये प्रवने, प्रभवविषयत्वं च [न] नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह—कोऽर्थ इति । अर्थः—प्रयोजनम् । संबन्धो—विषयविषयिभावः । ममासकृतद्वितोत्तरत्वादेः संबन्धार्थकत्वादित्यर्थः । प्रभवविषयत्वे ङीजं दर्शयस्तस्य नियमप्रयोजकत्वमाह—यत्रेत्यादि । एवं च विधेयत्वाभिमतज्ञानासिद्धिनियमप्रयोजिकेति फलितम् । तदाह भाष्ये—विधेयं नास्तीत्यादि । अङ्गी वा नदीसंज्ञौ नेति केवलङ्गीशब्दादौ प्राप्या तदन्ते वाऽद्यापि नित्यङ्गीलिङ्गावित्यर्थाऽज्ञानात्प्राप्तिं मत्वैवं व्याख्यातम् । ननु शेषग्रहणप्रत्याख्यानान्ध चित्त्वेन गुणो भविष्यतीत्यत आह—नित्ययेति । विभक्तेन ह्रस्वाचित्यनेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति भावः । भाष्ये—शेषग्रहणं न करिष्यत इति । तत्सत्ये हि ङीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञया उक्तत्वेनाऽनुक्तनदीत्याभावात्तत्र घिसंज्ञा विधानमुपपद्येति भावः । ननु चित्तेऽपि नदीत्याऽ-

* डिति इत्यत्र १. ४ ६ † इयडुवड्स्थानम् ७ ३. १११ ‡ शेषेऽप्यसखि १. ४. ७.

अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं 'निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत' इति । 'वा छन्दसि' [६. १. १०६] इत्येवं भविष्यति । 'छन्दसी'त्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति ।

यदप्युच्यत 'उत्तरत्र विशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति, यदि यू, न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहोऽयं 'यू ह्रस्वा'विति । यदि यू, न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू । त एवं विज्ञास्यामः—'य्वोयौ ह्रस्वा'विति । कौ च य्वोह्रस्वौ ? सवर्णौ ।

अथ स्याख्याविति कोऽयं शब्दः ? स्त्रियमाचक्ष्वाते स्याख्यौ । यद्येवं स्याख्यायाविति प्राप्नोति* । अनुपसर्गे हि कां विधीयते । न तर्हीदानीमिदं भवति—

“यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सांऽयमुच्छेन जीवति” ॥

प्र०—ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः । बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात्तु पुनपुंसकयोः कृतार्था चिसंज्ञा नदीसंज्ञाबाधिका । तस्यामिति । अङ्किते तु शकटिबन्धुर्वद्दुशकटिरित्यादौ चिसंज्ञया नदीसंज्ञाया बाधितत्वाद्दोषाऽभावः । छन्दोवदिति । तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो वर्तते इति छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौणमुख्यन्यायश्छन्दःप्रदेशेषु निर्देशाऽन्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते । अर्थेति । यथाऽर्थोभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्कारोऽस्तीति प्रभः । अनुपसर्गे हीति । य'स्त्वातश्चोपसर्ग'इति कः स

उ०—निवृत्तेराद्यापि स्यादत आह—एकविषयत्वादिति—एकसंज्ञाधिकाराच्चेति पर्याये हेतुः । 'अविशिष्टेण'त्यस्य स्त्रीपुंसाऽविशिष्टेणेति नार्थ इत्याह—ह्रस्वयोरिति । ननु स्त्रियां नदीत्वं चित्त्वं लिङ्गत्रयसाधारणमिति सावकाशत्वात्कथमुत्सर्गाऽपवादभावात्त आह—बाध्यत्वादिति । सामान्यं—बाधत्वरक्षणसादृश्यम् । सूत्रेष्वपीति । 'छन्दोव'दित्यतिदेशाविति भावः । तादर्थ्यादिति—छन्दोवदितिदेशे बाजमुक्तम् । निर्देशान्यथानुपपत्त्येति । निर्देशकस्त्वित्ताऽतिदेशाऽन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या गौणमुख्यन्यायाऽऽप्रवृत्तेरिति भावः ।

वाद्ये संदेशाऽभावात्कोऽयमिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह—ययार्थ इति । भाष्ये एकदेश्याह—स्त्रियमिति । इतर आह—यद्येवमिति । स्याख्यायावितितीति । कर्मण्यप्यतो युक्ता भाष्यमिति भावः । यस्त्विति । यद्यप्याचष्टे इत्याख्य इति व्युत्पाद्य पञ्चाप्यष्टीसमासे सिध्यति, तथापि 'स्त्रियमाचक्ष्वाते' इति विग्रहोच्छेदादेवमुक्तम् । पुनरेकदेश्याह—न तर्ही-

* कर्मण्यण् १. १. १. † नातोऽनुपसर्गे कः १. २. ३.

छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । नद्योपेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति[†], स्त्रियामाख्यायेते स्त्राख्यौ । यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति, तन्मयै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति,—स्त्रिया-माख्याऽनयोः स्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति,—तन्मयै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि विज्भविष्यति* ॥ अथवा पुनरस्तु क एव,—स्त्रियमाचक्षाते स्याख्याविति । ननु चोक्तं ‘स्याख्यायाविति प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयत’ इति । मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति* । एवं च कृत्वा सोऽयदोषो भवति यदुक्तं—

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति” ॥ इति ।

प्र०—परत्वात्कर्मण्यणित्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः । छन्दोवत्कवय इति । तेनछान्दमत्वाद्भविष्यति । नद्योपेति । असाधव एवैवमादयः, न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायन्ते इति । ‘घञर्थे कविधान’मिति कप्रत्ययः । ‘साधनं कुं’ति मत्प्रमीसमासः । क्तास्त्रिया इति । नहि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा डश्चक्षुविति भावः । एवं तर्हीति । आख्यानमाख्या । ‘आतश्चोपसर्ग’ इत्यङ् । स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिद्धयतीति भावः । स्त्रियां—स्त्रीविषय, आख्या—प्रतिपादनमित्यर्थः । एवमपीति । नहि तयो स्त्रियां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति । असरूपत्वादणा पक्षे विज् न बाध्यते । समुदायधर्मस्यावयव आरोपात्कृत्स्त्रिया अत्र

उ०—दानीमिति । सौत्रप्रयोगे विप्रतिपक्षं प्रति श्लोकानुपपत्तिकथनमसहमत आह—शिष्टेति । स एवाह—छन्दोवदिति । इदमेष्टव्यमिति भावः । इतर आह—नद्योपेति । तद्व्याचष्टे—असाधव इति । ऋषीणां तपोमाहात्म्यात् तदुच्चारयितुं नामस्माकं न प्रत्यवाय इति शेषश्च । ‘स्त्रियामाख्यायन्ते’ इति भाष्ये ‘शास्त्रेणे’ति शेषः । ननूपपत्त्वाऽभावात्समासो न स्यादत आह—साधनमिति । नहीति । ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाभावाद्दर्शयोः संज्ञेति वाच्यम् । एवं च ऋणूकैरेव स्यात्तु तन्मयादेरिति भावः । प्रतिपादनं । शास्त्रेणेत्यर्थः । भाष्ये—एवं तर्हि विजिति । सूत्राणां छन्दोवत्त्वादिति भावः । किन्तु नोक्तः, तस्यादन्तेभ्योऽनभिधानात् । अत एव ‘शस्या’ इत्यादौ नेत्यम् । एवं चादन्तधातुप्रकृतिकमादन्तं प्राति-

† घञर्थे कविधानं स्यात्साधुत्वविहितव्यवस्थम् ३. ३ ५८ वा० ४.

× मातो मनिवृत्तनिधनिषध ३ २ ७४

* कश्चरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ३. २. ५ वा० २.

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ?

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ॥ १ ॥

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते 'स्त्रीविषयार्थम्' । स्त्रीविषयावेव सौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्—ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति ।

प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्राख्याविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—पक्षे संज्ञा सिद्धयति । आख्याग्रहणमिति । विष्णुपक्षे आख्याशब्द एवाकम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशः । यू क्रियामित्येव स्यर्थवृत्तित्वं लभ्यते इति प्रश्नः । स्त्रीविषयार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्याभियम आश्रीयते । क्रियमेव यावा-चक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः । ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वा-न्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति क्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येव-मिष्वशनिप्रवृत्तीनामुभयलिङ्गानां पटवादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषय-त्वाऽभावात्क्रियायां वृत्तौ 'किति ह्रस्वश्चे'ति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'किति ह्रस्वश्चे'त्यत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्याऽनुवर्तनादित्यदोषः । प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पश्चात्तु प्रकारान्त-रेणाऽर्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं, तस्य तदानीमस्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधी-

उ०—पक्षिकं कोकेऽसाधिविति बोध्यम् । आश्रितेभ्यो विचरन्त्यसि विज्ञायादित्याहुः । कर्षणीः स्यात्कारावकर्तृत्वाऽभावात्कथं तन्मायादौ सिद्धिरत आह—समुदायेति । क्यूकोस्तु शास्त्रकल्पितं तदस्तीति भावः । अत्र पक्षे तदन्तसंज्ञापक्षे वक्तुं कथम् इति चिन्त्यम् । अत्र पक्षे 'आश्रि-यन्ते'रित्यादिविषयेऽन्यथे समुदायकारोवेण निर्वाह इति बोध्यम् । कप्रत्ययपक्षे भाव्यशब्द-शब्देभाष्याग्रहणमित्युक्तमत आह—विजिति । प्रवृत्तिनिमित्तेति । पक्षे भाव्यशब्दपक्षे ग्रहणमित्यर्थ इति भावः । नियम इति । शक्तिके विषयशब्दोऽन्यत्रभावे । तद्व्योक्त-पक्ष-कारो भावे । पक्षकारार्थं पक्ष च कल्पग्रहणेभाष्याख्यायत इति बोध्यम् । क्रियमेवेति । स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः । क्रियाशब्दत्वादिति । प्रवृत्तिनिमित्तमेव पक्ष सत्यमेव प्रयोजको, न तु निष्केषमेवो, नापि किङ्गमेव, तत्रेदेपि मेद्वयवहाराऽभावादिति भावः । किति ह्रस्वश्चेत्य-त्रेति । ह्रस्वपठितशब्दे, दीर्घपठितशब्दे च । एतदुपसंहारे स्फुटीभविवन्ति । भाष्ये—प्रथमलिङ्गेति । ह्रस्वः पूर्वः किङ्गबोधके वृत्तिचटकशब्दे विद्यमानौ स्त्राख्यायौ पू तयोर्द्वौ स्त्राक्यात्वाऽभावेपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । कल्पसंज्ञापक्षे वृत्तिचटकशब्दे निष्कमाशब्द-तस्य व्यवदेक्षितभावेन बोध्यं तदाह—यः शब्द इति । यत्रार्थमेवाप्यशब्दमेद्वयवहाराः सत्यैव-

प्रयोजनं किन्तुप्समासाः ॥ ३ ॥

किप्—कुमार्यै[†] ब्राह्मणाय ॥ लुप्—खरकुट्यै[‡] ब्राह्मणाय ॥ समास—
अतितन्म्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्त-
व्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदी-
संज्ञा भविष्यति ।

प्र०—यते । क्विविति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः—कुमारीयति । ततः कर्तरि किप् । अथवा
कुमारीवाचरसीत्याचारे किप् विधाय कर्तरे क्विविधेयः ।

खरकुट्यै इति । खरकुटीवेतीवार्थे 'संज्ञाया'मिति कनो 'लुप्मनुष्य' इति लुप् ।
यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्वीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनाभाऽयं स्त्रिया-
मेव वर्तते, किं तर्हि ? पुंस्त्वोत्पत्त्याख्याप्रहणान्नियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते ।

छ०—मात्रेणाऽभेदाव्यवसायाद्यत्तच्छब्दबोधितैक्योपपत्तिः । प्रकृष्टान्तरं,—दृश्यन्तरप्राप्तिः ।
आचारे किपमिति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः । कथन्तादाचारकिप्सत्त्वे
इदम् । खरकुटीवेति । खरकुटशब्दार्थिपुंस्त्ववादेराकृतिगणत्वान्हीप् । तुटीशब्देन समासो
वा । पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनादिति । न च तदनिवृत्तौ 'खरकुटीः पश्ये'त्यादौ नावापत्तिः, 'प्रकृति-
व'दित्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्याऽतिदेशेन तद्विद्वास्वाश्रयकार्याऽप्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदं
'क्षिप्'मिति सूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्याऽभावोपपत्तिरित्यते । स्पष्टं चेदं 'तस्माच्छब्द'
इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाऽभाव इत्याशयः ।
तद्यत्त्वावधानेऽपि स्थावरावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव य आहंति नार्थः, किं तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव य
आहेत्यर्थः, न चार्थं तथा, स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादिविशिष्टस्याऽभिधानात् । न च परार्थ-
मात्रे सास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सत्त्वेनाऽसम्भवः, इयमिदंस्तुपदार्थादिपदबोधयत्वकाले तत्तल्लिङ्गोप-
क्षेपेऽपि स्त्रीपदबोधोप्यत्वपदार्थाऽतस्त्वस्य मानाऽभावात् । प्रकृते तु 'माह्वणाये'त्यादिविशेष्य-
वृत्तौ तत्सत्ताऽनुमानात् । तत्कलं तु 'अथे ब्राह्मणाये'त्यत्र लुपि 'इति ह्रस्वो'ति विकल्पा-
ऽभावः । 'प्रथमलिङ्गं चे'ति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । 'यथा दारादिशब्दैः शब्दशक्तिस्त्वामा-
व्याख्यास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टत्वेव स्त्रीकपार्थस्याऽभिधानं, तथा लुबन्तैरापि सास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टत्वेव-
पुमावेरभिधानम् । अत एव 'तद्विशिष्ट'मित्यनेन तस्याव्याख्यानं सङ्गच्छते । एवं चाऽव्यापि
नित्यस्त्रीत्वमस्येवे'त्यपास्तम् । 'अतिशयिता तन्त्री'रिति विग्रहे दोषाऽभावादाह—तन्त्रीमतीति ।
बहिरङ्गे इति । 'अकृतम्बूह'परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । यद्योहेतो इदम् । अवयव-
शब्देनाऽत्र ह्रस्विप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव कथञ्चान्ये न दोषः । समुदाये कार्य-
प्रवृत्तिस्तु कथन्तत्त्वाद्येना । वस्तुतः—कार्यकालपक्षेपि समासे स्पष्टैव तद्व्यवस्थं तद्व्याप्तिः ।

† उप भात्मनः कप् ३. १. ८; नन्वेभ्योऽपि इत्यते ३. १. १०८.

‡ कुप्मनुष्ये य. ३. १८. १—इदं वातिकमिति केचित् ।

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियद्वबहुस्थानप्रतिषेधे'

पणस्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयद्वबहुस्थानत्वात् ॥ ४ ॥

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियद्वबहुस्थानप्रतिषेधे'× ययस्थान-
योरपि योः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्वै प्रध्वै' ब्राह्मण्यै । किं कारणम् ?
'अवयवस्येयद्वबहुस्थानत्वात्' । अवयवोऽत्रैयद्वबहुस्थानः† ।

सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अङ्गरूपं गृह्यते । यस्याऽङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं
ग्रहणम्, न चैतस्यांगस्येयुवौ भवतः ।

प्र०-अतितन्म्यै इति । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । अवयवस्त्रीविषयत्वाविति ।
अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्थावर्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे
बहिरङ्गे न निवर्तत इति भावः । आध्वै इति । आध्यायतीति 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं
चे'ति क्तिप्सम्प्रसारणं च । अत्राऽवयवो धीशब्द इयङ्स्थानः । समुदायस्य त्वरेनेकाच
इति यणा बाधितत्वादियङ्स्थानत्वाऽभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्ग-
त्वात्स्त्रीविषयौ न भवतो,—यथैव प्रामाणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति
पूर्वाऽपरव्याधातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् । सिद्धं भविति । 'अचि भुधात्वि'त्यनेन अङ्गस्ये-

उ०-अत एव भाष्ये 'तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यती'त्युक्तम् । कार्यवेकायामपि भविष्यतीत्यर्थ-
स्तस्य । कैयटरीत्या तु 'तदाश्रया नदीसंज्ञाऽस्ती'ति वदेत् । कुमारतीत्यादावपि विशेषणतया
नित्यस्त्रीलिङ्गरूपाधेर्बोधकत्वमस्येव । प्राधान्येन तन्मात्रबोधकत्वनिषेधो तु न भावमित्या-
क्षयः । चिन्त्यमेतदिति । 'आध्यायती'त्यादिविग्रह इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्यानं धीः,
आ ईशत्प्रकृष्टा वा धीर्यस्या इति विग्रहः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यणपि सुकृतः, अवयवस्येयङ्-
स्थानत्व'मिति भाष्यं च रमणीयमेव । 'आध्वै' इत्यादौ समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्-
धीत्वाऽप्राप्तेरवयवस्य सा वाक्या । सा च न प्राप्नोति, तस्येयङ्स्थानत्वात् । वार्तिकारम्भे तु
न दोषः, तेन हि नित्यस्त्रीत्वाऽभावेऽपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वेदानीं सा प्रवर्तते । न चेदानी-
मसावियङ्स्थान इति निषेधाऽप्रवृत्तिः, प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य तु न प्रवृत्तिः,
मानाऽभावादिति भावः । न च 'गतिकारकपूर्वस्ये'त्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया नित्यसमासस्यैव
ग्रहणमित्यत्र यच्चुर्लभः, अत एव कृष्णमेजस्तसूत्रे 'मा नः समस्य दृश्य' इति मन्त्रव्याख्या-
वसरे 'दुर्धियः' इति कैयटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाऽभावात् । कैयटप्रयोगे दुःस्थिता
धीर्वैयामिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतित्वाऽभावाच्च दोषः । अत्र चेदमपि भाष्ये भावम् ।

१-'प्रतिषेधप्रसङ्गे' पा० । × नेयद्वबहुस्थानावकी १. ४. ४.

† परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य १. ४. ८२. ३-उदङ् कश्चिन् ।

‡ अचि वृथातुमुना ओरिबहुवकी १. ४. ७७.

ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? शकटये अतिशकटये ब्राह्मणाय । धेनवै अतिधेनवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम्, तद्द्वेष्ट्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे 'ह्रस्वौ चेत्युवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे'ति ॥३॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ १ । ४ । ६ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति । ततो 'वा' । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां

प्र०—किंचिदनिष्टमापद्यते यदधेः समुच्चयः क्रियते । पठ्यमानोऽपि चशब्दः स्त्रीवचनशब्देन सम्बध्यते, स च नियमार्थः । कचिद्भाष्ये पठ्यते—“अस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय । क मा भूत् ? शकटये अतिशकटये ब्राह्मण्यै” इत्यादि । एष त्वपपाठः । उपसंहारस्याऽन्यथाभिधानात् ॥३॥

षष्ठीयुक्तः । योगविभागेनेति । तेन परिभाषा सम्पद्यते,—‘यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति’ । तत्राऽनयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एतदर्थं ‘अयमययो बहुल’मित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः । उभयत्रविभाषा चेयं विज्ञेया । सुपामिति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेनियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि छन्दसि भवतीति

उ०—हायस्य नैव प्राप्तिः, ‘अतिश्रिये’ इत्यादावयवस्य तेन प्राप्ता ‘नेय’किति निषिद्धा । तस्य तु नाऽनेन संज्ञाविकल्पो, यतो छिद्रिहितस्तदादिवाऽभावात् । ‘ह्रस्वा’वित्यादेर्ह्रस्वेवर्णान्ते, ह्रस्वादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च शब्दरूपे इति वार्तिकेऽर्थः तादृशी शब्दादिति भाष्येऽर्थ इत्यलम् । ननु प्रथमलिङ्गग्रहणस्य ‘यु स्थाक्या’वित्यत्रोपसङ्ख्यातत्वेन ‘किति ह्रस्वदचे’त्यत्राऽप्रसक्तेर्ह्रस्वे-पुषे’त्यादि वचनमत आह—अवयवेति । न्यायस्तत्रापि समान इति भावः । ‘प्रथमलिङ्गे’त्यस्य ‘किति ह्रस्वदचे’त्यत्रानुवृत्तिप्रसङ्गाभावादेति तु भाष्ये वक्ष्यति । अतः कैयटे प्रत्याख्यानवाक्य-मारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं बोध्यम् । नहि प्राक्प्रवृत्तेरिति । ननु नयतीति नीस्तमतिक्रान्तायै-‘अतिश्रिये’ब्राह्मण्यै, हरिमतिक्रान्तायै ‘अतिहर्षे’ इत्यत्र नदीत्वापरिहृत्यमनिष्टमस्येव । न चाऽस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावाच्च दोषः, तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणेऽतिश्रिये ब्राह्मण्यै ह्रस्वसिद्ध्यापत्तेरिति चेन्न, तादृशानामनभिधानात् । नियमार्थ इति । अस्त्रीवचनाऽङ्गव्याहृत्यर्थ इत्यर्थः । ‘शकटये’ह्रस्ववाहरणं तु लुक्त्वं बोध्यम् । उपसंहारस्येति । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्द्वेष्ट्य’-मित्यादेरित्यर्थः । द्वेष्ट्यमित्यस्य—अनिष्टविषयकमपीत्यर्थः । विकल्पत इत्यत्रोपसर्गोऽविश्व-सितार्थः । तदाचार्य इति । अस्माकम् उक्तः ॥३॥

षष्ठीयुक्तः । अत्र षष्ठीपदं तदन्तरम् । बहुधा युक्त इत्यर्थे तु बहुयामित्येव सिद्धे युक्त-

व्यत्ययः, तिङां व्यत्ययः, वर्णव्यत्ययः, लिंगव्यत्ययः, कालव्यत्ययः, पुरुष-
व्यत्ययः, आत्मनेपदव्यत्ययः, परस्मैपदव्यत्ययः ।

सुपां व्यत्ययः—‘युक्ता माताऽसीद् धुरि दक्षिणायाः’* । दक्षिणायामिति
प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः—‘चृषालं ये अक्षयुषाय तक्षति’ । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥
वर्णव्यत्ययः—‘त्रिष्टुभोजः शुभितमुग्रवीरम्’ । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिंगव्यत्ययः—
‘मधोर्गृहाति’ ‘मधोस्तृसा इवासते’ । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः—‘श्वोऽमी-
नाधास्यमानेन’ ‘श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन’× । श्व आधाता, श्वो यष्टेति प्राप्ते + ॥
पुरुषव्यत्ययः—‘अत्रा स वीरैर्विशभिविर्ययाः’†† विर्ययादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपद-
व्यत्ययः—‘ब्रह्मचारिणमिच्छते’‡‡ । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः—
‘प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति’ । ‘अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति’ । युध्यत इति प्राप्ते ॥६॥

प्र०—सुपां व्यत्ययसिद्धिः । कालव्यत्यय इति । कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः ॥१॥

उ०—ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वैरेव सिद्धत्वात् ‘कुलुञ्जानां पतये नम’ इत्यसमासार्थ-
मेवेद्म् । न चैवमपि समामे छन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे आपाद्य-
कृपाऽभावेनेष्टापत्तेः । तत्र बहुलछन्दसीत्यादिबहुतराऽकरणलाघवाय योगविभागीभाष्ये कृतः ।
नन्वेवमपि स्थलांतरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह—तनेति । योगविभागसामर्थ्य-
शब्दसंबन्धविषयत्वेनेत्यर्थः । परिभाषेति । कार्यमात्रं चाऽस्या लिङ्, तदाह—यावदिति ।
उभयत्रविभाषेति । यत्र यत्राऽस्या उपस्थितिस्ते केचित्प्रासविभाषारूपाः, केचित्प्रासविभाषा-
कृपाः पर्यवस्यन्तीति भावः । यद्यपि तेषु विविधेषु नित्यं प्राप्तेषु ‘छन्दसि वेत्यनेन सर्वापि
प्रासविभाषैव, तथाप्यस्य विकल्पविषयेत्ययमात्रपर्यवसन्नतथाऽस्यैव तत्सम्भव इति बोध्यम् ।

ननु स्वादिवाक्येनाऽनियमेन प्राप्ते कथं व्यत्यय इत्यत आह—कर्मणीति । नियमस्यैव
विकहर इति भावः, परकर्मण्येवेति तच्छन्दसि वेति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्रासद्वितीयया
‘यवावाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ प्रयोगभेदेन करणाऽकरणाभ्यां विकल्पेऽप्रासविभाषा, अन्य-
प्रासादयस्य करणादप्यस्यैव च बोध्यम् । सुहितमिति प्राप्ते इति । सकारहकारयोः शमी ।
कश्चित् ‘शुभितमिति प्राप्ते’ इति पाठो दृश्यते । मधुन इति प्राप्ते इति । ‘माधवीगांशो
भवन्तु नः’ इति क्षीरवाची नपुंसकलिङ्ग इति भावः । कालव्यत्ययस्य ग्राहणोऽप्यशक्यत्वा-
त्—कालविहितेति ॥९॥

* क्रमेदे १. १४४ ९ † क्रमेदे १. १४२. ६; ते० सं० ४४८६ ‡ ते० सं० ४४. १२.
× ते० मा० १. १. ९ + अनघगने लुट् ३ १५. †† क्रमेदे ७. १०४ १५. ‡‡ अथर्ववेदे ११. ५. १७.
१—‘सुपां व्यत्ययः’ इत्यारभ्य प्रक्राणामर्धं सर्वं ‘व्यत्ययो बहुलम् ३. १. ८५ एतन्भाष्येऽपि
दृष्टव्यम् । तत्रैवमधिकं पठ्यते—

छत्तिरुपग्रहश्चनानां कालवृत्तस्वरकर्तृयकां च । व्यत्ययमिच्छति शाककुदेशं सोऽपि च सिध्यति बाहुकेन ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १ । ४ । १३ ॥

[अथ यस्माद् ग्रहणं किमर्थम् ?] यस्मादिति व्यपदेशाय ।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीय-
त्युच्यमाने स्त्री इयती* स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत** । प्रत्ययग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०— यस्मात्प्र । यस्मादिति व्यपदेशयेति । 'संज्ञिन' इति शेषः । सति हि यस्मा-
दित्यस्मिन्स्तदादीत्यनेन संज्ञी निर्दष्टुं शक्यते, नान्यथा । पराम्नाष्टव्यसंज्ञ्यनिर्देशे
'त'दिति परामर्शोऽभावात्तदादीत्यसम्बद्धमेव स्यात् । स्त्रीयतीति । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य
तलोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्याद्भ्रसंज्ञा चेति, संज्ञाद्वयनिमित्तो 'यस्येति
चे'तिलोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य 'यस्येति'लोपस्या'सिद्धवद्वाभा'दित्यसिद्धत्वं
नास्ति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषाञ्चिदभ्युपगमात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे
स्थानिवद्भावो नास्ति, नाऽनादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति ।

उ०— यस्मात् । ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशाऽर्थत्वाद्वाच्यं तत्कथमनुचित-
मत आह—संज्ञिन इतीति । ननु तदादिपदमेव संज्ञिनिर्देशकं भविष्यतीत्यत आह—सति
ह्येति । ननु यच्छब्दाऽभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यसिद्धम्, 'ते तद्वाजाः' 'कक्षा च सा कान्ति-
मती कक्षावतः' 'सा गङ्गेवादी प्रकृतप्रसिद्धानुभूतार्थेभ्यु व्यभिचारादित्यत आह—परा-
म्नाष्टव्येति । प्रकृतादेरभावादिति भावः । तदिति । परामर्शोभावादिति । 'त'दित्येतत्परा-
मर्शबोधाऽभावादित्यर्थः । न च 'प्रत्ययविधी'त्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परामर्शोऽस्तु,
'यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्ग'मित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्, एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाऽङ्गसंज्ञा
स्यादिति 'भविष्यती'त्यादी धातोर्गुणाऽनापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं 'यस्मा'दि-
त्युक्तमिति भावः । न च 'प्रकृतादि प्रत्ययऽङ्ग'मित्येवास्तु, 'प्रकृतादी'त्यस्य यस्मात्प्रत्यय-
विधिस्तदादीत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्यायेषु काचवगौरवविचारानादरात् । योगविभागेन कथ्य-
माणपरिभाषाकामात्र तथाभ्यासस्यावश्यकत्वात् ।

स्त्री इयतीति । इयंशब्दापरिमाणे वटुः, वस्य चः, तस्य इयादेशः, इदम ईश,
यस्येति छोपः । उगिरवाञ्छीप् । ननु 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मित्युक्ते यत्र प्रत्यये-
ऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासंख्यया कामेन प्रकृते न दोषोऽत आह—स्त्रीशब्दादिति । तदभावे
तु व्याप्तिव्याप्येहाऽपि स्यात् । सति तु प्रत्ययग्रहणे तस्मात्पर्याप्तत्वाच्चित्तेवाञ्छीयत इति
भावः । असिद्धत्वं नास्तीति । चिणो लुङ्ग्यायेन प्राप्तिः । प्राग्भादिति । वस्तुतस्त्यवका-

१—अथ पाठः प्रामाणिकमाभ्येव नोपलभ्यते ।

* क्रिमिरम्मा गो वः ५. १. ७०; वयनेयीनीचिचः फल्लल्लणां प्रत्यवादीनाम् ७. १. ९; इद-
किमोरीश्वरी ३. ३. १०; वस्येति च ३. ४. १४८. ** वस्येति च ३. ४. १४८.

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? 'यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीयत्युच्यमाने दधि अधुना, मधु अधुना+ अत्रापि प्रसज्येत× । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन' क्रियते संनियोगः—'यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नाङ्गसंज्ञं भवती'ति ।

अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—अथेति । 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यत्र 'विधीयत' इत्यभ्याहरिष्यत इति प्रभः । दधि अधुनेति । असति विधिग्रहणे परशब्दस्याऽप्यभ्याहारः स्यात् । इदमो यदाऽधुना-प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो 'यस्ये'ति लोपस्तदं प्रत्युदाहरणम् । यदा त्विदमोऽशभावो धुना च प्रत्ययस्तदा 'स्त्रीयती'त्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । ननु क्रियमाणेपि विधिग्रहणेऽत्राऽङ्गसंज्ञा प्राप्नोति । अस्ति हि दधिशब्दात्सुप्रत्ययविधिरधुना-प्रत्ययश्च परः । तत्तत्राऽङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां 'यस्ये'ति लोपः प्राप्नोतीत्याह—तदेतदिति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणाद्यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये पर-

उ०—पक्षिर्दोषः । न च तत्रापि—इलोपस्याऽसिद्धत्वं, व्याश्रयत्वात्तत्प्राप्तेरभावात् । 'यस्ये'ति-लोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽतिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येवकपेक्षणादित्यादि वष्टे निरूपयिष्यामः । नानादिष्टादिति । इयत्किं 'न पदाम्ते'ति निषेधोऽपि बोध्यः ।

ननु विधिग्रहणाऽभावे 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शास्तेत्यत आह—अभ्याहरिष्यत इति । परशब्दस्यापीति । यद्यपि 'यस्मा'दित् पञ्चम्या परशब्दाभ्याहार-इत्यभयोरप्यावश्यकत्वं, तथापि तावतैव विश्रान्तिः स्यात्तु 'विधीयत' इत्यस्यापि । अपि-रेवाऽर्थे । विधिग्रहणे इति । प्रत्ययग्रहणस्याप्युल्लेखनम् । भसंज्ञायां चेति । न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे 'यच्च भ'मित्यत्रापि यस्माच्चत्वादिप्रत्ययविधिरित्यर्थेकाभावाऽङ्ग भसंज्ञा-प्राप्तिरिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययनविहितस्य यजादौ प्रत्यये अस्त्व'मित्यर्थः स्यात् । प्रत्या-सत्तिन्यायानाश्रयणेनैवाऽप्यग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यस्येति लोप इति । 'इकोऽधी'ति शुभः प्राप्तिरित्यन्ये । प्रसिद्धीयत्वेनाऽस्य विभक्तिवाङ्मत्वाच्च न लोप इति तदुक्तम् । इत्याहेति । इत्याशङ्क्यामाहेत्यर्थः । प्रत्यासत्तीति । तन्म्यायप्रवृत्तिस्त्विदमर्थमेवोभयमिति भावः । विधिग्रहणं भनक्तोत्यादावतो दीर्घ' इति दीर्घस्याहुत्वर्थमित्यपि बोध्यम् । एवमितं चेत् अस्मिन्नाश्रयके भाष्ये ।

भाष्ये—अथ तदादीति । आदिग्रहणविषयः प्रभः । ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्याद्-वाङ्मत्वेऽपि दीर्घोऽत आह—अन्यथेति । 'चिकीर्षामी'त्यादौ शबेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेनाऽङ्ग-

+ अधुना ५. १. १० × यस्येति च ६. ४. १४८; इकोऽधि विभक्तौ ७. १. ७१.
१—'समुदितेन किं क्रियते ? संनियोगः' वा० ।

अङ्गसंज्ञायां तदादिर्वचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत्—
करिष्यावः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम्—कुरुडानि वनानि† ।

मित्सुटोरूपसंख्यानम् ॥ २ ॥

मित्वतः सुड्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः—भिनत्ति छिनत्ति ।
अभिनत् अचिच्छनत्‡ । सुड्वतः—संचस्करतुः संचस्करुः× ।

प्र०—तस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धन-
'मतो दीर्घो यञी'ति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा 'पापाव' इत्यादावेव स्यात् । पर्येयङ्-
लुगन्तस्य वलि 'लोपो व्योर्वली'ति यलोपो दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा
नुष्परादिस्तदाऽत्र 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं सिद्धयति । 'दधीनी'त्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न
सिध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिवत्सिध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेवं प्रयोजन-
मादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटोः
कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे—मित्वत इति । भिनत्तीति ।
रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च—अभिनदिति । नित्वत्वात् अभि कृतेऽङ्गसंज्ञा-
यामसत्यामङ्गामो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसङ्ख्यायते । संचस्करतुरिति । द्विवचने
कृतेऽङ्गभ्यासव्यवायेपी'ति सुटि चाऽनङ्गत्वा'द्वयश्च संयोगादे'रिति गुणो न स्यात् ।
यदा तु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्वक्तव्यम्

उ०—एवात्त्रापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । 'करोती'त्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
तदेदमिति । 'कुण्डानी'त्येतदित्यर्थः । ननु मित्सुटोरङ्गत्वे न किञ्चित्प्रयोजनमत आह—
कृतयोरिति । सति सप्तमीति भावः । भाष्येति । सत्सम्बन्धेव सिद्धे मत्वप्याहाराभयणम-
शुक्रमतः फलितार्थक्यनपरं भाष्यमित्यर्थः । रूपोदाहरणमिति । मित्सुटुपमीदृशमित्यर्थः ।
अन्ये तु 'भिनत्ती'त्यादावङ्गत्वाऽभावे लक्ष्यगुणासङ्गा, कर्मधारयेण समाधानं च वृद्धोक्त-
सङ्गतं स्यादिति भाष्यास्यमाहुः । ननु परत्वात्पूर्वमेवाङ्गामोऽत आह—नित्यत्वादिति ।
'कावस्यायाम'इति पक्षे 'भिनत्ती'त्यादावाङ्गं धित्वं न स्यादिति बोध्यम् । ननु संसम्ब-
न्धापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्सुटि ततो छिन्नादिकमिति न दोषोऽत आह—द्विवचन इति । 'पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते' इति सिद्धान्तादिति भावः । ननु टित्वादावव्यवत्वेन न दोषोऽत
आह—अङ्गभ्यासेति । नाऽर्थ टित्वादावव्यवः, किं त्वनेन मध्ये प्रवेशितं इत्यभक्त इति

१—'ग्रहणं' पा० । * मतो दीर्घो यञि ७ १. १०१. † सर्वनामस्थाने चाऽङ्गमुद्धौ ३. ४. ८.

‡ व्याधिः इतम् १. १. ७८. कुङ्कुल्लुङ्गलुङ्गाः ३. ४. ७१.

× नवन्धासम्बन्धोऽपि ३. १. १३३; अतश्च संयोगादेर्गुणः ७. ४. १०.

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? सुटो बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गः सुट्, अन्तरङ्गो गुणः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । वक्ष्यत्येतत् 'संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपग्रहणं कृत्रिमम्' । यदि 'संयोगोपध'ग्रहणं क्रियते नाऽर्थः संयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वररिति 'संयोगोपधस्ये'त्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नाऽर्थः । इदं तु न सिध्यति—'संचस्करतुः संचस्कर'रिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा, न चेदं तत्रापि तदादि ।

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति ? तस्यादिस्तदादिः, तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ।

प्र०—तदुग्रहणेन ग्रहणात्कृशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिद्धयत्येव । कृशब्दस्य द्विवचने कृते 'शर्पूर्वाः खय' इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिद्ध्यति । किं तु 'संस्कृ-पीष्ट' 'संस्क्रिय' इति इहगुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाऽभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याऽङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युप-संख्यानम् । तस्य चेति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । तस्यादिरिति । भिद आदि-

उ०—भावः । तदुक्तस्येति । टिप्पादिरर्थः । कृशब्दादेवेति । इदं चिन्त्यम् । एवं ह्यत्र धातु-सर्गायोः समासोदुभारः । स हि 'एवं' धातुः साधनेने'ति न्यायेनोपपन्नमिति सूत्रे भगवता वारितः । इहगुणेति । 'अतश्च संयोगादेः' 'गुणार्त्तिसंयोगाद्यो'रिति विहितेत्यर्थः । अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । इदं ज्ञापकं कथमिति चिन्त्यम् । यद्वाऽस्य 'इति मत्वे'ति शेषः । अत एवेव गुण-निवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यकृत् वष्टे । किं च सुटोऽभक्तत्वे सकारादेशात्सुत्वाऽभावात् 'स्कृ'-शब्दस्य कथं द्विवचमिति सुधीभिर्विभाष्यम् । यद्यप्यस्य पूर्वपक्षिणः सुटोऽनवयवत्वाभिमानात्-अस्करतुरित्यादौ संयोगादित्वाऽभावादपि गुणो न प्राप्नोति, तथापि 'संयोगोपधग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवाऽवयवविभागस्य षष्ठ्यर्थस्याऽभावात्कथं तेनाऽपि सिद्धिस्तथापि षष्ठ्यर्थवर्णनिरूपितमुपधात्वं संयोगस्येति निरूपकत्वलक्षणं षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहिरित्यभिमानः ।

भाष्ये—किं पुनरिति । प्रभमुपपादयति—सुटो बहिरङ्गत्वादिति । बहिर्भूतोः पसर्गनिमित्तात्सुटो बहिरङ्गत्वम् । एवं च तस्याऽसिद्धत्वात्सिध्यत्येवाऽङ्गत्वमिति भावः । नचसिद्धत्वेनाऽङ्गत्वसाधने तेनैव संयोगादित्वाऽभावात्कथं गुणः स्वातः आह—वक्ष्य-त्येतदिति । तथा च तत्सामर्थ्यात्तदंशे नाऽसिद्धत्वमिति भावः । 'सस्वरतु'रित्यस्य संयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याऽभावादसिद्धत्वाऽभावात्पुनरप्यौ 'संचस्करतु'रित्यादि न सिध्यतीत्याह—भवेदित्यादि संचस्कदरित्यन्तम् । तस्मात्संयोगोपधग्रहणसामर्थ्योपपत्तये संयोगादिग्रहणमपि कार्यमिति भावः । तत्र संयोगोपधग्रहणे कृते यदि तत्सामर्थ्यादसिद्ध-त्वाऽभावात्संचस्करत्वेऽपि तद्विषये तदभावः स्यादिति तत्करणेऽपि तदसिद्धिरित्यर्थोन्नामिमे-

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपऽत्र द्रष्टव्यः ।
तद्यथा,—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः, खरमुखः । एवं तदाद्यादि तदादीति ।

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तदग्रहणेन गृह्यते ।
तद्यथा,—गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा
गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ।

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका
भवन्ति—य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्त इति,—‘एकेनाप्य-
पाये न भवन्ति । द्रोणः खारी आढकमिति,—नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने ।
केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहु—‘य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैलं
घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि

प्र०—भेकारः स आदिर्भिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा । एवं करोतेर्द्विवचने कृते ‘चस्कृ-
शब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधितस्यादिश्चकारः, स एवादिश्चस्कृशब्दस्य ।
उष्ट्रमुख इति । यथा गताथेत्वान्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम् । इहापि प्रसि-
लक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्तते इति तदवयवादित्वान्निमित्तोऽतोऽयोरङ्गसंज्ञा
सिद्ध्यति । एकेनाप्यपाये इति । अपाये—तस्य रूपस्याऽपगमे । एकेन—करणेन ।

उ०—स्तत्र सिद्धत्वाऽभावे कुतोऽङ्गत्वं न सिध्यतीति पुनः पृच्छति—किं पुनरिति । एवं ‘सुटो
बहिरङ्गत्वा’दित्यादि भाष्यं योजयन्ति केचित् । परे तु भाष्ये ‘सुटो बहिरङ्गत्वा’दित्यादिः
‘किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसंज्ञो धातोः पूर्वमेव, ततश्च प्रत्यये
कृते द्विवचनात्पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुडिति छिद्यः ‘स्कृ’शब्दाद्विषयभावेन
संयोगादेरङ्गत्वाऽभावाद् गुणो न प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिकाः । ननु तदादिग्रहणे
सति कथं कस्य केवलस्य ग्रहणमा आह—व्यपदेशिवदिति । तस्यादिश्चकार इति ।
द्विवचने द्विःप्रयोगत्वस्वीकारादित्यर्थः ।

ननुऽसुखे बाधात्तथाङ्गीकारेपि ‘करिभ्याम्’ इत्यादौ मुख्यार्थत्वेपि चारितार्थादत्र
लक्षणार्थां मानाऽभावोऽत आह—इहापीति । प्रतिलक्ष्यमिति । तस्य लक्ष्यत्वनिश्चयः सिद्ध-
प्रयोगादिति भावः । तदवयवे इति । तदाद्यवयवे इत्यर्थः । भाष्ये—अक्षपरिमाणानाम्—
नियतपरिमाणानाम् । एकेनाप्यपाये इति । तृतीया न कर्तरि, षष्ठ्या बाधात्त आह—
अपाये इति । न चैकस्य विद्यमानस्याऽपाये करणता संभवतीति सामर्थ्यात्त्वाऽभावेनेति

भवति षट्कणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाऽक्तपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् ।

एवं तर्ह्यर्चायप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत’ इति, यदयं ‘नेदमदसोरकोः’ [७. १. ११] इति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत’ इति, ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ।

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ?

प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् ? स्वर्थम् श्रुत्यर्थम् भव्यर्थम्, अङ्गस्येतीयबुबुडौ स्याताम्* ।

परिमाणार्थं च ॥ ६ ॥

परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्ग’-

प्र०—एकाऽभावेनेत्यर्थः । यथा ‘वर्षकृतं दुर्भिक्ष’मिति वर्षमभवत्करणं संपद्यते । अङ्गसंज्ञा चापीति । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी’ति विशिष्टरूपपरिग्रहान् ।

तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वाऽवसायः । इत्यर्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाऽङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति, ततश्चतुर्थी, विधानात् । ततश्चाऽङ्गाश्रय इत्यङ्गं स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्मात्प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदा तस्याऽङ्गसंज्ञा भवति । यश्चाऽङ्ग प्रत्ययो विहिता नाऽसौ परः, लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं भवात्, ‘न लुप्तताङ्गस्ये’ति निषेधान् । इयदादेश-कार्यस्याऽऽङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् ।

उ०—ज्ञायते । एवं चैकाऽभावेन पञ्चादिसंज्ञास्वरूपाऽप्राये पञ्चादिसंज्ञा न प्रवर्तन्ते इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । एवमुपसर्गादिसंज्ञा अप्यङ्ग-परिमाणनिष्ठत्वाच्च न्यूनं कौकिकैकदेशविकृतव्याप्येनेत्यपि बोध्यम् । नन्वभवत्कालतदेकदेशत्व-मेवाऽसिद्धमत आह—तन्मध्येति ।

भाष्ये—पदादाविति । पदादौ परे इत्यर्थः । असतीति । तदभावे प्रत्यासत्तिव्या-योत्थानाऽभावादित्यर्थः । निषेधादिति । अङ्गसंज्ञाऽपि प्राग्ये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः । तस्मिन्कर्तव्ये इति । तस्मिन्नेऽङ्गत्वे कर्तव्ये इत्यर्थः । तदादेः संपातस्येति । वाक्य-

* अचिन्तुधातुभुवां व्योरियदुभौ; शिवाः ३. ४. ७७; ७९.

मितीयत्सुच्यमाने 'दाशतयस्याप्यक्तसंज्ञा प्रसज्येत ।

तत्तर्हि कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति ? 'प्रत्यय'
इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमध्येष्वे । यदि 'प्रत्यय' इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमधीषे प्राक-
रोत् उपैद्दिष्ट उपसर्गात्पूर्वावढाटौ प्राप्नुतः* ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्त-
दन्तस्य च ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कः पुनरत्र विशेषः, एषा परिभाषा क्रियेत, प्रत्ययग्रहणं वा ? अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।

१०- परिमाणार्थं चेति । अन्यथा 'देवदत्त ओदनमपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्सुप्रत्ययस्य-
विधिरिति तदादेः संघातस्याऽङ्गसंज्ञायां सत्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽङ्गागमः स्यात् । प्रत्यय-
ग्रहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमानेन न भव-
त्यतिप्रसङ्गदोषः । 'दाशतयस्येति । दशावयवा येनां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः ।
एतच्चाऽनियमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसङ्ख्या विवक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं
प्रभं करोति—तत्तर्हीति । सूत्रमित्यर्थः । प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन 'ब्राह्मण्यभिस्ता'
'क्रमिणां पश्ये'त्यादावैस्वीर्घाद्यभावः । प्राकरोदिति । लङि परतः पूर्वस्याऽनियता-
वधेरङ्गागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्यात् । 'सङ्खं न्विति । यत्र पूर्वं कार्यत्वेना-
श्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्तः संघातः आश्रीयते तत्र तदादेः
प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणं वेति । प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन्सूत्रे
तत् । अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः । अवश्यमिति । क्रियामात्रेऽप्यस्मिन्सूत्रे परिभाषाऽवश्यं

उ०—संस्कारपक्षे इदम् । 'दाशतय'शब्देन 'अक्संहितेत्यन्ये । एतच्चेति । इदमपिना सुचितमिति भावः । यदि 'तत्तर्ही'त्यनेनाऽभ्यवहितत्वाद् द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा 'केनेदानी' । मित्यादिभाष्याऽसङ्गतिः । नहि तदकारणेऽङ्कारौ काचित्पुनरुपपत्तिः, अङ्गसंज्ञायामभ्यवेत्यधि-
कृत्य दीर्घादिविचिंसंभवात् आह—अवयवानिति । भिस्सा—भोजनः । क्रिमिकब्दाहो-
मादिवान्ने टापि द्वितीयैकत्वचनम् । एवं च यदङ्गाजिकारभ्यावयवै' तदेव प्रत्ययग्रहणस्याऽ-
पीति भावः । नामः प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाऽभावा इति बोध्यम् । एतद् द्वयमप्यभ्यपरि-
भाषया सिद्धमिति चिन्त्यम् । अनियतावधेरिति । एवं च 'देवदत्तः प्राकरो'दित्यत्र देवा-
त्पूर्वमप्यट् स्यादिति बोध्यम् । वतु केऽन इत्यादौ तदन्तग्रहणाऽभावात्समुच्चयो पुक्तोऽत-
आह—यत्रेति । अथवस्थितत्वाच्च समुच्चयः । तत्र तदन्तविधेः 'प्रत्ययग्रहणे चाऽपङ्गम्या'
इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नाऽस्याः प्रवृत्तिर्बहिर्हितप्रत्ययविधयत्वात्स्या इति

† लुक्कल्लुद्धः सुदातः; भाट्टभाटीनाम् २. ४. ७१; ७९.

१-‘म नून’ (क० १०।१८।१) तदेकमेव जातमेवसं पावयं नृच दशतयीषु विभजे । (विश्वको ७।५)

प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्त्रिराः ॥ ८ ॥

धातु—देवदत्तश्चिकीर्षति । संघातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति+ । प्रातिपदिक—देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति* ॥ प्रत्यय—महान्तं पुत्रमिच्छति । संघातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति† ॥ समास—ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । संघातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति* ॥ तद्धितविधि—देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति‡ ॥ स्वर—देवदत्तो गार्ग्यः । संघातस्य 'ञित्यादिर्नित्यम्' [६. १. १६७] इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स[विहितं]तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवती'ति न दोषो भवति ।

प्र०—कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया, न तु सूत्रमित्यर्थः । संघानस्येति । ततश्च सुब्जुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समुदायस्याऽन्ते सुश्रवणात्सुबन्तत्वात् । सत्यां तु परिभाषायां समुदायस्याऽसुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति प्रत्ययः । ऋद्धस्येति । 'सुप्सुपे'ति विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः । परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्याऽसुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च सङ्ख्याविवक्षायां समासाऽप्रसङ्गात् । अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाऽभावः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति । ततश्च वृद्धिस्वरौ संघातस्य स्यातां, पूर्वस्य च सुपो लुक् ।

उ०—बोध्यम् । यत्र त्विति । 'कृत्तद्धिते'त्यादौ । एतेन प्रकृते 'तदादौ'त्यंशस्यैवोपयोगेन तद्धितस्येत्ययुक्तमित्यपास्तम्, प्रसङ्गात्तदुक्तेः । एष'मेकह्रस्वात्संबुद्धेरित्यादौ तदादे'रिति पञ्चम्यन्तमित्यपि बोध्यम् । सूत्रग्रन्थस्य प्रक्रान्तत्वात्प्रत्ययग्रहणमिगयुक्तमत आह—प्रत्यय इति । ततश्चेति । संघातस्य धातुत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थः । न च समासग्रहणकृतनियमेन प्रातिपदिकत्वं दुर्लभं, नियमस्य भेदसंसर्गद्वारकाऽर्थवत्समुदायविशेषविषयकत्वात् । न च तद्धितान्तस्य तादृशमर्थवत्त्वमित्याशयात् । असामर्थ्यादिति । यदि स्यात्तदा 'महान्तं पुत्रीयती'त्यपि स्यादिति भावः । विवक्षितायामपीति । वस्तुतस्तत्र सङ्ख्याविवक्षायां फलाऽभाव इति वक्ष्यामः । ततश्च वृद्धीति । ननु 'देवदत्तो गार्ग्यायण' इत्यत्र यदि गार्ग्यायणं देवदत्तस्तदा समुदायात्प्राप्तिरेव न, असामर्थ्यात् । अपत्यप्रत्ययो ह्यपत्यवता समर्थो न त्वपत्यसमानाधिकरणविशेषणेनाऽपि, यदि देवदत्तो यो गार्ग्यस्तस्याऽपत्यमित्यर्थस्तर्हि देवदत्तस्य गार्ग्यस्यापत्यमित्याद्यादाहार्थमिति चेन्न, 'देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्ये'ति विवक्षायां 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य'

+ समासन्ता धातवः १. १. ३२; सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१.

× कृतद्धितसमासाश्च १. २. ४३; सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१.

† सुप आत्मनः क्वञ् १. १. ८. * षष्ठी २. २. ८.

‡ षष्ठी ४. १. १०१; सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१. १—कविन्य ।

सा तद्धोषा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि—‘यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये’ गृह्यमाणे गृह्यते । ततः—‘अङ्गम्’ अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ।

यदि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स [विहितः] तदादेर्ग्रहणं भवती’त्युच्यते,—
‘अवतसे’नकुलस्थितं त एतत् । ‘उदकेविशीर्णं त एतत्’ सगतिकेन सनकुलेन च समासो+ न प्राप्नोति । एवं तर्हि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती’-
त्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—

‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि’ ॥ ६ ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती’त्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वरः ॥ १० ॥

समास—अवतसे नकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगति-
केन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समासः ॥ तद्धितविधि—सांकूटि-
नम् व्यावक्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति× । तद्धितविधि ॥

प्र०— एवं वक्ष्यामीति । योगविभागोऽत्र क्रियते । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये’
इत्येकं सूत्रम् । अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां ‘गृह्यमाणे गृह्यते’ इति वाक्यशेषः समर्थ्यते ।
‘प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यते’ इत्यर्थः । सांकूटिनमिति । ‘अणि-

उ०—इति बुद्ध्यतिथ्यभिप्रायात् । योगविभाग इति । न च द्वितीयस्योपयोगाऽभावादिदुःस-
म्भम् । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ ‘न लुप्तताङ्गस्ये’त्यादिव्यवहारविर्वाहाय द्वितीययोगोऽप्यबाधयक इति
भावः । सोपस्कारत्वादिति । पूर्णापेक्षत्वादित्यर्थः । ‘अवतसे’ इत्यादौ नकुलस्थितविशीर्ण-
भावधोरनया परिभाषया कान्तत्वाऽभावात्कृद्गन्त रूपोत्तरपक्षत्वाऽभावाच्च ‘क्तेन’ ‘क्तेपे’ तत्पुरुषे
कृती’ति समासविभक्त्यलुकी न स्याताम् । आधे चापलम्, अन्तेऽप्यन्ताऽलम्भत्वं द्योत्यम् ।

ध्यावक्रोशीत्यत्र ‘कर्मव्यतिहारे णच्’ । ‘णचः क्षियामञ्’ । ‘न कर्मव्यतिहारे’
इत्येग्नियेषः । सांकूटिने अभिविधौ भाव इजुण् । सांकूटिनमिति ह्रस्वपाठोऽपि भाष्ये ।

१—अवतिन्न । + क्तेपे २. १. ४०. २—आम्भमिदमिति केचित् ।

× अणिनुजः, णचः क्षियामञ् ५. ४. १५; १४.

स्वर—दूरात् आगतः दूरादागत इति* । ‘अन्तः’ ‘थाथघञ्काजवित्रकाणाम्’
[६. २. १४३; १४४] इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ ‘कृद्ग्रहणो गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती’ति न दोषो भवति ।

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
‘भवत्येषा परिभाषे’ति, यद्यं ‘गतिरनन्तरः’ [६. २. ४६] इत्यनन्तरग्रहणं
करोति ॥१३॥

प्र०—नुण’ इति यदि ‘कृटि’भित्येतस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिवृद्धिः । दूरागत इति ।
आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः । ततो दूर-
शब्दस्य ‘स्तोकान्तिके’ति समासः । ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य’ इत्यलुक् । अत्र समा-
सान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते, सगतेरपि क्तान्त-
त्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद् गतिस्वरस्य बाधकस्याऽपि बाधकत्वात् ‘थाथघञ्क्ते’ति सिद्ध-
भन्तोदात्तत्वम् । यद्यमिति । ‘अनन्तर’ग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्भूतमित्यत्राभिधशब्दस्य
व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तत ‘उद्भूत’-
शब्दस्याऽक्तान्तत्वात्कान्त उत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोति
किमनन्तरग्रहणेन । तत्क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥१३॥

उ०—ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं, तच्च समासस्वरेण सिद्धमत आह—आगम्यते स्मेति ।
‘स्म’शब्दप्रयोगो भूतकालद्योतनाय । गतिस्वरेण—कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे ‘गतिरनन्तर’
इति विहितेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण । ततो दूरशब्दस्येति । अयमपि परिभाषासाध्य एव ।
कृत्स्वरेणेति । कृत्स्नपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतद्व्याप्तिरपि परिभाषयैव । ‘सगतेरपी’त्यनेन
सम्प्रदायिभ्यः । ननु गतिस्वरेण पूर्व बाधितस्य ‘थाथे’त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह—
स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेऽन्तरकालस्य यदन्तोदात्तत्वं
तस्यैव सोऽपवादो न तु कारकादुत्तरकालस्यापीति तात्पर्यम् । गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति ।
आधादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः । बाधकत्वादिति । समासान्तरप्राप्त्या सति सिद्धत्वेनेति भावः ।
यद्यपि परिभाषाऽभावे कृत्स्नत्वाऽभावाद् कृत्स्नराऽप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति तथापि
परिभाषासत्त्वेऽपि सिध्यतीत्युप-
भासः । अस्या इति । एकदेशाद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत
इति भावः । अनन्तरग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्यस्या एवोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरेण ‘गतिरनन्तर’ इति सूत्रे षष्ठे उपपादयिष्यते ॥१३॥

* स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन २. १. १९; पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६. १. ६.

सुसिद्धन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न 'सुसिद्धपद'मित्येवोच्येत ? केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ? तदन्तविधिना ॥ अत उत्तरं पठति—

पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

पदसंज्ञायामन्तग्रहणं कियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'तरसमपौ वः' [१. १. २२] तरसमबन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ? कुमारी गौरितरा । 'घादिषु न घा इस्वो भवतीति' इस्वत्वं प्रसज्येत ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते 'सनाद्यन्ता घातवः' [३. १. ३२] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'कृतद्धितसमासाश्च' [१. २. ४६] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०— सुसिद्धन्तं । अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुसिद्धमेव पदसंज्ञा स्यात्तत्तथाऽभिहित्यादौ 'सात्पदाद्यो'रिति षत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं कियते तन्न कर्तव्यम् । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इत्यनन्तरोक्त्या परिभाषया तदन्तविधेरलक्ष्यत्वादिति प्रश्नः । कुमारी गौरितरेति । तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वं 'कुमारी'शब्दस्य पुंवद्भावं परत्वाद्वाधित्वा स्यात् । तरपि तु परतो 'गारी'शब्दस्य न स्यात् । ततः 'कुमारिगौरितरे'ति प्राप्नोति । 'कुमारगौरितरे'ति चेष्ट्यते । भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम् । सनाद्यन्ता घातव इति ।

उ०— सुसिद्धन्तम् । तिङ्साहचर्यास्तुषपि प्रत्याहारः, 'न किंसुद्धयो'रिति निषेधेष्टाश्च । तदन्तविधेरिति । शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तस्याम इति भावः । न च तदन्तविधिकाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्याऽपि प्राप्ती तदग्रहणस्य पुनरन्तग्रहणमिति धार्यं, 'इति सर्वेषां'मित्यादिनिर्देशैस्तस्योहाऽग्रहणसिक्कलपनादिति तात्पर्यम् । परत्वाद् बाधित्वेति । 'पुंवद्भावाद्'प्रत्ययं विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भावः । न च पुनः पुंवत्त्वं, सकृद्व्यतिन्यायाभावात् । अत एव तत्सार्थकम् । तरपि त्विति । अत्र पक्षे घसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन खेनोत्तरपदविशेषणत्वेकस्य चोत्तरपदत्वाऽभावात्तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिरिति भावः । कुमारिगौरितरेति ।

१—'अर्थः पदमैन्द्राणा'मिति निरुक्तद्वयो (१ । १ । १) दुर्गाचार्यः । 'नृसङ्घातः पद'मिति कौटिल्यः (अर्थशास्त्र, भाष्ये ० २, प्र० २३, अ० १०) । येन विधिस्तदन्तस्य १.१.७२. २—'ग्रहणम्' पा० ।

३—'वर्णकल्पवेल्लङ्कारगोममतहतपु उच्चाङ्गेकाचो ह्रस्वः ३. १. ४२.

इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत्क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते—‘कृत-
द्वितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्य’मिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते*,
कृतद्वितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्विता वा ॥१४॥

प्र०—अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्चाऽचिकीर्षादित्यादौ सन
एव धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्सनः पूर्वोऽद् स्यात् । ‘कृतद्विते’त्यत्राऽसत्य-
न्तग्रहणे केवलयोः कृतद्वितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् छिदिति
क्विन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति, ‘अधातुरिति निषेधात् । नाऽपि
प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति,
न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न ह्यसत्कार्यत्वेन वचनशतेनाऽपि शक्यमाश्रयितुम् ।
केवलस्य च तद्वितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि षष्ठ्याः प्राति-
पदिकेऽनन्तर्गतत्वाल्लुप्त स्यात् । तदन्तविधौ तु दोषानवतारः । न केवला इति । ननु
यद्यथेवता लौकिक्याश्रीयते सा पदस्यैव, न तु कृतद्वितान्तस्याऽपि, पदस्यैव लोके
प्रयोगाऽर्हत्वात् । अन्यव्यतिरेकगम्या त्वर्थेवता केवलानामपि कृतद्वितानामस्तीति
किमुच्यते—‘न केवला’ इति । एवं तदर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकाथप्रत्या-
सन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः ॥१४॥

उ०—गौरीशब्दे ‘तसिकादिष्विति पुंवत्वं प्राप्नोति । ‘कुमारिगौरीतरे’त्यपपाठः । न च तदन्त-
विषयभावे ज्ञापितेऽप्यन्तपदं व्यर्थं, प्रत्ययमात्रस्य संज्ञायामपि पदप्रदेशेषु तदन्तविधिना
सिद्धेरिति वाच्यम्, पदस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वात् । ‘उच्चि च पदे’ इत्याद्यसङ्गतेष्वेति
विक् । अधातुरिति । विशेषणतया क्रियाबोधकस्याऽपि क्विन्ततादेर‘स्वसन्तस्ये’तिसूत्रेऽधातो-
रित्युक्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिति भावः । प्रत्ययनिमित्तमिति । लक्षणग्रहणादिति भावः ।
न च केवलकृतां तद्वितानां च प्रातिपदिकत्वे फलाऽभावः । ‘क्याप्रातिपदिका’दित्यादौ शब्दरूपं
विशेष्यमादाय तदन्तविध्याश्रयणेन तद्धाभावात् । लौकिकी—लोकविदिता । अत्र पक्षेऽर्थवद्-
ग्रहणात्तदन्तस्यापि न प्राप्नोतीति भावः । सामर्थ्यादिति । कृतद्वितयोरर्थवत्त्वाऽन्यनिवारादिति
भावः । लौकिकाथेप्रत्यासन्न इति । लौकिकाऽर्थकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः—शास्त्र-
कृत्कल्पितत्वादिप्रकृतेरर्थः । तदाह—अभिव्यक्ततर इति । तदेवाह—प्रत्ययान्तेष्विति ।
कृतद्वितप्रत्ययार्थस्तु न तारकाः, कल्पितावयवार्थत्वात्तस्य । प्रत्ययान्तेषु—सुबन्तेषु । सुबन्-
त्वात्तस्याः । सुपो धोतकत्वात्तत्रैव स लक्ष्यते न तु तद्विते इत्यर्थः । एवमेव पूर्वसूत्रे । इहा-
न्यार्थाधिकारानुवृत्तिसामर्थ्येन तद्ग्रहः । तदुक्तमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति, न तु तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् ।
भाष्येऽप्यर्थवदित्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥१४॥

* नर्थवदधातुरात्रयः प्रातिपदिकम् १. २. ४५.

नः क्ये ॥ १ । ४ । १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'सुबन्तं पद'मित्येव सिद्धम् ? नियमार्थोऽयमा-
रम्भः । 'नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भवति नान्यत्' । भवति । क मा भूत् ?
वाच्यति स्तुच्यति* ॥१५॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥

'असर्वनामस्थान' इत्युच्यते तत्र ते राजा तच्चा† 'असर्वनामस्थान' इति
पदसंज्ञाया प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ 'नाऽप्रतिषेधात्' । नाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधः—
'सर्वनामस्थाने ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं 'यदन्यत्सर्वनामस्थाना'दिति ।
सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च
प्राप्नोति ॥ 'अप्राप्तेर्वा' । अथवाऽनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत

प्र०— नः क्ये । किमर्थमिति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः ।
नान्तमेवेति । 'क्य एव नान्त'मिति विपरीतनियमो न भवति । 'न ङिसंबुद्धयो'रिति
नलोपनिषेधाज्ज्ञापकान् । वाच्यतीति । नन्वत्र क्यचा न भाष्यं 'गोसमानाक्षरानान्ता'-
दिति वचनात् । एकीयमतं तदित्यदोषः । तन्मते तु क्यङ्क्यधोरनान्तं व्यावर्त्यं
तपस्यतीत्यादि ॥१५॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । राजेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् ।
नाऽप्रतिषेधादिति । प्रसज्यप्रतिषेधः 'प्रतिषेध'शब्देनोक्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्य-

उ०— नः क्ये । नलोपार्थत्वात्पदत्वप्रयोजनप्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—लुप्तेऽपीति । ज्ञापका-
दिति । न च नाम्नात्वयमि ततः क्विपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन क्यसप्तवाक्येन नियमेन पद-
त्वस्याव्याहृतेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाऽभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य
बहिरङ्गेन निषेधेन बाधाऽव्योगाच्च । वचनं त्वम्ययानियमे चरितार्थमिति भावः । 'क्ये नाम्तं
पदमेवे'त्यपि न, व्याख्यानात् । अभाहृङ्ङकृङ्ङङ्ङ इति द्वा समानाक्षराणि । लुकारस्य
दीर्घाऽभावाच्चैवेति प्रातिशब्ध्ये । तपस्यतीति । अत्र पदत्वे कृत्यं स्वादिति भावः ॥१५॥

स्वादिष्व । पर्युदासेऽप्यर्थः प्रतिषेधोऽस्त्येवेत्यत आह—प्रसज्येति । शाब्दप्रतिषेध
इति भावः । प्राप्तबाधो न युज्यत इति । गौरवादिति भावः । आसादयेदिति । अनेन
देवदत्तहन्तृहृतम्यायस्याऽयमविषय इति दर्शितम् । हननजातीयाऽप्रा रेवाऽभावादिति भावः ।

† सुप्तिङन्त पदम् १.४ १४; सुपो भातुप्राप्तिपदिकयोः २.४ ०१; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १.१ ३२.

* 'चाः कुः; झलां चशोऽन्ते ८. २. ३०; ३२.

‡ हल्ङ्ङाम्न्यो दीर्घाश्च सुप्तिङ्पृक्तं हल् १. १. ३८; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ३२

१—क्यं वार्तिकमित्यन्यम् ।

एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिप्रतिषिद्धा, तथा भविष्यति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

['योगविभागाद्वा' ।] अथवा योगविभागः करिष्यते—'स्वादिषु' पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः 'सर्वनामस्थानेऽयच्चि' । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः 'भम्' । भसंज्ञं च भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवति, एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत् - भद्रं करोपि गौरिति । तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ।

'भुवद्भ्यो धारयद्भ्यः ['पदसंज्ञा] । एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्भ्यः धारयद्भ्यः ॥१७॥

प्र०—प्रतिषेधाश्रयणेऽपि न दोष इत्यर्थः । ननु चेयमिति । परत्वादिति भावः । 'स्वादिष्विति प्राप्ति प्रतिषेधो बाधतं । तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतंऽपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । नोत्सहते इति । 'स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकाऽस्त्यथ निषधस्य बाध्येति । तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्राऽसती कथं बाधकत्वमासादयेत् । यथा वृत्तावित्यत्र 'नादिची'ति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसर्वनादीर्घस्याऽभावाद् वृद्धिं प्रति बाधकत्वाऽभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते, तथेह 'भुवन्तं पद'मिति पदसंज्ञेत्यर्थः । सर्वनामस्थानेऽयचीति । 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र नञ्श्रुतो यचीत्यनेन संबन्धं नीयते, यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थम् । तेनाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निविध्यते, न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति ।

भसंज्ञं चेति । भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ्संबध्यते । गौरिति । अत्र 'स्वादिष्वितिपदसंज्ञायां सत्यां 'पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुता'विति प्रसज्येत । वाक्यपदयोरिति । वाक्यस्य चाऽत्र विसर्जनीयोऽन्त्यो नत्वौकारः । भुवद्भ्य इति । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञाप्राप्तौ पदसंज्ञाविधिः ॥१७॥

उ०—'अयजादौ सर्वनामस्थाने' इत्यर्थभ्रमं वारयति—असर्वेति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेत्यर्थः । तादृशार्थे हि योगविभागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ननु यग्रहणं व्यर्थं, तदापि सर्वनामस्थानाऽभावात् आह—यकारादीति । नञ्नेवं भविष्यावपि तथैव संबन्धः स्यात्त आह—भसंज्ञेति । मनुषि 'स्वादिष्वित्यनेनैव सिद्धमत आह—तसाविति ॥१७॥

१—वातिकमित्यर्थः । २—कोष्ठकमन्त्रः पाठः काचित्कः ।

† यचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् C. १. १०७ वा० १.

यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः x ।

सिद्धमचः स्थानिवच्चात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अचः स्थानिवच्चावाद्भसंज्ञा न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति—वागाशीर्दत्तो वाचिक इति । वक्ष्येत्येतत्—‘सिद्धमेकाक्षर-पूर्वपदानां पुत्तरपदलोपवचना’दिति* । इहापि तर्हि प्राप्नोति—षडङ्गुलिः षडिक इति । वक्ष्येत्येतत्—‘षष्ठाजादिवचनात्सिद्ध’मिति† ।

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् अङ्गिस्वत् मनुष्वत्‡ ।

प्र०— यचि भम् । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां ‘बङ्गुचो मनुष्यनाम्न’ इति ठचि कृते ‘ठाजादावूर्ध्व’मिति ‘ङ्गुलि’शब्दस्य लोपे ‘यस्येति चे’त्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन ‘सुषन्तं पद’मिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाध-नाज्जश्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोपस्येत्यर्थः । तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवच्चादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषय-त्वाद्भसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाऽभावः । ‘न पदान्ते’ति स्थानिवच्चनिषेधोऽत्र न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः । यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः । इह तु पूर्वमेव जश्वं प्रवृत्तं, न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वाभास्ति स्थानिवच्चमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । मनुष्वदिति । सत्यां पदसंज्ञायां कृत्वं स्यान्न तु षत्वम्,

उ०— यचि भम् । सपुर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकत्वाभावात् उत्तरपदलोपे इत्यसङ्गमत् आह— षडङ्गुलीति । एवं च स फलित इति भावः । जश्वं न स्यादिति । तत्तत्सपादसत्तायाधी-त्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतया पूर्वं न जश्वमिति भावः । ननु नाऽयः स्थानिवच्चं, किं तु तदा-वेकास्येत्यत आह—लोपस्येति । यत्र पदान्त इति । पदचरमावयव इत्यर्थः । न त्विति । उत्तरीत्या पूर्वं प्रवृत्तेरिव चिन्त्यम् । तस्माद्वचमर्थः—षष्ठाजादीतिवचनबोधितद्वितीयादय-कृत्वं लोपविधायकवचनप्रवृत्तिप्राप्त्यावृत्त आत्वे न स्थानिवच्चप्रतिषेध इति । भाष्ये—

x बङ्गुचो मनुष्यनाम्नठञ्वा; ठाजादावूर्ध्व द्वितीयादयः ५. १. ७८; ८१; यस्येति च १. ४. १४८;

सर्गां जशोऽन्ते ८. १. १९. * ५. १. ८४ पा० ४. † ५. १. ८४ पा० ५.

‡ अपदान्तस्य मूर्धन्यः; आदेशप्रत्यययोः ८. १. ५५; ५९.

वृषणवस्वश्वयोः ॥ ४ ॥

‘वृष’णित्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या^x । वृषणवसुः । ‘वृषणश्वस्य यच्चिरः’, ‘वृषणश्वस्य मेने’ ॥१८॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १ । ४ । १६ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं न ‘तसौ मता’वित्येवोच्येत ? ‘तसौ मता’वित्तीय-
त्युच्यमान इहैव स्यात्—पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात्—पयस्वी
यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति, यश्चाऽन्यस्तेन
समानार्थस्तस्मिंश्च ।

प्र०—अपदान्तस्येति वचनात् ।

वृषणवसुरिति । पदत्वेसति ‘पदान्तस्ये’ति निषेधाणत्वं न स्यात्, नलोपश्च
प्रसज्येत । भत्वे सत्यप्य‘ह्योपोऽन’ इत्यकारलोपोऽत्र न भवति । अङ्गसंज्ञाया अभावात् ।
‘अङ्गस्ये’ति च तत्राधिकारात् । उपसङ्ख्यानान्येतानि छन्दोविषयाणीत्याहुः ॥१८॥

तसौ मत्वर्थे । अर्थग्रहणमिति । ‘स्यादिष्वि’ति वर्तते । तत्रैवं सम्बन्धः
क्रियते—मतौ यः स्वादिर्वर्तते इति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते इति
प्रश्नः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे
संभवत्यर्थग्रहणं न लभ्यत इति भावः । पयस्वानिति । मत्वर्थीयप्रकरणेऽन्यतरस्याङ्-
ग्रहणानुवर्तनाद्विनिना मतुन् बाध्यते । नहि मतुषिति । उपलक्षणस्याऽन्योपलक्षणे

प्र०—यद्यप्येति । ‘एकाक्षरपूर्वपदाना’मित्यत्र षड्भिन्नैकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः ।

नमोऽङ्गिर इति भाष्ये । अत्र वति‘स्तेन तुल्य’मित्यादिबिहितः । ननु मनुष्यशब्दे
साम्प्रत्याऽभावेन हत्वाऽप्राप्तेर्भस्वमनर्थकमत आह—सत्यामिति । मनेरसिर्बाहुलकादिति
भावः । ननु वार्तिके ‘वृष’णिति ज्ञान्तश्रवणेन ज्ञान्तशब्दे भस्वं व्यर्थमत आह—पदान्तस्येति ।
प्रयोगसङ्कृतजन्तानुकरणं तदिति भावः । अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । अन्तर्ध्वनिभिर्भक्तुंका
लुप्तत्वाद् वसोश्च प्रत्ययवाऽभावादिति भावः । छन्दोविषयाणीति । भाषायामप्रयोगादिति
तद्भाषः ॥ १८ ॥

तसौ म । मत्वर्थग्रहणाऽभावे मतावेव स्याच्चाऽन्यत्रेत्यत आह—स्वादिष्विति ।
मतौ य इति । सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्विष्कम्भा स्यात्, अव्यभिचार इति भावः ।

^x अट्ठक्याङ्गुष्पयोवेऽपि; पदान्तराव ८. ४. २; १७; (नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८. २. ७).

यद्यर्थग्रहणं क्रियते यस्यस्वान् यशस्वान् अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् ? न हि मनुष्यैर्वर्ते वर्तते । मनुष्ये मत्वर्थे वर्तते । तथा—‘देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता’मित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति, सोऽप्यानीयते ॥१६॥

अयस्मयादीनि ऋण्वसि ॥ १ । ४ । २० ॥

उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । ‘स सुष्टुमा स ऋकनां गुणेन’^१ ॥२०॥

२०—चरितार्थत्वात्स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वाऽवगमाऽभावात् । मनुष्यपीति । अस्याऽस्मिन्निति मनुषोऽर्थः । स च विनादीनामिव मनुषोऽपीति भावः । तद्यथेति । अयमत्रार्थः—यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं, रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति । तद्यथा—‘देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्ता’मित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति । कार्यनिमित्तरूपान्तराऽभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा ‘देवदत्तशाला मिषता’मिति ॥१९॥

अयस्मया । आनन्तर्याम्यसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—उभयसंज्ञान्यपीति । ऋकतेति । पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जरत्वं न भवति । जश्त्वविधानार्थपदसंज्ञाविधानाय भसंज्ञाप्रवर्तनात्तन्निबन्धनकायाऽभावात् ॥ २० ॥

२०—मुख्येति । उपरञ्जकतया विशेषणमिति भावः । नन्वसंज्ञाद्विनिना मनुष्याप्येतेत्यत आह—मत्वर्थीयेति । अन्योपलक्षणे—अन्यबोधने । जहल्लक्षणायां मतद्गुणवद्बुद्धीहो नोपलक्षणस्य कार्ययोगो न दृष्टश्च इति भावः । ननुपलक्षणस्यापि कार्यान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽत आह—अयमत्रेति । यत्र रूपान्तरेणेति । यथा दृष्टान्ते देवदत्तत्वेनोपलक्षणता, ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगः । तथा प्रकृते मनुष्येनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः । रूपान्तराभावे त्विति । उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्थोपलक्षणेऽभावे त्वित्यर्थः । यथा आकाशत्वं न देवदत्ते इति भावः ॥ १९॥

अयस्मया । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । मनु मत्वे किं फलमत आह—जश्त्वमिति ॥ २० ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ १ । ४ । २१ ॥

‘बहुषु बहुवचनं’मित्युच्यते । केषु बहुषु ? अर्थेषु । यद्येवं वृक्षः प्लक्षः
अत्रापि प्राप्नोति । बहुवस्तेऽर्थाः—मूलं स्कन्धः फलं पलाशमिति ।

एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु
स्वादयो विधीयन्ते तेषु बहुषु । केषु चाऽर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ? कर्मादिषु ?

२०- बहुषु बहु । केषु बहुष्विति । जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे
तस्या एकत्वाद् बहुत्वाऽसम्भवात्तत्सहचरितद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च ‘वृक्षं’
इत्यप्राप्त्यवयवगतबहुत्वसंज्ञावात्स्याद्बहुवचनमिति भावः । अत्रोत्तरम्—अर्थेष्विति ।
अस्याप्ययं भावः—द्रव्यं पदार्थः, तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते । वृक्षशब्दस्य
त्वाऽवयवी वाच्यो, न त्ववयवाः । आकृतिपक्षेऽपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्व
माश्रीयते, न त्ववयवगतम् । ‘दारा’ इत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृ-
त्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह—यद्येवमिति ।
अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि च बहूनि वस्तूनीति मन्यते । एवं
तर्हीति । अयमर्थः—नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकम्, किं तर्हि ? विहितानामनेन नियमः
क्रियते । बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिष्ठोऽत्र प्रत्याप्यन्ते । तेषां च
शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय भवति । न त्विदमेव विशिष्टार्था-
नुवादेन सुप्तिष्ठोर्विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा एता’ इत्यनेन प्रदर्श्यते । येष्वर्थेष्विति ।

२०- बहुषु । ननु बहुष्वित्युक्तेऽस्य प्रत्ययनियमत्वात्प्रकृत्यर्थेषु बहुष्वित्यर्थः सुखभांजन
‘आह—जातिवादीति । अवयवगतमिति । अवयवानामपि ‘वृक्षे शास्त्रे’त्यादिभ्यवहाराज्जाति-
सहचरितत्वाविति भावः । नत्ववयवेति । तादृशपरम्पराग्रहणे मानाऽभावादिति भावः ।
नन्वेवं ‘दारा’ इत्यादावाधारगतबहुत्वाऽभावादव्याप्तिः । अवयवगततदाश्रयणं तु ‘वृक्षाः’
इत्यादावपि दोषोऽत आह—दारा इति । ईदृशाऽभेदोपकारेण ‘वृक्षाः’, इत्यादौ नाऽनिष्टा
पादनम्, अनभिधानाविति भावः । वस्त्विति । ‘दारा’ इत्याद्यनुरोधाद्वस्तुपर्याय अवयवा-
श्रयणीयः । एवं च ‘वृक्ष’ इत्यादौ दोष इति भावः । नन्ववयवगतबहुत्वाश्रयेण बहुवचने
प्रसजिते एकवचनादीनां शब्दसंज्ञात्वकथनमसंज्ञतमत आह—नेदमिति । विहितानामिति ।
न च सुप्तिष्ठवित्येकवाक्यतया विधायकमेवेदम्, अन्योक्त्याश्रयपरिहाराय भाविसंज्ञा-
विज्ञानाश्रयणापत्तेः ।

निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिरिति । निष्पन्नशब्दस्य संज्ञाभूतैरित्यर्थः । प्रदर्श्यते इति ।
नियमश्च अद्वैतैकत्वादिषु प्राप्तिस्तद्विषय एव, कर्माद्वैतैकत्वादिषु च तेषां प्राप्तिरिति न
शब्दविगतबहुत्वे तेषां प्राप्तिरिति भावः । तदाह भाष्ये—येष्वर्थेष्विति । इदं श्रोत्वपि, पूर्व-

न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि ? एकत्वादयः । एकत्वादिविषयि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—कर्मण एकत्वे, कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्वे इति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः, न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह च 'इत्येके मन्यन्ते' 'तदेके मन्यन्त' इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति* ॥ 'बहुषु बहुवचन'मित्येष योगः परः करिष्यते ॥ सूत्रविपर्यासः

प्र०—कचित्तु पाठः—'एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति । 'एकवचन'मित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव । अयमर्थः—पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः । तथा हि—'दधि पश्ये'त्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाऽऽयर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः । विभक्तयस्तु कचिद्व्योतकत्वेनाऽपेक्ष्यन्ते । तत्राऽनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति सङ्ख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः । अनेन तु नियम्यन्ते । तत्र कर्मादिशक्त्यर्थसमवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवति, न त्ववयवगते ।

नैवं कर्मादय इति । 'अनभिहिते' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते । तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृतद्वितसमासैस्तेषूपकेषु गतार्थत्वाद्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति, किमनभिहिताधिकारेण । एकत्वादिविषयीति । वाक्यैकवाक्यत्वे सति महावाक्यं संप्रसते—'कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचन'मित्यादि । स तर्हीति । 'बहुत्वे' इत्येवमित्यर्थः । एके मन्यन्त इति । प्रातिपदिकार्थ-

उ०—वाक्योपपत्तिरनियमोपपादकत्वात् । तत्र शोभस्वमुपपादयति । पञ्चक इति । नन्वेवं विभक्त्युपादानं व्यर्थमत आह—विभक्तयस्त्विति । कर्मादिशक्त्येति । अनेन कर्मादिशब्देभ्यो विभक्तीनां वैचर्यं दक्षितम् । इतरः प्रत्यासत्त्या कर्मगतबहुत्वे बहुवचनमिति वाक्यगतबहुत्वमावायाऽतिप्रसङ्ग इति मत्वाह—न वै इत्यादि भाष्ये । प्राधान्येन सूत्रे विभक्तिशोभतयोक्ता इत्यर्थः । तत्रैकरादिषु बहुष्विति तु वक्तुमशक्यमिति भावः । ननु 'कर्मणि द्वितीये'त्याद्यनुशासनार्थं तेषामवाच्यत्वमत आह—अनभिहितेति । अनुशासनं तु शोक्तत्वेनाऽप्युपपन्नमिति भावः । किमनभिहिताधिकारेणेति । शोक्तत्वे तु यथा प्रकृत्युक्ते भवन्ति एवं तिङ्गादिभिरभिहितेऽपि स्मरिति तद्व्यावृत्त्यर्थमनभिहिताऽधिकार आवश्यक इति भावः । 'अनभिहितसूत्रेत्यादेर्ग्रन्थस्याऽत्र प्रतीके उपयोगजित्थः । अतएव 'न वै कर्मादय' इति प्रतीकपाठोऽसाम्प्रदायिक इति बहवः । तदा पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षोपपादकोऽयं ग्रन्थः । अत्रापि पक्षे एकत्वादीनामाश्रयाकाङ्क्षायां कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या संभवेन च तत्त्वमित्याशयेनाह—भाष्ये—एकत्वादिविषयीति । सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिशोभतयोक्तेष्वित्यर्थः । तत्र प्रत्यासर्ति दर्शयति—वाक्यैकेत्यादिना । कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वमिति ।

* इत्येकनोद्विपक्षनेकवचने १. ४. ११.

कृतो भवति । इह च 'बहुरोदनः' 'बहुः सूप' इति परत्वाद् बहुवचनं प्राप्नोति ।

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—'न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः' इति, तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् ? इह कदाचिद्गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा,—'पटः शुक्ल' इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते—'पटस्य शुक्ल' इति । तद्यदा तावद्गुणो गुणविशेषको भवति 'पटः शुक्ल' इति तदा सामानाधिकरण्यं गुण-गुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते 'पटस्य शुक्ल' इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदाऽन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ।

प्र०—एकत्वमप्यस्ति, बहुत्वं, च 'द्व्येकयो'रित्यत्र च विशेषाऽनुपादानाद्यावान्कश्चिदेक-शब्दार्थस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः । इह चेति । इह यदि 'द्व्येकयो'रिति योगात्परोऽयं योगः क्रियते तदा विशेषाऽभावाद्द्वैपुत्यरूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । गुणविशेषक इति । अत एव वचनादनित्यः षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मनुजलोपादेदोषचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नाऽन्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थम् ।

उ०—एकत्वादेराश्रयाकाङ्क्षानिवृत्तये एवमेकवाक्यतेति भावः । भाष्ये—कर्मादयो निमित्त-त्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । न ह्यन्तरेणेति । तदर्थे भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्याऽसाधुत्वादिति भावः । नन्वस्य संख्यावाचकत्वाऽभावाच्च दोषोऽत आह—द्व्येकयो-रित्यत्रेति । नन्वस्य पूर्वत्वेन 'परत्वा'दित्यसङ्गतमिति मत्वाह—इह यदीति । ननु 'कर्त्तरि चे'त्यादिषष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह—अत एवेति । अनित्यत्वस्य भाष्याऽनुक्तत्वा-त्वाह—शेषेति । सामानाधिकरण्यम्—एकार्थवृत्तता । ननु गुणगुणिनोरस्यस्तभेदात्कथं तद्वि-त्पत्त आह—मनुजलोपादिति । अभेदोपचाराद्धेति । उपचरित्वाऽभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षणादिति भावः । गुणः प्रतीयते इति । निष्कृष्टो गुणः प्रतीयत इत्यर्थः । ननु 'द्रव्ये षष्ठी'ति भाष्य-द्वयैवास्तिभक्त्यन्तरस्य किमसाधुत्वम् । नेत्याह—उपलक्षणेति । 'पटे शुक्ल' इति प्रयोगा-त्सप्तम्यन्तस्य कर्माश्रय्यद्वाहैव क्रियाऽन्वय इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी अव-तीति भावः । अत्र व्यतिरेकविभक्तिर्भावप्रधानतात्पर्यग्राहकोपलक्षणम् । तेन 'आस्था-क्याया'मित्यादिसूत्रस्य भाष्येण च विरोधः । तदान्तरेणापीति । अयं भावः—'मन्त्राः क्रोश-न्ती'त्यादौ यथा मन्त्रत्वस्य तत्त्वे आरोपान्मन्त्रत्वेनैव तद्व्यपस्तथा शास्त्रगुणे तत्त्वैव भेदेऽऽ-

न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि ? कर्मादि-
भिरैकत्वादीन्विशेषयिष्यामः । कथम् ? एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् ?
कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां
बहुषु ? कर्मणामिति ॥ कथं बहुषु बहुवचनमिति ? एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो
'नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन' इति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यदुक्तं 'बहुरोदनः बहुः सूप इति परत्वाद्वहुवचनं
प्राप्नोतीति' स दोषो न भवति ।

यदप्युच्यत—'इत्येके मन्यन्ते', 'तदेके मन्यन्ते' इति परत्वादेकवचनं
प्राप्नोतीति, नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बहुर्थः । अस्त्येव संख्यावाची ।
तद्यथा,—एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा,—एकामयः
एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा,—

प्र०—गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्रम्यपि भवति । यथैवेह 'कर्मणि या संख्ये'ति ।
कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्वहाविति भाष्यमिति प्रश्नः । एनदेवेति । आश्रयगतं बहुत्वं
बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत्प्रयोजनं 'भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य
संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यादेकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य सा भू'दिति । एकशब्दोऽय-
मिति । 'द्व्येकयो'रित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्या-
वाचिनो ग्रहणम् । द्वित्वैकत्वयोश्च 'द्व्येक'शब्दौ वर्तते इति 'द्व्येकयो'रिति द्विवचनेन
निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्ध्या च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्ता-

उ०—रोपाद्गुणप्रकारक एव गुणबोधः । गुणे भेदेन गुण्यारोपमाहार्य इति । किं बहुना, सर्वत्र
कक्षणास्थे प्रवृत्तिनिमित्तारोप आहार्य एव । भाष्ये—न चेह वयमिति । 'एकं कर्म'त्येव-
मित्यर्थः । एवं च 'पटस्य शुक्ल' इतिवज्जेदनिबन्धनसंसर्गबोधकविभक्त्यैव निष्कृष्टगुणप्रतीते-
रपपञ्चत्वाज्ञावप्रत्ययापेक्षा नास्तीति भावः । बहुत्वस्येति । वष्टयन्तपदेन संबन्धिनिर्देशाद्
गुणपरत्वमेति भावः । नन्वसाधुत्वे शङ्किते प्रयोजनकथनमसङ्गतमत आह—आश्रयगतमिति ।
एवमेव 'द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? कर्मणो'रिति भाष्ये 'द्वयो'रित्यादिद्विवचनाद्युपपत्ति-
र्गृह्या । एवं च धर्मपरत्वेपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तरत्वम्, किं तु द्वारशब्दवारोपितसंख्या-
निमित्त एव प्रत्ययस्तस्मात् । समासे तु विभक्त्यश्रवणाद्वारोपे मानाऽभावेन 'द्वयो कयो'रिति
द्विवचनम् । एवं च 'द्वारपती' 'अलेखसी' इत्येव साधुरिति बोध्यम् । एकाश्रयेति । एवं च
वैपुल्यवाचिग्रहणे बहुवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः । नन्वस्त्वेके मन्यन्ते इति प्रयोगोऽ-
न्यार्थस्य, सूत्रे तस्यापि ग्रहणं कुतो नेष्यत आह—द्व्येकयोरिति । नन्वेवं बहुवचनापत्तिरत
आह—द्वित्वेति । नन्वेव'मादृशतः संख्याः संख्ये' इति 'संख्ययाऽवयवे'ति सूत्रस्यभाष्य-
(संमतप्रवाचिरोऽप्युक्त आह—प्रसिद्ध्या चेति । संख्यार्थकत्वं तु क्वाचित्कमप्रसिद्धमित्या-

सुखमादौ धुम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

सुप्तिङामविशेषविधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् ॥१॥

सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते* । तिङोऽविशेषेण धातु-
मात्राद्विधीयते† । तत्रैतत्स्याद्यद्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो
लक्ष्यत इति । 'दृष्टविप्रयोगाच्च' । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तथा,—

प्र०—नामुच्यते । किमर्थमिति । लौकिकादेव प्रयोगाद्वत्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था
भविष्यतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति । सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषाऽनिर्देशाद्वि-
शेषाऽनुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः । यद्यपीत । शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थः प्रयोगादेव
व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावत्स्वार्थं विधीयमाना । 'स्वाधेद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादि-
लक्षणः पञ्चक' प्रातिपदिकाथः' इति दर्शने संख्यायां सिद्धा । संख्याविशेषाऽवगतिस्तु

उ०—शयः । लौकिकादेवेति । महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । दिसाहर्ष्यादेकबहुकाव्यावपि
संज्ञाघटकौ संख्याशब्दावेवेति नाऽतिप्रसङ्गः । बहुत्वादिविवृति । प्रातिपदिकाधेबहुत्वावि-
विवृत्यर्थः ।

ननु स्वार्थे विहितानां कथमविशेषविधानमत आह—संख्याविशेषेति । इदमुप-
लक्षणं—कारकविशेषावपि । अत एव 'कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्नियमसंनिधिः । प्रयोगा-
देवेति । अस्मात् विरुद्धप्रयोगे प्रयोगाद्व्यवस्था मिथ्यतीति भावः । भाष्ये 'लक्ष्यत इती'-
त्यन्ता 'दृष्टविप्रयोगत्वाच्चेत्यादेरवतारणिका । ननु स्वार्थे विधानमपि संख्यायां विधानार्थ-
मेतदत आह—सुप इति । स्वार्थेद्रव्येति । अत्र 'स्वार्थ'शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं, 'द्रव्य'शब्देन
विशेषणम्, अस्मात् गुणपरबहुकादिशब्दे नाऽव्याप्तिः । लौकिकादिति । 'घट' इत्यादौ जातौ
पक्षौ वेत्यादिनिर्णयवति भावः । 'एव'कर्मणि द्वितीयेत्यादीनामपि नियमस्य पक्षकपक्ष-
एवेति स एव पक्षो मुख्यः । त्रिकादिपक्षस्त्वभ्युच्यते इति तथैव । नन्वेवमपि तिङ्बन्धु-
पपत्तिः, न हि तत्प्रकृत्यर्थः संख्या वक्तुं शक्येत्यत आह—तिङोऽपीति । संख्यायुक्तयोरेव
तयोरिति । तयोः संख्याश्रयत्वादिति भावः । 'पचन्ति-भवति' 'पच्यन्ते भवती'त्यादौ
कर्तृकर्मणोऽभेदादिघटकतिङ्गर्थसंख्यायुक्तयोरभावादितं चिन्त्यम् । तस्मादारोपिताऽनारोपित-

१—प्रकरणमदं १ २, २४ वा० ३; ५, १, ५२ वा० ३ व्याख्याभाष्येऽपि दृष्टव्यम् ।

२—विशेषेण विधानाद् वा० । ३—'विप्रयोगपर'च' पा० ।

* स्वीकृतमेव दृष्टव्यमित्येवमिदं भाष्यमुक्तमित्यादिभ्यस्तत्सु ४, १, २.

† तिङ्गिहसिद्धयर्थमिति तत्सु तातास्तवात्तांश्चमिद्वद्विद्वद् १, ४, ७८.

‘अक्षीणि मे दर्शनीयानि’ ‘पादा मे सुकुमारा’ इति । सुप्तिङोरविशेषविधानाद् दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाऽव्यतिकरः स्यादिति, तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियमः—एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोरेव द्विवचनं, बहुध्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्धनियमः—एकस्मिन्नेकवचनमेव, द्वयोर्द्विवचनमेव, बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावाऽसुबन्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति—उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् ? असुबन्तत्वात् ।

प्र०—लोकात्सिद्धा । तिङोऽपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभावतः । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यते इति भावः । अक्षीणीति । द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यत इत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो—विप्रयोगः । तत्र प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निःसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः-

उ०—संख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयोरित्युच्यते । उक्तोवाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया । कर्तृगतसंख्यारोपस्तु न तत्र, आरोपितस्याऽन्यत्रारोपाऽभावात् । स्वभावत इति । इदं चिन्त्यम्, एवं स्वभावात्वादाश्रयणे ‘तस्यापरस्य’मित्यादौ वैयर्थ्यापत्तिः, शास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च, तस्मात्‘तिङो-प्यविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते’ इति भाष्यात् ‘संख्याविशेषाद्यनुपादानेनेत्यर्थेकाप्रातिपदिक-स्येव धातोरपि संख्याकारके अर्थः । ‘लः कर्मणो’त्यपि नियम एव, ‘वर्त्तमाने ल’द्वित्यादिना स्वार्थे विहितलाऽनुवादेन तत्प्रवृत्तेः । करणादि च व्यावर्त्यम् । ‘पाकेन कृतं कैर’मित्यादौ तत्प्रतीतेः । तिङि तु नियमेन द्योतकाऽभावात्तद्विधीतिरित्यन्यत् । ‘लः कर्मणि चे’त्यस्यापि कर्मादिबृत्तादातोर्ल इत्येवाऽर्थो ‘वर्त्तमाने ल’द्वितिवत् । ध्वनितं चेदं ‘स्तुक्रमो’रितिसूत्रे ‘भाव-कर्मणो’रित्यस्य ‘भावकर्मणो’रित्यस्य भावकर्मकबृत्तादातोरित्यर्थं प्रदर्शयता भाष्यकारेण । संख्यायाश्च कारकस्येव क्रियायामेवान्वयस्तिष्ठीति कथाप्यत्र दृपपादयित्यामः । कर्माद्वयः शब्दाः सुम्नियामकेषु शक्तिपराः, तिर्संबन्धिकाकेषु शक्तिमत्पराः । अतएव तिङ्द्योतयानो प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षात्क्रियागता । एवं च सुपां तिङां च द्योतकत्वेत्येव भाष्यसंमतम् । न च शास्त्रादिविषयकस्यापि द्योतकत्वापत्तौ तत्रापि कर्त्रादेर्विशेषणतैव स्यादिति महद्विचिन्त्यम् । तिङ्कामसत्त्वभूतभावार्थत्वेन तस्यानिलस्य तदर्थकत्वेऽप्यस्यमाने कथ्यमाने च

अर्थनियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः ॥ अथवा पुनरस्तु प्रत्यय नियमः । ननु चोक्तं—‘तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावोऽसुबन्त-त्वा’दिति । नैष दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां संख्या चैवाऽर्थः कर्मादयश्च । तथा तिङाम् ।

प्र०—स्तेषामनुत्पादात्पदत्वाऽभावात्तन्निबन्धनरुत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम इति । अर्थनियता इति तेषु वचनान्तराऽभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योऽपि सिध्यन्तीत्यर्थः ।

सुपामिति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेः प्रकरणस्य ‘बहुषु बहुवचन’मित्यादेश्च स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङर्थे त्विह तस्माद्भेदेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैक-स्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः समानाधिकरानेन संबन्धे सति संख्याकर्मादयश्च

प्र०—गत इत्यादौ शानभि सुस्वभूतभावप्रतीत्या तस्यानिरूप्य तदर्थकत्वाच्च ‘भावे’ इत्यस्या-सुपाऽर्थद्वयबोधकत्ववाक्यान्तर्गतोऽप्यसुपा कर्मादौ वचनानात्कर्मादौ च लकाराणां विधा-नेनाऽक्षतेरित्यर्थं विस्तरेण । भाष्ये—नियमार्थमिति । ‘अक्षीणी’त्यादेरसाधुत्वमिति भावः । वाक्यभेदेन च नियमो मन्वन्तरेकवाक्यताज्ञानाऽसम्भवत् । एकवाक्यतापक्षेऽपि फलतो नियम एव, तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययनियमेऽपि सजातीयपेक्ष-नियमाश्रयणादव्ययेभ्यः सिद्धयतीत्यत आह—प्रत्यया इति । सामान्यापेक्षनियमेऽयं दोष इति भावः । नन्वर्थनियमेऽपि प्रत्ययनियमस्य त्यागे भावाऽभावाद्दोष एवाऽत आह—प्रत्यययास्त्विति । उभयविधनियमस्यैकवाक्येनाऽल्लाभादित्यर्थः ।

ननु प्रकरणांतरविहितसुपां तिङां च कथमेतेऽर्था भवत आह—कर्मणीति । आका-ङ्क्षावशाद्वाक्यैकवाक्यतामनुभूयैव तेषां लक्ष्यसंस्कारकत्वमित्यर्थः । स्वादिसूत्रेणेति । तिङ-सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । पदैकवाक्यतयाऽप्येव तु ‘कर्मणाविद्योत्यायं कप्रतिपक्षिकार्थमाश्रयते एकत्वे प्रथमैकवचनं सुः, कर्मशक्तिसमानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचन’मित्यादिप्रकरणे बोधादभ्यन्त्राऽभ्यवादी प्राप्तिरुपपादयिषुमशक्यैव । किं चाऽर्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्यय-विधमनुदप्रत्ययनियमेति कथोच्छेद एव । एकवचनादिशब्दे भाविसंज्ञाविज्ञानवीरवं च । अतो वाक्यैकवाक्यतयाऽप्यैकवाक्यतापदेन विवक्षितेति हिक् । नन्वेकमत्र पादो व्यर्थोऽत आह—तिङर्थे त्विति । सुपामर्था इति । बोध्या इत्यर्थः । तिङर्थेऽपि धोतकतेषुपपादितम्

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोनैकस्मिन्निति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘उत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय’ इति, यदय-
‘मव्ययादाप्सुपः’ [२. ४. ८२] इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति ॥२१॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०—सुपामर्था भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः प्रकृतेषु
वेति । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः ।
अथवेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादि-
सिद्धिरित्यर्थः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०—भाष्ये—तत्रेति तच्छब्देन पूर्वोपक्रान्ताय एव परामृश्यत इत्याह—अर्थेति । पूर्वाञ्चेल
सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमाऽसंभवो दर्शितः । अर्थेद्वयसत्त्वे ‘कर्मण्येवै’त्यादेर्वक्तुमशक्यत्वमिति
भावः । प्रत्ययनियमपक्षेऽप्यव्ययेभ्यः स्वाद्यत्पक्षे आह—प्रकृतेषु वेति । नव्येकत्वे एव
नाम्यन्नेत्येतावच्छ्रम्यते, तत्कथं प्रकृतविषये नियमोऽत आह—तुल्यजातीयस्येति । तत्र
प्रकृतापेक्षप्रत्ययविषयेऽयमर्थः ‘कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्प्रातिपदिकार्थे एव’ कर्म-
ण्येव, नाभ्यत्र करणादावेति । ‘पञ्चलिकल्प’मित्यादौ च वा विभक्तिर्नैव्यते साञ्जमिषाणा-
द्वारणीयेति । एवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् । पदैकवाक्यतयाऽन्यथे सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे
चाऽव्ययेभ्यः स्वाद्यत्पक्षिमाह भाष्ये—अथवाचार्येति ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसखीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

किमिदं 'कारके' इति ? संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथ-
मुच्यमानं गंस्यते ? इह हि व्याकरणे ये वैने लोके प्रतीतपदार्थाः शब्दास्तै-
र्निर्देशाः क्रियन्ते पशुरपत्यं देवतेति, या वैताः कृत्रिमाष्टि-घु-घ-भादिसंज्ञा-
स्ताभिः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः, न खल्वपि कृत्रिमा
संज्ञा, अन्यत्राऽविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायम्, तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातु-
मन्यदतः संज्ञायाः ।

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः ॥ १ ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं
निर्दत्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०- कारके किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशात् तावत्संज्ञात्वेनाऽधिकारः । संज्ञाया
भाव्यमानत्वात्प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वान् । अथ विशेषणत्वेनाऽधिकारस्तदा 'कार-
कादस्तुभृतयो' रित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्याऽपि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्-
विधस्यैव चेष्ट्यते । तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति, यथा—'नटस्य शृणोती'ति प्रश्नः ।

संज्ञानिर्देश इति । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः ।
किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशाद्युक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । सुव्यत्यस्य
उक्तः । न चाऽयमिति । शास्त्रे लोके च प्रसिद्धयभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या
भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति ।
यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टः संज्ञी निर्देष्टव्यः—
'वक्तव्ययाः साधकं ध्रुवादि, तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवती'ति । ननु संज्ञापक्षे
कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति, एकसंज्ञाधिकारात् । नैष-

३०- कारके । विधेयाऽनिर्देशेन स्वार्थत्वाऽसंभवाद्यमधिकार एव । तत्राधिकाराऽसंभवमाह—
सप्तमीति । अथेति । 'कारके' इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो, विषयसप्तमी चेयमिति भावः । ननु
षड्विधकारकाऽतिरिक्तकारकाऽप्रसिद्धिरत आह—यथेति । क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ।
भाष्ये समाधाता स्थापयमाह—इह हीति । प्रतीतेति । अपरस्य समूहादिशब्दा इत्यर्थः ।
निर्देशाः—इयवहाराः । 'भादिसंज्ञा' इत्यस्य 'ताभिर्वै'ति शेषः । 'निर्देशा' इत्यनेनाऽप्यर्थः ।
ध्रुवादीनां प्रतीतेति । ध्रुवादीनां वाचकोऽयं शब्दो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः, किं तु
क्रियाजनकपरत्वेनैव प्रसिद्ध इति भावः । अन्यत्रेति । अतः सूत्रादित्यर्थः । तद्वाक्यमाह—शास्त्रे
इति । 'निर्देष्टव्य' इत्यस्य 'इति भाष्यार्थ' इति शेषः । तत्फलं तु 'वाक्यजनस्य पुत्रं पश्यामं

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥२॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याऽप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क ?
'ग्रामस्य* समीपादागच्छतीति' ॥ नैष दोषः । नाऽत्र ग्रामोऽपाययुक्तः । किं
तर्हि ? समीपम् । यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति, भवति तदाऽपादानसंज्ञा ।
तद्यथा,—ग्रामादागच्छतीति ।

प्र०—दोषः । 'ध्रुवमपाय' इति योगविभागेन कारक इति संज्ञा क्रियते । ततोऽपादान'-
मित्यत्र कारकग्रहणमनुवर्तते, 'ध्रुवमपाय' इति च, तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येव
समावेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाऽऽनुवृत्ति वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेशा-
र्थाऽनुवृत्तिविज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्वपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य
च प्रयोजनं 'स्तम्बेरम्' इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी, कारकत्वात्कृदन्तस्योत्तरपदस्य
प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ
पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चाऽपाये ग्रामस्य
ध्रुवता भवति । आगमने तु निर्वर्तकत्वाऽभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् । नाऽत्र
ग्राम इति । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्याऽपाययोगो नास्ति । स हि
संश्लेषपूर्वकः, संश्लेषश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते । स च समीपस्यैव विवक्षितो, न
ग्रामस्येत्यर्थः । 'ग्रामात्समीपा'दिति चोक्ते वस्त्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न

उ०—वृच्छतीति भाष्य एव बह्वति । भाष्ये 'साधक'मित्यस्य पर्यायो 'निवर्तक'मिति—
'साधक'मित्यस्य च 'क्रियाया' इत्यादिः । वचनसामर्थ्यादिति । योगविभागसामर्थ्या-
दित्यर्थः । स्तम्बेरम् इति । चिन्त्यमिदम् । उपपत्त्यादेव 'गतिकारकोपदाङ्क'दिति स्वरस्य
सिद्धेः । न च स्तम्बशब्द उपपदं, न स्तम्बेशब्द इति वाक्यम् । सुबन्तस्यैवोपपत्ताया 'उप-
पत्'संज्ञा सूत्रे भाष्ये बह्वमाणात्वात् । तस्माद्ग्रामेवास ह्युदाहार्यम् । तत्र हि थायादि-
स्वरः । प्रकृतिस्वर इति । थायादिस्वरस्तु न, अपा साहचर्यादेरप्येव तत्र ग्रहणात् ।
'मीत्रायां भयहेतु' इत्यादावप्याहृत्याऽनुवृत्त्या च समावेशो व्याख्येयः ।

नन्वत्रसमीपस्यैवाऽवधित्वं न तु ग्रामस्येत्यत आह—यथेति । ग्रामसमीपादिति ।
वाटिकावेर्निवर्तकत्वम्, अपादानस्यापि तदभावे तदभावात् । ग्रामादपीति । विभागः सन्श्लेष-
पूर्वक एवेति निवर्तक इत्यभिप्रायः । समीपविशेषणत्वेनेति । एवं च तन्निवर्तकत्वेन न
विवक्षितः, स इति भावः । ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्याधिकोऽस्त्येवेत्यत आह—
स हि संश्लेषेति । विवक्षित इति । 'नात्रे'ति भाष्यस्य नाऽत्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित
इत्यर्थ इति भावः । नन्वेवं 'ग्रामात्समीपा' इत्यादावपि ग्रामस्याऽपादानत्वं न स्यादत आह—
ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः । नन्वेव
'ग्रामात् समीपा' इत्यादावपि ग्रामस्यापादानत्वं न स्यादत आह—ग्रामात्समीपादिति ।

कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥३॥

कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क ? 'ब्राह्मणस्या' पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति' ।

नैष दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येवाऽसंकीर्तिते वर्तते । तद्यथा,—
कश्चित्कंचित्सञ्चक्ष्याह—'असावत्राऽकथितः' । असंकीर्तित इति गम्यते ।
अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तद्यथा,—'अकथितोऽसौ ग्रामे' 'अकथितोऽसौ नगर'
इत्युच्यते यो यत्राऽप्राधानो भवति ॥ तद्यदाऽप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैष
दोषः—'कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति' ।

अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥ ४ ॥

अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क ? वृक्षस्य* पर्णं पतति, कुड्यस्य पिरडः
पततीति ।

न चाऽपायस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अपायस्याऽविवक्षितत्वात्' । नाऽत्राऽपायो
विवक्षितः । किं तर्हि ? सम्बन्धः । यदा चाऽपायो विवक्षितो भवति, भवति

प्र०—तु प्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । सञ्चक्ष्येति । 'वर्जने प्रतिषेध' इति ख्यात्रादेशाऽ-
भावः । वर्जने च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु
ब्राह्मणस्य,—पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिर-
पेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् । पन्था ईप्सिततमत्वात्प्रधानं, न पुत्रो, नापि
ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । 'ग्रामस्य समीपा'दित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसद्भावाभास्ति
ग्रामस्याऽपाययोगः । सह त्वर्थान्तरस्याऽनिर्देशाद् वृक्षस्यैवाऽपाययुक्तत्वमिति भावः । न
चाऽपायस्येति । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि—वृक्षमजहत्यपि

४०—वस्त्वन्तरेति । सामानाधिकरण्यान्वयादिति भावः । संचक्ष्येत्यस्योक्तत्वेत्यर्थेऽसङ्गतिरित
आह—वर्जनेमिति । ब्राह्मणस्याऽप्रापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भावः । यत्र तत्प्रसक्तिपूर्वकं तद-
विवक्षा तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । अप्राधान्यस्येति । प्रधानमिच्छत्वेमेव तच्च तु वक्षित-
प्राधान्यकत्वम् । प्रधानत्वसम्भावनाऽभाववत्यपि लोकेऽप्राधान्यसञ्चप्रयोगादिति भावः ।
पुत्रवद्भावादिति । पुत्रे इवाऽप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः । तद्वेद्योपपादयति—पन्था हीति ।
एव चाऽजीप्सिततमत्वमेवाऽप्राधान्यम् । 'तथायुक्त'मित्यपि न, सर्वथाऽजीप्सितत्वाऽभावादिति
भावः । 'तद्यदे'त्यनेन आभ्येनाऽत्र पक्षेऽविवक्षिता । सा चाऽप्ये स्फुटीकरिष्यते । ननु
'ग्रामस्य समीपा'दित्यत्रेवाऽप्रापि न विविच्यतीत्यत आह—ग्रामस्येति । नन्वपायाऽविवक्षितार्था

तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा,—‘वृक्षात्पर्यं पतती’ति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वेति ।

अयं तर्हि दोषः—‘कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती’ति । नैष दोषः । ‘कारक’इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—‘करोतीति कारक’मिति ।

प्र०—पर्यं शास्त्रास्थे भूमि स्पृशति ‘वृक्षस्य पर्यं पतती’ति प्रयोगो भवति । सति त्ववधौ गतिरपायो भवति नान्यथा, गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत इति । शब्देनाऽसम्पर्कस्यासम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाच्यकथितशब्दाश्रयण इति भावः ।

अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते ‘नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः, यद्विशेषदर्शनात्तदनुकूपा तेषां संज्ञा क्रियते’ । करोतीति कारकमिति । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञाऽ-

उ०—वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह—पर्येति । ननु पतत्पर्यं प्रति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षा-प्यावश्यकीत्यत आह—वृक्षमजहत्यपीति । ननु पतरेवापाऽयत्वेन तस्य बाधभ्याकाङ्क्षत्वेन तत्पवभावयकमत आह—सति हीति । नन्वेवमन्योन्याश्रयोऽत आह—गतिविशेषत्वादिति । विभागजन्यसंयोगानुकूलभ्यापार एवाऽपायः । इह तत्तरदेशसंयोगानुकूलभ्यापार एव पतरेत्येति भावः । कङ्ककुररौ—वृक्षविशेषौ, पक्षिविशेषौ च । प्रत्यासत्त्या त्विति प्रमथोपयोग-भिन्त्यः । पतत्रिपर्यं पतत्यपि ‘वृक्षात्पर्यं पतती’ति प्रयोगाच्च ।

अप्रधानेति । वस्तुतोऽसंकीर्तितपर्यायेपि दोषः । प्राप्तिपूर्वकाऽपि वक्षायां सर्वथा तद-प्राप्तौ चाऽसंकीर्तितत्वं तत्र विवक्षितम् । अत एव ‘नटस्य शृणोती’त्यादौ सर्वथाऽप्राप्तत्वाद्य-प्राप्तिविषये कर्मत्वमात्रादयः परिगणनेन समाहित‘मात्रयातोपयोग’ इति सूत्रे भाष्ये । कारकाधि-काराऽभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात्प्राप्तिरत्र कर्मत्वस्य । प्रकलनकता तु न, पुत्रेणाऽन्यथासिद्धत्वादिति भाष्याशयः । अत एव याचिपृच्छिभिर्हीना‘मकथितं चे’त्युदाहरणता । तच्च हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । नन्वन्वर्थत्वं नाम योगकडत्वम्, एवं च कथं यौगिकार्थमुद्दिश्य संज्ञाविधानमत आह—महत्या इति । विशिष्टाः । महासंश्लेषस्थित-क्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टा इत्यर्थः । यद्विशेषेति । क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः । ननु करोतीत्यस्य निष्पाद्यतीत्यर्थः । एवं च निष्पादकत्वे लब्धेपि क्रियानिर्वर्तकमित्यर्थाऽकाशो-ऽत आह—क्रियैवेति । क्रियाया एव शब्देन साध्यत्वप्रतीतेर्निर्वर्तकत्वं कारकशब्दे संबन्ध्याकाङ्क्षायां सैव संबध्यत इति भावः । संप्रदानादीनामपि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं बोध्यम् । ननु करणादीनामपि क्रियानिर्वर्तकत्वमस्येवेत्यत आह—स्वतन्त्रस्येति । स्वातन्त्र-

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते, कर्णं कारकम्, अधिकर्णं कारकमिति ।

सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां

करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ ७ ॥

सिद्धः करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः ? 'प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनाम्' । पचादीनां तु प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति ? कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् ?

अधिश्चरणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणक्रियाः

प्रधानस्य कर्तृपाकः ॥ ८ ॥

अधिश्चरणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणादिक्रियाः कुर्द्देव 'देवदत्तः पचती'त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ।

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

चाधिकरणस्य पाकः ॥ ९ ॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च कुर्वती स्थाली

प्र०—पादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारकमिति यथाश्रियते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञाऽपि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः ।

सिद्धं हि ति । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारम्याऽनिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः । सम्भवनक्रिया मति । ग्रहणक्रियामित्यर्थः । धारणक्रियामिति । स्थिरत्वा-

उ०—वाचिकर्तृपदार्थं पृथुलो विधानादिति भावः । नन्वकर्तरि कर्तृशब्दाऽप्रयोग इष्ट एवेत्यत आह—कर्तृवाचीति । ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह—स्वव्यापार इति । एवं च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कारकत्वं पच्यादिवाच्यसमूहं प्रति पारतन्त्र्यात्करणत्वं चेति भावः । ननु तदा तस्य धात्वर्थत्वाभावात् कथं क्रियात्, कथं च तदाश्रयत्वेन करणादीनां कारकत्वमिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतधात्वर्थत्वाऽपि कृष्यादिव्यापारोक्ततेः । विभक्तिस्तु प्रकृतधात्वर्थनिबन्धनसंज्ञयैवेति बोध्यम् । तदनुष्ठानद्वारेणेति । तदनुष्ठानद्वारेणेत्यर्थः । लभेति । यदा 'देवदत्तः पचती'त्युच्यते तदा तत्राधिश्चरणादित्यर्थः । एवमग्रेपि । द्रोणं

‘पचती’त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषोऽधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् ।

एधाः पक्ष्यन्त्याऽऽविक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया

करणस्य पाकः ॥ १० ॥

एधाः पक्ष्यन्ति’ = आ विक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि ‘पचन्ती’त्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ।

उद्यमननिपातनानि कर्तुंश्छिदिक्रिया ॥ ११ ॥

उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त’श्छिनती’त्युच्यते । तत्र तदा छिदि-
वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ।

यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् ॥ १२ ॥

यत्तत्समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न तृणेन, तत्परशोश्छेद-
नम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदनेऽविशेषः स्यात् ॥ १३ ॥

यो हि मन्यत उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति ‘छिनती’ति, असितृणयो-
श्छेदने न तस्य विशेषः स्यात्, यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ।

प०—दाऽऽक्रियासमाप्तेस्तदुलानां धारणमित्यर्थः । एधाः पक्ष्यन्तीति । भविष्यभिर्देशः
कर्तृगतसम्भावनापेक्षः । कर्त्रा हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते, नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते, न
तु प्रागेव । न त्वत्र भविष्यभिर्देशस्तन्त्रम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गा-
त्करणविध्यापारे पचेर्बुद्धिर्द्रष्टव्या । यत्तन्न तृणेनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य

उ०—पचतीत्यादेः—‘स्याली’त्यादिः । ज्ञानरूपस्य सम्भवनस्य स्थाल्यां बाधादाह—ग्रहणेति ।
ननु स्थालीविषयश्चुल्लया इयापारो धारणं, स कथं स्थाल्यां भवति आह—तदुलानामिति ।
नन्वेकं लुग्निर्देशो व्यर्थोऽत आह—भविष्यदिति । ननु घातवन्तरवाच्यत्वालनादौ पचेः कथं
वृत्तिरत आह—अनेकार्थत्वादिति । तादर्थ्याद्वेति । समूहरूपस्य क्रियाधत्वात्स्वाव्ययसमूह-
रूपापोपः करणविध्यापारे इत्यर्थः । नन्वेकत्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽन्यत्रापि ज्ञातुं शक्यत इति
परशौ तत्कथनमनुपयुक्तमत आह—अन्वयेति । निदर्शनायेति । प्रतिपादयितुमित्यर्थः ।
परशौ यथा विशिष्टः करणविध्यापार एवं सर्वत्रापीति । एवं च तत्तत्स्वविध्यापारे । कर्तृत्वात्कारक-
त्वं, फलाभयत्वादिबिबक्षायां च कर्मत्वादि । ककारकत्वं चोपलक्षणं सत्कर्मकारकादिसंज्ञोप-
योगीति बोध्यम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोकत्वविध्यापारे कर्तारः, प्रधानकर्त्रा न्यक्कृतेषु

१—‘एधाः पक्ष्यन्ती’त्यस्य व्याख्यानम्, ‘आविक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्ती’ति ।

अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपादानादीनां ['तु] कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिः । यथा हि भवता 'करणा-
णिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं न तथाऽपादानादीनां 'कर्तृत्वं निदर्शयते ।

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया
च संज्ञा ॥ १५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्' । सर्वत्रैवाऽत्र
स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । 'तयोः पर्यायेण वचनम्' । तयोः
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वचनाश्रया च संज्ञा
भविष्यति । तद्यथा,—बलाहकाद्विद्योतते [विद्युत्] । बलाहके विद्योतते ।
बलाहको विद्योतत इति ।

किं तर्ह्युच्यते—'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धि'रिति ? एवं तर्हि न ब्रूमी'ऽ-
प्र-विशिष्टव्यापारवेशनिदर्शनाय दर्शयति । न तथेति । न अपादाने प्राप्ते प्राप्ताय
आगच्छतीति प्रयोगोऽस्ति । बलाहकादिति । निःसरणज्ञे द्योतने द्युतिर्वर्तते
पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् । बलाहक इति । स्थित्यज्ञे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते ।
बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद्विद्योतत इत्यर्थः । बलाहक इति । विद्युतो बला-

३०—स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । अकुर्वतः साधनत्वाऽनुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्या-
पारकव्यकरणत्वादिसन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्तद्व्यापारो मुक्त्य-
क्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववन्तोऽपि यथा पुद्गलकर्मणि योद्धारो राजनिर्योगा-
पेक्षणादस्वतन्त्रा अपि निर्योगोत्तरं स्वतन्त्रा एव । निर्योगमात्रात् तन्निष्ठजयादिभामात्रा ।
निर्योगमात्रेण च मुख्यकर्तृत्वेन कर्तृत्ववहादोपीत्याहुः ।

भाष्ये—अपादानादीनामिति । आविना सम्प्रदानम् । बहुवचनं तु प्रयोगबाहुल्याभि-
प्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाऽप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु 'कर्मवत्कर्मणे'ति-
शुभ्रेण स्पष्टमेवोक्तमिति तत्र दर्शितम् । नन्ववधीभवनमेव तद्व्यापारोऽत आह—न हीति ।
अपादाने प्राप्ते इति । अपादानभूतप्राप्तविषये इत्यर्थः । भाष्ये—वचनं विवक्षा वचनाश्रया
चेति । कादाचित्कस्वातन्त्र्याविवक्षाश्रया वाऽपादानसंज्ञेत्यर्थः । नन्वपादानस्य कर्तृत्वं न
दृष्टमित्यतो भाष्ये—तद्यथेत्यादि । ननु विद्युद्वलाहकयोरविभागात्कथं निःसरणमत आह—
पृथग्भाव इति । बौद्धो मेघ इत्यर्थः । ननुक्तार्थे बलाहकस्याधारत्वाऽनुपपत्तिरत आह—
स्थित्यज्ञे इति । अमेदविवक्षायामिति । भूमज्योतिःसलिलमगतां संघातस्य मेघपदार्थत्व-
विवक्षायामिति भावः । भाष्ये—किं तर्हीति । अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वाऽ-
प्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण कथमपादानादीनां त्वप्रसिद्धि'रिति वार्तिकं व्याख्यातमित्यर्थः ।

उत्तरयति—एवं तर्हीत्यादिना । 'एवं तर्हि 'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः' इति

पादानादीनां कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थात्या निदर्शनाय । किं तर्हि ? 'संज्ञाया अप्रसिद्धिः' । यावता सर्वत्रैवाऽत्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च, तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति । अत्रापि 'न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञे'त्येव ।

यथा पुनरिदं भवता स्थात्याः 'स्वातन्त्र्यं निदर्शितं संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति, केदानीं परतन्त्रा स्यात् ? यत्तु प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थात्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च प्र०-न्यग्भावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते । यथा राजसभिधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते । न वा एवमर्थमिति । प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पाहकस्य चाऽभेदविवक्षायां प्रयोगः । पर्याप्तमिति । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाऽभावात् । 'ग्राम आगच्छती'त्यथान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायात्प्रयोगाऽभावः । एवं 'ब्राह्मणाय ददाती'त्यर्थे 'ब्राह्मणो ददाती'ति प्रयोगाऽभावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्याऽपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्वपादानस्याऽवधिभावेनाऽवस्थानं व्यापारोस्ति, सम्प्रदानस्याप्यनुमननादिलक्षणः प्रतीयमानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा 'प्रविश पिण्डी'मिति । परत्वादिति । अपादानादीनामवकाशो—यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अवकाशो—'देवदत्तः पचती'ति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावाभाऽस्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तोऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः । सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वर्थं, तत्र च न्यायाऽऽभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा, 'यथा—'स्थाली पचती'ति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु

उ०-वाक्यं नोक्तमिदं, किं तर्हि'त्यन्वयः । पर्याप्तमिति । कर्मण ह्येवमर्थः । तद्व्यापारे—स्वेत्यादि । नन्वेवाः पचन्तीतिवद् ग्राम आयातीति प्रयोगः स्यात् आह—ग्राम आगच्छतीति । ननु 'काहं पचती'त्यत्राप्यर्थान्तरावगमस्तुक्त्वा, एवमपि तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यात् आह—शब्दशक्तीति । नन्वपादानादिषु व्यापाराऽभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह—वस्तुवस्तुविति । ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्यत्वाभावात्कर्तृ कर्तृत्वस्यान्तकारकव्यपदेशोऽत आह—प्रतीयमानोऽपीति । धात्वर्थत्वाऽभावेपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितं कारकत्वं, कारकशब्दपदकृत्वात्वर्थत्वात्तस्य व्यापारस्येति भावः । न स्यादिति । अयं भावः—पद्यवकाशत्वात्पादानादिसंज्ञा स्युस्तदा 'स्थाळी पचती'ति न स्यादिति । नन्वेवमपि स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यस्याऽनिवर्तनात्कर्तृत्वं न व्यावर्तितमत आह—उद्भूतेति । स्वतन्त्रपक्षसामर्थ्यादित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्भूतत्वं च—

करिष्यामीति । किं तर्हि ? संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति । तत्र चाऽसौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा ?

एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा, कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति, तत्राऽसौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा ['स्यात्'] ?

एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा । तथा, —अमात्यादीनां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं, व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् ? कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते—'कर्ता प्रधान'मिति ? यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ।

ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थात्या अनेनार्थो 'ऽधिकरणं कारक'-मिति । न हि 'कारक'मित्यनेनाऽधिकरणत्वमुक्तम्, 'अधिकरण'मिति वा कारकत्वम् । उभौ चाऽन्योन्याविशेषकौ भवतः । कथम् ? 'एकद्रव्यसमवायि-

प्र०—दात्तेषां तत्राऽनङ्गत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति । सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यान्ना कस्यचित्प्रधान्यमिति भावः । कर्ता प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्ति-त्वात्करणादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कलैरहितानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तु-रित्यर्थः । उभौ चान्योन्याविशेषकौ भवति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युगपद्विराधा-

३० विवक्षितप्रकृतप्रधानसंपूर्णधात्वर्थाश्रयत्वरूपमेव । पारतन्त्र्ये उद्भूतत्वं च—प्रकृतधात्वर्था-भावरूपस्वरूपमेवेति बोध्यम् । यथा राजेति । तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तत्राऽभास्यानां न स्वातन्त्र्यं, तद्व्यवाये तु राजकार्येपि तेषां नियोगात्स्वातन्त्र्यमेव । तथा कर्तृसन्निधाने स्थात्यादियानस्य धात्वर्थाश्रयत्वात्तेषां पारतन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्यत्नस्यापि तद्वाच्य-त्वात्स्वातन्त्र्यमिति भावः । अन्यथाऽवादानादीनां निरवकाशत्वादित्याशयः । भाष्ये—यथा पुनरिति । येन प्रकारेणेत्यर्थः । 'के'ति प्रश्ने उत्तरं 'यत्त'दिति । तत्त्वव्यवृत्ति-न वेति । स्थालीस्थे यत्न इति । अत्र 'यत्न'शब्देन व्यापारसामान्यम् । समीचीने समाधाने वक्तुं तद्व्यवृत्त्येव पुनराह—ननु चेति ।

स्वाकार्यं प्रकटयति समाधाता—एवं तर्हीति । प्रधानेन समवाये इति । धात्वर्थाऽभा-श्रयायाः प्रधानधात्वर्थाश्रयेण समवाये इत्यर्थः । व्यवाये इति । तस्य धात्वर्थाश्रयत्वाभावे स्थात्या एव धात्वर्थाश्रयत्वे इत्यर्थः । राजा सहेति । व्यवहारद्रष्टृत्वादाश्रयराशेत्यर्थः । अस्या-शयः ढकः । सामान्यादिति । सामान्यत्वादित्यर्थः । नन्वप्यत्राऽभावेपि प्रवृत्तेरवसांसात्सर्वस्य प्रवर्तयितृत्वमवसिष्टं, साधकत्वमत्वात्करणस्यैव च प्राधान्यमत आह—तदधीनेति । भाष्ये—'प्रवर्तयिते'त्यस्य 'साधनाया'मिति शेषः । अनेन कारकत्वप्रयोजकत्वं कर्तुः

१—नवमिन् । २—'उभौ चान्योन्याविशेषकौ भवतः' इति वार्तिकेति चेति ।

त्वात् । तद्यथा,—‘गार्ग्यो देवदत्त’ इति । न हि ‘गार्ग्य’ इत्यनेन देवदत्तत्व-
मुक्तं, ‘देवदत्त’ इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ भवत एक-
द्रव्यसमवायित्वात् ।

एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते, तस्या निर्वर्तकं कारकम् ।

प्र०—द्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्पेते इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन
साधारणी क्रिया, ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अत्रान्तरव्यापारविवक्षायां तु
करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं, भेदविवक्षायां तु ‘अयमस्या-
मियमस्माज्जनयती’त्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्य-
वस्थायां न भवति । ‘स्वतन्त्रः कर्तेत्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धं पुनः स्वतन्त्र-
श्रुतिर्नियमार्था, तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्यसहित-
स्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाऽविवक्षितमपि

उ०—स्वातन्त्र्यमिच्छन् । नर्थास्सिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह—तस्य चेति । कर्तृ-
रित्यर्थः । अन्यतः प्रागिति । अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्रागित्यर्थः । नैवं करणादीनामिति
भावः । प्रतिनिधीति । करणादीनां हि सोमादीनां स दृश्यते, न तु कर्तुरिति भावः ।
करणाद्यभावेपीति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ।

भाष्ये—अनेनेति । कारकस्यपदेशोनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इत्यते, तत्रोद्भूतस्वातन्त्र्याऽ-
भावाद्यथा कर्तृसंज्ञाऽप्रवृत्तितया तदर्थककारकशब्दस्याऽप्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु पुन-
श्चकारादेवं व्यवहारोऽनिष्ट एवेत्यतो—न हीति । एवं च न पौनदस्यमिति भावः । किं तु
विशेषणविशेष्यभाव इत्याह—उभौ चेति । तद्वशात् पूर्वपक्षसाधकात्वेनाह—ततश्चेति ।
नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदविवक्षितस्य परस्परं सम्बन्धस्याऽभावाद्द्रव्योभ्य-
विशेषकविर्युक्तमिति पृच्छति भाष्ये—कथमिति । उत्तरयति—एकद्रव्यसमवायित्वा-
दिति । सम्बद्धयोपात्ते एकत्र द्रव्ये उभयोः समवायारसंबन्धादित्यर्थः । ‘अन्योन्यविशेषका’-
वित्यस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावं प्राप्तावित्यर्थः । ‘एकद्रव्यसमवायित्वा’ इत्यनेन
द्रव्यैक्येपि भ्रमभेदे विशेष्यविशेषणभावो, न तुभयैक्ये इति दृष्टितम् । यद्वा कारकशब्दोपात्त-
द्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपक्षोपात्तद्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदक इत्यर्थः ।
ननु भिन्नद्रव्यवृत्तिभ्रमयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह—एकेति । सम्बद्धयोपात्तक-
द्रव्यसंबन्धादित्यर्थः ।

यद्यपि तद्द्रव्यवाचकालिकस्वातन्त्र्यमादाय तदपि कारकत्वव्यवहारस्तात्कालिकपारतन्त्र्य-
मादाय चाऽधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वक्तुं तथापि प्रकारान्तरेणाऽपि समाधातुमाह—
एवं तर्हीति भाष्ये । ननु सर्वेषामेकक्रियाऽभावात्‘सामान्यभूते’त्यनुपपन्नमत आह—
सर्वेषामिति । साधारणीति । प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ।
तस्यां कर्तृत्वमिति । जनकत्वादिति भावः । अत्रान्तरेति । अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापार-

संशोध्यम्—३८३ तमे पृष्ठे प्रदीपस्योपरिष्ठाभ्युदिते द्वे पंक्ती तस्यैवावस्थात् पठिष्ये ।

अथवा यावद् ब्रूयात् 'क्रियाया'मिति, तावत् 'कारके' इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति 'कारके' इति । इतरथा हि 'कारकेषु' इति ब्रूयात् ॥२३॥

प्र०—स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्त-
निमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा 'धनुषा विध्यती'ति ।
विनाऽपायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाऽभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा ।
'असिखिनत्ती'ति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा ।
तदा तु तैक्षण्यादीनां करणत्वम् । तैक्षण्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् ।
तैक्षण्यामेव हि विवक्षावशाद् द्वेधाऽवतिष्ठते कर्तृत्वेन, करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या त्वेक-
एवार्थाऽस्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अथवेति । क्रियाऽत्र सूत्रे कारक-
शब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चाय-
मधिकारः । क्रियायां विषये यद्ब्रुवमित्यादि वस्तु संपद्यते । एवं च कृन्वेति । निर्धा-
रणसम्प्रदायां हि कारकेष्विति वाच्यम् । निर्धारणस्याऽनेकाश्रयत्वात् । 'कारकाश्चतुष्टयो'-
रित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकाराणां पदानादीनां ग्रहणम् ॥२३॥

उ०—विशेषविवक्षायामित्यर्थः । अपादानस्याऽपि कचित्कर्तृत्वं दर्शयति—यथा मातेति ।
नन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः, प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाऽविशेषादित्यत
आह—कर्तृसंज्ञा त्विति । नन्वेवं कर्तृण्युल्लङ्घ्यकारकसंज्ञापि तेषां न स्यादत आह—कारक-
संज्ञा त्विति । नन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधाऽनुपपत्तिः, तद्व्यापाराणां परस्परपरिहारेण
वर्तमानानामेकत्र युगपद्वसत्त्वादत आह—यत्र शक्तीनामिति । करणत्वादीनामित्यर्थः ।
परत्वात्करणसंज्ञेति । शक्तिद्वयस्याऽपि विप्रतिषेधसूत्रव्यापत्तीमेव वाचिकेति भावः । नन्वेवं
'काष्ठानि पचन्ती'ति न स्यादत आह—असिखिनत्तीति । वस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव
विवक्षितमिति न परत्वापयोगः, अन्यथा करणाकारक्षेत्रे न स्यात्स्वगतैकशक्यभिधाने
स्वगतसकलशक्तीनामभिहितव्यकाशाच्च कदापि तृतीया तत्रेति कैपटाशयः । छेदनस्य निव-
मेन करणाकारत्वात्तदर्थयति—तदा त्विति । नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विषये अत
आह—विवक्षेति । नन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत आह—वस्तुस्थित्या त्विति ।

ननु कारकशब्दाद्योके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेयत आह—सूत्र इति । सौत्रत्वादेकवचन-
बहुसंख्ये । विषयत्वेनेति । विषयत्वं च जनकत्वमेव । वस्तु—वाक्यार्थः । भाष्ये—एवं च
कृन्वेति । पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः । ननु नास्तु संज्ञापक्षः कारकपदस्य क्रियापरत्वं
च, निर्धारणसम्प्रदायाऽनुपपत्त्यर्थक्यामादत आह—इतरथा हीति । कारकेष्विति ।
'निष्कलोत्पा'दित्यादिवस्तु सौत्रः प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वीकारात् । तत्राऽगत्या
तथा स्वीकार इति भावस्तदाह—निर्धारणस्येति । कारकाणां मध्ये यद्ब्रुवं तद्व्यापानमित्यादि-
क्रमेण हि तदर्थः । 'इन्द्रः सामासिकस्य चे'ति त्वार्थम् । लोके तु निर्धारणस्थके एकवचन-
प्रयोगो न साधुरिति बोध्यम् । नन्वेवं 'कारकाश्चे'त्यादौ क्रियाजनकमात्रस्य ग्रहणं स्यादत
आह—कारकाश्चेति ॥२३॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १।४।२४ ॥

ध्रुवग्रहणं किमर्थम् ? ग्रामादागच्छति शकटेन† । नैतदस्ति । करण-
संज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति† ॥ इदं तर्हि—‘ग्रामादागच्छन्त्वं सपात्र्या‡
पाणिनौदनं भुङ्क्त इति । अत्राऽप्यधिकरणसंज्ञा बाधिका भविष्यति‡ ।

इदं तर्हि—वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिण्डः पततीति ।

प्र०— ध्रुवमपाये । ध्रुवग्रहणमिति । अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यते इति
प्रश्नः । शकटेनेति । अपाये शकटस्याऽपि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति ।
करणसंज्ञेति । यथा ‘धनुषा विध्यती’ति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहे परत्वात्करणसंज्ञा
भवति, एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः । इदं तर्हि । ननु कंसपात्री-
साधनमेवाऽऽगमने न भवति, भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च, तत्र परत्वादधि-
करणसंज्ञेति ‘आकडार’मृत्र उक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्याऽत्रागमनं प्रधानं, तदङ्गं तु
भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा—

‘चङ्क्रम्यमाणोऽधीष्वाऽत्र जपञ्चङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याऽविशेषेऽपि शब्दाङ्गैः प्रतीयते’ ॥ इति ।

तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्द्वारेणाऽऽगमनस्यापि भवत्येव साधनम् ।
अत्रापीति । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते इति तत्प्रयुक्त्यैव संज्ञया भाष्यम् ।
यथा भोक्तुं ग्राममभिनिविशत इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु
मुख्यपेक्षया अधिकरणसंज्ञा । वृत्तस्येति । अस्त्यत्राऽपाय इति भावः । नन्वत्र कारक-

उ०— ध्रुवमपाये । अपायोऽत्र विभागजसंयोगानुकूलोऽवधिसाक्षाक्षो गतिविशेषः । ‘गति-
र्विना त्ववधिना नाऽपाय इति कथ्यते’ इति हर्युक्तेः । नन्वध्रुवनिवृत्त्यर्थं तत्त्वात्त आह—
अध्रुवस्येति । ननु शकटस्य विभागाश्रयत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरत आह—अपाये इति ।
‘अपाये यत्साधन’मित्येव शब्दमर्यादया लभ्यते, न त्वदुक्तमिति भावः । भाष्ये—ग्रामादा-
गच्छमिति । ग्रामात्काशीमागच्छन्बलाजानाय मध्ये कंसपात्र्यामोदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
नन्विति । न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनात्प्राप्ताऽभावात् ।
एवं च पुनरत्र कथनमनुचितमिति भावः । वस्तुस्थित्येति । भोजनस्यागमनोद्देश्यकत्वादाधिकं
प्राधान्यमिति भावः । ‘जपञ्चङ्क्रमणं कुर्वीति पाठः । ‘अधीयञ्चङ्क्रमण’मिति पाठे ‘इच्छार्थोः
क्षत्रकृच्छिणी’ति शतेश्चम्ये । तादर्थ्यस्य—चङ्क्रमणार्थत्वस्य । प्रेरकस्य हि गवाविरक्षणाय
चङ्क्रमणमात्रमपेक्षितमिति तस्यैवाऽऽर्थं प्राधान्यम् । नन्वेवमपि भुजिसाधनकंसपात्र्याः
कथमागनसाधनत्वमत आह—तत्रेति । कंसपात्र्यधिकरणकभोजनस्याऽऽगमनोद्देशेन प्रवृत्ते-
रिति भावः । शब्देनेति । शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासरथा गृहीतुमुचितत्वादिति भावः ।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

जुगुप्साविरामप्रामादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ जुगुप्सा—अधर्मा-
ज्जुगुप्सते । अधर्माद् भीमत्सते ॥ विराम—'धर्माद्विरमति । 'धर्मान्निवर्तते ॥
प्रमाद—धर्मात्प्रमाद्यति । धर्मान्मुह्यति ।

इह 'चोपसंख्यानं कर्तव्यम्—'सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूप-
तरा' इति ।

तत्तर्हीदं 'बहु वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्

प्र०—त्वाऽभावात्संज्ञा न भविष्यति, अपायाऽभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्व-
सूत्रे उक्तवान् । तत्र केचिदाहुः—सुज्ञानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणाऽयमर्थो
नोक्तः । अन्ये त्वाहुः—सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोऽपायो लभ्यते, असति तु तस्मिन्पात-
मात्रस्य लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारकानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्य-
स्तम् । जुगुप्सतेति । संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः । स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु
गौण इति भावः । कारकशेषत्वाच्चाऽत्र षष्ठी प्राप्नोति, यथा नटस्य शृणोतीति ।
सांकाश्यकेभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनपेक्ष्य वचनम् । अत्र 'यतश्च निर्धारण'-
मिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । 'साधकतमं करण'मिति तमग्रह-

उ०— सत्येवावधाविति । विभागजसंयोगानुकूलव्यापार एवाऽपायः, इह तु संयोगानुकूल-
व्यापार एवार्थ इति भावः । सुज्ञानत्वादिति । एवं च सञ्ज्ञिनिर्देशस्य कारकाक्षिप्तेन सिद्ध-
त्वाद्भ्रुवग्रहणं विम्वप्रयोजनमिति भावः । सनीहिति । भ्रुवत्वेनाऽवधिगत्वेन विवक्षित इत्यर्थो
भवतीति भावः । इह त्वत्रयविवेन विवक्षा नावधि वेनेति तात्पर्यम् । कारकाधिकारान-
पेक्षयेति । वृक्षस्य पर्णेऽन्वयं क्रियाजनकत्वाऽभावादिति भावः । वस्तुतः पर्णसङ्घेषि
वृक्षस्य पातजनकत्वं वास्तवमस्येवेति तदपेक्षायामपि न दोषः । न च कारक इति सूत्रे
तद्व्यावर्त्यत्वेनेदमाशङ्क्य 'नात्रापायो विवक्षित' इत्यादिभाष्याऽपायपदव्यावर्त्यत्वमुक्तं,
तत्कथमत्र ध्रुवपदव्यावर्त्यत्वोक्तिः, ध्रुवपदेनाऽवधार्यत्वेन तद्व्यावर्त्यसंभवेति वाच्यम् ।
'ध्रुवमिति किमर्थ'मित्यस्य 'ध्रुवमपाय' इति किमर्थ'मित्याशयात् । तत्सूत्रोक्तरीत्यैव चाऽस्य
व्याकृतिः । अपायजनकं यद्भ्रुवमचलं तदपादानमिति सूत्रार्थः । भ्रुवत्वं चाऽवधित्वोपयोगि-
चेष्टानाश्रयत्वम् । तेनाऽस्यावधित्वोपगमातिरिक्तत्वव्यापाराऽभावो ऽवगम्यते । करणादौ तु
तत्प्रयोगमाऽतिरिक्तोपि स्वव्यापारोऽस्तीत्याहुः । जुगुप्सा—निम्बा । गौण इति ।
अपायत्वेनाऽप्रसिद्ध इत्यर्थः । तमग्रहणेनेति । कारकाधिकारादेव साधकत्वे लब्धे साधक-
ग्रहणेनैव प्रकर्षे लब्धे तमग्रहणं व्यर्थं सप्रसिद्धार्थकत्वेन गौणस्यापि ग्रहणं ज्ञापयतीत्यर्थः ।

धीमत्सत इति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘दुःखोऽधर्मो नाऽनेन कृत्यमस्ती’ति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादान’-मित्येव सिद्धम् ॥ इह च ‘धर्माद्विरमति’ धर्मान्निवर्तते इति, धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति, य एष मनुष्यः ‘संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति—नेदं किञ्चिद्धर्मो नाम ‘नैनं करिष्यामी’ति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादान’मित्येव सिद्धम् ॥ इह च साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति, यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते ।

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् ॥ २ ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात् व्रस्तात्पतितः । रथात्प्र-

प्र०—एतेन, ‘स्वरितेनाधिकार’ इत्यधिकः कारोऽधिकार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धि-व्यवस्थिताऽपायाश्रयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अधर्माज्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माऽधर्मयोरैकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः साङ्काश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमवगत-वान्स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदमपादानं—निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तत्र निर्दिष्टविषयं,—यत्र धातुनाऽ-पायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः । यथा—ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयं,—यत्र धातु-धात्वन्तराऽर्थाङ्गं स्वाधेमाह । यथा च ‘बलाहकाद्विद्योत’ इति । निःसरणाऽङ्गे शान्त-नेऽत्र द्युतिवर्तते । यथा वा ‘कुपूलात्पचती’त्यादौ । ओदनाङ्गे पाके पचिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियं यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते, केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा—‘साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा’ इति । गतियुक्तेष्विति । अचलं ध्रुवमेक-रूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात् व्रस्तादिति । त्रासपूर्वके

उ०—युक्त्यन्तरमप्याह—स्वरितेनाधीत्यादि । ननु प्रयोक्तुस्तैः साम्याऽभावाद्यस्तैः साम्यं गतवानित्यनुपपन्नमत आह—तैरिति । मन्वत्र क्रियाऽभावात्कारकत्वाऽभावेन कथमपादानत्व-मत आह—त्रिविधं चेति । केवलं प्रतीयत इति । ‘प्रविश पिण्डी’मित्याद्याविशोपात्तपदे-नेत्यर्थः । यथेति । अत्र ‘विमग्ना’ इति क्रिया गम्यत इत्याहुः ।

गतियुक्तेष्विति । त्रासादीनामवधित्वोपयोगितां मन्यमानस्य प्रश्नः । उत्तराक्षयस्तु न तदवधित्वोपयोगि, अवधायित्वो ह्युत्थापयितुं इत्याद्याभावात् । अत्र विषयमात्रमपि तद-विषयित्वत्वाद्वावधित्वोपयोगितया विवक्षितम्, किं त्ववधत्वादिकमेवेति तत्त्वम् । ननु त्रासो नाम मनोबर्माणं न हि तावता पिण्डस्य प्रवृत्तमपैतीत्यत आह—त्रासपूर्वके इति । ननु त्रास-

वीक्षात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । किं कारणम् ? 'अध्रुवत्वात्' ।

न चाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कात्याम् ? 'अध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात्' नाऽत्राऽ-
ध्रौव्यं विवक्षितम् । किं तर्हि ? अध्रौव्यम् । इह तावदश्वात् व्रस्तात्पतित इति,
यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तदध्रुवं, तच्च विवक्षितम् । 'रथात्प्रवीतात्पतित' इति,

प्र०-परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्वातूनां त्रसिर्वर्तते । व्रस्ताऽश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्व-
मश्वस्य व्रस्तत्वेन संबन्धः, पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताऽश्वस्य नास्ति ।

न वेति । अयमर्थः ध्रुवमेकरूपमुच्यते । तच्च ध्रौव्यमपायविषयमाश्रीयते न त्वन-
वच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाते व्रस्ता-
श्वस्याऽपायानावेशाद्भ्रुवत्वम् । देवदत्तस्यैवाऽपायावेशाद्भ्रुवत्वम् । अथवाऽश्वस्य
व्रस्तात्वाद्यदध्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि—कारकस्य पूर्वं क्रियायां सम-
न्वयः । स च श्रुतिप्रापित उच्यते । पश्चाद्विशेषणोक्तवाक्यीयः संबन्धः । तत्राऽश्वत्प-
तित इति सम्बन्धे नास्त्यश्वस्याऽभ्रुवत्वम् । पश्चात् व्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्ग-
संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्याऽसत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । सा च विशेष्या
सुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन । अथवा व्रस्ताऽप्यपादानत्व, सत्यपि त्रासापेक्षेऽध्रौव्य-
पातं प्रति ध्रौव्यात् । यथोक्तं प्राक् । आशुगामित्वमिति । अयमर्थः—व्युत्पत्तिनिमित्त-

उ०-क्रियाण्ययात्पूर्वमेव पतनक्रियासम्बन्धे ध्रुवत्वमस्यैवेत्यत आह—व्रस्ताश्व इत्यादि ।

एकरूपमिति । ध्रुवस्य शीलमित्यादिदशानात्, 'ध्रुवं स्थैर्यं' इत्यादिधात्वर्थानुसारा-
च्चेति भावः । अपायविषयमिति । प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजसंयोगानुक्तलो गति-
विशेषो ह्यापायः । स च प्रधान एव गृह्यते, युक्तत्वात् अत्र 'पशुपातः, न च तदाश्वयोऽश्वः,
तथात्वे कर्तृत्वापत्तिरिति भावः । अनवच्छिन्नमिति । अनिरूपितमित्यर्थः ।

अपाये यदनाविष्टमिति । अपाये सति प्रकृतधानुपातयया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः ।
एवं च प्रकृतधातुपातगत्यनाविष्टत्वमेव ध्रुवत्वमिति तात्पर्यम् । इतिरन्याह—

'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवाऽतदावेशा' इति ।

परं तु सिद्धान्तभाष्याक्षराणामत्राऽर्थे न सामञ्जस्यं, किं तर्हि, ध्रौव्यं विवक्षितम् । 'अश्वान्
व्रस्तात्पतित' इत्यत्राऽश्वत्वं ध्रु', तदेव विवक्षितम् । 'जावतः पतित' इत्यादौ सतोऽप्यध्रौव्य-
स्याऽविवक्षेयत्वात्तत्राणामसामञ्जस्यात् । प्रधानस्यापाराधन्यत्वरूपस्य स्वधर्ममताऽध्रौव्यस्याऽत्र
कदाप्यसत्त्वात् । तस्मात्प्रमदुक्त एव सूत्रार्थं दर्शितो, भाष्यार्थश्चात्र सुविधो विभावयन्तु । कारकस्य
पूर्वमिति । क्रियानिवर्तकरूपस्य तस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं क्रिययाऽन्वय इत्यर्थः । श्रुतिः—पञ्च-
श्याधिः । वाक्यं—पदसमूहः । पूर्वमवस्थापतित इति बोधे पातेहेत्वाकाङ्क्षायां पश्चात् व्रस्ता-
दित्यस्याऽन्वय इति भावः । नन्वेवमपि 'व्रस्ता' इति पञ्चमनुपपन्नैवेत्यत आह—विशेषणा-
त्येयि । सामयिकीति । 'न केवला प्रकृति'रिति समयादिभक्तिरप्याद्या । सा चाऽभिज्ञ-

यत्तद्वये रथत्वं रमन्तेऽस्मिन् रथ इति तद्भुवं, तच्च विवक्षितम् । सार्थाद्विगच्छतो हीन इति, यत्तत्सार्थे सार्थत्वं सहाऽर्थीभावस्तद्भुवं तच्च विवक्षितम् ।

यद्यपि तावदत्रैतच्छब्दव्यये वक्तुं, ये त्वेतेऽत्यन्तगंतियुक्तास्तत्र कथम्—
 धावतः पतितः, त्वरमाणात्पतित इति ? अत्रापि—‘न वाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वा’दित्येव सिद्धम् ॥ कथं पुनः सतो नामाऽविवक्षा स्यात् ? सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा,—‘अलोमिकैडका’, ‘अनुदरा कन्ये’ति । असतश्च विवक्षा प्र०—मात्रमाशुगामित्वमिति तदपेक्षयाऽध्रौव्यं न शङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्ति-
 निमित्तमिति नास्त्येवाऽत्राऽध्रौव्यम् । आशुगामित्वशब्देनैकाग्र्यसमवायात् साहचर्याद-
 अत्यमेवोच्यते ।

यद्यपीति । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं, किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं, तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाऽध्रौ-
 व्यमिति प्रश्नः । अत्रापीति । सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् ।
 तच्च देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्भवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । शब्दोपात्त-
 मपि सरणं द्रव्योपलक्षणाथवाऽध्रौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः ।
 अस्तेमिकेति । अत्यन्तलोभं कर्तार्याऽकरणादेवमुच्यते । असतश्चेति । निर्दर्श-

उ०—विशेष्यसमावृत्तिकस्त्वनियमाद्विशेषणानां तभ्यो विशेष्यसमामैव विभक्तिरिति भावः ।
 आद्यपक्षस्यैव युक्तत्वबोधनाय पुनस्तं स्मारयति—अथवेति । भाष्यस्मारणं तु द्वितीय-
 व्याख्याने एव । न शङ्कनीयमिति । पूर्वोक्तद्वितीयव्याख्यारीत्येपं शब्दा बोध्य, अस्तत्त्वक
 प्रथममनवयवेऽप्याशुगामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कृतमाध्रौव्यं न शङ्क्यम्, जातिरेव प्रवृत्ति-
 निमित्तत्वादिति भावः । भाष्ये—सहार्थीभाव इति । सहार्थी चेत्तद्वज्राव इत्यर्थः । परे
 त्वाशुगमनाश्रयत्वसहचर्यशब्देन योगतो युज्यते, रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते, सहमिकव-
 क्रियाश्रयत्वं च सार्थशब्देन, अवयवत्वादिर्क च कर्त्तृत्वा । एवं चाऽववापतित इति प्रयोगे यद्य-
 दवयव तद्विविधस्याऽवयवत्वमात्रविवक्षया श्रवत्वं तत्राभिमतं तर्हि अस्तादिति विशेषणैव न
 क्षतिरिति भावः । अथविगच्छाऽवयवत्वाशुगामित्वयोर्मध्ये तत्—अवयवमेव श्रवताप्रयोजकं,
 तच्च विवक्षितं—तदेव विवक्षितमित्यक्षरार्थं इत्याहुः । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमविवक्षितमित्य-
 युक्तमत आह—सरणक्रियोपलक्षितमिति । अनेन प्रवृत्तिविमित्तत्वाऽप्यविवक्षा रक्षिता ।
 तदेव भाष्ये उक्तं—सतोऽप्यविवक्षेति । पूर्वोक्तेति । अस्तादित्यादायुक्तीत्येवार्थः ।

नभसतवचेति प्रकृतानुपयुक्तमत आह—निर्दर्शनार्थमिति । अग्रे सूक्तो सूक्ते स्पृक
 ओदनपिण्डो वर्धितकम् । यदा त्विति । ‘परस्परस्माभ्येवापसरत’इत्यत्र तु

‘मेघान्तरक्रियपेक्षमकथितं प्रथक् प्रथक् ।

मेघयोः सक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च प्रथक् प्रथक् ॥’ इति बोध्यम् ।

भवति—‘समुद्रः कुण्डिका’, ‘विन्ध्यो वर्धितक’मिति ॥२४॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १ । ४ । २४ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति, चौरैभ्यस्त्रायते तस्युभ्यस्त्रायत इति ? इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘यदि मां वृकाः पश्यन्ति भ्रुवो मे स्युरिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘भ्रुवमपायेऽपादानम्’ [१. ४. २४] इत्येव सिद्धम् ॥ इह ‘चौरैभ्यस्त्रायते’ ‘दस्युभ्यस्त्रायत’ इति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति —

प्र०—नाऽर्थमिदमुच्यते । यथाऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रं विवक्षितं, समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् । विन्ध्यो वर्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । भयो मेधादपसर्पतीत्यत्रैकस्य कर्तृत्वविवक्षाऽपरस्याऽपादानत्वविवक्षा । यदा तु ‘मेधावपसरत’ इति प्रयोगस्तदाऽव्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥२४॥

भीत्रार्थानाम् । कथमिति । भयम्—आकुलीभावः, त्राणम्—अनर्थप्रतिघात इति । तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितोऽत्राऽपायोऽस्तीति भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्याद्यो वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेव दद्यादानम् । ‘चौरैभ्यस्त्रायत’ इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चौरमभ्यगतस्यापि त्राणे चौरसंपर्केफलस्य वधबन्धनाऽपहरणादेनिवर्तनात्तत्रोच्यते । ‘वारणार्थानामीप्सित’ इत्यनेनाऽत्राऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति, चौराणामनीप्सितत्वात् ।

उ०— किं च मेवपदोपात्तचोरेव क्रियाश्रयत्वं, परस्परपदोपात्तचोर्विभागाश्रयत्वमेवेति तत्र न शेषः । अन्यथा वस्तुतस्तदाभयक्रियाभेदेऽपि चातुना विभागद्वयस्य, तज्जनकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानात्परत्वात्कर्तृत्वं दुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मनेत्यादावन्तःकरणद्वयाणि भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्याऽत्रापि सत्त्वाच्च । अस्मन्मते शब्दानुविद्धाद्यस्यैव भावाच्च । हरिकारिकायामप्यवधित्वमित्यस्य ‘परस्परपदोपात्तयो’रिति शेषः । ‘कर्तृत्व’-मित्यस्य ‘मेवपदोपात्तयो’रिति शेष इति वदन्ति ॥२४॥

भीत्रार्थानां । सूत्रे भीत्राशब्दो भावक्रियेतौ । ‘चौरैभ्यः’ इति पाठे प्रज्ञाद्यण्यतो बोध्यः । शूरा स्तेयं क्षीलमस्येति ज्ञान्तो वा । अनर्थप्रतिघात इति । अनर्थश्च भयं, तद्धेतुश्चौर इति त्राणार्थानामपि भयहेतुः कारकं संभवतीति बोध्यम् । भाष्ये—पश्यति । विचारयतीत्यर्थः । ननु निवृत्तेरेव वारणत्वाद्धारणार्थानामित्यनेन सिद्धिरिति कुतो भोक्तव्यमत्राह—धारणार्थानामिति । अनीप्सितत्वात्—तदात्वर्थप्रयोगफलज्ञातव्यत्वात् । इदं वचनमिति । प्रत्याख्यानं नु चठया जननिजानास्तिद्विषयिणी । किन्तु प्रसिद्धजनकत्वेन विवक्षितव्या-

‘यदीमं चौराः पश्यन्ति ध्रुवमस्य’ वधबन्धनादिपरिक्लेशा’ इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादान’ मित्येव सिद्धम् ॥२५॥

पराजेरसोढः ॥ १ । ४ । २६ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्-अध्ययनात्पराजयत इति ? य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘दुःखमध्ययनं दुर्धरं च गुरुवश्च दुरुपचारा’ इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ [१. ४. २४] इत्येव सिद्धम् ॥२६॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ १ । ४ । २७ ॥

किमुदाहरणम् ? माषेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावः, तस्य माषा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः, कथं तस्य माषा ईप्सिताः स्युः ? तस्याऽपि माषा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिताः, यदेभ्यो गा वारयति ।

प्र०—सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वान् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ॥२८॥

पराजे । पराजिः कचिदभिमवे वर्तते । यथा शत्रुन्पराजयते इति । इह त्वसोढग्रहणान्म्यूनीभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते । हसति । अभ्येतुं श्लाघ-
तीत्यर्थः । अत्र चार्थेऽकमेकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं,
निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेर्वर्तनात् ॥२६॥

वारणा । किमुदाहरणमिति । अव्याप्तिं मन्यमानस्य प्रभः । भवेद्यस्येति ।
यस्यात्मीया माषास्तस्य त ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते ।
यस्य त्विति । यस्यात्मीया गावः, परकीयास्तु माषास्तस्य न त ईप्सिताः ।

तस्यापीति । ‘ईप्सित’शब्दः क्रियाशब्द आधीयते, न तु रुद्धिशब्दः । तत्र

उ०—मेषा संज्ञा । संवन्धित्वेन विवक्षायां तु षष्ठ्यामिष्टापरिचरेव, सूत्राणि प्रपञ्चाथान्येवेति
हरयः ॥२५॥

पराजेर । असोढग्रहणादिति । अत्र कालोऽविवक्षितः । तेन ‘पराजेयवत’ इत्यपि
भवति । न्यूनीभावेति । सक्तिवैकत्येस्वर्थः । षष्ठ्यामिति । तत्संवन्धित्वात्सक्तिवैकत्यमिहार्था-
भावः । निवृत्त्यङ्गे इति षष्ठीसमासः । सक्तिवैकत्येन ततो निवर्तते इत्यर्थात् ॥२६॥

वारणार्था । अस्याप्युपपादकं—यस्य खल्विति भाष्ये । ननु धात्वर्थजम्बफकृष्णादि-
स्वरूपमीप्सितत्वं सर्वत्राऽप्यस्तीत्यत आह—अभिप्रेतेति । आप्तुमिष्टा इति । वारर—
प्रवृत्तिविधायः । स च तद्व्यापारकृत्यतत्कलाऽभावप्रयोजको भक्षणादिजनकव्यापाराभावानु-

इह 'कूपादन्धं वारयती'ति कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि ? अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययम् — 'अन्धः कूपं मा प्राप'दिति । अथवा यथैवाऽस्यान्यत्राऽपश्यत ईप्सैवं कूपेऽपि ।

इह—'अमर्माणवकं वारयती'ति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञाऽत्र

प्र०—वारणक्रियया परकीया अपि माषा वागयितुराप्नुमिष्टा भवन्ति, मा नशन्नेते इत्ये-
तेभ्योऽसौ गा वारयति । माषा एवेत्येवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः ।
कूपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो, नाऽपि राजभयमिति प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्ध
इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिय-
याऽऽप्नुमिष्ट इत्यर्थः । अथवेति । 'ईप्सित' इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपाभिचार्य-
माणस्याऽन्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्नुमिष्टो भवतीति प्रवर्त्ततेऽपादानसंज्ञा ।
अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा, तदाह—अन्धमाऽपश्यन् इति । अन्धस्येत्यर्थः । स
ह्यपरयन्मपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न कचित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमति-
प्रसङ्गमुद्भावयति—इहान्नेरिति । कर्मसंज्ञाऽत्रेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया

उ०—कूपो मत्पारः कश्चित्, कश्चित्प्राप्यपारजन्म्यतत्फलाऽभावप्रयोजकः संयोगानुकूलव्यापाराऽ-
भावानुकूलव्यापारः । एवं च तद्वाक्यार्थप्रयोज्यफलाभया इत्यर्थस्तदाह—मा नशन्मिति ।
माषाऽभावकूपफलेन व्याप्नुमिष्टा इत्यर्थः । माषाऽभावाच्च भक्षणऽभावः पर्यवस्यति । तस्य
च फलस्य धात्वर्थत्वपर्यप्तं नाम्नः । माषनामो हि सति राजभयमभयं स्यादिति भावः ।
कन्वेवं 'माषा एवे'ति भाषणाद्गवामीप्सितत्वाभावो कथ्यते इति सुतरामीप्सिततत्त्वभावाऽ-
भावेन कर्मत्वाऽभावाद्द्वितीया न स्यादत आह—भिन्नक्रम इति । गवादिनिष्ठव्यापाराऽभाव-
स्यैव सुखतयोद्देश्यत्वेन तद्वाक्यत्वेनेच्छाविकारत्वात्तासां कर्मत्वमिति भावः । ननु पूर्वोदाह-
रणात्स को विशेष इत्यत आह—अन्धेति । ननु तदसंबन्धिनस्तस्य कथं तदीप्सितत्वमत
आह—तं प्रतीति ।

माणानां राजभवादितो माषाऽभावकूपफलाभयत्वेन गोस्वाभ्यभिषेकत्वेऽप्यस्य कथं
त्प्रेषमत आह—वारणक्रियेति । क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्याऽपि तत्संयोगाऽभावकूप-
फलाभयत्वादिति भावः । गमनादिक्रियेति । वारणधात्वर्थवटकथेत्यर्थः । अत्र पक्षे
भक्षणदिजनकव्यापाराऽभावानुकूलव्यापार एव वारयतेरर्थः । एवं च वारणार्थकधानुप्रति-
पाद्यव्यापारजन्म्यफलाभयत्वमेवाऽप्सितत्वमिति भावः । कन्वेवमपि प्रधानकर्तृरनीप्सित-
त्वात्कथमेतत्प्राप्तिरत उक्तं—कर्तृमात्रस्येति । कर्तृग्रहणं शोषलक्षम् । नन्वस्य पदार्थज्ञावा-
भावात्कथं तद्विषयेऽप्येतत् आह—अन्धस्य चेति । सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्षस्याऽभावमर्ण, न
तृपात्तस्येतत् उक्तं—मन्यत इति । नन्वीप्सितमाणानां न गवादीप्सितं, नापि तस्याऽ-
पादानत्वमिहमत आह—वारयितुरिति । यदीप्सितं कर्मेति । 'कर्म'शब्दोऽत्र क्रियापरः ।

बाधिका भविष्यति† । अत्रापि तर्हि बाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं 'कर्मणो-
यदीप्सित'मिति । 'ईप्सितेप्सित'मिति वा ।

वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनम् ॥१॥

वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं 'कारणम् ? 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'
[१. ४. ४६] इति वचनात् । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'त्येव सिद्धम् ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । क 'माषेभ्यो गा वारयतीति ? पश्यत्ययं
यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति 'भ्रुवं सस्यविनाशः, सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव राजभयं
च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति । तत्र 'भ्रुवमपायेऽपादानम्' [१.४.२४]
इत्येव सिद्धम् ॥२७॥

प्र०—अवकाशो—वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः । अपादानसंज्ञास्तु प्रकर्षरहितमीप्सितम् ।
ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसंज्ञा । अत्रावपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न
विवक्ष्यते इत्यतन्त्रं तमनिर्देशं मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तत्र कर्मसंज्ञा
तमिप्तमेवाऽपादानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येप्सितस्याऽप्रेरपादान-
संज्ञेत्यर्थः । ईप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेष-
षष्ठ्या चाऽत्र समासः । अन्यथा 'क्तेन च पूजाया'मिति निषेधः स्यात् । कर्तुरिति ।
प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः संज्ञयोः
सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा ॥२७॥

उ०—ईप्सितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः । तस्य यदीप्सितमिति । तज्जन्यफलाशय इत्यर्थः । भङ्गनादि-
जनकव्यापाराऽभावस्य हि नाशाऽभावाऽन्धाऽपतनाविफलमिति भावः । एवं च पूर्वोक्तसमा-
धानद्वयमिप्रायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्थाभेदाच्छब्दभेदमात्रेण लक्षणद्वयकथनमयुक्त-
मित्यपास्तम् । ननु प्रकर्षोऽविवक्षणेनानवकाशत्वाद्विदमेव भविष्यतीत्यत आह—प्रकर्षेति ।
अयं भावः—तरबादिः प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे विधीयते । प्रवृत्तिनिमित्तं चाऽनेच्छा । तस्यां
स्वतः प्रकर्षसंभवेपि व्याख्यानाद्विशेषणीभूतव्याप्तिगतः स गृह्यते । व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृत-
धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयत्वरूपः । एवं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूत-
व्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाशयत्वमीप्सिततमत्वं, तच्च नाऽप्राप्तिरिति । ननु कर्तृग्रहणसिद्ध-
मेतत्, प्रकृतसूत्रे ईप्सितेति कर्मणा कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृतधात्वर्थ-
प्रधानीभूतव्यापाराशयस्यैव ग्रहणादिति चेन्न । लघुना 'तम'ग्रहणेन 'कर्तु'रित्यस्य प्रत्याख्याने
तात्पर्यादित्याहुः । भाष्ये—पश्यत्ययमिति । विचारयतीत्यर्थः ॥२७॥

अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उपाध्यायादन्तर्धत्त इति ? पश्यत्ययं 'यदि मामुपाध्यायः पश्यति भ्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वे'ति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते । तत्र 'भ्रुवमपायेऽपादानम्' [१. २. २४] इत्येव सिद्धम् ॥ २८ ॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २९ ॥

उपयोग इति किमर्थम् ? 'नटस्य शृणोति', 'ग्रन्थिकस्य शृणोति' ॥ 'उपयोग' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगो यदा-रम्भका रङ्गं गच्छन्ति 'नटस्य श्रोध्यामः', 'ग्रन्थिकस्य श्रोध्याम' इति ।

एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते, सर्वश्चोपयोगः, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो य उपयोग' इति । कश्च साधीयः ? यो ग्रन्थाऽर्धयोः ।

अथवोपयोगः को भवितुमर्हति ? यो नियमपूर्वकः । तद्यथा,—'उपयुक्ता माणवका' इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ।

प्र०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आख्यातो । उपयोगो व्यापारः, स चाऽविहिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति—उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं—सामाजिकस्थानम् । आरम्भकाः—यज्ञेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगमहणं विशिष्टव्यापारपरिमहार्थम् । तेन ग्रन्थार्धधारणार्थं यद्महणं स उपयोगः । अथवेति । उपयोगश्चदस्यैवाऽऽरम्भो नियमपूर्वकं विना-

उ०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्द्विर्भवधानम् । यस्य च भावेनेति मसमी, येनेति सौत्री तृतीया । उभयोः प्रयोगाभावेनोभयप्राप्ताविरहाऽप्युच्यते । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्ति-रिष्याऽसमानमिति सूत्रं भाष्ये स्पष्टम् । अन्तर्द्विर्भूमितकं वाचतृकमात्मकमर्थाऽदर्शनमिच्छति तदपार्श्वमिच्छति । नटस्य अन्तर्धत्त इत्यस्य विभक्त इत्यर्थेऽपादानम् सिध्यतीत्यत आह—तिरोभवतीति । आरम्भकमर्थाऽपाध्यायकर्मणोऽर्धभावेऽप्युच्यते तिरोभवतीत्यर्थः । निवृत्तिपूर्वक-भवेन चातोऽर्धेऽप्युच्यते सूत्रेणैव सिद्धमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

आख्यातोप । व्यापार इति । उपयुज्यते फलार्थेति व्युत्पत्तेरिति भावः । आर-म्भका—गीतश्रोतृणां मध्ये कुरुष्वः । यज्ञेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । अथावश्यकत्वं बुद्ध्या गच्छन्तीति वाच्यम् । प्रवृत्तिरत्र व्यापारसामान्यं, यज्ञेनेत्यस्मात्तत्त्वत्वेनेत्यर्थः । व्यापारमात्रे इति । कारकाधिकारादिति भावः । ग्रन्थार्धधारणार्थमिति । यदा तु नटा-विम्बोऽपि तथाऽप्यवर्णनं तदा 'नटाच्छृणोती'ति भवत्येवेति बोध्यम् । अयमर्थ इति । उप-

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् ? कश्चात्र विशेषः ?

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥१॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति* ।

अस्तु तर्हि कारकम् ।

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तम्—

‘आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः’ इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्रा क्रियते—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजा’मिति ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्-उपाध्यायादधीत इति ? अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति, किं नात्यन्तायाऽपक्रामति ? सन्ततत्वात् ।

३०-ग्रहणम् । किं पुराणि । उभयथा सभवारोपदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फल वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्दृष्टे तद्वन्ति, एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततरवादिनि । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनापाद्यामाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाऽध्यवर्त्तनीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यसितस्फोटरूपं

३०-योगादस्य तद्वैव किदिरूपं तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः । नियमो—भिक्षाकरण-भूषादयार्थः । इदं च तर्कः शाश्वतनिश्चयमानाः पञ्चगोमिथाहुः । उभयर्थेति । नटं विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जननवत्ता कारकत्वं, कुलालपितृवद्व्यवसायसिद्धयसम्भावनायाऽकारकत्वमिति भावः । भाष्ये—अनुपयोगे इति । अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः । कर्मसंज्ञा-प्रसङ्ग इति । अपादानादिभिररूपातिरिक्तं च तस्मात्पूर्वकाऽविवक्षाद्यामिव सर्वथा तदप्राप्ताव-पीति तात्पर्यम् । कर्मरूपाऽपि तत्र परिगणनस्य पूर्वोक्तं बोध्यम् । अस्तु तर्हि कारक-मिति । गीतद्वारा तस्य तज्जननत्वाद्द्वारेण द्वारिणो नाभ्यवसायसिद्धिरिति तद्विवक्षैवेति भावः ।

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । अर्थायमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चाऽपक्रामतिरित्येवाश्रयत्वात्तुपाध्यायस्याऽपादानात् सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्तं शब्द-जातमुपास्ते इत्यर्थोक्तिरिति भावः । शब्दानामपक्रामणं न युक्तमिति शङ्कते—यद्यपेति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय इति । पुनः पुनरुपाद्यामानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः । ननु तेषां भिन्नभिन्नत्वात्कथं तद्रूपाऽनुपक्राम्य स्फोटस्य स एवाऽभ्यवसायकताप्रत्ययोऽत आह—सादृश्यादिति । यथा बालारूपमिति । प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः । सन्ततमिति । तथा

अथवा ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥२६॥

प्र०—जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः ।

अथवेति । यथा ब्वालारूपं ज्योतिरिच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाऽभ्यव-
सीयमानं सन्ततं तथैवोपाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि सन्त-
तान्युच्यते । ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम्—

‘वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

कैश्चिदर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थितः’ ॥ इति ॥२९॥

उ०—प्रवहारविषय इति भावः । वायोः कैश्चित्परमाणूनां—शब्दतन्मात्रादिरूपाणां कैश्चित्कैश्चि
ज्ञानस्य शब्दत्वमिष्यते । तदुक्तं हरिणा—

‘लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना ।

स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते ॥’

‘वक्तुरिच्छे’त्यनेनैकस्यैव वायोरनेकशब्दत्वोपपत्तिरुक्ता । तथा—

‘अणवः सर्वशक्तित्वाद्भेदसंसर्गवृत्तयः ।

छायाऽऽतपतमःशब्दभावेन परिणामिनः ॥’

स्वशक्तौ व्यञ्ज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥’

तथा—

‘अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितः ।

व्यक्तये स्वस्वरूपस्य शब्दत्वेन विवर्त्तते ॥’

ज्ञाता—वृत्तिविशिष्टमन्तःकरणम् ।

‘स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः’ ।

तेजसा—जाड्रेण । पाकं—दाहम् ।

‘वायुमाविशति प्राणस्यथामौ समुदीर्यते ॥’

असौ सङ्घत्तिमनोयुतः प्राणः । तदाह—

‘अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।

तद्धर्मण समाविष्टस्तेजसा सोपि पच्यते ॥’

तद्धर्मण—दाहेन । दाहवादेन—

‘विभव्य स्वात्मनो ग्रन्थीञ्छतिरूपैः पृथग्विधैः’ ।

अतिरूपैः—श्वनिरूपैः । ‘सदे’ति शेषः ।

‘प्राणो वर्णानभिव्यञ्ज्य वर्णेष्वेवोपलीयते ॥’ इति ।

प्राणः—सङ्घत्तिकर्मरूपास्तःकरणयुतः । एतावतीव शब्दस्य शब्दत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

दर्शनं—विद्वान्तः । प्रवादः—वाक्याणि । ‘नदस्य शृणोती’त्यादादीदशदुदिकृताऽप्य-
विषयाऽनभिवाच्येति कातिप्रसङ्गः ॥२९॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गोमयादवृश्चिको जायते, गोलो-
माऽविलोमभ्यो दूर्वा जायन्त इति ? आपक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति,
किं नाऽत्यन्तायाऽपक्रामन्ति ? सन्ततत्वात् ।

अथवाऽन्याश्चाऽन्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥३०॥

भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति ?
अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति, किं नाऽत्यन्तायापक्रामन्ति ?
सन्ततत्वात् ॥ अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥३१॥

प्र०- जनिकर्तुः । अपक्रामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्धाश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि
यद्यस्माज्जायते तत्तस्माभिर्गच्छतीत्युच्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिक-
दर्शने परमात्वादिसमवेतं कारणेभ्योऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्याऽप-
क्रमः । सांख्यदर्शनेऽपि विर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमाभास्यप-
क्रमः । यदीति । यद्यतोऽपक्रामति तत्पुनस्तत्र न हर्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु
तत्राऽस्ति दर्शनमिति प्रश्नः । सन्ततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा बिलादीर्घ-
भोगो भोगी निष्कामभक्ष्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथवेति ।
क्षणिकपक्षं, द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा, परिणामपक्षं वाऽऽश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु
सतो जन्माऽयोगादसतश्च कर्तृत्वाऽसंभवात्पक्षान्तराऽभावश्च कथमवकुर्वीत जायत इति
प्रयोगः । नैव दोषः । बुद्धिव्यवस्थापितस्याऽर्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् ॥३०॥

भुवः प्र । सन्तत्वादिति । सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाव्यवसायादविच्छेदेन तस्य-
मुपलम्भादित्यर्थः । अथवेति । वस्तुतोऽत्र भेद एवाऽपामिति भावः ॥३१॥

उ०- जनिकर्तुः । मनुष्यादानकारणे समवेततपोत्पद्यमानस्य कथं ततोऽपक्रम इत्यत आह—
लोकेति । यथा वृक्षजन्ये फले वृक्षादपक्रामन्तव्यवहारः । तन्त्राश्रयाः—शाकाश्रयाः ।
तर्काश्रया इति पाठेऽपि स एवार्थः । तत्रास्तीति । अन्मोत्तरमिति भावः । द्रव्यान्तरा-
रम्भेति । क्षणपटादिविषयेत्यर्थः । परिणामेति । साङ्ख्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थाणां
गोरोमादेस्तत्तदवस्थदूर्वाकूपेण परिणाम इति भावः । जन्माऽयोगादिति । वैफल्यमिति
भावः । कर्तृत्वाऽसम्भवादिति । किं चेत् शाखाविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते
कलिकावस्थायामसत एव गन्धस्य विकासावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्यता । एवं च सर्वपुण्येषु
विकासमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं वाक्येऽविद्यमानस्य वृक्षशोणित्वादेर्यौग्ये उत्पत्तौ
तृतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । उत्तरम्—बुद्धीति । कारकरूपं,—
कारकत्वम् ॥३०॥

भुवः प्र । भेद एवाऽपामिति । सादृश्यमूककीदृशि वाग्नेयाव्यवसाय इति भावः ॥३१॥

कर्मणा यमभिप्रैति' स सम्प्रदानम् ॥ १ । ४ । ३२ ॥

कर्मग्रहणं किमर्थम् ? 'यमभिप्रैति स सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः कियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वेनाश्रीयते ।

अथ 'यंसं'ग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्मणाऽभिप्रैति सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने

प्र०- कर्मणा यम । कर्मग्रहणमिति । 'उपाध्यायाय गां ददाती'त्यत्र गोरुपाध्या-
यस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् । यतो गौर्दानक्रियया करणभूतयाऽभिप्रेयत, गवा तूपाध्यायः ।
तत्र परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञेवि पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति
प्रभः । कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेऽन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः ।
नन्वेवं कर्मसंज्ञाऽनवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तद्द्वि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे
च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते, न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्यायं सति 'गत्यर्थ-
कर्मणी'त्यारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः । अथेति । अध्या-
हारेणाऽपि सर्वनामद्वयाथो लभ्यत इति प्रभः । अभिप्रयत एवेति । श्रुतपदाधेः सत्त्वन्धेनैव
निराकाङ्क्षत्वेऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृमज्ञायास्त्वकमका धातुरवकाशः
स्यात् । ततश्चापाध्याय शिष्येण गोदीयत इत्यत्राथ शिष्यायोपाध्यायस्य गोदीयत
इति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाऽभावे कः गोः कर्मसंज्ञा ? नैष दोषः । कर्म-
संज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनापलक्षणात् । तथा च 'साथोद्धीयत' इत्यत्र कर्मणि

उ०- कर्मणा यम । नमस्तस्यस्मिन् कर्मण्यपि स्यादित्यत आह—उपाध्यायायेति ।
करणभूतयेति—स्वरूपकथनम् । अन्तरङ्गत्वादिति । दामक्रियाभिप्रेतगोपाध्यायोऽभिप्रेत इति
तस्य क्रियासंबन्धो बहिरङ्ग इति भावः । नन्वेवमिति । 'दा'योग एव सम्प्रदानसंज्ञांस्तस्याऽ-
नाशयणादिति भावः । प्रकर्षयोगः,—सामर्थ्यगम्यप्रकर्षयोगः । प्रत्याख्यातत्वादिति ।
सिद्धान्तेऽप्यस्याऽनुवादत्वेनेदानीमपि तत्रमेवेति भावः । अत्र 'कर्मणे'ति निरिष्टस्य कोषत्वं,
'य'मिति निर्दिष्टस्योद्देश्यवत्त्वमिति कोषित्वं प्रतीयते इत्यन्ना ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामस्य न
संबन्धान्त्वमिति बोध्यम् । यदा तु ग्रामोऽज्ञासंयुक्तो अवतिष्युद्देशोनाऽज्ञानयत्वं तदा भव-
त्येवाऽज्ञां ग्रामाय नयतीति । ननु सञ्जिनिर्देशार्थं तदावश्यकमत आह—अध्याहारेणापीति ।

अतेति । तिङ्श्रवणोपस्थापितेत्यर्थः । एवं च यः स इत्येव लभ्येतेति भाषः ।
सार्थादिति । प्रचानर्थत्वार्थस्यापाराधनत्वेऽपि 'अपादाने वाऽदीयकहो'रितिसूत्रेण कर्म-
प्रत्ययान्तदीयानुपयोगेऽपादानत्वज्ञापनात्पञ्चमी, सार्थेन त्यज्यते इत्यर्थकोऽर्थं प्रयोगः ।

१- 'यमभिप्रैति' इति वदन् । न तु समाप्तः । 'वशात्ता गमिता च तिङ्ग गतेः समाप्तो नक्षम्यः'

'इति वातिकस्य छन्दोविपरवादिहेतुः' इत्यत्र" इति शब्दकौस्तुभतत्त्वविनीकारादयः ।

अभिप्रयत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । ‘यंस’ग्रहणे पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति । ‘यंस’ग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ।

अथाऽभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्मणा यमेति स सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात्—'उपाध्यायाय गां ददाती'ति । इह न स्यात्—'उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यती'ति । 'अभिप्र'ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते, 'प्र'शब्द आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति, यं चाऽभिप्रैष्यति, यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति' ।

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-श्राद्धाय निगर्हते ।
युद्धाय सन्नद्धते । पत्ये शेत् इति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कथम् ?

प्र०—लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यत इति । आकृत्यत इत्यर्थः । अथेति । कर्मणा यमेति गच्छति प्रप्राप्ति संबन्धातीत्यर्थः । 'अ भेप्रैर्न'त्युक्ते स एवाथे इति प्रभः । अभिमुख्यमात्र इति । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् । लानवच्छिन्ना क्रियाभ्रीयत इत्यर्थः । ननु यथा 'तेन दीव्यती'त्यादौ सङ्ख्याकालयोर्न विवक्षा कथेहापि सङ्ख्यावकालस्याऽविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवाथे उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । आह्वयेति । आह्वं निन्दति, नास्ति कृत्वा-दित्यर्थः । युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये शेन इति ।

४०—आकृत्यत इति । निराकृत्यत इत्यर्थः । भाष्ये—यं संप्रत्येतीति । संहितसंप्रदानस्थले दानक तत्काके विप्रसन्तोषकपरदफलेनापि फलवशात्तत्रैव स्यात्, असंहितसंप्रदानस्थले 'विप्राय ददाती'ति न स्यादिति भावः । 'उपाध्यायाये'त्यत्र 'संहिताये'ति शेषः । अग्रे 'विप्रहृष्टाये'ति शेषः । आभिमुख्यमात्रे इति । कर्मणा करणभूतेन कियारभ्ये यमुद्दिष्ट-
तीत्यर्थः । स षोडशेः सर्वप्राप्तीति भावः । सङ्ख्यावदिति । अन्यथा 'विमेषो गां
ददाती'ति न स्यादिति भावः । न्यायसिद्ध एवेति । अयमभ्युपगमवाद् । निन्दतीति । 'गई
हृष्टाया'मिति स्मृतेः । निश्चयं करोतीति । उद्देश्यत्वप्रदर्शनायेदम् । एवमुत्तरत्रोप-
ख्येत्यपि । 'उपाभित्ते'ति पाठान्तरम् । भाष्ये—कियां हीति । एवं च बहुकथ्यसंस्कारादु-
रोधेन कर्मसम्बन्धोऽयं पृथक्ते ।

१-‘अनिराकरणाकृतस्त्यागः कर्मणेप्सितम् । प्रेरणानुमितिभ्यां च कथने सम्प्रदानताम् ॥’

इति वाक्यपदीयात् सम्प्रदानमनिराकर्तृभेदात्कानुमन्तभेदात् विधिषमिति शब्दकौस्तुभादिभु
प्रतिपादितम् ।

क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति—‘कां क्रियां करिष्यसि’ । किं कर्म करिष्य-
सीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति ॥
क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ [१. ४. ४६]
इत्युच्यते, कथं च नाम क्रियया क्रियेऽप्सिततमा स्यात् ? क्रियापि क्रियये-
ऽप्सिततमा भवति । कया क्रियया ? सन्दर्शनक्रियया वा, प्रार्थयतिक्रियया वा, अध्यव-
स्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्कं-
चिदर्थं संपश्यति, संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थनायामध्यवसायः, अध्यवसाय आरम्भः,
आरम्भे निवृत्तिः, निवृत्तौ फलाऽवाप्तिः । एवं क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ।

एवमपि—कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या, सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना
रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायो-

प्र०—पविमुपसृत्य शेते इत्यर्थः । न सिध्यतीति । क्रियान्तराऽनुपादानादिति भावः ।
कथं च नामने । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभाव एकदा
एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः । क्रियापीति । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः
‘प्रविश पियडी’मित्यादाविवाऽत्रत्यर्थः । यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थाद्भेदेन विवक्ष्यन्ते
तदा संप्रदानसंज्ञा, अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव । यथा ‘कटं करोतीति । सा च भेदाऽभेद-
विवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाप्रीयत इति प्रयोगस्याऽसङ्करः । कर्मणः
करणसंज्ञेति । एतच्छब्दोविषयम् । ‘सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति यथा-
प्राप्तमपि प्रयोगो भवति । पशुना रुद्रं यजत इति । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यज-

उ०—भाष्ये—न सिध्यतीति । कृत्रिमकर्मत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः । ननु ‘पश्य
धावती’त्यादौ क्रियाया अपि तत्त्वदर्शनादाह—क्रियान्तरेति । भिन्नकाले भिन्नरूपेण न
कर्तृकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शनादाह—एकदा एकात्मन्येवेति । अत्रत्यं भाष्यं ‘कर्तुरी-
कर्मे’त्यत्र व्याख्यातम् । ननु सन्दर्शनादीनां सर्वत्र भावासर्वत्र संप्रदानत्वं स्यात्त आह—
यदा त्विति । एवं च ‘पश्ये शेते’ इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारम्भकर्मपत्युद्देश्यकं शयनं करोती-
त्यर्थः । भेदेनेति । तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यन्त इत्यर्थः । यथा कटं करोतीति ।
तत्र हि कटकर्मकक्रियेत्येव बोधो न तु तस्याः क्रियाया विद्यमानमपि सन्दर्शनादिपूर्वकारम्भ-
कर्मत्वं तत्तद्रूपेण बोधविषय इति भावः । ‘पशुं रुद्राय ददातीति’ भाष्यप्रयोगानुपपत्तेराह—
एतच्छब्द इति । ननु पूजायां पशोः करणत्वादुक्त्य च कर्मत्वात्किमुपसङ्गवानेनेत्यत आह—
त्यजतीत्यर्थे इति । अत्रत्ये त्वदुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः । त्यजतीत्यस्य ‘अग्नौ’विति शेषः ।
तदुक्तं भाष्ये—अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते इति । नन्वेवं ‘रुद्राय ददातीत्युक्तमनुप-
पन्नमत आह—यदुदाबोपह्रियते इति । तत्—तेन प्रक्षेपेण, रुद्राय—रुद्रमुद्दिश्य, उप-
क्षिप्यते—ददातीति व्यवहार इत्यर्थः । अग्नौ इत्येव स्यात्तानुपपत्त्या तदुद्देश्यकत्वात्मे ददाति-

पहियत इति ॥३२॥

क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥

किमेत एकार्थाः, आहोस्विन्नानानार्थाः ? किं चातः ? यथेकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते ? अथ नानार्थाः, कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ? एवं तर्हि नानार्थाः, कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति,

प्र०-तीत्यथेः कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्दातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वादापत्तिपयेन्तेति प्रत्यज्ञाय । तदुभयमभ्युपगतम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य, 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातः प्रयोगो दृश्यते—'न शूद्राय मति दद्यादिति । 'स्वष्टिडकापाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाती'ति च ॥३२॥

क्रुधद्रु । किमेत इति । ननु लोकव्यवहारादेवार्थाऽवगमात्सन्देहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वम्, अवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । एकेनैव धातुनाऽर्थस्योपलक्षितत्वादभ्युपगम्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । नानार्था इति । क्रोधो—रोष । द्रोहोऽभिचारः । इर्ष्या—परगुणाऽसहनम् । असूया—परगुणविष्वंमनम् । कुपाविति । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेषां साधारणमित्यथेः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं 'यं प्रति कोप' इति विशेषणमित्यथेः । तनेह न भवति—भार्यामीर्ष्यतीति । परैर्दृश्यमानां न सहस्य इत्ययमत्रार्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमत्रेर्ण्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । ननु

३०-भाक् इति भावः । 'अन्वर्थेति । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थः । नन्वेवमपि 'रजकस्य वक्ष ददाती'त्यत्रापि स्यादत आह—दानं चेति । तत्र ददातिप्रयोगस्तूपमानात्, कारकदोषत्वाद् पठ्यतीति भावः । अन्यत्रापि । 'परये कोते' इत्यादावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रयोगे तु क्षेपत्वविवक्षायां पठ्यतीति । 'न शूद्राय'ेत्यस्य मतिः—तजनकसाक्षं नापांश्चोदित्यर्थः । द्वितीये ददातिः संयोगे लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥३२॥

क्रुधद्रुहेर्ष्या । ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्यादित्येतदर्थं तदत आह—एकेनैवेति । सूत्रेऽर्थग्रहणसत्त्वादिति भावः । अभिचार इति । दुःखजनको व्यापार इत्यर्थः । परगुणाऽसहनम्—एतत्स्वस्य तदाधोऽवगुणसंपादनफलकम् । गुणविष्वंसनं—गुणेषु दोषत्वाऽऽविस्करणम् । नन्विदमप्युक्तं, न हि रोषादीनां सामान्यं कुपिधातावस्तीत्यत आह—कुपौ

१-काशिक न्यासपदमन्त्रोप्रभृतिष्वन्वयसङ्गं स्वकृता सा तु भाष्यानुवाचित्वात् इति ।

'वच कृत्स्नकारः—सम्यक् प्रदीयत यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वयसंज्ञेयम् । तथा च गोनिष्ठस्य स्वत्वनिवृत्तिसमानाधिकरणपरस्वत्वोत्पन्नानुकूलव्यापारकृतिरुद्देश्यस्य आह्वयादेरेव सम्प्रदानसम्पत्तिः । पुनर्महर्षाय रजकस्य वक्षदने 'रजकस्य वक्ष ददाती'ति सम्बन्धसामान्ये पठ्यतेत्याहुः, जननः 'लाभिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददाती'ति भाष्याविरोधात् । 'कर्मणा यमभिप्राते' इति सूत्र-

न वाऽकुपितो द्रुह्यति, न वाऽकुपित ईर्ष्यति, न वाऽकुपितोऽसूयति ॥३७॥

साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥

‘तम’ग्रहणं किमर्थं न ‘साधकं करणं’मित्येवोच्येत ? ‘साधकं करणं’-
मितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कार-
काणि साधकानि । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वादबाधिका भविष्यन्ति,
पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च ।

प्र०—कोपः क्रोध एवेति भेदाऽभावात्कथं पौर्वापर्यम् । एवं तर्हि प्रथममनुदभूतां कोपा-
बन्धां द्वितीयां चोदभूतां विहृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः । न
वाऽकुपितो द्रुह्यतीति । यत्र विषये संप्रदानसंज्ञेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते, न तु सर्व
विषयाऽपेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराऽभावाद्यं प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं
स्यात् । ‘आर्यामीर्ष्यते’ति विनापि कोपात्प्रयोगदर्शनाच्च । ‘अस्मान्द्वेष्टी’त्यत्र संप्रदान-
संज्ञा न भवति, द्विषेरक्रोधार्थत्वात् । अनभिनन्दने हि द्विषिर्वर्तते, यथोषधं द्वेष्टीति ॥१५॥

साधकतमं । तमग्रहणमिति । कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधक-
श्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्नः । सर्वेषामेवेति । प्रकर्षगतिदत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ।
तत्र वचनसामर्थ्यादेकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः
स्यात् । नन्वसति विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि
संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कंचिदेव विषयं परिहर्तीति लभ्यते । न त्वनिष्ठ-
विषयपरिहारेणेष्ट एव विषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति ।

३०—धाताविति । अनभिनन्दनं—श्रीत्वभावः ॥३७॥

साधकतमं । अत्र कारकाधिकारात्क्रियानिकपतातिसयितकारकत्ववत्करणमित्यर्थः ।
अतिशयश्च यद्व्यापारानभिनन्दनमवयवभावेन कलौपनिस्त्वम् । ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया
तत्सार्थकमत आह—कारकाधिकारादिति । ननु सर्वेषां करणत्वे संज्ञान्तराणां का गतिरित
आह—तत्रेति । संज्ञाद्वयेति । कारकसंज्ञैव कार्या, अन्यर्थसंज्ञया च स्वातन्त्र्यरूपः संज्ञासंज्ञेयः
‘कारके तृतीये’त्येव कार्यमिति भावः । ननु साधकाश्रित्ये एव परत्वस्य व्यवस्थापकत्वादेक-

भावात्तत्रासरे भावकृताऽनर्थसंज्ञाया अस्तीकाराच्च । “तस्मात्परत्वमवयववशात्तद्वशात्” इत्यादि भवत्येव ।”

इति परमव्युत्पन्नभावां नागेशभट्टः ।

“एवकाव वचं दवातीत्येव ‘आण्डिकोपाख्यायः शिष्याय वपेटां दवाती’ति भाष्योदाहरणा
दिदमेव ।” इति वैवाकरणवृणसार कौण्डभट्टः । शब्दकौस्तुभसत्त्वबोधिण्यादिष्वपीत्येव
वशिपादितम् ।

इह तर्हि 'धनुषा विध्यनि' अपाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा[†], साधकत्वाच्च करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

एवं तर्हि लोकेत एतत्सिद्धम् । तद्यथा,—लोके 'अभिरूपायोदकमाने-
यम्' 'अभिरूपाय कन्या देये'ति, न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति, तत्र 'अभिरूपत-
माये'ति गम्यते । एवमिहाऽपि 'साधके करण'मित्युच्यते, सर्वाणि च कार-
काणि साधकानि, न चाऽसाधके प्रवृत्तिरस्ति, तत्र 'साधकतम'मिति विज्ञास्यते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'कारक-
संज्ञायां तरतमयोगो न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? अपादान-
माचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनैहैव स्यात्—'ग्रामा-
दागच्छति', 'नगरादागच्छती'ति । 'साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा'
इत्यत्र न स्यात् । 'कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ।

प्र०—विषयभेदाऽपेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुः, अन्यत्र निरव-
काशत्वम् । इह तर्हि । अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् ।
करणसंज्ञा अपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणं तु सति विविक्विषयलाभादु-
भयार्धनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति । कन्या-
दानार्थम् । न चाऽनभिरूप इति । दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः ।
तरतमयोगो नास्तीति । कथं पुनः कवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः । नैष दोषः । प्रत्यया-
नुकरणत्वात् । तत्राऽनुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रतीयते, ताभ्यामपि साहचर्यात्त-
दर्थः प्रकर्षो लक्ष्यते । तत्र तमभ्रतिरेतज्ज्ञापयति 'प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणैव प्रकरणे
सामर्थ्येगम्यः प्रकर्षो नाधीयते' । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्धिकल्पितोऽत्राऽपायो न

उ०—विषये द्वयोः परत्वाऽनवकाशत्वयोरसम्भवाद्वाह—विषयभेदेति । 'सावकाशत्वे' इत्युक्ति-
रभ्युपगम्यत्वादेन, न हि तमाऽभावे करणत्वविनिर्मुक्तः संज्ञान्तरविषयोऽस्ति । वस्तुतो भाष्ये—
'परत्वात्' इत्युक्तौ कृत्वात्वात्पर्ययकत्वं व्याख्या—अनवकाशात्वाच्चेति । ननु संज्ञाद्वयप्रसङ्गे
परत्वात्करणत्वं सिध्यतीत्यत आह—अत्रेति । अपादानादन्यत्रेति । 'काष्ठैः पक्ष्ती'त्यादी
उक्तादनेऽभिकपस्याऽनियामकत्वाद्वाह—कन्यादानार्थमिति । दृष्टं—कन्यासुखसन्तानादि ।
अदृष्टं—परकोकः । न चाऽसाधके इति । 'संज्ञाया' इति शेषः । लक्ष्यते इति । अत एव
ततः स्वाधे भवि'तारतम्य'मित्यतिशये सिध्यति । तरतमेत्यतिशयार्थमवयवमित्यभ्ये । एव-
मेवातिशयार्थकं 'तरा'मित्यप्यवयवं बोध्यम् । उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात्प्रतीतीतादुक्तार्थ-
जातिसप्तप्रतीतिरिति चिन्त्यम् । कञ्चत्र प्रकरणे तरतमयोगाभावे ईप्सितमात्रत्वं कर्मरत्वं
प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र तमेति । बुद्धिकल्पित इति । 'अपादान'मिति महासंज्ञयैवाऽपाये

तथाऽऽधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात्—‘तिलेषु तैलम्’ ‘दध्नि सर्पि’रिति । ‘गङ्गायां मावः’, ‘कूपे गर्गकुल’मित्यत्र न स्यात् । ‘कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती’त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥२॥

उपान्वन्ध्याकृत्वसः ॥ १ । ४ । ४८ ॥

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ?

प०—तु मुख्यः । यत्र कृत्स्न इति । वसेरश्यर्थः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः । गङ्गायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्यभावान्न स्यादधिकरणसंज्ञा । अस्माज्ज्ञापकान् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः । करणस्येति चेत् । तद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदाऽतिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं, यथा ‘स्थाल्या पच्यते’ इति । कारकान्तरापेक्षया करणस्यातिशयो न तु स्वकक्षायामित्यश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् ॥४२॥

उपान्व । वसेरश्यर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची । व्यधिकरणे वस्तुनौ । अश्यर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथवा शीकोऽर्थः श्यर्थः, न श्यर्थोऽश्यर्थः, तस्य । अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि शीकृ वर्तते । यथा ‘जलाशय’ इति । तेन ‘ग्रामे

४०—अने लब्धे पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रकल्पविवक्षायामत्र न स्यादिति भावः । सामीप्यमात्राश्रयेणेति । तेनाऽपीत्यर्थः । अपिनैकदेशकृतिताश्रयेणेत्यस्य संग्रहः । प्रकल्पितेति । संपूर्ण-प्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वस्योपचार इति भावः । तारवामाधारत्वमपि सङ्गत्याः शक्यमेवेति बोध्यम् । स्थाल्या पच्यते इति । प्रतनुतरकपालतयाऽप्रातिशयविशेषा बोध्या । ‘अश्वेन पथे’त्यादिभ्यो प्रत्यासन्नस्य कस्याचिदेव करणार्थं स्यादिति भावः । संनिपत्येति । ‘ललेकपोतम्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥४२॥

उपान्वन्ध्या । मनुष्यपूर्वो वसिरन्त्यार्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह—अर्थशब्द इति । अस्मिन् तदर्थपर इत्यपि बोध्यम् । अश्यर्थनिवृत्तिवाचकस्य वनेरित्युत्तरार्थः । व्यधिकरणे इति । उक्तेऽर्थे सामानाधिकरण्याऽसम्भवादिति भावः । अश्यर्थस्येति । अस्मिन्वृत्तेरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यावाऽऽह—अथवेति । अनयोराद्यस्यान्यैव युक्ता, भाव्यत्वात् । नः कः ।

१—श्रीका मुनिः शिखरः कपोताः लले वनादपी मुनपत्यतन्ति ।

तत्रैव सर्वे मुगपत्यशर्माः परस्परैरान्वयिनो भवन्ति ॥ इति ललेकपोतन्यग्रम् ।

न वक्तव्यः । नाऽत्रोपपत्तस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि ? अनुपसर्गस्य ।
ग्रामेऽसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥४८॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १ । ४ । ४९ ॥

तमग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्तुरीप्सितं कर्म' तीयत्युच्यमान इहा 'ऽग्नेर्माणवकं
वारयती'ति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येता । नैव दोषः । कर्मसंज्ञाऽत्र
बाधिका भविष्यति । अत्रापि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे
क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्त 'वारयार्थे'तु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सित-
तमं कर्मैति वचना'दिति ।

प्र०—तिष्ठतीत्यत्राऽर्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थानार्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति ।
नात्रानि । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकालां प्रत्याय-
यितुमिदं प्रयुज्यते 'ग्राम उपवसती'ति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसिक्तक्रियापेक्षो
ग्रामस्याऽधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवा-
स्याऽन्तरङ्गः संबन्धः । ग्रामादिना तु बहिरङ्गः इत्यर्थः ॥४८॥

कर्तुरीप्सितम् । तमग्रहणमिति । असत्यपि तमग्रहणे 'ग्रामं गच्छती'त्यादौ कर्म-
संज्ञा सिध्यति, ईप्सिततमस्यापीप्सितत्वसङ्गावादिति प्रश्नः । माणवक इति । विशेष-
विहितत्वादापादानसंज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । परत्वान् । अत्रापि । अग्रिमाणव-
कयोरीप्सितत्वसङ्गावान् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाऽज्ञानपरमेतत्, न तु निरव-
कांशाऽपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया बाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति
संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ।

उ०—तदधिकरणं ग्रामोऽत आह—विशिष्टेति । अन्तरङ्गत्वादिति । ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव
प्रसिद्धत्वेन श्रीगोपार्थवृत्तिकत्वकृपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । प्रतीयमानेति । एवमुपवासाधिकरण-
काकोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् । ननु काकबोधकपदोऽनावाक्यं विशिष्टकाकमुक्ति-
निरूपितप्रतीतिरत आह—उपवसनं त्विति । एवकारेण नित्याकाङ्क्षा वर्जिता । तदुक्तं
भाष्ये—त्रिरात्रमिति । आरम्भे त्वत्राऽपि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् । अन्तरङ्ग इति ।
भाववयव इत्यर्थः । बहिरङ्ग इति । आकाङ्क्षाभावात्भाववयव इत्यर्थः । असम्भवं
एवेति वक्तुं युक्तम् ॥४९॥

कर्तुरी । असत्यपीति । अस्यास्तिर्जास्तीति भावः । विशेषेति । अनवकाशत्वादित्यर्थः ।
विषयविभागाऽज्ञानेति । अज्ञातैव कर्मसंज्ञा, माणवक एवाऽपादानत्वमित्यपि स्यादिति
भावः । तमग्रहणे त्विति । तत्तथा तथा 'वारयार्थ'मिति सूत्रे उपपादितम् ।

इहोच्यते—‘ओदनं पचती’ति, यद्योदनः पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तते ।
नैव दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति—ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ।

अथेह कथं भवितव्यम्—‘तण्डुलानोदनं पचती’ति, आहोस्वित्—
‘तण्डुलानामोदनं पचती’ति ? उभयथाऽपि भवितव्यम् । कथम् ? इह हि
‘तण्डुलानोदनं पचती’ति द्वयर्थः पचिः, तण्डुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति ।

इहेदानीं ‘तण्डुलानामोदनं पचती’ति द्वयर्थश्चैव पचिविकारयोगे च षष्ठी,
तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयतीति ।

प्र०— इहेति—लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात्,
शास्त्रे चोदाह्रियमाणत्वात् । द्रव्यान्तरमिति । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारविशेष-
वचनत्वात्पचेश्च विद्धिःपुनसर्जनविद्धेदनवचनत्वाभिर्वृत्तस्यादनस्य विद्धेदनान्तरकर-
णान् । ओदनार्था इति । गौणार्थाश्रयणनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोद-
नीयं—‘मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विद्धित्तिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवती’ति ।
विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । ‘तण्डुलान्पचती’त्युक्ते विकारान्तरमपि
प्रतीयते । अथेहेति । उभयथा प्रयोगदर्शनात् । प्रकृतिविकृतयोः साक्षादुपादानात्तादर्थ्या-
त्ताच्छब्दानुपपत्त्या, विद्धेदनवचने तु पचौ ‘तण्डुलानामोदनं पचती’ति प्रयोगाऽ-
योगाद्द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च, निर्वर्तनवचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाऽ-
घटनास्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगाऽभावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । इदं पचिरिति ।
विद्धेदनोपसर्जने निर्वर्तने पचिवर्तते । तण्डुलान्विद्धेदयोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्रोप-
सर्जनविद्धेदनक्रियापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतनिर्वर्तनापेक्षं त्वोदनस्य ।
द्वयर्थश्चेति । तण्डुलानां संवन्धिनं विकारविशेषमोदनं विद्धित्या निर्वर्तयतीत्यर्थः ।
सा च विद्धितिः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते ।

उ०— ननु कोकेपि तथा व्यवहारविहेत्ययुक्तमत आह—लोकः शास्त्रं चेति । नन्वोदनपाके
कथं द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिरित आह—ओदनशब्दस्येति । भाष्यं—यद्योदनः पच्येतत्त्वस्योदन-
कर्मकः पाको यदि पुद्गलेत्यर्थः । ‘द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तते’त्यस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्वृत्तिः
प्रतीयेत्यर्थः । ‘विद्धेदनान्तरकरणादिति । विद्धेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु
गौणार्थेन प्रयोगे किं फलमत आह—विकारोति । ओदनत्वकपेत्यर्थः । विकारान्तरं—
भर्जनादिरूप, विद्धित्तिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते । नन्वयविषयव्यवहाराप्रयोगद्वयेनापि
भाष्यमेवेति ‘केन प्रयोगेन भाष्यमित्यर्थकप्रश्नः’नुपत्तिर आह—प्रकृतीत्यादि । कर्म-
भावाऽघटनादिति । न हि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्ते इति भावः । ननु फलव्यापारावासाय
सर्वव्यापि इत्यर्थः, नापि तावदोक्तप्रयोगोपपत्तिर आह—विद्धेदनेति । निर्वर्तनकपक्षितीकार-
नाप्यत्र इत्यर्थमिति भावः । विद्धित्या निर्वर्तयतीति । विद्धित्तिविद्धिं निर्वर्तनं पचिवर्तनः ।

इह कश्चित्कंचिदामन्त्रयते—‘सिद्धं भुज्यता’मिति । स आमन्त्र्यमाण आह—‘प्रभूतं भुक्तमस्माभि’रिति । आमन्त्र्यमाण आह—‘दधि खलु भविष्यति’, ‘पयः खलु भविष्यति’ । आमन्त्र्यमाण आह—‘दध्ना खलु भुञ्जीय’, ‘पयसा खलु भुञ्जीये’ति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । तद्धि तस्येप्सिततमं भवति ।

तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्याऽनुरोधः । तद्यथा,—भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्या’दिति । एवमिहापि ‘दधिगुणमोदनं भुञ्जीय’, ‘पयोगुणमोदनं भुञ्जीये’ति ।

प्र०— इह कश्चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति ।

तस्याप्योदन इति । दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः । न तु गुणेष्विति । गुणेषूपकारकेषु केवलेषु नाऽस्मादः, किं तर्हि, तत्संस्कृत ओदन इत्यर्थः । मृदुविशद इति । मृदुश्चाऽसौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दवमात्रे आदरः स्वात्पक्वमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि ।

उ०—‘वैशिष्ट्यं’ च कश्चित्सामानाधिकरण्येन, कश्चित्करणत्वेन । विहितिशब्देनाऽत्र विच्छेदनमेव । एवं च तण्डुलानां भालार्थकलाश्रयत्वाऽविशेषणाच्च द्वितीयेत्यर्थः । पट्टी त्वोदनयोगे इति भावः । अन्ये च विहितेः संबन्ध्याकाङ्क्षाऽविहितेत्यत आह—सा चेति । ननु पूर्वोक्तेऽर्थेपि मातुः स्मरतीतिवत्कर्मणः शेषत्वेन पट्टीप्रयोगसिद्धे विकारयोगे पृथ्वीति भाग्यमनुपपन्नमिति चेन्न, ओदनस्य संबन्ध्याकाङ्क्षासत्त्वेन क्रियायाश्च तदनाकाङ्क्षात्वेन तथोक्तेः । पट्टयन्तस्य स्वाकाङ्क्षात्वात्पथ्यीन्धनामसमभिध्याहारे तत्रैवाऽन्वय इत्युत्सर्गातो द्युत्पत्तेरचेति दिक् ।

रीप्सिततमत्वमिति । ईप्सितशब्दोऽभिप्रेतपरो कड इति पूर्वपदवाक्यः । ननुदेवयत्वाद्दध्यादि ईप्सिततममत् आह—दधीति । संस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्यम्, न तु स्वात्मात्फलाश्रयत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा दधिपथोमात्रमोज्ज्वलेनाऽपि कृती स्यात् । ननु गुणेष्वानुरागमावे दधिसत्ताज्ञाभात्पूर्वमपि ग्रह्णति; स्यादत आह—केवलेष्विति । मृदुविशद इति । इदमे प्रयोऽनुपपत्तिरत आह—कर्मधारय इति । यदीति । एवं च यथा तत्र तथागुणविसिद्ध ओदन दधौप्सितः, एवमिहापि दध्नादिविसिद्ध ओदन ईप्सित इति भावः । अत्रेवं बोध्यम्—‘तस्याप्योदन दधौ’श्चात्रतरं क्रियाशब्दोऽयमित्वासाधेनैव । ओदन एव फलाश्रयविविशिष्टा, न तु गुणेष्वे दध्नादी तन्मात्रेऽनुरोधः फलाश्रयत्वविवक्षोरवधारणार्थः । इहाम्नेऽसुभवात्तद्विशिष्टा, काङ्क्षान्तिके वैशिष्ट्यमिति भेदः । ईप्सिततमत्वं ‘वारणार्थं’सूत्रोक्तरीत्या तद्वार्थक्यकत्वेनेच्छाविवक्षयत्वात्तमेव भाववर्त्तनम् । अन्यथा विसिद्धस्याभिप्रेतत्वे विशेषणस्याऽभिप्रेतत्वात्समाधाना-नुपपत्तिः, यथाकथं प्रातिपदिकार्थकम् । उभयविशेषाणां तु वरत्वात्कर्मत्वमेव सत्यस्मिन्नेव,

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः
क्रियेप्सितत्वात् ॥ १ ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञाय निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं
भक्षयतीति । किं कारणम् ? 'क्रियेप्सितत्वात्' । क्रिया तस्येप्सिता ।

न बोभयेप्सितत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'उभयेप्सितत्वात्' । उभयं हि तस्ये-
प्सितम् । आतश्चोभयं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं
भक्षयित्वा कृती भवति ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्, ये त्वेते राज-

प्र०— ईप्सितस्येति । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेषु
सामान्यस्य भावात् । तत्र यन्निर्वृत्तं क्रिययाऽनाधेयविकारं क्रियानिष्पत्त्यर्थं केवल-
मुपादीयते तत्क्रियासंबन्धात् प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र
हि कर्मार्था क्रिया, निष्पत्तिः संस्कारः प्रतिपत्तिर्वा तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव
प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितंति भावः । गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गुडस्यो-
पादानं, न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् ।

न वेति । गुडभक्षणं तस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्माद्गुडसौ
गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति, नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं
नापि गुडमात्रमित्यर्थः । ये त्वेते इति । ते हि यां कांचित् क्रियामनुष्ठाय कालमवि-

उ०— 'आकटार'सूत्रे 'करणं पराणी'त्यस्याऽसिद्धिर्नप्तीति कर्तृसंज्ञाविषये एवोदाहरणदाना-
त्तदभिधानसन्देह इति नाऽस्य तदा तमया कर्मत्ववारणमुचितम् । नवीनप्रन्यास्तु चिन्त्या
एव, क्रियाशब्दत्वेपि सूत्रेण्यमाणत्वस्याऽति गर्भीकरणात् ।

शङ्कते भाष्ये—ईप्सितस्येत्यादि । जम्बीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्युपादोऽ-
शुक्तोऽत आह—ईप्सिततममेवेति । तमस्याऽन्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोल्लेख इत्यन्ये ।
ननु निर्वृत्तत्वापि क्वाष्टादेर्विकार्यस्येप्सिततमत्वं विकारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह—अनाधेय-
विकारमिति । प्राप्यमपीति । क्रियाजन्यसंयोगाद्विरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः । नेप्सितं—
नाभिप्रेतम् । निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । निष्पत्तिः—कटावेः । संस्कारः—प्रोक्षणादिना
प्रीक्षादेः । प्रतिपत्तिः—दाह्यादिना हविरादेः । ननु कर्तृक्रिययापुमिष्यमाणं कर्मैत्यर्थस्तत्र
कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेत् । एवं च 'क्रिया तस्येप्सिते'ति भाष्यमनुपपन्नमत आह—
प्रतीयमानसंदर्शनादीति । तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षयेत्यर्थः । ननु गुडभक्षणस्येप्सितत्वे शुबोऽपि
तपेत्यत आह—भक्षणायेति । भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । शङ्कते भाष्ये—ये त्वेते इति

कर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह—‘कटं कुर्वि’ति । स आह—‘नाहं कटं करिष्यामि, घटो मयाऽऽहृत’ इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं, यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥४६॥

‘तथा युक्तं चानीप्सितम् ॥ १ । ४ । ५० ॥

किमुदाहरणम् ? ‘विषं भक्षयती’ति । नैतदस्ति । पूर्वेषां प्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१. ४. ४६] इत्युच्यते, कस्य च नाम विषभक्षणमीप्सितं स्यात् । विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति ।

प्र०—आहयन्ति, न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च ‘नाहं कटं करिष्यामी’त्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा ‘घटो मयाऽऽहृत’ इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाऽभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाह्वानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रेणैव प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते । तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याऽशब्दार्थत्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥४९॥

तथा युक्तं । कस्य च नामेति । ‘विषमिति वक्तव्ये ‘विषभक्षण’मिति किमर्थमुच्यते । यदि भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं, विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विष-

उ०—अनु क्रियामात्रेणायां इत्थञ्चालनमात्रेणापि तिष्ठेयुरत आह—यां कंचिदिति । स्वाभ्यभिमतमित्यर्थः । वेतनग्रहणे तात्पर्यात् । ततश्चेति । कटस्याऽभिष्यमाणत्वात् । तच्च ‘नाहं करिष्यामी’ति शब्देन प्रतिपादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यत्वाऽभावः स्पष्ट एव, आहरणकर्तुरभिप्रेतत्वाऽभावश्चेति घटस्य कटस्य च तत्त्वाऽभाव एवेति भावः । समाधत्ते—यद्यपि तस्येत्यादिना । अनु प्रेषयितुकमयेप्सायामपि न प्रेष्यत्वेति तदीयप्रयोगे तयोः कर्मत्वाऽनापत्तिस्तथैवेत्यत आह—प्रयोजकेत्यादि । स्वार्थो—वेतनकामः ॥४९॥

तथा युक्तं । तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमवर्तिकाभ्युपगमादय इत्यर्थः । भाष्ये—किमुदाहरणमिति । पूर्वेषु सिद्धिं मन्वानस्य प्रश्नः । कस्य च नामेति । सनेच्छाविषयत्वस्य बोधनात्मकः । तदा विषमपीति । कर्मताऽनालिङ्गितमक्षणस्याऽभावादित्यर्थः । अनु युक्त-

कथम् ? इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चम्य विषमक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति ॥ यत्तद्धन्वन्त्करिष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् ? ग्रामान्तरमयं गच्छन्श्चौरान् पश्यति, अहिं लङ्घयति, कण्टकान्मृदनातीति' ।

ईहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञाऽऽरभ्यतेऽनीप्सितस्यापि यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र कथं भवितव्यम्—ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति, कुडचमूलान्युपसर्पतीति ? अत्रापि सिद्धम् । कथम् ? 'अनीप्सित'मिति नाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधः—'ईप्सितं ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं—'यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सित'मिति । अन्यच्चैतदीप्सिताद्यनैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥५०॥

प्र०—मपि प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं, परिहारादिक्रियापेक्षया तु तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते । विषमक्षणमपीति । यथा ईप्सिततमे लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः । चौरान्पश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्यादर्शनेनाप्तुमनिष्ठतमा अपि चौरास्तथायुक्ताः पूर्वेणाऽसिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते ।

ईप्सितस्यापीति । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । यथाऽधर्माऽनृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽनीप्सितशब्देनापि द्वेष्ट्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते, किं तु सर्वमाप्सितवान्यदित्यर्थः ॥५०॥

उ०—साधने एव छोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं, न चेदं तथाऽत आह—यथेति । दुःखनिवृत्तिसाधनमपि तथेति, भावः । क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः, सन्ना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्यभावेन समाचले भाष्ये—आतश्चेति । एवं परार्थीनतया द्वेष्ट्यमपि विषं भक्षयतीत्युपपन्नः प्रयोग इति भावः । अनिष्ठतमा अपीति । अनुद्देष्टव्य इत्यर्थः । भयजनकत्वाद् । इहमपि ईष्ट्यं कर्मेति भावः । पूर्वेणाऽसिद्धेति । सनोद्देष्टव्यत्वं विवक्षितम् । न छोते दृष्टानादिति योद्देष्टव्य इति भावः ।

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म नेत्यर्थः स्वात्स जायुक्तः पूर्वेण कर्मस्त्वन्नेष्टेरत आह—यथेति । एवं च 'नायं प्रसज्यप्रतिषेध' इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः । प्रतिषेधस्य भावविरोधित्वात्तेन तदर्थलक्षणः । 'ईप्सितं ने'त्यस्य च यदीप्सितप्रतिपक्षभूतं तदेव नोप्यते इत्यर्थः । 'किं तर्हि'त्यादेव भिन्नमात्रमस्यार्थ इति भावः । तत्प्रतिषेधद्वारेणेति । आरोपितत्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्षभूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाऽत्र नेत्यर्थः ॥५०॥

अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

केनाऽकथितम् ? अपादानादिभिर्विशेषकथाभिः ॥ किमुदाहरणम् ?

प्र०— अकथितं च । केनेति । किं साधारणया कारकसंज्ञया, अथ विशेषसंज्ञाभिर-
पादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादानादिभिरिति । कर्तरि करणे वाऽत्र तृतीया । भूत-
कालाद्वाऽत्र न विवक्ष्यते । यथा 'पराजेरसोढ' इत्यत्राऽस्मद्विषयमात्रस्याप्यापादानसंज्ञा
भवति,—अध्ययनात्पराजेष्यत इति । तेन हेतुर्कर्मसंज्ञाभ्यां कथयितव्यमात्रस्यापि कर्म-
संज्ञा न भवति । इह 'कारक' इत्यनुवर्तनात्सत्येव कारकत्वेऽकथितस्य कर्मसंज्ञया
भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चाऽ-
सङ्कीर्तितवचनोऽकथितशब्दो, न त्वप्रधानवाची रुढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् ।
रुढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा च 'गच्छतीति
गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भवति तथा
गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः ॥ किमुदाहरणमिति । 'नटस्य शृणोती'त्यादावपि

उ०— अकथितं च । 'कथं वाच्यप्रवचने' इत्यस्माच्चिपक्षः क्रियाशब्दोऽयम् । तत्र कथञ्चन
करणाकाङ्क्षात्वाद्वयोपस्थितत्वाद्वाह—किमिति । करणस्याऽपि कर्तृत्वेन विवक्षामभि-
मेत्याह—कर्तरीति । भूतकालाद्वात्र न विवक्ष्यत इति । तत्फलं तु निवृत्तकर्मचणदुहादिस्यो
गिषि दुहसमानार्थत्वेन गत्यादिवियमात्कर्तृत्विस्ततममियाद्यप्राप्तौ प्रयोजककर्तृगवादेः
कर्तृत्वात्तद्विवक्षया शुद्धजनकत्वविवक्षायां बोध्यम् । न च प्रयोजकस्य कर्तृत्वाऽविवक्षायां
कर्तुः प्रयोजकत्वाऽभावाग्निरनापत्तिः । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं गिषि ततस्तस्याऽविवक्षणात्,
'तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन स्वतन्त्रस्योपलक्षणाद्वा । अत एव 'ग्रामं गमयती'त्यादिसिद्धिरिति
भावः । परं तत्र मानं विन्यस्यम् । किं च गत्यादिविषयेन परत्वादस्याऽपि बाधो तुर्वार इति
यिक् । न भवतीति कथितपाठः । पूर्वोक्तविषयाऽभावेन कर्तृत्वविवक्षायामपि स्यात्, अनुना
तु नेत्यर्थः । परया कर्तृसंज्ञया बाधाऽप्यस्यमिदम् । 'कर्मसंज्ञा भवती'तिपाठे 'तत्त्वाऽविष-
क्षायामित्यादिः । परं तु स पाठोऽप्युक्तरीत्या विन्यस्य एव । नन्वेवमपि कारकसंज्ञयाऽ-
कथितत्वमेव किं नाश्रीयतेऽत आह—इहेति । न त्वप्रधानवाचीति । तद्वग्रहणे हि दुहादि-
व्यतिरिक्तविषये छात्रकाशाधिकरणापादानविषये 'गोर्दोषिष पय' इत्यादाववधिविषयविवक्षायामपि
परत्वात्नेन कर्मत्वापत्तिरिति भावः । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां कथप्रग्रहणं कथमिति व्युत्पादयति—
रुढिषु हीति । कथ्याश्रयन्तरिस्काराद्योगार्थस्य तत्र भागमेव नास्तीति भावः । न च
'रुढिर्योगमपहरती'तिष्वावाचीगिकार्थस्यैव कथं प्रग्रहणं, न चाऽनिष्टनिवारणाय तत्,
कथ्यैककारणानां कथ्यावयवप्रमाणस्थितेरभावादिति वाच्यम् । कथ्यैककारणभाष्यकारादि-
व्याख्यानेन तस्यैव प्रवृत्त्यादित्याहुः ।

अथवेरपादि विन्यस्यम् । 'नटस्य शृणोती'त्यादेः संभवात् । अत्रादिःकृतं कथं

दुहियाचिरुधिप्रच्छिंभिच्चिचिआमुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

प्र०—कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवापादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुद्हरणाऽसंभवं मत्वा पुच्छति ।

उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यत इत्युपयोगः—पयःफलादि, तस्य निमित्तं—गवादि । अनेन 'गां दोग्धि पय' इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं, गोस्तु पयोऽर्थत्वादपादानस्याऽनीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाऽभावाच्च गोस्तथा युक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति । अपूर्वविधाविति । 'पूर्वत्व'मन्यत्वोपलक्षणमिति

उ०—उजोतीत्यर्थे तुपयोगे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याऽभावात् । अत एव प्रत्याख्यानं फलैवयसिद्धिः । तस्य निमित्तमिति । कर्मनिष्ठत्वावयवविशिष्टस्य कर्मणो निमित्ततया संबन्धीत्यर्थं इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे अभिष्यति । एतत्फलं तु करणभूत-पाण्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्ध्यापारजनकतयाऽवधारणसिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरूपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्न इति कृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्याऽपूर्वविधावित्यनेन वारणं कृतं—'विहितं तत्र करणादिसंज्ञे'ति, तच्च गवादीनामपादानत्वाद्यविवक्षायां निराऽपि करणत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्बलात् । उपयोगपदेन मुख्यं कर्मैत्युक्तम् । 'तस्य निमित्त'मित्यनेन धात्वर्थव्यापारात्प्राक्तसंबन्धव्युक्तम् । 'अन्ववचनदि गां जत्र'मित्यत्रापि पुनर्निर्गमप्रति-बन्धेन स्थितिस्यैवमर्थः । एवं च तत्र प्रतिक्रियाऽनुकूलव्यापारात्प्राक्तस्य गोसंबन्धोऽस्त्येव । उपयोगसाहाचर्याच्चाप्रे गुणपदेनाप्यस्यैव ग्रहणम् । तेन संबध्यते धात्वर्थव्यापारानन्तर-मित्यर्थं बहवः ।

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । इदं च विभागकस्य बहिर्दक्षसंयोगानुकूलव्यापारार्थत्वे दुह्यातोर्बोध्यम् । यदा तु त्याजनाऽर्थस्तदा प्रयोजकव्यापारेणेप्सिततमत्वमस्त्येवेति बोध्यम् । इदं चाकटारसूत्रभाष्ये ध्वनितम् । तथायुक्तत्वाभावाच्चेति । फलाभयत्वाऽभावादित्यर्थः । अपूर्वविधाविति । कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाऽभावे इत्यर्थः । यत्वेतद्विधेय-कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थं इति, तच्च । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाऽभावात् । न च पूर्वविषयकर्मत्वाऽविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं बह्व्यपवाद् । एवं च संबन्धत्वेन बोधार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽर्थे विहितप्रत्ययानां कर्मत्वसम्बन्धेन कर्मबोधकत्वात् । किं च 'कसु'रित्याद्यपि षष्ठ्यपवाद् एव, तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेः । अनेनाऽपादानत्वाद्यविवक्षायां, सर्वथा तदभासौ वा गवादेर्जनकत्वसमा-धिकरणसक्तिविशेषेणाऽन्वयविवक्षायांमनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तम् । 'परविचायपी'त्याद्युक्तम्,

श्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तिमाचरितं कविना ॥

दुहि—गां दोग्धि पयः ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ।

प्र०—परविधावपीयं संज्ञा न भवति । श्रुविशासिगुणेनेति । श्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं, तदर्थत्वात्प्रवृत्तेः, कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः, क्रान्त-दर्शनात् । दुष्मादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु 'गां दोग्धि पयः' इत्यस्याऽयमर्थः—गौः पयस्त्यजति, देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वादुगोः सिद्धं कर्मत्वम् । नैतदस्ति । यथा एयन्तेषु घातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः, नैवमिह, निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनाविषु विनियोगात् ।

गां दोग्धीति । दोहेनाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाऽभावात्तमप उपादानात्प्रक-

उ०—उच्यते । गुणः साधनमिति । क्रियानिकपितं ज्ञात्वं गुणत्वम् । आर्थं 'यद्देवयत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् । सचत इति । 'चात्वर्यव्यापारादन्तर'मिति शेषः । 'यच्च लेचने' इत्यतोऽनुवाचेतः संबन्धतेः कर्मव्यापारे वर्तमानादात्मनेपदम् । 'यच्च समाये' इत्यर्थं तु परस्मैपदी । भाष्ये—आचरितम् । स्वबहुतमित्यर्थः । क्रान्तदर्शनादिति । क्रान्तदर्शनेत्या-दित्यर्थः । 'कविः क्रान्तदर्शने भवती'ति निबन्धादिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चाऽत्र पाणिनिरिति बोध्यम् । अर्थोपलक्षणायेति । अत एव 'सकारमसि बोधित' इति 'परस्मैपदाना'मितिसूत्रे भाष्ये पूष्णिपर्यायस्य युदेर्द्विकर्मप्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु युदेर्यापारद्वयार्थत्वे 'कर्तुं'रित्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यकलावत्येन प्रधान-कर्मणि केनोक्तप्रयोगोपत्तेरर्थपरत्वे मानं चिन्तयमित्याहुः ।

गवा पय इति । इदं चिन्तयम् । 'त्याजितैः ककुमुत्तातै'रित्यादिप्रयोगात्,

'तारैर्माहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च संग्रहः ।

कारिकायां चशब्देन मुधाकरमुखैः कृतः ॥'

इत्युक्तेषु गत्वाविसूत्रे एवागुपसङ्ख्यानावश्यकतया कर्तरि तृतीयाया दुर्कमत्वादिति केचित् । यस्तुतस्तु भाष्यानुकूल्येन, गमकाऽभावेन च गत्वाविसूत्रे गोपसङ्ख्यानम् । 'त्याजि-तै'रित्यादिप्रयोगाच्च चिन्त्या एव, कैषटस्वरसादिषाहुः । सिद्धं कर्मत्वमिति । 'कर्तुरी-प्सिततम'मित्यनेन । निष्क्रियस्यापीति । तद्व्यापाराऽमतीतावपि दोहनाविषयेऽस्य प्रयोग-दित्यर्थः । एवं च विभागजन्यसंबोगानुपपन्नव्यापारमात्रञ्च चात्वर्यत्वे गोरवधित्वात्तद्विवक्षाया-मिदमावश्यकमिति भावः । दोहेनाप्यमानत्वेपीति । दुह्वात्वर्यगोपनिष्ठव्यापारजन्य-

दुहि ॥ याचि—इदं तर्हि—पौरवं गां याचत इति ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्रापि
पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न याचनादेवाऽपायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति
ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ रुधि—अन्ववरूपद्वि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति ।
कथिताऽत्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा† । रुधि ॥ प्रच्छि—मायामकं पन्थानं पृच्छति ॥

प्र०—पेस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञाऽनेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनाजटस्य शृणोती-
त्यादौ न भवति । कथिताऽत्रेति । गोः पय आदत्त इत्यर्थोऽवगमात् । पौरवं
गामिति । पौरवेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते, गोश्चेप्सिततमत्वं, न पौरवस्य ।
कथिताऽत्रेति । 'पौरवाद्गां जिघृक्षत' इत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचनादेवेति ।
याचिताऽपि याचनकाले नाऽध्यवस्यति, नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति
भावः । अन्ववरूपद्वीति । गौर्ब्रजं प्रविशति, गवा ब्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः । कथितेति ।
गां ब्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद्ब्रजस्य स्थानक्रियापेक्षमाधारत्वम् । मायामकमिति ।

छ०—गोनिष्ठव्यापाररूपफलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः । ईप्साप्रकर्षेति । विभागजन्यसंयोगानुकूल-
व्यापारानुकूलव्यापारस्य दुर्धर्षत्वे इदम् । उद्देयत्वाऽभावाद्द्व्यापारजन्यफलाश्रयत्वाऽ-
भावाच्च तत् पयस्येवेति भावः । अप्राप्तेति । 'तथा पुक्'मित्यपि न, ईप्सितत्वस्य
सत्त्वेनाऽनीप्सितत्वाभावादिति बोध्यम् । चिन्त्यमिदम् । 'गां दोषिष पयः परवाकर्तुंरिप्सित-
तममिति कर्मत्व'मित्याकङ्कारसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र सूत्रे धातुपातफलाश्रयत्वरूपस्यै-
वेप्सिततमत्वस्य ग्रहाच्च । तस्मात्पयोनिष्ठविभागजन्ययोगानुकूलव्यापारस्यैव धातुधर्षत्वे इदं
भाष्यमिति तथ्यम् । एवमग्रेपि । एवंरूपेऽर्थेऽपादानत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण सिद्धास्ति न उदा-
हरणदानं, तदज्ञानतः पूर्वपक्षिणः खण्डनमित्येव सारम् । किं च 'तण्डुलानोदं' पचतीत्यत्र
द्वयधर्षत्वेन द्वयोरपि 'कर्तुं'रित्येव कर्मत्वमिति तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधः । त्वमीत्या गवीव
तण्डुलेष्वपीप्साप्रकर्षाऽभावात् । ननु विभागजन्ययोगानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाऽप्राप्ते-
राह—गोः पय इति । एवं घटसार्यकदुह्यतुषोरेऽपादानत्वमाप्याऽस्याऽप्रवृत्तिः । पूर्वोक्तार्थे
तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेपि बोध्यम् । अत एव 'सिद्धाऽत्र कर्मसंज्ञे'ति
'कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञे'ति वा नोक्तम्, कर्मसंज्ञाया विधेयत्वात्तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवाऽपूर्व-
विधावियत्र ग्रहणीभित्यादिति तात्पर्यम् । तदविवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति । ननु
दुद्धिक्लृताऽपायमादाव संज्ञा स्यादत आह—याचिताऽपीति । एवं च दुद्धिक्लृताऽपि
तस्याऽभाव इति भावः । गवा ब्रजमिति । बलात्कारेण प्रवेशनस्यैवावश्यार्थतया बाध्यं
समानार्थं वचेरिति भावः । गौर्ब्रजे तिष्ठति गां ब्रजे निर्गमप्रतिबन्धने स्थापयतीत्यर्थोऽभि-
प्रायेणैकोदाहरणमधिकरणत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण । तदज्ञानतस्तु खण्डनं पूर्ववत् । दुद्धिक्लृताऽ-

* भुवमपायेऽपादानम् १. ४. २४. † आषातोऽधिकरणम् १. ४. ४५.

नतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न प्रश्नादेवाऽपायो भवति ।
पृष्ठोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते । प्रच्छि ॥ भिक्षि-पौरवं गां भिक्षते ॥
नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न भिक्षणादेवाऽपायो भवति ।
भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । भिक्षि ॥ चिञ्—वृक्षमवचि-
नोति फलानि ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ ब्रुविशासि—
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते—सम्बध्यते तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ? पुत्रं
ब्रूते धर्मम्, पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वा संप्रदान-
संज्ञा* ॥ तस्मात् त्रीययेवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते, माणवकं पन्थानं

प्र०—आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः । कथितेति । 'माणवकान्मागोपदेशं
जिघृक्षत' इति सम्प्रत्ययान् । न प्रश्नादेवेति । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृताऽपायं धात्वर्थे
इत्यर्थः । भिक्षित्वाचिवद्वयाख्येयः । अथ याचिभिक्षयोरेकार्थत्वात्किमर्थमुभयोरुपा-
दानम् ? उच्यते—अनुनयार्थेऽपि याचेर्ग्रहणार्थम् । तेनाऽविनीतं विनयं याचत
इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमिति । वृक्षेण स्याजयति फलानीत्यर्थः । कथितेति ।
वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थाऽवसायान् । पुत्रमिति पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते, पुत्रं धर्मं
प्रतिपादयतीत्यर्थः । कथितेति । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याऽभिप्रेय-
माणत्वात् ।

छ०—एवपायो नास्तीत्याह—प्रश्नमात्रमिति । एवं च प्रश्नश्च विश्लेषाऽजनकत्वेन दुष्प्रति
माणवकस्याऽपादानार्थं न प्रसक्तमिति भावः ।

अनुनयार्थेऽपि याचेरिति । भिक्षेरप्युभयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात्पिभ्यमिदम् ।
किं बोधार्थकयत्तिग्रहणेनैव सिद्धे भिक्षिग्रहणमर्थग्रहणाऽभावे किङ्कर्मेवोचितम् । एवं च
'वृक्षमवचिनोति'त्यपि वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तद्विवक्षायामुदाहरणमिति
तु न जानाति पूर्वपक्षी । विषयतासंबन्धाऽवच्छिन्नज्ञानानुकूलो वचनरूपो व्यापारो ज्ञाना-
देरर्थः । सम्प्रदानत्वाऽविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति । कैयटोक्तार्थे तु 'कर्तुं'रिति
सिद्धमेव कर्मत्वम् । भाष्ये—तस्मान्त्रीययेवेति । यदि तेष्वपायाऽप्रतीतिस्तदा त्रीणि ।

* भुरगपथेऽपादानम् १. ४. १४.

१—अत्रिपुस्तकेषु 'ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तद्वक्तव्यमाकर्तुं कविना' इति कारिकोत्तरावभाष्य
कथोक्तम्वते । भाष्येऽनुशास्ते 'ब्रुविशासि' इति प्रतीकमात्रं कृतमिति श्रुतम् । अमासीकेः ।

× कर्मणा वचनमिति छ संप्रदानम् १. ४. १२.

पृच्छति, पौरवं गां भिद्यत इति ।

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो[†] भवन्त्याहोस्विद-
कथिते ? कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या ?

प्र०— अथेति । सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रख्यावयितुमाह ।
इहाऽसङ्कीर्तितपर्यायस्याऽकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद् 'गां दोग्धि पय' इत्याद्यपि
भवति, 'गोर्दोग्धि पय' इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते तदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था ।
अप्रधानवचनाऽकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुष्टादिषु कर्म-
संज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितपर्यायमकथितमिहाभितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः
प्राधान्याऽप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधान-
कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः ।

उ०—अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ताऽप्रादानत्वादिकमेव । यान्तरेषु स्वत्येनिकृति—स्वस्वरबोप-
रधुपकृदोऽप्यपारविशेषोऽर्थः । तत्र स्वत्ये पौरवस्य जनकतासमावाधिकरणनिरूपकत्वेनाऽऽशयः ।
पृच्छेत्तु विज्ञासाविषयार्थज्ञानानुपकृदोऽप्यपारोऽर्थः । अप्यपारे च माणवकस्य जनकत्व
मात्रेणाऽऽशय इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थमिदम् । यदि तु तेष्वप्यपारप्रतीतिस्तदा तेष्वपि पूर्व-
विधिविषयसत्त्वात्तान्यपि नोदाहरणानि । परिगणिताऽतिरिक्ते च तवाऽप्येतत्प्रवृत्तिरभिहितेति
सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत्तात्पर्यम् ।

उदाहरणत्रयवादिनमिति । सूत्राऽसङ्गतिवादिनमित्यर्थः । विवक्षाभेदादिति । अपा-
दानत्वविवक्षायां पञ्चमी, तदविवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः । कर्मसंज्ञैवेति । तत्रितयबोगे
सर्वथाऽप्यायाऽप्रतीतेरिति भावः । 'न हि याचनादेवे'त्यादेर्भाष्ये पूर्वं 'सिद्धान्त्युक्तिवाद्',
'याचित्वापी'त्यादिना बौद्धाऽप्यायाऽभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् । एषा व्यवस्थेति ।
सिद्धान्तिनः संमतेति भावः । अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । अपादानत्वादिविवक्षायामपीति
भावः । 'अन्ववदगदि गां प्रज'मित्यत्राऽधिकरणसंज्ञावाचस्येदमुपलक्षणम् । यदि तु प्रजोऽपि
प्रधानं तदा तत्रैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम् । कर्मसंज्ञैवेति । 'तथा युक्त'मित्य-
स्याऽत्र संबन्धो नास्तीति भावः । प्रश्न इति । सर्वोदाहरणवादिन इति भावः । सूत्राऽसङ्गति-
वादिन उच्यते—कथित इति । 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यादिना कृतकर्मसंज्ञे इत्यर्थः । तद्वद-
वष्टे—प्रधाने इति । तत्र हेतुमाह—प्रधानेति । कारकत्वाऽभावादिति । कर्त्राविषद-
काव्यतमत्वाऽभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं मूकमेवाऽपूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः । सर्वोदाह-
रणवादी 'पुतसूत्रोदाहरणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्तव्ये'तिसूत्राऽसङ्गतिवादिनं पृच्छति—

† कः कर्मणि च भावे याऽकर्मकस्यः इ. उ. इ. ५.

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । 'दुह्यते गोः पयः'
'याच्यते पौरवस्य कम्बल इति ॥ कथम् ?

अकारकं 'अकथितात्

अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् ? 'अकथितात्' ।

कारकं चेत्तु नाऽकथा ॥

अथ कारकं नाऽकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ?

कारकं चेद्विजानीयायां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कारकं चेद्विजानीयाया या प्राप्नोति सा 'सा कर्तव्या । 'दुह्यते गोः
पयः' । 'याच्यते पौरवात्कम्बल' इति ।

प्र०- कथित इति । प्रधाने ईप्सिततमे इत्यर्थः । प्रधानाऽप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाऽ-
भिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथवाऽपरः कथितस्यैवाऽभिधानं मन्यते, अकथितस्य तु
कारकत्वाऽभावादभिधानाऽसम्भवमवैति । यद्वक्ष्यति 'षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे' इति ।
अकारकमिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेष-
रहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः ।

अथ कारक इति । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां
यामिति । उद्देश्य एव वीप्सा प्रतिपन्नेति 'सा भवे'दिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता ।
दुह्यते गोरिति । अपादानं गोः । याच्यते पौरवादिति । ननुदाहरणत्रयवादी

उ०-कथिते लादिभिरिति । सूत्राऽसङ्गतिशारी किं गवादि तदापादानत्वादित्वा न विवक्षितमुत
विवक्षितमिति विवक्ष्यताऽऽद्ये आह—षष्ठीमिति । गुणे—तत्र गुणकर्मत्वेनाऽभिहिते । यदि
पुत्राहरणत्रयमस्य वाचिनोऽभिमतं स्यात्तदा 'पौरवस्य याच्यते' इति षष्ठीकरणमसङ्गतम्,
अनेन कर्मत्वे शेषत्वाऽभावादिति बोध्यम् ।

षष्ठ्या हेतुमाह—अकारकं इति । अकथितादिति भावप्रधानो निर्देशः । अकथित
'अकथितत्वा'दित्येव पाठः । अपादानादिषु रूपत्वाऽभावात्कारकत्वेनत्वमित्यर्थः । अत्र
सूत्रस्याऽसङ्गत्वाज्ज्ञेय कर्मत्वस्याऽप्राप्तेरिति भावः । तदेवाह—अपादानादिष्वेवेति । एतदेव
व्यतिरेकमुक्त्येनोपपादयति भाष्ये—कारकं चेत्तु नाऽकथेति । एवं चेदं सूत्रमसङ्गतमेवेति
भावः । अपूर्वविधाविन्यस्य च पूर्वविधावचवाऽभावे ह्येवाऽर्थो न तु तद्विषयाऽविवक्षाया-
मितीत्यभिभावः । अपादानादादिकृतेन विवक्षाकृते द्वितीयपक्षे आह—अथ कारके इति ।

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति ? तव विधिस्त्वविधिः । 'त्वमतिः' । किमिदं त्वमतिरिति ? तव मतिस्त्वमतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथं तद्वान्ये मन्यन्ते ? 'गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे' ।

प्र०—पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ? अत्रोच्यते,—न्यायस्य समान-
त्वाद्वात्राप्यपादानत्वं मन्यन्ते । तथा हि—'याच्यते पौरवात्कम्बल' इत्यस्य पौरवात्कम्बल
आदित्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्याऽत्राऽपायस्य सम्भवः ।

कथित इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते त्वयं मतिर्यदुक्तं 'गुणे षष्ठी
भवति चतुर्थीपञ्चम्या चे'ति । तव विधिस्तव मतिरिति । अस्वपदेन विग्रहः । 'त्व'-
शब्दस्त्वन्यवाची । यथोक्तं त्वः पश्य' इति पश्यशायामुक्तम् । युग्मदर्शनाऽपि त्वपेक्षा-
वशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् । इदानीं न्याय्यं पक्षं दर्शयति—गुणकर्मणि । लादयो—

उ०—तद्व्याचष्टे—यदा विशेषेति । 'अस्ति सामान्यमित्यस्य 'तदा का कर्तव्ये'ति शेषः । तदा
न केष्वमिति भावः । कर्मत्वमिच्छत्येवेति । कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्येति ।
पूर्वं च सूत्राऽसङ्गतिरेवाऽस्य मते इति भावः । 'तस्मात् त्रीण्येवे'ति भाष्यं मदुपरीत्या
व्याक्येयम् । पूर्वं च भाष्ये षष्ठ्युच्चारणवदेवेदं षष्ठ्युच्चारणं पूर्वपक्षिणः, न त्वेदं द्वास्ति-
द्धावते व्याचष्टेने षष्ठ्यभिमतमिति अभितम्यम् । 'न चापचादेवे'त्यादेः पूर्वं सिद्धाम्युक्तिवात् ।
अत एव 'पादानत्वं मन्यन्ते' इत्युक्तम् ।

सर्वोदाहरणवाचाह भाष्ये—कथितेऽभिहिते इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते
गुणकर्मणि त्वस्य—अन्यस्य षट्पादेर्विधिरिति त्वस्य—अन्यस्य संसारविलक्षणस्य मति-
रित्यर्थः । 'चतुर्थीपञ्चम्याविति । चतुर्थीपञ्चम्यासाधनप्रमाणेन । इदमुपलक्षणं 'प्रजन-
नकणदी'त्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम् । ननु तव विधिरित्याद्यर्थे 'त्वाविधि'रित्यसङ्गतमत
आह—अस्वपदेनेति । युग्मच्छब्दोऽप्यष्टश्रारानस्पृष्टत्वात्वेनाऽन्यमेवाऽऽहेत्याह—युग्म-
दर्थस्येति । तद्वचनयन्वव्यति भाष्ये—नैवमन्ये मन्यन्ते इति । अनेनेति । परसूत्रसहितै-
तसूत्रविषये दुहादौ । 'गुणकर्मणि'त्याचार्योक्त्याऽप्रधानं दुहादीनां 'मित्याचार्यान्तरोक्त्या च
सर्वेषामेवैतदुदाहरणत्वम् । 'अपूर्वविधा'वित्यस्य न पूर्वविधिविषयाऽभावे, तद्विषयाऽविव-
क्षायां चेत्यर्थे इति भावः । अत्र गुणकर्मत्वं—प्रधानकर्मभिन्नत्वम् । प्रधानकर्मत्वं प्रधान-
कर्तृनिष्ठयापारजन्यफलाश्रयत्वम् । तद्देशक-यापारायकदुहादिवचनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाऽ-
भावात् । एतत्ते तु धर्मादेः प्रधानकर्तृयापारजन्यफलाश्रयत्वाऽभावाच्चिति बोध्यम् । ये
तद्देशकत्वाऽनुद्देश्यत्वरूपे, यापारजन्यफलाश्रयत्वम्—तद्भावरूपे वा प्राधान्याऽप्राधान्ये
वदन्ति, तेषां दुहादीनां द्वयतायामपि गवादावीदृशाऽप्राधान्यसत्त्वेन, पयसि च प्राधान्य-
सत्त्वेन तदाचार्यैस्तदुपपत्तावस्य भाष्यस्य सर्वोदाहरणत्वतात्पर्यानुपपत्तिरेवेति विद् ।

गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन—‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
शब्दकर्माऽकर्मकाणामणि कर्ता स शौ’ [१. ४. ५२] इति ।

प्र०—ल-कृत्य-क्त खलर्थाः । गौदुह्यते पयः । गौर्दोह्यया पयः । गौर्दुग्धा पयः । गाः सुदोहा
पयः । अनेन दुग्धादयः सर्वे एवोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सन्नप्यपायो यदा न
विवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविवक्षैव तु गोस्तदाऽनेन कर्मता । अपादानादिविशेषविनि-
र्मुक्तं च विनातं कारकं, यथा ‘नटस्य शृणोती’ति । यतश्च पयोऽर्थी प्रथमं गवि
प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गत्वाद् दुग्धादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चाऽन्तरङ्गत्वे
गवादीनामोप्सिततमत्वाऽभावः, अन्यार्थत्वान्नत्र क्रियाप्रवृत्तेः । पयसस्त्वविवक्षायां
गोरेवेप्सिततमत्वम् । यथोक्तं ‘मपादानमुत्तराणि’ । गां दोग्धीति । पयोविवक्षायां च
प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे लादयः । उक्तं च—

‘गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् ।
मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्गव्येव यतसे प्राक् ॥
तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव संबन्धः ।
गौदुहिना पयसस्तु प्राक्प्रमाणादयस्नस्मिन्’ ॥ इति ।

अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति—‘गौर्दुह्यते पयः’ इति । यदा तु पयो-
विशेषणत्वेन गोविवक्षा तदा षष्ठी,—‘गोः पयो दोग्धीति । ‘माणवकाय धर्मं व्रते’
इत्यपि भवति यदा धर्मेण कमणा माणवकस्याऽभिप्रेयमाणत्वं विवक्ष्यते । तद्विव-
क्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । सपर इति । उत्तरमूत्रेऽप्ययमेव विधिरित्यर्थः । ‘बोध्यते माण-
वकं धर्मः’ ‘भोज्यते माणवकमोदनः’ ‘श्राज्यते माणवकं श्लोकः’ इति । प्रयोजक-
व्यापारेणाऽऽप्यमानत्वान्माणवकस्य प्राधान्यं, धर्मादस्तु गुणभावः । भ्रूवेति ।
अगुणे—प्रधानकर्मणि ।

उ०— निमित्तभावमात्रविवक्षेति । क्वाज्जनकत्वमात्रविवक्षेः सर्थः । परिगणनफल दर्श-
यति—अपादानादिविशेषेति । ‘गुणकर्मणि लादिविधि’रित्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति—
यतश्चेति । मन्वेवं पूर्वैर्गैब सिद्धं स्यादत आह—सत्यपि चेति । वस्तुत ईप्सिततमत्वसत्त्वेपि
न कतिः । ‘आकट्टार’सूत्रस्थभाष्योपपत्तिश्च प्रागुक्तेति न विस्मयस्यम् । किं च विभागज-
संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापाराधिकृत्य तदुदाहरणे आवश्यकमुभयोः प्राप्तये । तत्र
विभागस्य संबन्धिहृयाऽऽकाङ्क्षात्वेन पयसोऽविवक्षेति वक्तुमप्यशक्यम् । प्रसिद्धेरप्रयोग इति
त्वम्यत् । किं च व्यापारहृयाऽर्थत्वे मुख्यगोपाकव्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गोः प्राधान्य-
माहाय तत्रैव कर्मणि लादयः । तच्च ‘प्रधानकर्मण्यक्ये’इत्यादिना वक्ष्यति । यदा त्वेक-
व्यापाराधिकृत्य दुहादीनां तदाज्जेव कर्मत्वे तादृशप्राधान्यस्य गव्यभावात्तत्र लाप्रमासी ‘गुण-
कर्मणि लादयः’ इत्युक्तम्, ‘गम्यते ग्रामं देवदत्त’इत्यादी देवदत्तस्य बहुकमेव प्रधानकर्मत्व-
मिति विक् । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रधानव्यापाराऽन्तरङ्गव्यापयोः समत्वात् । ‘गतिबुद्धी’ति-
सूत्रस्थ निमित्तत्वपराद् हेतुमिति चेति सूत्रस्थभाष्याऽन्तरङ्गव्यापारात्प्रधानव्यापारस्य बहुवर्वाच्याऽ-
व्यापस्य बाधनिकत्वमेवेत्यपरे । उक्तं चेति । ‘हरिके’ति केवः । ‘पूर्वं गुणकर्मणो’त्वस्य

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे तदनल्पमनेवचनं स्मरत ॥

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति, एतदनल्प-
मतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥ अपर आह—

प्रधानकर्मण्यारूपेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्त-
व्यम् । अजा नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ।

अप्रधाने दुहादीना

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुहते गौः
पयः ।

प्र०— ध्रुवयुक्तिषु—अकर्मकेषु, चेष्टितयुक्तिषु च—गत्यर्थेषु च लादयो भवन्ति ।
पूर्वाचार्यप्रसिद्धा ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवाऽवस्थिता
न तु कर्मार्था । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठोऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते । तेन
'मासमास्यते देवदत्तः' 'शाय्यते कोशं देवदत्त' इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजक-
व्यापारस्य तत्रैव पूर्व संनिपाताल्लादयो भवन्ति । तथा 'गम्यते प्राप्तं देवदत्त' इत्यत्रापि ।
अनल्पमतेरिति । मधाविन आचार्यस्त्वेत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याऽविच्छेदमनेन
दर्शयति ।

आगम एवाऽयं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह—अपर इति । अजा
नीयत इति । अजायाः प्राधान्यान्नेतुश्च तस्यामेव पूर्व क्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्या-

४०—'यत' इति शेषः । एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह—मुख्यं कर्मति । शुद्धस्य दुहेः—प्रयो-
गनिवतस्य दुहेः । तदेवाह—पूर्वमेवेति । पयःसंबन्धात्पूर्वमेवेत्यर्थः । गोदुहिना—गवा-
निवतदुहिना तु । यतः प्रागावा संबन्धस्तस्मात्तस्मिन्लादय इत्यर्थः । उत्तरसूत्रे इति । 'गति-
शुचौ' तिसूत्रे, 'दृक्' रितिसूत्रे चेत्यर्थः । अयमेव विधिरिति । अयमेव प्रकार इत्यर्थः ।
माणवकस्य प्राधान्यमिति । एवं च प्रयोज्यव्यापारकर्मफलश्रयो गुणकर्मत्वार्थः ।
स्वात्मन्येव—स्वतानात्मा यस्य तस्मिन्कर्तृत्वार्थः । स्वसमानाधिकरणफलार्थेति यावत् ।
न तु कर्मार्थेति । न कर्मनिष्ठफलार्थेति । अकर्मको धात्वर्थ इति । तेन युक्तिः—
सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं 'चेष्टितयुक्ति'पदमपि व्याख्येयम् । तत्रैव पूर्वमिति । अनेनाऽ-
न्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितम् । अथवा युक्त्या बुद्धिप्रत्यवसानार्थेनपि प्रधान पृथाऽपत्ति-
रिति,—अस्याऽयं स्यादधिकत्वमेव युक्तम् । आगमस्य—परम्परोपदेष्टव्य ।

प्रधानकर्मणि प्रवृत्तौ युक्तिमाह—अजाया इति । 'ध्रुवचेष्टितयुक्तिष्विति पूर्वश्लोकेऽपि
चेष्टितयुक्तित्वेन तस्यादीनामपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता । प्राधान्यं चाभावात्, कर्तृ-

एयन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

'एयन्ते कर्तुश्च कर्मणो लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते 'यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन ।

के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ?

प्र०—मेव लादयः । एयन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । कर्तुः सतो एयन्ते धातौ कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । 'गतिबुद्धी'त्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं,— गत्यथाऽकर्मकेषु प्रधानं कर्मणि, बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु 'सपर' इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि । प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्ते इत्येकेषां मतम् । 'माणवकं धर्म बांधवती'त्यादावनियमतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्रधान्यं, माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ—माणवकस्य प्रधान्यं, धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारस्य प्रयोजकव्यापारस्य प्रधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्रधान्यम् । गुणभूतप्रयोज्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्रधान्यम्, तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य । तत्प्रधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्रधान्यमिति वदन्ते आचार्याः ।

दुष्पादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति, दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति—
के पुनरिति । गत्यर्थानामिति । उत्तरसूत्रोपात्तात्पलक्षणं गत्यर्थमग्रहणम् ।

उ०—व्यापारकर्मफलप्रयत्नात् । अत्र व्यापारद्वयार्थकतया 'कर्तुरी'सिततम'मित्यनेन वेदुः श्रयोः कर्मत्वं तेऽत्र 'द्विकर्मका' उच्यन्ते । न्यादीनां च तेनैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् । भाष्ये—
एयन्ते कर्तुश्चेति । यद्यपि 'प्रधानकर्मणी'त्यनेनैवेदं सिद्धं, तथापि 'गुणकर्मणि कविष्विचिः सपरे'इत्युक्ते दुष्पादीनां'मित्यनेन तस्य ग्रहणमिति क्रमवारणार्थं पुनरिदमुक्तं, तच्च सामान्योक्तेर्दुष्पादिविषयमपि । तदुपवनयन्नाह—पूर्वं श्लोके त्विति । प्रधाने कर्मणि—प्रयोज्यकर्मणि । गुणकर्मणि—प्रयोज्यनिष्ठव्यापारकर्मफलप्रयत्ने । प्रयोज्यकर्मण्येवेति । 'बुद्धिप्रत्यवसानार्थविषय'त्यादिः । एकेषां मतमिति । एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विकल्पः फलित इति भावः । तत्र विकल्पे पुष्कलाह—माणवकमित्यादिना । वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तच्चम् । अभिधानव्यापारेणेति । शाब्देनेत्यर्थः । एतच्च द्विविधं यद्यर्थव्यतिरिक्तविषयमिति नाऽतिप्रसङ्गः । इदमत्राऽवधेयम्—अकर्मकव्यतिरिक्त-
इहप्रकृतिकव्यत्ययोर्हारयतिकारवत्योर्द्विकर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति, 'अपर आह'ति-
मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विकल्प एवेत्येके । अन्ये तु 'प्रवचेष्टितयुक्तिषु चापी'त्यत्र चकारेण, 'चेष्टितयुक्ति'पदेन इत्योर्ग्रहणेन वा तयोरेपि प्रयोज्यकर्मण्येवेत्याहुः । अत्र निम्नोक्त-
बहुप्रच्युतिः कार्यः । यद्यु दुष्पादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अप्रसिद्धा इति 'प्रधानकर्मणी'त्याद्य-
सङ्गतमित्याशयेन पृच्छति—के पुनरिति ।

नीवस्योर्हरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् ।
गत्यर्थानाम्—गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।

सिद्धं वाऽप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्भवति । कुतः ? 'अन्यकर्मणः' । अन्यस्याऽत्राऽजा
कर्मान्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति ।

अन्यकर्मणि चेद्भ्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत् ॥

अन्यकर्मणि चेद्भ्रूयाल्लादीनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति ।
परसाधन उत्पद्यमानेन लेनाऽजाया अभिधानं न प्राप्नोति ।

प्र०—तथैव चेति । चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते इत्याहुः । शतं जयति देवदत्तम् ।
शतं मुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । अन्यस्याऽभ्रय-
माणस्य क्रियाविरोधस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः । अथवा 'कर्म'शब्देन कर्मत्वमुच्यते ।
अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । 'विभाषा गुण' इति पञ्चमी । यथा 'प्रविश पिरडी'मिति
भक्त्यापेक्षं पिरड्याः कर्मत्वं, तथाऽ'जां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणाऽपेक्षमजायाः कर्म-
त्वम् । नयतिस्तु प्रातिमात्रवाची । तेनाऽजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्याथेः संपद्यते ।
परसाधन इति । 'नीयते' इति नयतेः परेण लकारेण नयतिकर्तृवाऽभिधानीयम् ।

उ०— नीत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकत्वात्पक्षक्षणम् । एषां च 'कर्तुरीप्सिततम'मिति द्विकर्म-
कत्वं, न त्वेषां दुष्साधु पाठे मानमस्ति । एवं । जिवन्मूलादीनामपि सिद्धं द्विकर्मकत्वम् ।
अत्र प्रधानव्यापारजन्यफलश्रयस्वरूपप्रधानकर्मत्वाद् देवदत्तादौ लादिः । इदं देवदत्ता-
लक्षणं प्राधान्यं तु सतस्येति अनुद्देश्यगोचरोऽजादीदेवदत्ततावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्य-
भाग्यविरोध इत्याहुः । भाष्ये—अन्यस्येति । अश्रयमाणस्य ग्रहणादेशित्यर्थः । व्यवधिकरणे
चण्ठ्यी । परसाधने इति । नयतिसाधने ग्रामत्वादित्यर्थः । तदर्थं निष्कर्षः—

'गौणे कर्मणि दुष्सादेः प्रधाने नीहकृत्वहाम् ।

बुद्धिभक्तार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ययन्तानां लादयो मयाः ।

ह्योर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये बहुदर्शिभिः ॥

लक्ष्यं दृष्ट्वा निर्गोयोऽत्र कर्त्तव्यो भाग्यपारगो'रिति ।

१—अस्य 'द्रष्टव्यमिति निश्चयः' इति चतुर्वचरण कश्चिदेव पश्यत । प्राचीनलिखितपुस्तके तु

'सिद्धं चाप्यन्यकर्मणः' इति चतुर्वचरण इत्यन्ते, तदेव च युक्तम् । २—'सिद्धं चाप्य' पा० ।

३—'किरिद्विकल्पिपञ्चान्वद्भावेमादिदधातयः । अत्रापि कर्मत्वात्वा वातवन्धन चषिताः' । इतीदं

श्लोकमार्तिकं चित्तित्वात्किमुक्तकं इति वृत्तते इति श्रीगुरुभट्टादिसाक्षी ।

कालभावाऽध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
काल-मासमास्ते । मासं स्वपिति ॥ भाव-गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति ॥
अध्वगन्तव्य-क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ।

[देशरचाऽकर्मणाम् ॥]

प्र०-प्रहणस्य त्वजा कर्मे, न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते, तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्टव्यम् । कालेति । मासादय एव कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः, न तु गोदोहन-
पानादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । 'निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया
अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या
काल' इति दर्शनम् । अथा वाऽसौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातना-
द्विशेषणस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादिनिर्णय-
परिमाणास्तस्यैव कर्मत्वं नाऽन्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति । केचिदध्वगत्यस्ता
इति पठन्ति । तत्रायमर्थः-गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः-क्रोश-
योजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः ।

कर्मसंज्ञा हीति । ननु 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया सिद्धेरिति किं कर्मसंज्ञया ।
गोदोहादीनां कालत्वेनाऽप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा
विधेया । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेवित्यम्-आस्यते मासः, आसि-
तव्यो मासः, आसितो मासः, स्वासो मासः । एवं-“शक्यते क्रोश” इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थं आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वैरेव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि-मासमास्त इत्यस्याऽयमर्थः-मासमासनेन व्याप्नोतीति । तथा च
वक्ष्यति-“प्राकृतमेवेदं कर्म, यथा कटं करोती”ति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां
कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि, न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

देशश्चेति । संस्त्यायविरोधः कुरुपञ्चालादिदेश इह गृह्यत इति भाष्ये उदाहरणा-

प्र०-कर्मकर्मकाणां अर्थकर्मसंज्ञेऽपि द्विकर्मकत्वाऽभावात् 'अवयुषिध्वगुण' इत्यसङ्गतमसौ
भाव्ये-कालेति । यद्वा गोदोहादीनामपि कालत्वादेव सिद्धिरित्य आह-मासादय एवेति ।
'गोदोहमास्ते' इत्यत्र, -वाक्यं कालं गीर्तुं ह्यते तावदास्ते इत्यर्थः । पानादय इति । 'गवा'-
मित्यादिः । 'गोपायमास्ते' इत्यत्र, -यावत्कालं गवो जलं पिबन्ति तावदास्ते इत्यर्थः ।
अपिष्ठाकादय इति पाठः । निर्ज्ञातपरिमाणेति । इदं 'कालः परिमाणेन' तिसृष्वभाष्य-
मिष्यम् । लादिविधानार्थमिति । अकल्पन्तर्लभ्ये द्वितीयाथैमित्यपि बोध्यम् । द्वितीया-
विधानमपि 'मासं गुरुवाया' इत्यादावक्रियापथे परिहार्यम् । इदमपूर्वकर्मसंज्ञाविधानकमिति
मत्याह-यदा त्विति । पूर्वैरेव-“कर्तुरीक्षिततमं कर्म” इत्येव । वक्ष्यतीति । 'कालाध्वनो-
रिति शब्दे' इति शेषः । 'यथा ३.४'मिति, -दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तत्र प्राकृतकत्वादेव निव-

१-यदे व्याकल्प्येव । निर्णयस्यापरीक्षे भाष्ये तु 'देशश्च' इत्येव व्यवतापूतिवार्तिकं नमः ।

देशश्चाऽकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरुन्त्वपि पञ्चाङ्गान्-
न्त्वपिति ।

[देशश्चाऽकर्मकाणां हि कर्मसंज्ञो भवेद्यदि ।]

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥

किमिदं कल्मेति ? अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि
कर्मकार्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि ? द्वितीयैव ।

प्र०—द्विज्ञायते ।

इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—विपरीतमिति ।
कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सितनमं द्वेष्यमितरश्चेति त्रिविधं पूर्वं कर्म
निर्दिष्टम्, इदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च लब्धे कृतं 'कल्मे'ति भवति ।
अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाऽभावादित्यर्थः । नवेति । लङ्कृत्युक्तस्वलोचानाम-
विधानात्, 'प्रधानकर्मण्यभिधेय' इति पूर्वमुक्तत्वात् । दुहादीनां चाऽप्रधाने कर्मणि
लादिविधानात्तुच्छ एवाऽयं पक्षः । तथा च परस्ताद् दूषयिष्यते ।

उ०—क्षितमिति भावः । अस्य प्रकारस्यावयवकत्वमित्याह—सकर्मकाणामपीति । न चेद्यमपि
कल्पनाऽकर्मकविषयेषु, न सकर्मकविषयेति वाच्यम्, अनया रीत्या सकर्मकाऽकर्मक-
साधारणकाकापन्नोरित्येतद्विषयस्य 'न तर्हीदानीमिदं वाच्य'मितिप्रभस्य, 'यत्राऽक्रिययाऽश्वस्त-
संयोगस्तदर्थ'मित्युत्तरस्य च 'कालापन्नो'रिति सूत्रभाष्यस्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । इत्यते च
'मासप्रचीते' इत्यादी कालस्य कर्मत्वम् । अनया रीत्याकर्मकधातुयोगे कदाचीनां कर्मत्वं तु
नापाद्यम्, अगमिधानादित्याहुः । वस्तुतोऽन्यैव कल्पनयैवा सकर्मकत्वम्, न त्वत्रत्यमिदं
वचनं विधायकं, द्विशब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कालाद्योऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा
यथा भवन्ति तथा धात्वर्थरूपं वक्तव्यमुक्तयुक्त्येति 'ध्रुवयुक्तिवगुण' इति सम्यगेवेत्यर्थ इति
युक्तमानाति । अन्यथा वचनस्य 'यदा त्वित्यादिनोक्तया 'कालापन्नो'रितिसूत्रभाष्यसंसमत्या
रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलमेवापत्तिः । आरम्भेऽपि तदावयवकत्वेनाऽ-
रम्भपरतयैवैतद् ग्रन्थव्याख्याया उपायत्वात् । संस्त्यायविशेषः—ग्रामादीनां समूहविशेषः ।
इतरदिति । उदासीनमित्यर्थः । इदं तद्विपरीतमिति । धात्वर्थफलानाश्रयत्वादिति भावः ।
एकोकत्वविपरीतशब्दो व्याचष्टे भाष्ये—अपरिसमाप्तमिति । अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे—
न वेति । 'कल्मकर्मणोद्वितीये'ति कार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाऽभावादपरिसमाप्तत्वं तु न
युक्तम्, उदासीनेपि तथात्वापत्तेः । भाष्येऽन्यस्यैवोक्तेः । सर्वकर्मकायाऽभावे हेतुमहा—
प्रधानकर्मणीति । 'कथिते काद्य' इति येनोक्तं स एवाऽयं शब्दोति भावः । तदेतत्प्रत्यक्षं
वृण्वति—दुहादीनां चेत्यादिना ।

१—'कर्मणा' ।

२—'वदम्य' केवढ इत्यस्मिन्नपि कल्पिते एव इत्यते न तु भाष्ये इति । श्रीगुरुप्रसादाच्छ्री ।

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद्वात्वर्थयोगाऽपि च यत्र षष्ठी ।
तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रत्नत्वतोऽस्ति ॥

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तन्नेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

प्र०— तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति—यस्मिंस्त्विति । यस्मिन्नावादी कर्मणि सत्यन्यत्पयःप्रभृत्युपजायते तत्कर्म 'कल्म' । धात्वर्थयोगेति । 'धातु'शब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्याऽर्थः प्रयोजनं—पयःप्रभृति, तेन योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति 'गोर्दुह्यते पयः' 'पौरवस्य कम्बलो याच्यते' इति । प्रधाने तु न भवति षष्ठी,— 'दुह्यते पयसो गो'रिति । इदानीं संज्ञान्तरमनारम्भाय आह—कल्म नोक्तमिति । यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात्पृथक्कल्मेति शास्त्रेऽस्मिन्नोक्तम्, दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-दर्शनात्सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाऽभावात् । भेदेन च कल्मसंज्ञाविधाने कर्म-कार्याऽप्रसङ्गादिति भावः । धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । क्वचित्तु पाठः 'धातोर्निवृत्ति'रिति । तत्रायमर्थः—धातोः करोते रेफस्य लत्वमात्रेण स्वाथोभिर्वृत्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति,—वर्गाधिकारेपि कृते कर्म-कल्मशब्दयोः पर्यायतैव । यथा पांसुर-पांसुलशब्दयोः, तत्र किं संज्ञाभेदेन इत्यर्थः ।

एतेनेति । 'अकथितं कर्म'त्येवाऽस्तु, मा भूत्पूर्वसूत्रद्वयं, तद्विषयेऽनेनैव कर्म-संज्ञायाः सिद्धत्वात्, परिगणनं च न करिष्यत इति प्रमार्थः ।

उ०— अन्यत्पयःप्रभृतीति । ननु पौरवं विनापि गोरुपजनवात्त्राऽव्याप्तमितं वाचादिकर्मत्व-विशिष्टस्य तत्सत्त्वे एवोपजननेनाऽदोषात् । एवं नोपजायत इत्यस्य,—प्रकृतधात्वर्थकर्मता-विशिष्टमित्यर्थः । तेन योग इति । तेन योगो वाच्यो यस्याः सा षष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थव्यापार-प्रयोजनफलविशिष्टपयज्जादिनिरूपितसम्बन्धार्थिका षष्ठी षष्ठीत्यर्थः । एवं च दुहादियोगे पयसो गम्यन्वयं कृत्वा षष्ठीप्रयोगो न दृश्यते, किं तु गोः पयस्त्वन्वये सा दृश्यते इति भावः । कर्मकार्येति । द्वितीयादीत्यर्थः । रत्नत्वत इति । सार्वविभक्तिकस्तसिः । रत्न कत्वमात्रे-त्यर्थः ।

ननु परिगणनस्य सत्त्वात्सर्वत्र च सिध्यतीत्यत आह—अकथितमित्यादि । एवं चाऽकथितेन—'अकथितं चे'ति सूत्रेणैव सर्वा—सर्वविषया कर्मसंज्ञा सिद्धा—किं पूर्व-सूत्रद्वयेनेति इत्येकमर्थः । अनेन सूत्रत्रयविहितसंज्ञासंज्ञिभिः कतिरेकैरेति सूचयति । अत्रासूत्र-द्वये कलाअवयवाजनकलोभयसमानाधिकरणा, इह तु जनकतामात्रसमानाधिकरणत्वमात्रम् । उत्तरमाह—यत्स्त्विति । यस्तुरस्ताद्वारणाध्यानामिति सूत्रेण कीर्तितं यदीप्सितेव यवादिना मुक्तं गवादि तस्य संज्ञार्थमात्रं सूत्रमाश्रयकमित्यर्थः । तद्व्याप्ये—यद्येव्य इत्यादिना । अवश्यं कर्तव्यमिति । सति परिगणने ओद्वचं पश्यतीत्यादिभिरेव पूर्वयोगस्तम्भाववचकः ।

यन्नु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धवर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—नेताऽश्वस्य सुप्रमिति, आहोस्विज्ञेताऽश्वस्य सुप्रस्येति ? उभयथा गोणिकापुत्रः^१ ॥५१॥

प्र०— यत्चित्ति । 'यवेभ्यो गा वारयती'ति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्यात्, वारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति 'कर्तुंरीप्सिततम'मित्यारब्धम् । तस्मिन्ना-
रब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् । ननु तथायुक्त-
स्याऽनेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुष्टादिपरिगणनं 'नटस्य शृणोती'त्यादवतिप्रसङ्ग-
निवृत्त्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् । ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादि-
वार्यमाणां तस्य कर्मसंज्ञासिद्धवर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्माऽपादान-
संज्ञयोर्विषयविभागसिद्धवर्थं चेत्युक्तं भवति । ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेत्याप्रकर्षाऽ-
भावं प्रतिपादयति । अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः ।

अथेति । 'प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहु'रित्युक्तम् । अत्र लादिग्रहणेन किं
वष्टयपि गृह्यते उत न ? यथादिशब्दो व्यवस्थायां तदा 'लः कर्मणि च भावे चाकर्म-
क्षेत्र्यः' 'तयोरेव कृत्यकखलर्या'इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम्, अथ प्रकारे तदा वष्टयपि
लादिग्रहणे गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रभः । उभयथेति । गुण-
उ०—परिगणनार्थं चाऽऽख्यातोपयोग इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । ननु वारणार्थानामीप्सित
इत्यनेनेप्सितत्वापादानत्वेऽपीप्सिततमस्याऽकथितत्वात्सिद्धवर्थत्वाऽनेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये—
चेति । तद्व्याचष्टे—चशब्दादिति । विषयविभागेति । 'विशेषे'ति पाठान्तरम् । ईप्सिततम-
पादानत्वविषयः, ईप्सिततमं कर्मत्वस्य, विपरीतं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः, तदे-
वाह भाष्ये—ईप्सितमेव त्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेनेप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततम-
स्यैवापादानत्वं स्यादिति भावः । तदेवाह—अवधारणेनेति । एतेनैतज्ज्ञाप्यबलेनाऽकथितं
चेति सूत्रे 'ईप्सिततम'मित्यनुवर्त्य फलाश्रयस्यैवाऽनेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परस्ताः । ननु
लङ्कृत्यकखलकथंवावष्टयपि भविष्यतीत्यत आह—प्रधाने इत्यादि ।

१—'तत्प्रसङ्गान्चारावणः साधारणमधिकरण पृथक् प्रोक्तम् । सुवर्णनामः साम्प्रयोगिकम् । षोडशसुक्तः
कन्यासम्प्रयुक्तकम् । गोनदीयो भाष्यधिकारम् । गोणिकापुत्रः पारदारिकम् । कुनुमार श्लोपनि-
दिकमिदं' (कामधुने १. १ १२) इह वारस्यायनमहर्षिणा गोनदीय—गोणिकापुत्रयोः पार्थक्येन
ग्रहणात् "गोनदीयः पतञ्जलिः" इति वैजयन्तीकेने भूमिकाण्डे ब्राह्मणाध्याये १५७ श्लोके
गोनदीयस्य पतञ्जलिपर्यायत्वसंस्कारेऽपि गोणिकापुत्रस्यैव भिन्न एव । "गोनदीयः = भाष्यकारः,"
इति कैशटः (प्रदीपे १. १. २१ पृ० २५२) गोनदीयस्य मत्तं भाष्ये (१.१.११) (१.१.११)
(१.१.११) (७.१.१०१) सूत्रेण विधत्ते, गोणिकापुत्रस्य तु केवलमिदम् ।

भाष्यकाराण्य पतञ्जलिभिन्नाश्च गोनदीय गोणिकापुत्राविति पु० मीमांसकः (व्या० शा० ६०
आ० १, वृ० १०१—१०३; ३११—३१२ दि० सं०) ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स लौ ॥१॥४॥५२॥

‘शब्दकर्म’ति कथमिदं विज्ञायते—‘शब्दो येषां क्रिये’ति, आहोस्वि-
‘च्छब्दो येषां कर्म’ति ? कश्चात्र विशेषः ?

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधः ॥१॥

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
के पुनर्ह्यत्यादयः ? ह्यति क्रन्दति शब्दायते ॥ ह्यति देवदत्तः । ह्यति
देवदत्तेन ॥ क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ शब्दायते देवदत्तः ।
शब्दाययति देवदत्तेनेति ।

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात् ॥ २ ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः ? शृणोति
विजानाति उपलभते ॥ शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् ॥ विजानाति

प्र०—कर्मणि बध्नीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं, न तु न्याय्यम् । अत्र
ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकर्मयोगुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधान-
कर्मण एवाऽभिधानं न्याय्यम् । बध्नी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयाबध्नीयते, विरो-
धाऽभावादुभयभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥५१॥

गतिबुद्धि । कथमिति । ‘कर्म’शब्देन कचिद्विध्या गृह्यते । यथा—‘कर्तरि कर्म-
व्यतिहार’ इति । कचित्तु साधनं कर्म । यथा—‘वेः शब्दकर्मण’ इति । तत्राभ्यवयथा
व्यवहारदर्शनात्संशयानः पृच्छन्ति । ह्यत्यादीनामिति । ह्यत्यादयो धातवः साध्य-
मानावस्यं क्रियारूपं शब्दमभिधत्तीति शब्दकर्मत्वादितिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः ।
ह्यति देवदत्त इति । पुत्रादेः कर्मणो भावादकर्मकत्वं ह्यतेनाऽऽसङ्गनीयम् ।
शब्दायते इति । ‘शब्दं करोती’ति ‘शब्दवैरे’ति वयङ् । शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽत्राऽ-
न्तर्भावकर्मन्तराऽयोगावाऽकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्द-
क्रिया न भवन्ति, शब्दसाधनकर्माणास्तु, तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्धयर्थत्वम् ।

उ०—अनु बध्नीयत्वात् न्यायेनाप्राप्तेरुभययोरेव युक्तमत आह—गुणकर्मणीति । अनु
कारित्वमपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह—यत्र हीति । गोणिकापुत्रः—भाष्यकार
इत्याहुः ॥५१॥

गतिबुद्धि । अनु कृत्रिमत्वात् कर्मकारकत्वेव ग्रहणमुचितमत आह—कर्मशब्देनेति ।
अनु शब्दस्य गुणात्वात् क्रियात्वं कथमत आह—ह्यत्यादय इति । कर्मणो भावादिति ।
कर्मणः सत्त्वादित्यर्थः । अकर्मकत्वादीति । नो ज्ञातः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गात्तत्त्वार्थत्वमित्यर्थः
इत्यर्थः । अत्र वदन्ति—हेत्वर्थार्थां शब्दे केत्यभिपत्तौः शब्दशब्देन हेत्वर्थार्थमिदंसात्तत्त्वार्थ-
‘शब्द’शब्दात्पक्षे ह्यतेरिवास्त्येव पुत्रादिकर्मयोग इति ‘कर्मक्रियाणा’मिति चेद्व्यवसायादीनां

देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ॥ उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति देवदत्तम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अशब्दक्रियत्वात्' ।

अस्तु तर्हि—'शब्दो येषां कर्म'ति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पति-
प्रभृतयः ? जल्पति विलपति आभाषते ॥ जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देव-
दत्तम् ॥ विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ॥ आभाषते देवदत्तः ।
आभाषयति देवदत्तम् ।

दृशेः सर्वत्र ॥ ४ ॥

दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति 'रूपतर्कः' कार्षापणम् । दर्शयति

प्र०—शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः । बुद्धयर्थावपि जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्यु-
पलब्धिमात्रवचनौ, तथापि प्रयोजकस्यापारविबलायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषया-
मेवोपलब्धिं प्रत्यायतत्वात् साधनकर्मग्रहणे सिद्ध्यति, न तु क्रियाग्रहणे इत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । एवं तु बुद्धयर्थत्वादनयोः सिद्ध्यतीति चिन्त्यमेवम् ।

जल्पतिप्रभृतीनामिति । जल्पत्यादयः शब्दक्रियायां वर्तन्ते इति क्रियाग्रहणे
सिद्ध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे, 'पुत्रं जल्पती'त्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् ।

दृशेः सर्वत्रेति । यदि क्रियाग्रहणमय साधनग्रहणमयोभयगत्याभयणं, सर्वत्र
दृशेर्न प्राप्नोतीति भावः । पश्यति रूपतर्क इति । चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलम्भे यदा

उ०—प्रतिषेध' इति भाष्यसामञ्जस्येऽप्यादसावश्यातेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तिर्निषेधे भावाभावेन
चिन्तोऽयं कैवट इति ।

न ज्ञानमात्रेति । ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्ध्यर्थोऽस्ति गृह्यते, न तु तद्विशेषवचना
इति भावः । शब्दविषयामवेति । ओत्रेन्द्रियजज्ञानरूपमित्यर्थः । एवं च ज्ञानविशेषाऽर्थ-
त्वेन न बुद्ध्यर्थत्वासिद्धिरिति भावः । बुद्ध्यर्थत्वादिति । ज्ञानसामान्यार्थत्वमाश्रित्य बुद्ध्यर्थ-
त्वावपि सिध्यतीत्यभिमानः । चिन्त्यमेतदिति । चिन्ताधीर्जं तु—यदा जानात्यादीनां शब्द-
विषये भाषणज्ञाने वृत्तिस्तदाऽप्यणौ कर्तुर्नो कर्मत्वमिहम् । न च तदा बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धिः,
ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावात् । एवमेव दृशेरुपसंख्यानम् । अत एव यदा रूपादिविषयकत्वाबुद्ध-
ज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा 'विजानाति रूपतर्कः कार्षापणं, विज्ञापयति रूपतर्कमेति
भाष्याक्षय इति ।

पुत्रं जल्पतीति । काडवपूर्वके जल्पने कल्पेर्बुधेरिति भावः । एतेनाऽकर्मकत्वात्सिद्धि-
रित्यप्यपास्तम् । सर्वत्र दृशेरिति । ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावादिति भावः । ननु 'पश्यत्ये-

१-रूपतर्कः—रूपतर्कार्षापणविराचकः [चान्दी का परली, चांदी के सिक्कों का परखने वाला
कोहरी । फोटोलीयाईंशाके 'रूपतर्क'शब्दोऽस्मिन्मन्त्रे दृश्यते । तद्वया—'रूपतर्कः पण्यार्था
व्यापहारिणी कोशप्रवेष्टा च रचापयेत् ।' (गणि० १, अ० १३) ।

रूपतर्कं कार्षापणम् ।

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अति देवदत्तः । आदयते देव-
दत्तेन ॥ अपर आह—सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमर्देन भवतीति वक्तव्यं, परस्मै-
पदमपि* । इदमेकमिष्यते—‘क्तोऽधिकरणे च औव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’
[३. ४. ७६] । ‘इदमेषां जग्धम्’ ॥ खादि—खादति देवदत्तः । खाद-
यति देवदत्तेन ॥ नी—नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन ।

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं
देवदत्तेन ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ? वहन्ति यवान् बलीवर्दाः ।
‘वाहयन्ति बलीवर्दान् यवान् ।

प्र०—दृशिर्वर्तते तदैतद्वक्तव्यम्, अन्यत्र तु बुद्धयर्थत्वात्सिद्धयति । तत्र साधनकर्मप्रहण-
मित्येष पक्ष आभीयते । क्रियाप्रहणे कर्मप्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । ‘गतिबुद्धिशब्दप्रत्य-
वसानार्थाऽकर्मकाणां’मित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्गान्नानं
कतेन्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः । दृशेर्बुद्धयर्थत्वादेव
प्रहणं सिद्धयति ।

अदिखादीति । अदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । नीवहोर्गत्यर्थत्वात् ।
यद्यपि ‘न गतिर्हि सार्वभौम’ इत्यत्र ‘न वहिर्गत्यर्थे’ इत्युक्तं भाष्ये, तथापि ‘वहेरनियन्तृ-
कर्तृकस्ये’त्यभिधानाय वहेरुपक्षेयः । परस्मैपदमिति । ‘निगरणचलनार्थेभ्यो’सि
प्राप्तम् ।

वहेरिति । निघन्ता—सारथिः । महेरिति । ‘अधिकर्ते’ति हेतुमणिरूपो

उ०—आज्जालोचन’ इति दृश्याद् दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्धयर्थत्वेन सिद्धिरत आह—चक्षु-
रिति । दृशेरिति । ‘ज्ञानसामान्यार्थत्वे’ इति शेषः । चाक्षुषज्ञानार्थकाऽर्थे तु वचनमावश्यक-
मेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ‘ज्ञानसामान्यार्थकानां तत्र प्रहणं’मिति । इत्युक्तं
भाष्ये इति । तत्र तत्रैव विकल्पितम् । अत एव ‘न वेति’ सूत्रे ‘दृशे’रित्यस्योभयत्र विभाषा-
स्तुल्यत्वात् प्राप्ते इति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्त’मिति ज्ञापनार्थं उदाहृतम् । विपूर्वे
हरतिर्गत्यर्थे इति च कैश्चन । एवं च वहेः प्रतिषेधो वाऽपूर्वः । तथापीति । एवं च निघन्तु-
कर्तृकवहेरुपसङ्गात् कर्ममिति तात्पर्यम् । वयलेच्छु गत्युपसङ्गं ज्ञापनमर्थ इति गत्यर्थक-
त्वमस्येव । ज्ञापयलेच्छु बुद्धं ज्ञापनमेव वक्षिष्यत्यर्थे इति च स गत्यर्थे इति बोध्यम् । भाष्ये—
इदमेकमिष्यते इति । एवं च ‘सर्वमेवे’त्यसङ्गं, परस्मैपदकर्मत्वबोधः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
सारथिरिति । पशुप्रेरक इत्यर्थः । अन्धया रथप्रेरक एव सारथिश्चन्द्रस्य पश्चिदात्वेन भग्नो-

* निगरणचलनार्थेभ्यः १. १. ८७. १—‘वाहयति’ पा० ।

भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ७ ॥

भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पियङ्गी देवदत्तः । भक्षयति पियङ्गी देवदत्तेन ॥ अहिंसार्थस्येति किमर्थम् ? भक्षयन्ति यवान्बलीवर्दाः । 'भक्षयन्ति बलीवर्दान् यवान्' ।

अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः । मासं शाययति देवदत्तम् ।

सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? कालकर्मका अकर्मकवद्वद्वन्तीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणां' मित्युच्यते न च केचित्कदाचित्काल-

प्र०-निषेधाच्चुरादिरयन्तोऽप्ययन्त एवेति प्राप्तिः । भक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानामङ्कुराद्यवस्थायां यवानां भक्षणद्विसा भवति । तदवस्थायां कैश्चित्तन्यस्याऽभ्युपगमात् । परकीययवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाज्ञे भक्षणेऽत्र भक्षिर्भक्षते ।

कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन साहचर्यात्पूर्वं सहनिर्विघ्नत्वाद्भावाऽप्यवशानामपि ग्रहणम्, वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद्वा ।

सिद्धं स्थितिः । तेन 'मासमास्ते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे निषिध्यमाना लादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रयं चाऽव्यावृत्तं कर्मत्वम् । तेन 'मास आस्ते देवदत्तेने'त्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव, यथा 'रोते देवदत्तो न भुङ्क्ते' इति । अत्राहुः—अत्यन्ताऽविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते, न त्वविवक्षितकर्माणः,

उ०-वाहरणाऽऽप्ततेरिति शेष्यम् । ननु भक्षयतेर्नित्ययन्तत्वेनाऽपि कर्त्रभावाद्वाह—अग्निं कर्तेति । 'णा'विरयत्र सर्वगत्यर्थादियो हेतुमण्णिच एव संभवेन तत्स्यैव ग्रह इति भावः । भक्षेः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । वातिके 'प्रतिषेध' इति शेषः । पिण्ड्या अप्राप्तिस्त्वाहु-वाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् । ननु यवानामप्यचेतनत्वात्तद्विषयत्वापि कथं हिंसार्थत्वमत आह—क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणं, बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् । हिंसाज्ञे इति । इदमुभयसाधारणम् । तत्राऽऽद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः, द्वितीये तु 'परा'मित्यप्याहार्यम् । परान् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्राऽऽद्येव पुच्छं, भाग्यस्वरक्षादिव्याहः । उदाहरणकक्षायां 'भक्षयन्ती'ति बहुवचनपाठे 'तत्त्वामिन' इति शेषः । तुल्यत्वाद्देवि । 'या'-

भाषाभ्यभिरकर्मकाः । त एवं विज्ञास्यामः 'कचिद्येऽकर्मका' इति ।

प्र०—अन्यथा पचादीनामपि कर्माऽविवक्षायां कर्मकनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माऽविवक्षायां मर्थस्याऽकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुषु त्वाश्रीयमाणेषु कचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात् एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाऽकर्मकत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाऽकर्मका इति स्याद्व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्याऽपि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शने तदाधेयव्यन्यपदार्थेष्वप्येषः । कचिदिति । द्रव्य एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

उ०—शब्दाभावे । नन्वकर्मवज्रावे कर्मणि लो न स्यात् आह—स्वाश्रयमिति । 'सकर्मके'त्यत्र कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः । 'अकर्मके'त्यत्र निवेद्य कोटौ त्वन्तरङ्गव्यकर्मण एव ग्रहणमिति तात्पर्यम् ।

गृह्यन्त इति । इह शाब्द इत्यर्थः । तदेवाह—अन्यथेति । कर्माऽविवक्षायामिति । तदविवक्षा द्वे द्वेधा,—तद्व्यवयोग्यभात्वर्थत्वाभावात्, सत्येव तद्विमर्शे तत्र कर्मत्वेनाऽन्यथाऽविवक्षायां संबन्धित्वेनाऽन्यथस्य विवक्षणादिति । कार्याणि—कार्यः । अत्राऽविवक्षितं तु 'लः कर्मणी'त्यादिभावे एवं वक्तुमशक्यम् । 'कृतपूर्वी कट'मित्यत्र तत्त्वाऽविवक्षितकर्मत्वभावे साधनस्य 'कर्तुंकर्मणो'रिति भाष्यादौ स्पष्टत्वात् । 'अकर्मकशब्दस्य च'त्यादि तदुपपादनमप्युचितं, कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनाऽर्थाभावेवाव्यपदार्थत्वस्योक्तिरित्यात् । 'अर्थस्याऽपि स्वतो नास्ति भेद' इति दर्शनाप्यसङ्गतमेव, धातूनां नानार्थत्वोच्छेदापत्तेः । तस्माद्वचमर्थः—किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके कक्षणया 'न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थः, उत 'कर्मरहिताधप्रतिपादकाना'मित्यर्थः ? कक्षणोभयत्र तुल्या । तत्र नाद्य इत्याह भाष्ये—न च केचिदिति । तथा च 'कर्मसंज्ञाप्रयोजकाऽर्थरहिताना'मित्यर्थे सर्वेषां तदर्थसम्भवेनाऽकर्मकानामित्यक्तोदाहरणाऽसम्भव इत्यर्थः । अस्येऽविवक्षितकर्मसंज्ञोदाहरणसम्भो वाच्यः । न च काकल क्रियामात्रेनाऽऽकृष्टतया तदविवक्षाऽसम्भवः । भाष्याऽऽर्थकाकेनैव तदाकाकलात्मान्या बाह्यकाकलकर्माणां विवक्षासम्भवात् । एवं च सति गत्यादिसूत्रे तुल्यजातीयवेद्यतया निवमल सकर्मकविषयतयाऽकर्मकविषये 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेव तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह—त एवमित्यादि । एतच्च सामान्यतैस्तं ज्ञापकं 'शाब्देऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहण'मिति । कचिदित्येतद्ग्राह्ये—द्रव्य एव कर्मणि सतीति । 'सती'त्यस्य 'प्रतियोगिनि सती'ति शेषः । एवं च काकी-कतिरिक्कर्मप्रतियोगिकाऽभाववन्त इत्यर्थः । तादृशास्य सर्वेषां द्रव्यकर्माभाववन्तः शेषा-दस्य, अविवक्षितकर्मान्यत्वेत्युभयेऽपि । प्रयोगादुत्तरित्वात्पाऽविवक्षायाः पचादिव्यविवक्षायां नाऽकर्मकत्वनिबन्धनकार्वाणि । न चैवमपि तुल्यजातीयतया सकर्मकविषयनिबन्धमेव सिद्धाव-कर्मकग्रहणं व्यर्थं, सकर्मकत्वेन काकादिकर्मकानामपि ग्रहणेन तद्विषयनिवमस्याप्यापत्तौ 'माकलासचति' देवदत्त'मित्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रतियोगिसमर्पक'कर्म'पदेन तु न काकादीनां ग्रहणम्, एतद्व्यामर्शमिति च शेषः । अस्तुतो भाष्ये 'कचि'दित्यस्य काकादीनां 'कर्मक-

अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाऽकर्मकाश्च भवन्ति तेनाऽकर्मकाश्चासु,
न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति, न च भवति,

प्र०— अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्वाऽ-
विवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः ।

अथवेति । अकर्मकश्रुत्याऽन्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिद्धयते, न बहिरङ्गं कालादि-
कर्म । तथा हि—पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति, पश्चात्कालादिभिः
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम्—

‘शक्तिप्रमाणसंख्याद्द्रव्यधर्मात्प्रवर्तते ।

क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा’ ॥ इति ।

उ०—प्रयोजकस्याप्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः । कैयटोक्तस्याप्यादायां हि ‘कालभावाभावमि’रिति पूर्वं
तृतीयानिर्देशात्केनचित्स्थित्येव वदेत् । एवं च तदवस्थायामकर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वव्यवहारो भाव-
नाम् । अकर्मकपदसामर्थ्याच्च तदवस्थायाम् कर्मरहिता गृह्यन्ते इति बोध्यम् ।

भाष्ये—न चैतेनेति । कालादिनेत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—सम्भवेति । कालादीनां तु
व्यभिचारो नास्त्युक्त्याया व्यापनादिरूपधार्यपूर्वके स्थाये सकर्मकाणामपि वृत्तेस्तेषामपि
तत्सम्भवादिति भावः । अयं भावः—कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणेऽकर्मको
धातुरसम्भवीति सामर्थ्याद् द्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति । ननु तद्विचक्षायां
तत्सम्भव इत्यत आह—वस्तुस्थित्येति । धातुरेवान्यपदार्थ इति भावः ।

वस्तुतो व्याप्यादिविवक्षासत्त्वेऽप्यकर्मकत्वापपत्तिर्द्वयते—अथवेति भाष्येण । उप-
पत्तिस्तु कैव । ‘न चैतेन’स्यादिना भाष्येण व्यभिचाराऽभाव उच्यते । पूर्वस्माद्वैतव्युत्पाद-
नायाऽन्तरङ्गवतात्पर्यकतया योजयति—अकर्मकेति । पूर्वं क्रियाया इति । तदुद्देशेनैव
क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः । शक्तिप्रमाणेति । द्रव्यधर्मरूपाच्छक्त्यादेः सकाशात् क्रियासु काल-
योगः प्रवर्तते इत्यर्थः । तत्र शक्तेर्यथा,—वस्तुतादिकालयोगः पल्लवजन्मादेः । प्रमाणावका-
शाया,—दीर्घशकुल्यगदिवचर्णस्य दण्डादिकालयोगः । सङ्ख्यावशाद्यथा,—नाना द्रव्यकर्मक-
पाकस्य । सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् ।
अत एवाऽऽस्यते मास’ इति कर्मणि कः सिध्यति । अत्रैतत्सुऽस्याऽकर्मकपदसकर्मकपदे
कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यग्राहकाऽभावादिति तत्त्वम् । ‘न चैतत्कर्म’तिभाष्येण द्रव्यकर्मणो
व्यभिचार एव दर्शयते न स्वन्तरङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । वस्तुतां द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं मङ्गल्यन्तरे-
णाह—अथवेति । ‘न चैतेन’स्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो नेत्यर्थेन सकर्म-
काणामेतत्कर्मोऽभावादेवामपि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्भ्राम्येतत्तद्वृत्तमिति इत्यर्थः तस्याऽर्थस्य
पुनः कथनम् । एवं चाऽकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनेन अस्मादि-
कर्मसत्त्वेऽप्यकर्मकत्वमित्येतत्पक्षोऽर्थः । न त्वेतद्भाष्यवलेनाऽप्यन्ताविधिमानकर्मकाणामेवग्रहण-
ग्रहणमिति वक्तुं युक्तम् । ‘काकापवनो’रिति सूत्रे ‘कः कर्मणी’ति सूत्रस्याऽकर्मकपदविशेष-
पीडनस्यैव भाष्यस्य सत्त्वेन तत्राऽप्यन्ताविधिमानकर्मकावत्त्वेन ग्रहणाप्यपी पूर्वोक्त-
वस्तुता

तेनाऽकर्मकाणाम् । न चैतत्कर्म कचिदपि न भवति ॥५२॥

हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥

हृक्कोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हृक्कोर्वावचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन ॥ पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ॥ कथं चाऽत्राऽऽत्मनेपदम् ? एकरय 'गेरणौ' [१. ३. ६७] इति, अपरस्य 'णिचश्च' [१. ३. ७४] इति ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥

किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः ? किं चातः ? तन्तुवाये प्राप्नोति ।

प्र०- सूत्रं चेदं नियमार्थमिति 'आकङ्क्षार'सूत्र उक्तं तत एवाऽवधार्यम् ॥५२॥

हृक्कोर । उभयत्र विभाष्यमिति नवेति विभाषेत्यत्रोक्तम् । अभिवादि-
दृशोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते, दृशोर्बुद्धयर्थत्वाज्जित्यप्राप्ता पक्षे
निवर्त्यते ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता । किं यस्येति । तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्विशेषानुपादाना-
नाम्र प्रश्नः । तन्तुवाय इति । यद्यपि 'तन्तुवायो वयति भुङ्क्ते' इत्यादौ तन्तुवायस्य
कर्तृसंज्ञेऽप्येते तथापि विशेषविहितत्वात्परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेऽपि सा प्राप्नोति,

उ०-पूर्वीत्यादिभाषाऽसङ्ख्यापक्षेः । किं चाऽस्यन्ताऽविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति पक्षे
लुनातेर्मिर्भूतप्रवर्णाणिचि 'कावयति केशरं देवदत्त' इति 'गेरणा'विति सूत्रस्यैवद्वययोगे
केशरस्य कर्मत्वाऽभापत्तिरिति दिक् ॥५२॥

हृक्कोर । इत्यत्रोक्तमिति । 'वातिष्कृते'ति शेषः । भाष्ये—कथं चात्रात्मनेपदमिति ।
एतद्वार्तिकोदाहरणयोरित्यर्थः । अभिवादयतावणौ कर्मणो गौ कर्तृत्वाऽभावाद्वाच्यतावणौ
कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः । एकरयेति । आद्याऽन्यस्य दृशोरित्यर्थः । अगौ कर्तृ-
कर्मातिरिक्तकर्मोऽभावात् विवक्षित इति भाषः । अपरस्येति । आद्यास्याऽभिवादयतेरित्यर्थः ।
उक्तं भाष्यः ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता । भाष्ये—स्वं तन्त्रमिति । विततास्तन्त्रस्तन्त्रम् । किमर्थं बहुव्रीहि-
रिति प्रश्नत्वात्पर्यम् । विशेषविहितत्वावित्यभ्युपगमः, निरवकाशात्वाऽभावात् । अपादानादि-
संज्ञेति । 'तन्तुवायाद्गृह्णाती'त्यादौ । ग्राह्यादेर्नेति । 'तन्तुवाय' इत्यस्य भाष्यस्य
तन्त्रेवेत्यर्थ इति भाषः । वितन्त्यत इति । स च संज्ञिवेकविशिष्टस्तन्त्रसमूहः । स्वतन्त्र उच्यते
इति । यथाकथंचिद्वृत्त्युपकोऽर्थं प्रचामाये कथं इति भाषः । प्रचाम्ये वर्धमानस्यैव ग्रहणं कृत

नैष दोषः । अयं तन्त्रशब्दोऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा,—आस्तीर्णं तन्त्रम्, 'प्रोतं तन्त्र'मिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा,—स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते । स्वप्रधान इति गम्यते । तद्यथा प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्पुपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्पुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति† । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अस्वतन्त्रत्वात्' ।

प्र०—'ब्राह्मणोऽधीते' इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितान इति । वितन्त्यस्य इति वितानम् । स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स 'स्वतन्त्र' उच्यते । तत्र कारकाऽधिकाराक्रियासिद्धौ प्राधान्यस्वोपयोगात्तन्तुवायस्याऽपि तन्तुवायरूपतया तत्राऽनुपयोगात्प्रधानवाचिनः 'स्वतन्त्र'शब्दस्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्मचित्स्वातन्त्र्यं तथा 'कारक'सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारोऽगुणभावेनोच्यते सर्वोऽसौ 'स्वतन्त्र' इत्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् ।

हेतुमतीति । प्रयोज्य इत्यर्थः । यथा कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्याऽभावात्कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् 'पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति' कर्तृत्वतीया न प्राप्नोति । 'तत्प्रयोजक' इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नोपपद्यते ।

उ०—इत्यत आह—तत्रेति । क्रियासिद्धौ च स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवाऽन्वययोग्यत्वम् । तन्तुवायरूपतयेति । 'कारक' इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिन् तत्त्वेनाऽनुपयोग इत्यर्थः । बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । ननु किं प्राधान्यं कर्तुरित्यत आह—अनेकेति । सकलकारकप्रवर्तकत्वादिति भावः । जम्बेवं 'त्याही पचती' इत्यादि न स्वात्त आह—यस्य धातुनेति । अगुणभावेन—प्राधान्येन ।

स्वतन्त्र इति । स्वातन्त्र्येण विभक्तित इत्यर्थः । तच्चारोपितमचारोपितं वेद्यम्वत् । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतभावार्थव्यापाराप्रयो हि सः । तादृश एव च सकलकारकप्रवर्तकः । प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलव्यापारबोद्धव्यासदर्शनात्समभिव्याहारे इत्यन्तमित्यादि निरूपितं मञ्जुपायाम् । 'हेतुमति' चे'वत्र 'हेतुम'च्छब्देन प्रयोजकव्यापार उच्यते, न च तत्र संश्लेष्यतेऽत आह—प्रयोज्य इति । स एवाऽत्र हेतुमच्छब्दार्थमेव विभक्तित इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यमिति । 'ठव्भूत'मिति शेषः । दूषणान्तरमाह—तत्प्रयोजक इति ।

न वा स्वातन्त्र्यादितरथा अकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'स्वातन्त्र्यात्' । स्वतन्त्रोऽसौ भवति ।
'इतरथा अकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्' यो हि मन्यते—नाऽसौ स्वतन्त्रः,
अकुर्वत्यपि तस्य 'कारयती'त्येतत्स्यात् ।

नाऽकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

न चेदकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति, स्वतन्त्रोऽसौ भवति ।

शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं—'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति ।
साधीयो ज्ञापकं भवति । प्रेषिते च किलायं क्रियां चाऽक्रियां च दृष्ट्वाऽ-

प्र०— न चेति । प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना
स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सङ्गादादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं
न स्यान्नैवाऽसौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात्, तथा चाऽकुर्वत्यपि प्रयोज्ये
'प्रयोजकः कारयती'ति व्यपदिश्येत ।

शक्यं तावदिनि । उपसंख्यानवाचापि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छ-
तीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्त्तनात्कलोपसंख्यान-
मारभ्यते । तेन चेदभवश्याभ्युपगन्तव्यम्—'यः करोति स स्वतन्त्रो न त्वकुर्वन्मिति' ।
एवं चेत्प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात्प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्य-
मस्त्येव । तथा चोक्तं भाष्यकृता—'नेह कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्त्तते, सर्व इमे
स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते' (३. १. २६ वा० १४) इति । प्रेषिते चेति । कर्तुरधिकरणत्वेन

उ०—तत्र हि तत्पदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते । क्रियासिद्धाविति । स्वक्रियासिद्धा-
वित्यर्थः । अयं भावः—स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकारकूपस्वातन्त्र्यमस्त्वाऽस्त्येव परमर्थेऽपि । ननु
प्रेरणायाः क्रियाविचयत्वात्कथमकुर्वति 'कारयती'ति प्रयोगोऽत आह—यदीति । साधनान्तर-
विनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यम् । मूले 'आदि'पदार्थः क इति चिन्त्यम् ।
व्यपदिश्येतेति । तथाऽपि तस्मीपसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य हेतुत्वे निजा-
पत्तिः । एवं चोपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः । भाष्ये 'न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयती-
त्येतद्भवती'त्यन्तरं 'किं तु कुर्वत्येवे'ति शेषः । स्वतन्त्रोऽसाविति । असाधुपसंख्यानकथ-
कर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्यानोऽस्मिन्प्रसङ्गमारण्य वातिकेऽपि स्वतन्त्रपद-
मनुष्यम् । तस्मात्प्रादुर्गीकार्यकत्वमाश्रित्य कुर्वतः स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाऽकुर्वत
इति वाच्यमित्याह—शक्यं तावदिति । एवं न सूत्र एव गौणमुच्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थ-
माश्रित्य वास्तविकं न कार्यमिति भावः । तदाह—उपसंख्यानवादीति ।

तेन चेदमिति । उक्तप्रेरणावेत्वात्तवः । 'अकुर्वन्मिती'त्यन्तमभ्युपगमे कर्म ।
एवं चेदिति । प्रेरणोत्तरमप्यकरणं चेदित्यर्थः । स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति । जन्मया स्वार्थोऽ-
भावोऽपि कुर्वन्मित्यर्थः । एवं न लुप्तेनैव सिद्धे उपसंख्यानं व्यवधिमिति भावः । भाष्ये—
ज्ञापकम्—ननुज्ञापकम् । अयम्—उपसंख्यानवादी । प्रेषिते—उच्ये । क्रिया—क्रिया-

भ्यवस्यति 'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति । यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्व-
तन्त्रोऽसौ भवतीति ॥५४॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १ । ४ । ५५ ॥

प्रेषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्देतुसंगोऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रेषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्देतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः ['प्राप्नोति'] । स्वतन्त्र-

प्र०-विवक्षितत्वात्सप्रमी । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तददर्शने
त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थदर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः ॥५४॥

तत्प्रयोजको । प्रेष इति । ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं
तत्किमर्थं बोधते ? एवं मन्यते—प्रेषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वध्यापारे प्रवर्तनात्स्वा-
तन्त्र्यम् । प्रेषकाले तु स्वध्यापाराऽप्रवर्तनात्प्रवृत्तौ प्रेषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्य
च प्रयोजको न हेतुः स्यात् । तत्राऽत्र न शिञ्ज्यते । प्रेषग्रहमध्येषणनिवृत्त्यर्थमिति

४०-प्रचक्ष्यमनेन कारयतीति प्रयोगम्, अक्रियां—'तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाऽ-
भावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः । एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव तस्य
पारतन्त्र्यमिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन् स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुपयोग-
श्चेति परातन्त्रम् । एवमुपसंख्यानारम्भेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति
मुक्त्यस्वातन्त्र्यग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह—यदि चेति भाष्ये । अस्य 'इच्छायामसत्या'
मिति शेषः । तथाह—स्वार्थदर्शनादिति । एवं च यद्ययं परतन्त्रः स्यात्सर्वथा कुर्वादेव,
कदाचिन्न करोत्यपि, तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः । एवं च 'स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकथं
स्वातन्त्र्यमिति'तुक्तं, तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोक्तृत्वम् । तच्चारोपितमनारोपितं च
संज्ञोपयोगि । तच्चारोपितं स्यात्स्यादौ, अन्यं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तद्व्यापार एव
च चातुना प्राधान्येनोच्यते, सम्प्रक्षिप्तस्वभावात् । तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये—'संभवन्-
क्रियां च कुर्वन्ती स्थाली पचतीति यदोच्यते तथा तत्र स्वापारे पचिवर्तते, स्थालीस्ये च घर्त्तने
कथ्यमाने 'स्थाली स्वतन्त्र'ति । आरोपितस्वातन्त्र्यभवतीति तदर्थः । कर्तुरधिकरणत्वेनेत्यादि
चिन्त्यम् । नद्यत्र भाष्ये प्रेषितो दर्शनक्रियायामध्यवस्यतिक्रियायां वा कर्ता, 'अयमिदमस्य
कर्तृवपादानात् । 'क्रिया'मित्येतत्कर्मनिकृपितं त्वस्याधिकरणत्वं स्यात्स्या तद्वृत्तमित्यादिवत् ।
अन्यथा 'देवदत्ते पचतीत्यस्याप्यापत्तिः । कर्तृकर्मद्वारा क्रियाअवस्येवाऽधिकरणत्वाच्च ।
न च क्रियामित्येतदधिकृपितं कर्तृत्वं, तस्य सत्त्वभूतार्थप्रतिपादकत्वात् ॥५४॥

तत्प्रयोजको । शेषवृत्त्या समाप्तः । प्रवर्तनात्स्वातन्त्र्यमिति स्व—'अस्तु नामे'ति
शेषः । समाप्तिवो—विवक्षितः । ननु 'न वा सामान्ये'त्यादेर्हेतुमति चे'त्यत्र वक्ष्यमाण-
तयाऽपरमुक्तमित्यसङ्गतमत आह—वक्ष्यमाणास्यापीति । अर्थश्चि 'न वा सामान्ये'ति

प्राग्भीश्वराभिपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ?

रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्

‘रीश्वरा’दित्युच्यते, वीश्वरान्मा भूत् - ‘शक्तिणमुत्कमुलावीश्वरेतोमुत्क सुनौ’ [३. ४. १२; १३] इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति—‘अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहण’मिति* यदयं ‘कृन्मेजन्तः’
[१. १. ३६] इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य चाऽव्ययसंज्ञां शास्ति ।

कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

परोऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति† । तदर्थमेतस्यात् ॥ यत्तद्व्ययी-
भावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति‡ तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य
ग्रहण’मिति ।

समासेष्वव्ययीभावः

‘समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात्—‘अव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसंज्ञो भवति

प्र०— प्राग्भीश्वराभिपाताः । किमर्थमिति । ‘प्राग्भीश्वरा’दित्येव क्लिप्ततां प्रत्यासत्त्वा‘ऽ-
धिरीश्वर’इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रभः । वीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरा-
त्प्राप्तस्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्यैव-
मुक्तम् । यद्वयमिति । सेकसेनप्रभृतीनां णमुत्कमुलोश्च निपातत्वादेवाऽव्ययसंज्ञायां
सिद्धायां ‘कृन्मेजन्त’ इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्व्याप्तिर्बाध्यत इत्यर्थः । परोऽपीति ।
‘कृत्यार्थे तवैके’नित्यादिरेजन्तः, खमुवादिश्च मान्तोऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्ते-
र्बाधस्य । यत्तर्हीनि । व्याप्तावाप्रीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञा
सिद्धैवेति किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यतं । समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये

उ०— प्राग्भीश्वरा । ‘अधिरीश्वर’ इति ध्रुवस्थे ‘ईश्वर’ इति पदे प्रकृतिभ्रामरश्च पुरातनरेकेण
सहाऽनुकरणं ‘रीश्वरा’दिति । नञ्कर्म्यस्यापीश्वरशब्दस्याऽवचित्वं स्वादत् आह—प्रत्यासत्त्येति ।
ननु प्रथमोपस्थितत्वाद्दृष्ट्यैव ग्रहणं स्यादत् आह—व्याप्तीति । वीश्वरादिति । तत्रापीश्वर-
शब्दोऽस्तीति भावः । वीश्वरशब्दस्य कल्प्यभ्रवणादाह—यदेति । ननु नियमाज्ज्ञेयत्वा ज्ञापकत्वे
युक्तमेत आह—तुल्येति । म्यायवाचकत्वेने बहुषु साक्षात्वाचः कल्प्यः । नियमे तु सजातीय-
विषय एवेति काचर्व नियमे इति भावः । ‘समासे एतज्ज्ञापक’मिति भाव्ये ज्ञापकशब्दो
नियमपर इति बोध्यम् ।

* अधिरीश्वरे १. ४. १० † कृत्यार्थे तवैकेत्येतत्त्वः; कर्मण्यप्यप्ये कृन्ः समुच्च १. ४. १४; २५.

‡ व्यङ्गीचात्र १. १. ४१. १. ‘समासे एतज्ज्ञापक’मिति भागेऽसम्बन्धतः-पाठः ।

नाऽन्य' इति ॥ एवं तर्हि लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा,—लोके 'आ वना-
न्तादोदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजे'दिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा'
ततोऽनुव्रजति ।

लौकिकं चाऽतिवर्तते ॥

द्वितीयं च तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं वा अनुव्रजन्ति ॥ तस्माद्रेफाधिक
ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः ।

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?

प्र०—नियमार्थमेतत्स्यान्न तु व्याप्त्यग्रहणत्वापनार्थमेतदित्यर्थः । एवं तर्हीति । लोके प्रत्या-
सत्तिराश्रीयते, यथा 'कपिञ्जलानालभेते'ति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शास्त्रे च
लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं
न्यायं लोक एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद्द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तन्ते ।
'कपिञ्जला'नित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावा'न हि स्वात्सर्वा भूतानी'ति चतुर्था-
दिषु निषेधावतारान्त्रय एवाऽऽलभ्यन्ते । इह तु विरोधकाऽभावाद्द्वयान्नित्यायाभयः
स्यात् । 'न लोकाव्यये'त्यव्ययत्वालोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्यय-
संज्ञाया एवाऽभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चिकीर्ष्वर्थमित्यादौ 'निपात
एका'जिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

अथेति । प्रागग्रहणद्वारेणाऽवधिनिर्वेशश्चोद्यते । 'निपाता' इत्येवाऽस्तु, यथा

उ०— ननु लोकन्यायस्य शास्त्रे कथमाश्रयणमत आह—शास्त्रे चेति । कथानुरोधात्प्रत्या-
सत्तिरेवाश्रयिष्यते इति भावः । भाष्ये 'प्रियं प्रोथ'मिति कश्चित्पाठः । तत्र प्रोथोऽश्वगः ।
'प्रोथोऽस्त्री इयचोण्यायां ना कट्यामश्वगे त्रिषु' । 'प्रोथोश्वगेऽश्वचोण्यायां कटिस्त्रीगर्भ-
थोरपी'ति मेदिनीविश्रोक्तेः । यत्तु हरदत्तेन—'प्रोथं पयोसमित्यर्थकं क्रियाविशेषणं, 'प्रोथ
पयोस'मिति ज्ञातोः पयोस'क्रियुक्तम् । तदुक्तकोशाऽनुकेतस्य ज्ञातोरभावाच्च प्रकृतेऽर्था-
सङ्गते'गूढपूयप्रोथा'इत्युणादिसूत्रेण'य'प्रत्ययान्ततया साधनाश्रयोपेक्षम् । प्रथमातिक्रमे
इति । सकलकपिञ्जलकम्भाऽश्वभवात्केचुचिदाकव्ययेषु त्रयो वाऽथ चतुरादय इति सम्भेद
इति भावः । व्याप्तिन्यायाश्रये वाचकमाह—निषेधावतारादिति । बहुषु 'न हि स्वा'दिति
निषेधावाचकपनामिषा 'प्रथमातिक्रम'न्यायस्यैव तन्नाङ्गीकार इति भावः । 'पर्वप्रिकृताना-
रण्यानुत्पन्नसी'त्युक्तेऽस्मात्सकल्यभावाद्यैः पुकिरिति बोध्यम् । ननु 'न लोके'तिसूत्रे
लोकादिग्रहणमिह व्याप्तिन्यायवाचकं क्वादत आह—न लोकेति । एवं वाऽथ रेफोच्चारणमेव
ज्ञापकमत्र शास्त्रे प्रथमातिक्रमन्यायान्नाश्रयणत्वेति बोध्यम् । अत एव 'मिमांसा त्रयाणा'मित्यादौ
'त्रयाणां'ग्रहणं परितार्थम् । ननु प्रागग्रहणाऽभावे परसम्बोऽप्यप्याह्रियेत्येतत् आह—प्रागग्रह-

प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञा बाधेरन् । ता मा बाधितेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावताऽनवकाशा इताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ? क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपात-संज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति ॥५६॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अयं सत्त्वशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः—तद्यथा,—‘सत्त्वमयं ब्राह्मणः’,

प्र०—‘प्रत्यय’ इत्यादिरधिकारो विनाऽप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथाऽयमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः । निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्यक्रियायोगे विकल्पित-गतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रभृतिषु च गतिसंज्ञाऽभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्बाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाणे इति । ‘रीश्वरा’दिति पञ्चम्या प्राक्शब्दा-भ्याहारे लक्ष्य पुनःश्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । ‘चादयोऽसत्त्वे’ इत्यादीनामसंबद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव बाधौ प्राक्शब्दा-बुद्ध्यन्ते । तेनाऽयमर्थः—‘प्रामीश्वराणे व्यवस्थितास्ते प्राक्निपातसंज्ञा भवन्ती’ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशसिद्धिः । केवले तु ‘निपाता’ इत्यधिकारे किञ्चनान्ये सत्यामपि प्रतियोग्यमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यान्न तु समावेशः । अवयवसंज्ञा इति । विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादि-संज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥५६॥

चादयोऽसत्त्वे । अयमिति । अर्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषाव-

उ०—एतादृशेति । नन्विदमपि निरवकाशेत्यत आह—चादिव्यति । चादिषु सावकाशा, अक्रियमाणे प्रादिषु सावकाशेयादिकमेणाश्रयः । बाध्येतेति । तत्तद्विशेषसंज्ञाविषये अस्या बहुवचनस्थितिरिव स्यादिति भावः । आभ्ये—अथ क्रियमाणेऽपीति । ‘प्रागीश्वरा’दिषुक्तावपि विशेषसंज्ञाविषय एवोपस्थितिः स्यादित्यर्थः ।

समाधत्ते—क्रियमाणे हीति । अवधिनिर्देशसामर्थ्यात्प्रतिपक्षमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समाधत्ते इति भावः । नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह—रीश्वरादिति । असंबद्धत्वेति । विवेकाऽनिर्देशादिति भावः । निपाताः सन्त इति । प्राग्ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तेन गत्यादिसंज्ञायां निमित्तमेव निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः । विशिष्टावचीति । रीश्वरकृपाऽवधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः । अवयवसंज्ञा इति । बह्विधस्य इति भावः ॥५६॥
चादयोऽसत्त्वे । सीदम्यस्मिभिति । विशेषणत्वेनाऽवतिष्ठन्तेऽस्मिन्नित्यर्थः । सदे-

‘सत्त्ववियं ब्राह्मणी’ति । अस्ति क्रियापदार्थकः—सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् ? द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् ? एवं च कृत्वा विविधं सिद्धो भवति, प्रतिषेधश्च ।

किं पुनरयं पर्युदासो—यदन्यत्सत्त्ववचनादिति, आहोस्वित्सत्त्वस्याऽयं प्रतिषेधः—‘सत्त्ववचने नेति’ ? किं चातः ? यदि पर्युदासो ‘विप्र’ इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियादव्यवचनोऽयं संघातः, द्रव्यादन्यश्च विधिनाऽऽश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—नातो प्रमाणाऽनुपलम्भात्प्रभः । तत्र सीदन्त्यस्मिन्नातिगुणक्रिया इति सर्वं द्रव्यमुच्यते । यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते । एवं च कृत्वेति । यदि सत्त्वशब्देन सत्त्वोच्यते तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । न हि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोक्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । ‘पशुर्वै पुरुष’ इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां ‘चः पठितो’ हिर्गस्मादर्थ इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयाताम् । द्रव्यमहस्ये तु वि ते । द्रव्यशब्देन चाऽत्र सिद्धरूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम्—

‘वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः’ ॥ इति ।

किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रभः । विप्र इति । विप्रासीति विप्रः । ‘आवस्रोपसर्गे’ इति कप्रत्ययान्तः । क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलाद्द्रव्यात्क्रियाद्रव्यसमुदायस्याऽन्यत्वाद् द्रव्यान्यस्मिन्नर्थे वचते । प्रादिभिरिति । निपातत्वेनाऽभिसर्गः । सामान्यमिति । सारूप्यम् । तदन्तविधिनेति । ननु विशेष्याऽसम्भिवानात्कथं तदन्त-

उ०—रौणादिकत्वः । साध्यमानेति । वस्तुतः साध्यमानाऽवस्थः क्रियारूपापन्नो योऽर्थः सत्ताकपः स सत्त्वपदेनोच्यत इत्यर्थः । ‘चाद्यनुकरणार्थानां’मिति पाठे चादीनामनुकरणं स्वकप-बोधनमर्थः प्रबोधनं येषां तेषामित्यर्थः । इत्यादावपीति । ‘निपातसंज्ञा’ स्यादित्यनुपपद्यते । विधिनिषेधाविति । अत्र ‘इति हेतो’रित्यादिः । यथाभिमतविषयमिति । अनुकार्ये निपातत्वं चाद्यनुकरणे, नापि गवादिपरपक्षादित्यादीति भावः । सिद्धरूपमिति । सर्वं च क्लृप्तसंख्याकारकान्वयित्वेन, सर्वनामपराभरणयोग्यत्वेन वा । तथाह—वस्तूपेति । क्लृप्तान्तरमाह—भेद्यत्वेनेति । क्लृप्तसंख्याविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । उभययेति । द्रव्यमिदोऽर्थे वर्तमानाच्चाह इति पर्युदासोऽर्थः । सर्वे वर्तमानां चादिस्वरूपं च निपातसंज्ञमिति प्रसव्यप्रतिषेधोऽर्थः । चादित्वपादात्कथं प्राप्तिरित्यतो भाव्ये—अस्ति च प्रादिभिरिति । निपातत्वेनेति । एवं चोत्तरसूत्रविषयेऽर्थो दोष इत्यर्थः । तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरित्यतो भाव्ये—तदन्तविधिनेति । निपातस्य

अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तस्यास्तु ॥५७॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८-५९ ॥

प्रादय इति योगविभागः ॥ १ ॥

‘प्रादय’ इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत ‘उपसर्गाः क्रियायोग’ इति ॥ किमर्थो योगविभागः ?

निपातसंज्ञाऽर्थः ॥ २ ॥

निपातसंज्ञा यथा स्यात् ।

एकयोगे हि निपातसंज्ञाऽभावः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् ।

प्र०-विधिः ? एवं तद्धेतुमर्थः—‘निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा, सा चाव्ययसंज्ञा’ । तस्यां चास्ति तदन्तविधिः—‘प्रयोजनं सर्वनामव्ययसंज्ञाया’मिति । तत्र विप्रशब्दं प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा ‘परमोच्चै’रिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवति, एवं निपातान्त-स्यापि स्यात् । ततो लुक्प्रसज्येत । ‘विप्रकम्बल’ इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदप्रकृति-स्वरः स्यात् ॥५०॥

प्रादयः । यदा प्रागेव ‘प्रादयः’ इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु ‘प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे’ इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोद्यते ॥ एकयोगे हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात्, क्रियायोग एव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचायेः प्राचाये इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति-स्वरो न स्यात् । यस्मिन्नेवेति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ‘सुः पूजाया’मित्यादिभिर्योगैः

उ०-संज्ञेति । सकलनिपातमुद्दिश्यैकवाक्यविहिता संज्ञेत्यर्थः । प्रगृह्यसंज्ञा तु न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह—सा चाऽव्ययेति । तस्यां चास्तीति । ‘प्रयोजन’मित्यादेर्गमकाच्छब्द-कर्मविशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः । अत्रेह बोध्यम्—एवं हि पञ्चशब्दस्य जाति-विशिष्टद्रव्यवाचिनोऽप्यसत्त्वभूतार्थत्वादसत्त्वं इत्यस्य व्यावर्थाऽप्रसिद्धिः । तस्मात्किं पुन-रित्यादिभाष्यमेकदेशिनोक्तंकिरित्याहुः ॥५७॥

प्रादय उपसर्गाः । ननु विभक्त्यैव पाठात्कर्तव्य इत्यनुपपन्नमत आह—यदेति । प्रागेवेति । सूत्रकृता सूत्रप्रणयनकाले एवेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्यस्य कर्तव्यपदस्यारम्भ-भङ्गः । ननु ‘निपाता’ इत्यस्याऽधिकारादेकयोगेऽपि निपातत्वं सि मत् आह—अक्रियेति । तदाह भाष्ये—यस्मिन्नेव विशेष इति । क्रियायोगकाले इत्यर्थः । ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा गतय इतिवत् ‘प्रादयः कर्मप्रवचनीया’ इति वचनाभावादाह—सुः पूजायामिति ।

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुत्तो मरुतः । 'अच उपसर्गात्' [७. ४. ४७] इति तत्त्वं यथा स्यात् ।

अच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अद्वा† ॥ ५८-५९ ॥

प्र०-प्रादीनां विहिता ।

मरुत्त इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्वेन हि नित्यं भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चाऽस्येष्ट्यते, न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां 'निपाता आद्यु-
दात्ता' इत्याद्युदात्तत्वं 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात्, अन्योदात्तश्च मरुच्छब्द इष्ट्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत् एवोपसर्गसंज्ञेष्ट्यते । अनभिधानाद्वि-
किरक् च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चाऽनजन्तत्वेऽपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुत्तयतीति त्वर्गव्यवायेऽपि तत्त्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणाऽपि मरुतशब्दो व्युत्पादयिष्यते—'तत्पूर्वमरुद्वा'मिति ।

अच्छब्दस्येति । तेन भिदादिषु अद्वाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥ ५८-५९ ॥

उ०-न'म्वच उपसर्गा'दित्यत्र 'त' इति द्वितकारकारकनिर्देशात्सर्वादेशस्तत्त्वमनन्तत्वेऽपि संज्ञा-
विधानसामर्थ्याद्भवति । तच्च नित्यमिति 'मरुत्त' इत्ययुक्तमत आह—प्रक्रियायामिति ।
मन्वलौकिकप्रक्रियावाच्यं मरुत्—दा त इति द्वौयतुमुचितं न तु दत्त इतीति चेदब्राह्मः—
मरुत्तिर्दत्त इत्यर्थकस्तुविभक्तिकमरुच्छब्देन अतो 'मरुत'शब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं, तथैव
भगवतोक्तमिति । इष्ट्यत इति । 'तृतीया कर्मणी'तिपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । मृगोक्ति-
प्रत्ययान्तात्वाद्गोदात्तः सः । एवं च मरुत्तपदं मध्योदात्तमिति भावः । अव्ययसंज्ञा च
स्यादिति । तथा च मरुत्तिर्दत्त इति मत्सर्वार्थप्रकरणस्यभाष्यप्रयोगे विभक्तिअकणं न स्यादिति
भावः । मन्वलोपसर्गत्वे 'उपसर्गे घोः किः' 'जातलोपसर्गे' इति अङ्गी क्तातामित्यत आह—
अनभिधानादिति । अनेन न्यायेन—संज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण । तस्मात्तत्त्व एवेति । अत
एवोपसर्गाच्चाऽभिवर्त'मित्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेवं तत्त्वविधावेव मरुत उपसंख्यानेन सिद्धे
संज्ञाविधाद्युपसंख्यानं व्यर्थं स्यादिति चिन्तयम् । केचित्सोपसंख्यानेन निपातत्वमिष्यते एव ।
तेनाद्युदात्त एव मरुत्तशब्दः । निपातसंज्ञाऽपि तत्त्वविषये एवेति मरुत्तिर्दत्त इति पाठ्यमिद-
भाष्यप्रयोगस्य नात्रुपपत्तिः । १पञ्चमेऽपि तत्पूर्वमरुद्वायामिति निर्देश पाठ इत्याहुः । कैवट-
स्वारत्वेन तु स पठित इति बोध्यम् । व्युत्पादयिष्यत इति । 'मत्सर्वार्थप्रकरणे' इति
शेषः ॥ ५८-५९ ॥

गतिश्च ॥ १।४।६० ॥

कारिकाशब्दस्य ॥ १ ॥

कारिकाशब्दयोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य* ।

पुनश्चनसौ छन्दसि ॥ २ ॥

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवतीति वक्तव्यम् । पुनरुत्स्यूतां वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो† रथः 'उंशिग्वुत्तश्चनोदितः†† ।

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥३॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं चक्षुषत्वणत्वे ॥ ४ ॥

घञ्—प्रवृद्धो भावः प्रभावः । 'अनुपसर्गे' इति प्रतिषेधो मा भूत्‡‡ ।

षत्वम्—विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । 'उपसर्गा'दिति षत्वं मा भूत्× । णत्वम्—प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः । 'उपसर्गा'दिति णत्वं मा भूत्+ ।

प्र०— गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया, मर्यादा—स्थितिरित्यर्थः । यज्ञ इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य प्रहरणं न भवति, क्रियायोगप्रत्ययेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात्क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् ।

पुनश्चनसाधयति । ततश्च 'पुनराधेय'मित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरैण 'यसोऽ- नाव' इति 'धे'शब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात्समासः । स्वरस्तु प्रवृद्धा- धेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनोदित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य 'गतिरनन्तर' इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपा-

४०— गतिश्च । कारिकेति । नावे ण्युल् । एकोकादौ तु कारिके । ऋकवाचीति । दासी- वापिनोऽप्युपलक्षणम् । क्रियायोगेति । क्रियाकृते युज्यमाने वर्तमानादित्यर्थः ।

पुनःशब्दस्य गतित्वे स्वयं कळं दर्शयति—ततश्चेति । एतेन 'पुनरुत्स्यूत'मिति धाम्नी-

* कुगतिप्रभावः १. १. १०; तमासेऽनन्तपूर्वे कपो ल्यप् ७. १. ३७

† कुगतिप्रभावः १. १. १६. ‡ गतिगती ८. १. ७०. १-चक्षु ४. ११. १.

†† गतिरनन्तरः १. १. ४९. ‡‡ जिगीजुकोऽनुपसर्गे १. १. २४.

× उपसर्गादुनोति ...तत्त्वत्वाच्च ६. १. ६५, + उपसर्गादुनोति गोविदाश्च ६. ७. १४.

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणार्थक्यम् ॥ ५ ॥

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमर्थकम्—‘उपसर्गादति धातौ’ [६. १. २१]
इति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्—‘प्रथमं वनमि’ति । क्रिय-
माये चाऽपि धातुग्रहणे ‘प्रच्छेदक’इत्यत्र प्राप्नोति । ‘वक्तव्यायुक्तास्तं प्रती’ति
वचनात्त भवति ।

‘वृद्धिनिस्मावाऽधीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति ॥ वृद्धिभिः—
यबुद्धौ निवत्तो यासि वत्सत् । वृद्धिभिः ॥ नस्माव—प्रणसं मुखम् । उच्चसं
मुखम् । नस्माव ॥ अवीत्व—प्रेपम् परेपम् । अवीत्व ॥ स्वाङ्गादिस्वर—
प्रस्फिक् प्रोदः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ एत्व—प्र यः स्रूः, प्र य आचार्यः, प्र

प्र०—दानादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथवा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्यु-
त्पादनार्थम् ।

वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गोऽयं धातोरपेपात् । प्रच्छेदक इति । प्रगता प्रच्छेदा
अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलानिबृत्तिः प्रयोजनं वक्ष्यते । उद्धृत

उ०—दाहणे सुपुत्रेति सन्त्यसेनैव सिद्धे पुनःसाधनस्य गतिसंज्ञा इत्यर्थेऽप्युक्तम् । लङ्प्रत्ययस्य
इति—स्वरस्तिविति । ‘सह सुपे’तिसूत्रे भाष्ये लङ्प्रत्ययस्य अस्मिन्मात्रेण ‘गतिर्नान्विति
निघात’ इत्युक्तम् ।

शाकलानिबृत्तिः प्रयोजनमिति । शाकलम्—‘कल्पक’ इति । योषविभागेन
पुनर्विधानद्वारेण भावः । ‘उपसर्गादति धातौ’ इति वृत्तिः । ‘अम् वासिकाया’ इति
वर्तमाने ‘वपसर्गादति’त्यस्येवावी । ‘इपन्तवपसर्गेऽप्योऽप इत्’ ‘उपसर्गात्तान् अम्पसर्ग-
स्तुत्तरपश्चात्तत्पक्षः स्वरः । ‘उपसर्गादति’मिति गत्यम् । ननु धात्वर्थे कर्तेर्विज्ञायाहस्येव
क्रियायोगोऽत आह—क्रियाशब्दस्येति । धात्वर्थे वर्तमानात् स्वार्थे स इति भावः । प्रत्ययार्थ-
त्वेऽपि लङ्प्रत्ययात् तस्य क्रियात्वात्प्रभाव इत्यन्ये । उद्धृत इत्यादेरुद्धृताभिगतामित्यर्थः । प्रेप-

१—‘वृद्धिनिस्मावाऽधीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषः’ इति वार्तिकमिह कोटिरपठयति ।

* उपसर्गादति धात्वर्थे ५. १. ११६. † क० ३०. १४२. ४.

‡ उपसर्गात् ५. १. ११७. †† क० ३०. १४३. ५. ‡‡ उपसर्गात् स्वार्थे वृत्तमिति ५. २. १००.

× उपसर्गादतिस्वरः ८. ४. १८.

यो राजा, प्र यो वृत्रहा ॥ 'उपसर्गा'दित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति ।
बद्धिधिनस्भावाधीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यत्सिद्धम् ॥६॥

अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्भविष्यन्ति ।

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वषणत्वेषु ॥ ७ ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वषणत्वेषु वक्तव्यः ॥ नुम्बधि—सुलभम्
दुर्लभम् । 'उपसर्गा'दिति नुम् मा भूदिति+ । 'न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्'
[७. १. ६८] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत
एतन्न्यास एव ॥ तत्त्व—सुदत्तम् । 'अच उपसर्गात्' [७. ४. ४७] इति
तत्त्वं मा भूदिति ॥ षत्व—सुसिक्तं षट्शतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन 'उपसर्गा'-
दिति षत्त्वं मा भूदिति* । 'सुः पूजायाम्' [१. ४. ६४] इत्येन्न
वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ शत्व—
दुर्नयम् दुर्नीतमिति । 'उपसर्गा'दिति शत्त्वं मा भूदिति ॥६०॥

प्र०—इति । क्रियाशब्दस्याऽप्रयोगादुपसर्गत्वाऽभावः । अनवकाशा इति । येषां हि
क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा तं संप्रत्युपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्ते इत्यर्थः । क्रियत
इति । केवलाभ्यामिति विशेषणाऽभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनाऽतिसुलभमभित्यते-
रुपसर्गत्वे नुम्भवत्येव । क्रियत इति । पूजायामिति विशेषणोपशानार्थम् । तेन 'सुसिक्तं
किं तवात्रे'त्यादौ षत्त्वं भवत्येव ॥६०॥

उ०—मित्यादेः प्रगता आपो यस्मिन्नित्यादिरर्थः 'प्र ज' इत्यादेः प्रकृतानामस्माकमित्यर्थः ।
इत्यर्थे इति । तत्र सर्वत्रोपसर्गग्रहणं प्राधुपकक्षणमिति भावः । ननु लघुना गुरोः प्रत्याख्यानं
'क्रियते एवे'त्यसङ्गतमत आह—केवलाभ्यामिति । अवश्यमिति । वार्तिककृताऽपीति भावः ।
इत्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति । सोऽरुपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निषेधाऽभावादित्याक्षयः ।
इत्यतेरुपसर्गत्वे इति पाठेऽस्ते परस्म सोऽरुपसर्गत्वे इत्यर्थः । 'इत्यतेः परस्म सोऽरुपसर्गत्वे'
इति पाठस्तु युक्त एव । 'सुः पूजाया'मित्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् । भाष्ये—शत्त्वं
मा भूदिति । न च दुस्समादाय अत्वं दुर्नयं, कृतरोर्दुसोऽप्यत्रानुकरणेन तस्यापि निषेधात् ॥६०॥

+ उपसर्गात् खल्वभोः ७. १. ६७.

* वसर्गात् सुबोधिस्तुवतिस्तुवित्स्तौतिस्तौ मतिस्थासेनयसेवसिक्कसत्त्वस्याम् ८. ३. ४५.

† उपसर्गादसमासेऽपि भोपदेष्टव्य ८. ४. १४.

ऊर्णादिक्लिष्टाचरच ॥ १ । ४ । ६१ ॥

कृन्वस्तिथोग इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्—ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत्—ऊरी पक्त्वा ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते* । न चाऽन्यथा क्रियोर्णादिक्लिष्टाचां योगोऽस्ति ॥ ६१ ॥

अनुकरणं चाऽनितिपरम् ॥ १ । ४ । ६२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—इतेः परमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, आहो-स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति ॥ किं चातः ? यदि विज्ञायते—इतेः परमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, 'खाडिति कृत्वा निरष्टीव'दित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते—इतिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, 'श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्टीव'दित्यत्र प्राप्नोति ।

अस्तु ताव'दितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इति परमनितिपर'मिति । ननु चोक्तं—'श्रौषड्वौषडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोती'ति । नैष दोषः ।

प्र०— ऊर्णादि । ऊरी पक्त्विति । प्रयोगोऽप्यलोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् । न चान्यथेति । क्लिष्टाचौ तावत्कृन्वस्तिथोग एव विहितौ ऊर्णाद्वोऽपि कृन्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नाऽन्यत्र ॥ ६१ ॥

अनुक्तं । कथमिति । द्वयोरपि समासयोः संभवाहोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । गतिसंज्ञायां समासः स्यात्, धातोश्चाऽनन्तरं प्रयोग इति रूपमेतन्न सिद्धयेत् । 'इति खाट्कृत्ये'त्यत्र च निषेधप्रसङ्गः । श्रौषड्वौषडिति । श्रौषड्वद्व इति-परो न भवति औषटा व्यवधानादिति गतिसंज्ञाऽप्रसङ्गः । ननु व्यवहितेऽपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्वम् । नैष दोषः । अव्यवधान एवाऽस्य मुख्या वृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्य समीक्षयाऽव्यवधानमेवाभित्य प्रयुज्यते । इह तु औषटो व्यवधायकस्यो-च्चारणावयुक्तमनपेक्षम् । 'खाट्कृत्येति निरष्टीव'दित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेध-

प्र०— ऊर्णादि । क्लिष्टाचोः केवळयोः प्रत्यययोः क्रियायोगोऽसंभवात्सामर्थ्येन संज्ञाविधा-रपि तदन्तविधिः । कृन्वमाणरीत्याऽव प्रयोगस्तैवाऽभावादाह—प्रयोगेति । ॥ ६१ ॥

अनुकरणं । इतेः परमिति । 'सुप्सुप्ते'ति षोडशविधासमासः । धातोश्चाऽनन्तरमिति । कृन्वस्तिथोग इति वक्तव्यम् । इति खाट्कृत्येति । इति हेतोः खाट्कृत्य यत् इत्यर्थः । मन्वितेः परत्वसंज्ञेन कथमत्र प्राप्नोति नाह—श्रौषडिति । एवं गतिसमासस्य निश्चयत्वादेवं प्रयोगो न स्थितिः भावः । 'तस्मि'न्निमित्ते विविद्धप्रमाणवद्विहितसाधारण एवाऽप्यमित्यतो दृष्टान्तरमाह—खाट्कृत्येति । इति—हेतोः खाट्कृत्य निरष्टीवदित्यर्थः । वस्तुत इतेः परमिति विग्रहत्वादेव उक्तोऽङ्गविकल'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थित्याऽव्यवहितपरत्वबोधाद्-

* अथ कृन्वस्तिथोगः क्रियायोगे १. ४. ५८-५९.

इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह 'ते प्राग्धातोः' [१. ४. ८०] इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति—'उपोद्धरती'ति ? गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाऽऽकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् ? 'अनिष्ट-शब्द'नित्यार्थः । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं 'विचारयिष्यते—'प्राग्धातु-वचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति* । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदाऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥६२॥

आदराऽनादरयोः सदसती ॥ १ । ४ । ६३ ॥

इदमतिबहु क्रियते—आदरे अनादरे सत् असदिति । 'आदरे स'दित्येव प्र०—प्रसङ्गात् । इदं तावदिति । यो व्यवस्थाश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् ।

किमर्थमिति । 'अनितिपर'मित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रभः । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिति । 'स्वाडिति कृत्वे'ति प्रयोक्तव्ये 'इति स्वाट्कृत्वे'तिप्रयोगः स्यात् । प्रयोगनियमे चाऽयं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः—गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति । ततो व्यवहितस्य प्रयोगाऽप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन 'स्वाडिति कृत्वे'त्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥६४॥

आदरा । कथमसत्कृत्येति । यदि न सत्कृत्याऽसत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते, उ०—कृतावपि तदन्तर्भावेणैकार्थ्यभाव इति भाष्याशयः । 'अयं'पदार्थं दर्शयति—य इति । तस्याश्चेति । गतिशब्देन तत्संज्ञकाऽनेकव्यक्तेर्ग्रहणं, कृत्वाऽनुसारादित्याशयः । गतिसंज्ञार्थं कृत्वाभावश्चकमिति प्रभानुपपत्तिरत आह—अनितिपरमित्येतदिति । संज्ञेति । प्राग्प्रत्युक्तं एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥६५॥

आदराना । आदरः—^१प्रत्युधानादिषिष्यस्वरारब्धः । अनादरः—परिभवः, औदासीन्यं च, तत्प्रावृत्त्यवरोधनादिविषयवेक्षा । कार्यार्थत्वादिति । तेनाऽसत्कृत्येन सम्प्रसादि-

१—'विचारयिष्याते' पा० । २—'ते प्राग्धातुवचने' पा० ।

* प्राग्धातुवचने प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणपरत्वेति करणप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थं १. ४. ८० वा० १.

२—लौकिक वैदिक वापि तथाप्यारम्भमेव च । आवर्तित यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवाद्यते ॥

शब्दासने अर्थाचरिते भवता न समावेशे । शब्दासनस्यैवैतं प्रत्युत्पाद्याभिवाद्यते ॥

(इति श्रुतिः शिष्टाचारः । अ० १, ११७; ११९)

सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ? तदन्तविधिना भविष्यति । केनेदानीमनादरे भविष्यति ? नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः—न आदरेऽनादर इति ।

नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादर-ग्रहणे पुनः कियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते—‘अविद्यमानादरेऽनादर’ इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्, असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥६३॥

प्र०—तदा सतिशिष्टत्वात्कुटुम्बरपदप्रकृतित्त्वरं बाधित्वाऽन्यथपूर्वपदप्रकृतित्त्वरं बाधित्वाऽन्यथाऽनुदात्तत्वं स्यात् । अथ न सदसदिति समासः क्रियते, तदा सच्छब्दस्य गतिसंज्ञा विधीयमानाऽ-सच्छब्दस्य न स्यादिति भावः । तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रकृतं विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषणान्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ ‘सु’बिति प्रकृतं, ‘गतिरनन्तर’ इत्यत्र पूर्वपदं, ‘गतिर्गता’वित्यत्र पद-स्येति । अन्यथसंज्ञायांमस्त्येव तदन्तविधिः । न आदर इति । अनेनाऽसच्छब्दस्याऽ-नादरार्थवृत्तित्वं दर्शयति । तत्राऽनादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथाऽपि सिध्य-तीत्येवपरमेतत् ।

आदरप्रसङ्ग इति । ‘गुरुमसत्कृत्ये’त्यादौ तु स्यात्, ‘पाखण्डिनमसत्कृत्ये’-त्येवमादौ तु न स्यात् । तथा हि—अत्राक्षरण इति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोष्टादिः । बहुव्रीहिरिति । स चाऽत्यन्ताऽभावे प्रसक्ताऽभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्ध्यति । असतस्त्विति । ‘आदरानादरयोः स’दित्येव वक्तव्यम् । तत्राऽनादरे सच्छब्दस्य प्रवृत्त्यसंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा‘गो’पपदं सेविते’त्यत्राऽसेविते गोष्पदशब्दस्य प्रवृत्त्यभावात्सामर्थ्यादगोष्पद-शब्दाऽर्थमसेवितग्रहणम् ॥२॥

उ०—सिद्धिः । गतिसंज्ञा तु सच्छब्दस्यैवेति भावः । सुबिति प्रकृतमिति । ‘समर्थ’ इति प्रकृत-मित्यपि बोध्यम् । ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्याऽसत्त्वे कथमत्र तत्प्रती-तिरित्याह भाष्ये—केनेदानीमिति । नञ्वनादर इत्यस्याऽसत्त्वे कथं नञाऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यतेऽत आह—अनेनेति । आदरप्रतिषेधमित्यस्य—सदर्थान्तरप्रतिषेधमित्यर्थः । त्यादौ तु स्यादिति । नञ्समासे सदसत्स्यैव प्रतीतेर्गुणाद्विषये एव प्रयोगः स्यात् । पाखण्ड्यादि-विषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः । प्रसक्ताऽभावे चेति पाठः । नञ्वनादरग्रहणेऽसदग्रहण-मपि कार्यमेव । अन्यथा सच्छब्दस्याऽनादरेऽनुत्पत्तेरत्र तदन्तविध्यभावात्तत्र कस्य तत्र वर्तमानस्य सच्छब्दः काश्चिद आह—आदरेत्यादि । सामर्थ्यादिति । प्रकृतविषयोऽभावेपि सच्छब्द-प्रयोगोऽप्युक्तः । ॥६३॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १ । ४ । ६५ ॥

अन्तःशब्दस्याऽङ्गिविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अङ्-अन्तर्वा ॥
किविधिः—अन्तर्धिः ॥ समासः—अन्तर्हृत्य ॥ यात्वम्—अन्तर्हृत्याद्गोभ्यो
गाः ॥ ६५ ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्वा ।
यदा हि साक्षादेव सत्किञ्चित् क्रियते तदा मा भूदिति ।

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥ २ ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवण्डकृत्य ।

प्र०— अन्तरप । अन्तःशब्दस्येति । अङ्गिविधिरात्मानि उपसर्गसंज्ञाभयाणि, समा-
सञ्च गतिसंज्ञाभय इत्यपूर्वं वचनम् । सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते ।
गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाऽभावात् । अन्तर्हृत्यादिति । 'हन्तेरित्यस्ये'ति
यात्वस्य सिद्धत्वा'दन्तरदेशो' इति न वक्तव्यं भवति । देशो तु क्षुभ्रादित्वायात्वाऽभावः,
तथैवा'ऽयनं चे'ति न वक्तव्यं, 'कृत्यच' इति सिद्धत्वात् । 'अन्तर्गयती'त्यऽऽप्युप-
सर्गादिति यात्वं सिद्धयति ॥ ६५ ॥

साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा साक्षादा तु
साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्येति । तत्र हि पर-

उ०— अन्तरपरिग्रह । ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वातिके 'समास'ग्रहणं व्यर्थमत्र आह—
सामान्येनेति । एवं ओपसंख्यानशब्देनाऽपूर्ववचनमेव ओच्यते किं तु विधानमात्रम् । एवं
ओपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं ओपसंख्यानशब्देनोच्यते इति न समास-
ग्रहणं व्यर्थमिति भावः । ननु गतिसंज्ञाऽलोच्यपूर्वत्वमस्त्वित्यत्र आह—गतिसंज्ञाया इति ।
अनेनैवेति । सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये त्वमेवाऽपि लेख्यत इति भावः । 'मन्त्रस्तरवेक्षे'
इत्यादिनैव सिद्धेर्णत्वे उपसंख्यानं व्यर्थमत्र आह—हन्तेरित्यादि । तथैवेति । 'अन्तरवच'-
मित्यस्याऽनेनैव सिद्धेर्णत्वे प्रतिषेधोऽपि क्षुभ्रादित्वात्सिद्ध इति भावः । तदारभ्येऽप्यस्यावयवकर्तृ
र्भावति अन्तर्गयतीति ॥ ६५ ॥

साक्षात्प्र । साक्षाद्भूता इति । प्रत्यक्षा इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—यदा हि साक्षा-
देव सत्किञ्चित्क्रियत इति । 'लवण'मित्यादिगणपाठाभ्यान्ता अपि दत्ते शब्दतः स्वभावः
इति श्रमं बनावत्तयति भाष्ये—मकारान्तत्वं चेति । पुनःप्रसङ्गेति । परत्वादिजन्येऽपि लव-

† आतम्योपसर्गः उपसर्गो योः किः १. १. १०४; १२; कुपतिपाद्यः २. १. १८; तमोऽनन्पूर्व
स्यो रूप ७. १. १४७; हन्तेरित्यस्य ८. ४. १२. १—'अहो' वा ७. १—'अहो' कर्मिण्य १

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येति करण-
परप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधो
वक्तव्यः† । किं प्रयोजनम् ? 'अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः' । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ।

छन्दसि परव्यवहितवचनं च ॥ २ ॥

'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' [१. ४. ८१; ८२] इति वक्तव्यम् ।

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

संज्ञानियमे [सति] सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ।

उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टाऽदर्शनात् ॥ ४ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अनिष्टाऽदर्शनात्' ।
न हि कश्चित्प्रपञ्चतीति प्रयोक्तृत्वे 'पचति प्रे'ति प्रयुङ्क्ते । यदि चाऽनिष्टं
दृश्येत, ततो यन्नाहं स्यात् ।

प्र०—उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यवमृश्यन्ते, संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यता-
मापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात् ।

अनुकरणस्येति । 'अनुकरणं चानितिपर'मित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञानियमे
सिद्धमिति । 'अनितिपर'मिति न कर्तव्यम्, अनेनैव नियमेन 'स्वाङ्घ्रि कृत्वे'त्यत्र
संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरसूत्रद्वयं च न कर्तव्यं भवति । परव्यवहितानां च
गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणात् तु प्रयोगस्येत्यर्थः । अस्तिस्वति । लाघवाद्स्यैव पक्षस्य
युक्तत्वात् ।

उभयोरिति । भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते, तत्र किं प्रयोगनियमेन वा
संज्ञानियमेन वा । यत्र हि लोके सङ्कीर्णः प्रयोगो, यथा गौगोविति, तत्राऽसाधुपरि-
हाराय साध्वनुज्ञानं कर्तव्यम् । न त्वसङ्कीर्ण एव प्रयोगे स्थितं शास्त्रस्य किञ्चिदस्ति
प्रयोजनम् । छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव ।

उ०—अनु संज्ञानियमे इदं व्यर्थम्, अप्राक्प्रयुज्यमानानामपि संज्ञायां ज्ञातायामनिष्टाऽभावाद्
आह—अनितीति । एवं चैवमाद्यकरणमेवाऽत्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः । न तु प्रयोग-
स्येति । न चाऽप्राक्संज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रम्, कलाभावात्, परव्यवहिताना-
मेकाकिनामेव छन्दसि प्रयोगेन 'गतिर्गता'विति फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च संज्ञा-
नियमे प्रयोगनियमपक्षीयफलसिद्धिः, त्रितयाऽकरणलाघवं चेति भावः । जन्मायाजमाज-
व्यवहितपरप्रयोगनिवृत्तेर्यं सूत्रं स्यात् आह—भाषायामिति । एवं चाऽमनिष्पादेन गत्या-
वधानमिति भावः । न दृश्यत इति । 'शिष्टानां वृत्तकर्मणोऽवस्थाप्राप्ति'ति शेषः । द्वयोरप्युप-

उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥ ५ ॥

उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्—‘कृषमं कूलमुद्रुजम्’,
‘कृषमं कूलमुद्रुहम्’* । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ।

यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते, ‘सुकटङ्कराणि’ वीर-
णानी’त्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नाऽत्र
गतेः प्राक्प्रयोगो भवती’ति यद्यम् ‘ईषद्दुःसुषु कृच्छाऽकृच्छार्थेषु खल्’
[३. ३. १२६] इति खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?
खित्करण एतत्प्रयोजनं ‘खिती’ति मुम् यथा स्यादिति† । यदि चाऽत्र गतेः
प्राक्प्रयोगः स्यात्, खित्करणमनर्थक स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । ‘अनव्ययस्ये’ति
प्रतिषेधो भविष्यति‡ । पश्यति त्वाचार्यो ‘नात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो भव-
ती’ति, ततः खकारमनुबन्धं करोति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्, स्यादेवाऽत्र सुमा-

प्र०— उपसर्जनसन्निपात इति । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते, तथापि
‘कूलमुद्रुज’मित्यादौ द्वयोरप्युपपत्त्यात्समासे कृते ‘उपसर्जनं पूर्वं’मिति शास्त्रदर्शनात्पर्या-
येण पूर्वनिपातेन भाग्यं, कूलमुद्रुजम् उत्कूलंरुजमित्येवं यो भ्राम्येत्तं प्रतीदं सूत्रं
कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटङ्कराणीति । सुखेन कटाः क्रियन्त इति ‘कर्तृकर्मणोश्च भूकृणोः’-
रिति खल् । तत्राऽस्मान्निपातात्कटंसुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्वत्रेति । शास्त्रेण प्राप्नोतु,
प्रतिषेधानु नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत्, नैतदस्ति ।
‘अनव्ययस्ये’ति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाधितुमशक्यत्वात् । प्रयोगनियमस्य त्वन्यत्र
सावकाशत्वाद्वाधेऽपि न काचित् कतिः । स्यादेवेति । ‘कटंसुकराणी’त्येवमपि प्रयोगो

उ०—पदत्वादिति । यद्यपि समासः क्रमेणैव, तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासे तत उदेति
विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसाधक्याय प्रयोगनियमपक्ष एवाहृतव्यः ।
तस्मिन् कृते ‘ऽनिती’त्याद्यपि सर्वं कार्यमिति तात्पर्यम् । ननु सुस्थितं कटं कुर्वन्तीत्यर्थाद्वाऽयं
गतिरप्यसर्गो वेति च दोषोऽत आह—सुखेनेति । उत्तरसूत्रे एव लङः खित्त्वस्य सफलत्वादिति
भावः । ईषच्छब्दयोगे तु स लक्ष्णाऽनभिधानात् । अन्यथेवदार्ढ्यमर्थं ध्वता, ईषदाख्यहरो
मैत्रो भवतेत्यादावीकतोऽगतिस्त्वेव खित्त्वस्य चारितार्थाज्ञाप्याऽसङ्गतिरेव स्यादिति बोध्यम् ।

अत्रकृतत्वात्सोऽर्धम्; प्राप्तिरस्येवेत्यत आह भाष्ये—अस्त्वत्रेति । प्राप्नोतिवार्थः ।
प्रत्यक्षत्वादिति । निमित्तादित्यर्थः । प्रयोगनियमस्येति । एवं च विविधावापेक्षयाऽन्यत्र

* यदि कूले वज्रघोः ३. १. ३१. † कर्तृकर्मणोश्च भूकृणोः ३. १. ११०.

‡ खित्त्वमव्ययः, अव्ययवचनस्य मुम् ३. १. ३३; ३०.

१—‘प्राग्धातोः’ इति वीरणासङ्गत्य न मनोरमः ।

गमः । कथम् ? 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्णस्यापि ग्रहणं भवती'ति । तस्मान्नाथ एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन ॥ कथम्—'ऋषभं कूलेमुद्रुजम्', 'ऋषभं कूलेमुद्रुहम् ? नैष दोषः । नैष उदिरूपपदम् । किं तर्हि ? विशेषणम् । उदि कूले रुजिवह्नोः' [३. २. ३१] उत्पूर्वाभ्यां रुजिवह्निभ्यां कूल उपपद इति ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—'कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया' इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः ? ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः ? येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्म-

प्र०—स्यादेव मुमित्यर्थः ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । अर्थमनुगता, अर्थेन वा अनुगता, अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या सा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । क्रियागतं विशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । 'शाकस्यस्य संहिता-मनु प्राक्वर्षे'ति वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निशमेया क्रिया वक्तुं वर्षसंहितबोद्धेतुहेतुमद्वावलक्ष्यः सम्बन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते । तद्वयमनुः संहितामिति द्विष्य-

८०—परिग्रहंस्व परिभाषाकपत्वेन गुणभूतस्य बाध उचित इति भावः । भाष्ये—एवमर्थेनेति । प्रयोगनिबन्धनेत्यर्थः । सुकटङ्गराणीत्यसिद्धेरिति भावः । ननु सूत्राभावे, संज्ञानिवन्तेऽपि बोद्धव्यं इति विपरीतप्रयोगात्परित आह भाष्ये—नैष उदिरिति । तस्मात्प्रयोगनिबन्धने, संज्ञानिवन्धने' बोधप्रदायि सूत्रं न कार्यमेव । आद्ये सुकटङ्गराणीत्यसिद्धेः, अन्ये कटंसुकराणीत्यस्याऽपवादः । अनभिधानेन वारणे तु द्व्यर्थमेव सूत्रमिष्याद्यः । यत्तु अमनिहृत्य-येपि सूत्रे संज्ञानियमपक्ष [वाच्यः] कटंसुकराणि सुकटङ्गराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये इति स्थितमिति । तच्च । कटंसुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानाभावात् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । 'यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्या'दित्यादिशब्दैस्तद्विहितस्यैव कामादिति दिक् ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः । ननु संज्ञां विना तत्प्रयुक्तकार्याऽसिद्धिरत आह—लाघवार्थत्वा-दिति । ननु सर्वाऽपि संज्ञा—अर्थं प्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह—अर्थमिति । अर्थसम्बन्धोऽभिधेय-पर इति भावः । अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । अङ्गीकृतयोगाऽर्थप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं च योगकदा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञोच्यते । भाष्ये—कर्म प्रोक्तवन्त इति । कर्म—क्रियां क्रियार्थित-विशेषमित्यर्थः । भूते 'कृत्वत्युटो बहुक'मिति कर्त्तर्यमीयः । ननु निपातानां द्योतकत्वात् 'त्रोक्तवन्त' इत्यसङ्गतमत आह—प्रयुज्यमाने इति । 'सुखमनुबन्धू'त्यादी द्योतकेपि त्रीक-वचनस्येवेत्यर्थः ।

ननु निपाताः क्रियां कदापि न वदन्तीति 'संप्रती'त्युक्तमत आह—क्रियान्वयमिति । यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न बोधयन्ति, किं तर्हि द्योतयन्तीत्यत्र आह भाष्ये—येऽप्रयुज्य-

प्रवचनीयाः ॥८३॥

प्र०—याऽभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन, हेतुहेतुमद्भाषलक्षण-
विशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ सम्बन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि—क्रियायास्तावद्वयं न
वाचकः, कारकविभक्तिप्रसङ्गात्, शेषविभक्तिसम्बन्धस्याऽप्रतीतिप्रसङ्गात् । अत एव न
क्रियापदाक्षेपकः । यथा 'प्रादेशं विपरिलिखती'ति विमाय परिलिखतीति विशाब्धौ
विमानक्रियाया आक्षेपक इति 'प्रादेश'मिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषद्योतक-
त्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न सम्भवतीति पारिशेष्यात्तत्सम्बन्धावच्छेद-
हेतुरनुः सम्पद्यते । तथा चोक्तं हरिणा—

'क्रियाया द्योतको नाऽयं न संबन्धस्य वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः ॥' इति ।

तत्र 'क्रियामाहु'रिति क्रियाशब्देन तदुपजनितसम्बन्धविशेष उपचारादुच्यते ।
'आहु'रित्यस्याऽपि द्योतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताऽभावेऽपि वचन-
सामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा 'सुः पूजाया'मिति सोः बत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्ग-
संज्ञावाधनार्था ॥८३॥

उ०—मानस्येति । तद्वाच्यं क्रिया—तद्वाच्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषम् । तदेवोपपादकसि-
शाकृत्यस्येति । तत्र संबन्धावच्छेदप्रकारमाह—विशिष्टक्रियेति । निजसमक्रियावच्छि-
संबन्धेन संहितासंबन्धि वर्णमिति बोध इति भावः । एवं बोधानुसङ्गात्—हेतु-
हेतुमदिति । संहिताहेतुकं प्रवर्णमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाद्वारको वा संबन्धः स हेतु-
त्वादिना भासते इति तत्त्वम् । क्रियायाः—क्रियागतविशेषस्य, वाचको—द्योतक इत्यर्थः ।
कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यादावुपपत्तिभक्ते'रिति न्यायेन
कर्मणि द्वितीयैव व्याख्येयार्थः । मम तु प्रतिद्योतकसंबन्धेनाग्नये कारकविभक्तेरप्राप्तविषयमिति
भावः । ननु को विशेषोऽत आह—शेषेति । शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारक-
विभक्त्यर्थस्यापि सम्बन्धत्वं सूचितम् । सम्बन्धस्याऽपि न वाचकः, द्वितीयस्यैव तत्प्रतीतिः ।
अत एवेति । सम्बन्धाऽप्रतीतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । तदाक्षेपे तां प्रति कर्मत्वाद्वैक्याऽवय-
सम्भवादिति भावः । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यस्य द्वैधर्ष्यं च व्याख्येयमिदमेवम् । क्रिया-
गतविशेषद्योतकत्वाऽभावे युक्त्यन्तरमप्याह—क्रियाविशेषेत्यादि । न संभवतीति । 'अहु
रिति सुरा' इत्यादौ क्रियापदाऽसन्निधानादिति भावः । पारिशेष्यादिति । एवं च संबन्ध-
सामान्ये प्राप्तवद्वाच्यत्वं द्वितीयायैवमप्यारम्भ इति भावः । करिकायां 'क्रियाया' इत्यस्य—
क्रियागतविशेषेत्यर्थः । भेदको—द्योतकः ॥८३॥

अनुलक्षणे ॥ १ । ४ । ८४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा मूलमिति । किं च स्यात् ? शाकल्यस्य संहितामनुं प्रावर्षत्—‘गतिर्गता’ [८. १. ७०] इति निघातः प्रसज्येत ।

यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेध्यते—‘प्रादेशं प्रादेशं विपरिलिखति’ । अस्त्यत्र विशेषः । नाऽत्र वेलिखि प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? अप्रयुज्यमानम्—‘प्रादेशं प्रादेशं विमाय परिलिखती’ति ।

यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृषिं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? अप्रयुज्यमानम्—शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् । इदं तर्हि प्रयोजनं, द्वितीया यथा स्यात्—‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया’ [२. ३. ८] इति ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—अनुल । किमर्थमिति । ‘लक्षणेत्वंभूताख्याने’त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति—कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । निघात इति । निपातत्वादायुदात्तोऽत्राऽनुलिख्यते । नाऽत्र वेरिति । न हि प्रादेशो लिख्यते । किं तर्हि ? प्रादेशो प्रतीतिरिति वाक्यशेषः । प्रादेशो च योग्या क्रिया वेराक्षेपेति सामर्थ्या-
दिति प्रतीतिरिति वाक्यशेषः । शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये वा निशमनक्रिया-
दिति प्रतीतिरिति वाक्यशेषः । सम्बन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽ-
न्तेति चेत्तर्हि ।

प्र०—अनुलक्षणे । जात्युत्तरम्—असदुत्तरम् । तत्र च ‘लक्षणेत्वंभूताख्याने’
इति वाक्यशेषेति वाक्यशेषः । न हि प्रादेश इति । किं तु तत्परिच्छिन्नं भूमादीति भावः ।
‘लक्षणेत्वंभूताख्याने’ अत्राऽनुलिख्यते । नाऽत्र वेरिति । न हि प्रादेशो लिख्यते । किं
तर्हि ? प्रादेशो प्रतीतिरिति वाक्यशेषः । प्रादेशो च योग्या क्रिया वेराक्षेपेति सामर्थ्या-
दिति प्रतीतिरिति वाक्यशेषः । शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये वा निशमनक्रिया-
दिति प्रतीतिरिति वाक्यशेषः । सम्बन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽ-
न्तेति चेत्तर्हि ।

अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् ॥ १ ॥

अनुर्लक्षणेवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'सामान्यकृतत्वात्' । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति 'लक्षणेत्यमृतास्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः' [१. ४. ६०] इति ।

हेत्वर्थं तु वचनम् ॥ २ ॥

हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकत्यस्य संहिता वर्षस्य, न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते ? लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते, न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृदाऽसौ शाकत्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत् ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यो 'ऽनुर्हेता'विति ॥ अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तो नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः । न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं

प्र०— अनुर्लक्षण इति । सूत्राऽनुकरणमेतत् । सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यं—साधारणं यत्सूत्रमर्थान्तरसंज्ञयन्तरनिर्देशात्, तेनैव कृतत्वात्—सिद्धत्वादित्यर्थः ।

हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम्—प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुर्गतिः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहिताया कारणत्वाऽवगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतोर्लक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितमिति पृच्छति । येन पुनः पुनरिति । मौनः पुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः ।

अथेदानीमिति । येनोक्तं 'स तर्हि तथे'ति, स एव सन्दिहानः पृच्छति । इति

उ०— तत्तद्विकृतत्वं शास्त्रात्प्रयुज्यते । स्पष्टं चेत् 'तेन प्रोक्त'मिति सूत्रे भाष्ये । नस्ति वर्षेति । एवं च 'गतिर्गता'वित्यस्य न प्राप्तिः । क्रियायोगस्य तद्गतविलोप्योक्तकृताकृप ध्वं गतिर्लक्षणा निमित्तमिति भावः । एवं चैतद्व्योत्यसंबन्धस्य क्रियाव्ययेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् । अत उत्तरमिति—सार्धविमर्शिकस्तसिः । अस्योत्तरमित्यर्थः । अन्वयुरिति अथञान्तस्य 'वचनमनर्थक'मित्येवमाश्रयोऽनुचित इत्यनोरिति वचनमुचितमत आह—सूत्रेति । अनुर्लक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः । ननु तस्यापि विशेषत्वात् 'सामान्येने'त्यनुक्तत्वात् आह—सामान्यमिति । ननु सामान्यताऽस्य हेतुः प्रयोजनं वेत्यत आह—हेतुरिति । प्रयोजक इति । अनुपपत्तेरनेनेति व्युत्पत्तेः । भाष्ये—हेतुः शाकत्यस्येति । 'लक्षणे'त्यमिति सूत्रे कृपकस्यैव कक्षान्तस्येव प्रहादेशोक्तं तत्त्वाऽभावाच्च तेन सिद्धित्वमित्यर्थः । तत्र हेतुत्वमुपपाद्यति—अन्वयेति ।

भाष्ये—येन पुनःपुनरिति । 'गृहीतसंबन्धेने'ति शेषः । लक्ष्यलक्षणभाव इति । तद्वचनद्वार इत्यर्थः । न यः सकृदपीति । 'गृहीतसंबन्ध' इति शेषः । निमित्तत्वाय । तेन तत्कारणमेवेत्यर्थः । स तर्हीति । कृतेपि सूत्रे हेतोर्लक्षणसंबन्धेन व्यवहाराऽभावादिति भावः ।

भवति—येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किं तर्हि ? यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा, —‘अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षी’-दिति । ‘सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ।

‘तदेव तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात्, ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धाऽत्र द्वितीया ‘कर्मप्रवचनीय-युक्त’ इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेतुश्रया तृतीया प्राप्नोति* ॥८४॥

आहमर्यादावचने ॥ १ । ४ । ८६ ॥

प्र०—इति । हेतुविषयत्वाल्लक्षणस्य तेन हेतुर्याप्रा भवति । लक्षणनेने—सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वादल्लक्षणं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । ये । नाऽप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया पश्या एव बाधिका । तां न परत्वान्तृतीया बाधेत । पुनः संज्ञाविधाने नु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीयां बाधेत ॥८४॥

आहमर्यादा । अहमर्यादाऽभिनि । अन्यत्र मर्यादाऽभिनिधेयोर्भेदेन निर्देशदर्श-
प्र०—ननु ‘हेत्वर्थमिदं’मित्युक्तं नन्तं प्रति ‘हेतोलक्षणत्वाऽभावादननुहेताविति नक्तव्य’मित्यन्येनोक्ते, ‘अवशानी’मितिग्रन्थः स्वरसतो हेत्वर्थवादिन इति लभ्यते, तच्च युक्तं, ‘नार्थोऽनेने’ति वाक्य-
शेषविरोधत्, अपि सूत्रप्रारम्भस्याववादिनः, तस्य विच्छिन्नत्वादत् आह—येनोक्तमिति । ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विषयदृष्टविषये सत्त्वेन, लक्षणत्वं विना हेतुत्वस्य च दण्डादौ दर्शनेन ‘लक्षणहेतु हेतुस्यासि’ इत्यसङ्गतमत आह—हेतुविषयत्वादिति । ‘प्रकृतोदाहरणे’ इति शेषः । ‘इत्याप्त’ इत्यत्र संबन्ध इत्यर्थो दृष्टव्यः । ननु भूः दर्शनाऽभावात्तदर्थं ज्ञापकत्वमत आह भाष्ये—न ह्यवश्यमिति । तद्विशेषावगमेति । कालावशेषाऽवच्छिन्नकृतव्यवगमेत्यर्थः । यो मे कमण्डलुपाणिश्छात्रः पूर्वं दृष्टः सोऽद्य स्वया दृष्ट इति—‘अपि भवानिति वाक्यार्थः । लक्षणत्वं न स्थाप्यत्वाऽपरपर्यायमेव, किं नृपलक्षणकत्वरूपमपीति भावः ।

एवं च ‘लक्षणहेत्व’मित्यत्रापि लक्षणशब्देन हेतोरभिधानादिवं स्वार्थं स्यादत् आह भाष्ये—तदेवेति । ननु विषयस्वरूपकत्वेन द्वितीयाया अपवादत्वात्तदर्थं तृतीयायावाच्यमत आह—येन नेति । बाधेतेति । यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र ‘लक्षणहेत्व’मित्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता द्वितीया स्थावकासा । यथा ‘दृक्षमः विद्योतते’ इत्यादौ, ‘धनेन कुल’मित्यादौ वाऽमोर-
भावाद्हेतुतृतीया स्थावकासोति भावः । ननु कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयया कथं बाधोऽत आह—
पुनः संज्ञेति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते । तस्य तृतीयाप्राप्त्युत्तर-
काकप्राप्त्यान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥८४॥

आहमर्यादा । ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादेति सिद्धमेवाऽभिविधावर्थात्यत आह—

१-‘सकृदप्यसौ’ । २-‘एतदेव’ । ३-‘परमर्यादमित्युच्यते’ इत्यधिकं कचिद् दृश्यते ।

* हेतौ २, ३, ३३

‘आह्मर्यादाऽभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—‘आकु-
मारं यशः पाणिने’रिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । ‘मर्यादावचन’
इत्येव सिद्धम् । एषाऽस्य यशसो मर्यादा ॥८६॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥ १ । ४ । ६० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते ? वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरिद-
मुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च वृक्षा-
दीन्प्रति क्रियायोगः ।

८०—नात्—विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति ।
आकुमारमिति । कुमारानपि यशःप्राप्तमित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येवेति । वचन-
प्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्यते ॥८९॥

लक्षणेत्थम्भू । कस्येति । किं यथा विभक्तिसर्मापादयोऽव्ययाश्चास्तथा लक्षणा-
दयः प्रत्यादीनाम्, अथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन संज्ञाया प्रत्यादीनां वा
निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृक्षादीनामिति । ‘वृक्षं प्रति विद्योतने विद्युदिति वृक्षां विद्यो-
तनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राम्क्रियाजनितसंबन्धविशेषाऽवच्छेदहेतवः ।
किं र्थमिति । ‘वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र कमेत्वाद् द्वितीया मिद्धेति तद्विधानाथ’

उ०—अन्यत्रेति । अवान्तरेति । मर्यादाविशेष एषाऽभिविधिः । मर्यादेव यदा कार्येण युज्यते
तदाऽभिविधिः, यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाऽविवक्षणादिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—
एषाऽस्य यशसो मर्यादेति । अस्य—पाणिनेः । एषा—कुमाररूपा । मर्यादा—परि-
च्छेदहेतुरित्यर्थः ॥८९॥

लक्षणेत्थं । प्रत्यादीनां वेति । तेषां तद्विषयत्वं च तदुच्यते संबन्धपरिच्छेदकत्वाद्भाष्यम् ।
भाष्ये—वृक्षादीनामिति । तदुत्तरविभक्तीनामित्यर्थः । प्रत्यादयस्तु तदुच्यते इति भावः ।
संबन्धविशेषेति । वृक्षविद्योतनयोः प्राम्क्रियाजनितो लक्ष्यलक्षणभाव इति भावः । महा-
संज्ञाकरणेन क्रियाजनितसंबन्धयोक्तत्वात् एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति
तात्पर्यम् । ननु द्वितीयार्थमिदमावश्यकमत आह—वृक्षं वृक्षं प्रतीति । क्रियायोगाऽभावा-
दिति । तेषां सममिव्याहृतविभक्त्यर्थसंबन्धमात्रयोक्तत्वादिति भावः ।

भाष्ये न च वृक्षादीन्प्रतीति । प्रतियोगे वृक्षादीनिति द्वितीया संबन्धार्थिका वृक्षाद्युत्तर-

१-३१: पूर्व केविद्वानिकमधीयते ‘आह्मर्यादाभिविध्योरिति ।

† अत्र्यपादपरिभिः २. ३. १०; आह्मर्यादाभिविध्योः २. १. १३.

इदं तर्हि प्रयोजनम्, द्वितीया यथा स्यात्—‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [२. ३. ८] इति । वृक्षं प्रति विद्योतते^१ वृक्षमनु विद्योतत इति^२ ॥६०॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १ । ४ । ६३ ॥

किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रिया-युक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः, अनर्थकौ चेमौ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्, पञ्चमी यथा स्यात्—‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ [२. ३. १०] इति, कुतः पर्यागम्यत इति ।

सिद्धाऽत्र पञ्चम्यपादान इत्येवा^३ । आतश्चापादानपञ्चम्येषा^४, यत्राधिशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि श्रूयते—‘कुतोऽध्यागम्यत’ इति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञावाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो^५ ‘जनार्थकानामप्येषां भवत्यर्धवत्कृत’मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदि^६ तन्न वक्तव्यं भवति ।

प्र०—तावदिदं न भवति । प्रथादीनां च क्रियाविशेषाऽनवद्योतनात्क्रियाऽयोगाऽभावाद्-गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनाऽर्थमपि नोपयुज्यत इति प्रश्नः । वृक्षं प्रतीत । अकर्मकत्वाद् द्युतेः कर्मणि द्वितीया नास्ति ॥६०॥

अधिपरी । किमर्थमिति । अनर्थकयोः क्रियायोगाऽभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नाऽपि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्याद्वर्जन-

उ०—विभक्त्यर्थसंबन्धिनानामेवामित्यर्थः । तत्संबन्धश्च तदर्थसम्बन्धपरित्यक्तत्वेनेति बोध्यम् । अकर्मकत्वादिति । एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निमित्तस्यधिकरणे द्वितीयाऽर्थमपीदं बोध्यम् । सकर्मकयोगेपि कर्मत्वाऽविशेषायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिष्टोत्पत्त्यसम्बन्धे-नाऽनवयविवक्षायां च द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । एतेनाऽकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति कैचटोक्तः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीययैव सिद्धमिति आश्रयन्तः परास्ताः ॥६०॥

अधिपरी । ननु गत्यादिसंज्ञाबाधनं फलमित्यत आह—अनर्थकयोरिति । पञ्चमीति । ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेणे’ति शेषः । किंवाऽविशेषाद्येने पञ्चम्यविधानेऽपि यथाऽ-

१—‘वृक्षं प्रति विद्योतते’ इत्यधिकं कञ्चित् । २—‘एवमर्थमिदमुच्यते’ इत्यधिकं कञ्चित् ।

† अपादाने पञ्चमी २. ३. २८. ३—‘पञ्चम्येषा’ पा० । ४—‘च श्रूयते’ पा० ।

‡ निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् १ २ ४५ वा० १२.

अथवा नैवेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावित्युच्यते ? 'अनर्थान्तरवाचिना-
वनर्थकौ, धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तदविशिष्टं भवति, यथा पयः शुद्धे ।

यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तुस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति—'उक्तार्थानाम-

प्र०—विषयपरियोगे तस्या विधानादपादानसङ्गावे चाऽविशब्दस्य प्रयोग इव परियोगे
तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः ।

अथवेति । पूर्वाऽपरितोषेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं श्रोत्यं वा वस्तु न
संभवति तस्य वाक्यार्थेऽनुपयोगात्प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवन्ती,
तेन योऽर्थोऽनयोर्थोत्यस्तस्य प्रकरणादिवशास्तं प्रत्ययाभिप्रयोजनावेतादुच्येते ।
धातुनोक्तमिति । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः ।
आहतुरिति । योतयत इत्यर्थः । तद्विशिष्टमिति । तत्—क्रियालक्षणं वस्तुविशि-
ष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति । शुद्धे न्यस्तं स्मरं
शौक्ल्येनाऽभिन्नं शक्यादित्यर्थः ।

यद्येवमिति । धातोर्वाचकत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति, तेन विना तयोः प्रयोगाऽ-
संभवान् । उपसर्गग्रहणं चाऽधिपर्यौरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति । प्रकरणा-

उ०—पादान्तात्सा तथा परियोगेऽपीत्याह—अपादानेति । आगमनादिनिष्पन्नकथितेत्यर्थः ।
द्वितीयाद्यर्थमपि न, अर्थाऽन्त्यानेन क्रमेणकथयितुमुक्तत्वं नित्यप्यवितुमशक्यमिति भावः ।
पूर्वाऽपरितोषेणेति । 'नैवेमावनर्थका'विति भाष्येण सङ्गं उदाहेदमिति भावः । किं त्वेत्यर्थे
जायतेति न चरितव्यं, क्रियागतविशेषणोक्तकथकपक्षिवाच्येऽप्यन्त्यानेन गतिक्रममाहेरिति
बोध्यम् । प्रयोगानुपपत्तिरिति । तस्माद् श्रोत्यर्थेऽर्थवत्त्वमप्यन्त्यानेनित्यमित्यर्थः । तन्मन्त्र-
सत्यंकावित्तसङ्गतमत आह—तस्यादिति । अर्थांतरमोचकत्वाऽन्यत्राभिप्रायमोक्तमित्यर्थः ।
ननु धातुना क्रियाकथयति तद्व्यतिरिक्तपरिभाषसर्वतोभाषकपक्षिवाच्योक्तमनयोः कथमत आह—
प्रकरणेति । पूर्वं क्रियाप्रक्रमेण 'त'दिति ननुसकमनुपपन्नमत आह—तदिति । एवं च
क्रियायोगस्यवाच्यत्वादिज्ञावाच्यार्थमिदमावयवकमिति भावः ।

ननु विपरीतं कुतो न सङ्गितमत आह—धातोरिति । धातोः प्रयोगं यदर्थमेव नाक्षि-
पतीत्यर्थः । तदेवाह—तेन विनेति । तयोर्वाचकत्वाऽभावादित्यर्थः । नन्वनयोऽपसर्गात्वाऽ-
भावात्तुपसर्गस्तुपपन्नमत आह—उपसर्गेति । 'आगच्छत्यप्यागच्छती'त्यादिपाठः । नत्वेदं
बोध्यम्—कैयटोक्तवाच्यवत्तद्व्याप्तेन, भाष्योक्तेनाऽप्यी द्राविति दृष्टान्तेन वाऽगच्छतीत्यर्था-
पेक्षयाऽधिकोऽर्थो नाऽनयोर्बोध्यो, वापि प्रकरणादिवाऽप्यागच्छतीत्यकोपरिभाषसर्वतोभाषार्थ-
कत्वं, किं त्वागमनमात्रार्थकत्वेन, अप्यागच्छतीत्याच्यवागमनमात्रार्थकत्वेन । किं तु
बोद्धव्यस्ततो मिकितदेवार्थबोधेन तस्याप्यनुवादकत्वेन धात्वर्थेणोक्ततेति व्यवहारः । फलं तु

प्रयोग' इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा,—अपूपौ द्वावानय,
ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥६३॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ९६ ॥

इह कस्मान्न भवति—'सर्पिषोऽपि स्यात्', 'गोमूत्रस्यापि स्यात्' ? किं
च स्यात् ? द्वितीयाऽपि प्रसज्येत 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' । [२.३.८]
इति । नैष दोषः । नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि ? परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते—'एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रति अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवती'ति ।

प्र०—दिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतराऽवगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चाऽनियम-
प्रसङ्गः, येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते ते एव प्रयुज्यन्ते, न तु वृत्तस्तहः पादप
इति, तथा प्रयोगाऽवर्शनान् । अपूपौ द्वाविति । 'अपूपा'वित्यत एवाऽवगते द्वित्वे
द्विशब्दस्याऽपि प्रयोगो लोके दृश्यते । तदेतदुक्तं भवति—यथा यावदशब्दो वाक्यान्तर-
विषयोऽन्य एव, अन्यश्च यावदशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च ।
तथैवागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपर्याश्च सहाऽ-
भिधावित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥९३॥

अपिः पदार्थः । इहेति । यथाऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्त्वां 'स्वा'-
दित्यत्रोपसर्गाश्रयं बत्त्वं न भवत्येवं सर्पिःशब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः ।
इतरो भवत्येवऽत्राऽपेः संज्ञेत्याह—किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दस्यार्था
इमे निर्दिश्येरन्, पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात्, स्वपदार्थाऽव्यभिचारात् । संभावनादीनां
चोपादानमनर्थकं स्यात्, तेषामपि पदार्थत्वादिति । परपदार्था इति । 'स्वा'दित्यादेः

इ०—न किंचिदिति तत्त्वम् । एतेन 'प्रकरणादिसामर्थ्याऽवगतविशेषा'मित्यादिकैयटभिरप्यः ।
सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव नैतत्प्रयोगे मानाऽभावाच्च । अपूपौ द्वाविति । अत्र
द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः, प्रत्यययोर्वाचकयोः, प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकयोः, द्वावित्यत्र
तयोर्वाचाकृत्युदात्तकयोश्च समुच्चययो दृश्यते इत्यर्थः ॥९३॥

अपिः पदार्थः । मनुपसर्गत्वप्रयुक्तत्वस्य 'स्वा'दित्यत्र निवृत्तये एतत्संज्ञाप्रवृत्तिरस्ये-
नेत्यत आह—यथेति । इत्याहेति । इत्यास्येनाहेत्यर्थः । यद्यपीति । 'यदि—अपिशब्दार्था'
इति षष्ठेः । स्वपदार्थेति । स्वपदार्थेन पदस्याऽव्यभिचारादित्यर्थः । संभावनादीनां चेति ।
तेषामप्यपिकपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु वृत्तमानोऽपिरिति नार्थस्तथा सति प्रत्यासत्तया
पदार्थसंज्ञेनाऽपेः स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम् । 'अपिः कर्मप्रवचनीय' इत्येव वदेदिति

अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नाऽदः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ?
विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीय-
सी'ति प्रथमा भविष्यतीति ॥६६॥

प्र०—परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः । तदयमर्थः—'स्या'दित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाक्यपि
यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे विन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्ययिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु
समुदाय एव वर्तते नावयवे । अत एवावयवोपजनितव्यातिरेके षष्ठा भवति ।

अथवेति । विन्दुर्कर्तृकत्वं क्रियायाः शोतयितुमपिः प्रयुज्यते इति विन्दुं प्रति
कर्मप्रवचनीयोऽपिर्न तु सर्पिः प्रतीति भावः । विन्दोस्तर्हि'ति । ननु यदा विन्दुशब्दो
न प्रयुज्यते तदाऽपिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः—पदान्तरस्याऽप्रयुज्यमान-
स्यार्थः पदार्थ इति । न चाऽप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या । आत्राहुः—पदार्थमहया-
मिहोपलक्षणांमुपात्तं, तेन यस्मिन्पदार्थे पदान्तरस्याऽभिधानशक्तिर्नास्ति तत्राऽपिः
कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाऽपिः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
वाक्येऽवश्यमाव्यं क्रियया, अन्ततः सत्तया । तत्र विन्दोः प्रथमं 'स्या'दित्यनेन
संबन्धोऽन्तरङ्गः, पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपिदृष्ट्येन ॥१६॥

ह०—तात्पर्यम् । यदा सामर्थ्यादिति । अपिसब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः कर्मप्रवचनीय-
पुक्तत्वं तद्व्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमिव तद्व्योत्यबोधकत्वमपि, तच्च 'स्या'दित्यस्यैव न
'सर्पिः' इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संबन्धव्योतकत्वं तु प्राचिकम्, अपिपक्षादी
व्यभिचारविति । 'स्या'दित्यावयवतेन विन्दुव्येनाभ्यत्येन वाऽऽवयवबोध इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् ।

भाष्ये—अथवेति । अयं भावः—अपिना परपदार्थो विन्दुस्तदौलम्बप्रयुक्तदौलम्बं
संबन्धश्च व्योत्यते । तत्रापि व्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीय-
पुक्तत्वमिति । तत्राह—विन्दुर्कर्तृत्वमिति । तदौलम्बप्रयुक्तदौलम्बं केवपि बोध्यम् ।
पृथग्विन्दूपस्थितिस्तस्य वाऽऽक्यातार्थेऽपेक्षान्वय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीय-
युक्तं—कर्मप्रवचनीयव्योत्यसंबन्धप्रतियोगिति भाष्याक्षरार्थः । उपलक्षणांमिति । व्यत्य-
प्रयोगं विनाऽपि तद्व्योऽपिसब्देनाऽवश्यं व्योत्यते तादृशाऽपेः कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थः ।
तत्कलितमाह—तेन यस्मिन्निति । पदान्तरस्य—तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्य, अभि-
धानशक्तिर्नास्ति, 'अपिसब्दसमभिप्राहारे विने'ति शेषः । अथोक्तसमभिप्राहारेऽस्तीति
लब्धम् । एवं च 'सर्पिः'इत्येतत्संबन्धविभक्तिरुपरं बोध्यम् । वागविसब्दे कीत्वं प्रकृति
वाक्यत्वेऽपि व्योतकटादिप्रयोगवत्तस्य व्योतकत्ववत्त्वं विन्दुसम्बन्धयोगेऽप्यपेक्षव्योतकत्वाऽ-
क्षतिरित्याह—तत्तत्वेति । ननु प्रथमायाः कारकाधिकारेऽपठितत्वात्कथं कारकविभक्तिरवगत
आह—सर्वत्रैवेति । क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तिरिति भावः । अन्तरङ्ग इति ।
अपिपक्षो विन्दुरिति तस्य कथमपिसंबन्धो बहिरङ्ग इति विन्यस्य । अपिना व्योत्यव्योतकभावः
संबन्धः स्वाभाविक इति तस्य कथं 'स्या'दित्येतत्संबन्धोत्तरकाकिकता, तस्माद्व्यवधिकोऽर्थ
स्याव इति तत्पर्यम् ॥१६॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ६७ ॥

अधिरीश्वरवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तुर्निर्देशश्चेदवचनारिसिद्धम्' ।
'प्रथमानुपपत्तिस्तु' । 'स्ववचनारिसिद्ध'मिति* । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीय-
संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥६७॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ६६ ॥

लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषबाधितत्वात् ॥ १ ॥

५०- अधिरी । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् ।
कर्तृत्वोक्तमिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगादौ यः कर्ता
तु निर्दिश्यते तदाऽनेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते—'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इति ।
तदाऽधिकस्युक्तमेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात् ।
'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इति च प्रत्यय न प्राप्नोति, 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति द्वितीयया बाधि-
क्यस्य । स्ववचनमिति । 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिः स्वे
इति वक्तव्यम्, 'अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त' इत्यर्थम् । 'ईश्वरवचन'मिति च कटुषष्ठ्या
सप्तम्याः । 'ईश्वरेण यदुच्यते स्वं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी'ति । यदि वा—यस्य
संज्ञितस्य ईश्वरस्य वचनं सप्तमी । तत्र पञ्चालेष्वामिनादिक्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठ्या
प्रत्यासत्तं सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्ययेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनमिति
स्वामिनः प्रथमैव भवति ॥९५॥

लः परस्मैपदम् । 'ल' इत्यादेशाऽपेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञका
इत्यर्थः । लादेश इति । 'तस्ये'त्यत्र 'परस्मैपद'मिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एक-

५०- अधिरी । वक्ष्यमाणमपीति । 'वक्ष्यमाणमपि यस्य चेश्वरवचन'मिति सूत्रे इत्यर्थः ।
सु निर्दिश्यते इति । अधिरीश्वरवचनमुच्यते इत्यर्थादिति भावः । प्रथमानुपपत्तिरिति ।
सूत्रे ईश्वरेण शिष्यस्य सप्तम्यापेक्षां प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । ईश्वरेण यदुच्यते इति ।
सप्तम्यापेक्षा इत्यर्थः । ईश्वरेण स्वभिरुपधर्मवत्तया यदुच्यते इत्यर्थः वा । निरूपकस्यैव कर्तृत्व-
विशेषा, न स्वीकृतवत् । देशकपत्वेन पञ्चालानामप्याधारत्वेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह—
सूत्रेति । आसनादिक्रियोपजनितेः संबन्धः—स्वस्वामिनादिक्रियोपजनितेः । ननु ब्रह्मदत्तादपि
द्वितीयापत्तिरिति आह—स्वं चेति । तस्यैव कर्मप्रवचनीययोः सप्तम्यापेक्षामिति शिष्येण ब्रह्म-
दत्ताच्च द्वितीयेति भावः ॥९७॥

लः पर । नमस्तस्य प्रथमान्तरे कक्षराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात्तथा चासुक्तविज्ञेयो

१-नेर्वातिकमपि तु भाष्येनेति पी० पस० दृष्टव्यमिति (लेखने आन पतञ्जलिं महाभाष्यं)
२.३.५ वा० १-२ ।

लादेशो परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'पुरुषवाधितैवौत्' ।

इह वचने हि संज्ञाबाधनम् ॥ २ ॥

इह हि क्रियमाणेऽनवकाशा पुरुषसंज्ञाः परस्मैपदसंज्ञा बाधेत ।

परस्मैपदसंज्ञाऽप्यनवकाशा, सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः ? शतृकसू* अवकाशः ।

सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाऽबाधकत्वस्य ॥ ३ ॥

यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' [७. २. १] इति परस्मैपदग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञा बाधत' इति ॥६६॥

प्र०—संज्ञाऽधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां शतृकस्योः सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिदृक्षु बाधेरित्यर्थः ।

सिचि वृद्धौ तिष्ठति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र बाध्यत इति भावः ।
आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञया बाधनं यथा स्वादित्येवमर्थं लिङ्ग प्रकरणेऽनयोः
संज्ञयोर्विधानम् । सामान्याऽपेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयाऽपि पुरुषसंज्ञायां च
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिदृक्षु अनवकाशना आप्तनेपद-
संज्ञया बाध्येरन् ॥१९॥

उ०—लकारा एव न द्युः । किं च 'तज्ज्ञाना'वित्यत्र प्रथमान्तस्य सङ्गन्धो न प्रसूतोऽस्ति आह-
वृत्तिः । अत एव 'दिन आत्मनेपदाना'मित्यादि चरितार्थम् । तज्ज्ञानाचित्वादेशं तज्ज्ञानभाषिणि
लक्षणायां गौरवमतः पठ्यन्तस्त्वमेवादेषापेक्षया युक्तमिति भावः । तस्येत्यत्रेति । 'लक्ष-
तिसक्ती'त्यत्रेति भावः । भाष्ये—लादेश इत्यस्य—लादेशप्रकरणे इत्यर्थः । बाध्यत इति ।
इष्टानुरोधादिति भावः । एतेन पर्यायज्ञापनेनाऽपीदं चरितार्थमित्यपस्तम् । मनु 'तृतीय' एव
परस्मैपदसंज्ञास्तु, किं ज्ञापकत्वमेवेनेत्यत आह—आत्मनेपदेति । मनु ज्ञापकात्परस्मैपद-
संज्ञया समावेशोऽप्यात्मनेपदसंज्ञया पुरुषसंज्ञानां समावेशो न क्वादत आह—सामान्यापेक्षं
चेति । पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समावेशसिद्धिः । अनुवृत्तिरेव किञ्चन
विषयिता । एतदर्थमेव आऽत्र प्रकरणे पुरुषसंज्ञाविधानमित्यस्य ॥२९॥

† तिमिरिस्तिसृष्वथमिभस्वस्तताशयासावाप्यमिद्वहिमाह १. ४. ७८.

‡ तिङ्श्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १. ४. १०१

* ऋटः शतृशान्तचावप्रथमासमानाधिकरणे, मनुस्य १. २. १२४; १०७.

१-तृतीये = तृतीयाध्याये 'लक्ष्य' १. ४. ७७ इत्यत्र ।

त्रिकशीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'समसंख्यार्थम्' । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः, षट् संज्ञिनः, वैभ्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे—

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञा स्यात्, कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा, कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ।

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यते—आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति, तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् ? 'एकशेषनिर्देशात्' । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥

प्र०— त्रिकशीणि । त्रिकां षट् त्रिकाः, संज्ञास्तिस्र इति वैभ्यादायथासंख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह—प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञाः, द्वितीयेनाऽऽत्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैभ्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्याऽनैकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाऽभावस्तथापि कस्यचित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेत्येतावद्व्ययं न तु यथाऽभिमतविषयविभागलाभः ॥ आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति, केवलं त्रीणित्रीणीति वीप्सा प्रतिपत्तिस्तेषाम् । तत्राऽनियमप्रसङ्गे निवर्त्यमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः ॥ एकशेषनिर्देशादिति । आकृत्यभिधानाभयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं, शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते । अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रभः ।

उ०— त्रिकशीणि । षड् 'त्रिकशीणि त्रीणी'त्यनेनात्मनेपदत्रिकाणामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह—त्रिकां षडिति । नन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति दोषस्तद्वत्त्वं दूरेत्यत आह—आत्मनेपदेति । सहविवक्षाऽभावदेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह—आकृत्येति । इष्टमुपलक्षणं, यत्किंपक्षेऽपि तत्प्रत्ययाख्यानात् । षट्कैकशेषशब्देन तन्मन्त्रं लक्ष्यते । नन्वेकसंज्ञाग्रहणेऽपि 'प्रथममध्यमयो'रिति व्यवहारो न युक्तोऽत आह—प्रसिद्धिमिति । सिद्धान्तकालिकां प्रसिद्धिमित्यर्थः ।

१—'इह त्रीणित्रीणीत्येकं पदम् । दे वेति । इहत्तः' इति शब्दकौस्तुभः ।

२—इह स्वल्पेऽपि (२ : परस्मैपदम् । तत्रानुत्पत्तेरपदम् त्रिकशीणि०) महासंज्ञाकरण पूर्वोच्चार्या-
नुदेशात् इति कौस्तुभः । षड्शब्दे ३४९ शब्दे नागोत्पत्त्याप्यभेदाभिप्रायः ।

३—यथासंख्यमनुदेशः समानात् १ ३ १ ३—'स्यात्' पा० ।

अथैतस्मिन्नैकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः—प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ, उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ, प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः, प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च—प्रथममध्यमोत्तमा इति ? किं चातः ? यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः, प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति, उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति, मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ‘उभय’मित्याह । उभयं हि दृश्यते । तद्यथा,—बहु शक्तिकिटकम्, बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु २ ।लीपिठरम्, बहूनि स्थालीपिठराणि ।

यदप्युच्यते—क्रियमाणेऽयात्मनेपदग्रहणं ‘आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्य’मिति । न कर्तव्यम् । लोकत एतत्सिद्धम् । तद्यथा,—लोके ‘विहव्यस्य’ द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय’ इति, न चोच्यते—‘आनुपूर्व्येण’ति, आनुपूर्व्येण चोपस्थीयत इति ॥१०१॥

प्र०—प्रथममध्यमयोरिति । प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदभिधीयते । व्याख्यानाभिषेय इति मत्वाह—कृतद्वन्द्वानामिति ।

बहु शक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः । ‘जातिरप्राणिना’मित्येकवद्भावः । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचन इत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा ‘बहूनि शक्तिकिटकानी’ति भवति । लोकोक्त इति । यथा ‘पंसिस्थेषु ब्राह्मणेषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानये’त्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भविष्यतीत्यर्थः । विहव्यस्येति । विहव्याख्यस्य सूक्तस्य ‘द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय’ इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्वेदं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ॥१०१॥

उ०—भाष्ये—किं पुनरत्रेति । मध्यमत्र व्याख्यानतः कृतद्वन्द्वानामेकशेषस्तथापि लोके कथं व्याख्यामिति प्रश्नः । मध्यमस्य बहुत्वस्य बहुत्वार्थकत्वे एकवचनानुपपत्तिरत्र आह—बहुशब्दश्चेति । मध्यममवयवबहुत्वप्रतीतिर्न स्यादत आह—समुदायस्येति । भाष्ये—लोकत इति । ‘विहव्यस्ये’त्यादिस्मृतेरित्यर्थः । तथेहापीति । ‘प्रथम’‘मध्यमे’त्यादि महासंज्ञाकरणं तु प्राच्यमनुरोधेनैवेति भावः । ‘ममाऽग्ने नव विहव्य’ इति सर्वाणुकमः ॥१०१॥

१—‘किटिकम्’ पा० । २—‘किटिकानि’ पा० । कितिः सुकाः’ इत्यमरः । ‘कीटक’पाठे तु कीटकः कुमिवातो’ इति मेदिनी ।

१—विहव्यसूक्तमसंहितायां (१० । १२८) अवयवसंहितायां (५ । ३) च वर्तते । ऋक्संहितायां नवर्चं सूक्तमवयवसंहितायां त्वेकादशर्चं दृश्यते । तत्र नवर्चसूक्ते शास्त्रान्तरजातिद्वयशमसूक्तस्येन पञ्चपुराणे नवर्चमिति वदन्ति । ‘द्वाभ्यां द्वयमग्निरुपस्थेय’ इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्वेदं गृह्यते ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

श्रीणि श्रीणीत्यनुवर्तते*, उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते, 'अष्टन आ विभक्तौ' [७. २. ८४] इत्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं, 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' [६. १. १०२] इत्यत्र 'प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तं 'मष्टन आ विभक्ता-वित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तु—निवृत्तम् । ननु चोक्तं 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति । नैव दोषः । अचीत्यनुवर्तते' न चाऽजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते—अजादी यौ प्रथमौ, अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि 'तस्माच्छसो नः पुंसि' [६. १. १०३]

प्र०— विभक्तिश्च । सति प्रयोजने स्वरित्वप्रतिषद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्तौ भवतः । लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः—श्रीणिश्रीणीति । आत्वं न प्राप्नोतीति । न ह्यष्टनशब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाऽग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयाऽपेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाऽभावात् सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तित्यत इति भावः । न चाजादी इति । 'सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ, सुखाऽजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वाऽसंभवादवयवशब्द-श्लेके समुदाये उपचाराद्वर्तते इति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यो, प्रथमयो-रिति विशेषणं, तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां वेति । 'अची'त्यनुवर्तते ।

उ०— विभक्तिश्च । अननुवृत्तौ स्वरित्वप्रतिषद्धत्वंमभावप्रतियोगितया बोध्यम् । स्वरित्व-मस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरित्वमकार्याणामप्यनुमेयमेवेति बोध्यम् । प्रत्येकमिति । नन्वस्याः प्रत्येकं सप्तरेऽपि 'द्वितीयायां चे'त्यादिष्ववहारात् त्रिकस्य त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त-संज्ञा अवयवमभ्युपेयाः । एवं च तथा 'प्रथमयो'रित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना तात्त्विकमकृतत्वात् । सिद्धान्ते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयववचनेविभक्तित्वस्य त्रिके ज्ञारोपे वा बाह्यिका एव ते व्यवहाराः संभवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता न कृता इति प्रतीमः । विभक्ति-समुदायस्येति । अनपक्षसमुदायस्य अनपक्षग्रहणेनाऽग्रहणवदिति भावः । समुदायद्वयापेक्षा-नुपपत्ताविति । तदपेक्षाद्विवचनाऽनुपपत्तावित्यर्थः ।

सुशब्दौशब्दाविति । प्रथमयोरिति विशेष्यमचीति विशेषणमिति भावः । अजादित्वाऽसंभवादिति । यद्यपि 'निरोऽर्च्य' इत्यादावुक्ते कृते सम्भवोऽस्ति तथापि तत्र- 'नाविष्ठी'ति निषेध इति भावः । एकदेशी बाह्वने—ननु चेति । तद्व्यापष्टे—अजादी

* लिङ्गश्रीणि श्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १. ४. १०१

१—'प्रथमयो' ५० । † इको यणचि ६. १. ७७ २—सुशब्द-बौद्धाविति छेदः ।

इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णदीर्घं प्रतिनिर्विशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'विभक्त्यो-
र्ब्रह्म'मिति ।

अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात्—'औजसोः पूर्वसवर्ण' इति ॥१०४॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥१४॥१०५॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः ॥ अथैतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपद-
नियमः—युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः—युष्म-

प्र०—तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः । निर्धारणं चाभविष्यते—'अजायिषु बौ ब्रह्मा'विति ।
एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । 'एताम् गाः पश्ये'त्यत्र नत्व-
निवृत्त्यर्थं 'तस्मा'दित्युच्यते । औजसोरेव ग्रहणेऽनन्तरात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः
सकारो न संभवतीति किं 'तस्मा'दित्यनेन । तदिक्यमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं
संपद्यते ॥१०४॥

युष्मदि । किमर्थमिति । किं लादेशविधानवाक्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम्,
अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरैतरेभ्योप-
परिहाराय भाविनी संज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलाघवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं
प्रदर्शयितुमाह—युष्मदस्मदिति । किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव
युक्तः । नैष दोषः । समुदायस्य संचिस्कीर्णितत्वात् प्राधान्यं, तद्वत्त्वात् प्रत्ययोपपद-
योर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते—युष्मदि मध्यम एवेति ।

उ०—विशेष्यमिति । व्याख्यानाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः । वस्तुतो
निर्धारणमेकवचनात्वेन नेति 'कारके'इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तद्वत्-
विधिश्चास्ति गमके नेतीत्यं सङ्गाऽयुक्तं, तथापि तामुपगम्य पर एकदेशी समाचले—
यत्तर्हीति । भाष्ये—विभक्त्योरिति । विभक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायी प्राचां
वैयाकरणानां प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञत्वेन प्रसिद्धावेव गृह्यते । न च 'तस्मा'दित्यनेन 'गा'।
इत्येतद्गुणानुसारेण सवर्णदीर्घ एव पराजह्यः, तस्य व्यवहितत्वादित्याप्तः । एतन्नाथमूलिका
एव प्रथमादयः ससम्बन्धाः स्वीजसादीनां सप्तार्णां त्रिकाणां संज्ञा इति बोध्यम् ॥ १०४॥

युष्मद्यु । विधिनियमसम्बन्धे विशेष्यावस्थादाह—तत्रेति । वस्तुत एकवाक्यतापक्षेऽपि
फलतो नियमत्वम्, एतद्विनापि सिद्धेः । 'शुद्धविध्यर्थ'मिति पूर्वपक्षः । भग्न्यापि सिद्धे-
रितरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धान्त इति तत्त्वम् । समुदायस्येति । विधेये कालः प्रसक्तव्यमुच्यते

द्येव मध्यमः, अस्मद्येवोत्तम इति ? किं चातः ? यदि पुरुषनियमः शेषग्रहणं कर्तव्यं 'शेषे प्रथम' इति । किं कारणम् ? मध्यमोत्तमौ नियतौ, युष्मदस्मदी अनियते, तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थ—'शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रे'ति । अथाप्युपपदनियमः, एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं 'शेषे प्रथम' इति । युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थ—'शेषे प्रथम एव भवति नान्य' इति ।

उपपदनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि 'प्रथमो भवती'ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'यत्र प्रथमश्चाऽन्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवती'ति ।

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ २ ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् ? 'शेषत्वात्' । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमः प्राप्नोति ।

७०—तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्यते, न तृजादयः । तृजादिविधिसायध्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात्तयोः पुरुषान्तरं न भवति । मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वाच्छेषेऽपि तत्प्रसङ्गे 'प्रथम' इति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते, 'प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमा'विति । 'यथा 'समे देशे यजेते'ति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः ।

तत्रेति । उभयथा नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उप-

७०—तुल्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्यते, न तृजादयः । तृजादिविधिसायध्याद्वा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात्तयोः पुरुषान्तरं न भवति । मध्यमोत्तमयोस्त्वनियतत्वाच्छेषेऽपि तत्प्रसङ्गे 'प्रथम' इति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते, 'प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमा'विति । 'यथा 'समे देशे यजेते'ति पाक्षिक्यां प्राप्तौ नियमः ।

पाक्षिक्यां प्राप्ताविति । नन्वेवमेतन्नियमापेक्षया पुरुषनियमस्य परिसंख्यत्वेन गुह्यतपोपपदविषय प्रोक्षित इति चेन्न, अनुवादकस्यैवकारार्थगर्भत्वस्य प्राप्तवाचकत्वस्य चोभयत्राऽप्यभिहितत्वेन तयोः समत्वमेवेत्याक्षयात् । नन्वत्र युष्मदस्मदोः सत्त्वात्कथं शेषत्वमत आह—यत्र केवले इति । असहाये इत्यर्थः । 'सिद्धं त्वि'त्युक्तिर्न सिद्धान्तिनो, वचनारम्भ-

सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'युष्मदस्मदोः प्रतिषेधात्' । 'शेषे प्रथमः' 'युष्म-
दस्मदोर्ने'ति वक्तव्यम् ।

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन ॥ ४ ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । 'युष्मदि मध्यम'
इत्यस्यावकाशः—त्वं पचसि । 'अस्मद्युत्तम' इत्यस्यावकाशः—अहं पचामि ।
इहोभयं प्राप्नोति—त्वं चाहं च पचावः । 'अस्मद्युत्तम' इत्येतेद्भवति
विप्रतिषेधेन ।

स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । 'त्यदादीनां यद्यत्परं तत्त-
च्छिष्यत'इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रा'स्मद्युत्तम' इत्येव सिद्धम् ।

अनेकशेषभावार्थं तु ॥ ५ ॥

अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो वक्तव्यो यदा चैकशेषो न । कदा
चैकशेषो न ? सहविवक्षायामेकशेषः, यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ।

प्र०—पदे स एवाऽशेषस्तत्र मा भूत्प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्म-
दस्मद्व्यहोनाऽप्रहणाऽच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

स एवाह—सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र 'शेषे प्रथमो मे'ति
वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह—स तर्हीति । आचार्यदेहीय आह—न वक्तव्य इति ।
अस्मदः शेष इति । 'आवां पचाव' इति । तत्राऽस्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाण-
स्याऽस्मदो द्वयर्थत्वादप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमनिधानात्तस्याऽप्यत्र
प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध एवाभयितव्यः । अत्राहुः—युष्मदर्थे साहचर्याद्युपलब्ध-
मारोप्यते तदा भेदाऽभावात् पृथग्युष्मदर्थोऽभावादस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध एवम
एवेत्यदोषः । चोदक आह—अनेकशेषभावार्थं त्विति । 'त्वं चाऽहं च पचाव' इत्यत्र
प्रयोगे ।

उ०—स्याऽपि सत्त्वात् आह—स एवाहेति । पूर्वैव वचनस्य गुरुत्वात् स एव लाघवाभवेन
'सिद्धं त्वि'त्याहेत्यर्थः । ननु 'युष्मदस्मदोर्ने'त्युक्तेऽपि तत्र केवले ते तत्रैव निषेधः स्वाकृत आह—
यत्र शेषे इति । शेषग्रहणं तत्राऽनुवर्तत इति भावः । चोदक इति । तृतीय इत्यर्थः ।

आरोप्यत इति । स किंवा चाऽस्मच्छिष्याद्योवाऽसंभव इति भावः । तदा पृथगिति ।
संबोधत्वेनाऽसंबोधित्वर्थः । 'तदा भेदाऽभावात्पृथ'मिति वाहे तदारोपादेव युष्मदर्थे भेदक-
धर्माऽभावात्पृथग्धर्माऽपरीतेर्हेतो पृथग्युष्मदर्थोऽभावात् इत्यर्थः । अत्र प्रयोगो इति । अत्रादेनैव

न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेष-
भावादविप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्
तदधिकरणानामपि—युष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं
च पचसि च पचामि चेति ।

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राऽ-
नेकशेषभावस्य ॥ ७ ॥

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा,—पचसि पचामि च त्वं
चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं 'तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा'दिति ।
तत्रापि ह्येवं भवितव्यम्—त्वं च देवदत्तश्च पचसि पचति च । अहं च देव-
दत्तश्च पचामि पचति चेति ।

यत्तावदुच्यते—'न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेष-
भावादविप्रतिषेध' इति, दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चाऽनेकशेषस्तदधिकरणानां
चैकशेषः । तद्यथा,—'त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहा' इति ।

प्र०— आचार्यदेशीय आह—न वेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेक-
शेषाऽभावः, एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाह्यातयोरप्येकशेषाऽ-
भावे 'पचसि पचामि चे'ति पृथगेव प्रयोगाभ्याऽर्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-
यितुमाह—

क्रियापृथक्त्व इति । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं, न तु सहविवक्षा,
एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं, परस्परसाहचर्याऽव्यभिचारात् । एवं च
कृत्वेति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः ।

इदानीमाचार्य आह—यत्तावदिति । एकशेषफलत्वादिकशेष इत्युच्यते, न तु

ख०—साहित्यस्य श्रोतृणाद्वैकशेषो नेत्यर्थः । भाष्ये 'यदा न सहविवक्षेत्यस्य च विना केवल-
पदैर्यदा न साहित्यबोध इत्यर्थः । 'तदधिकरणयो'रिति बहुव्रीहिः । भाष्ये तदधिकरणाना-
मिति बहुवचनं त्वनेकयुग्मच्छब्दप्रयोगाभिप्रायेण । न तु सह विवक्षेति । न तन्निबन्धन
एकशेष इति भावः । एवं द्रव्येति । क्रियापृथक्त्वोपक्रमे नाप्ये यथा द्रव्यपृथक्त्वमेवं द्रव्य-
पृथक्त्वोपक्रमे क्रियापृथक्त्वमेवेत्यर्थः । 'न त्वि'त्यस्य 'वाचनिक एकशेष' इत्यत्रान्वयः ।

यदप्युच्यते—‘क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राऽनेक-
शेषभावस्ये’ति, क्रियापृथक्त्वे खत्वपि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा,—
‘अक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्ता’मिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो
भवति यदुक्तं—‘तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा’दिति ।

नैष दोषः । परिहृतमेतत् ‘सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधा’दिति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । शेषे प्रथमां विधीयते, न हि
शेषश्चाऽन्यश्च शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्, प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि
न प्राप्तुतः । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते, न च
युष्मदस्मदी अन्यश्च युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद्यच्चाऽस्मत्तदाश्रयौ

प्र०—‘प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषांऽसरूपत्वा’दिति वाचनिक एकशेषः, एवं द्वेकशेषे
आश्रीयमाणे नाऽर्था विप्रतिषेधः । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेक एव
धातुः प्रयुज्यते । तस्मान्न परां लकार एवाऽनेकार्थाभिधायी, विरोधाभावात् । तत्र
पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तां विप्रतिषेधः । अक्षा इति । शकटाऽक्षविभीतकाऽक्षदेवनाऽक्षाणां
सहविवक्षायामेकशेषः । तत्राऽवयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्द्रव्यन्तामित्यादि बहु-
वचनं, सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्य-
पृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष इत्यर्थः ।

न हि शेषश्चान्यश्चेति । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदोऽप्युक्तयोः सङ्गावा-
प्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतत्सामर्थ्यमविदित्वाऽऽह—भवेदिति । इतर आह—
यद्वन्नेति । तत्सन्निधौ शेषत्वाऽभावात्तन्निवन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेष-

उ०— तदेव वचनमाह—प्रथमेत्यादि । इदं ‘स्वरूप’सूत्रे वार्तिकम् । वाचनिकैकशेषे द्वय-
माह—एवं हीति । विप्रतिषेधस्थापनाय ह्येतन्नाण्यप्रवृत्तिरिति भावः । अथ भाष्याशयमाह—
तस्मादिति । लकार एवानेकार्थाभिधायीति । क्रियायामनेकार्थगताऽऽरोपितसङ्ख्याभिधायी-
त्यर्थः । भगवक्षा इति, भज्यन्तामिति च बहुवचनं कथमत आह—शकटाक्षेति । तत्रैकैकाऽ-
क्षस्यैकैकक्रियायामवयवेन सहविवक्षा कथमित्याशङ्क्य तामुपपादयति—तत्रेति । एकैकाक्ष-
स्यैकैकक्रिया विवक्षितेत्यभिप्रायः । वस्तुतः सहविवक्षाऽभावेऽपि लोकाभ्यावसिद्धं, ‘विहृन्मामसे’-
तिवत्तन्त्रं बहुवचनान्तानामन्नापीति भाष्याशयः । ‘एकशेष’सत्वेन च तन्त्रमेव लक्ष्यत इत्याहुः ।
भाष्ये—सोऽपि दोष इति । विप्रतिषेधाऽङ्गीकाररूपो यो दोषस्तोऽनेकशेषकारे तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि लभ इत्यर्थः । परिहृतमेतदिति । ‘सङ्गिन्नेवेति’ति शेषः । उपयुक्तादन्य
इति । अस्य—‘उपयुक्ताऽसमन्विता’ इत्यादिः । शेषपदस्य तत्रैवार्थे शक्तेरिति भावः ।
एतत्सामर्थ्यं—शब्दशक्तिम् । तेनाऽवधारणमाधितमिति भ्रमस्तस्येति भावः । भाष्ये—
यदत्र युष्मदिति । समुदायस्य युष्मत्त्वाऽभावेऽपि तदवयवयुष्मदभावात् सन्ध्यम इत्यर्थः ।

मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चाऽस्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः, एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चाऽ-उपोच्चारि, न स शेषः, यश्च शेषः, न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमा-बुध्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम्, यच्चाऽउपोच्चारि, न ते युष्मदस्मदी, ये च युष्मदस्मदी, न तदुपोच्चारि ।

एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते, न चाऽत्र शेषेणैव सामानाधिकरण्यम् । भवेत् प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् ? युष्मदस्मद्व्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमाबुध्येते, न चाऽत्र युष्मदस्मद्व्यामेव सामानाधिकरण्यम् ।

एवं तर्हि 'त्यदादीनि सधैनित्यम्' [१. २. ७२] इत्येवमत्र युष्म-दस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति । 'स्थानिन्यपीति' प्रथमः प्राप्नोति ॥ 'त्यदादीनां खत्वपि यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत' इति यदा भवतः शेषस्तदा प्रथमः प्राप्नोति ।

प्र०—पदाथमविद्वानाह—यथैवेति ॥ एतद्विवरणीयमप्युपपदार्थं वक्ष्यितुमाह—एवं तर्हि ॥ यच्चात्रेति । युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात् । यश्च शेष इति । 'देवदत्तश्चेति' । न तदिति । न हि तस्यैव साधनत्वं, किं तर्हि, युष्मदस्मदर्थोरपि । न चात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनाऽपि, तद्भावाच्च शेषत्वाऽभाव इत्यर्थः ।

एवं तर्हि ॥ यद्यप्यनेकरूपे दोष उपक्रान्तस्तथाऽप्येकशेषेऽपि दूषणोपन्यासार्थो-यमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति । अप्रयुज्यमाने, प्रयुज्यमाने च शेषे प्रथमविधानात् । दोषान्तरमप्याह—एतदादीनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोऽन्यदप्याह—उ०—एतद्विवरणीयमपीति । एतत्—शेषपदशब्धं विधत्तुं यावन्मप्यर्थः । उपेक्ष्यत । स्फुटत्वमिति भावः । उपपदार्थमिति । उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरणपदस्थानि पदानि, तत्पर्यमित्यर्थः सूत्रावकाशं दर्शयति—तदभावे चेति । न हि तस्यैवेति । 'न त'दिति-भावश्च न तदेवेत्यर्थ इति भावः । अनेन न पारिभाषिकमुपपदं, किं तु यौगिकमिति निर्णीतम् ।

नन्वेकरूपे दोषे प्रक्रान्ते कथमेकरीषेणाऽवस्थासिद्धिरुच्येत आह—यद्यपीति । एवं चैकशेषे तयोरेवाऽवस्थानाच्चास्त्यत्र शेष इति न प्रथम इति भावः । एकशेषेऽपि दोषमाह भाष्ये—न सिध्यतीति । स्थानिन्यपीति । तद्व्याचष्टे अप्रयुज्यमाने इति । अनेन कैयटेन स्थानि-

‘युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम’ इत्येवोच्यते । ताविह न प्राप्नुतः—परमत्वं पचसि, परमाऽहं पचामीति । तदन्तविधिना* भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः—अतित्वं पचति, अत्यहं पचतीति । ये चाऽप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र च मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः—त्वत्तरः पचसि, मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि, मद्रूपः पचामीति । त्वत्कल्पः पचसि, मत्कल्पः पचामीति ॥ एवं तर्हि ‘युष्मद्वत्यस्मद्वती’त्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः—अतित्वं पचति, अत्यहं पचतीति ।

एवं तर्हि 'युष्मदि साधने' 'अस्मदि साधने' इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति, यदुक्तं 'तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा'-दिति ॥ अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते, तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्त-

प्र-युष्मन्विति । परमत्वमिति । युष्मद्यस्मदीति विशिष्टरूपपरिग्रहात्, अस्य च शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह—तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदीरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । बोदको दांपमाह—इहारीति । अतित्वमिति । त्वमतिक्रान्त इति समासः ।

एवं तदन्तविधावतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह—ये चाऽप्येते इति । त्वत्कल्प इति । ईषदसमाप्तत्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव 'त्वत्कल्प'शब्देनोच्यते, न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वाऽभावान्मध्यमाऽभावात् । एवं 'मत्कल्प' इति बोद्धव्यम् ॥ आचार्यदेवशीय आह—एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य मतुःश्लोपोऽभिधास्यते इति भावः । चोदक आह—इहापीति ।

आचार्ये आह—एवं तर्हीति । ‘समानाधिकरणे’ इति वचनानुसमदशमर्धेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति कश्चिदोषः । एवं च कृत्वेति । युष्मदशमर्धस्य साधनत्वाच्छेषत्वाऽभावः ॥ अथवेति । ‘प्रथम’ इत्येतावत्सूत्रं क्रियते । अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य विषय-

उ०—पदार्थो निर्णीतः । अतिशयितस्त्वमिति विग्रहे इष्टापत्तिरत आह—स्त्वामतीति । ‘यत्र लान्तस्ये’ ध्वन्तपर्वं ह्येति केचिन् । शेषत्वाभाव इति । उपयुक्ताऽसमन्विष्याहृत उपयुक्ताद्वयः शेषपदेनोच्यत इति भावः । ‘एवं तर्हि युग्मदि साधने’ इत्यनेन समानाधिकरण इत्यस्याऽर्थो निर्णीतः । ‘साधने’ इत्यस्य—लकारवाच्यसाधने क्रियया समानाधिकरणे इत्यर्थः । एतदर्थ—मेवाऽन्तपदमित्यन्ये । अनाश्रितेति । ‘तिस्र’सिति सिद्धे, इदं सूत्रं तदनुवादो विषयविशेषः-

* येन विधिस्तद्वस्तु १. १. ७२. १-मविभ्यतः' पा० । २-'युष्मदस्मद्वि' पा० ।

मावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्गन्धश्चाऽस्मद्गन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः ।

अथेह कथं भवितव्यम्—अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति, आहो-स्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति ? त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः ? गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा,—‘गौरनुबन्धोऽजोऽमीषोमीय’ इति, न वाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः†—‘गौस्तिष्ठति’ ‘गामानये’ति ? अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥१०५॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १ । ४ । १०६ ॥

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्रुतायामसंहितम् ॥ १ ॥

प्र०—विशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्राऽपवादनिमित्तमद्वाद्वा-भिन्नेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतां, न तु प्रथम इत्यर्थः ।

अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां त्विप्रत्ययः, तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते, तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः । गौणमुख्ययोरिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदस्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं भाष्य‘मो’दित्यत्र व्याख्यातं तत एवाऽवधार्यताम् । यदुक्तं ‘भवतः शेष’ इति, तत्रोत्तरमाहुः—‘युष्मदस्मद्भवतु’ इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । ततश्चाऽस्मद् एव शेषो, न तु भवतः । ‘पूर्वशेषदर्शनाच्चे’ति वचनाद्वा ॥१०५॥

परः सं । पूर्ववर्णोच्चारणाऽनन्तरमेव यत्र वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छून्यान्तरालं

उ०—पवादबोधनायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम् । विकाररूपेणेति । आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः । ‘न संनिवेश आश्रयणीय’ इत्यस्य ‘किं तु भवतु युष्मद् अस्मादिति शेषः । वचनाद्वेति । अलिङ्गश्रेतनविषयो युष्मदर्थो, भवदर्थस्तु न तथेति न युष्मदर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवतः शेषस्तदा भवत्येव प्रथम इत्याशयेन भाष्ये तत्रोत्तराऽनुक्तिरित्यग्रे ॥१०५॥

परः सं । परो वर्णान्तराऽव्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिकृत्तावपि सेव्यवी-यप्रिसभाष्याऽ-

† गोतो गिप ७ १. १०; औतोऽमशतोः ३ १. ०३

१—“पदस्य पदान्तरेण यदानन्तर्यं सा महितेति लोकेऽभिधीयते” इति न्यासक १ ।

‘संहितैकपदे निरुद्धा निरुद्धा भातृपसर्वयोः । निरुद्धा समासे वाक्ये तु सा विवक्षाभेदश्च ॥’

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां, नाऽद्रुतायाम् ।

तुल्यः संनिकर्षः ॥ २ ॥

तुल्यः संनिकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ॥ किंकृतस्तद्वि-
शेषः ?

वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥ ३ ॥

प्र०—संभवति स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः । एवं स्थिते चीयते—पर इति । द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोक्तः परः सन्निकर्षः संभवति, न तु मध्यमायां, विलम्बितायां चेत्यर्थः । असंहितमिति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्यर्थाऽ-
भावेऽव्ययीभावाः । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । द्रुतमध्यम-
विलम्बितास्त्विति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकार-
वचनप्रामाण्यदूधस्वः । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः, नैरन्तर्येणोच्चारणात् ।
विशेष इति । 'वृत्तीना'मिति शेषः । कचित्तु वृत्तिविशेष इत्येव पाठः ।

वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प
उपलब्धिकालः, मध्यमायामधिकः, विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना
ध्वनयः । तत्र वैकृतध्वनिवशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्
वृत्तिभेदः । 'किंकृत' इति कारणे पृष्ठे 'वर्णकालभूयस्त्वं त्वि'ति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं

उ०—सङ्गतिरत आह—पूर्वेति । वर्णांतरव्यवायेऽव्यवहितपरत्वाऽभावादेवातिप्रसङ्गविरहादिको
यणचीत्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स त्राऽर्थ इति भावः । ननु मन्तपुरुषे उत्तरपदार्थ-
प्रधानतया नपुंसकनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—अव्ययीभाव इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्येऽ-
व्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेति भावः । वस्तुतः संहितशब्दोऽपि
परसंनिकर्षवाची क्लीबः, तेनाऽयं तत्पुरुष एव । असंहितमारोपितं सन्धानं परसंनिकर्षः, तेन
तदभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । नञाऽव्ययीभावस्तु नास्त्येवेति 'नन्वुत्रे वक्ष्यते ।
बहुव्रीहिरिति । पौर्वापर्यं चाऽन्यपदार्थ इत्यभिमानः । अत्राप्येव युक्तं, 'संहितासंज्ञा न
प्राप्नोतीति भाष्यव्याख्यानाद्बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्येवाऽव्ययीभावस्याऽपि लघुत्वाच्च योग्यान्व-
पदार्थाऽभावाच्च । आद्यश्लोत्तरपदत्वाऽभावान्मध्यमस्य पूर्वपदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्याऽ-
भावाच्च पुंवत्त्वाऽप्राप्तेराह—भाष्यकारेति । ऊ-यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमित्यनेनेति भावः ।

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमत आह—वर्णोपलब्धीति ।
वैकृतम्—आलस्यादिजन्यो ध्वनिः । पुनःपुनरुपलब्धिश्चाऽविच्छेदेनोपलब्धिधारा, न तु
विच्छिद्य विच्छिद्य ग्रहणमिति । एतच्च 'तपर'सूत्रे विस्तरेण निरूपितम् । ध्वनिभेदादिति ।
वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः । ननु 'किंकृत' इति कारणप्रभे फलकथनेनोत्तरमसङ्गतमत आह—
कारणमेवेति । 'वर्णकालभूयस्त्वं त्वि'ति आलस्य 'कारणं वृत्तिविशेषस्ये'ति शेषः । तच्च

वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तद्यथा,—हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः,
प्राणिभूयस्त्वं तु ॥ यद्येवम्—

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥४॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् ?
'कालभेदात्' । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम्, ये मध्य-
मायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद् वृत्तयो
विशिष्यन्त' इति* ।

अथवा 'शब्दाऽविरामः संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानम् ॥ ६ ॥

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति† । किमिदं 'प्रतिवर्ण'मिति ?

प्र०—भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षः, मशकस्य मशकेन,
स तुल्यः परस्परऽपेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्नुतो,
मशकौ तु स्वल्पं, नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यद्योक्तं
भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतमेव भेदं मत्वा चोदयति—यद्येषमिति । शिष्टं भाष्यं
तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं, तत एवावधार्यम् ।

शब्दाऽविराम इति । यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान् विरमति यदा शब्दाऽ-
विरामः । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाऽभावेऽप्यस्तीति सिद्धा
संहितासंज्ञा ।

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्दर्शानां प्रतिवर्णं
प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाऽविच्छेदाऽभावात्प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नाऽन्तरेण वर्णा-

उ०—वैकृतध्वनिकृतं स्वयमुक्तमिति भावः । हस्तिमशकयोः परस्परसन्निकर्ष इति नाऽर्थं हृत्वाह—
हस्तिन इति । अत एव 'प्राणिभूयस्त्व'मित्यभिमतप्रत्ययसङ्गतिरिति भावः । प्राणिशब्देनाऽत्र
शरीरम् । व्यञ्जकध्वनीति । उपलब्धिपाराजमकध्वनीत्यर्थः । भाष्ये—उक्तं वेति वचना-
रम्भापेक्षो विकल्पः । ननु शब्दानां निर्यत्वाद्द्विरामाऽभावेऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमस-
माह—यदेति । 'शब्द'शब्देन तदुच्चारणं सूच्यत इति भावः ।

अविरामेऽवसानसंज्ञाप्राप्तिरित्यसङ्गतमत आह—भिन्नेति । ध्वनिपदेनाऽत्र कण्ठ-
तत्त्वावधिभातः । प्रयत्नभेदे एकप्रयत्नविच्छेदाऽभावो हेतुः । 'अविच्छेदाऽभाव'इत्यस्याऽऽ-

प्राप्नोति—कुक्कुटः 'पिप्पका पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीति, एकः पूर्वपरयोर्हादेन प्रच्छाद्यते । तथा,—द्वयो रक्तयोर्दृश्ययोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ।

एकेन तुल्यः सन्निकर्षः ॥ ८ ॥

यथैवैको वर्णो हादेन प्रच्छाद्यते, एवमेकोऽपि ।

अथवा 'पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराऽभावादसंहिता ॥६॥

पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति ।

न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ?

प्र०—कुक्कुट इति । कुक्कुट इवाऽयमिति कनो'लुम्भनुज्ये'इति लुपि कृते 'संज्ञायामुपमान'मित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं, ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अत्रापि चकारस्माऽघोषत्वादकारोऽक्षरणे घोष-
विच्छेदात्स्वरितत्वाऽप्रसङ्गः । हादेनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवान्वित्व-
लक्ष्येत इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपि गुण आश्रयान्तर उपलभ्यत इति दृष्टान्तेन दर्शयति—द्वयोरिति ।

एकेनेति । अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः, यथैकोऽतद्गुणोऽपि तद्गुणं स्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते, तथाऽनेकोऽपि स्फटिकादिरर्थ इत्यर्थः ।

अथवेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाऽव्यवहितं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परसन्निकर्षाऽभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति । पूर्वाऽपराभावादिति । युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वाऽपर्यं दृष्टम् । वर्णा-
स्त्वेकैकश उपलभ्यमाना यौगपद्येनाऽसन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुवीरन् ।

उ०—तथा व्याख्याने हि तत्रापि दोष इति भाष्याल्लभ्यते, तच्चाऽसङ्गतं स्वात्तत्र दोषाऽप्राप्तेरिति भावः । स्पर्शानां मध्येऽधोपस्थेत्यर्थः । अपसंसर्गोये फलं नास्तीति भाष्याशयमन्ये । ननु कुक्कुटादौ न किंसंहिताकार्यमत आह—कन इति ।

घोषविच्छेदादिति । असत्त्वादेव विच्छेदः । भाष्ये—पचतीत्यस्य—'तत्र कथं'मिति शेषः । 'कुक्कुट' इत्यादौ कृतशङ्कः 'पचती'त्यत्र परिहरति—एकः पूर्वति । सम्प्रदायेन कुक्कुटादावपि समाचष्टे—एकेनेत्यादिना । वर्णान्तरेति । वर्णान्तरोच्चारणे नाऽन्तरीयक्य-
धर्मात्राकालादन्येनाऽधिकेनेत्यर्थः । ननु पूर्वः पूर्वकालः परश्च परकाल इति कथं पूर्वाऽपर-
भावेऽत आह—युगपदिति । अयं भावः—यदि कालिकं पौर्वापर्यं तदेको वनकी'त्यादि-
संहिताकार्याऽसंभवः, पूर्वपरयोर्गुणपत्स्यत्वभावात् एव न वैशिकमर्थेति । अनेकस इति ।

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥ १० ॥

एकैकवर्णवर्तिनी वाक्, न द्वौ युगपदुच्चारयति । 'गौ'रिति यावद्गकारे वाग्वर्तते, नौकारे, न विसर्जनीये । यावदौकारे, न गकारे, न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये, न गकारे, नौकारे । 'उच्चरितप्रध्वंसित्वात्' । उच्चरितप्रध्वंसिनः

प्र०— एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात्कीप्रत्ययाऽभावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरंस्तदा स्वात्पूर्वाऽपरव्यपदेशो व्येष्टमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात् नान्ति तात्त्विकःपूर्वाऽपरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वात्त्रेहोपन्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद्वयोरुच्चारणे स्वादेवाऽव्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदिति भावः । वागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात्सन्निकर्षोऽप्याहृत इति विज्ञेयम् ।

उ०—मित्रकाले इत्यर्थः । 'एकैकवा' इति पाठान्तरम् । तत्राऽपूरी द्वाविति वदयानि लुप्त इति वच्यं द्विवचनशतौर्गपचं बोध्यम् । तद्विस्तमारेण तु न वीप्साप्रतीतिः, अल्पश इत्यर्थस्याऽपि प्रतीतिः । नन्वेकैकवर्णवर्तिनीत्यादित्पुञ्जितम्, अगुणवचनत्वेन पुंवत्त्वाऽप्राप्तेरत आह— सामान्येनेति । तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः । कनेन युगपदुपलभं निरख युगपद्वास्तवीं सत्तामपि निरसितुमाह—भाष्ये—उच्चरितेति । उच्चरितप्रध्वंसित्वम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि क्षणसमूह-रूपः प्रत्यक्षयोग्यः, क्षणिकस्य प्रत्यक्षाऽयोगात् । यद्यवतिष्ठेरंति । कालिकपौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेवैव प्रहांतुं शक्यं न तु नष्टविद्यमानयोस्तदाह—व्येष्टेऽद्यादि । 'अथ ज्येष्ठोऽथ कनिष्ठ' इति व्यवहारवत्त्वं पूर्वोऽर्थं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरसंभवः, नष्टविद्यमानयोः संबन्धस्य विकल्पवितुमशक्यत्वादिति भावः । वर्णानां स्फोटरूपाणां निरवस्थादिदमप्युक्तमत आह—उपपत्तेरिति । स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येवैकत्वात्तमादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः । अन्यत्र—तपरसूत्रे । स्यादेवेति । कालकृतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः । एवं

१—'एकवर्णवर्तिर' इ' पा० । अथमेव पाठः । वृत्तसमस्तः । पाठाविमो वाक्यपदीयस्य पुपराजटीकायाः मुद्रितौ विभेदे (वाक्य० का० २ का० ८३ पृ० ५५)

"अथ भाष्यपरिकर्षां कोलह. जेमहाशयेन पूर्वापराभावात्, एकैकवर्णवर्तित्वात् इति पाठद्वयं पुण्य-राजेनोपास्योः पाठयोर्मध्यकोशेषु सतांः परिगृहीतमिति कारणेनाथ अभितन्वम् । नन्वे पुपराजटीका तेन लालोकितेति" । इत्येव च. खेवरागिणां टिप्पणी ।

२—'एकवर्णवर्तिनी' पा० ।

खत्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथाऽपरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥ एवं तर्हि—

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वज्ञीतिः ।

शब्देनाऽर्थान्वाच्यान्ष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिन्तावच्छब्देऽयं तावद्वर्णस्ततोऽयं ततोऽयमिति ॥१०६॥

विरामोऽवसानम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

इदं विचार्यते—अभावो चाऽवसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति ? कश्चात्र विशेषः ?

प्र०— एवं तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः । श्रीरः—पण्डितः । तत्त्वज्ञीतिरिति । तन्ननं तत्, साऽस्ति यस्याः सा 'तत्त्वज्ञी'—सकलविषयव्यापिनी, नीतिबुद्धिर्यस्य स तत्त्वज्ञीतिरिति । अन्ये तु तन्वज्ञीतिरिति पठन्ति । तन्वती विषयान्व्याप्नुवती बुद्धिर्यस्येति स एवार्थः ॥१०९॥

विरामोः । इदं विचार्यते इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते

उ०—य गुणवृत्तारणाऽभावात् सन्निकर्षो, नापि पौर्वापर्यमिति भावस्तदाह भाष्ये—अथाऽपर इति । तद्वर्णान्वाच्यान्ष्ट्वाऽन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि स पौर्वापर्यादिव्यवहारे न वर्णान्तरस्य सहाय इत्यर्थः ।

बुद्धौ कृत्वेति । बुद्धावन्तःकरणे, चेष्टाः कण्ठतात्वाद्यभिघातव्यापारकण्ठान् सव्यान् कृत्वा—प्रतिबिम्बितान्कृत्वा, शब्देन—वाच्यानर्थान् बुद्धौ—बुद्धिरूपे देवे दृष्ट्वा—तत्रैव पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः । 'बुद्धिविषय'मित्यस्य बुद्धिस्थशब्दविषयमित्यर्थः । तत्र यत्तु बुद्धित्वमुपपाद्यति—य इति । तदर्थमेव शास्त्रप्रकृतेस्तन्मैव शास्त्रकथनयोक्तैः । अस्मिन्नर्थे इति । एतदर्थमेव बुद्धावर्थदर्शनमप्युक्तम् । श्लोके पौर्वापर्यमित्युपलक्षणम् । अयमिति । बुद्धुपाकडलमात्रशब्दसहस्रोच्चारणव्यङ्ग्यशब्दपरामर्शः । अन्यथेदम् : प्रत्यक्षपरामर्शकत्वादेवमुपपत्तिः । प्रयोक्तव्याः—परप्रत्ययवयोग्यरूपूळोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाऽभिव्यक्तव्याः । अस्मिन् शब्दे—इत्यस्य 'स्वजनीये' इति शेषस्तदाह—बुद्धिप्रकल्पित इति । बुद्धिस्थ-प्रकल्पितशब्दविषय इत्यर्थः । 'प्रकल्पिते'त्यस्य प्रतिबिम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥ १०९ ॥

विरामो । नाना प्रकारं गच्छति प्राप्नोति यत्तत्तत्प्रकारं गन्धते तथा प्रापयति किं

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभाववचनम् ॥ १ ॥

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् ? रसः रथः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' [८. ३. १५] इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।

अस्तु तर्हि—विरामः ।

विरामे विरामवचनम् ॥ २ ॥

यस्य विरामः, विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याऽयभावस्तेनाऽप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपः^१, ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—विरामो लोपः, अवसानं चेति । 'उपरि यो विराम' इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि [हि^२] शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् । किं च स्यात् ? रसः रथः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । [नैष दोषः^३ ।] आरम्भपूर्वको मम विरामः ।

अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि ? संज्ञी । अभावोऽवसान-संज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः ?

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥ ३ ॥

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति

प्र०—परीक्ष्यत इत्यर्थः । अभावो वेति । केचिदभावोऽवसानमिति पठन्ति, अन्ये तु विरामोऽवसानमिति, तत्र युक्ताऽयुक्तविचारः कियते । उपरीति । वर्योश्चारत्यादूर्ध्वं योऽभावस्तदुपलक्षितो वर्योऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणात्त्वनिवृत्त्यर्थम् ।

उ०—युक्तमिति परीक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र कक्षणे सन्देशाऽभावत्वाद्—केचिदिति । प्रागभावस्येति । भाष्यतिङ्गः शब्दाऽभावस्येत्यर्थः । भाष्ये—रसः रथ इत्यत्र । खरवसानयोरिति विसर्जनीयः प्रसज्येतेति । पक्षान्वयव्याख्यावसाने रेफस्य विसर्ग इति सूत्रार्थ इति भावः । 'सरी'ति भाष्ये तु रेफस्तस्य पक्षेत्यर्थ इति बोध्यम् ।

अदर्शनमिति । यद्यपि तदर्थनाऽभावः, अभावश्च वर्णस्य, तथाप्यभावपदेन तस्मापि कामः । वर्णवर्णनाऽभाववर्णाऽभावयोः समविषयत्वादिति भावः । अस्मिन् पक्षे इति । वर्णान्तराऽभावोपलक्षितवर्णस्याऽवसानत्वपक्षे इत्यर्थः । स च प्रवृत्तस्येति । एवं च पुरस्ताच्च विरामवचनद्वार इति भावः । भाष्ये—नेदमवसानलक्षणमिति । अवसानव्यवहारस्यैकवचन

^१ अदोषेन लोपः १. १. १०. १—रसः पूर्वम् 'उपरि विरामवचन'मिति वार्तिके केचित्पठ्यम् ।

^२—कश्चिन् ।

वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् ? रसः रसः, 'स्वरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।

अस्तु तर्हि—'विरामोऽवसानम्' ।

विरामे विरामवचनम् ॥ ४ ॥

यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्य-
भावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपः, ततोऽवसानं
चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—'विरामो लोपोऽवसानं
चे'ति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तम्—आरम्भपूर्वक इति ।
नावश्यमयं रसिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि ? अप्रवृत्तावपि । तद्यथा,—
'उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि' 'उपरतः स्वाध्याय' इति । न च तत्र स्वाध्यायो
भूतपूर्वो भवति, नापि व्रतानि ।

प्र०-रस इति । परवत्पूर्वस्याऽपि रेफस्याऽभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः ।

विरामे विरामवचनमिति । अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति ।
अदर्शनमभाव इत्येक एवाऽर्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोप-
संज्ञायामभावः संक्षित्वेनाऽऽश्रीयते, अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराऽ-
भावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्या-
स्येते । अस्मिन्पक्षे 'स्वरवसानयो'रिति षष्ठी । स्वरः समीपस्य रेफस्याऽवसानस्य च
रेफस्येत्यर्थः । अथवैकाऽपि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते—स्वरि परतो रेफस्य विसर्ज-
नीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते ।
ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते । आरम्भपूर्वक इति । निवृत्ति-
विरामः, स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो
वर्णोऽवसानं, विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संक्षित्वेन
विचार्यते । 'अभावो लोप' इत्येकस्य सज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते ।
प्रसक्ताऽभावो लोपसंज्ञः, अभावमवसानसंज्ञामिति । नावश्यामिति । प्रवृत्तौ सत्यां या
निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्तस्य निवृत्तानि । किं तर्हि ?
पूर्वमेवाऽप्राप्तानीत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य 'शशविषाणमुपरत'मिव
प्रयोगाऽभावः । क्वचिद्वनानीति पाठः ।

उ०-वर्णलोपलक्षणभूतं वस्तु न विचार्यते इत्यर्थः । प्रसक्ताऽभाव इति । प्रसक्तोच्चारणाऽभाव
इत्यर्थः । प्रवृत्तौ रमेः प्रयोगस्य कल्प्यभावादाह—प्रवृत्तौ सत्यामिति । न प्रवृत्तस्य निवृत्ता-
नीति पाठः । उपरतविरतौ च वर्णापी । क्वचिद्वनानीति पाठ इति । व्रतानीत्यस्य स्थाने
तथा पाठ इत्यर्थः । तत्र वनपर्वं वानप्रस्थाश्रमोपकक्षणम् । पृतङ्गस्तेन लक्षणयोः क्षान्द्यमुप-
पादितम् ।

भावाऽविरामभाविवाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं न ॥ ५ ॥

भावाऽविरामभाविवाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं 'भावाऽविरामभावि'दिति ? भावस्याऽविरामो भावाऽविरामः, भावाऽविरामेण भवतीति भावाऽविरामभावी, भावाऽविरामभाविनो भावो भावाऽविरामभावित्वम् ।

अपर आह—'भावभाविवादविरामभाविवाच्च शब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते' इति ।

तत्पर इति वा वर्णस्याऽवसानम् ॥ ६ ॥

विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०— भावाविरामभाविवादिति । इह शब्दस्य स्वसंबन्धी इभावाऽवसानलक्षणं स्यात्, शब्दान्तरस्य संबन्धी वा । न तावत्स्वसंबन्धी, विरोधात् । न हि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवाऽसत्ता युज्यते । नाऽपि शब्दान्तरसंबन्धी । न हि घटाऽभावः पटस्याऽभावो भवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाऽविरामभावी—शब्दः । न हि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः ।

अपर आह—'भावाऽविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इत्यनीं लक्षणद्वयस्याऽव्यक्त्युपपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तायाऽविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहितस्याऽभावस्य प्रतीतिर्नास्ति ।

तत्पर इति चेति । इदानीं शब्दान्तराऽभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते ।

उ०— अथोक्तमत्रादि शेषं कथ्यते—भावाऽविरामेति । नापि शब्दान्तरेति । 'अविरामो' इत्यादाववसाने स्थितस्येत्यर्थः । प्रत्यासरथोचितः । एवं च लङ्गणस्यवसाने इत्यर्थः इति भावः । अविच्छेदेनेति । अविच्छेदादविरामो पञ्चमौ, तत्प्रतिपत्तिमौ विच्छेदविशमौ च क्रियाविशेषकौ भावपदार्थौ । एतेषांभ्यवत्त्व भावप्रतिपत्तिगोचरादिषु चिन्त्यमिति पश्यात् । अस्याऽभावपरो वर्ण इत्यादि त्वमे वक्ष्यते ।

इदानीम्—'अपर आह' इति व्याख्यानकाले । अन्ये तु 'वर्णानामभाव' इत्युक्ते वर्णत्वाविच्छन्नप्रतिपत्तिगोचराकाऽभाव इत्यर्थः । स च न वर्णसत्त्वे इति भावार्थ इत्याहुः । ननु शब्दस्य भावाऽविरामभावित्वोऽवभावाऽवसानमिति लक्षणे को दोषस्तत्र शब्दस्याविरामादित्यत आह—उपाधिरहितस्येति । प्रतिपत्तिगोचरित्वेत्यर्थः । शब्दकालावसाने शब्दो न प्रतियोगीति भावः । विसर्गोऽभावपदार्थोपि संबन्धादिवदभावप्रमाणाधिकारकत्वाच्च प्रतिपत्तिगोचरापेक्ष इति भावः ।

बुद्धिकल्पितेति । बुद्धिदेशेऽग्रेऽभाव इत्यादि तत्र कल्पितं पौर्वापर्यमित्यर्थः ।

वर्णोऽन्त्यो वाऽवसानम् ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्—‘अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवती’ति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

संहिताऽवसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

‘संहिताऽवसान’मिति लोकविदितावेतावर्थौ । एवं हि कश्चित्कचिदधीयान-
माह—‘शन्नोदेवीयं संहितयाऽधीष्वे’ति । स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अपर
आह—‘केनाऽवस्यसी’ति ? स आह—अकारेणेकारेणोकारेणेति । एवमेतौ
लोकविदितावर्थौ, तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥११०॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः । प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

प्र०— अथवति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आशीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते,
तथापि भावसाधनस्याऽपि संभवात्करणसाधनत्वं संदिग्धमिति ‘व्यक्तमेव पठितव्य’-
मित्युक्तम् ।

संहितयाधीष्वेति । यथा पदनैरन्तर्यं संहिताव्यवहारस्तथैकपदेऽपि वर्ण-
नैरन्तर्यं । अवसानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः, करणसाधनो वाऽऽप्रयिष्यते
इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन । तन्न विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥११०॥

इत्युपाध्यायजैयटपुटकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थमाह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

उ०— ननु लोके संहिताशब्दः पदनैरन्तर्यं एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्यं इत्यत आह—यथेति ।
दैकपदे इति । एकपदे इत्यर्थः । भावसाधन इति । अत्र पक्षे खरवसानयोरित्यत्र बीजं
‘पीर्णार्थमात्रवर्णीयमिति शिवम् ॥११०॥

इति श्रीकालोपगमकशिबभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीमहकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

१—‘शन्नो देवी’शब्दोऽस्मिन्नस्तीति शन्नोदेवीयं सूक्ष्मम् । ‘मतौ च’ सूक्ष्मात्मोः ५, २, ५९, इति
मत्वर्थे छः प्रत्ययः । ‘शं नो देवीरभिधाय’ इत्यादि सूक्ष्मसिद्धार्थवेदशौनकशास्त्राणां प्रथम-
काण्डस्य षष्ठं सूक्तं वृत्तम् । पैण्डलादशास्त्रावास्तु प्रथमं सूक्ष्मम् । नवाह्निकस्य ४ पृष्ठे टिप्पणी प्रकृष्या ।

२—संहिताऽवसानसंज्ञायोर्लोकविदितत्वात् तद्विधायकं सूत्रद्वयं शक्यमकर्तुम् ।

इति वेदविमर्शाविपुलककेचनेन ‘सुधारक’मासिकपत्रसम्पादकेन नानाग्रन्थसम्पादकानुवादकेन
वेदव्याकरणाचार्यावेन वेदव्रतशास्त्रिणा विदितारा‘विमर्शा’विषट्पिप्पल्या प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ ओ३म् ॐ

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैटयट्टकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विभूषितम्]

तस्यायं—

द्वितीयो भागः

स च—

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना

महाविद्यालयगुरुकुलभज्जरस्योपाचार्येण

वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण

पण्डित वेदव्रतेन वर्षिना सम्पादितो

‘विमर्श’टिप्पण्या च संयोजितः ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्

गुरुकुल भज्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम्
द्विसहस्रम्
२०००

२०२१ विक्रमान्दे
१८८६ शकान्दे
१९६४ ख्रिस्तान्दे

मूल्यम् ७.००
समस्तप्यकाणि
(सात रुपये)

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
पो० गुरुकुल मञ्जर, जि० रोहतक

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः
वेद-न्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्यः
(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलमञ्जरस्य)

मुद्रकः—

श्री शिरीषाक्षर शिवहरे, मद्रासः

प्रबन्ध सञ्चालक

श्री फाइन आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, मद्रास

ॐ ओ३म् ॐ

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[प्रदीप-उद्घोत-विमर्शैः समलङ्कृतम्]

तस्यायं—

द्वितीयोऽध्यायः

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

विधिरिति कोऽयं शब्दः ? विपूर्वाद्वाजः कर्मसाधन-इकारः, विधीयते]

प्रदीपः—समर्थः पदविधिः । विधिरिति कोऽयं शब्द इति । अर्थाऽनिश्चयात्संदेहे सति प्रश्नः । किं भावसाधनः, उत कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानत्वात् कर्मणि षष्ठी । इतरत्र शेषषष्ठी । तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं, सादृश्य-निबन्धना च प्रत्यभिज्ञा, तद्दर्शने 'क' इति प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय । ये त्वर्थ-भेदेऽपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षेऽर्थभेदाच्छब्दभेदमारोप्य 'क' इति प्रश्नः ॥ विपूर्वादिति । 'विध विधाने' इत्यस्मौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं 'विपूर्वाद्वाज' इत्युक्तम् । स्वरे वाऽनयोर्भेदः । इन्प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वात्, किप्रत्ययान्तस्याऽन्तो-दात्तत्वात् । तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हेतुः । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधन-निवृत्त्यर्थमुक्तम् । 'विधीयते' इति वाक्यप्रदर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

उद्घोतः—समर्थः पद । विधिरिति कोऽयमिति भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं, तस्य अत्रेण निमित्तत्वादिप्रतीतिप्राप्तमाह—उच्येति । कोऽयमित्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः । तन्मात्रेणोपलब्धेर्वादिता भावः । किं भावेति । करणाधिकरणसाधनस्त्वन्निमित्तत्वात्प्रत्ययान्त-साधनं नोक्तिरिति । विधीयमानत्वादिति । यच्च सादृश्यादिति शेषः । इतरत्रेति । कर्मसाधने इत्यर्थः । 'अर्थभेदाच्छब्दभेद' इति मते प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः, तन्नेवेति तच्चैक्ये तु 'कः शब्द' इत्यनुपपन्नमतं आह—तत्रेति ।

स्मौणादिकेनेति । 'इदुपधात्कि' इत्यनेनेति भावः । स्वरे चेति । बहुकप्रहणा-दीनादिकेषामपि कर्मणि संज्ञा इति भावः । प्रयोगदर्शनमिति । ईस्वरेणाऽऽत्माधीनात्तात्पर्य-वेदे कोके चेति शेषः ॥ एतद्भावेति । तथा सति पदार्थकं विधाने इत्युपात्ता समासाच्च-

विधिरिति । किं पुनर्विधीयते ? समासो विभक्तिविधानं पराङ्मवद्भावश्च* ।

किं पुनरयमधिकारः, आहोस्वित्परिभाषा ? कः पुनरधिकारपरिभाषयो-
विशेषः ? अधिकारः प्रतिभोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते ।

प०— किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहाऽनिर्देशात्प्रभः । इतरो वक्ष्यमाणान्कार्यविशेषान्
पर्यालोच्याह—समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्मवद्भावस्याऽस्पष्टविषयत्वादान्-
रात्तन्निमित्तग्रहणञ्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाऽभावात्पश्चाद्भेदः
कृतः । तत्र 'समास'शब्देन संज्ञा बोध्यते, समुदायो वा संज्ञी । 'विभक्तिविधे'न शब्देन
सामान्यविहितानां विभक्तीनां 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं
हि पदविधिर्भवति । अथाप्येकवाक्यताग्रहणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तर-
सम्बन्धेन यासां विभक्तीनां विधानं मन्तरान्तरेण युक्तं इति, तिरुविभक्तीनां 'नेर्विश'
इति, तदाश्रयेण पदविधित्वमस्येव । तथा चोक्तम्—'निरपि पदं विशिरपि पदं'मिति ।
तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म सामान्यविधानक्रियाया भवति ।
यथोक्तम्—'सामान्यपुष्परवयवपुष्पिः कर्म'ति ।

कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य पारार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति—किं
पुनरिति । नन्वधिकारेऽस्मिन् पदविधिग्रहणमनर्थकम् । उत्तरेषां पदविधित्वाऽप्यभि-
चारात् । तस्मात्पदविधिग्रहणात्परिभाषात्वनिश्चयात्प्रभानुपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तयुक्त-
त्वापेक्षया प्रभः । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम् ।
परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेऽपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ।

कः पुनरिति । अन्योऽत्र प्रष्टा विज्ञेयः । आद्येन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम् ।
अन्यथा 'किं पुनरयमधिकारः' इति प्रश्नो नोपपद्यते ॥ अधिकारः प्रतिभोगमिति ।

उ०—संप्रष्टः स्यात्, वक्षसाद्यदेकविधौ चाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । इह—सूत्रे ॥ इतर
इति । प्रकरणपर्यालोचनयेति भावः । समासपदं कृत्स्नमात्रोपलक्षणम् ॥ समुदायो वेति । स
शब्दवचनमूलपदानां कार्यः, समूहस्यावयवातिरिक्ताया अगि स्वीकारादिति भावः ।
विभक्त्यन्तस्य पदत्वाभिन्नविधानस्य कथं पदोद्देशकविधित्वमित्यासङ्ग्याह—विभक्तीति ॥
एवं हीति । विहितानां नियमस्य विधिना पक्षप्राप्तेरावयवसम्बन्धानां निवृत्तिरूपस्यावयवेष
सा निवृत्तिः पदोद्देशिकत्वेनार्थः । केचित् पदोद्देशकः, पदत्वसंपादको वा सर्वोपि पद-
सम्बन्धित्वात्पदविधिरेवेति वदन्ति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधानमित्यु-
त्तरमशुक्तं, विधानस्य विधानकर्मत्वाऽभावात्त आह—तत्र विभक्त्येवेति । एवं च पार्थ
पक्षतीतितत् सामान्यविशेषभावेनागवय इति भावः । किंवाधिकेपक्षेणाप्य कर्मसम् ।

रूपद्वयमिति । यद्यपि संज्ञात्वमपि तत्र, तथाप्येतदुपचा तथा काको व्यवहाराऽभावा-
त्तत्रोक्तम् । अन्येनेति । एवं पक्षिणा, सिद्धान्तिना चेत्पर्यः । आद्येवेति पदे किं पुनरिति

* प्राक्कृष्टात् समासः २.१.३; अनभिहितं २.३.१; सुवामन्त्रिते पराङ्मवत् स्वरे २.१.२;

तयेदमपरं द्वैतं भवति—एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्याद् व्यपेक्षा वेति । तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समाप्त एकः संगृहीतो भवति, विभक्ति-विधानं पराङ्मवद्भावश्चाऽसंगृहीतः । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति

प्र०— द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता, तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथवा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वैतं, तत्र भवं द्वैतं, तदेव संशयज्ञानम् । एकार्थीभाव इति । यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानाद्व्यथानि, अथान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः । परस्पर-काङ्क्षारूपा व्यपेक्षा ।

समाप्त एक इति । तत्रैकार्थीभावस्य सद्भावात् । तत्रेति । 'एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार' इत्येकः पक्षः । 'व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार' इति द्वितीयः पक्षः । 'द्विविधं सामर्थ्यमधिकार' इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति वद-

उ०— द्वयोर्भावो द्वितेति । कोटिद्वये सत्येव संस्योद्भावाद्वित्वमवः सन्देह इति भावः । द्विविधमधिकारस्यापि द्वित्वमवत्त्वादाह—अथवेति । विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यवयवः । परस्परविरुद्धमद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः । अनेकार्थस्त्वैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति सम्बन्धकिमनुसरत्य जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थयोस्तं दर्शयिष्यन्नादावजहत्स्वार्थायां तं दर्शयति—यत्र पदानीति । उपसर्जनपदानीत्यर्थः । तदेव ध्वनयन्नाह—उपसर्जनभूतस्वार्थानीति । जहत्स्विकोपभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः । न तु दृश्यकल्पार्थोपस्थापकानीति तात्पर्यम् । एवं च तत्पुरुषादावेकं पदं तादृशम्, बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम् । जहत्स्वार्थायामाह—निवृत्तस्वार्थानि वेति । उभयत्रापि हेतुः—प्रधानार्थोपादानादिति । आद्ये प्रधानार्थेन एतेपस्विशिकाते एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः । अन्ये प्रधानेन पदेन तदर्थेकाप्युपादानादित्यर्थः । बहुव्रीहौ तु प्रधानं पदं समुदाय इति बोध्यम् । एवं द्वन्द्वेऽपि प्रधानं पदं समुदायस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशेषणतया चैकार्थ्योपादानादुपसर्जनभूत-स्वार्थानि । यद्वा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव चकार्थस्याप्युपादाना-द्विरुक्तस्वार्थानि वेति, तत्राप्यवमेकार्थीभावः । समाप्तत्वेतरयोमयोक्तमवोदधिः साहित्यं विशेष्यम् । आद्येऽनुवृत्तवचनमेवमन्ये इदंभूतावचनमेवमित्येव तयोर्मेव इति बोध्यम् ॥ त्वर्थोपपत्तिरिति । संनिहितत्वाद्भिरुक्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्त्यभि ॥ आद्ये आह—अर्थान्तरेति । अर्थान्तरान्वितस्वार्थमिच्छापीनीत्यर्थः । अत्येकशक्तिसहस्रतस्तमुदावचनस्य निमित्ताद्येऽपिपाद-कानीति भावः ॥ पदानीति—बहुवचनं तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण । स एकार्थीभाव इति । आद्ये एकीभूतार्थानि मिश्रितार्थानीत्यर्थः । तत्र मिलितत्वेतरसाकल्यत्वाद्बहुवचनं स्वसम्बन्धे तत्पुरुषादौ । अन्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वमासितित्यर्थः ॥ परस्परेति । विशाब्धस्य क्रिया-भ्यतीहारवृत्तित्वादिति भावः ।

तत्रैकार्थीभावस्येति । तदुक्तत्रयाणां मध्ये तत्रैवेत्यर्थः । व्यपेक्षासंहिताधिकारत्वेऽ-

विभक्तिविधानं पराङ्मवद्भावश्च संगृहीतः, समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति । कान्यत्र ? इससाः सामर्थ्ये [८.३.४४] 'न चवाद्वाहैवयुक्ते' [८.१.२४] इति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतो भवति, समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थ्यभावः सामर्थ्य परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति ।

एवमपि कचिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते, कचिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते 'समर्थानां प्रथमाद्वा' [४.१.८२] इति ।

प्र०—पक्षीसंभवे एकार्थ्यभावः परिभाषा चेति निरर्थकः । अभिन्नतरकं भवति । उभयविधे सामर्थ्ये आश्रयमात्रेऽर्थस्य भेदात्सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात् । व्यपेक्षायामपि सामर्थ्यं यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवेति, तथाप्येकार्थ्यभावे सामर्थ्यं दोषाऽभावात्प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते । तत्र पराङ्मवद्भावे तन्निमित्तमहण्यौरोभाऽभावः । विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात्कचिच्चत्तीयया योगस्याप्येवमुक्त्युपस्थानेपि न दोषः । परिभाषायां च सुब्धानुमष्टयः सर्वा इत्ययः संगृहीता भवन्ति । एकार्थ्यभावे चेद्वाभिन्नेऽन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः ।

समर्थानामिति । 'षकालवनेषु कालनाम्न' इत्यलुग्विधानाद्धिक्वाद्धिभक्त्यन्तात्तद्विव उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानादसामर्थ्यं प्रत्ययाऽप्रसङ्गात् ।

उ०—अधिकारत्वमुक्तदोषमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति ॥ एकार्थ्यभावसहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वमुक्तो दोषस्तु मध्ये पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसंभवो दोषः । एतेनाधिकारत्वसहितोभयविधानसामर्थ्यान्वयणपक्षोऽपि निरस्तः ॥ उभयविधे इति । अधिकारत्वे, परिभाषात्वे चेत्यर्थः ॥ भेदो—वैकल्पिकलक्षणः ॥ ननु पराङ्मवद्भावविधानाऽसंगृहीतौ दोषोऽत आह—संगृहीतौ । व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । व्यपेक्षायां निधत्तत्वादित्यर्थः । एवं चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र न दोषः, क्रियाकारकयोरेकार्थ्यभावाऽसंभवश्चेति भावः ॥ अत्र क्रियाकारकयो-रित्यस्या प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षानाशो दक्षितः । इदानीमेकार्थ्यभावसहित-परिभाषापक्षे ढक् प्रकर्षयोगमुपपादयति—सुब्धानुमष्टय इति । एतेनाधिकारत्वे दृढ-संगृहीतौ दोष इति ज्ञेयम् ॥ अन्यत्र युक्तग्रहणमिति । तथा च तदेवैकार्थ्यभावसामर्थ्यान्वये किञ्चमिति भावः ।

समर्थानां प्रथमादित्यत्र समर्थेवदस्य कृतसन्धिकार्योर्भवमज्ञानात् आह—एवमपि कचिदिति ॥ लिङ्गादिति । एतत्किञ्चमूककाकुलित इति सूत्रभाष्योक्तभाषादित्यर्थः ।

कर्तव्यं न क्रियते 'कर्मययण्' [३. २. १] समर्थादिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यम्—कुम्भकारः नगरकार इति । सत्यं गम्यत उत्पन्ने हि प्रत्यये । स एव तावत्समर्थादुत्पाद्यः ।

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? वक्ष्यति 'द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते'†—कष्टश्रितः नरकश्रितः इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो

प्र०—कर्मण्याणिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मणा उपपादानाभास्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तित्वाच्च स्वात्कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानाभास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायी चासमर्थाभिधायी च स्यात्ततोऽसमर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यज्ञः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः । स एव तावदिति । यथा समासादयोऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिवं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणसामर्थ्यं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत् उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदामयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारावर्धमेव ।

अपेति । प्रधानपर्वनुबोधाद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यदप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते न हि स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते । तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थानार्थत्वात्स्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते, तथाप्यनुबोधमात्रं भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति समस्यत इत्युक्तम् । पश्येति । असति सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं भिन्नादिभिः समस्येताऽ-

उ०—कृतसन्निधकार्यत्वात्कमपि तत्र तद्वयम्, स्त्रील्यतावत्तरङ्गत्वेनैव पूर्वः सन्निधकार्यमनुते-विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् ॥ पञ्चकेति । इदं चिन्तय । तत्पक्षेपि तदर्थस्योक्ततया विभक्तिकारण्यकत्वात् । भाष्ये पूर्वपक्षान्वयसत्वेन, पदविधिसम्बन्धे पदोद्देशककविचिप्रहणम् । एवं च साक्षात्पदोद्देशक्ये समासतद्वितादावेव स्यात् तत्र । अत्र हि नः साक्षात्पदोद्देश्यो चातुर्न स पदम् । किं च चातोरण्, कर्म बोधपदसंज्ञमिति सूत्रार्थात्सन्निधयोगसिद्धत्वादेन तत्र सति प्रत्यय इति न तदुद्देशक्यः प्रत्ययविधिः । उपपदसंज्ञायास्तदुद्देशक्यत्वेपि तत्रैकार्थ-भावयोग्यद्वितीयाऽऽभाव इति । देवदत्तस्य कुम्भं करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये सूत्रमग्रहणस्या-वश्यकत्वात्किमुच्यते 'गम्यते तत्र सामर्थ्यं'मित्यत आह—यदीति । प्रवृत्तानामिवमन्वा-कवान्, कोकप्रवृत्ताऽसाधारेव निवर्तकमिति न दोष इति भावः ।

भाष्ये—उत्पन्ने हीति । हित्वर्थे । यथा समासादय इति । अन्यथात्रापि तद्विधौ स्यात् । प्रवृत्ताऽप्रवृत्तविभेदरहिताकार्ये इहेव तत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ महत्याः संज्ञाया इति । संज्ञासूत्रस्य तत्रग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथाकार्यचित्यद्वयसंज्ञविभेदस्तत्र ग्रहणमिति भावः । न विधीयत इति । एवं च न तस्य प्रचालकमिति भावः ॥ सामर्थ्योपस्थानं—समर्थपदोपस्थापनम् ॥ 'पश्य देवदत्त कष्ट'मिति कष्टपदार्थमाह—मित्र इति ।

विष्णुमित्रो मुकुलम् ॥ 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' [२. १. ३०]
 ['उपादानविकलः] शङ्कुलाखण्डः, किरिकाणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ?
 तिष्ठ 'त्वं' शङ्कुलया, खण्डो धावति मुसलेन [किं] त्वं करिष्यसि शङ्कुलया,
 खण्डो विष्णुमित्र उपलेन] ॥ 'चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः' [३६]
 गोदितम् [वृषभहितम्] अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? सुखं गोभ्यो,
 हितं देवदत्ताय ॥ 'पञ्चमी भयेन' [३७] वृकभयम् दस्युभयम् चोरभयम् ।
 समर्थग्रहणं किमर्थम् ? गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् ॥
 'षष्ठी सुबन्तेन समस्यते' * । राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ?
 भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्यति ॥ 'सप्तमी शौर्यैः' [४०] अश्वशौर्यः स्त्री-
 शौर्यः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? कुशलो देवदत्तोऽक्षेपु, शौर्यः पिबति पानागारे ।

प्र०—विरोधात् । एकार्थीभावाऽभावेऽपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात् । अन्वर्थकस्यापि च
 समासस्य वचनप्रतिपदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य निय-
 मार्थवानुपादानाद्वाक्यस्य प्रतिपदिकसंज्ञानिवेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावाऽ-
 भावेऽपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रति योग्यत्वाऽहानाद्विभक्त्यः स्युरेव । खण्डो
 धावतीति । तृतीयान्वार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात् ।

उ०—नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावाऽभावेऽन्वर्थकत्वेन प्रतिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्ती कदाऽभावा-
 त्प्रमासोऽपि न स्यात्, सूत्रं त्वेकार्थीभाववति चरितार्थमित्यत आह—असति सूत्रे इति ।
 नन्वेकार्थीभावविवये एव समासः सिद्धेः प्रयुज्यते इति कथमेतत् आह—वचनादिति ।
 कण्ठजमात्रस्तरणं प्रति सूत्रादम्ब इति भावः ।

ननु कदाऽभावोऽत आह—वचनादिति । 'कृतद्विते'तिवचनादित्यर्थः । बाह्य
 संबन्धिनमिति । विष्णुमित्रादयो बाह्यसंबन्धिनः ॥ आन्ते—उपादानविकल इति । उपा-
 दानेन कृतो विकल इत्यर्थः ॥ तिष्ठ त्वमिति । तिष्ठ त्वं, शङ्कुलया न प्रयोजनं, मुसलेन
 कुतः खण्डो धावतीत्यर्थः ॥ शङ्कुलयेति सहयोगे तृतीयेत्यपि कश्चित् । हे विष्णुमित्र त्वं
 शङ्कुलया किं करिष्यसि, उपलेन पाषाणेन कुतः खण्ड इति द्वितीयायः ॥ ननु खण्डस्य
 प्रकृततृतीयावत्त्वार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह—तृतीयान्वार्थेति । तत्कथमेव तृतीयान्वत्त्वमात्रं
 पराश्रयते, तत्पञ्चाश्र खण्डमस्य करणसाम्यत्वावयवसमावायवयवमस्त्येवेति भावः । प्रत्या-
 सरिक्तोऽपीयत इत्यभिप्रायः । 'वृकेभ्य' इत्यस्य 'मा मैत्री'रिति क्रियां प्रत्यपादावत्वं, संज्ञ-
 दत्तदेवदत्तोऽन्वर्थ इत्यत आह इति मार्गे संभावितमपि वृकभयं त्वत्त्वा तद्व्यञ्जनार्थं त्वं गच्छति
 वाक्यार्थः ।

१-कथिन्नेदम् । २-'त्वं तिष्ठ' पा० । ३-'देवदत्ताद् यज्ञदत्तस्य' पा० । * षष्ठी २. २२८.

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति—महत्कष्टं श्रित इति ? न वा भवति महाकष्टश्रित इति ? भवति, यदैतद्वाक्यं भवति—महत्कष्टं

प्र०— महत्कष्टमिति । अस्त्येवात्र अयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यद्यत्र कष्ट-
श्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा 'महत्कष्टश्रित' इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां
समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणां
समासे कृते 'सम्प्रह'दिति द्वयोः समासः, य एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित
इत्यत्राऽहीने द्वितीयेति स्वरो भवति, स एव 'समासस्ये'त्यनेन, तथापि 'महारायस्य-
तीव' इत्यत्र स्वरो भिद्यते । महारायमतीव इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः,
त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारायशब्दः समास-
स्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । यथा 'पूर्वशालाप्रिय' इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः । अन्ये
त्वादुः—त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धा-
भावात्पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् । ततश्चाऽऽत्वं
न स्यात् । 'अहीने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत ।

न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो,

उ०— अस्त्येवात्रेति । सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परवा वा क्रियावामन्वयादिति भावः ॥
भाष्ये—इह कस्मान्नेति । 'समास' इति शेषः । ननु यदि सामर्थ्यमस्ति, अस्तु समासः
को शेष इत्यत आह—यद्यत्रेति ॥ तदा महत्कष्टेति । 'मह'दिति पृथक् पदम् । महाकष्टं
श्रित इति । एतद्विग्रहके समासे न एवाहीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे षकाराऽकार
उदात्तः, त्रिपदसमासेऽन्तरतत्पुरुषे तस्य समासात्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थः ॥ समासस्येत्य-
नेनैति । अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ थाथादिस्वर इति । ऋप्रत्ययाऽकार उदात्त
इत्यर्थः । तेनाऽन्तोदात्तविधानात् । यथेति । तत्र हि त्रिपदे बहुव्रीह्याववान्तरतत्पुरुषे
'तद्विधायि'त्यनेन ज्ञाते सति सिष्टत्वाद्वाऽन्तरतत्पुरुषयुक्तः स्वर इत्यर्थः । परे तु महान्
देवदत्तः प्रियो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याऽभावात् महादेवदत्तप्रिय
इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽन्तरपदयोः 'सम्प्रह'दिति समासाऽप्रकृतिर्बहुकप्रहजमिति
महत्कष्टश्रित इत्येवैकपदेनैकस्वरः स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः । 'विशेषणं विशेष्ये-
जे'त्यस्य त्रिपदे समालेऽन्तरपदयोरप्रकृति सूत्रकोषे कृता तत्पदसंभूताणां पूर्वनिपातविध-
मार्थानां च तत्राऽप्रकृतिष्वकारयैवेत्याहुः ॥ परस्परं संबन्धाभावादिति । दृढगोकार्थिभावाऽ-
दित्यर्थः । पूज्यमानत्वमिति । कष्टेन महत्त्वस्याऽन्वयाऽभावादिति भावः । विशेषण-
विशेष्यत्वं चेति । अन्येनैकार्थिभावादेव परस्परं तत्त्वाऽन्वय इत्यर्थः । समासो न स्यादिति ।
अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः ॥ स्वरश्च प्रसज्येतेति । सीवरीणां सप्तमीनां तत्पदसंभूती-
त्वादहीनवाचिष्ठात्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य संबन्धि द्वितीयात्वं पूर्वपदं प्रकृत्येवार्थमिति
भावः ॥ अप्राश्नविधीनां तु त्रयाणामेकार्थिभावे द्वयोःपि सोऽत्येव, पृथगेकार्थिभावाभावेऽपि
न ऋतिरिति ।

यावत्त्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति, तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम्, प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्त्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति, तावत्: समासेन भवितव्यम्, द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते, न बहुषु ॥ द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।

यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते, 'राजपुरुषोऽभिरूपः' 'राजपुरुषो दर्शनीयः' अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैव दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम्, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'ति ।

प्र०—हनने तु शास्त्रार्थोत्तिक्रान्त एव भवतीति 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्यायोऽयम् । वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थोभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणोपेक्षार्थं च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थ्यं भावश्च स्यात् ॥ इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा बोधयति—यदि सापेक्षमिति । भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाऽविरोधात् ।

उ०—आधारगताया इति । आत्माधारद्रव्यगता संख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वेवं 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्रापि आत्माधारसंख्याया विवक्षा इत्यतस्तस्यापि गुणत्वादत आह—ब्राह्मणसमुदायस्येति । शास्त्रार्थोऽतिक्रान्त एवेति । न्यायेनैवं शास्त्रार्थे जाते कस्यातिक्रम इति शिष्यम् । परे तु 'सुप्सुपेति वर्तते' इति भाव्यस्य 'आकृतित्तु प्रत्येकं समाप्यते' इति वक्ष्यमाण आशयः । इतरस्यैकत्वविवक्षयैकसुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कते—ननु च भो इति ॥ आकृताविति । प्रवृत्तिनिमित्ताध्यसर्वैकत्वकावित्यर्थः । अन्यथा व्यक्तिसादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्तैतदुक्तिरसङ्गता स्यात् । एवं यैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः ॥ सिद्धांती स्वाशयं प्रकाशयति—आकृतिस्त्विति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्थित्यर्थः । तदेवाह—यावत्त्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादिति । एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः ॥ द्वयोश्चेति । पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्येकं द्वयोरित्यर्थः । अयं भावः—यथा स्वाङ्गत्वजनपदवादेः प्रत्येकं समाप्यता स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदायबोर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहणं, तथा प्रकृतेऽपि । न च स्वाङ्गविस्थापनपदोक्तत्वाविवक्षया तदर्थं कान्तप्रत्ययैकत्वस्य स्वाभाविकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकसम्प्रदानितत्वेऽपि स्वाङ्गमन्वितत्वेनैकत्वाङ्गवाचकादित्यभाऽङ्गत्वात् । एको यः स्वाङ्गवाचकः शब्द इत्येतावत् एव ततो कर्मात् । एवं बोद्धव्यगता संख्याऽविवक्षितैवेति गीर्मासकसिद्धान्तविरोधोऽपि च । किं च प्रातिपदिकसमुदायाच्छित्तकङ्कायां तत्समाधानपरे मनुष्यशब्दे भाव्ये न कैवलीकप्रकारो न्याय्यस्तत्र 'कथाप्रातिपदिका' इत्यस्य समस्तशब्दे समस्ते संख्याया अग्रगण्यैकत्वकाऽङ्गत्वात् । अयमाणविमलचर्यैकत्वं तु समाह्वारान्वयीति बोध्यम् । न च तत् पदार्थविवक्षयै-

['अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति] । नैव दोषः । समुदायापेक्षाऽत्र वृत्ती सर्वं गुरुकुलमपेक्षते ।

यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा वृत्ती तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति—'किमोदनः शालीनाम्' 'सकत्वाढकमापणीयानाम्' 'कुतो भवान्याटलिपुत्रक'† इति । इह

प्र०—'सामान्याप्रयोग' इति लिङ्गदर्शनाच्च ॥ समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यवहारेके देवदत्तस्येति वृत्ती । अवयवद्वारकस्य देवदत्तस्य समुदायेन संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विरोधं स्पृशति । तदुक्तम्—

'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संपृष्टयावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह' ॥ इति ।

किमोदन इति । केषां शालीनां, किं कलमानामय रक्तानां शालीनामन्येषां बोदन इति प्रश्नः । सकत्वाढकमिति । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य, तदवयवानां वा प्रश्नः । अत्र रोप्येतोः प्राचामिति तद्वितवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह

उ०—नैकैः समासाविधारणार्थं सा 'कीभ्यो ङ' गित्यादेः कीभ्योऽङ्गसमुदायादापेक्षेत्तत्रापि सत्त्वात् । यथा च तत्र वृत्तवचनसत्त्वैकैकवृत्तिप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययसम्बन्धमापीत्याहुः ।

प्रधानार्थाभिधायिनिति । प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः । प्रधान्यं,—स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥ कथमेकार्थाभावश्चेति । कथमन्यविशेषणत्वेनैव विशेष्यतिरित्यर्थः । इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वं स्वविशेषणे आकाङ्क्षाऽभाव इति भावः ॥ प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि वृत्तामुपपत्तिमाह—प्रधान्यादेवेति । अन्येषां राजपुरुषो भाषाया इत्यपि स्मृतं जाह—सामान्येऽपि । उपपत्तिविशेषणविजातीयविशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । यद्यपि समासे विशिष्ट एवावयव इति प्रधानस्य न सापेक्षत्वं, तथापि दर्शनीयत्वाच्च अन्ये पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकं न राजसंबन्धोऽपीत्याशयेन तयोक्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये—सर्वं गुरुकुलमिति । गुप्तसम्बन्धविरहितं कुलं सर्वमपेक्षते' न तु तदवयवो गुरुरित्यर्थः । तदाह—गुरुकुलादिनेति । अन्येषां गुरौ देवदत्तसंबन्धित्वं न कल्प्येत्येतत् जाह—सामर्थ्यादवयवमपीति । येषामर्थानां गुरुकुलादिकपसमुदायेन संबन्धस्तोऽवयवा अवयवसंस्पृष्टव्यसंबन्धस्तद्वता युज्यन्त इति मात्र पक्षेऽवयवानां तत्सम्बन्धाकारम इत्यर्थः ।

किमः वृत्ततापेक्षत्वमुपपादयति—केषां शालीनामिति । न तु शालीनां बोदन बोदन इत्यर्थ इति भावः । कलमानाः—इयमसाकयः । आपणीयानां अन्ये संस्कारादकमित्यर्थो ज्ञेयाह—आपणीयानां सक्तूनामिति । उक्तार्थे उपपत्तिमाह—अनेकत्वादिति । एकत्वेऽपि ज्ञेयाह—तदवयवानां चेति ॥ सामीप्यादेरपीति । सामीप्यादिनिकपितसंबन्धमापीत्यर्थः । अवयवद्वारकसंबन्धस्यैवाऽत्र ज्ञानमित्यत्र नियामकाऽभावादिति भावः ॥ भाष्ये—

चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्थे'ति, यथेषां समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत 'देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य वः पुत्र' इति । किं तर्हि ? अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंचिदित्येषोऽर्थो गम्येत । यतस्तु 'खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येषोऽर्थो गम्यतेऽतो मन्यामहे 'नैषा समुदायापेक्षा षष्ठी'ति ।

अन्वत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । कान्वत्र ? सामर्थ्ये [८.३.४४] 'इसुसोः ब्राह्मणस्य सपिष्करोती'ति । तस्माच्चैतच्छ्रव्यं वक्तुं 'सापेक्षमसमर्थमवती'ति ।

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति 'महत्कष्टं श्रित' इति ? 'सविशेषाणां वृत्तिर्न

प्र०—वापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैषेति । गुर्वपेक्षयात्र षष्ठी, संबन्धिशब्दत्वाच्च स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः । उक्तं च—

'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

'स्वार्थवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' ॥ इति ।

अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिःकालकमिति बत्वं न भवति 'समानाधिकरणमसमर्थव'दिति वचनात्, एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् ॥ स एवाह—वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात् यत्वादि भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणाऽयमपि

उ०—नैषा समुदायापेक्षेति । एवं चाऽप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिर्ज्ञानात्सापेक्षमसमर्थमिति वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ 'गमकत्वाच्च वृत्तिरिति वक्ष्यमाणशयमाह—संबन्धिशब्दत्वा-
वेति । नित्यसापेक्षविषये भाकाह्मणाया अशास्त्रायाः प्रागुक्तस्याप्यविषयाभावाच्चासामर्थ्यमिति भावः ॥ प्रयुज्यत इति । समस्तत्वेनेत्यर्थः । स्वार्थवदिति । स्वार्थं ह्येव स्वार्थवत् । स्वार्थ-
क्षयो भावप्रभावः । स्वार्थमात्रोपस्थापकवक्तव्यचटकटावशायामित्येव वृत्तावपीत्यर्थः ॥ किमोदन
हृत्पादवत्त्वसामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधक इति बोध्यम् । 'सापेक्षमसमर्थ'मित्यस्य
वाचनिकत्वे दूषणात्तदमाह भाष्ये—अन्यत्र खल्वपीति । अन्यथा प्राक्कैयटोक्तस्याप्यस्यै-
कार्षीभावविषयत्वा 'विसुसो'रित्यत्र व्यपेक्षाकृतसामर्थ्यस्यैव ग्रहादसंगतिः स्पष्टेव । तदुक्तव-
त्तदाह—वाचनिके हीति । स एवेति । मदीयं बोधं हृत्परिहरमित्यादेति भावः ।

१—'यथेषां' पा० । २—कचिन्न । ३—'वाक्यवत्' पा० ।

४—'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति वार्तिकं केचिन्मन्यन्ते ।

वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत' इत्युच्यते 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'त्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । 'अगुरुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽ-गुरुकुलपुत्रादीना'मिति ? न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? अगमक-त्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेदार्थो वाक्येन गम्यते 'महत्कष्टं श्रित' इति, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'महत्कष्टश्रित' इति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः—अगमकत्वादिति, न ब्रूमः—'अपशब्दः स्या'दिति । यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तथा, —'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'ति ।

यद्यगमकत्वं हेतुः, नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि 'भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्ये'ति योऽर्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्ये'ति । तस्माच्चार्थः समर्थग्रहणेन ।

३०—न्याय एवोक्तः ॥ न वक्तव्यमिति । न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः । महत्कष्टश्रित इति । यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम् । न ब्रूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते योगान्मादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थे नैव प्रयुज्यते । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः ।

३०— भाष्यकारो न्यायं दर्शयति—अगमकत्वादित्यादिना । क्रियाविशेषणं वेति । महत्कष्टः भवति तथा करोतीत्यर्थः इति भाषः ॥ न कष्टविशेषणमिति । तस्य पदार्थकदेशत्वादिति भावः । 'यः कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात्, तत्र समाससमानाकारत्वाद्वाच्योपस्थितेः । एतेन वृत्तिविग्रहयोः समासविषयत्वकत्वं सूचितम् । विशेषणसमभिप्रायहारे तु महत्कष्टवाच्य कष्टादेशेविशेषणत्वात्तत्कष्टविशेषणत्वोपस्थितिरावश्यकमिति तयोः समासार्थत्व-मज्ञः ॥ इदमेव भाष्ये 'पदार्थः पदार्थे'तिष्णुत्वत्तसूक्तमिति दिक् ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्ब्रूम इत्यादि । अगमकत्वादिहेतुत्वाद्धेतोः 'सापेक्षसमर्थ'मित्यादि ब्रूमः । यत्तु संभावितव्य-शब्दस्य सातुक्तविशेषणे तद्वाच्यमित्येव ब्रूम इत्यर्थः ॥ तद्व्यवहारः—यत्र गमक इत्यादिना ।

१—'अगुरुकुलपुत्रादीना'मिति वार्तिकं कवित् । 'अगुरुपुत्रादीना'मित्यन्ये पठन्ति ।

२—'न जातुचित्समासेनासौ' पा० + ३—कचित् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । 'अयमस्त्यसमर्थसमाप्तो नन्वसमाप्तो गमकः, तस्य साधुत्वं नास्ति'—'अकिंचित्कुर्वाणम्' 'अमापंहरमाणम्' 'अगाधादुत्सृष्टं'मिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं कस्यचित्तस्समाप्तस्याऽसमर्थसमाप्तस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम् । 'असूर्यपश्यानि मुखानि', 'अपुनर्गेयाः श्लोकाः', 'अभाद्रभोजी ब्राह्मणः', 'अलवणभोजी ब्राह्मण' इति । 'सुदनपुंसकस्य' [१. १. ४३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'एतस्यैवाऽसमर्थसमाप्तस्य नन्वसमाप्तस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्ये'ति ॥ तस्माज्जायते समर्थग्रहणेन ।

प्र०— नन्वसमाप्तो गमक इति । गान्धादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुष्यते तस्याऽसति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं, ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । किंचित्कुर्वाणं, मापमहरमाणं, गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नन्वसमाप्ताः ।

असूर्यपश्यामीति । सूर्यकर्मिकवा दृष्टिभिरन्या नभः संबन्धो न तु सूर्यस्यावा सद्यदेत्यसामर्थ्यम् । अपुनर्गेया इति । पुनर्गेया इति गगनेन नभः संबन्धो न तु पुनःशब्दाद्येन । अभाद्रभोजीति । मुजिना नभः संबन्धो न तु भ्रात्रेन । भ्रात्रे भोजन-निषेधाऽवगमात् । अनपुंसकस्येति । प्रसज्यप्रतिषेधवत्त्वेऽयमसमर्थसमाप्तः । असमर्थ-समाप्तसामानो केषांचित्साधुत्वज्ञापनायाऽनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेधः आग्रीयते । पर्यायस्येऽपि अत्र न कति । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाऽक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अभेदमाश्रित्यैकवचनं

उ०—एतदेवामिदं च व्याचष्टे—लोके इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थं शिष्टलोकेऽप्यनुकल्पात् समाप्तो न भवतीति भावः ॥ एवं च गमकत्वादेव 'किमीदृशः शालिना'मित्यादेकवचनः । कैवलाक्षकसंज्ञितसम्बन्धाविशुद्ध्या देवत्तस्य गुणकृतमित्यादेः साधुत्वे उपपत्तित्वेऽपि 'किमीदृशः' इत्यादेः साधुत्वं बोधपादितं स्वात्तो भाष्योक्तमेव साधु ।

गमकत्वेऽपि किंचित्प्रतिषेधवत्त्वात् आह—गमकत्वाभिमत इति । तत्र हेतुर्लोके प्रयोगः । अभाद्रभोजी गमकत्वेऽपि हरचर्चः । परं त्वसाधुरिति भावः ॥ असमर्थस्य साधुत्वमिति—किंचित्-कुर्वाणमिति ॥ न सूर्यस्यावा सद्यदेति । सूर्यपश्यादकथालक्षणेनेत्यर्थः । यदपि न श्रेय-वतीत्यस्यैव हरचर्चो वेति भावः । सूर्यस्यैव कथलक्षणेऽपि सूर्यभिरिति तेषां व्यस्यमाध-साधुत्वं भवति नपि योग्यम् ॥ नियमार्थं भविष्यतीति । एवं आर्म्भिकिद्वयानमित्यस्यः प्रयोगाः साधुत्वं असाधव इति अर्थः ॥ असूर्यपश्यादीनां प्राप्तादपि साधुत्वं साधुत्ववत्त्वादेक-वचनमनुपपन्नम् आह—अभेदमिति । 'एतस्यैवे'ति व्याचष्टव्यं साधुत्ववत्त्वं इति भावः ।

१—'अस्त्यसमर्थसमाप्तो' फ० ।

२—इदं कश्चिन्न । कश्चित्तैव पठ्यते 'अभाद्रभोजी अलवणभोजी ब्राह्मणः' ।

पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः 'समर्थ'मित्युच्यते ॥ कः पुनः पृथगर्थानि, क्वैकार्यानि ? वाक्ये पृथगर्थानि—'राज्ञः पुरुष' इति । संभासे पुनरेकार्यानि—'राजपुरुष' इति ॥ किमुच्यते 'पृथगर्थानि'ति, यावता 'राज्ञः पुरुष आनीयता'मित्युक्ते राजपुरुष आनीयते, 'राजपुरुष' इति च स एव ? नापि ब्रूमः—'अन्यस्यानयनं भवती'ति । कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः ?

प्र०— कः पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः ॥ राज्ञः पुरुष इति । 'राज्ञः' इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्धपेक्षयोद्भूत-संबन्धो विरोधराभावमापन्नोऽभिधीयते । 'पुरुष' इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते । वृत्तौ तु भेदस्य निवर्त्तनात्तदधिष्ठानस्यापि सम्बन्धस्याऽन्तर्भावत्वात्पी निवर्त्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति शास्त्रेणाऽन्वाक्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये ।

किमुच्यत इति । एवं हि वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्येक एव विशिष्टोऽर्थो न प्रतीयते । वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः । यस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति । नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपि पदानामा-

ह०—वचनमित्यस्य सामानाधिकरण्याजुपपत्तेराह—कर्मणीति । बाहुकवादिति शेषः । सामर्थ्ये च नृपसकम् । तद्वचनितं भाव्ये—समर्थमित्युच्यत इति ।

वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाऽभावमासाङ्ग्याह—राज्ञः इति । अग्निवत्संबन्धपेक्षेति शब्दः । उद्भूतसंबन्धकाम्येन तद्वृत्तितया प्रतीयमानसंबन्धः ॥ विरोधराभावमापन्न इति । विशेषणरवैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्रकृत्यैवगतविशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भावः । अभिधीयते—वाक्योपस्थाप्यते । स्वनिष्ठः—प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति वाक्यम् । न तु संबन्धान्तरापेक्षयोद्भूतसंबन्ध इत्यर्थः ॥ विधीयमानत्वान्—विधेयताक्यविषयताज्ञत्वात् । प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादिति भावः । तदेवाह—प्राधान्यमिति ॥ वृत्तौ भेदस्य—भिन्नोपस्थितिविषयत्वम् । यथा धर्मपरायणः धर्मव्यवसायसंबन्धाविषयकोपस्थित्यविषयत्वं तथा वृत्तौ राजपुरुषबोधरिति भावः ॥ संबन्धस्यान्तर्भावान् । राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापकमित्यर्थः । 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति षड्धा निवृत्तिरिति भावः ॥ उक्तविशेषणं गन्धमागन्धयाविशेषोक्तिः कथमित्यत आह—एवं हीति । पृथगर्थत्वं स्वयदिति । समासापेक्षया परस्परभेदाभावात् मिथार्थत्वं जादित्यर्थः । न प्रतीयतेति । 'वक्तव्य'मिति शेषः ॥ सामर्थ्यभेदोऽपि न भवत्येकार्थीभावकस्य इत्यर्थः ।

भाव्ये—नापि ब्रूम इति । सैव ब्रूम इत्यर्थः । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । पुरुषपदविभक्तिविषयत्वेऽपीत्यर्थः । एकार्थता—एकसामर्थ्यवत्ता ॥ एकार्थीभावकृतविशेषणको 'सुप्रकारेण' इत्यादिकवचनसङ्गतमत आह—एकार्थीभावाऽभावेति । यथा मन्त्रकनिवृत्तिफलमन्येनैव

सुबल्लोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वर इति ।
 'सुबल्लोपो भवति वाक्ये—'राज्ञः पुरुष' इति । समासे 'पुनर्न भवति—

प्र०—काङ्क्षन्नाद्यन्तानां विशेषणविशेष्यभावाद्दिशिद्वयार्थप्रतिपत्तिः । वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतोऽन्यस्यानयनम् । न चैतावता वृत्ति- वाक्ययोरेकार्थता । यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां, शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याऽभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः ।

सुबल्लोप इति । एकार्थभावाऽभावकृतोऽपि विशेष 'एकार्थभावकृत' इत्युच्यते । सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात् । यथा वर्षकृतं सुभिर्जं, वर्षकृतं दुर्भिर्जमिति चोच्यते । तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याययिषितत्वाद्भिना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वाभाति सुबल्लोपः, समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात्स्वाभाविकी सुपो निवृत्तिः । सैव च शास्त्रेणानुज्ञायते । तदेवं सुपो भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाऽभावानुमानम् । वाक्य- समासयोर्व्यवधानमपि सत्यभेदे दृष्टं वाक्ये, यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति ।

उ०—महाकारणमित्युच्यते 'महाकार्यो धूम' इति, तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणकमित्यु- च्यते । तदुक्तं 'वातजलमाप्ये—

‘उत्पत्तिस्थित्यभिध्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः ।

वियोगान्यत्वघृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥’

इममत्रापि राजसंबन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे कश्चिद्विभक्त्याभिः, कश्चिन्नेति विभागः कथमित्यत आह—तत्रेति । वाक्यीयग्यायेन विशेषणत्वमेव बह्वीप्रकृतौ निमित्तं, तत्रैव संबन्धस्योद्भूततया भावादिति भावः ॥ भेदनिवृत्ताविति । भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र येन । संबन्धस्योपरमादिति । प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यर्थः । अर्थस्येति । अर्थगत- भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः ॥ 'नृदत्त्वे'त्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकाग्र्यादव्यवधानकत्वं सिद्धि मन्वानं प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह—भार्या राज्ञ इति । 'भार्या देवदत्तस्ये'त्यस्य मन्वे

१-‘सुपोऽलोपो पा० । २-‘तु न’पा० । ३-योगदर्शनस्य २।२८ सूत्रस्य व्यासभाष्ये इत्यर्थः । व्याख्यातं च तत्रैव । तद्यथा “तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति विज्ञानस्य । स्मृतिकारणं मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येवाहार इति । अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकस्वभावात् रूप- ज्ञानम् । विकारकारणं मनसो विषयान्तरे यथाग्निः पाकस्य । प्रत्ययकारणं धूमज्ञान- समिज्ञानस्य । प्रतिकरणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः । वियोगकारणं तदेवाऽनुदधेः । कर्तृत्वकारणं यथा स्वर्णस्य स्वर्णकारः । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याऽविद्या मूढत्वे, द्वेषो दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं माप्यस्ये । कृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां, तानि च तस्येति ।

‘राजपुरुष’ इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये—‘राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष’ इति । समासे तु न भवति—‘राजपुरुष’ इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धो भवति वाक्ये—‘राज्ञः पुरुषः’ ‘पुरुषो राज्ञः’ इति । समासे न भवति ‘राजपुरुष’ इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये—‘राजः पुरुष’ इति । समासे पुनरेक एव—‘राजपुरुष’ इति ।

नैत एकार्थीभाववृत्ता विशेषाः । किं तर्हि ? वाचनिकान्येतानि । आह हि धर्मवान्—‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ [२. ४. ७१] ‘उपसर्जनं

प्र०—अस्ति न दृष्टम् । देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रसङ्गप्रसङ्गत्वात् । यथेष्टमिति । वाक्येऽनियतपूर्वोपयोग्य पदानां प्रयोगः, समासे तु नियतपूर्वोपयोग्यः । स च सम्बन्धेऽभेदनिवृत्तः । यथा ‘कर्म’ इति प्रयोगेऽप्येकं ‘कर्म’ इति न प्रयुज्यते । द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये—‘राजः पुरुष’ इति द्वे अपि पदे नित्यव्यवहारोऽस्ति । ‘राजपुरुष’ इति समासेऽन्तोदात्तः ।

वाचनिकास्तीति । वचनेनैवंभूतानामन्वाह्यानादप्यभिचाराज्जातमानं सुबलोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थः । यथा ‘पयः पयो जरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा ‘राजपुरुष’ इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात् । अर्थाऽभेदे च सुबलोपो दृष्टः । यथा ‘वर्षासुजः’ ‘गोपुत्र’ इति । तथा वृत्तावपि प्रयोगनियमो दृश्यते—अन्तादी आद्यन्तो जातपुत्रः पुत्रजाव इति । वाक्ये च प्रयोगनियमो ध्वञ्च स्वदिरश्चेति । न हि भवति ‘च स्वदिरः’ ‘च

उ०—‘राज्ञः पुरुष’ इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यम् ॥ ननु वाक्येऽपि राज्ञी विशेषणताया एव नियतत्वात्तथेष्टमभिसम्बन्ध इत्यनुपपन्नमत आह—वाक्येऽनियतेति । पूर्वोपव्यवहारः सम्बन्धतोऽभिसम्बन्धो भावव्यभिक्त इति भावः ॥ समासाऽसमासकृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यस्य आह—अर्थभेदे इति । स्वरभेद इति । स्वरभाव्येऽन्तोदात्तः स्वरितो वाऽत्र विभक्तिरिति बोध्यम् ॥ द्वे अपीति । राज्ञस्तस्यः कनिष्ठतः, पुरुषः कुलमत इति भावः ।

‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे’ इत्युक्तेर्वाचनिकत्वं कथमत आह—वचनेनेति । व्यभिचारमेव दर्शयति—यथेति ॥ ननु वाचकाऽभावे कथं तत्प्रतीतिरत आह—पञ्चकेति । तात्पर्यमाहकं तु प्रकल्पयतीति भावः । इदमेव दर्शनं सिद्धमित्यत इति बोध्यम् । राजपदमेवेति । सम्बन्धकिल्बिषाभावादिति भावः । एतेन विजयवर्धनस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न दृष्टमित्यपारम्भम् । सम्बन्धभावेऽसंज्ञात्वं प्रदर्श्य सम्बन्धजायेऽप्यर्थाऽभावं दर्शयति—अर्थाभेदे चेति । अभिप्रायस्त्विति विपश्यते चेत्यर्थः ॥ वाक्ये चेति । आदीनां निपातानां परत्रागोप्येति भावः । तीक्ष्णेनेति ।

किं कारणम् ? योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसंनिध्यात् न हि भवोस्त-
मुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन
नामाऽर्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्य-
ताम्—अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्यं
चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते 'योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसंनिध्यादत्र
विशेषो न गम्यत' इति, इह तस्य विशेषो गम्येत—अप्सुचरः गोप्सुचरः
वर्षासुज इति ।

प्र०— क्वचित् संख्याविशेषाभिप्रेत्यभिभवति । यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदि-
कार्ये एव संख्याविशेषः । तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिप्रेत्यङ्गभेदकत्वम् । शौर्षिक-
मिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः । तथा मासजात
इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिः । एवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्या-
भेदावसायो द्रष्टव्यः । तदस्यभिध्यादिति । लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः ।

अनु चेति । न हि विद्यमानेऽर्थे लुकाभावात्तत्त्वेऽन्वाचष्टे, अपि त्वर्थस्याऽभावात्त्वत्
एव या शब्दस्त्व निवृत्तिः सैवाऽनुगम्यत इत्यर्थः । अर्थकृतेनेति । प्रत्याख्यवितार्थ-
प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः । एतद्वक्तुं भवति—संख्या-
विशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते, अन्यथा तु वृत्तिः । गोप्सुचर इति ।
गोप्सुचरः कुक्कुट उच्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषणो-
च्यते । जातो चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगतिः । यदि तु व्यक्तिगतं
बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिगतं
बहुत्वं न प्रतीयते तदा आत्वाश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते । वर्षासुज इति । इन्द्रगोपः ।
अत्राप्येकस्मिन्प्रप्युत्तौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते, नतत्र श्रेतु-

उ०—'भेदरूप' इति प द्विविशेषरूपोऽर्थस्त्वित्यर्थः । तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीतिः सद्रस्तु-
विषया । अत्र तु संख्यात्वेन प्रतीतिरसद्रस्तुविषया विकल्पात्मिकेति विशेषः । नन्वेकाधी-
भावकृतसंख्याविशेषाऽभावेनैव तत्संनिधिमिति चेत्तेत्याह—लुकेति । लुकास्त्वपयोकोचन-
वाऽर्थसर्वमनुमीयत इति भावः ।

अनु लुकास्त्वपयोकोचनवाऽर्थसर्वमेवेत्यत आह—न हीति । अनुगम्यते इति । नोपगत
इत्यर्थः । 'प्रत्ययलक्षणसिद्धये' इति शेषः । अनु जातो बहुवचने कथं व्यक्तिगतसंख्या-
विशेषप्रतीत्यापादनमसं प्राह—यदि त्विति । सत्यपि प्रत्यये तद्वचनगतेकोटी तदाभीयते
इति भावः । जात्यासंख्यायामितिसूत्रप्रत्ययकथनानवयवबहुत्वाकारोपेण बहुवचनमिति—अत्रापि
वस्तु युक्तम् । अत्राप्यभेदेकत्वमिति । अवयवविगताऽभेदेकत्वमित्यर्थः । एवं हि 'वारा'
इत्यादावप्यवयवविगताभेदेकत्वं स्यादिति तत्र वृत्तिरुक्तविशेषत्वम् इति चिन्त्यम् । क्वचन-

विशेष्यताभिधानं भवति वाक्ये—‘ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठती’ति । समासे पुनरस्येकम्—‘ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठती’ति, सन्देहो भवति सम्बुद्धिर्वा भवत्; यद्येवमासो वेति ॥ एवोऽयविशेषः । भवति हि किंचिद्वक्तव्येऽव्यक्तं तत्र समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम्—‘अर्धं पशुर्देवदत्तस्ये’ति; सन्देहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्धम्, अथवा योऽसौ सञ्जीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्धमिति । तत्र समासे व्यक्तं भवति—‘अर्धपशुर्देवदत्तस्ये’ति ।

प्र०—बहुत्वं प्रतीयत इत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते । ‘तत्पुरुषे कृति बहुल’मित्यत्राऽलुक् । लिङ्गविशेषस्यापि कचिद्वृत्तावुपादानं ‘कुमारीपुत्र’ इति । कचिर्यागः—‘कुम्कुटाखं मृगमांस’मिति । वाक्येऽपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाऽविबद्धा दृश्यते—‘झागस्य मांस’मिति ।

ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वराभिर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्राभिन्नयाऽभाव इत्येवंपरमेतन् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिश्चैव समासयोः—‘तिष्ठति ब्राह्मणकम्बलः’ इत्यादौ, तत्रापि प्रकरणादिवशादवरयं निश्चयेन भाव्यम् । कम्बलशब्दो घृणादिस्वाभिधानाद्वाऽन्तोदात्तः । एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधानिविभक्तिनिवर्तनात्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते ॥ एषोऽपीति । व्यभि-

उ०—विशेषवह्निविशेषोऽपि कुतो नोक्तस्तत्राह—लिङ्गविशेषस्थापीति । परे तु ‘संख्याविशेष’ इत्यस्याऽप्रतिपदिकार्थसंख्याविशेष इत्यर्थः । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासमासादौ सन्दाह संख्याऽप्रतीतिरेव, मासत्वेन त्वेकमासस्यैव बोधः, अनेकमासकाले द्विमासकाल इत्यादि-वर्णनात् ॥ सन्दाहादित्येवमात्रं कदापि तेनानेकमासस्य मासत्वेन बोधः । ‘तत्पुरुषो’ ‘पुनर्मपुत्र’ इत्यादावपि तत्तत्त्वेतन्नपुत्र इत्येव बोधः । आदेसतद्भावौ तु तत्त्वेन वस्तुत एकबोध-तद्भावमाश्रयात् । यथा ‘घटोनिष्यादितो बहुल्वेनैव’ कदाचित्प्रधाना कदाचित्चतुरादीनां भागं, न तु कदाचिदपि त्रित्व वतुष्ट्यादिना, तथा कृत्वा रात्रत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशात् त्वेकत्वद्वित्यादिना । एकवचनत्वादिकं वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधकर्तृ न त्वेकत्वद्वित्यादि-नैवेत्येतावत्पर्यन्तमसंग्रहः । एवमप्यत्रापि बोध्यम् ॥ वन्तोऽहं इत्यादिः स्निग्धतरा इत्यादाववच-संख्यायां अमानादृष्टत्वैवौष्ठत्वेन वन्तोऽहं कृत्वा इत्यप्रतीतेस्तत्त्वेन, अनेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासां तत्त्वैवोऽस्मान्मात् । अत एव आद्यवह्नीपसर्गविशेषणरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुणैकमिषावाक-व्यापकत्ववत्त्व मासमासादावव्यापकत्वं नोक्तम् । ‘अभेदैकत्वसंख्या भासत’ इति तु भाष्ये न कापि उच्यते इत्याहुः ।

नास्ति स्वरभेद इति । ‘आमन्त्रितस्य चे’ति पद्यापदस्य निघातविधानादित्यत्र । बहु नियमेन सन्देहस्यैव अनेन तुल्य एव प्रयोगः स्यात्त आह—तत्र प्रकरणादीति । निपाद-

उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये—‘ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष’ इति । समासे न भवति—‘राज्ञो गोवा’ इति ॥ एषोऽप्यविशेषः । समासेऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तथा, —देवदत्तस्य गुरुकुलम्, देवदत्तस्य गुरुपुत्रः, देवदत्तस्य प्रियभार्येति ।

स्वयोगो भवति वाक्ये—स्वचयोगः स्वामिचयोगश्च । स्वचयोगः—‘राज्ञो गोवा’ऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । समासे न भवति—‘राज्ञो गोवा’ऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । स्वामि चयोगः—‘देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौ’रिति । समासे न भवति—‘देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्राणां गौ’रिति ।

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थान्भिन्नम्, आहोस्विद्वाचनिकम् ? ‘स्वाभाविक’मित्याह । कुत एतत् ? अर्थानादेशात् ।

प्र०—चारात् । अपिशब्दः सुबलोपाशेषेन सप्तम्याऽर्थः । ऋद्धस्येति । राज्ञः स्वार्थ-प्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंन्यममनुभवति । कृष्यै तूप-सजेनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याशयसीति अयोग्यत्वाद्विशेषणमेव न संबन्धते ॥ एषोऽपीति । अत्रापि वाच्यः । च खेय इति । वाक्ये पदानां भिन्नत्वाद्देवमिच्छन्समुच्चयेन च ‘च’शब्दः प्रयुज्यते । वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्देवस्य निर्वर्तनाद्योत्याऽर्थ-भेदाच्चोक्तस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः ।

अथैतस्मिन्निति । अयं भावः—यदि वाचनिकमर्थान्भिन्नं तदाऽसत्त्वार्थकार्थी-भावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वाच्चत्वाऽप्रयोगोऽन्वयार्थसिद्धत्वात्प्रामा-न्येकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु ‘चार्थे’ इत्यादिरर्थनिर्देशोऽन्वयार्थः स्यात् । अर्था-

प्र०—नाह्वेति । ‘कम्बलाच्च संज्ञायामित्याद्यपि चार्थः । संज्ञायामिच्छेदकपक्षे निरोपस्य स्थितत्वा-देवोऽपीत्यपिशब्दोऽप्युक्त इत्यत आह—अपिशब्द इति ॥ पदान्तरार्थमप्रतिपन्नः—पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषयः । अर्थान्तरं प्रत्याशयसीति । विशिष्टोपस्थित्यविषयस्य सहायत्वादिति भावः । अयोग्यत्वादिति । पदान्तरार्थस्यैवोपस्थित्यस्य । भिन्नत्वादिति । निरोपस्थितिर्विषयत्वादित्यर्थः । भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । घटपटौ कोपस्थितिविषययोर्घट-घटत्वयोः समुच्चयाऽप्रतीतेरिति भावः । भेदश्च निर्वर्तनमिति । घटपटुपस्थितिविषये-रित्यर्थः । योत्यार्थाभावादिति । समुच्चयाऽभावादेत्यर्थः ।

एतन्मन्त्रेण संगतिं वदन्निर्मायमाह—अयं भाव इति । यद्यपि चार्थे द्वन्द्वोक्त-समुच्चयस्य शक्यत्वे कार्यभावेः सिद्धस्तथाप्यवयवैः समुच्चयेन च घटपटुपस्थितानामन्वय इत्यपि संभाव्येत, तथा सति विशेषणान्वयोऽपि संभाव्येत इति भावः । सूत्रकारनिर्वाचनं भूतत्वाद् १-

१—‘रथानामभि’ पा० ।

२—‘स्वाभाविकमर्थानादेशनात्’ इति वार्तिकं लुप्तं स्यादिति श्रीगुणप्रकाशस्यैव ।

न ह्यर्था आदिश्यते । कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयात्—‘नार्था आदिश्यन्त’ इति, यदाह भगवान्—‘अनेकमन्यपदार्थे’ [२. २. २४] ‘चार्थे द्वन्द्वः’ [२६] ‘अपत्ये’ ‘रक्ते’ ‘निवृत्ते’ इति ? नैतान्यर्थादेशनानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते । तथा, —‘कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अग्रे चन्द्रमसं पश्ये’ति । स्वभावतस्त्र-स्यस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वसमासोऽन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति ।

किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते ? तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था

प्र०—नादेशनादिति । ‘अष्टतुरविचतुरे’त्यादाविति भावः । आदिशन्निति । प्रवृत्ताऽ-विशाललक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमाद्दर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते—‘सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्तते, तच्च बहुव्रीहिसंज्ञ’मिति । एवमन्यत्रापि वाक्यभेदो वर्धनीयः । यथा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते ‘यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञ’मिति, तथा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः । अर्थेष्वभिनिविष्टाना-मिति । ‘अभिनिविशब्दे’त्यत्र ‘परिकल्प’ इत्यतोऽन्यतरस्याप्रहयानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात्समग्री कृता । एतेष्वेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणत्वेनोपादायते हस्तदक्षिणमार्गप्रहणस्य । ‘अग्रे’ इति । अत्राप्यभं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते ।

किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्बहु वाक्यभेदेनाऽर्थादेशनमिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लाघवायेमयो नादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमन-कल्प्यं च प्राप्नोति । तथा हि—यदि ‘चार्थे वर्तते अनेकं तच्च द्वन्द्वसंज्ञ’मिति वाक्यभेदे-

उ०—मात्रप्रयोगोऽसङ्गत इत्यत आह—प्रवृत्तेति । प्रबन्धो—धारा । अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वं च कदाचिद् आह—वाक्येति ।

विश्रान्ताभिप्रायमाह—यदा त्विति । विकल्पेन कर्मसंज्ञेति । अतिप्रसङ्गस्त्वन-मिधानाद्वारणीयः । भाष्ये—अन्वाख्यानं क्रियते इति । ‘समासप्रत्ययादिसंज्ञा प्रती’ति शेषः । चन्द्रमसश्चेति । ‘ग्रहणे वर्धने च कृपाश्रयो’रिति शेषः । तथाह—कूपो लक्षणत्वेनेति । निमित्तसंज्ञो ज्ञापकसामर्थ्यात् इति भावः । वाक्यभेदककारणस्य सप्तधा ‘किं पुनः कारण’मित्यनुपपन्नमत आह—प्रकृतीति । यथा—‘श्रुतेरीयङि’त्यादौ ।

‘लघ्वर्थे’मित्युक्त्याऽर्थादिशने गौरवमित्युक्तं, शेषान्तरमनवस्थामप्याह—अवश्यं ह्यने-

† तस्यापत्यम् ४. १. ६ २; तेन रक्तं रागात् ४. २. १; तेन निर्वृत्तम् ४. २. ६८; तेन निर्वृत्तम् ५. १. ७६; न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६. ४. १७०; रक्ते ५. ४. ३२; निर्वृत्तेऽल्लघुतादिभ्यः ४. ४. १६.

१—‘तस्य तत्रत्यस्य’ पा० । २—‘समासः’ इति कश्चिज् । ३—इदं वार्तिकमिति केचित् ।

नादिश्यन्ते । अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केनचिच्छब्देन 'निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो येनासौ क्रियते । अथ तस्य केनचित् कृतस्तस्य केन कृतः इत्यनवस्था ।

असम्भवः खल्वप्यथदिशेनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिक-प्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् । न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोऽ-

प्र०—नार्थदिशेनं क्रियते, तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् 'कः पुनर्नार्थः' इति, तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात्—'समाहार इतरेतरयोगश्चे'ति । ततः 'कः समाहारः, क इतरेतरयोग' इति प्रश्न-प्रतिवचनयोरनवस्था, गौरवं चानुषज्यते ।

असम्भव इति । असामर्थ्यात् । दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थदिशेनस्य गौरवानवस्थाऽसंभवाः परस्परान्तर्भावेऽपि पृथगुपन्यस्ताः । को हीति । अनेकार्थ-त्वादिति भावः । तत्रधानुमानेकार्थत्वं 'कुर्दखुर्दगुर्दगुद कीडायांभवे'ति निय-माथोदेवकाराद्विज्ञायते । प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनात् । शक्ति-नियमे तु पुरुषस्य व्यापारः । प्रत्ययानां तु 'कृत्यत्युटो बहुलम्' 'शेष' इति च लक्षणारम्भात् । निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनम् । न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते, अन्यस्य तु संबन्धात्प्रतीति-

उ०—नेत्यादिना । तस्य च तावत्केन कृत इति । यथा चार्थ इत्यत्र 'बन्धायमर्थ' इति केन शब्देनोक्तं चत्करणकचार्थज्ञानेनासौ व्यवहारः क्रियते, येन शब्देन च तत्तुक्तं तत्रापि चायमेव पर्यनुयोग इत्यर्थः ॥ अनुषज्यते इति । भाष्ये 'ऽनवस्था च स्या'दिति पाठे चेन गौरवमनुष-ज्यत इत्यर्थः । असंभवे हेतुरसामर्थ्यादिति । 'आदेष्टु'रिति शेषः । गौरवानवस्थासंसंभवा-परस्परान्तर्भावेण पृथगुपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह—दोषबाहुल्येति । एवकारादिति । 'अनेकार्था अपि धातव' इति तत्र तत्र भाष्योच्येत्यपि बोध्यम् । यथेच्छमिति । गङ्गादि-शब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भावः ॥ नन्वेवं कोशाऽसङ्गतिरत आह—शक्तिनियमे-त्ति । शक्तिबोधने कित्यर्थः ।

प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्ये—न चैतदिति । प्रत्ययार्थं निर्दिष्टे इति । प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य संबन्धादेव प्रतीतिसंभवेन प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्येतच्च मन्तव्यमित्यस्मिन्नर्थः । अथ च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः । तदाह—कस्यचिदेवेति । भाष्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं

१—'अर्थनिर्देशः' पा० । २—'अथ तस्य केन कृतः, तस्य केन कृतः, तस्य केन कृत इत्यनेनस्था [च स्यात्] ॥ [असम्भवश्च ॥३॥] असम्भवः खल्वप्यथदिशेनस्य ।' इति पाठः कश्चित् ।

निर्दिष्टं इति । भवति हि गुणभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा,—शुक्लः कृष्ण इति ॥ विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं 'प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो 'वृक्ष' इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते, अतो मन्यामहे 'नेमे सामान्यशब्दा' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते ।

अप्रवृत्तिः खत्वप्यर्थादेशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते—

प्र०—भवतीति भावः । भवतीति । एकत्वादियु गुणेषु स्वाद्ययो विधीयन्ते, गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति, निराधारस्य गुणस्याऽसंभवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । एवमपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपाभिर्देशः सिद्ध्यति ॥ विषम इति । यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो, न गुणिविशेषस्य । एवं वृक्षः प्रक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रवीयेत । यदि लोकादर्थवधारणं नाश्रीयेत, नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिश्येतार्थस्तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् । भवति च । तस्माद्वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः ।

येषामर्था न ज्ञायन्त इति । स्वर्गाऽपूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षाऽपरिच्छेदत्वादिवदन्तया न ज्ञायन्ते, तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः । त्रैविद्यावृद्धव्यवहारा-

उ०—साधयति—भवति हीति । 'द्वये कथोरित्यादा'विति शेषः । स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । गुणमात्रेति । सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीती स्वाभाविकी मनुष्यो निवृत्तिरेव 'गुणवचनेभ्यो मनुषो लु'गित्यनेनान्वाक्यायत इति भावः । इदमपि संबन्धिनः पदेनानुपादाने इति बोध्यम् । गुणशब्दः संबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह—एवमपत्ये इति । 'तथापत्ये' इति पाठात्तरम् ।

समाधत्ते—विषम इति । शुक्लः कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थः । तत्र गुणिमात्राक्षेपस्तथा प्रतीतिश्च, अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावः । तद्याह—यथा शुक्ल इत्यादि । द्रव्यमात्रमिति । सुबर्धसंख्याऽऽस्त्रिभ्येतेत्यर्थः । 'निर्दिश्येतार्थे' इत्यस्य 'तदे'ति शेषः । कश्चिप्यारुक्तस्तत्पाठः । भवति चेति । 'विशेषसंप्रत्यय' इत्यनुषङ्गः । तस्माद्वात्पादीनामप्यर्थादेशनमावश्यकं न च तत्संभवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः । तद्याह—तस्मादिति ।

इदंतया—तत्तद्व्याख्येण । विज्ञायत एवेति । तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवं-

जर्भरीं तुर्फरीं ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहुवोऽर्था गम्यन्तेऽ-
क्षिन्निकोचैः पाणिनिद्वारैश्च ॥ न खल्वपि निज्ञातस्याऽर्थस्यान्वाख्यानं किञ्चि-
दपि प्रयोजनमस्ति । यो हि ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादरतमेति, सधुरो
गुडः, कटुकं शृङ्गवेरमिति, किं तेन कृतं स्यात् ?

वाचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

वाचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'स्वभावसिद्धत्वात्' । इह द्वौ पक्षौ
वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्चैवेति । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च समासश्च । तत्र
स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वाचनेन किमन्यच्छक्यमभि-
संबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविध्येते । तस्मान्नार्थो
वाचनेन ।

प्र०—तेषामर्थो विज्ञायत एव ॥ अक्षिन्निकोचैरिति । यथैतैर्व्यवहारवशादर्थो गम्यन्ते तथा
शब्दैरपीति भावः ॥ न खल्वपीति । साध्वसाधुसङ्करनिरासाय शास्त्रारम्भात्तस्मिन् लोक-
व्यवहारावगताथान्वाख्याने प्रयोजनमित्यर्थः ।

वाचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति, एकार्थीभावे वाक्यं
नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन, एका-
र्थानां विकल्पनात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेत्येते, न (तु)
'चित्रा गाव' इत्येवम् । तथा 'राजपुरुष' इतीत्येते, न तु 'राज्ञः पुरुष' इति । ऐक्य-
मैकस्वर्यमैकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इत्यत इत्यर्थः ।

उ०—रूपेणेत्यर्थः । भाष्ये—जर्भरीति । यद्यपि 'जर्भरी'त्यस्य मत्ताराविति 'तुर्फरीत्' इत्यस्य
हन्तारावित्यर्थो 'निरुक्तकारैर्दक्षितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाऽप्राभात् प्रकृतिसत्यव्यभिचारेणाऽ-
न्वाख्यानोऽसंभवाच्च 'न विज्ञायन्त' इत्युक्तं भगवता । अन्वाख्याने—वाक्यभेदेन विज्ञाने ।
तस्माद्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भावः । भाष्ये—शृङ्गवेरम्—
भाद्रकम् । किं तेन कृतं स्यादिति । अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्वाक्य-
शयप्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे वाचनमपि दर्शयति—वाचनानर्थक्यं चेति । वाचन-
भेदोऽपि न, वाचनानर्थक्यं चेत्यर्थः । वाचनपदेन महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं विशेष-
शास्त्राणां, 'नित्यं क्रीडे'त्यादित्यप्रवृत्तस्य च । किमन्यदिति । न च विशेषणीभूतसामर्थ्ये-
नैव संबन्धः, तस्य लोकेस्वभावसिद्धत्वेनाऽविज्ञेयतया विशेषणतया च निरुक्तत्वात्तद्व्यतिरिक्त-
भावः । न च संज्ञाया इति । 'एकार्थीभावविषये' इति शेषः । तदाह—एकार्थीभावे इति ।

† श्रु० १०. १०६. ६. १—'जर्भरी मत्तारावित्यर्थः । तुर्फरीत् हन्तारी' (निरुक्ते १३।५)
२—'गच्छति' पा० ।

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः ? 'परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः ।
अथ तेषामेवं भ्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति, आहोस्विदजहत्स्वार्था
[भवति] ? किं चातः ? यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः, [स्यात्] 'राजपुरुषमानये'-

प्र०- अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं
वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विभाक्त्वविषये मन्यन्ते ।
परार्थाभिधानमिति । परस्व शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्ति-
रित्यर्थः । अथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते ।
अथ तेषामिति । नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि
वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणा-

उ०- अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये—अथ ये वृत्तिं वर्तयन्तीति ।
वृत्तिम्—एकार्थीभावरूपा, वर्तयन्ति—शाब्देन निष्पाद्यन्ति । ये शास्त्रैकगम्यं सामर्थ्यं
मन्यन्ते इत्यर्थः । अयं भावः—एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसंप्रविधेयाः । सुबन्तं सुबन्तेन
सह सामर्थ्यवज्रवति, समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः । एवं च विभाक्त्वधिकारादि
सर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्तिमतोरेदोपचाराद्बोध्यः । किं
ते इति । स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिर्लोकत एव सिद्धेति न किञ्चित्प्र
वक्तव्यम् । ये तु शाब्दनिष्पाद्यां मन्यन्ते ते किं तत्स्वरूपं शाब्दविज्ञापयोग्यमाहुरिति प्रश्नः ।
तद्वृत्तयवस्थवाक्ये—कार्यशब्दिका इति । शब्दानां शाब्दकार्यत्वे तेषां लोके सिद्धपञ्चाशदर्थ-
संबन्धस्य लोकतो ज्ञानाऽसंभवेन तस्यापि शाब्दविधेयत्वमेव वाच्यम्, एवं च तद्विकल्पादि-
बोधकतया विभावापवादो चरितार्थम् ॥ एवं च शास्त्रैकगम्यत्वात्सामर्थ्यरूपप्रवृत्तेर्लक्षणमपि
कार्यमिति भावः । वृत्तिं—वृत्त्याश्रयसमासादिरूपम् । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
वृत्तिवर्तमानवृत्तिकं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः । किं वृत्तेरिति । सामर्थ्यस्येत्यर्थः ।
नैत्यशब्दिकास्त्विति । कार्यं सम्प्रमाह, नित्यं शब्दमाहेत्यर्थे 'तदाहेति माशब्दादिभ्यः'
इति ठक् । शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसंबन्धस्यापि नित्यतया तन्मते उभयोरपि लोकेत एव
विविक्तविषयत्वेन[एव]सिद्ध्यैकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वर्तमानोपस्थिति-
जनकतात्सामर्थ्यं लोकेसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः । परस्व शब्दस्येति । प्रभा-
नार्थकशब्दोपसर्जनशब्दस्य हेत्यर्थः । यत्रेति । समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एवं
च तद्विज्ञानादन्तरकरणकवर्थाभिजायकत्वं तेषां स्वाभाव्यत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
सामर्थ्यमिति फलितम् । तच्च स्वार्थविशेषणकपुरुषार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सह-
कर्मित्वाद्बोध्यम् ।

भाष्ये वृत्तिवर्तमानवादिशक्तिवर्धकत्वेना'वक्ष्य' व्याख्येयं' इति चेति—नित्येत्यादि ।
पदसकृपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह—वर्णवदिति । वर्णविवाहान्तरव्यवहारात्स इति
भावः । त्रयेवाह—तत्त्वत इति । नन्वेवं तत्पक्षे 'समर्थः पदविधि'रित्याहर्लगतं, एवाह—
केवलमसत्येति । वाक्यविषयपदसाकृत्वादेव तद्वर्धमानत्वोपपन्नपञ्चाशदिति भावः । एवं

त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, 'अपिगवमानये'त्युक्तेऽपत्यमात्रस्य । अथाऽ-
जहत्स्वार्था वृत्तिः, उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ।

का पुनर्वृत्तिर्याया ? जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्यजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः
स्यात् ? बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके—पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः
स्वं कर्म जहाति । तद्यथा,—तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः, स्वं ['तक्ष'] कर्म
जहाति । एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्, उपगुश्चापत्यार्थं
वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं 'राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं

प्र०—न्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राज-
पदोपादानमनर्थकमिति चेत्तदा पर्यायत्वं पुरुष-राजपुरुषशब्दयोर्वाच्य-यावकशब्दयोरिव
स्यादित्यदोषः । द्विवचनं प्रप्नोतीति । पूञ्जन्यप्रोधाधिति यथा ।

जहत्स्वार्थेति । न हि स्वार्थमजहतः । स्वनार्थेन वृशीकृतस्वार्थान्तरोपादानं
घटते । युक्तं पुनरिति । उपात्तस्वार्थस्य त्यागाऽभावात्, अग्निनेवौघस्यस्य । बाढं
युक्तमिति । परार्थवृत्तित्वादेव । अत्रव दृष्टान्तमाह—तक्षा राजकर्मणीति । यदा राज्ञा

उ०—च तत्पक्षे तेषामर्थस्येवाऽभावात्तत् तत्कृत्वाऽप्यक्तत्वं सन्देहाभावाच्च तेषामित्युक्तमिति
भावः ।

केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमानावयवानां नैरर्थक्यं समुदायस्य निरवयवत्वे च
मानाऽभावः । न चैतावता नित्यत्वहानिः, शास्त्रानिष्पाद्यत्वरूपनित्यतायास्तथाप्यनपामात् । न
चैवं भाष्येऽथ तेषामित्यसङ्गतं स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वं द्वेधा, सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनानादि-
तया, निरवयवतया वा । तत्राद्येऽजहत्स्वार्थेन, द्वितीये तु तेषामर्थोऽभाव एवेति जहत्स्वार्थेवेति
वाक्यवदेव मतभेदेन नियमासन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यस्यपक्षे
आरोपितमर्थवत्त्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं, तेन 'महासुन्दर' इत्यादावास्वमित्यभ्युदयत् ।
शास्त्रानिष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थोऽस्यागोऽर्थान्तराभिधायकत्वानुपपत्तिः । अर्थस्यागो तु पुरुषमात्रा-
द्यानयनापत्तिरिति प्राहुः । जहतीति शत्रन्तम् । बहुवचनं प्रयोगवद्बुद्ध्याभिप्रायेण । स्वार्थं—
तत्त्वेन प्रसिद्धम् । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्वः, जहत्स्वोऽर्थो यस्याः सत्यर्थं
दृश्यम् ॥ पूञ्जति । पञ्चभावेन संबन्धाप्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वादित्यभिप्रायः ॥

स्वनार्थेन वशीकृतस्मृति । स्वार्थमात्रोपस्थापने व्यासक्तस्येवार्थः । अर्थान्तररोपादानम् -
अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यद्वाऽर्थान्तरस्य स्वं प्रति विशेषणत्वेनोपादानम् । न च पृथगु-
पस्थितयोः पश्चादुत्पत्त्यः, संबन्धबोधकविभक्त्यभावात् । अनेकत्ववस्तु बाधित एव, अनुसव-
बाधितवचोयभिमानः ॥ उपात्तस्येति । अर्थोपादनस्येव तस्यागस्याप्येतन्मते वचनं विनाऽ-
शक्यत्वादिति भावः । परार्थवृत्तित्वादेव—परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिद्विवत्त्वादेव ।

प्राप्तेति, औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति ? नैष दोषः । जहदप्यसौ स्वर्षं नात्यन्ताय जहाति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा,—तुष्ठा राज-
कर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तश्चकर्म जहाति, न [तु] द्विक्रि. बसितकण्ठयितानि, ।
न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम, तस्मात्तन्न हास्यति ।

अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा,—‘घृतघटस्तैलघट’ इति,
निषिक्ते घृते तैले वान्वयाद्विशेषणं भवति—अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति ।

प्र०—तच्चा दूर्यादौ नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमधि-
संधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते, न तु सर्वात्मना त्यागः, परोपकाराय तस्मोपादानात् । सर्वथा च
स्वार्थत्यागे परोपकाराऽमपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाऽभावात्तस्य स्यादित्यर्थः । न तु
द्विक्रि. नेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्प्रागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः । न चायमर्थः
इति । वाक्येऽपि राजार्थस्य विशेषणत्वात्कन्तस्य वृत्तौ विशेष इति चेत् । वाक्ये
स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याऽविघातः । वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थ-
स्योपकारोत्स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः । अन्वयादिनि । राजशब्दः स्वार्थ-

३०—‘नात्यन्ताये’त्यव्ययम् । त्यागमात्रमिति । स्वार्थविशेष्यत्वरूपास्य त्यागेन तथा
व्यवहार इति भावः । निषेधताऽपि शब्दशब्देति विस्तरेण मञ्जूषायां निरूपितम् । परोप-
कारायेति । परस्व—पुरुषादेरित्तरसंबन्धव्यवच्छेदकरोपकारायेत्यर्थः । द्विक्रि. तादीनां राज-
कर्मावृत्तकारकत्वाद्विषम उपभ्यासस्तत्राह—तेषामिति । प्राणापगमे एव तत्रयापादिति
भावः ॥ अन्वये—न चायमर्थः परार्थविरोधीति । राजघटेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्त्वने
तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थः स्वतो न विरोधी, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव
विरोधि, अस्तत्र हास्यति, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधिभूतस्यजतीत्यर्थः । तद्वन्वय-
स्यावयव—विशेषणं नामेति । अन्यया विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः ॥
अमुमेवार्थं शङ्कोतरस्यां विज्ञेयस्ति वाक्येऽपीति । स्वविशेषण्येति । इदमुपलक्षणं, संख्या-
विशेषसंबन्धप्रतीत्यप्रतीत्योः । एवं पुरुषपदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलम्,
अतरे न भाषाया इत्याहव्यवस्तत्र । अत्रायं भावः—पदानां तत्तद्विषयताविशिष्टेऽर्थे शक्तिः,
अत एव बोधे विषयताविषयः । एवं च राजपदादे राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वा-
वच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समाने विशेष्यत्वात्तत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति । अत्र च बीजं
समुदायशक्तिः । एवं चावयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टकोपस्थिरिति तत्त्वम् ।

अन्वये—अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति । विशेषणं—विशेषकः । इतरव्यावर्तक
इत्यर्थः । तद्व्यावर्ते—राजशब्द इति । वाक्यद्वयकण्ठोपस्थितविषयार्थनिमित्तं विशेष्ये
राजसंज्ञावरूपं पुरुषपदजोपस्थितविषये पुरुषे आधाय पुरुषं तद्विशिष्टं न पुरुषपदोपस्थिति-

विषय उपन्यासः । भवति हि तत्र वा च यावती चार्थमात्रा । अत्र हि भवान्मौ निष्ठय घृतघटं 'तृणकूर्चैर्न प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः । यथा तर्हि 'मल्लिकापुटश्चम्पकपुट' इति, निष्कीर्णास्वपि सुमनःस्वन्वयाद्विशेषणं भवति— अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति ।

अथवा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा ।

प्र०—निमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति, न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्त्तते पुरुषे । यथाऽप्रिसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिघटेऽप्रिसंयोगे निवृत्तेऽपि न भवतीत्यर्थः । विशेषणमिति । विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः । मल्लिकापुट इति । आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः ।

वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गो न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न

७०—विषयं कृत्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्वं स्वजन्योपस्थितिविषयत्वं जहाति तदा स्वनिष्पन्नकृत्वा-
नित्यर्थः । अयं हि वाक्यवद्बुद्धेर्निष्पत्तिं जग्यते । न च तन्निमित्तमिति । एवं च राजसम्भा-
स्यर्थप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दाद्व्यवसायेन वाक्ये वादसाविकीर्णव्यतिष्ठः पुरुषः सम्प्रत्यक्षीत-
स्तादसात्वेवात्राप्युपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः । विशेषः पुरुष-
गत इति । राजपदवृद्धतो वाक्ये पुरुषगतो विरोधो भविष्यति न निवर्त्तयत इत्यर्थः । एवं च
राज्ञो राजादिपदोपस्थितिर्विषयत्वाऽभावेन जहात्यर्थत्वमिति बोध्यम् ।

यथा पुण्याजाननाद्येऽपि गन्धान्धनमात्रेण पूर्वतर्फी पुण्यसत्तानुपमाव मल्लिकापुट
इत्यादिपदवृद्धास्तथा वृत्तौ राजपदस्त्वार्थाभावेऽपि वाक्यवृद्धतायं कदाचित्त्वर्जनमुपार्थीत्यव-
सायेन वाक्ये यथा राजसम्बन्धवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तदेव हि राजसम्बन्धवतः पुरुषस्यैव
पुरुषपदावप्रतीतिरित्यर्थः । तस्मादत्रमात्रेणैवायं वस्तुप्रतीत्याऽऽत्माकपीति न दोषः ।

मात्रे—अथवेति । समभिधया हतपदार्थनिरूपितसंसर्गतद्वितिरिक्तमेवैकैकमवधार्य केऽर्थः
स समासेन प्रत्याच्यते । तदत्रापुरुषाद्युपस्थितायेव राजादिपदं तात्पर्यग्राहकम् । अन्यथादिति
पक्षे पुरुषपदं राजसंबन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकम् । इह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविधी-
पस्थितिरिति भेदः ।

सामर्थ्यमेव न स्यादिति । अन्यथा राजः पुरुषोऽजह, राजः पुरुषो नाचांवाचयेल्लिख-

१-तृणकूर्चम् = सिनकों की 'कू'ची, 'उगधनी' इति भाषायाम् । 'कूर्चं मलापकर्षार्थकेशादि-
मुष्टिः' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

'ततः समर्पयेत् कूर्चं मुशीरादिविनिर्मितम् । मलापकर्षणार्थं....॥' इति नरसिंहपुराणे ।

'देहं सतरात्रादुशीरजालवेष्टुं स्वजकूर्चानामन्यस्तमेन शनैः शनैरवधर्षयस्त्वगादीन् त्वानिव
बाह्याभ्यन्तरानङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लब्धयेककुशा' (सुश्रुते शा० ५।४६)

'किं कुचं परिमृक्च कूर्चं न्यमात्रीः' (शत० भा० ११. ३. ५. ४) कुशमये कूर्चं
न्यमात्रीः = निमृष्टवा' निति सायणः ।

'मयूरपुच्छमुष्टिः । कुरामुष्टिः' इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ।

अपर आह—भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः संसर्गौ वा ? इह
'राज्ञ' इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तम्, 'पुरुष' इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं
'राजपुरुषमानये'त्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजान-

प्र०—स्यात्, तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र भेदः संसर्गाऽविनाभावित्वादनुमीयमान-
संसर्गः सामर्थ्यम्, संसर्गौ वा भेदाऽविनाभाव्यनुमेयभेदः, उभौ वा योगपक्षेनाश्रीय-
माणा सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं स्वमिति । 'राज्ञ' इति षष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् ।
सर्वः स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्ष्यैतदुच्यते ।
अन्यथा 'पुरुष' इत्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यात्, न तु स्वामिमात्राक्षेपः । तत्र भेदपक्षे
राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तय स्वार्थं जहाति । पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो
राजानं निवर्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य

उ०—राजपुरुषोऽत्र राजपुरुषो भाषायादक्षेप्यपि स्यात् । अत एकार्थीभावकत्वं स्वामाधिकं
सामर्थ्यमाधयतापीदमवश्यं वक्तव्यम् — 'भेदसंसर्गवानेकार्थो ह्युच्यते' इति, तद्वाह—
तदात्मकत्वादिति । एवं च भेदसंसर्गवर्धप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्र
युक्तिरक्षैव । तत्र भेद इति । स्वत्वसमानाधिकरणो राजमित्रस्वामिकभेदो राजसंसर्गव्याप्यः ।
एवं ह्युपस्थाप्यराजसंबन्धवद्गणकिगतराजसंबन्धो राजमित्रस्वामिकभेदव्याप्य इति भावः ।
एवं च भेदवद्गणकिगते सा राजसंसर्गवत्प्रीति तद्वती व्यकिरपि बुद्धेयः । एवमितरभाषीति
तात्पर्यम् । उभौ वा योगपक्षेनेति । अयं भावः—इफरीत्योभयोः समनियतत्वेन विविग-
मभाविरह इति । एवं च भेदवर्धप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यम् । न च संसर्गवतोऽपि प्रत्यक्षेनाऽ-
संबन्धो कक्षान्त्येति वाच्यम् । तद्वाप्यत्वात्तद्वतोऽपि प्रत्यक्षेनाऽदोषात् । कक्षान्तावधारण-
गमत्वात् । संसर्गवर्धप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यम् । भेदवतः प्रतीतिस्तद्वाप्यत्वात् । तेनोफरीत्या
नासंबन्धः । एतत्कक्षपरिहाराच्च परेजोभयगमसामर्थ्यकक्षानमुक्तम् । 'सर्वं वाक्यं सावधारणं'
मिति व्यापकत्वमिति तत्राहः ॥ 'सर्वं स्वं प्रसक्त'मिति व्याप्यत्वं 'प्रसक्तं सर्वं स्वं वाक्ये
प्रयुक्तम्' इति शेषः । पुरुषस्य स्वामिनि नित्यसाक्षात्त्वाभावादाह—यदेति । तत्र भेदपक्षे
इति । भेदवदित्सामर्थ्यकक्षानपक्षे इत्यर्थः । स्वान्यन्तरेभ्यो निवर्त्येति । राजः पुरुषो
भाषाभावेत्यादिष्व भाषाविसंबन्धवद्गणपस्थापकत्वाच्चित्तैवत्यर्थः । स्वार्थं जहातीति ।
राजपदं ध्वनिविशेषोपस्थिती तात्पर्यमाहकं भूत्वा वाक्यप्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः । एतावतैव
पर्याप्तमिभावकत्वमिति भावः । निवर्तयतीति । राजः पुरुषोऽन्वयवशावावधारिकपुष्पान्ता-
निकषितस्वामित्ववद्गणपस्थापकत्वं राजपदस्य निवर्तयतीत्यर्थः । इदं दृष्टान्तार्थम् । यथा
विशेषनत्वेनाभिव्यक्तौऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्तयति, एवं राजा विशेषनत्वेनाऽ-
भिव्यत एव पुरुषं स्वान्यन्तरेभ्यो निवर्तयित्यतीति भावः । भवतु राजार्थस्येति । योतकता-

मन्येभ्यः स्वेभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि ['स्वार्थ']जहाति, कामं जहातु, न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति ।

अथवा पुनस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः । युक्तं पुनरिदं^१ यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात् ? वाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके—भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति, संचयायैव^२ प्रवर्तते । ननु चोक्तम् 'उभयो-

प्र०-निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात् । एवं संसर्गोऽपि योज्यम् । उभयत इति । उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः ।

युक्तं पुनरिति । स्वमर्थमजहनस्तेन वशीकृतस्वार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः । संचयायेति । एवं शब्दोऽपि कचिद्विषय एकाधेः, कचिदनेकार्थ इत्यर्थः । कस्या इति ।

उ०-मात्रेण चारिताभ्यां द्राजपदात्तद्विपत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिरेव न स्यादिति । अर्थ-वस्वभावेन सुबन्तत्वाभावादिति भावः । एवं संसर्गोऽपीति । संसर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः । भेदस्य तद्व्याप्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो निवृत्त्येवादि बोध्यम् ।

भाष्ये-अन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्युक्त्या स्वस्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थ-लाभात्संसर्गो बोधितः । एतेन कः पुनर्भेदः संसर्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि संसर्गाऽप्रतिपादान्मन्यतेत्यपास्तम् । किं चाऽन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनाऽन्यस्वामिसंबन्ध-निवृत्तं पुरुषं बोधविषयीकरोतीत्यर्थेन भेदादेः शब्दबोधाऽविषयत्वं सूचयति । 'पुरुषो राजानमन्येभ्यः' इति दृष्टान्तार्थम् । इतोऽपि तयोर्बोधाऽविषयत्वं बोध्यम् । न हि राज्ञि तज्जेदत्संसर्गभानं कस्यापि संमतमिति दिक् ॥ स्वार्थं जहातीति । 'उपसर्जनपक्ष'मिति शेषः । यत्तु भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति, तच्च, भेदप्रकारकबोधाननुभावात् । किं च वृत्तिवर्त्तव्यादे जहत्स्वार्थत्वं वृत्तेर्गुणपादयितुमेव प्रमथः । तत्र संसर्गस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रतियोगित्वेन पूर्व-पदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वमत्र एव स्यात् । उक्तरीत्या भाष्याद्वारस्वारस्यविरोधाच्च । तस्माद्वेदान्तिमते 'तत्त्वमस्या' दिवाक्यादावल्लणहार्थशेष इव वृत्तौ बोधः । अयमेव वैकार्यीभावः । तच्च ये वाक्ये पदेषु तत्तत्कार्यप्रवृत्तिवद्वृत्तिषट्के आत्मादिप्रवृत्तिरिति सुविधो विभावयन्मु । इमौ भेदसंसर्गौ द्वन्द्वेऽपि, समूहविशेषस्यैव प्रतीतेः । बहुव्रीह्यापि संबन्धित्वेन व्यक्तिविशेष-स्यैव भानमित्याभाति । राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वादुभयतो व्यवच्छिन्नमप्यन्तःस्थित आह—उभयस्मिन्निति । सार्वविभक्तिकत्वात्सत्त्वमर्थं तसिरित्यर्थः ॥ एवं च स्वार्थस्य नियत्वात्संनयोऽनुपपन्न इत्यत आह—एवमिति । राजनिष्ठविशेष्यताया अन्वयोऽपि पुरुष-निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणताया राजपदार्थतास्वीकार एव संभव इति भावः । एवं च स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थम्, किं त्वितरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यत्र पक्षे, 'बहुवच्यसौ नात्यन्ताये'ति पक्षे च परार्थभिधानमित्यस्य परार्थान्वितस्वार्थभिधानमित्यर्थः । अथवा जहत्सु

विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं 'प्राप्नोती'ति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो राजा । षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति । न षष्ठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु-चोक्तम् 'न प्रथमासमर्थो राजे'ति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नः, तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति^१ प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ।

प्र०-एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्याऽर्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः । प्रथमाया इति । प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भावः । न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचन उत्पद्यमाने संबन्धाऽसंप्रत्ययाद् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत । षष्ठ्यास्तर्हीति । संबन्धस्य प्रत्याख्यत्वात्तस्य चोभयाऽधिष्ठानत्वान् । न षष्ठीति । यदि षष्ठीद्विवचनं स्यात् तदा द्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन संबन्धन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत । अभिहित इति । कश्चिदर्थोऽभिहितोऽपि नान्तर्भूतः । यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धोऽभिहितो न कुत्रचिदन्तर्भावं यातः । कश्चिदन्तर्भूतोऽपि नाभिहितः, यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजा सखाऽस्येत्ययमर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधीयते । तथा कश्चिदर्थोऽभिहितोऽन्तर्भूतोऽपि । यथा पचतीति कर्ताऽभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः, न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम् । तत्र संबन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाऽभावात्प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति ।

उ०-परार्थतात्पर्यग्राहकत्वमिति निष्कर्षः । इतर आगत्यानभिज्ञः शङ्कते भाष्ये—ननु चेति । कस्या अपि भवतु हे अपि वा पर्यायेण भवेतां किं प्रदनेनेत्यत आह—एकयेति । गुणप्रधानभूतस्येति । 'परस्पर'मित्यादिः ।

ननु प्रथमाया को हेतुरत आह—प्रधानेति । संबन्धन्तरापेक्षयेति । न तु राजनि पुरुषपेक्ष इति भावः । न क्वचिदन्तर्भावमिति । न राजसख इत्यादौ बहुव्रीह्यर्थ इव वाचकशब्दं विना नियमेन प्रतीतिविषयो, नापि लिङ्गन्ते कर्तृवत् प्रकृत्यर्थे गुणभूत इत्यर्थः । गुणभावादन्तर्भूत इति । धात्वर्थत्वात्तन्तर्भूत इत्यर्थः । अभिहितोऽन्तर्भूत इति । 'प्रथमा प्राप्नोती'त्युक्तावत्रापि प्रथमापत्तिभ्रमः स्यादतः 'प्रातिपदिकार्थ' इत्युक्तमिति भावः ॥ व्यतिरेकाऽभावादिति । षष्ठ्यभावे हेतुरुक्तः । पृथगुपस्थितिनिर्बन्धनसांसर्गिकविषयताया अभावादित्यर्थः । एवं च राजपुरुष इत्यादिबृत्तौ स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटघटत्वायोः समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव, विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भानमिति बोध्यम् ।

संघातस्यैकार्थ्याभाववयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

संघातस्यैकत्वमर्थः । तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न प्रविध्यति ।

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥ ४ ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का पुनः शब्दोर्व्यपेक्षा ? न
ब्रूमः शब्दयोरिति । किं तर्हि ? अर्थयोः । इह 'राज्ञः पुरुष' इत्युक्ते राजा

प०— संघातस्येति । इह राजपुरुषशब्दात्संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् । तेन च संघाते-
नावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति तदाभयमेकवचनं
प्रवर्तते, न तु गुणभूतावयवसंख्याभयं द्विवचनमित्यर्थः ।

परस्परेति । व्यपेक्षैवाऽत्र सामर्थ्यम्, न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः ॥ का पुनरिति ।
स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः । अर्थयोरिति ।

उ०— संघातस्यैकार्थत्वेऽपि भवत्प्रतिरादिसंघातवद् द्विवचनं स्यादत आह—इहेति । अवयवा-
र्थोपकृत इति । शास्त्रकृतसंज्ञासंस्थितार्थत्वात्, तद्वैभाषातिरिक्तशक्तिरूपेण च मानाऽ-
भावादिति भावः । तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न एव तथापि विशेषणत्वेन तस्या
विशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यन्वय
इति तात्पर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदबोधकात्के राजादिगतविशेष्यतायाः स्वरूपेणैव भावमिति
विशेषणाद्यन्वयो भवत्येवेति बोध्यम् । विशिष्टोऽर्थ इति । विशिष्टस्यैवोपस्थितिविवक्षत्वा-
दित्यर्थः । इयमजहत्स्वार्था वृत्तिवर्त्तनवादिनस्तद्वर्त्तनवादिनश्च तुल्या, अहत्स्वार्था तु वृत्ति-
वर्त्तनवादिन एव । इत्यवर्त्तनवादिनस्त्वल्पज्ञानि निरवयवानि पदानीति मते उभयोरपि
कदाप्यर्थाऽभावेन त्यक्तस्वार्थेत्यर्थकजहत्स्वार्थापदप्रयोगोऽप्यसंगतः । सावयवानीति मते
बलसहायेत्यागे मानाऽभावेनाऽजहत्स्वार्थैव । वृत्तिवर्त्तनवादिनस्तु यदर्थस्तद्विचारस्तदुक्तमेव ।
अक्षौहिणीरथन्तरादिपदे तु अहत्स्वार्थेवेति बोध्यम् ।

एकार्थीभावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात्कथमस्य पक्षान्तरत्वमत आह—व्यपेक्षैवेति ।
एकार्थीभाववादिनोऽपि राजपुरुषपदयोः परस्परं विना बोधाऽज्ज्ञानत्वमूलाकाङ्क्षासत्त्वे एव
तदकारसंबन्धात्ते विशिष्टशक्तिरूपेणम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाङ्क्षावकादेव तज्ज्ञानम् । न तु
विशिष्टोपस्थापकशक्तिरूपेणेति भावः ॥ ननु शब्दयोरचेतनत्वात्स्वतो व्यपेक्षाऽभावः । एव-
मर्थस्यापि । अर्थे आरोपेण सेति चेत्, शब्देऽप्यारोपः स्यादत आह—स्वं स्वमिति । 'एत-
दर्थः क' इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षा प्रमातृनैकत्वव्यतिरिक्तान्तरविषया । अर्थे ज्ञाते तु 'कोऽस्या-
न्यव्यर्थ' इत्याकाङ्क्षा प्रमातुरिति भावः ।

नन्यव्यययोग्यार्थान्तरविज्ञासाऽऽकाङ्क्षा, सा च प्रमातृगता नार्थगतेत्यत आह—

516770 3976

पुरुषमपेक्षते ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्येति । तयोरभि-
सम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति । तथा 'कष्टं श्रित' इति क्रियाकारकयोरभि-
सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ।

अथ यद्येवैकार्थिभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेत-
द्व्यता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? गतमित्याह ।

प्र०-प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संस्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रिया-
निमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते । अहमस्म्येति । पुरुषस्य प्रतिमहादिनिमित्तः स्वत्वो-
त्पादः । क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्देनाऽत्र शक्यसाधारो द्रव्यमुच्यते । क्रिया-
द्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाऽभिसंबन्धः । तेन च शक्तेर्वाचिका द्वितीये-
त्यर्थः । अथवा कारकशब्देन शक्तिरैवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया । सामर्थ्या-
त्क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् ।

अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययस्तदा युक्ताऽ-

उ-प्रमातृगतामिति । तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवरोपो न तु गुणभूते शब्द इति भावः ।
अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वयार्थः क इति जिज्ञासोद्वात् । तत्र वञ्छुपपात्तार्थे तद्विष्कारोपः ।
'अवञ्छोऽर्थात्तरमन्वाक्यवत्' इति व्यवहारात् । अपरस्वाकाङ्क्षाविषयत्वासाकङ्क्ष इति
बोधम् ॥ दानादीनि । दानं—वेतनादेः । स्वाम्यमित्यस्य 'पुक्वे' इति बोधः ॥ ज्ञाने—
षष्ठी वाचिकेति । समासे स्वाकाङ्क्षावशादेव तद्वोधो, वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सप्रवात् ।
विशद्विभक्तिराहित्येऽपि भेदसंबन्धबोध इति भावः ॥ विशेषणविशेष्यभावांशो वाक्यव्यायेन
समासत्वापि शक्तिः, न तु सा विशिष्टोपस्थितिनिवामिकेति बोधम् । आकाङ्क्षवाचि राज्ञार्थ-
पुत्रवार्थयोः संबन्धे इदं शक्यमिति शक्तिमद्वाच्य विशिष्टोपस्थितिरत्र पक्षे । अवमपि हृत्स्ववर्ण-
वाचकदेशिन एव पक्षो न तु निर्यशब्दादिन इति बोधम् । वाक्ये स्वाकाङ्क्षितव्याभ्य-
विभक्तिसद्व्याख्यत्वम् । न च संबन्धसंबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षाकभ्यः, अनवस्थापत्तेरिति विक-

भाष्ये—क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्थेति । शक्तिः सम्बन्धोभयमपि विमर्शितसम्बन्धः, घटमित्येतन्मात्रादपि घटकमिकेति बोध्यात्संबन्धस्य वाक्यार्थत्वाज्ज्ञेयत्वात् । अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषोपाकाङ्क्षेति भावः ॥ शक्तिरेवाभिसंबन्ध इति । इदं चिन्त्यम् । यद्यप्यभिवाचापि संबन्धबोधकताया एव भाष्यमिमेषत्वं तद्व्यवहारव्यवहारेण कथं भावः, कथं भावाभावो भावः । भाष्यात्सदस्यैव हि घटस्य पञ्चमाशयः । 'अस्यै'तीत्यपि च, व्यवहारसदस्ये घटोत्पत्तौ त्रिपञ्चक-
शक्त्योरभिसंबन्धस्यैव स्यादस्यैव भाष्यतः शक्त्योर्व्यवहारोऽकाभात् । नापि शक्तिर्बन्धस्य द्वितीया, बुद्धिकेति शक्तिचिदेत्य ॥ भाष्ये—अथ यद्येवेति । ननु एवं परार्थमभिवाचकम् । सामर्थ्यं ह्युक्तं, हेतुसंयोगिति, च, कथं ननु नैवार्थभाष्यस्यैव बोधो बोधो इति चेत्, न, तेषामेवार्थभाष्यपदार्थमभिहितं तावदाभात् ।

कथम् ? समोऽयमर्थशब्देन सह समासः । सं चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मका 'यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः' । न
चेह कश्चिक्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगा-
देतद् गन्तव्यम् 'नूनमत्र कश्चित्प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः
सामर्थ्यमिति । तद्यथा,—धूमं दृष्ट्वा 'अग्निरत्रे'ति गम्यते, त्रिविष्टब्धकं च
दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न' प्रयुज्यते ?
उच्यते । सङ्गतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं, संप्रेक्षितार्थं समर्थं, संबद्धार्थं
समर्थमिति ।

तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते—सङ्गतार्थः
समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा,—'सङ्गतं घृतम्' 'सङ्गतं तैल'-
मित्युच्यते, एकीभूतमिति गम्यते । [संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा,—]
'संसृष्टोऽग्नि'रित्युच्यते, एकीभूत इति गम्यते ।

यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते—संप्रेक्षितार्थः समर्थः,
संबद्धार्थः समर्थ इति ॥ कः पुनरिह 'बध्नात्यर्थः ? [व्यतिषङ्गः ।] संबद्ध
इत्युच्यते यो रज्ज्वाऽयसा वा कीले^३ व्यतिपक्तो भवति । नादृश्यं बध्नाति-

प्र०—युक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः । सं चोपसर्ग इति । तेन तस्य द्रव्य-
वाचिनाऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानाशङ्कया क्रियाक्षिप्यते
इत्यर्थः । संगतार्थं संसृष्टार्थमिति,—तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं
संबद्धार्थमिति,—पर्यायनिर्देशः । व्यतिषङ्ग एवेति । रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो

उ०— सं चोपसर्ग इति । यद्यप्यनुपसर्गोऽपि प्रादयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् ।
क्रियाविशेषम्—क्रियागतं विशेषम् । येन सम इति । यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः ।
तस्मात्तद्वर्धमानां चोपसर्गाणामुपनीयते इति भावः । इयमेव शाकपार्थिवादी गतिः । ननु प्रक्रान्ताथ-
द्वयावयवमन्वे पृष्टेऽर्थेन तुल्यकथनमनुपयोगीत्यत आह—तुल्यार्थेति । ननु गमिसृञ्चोरिवेक्षति-
कलात्पोस्तुल्यार्थं न दृष्टमत आह—पर्यायेति । पूर्वत्र तुल्यार्थधातुनिर्देशाद्वारा पर्यायत्वम्,
इह तु धातोस्तुल्यार्थत्वाऽभावेऽपि समुदायबोः पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानं न तदर्थ-
वाक्याय । परस्परसंसृष्टार्थोपस्थितिरेव, न पूवगुपस्थितिरित्येकार्थीभावपदार्थः स्पष्टमेवानेनोक्तः ।
व्यतिपक्तोऽत्र न कर्मव्यतिहार इत्याह—रज्ज्वादीति ॥ भाष्ये—अहानाविति । अहानिः—
परस्परं विना शाब्दबोधाजनकत्वमेवेति बोध्यम् । अन्तरङ्गकाङ्क्षावसाहितं तात्पर्यम् । यथा

व्यतिषङ्ग एव वर्तते । किं तर्हि ? अहानावपि वर्तते । तद्यथा,—संबद्धाविमो
दम्यावित्युच्येते यावन्त्योऽन्यं न जहीतः ।

अथवा भवति चैवंजातीयकेषु बध्नातिर्वर्तते । तद्यथा,—अस्ति नो गर्गैः
संबन्धः, अस्ति नो वत्सैः संबन्ध इति । संयोग इत्यर्थः ।

अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः ।

प्र०—व्यतिषङ्गः ॥ एवंजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति ।
सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः ।

अथैनस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत्संख्या-
विशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो, वावचनं च कर्तव्यं,
समानार्थस्य वाक्यस्याऽनिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदाचिन्नित्य-
दर्शनाश्रयणेनानुगम्यते, कदाचिद्व्युत्पन्नार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहुवो
वार्त्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि—निकौशाम्बिर्गौरयो घृत-
घटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशः सप्तपर्णो गौरस्वर इत्यादिषु क्रान्त-
युक्तपूणेभिः संघातविकारसु च्छप्रत्ययलोपो, वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रति-
पाद्यम् । नित्यदर्शने त्वैकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित्प्रतिपादनीयम् । एवं

उ०—च वत्सयोस्तपोरभ्याऽसंबन्धस्तथाऽनयोर्विशेषणसंबन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसंबन्धश्च
नेति सूचितम् ॥ ननु सबद्धाविमोवित्यत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव संबद्धत्वम्, न चैवं प्रकृते ।
भिक्षोपस्थितिविषयत्वं हि व्यपेक्षा, तत्र तु हानिरस्त्येवेत्यत आह—अथवा भवति चैवमिति ।
तद्व्याचष्टे—सत्यामपि हानाविति । भिक्षोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः ।

एवमुभयोः सूत्राकृतत्वं कृत्वा व्यपेक्षापक्षं दूषयति भाष्ये—अथैतस्मिन्निति ।
संख्याविशेषेति । अभ्युच्चर इत्यादी । वचनेनेति । ‘सविशेषणानां वृत्तिर्नै’त्यादिना । ननु
विभाषाधिकारादावार्थस्यायमेव पक्षोऽभिप्रेतो लक्ष्यतेऽत आह—तदेवमिति । क्रान्ताविशेषोपा-
विधानं नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारश्च कार्यशब्दाश्रयेण । तत्पक्षेऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्य-
त्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पिकत्वं बोधयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः । कार्यपक्षे तु बहुवो वार्त्ता
धर्मा इति । ‘वाक्याद् वृत्तिर्निष्पद्यते’ इति वादिना वाक्ये भवमानक्रान्तादीनां शास्त्रं विद्या
कोपाऽसंबन्धो वीप्सादिविषयसंबन्धश्चेति भावः ॥ नित्यदर्शने त्विति । एकार्थीभाववादिनाऽ-
र्थानां स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपादनाश्रित्यवर्णनसंबन्धेनैकार्थीभावदर्शनेनमत्रोच्यते इत्याहुः ।
वस्तुतस्तु निरादिपूर्वपक्षानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितत्त्वैकार्थीभावदर्शनां नैकार्थीभावकृतविशेषत्वम् । अत
एव तत्कृतविशेषेण भाष्ये नैतेषामुक्तिः । ‘निरादयः क्रान्ताद्यर्थे’ इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना
निरादय इत्यर्थः । एवं बोधोक्त्यानामिति न्यायेन तेषामभ्युपगम्यार्थबोधकपदव्यवहारप्रयोगः सिद्धः ।
अत एव ‘संक्षयवाच्ये’ति सूत्रे समासेनाऽभिहितत्वात्सुबर्थस्य सुबोऽभाव इति भाष्य
उक्तम् । सुबर्थश्च कम्मेति तत्रैव वक्ष्यते ॥ किं चैकार्थीभावो नामैकोपस्थितिस्तत्कृतत्वं च

तत्र नानाकारकाभिघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये [सति] नानाकारकाभिघातयुष्मदस्मदादेशः
प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निघातः—अयं दण्डो हरानेन । अस्ति

प्र०—व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमविधयेदानीं ये सर्वथा दोषस्तानुदाहरति—तत्र नानाकारकादिति ।

नानाशब्दः पृथग्भाववचनः । तेन भिन्नायाः क्रियायां यत्कारकं तन्नानाकारकम् ।
यथा—अयं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्ति क्रियायाः कर्ता, न तु हरतिक्रियायाः । तथा
नाना भिन्नमन्त्यकारकं यस्य तदपि नानाकारकम् । यथोक्तम्—‘ओदनं पच तव भवि-

उ०—अस्मादिकोषस्य, संख्याविशेषप्रतीती हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावा-
स्तत्कृतो भक्त्येष । अन्वयाः षटः षट्पटावित्यादौ षट्पादेरपि संख्यावत्त्वेनोपस्थाप्यपत्तिः ।
एवं द्वये अकाराऽप्रयोगोऽप्येतत्कृत एव । न च समासेन कार्यत्वाभिहितत्वाद्ययोगः, समासेन
संज्ञावत्त्वस्य विशेषतयाऽभिधानेऽप्यसम्भूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च प्रयोगस्य दुर्धारात् ।
पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य अद्योत्पत्त्येन तद्व्ययोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकेऽपि
पृथग्ज्ञातयोरेवैकदेशत्वे समुदाविध्यवहारात् । ‘कार्ये द्वन्द्व’ इति तु सादृश्याच्चाऽर्थत्वात्तेष्वेव
नेममिति विष् ।

अनु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यत्ववदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुष्म-
दस्मदादेशोदाहारणविषयैकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषादुपस्थितौ ‘सिद्धिर्हि देवंक्षी-
गच्छ त्व’मित्यादौ मिश्रवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । व्यपेक्षावादे तु न दोषः,
तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ मिश्रवाक्ये सामर्थ्याऽभावात् । एवं राज्ञो गीष्वाऽप्युपस्थाप-
त्यर्थे राज्ञो गवा गोष्वाऽप्युपस्थाप्यमेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया कुगपत्पटीतत्पुष्पद्वन्द्वौ
प्राप्नुतस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तद्व्यतिषेधो वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न, राज्ञिभिरेव
व्यपेक्षा न गतेति वक्तुं शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपीदमवश्यं जाप्यमित्याह भाष्ये—
तत्र नानाकारकादिति । तत्र—पक्षद्वयेऽपि । इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे—ये सर्वथा दोषा-
स्तानुदाहरतीति । सर्वथा । पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—तत्र चेति पक्षे, तत्र—एकार्थीभावे ।
चाद्व्यपेक्षायाम् । तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षासामर्थ्यमिति । तत्र—एकार्थीभावे । एतस्मिन्—व्यपेक्षा-
सामर्थ्ये चेत्यर्थः । इतरेर्नामाकारकानेककारकापरेत्याऽभावाद्वाह—नानाशब्दः इति । पृथग्भा-
वेति । पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः । भावशब्दः क्रियापरः, तदाह—भिन्नायाः क्रियाया इति ।
निघातप्रतिषेधविषयभिन्नाया इत्यर्थः । ‘अयं दण्ड’ इत्यत्र निघातविषयः ‘हरणक्रिया’, तन्निघात-
स्तिक्रिया, तत्कारकं दण्डः । अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेस्तुदाहरणत्वमाकाङ्क्ष्य—तथा

दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति* ॥ युष्मदस्मदादेशः—
ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य
युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वाम्नावादयः प्राप्नुवन्ति† तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

किमुच्यते नानाकारकादिति, यदा तेनैवासज्य हियते ? नापि ब्रूमोऽ-
न्येनासज्य हियत इति । किं तर्हि ? शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह
तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह—‘अयं दण्डः’ । अस्तीति गम्यते ।
स दण्डः कर्ता भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते । तद्यथा,—
कश्चित्कंचित्पृच्छति—‘क देवदत्त’ इति । स तस्मा आचष्टे—‘असौ वृक्ष’ इति ।
कतरस्मिन् ? ‘यस्तिष्ठती’ति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्य-
मानः कर्ता संपद्यते ।

प्र०—व्युत्पत्तिरिति । अत्र पचेत्तत्वेत्येकारकत्वेन नोपात्तम्, ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदा-
देशो न भवति । क्वचित्तु ‘पचौदनं तव भविष्यती’ति पाठः । ओदनस्य पचसिक्रियां
प्रति कारकत्वं, न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं, भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारक-
त्वस्य । अस्मि दण्डस्येति । अनेनेतिपदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् ।
अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः ।

तेनैवासज्येति । ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वाभास्ति नानाकारकत्वमिति
प्रश्नः । अयं दण्डोऽस्तीति । यत्रान्यक्रियापदं न भ्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव
प्रतीयते । ततोऽस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः । क देवदत्त
इति । यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैव प्रभोत्तरे । यस्तिष्ठतीति । यदाऽन्ये
निपातिता वृक्षाः, एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते ।

उ०—नानेति । अन्यत्—युष्मदस्मद्विभक्तं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः । प्रतिषेधवचनारम्भे
तत्रादेशाऽनाप्युपपादयति—अत्र पचेरिति ॥ क्वचित्स्थितिः । युष्मदस्मत्साध्यमवगमक्रिया
भिन्नपञ्चम्यादि किं न कारकत्वादुदनादि नानाकारकमिति भावः ॥ ननु हरतेः कारणमात्रापेक्षत्वेन
व दण्डेन व्यपेक्षेत् आह—अनेनेति पदेनेति । अत एवास्ति सर्विण्यिबानेन पच इत्यादौ वक्तव्यम् ।
पचौदनमित्यत्र ‘दण्डाभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत आह—भाविन इति । ‘ओदनं पच’ति पाठेऽ-
प्योदनद्वारिका ‘न पचि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अर्थयोराकारकत्वेन व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ।

एकस्तूर्ध्वः । त । तिष्ठतेऽर्ध्वदेहासंयोगोऽप्यर्थ इति भावः ।

* तिङ्गतिः क. १. २८. † युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वाङ्मनौ क. १. २०.

प्रचये समासप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्व-
पुरुषा इति ।

समर्थतराणां वा ॥ ७ ॥

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि ?
यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् ? एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा,—
'समर्थतरोऽयं माणवकोऽध्ययनाये'त्युच्यते, 'आशुतरग्रन्थ' इति गम्यते ।

अपर आह—समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः

प्र०— प्रचय इति । अनेकस्मिन्संबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः । तत्र गो राज्ञापि सामर्थ्य-
मश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद् द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्व वा तत्पुरुषः, पश्चाद्
द्वन्द्वः । विप्रतिषेधाऽभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था, भिन्नसमुदायविषयत्वात्संभ्रमस्य ।
तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति—'गोरतद्वितलुकी'ति टच् प्राप्नोति, अर्थश्च भिद्यते । राजगवाश्व-
पुरुषा इत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत ।

समर्थतराणां वेति । शक्ततराणामित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्राति-
पदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किञ्चिद् बाह्यं वस्त्वपेक्षते, षष्ठी तु बाह्यसंबन्धपेक्षत्वाद्
बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'
इति द्वन्द्व कर्त्तव्ये षष्ठीसमासस्याऽसिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो

उ०— भाष्ये—प्रचयेति । व्यपेक्षावादेऽपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्या-
वयवानाच्छ्रितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्येवेति तन्मतेऽप्ययं दोषस्तदवस्थ
इति भावः ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेऽपीतरेतरयोगे स
दुर्वार इत्यत आह—अनेकस्मिन्निति । प्रचय आधिक्यमिति भावः । ननु युगपदेकस्यानेक-
सम्बन्धानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गोऽत आह—तत्रेति । गो राज्ञापीति । समुदाय-
व्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः समुदायैकार्थ्यभावेऽप्यत्र तु निवारणादिति भावः । अत्रादिभिन्न
साक्ष्यसत्त्वादेव स इति बोध्यम् ॥ पूव वा तत्पुरुष इति । प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावादिति
भावः । ननु परत्वाद् द्वन्द्व एव भविष्यतीति न दोषोऽत आह—विप्रतिषेधेति । आफहारी-
यत्वेऽप्यविरोधमुपपादयति—भिन्नसमुदायेति । टजिति । तथा च स्त्रीत्वे स्त्रीत्वात् । कि
च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषेऽवको वैकल्पिकत्वेन 'राजगोश्वपुरुषा'इत्यपीष्यते, तच्च ह्यादिति भावः ।

समर्थतराणामिति भाष्यं नैकार्थ्यभावपरं, तच्च तरतमाऽयोगाद् अह—शक्तेति ।
समर्थतरत्वे आशुतररश्च हेतुः, तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति—प्रथमेत्यादिना । आशुतर-

समर्थतराणि ? यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् ? एतानि समानविभक्तीनि,
अन्यविभक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् आतरि पितृव्यपुत्रे च ।

समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ ८ ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति,
नावयवेन ।

अपर आह—समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् । समर्थतराणां वा
पदानां समासो 'भविष्यति । कुत एतत् ? समुदायसामर्थ्यादेव ।

अस्मिन्पक्षे 'वे'त्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् ? नैव
वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । किं तर्हि ?
गो राजाननपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा
गौर्भवति, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ।

प्र०—ग्रन्थ आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थ्यभावे च
प्रत्यास तत्र कारणमित्यर्थः ।

समुदायसामर्थ्यादिनि । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति
तनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः ॥ अपर आह—एति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं
समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धोऽस्तीति तदपेक्षः
प्रकर्षप्रत्ययः ॥ अस्मिन्पक्षे इति । एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति, इह
त्वन्वयान्यो हेतुः । एतच्चेति । सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याद्वाज्ञो गवा समासो न भवतीत्य-
स्यार्थस्य वाशब्दः प्रतिपादकः ।

उ०—ग्रन्थ इति बहुव्रीहिः । एवं आशुतरकार्यप्राप्तिमन्त्रदेव शक्ततरत्वं बोध्यम् । तुल्येति ।
तुल्यजातीयैः प्रथमं स्तित्वेकार्थ्यभावस्य व्यपेक्षायाम्वा कल्पनात्पूर्वं द्वन्द्वे ततः पृथी-
तत्पुरुष इत्यर्थः ।

नावयवेनेति । प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेऽपि साक्षात्त्वत्वर्थः । एवं
च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात्पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भावः ॥ ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव
तद्वयवगोशब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि पृथीतत्पुरुषसंज्ञा स्यादिति
टिप्प. प्रसंग इति चेन्न । 'नावयवेने'त्यस्याऽश्वपुरुषसापेक्षेणेति शोभेणाऽदोषात् ॥ तदेव स्फुटं
व्याख्यायान्तरस्याजेनाह—अपर आह—एति । राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यात्तरपो वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—
समुदायेति । इत्यस्यार्थस्येति । विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेषणान्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्य-
प्रयोजकम् । एवं चेदं पक्षद्वयेऽप्यनावयवकमिति भावः । भाष्ये—प्रधानमत्रेति । अवयव-
संख्यया तत्र समूहस्य संख्यावत्त्वावयवजातस्य प्राधान्यमिति भावः ।

१—'भवति' इति कीलहार्नपाठः ।

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ९ ॥

आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम्—उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम्—श्रोदनं पचति ॥ सकारकविशेषणम्—‘श्रोदनं मृदुविशदं पचति’ ।

सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुष्ठु पचतीति ।

प्र०—आख्यातमिति । नानाकारकाभिघातादिनिवृत्तये, क्वचित्तत्प्रवृत्तये च समान-वाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते । अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं, समुदितानि चाश्रीयन्ते, यथा ‘वृषलैर्न प्रवेष्टव्यम्’ । ‘अटकुप्वाङ्नुस्वयायेऽपी’ति । आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते, लक्षणविधानसामर्थ्यात् । तथा च ‘तद्धङ्कार्तङ्’ इत्यत्र वक्ष्यते—‘निङ्प्रतिषेधानर्थक्यं च समानवाक्याधिकारा’दिति । पचति भवतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाऽभावाभिघाताऽप्रसङ्गान् । उच्चैरिति । यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रप्रञ्चार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यते—‘आख्यातं सविशेषणमित्येवे’ति ।

सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद्गृह्यते, न तु क्रियाया इति भावः । आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्यतः क्वचित्त्वपि ‘देवदत्तेन

उ०—वाक्यलक्षणकरणस्य ऽसंगतिमाशङ्क्याह—नानेति । क्वचिदिति । ‘नद्यास्तिष्ठति कूले’ इत्यादौ । अत्र ङसामर्थ्याङ् प्राप्तोति । यथाकथञ्चित्सामर्थ्यग्रहणे तु ‘अयं दण्डो हरानेने’त्यादावपि स्यादिति भावः । लौकिकेति । ‘सुसिद्धन्तश्चो वाक्य’मित्यादि । लक्षणविधानेति । निष्क्रियवाक्याऽभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः । अव्ययग्रहणस्यैवार्थमाशङ्कते—यद्यप्यव्ययमिति । ‘स्वर्गंछती’त्यादौ कारकम् । ‘उच्चैः पठती’त्यत्र विशेषणम् । क्रियाविशेषणत्वादत्रापि कर्मत्वं वा । ‘सविशेषण’मित्येव क्रियाविशेषणेऽपि सिध्यतीत्यत आह—प्रत्यासत्त्येति । यद्यपि कारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रप्रञ्चार्थमिति तत्त्वमिति बोध्यम् ॥ क्रियाप्रधानत्वमिति । लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । ‘देवदत्तो गत’ इत्यादौ स्वस्तीत्यप्याहार्यमिति भावः ।

१—‘पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ’ (अर्थशा० अधि० २, प्र० २६ अ० १०) इति कौटिल्यः ।

‘पदानामभिधित्तार्थव्यनाकारः संदर्भो वाक्य’मिति राजशेखरः ।

‘वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासिद्धिः पदोच्चयः । वाक्योच्चयो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा मतम् ॥’ इति विश्वनाथः (सा० द० २।१) २—इति ऋचिज्ज ।

अपर आह—‘आख्यातं सविशेषण’मित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रिया-
विशेषणानि ।

एकतिङ् ॥ १० ॥

प्र०—‘शयितव्य’मित्यादिषु वाक्यत्वं सिद्धयति ॥ एकतिङित्ति । एकशब्दः समान-

उ०—नन्वेकग्रहणात्पुनरप्यनुपपत्तिस्तद्वत्त्वैवेत्यत आह—एकशब्द इति । एकस्य पदस्य
वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाऽभावादाह—अटुप्रीतिरिति । एवं तिङन्तं यत्र समुदाये इत्यर्थः ।
परे आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणं ‘तिङ्तिङ्’ इति सूत्रेऽनिङ्ग्रहणं कुर्वतः सूत्र-
कारम्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येतत्साधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे
साकाङ्क्षत्वं लब्धम् । तत्राख्यातपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते । तेन त्वया शयितव्यमित्यादेः
संग्रहः । ‘सविशेषण’मित्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थः । तेन ‘मद्या-
स्तिष्ठति कृते’ इत्यादौ, ‘नद्या’ इत्यादेः समानवाक्यस्वरवसिद्धिः । एतदेवामिप्रोत्थामरकोशे
कारकान्वितक्रियाशब्कं सुबन्तचय तिङन्तचय सुसिङ्गन्तचयाभ्यन्तमं वाक्यमित्युक्तम्—
‘सुसिङ्गन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विते’त्यनेन । तत्र वाशब्दश्चेदर्थः । कारकं च
तिङ्गन्तवाच्यं, तदतिरिक्तपदवाच्यं वेत्यभ्यत् । एकस्य तत्त्ववारणाय सुबन्तचयेत्यादि ।
एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादाति स्पष्टमेव । एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्य-
लक्षणं बोध्यम् । तदुक्तं हरिणा—

‘साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥’ इति ।

वाक्यमित्यस्यैवं वाक्यमित्यर्थः । ‘अर्थेक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
‘स्या’दिति जैमिनिसूत्रात् । अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमा-
सकोद्घोषः । यत् कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादात् । यदप्याख्यातमित्यग्नैकत्व-
विवक्षां कृत्वा पचति भवतीत्यत्र वाक्यत्ववारणं तेन कृतम् । तदपि न, आख्यातत्वपर्याप्त-
धिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविवक्षायाः फलाऽभावात् । किं च ‘व्यक्तिपक्षे न
ब्राह्मणं इत्यादित्यादावेकं ब्राह्मणमहत्त्वा कृती स्या’दिति भाष्योक्तम्याये नाग्नैकत्वविवक्षाया-
मेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं बोधिं स्यात्साख्यातान्तरस्येति दोषात् । किं चानयैकत्वविवक्षया
समकक्षावयातद्विधे पचति करोति चेत्यादौ तद्वारणेऽपि विशेषणमादाय तद्विधे वारणमशक्यं,
सविशेषणे आख्याते एकत्वसत्त्वात् । अनेन च ‘ब्रूहि ब्रूहि’त्यस्याप्यसंग्रहः । विशेषणानु-
पादानेन सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यत्वफलं तु ‘मया किञ्चित्कृत्य मिति प्रश्नोत्तरे । अत्र
‘अनन्यस्यापि प्रकाशयान्नयो’रित्यने वाक्यस्य टेः प्लुतसिद्धिः । अत स्वशास्त्रपरिभाषितं
लक्षणमाह—एकतिङित्ति । यत्तु कैयटेन ब्रूहि ब्रूहितीत्याद्योदाहरणं देवदत्तेति शेषपरणेन

एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ।

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ११ ॥

‘समानवाक्ये’ इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् ? नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति ।

योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ १२ ॥

चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वम् ।

किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते* ॥ इद-

प्र०-वचनो न तु संख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् । ब्रूहि ब्रूहीति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिद्ध्यति ।

उ०-इत्याख्यातम्, तन्न, पूर्वलक्षणजनैव सिद्धेः । हिःप्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वापत्तेश्च । एतेन पूर्व-
लक्षणे एकत्वाविवक्षाशङ्कावारणेनैकत्वविवक्षाबोधनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यहमे कैयटोक्त-
मपास्तम् । यद्यप्यऽग्रेऽग्रे ह्यादौ पूर्वरूपाय द्विवेऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति, एवञ्च ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र
कथमेकतिङ्त्वं तथाप्येकानुपूर्वीकतिङ्गतवत्समुदायो वाक्यमित्यर्थः । बहुव्रीहिसमासात् । तेन
पञ्चतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैवाऽतिङ् इति प्रत्याख्यातमित्यन्यत् ।
अत एव भगवतैकतिङ्वाक्यमित्यत्र वक्षब्धो वाशब्दो वा बोक्ता, भिन्नविषयावात् । एक-
विषयत्वे हि सोऽवश्यं वक्तव्यः स्यात् । दृश्यते हि भगवतस्तथा शैली । तस्मादाद्यलक्षणं
वाक्यस्य टेरित्येतच्छाकलोकसाधारणम् । अत एव ‘पच पच च देवदत्ते’त्यादौ प्लुतो
भवत्येव । एकतिङित्येतन्मात्रोक्तौ तत्रापीदमेवेति भ्रमः स्यात्तदर्थमिदम् । समानवाक्ये
इत्येतद्विपर्ययं, कश्चित् प्लुतविपर्ययं वैकतिकिति । अत एव ब्रूहि ब्रूहीत्युदाहरणसङ्गतः । अत एव
‘तिङ्गतिङ्’ इति सूत्रे भाष्ये ‘समानवाक्याधिकारादतिङ्प्रहणानर्थक्य’मिति वार्तिक-
स्याख्यावसरे ‘न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त’ इत्युक्तम् । तेनैवैकतिकिति बहुव्रीहिरिति
च सूचितम् । स्पष्टभाष्यमर्थोऽग्रेऽग्रे भाष्येऽपीत्यनुपपत्तमेव स्फुटीभवित्यतीत्याहुः ।

समानवाक्ये इति । समानशब्द एकपर्यायः । पूर्वविधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थः ।

चादिभिर्योगे इति । ‘न बवाहे’तिसूत्रे समानवाक्ये इत्यस्य संबन्धो नेत्यर्थ इति कश्चित् ।
तन्न, ‘यथान्यास एव चादिभि’रित्युत्तरभाष्याऽसङ्गतेः । किं च तव मते निष्ठावाक्येऽपि निषेध-
प्रवृत्तिरप्यस्य फलं वाच्यम् । तत्रादेशप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव कैयट्यात् । तस्माद्युष्मदाद्या-
देशप्रतिषेध इत्येवार्थः ॥ किमर्थमिदमिति । इदं—प्रतिषेधवचनमाख्यातं साम्ययेत्यादि-

मद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा, समानवाक्याधिकारश्च । तद्द्वेष्ट्यं विज्ञानीयात् सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे 'चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवती'ति ।

सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या, समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः ।

समर्थनिघातं हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानम-
समर्थत्वात् ॥ १३ ॥

समर्थनिघाते हि ['सति'] समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समानाधिकरणे—पटवे ते दास्यामि । मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरणे ॥ युक्तयुक्ते—नद्यास्तिष्ठति कूले । वृक्षस्य लम्बते शखा । शालीनां

प्र०— समर्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणम् । तेन युष्मद्भस्मादेशा अपि गृह्यन्ते । पटवे ते इति । अत्र 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति वाचनिकसामर्थ्यमिति,

उ०—वाक्यलक्षणं च किमर्थमिति प्रश्नः । अत एवोत्तरप्रश्ने वाक्यसंज्ञेत्युक्तिः संगच्छते । वाक्यसंज्ञेति । 'एकतित्ति'त्येषा । तद्द्वेष्ट्यामिति । इदमसमर्थेऽप्राप्तावपूर्वविधावकमिव चादियोगेऽपि तद्वपवादतयाऽपूर्वविधयकम्, न त्वधिकार इति भ्राम्येतद्वन्नमनिवारणादेदमन्वाक्यतामित्यर्थः । 'न चवाहे'त्यारम्भसामर्थ्यान्वैवमित्यन्वाक्यतावतात्पर्यम् । एवमेकतित्तिरिति वाक्यलक्षणस्यैवोक्तौ वाक्ये सर्वत्र 'वाक्यस्य टे'रित्याद्यावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति भ्राम्येत्तं प्रतीदमपि वाक्यलक्षणं शास्त्रे आश्रीयत इत्यन्वाक्यानायाऽऽर्थं लक्षणम् । 'समानवाक्ये' इत्यत्रैकतित्तिरित्येव उदाहरणेन चात्राप्यन्वाक्यलक्षणं सूचितम् । 'चादिभिर्योगे' इत्याद्यप्युपलक्षणम् । एतच्च 'इदमद्याऽपूर्वं' क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद् द्वेष्ट्यमित्यनेन सूचितम् । इदं यद् द्वयं क्रियते तद् द्वेष्ट्यमित्यर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेरित्यलम् । विकल्पते—इत्यलमप्राप्नोतीत्यर्थः । एवं च 'समानवाक्ये' इत्यधिकारपरम् । एकतित्तिर्येव चात्र वाक्यपदार्थः । आद्यलक्षणेनाऽर्थं दृष्टो ह्यराजनेत्यस्यापि वाक्यत्वात्तत्र निघातापत्तिः । अयं दृष्टोऽस्तीत्यप्यापि अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् । 'पचोदने' तत्र भविष्यतीत्यत्र हेतुहेतुमज्जावेनान्यज्जवनक्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वाद्वाक्यत्वमिति भावः । सा चावश्यमिति । वाक्यसंज्ञाफलकमयं दृष्टो ह्यराजनेत्युक्तम् ।

समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये—समर्थनिघाते हीति । 'निघाते' इत्युक्त्वा 'पटवे ते' इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह—उपलक्षणमिति । कार्यं न स्यादिति । तिष्ठति एवञ्च इत्यादौ निघातो न स्यात्, 'शालीनां ते' इत्यादौ युष्मद्भाषादेशश्च न स्यादित्यर्थः ॥ कस्याक्यातं सविशेषणमिति वाक्यलक्षणं 'नद्यास्तिष्ठति कूले' इत्यादौ नास्तीति कथमत्र निघात

त ओदनं ददामि । शालीनां म ओदनं ददाति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'असमर्थत्वात्' ।

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्टीभावात् ॥ १४ ॥

राजगवीक्षीरे* द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् ? 'द्विषष्टीभावात्' । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ—राज्ञो गोः क्षीरमिति ।

किमुच्यते 'द्विसमासप्रसङ्ग' इति, यावता सुप्सुपेति† वर्तते । द्विसमास-प्रसङ्ग इति नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं तर्हि ? द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । राज-गोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैतद्वाक्यं भवति

प्र०—असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेऽपि साक्षान् सामर्थ्याऽभावात्कार्यं न स्यात् । 'नद्या' इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् ।

राजगवीक्षीर इति । राज्ञो या गौसस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥ किमुच्यत इति । द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थे मत्ता पर्यनुयुक्ते । सुप्सुपेति । संख्याया विवक्षितत्वात्समुदायस्य चाऽसुबन्तत्वाभास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति—नैवमिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्वि-समासं 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेध' इति स्वीत्वाऽभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्ता-करोति—द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्वाजगवीक्षीरं कदाचिद्वाजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अर्थान्तर इत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राज-स्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते ।

उ०—इत्यत आह—नद्या इत्यादीति । तथा च 'सकारकविशेषणमाख्यात'मिति लक्षणेन न दोष इति भावः । वस्तुत एकतिङ्गिति लक्षणेनात्र न दोष इति बोध्यम् । एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषापस्थितेः फलाऽभावेनैकार्थ्यभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् ।

अर्थभेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह—राज्ञो येति । अर्थविशेषे आपत्ति-रिति भावः । द्वयमप्यापत्तिः सर्वपक्षेष्विति बोध्यम् । द्वौ समासावित्यर्थोऽप्रकृतानुपपत्तिरत आह—द्वयोरिति । उक्तार्थे स्वीत्वात्पर्यमेवार्थ इति भावः ॥ ननु संख्याविवक्षायामपि समुदायस्यैकत्वादस्येव प्रसङ्गोऽत आह—समुदायस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषेत्यर्थः ।

अमुमेवेति । केचित्तु—द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपायिवाकित्वाभ्यय-पक्षोपिसमासे भाष्यतात्पर्यम् । एवं च पात्रादिविं न कल्प्यमित्याहुः । अर्थान्तरे तस्यापीष्टा-त्वदित्यपि प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह—एकस्मिन्निति ।

* गोरतद्धितलुकि ५. ४. ६२; टिड्ढाणञ् द्वयसज्जन्मन्तयपठकठञ्कञ्करपः ४. १. १५.

† सुनामन्त्रिते पराङ्गवत्त्वेः सह सुपा २. १. २; ४.

गोः क्षीरं गोक्षीरम्, राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति, तदा न भवितव्यम्, तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ?

सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति, न केवलायाः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? यथैवायं गवि यतते, न क्षीस्मात्रेण सन्तोषं करोति, एवं राजन्यपि यतते, राज्ञो या गौस्तस्य यत्क्षीरमिति ।

नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति ? प्रधानमत्र तदा गौर्भवति, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ।

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते ?

प्र०- राजविशिष्टाया इति । ततश्च गोः पूर्वं राज्ञा सम्बन्धः पश्चात्क्षीरेत्यर्थः । नैव वेति । सत्यपि गौर्भाष्यां सम्बन्धे सापेक्षसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद् गोः क्षीरेण समासो न भवति, राज्ञा तु भवति, राजापेक्षया गोः प्राधान्यात् । एतदुक्तं भवति— 'महत्कष्टं भित' इत्यत्रैवास्मार्थस्य विचरितत्वात् पुनश्चोदनीयं 'राजगवीक्षीरे द्वि-समासप्रसङ्ग' इति ।

समर्थाधिकार इति । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाप्यधिकारशब्देनोक्तः । विनियोगो ह्यधिकारः । स च परिभाषायामप्यस्ति । तथा च कुञ्जोः x कःपी चेत्यत्र

उ०- गोः पूर्वमिति । येन क्रमेण संबन्धस्तत्क्रमेणैव समासश्चास्मद्वृत्तिरिति भावः । पुन-पक्षबन्धमङ्गीकृतवापि भाष्ये—नैव वेति परिहारान्तरमित्याह—सत्यपीति । सापेक्षमुप-सर्जनसमर्थमित्यङ्गीकृत्य परिहारश्चेत्पुनरुक्तमित्यत आह—एतदुक्तमिति । महत्कष्टं भित इत्यत्रेति । 'राजगवात्पुरुषा' इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् । न च 'येन विधि'रित्यत्र 'परम-गायत्रायण' इत्यादौ परमगायत्रेति समासिकदेशगायत्रशब्दात् कण्टिकिर्भाष्येऽस्मात्सङ्गता स्यात्, गायत्रस्य परमसापेक्षत्वादिति वाच्यम् । तत्रैकोपस्थितिर्विषयत्वेनेतरसाक्षात्काररूपसापेक्षत्वा-भावात् । 'सविशेषणानां वृत्तिर्मे'त्यत्र सविशेषणत्वसम्बन्धात्कृत्वाकम्बविशेषणवत्त्वमेवेति च शेषः ।

विनियोगः—आत्मनोऽप्यधिकारः ।

पदविधौ सन्तर्धवचनं वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यविज्ञानात् ॥१६॥

पदविधौ सन्तर्धधिकारः कियते, वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं वधा विज्ञायेतेति । 'तिष्ठतु दध्यज्ञान* त्वं शाकेन', 'तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्ते'ति ।

समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्याभिर्देशानर्थक्यम् ॥१७॥

समर्थाधिकारोऽयं विधेयेव समानाधिकरणः । किं च विधेयम् ? समासः । यावद् ब्रूयात् 'समर्थः समास' इति, तावत् 'समर्थः पदविधि'रिति । न च 'राजपुरुष' इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किञ्चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्याभिर्देशोऽनर्थकः ।

प्र०-वक्षते—'अधिकारो नाम त्रिकार' इति । अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः । 'समर्थो विधि'रित्येव वक्तव्यम् ।

आनन्तर्यमात्र इति । विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः । तिष्ठतु कुमारी च्छत्रमिति । 'दीपादिति नित्यस्तुग्भवति । यस्तु 'पदान्ताद्धे'ति विकल्पितः स पदविधित्वाद् सामर्थ्यं न भवतीत्याहुः ॥ अन्ये तु पदादौ च दीपे च विरोधबलादेव त्वत्वे तदन्तत्वेऽन्त-ग्रहणात्पदानुको विप्रकर्षो विहायते—पदान्तस्य दीर्घस्य तुग्भवति, न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति, पदविधित्वाऽभावादसत्यपि सामर्थ्यं वा तुग्भवतीत्याहुः ।

समर्थाधिकारस्येति । 'विधि'शब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः, तस्य पद-सम्बन्धी समासादिरर्थो वाच्यः । तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तम् । तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किञ्चित्कुत्र्यमित्यर्थः । तथा हि—समर्थानां यः समस्तः स समर्थ एव । योऽप्यसमर्थोनां 'भार्या राहः पुरुषो देव-दत्तस्येत्यादौ सोऽपि नियमाऽभावाभिर्गुत्त एव । तस्यासमर्थस्यापि अनैन समर्थवचनेन न किञ्चित्कथ्यते । निष्कलत्वात्तद्व्यवहारेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च । अकिञ्चित्कुत्र्याण-मित्वाद्बोऽप्यसमर्थो नञ्समासाः परिगणनेन निरस्त इति तदर्थमप्येतन्न भवति ।

उ०-नित्यस्तुमिति । असति पदग्रहणेऽपि समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तु प्रत्यादिति भावः । इत्वाहुर्दिति । अत्रापि चोक्तं त्वेकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पक्षे कुमारी उक्तवतीत्यत्राभावात् न स्वादिति ॥ अन्ये त्विति । तुमिवावन्तग्रहणं साक्षात्पदोद्देशक-विचारैव सन्तर्धपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थबोधद्वारा प्रकृते तद्वृत्तिबाधार्थमिति भावः । एव-मप्यत्रापि पदान्तग्रहणैर्गुत्तम् ।

कर्मसाधन इति । कर्मसाधने तु समासाद्यसंग्रहः स्यात्, तद्विधिभिः पदकर्मक-विज्ञानाऽभावात्तित्वाहुः ॥ अथसमर्थानां समासविहित्वेव तत्कर्मत्व भावः—तत्रेति । न हि

एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः—समर्थस्य विधिः समर्थविधिः, समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः, समर्थानां विधिः समर्थविधिः, समर्थाद्विधिः समर्थविधिः, समर्थे विधिः समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः, पदयोर्विधिः पदविधिः, पदानां विधिः पदविधिः, पदाद्विधिः पदविधिः, पदे विधिः पदविधिः । समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः । पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः । समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः । पूर्वः समास उत्तरपदलोपी, यादृच्छिकी च^१ विभक्तिः ।

समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ २० ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः* । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? असमर्थत्वात् । कथमसमर्थम् ?

प्र०—‘तिङ्ङतिङ्ङ’ इत्यादौ । समर्थ इति । यथा ‘कुत्सने च सुप्यगोत्रादा’ इति ॥ पूर्वः समास उत्तरपदलोपीति । गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याऽप्रयोग इत्यर्थः । समर्थपदाभ्य-त्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यते इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्यवचनवृत्त्यन्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोऽप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैव सिद्ध्यति । यादृच्छिकी विभक्तिरिति । भेदाऽभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया अभेदविवक्षा-माश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः ।

समानाधिकरणोऽस्ति । केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः, केचिदाकृतिम् । गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते । यथा—‘यस्य गुणस्य भावा’ इति ।

उ०—निकमिति भावः ॥ तिङ्ङतिङ्ङ इति निघातादिप्रकरणेऽपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेहम् । तद्विधिविधौ प्रातिपदिकादिवत्सोऽक्षरणमेतत् । [भाष्ये] समसोऽसमासफलं—तद्विधित्योत्तरपदेति ॥ समर्थविधयः पदविधयश्चेति । सूत्रे जात्याभिप्रायेणैकवचनम् । सूत्रे ‘समर्थ’ इत्यस्य भिन्नपदत्वाच्छाकपार्थिवविधुत्तरपदलोपाऽसंभवादाह—गतार्थेति । संबन्धेति । विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाच्छेदवृत्त्यन्तेन समास इति भावः । अन्तर्भवतीति । सर्वत्रापि विभक्त्यर्थस्य संबन्धत्वानुपायादित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि कक्षजामगृहीतस्य स्वप्रतिपत्त्ये वृत्त्येवोचितेत्यतो भाष्ये उक्तं—यादृच्छिकीति । तदभिप्रायमाह—भेदेति । कक्षजवाऽभेदविवक्षा अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्तिनां श्रीगणेश प्रयोगाऽसंभवादिति भावः ।

प्रतिपन्नाः—सर्वशब्दाभ्यत्येन गृहीतवन्तः । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय उच्यते । अत एव कृपादिसम्बन्धः । आकृतिमिति । आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ॥

१—कचिन्न । * पूर्वापरप्रथमचरमवन्तसमानमध्यमध्यमवीराश्च २. १. ५८.

पदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । ननु चाभ्यन्तरोऽसौ भवति । यद्यप्यभ्यन्तरो न तु गम्यते । न हि 'गुड' इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते, 'शृङ्गवेर'-मिति वा कटुकत्वम् । गुणपदार्थिकेनापि तर्ह्यशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते, द्रव्यपदार्थिकोऽपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा ।

क च तावदिदं स्यात् समानाधिकरणेनेति† ? यत्र सर्वं समानम्—'इन्द्रः

प्र०—चेति । द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबन्धादित्यर्थः । यद्यपीति । अनभिधीयमानत्वेऽपि संनिधिर्नैव परिच्छेदहेतुत्वाद्भ्यन्तरः । न तु गम्यत इति । शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । गुणपदार्थिकेनापीति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाभीयत इत्यर्थः । अथाऽवाच्यस्याप्युपकारकत्वमाभीयते तदा पक्षद्वयेऽपि साम्यम् ।

क च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाभीयत इत्यर्थः । यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणमभिधेयं तस्य तेन पर्यायेत्यर्थ इति मन्यते । ततश्च यत्र प्रवृत्ति-निमित्तमप्येकं वाच्यं च तत्रैव स्यादित्यर्थः । कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः ? उच्यते—कचित्प्रति कयाचित्संज्ञया सोऽर्थः प्रसिद्धोऽन्यथा त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य

हृ०—सृष्टिमात्रेण । शब्देनेति । कृपयाभावाद्भ्यन्तस्त्वापि तस्य विशेषणविशेषणभावेन प्रतीति-प्रयोजकता नेत्यर्थः । अयं भावः—द्रव्येण नित्यसंबन्धिने बहवो गुणाः, न हि सर्वेषां सर्वदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दजन्योपस्थितिं विना भेदकत्वं वस्तुमशक्यमिति भावः ॥ यद्यवाच्यस्येति । गुणवादेऽपि द्रव्यस्याऽवाच्यत्वेन तद्विहारकं सामर्थ्यं वक्तुं न शक्यमिति भावः । अथाऽवाच्यस्येति । एवं रीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिविमित्तमपि उपकारकं अभिप्रेतयतीति भावः । द्रव्यवादे गुणस्याऽवाच्यत्वं नाम कस्यचिदवयवम्, शक्यतावच्छेदके शक्यमात्रात् । गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यम् ।

भाष्ये—प्रतिजानीते इति । 'समानाधिकरणयोः समास'मिति शेषः । न प्रतिजानीत इति । प्रतिजानीत एवेत्यर्थः । इतर एवमाप्तयममानातः प्रतिबन्दीमात्राकार्यसिद्धिरित्याह—एवमनयोरपि । असामर्थ्यासमासाभावनिमित्त एवेत्याशयेनाह—क चेति । समानाधिकरणेनेति । विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यर्थः । सर्वसाम्ये भेदनिमित्तमविशेषण-विशेष्यभावः, सामानाधिकरण्यं च सर्वथा दुष्पपादमित्यत आह—अभिधेयं यस्येति । वाच्यपदार्थोऽधिकरणशब्द इत्यर्थः । वाच्यं चेति । प्रवृत्तिविमित्तमवयवमित्यर्थः । विशेषणत्वमिति । परिच्छेदकत्वमित्यर्थः । 'विशेषणं विशेष्येने'ति सूत्रे परिच्छेदपरिच्छेदक-

† पूर्वकालैकसर्वं... समानाधिकरणेन; विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २. १. ४८; ५५०.

श्लोकः पुरुहुतः पुरन्दरः, 'कन्दुः कोष्ठः' कुडाल' इति । नैवजातीयकानां समा-
सेन भवितव्यं प्रत्ययेन बोधत्तव्यम् । किं कारणम् ? अर्थगत्यर्थः शब्द-
प्रयोगः । 'अर्थं संप्रत्यययिष्यामी'ति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकमोक्तत्वात्स्याऽ-
र्थस्य द्वितीयस्य ग्रथेणैव न भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'उक्तार्थानामप्रयोग'
इति । न तर्हीदानीमिदं भवति 'भृत्यभरणीव' इति ? नैतौ समानार्थौ ।
एकौऽत्र शक्यार्थे कृत्यः, अपरोऽर्हति । शक्यो भृत्यः । अर्हति भृति
भरणीवः । भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीव इति ।

यदि तर्हि यत्र किञ्चित्समानं कश्चिच्च विशेषस्तत्र भवितव्यमिहापि तर्हि
प्राप्नोति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि किञ्चित्समानं कश्चिच्च
विशेषः । किं पुनस्तत् ? सद्भावन्यमावौ ।

प्र०—विशेषणत्वम्, इतरस्य तु विशेष्यत्वम् । नैवजातीयकानामिति । युगपत्प्रयोगाऽ-
भावात्सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः । भृत्यभरणीय इति । अस्ति चायं शिष्टप्रयोग इति
भावः । नैताविति । उपाधिभेदाद्विजातीयवित्यर्थः ।

दर्शनीयाया मातेति । यदि सति भेदे किञ्चित्समानमात्रस्य समासः क्रियते
तदा यथा वीरपुङ्गव इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमात्रस्य समासः क्रियते
तथाऽत्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु परत्वादपवादत्वाद्वाऽत्र पक्षी-

उ०—भाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिप्रायः ॥ 'एवंजातीयकाना'मिति अल्पस्य परत्वा-
नामित्यर्थस्तद्वद्व—युगपदिति । सामर्थ्याऽभावाच्चेति । भेदमित्यत्रविशेषणविशेष्यभाव-
रूपस्य तन्मूलैकार्थ्याभावरूपस्य च सामर्थ्यस्याऽभावादित्यर्थः । विषयतारूपविशेषणत्वाद्येव
तत्र निमित्तमिति भावः ॥ भाष्ये—प्रत्ययेन बोधत्तव्यमिति । उपाधौ सत्ता सद्भावेन
अन्यत्वात्परिहास्येन भवितव्यमित्यर्थः । प्रत्ययस्यैव कानपर इति बोध्यम् । शिष्टेति ।
तत्रा वाद्विनिर्गते कान्तुत्वं भाष्यस्य 'तर्हि'सम्बन्धेन सूचितम् । उपाधीति । कर्मकपदसामर्थ्यादपि
अन्यत्वात्परिहास्येनोपाधिविनिर्गतेत्यर्थः । अल्पमप्यपीवदेव वीरपुङ्गवविपुलपुङ्गवमिति भावः ।

यदि सति भेदे इति । अर्थं पूर्वपक्षोऽधिकरणकपक्षेन वदार्थवत्त्वमाश्रित्य । तत्पक्षेऽपि
कान्ते भाष्यपदार्थः । किं तर्हि ? अर्थं दृष्ट । तथा च समावर्तनचक्षणं पक्षार्थं वत्त्वमाश्रित्ये-
व कान्तेत्यनेन वा स समावर्तनचक्षणस्तत्त्वज्ञापके तत्त्वमेवास्मिन् । अतः दृष्टं च वदार्थमात्र-
सूचित्वज्ञानात्तत्त्वज्ञानसूचित्वज्ञानात् । अतस्मिन्मयीयमानमपीति । अतस्मिन्मयीत्यर्थः । अतस्मिन्मयी-
वित्यर्थ इत्यर्थः । समसः प्राप्नोतीति । कर्मकारण इत्यर्थः । भाष्ये—कश्चिच्च विशेष

न क्वचित्सद्भावान्यभावौ न स्तः, उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् । क च साधीयः सामानाधिकरण्यम् ? यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ, द्रव्यं च ।

अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न, च भवति । न चैतत्समानं क्वचिदपि न भवति ।

अथवा यावद् ब्रूयात् समानद्रव्येणेति, तावत् समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके 'अधिकरण'मित्युपचर्यते । तद्यथा,—'एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्' । 'एकस्मिन्नधिकरणे व्युदित'मिति । तथा व्याकरणे 'विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि' [२. ४. १३] इत्यद्रव्यवाचीति गम्यते ।

एवमपीदमवश्यं 'कर्तव्यं 'समानाधिकरणसमर्थवद्भवती'ति । किं प्रयोजनम् ? सर्पिः कालकम्, यजुः पीतकमित्येवमर्थम्* । यदि 'समानाधिकरणम-

प्र०—समासो भविष्यति । नैतदस्ति । 'समानाधिकरणेन ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विधेः कोऽवकाश इति चेत्—इष्टा तर्हि व्यवस्था न स्यात्, समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्च पुंवद्भावः प्रसज्येत । सद्भावान्यभावाविति । सत्तान्यत्वे इत्यर्थः ।

न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाद्व्यभिचाराऽभावाभासौ समानत्वेनाश्रीयते । पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु सर्वसाधारणत्वात्सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः ।

अथवेति । 'अधिकरणशब्दोऽभिधेयावाची'ति पर्यनुयोगो, 'द्रव्यवाची'ति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः । अभिधेयस्य तु सत्तायाः समानत्वात्समानत्वं स्यात् । व्युदितमिति । विवादः कृत इत्यर्थः ॥ सर्पिः कालकमिति । इसुसोः

उ०—इति । वृक्षनीयत्वं मानृत्वं चेत्यर्थः । सत्तान्यत्वे इति । पदार्थेष्वभिभावशब्देन न कर्म-
धारकः, किन्तु तत्पदार्थेष्वप्येव भावशब्देन वहीतरपुरुष इति भावः ॥ भाव्ये—न कश्चिदिति ।
तयोः केवलान्वयिवावदिति भावः । व्यभिचाराभावादिति । एवं च समानाधिकरणपद-
स्यावसर्गादकाश इति भावः । नासौ समानत्वेनेति । समानव्यवहारविमतत्वेनेत्यर्थः ।
समानत्वमिति । समानव्यवहारविमतत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः ।

अभिधेयवाचीति । अभिधेयशब्दोऽप्यभिधेयशब्देन पदार्थमाश्रय्यते । द्रव्य-
वाचीति । समानत्वद्रव्यैकत्ववद्वाची सूत्रे । अभिधेयस्य स्त्विति । वाच्यत्वं लिङ्यर्थः ।
तद्यथा धर्मो वा, द्रव्यं क्षेत्रज्ञवत् । तस्य च सत्तया समानत्वमस्त्येव । तस्यैव समानत्वाद्वा
नैकपदार्थ इति भावः ॥ पुनः पूर्वपक्षवति प्रकाशान्तरेण भाव्ये—एवमपीदमिति ॥ कर्मोद्दे-

समर्थवद्भवती' स्तुच्यते 'सर्पिष्णीयते' 'यजुष्कियत' इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति ।
अथास्वमिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकारैषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं कारणम् ? असमर्थत्वात् ।

न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ २२ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'वचनप्रामाण्यात्' । वचनप्रामाण्यादत्र
समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् ? 'समानमध्यमध्यमवीराश्चे'ति ।

लुप्ताख्यातेषु च ॥ २३ ॥

लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्भिः निर्वाणसिः ।

लुप्ताख्यातेषु च । किम् ? 'वचनप्रामाण्या'दित्येव । किं वचनप्रामा-
ण्यम् ? 'कुमतिप्रादय' [२. २. १८] इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-

प्र०—सामर्थ्ये इति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकसामर्थ्यमिति 'वीरपुरुष' इति समानाधि-
करणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः । अथास्वमिहितमिति । धातुसहचरितः प्रत्ययो
धातुशब्देनोक्तः । तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः ।

न चेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकसामर्थ्यं बाध्यत इत्यर्थः । वीरः पञ्चमित्यादौ
तु धात्वभिहितेऽनभिधानाद् बहुलग्रहणाद्वा समासाऽभावं मन्यते ॥ लुप्ताख्यातेषु
चेति । 'वचनप्रामाण्या'दित्यस्योपजीवनार्थमिदं वातिकम् । आध्यकारस्तु प्रपञ्चार्थ-
मुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं क्रान्ताद्यपि
कथ्यते ॥ निष्कौशाम्भिरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते । क्रियाविषयत्वादुप-

धात्वभिहितत्वाभावादाह—धातुसहचरित इति । 'स्तुकमो'रिति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तिलं
कर्माविधौतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्यं सम्पत् । एवं च वीरः पञ्चमित्यादौ बहुलग्रहण-
शङ्कैव नेति बोधम् । ननु वीरपुरुषादप्यत्र कथमित्यत आह—वचनेति । समानाधिकरण-
समासप्रकरणे 'दत्तद्रव्याऽग्रहणनिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः ॥ ननु वीरः पञ्चमित्यादौ धात्वभिहिते
परितोषार्थकं शापकत्वमत आह—वीर इति । बहुलग्रहणस्याप्यवभिधायितृकत्वात्तुन-
भिधानादित्येव सारम् ।

वातिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसंख्याने तन्निमित्ते च तात्पर्यमत
आह—आध्यकारस्त्विति । वाक्यभेदेनेति । आहृत्येत्यर्थः । आख्यातपदस्य तिङ्गन्ते षसिदे-
राह—आख्यातेति । क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौणत्वा दुरितेत्यर्थः ॥ असामर्थ्यं मन्यते इति ।

जनम् । किम् ? सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमे 'वृत्ति' सूत्रवचनप्रामाण्या'दिति । किं तर्हि ? वातिकवचनप्रामाण्यादिति । 'सिद्धं तु काङ्क्षतिदुर्गतिवचनात्' 'प्रादयः कार्य' इति ।

तदर्थगतेर्वा ॥ २४ ॥

तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति ? तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतस्तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतस्तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्या समर्थः स निसोच्यते ।

प्र०—सर्गाणां द्रव्येण संबन्धाऽभावात् । किं तर्हीति । वातिककारकवचनस्यापि स्मृति-शास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योऽर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्याऽर्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद् द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोऽर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोऽर्थ इति प्रदर्शयति ।

उ०—साक्षाद्वन्वयाऽभावेनेत्यर्थः । भाष्ये—सुराजा अतिराजेति । दुष्कुलमाकृष्टार इत्यादेरप्युप-लक्षणम् । एतेन 'प्रादय' इति बहुवचनं ज्ञापकमित्यपास्तम् ।

वृत्तिसूत्रेति । वार्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसम्बन्धेनार्थत्वेन च सूत्रवचनपुण्यस्य पाणिनि-सूत्राणां वृत्तिसूत्रावाहार्तिकानां तदभावात् न तयोर्वैषम्यबोधनायेदम् । इतिपुनः सूत्रं वृत्ति-सूत्रमित्यर्थः । कश्चित् वृत्तिः सूत्रेति पाठः, तदा सूत्रप्रामाण्याद्बृत्तिरिति न ब्रूमः, किं तर्हि वार्तिकप्रामाण्यादिति त्वर्थः । यथा 'ऽनेकमन्वयार्थे' इति शास्त्रबलाद्बहुव्रीहावन्वयपदार्थांस्त-र्भावेणैकार्थ्यमाश्रयतया प्रकृते 'कार्ये' इति । वार्तिकबलात्तदर्थोऽन्तर्भाव इति भावः । स्मृति-शास्त्रत्वादिति । अन्यशास्त्रीयवार्तिकवक्तास्मदीयं वार्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः । न च वचनेत्यस्यापि वार्तिकत्वाद्वास्तविककृता स्वीयवचनः कथं प्रमाणत्वेनाभयणमिति भाष्ये 'वार्तिके'-त्याद्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्योऽयं वार्तिककारो वार्तिककारान्तरीयैतद्वचनं प्रमाणान्तर-त्वेनाश्रयतीत्यवधार्यम् ।

नक्त्यस्यैववृत्त्यर्थोऽप्येव कथं वक्तव्य इति 'निसोच्यत' इत्यसङ्गतमत आह—संप्रती-यते इति । एवं च 'निसोच्यत' इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्घेनाक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । तदाह—निःशब्देनेति । ननु शक्यभावे कथं प्रतीतिरत आह—आक्षिप्तत्वादिति । भाष्ये-तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्यार्थ इत्यर्थः । तत्राऽन्वयवृत्त्यर्थस्याऽप्येव कल्पना बोधनाऽसंभवात् 'उच्यत' इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । आक्षिप्तत्वापि शाब्देऽन्वयबोधे ज्ञानं भवतीति भावः । तदसंभवात् आह—अथवा सोऽर्थ इति । तदाह—निस एवेति ॥ तत्र संक्षयविषयं

१—'वृत्तिसूत्रम्' पाणिनीयशास्त्रस्य नामान्तरम् । (व्या० शा० इति० भा० १ पृ० २११)

† २. २. १८ वा० ३; ४.

अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं यत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति, आहो-
स्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः ?

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणम् ॥ २५ ॥

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम् । 'चार्थे द्वन्द्वः' [२.२.२६]
'अनेक'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—'शृङ्गन्यग्रोधसदिरपलाश' इति ।

नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ २६ ॥

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् तन्न । किं कारणम् ? 'बहुषु द्वित्वाभावात्' ।
न बहुषु द्वित्वमस्ति ।

प्र०— अथ यत्रेति । यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा 'द्वितीयाभिते'ति, तत्र
नास्ति बहूनां प्रसङ्गः । यत्र तु विशेषो नोपात्तः, 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्थे द्वन्द्व' इति
तत्र सन्देहः । यदि सुप्पुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात्संख्याया द्वयोर्द्वयोः समासेन
भवितव्यम्, अथ निवृत्तं ततो यावतामन्यपदार्थे चार्थे वा वृत्तिस्तावतां भाव्यम् ॥
नन्वनेकग्रहणाद्बहूनामपि भाव्यम्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहण-
मुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ह्यर्थम् । यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा
सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्पुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते । तेन बहूनां समासः
सिध्यति ।

बहुषु द्वित्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्येते, तद्यथा—'एषां ब्राह्मणानां
ह्यावानये'ति, तत्र बहुषूपक्रान्तेषु शृङ्गन्यग्रोधयोरेका द्वन्द्वसंज्ञा । सदिरपलाशयोर्द्वितीया ।
पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैष दोषः । यद्यपि बहुषु द्वौ स्तस्तथापि चतुर्षु
सहविवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्था इति द्वयोश्चार्थे वृत्त्यसंभवात्, समास-

प्र०—वर्धयति—यत्रेति । विवक्षितत्वादिति । सुबन्तत्वात् प्रत्येकमेव समासेरित्यपि बोध्यम् ।
अनेकयोपसर्जनत्वे पूर्वनिपातो न फलमित्यत आह—चित्रगुरिति । सुप्पुपेत्यस्येति ।
तृतीयास्तनिवृत्तौ तात्पर्यम् । प्रथमास्तं तु वर्धयति एवेति बोध्यम् । तेन बहूनामिति । भाष्यं
त्वेनेकग्रहणाभ्यां मत्वा कृत्वाचिन्तया प्रवृत्तमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—'द्वन्द्वेऽनेकग्रहण'मित्युपलक्षणं बहुमीहेरपि ॥ बहुषु द्वित्वाभावादिति ।
बहुषु बुद्धिस्थे तु तदवयवयोर्द्वित्वाभावादित्यर्थः । त्रिषुने द्विपुत्रव्यवहाराऽभावात् । एवं च
'द्वयोः समास' इति त्वदुक्तिरसंगतेति भावः ॥ ननु भास्यु तयोर्द्वित्वमन्याऽसंविधाने यौ
वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तयोः समास इति तर्ह्यः । एवमेव 'ज्ञाते पञ्चाषा'दित्युक्तिः । अन्याऽ-
संविधाने ये पञ्चाषावयवस्तस्ते ज्ञाते सन्तीति तर्ह्य इति ब्रह्मते—नन्विति । समासश्चे—यद्य-
पीति । एकैकस्य चत्वार इति । अनेकस्य चार्थवृत्तित्वे समासविधानादेकैकस्य चतुरवयवः

नावश्यमेवं विग्रहः कर्तव्यः—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि ? एवं विग्रहः कर्ष्यते—प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ, प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिर-पलाशा इति ।

होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति* । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च, यदैवं विग्रहः क्तिवते—होता च पोता च होतापोतारौ, नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ, होतापोतारौ च नेष्टो-द्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति । होतापोतृनेष्टोद्गातारस्तु च सिध्यन्ति ।

समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ २७ ॥

समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्त्वक्स्नुग्दषदमिति† । वाक्त्व-क्स्नुग्दषदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । स्नुक् च दषक् स्नुग्दषदम् । त्वक् च स्नुग्दषदं च त्वक्स्नुग्दषदम् । वाक् च त्वक्स्नुग्दषदं च वाक्त्वक्स्नुग्दषदमिति ॥ होतापोतृनेष्टोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यन्ति ॥ इह च—

४०—भाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते । एवं विग्रह इति । द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः । होतापोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा बहुन्मै समास-स्ता सर्वास्त उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति, द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङ्गा भाव्यम् । अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृ-शब्दस्य दीर्घः । अन्यथा नञ्रादिप्रहृत्यस्य नियमार्थत्वात् स्यात् ।

समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासन्तः प्राप्नोति-

४०—समूहोऽर्थः । तत्र द्वयोः सपथेऽपि लघोरितरस्य सापेक्षतयाऽसामर्थ्याच्च तयोः समास इति भावः । बहुषु द्वित्वाऽभावात्तदन्तर्गतद्वयोस्तत्समवित्तसामर्थ्याभावादिति भाव्यार्थः । द्वयो-र्द्वयोः सहेति । अन्येषामनुदिष्टत्वाच्च तयोः सापेक्षतेति भावः ॥ सर्वान्त इति । तत्स-मासीयसर्वान्त इत्यर्थः । तत्रैवोत्तरपदसम्बन्धं कहेरिति भावः ॥ नियमार्थत्वादिति । तृग्रह-जेनैव सिद्धे नञ्रादिप्रहणमुष्णादिषुत्यक्तानां नञ्रादीनामेवेति नियमार्थमिति भावः ॥ अयमनौषादिकत्पृक्तम्यतरान्त इति भाष्याक्षयः । इदं 'तुस्तुचौ' 'तृ'षिवि सूक्तस्यभाष्य-विचक्षणम् । भाष्ये—'इति प्राप्नोती'त्यस्य—इत्येष प्राप्नोतीत्यर्थः ।

समासान्तेन भाव्यमिति । तथा च तत्सहेतया तत्प्रतिषेधारम्भोऽनर्थक इति भावः ।

* आनङ् स्नुतो द्वन्द्वे ५.३.२५, १-कविज । † द्वन्द्वान्चतुर्णास्तु समासार्थे ५.१.२७५.

सुसूक्ष्मजटकेऽनेन सुनताजिनवाससा ।

सबन्तक्षितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

यद्यविशेषेण, बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः ?

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेऽपि दोषः ॥ २९ ॥

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेऽपि दोषो भवति ॥ स्वर—पूर्वशालाप्रियः अपर-
शालाप्रियः । स्वर ॥ समासान्त—पञ्चगवप्रियः* [पञ्चनवप्रियः] । समा-
प्र०—त्यर्थः यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानादेशवत्समासान्तेन भाव्यं तथापि बहूनां
समासाऽभावादेकसमासान्तत्वा न कदाचित्प्राप्नोतीति चोद्यते ॥ सुसूक्ष्मजटकेऽनेनेति ।
सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्यां विप्रहः । यशनेकप्रहरणं न क्रियते, क्रियमाणं बोप-
सर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते, सुष्ठुपेति चानुवर्तते, तदात्र बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

पूर्वशालाप्रिय इति । यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरं पूर्व-
शब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामवन्ताना'मित्याद्युदात्तः स्यात्, यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा
भवतीति पञ्चस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालाति 'पूर्वापरप्रथमं'ति समासे कृते समासान्तो-
दात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियाऽस्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरं शास्त्राशब्दा-
कार उदात्तः सिध्यति ॥ ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते 'तद्विस्तार्योत्तरपदसमाहारः' इति
तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः ? एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यत
इति न तावदत्राश्रितः । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति ।

उ०—सुष्ठु सूक्ष्मा इति । भाष्यप्रामाण्याजटकादोऽदन्तः पुंलङ्गो घनपञ्चांशो जटापञ्चांशो वा ।
संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि सूक्ष्मशब्दस्योत्तरपदपरत्वाऽभावे बहुलप्रहणादुभयत्रापि ह्रस्व इति कश्चित्,
तच्च, त्वे चेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतेन 'पञ्चयो गभिणाय' इत्यादावेनुत्तरपदेऽपि बहुलप्रहणादनेन
ह्रस्व इति हरदत्तोक्तमपास्तम् ॥ अन्वयाथेति सूत्रे 'अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यं पञ्चयो
गभिणाय इत्यर्थः'मिति भाष्यमुपादाय 'व्यत्ययो बहुल'मिति दीर्घस्य ह्रस्व इति कैयटोक्तम् ।
यद्यपि पूर्वं पूर्वं कर्मधारयं कृत्वा बहुव्रीहिः क्रियते तथापि सुसूक्ष्मस्वरं न सिध्यतीत्यर्थः ।
यद्यपि सूक्ष्मा जटाः सूक्ष्मजटाः, तारशाब्धे ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेषां, सुष्ठु सूक्ष्मजटकेषां अस्यां
बहुव्रीहौ द्विपदसमासेऽपि सिध्यति स्वरश्च, तथापि अत्र पक्षे सौष्ठवस्य शब्दमयोदया सूक्ष्म-
विशेषणता न लभ्येतेति अनेकपद एव स पृष्टव्यः । 'ननुमुभ्या'मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापत्त्या
स्वराऽन्तिदेव । इत्यते तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरं सुसूक्ष्मस्वर इति दिक् ॥ भाष्ये—अस्तु
तर्हीति । इत्यादिविधावकयोरनेकप्रहणसामर्थ्यात् सुबित्त्वेव वसति सुपेति निवृत्तमिति भावः ।

अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकपदसमासत्वंपुंलङ्गोपप्रसङ्ग इत्यर्थः । समासान्त

सान्त ॥ पुं वद्भाव—खादिरेतरशम्यम् रौतेतरशम्यम् ।

न वावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ३० ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अवयवतत्पुरुषत्वात्' । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुं वद्भावौ भविष्यतः ॥ स्वरः कथम् ?

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ३१ ॥

अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति, अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते* । पूर्व

प्र०—यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पञ्चस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं, तन् प्रियमस्येति रूपं सिद्धयति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुं वद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पञ्चस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्याऽस्येति बहुव्रीहौ सिद्धयति पुं वद्भावः ।

न वेति । कचित्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्विनार्योत्तरपदेति तत्पुरुषः । भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेऽपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुं वद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्याऽस्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च प्रत्ययविधानाद् 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति प्रतिषेधो नास्ति । स्वरः कथमिति । पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपावादत्वाद्बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति ।

विप्रतिषेधादिति । विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनात्रोच्यते । हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं, निमित्तस्वरचलीयत्वं च । इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह - नैष युक्त इति । अन्तरङ्गेति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनाद् द्वयोः स्वरयो-

उ०—इति । 'गोरतद्विते'ति टच् । पञ्चगवमिति । टच् समासभक्तत्वेनाऽकारान्तोत्तरपदत्वाऽ-भावात्कीत्वाऽभावः । तदेतरा शम्येति । पूर्व कर्मधारयगमंस्तु न कृतः, इतराशब्दस्य पूर्व-निपातापत्तिरपि दोषो बोध्यः । शम्यापेक्षया द्वयोर्विबोधनत्वेऽपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽपि 'इतरे'-त्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति ।

कचिद्बहुव्रीहौ कृते तत्पुरुषः, कचित्तत्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेकं दर्शयति—भाकहारीयत्वाद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेश इत्यत आह—भिन्नेति । एका समुदाय-स्याऽपराऽवयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः ।

भाष्ये—अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति । अन्तरङ्गत्वकक्षणविरोधमित्यर्थः । ननु द्वयोरपि संभवे कथं विरोधोऽत आह—अनुदात्तं पदमिति ॥ अन्तोदात्तं प्रति बहुव्रीहिस्वरस्या-

† त्रिया पुं वद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६. ३. ३४.

‡ समासस्य ६.१.२२३; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६.२.१; * विप्रतिषेधे परं कार्यम् १.४.२.

चान्तोदात्तत्वम्, परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्हि ?
अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ।

निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा ॥ ३२ ॥

अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तम्, को वा निमित्ती ? बहुव्रीहिर्निमित्तम् तत्पुरुषो निमित्ती* ।

तर्हि वक्तव्यं 'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीया'निति ? न वक्तव्यम् ।

एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वस्य ॥ ३३ ॥

यदयं युक्तारोद्धादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'निमित्त-
स्वरान्निमित्तिस्वरो बलीया'निति । कः पुनरर्हति युक्तारोद्धादिष्वेकशितिपाच्छब्दं
पठितुम् । एवं किल नाम पठ्यत एकः शितिः एकशितिः, एकशितिः पादो
यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते—एकः शितिरेषु त इम एकशितयः,
एकशितयः पादा यस्येति [एकशितिपादिति] । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते—

प्र०—संभवात्कक्षान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावादवयवाश्रयत्वादनन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुरा-
श्रीयत इत्यर्थः । अन्तरङ्गोऽपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकान्तिक-
मन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वंतरमाह—निमित्तस्वरबलीयस्त्वादिति । सति बहुव्रीहौ तद-
वयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तपुरुष इति बहुव्रीहिर्निमित्तत्वम् ।

एकशितिपादिति । युक्तारोद्धादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः । एकशब्दश्च
कक्षन्तत्वात्स्वाङ्गशिदामिति बाधुदात्तः । तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे कृते
बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते ॥ कः पुनरिति ।
सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमित्तस्वरस्य तु बली-
यस्त्वं वाचनिकं, न तु ज्ञापकसिद्धम् ।

उ०—पदाद्व्याप्तकक्षमन्तरङ्गत्वं तत्राह—कक्षान्तरेति । बहुव्रीह्यन्तरभाषित्वात्तत्पुरुषस्य तस्वरस्य
समासात्तरप्राप्तत्वकपं कक्षान्तरप्राप्तत्वम् । एवं च बहुव्रीहिगतसमासत्त्वप्रयुक्तान्तोदात्तत्वस्यै-
वापवादोऽयम्, न तु पञ्चाध्यासितपुरुषप्रयुक्तत्वस्यैव । 'अपवादोऽपि वक्ष्यन्ते'ति न्यायादिति
भावः । अन्तरङ्गत्वमिति । समासद्वये कृते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमानः । वास्तव-
समाधानं तु सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव । तदेव शब्दान्तरेण पठितं—निमित्तिस्वरेति ।

अनैकान्तिकमिति । पूर्वमेव बहुव्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्त्यभावेनान्तरङ्गपरिभाषा-
विषयाऽभाव इत्यत्र तात्पर्यमत्र बोध्यम् ॥ स्वाङ्गशिदामिति । इदमप्युत्पत्तिपक्षे बोध्यम् ।
द्वयोस्तपुरुष इति । 'तद्वितीयोत्तरपदे'त्यनेनेत्यर्थः । ज्ञापार्थेण पठिते कथं पाठाऽभाव उक्तः

* तद्वितीयोत्तरपदसमाहारे च १. १. ५१. † युक्तारोद्धादयश्च ६. २. ८१. १—कविज ।

एकः शितिरैकश्रुतिः, एकश्रुतिः पादो यस्येति, एवमपि नार्थः पाठेन । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति[†] ।

'अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति—

'सुसूक्ष्मजटकेनेन सुनताजिनवाससा । समन्तशितिरन्ध्रेणे'ति ।

तत्र को दोषः ? 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्वि-
प्रतिषेधेन ।

नैव दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि ?
यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति
विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् ? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'
[२. १. ५७] इति । बहुलवचनान्न भविष्यति ।

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति - 'अधिकषष्टिवर्ष' इति* ।

तत्र को दोषः ? 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ।

प्र०— नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं कियत्—'बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोऽत्र
स्वाहोषः । दिकसंख्ययोस्तत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाऽभावः । बहुलवचना-
दिति । समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणं विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते ।
अधिकषष्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकप्रहरणं चाऽलुकीत्यधिकशब्दस्य संख्या-

७०—इत्यतस्तात्पर्यमाह—सर्वथेति । विग्रहद्वयेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—एवं किल नामेति । तत्पुरुषपूर्वपद-
बहुव्रीहौ तिकारिकारोदात्तत्वं प्राप्तं, तद्वाधेनैकारोदात्तत्वाय स शब्दः पठ्यते इत्यर्थः । तत्तच्च
न शुक्लम् । विग्रहान्तरकरणम् । तत्पुरुषपूर्वपदबहुव्रीहौ त्रिपदे 'तद्वितार्थे'ति तत्पुरुषसमास-
संज्ञायां द्विगुणमित्याशयेन भाष्ये आह—इगन्तं द्विगाविति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् ।

अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाचनिक्यनेन कृतेति मत्वाह—अस्य तर्हीत्यादि । भाष्ये—
नेदमिति । 'न वाऽवयवतत्पुरुषत्वा'दित्येतत् । बहुलवचनादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थका-
दित्यर्थः । अनेन चैतत्प्रपञ्चभूतानीं, पूर्वनिपातनियमाधानां च बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति
सूच्यते । अन्यथा तेषां तत्त्वं भवेत् । एतेन महत्कष्टं जित इति प्रतीकलक्षणं तत्पुरुषे
'सम्ग्रह'दिति द्वयोः समासपरः कैयटः परास्तः । न च त्रयाणामेकार्थभावेऽपि द्वयोर्निष्कण्ठ्यै-
कार्थ्यभावाभावात्कथं विशेषणमित्यस्य प्राप्तिः, 'तद्वितार्थे'ति तु सामर्थ्यात्प्रवर्तत इति
वाच्यम् । निष्कण्ठ्यैकार्थ्यभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थं मानाऽभावादिति विक्र ।

विशेषलक्षणं विनेति । तत्तच्च 'तद्वितार्थे'त्यादि । विशेषलक्षणस्याभावोऽत्रापि तुल्य
इत्यत आह—अधिकप्रहरणं चेति । अधिकषष्टिवर्षेऽपीति । अधिकशतवर्षेऽपि उच्यते

† इगन्तकलकपालभगलशरावेण द्विगी ६.२-२६. * तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च २.१.५१.

नैष दोषः । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरो [बाधको] भविष्यति^१ ॥ यस्तर्हि नेगन्तः—'अधिकशतवर्ष' इति ।

इह चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति—'हचप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशच्चार्थमिति^२ । नैष दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् । किं पुनः कारणम् 'अव्ययादेरित्येवं तत्' ? इह मा भूत्—गोत्रिंशत् गोचत्वारिंशदिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तद्वा प्राप्नोति—'संख्ययाव्ययासंज्ञादूराधिकसंख्याः संख्येये' [२. २. २५] इति* ।

न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । कथम् ? एवं विग्रहः कल्प्यते—अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति ।

यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वोणा^३ प्राप्नोति । कथं च स योगः प्रत्याख्यायते ? 'अश्लिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वादिति^४ ।

प्र०—संज्ञात्वात्तद्विधायोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासाऽन्तोवाचत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । आंधकशब्द कमन्तत्वादाधुदात्तः ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति । अधिकषष्टिवर्षेऽपि दोष इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्विधायोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद् बाधित्वा संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति ङङप्रसङ्गः ।

न संख्यामिति । 'अधिकषष्टिवर्ष' इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्ययिकन्याय आसीयते । तेनाधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वोणेति । अधिका षष्टियेषां वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबन्धनो ङजपीति दोषः । बहुव्रीहिर्गर्भश्च पुनर्वयस्विन्यभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति ।

उ०—आप्या स्मरे विशेष इति भावः । संख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोषः स्यादेवेत्यत आह—अधीति । षष्टिशब्दस्याऽङङङिङ्गत्वमेकवचनान्तरत्वं च मत्वाह—अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अधिका षष्टिर्वर्षाणामिति । यद्यपि अधिका षष्टियेषां वर्षाणामिति विग्रहे स्थितेऽपि 'संख्येये' विसृजे पूर्वोणं बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते, तथापि संख्येये संख्याया बहुपया ङङोऽप्याप्या प्रयोगनाम्भाव इति वक्तुं शक्यमित्याशयेन भाष्ये—'यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वोणोऽप्युक्तम् । 'यदा तदे'ति कल्पिताः । स योगः—संख्ययाव्ययेति योगः । ङजपीति । तदप्रत्याख्यायने संख्येये वर्तमानबहुव्रीहेरित्येवोक्त्याशेष उच्यते भावः । तर्हि वर्षोत्तरपदत्वं कथं तत्राह—बहुव्रीहिर्गर्भ इति । एवं चाधिकषष्टिवर्ष इति प्रयोगो दुर्बोद एवाधिकषष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहे वाक्याङ्गीकारेऽपीति भावः ।

१—कचित् । † इगन्तकालकपालभगलशरावेपु द्विगौ ६. २. २६. ‡ ५. ४. ७३ वा० १;

चिंतः ६. १. १६३. * बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणत् ५. ४. ७३; चिंतः ६. १. १६३.

††अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४; बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणत् ५. ४. ७३.

२—'वाचाभिधायित्वात्' पा० । ‡ २. २. २५. वा० ४.

प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः
करिष्यते—अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ।

सर्वथा वयमधिकषष्टिर्वर्षाण्यमुच्यामहे । कथम् ? यावता स च योगः
प्रत्याख्यायतेऽयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ।

यत्तु तदुक्तम् ‘अधिकषष्टिर्वर्षो न सिध्यती’ति, स सिद्धो भवति ।
कथम् ? यावता स च योगः प्रत्याख्यायतेऽयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका षष्टि-
र्वर्षाण्यस्येति ॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥१॥

इति श्रीभगवत्पञ्चालिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०— प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन चाधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव
भविष्यति । अव्यविकन्यायममत्वाह—सर्वथेति ।

अव्यविकन्यायाभयेणाह—यत्तु तदुक्तमिति । वृत्तिविषये दशादीनामपि
द्वयेकयोरिति । निर्देशात्संख्यानमात्रवृत्तित्वात्संख्येयस्याऽन्यपदार्थत्वात्स योगः
प्रत्याख्यायते ॥ अधिकशतवर्षस्त्विति । अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ
कृते ‘वद्विवाथोत्तरपदे’ति वत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेष्टयते ।
कर्तव्योऽत्र यत्न इति । युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्ताथो द्रष्टव्यः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०— तत्क्षणइति भाष्ये—प्रत्याख्याते तस्मिन्निति । अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अत्र-
यान्तरबहुव्रीहस्तु न, संख्येयरूपान्यपदार्थाभावादिति भावः । अत्राधिका षष्टिर्वर्षा
मिष्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह—अव्यविकेति । यथाभूतमाहिण-
श्रीधर्मिणाह—अव्यविकन्यायममत्वाहेति । भाष्ये—‘अधिकषष्टिवर्षाण्यमुच्यामहे’ इति
पाठः । ईदृशाऽनिरूपयितव्यः । कचित्त्वधिकषष्टिवर्षाण्यमुच्यामहे इति पाठः । तदा-
धिकषष्टिवर्षविषयाऽनिरूपयितव्यः । अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अधिका
षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ।

‘आ दशमः संख्याः संख्येये’ इति विद्यमानाद्विषये सूत्रस्यापवादकत्वात्कथं प्रत्या-
ख्यानं, तत्राह—वृत्तिविषय इति । अधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहोऽयमन्तरात्पदार्थाभावाद्-
नेकमित्यस्याऽप्राप्ती तद्योगप्रत्याख्यानोऽधिकषष्टिवर्षः सिद्धः । विग्रहात्तरे तु वाक्यमेव । एवं
सूत्रारम्भे अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति बहुव्रीहिर्गमै बहुव्रीहौ संख्येये वर्तमानसंख्यात्तबहु-
व्रीहेरित्यर्थः खण्डः । विग्रहात्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवर्षः सिद्ध इति भाष्यास्तवः ।

एवं च द्वन्द्वबहुव्रीहिविषयेऽविशेषेणेति पक्षः स्थितः ॥१॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्गर्भजनगोप्तमहविरचिते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

१-‘षष्टिवर्षाण्य’ पा० । अयमेव पाठो भागवतसम्मतः ।

सुखामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ । १ । २ ॥

सुखिति किमर्थम् ? करोष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणसमर्थवद्भवती'ति ।

इदं तर्हि—पीडये पीडयमान ॥ इदं चाप्युदाहरणम्—करोष्यटन् । ननु
चोक्तम् 'असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? समानाधिकरण-
समर्थवद्भवती'ति । नैष दोषः । 'अधात्वभिहित'मित्येवं तत् ।

प्र०— सुखामन्त्रिते । सुखिति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो
विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानान् तिङन्तस्य न भवि-
ष्यति । तथा हि—उद्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य
वाचनिकम्, अतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं बहुधा आमन्त्रितकारकवचनमिति,
तेनैव तिङन्तस्य सिद्धो निरासः । क्रियमाणे च सुम्नहणे वीक्षण्या सूच्या सीव्य-
नित्यादौ सुखन्तसमुदायस्याऽप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः । करोष्यटन्मिति ।
अधात्वभिहितमिति सापवादत्वात्तास्ति वाचनिकसामर्थ्यम् । पीडये पीडयमानेति ।
इं पीडयमान त्वदीयया पीडयाऽहं पीडय इत्यस्ति सामर्थ्यम् । अथवा संबोधनपदं
क्रियाया एव विशेषकमित्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च—'अजानि देवदत्ते'ति निघातो
भवति । पीडय इति 'तास्यनुदात्ते'दिति लसंघातुकर्त्तुर्नुदात्तत्वम्, यक उदात्त-
त्वादेकादेश उदात्तेनुदात्त' इत्येकार उदात्तः । 'पीडयमाने'त्यस्य पदादुत्तरस्य
निघातः । अधात्वभिहितमिति । सर्वं नाम धातुर्जमिति दर्शनेन सर्पिकालकमिति
व्यापि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिर्निमित्तैः, स्फुटं च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादि-
प्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते । यदप्युक्तं 'वचनान्तरैरिति व्याप्तिनिवार्यत' इति, तदपि

उ०— सुखामन्त्रिते । उद्यधिकरणस्येति । उपात्तमन्त्रितानन्वयिण इत्यर्थः । यथा हे पीडय-
मान त्वं शृणु अहं पीडये इत्यर्थकपीडये, पीडयमानोत्पादयति भावः । वाचनिकमिति ।
'समानाधिकरणसमर्थवदिति । युक्त्यन्तमन्त्रिते—कृत्विज्यासीति । 'अत्रेवान्ते' इत्यादा-
विति भावः । आभावात्ताव एव प्रमाणम् उपलब्धये । सुखन्तसमुदायस्येति । तस्याऽसुखन्त-
त्वादिति भावः । भाष्ये—नैतदस्तीति शङ्कितम् । नैष दोषोऽधात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येक-
देशीति तत्रम् । एकार्थभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्याऽप्राप्त्यतिरिक्ताहुः ।
तिङन्तामन्त्रितयोः परस्परसंबन्धाभावादसामर्थ्यमित्यत्र आह—त्वदीययेति । पीडयमान-
पदार्थविधीयणीभूतपीडाकरणकार्येण तद्वारा सामर्थ्यमिति भावः । साक्षादपि सामर्थ्यं इह-
चिनुमाह—अथवेति । तथा च अजानाति । वस्तुतः साक्षात्परस्परसंबन्धाभावेऽपि 'नधा-
मिहति कृते'इत्यादिभिरुक्तिसाक्षिकैरित्येवेति शङ्कितम् । एकार उदात्त इति । पराङ्ग-
वत्तावेव पीडये इति पीकारेण उदात्तः आदिङि सङ्गः । स्फुटा चेति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्त-

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ १ ॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं च परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ षष्ठ्यन्तं तावत्—मद्राणां राजन् । मगधानां राजन् ॥ आमन्त्रित-कारकम्—कुण्डशब्देनाटन् । नास्त्यत्र विशेषः सति पराङ्गवद्भावेऽसति वा । इदं तर्हि—परशुना वृश्चन् ।

तन्निमित्तग्रहणं वा ॥ २ ॥

तन्निमित्तग्रहणं वा कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् ।

अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्येत । अस्यापि प्रसज्येत—‘अत्रेणाने स्वायुः सः११भस्व मित्रेणाने मित्रेभ्यै यतस्व’* ।

ग्र०—न युक्तम् । न हि सूत्रकारो वार्तिककारस्य बन्धनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते ।

आमन्त्रितस्येति । आमन्त्रिते यो विधीयते स आमन्त्रितसंबन्धी भवतीति बह्विनिर्देशः । आमन्त्रितकारकमिति । आमन्त्रिते या धातुवाक्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः । नास्त्येति । कुण्डशब्दो ‘नष्ट्वपयस्यानिसन्तस्ये’त्याद्युदात्तः । आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः । सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं रोषनिघातश्चेति भेदाऽभावः । परशुनेति । परशुशब्द आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिञ्चेति कुप्रत्ययाऽन्तोदात्तः । तन्निमित्तग्रहणं वेति । वाशब्दो विकल्पे । तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्व्यापि पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति । मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यपि तन्निमित्तत्वम् । भृत्यदेशनिमित्ता हि राजता । अत्रेणाग्न इति । तन्निमित्तयोरा-

ङ०—कत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् । मन्यते इति । अग्रे वार्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाऽत्र पूर्वपक्षिसिद्धाग्न्येकदेशिनोस्तद्विशानाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन वार्तिकानामपि वाच्यैकदेश-न्यायेन सूत्रतात्पर्यविषयतायाः परपक्षायां भाग्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ।

आमन्त्रितस्येति षष्ठ्यनुपपत्तेराह—आमन्त्रिते इति । कुण्डशब्द इति । न च षष्ठा-दङ्गिति पादादौ वर्तते, यद्वा वा जीवति परमौ आरज्यापी कुण्डशब्दः दुष्टिङ्गस्तथा स्वरभेदोऽस्त्ये-वेति वाच्यम् । पादाद्भावेर्वधिप्रयोगाऽभावात्, वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदात्तत्वाच्चेति भाष्याशयः ॥ तस्यामन्त्रितस्येति । आमन्त्रितार्थस्येत्यर्थः । तत्पदवृत्तिनिमित्तस्येति वाच्यम् ।

१—‘अथवा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्’ पा० । २—‘मद्राणां राजन्’ इत्यधिकमिह कचित् पठ्यते ।

३—‘माप्नोति’ पा० । * यजु० २७ । ५

किं पुनरत्र ज्यायः ? तन्निमित्तप्रदणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति-
गोषु स्वामिन् । अश्वेषु स्वामिन्* । एतद्धि नैव वक्ष्यन्तम्, नाप्यामन्त्रित-
कारकम् ।

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यान-
मननन्तरत्वात् ॥ ४ ॥

सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया
सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ?
'अननन्तरत्वात्' ॥ ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ।

प्र०-क्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाऽभावः । क्रियाद्वारकं
तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्गवद्भावः । इह चचननाऽतिप्रसङ्गे निरस्ते
पूर्वसूत्र एकार्थभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम् । अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत ।

किं पुनरत्रेति । गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः । गोषु स्वामिन्निति ।
स्वामीप्रधरेति शेषवृष्टीविषये सममीविधानास्मास्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्त-
न्यायेनास्ति ।

सुबन्तस्येति । क्रियमाणेऽपि सुब्रह्मे सुबन्तसमुदायस्याऽसुबन्तत्वात्पूर्वस्य च
परेणव्यवधानात् प्राप्तोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात्परस्य वा
पराङ्गवद्भावदामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः । अननन्तरत्वादिति ।
'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानाद्विद्वत्प्रदणस्यानन्तर्याथत्वादप्राप्ति-

उ०- क्रियाद्वारकं त्विति । व्यपेक्षाभावे 'कृतः सर्वो सृष्टिकये'त्यादौ समासपक्षेतिवं
चिन्त्यम् । भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तदनुवृत्तौ च तात्पर्यम् । समर्थसूत्रे एकार्थी-
भावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या अत्राऽयोगात् । अत एव भो देवदत्त, भगो देवदत्तेत्यादौ
पराङ्गवत्त्वं नेति बोध्यम् । बहुव्यामन्त्रितकारकत्वस्य, तन्निमित्तत्वस्य चाऽभावात् । 'सृष्टेन
मित्रावरुणावृतावृष्टा'वित्यत्र कृतेनेत्यस्याऽऽनशाये इति क्रियान्वयेनामन्त्रितकर्तावृष्टावित्यर्थ-
निमित्तत्वाऽभावाच्च पराङ्गवत्त्वम् । मित्रावरुणावित्यस्य तु कृतस्य वर्धयितारावित्यर्थककर्ता-
वृष्टावित्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवर्धनं प्रति कर्तृतया मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्ध इष्टः पराङ्ग-
वत्भावः, ज्ञान्दसत्त्वादेति बोध्यम् । उपक्रमस्यभाष्यं तु पूर्वपक्षत्वाच्चार्थसाधकम् ॥ नन्वेकार्थी-
भावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थितिरित्यत आह—
इहेति । एवं च सुब्रह्मेण वर्धयमिति तत्त्वम् । गुरुलाघवमिति । गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघव-
पक्षेण इष्टः ।

सुब्रह्मेणेऽपि कृते दोषवारणाच्च यच्च कार्य इति गौरवमित्येतत्परं वार्तिकमित्याह—
क्रियमाण इति । सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति । अनेन सुब्रह्मेत्यादौ दृष्टितैकत्व-

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ ५ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ।

परमपि च्छन्दसि ॥ ६ ॥

परमपि च्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । 'आ ते' पितर्मरुतां
सुहृन्मेतु'† । 'प्रति' त्वा दुहितर्दिवः‡ । 'वृणांश्च दुहितर्दिवः'* ।

अव्ययप्रतिषेधश्च ॥ ७ ॥

अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ।

प्र०—रित्यर्थः । स्वरेऽवधारणाच्चेति । प्रसिद्धे हि लौकिके आनन्तर्ये स्वरे विधीयमाने
पराङ्गवद्भावो विधीयते, न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपा-
द्यते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराऽभावाच्च । यथोक्तं हरिणा—'ग्रहणाऽग्रग्रहणे
ग्रहणाऽभाव' इत्यादि । असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाङ्गत्वं भिद्यत इति परस्म
आनन्तर्यव्यपदेशो कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते । न च
स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्दनेहोच्यते, मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणाऽयोगात् । न च
'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषाद्वयमादेशविधाबैवोपलिष्ठते ।
'गोतो णित्' 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यादावप्युपस्थानदर्शानात् ।

पितर्मरुतामिति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तम् । तस्मात्परं मरुतामित्येत-
दप्यनुदात्तमेव भवति । उच्चैरिति । उच्चैर्नीचैःशब्दौ स्वरादिध्वन्तोदात्तौ पठितौ ।

उ० विवक्षया अतिस्थूलमतिविषयत्वं दर्शयति । भाष्ये—'स्वरेऽवधारणाच्चे'ति वार्तिकलङ्घनव-
तारयति—तनु चेति । प्रसिद्ध इति । सिद्ध इत्यर्थः । ग्रहणाऽणिवि । 'अणुदि'दिवि ।
ग्रहणकृताक्रीयाऽग्रग्रहणे ग्रहणकृतास्त्राऽभाव इत्यर्थः । यथा तत्र वाक्यार्थबोधात् प्राक्स्य
कक्ष्यसंस्कारकताया वक्तुमशक्यत्वेनाऽप्रवृत्तिस्तथात्र स्वरे ग्रहणास्त्वारमभ्यप्रवृत्तिरिति भावः ।
विषयभेदादिति । अत एव त्वप्रत्ययान्तात्त्वप्रत्ययसिद्धिः । गौणार्थेति । एतेन परस्परया
स्वरस्य कर्तव्यत्वमस्येवेत्यपास्तम् । साक्षात्स्वरे कर्तव्ये शाक्स्य चरितार्थत्वात् । आदेशविधा-
वेवेति । 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यभिमानः । एवं च तन्निमित्तग्रहणेन तिष्ठन्तव्या-
वृत्तिसिद्धेः, मुख्यग्रहणे समानाधिकरणे असिद्धया च मुख्यग्रहणं न कार्यमिति भाष्याक्षयः ।
तत्तत्तार्थं तु सुवित्पधिकारसूत्रं कर्तव्यमिति बोध्यम् ।

स्वरादिध्विति । एवं जानेनैव स्वरेणानयोरवस्थितिराभ्यां परस्याहमिकविशेषाद्भवतीति
भावः । किट्स्वरेण प्रत्ययस्वरे वाग्तोषात्त्वसिद्धेः स्वरादिध्वन्तोदात्तपराः, किमर्थे इति

१-चतुर्थपञ्चमवार्तिके कचिदेकीभूते पठ्यते ।

† श्रु० सं० २. ३३. १. ‡ श्रु० सं० ७. ८१. ३. * श्रु० सं० १०. १२७. ८.

अनव्ययीभावस्य ॥ ८ ॥

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-उपान्यधीयान, प्रत्ययान्य-
धीयान ॥ अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते ?

स्वरेऽवधारणं-सुबलोपार्थम् ॥ ९ ॥

स्वरेऽवधारणं क्रियते सुब्लोपो* मा भूदिति । परशुना वृश्चन् ।

न वा सुबन्तैकान्तत्वात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'सुबन्तैकान्तत्वात्' । सुबन्तैकान्तः
पराङ्मवद्भावो भवति ।

प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे ॥ ११ ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे कृते† ॥ प्रत्ययलक्षणम्‡ सुबन्तै-

३०-अधिकरखशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसङ्गावः ॥ अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रति-
षेधाद्विभिर्भवति । एतच्च 'लुङ्मुखस्वरूपचाराः प्रयोजन'मित्येतदनपेक्षयाकं भाष्य-
कारेण । अन्यथा कार्यान्वरेऽव्ययत्वाऽभावादवक्तव्यमेवत्त्वात् ।

परशुना वृश्चन्निति । वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन
प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो 'न हिंसंभुभ्यो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । तत्राऽसति
स्वरप्रहारे पराङ्मवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो रिति सुपो
लुङ् प्रसज्येत । स्वरप्रहारे तु सति मुल्लुकि कर्तव्ये पराङ्मवद्भावाऽभावः । सुबन्तैकान्त
इति । पराङ्मवद्भावविषयत्वात्पराङ्मवद्भाव उच्यते । 'पराङ्मव'दित्यत्र आसन्निधत्वं संनि-
धानात्परस्मिन्नेन गृह्यते । तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्मवद्भावोऽन्तरङ्गत्वाच्च
तु प्रातिपदिककार्ये इत्यर्थः ।

प्रातिपदिकैकान्त इति । अस्याभिप्रायः-आसन्निधत्वे परतो यत्सुबन्तं द्वन्द्व-
स्याङ्मवद्भवति, परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुब्लोपः श्रद्धोत्तरेव ।
प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यासन्निधत्वं तद्व्यपदेशस्य तेन सुबन्तैकान्त-

३०-चिन्त्यम् ॥ पराङ्मवद्भावविषयत्वादिति । अन्यथा 'सुबन्तैकान्त' इत्यनेनान्यत्राप्यपत्तिरिति
भावः । पराङ्मवद्भावो यस्य स पूर्वसम्बन्धेनोच्यते इति कश्चित् । अन्तरङ्गत्वादिति । सूत्रस्थ-
परस्मिन्नेन वाच्यबुद्ध्यवधारणद्वितीयार्थः ।

प्रातिपदिकमेवेति । एवोऽप्यर्थः । परस्मिन्प्रातिपदिकरत्नस्यापि सत्येन तद्व्यवस्थित्या-
प्यपत्तिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे स्वतः प्रातिपदिकत्वेन तद्व्यवस्थित्यपि द्यावत
भावः-प्रत्ययो निमित्तमिति । तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति । अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुतया

* सुपो धातुप्रातिपदिकयोः १. ४. ७१.

† इण्मुखाभ्यो दीर्घात् सुसिद्धश्रुत्या इण् १. १. ६६. ‡ प्रत्ययलोपे अत्यन्तलक्षणात् १. १. ६२.

कान्तता स्यात्, तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थम् । प्रातिपदिक-
स्थायाः सुपो लुगुच्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पत्वणत्वे* मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् । चर्मं
नमञ्चति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चञ्चिति स्वाश्रयं पदादित्वं

प्र०—त्वमित्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति
सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्थाया
इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्सुप्शब्दस्य क्लीलिङ्गत्वम् ॥ कूपे सिञ्चञ्चिति । पराङ्ग-
वद्भावे सत्यैकपद्यास्कारस्य पदादित्वाऽभावात्पत्वप्रसङ्गः । चर्मं नमञ्चति । सति
पराङ्गवद्भावे समानपदत्वात्पत्वं स्यात् ।

स्वाश्रयमिति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते । यथेहा-
मन्त्रितस्य कार्यं शब्देन बोध्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितस्य भवतु, सकारस्य
यत्स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याह्रन्यते । न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं

उ०—सुप्शब्देऽपि सुप्तेऽनुद्देश्यत्वाच्च तदतिदेशेन तदवयववत्त्वव्यवहार इति भाषः । विशेषणत्वेनापीति ।
पराङ्गवद्भावोऽप्येत्यर्थः । संबध्यते इति । बाध्यतया गृह्यत इत्यर्थः । न च 'सुट्तिथो'तिस्मादौ
तद्ययोर्विहितस्य सुट्ः प्रत्ययावयवत्वप्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति बाध्यम्, अवयवा-
वयवाङ्गुल्यादौ शरीरावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वात्पपत्तेः । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवसुबन्ता-
वयवो न तदवयवो भवति । न हि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्गिर्हस्तावयव इति भाषः ।
भाष्यकारेति । 'सुप' इत्यत्र विभक्तियन्ता विशेष्यं तदा न्यायत एव क्लीत्वमिति कश्चित् ।
तच्च, औङ्कः श्यामित्यादौ नित्यक्लीत्वेन नदीगवाय स्मृतः क्लीङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ।
समानपदत्वादिति । अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याऽऽखण्डत्वे बोधिते स्वभावस्य
सखण्डत्वस्याऽदिश्यमानधर्मविकृतया तत्प्रयुक्तत्वप्रतिबन्धाभाव इति भाषः ।

अवयवप्रयुक्तरीत्या विरोधोऽस्त्येवेत्यत आह—यथेहेति । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेस्तत्र
पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या पूर्वनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्त्यापि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ पर-
निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाऽभावादिति भावः । किं चामन्त्रिते परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या आम-
न्त्रितरूपपराङ्गवत्कार्यमागिति उक्ते आमन्त्रितत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तकार्यातिदेश एव कथ्यते न
पत्वणत्वयोस्तद्वचनयथाह—शब्देनेति । आमन्त्रितशब्देनेत्यर्थः । यथा नभत इति । अन्त-
र्भावित्वण्योऽत्र नमिः । 'न तुहे'ति कर्मवशाज्जययकि प्रतिषिद्धे कर्त्राजयः शप् । तत्र
निषेधादतिदेशाश्रया प्रवृत्तिः । इह तु अतिदेशस्याऽप्रवृत्तिरेवेति यथाकथञ्चिद् दृष्टान्ततेति

* आदेशप्रत्यययोः ङ. ३. ५६; अट्कुप्वाङ् नुम्यवाचोऽपि ङ. ४. २.

भविष्यति* । चर्म नमन्निति 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' [८. ४. ३] इत्येत-
स्मान्नियमान्न भविष्यति । ननु च समास 'एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । 'ने'-
त्याह । अविशेषेणैतद्भवति-पूर्वं पदं पूर्वपदम्, उत्तरं पदमुत्तरपदमिति ॥२॥

प्राक्कारात्समासः ॥ २ । १ । ३ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०-भवत्येव । यथा 'नमते दण्डः स्वयमेवे'त्यत्र शप् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति । पराङ्ग-
वद्भावात्सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे 'पूर्वपदात्संज्ञाया'मिति नियमाद-
त्रासंज्ञायां गतत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव एव
रुढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो
गृह्यत इत्यर्थः । एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्यातं समानाधिकरणस्योपसंख्यानं न कर्तव्यम् ।
परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेऽपि विषयभेदाद्भेदस्याऽऽवतेनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य
सिद्धत्वात् ॥२॥

प्राक्कारात् । प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतनाच्चेपद्वारेणावधेरप्याच्चेपः ।
समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्तु, यथा प्रत्यय इति, अनवकाशत्वाच्च समास-
संज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थमिति । समास-
संज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्

उ०-बोध्यम् । यद्यप्यनेन णत्वमपि परिहृतं तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातुमेकदेश्याह
भाष्ये—चर्म नमन्निति । तद् ध्वनयन्नाह—सत्यपि निमित्तेत्यादि । नियमादत्रेति । यद्यपि
विद्यार्थस्वमेवाष्टमे व्यापयिष्यति तथापि योगविभागेनात्र नियमोपपत्तिरित्यभिमानः ।
समासावयव एवेति । एवं च नियमेन वाक्यव्यावृत्तिः कर्तुमशक्येति भावः । भाष्ये—
अविशेषेणेति एकदेश्युक्तिः, अष्टमे रुढयोरेवानयोर्ग्रहणस्य सिद्धान्तविध्यमाणात्,
अखण्डपदस्यैव तत्र समासपदेन ग्रहणाच्च । उक्तयुक्त्यैव तु णत्ववारणं बोध्यम् । एवं च स्वर-
ग्रहणमपि इयर्थमिति बोध्यम् ॥२॥

प्राक्कारा । अवधित्वद्योतनेति । अत्र ग्रहणे ल्युट् कर्तुः करणत्वविवक्षया बोध्यः ।

* सात्यदायोः ८. ३. १११. १-‘एवैतद्’ पा० । २-‘यैवैतद्’ पा० ।

३-‘समास’ इति कचिन्न ।

प्राग्वचनं कियते समाससंज्ञाया अनिवृतिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन्, ता मा बाधितेति प्राग्वचनं कियते ।

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ? क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते, तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ।

समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा समाससंज्ञा । कोऽवकाशः ? विस्पष्टादीनवकाशः । विस्पष्टं पटुर्विस्पष्टपटुः [व्यक्तं पटुर्व्यक्त-

प्र०—पर्यायः स्यात् । सत्यां समाससंज्ञायामिति । स्वरितत्वादेवाऽधिकारे लब्धे प्राक्कारादित्युपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्त्तते । तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति, समासाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिध्यति । अवयवसंज्ञा इति । समाससमूहापेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्संज्ञेत्येवमुक्तम् ।

समाससंज्ञापीति । ततश्चान्तरेणापि यत्र समावेशः सिध्यति । विस्पष्टपटुरिति । विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः । विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाठवादेर्विरोधणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति वत्पुठवान्भावः । यथा शेष इत्येतदङ्गणमधिकारश्च तथा 'सह सुपे'त्यपीति

उ०—लोतकाक्षेपेऽर्थः ॥ पर्यायः स्यादिति । अधिकारकव्यसमाससंज्ञाया अनवकाशादिस्था-
नायः । अनेन अग्निग्रन्थ एकदेशिनोक्तफिरिति सूचितम् । भाष्ये—सत्यां समाससंज्ञाया-
मिति । प्राग्वचोपादानेस्वाधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया तत्साहित्येनाऽऽसां
विधानाद्वचनात्समावेशः । नन्वेवमपि पर्यायः प्राप्नोति कथं समावेश इति चेत्तत्राह—
स्वरितत्वादेवेति । प्रत्यय इत्यादिष्व । अथवा 'समासः सह सुपे'त्येकमेव पठेदिति भावः ।

अनुपाधिकारत्वाभावेऽपि समावेशो शङ्कते भाष्ये—समाससंज्ञापीति । प्राक्ग्रहणा-
भावे 'समासः सह सुपे'त्येव सर्वत्र समाससंज्ञाविधिः । 'सह सुपे'त्यस्य च स्वरितत्वप्रति-
ज्ञावाच्यत्वं संकल्पोऽपि । अव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चामात्र इत्यभिमानः ।
अत एव 'विस्पष्टपट्वादयोऽवकाशा' इत्यभिमानं सङ्गच्छते । स अव्ययीभावादिसंज्ञाविनि-
र्मुक्तो विषय इति भावः । मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति । 'विशेषणं विशेष्येण'त्वप्रो-
क्तोपादानसामर्थ्येन सव्यञ्जनोचविशेष्ययोर्ग्रन्थ विशेषणविशेष्यभावसद्वैत एव तत्पटुचेरिति

पठुः ।] नैवोऽस्त्यवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते 'येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवती'ति । येनैवात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति—'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' [६. २. २४] इति ।

इदं तर्हि—काकतालीयम् अजाकृपाणीयम् । [एतदपि नास्ति प्रबोजनम् ।] अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते, तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति—'समासाच्च तद्विषयात्' [५. ३. १०६] इति ।

इदं तर्हि—पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या, तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात्* ।

प्र०—समाससंज्ञा प्रवर्तते । अवकाशं निराकर्तुमाह—एषा हीति । शैले स्वभावे भवा वृत्तिः शैली । अचयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । समुदायकार्यं—समाससंज्ञा । वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि 'सह सुपे'त्येतस्य लक्षणत्वं सिध्यति ।

काकतालीयमिति । 'समासाच्च तद्विषया'दिति भूतसमासानुवादेन च्छविधानाद्विशेषलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेऽपि मत्वर्थं बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वाद्वन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहिरभावात् 'सह सुपे'त्यनेनैवात्र समासः कार्यः । तत्र काकतालशब्दौ द्वयसहचरितायां क्रियायां वृत्तं । काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं, तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः । तत्र समासः । तत्स्थेन तालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थः । तत्र च च्छप्रत्ययः । अत्रापीति । पूर्ववज्ज्ञापनेन समाससिद्धिः ।

पुनाराज इति । 'अ'जिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विनापि रूपसिद्धिं मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवीति स्वीकृत्येष्टजेवैष्टव्यः । तत्रान्वयं प्रवृद्धादिभिरेति

उ०—भावः । कश्चिदेकदेशान्वबोऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम् । अवयवकार्यमिति । समासविशेषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः । अन्तरेणापीति । समासाधिकारे स्वरविधानादिति भावः । भूतसमासेति । सिद्धसमासेत्यर्थः । इवार्थस्येति । इष्योऽप्योपमावृत्तिरूपकोपमेयकृपावर्ध समासवाच्यस्येत्यर्थः । तद्वद्वति—उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति । भाष्ये—येनैवावयवकार्यमिति—कर्मधारयः । काकतालीयमित्यत्रावयवकृपञ्चप्रत्ययस्यैव कार्यमित्यर्थः । तत्र काकतालेत्यापि पञ्चमे व्याख्यास्यते ।

स्वीकृत्य इति । पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागेन भाष्यादुक्तत्वेनाग्रमाणात्तथा द्रव्येष्टव्य इति बोध्यम् । पुनर्गवः पुनाराज इत्युपात्तोवाहरणसादायैव भाष्यब्रह्मत्वेतिर्हं शिष्यम् ।

इदं तर्हि—पुनराधेयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या[†], 'गति-
कारकोपपदात्कृत्' [६. २. १३६] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ।

इदं तर्हि—'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्'* । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या,
'गतिर्गता' [८. १. ७०] इति निघातो यथा स्यात् । यदि तन्नास्ति पुनश्च-
नसौ छन्दसी^{††}ति[‡] । सति तस्मिन्स्तेनैव सिद्धम् ।

प्र०—वा, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः ।

पुनराधेयमिति । विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेव मन्यते । अत्रार्पणमिति । ततश्च
'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः । तत्र 'यतोऽनाव' इति धेयशब्दस्याशुदात्तत्वात्पुनराधेय-
शब्दैकार उदात्तः । गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् ।

पुनरुत्स्यूतमिति । पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां मन्यां 'धाथे'त्यन्तोदात्तत्वेन
भाव्यम्, अमत्यां तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात्
समाससंज्ञाया एव भावं मन्यते । अत्रार्पणमिति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तो-
दात्तत्वं स्यात्, सत्यां तु 'गतिरनन्तर' इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात्धाथेतिस्वरं
बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति । पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद्
बाधित्वा 'गतिर्गता'विति निघातो भवति । यदि तन्नास्तीति । छन्दमि स्वरव्यत्यय-

उ०—एकार उदात्त इति । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । निघातं परत्वाद्बाधित्वेति ।
† एवं च भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः, शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धेरिति चिन्त्यम् । 'गतिर्गताविति
निघातो यथा स्या'दिति भाष्ये । यद्यप्युच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरे प्रबुद्धादिवादान्तोदात्तत्वे वा
शेषनिघातेनापि 'गतिरचे'ति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या, अत्रत्यकैयटरीत्या च पुनःशब्देऽनुदात्तत्वं
सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । 'गतिरचे'ति सूत्रे
'पुनरुत्स्यूतशब्दः प्रबुद्धादिवादान्तोदात्त' इत्युक्तम्, इह 'उच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर' इत्युक्तम् ।
तथापि 'पुनरुत्स्यूत'मित्यादावसमामे पुनःशब्दस्य निघातरूपफलाय सावश्यं बाध्या,
समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपेतिसूत्रेण समासादन्तोदात्त एवेति आध्याभिप्रायः । न च निस्थ-
समासस्त्वारकथं वाक्यसंभवं इति वाच्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन छादसत्त्वादेव समामे गति-
त्वाभावेन गतिसमासस्यात्राप्रवृत्तेः । अत एवोत्तरसूत्रे सुपेत्यस्य लक्षणस्येवमुदाहरणं
वक्ष्यति भगवान् । अत एव समासार्था गतीति स्वरार्था वा गतिर्ज्ञेति भाष्ये नोक्तम् ।

ननु छादसि पुनःशब्दस्य गतिस्त्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ समाससंज्ञा साध-
काशा, तत्र गतिसंज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तेरत आह—भाषायां त्विति । चिन्त्यमेतत् ।
'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसंज्ञाविधायकवार्तिकविरोधान्, लोके समस्तपुनराधेयशब्दा-
नभिधानेन समासान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्योपपन्नञ्च । 'सति हि तस्मिन्स्तेनैव
सिद्ध'मित्यत्रत्यभाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् ।

एवमप्येका संज्ञेति* वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः । [अनुवृत्तिः क्रियेत ।] पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥३॥

सह सुपा ॥ २ । १ । ४ ॥

सहवचनं किमर्थम् ?

सहवचनं पृथगसमामार्थम् ॥ १ ॥

सहग्रहां क्रियते सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मां भूदिति ।

प्रः—विधानान्नावश्यकं कर्तव्यमिति भावः । भाषायां तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनः शब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठकं तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्तः पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः, प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा । ननु 'सह सुपे'त्यत्र आभ्यकारो वक्ष्यति—'यस्य समासस्यान्यलक्षणं नास्ति, इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीति । अत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते । एवं मन्यते । असंयुक्तविधानात्सर्वाथत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया ॥२॥

सह सहवचनमिति । सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति 'वृद्धो यूने'ति यथेति प्रश्नः । एकैकस्येति । यथा 'पुत्रेण सहागत' इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरगमनेन संबन्धः । एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयो-

७०— एवं 'सह सुपे'त्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव प्राप्नोतीति न समावेश इत्याह—एवमप्येकासंज्ञेतीति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यमिति सिद्धान्ताशयस्तूक्त एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति शङ्का, तस्माधानं च कैयटोक्तमसंगतमेव, पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेऽपि सिद्धान्तनोऽक्षतेः । अवकाशप्रदर्शनेन तदुल्लङ्घनं तु समाधानान्तरसंवादान्दरेण । किं च ज्ञापकेन विरूपपटुः काकतालीयमित्यादौ समासे परेणोक्ते तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय इति सुधियो विभावयन्तु । एवं मन्यते । असंयुक्तविधानादिति । विपूर्वकधानः करणे शक्तेः 'सह सुपे'त्यनेन समास इत्यस्याऽसंयुक्तकरणात्सत्संज्ञायाः सर्वार्थत्वं, न तु 'सह सुपे'त्येतन्मात्रोदाहरणविषयत्वमित्यर्थः । एवं च तत्तद्विषयसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वात्ताभिः समावेश इत्यभिमानः । नन्वेतद्विचनिर्दकविचारकरणं भाष्येऽनुचितमत आह—न्यायव्युत्पादनायेति ॥३॥

सह सुपा । सहग्रहणे त्विति । तस्मात्सर्वात्समास इत्येकस्य विवक्षणाच्च सहभूतस्यैका संज्ञेति भावः । ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं न प्रातिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समासग्रहणस्य वाचयनिवर्त्तकमित्यमार्थत्वं नोप-

* आ कठारादेका संज्ञा १. ४. १. १—काचित्कोऽयं पाठः ।

१—'समाससंज्ञा मा भूदिति' पा० ।

किं च स्यात् ? यथैकैकस्य समाससंज्ञा स्यात्, इह 'ऋक्पाद' इति समासान्तः प्रसज्येत* । इह च 'राजाश्व' इति द्वौ स्वरौ स्याताम् ।

कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ? 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमासि-
र्दृष्टे'ति । तद्यथा,—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः
'समुदाये वाक्यपरिसमासि'रिति । तद्यथा,—'गर्गाः शतं दण्डयन्ता'मिति ।

प्र०—भवति । किं च स्यादिति । भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा, कार्ये दोषाभावान् ।
'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते, वाक्यस्य
प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समास-
ग्रहणं स्यात् । एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चि-
दोषो भवति । 'समासाश्च तद्धिषया'दित्यत्र प्रातिपदिकाधकारात्समाससमूहस्य च
प्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते, अनभिधानाद्वा एकैकस्माच्छ्रुत्यस्यो न
भविष्यतीति भावः । ऋक्पाद इति । 'ऋक्पाद' इति स्यात् । राजाश्व इति । यद्यप्यत्र
समासान्तः प्राप्नोति, तथापि रूपभेदाऽभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गा दोष उक्तः । ऋक्पादेऽपि
स्वरद्वयप्रसङ्गो बोधव्यः ।

कथं च कृत्वेति । एकार्थभावे समासविधानात्समुदायस्यैव च विशिष्टार्था-
भिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तत्परस्तन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदाय-
स्यैव हि द्विवचनवत्समाससंज्ञा भविष्यति, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेति भावः । इतरोऽ-

उ०—पश्यते, किन्तु विषयर्थत्वमेव स्यादत आह—कृत्तद्धितेति । एकशेषे त्विति । समुदाय-
स्यैकार्थभावेनार्थवत्त्वात्प्राप्तौ नियमार्थं तदिति भावः । 'काकतालीय'मित्यादौ प्रत्येकं
कृत्प्रत्ययोत्पत्तिरपि दोषो नेत्याह—समासाच्चेति । ननु समुदाये समासत्वाभावोत् आह—
प्रातिपदिकत्वादिति । तत्सामर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भावः । एकत्वं न विवक्ष्यत
इति । प्रातिपदिकादित्यनेनाऽश्ववादिति भावः ॥ ननु तद्विरोधात्प्रातिपदिकादित्यस्याऽसंख्य
एव स्यादत आह—अनभिधानाद्वेति । एवं च लक्ष्यानुबोधादेव समासपदं तत्समूह-
परमिति भावः ।

समुदायस्यैवेति । अवयवेभ्यः समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भावः । इदं चिन्त्यम्, सुबन्तं
समर्थं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येकं तस्य तस्य च संज्ञाकारात्समुदाये
संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् । किं च समुदायद्विवचनदृष्टान्तोऽयुक्तः, वैषम्यात्, समुदायसंज्ञया-
वयवानामननुग्रहात् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेतीति । वस्तुतः समसार्थं संक्षेप इत्यन्वयः ।
न वा साधनेकस्यैव, एकस्यापि विस्तृतस्य संक्षेपदर्शनात् । अतोऽन्वर्थस्यैव कथमेतदर्थक्यम इति

१—किं च स्याद् यथैकैकस्य समाससंज्ञा स्यात् ? पा० ।

* ऋक्पूरन्धूः पथामानश्चे ५. ४. ७४. † समासस्य ६. १. २२३.

अर्थिनश्च राजानो द्विरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्त्वेतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते, इहापि 'सह'ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण 'प्रत्येक'मिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे यागविभागः करिष्यते । ['सह' ।] सह सुप्तमस्यते । केन सह ? समर्थेन । अनुव्यचलत् अनुप्राविशत् । ततः

प्र-गृहीताभिप्राय आह प्रत्येकमिति । एतच्च वृद्धिर्वाचित्के व्याख्याते, तत एवानुगन्तव्यम् । सत्त्वेतस्मिन्निति । पक्षद्वयेऽपि स्थिते सामर्थ्योत्काचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते । तत्र संयोगसंज्ञावत्समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति । अथ न्याय-द्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते, वृद्धिगुणसंयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतस्तदेहापि पूर्वोक्तासामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन ।

योगाङ्गमिति । यागवयव इत्यर्थः । केनेति । सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रभः । समर्थेनेति । योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपः समासो भवति । योगविभाग-श्लेषप्रसिद्धमर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुव्यचलदिति । सुविति संख्याया विवक्षितत्वात्पूर्वं वेः समासः, पश्चादनोः । तत्र समाससंज्ञायां सत्यां शाकलप्रति-वेधाद्यागादेशो भवति । समासान्तोदात्तत्वं न भवति 'विडङ्गतिक्' इति निघातेन

लङ-चित्त्वम् । तस्माद् गर्गदण्डनस्याश्रयणमेकैकस्य प्रसिः । लङ्वानुसारमश्वा न्यायमाश्रयणेन न्यायस्याश्रयणमिति सिद्धास्तिन एव प्रभः ॥ इतरे लङ्वानुसारमश्वा न्यायमाश्रयणेन सहग्रहणमित्याह—प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनादीति । आदिवा 'मालादिना चे'ति ज्ञापक-संग्रहः । अत्रापि गर्गदण्डनस्याश्रयणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् ।

योगवयव इति । योगोऽप्राप्ताध्यायी । यद्यपि योगविभागाभावेऽप्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वमन्यायेनाप्राप्त्यवयवत्वमस्त्येव, तथापि साक्षादवयवत्वमेवात्र विवक्षितं, तच्च योगविभागमन्तरं न संभवतीति बोध्यम् । संख्याया विवक्षितत्वादिति । सुबन्तत्वादेः प्रत्येकसमाससंज्ञास्येति बोध्यम् । 'अनुव्यचल'दित्यत्र समाससंज्ञायाः फलं दर्शयति—शाकलेति । अथवा पक्षे यणोऽश्रयणमपि स्यादित्यर्थः । स्वरस्तु न फलमित्याह—समा-सान्तोदात्तत्वमिति । केचित्प्रतिसिद्धस्वरं दर्शयति—तत्रानोरिति । केचित्प्रतद्वृणमाह—एवं चेति । अवक्तव्यमिति । समासाऽसमासयोः स्वरे रूपे चाविशेषादित्यर्थः । एकादेशस्य सर्वथोदात्तत्वादिति भावः । 'अनुव्यचल'दित्यत्र नित्ययणश्रयणं विज्ञेयः । अयं च नित्यसमास इति तात्पर्यम् । सतिशिष्टत्वादिति । वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समास-स्वरस्य लक्षिशिष्टत्वमित्यर्थः । तिकैवत्यस्येति । सुपा यद्यपि स्वमङ्गल्यर्थविशेष्यगतसंख्याभिप्रा-

‘सुपा’ । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समास-
स्यान्यलक्षणं नास्ति, इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । ‘पुनरुत्स्यूतं वासो
देयम्’, ‘पुनर्निष्कृतो रथ’[†] इति ।

प्र०—बाधितत्वादिति केचिदाहुः । तत्रानो‘गतिर्गता’विति निघातः, विशब्द उदात्तः ।
‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’त्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयो-
जनभावाद्भाष्यकारेण उदाहरणमवक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सतिशिष्टत्वात्समासान्तोदात्त-
त्वेनात्र भाष्यमित्यपरे । तत्र तिङैकत्वस्योक्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि सुबनुत्पत्तिः ॥ अन्ये
त्वाहुः—वचनप्रहणादुत्तेष्वप्येकत्वादपि प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतः प्रयोगा-
भावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन । तस्य तु हलङ्यादिलोपः क्रियते । अत एवैक-
पद्यादामनुप्राविशद्वदत्तेत्यम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः
प्रयोजनमस्येवेति तिङन्तनिघातवादिन आहुः ।

अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिङित्यादावुत्तर-
पदानुपादानादुत्तरपदोपमापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । ननु सहेति योगविभागे-
नैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम् । नैष दांप । योगविभागः
कतिपयतिङन्तविषय एव । एतच्चास्मादिव भाष्याद्विज्ञायनं । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनः
शब्दस्यास्त्यामपि गतिसंज्ञायां ‘परादिश्छन्दसि बहुल’मिति उद आगदात्तत्वं समा-
सान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते । अथवा काठकेऽन्तोदात्तः पठ्यते तदभि-
प्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणम् ।

उ०—चित्त्वमुत्सर्गस्तथापि ‘ह्रयात्प्रातिपदिका’दिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तिङापि क्रियागतायाः
कर्त्रादिसंबन्धादारोपितत्वं संख्याया एव भानमिति सिद्धान्ते इदम् ॥ वचनप्रहणादिति ।
प्रातिपदिकार्थसूत्रस्यासंख्यार्थकादित्यर्थः । केवलायाश्चेति । प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेनास्यापि
प्रकृतत्वमिति भावः । हलङ्यादिलोप इति । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया छन्दसि तद्विषये
एवैतत्समासप्रवृत्तिरिति भावः । एनेन ‘प्रकुर्वीर’ज्ञियादौ समासे नलोपः स्यादित्यपास्तम् ।
सुबुत्पत्तिस्वीकारे संमतिमाह—अत एवेति । अन्ये विन्यसचिषीजंतु पचत्तिकल्पमित्यादा-
देवं सति बहुवचनादेरापत्तिः । तस्माद्वचनप्रहणेन संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहणं न
त्वेवंविधानाम् । किं नैपामैकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति । अतिङित्यादाविति ।
तत्रातिङित्यस्या‘नबलपृथग्यमर्पयो’रितिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणतया समर्थ-
नेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्याऽक्रमव्ययेन च चिन्त्यमेतत् ॥ ननु पुनःशब्दस्य
गतित्वाद् ‘कुगती’त्येव सिद्धम्, तदभावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभावाद् ‘गतिरनन्तर’
इति उच्छब्दस्य स्वरानापत्तिरत आह—पुनःशब्दस्येति । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिक-

१—‘येषां विशिष्य लक्षणं नास्ति ते समासाः “सह” “सुपा” इत्याभ्यां सिध्यन्तीति स्थित’-
मित्यत्र कौस्तुभः । † काठ० सं० ८ । १५; मैत्रा० सं० १ । ७ । २.

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ २ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
वाससीइव । कन्येइव ॥४॥

अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—अनव्ययमव्ययं
भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं
भवति* ॥५॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युद्भवार्थाभावात्प्रयासप्रति-

शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसंपत्ति-

साकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥

इह कस्मान्न भवति—सुमद्राः सुमगधाः, सपुत्रः सच्छात्र इति । समृद्धौ

५०— इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम् ।
वाससीइवेति । वासः शब्दो 'वस्तेषु' वित्त्वसुप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादु-
त्पन्नस्य सोरव्ययस्य इति लुक् । कन्ये इति । 'कन्याराजन्यमनुभवासा'मिति क्तिन्सूत्र-
पाठात्कन्याशब्दोऽन्वस्वरितः ॥४॥

अव्ययीभावः । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्यास्याचरा संज्ञा कर्त-
व्येति प्रश्नः । अन्वर्थसंज्ञेति । वृहत्संज्ञाकरणेन किञ्चिदव्ययकार्यं प्राप्नोते, अनव्ययम-
व्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । तदकरणे 'लुक्सुखस्वरोपचाराः
प्रयोजन'मिति कथं परिगणनं क्रियत इति चेत्, इह तु क्रियताम्, अन्वर्थत्वेन वा
विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यत इत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावाच्च
प्रायिकं, न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम् । उन्मत्त-
गङ्गाभिर्यादावन्यपदार्थस्य प्रधानता ॥५॥

अव्ययं वि । इह कस्मादिति । समुदायस्य संस्कार्यत्वात्प्राधान्याच्चस्यैव विभ-
क्त्यादयो विशेषणानि । अस्ति चात्र समुदायात्समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः ।
सपुत्र इति । अत्र साकल्यं प्रतीयते, 'सपुत्रो भोक्तुमागत' इति प्रयोगे पुत्रा ऋण्येन-

५१— अस्मिन्नि अर्थः । अन्वयत इति सूचितामरचिमाह—काठकेऽन्वोदात्त इति । अव्ययमिति-
लुगिति । क्तव्यस्यव्ययव्ययत्वादिभिः भावः ॥४॥

अव्ययीभावः । विभक्त्यलोपेन कश्चिदेव कार्येऽव्ययत्वारोपबोधनात्कार्यकारणः । न
वक्तव्येति । समृद्धौऽस्मादादिति भावः । अत्रिकत्वमेव दर्शयति—सुपेत्यादि ॥५॥

अव्ययं वि । समुदायस्येति । सर्ववृत्तमन्वायेन लुग्य सहितमन्वर्थं विभक्त्यलोपेति

* अव्ययीभावश्च २. १. ४१.

साकल्य इति च प्राप्नोति ।

नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।

अथवा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि ? अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते—‘एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यत’ इति ॥६॥

यथाऽसादृश्ये ॥ २ । १ । ७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम् ? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति ।

प्र०—नानीता, न कश्चित्परिशेषित इति संप्रत्ययान् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते, कचिदन्यथापि दर्शानान्—अर्धेपिप्लीत्यादौ । अन्यतमप्राधान्यसम्भवे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानान्—पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति । वचनसामर्थ्यात्तु पूर्वपदार्थप्राधान्यासम्भवेऽपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तते एव ।

अथवेति । अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समुद्धत्यादयः प्रतिपादयिषिता भवन्ति तदाव्ययं समुद्धत्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति । ‘सुमद्रा’ इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समुद्धिविशिष्टमर्थमाह, सुशब्दस्तु समुद्धिद्योतको न तु वाचकः । सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य । तत्तु प्रकरणदिसहितात्समुदायात्प्रवीयते ॥ ॥

यथाऽसादृश्ये । असादृश्य इति किमर्थमिति ।

उ०—वर्तमानव्ययीभाजसंज्ञकमिति वचनव्यक्त्यर्थः ॥ अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादिति । प्राचीनोक्तमहासंज्ञाकरणेन तत्समतोऽर्थोऽप्यस्य समत इति भावः । अव्ययस्य श्रुतत्वादिति । श्रुतत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथमं संबन्धः पश्चात्प्रकरणलक्षणेभ्येव युक्तमिति भावः । प्रतिपादयिषित इति । ‘विशेष्यतये’ति शेषः । तदुक्तम्—उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । द्योतकत्वपक्षे तु श्रोतव्यस्य सममिथ्याहृतार्थविशेषणत्वमेवेति भावः । तदाह—समुद्धत्यादीनां वाचकमिति । निपातानां द्योतकत्वं, वाचकत्वं च, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः । वाचक इति । पुत्रसहित इति सहार्थविशेष्यकबोधादिति भावः । न तु साकल्यस्येति । ‘सृष्टनमती’त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन सदिति प्रथममेव सत्कलमतीति बोधात् साकल्यबोधकतया सहशब्दस्येति भावः । ‘अपविश’मित्यादीन्वक्षणाभ्यामव्ययानि विशेषोऽप्यादिवाचकानीत्याशयेन भगवता योगविभागो नाऽकारि ॥६॥

यथाऽसा । ‘यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते, सादृश्ये दोषे भे’ति सूत्रार्थः । ‘यथाशक्ती’त्याद्युदाहरणम् । यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः, सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेन समसाभावात् । अतः पृच्छति—असादृश्य इति किमर्थमिति । अत एव सूत्रं किमर्थमिति न ब्रूयः । पूर्वसूत्रे

असादृश्य इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् ? यथेत्ययं प्रकारवचने थाल्, स च सादृश्ये वर्तते* ।

नैव दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि' । अस्ति प्रकारवचने थाल् । तद्यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ।

प्र०—

सापेक्षत्वात्सामर्थ्ये, वृत्तिः सादृश्य एव च ।

पूर्वप्राप्तनिषेधश्च, प्रश्नेऽस्मिन्कारणत्रयम् ॥

यथा देवदत्त इति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । 'प्रकार'-शब्दस्य सादृश्यार्थकत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः ।

अस्त्येवेति । अथेवत्स्त्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोऽवगम्यते । वीप्सावाचीति । वीप्सामग्रहणमुपलक्षणं, तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थी । तस्येदमिति ।

उ०—यथाग्रहणे तदर्थोऽर्थकत्वादितिः समामर्थम् । सापेक्षत्वादिति । उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साक्षाद्भेदत्वादिति भावः । वृत्तिरिति । शक्तिरित्यर्थः । एवं च उदाहरणाऽप्रसिद्धिरिति भावः । पूर्वप्राप्तीति । अनन्तरत्वात् । एवं च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्यावर्णोऽप्रसिद्धिरिति भावः । समुदायस्य चेति । यद्वर्तमानदेवदत्त इत्यर्थकस्य 'यथादेवदत्त' इति समुदाय-स्येत्यर्थः । ये तु देवदत्तसारद्वयवान् यज्ञदत्त इति बोधं वदन्ति, तेषां 'प्रधानस्य सादृश्यस्य सापेक्षत्वा'दित्येवात्र, 'समुदायस्येत्युक्तेर्नैवार्थम् । मम तु केवलप्राधान्यास्यार्थोऽसापेक्षत्वा-त्तथोक्तिः । नित्यसापेक्षत्वादिति । प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वाच्चित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । 'नित्यसापेक्षं सर्वं समस्यत' इति भाष्ये क्लासीति चिन्त्यम् । 'देवदत्तस्य गुलकूल'मित्यादिषु गमकत्वाद् वृत्तिः, 'किमोदनः शालीना'मित्यादीनामित्येव समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र 'यथाशब्द' उपमानत्वं द्योतयतीत्यभियुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि द्विमुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिः, तदभावे हि प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति तात्पर्यम् ।

सादृश्यार्थकत्वादिति । सादृश्यप्रयोजकभेदकभेदार्थकत्वादिति भावः । अत एव यास्विनायके वृत्तावुक्तं—'सामान्यस्य भेदको विशेषः—प्रकार' इति । यच्चनपदस्वारस्यात् तद्वाचकता । एवं च 'यथादेवदत्त' इत्यादी यद्वर्तमानं देवदत्तस्तद्वर्तमानं यज्ञदत्त इति बोधे यत्प्रणीतस्य धर्मस्यैक्येऽवगते—उपमानोपमेयवत्सावगतिरिति 'सादृश्ये वर्तते' इत्यस्य उपमानोपमेयवत्त्वोक्त इत्यर्थः । ईदृशसादृश्यवत्त्वोक्तस्यापि ग्रहणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम् । सादृश्यस्य धारण्यववाच्यत्वे तु यत्सादृश्यो देवदत्तस्तत्सादृश्यो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यान्नतु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादृश्यबोध इति विक् । सादृश्ये वृत्तिरिति । सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः । एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः ।

अर्थवत्स्त्रारम्भादिति । 'बहुपटव' इत्याद्यर्थं 'बहुपूरुष' इत्येव कर्तव्यमिति भावः ।

* प्रकारवचने थाल् ५. ३. २३. १—'अव्युत्पन्नः' पा० । २—'वाची' पा० ।

अथ यः प्रकारवचने याल् तस्य ग्रहणं कस्माच्च भवति । पूर्वेषु प्राप्नोति 'सादृश्यसंपत्ती'ति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्याच्च भविष्यति ॥७॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ २ । १ । ६ ॥

'सु'बिति वर्तमाने पुनः सुग्रहणं किमर्थम् ? 'अव्यय'मित्येवं तदभूत्, सुष्मात्रे यथा स्यात्—माषप्रति सुप्रति ओदनप्रति ॥६॥

प्र०—सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । 'यथार्थे यदव्यय'मिति पूर्वैरेव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य ॥१॥

सुप्रतिना । सुबिति वर्तमान इति । 'सुवामन्त्रिव' इत्यतः । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसम्बद्धमभूदित्यर्थः । 'यावद्वधारणे' इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्ययमेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमन्त्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्शयते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिबामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानवादर्शान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥१॥

उ०—कर्मणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्थत्रिकत्वाच्चेत्काशयः । भाष्ये 'इ'मित्येष्व एतत्सूत्रीयमिति वाच्योऽर्थः । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे—सूत्रेऽस्मिन्निति । इदमुपलक्षणं 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे चेत्त्वर्थः । तत्र 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते—अथ य इति । तस्य—तदन्तस्व । सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु, शक्तिसादृश्यमित्यादिरेवार्थोऽस्तु, एतत्सूत्रं च माऽस्तु इति भावः । अद्युपलक्षणसम्बन्धे मानमप्यवगतोऽर्थवर्णितं साधुत्वमित्यमानतश्च शङ्क्यम् । 'प्रकृतसूत्रे प्रकारवचनयत्नस्य ग्रहण'मिति तु न शङ्कायाः, असदृश्य इत्यस्य सूत्रे अवगात्, 'पूर्वेषु प्राप्नोति, सामर्थ्यान्ने'त्यस्याऽसंगतेऽपि । नन्वेवं समासो न स्यात्त आह—पूर्वैरेति । सादृश्यसंपत्तीति । यथार्थमेव तु न प्राप्तिरुक्ता, सूत्रगृहीताभ्ययेन तेन समासाऽभावात् । अत एव पञ्चाच्छब्देन न तेन सूत्रेण समासः । उत्तरमाह—प्रतिषेधेति । प्रतिषेधबुक्तसूत्रारम्भेत्यर्थः । एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकम् । 'यथार्थे यदव्यय'मिति कैवलस्तु चिन्तयः, तेनात्राप्रतिषेधकत्वात् । उपक्रमभाष्यस्तस्यैव कालात् ॥७॥

सुप्रतिना मा । नन्वव्ययग्रहणं 'यावद्वधारणे' इत्यत्रैव निवृत्तमन्योक्तत्वादिति चेन्नेत्याह—वावदिति । 'यावद्वधं नष्टवानामन्त्रयस्ते'त्युदाहरणम् । ननु प्रतिष्ठा समास-कौटुम्भिकावधार्यादयथाभावादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—स्वरादीनां चेति । भाष्यावतीति । तथा च दिवादोषादिनिरन्वयैरेव प्रतिना समासः स्यादित्यर्थः ॥९॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । 'पूर्वोक्तस्य यथा न तत्' । अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति—अक्षपरि शलाकापरि ।

एकत्वेऽक्षशलाकायोः ॥

अक्षशलाकायोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षाभ्यां वृत्तम्, अक्षैर्वृत्तमिति ।

किन्वयव्यवहारे च ।

कितव्यव्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति ।

प्र०— अक्षशलाका तृतीयान्ता इति । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तम् । न्यायाच्चैतत् सिद्धमिति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां निश्चयविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तदेव 'यथा न त'दिति लच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थं तु वचो लच्छब्देन परामर्शोऽसंबद्धः स्थान् । अयथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद् यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः ।

एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वादेवगतिसंभवान्वायप्राप्तमेतदित्याहुः । यदुक्तम्—'अभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यते' इति, तद् बाहुल्याभिप्रायेण । किन्वयव्यवहार इति । पञ्चिका नाम शून्यं पञ्चमिरक्षैः

उ०— अक्षशलाका । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थः । कर्तृत्वादिति । वर्तनक्रिया च कृतावस्तमृता, गुह्यत्वात् इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भावः । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः इति । पूर्ववृत्तस्य अयस्य संबन्धि यथा वर्तनमभूत् संप्रति चेत्तद्वर्तनं तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः, 'पूर्वोक्तस्य यथे'ति भाष्यस्येति भावः । वचिरिहेति । एतदभाष्यप्रयोगे इत्यर्थः । तदेव—वर्तनमेव । तस्यैव कर्तृत्वार्थमाह भाष्ये—अयथाद्योतन इति । अयथाद्योतने विपरीत्ये—विपरीतत्वद्योतने इत्यर्थः । पराम्यद्योतने इति यावत् । पराजय इति । पञ्चानां मध्ये वृक्षेण विपरीतवर्तनेऽयं प्रयोगः । तदा च पराजय एव भवतीत्याशयः । तदेतद्व्यवहारमवश्यमिति—पञ्चिका नाम शून्यमिति । तद्विषय एव चायं प्रयोग इत्यर्थः ।

१—'अयथाद्योतने' इत्यधिकं कश्चित् । २—अक्षशलाकायोश्चैकवचनान्तयोः' पा० । ३—'इति' कश्चित् । ४—अस्य समवायस्य पाठ 'एकत्वेऽक्षशलाकायो' इत्यस्मात्पूर्वं समुचितः प्रतीयते ।

अज्ञादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य तथा न तत् ।

कितवच्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥१०॥

विभाषाऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११-१२ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । 'विभाषे'त्ययमधिकारः । ततोऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'ति ।

पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? सुवन्तेनेति* वर्तते, एतैश्च कर्म-

प्र०-शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजीयते ॥१०॥

विभाषा । योगविभाग इति । अन्यथेद्वैवास्योपयोग आशङ्क्येत । योगविभागे त्वधिकारो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्योद्वेजनार्थं प्रहीयेत । तौ च कर्मप्रवचनीयौ । तथोगे पञ्चम्येव विहिता । बहिर्योगेऽपि 'बहिर्योगे चोपसंख्यान'मिति विहिता । अन्तर्गतपदलक्षणा च विहिता । प्राग्राम इत्यादौ तु समानो न भविष्यति । पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवेऽव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह—पञ्चमीग्रहणमिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणाऽऽक्षेपज्ञया बहुवचननिर्देशः । अथेति । बहिर्योगे

उ०- यद्यपि द्वयोस्त्रयाणामन्यथा पातेऽपि पराजय एव, तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह—एकवचनान्तयोरिति । न्यायप्राप्तमेतदिति । वस्तुतस्तु 'भवद्गिरामवसरप्रदानाव बर्त्तासि नः', 'बप्पोरगारं वप्वगार'मित्यादाविव प्रकरणादिनाऽक्षत्वेनैवानेकार्थावगमे समासकारणाय अक्षत्वेनैकाऽक्षबोधे एव च साधुभाष्य वचनमावश्यकम् । अभेदैकत्वेति । अस्यार्थः प्रागुक्तः ॥ १०॥

विभाषाऽप । कर्मप्रवचनीययोरपि अपपर्योः संभवाल्लक्षणादौ कर्मप्रवचनीययोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह—वर्जनार्थाविति । उपसंख्यानमिति । तच्च बहिर्योगादित्यादिसिद्धये तथाप्यवश्यकमिति भावः । विहितेति । 'कर्तव्ये'ति शेषः । अन्यथाऽस्योपसंख्यानस्य लपुण्यमात्रत्वादेवं सिद्धबुद्धिरसंगता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि 'बहिःशब्देन पञ्चमी न विधीयते' इत्याह ।

अन्तर्गतपदलक्षणा प्रथमान्तादस्ताति विभाषाऽक्षेर्लुंगिति लुक्, तथा प्रथमान्तेनापि समानाधिकरणेन तस्य समासः प्राप्नोतीत्यत आह—प्राग्राम इति । अपपर्योरिव कर्मप्रवचनीयत्वाद् बहुवचनानुपपत्तेराह—वक्ष्यमाणेति । भाष्ये—'एतैश्च कर्मप्रवचनीयै'

१-एकमेवेदं सूत्रम् । प्रचलितनानाग्रन्थैः सह मा भूत्सङ्ख्याद्विविपर्यय इति कृत्वा द्वे सह सङ्ख्याङ्के लिखिते । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

"पाणिनिकृतमेकमेवेदं सूत्रम् । इदानीन्तनैस्तु जयादित्यमटोबिदीक्षितादिभिर्दे सन्ने व्याख्याते ।...तदिदं महाभाष्यतो विरुद्धमस्ति ।" (अष्टाध्यायीभाष्ये महर्षिदयानन्दः)

* सह सुपा २. १. ४.

प्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते । तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेनैव समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, तत्रापि यथा स्यात्—[बहिर्ग्रामं] बहिर्ग्रामात् ।

अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, कथमिदं वैतत्सिध्यति ? पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥ ११-१२ ॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ २ । १ । १३ ॥

मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? पञ्चम्यन्तेनेति* वर्तते, आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते†, एतयोश्चैवार्थयोरङ्कर्म-प्रवचनीयसंज्ञा भवति नान्यत्रम् ॥ १३ ॥

यस्य चायामः ॥ २ । १ । १६ ॥

किमुदाहरणम् ? अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं

प्र०—प्रामादित्यपादाने पञ्चमीसङ्ख्यावाक्यं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । पञ्चमीग्रहण-सामर्थ्यादिति । 'बहिर्गतो प्रामादित्यत्राऽसामर्थ्यात्समासेन न भवितव्यं, तस्मात्पञ्ची-विषये पञ्चमी बहिर्योगेऽनुमीयते । ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम् ॥ ११-१२ ॥

यस्य चा । किमुदाहरणमिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्संदिहानः

उ०—रित्यत्र छत्रिणो याप्तीतिबल्लक्षणया अप्युरपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके । बहिर्गतो प्रामादिति । प्रामाद्यो गतः स बहिर्बलैत इत्यर्थः । उपसंख्यानं न कर्तव्यमिति । अपूर्वं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥

आङ्कर्म्या । एतयोश्चैवार्थयोरिति । 'अपपरी'तिसूत्रे एव आङ् पठनीय इति भावः ॥ १३ ॥

यस्य चा । भाष्ये—न पुनर्वाराणस्येति । 'न पुनर्हास्तिनपुरेणे'ति पाठान्तरम् । यत्संबन्ध्यायामबोधकोऽनुः स तेन सुबन्तेनोपस्थितत्वात्पञ्चम्यन्तेन समस्यत इत्यर्थे गङ्गाया आयाम इत्यर्थेऽयं समासः स्यात् । 'वाराणसी'शब्देन च तदायामो लक्ष्यः, सुवचोर्थेनाङ्कर्म-

† पञ्चम्यपाङ् परिभिः; (अन्यारादि...युक्ते) २ ३ १०; (२६) १-काचित्कः पाठः ।

२-‘कथमेव’ पा० । * विभाषाऽपपरिबहिरङ्गः पञ्चम्याः २. १ ११-१२

† पञ्चम्यपाङ् परिभिः २. ३. १०. ‡ आङ् मर्यादावचने १. ४ ८६.

१-सुहोत्रः खल्विदंवाकुकन्यामुयेमे सुवर्णं नाम । तस्यामस्य जने हस्ती; य इदं हास्तिनपुरं स्थापयामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् । (महाभारते आदि० ६५।३४)

पाटलिपुत्रम् ॥ 'यस्य चायाम्' इत्युच्यते, गङ्गा चाप्यायता', वाराणस्या-
प्यायता, तत्र कुत एतद् गङ्गाया सह समासो भविष्यति', न पुनर्वाराणस्येति ?
एवं तर्हि 'लक्षणेने'ति* वर्तते, गङ्गा चैव हि लक्षणं न वाराणसी ।

अथवा 'यस्य चायाम्' इत्युच्यते, गङ्गा चाप्यायता वाराणस्याप्यायता,
तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते 'साधीयो यस्यायाम्' इति । साधीयश्च गङ्गायाः, न
वाराणस्याः ॥१६॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २ । १ । १७ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क मा भूत् ? परमं
तिष्ठद्गु ।

तिष्ठद्गु कालविशेषे ॥ १ ॥

तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले स'
तिष्ठद्गु वहद्गु ।

प्र०-पृच्छति । गङ्गा चैव लक्षणमिति । अनेकदेशठ्याताया गङ्गाया आयामवत्त्वेनाऽनेक-
जनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिन-
पुरमायामवत्त्वेन प्रसिद्धं, न गङ्गा, तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था । किं तर्हि ?
प्रचुरलोकापेक्षया ॥ अथवेति । 'लक्षणेने'त्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति ।
उपमानोपमेयभावे चायं समास इत्यते । न्यूनगुणं चोपमेयं, परिपूर्णगुणमुपमानं, तत्र
संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते ।
प्रकृष्टाऽप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्यण सम्बन्धो नेतरस्य ॥१६॥

तिष्ठद्गु । किमर्थं इति । समुच्चेतव्यस्याऽभावात्प्रभः । एवकारार्थं इति । अने-
कार्थत्वान्निपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थ्यभावविषयाणि भवन्ति, न
तु शब्दान्तरैर्कार्थ्यभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । वहद्गु इति । अस्य कालविशेषवृत्ति-

उ०-भावात् । एवं च गङ्गाऽऽयामसदृशो वाराणस्यायाम् इति बोध इति वाच्यम् । एवं च
वाराणसीशब्देन मुख्यार्थेनानुना समासोऽस्तु, गङ्गाशब्द एव कक्षणव्याऽऽयामे वर्तताम् । एवं
च प्रागुक्त एवार्थेऽनुवाराणसि गङ्गेति स्यादिति भावः । आभ्ये—तत्र प्रकर्षगतिरिति । अन्व-
यकस्त्रिभाष्यानुपमानवाचकैर्नैवायं समास इति भावः ॥१६॥

तिष्ठद्गु । शब्दान्तरैर्कार्थ्यभावमिति । प्रकरणादेकार्थ्यभावविषयं समासमित्यर्थः ।
तद् ध्वनयन्नाह आभ्ये परमं तिष्ठद्गुमिति । ध्वनितं चेदं वृत्ती । 'आतिष्ठद्गु'कपमंशब्दा'मिति
तु मिश्रपदमेव, पञ्चम्याऽन्वययादिति कुमिति बोध्यम् । तिष्ठद्गु कालविशेष इत्युक्तत्वाद्

१-‘हास्तिनपुरमप्यायत’ इत्यधिकं कथित । २-‘न पुनर्हास्तिनपुरेण’ इत्यधिकं कथित ।

* लक्षणेनाभिप्रेती आमिमुख्ये २ । १ । १४ ३-‘विज्ञायते’ पा० । ४-कथित ।

५-मद्विप्रयोगोऽयम् (४।१४) । 'आकृ म्नादाभिपिच्योः' २ । १ । १३ इत्यव्ययीभाषणम् भवतीति
व्ययमङ्गला ।

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ २ ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्ते [इति 'वक्तव्यम्']
खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् तंयवम् पूयमानयवम् ॥१७॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २ । १ । १८ ॥

वाचनं किमर्थम् ? विभाषा समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्य-
मपि यथा स्यात्—पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महा-
विभाषा, तथा वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनमन्वययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो* यथा स्यात्—
गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, षष्ठीसमासोऽपि,

प्र०—त्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अन्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां
प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः । अन्यपदार्थ इति । न काल एवापि त्वन्यत्रा-
पीत्यर्थः ॥१७॥

पारे । वाचनमिति । महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वा-
दिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चायै स्वभावा वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह—
विभाषेति । अयमपीति । षष्ठीसमासे प्राप्तेऽन्वययीभाव आरभ्यते, स नित्यं वाचकः
प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिद्ध्यति,
सोऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः ।

उ०—बहुदगु इत्यसंगतमत आह—अस्य कालविरोधेति । वार्तिकमुपलक्षणमिति भावः ।
कालेऽन्यपदार्थे समासः ।

ननु अन्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे कथं प्रथमान्तान्येव प्रयोजयानीत्यत आह—अन्यतिरिक्त
एवेति । मेधाव्यासायोग्ये इत्यर्थः । 'खलेयवादीन्यन्यपदार्थे समस्यन्ते तानि च समस्तानि
प्रथमान्तान्येव प्रयोजयानी'त्यर्थो वार्तिकस्येति बोध्यम् । ननु तिङ्द्वयादीनामपि काल-
कृपाण्यपदार्थ एव वृत्तेः किं विशेषोक्त्येत्यत आह—न काल एवापि त्विति । स्वाभावावा-
पीत्यर्थः ॥१७॥

पारे मध्ये । स्वभावेति । जल्पवापेक्षया करणे सुतीया । सिद्धान्ती ढममत्रापि
स्वपदार्थः । पुनरपि मां प्रकथयति तथा स्वाशयं वक्ष्यामीत्याशयेनेति भावः । विकल्पेन बाधक
इति । वृत्तिवर्तनवादिनां विशेषसंज्ञाविशेषणं विभाषाधिकारः । तत्र यत्र संज्ञान्तरप्राप्ति-
स्तत्र स्वाभ्यनुज्ञायते, यत्र च, तत्र वाक्यमेवेत्यभिप्रायः ।

१-कथित । २-'लूनयवम्' पा० । * षष्ठी २, २, ५.

तावुमौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति—

पारे मध्ये षष्ठ्या वावचनम् ॥ १ ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ।

अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्यात्, 'यथैकदेशि-
प्रधानो' । तद्यथा,—एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । किं पुनः
कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ? समासतद्धितानां वृत्ति-
विभाषा, वृत्तिविषये नित्योऽपवादः । इह पुनर्वावचने क्रियमाण एकया वृत्ति-
विभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ।

प्र०— अत उत्तरमिति । एतस्मात्पञ्चादुपरीत्यर्थः । वक्तव्यमिति । 'कृत्याश्चे'त्यावश्यकं
कृत्यः । एकदेशिप्रधान इति । ननु 'पूर्वकाय' इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानम्,
न त्वेकदेशी । एवं तर्हि—एकदेशिनोऽनूद्यमानत्वादप्रधान्यं, समासस्य तु विधेयत्वात्प्राधा-
न्यम् । तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथवा प्राधान्येन
निमित्तत्वं लक्ष्य इति बहुव्रीह्यावपि न दोषः । समासतद्धितानामिति । तुल्यन्याय-
त्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टाः । इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारम्भमाणा
वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते । तत्रापवादेऽपि
विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधेन
भाव्यम् । तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैलोक्यं सिध्यति । एकयेति ।
विभाषयेत्यर्थः । अपरयेति । इदमेव वावचनमु'दधितोऽन्यतरस्या'मित्यन्यतरस्याक्-
ग्रहणं च ज्ञापकम्—'यत्रोत्सर्गपवादौ वृत्तिषु विभाषा, तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न

उ०— एतस्मादिति । एतस्माद्वावचनं किमर्थमिति पूर्वपञ्चादुपरि तदुत्तरकाले तत्समाधानमूलं
वार्तिकं पठतीत्यर्थः । सूत्रकारेण वाग्रहणस्य कृतत्वाद्वक्तव्यमित्यसङ्गतमित्यत आह—आवश्यकं
कृत्य इति । समास उच्यते इति । एकदेशिनः प्रधाने—विधीयमाने एकदेशिप्रधान-
समुदायस्य विधीयमाने समासे इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये—वृत्तिविभाषेति । वृत्तिः—
एकार्थीभावः । अयं भावः—'अपपरी'त्यादौ समास इत्यनुज्ञात्, समर्थ इति च परि-
भाषयोपस्थितम् । तत्र लोकसिद्धैकार्थीभावः कस्ति, क नेति ज्ञातुमसमर्थानां बाधनां स्फुटं
बोधनाय तत्र तत्र सूत्रे समासादिसंज्ञादिबदेकार्थीभावकरूपसामर्थ्यमपि विवेचम् । विभाषाग्रहणं
च सामर्थ्यवैय संसृज्यते, व्याख्यानात् । सामर्थ्ये समासविकल्पाविशेष 'सुबन्तं भिन्नादिभिः
सहोच्चार्यमार्जं वा समर्थं भवति, समर्थं च समाससंज्ञं भवतीत्यर्थः । निवेदसूत्रेऽपि
समासविवेके सन्नियोगशिष्टन्यायेन सामर्थ्यविवेकोऽपि, सामर्थ्यस्यैव वा निवेदः ॥ इह दुवर्णा-

† पूर्वापरयोत्तरमेकदेशिनैकाधिकार्ये २. २. १.

एकारान्तनिपातनं च ॥ ३ ॥

एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या
अलुका सिद्धम् । मवेत्सिद्धं यदा सप्तमी, यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न
सिध्यति ॥१८॥

नदीभिश्च ॥ २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः ।
श्रीरावतीको देशः । 'नदीभिः संख्ये'ति प्राप्नोति ।

न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः,
कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः,
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ।

प्र०—भवती'ति ॥ सप्तम्या अलुकेति । 'तत्पुरुषे कृती'ति बहुलमहणादिति भावः । यदा
त्वन्या इति । 'पारेगङ्गादागत' इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात्सप्तम्यभावः ॥१८॥

नदीभिश्च । अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोऽयं विधीय-
मानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति 'नदीभि'रिति वार्तिकारम्भः । न वक्तव्य
इति । भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्यदुपाधीनां पूर्वा-
चार्याः संज्ञा व्यधिष्वत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वीरावतीक इत्यादौ ।

उ०—वचनं तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव संज्ञाया विवरूपबोधकमिति तद् ध्वनयन्नाह—वृत्तिरा-
रभ्यमाप्नोति । वाक्यस्य—वाक्यविषयव्यपेक्षायाः । वृत्तिषु—एकार्थीभावविषयेषु । विभा-
षेति । महाविभाषया विकल्पितावित्यर्थः । न भवतीति । महाविभाषा विसेषणीभूतसामर्थ्येनैव
संबन्धत इति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । सप्तम्यर्थाभावादिति । गङ्गायाः पारादिति हि
तत्रार्थः ॥१८॥

नदीभिश्च । भाष्ये—अन्यपदार्थ इति । समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः । तद् ध्वनयन्नाह—
द्विगोरिवेति । समाहारद्विगोरित्येवार्थः । परत्वापि बहुव्रीहेरनवकासत्वाद्वाच्यसामान्यविन्यासपक्षे
बाधकः स्यादिति भावः ॥ ननु पूर्वपदार्थप्रधान्ये एवाध्ययीभाव इत्यत्र न मावमत आह—
पूर्वाचार्येति । गुरुसंज्ञया बहुव्रीह्याः संज्ञां दर्शयति—यदुपाधीनामिति । उपाधिमात्र तत्त्व-
र्थप्रधानत्वमेव । एवं च तत्कृतमहासंज्ञाऽऽचार्येण व्यवहारात्तदुक्तार्थोऽस्मानुमत इति ज्ञाप्यत

† तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६. ३. १४.

ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्या-
मेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥ एतदेव न जानीमो यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति ।
अपि चान्यपदार्थप्रधानता न प्रकल्पेत—चित्रगुः शबलगुरिति । किं कार-
णम् ? अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ।

यद्यप्यत्रैताभ्यां पदाभ्यामेवोऽर्थ उच्यते, अन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते ।

प्र०— ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति । समा-
हारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधा-
न्यम्, अथ समाहित इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्व-
पदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम् । नैष दोषः । समाहित्यमाणाः समाहारः । तत्र
पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे 'के द्वे' इत्याकाङ्क्षायां यदा 'यमुने' इत्युच्यते, तदोत्तरपदार्थस्य
विशेषणत्वं, विशेष्यत्वं च पूर्वपदार्थस्य । अथवा वृत्तिविषये द्वावादयः संख्यानमात्रे वर्तन्त
इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्तते इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ।

इदानीं चोदकोऽन्यपदार्थमाक्षिपति—ननु चेति । अयं भावः—द्वीरावलीक इति
देशावरोधोऽभिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यप-
दिश्यते । ततः पूर्वपदार्थवादेशस्य तस्य च प्राधान्यात्प्राप्तेत्यव्ययीभावः ॥ एतदेवेति-
सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः—समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते, न तु पूर्वपदोत्तरपदा-
भ्याम् । तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि—द्विशब्दो
द्वित्वमच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह, न देशम्, इरावतीशब्दोऽपि नदीविशेषमाह, न देश-
मिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अपि चेति ।

उ०—इति भावः । समाहित्यमाणाः समाहार इति । समाहारशब्दः कर्मण्युपसर्ग पूर्वत्वार्थः ।
तदोत्तरपदार्थस्येति । ननु परिच्छेदकत्वरूपं विशेषणत्वं, परिच्छेद्यत्वरूपं विशेष्यत्वं यद्यपि
तत्रावाति, तथापि विषयताविशेषकत्वं तत्पूर्वपदार्थस्य तुल्यम्, गुणवृत्त्ययोर्ग्रह्यस्यैव विशेष्य-
त्वात् । पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ च प्राधान्यं विषयताविशेषकत्वविशेष्यत्वमेव विवक्षितम्,
अन्वयश्च सर्वत्र तस्यैव संभवादिस्वरूपेण—अथवेति । इयमपि प्रीतिवादः । पञ्चनदीसमूहस्य
पञ्चतोऽन्यन्तमेवाभावात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि [तत्र] वक्तुं शक्यम् । अत्र तु न तत्सम्भवो-
ऽपीति भाष्याक्षय इति तत्त्वम् ।

द्वाभ्यामप्यसाविति । इयमपि रीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता । भाष्ये—एतदेवेति ।
यद्येनोच्यते इत्यादिभ्यामेव तत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम्—एतदेव न जानीमः—अत्र न
पञ्चम इत्युद्धारार्थः । तदेवाह—समासेनेति ॥ दोषवानिति । त्वदीत्या चित्रत्वावापि
समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तवबहुव्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं भवेत्येतेत्यर्थः ॥ भाष्ये—
अन्यपदार्थोऽपि त्विति । विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वा-

तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थो गम्यते, स्वदपार्थोपि तु गम्यते, तत्र स्वपदार्थाश्रयोऽव्ययीभावः प्राप्नोति ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्—अव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति, परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः† ।

परं कार्यत्वे च न दोषः । नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो

५०-त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः ।

चोदकश्लोमुद्भावितं परिहरति—यद्यपीति । स एव परस्म्य चोद्यमापादयति—इहापीति, प्राप्नोतीत्यन्तम् । अयमभिप्रायः—पूर्वपक्षोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात्तयोरेव समुदितयोर्दोशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसामर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभावः ॥ एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते, बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्भाष्यते । शेषग्रहणं च तत्र प्रत्याख्यातम् । त्रिकापेक्षो वा शेषः ।

उ०-विरयर्थः । सिद्धाभ्युक्तिस्त्वासंभवाद् 'इहापि तर्हि'ति भाष्ये 'तर्हि'शब्द एवमर्थे । तद् ध्वनयन्नाह—स एव परस्येति । केचित्तु देशस्यान्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे त्रीरावतीरूपस्वपदार्थत्वाप्यन्तर्भावात्तस्य च त्रिपदार्थानतिरेकेणाभ्युपगमाच्चटकतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथाकथंचित्प्रधानत्वसत्त्वाद् दुर्बारेऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः ॥ शेषग्रहणं चेति । अभ्युपगमयोः पक्षयोक्तसमाससत्त्वाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—भवेदेकसंज्ञाधिकार इति । 'बाध्यविशेषाचिन्ताया'मिति शेषः । परं कार्यत्वे तु न सिध्यतीति । तत्र हि पाठे पूर्वपाऽनवकाशया बाधे प्राप्तं परविचारार्थमिदम् । एवं च समाहारेऽपि द्विगुः, सामर्थ्यादव्ययीभावेत्येवमर्थः । एवं च पुरस्तादपवादन्यायाऽभावेन द्विगुव्ययीभाववदभ्युपगमादर्थविषये बहुव्रीह्याव्ययीभावावपि स्वातामिति भावः ।

भाष्ये—सिद्धाभ्याह नदीभिः संख्यायाः समाहार इति । 'परं कार्य'मिति पाठे द्विगोः परत्रान्ययीभावाऽकरणं कार्यमित्यर्थः । एवं च द्विगुविषये न दोषः, अभ्युपगमार्थे तु यासिरेव चेति भावः । स चावश्यमिति । 'एका संज्ञे'ति पाठेऽपि 'समाहार' इत्यवश्यं बाध्यमित्यर्थः । भाष्ये तत्कथमाह—सर्वमेकनदीतरे इति । तदभावे 'पुरस्ता'दिति न्यायेन 'पूर्व-काष्ठिके'ति बाधित्वाग्नैवाव्ययीभावः स्यात् । तथा च तत्रयुक्तं सर्व—एष नपुंसकत्वं चात्र

वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । 'सर्वमेकनदीतरे'† ॥२०॥

द्विगुश्च ॥ २ । १ । २३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि ?

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् ॥ १ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति—पञ्चगवम् दशगवम् । पञ्च-
राजम् दशराजम्* ॥२३॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नेः ॥२।१।२४॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्र०— एकनदीतरे इति । यदि समाहारग्रहणं न कियते तदा 'पुरस्तादपवादा' इत्यनेन
न्यायेनायं समासः 'पूर्वकालैके'ति समासं बाधेत, समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात् ।
ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनं 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य' इति वा
ट्छप्राप्नोति, नपुंसकत्वं च । यस्तु 'गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यन्तसमासान्तः सोऽन्त्यन्व-
वेत्यत्र योगविभागेन कियते, स चेष्टप्रसिद्धयर्थे इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकन-
दीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावं तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव । एकापूपीवत्समाहार-
विवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः ॥२०॥

द्विगु । समासान्ता इति । यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ—पञ्चगवम्
दशगवम् इत्यङ्गुलमिति, तथापि प्रकृतिभेदाद्बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपद-
त्वाभावात्कीत्वाभावः । यदा तु 'समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता' इति पक्षस्तदा तु
पात्रादित्वात्कीत्वाभावः ॥२३॥

द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संप्रार्थमुभयो-

उ०—स्यादिति भावः । 'सर्वमेकनदीतरे' इति कश्चाच्चिपचस्य कोष इति बह्व्यः । तुभातोत्तर इति
रूपम् । 'तीर' इति कश्चापाठः । इत्यत्र भवत्येवेति । 'नदीपौर्णमासी'ति 'ट'मिति कोषः ।
एकापूपीवत्समाहारंति । प्रत्ययवयवमपूपपत्वातोपेगेत्यर्थः । भवतीत्याहुरिति । अत्रावधि-
वीमं तद्वन्न समाहारविषयायां मानामाव इति ॥२०॥

द्विगुश्च । पात्रादित्वादिति । वस्तुतः उत्तरपदावयवपक्षो नास्त्येष, 'अन्त' इति सूत्र-
स्यभाष्यविरोधादिति 'समासान्ता' इति सूत्रे शब्देभ्युल्लेखे स्पष्टं निरूपितमस्माभिः ॥२३॥

द्वितीया श्रिता । गमिगाम्यो 'गमेरिनि'रित्यौणादिकः । गामीति वृद्धिर्बाहुककालः ।

१—'नदीतरे' पा० । † नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ५.४.११०; अव्ययीभावश्च २.४.१८.

२—इदं वार्तिकं कीलहार्नमाप्ये नास्ति । * गोरतद्वितल्लुकि; राजाहुः सखिम्यह्वच ५.४.६२; ६.१.

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी ।
ग्रामं गामी ग्रामगामी ।

श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् २

श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कार-
णम् ? 'बहुव्रीहिकृतत्वात्' । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवति ।
तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् ।

प्र०—रूपादानाम् । ग्रामगमीति । 'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधा-
नार्थमिति कृतप्रयोगे द्वितीयैव भवतीति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या 'अकेनो'रिति
प्रतिषेधं वक्ष्यन्ति ते पूवापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थ-
सूत्रस्य प्रत्याख्यानात्कृतप्रयोगे षष्ठ्येवेष्टयत इति तद्देशेनेन सौत्रः षष्ठीनिषेधः ।

श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहियैव विवक्षितार्था-
वगमादर्थस्वरूपस्वरभेदाभावात्तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । अहीनवाचिन्या इति ।
यः कष्टं श्रितः श्रितं कष्टं तेन न हीनमित्यर्थ इति भावः । अयतिश्चात्र गतौ वर्तत इति
गत्यर्थत्वात्कतेरि क्तः । ततः श्रितपतितगतैः समासोऽयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु
स्वरसिद्धयर्थो विधेयः । तैर्हि तत्पुरुषे सति थायादिस्वरेण भाव्यम्, अतीतात्यस्तयोर-
हीन इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्गे इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो
नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम् । यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि
तदा तत्रापि बहुव्रीहितपुरुषयोः स्वरभेदाभावः । बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा

३०—अन्येषां चेति । 'सनाशंस'त्युपस्ययादीनामित्यर्थः । ओदनं बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुरित्युदाह-
रणम् । उभयोरपि उणादिस्ययान्तत्वेन कथमुभयोपादानेनान्येषां चेत्यर्थेकाग्र इति
चिन्त्यम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकाशार्थत्वेन इगस्यानादेशवर्धकाभो बोध्यः । उभयोपादानं तु
स्पष्टार्थमेवेति परे । पूर्वापरेति । 'गत्यर्थकर्मणी'तिसूत्रस्यैतत्सूत्रस्योरित्यर्थः । नास्तीत्यन्तो
गत्यर्थसूत्रस्य । 'अकेनोरिति प्रतिषेध' इत्यग्रस्यः । 'प्राप्तिरेव नास्तीति वदन्तो येऽत्र सूत्रे
तस्याः प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते' इत्यग्रस्यः । सौत्र इति । 'अकेनो'रिति सूत्रविहित इत्यर्थः ।
एवं च 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्यो ग्रन्थो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यम् ।

भाष्ये—अहीने द्वितीयेति । अहीनवाचकद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । विवक्षितार्थावगमादिति ।
कष्टकर्मकअयजकर्तृत्वविशिष्टोऽयं उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ श्रितादीनां पूर्व-
निपातः स्यादिति तु न शक्यं, तथाकरणमित्यत्वादिति बोध्यम् । तेन न हीनमिति । न त्यक्त-
मित्यर्थः । यथा कान्तारमतीतेन कान्तारः । अतीतात्यस्तयोरिति । यो हि कान्तारमतीतोऽ-
त्यस्तो वा तेन कान्तारो हीनो भवतीति द्वितीयान्तस्य हीनवाचिभावित्यर्थः । यद्यप्यत्राप्यनु-
पसर्ग इति निषेधोऽप्यस्ति, तथाप्ययमप्यस्तीत्ययमेवोक्तः । यदा त्विति । 'वा आतादित्थि'ति
वक्ष्यमाणात्वादिति भावः ॥ वतु सुमासवचनपक्षकार्थकत्वात्माने बहुव्रीहिकृतत्वहेतुर्गर्भचिह्न-
णोऽत आह—बहुव्रीहियेति । एवं च बहुव्रीहिसिद्धिस्तथाप्ययमप्यक्तत्वादिति हेतुरिति भावः ।

अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

‘अहीने द्वितीया’ [६. २. ४७] पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतत्स्वर-
वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? बहुव्रीहिकृतत्वादेव* ।

जातिस्वरप्रसङ्गस्तु ॥ ४ ॥

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति—ग्रामगतः श्रमयगत इति । ‘जातिकालसुखा-
दिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः’ [६. २. १७०] इति ।

तत्र जातादिषु वावचनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

यदेतद् ‘वा जाते’ [६. २. १७१] इति, एतद् ‘वा जातादि’ष्विति
वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति ।

ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि, तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव ॥ नास्ति
भेदः । योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र
तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ, बहुव्रीहौ सत्येकः समासो द्विस्वरत्वम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं आस्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘समानेऽर्थे
केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवती’ति ।

प्र०—स्वरूपस्य साधितत्वादित्यर्थः ॥ जातिस्वरप्रसङ्ग इति । यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते
तदा ‘जातिकाले’त्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति—तत्रेति । ‘वा जाते’ इति न्यासमपास्य ‘वा
जातादिष्विति वक्ष्यते, तेन पक्षेऽन्तोदात्तत्वं, पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वय-
सिद्धिः । इमे इति । अत्र गत-पतितशब्दाः । ततश्चा ‘अहीने द्वितीये’ति न वक्तव्यमिति
लापवं भविष्यति । तत्पुरुषवाद्याह—ननु चेति । बहुव्रीहिवाद्याह—नास्तिभेद इति ।
द्वौ स्वराविति । तत्पुरुषे ‘अहीने द्वितीये’ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ ‘जातिकाले-
त्यन्तोदात्तत्वम् । द्विस्वरत्वमिति । ‘वा जातादिष्विति सूत्रन्यासेन ॥ एवं तर्हीति ।
ततश्च बहुव्रीहिभावात्कष्टश्रित इत्यादावहीने द्वितीये’ति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । ‘निष्ठा

उ०—भाष्ये—इत्येत्स्वरवचनमिति । एतदर्थमितिपादकं स्वरस्य वचनं ‘अहीने द्वितीये’ति
सूत्रमित्यर्थः ॥ अन्तोदात्तत्वमिति । तदेवेत्यर्थः । इत्यते तु समासभेदेन स्वरद्वयमिति
भावः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । तदेवेत्यर्थः । अन्तोदात्तत्वमिति । तदेवेत्यर्थः । अन्त्य-

* बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६. २. १.

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? राज्ञः सखा राजसखः । राजा सखास्येति बहुव्रीहिर्न भवति ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यम् 'अपवादैस्तर्गा बाध्यन्त' इति । बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः, यदुच्यते 'बहुव्रीहिकृतत्वा'दित्येतदयुक्तम् ।

प्र०—अ इयजनादित्याद्युदात्तत्वात्कष्टशब्दस्य । न तु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्योदात्तत्वम् । अव्यविकन्यायश्चानेन ज्ञापकेन स्मारितः । राज्ञः सखेति । सख्यस्योभयाधिष्ठानत्वात्तत्राज्ञा सखास्येत्यप्यर्थोऽन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात्, अस्मात् ज्ञापकत्वमभवति । अथ कश्चिदुत्सर्गापवादस्यायेन बहुव्रीह्यभावं मन्यमान आह—नैतदस्ति । अर्थाभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भान् । ज्ञापकवाचपवादवादिनोऽत्राहोपुरुषिकैव, तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणं तु फलं न भिद्यते । विशेषविहितेनेति । भित्ताद्युदात्तानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् । अथ नेति । 'कष्टं भित' इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वाज्ज्ञास्ति सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्तं, किन्तु शब्दवाच्य एव । यदुच्यते इति । अर्थभेदाच्छ्रुतादिमहणं कृतमिति भावः ।

उ०—विकेति । अवेमांसमिति विग्रह एव, आविकादेव च प्रत्ययोत्पत्तिः—आविकमिति, तथा 'कष्टं भित्तमेने'ति वाक्यमेव, 'कष्टं भित' इति विग्रहे एव समास इत्यर्थः । ननु 'राज्ञः सखे'त्यस्य राजनिरूपितसखित्वानर्थः, बहुव्रीहौ राजाभिन्नसखिसम्बन्धीति बोधेऽव्यविकपितं सखित्वं राजनि प्रतीयते इति समानार्थकत्वाभावात्कथं पूर्वोक्तज्ञापकेनात्र समासमात्र इत्यत आह—सख्यस्योभयेति ।

कश्चिदुत्सर्गापवादभावं मन्यमानो ज्ञापकं नृचयति—नैतज्ज्ञापकेति । एतत्—उक्तं वस्तु, ज्ञापकसाध्यं न—ज्ञापकत्वस्यैवासम्भवादित्यर्थः । एवं च भित्तादिविचयतत्पुरुषेणावकाशतया बहुव्रीहिबाधे कष्टभित्तादौ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । एवं च राज्ञो सखास्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादेव, 'वष्टी'ति शास्त्रस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन बहुव्रीहिबाधकत्वाभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः परत्वाद्वहुव्रीहिरेव स्यात्, वष्टीतत्पुरुषौ च स्यादेव । उभिवचनं तु 'सुन्दरसख' इत्यादौ कर्मचारये चरितार्थमित्याशयः । एवं च 'ज्ञापक'वाच्यपदवाचिबोरप्रादौपुरुषिकैव, तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधकत्वेन तु फलं न भिद्यते' इति कैयटाशयश्चिन्त्यः । स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । स्वपदार्थप्रधानविग्रह इत्यर्थः । बहुव्रीहिस्यैवैविवि विग्रहे, किन्तु कष्टं भित्तमेनेति विग्रहे । एवं च विचयमेवात्र सामान्यविहितत्वं बहुव्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्टं भित इत्यत्र बहुव्रीहिविग्रहार्थोऽप्यन्तर्भूत इत्यत आह—अन्तर्भूतार्थ इति । अर्थभेदादिति । एवं च सूत्रसार्थकत्वात्परीवज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति वाच्यः । लोके विग्रहेति । समासप्रयोगे कर्तव्ये लोके विग्रहवाच्यत्वोपयोगात्तत्पुरुषत्वमप्यसङ्गतमिति वाच्यः ।

अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतोऽयार्थ-
कृतः ? शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत्—बहुव्रीहौ सति कपा भवि-
त्व्यं* तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अर्थकृतः—तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः
कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे—आरूढो वृक्षं देवदत्त इति । बहुव्रीहौ
व्यपवृक्ते कर्मणि भवति—आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति ।

अन्यथाजातीयकाः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः संब-
न्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति ।

म०— ननु 'कष्टश्रित' इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगान्तात्पर्याभेदादस्ति
बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह—अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनाथैस्वरूपस्वरूपे
विशेषमपश्यन् पृच्छति—किमिति । बहुव्रीहाविति । 'शेषाद्विभाषे'त्यनेन कष्टश्रितक
इति । तत्पुरुष इति । कष्टश्रित इत्यादौ । रुहादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन
गत्यर्थादयोऽपि गृह्यन्ते । धात्वर्थस्यानपवर्ग इति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठित्वेऽपि
तदेकदेशभूतत्वाभ्येणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादि-
हमभिधीयते । यथा बद्धो बन्धनमनुभवमेवोक्त्यते, तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवमे-
वोक्त्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा 'भुक्त भोदन' इति
सुजिक्त्यायाः समासौ प्रयुज्यते ।

भेदान्तरमप्याह—अन्यथेति । प्रत्यक्षेणेति । शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः । अव्यव-

इ०—नवगमादिति भावः । अर्थद्वयबाधेऽप्याह—तात्पर्येत्यादि । एवं च ज्ञापकत्वादिभेदोऽपवाह-
त्ववादिनश्च खण्डनायास्ति खल्वपीत्यादि सिद्धान्तिभेदो ग्रन्थ इति भावः ।

भाष्ये—बहुव्रीहौ सतीति । तस्मिन्नेव सतीत्यर्थः । तत्पुरुषे सतीति । तस्मिन्मपि
सतीत्यर्थः । न भवितव्यमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंज्ञियोगेन न भवितव्यमित्यर्थः ।
तत्पुरुषारम्भे 'वा जातादित्वि'त्यस्याभावाद् ग्रामगत इत्यादावन्तोदात्तत्वमेवेति 'बहुव्रीहा'-
विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंज्ञियोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु 'वा जातादित्वि'त्यारम्भात्पक्षे
बहुव्रीहावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंज्ञातस्मिनियोगेनापि क्वापत्तिरिति भावः । कैयटोक्तोदाहरणे
समासद्वयेऽपि पूर्वपदप्रतिस्वरसत्त्वात्कपो वैकल्पिकत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् ।

भाष्ये—अर्थकृत इति । अर्थभेदे सत्येकेनापसरस्य न गतार्थेतेति भावः । धात्वर्थस्या-
नपवर्गे इति । सर्वधात्वर्थसमासौ धात्वर्थाविह एव कर्तरि एकदेशक भूतत्वाभवेन को
भवति तत्पुरुषे । बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमासौ धात्वर्थाविष्टे कर्मण्येव क इति विशेष
इत्यर्थः । अन्यथाजातीय इति । शब्दत्वाक्रान्त इत्यर्थः । अन्यथाजातीयकः सम्बन्धा-

उभयं खल्वपीष्यते—स्वस्ति सोमसखा पुनरोहि, गवांसख इति ॥२४॥

खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २६ ॥

किमुदाहरणम् ? खट्वारूढो जात्मः ॥ क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम ?
'अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा
करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जात्मः । नातिव्रतवानिति ॥२६॥

प्र०—धानोपलक्षणत्वात्प्रत्यक्षस्य ॥ ज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह—उभयमिति ।
सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात्समासान्ताभावः । गवांसख इति । तत्पुरुषत्वात्समा-
सान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति, 'पष्ठया आक्रोश' इति वा पष्ठया अलुक् ॥२४॥

खट्वा । 'खट्वारूढ' इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशान् क्रियाकारकसम्बन्ध-
मात्रावगमात्पृच्छति—किमुदाहरणमिति । समासस्य क्षेपोऽर्थः, स चात्रास्तीत्याह-
खट्वारूढ इति । अधीत्येति । ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः
कर्तव्यः । अन्यथेति । असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनाहो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः ।
खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह—नातिव्रतवानिति ॥२६॥

उ०—दिति । आनुमानिक इत्यर्थः । नभवेवं राज्ञः सखास्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्वात् आह—
उभयं खल्वपीति ॥२४॥

खट्वा । अधीत्य स्नात्वेति । अधीत्य स्नात्वा चेत्यर्थः ॥२६॥

१—'जात्मोऽसमोक्षकारी स्या'दित्यमरः । खट्वारोहणं चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् ।
रूढश्चायं शब्दः । तेन खट्वारोहोऽनु मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ उच्यते ।
अत एव विमाणाधिकारेऽपि निन्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

२—'वेदं समाप्य स्नायात् ॥१॥ ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंशकम् ॥२॥ द्वादशशकेऽप्येके ॥३॥
गुरुणाऽनुज्ञातः ॥४॥' (पार० ए० का० २, कं० ६)

"एवं हि समापनन्ति 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति" (मीमांसा० शाबर० १।१।१)

"गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा क्षुभ्यमेव वा ॥"
(शा० स्मृ० १।५।१)

"वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो एहस्याश्रममावसेत् ॥"

"गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।" इति मनुः (अ० ३ श्लो० २; ४)

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २ । १ । २६ ॥

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनार्थक्यम् ?

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च 'कालाः क्तान्तेने'त्येतस्मादसवचनमनर्थकम् । 'अत्यन्तसंयोग' इत्येव सिद्धम् ।

अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ २ ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । षण्मुहूर्ताश्चराचराः । ते 'कदा-चिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम् । तदुच्यते—अहर्गताः रात्रिगता इति ॥ नैत-दस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि—अहरतिसृताः रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥ २६ ॥

प्र०— अत्यन्तः । काला' इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानं न कर्तव्यम् । 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येक एव योगः कर्तव्यः । तत्र च तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह—अत्यन्तसंयोग इति । चराचर इति । चरन्तीत्यर्थः । 'चरि-चलिपतिवदीनामाक्चाभ्यासस्ये'ति द्विवचनमागामश्च । कदाचिदहर्हरति । उत्त-रायणे । कदाचिद्रात्रिमिति । दक्षिणायने । ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरहो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्त-संयोगः । क्रमेण च गच्छन्तः संकल्प्य व्यपदिश्यन्ते । अथैकदेशगमनाद् गच्छन्ती-त्युच्यन्ते । गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टान् । मासप्रमित इति । आधिक्येण कर्तुरि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रतिपञ्चन्द्रेण च मास-स्यात्यन्तसंयोगाभावः ॥ २९ ॥

उ०— अत्यन्तसं । ननु 'काला' इत्यस्याभावेऽत्र तत्त्वभागे न स्यादत आह—काला इति । ननु क्तान्तेन समासार्थं तत्, अक्ताण्यर्थं चेदमपीत्यत आह—तत्र चेति । अनत्यन्तसंयोगे क्तान्यर्थं 'काला' इति, अत्यन्तसंयोगेऽक्ताण्यर्थमिदमित्युत्तरम् । षण्मुहूर्ता इति । तावत्-पर्यन्तं हि दिनरात्रद्विष्टासौ देशविशेषे ॥ २९ ॥

† कालाः २. १. २८. १—'मुहूर्तो मुहुर्मुहूर्तः, मुहुर्मुहूर्त इव कालो यावदमीक्षणं चेति ।' (निरु० नैष० अ० २ पा० ७)

२—त्रिंशन्मुहूर्तात्मकेऽहोरात्रे षण्मुहूर्ताश्चराचरा भवन्ति । ते उत्तरायणेऽहर्गच्छन्ति, दक्षिणायने च रात्रि क्रमशः । तथा चाह कौटिल्यः—“पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैत्रे मास्याश्वयुजे च मासि भवतः । ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तेन्यतरः षण्मासं वर्धते इत्येत चेति ।” (अर्थशास्त्रे अधि० २, प्र० ३६, अ० २०)

“विशतिकलो मुहूर्तः कलादशभागश्च, त्रिंशन्मुहूर्तमहोरात्रम्, अयने द्वे भवतो दक्षिण-मुत्तरं च । तयोर्दक्षिण वर्षाशरद्धमेन्ता, उत्तर च पिशिरवस्तुग्रीष्माः ।” (सुश्रुते सूत्रस्थाने अ० ६) ‡ द्वितीयाश्रितातीतपतितगतत्वस्तुमासापन्नैः २. १. २४.

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् ? दध्ना पटुः । घृतेन पटुः । नैतदस्ति । असा-
मर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । न हि
दध्नः पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? भुजिना । दध्ना मुहृक्ते पटुरिति । इहापि
तर्हि न प्राप्नोति—शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुलायाः
खण्डेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? करोतिना । शङ्कुलया कृतः खण्ड इति ।
वचनाद्भवियति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—दध्ना पटुः, घृतेन पटुरिति ।
तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०— तृतीया । तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति । अयं भावः—'दध्ना पटु'रित्यत्र यदि
दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन, विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं द्रव्यपि पाटवं
करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजनाद्यपेक्षो वध्नः करणभावो—दध्ना मुहृक्ते पटु-
रिति तदा सामर्थ्याभावात्ममासो न भविष्यति । दध्ना पटुरिति । अस्याप्ययं
भावः—सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबन्धेन भवितव्यम् । तत्रैवहापि क्रियाद्वारकसंबन्ध-
संभवात्ममासः स्यात् । अस्यामर्थ्यादिति । यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति 'दध्नोदन'
इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण भवति समासः । इह
तु 'शङ्कुलया खण्ड' इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवं वचनस्य सावकाशत्वाद् दध्ना
पटुरित्यत्र न भविष्यति ।

इहापीति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्साक्षात्संबन्धाभावा-
च्छङ्कुलयावर्यं क्रियापेक्षितव्या, तामन्तरेण कारकत्वायोगात् । वचनादिति ।
करोतिक्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः । इहापीति । परस्परसंबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रिया
व्यतिरिक्ताऽपेक्ष्यते, तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात्ममासप्रसङ्ग इत्यर्थः । परस्तात्तु

उ०— तृतीया । केवलदध्नः पाटवजनकत्वं वैयक्यविरुद्धमत आह— विशिष्टद्रव्येति । छण्डि-
कृष्णादिकपेक्षेत्यर्थः । सर्वत्र क्रियेति । उत्तरसूत्रे सदृशनिपुणादिऽङ्गणेन साक्षात्परस्परात्मनो
एतद्व्यवहारिरिति भावः । क्रियाद्वारकसंबन्धेति । भुजिक्रियाद्वारकेत्यर्थः । यत्रेति । 'अक्षेन
व्यञ्जनं मित्यादिविषये । साक्षात्सामर्थ्येति । 'खडि भेदने' इत्यस्माद् यत्र निष्पन्नकण्ड-
शब्दार्थक्रियायां करणत्वेनात्मन्यः । सदृशादिग्रहणं च प्रपञ्चाद्यमित्यभिमानः । गुणोप-
सर्जनद्रव्येति । 'खण्ड'शब्दो हि तत्र ऊढो न तु साध्यावस्थापन्नकारकावयवयोग्यक्रियोपसर्जन-
द्रव्यवाची, सादृशकण्डशब्देन तु 'कर्तृकरणे कृते'त्येव समासः सिद्ध इति भावः । भाष्ये—
किरिकाण इति । किरिः—क्षूकरो रोगविशेषो वा । न्यतिरिक्तेति । पूर्वपक्षोत्तरपक्षार्थ-
व्यतिरिक्तत्वं । तदपेक्षेति । भुजिद्वारकेत्यर्थः । कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयाग्नौ तु केन
प्रवर्तते, उत्तरसूत्रे निपुणादिग्रहणादप्यस्येति भावः । भाष्ये—सत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम-
मिति । 'ह'भावार्थद्वारके सामर्थ्ये एव यथा स्वागतं भुज्यादिवारके इत्येतत्तर्थात्मिकः ।

गुणवचनेनेति किमर्थम् ? गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् ।

किं पुनरिहोदाहरणम् ? शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् ? इह 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेने'तीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत 'गुणमुक्तवता गुणवचने'नेति ।

कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मनु-
ब्लोपो 'गुणवचनेभ्यो मनुपो लु'गिति* । तद्यथा,—शुक्रगुणः शुक्रः, कृष्ण-
प्र०—तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते ॥ गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं भावः—जाते-
नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाज्जातिवचनेन समासो न भविष्यति । क्रियावचनेन तु 'कर्तृ-
करणे कृता बहुल'मिति भाव्यं समासेन । 'स्वभावसिद्धं च द्रव्य'मिति तत्कृतत्वा-
भावाद् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युपयो-
गाद्वपावत्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भवति । यो हि गुण-
मुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते, यथा 'शुक्रः पट' इति शुक्रशब्दः, स गुणवचनः, वपावच्छब्दस्तु
सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः ।

किं पुनरिति । 'दध्ना जाड्यं' 'घृतेन पाटव'मित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो
नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद् गुणवचनो न भवतीति प्रश्नः ।
गुणेनेति । अर्थेन च समासासंभवाद् गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद्
भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः ।

कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागोन्तर्धानाभिधानं
न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्यत इति । अर्थभेदेन शब्दभेदात्, सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च
४० स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद् द्रव्यभानमिति
तत्कृतत्वाभाव इति भावः । 'क्रियत' इति पदान्तरसमभिध्याहारेण तु तत्र साध्यत्व-
प्रतीतिरित्यन्यत् । एवं च 'दण्डेन घट' इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो न तु तत्कृ-
तत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—धान्येन धनवानिति । भाष्येन हेतुना धनवत्त्वात्तत्कृ-
त्वमत्रापीति भावः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । शङ्कुलाकृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थः ।
भूतकालेति । बाहुलकाद् भूते कर्तरि क्युडिति भावः । 'गुणमुक्तवते'ति व्याचष्टे—संप्र-
तीति । तत्त्वं च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य, यथा शुक्रादेः, पार्यक्ष्येन गुणवाचिनो
विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि, यथा पट्वादेः । भाष्ये—गुणवचनेभ्यो मनुप इति । तत्रापि धर्म-
मात्रं गुण इति भावः । ब्रह्ममसंभाष्यं उपकृष्टमम् । नन्वर्थभेदेन शब्दैक्ये मनुपो कोपो
व्यर्थोऽत आह—अर्थभेदेनेति । नन्वेवं 'गुणमुक्तवते'त्युक्तं गुणवचनत्वमनुपपन्नमत आह—
सादृश्येति । अनेकशक्तीति । प्रकरणादित्तत्र तत्तच्छब्दस्युद्बोध इति भावः ।

* गुणवचनेभ्यो मनुपो लुक् ५. २. २४ वा० ३.

गुणः कृष्णः । एवं खरडगुणः खरडः ।

यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः खरडेन सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति—दध्ना पटुः, घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन ।

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् ॥ १ ॥

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अर्थगतिर्ह्यवचनात्' । अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति ।

निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥ २ ॥

अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात् । 'तृतीया तदर्थकृतार्थेन गुणवचनेने'ति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः । किं तर्हि ? योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते—'तृतीया तत्कृतेन

प्र०—प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वे वाऽनेकशक्तियोगात्प्रयोगभेदेनानेकार्थसंबन्ध इति भावः । भवति हीति । अव्यतिरिक्तकल्पान्तरङ्गप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोत्तिक्रियाद्वारकमिति भावः । 'दध्ना पटु'रित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः ।

अर्थगतिरिति । तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्येनैवस्यपि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति । तत्कृतेति

उ०—भाष्ये—यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । एवं—गुणवचनेनेत्यस्यात्र करणे । अयं भावः—'तृतीयास्तं गुणवचनेन समस्यत' इत्युक्ते गुणस्य बन्धतानिबन्धेन तृतीयास्तार्थस्य तदुत्पत्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासत्त्या तृतीयास्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीयास्तस्य समासो भविष्यतीति दध्ना भुक्ते पटुरक्षणा काण इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु तृतीयात्र सूत्रे न हेतौ, उत्तरसूत्रे निगुणवचक्षणग्रहणात् । एवं च तृतीयास्तगुणवचनयोः साक्षात्सामर्थ्यासम्भवेन क्रियाद्वारकं तद् दध्नाम् । एवं च यतो दध्ना भुक्तेऽतः पटुरित्यर्थे 'दध्ना पटु'रित्यादावपि स्यादत आह—अव्यतिरिक्तकल्पेति । गुणवचनतृतीयास्तयोः समभिध्याहारे उक्तरीत्या तत्प्रतीतिरिति भावः । अन्तरङ्गत्वेऽयमेव हेतुः । अत एव समासार्थान्तर्भूतस्याप्रतीयमावत्वात्—'प्रतीयमाने'ति ।

उक्तभावसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तयेऽभ्युपगम्य तत्रार्थग्रहणं व्यर्थमाह वार्तिककारः—'तृतीयासमास' इति ॥ नायमर्थनिर्देश इति । उभयत्राप्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धिरिति भावः । योगविभाग इति । योगविभागकक इत्यर्थः । तदाह—

१—'गुणवचनेन' इति वार्तिक ।

गुणवचनेन' समस्यते । ततः—'अर्थेन' । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः । 'पूर्वसदृशसमोनार्थ' [२.१.३१] इत्यर्थ-ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति ॥३०॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रलक्षणेः ॥२।१।३१॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् ? मासावरोऽयम्, संवत्सरावरोऽयम् ।

सदृशग्रहण उक्तम् ॥ २ ॥

प्र०—तृतीयायाभ्यान्दसो लुक् । अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यत । न कर्तव्यमिति । अर्थशब्देन समासार्थमिति भावः । 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'ति लक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणम् । कुङ्कुमलोहितादीन्वप्यत्रोदाहरणानीति करोतिक्रिया तत्रावश्यापेक्ष्येति स्वयङ्गादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेण नोक्तम् ॥३०॥

पूर्व । पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनाभिसंबन्धयमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति । पूर्वसूत्रे त्विहत्वमर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अर्थग्रधानत्वाभिर्देशस्योपाधोनामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात् ॥ सदृशग्रहण उक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्देतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः ।

उ०—वाक्यभेदः संपद्यत इति । भाष्ये—धान्यार्थ इति । अत्रार्थत इत्यर्थः—प्रबोक्षणम्, अर्थनमर्थः—प्रार्थना वा । करणतृतीयासमास इति हरदत्तादयः, तच्च, 'कर्तृकरणे' इत्येव सिद्धत्वात् । तस्माद्वनपर्यायार्थशब्देन सह प्रकृत्यादिष्वप्युक्ततृतीयास्तस्य समासः । प्रथमार्थे च तृतीया । यद्वा धान्येन कृतोऽर्थ इति विग्रह इति नभ्याः । अर्थशब्देन समासार्थमिति । कलान्तार्थमर्थग्रहणमावश्यकमित्यभिमतस्यैव वक्ष्यति कैयटः । सत्त्वे इत्यादि । एवं गुणवचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुणपदेन धर्ममात्रं, तदुपसर्जनप्रत्यवाचिनार्थं समास इति बोध्यम् । लक्षणस्य लक्षितत्वमावाच्यम् । नोक्तमिति । कर्मार्थस्यैव प्रतीतेरिति भावः ॥३०॥

पूर्वसदृश । अर्थग्रहणमूनेनेति । अत एवोनाथकलहमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरितार्थम् । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सूत्रविहितसमासस्यैव ग्रहणम् । समसदृशयोः पृथगुपादानाभ्यामेवैव सम्बन्ध इति बोध्यम् । अर्थग्रधानत्वाभिर्देशस्येति । कर्मलक्षणोऽर्थपरः, अर्थेन समासासंबन्धश्च तत्राचिनां ग्रहणं, तत्राविशोपासोऽपामिति भावः । केचित् प्रागेव कृतो विरक्त इत्यर्थे भाष्यिकल इति पूर्वैरेव सिद्धम् । 'कलार्थे'ति सूत्रेऽर्थग्रहणं तु 'धान्यार्थ' इत्यादावक्तोदात्तत्वायेति स्पष्टमेव दृष्टयादी । तत्र समासीऽपि पूर्वसूत्रस्यार्थग्रहणास्तिदः । एतं च भाष्यिकलादी पूर्वपदप्रकृतित्वमेवेत्येव भाष्याक्षयः । अत एव संमर्थसूत्रे भाष्ये 'तृतीया लुक्ते'ति सूत्रस्योपादानविकल इत्यादाहरणं दण्डित्वाहुः ।

अवरस्येति । न च कैयटस्योपाधेवादेव सिद्धिरिति वाच्यम्, 'वैत्राह्वरः पञ्चगुण' इत्यादी पूर्वशब्दसमानार्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्शनात् । 'सदृशग्रहणे उक्त'मिति भाष्यकारवचनमिदमेत्याह—हेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्देवि । हेतुः—वातिककारीध्वजारं, तस्य

किमुक्तम् ? 'सदृशप्रदृष्टमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्' । 'षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्य'मिति* ॥३१॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २ । १ । ३२ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥ १ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः नखनिर्भिन्नः दात्रलूनः परशुच्छिन्नः । कृता क्तेनेति किमर्थम् ? इह मा भूत्—दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्नवान् ॥ ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥३२॥

प्र०—'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इत्यत्र वक्ष्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थे सदृशप्रदृष्टमनर्थकं, मात्रा सदृशो मातृसदृश इति 'पूर्वसदृशे'ति समासे कृतं 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति प्रकृतिस्वरो भविष्यति ॥ अथोच्यते—तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते, तत्रच मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमासः कियते, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थे सदृशप्रदृष्टम् । तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रान्तो षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिध्यति, तदा तृतीयासमासे सदृशप्रदृष्टं न कर्तव्यम् । षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात् ॥ अथोच्यते—हेतुतृतीयाथमिह सदृशप्रदृष्टं, विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति, तदपि न, संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेन स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा वक्तृत्वत्वात्सिद्धत्वात् ॥३१॥

कर्तृकरणे । बहुलवचनादिति । अयं भावः—क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नस्त्वनिर्भद् इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलप्रदृष्टमेवाव्याप्यविव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयम् ॥३२॥

उ०—यः काकस्तस्य संप्रेक्षितत्वाद्भर्तासि स्थापितत्वादित्यर्थः । कारणकाकं कार्यं उपपन्नं प्रयोग इति तात्पर्यम् । वार्तिककारवचनमित्यभिप्रेत्य त्वाचम् । तदेव युक्तमिति भावः । तदा पूर्वप्रकृतिस्वरार्थमिति । अन्यभाष्योक्तत्वं त्वादित्यर्थः ।

अन्यत्रानभिधानात्षष्ठीसमास एव मास्त्वित्यत आह—तथा च दास्या इति । सिद्धत्वादिति । न च 'ममस्तः संज्ञाया'मित्यलुकि 'ममसासदृश' इति सिध्यर्थमिव न'वाचकमिति तात्पर्यम्, तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात्, अनभिधानेन तत्र समासामावाच्य । ईदृशसंज्ञायां भाषाभाष्येति विद् ॥ संबन्धमात्रविवक्षायामिति । अनेन 'अन्यत्वं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजनसरसः, इदमन्यत्वं वक्तव्यं यत्र षष्ठी भूयते दास्याःसरसा इत्याद्यर्थे'मिति 'सरसप्रतिरूपयो'रिति सूत्रशेषार्थं भाष्यमेकदेशयुक्तिरिति सूचयति, तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य संभवात् । प्रतिपक्षोक्तपरिभाषया 'तुल्यार्थे'रिति तृतीयास्तेनैवैतत्समासमनुजेय । पूर्वसूत्रेण वेति । 'उपावाचविकक' इतिवदिति भावः ॥३१॥

कर्तृकरणे कृता । कृता क्तेनेति । भाष्ये—कृतेति क्त्वापरजकं विशेषणमिति बोध्यम् । 'कृते'त्यस्य स्वावे 'क्ते'ति वक्तव्यं, कृतेति व्यर्थमिति शयः । यद्वा काचवाक्तेनेति युक्तमत आह—अयं भाव इति ॥३२॥

* १. २. ११ वा० १; २.

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ २ । १ । ३३ ॥

कृत्यैरधिकार्यवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने 'ऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यम् तृणोपेन्ध्यम् घनघात्यम् ।

साधनं कृतेति वा पादहारकार्यार्थम् ॥ २ ॥

अथवा 'साधनं कृता सह समस्यते' इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'पादहारकार्यार्थम्' । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥३३॥

प्र०— कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्दापरस्वात्किथोपादानस्य कर्तृकरणयोगोऽस्त्वित्यूवेणाऽप्राप्तः समासोऽनेन विधीयते इति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च 'काकपीता नदी' त्वत्राऽकृत्यैरप्यधिकार्यवचने समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । तत्रच नैवं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्यमिति । अत्रैरस्त्वत्वात्काष्ठमेतद् बुसेन भालनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति । घनेनाऽयःप्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते ।

साधनं कृतेति । बहुलमहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हारक इति । 'कृत्यस्त्युटो बहुल'मिति बहुलमहणात्कर्मेणि एतुल् । चोपक इति । चुपेण्यन्त्यस्य कर्मेणि एतुल् ॥३३॥

उ०— कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्देति । काकपेदेत्वादी काककर्तृकपापकर्म नदीति बोधेऽप्याम्भस्व-दूर्गाम्भस्वत्तद्विषय निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात्किंचात्र निष्प्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः । केचिदाहुरिति । कर्तृत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्समासप्रयोजकत्वस्यापि संन्यासवित्यवधिः । तदाह—अन्ये त्विति । अत्र 'कृत्यैरधिकार्यवचन' इति नियमार्थं स्वरूपत आह—काकपीतेति । नैवं नियमार्थमिति । 'कृत्यैरधिकार्यवचन' इत्येवं नियमार्थं नैवमित्यर्थः । भाष्ये—अन्यत्रापि स्तुतिनिन्दाककत्वकपापिकार्यवचनत्वाभावेऽपि ।

सूत्रसंदर्भेति । 'कर्तृकरणे' 'कृत्यैरित्येतासूत्रद्वयकपेत्यर्थः । बहुलमहणसहितमिदं वा कर्तृत्वं, तत्सहितसूत्रसम्पर्जो वेति तात्पर्यम् । बहुलमहणं त्वत्रापि कर्तव्यमेव, 'परब्रह्म किञ्चिदपि' इति तात्पर्यम् । पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणपृतीयान्तत्वे यथाग्राह्येऽपि सिध्यतीत्यत आह—अप्यपि पञ्चमीति । पादबोद्धिपन्नामभरीराजपैलवाचयित्वेनापादानत्वम् । गलेचोपक इति । इकदन्तादिति, तदुत्पत्तेरुतीति, अन्यर्थमस्त्यविति वाच्यम् । एते सर्वे अपञ्जीय इत्यर्थः ॥३३॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २ । १ । ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः ॥ १ ॥

‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ ‘भक्ष्येण मिश्रीकरण’मित्यसमर्थसमासोऽयं द्रष्टव्यः । किं कारणम् ?

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यं भवति, न तेषामन्योऽन्येन । तद्यथा,— निश्चययया द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं, न तेषामन्योऽन्येन ॥ एवं तर्थादायम् ‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ ‘भक्ष्येण मिश्रीकरण’मिति, न चास्ति सामर्थ्यम्, तत्र दृष्टान्तात् समासो भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दध्ना ओदनो भुज्यते देवदत्तेनेति ।

प्र०— अन्नेन । भक्ष्येण । तुल्यन्यायत्वाद्युपपत्त्युद्देश्य विचारः । ‘दध्योदन’ इत्यादौ क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते, यथा ‘कष्टशित’ इति । क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीति मत्वाह—अन्नेनेति । किं कारणमिति । समासादुपसेकादि-क्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रिययेति । तस्यात्र वाचको नास्तीति तदभावात्सामर्थ्याभावात् । निश्चययया इति । निश्चययणीशब्देन समुदायवृत्तिना उप-चारात्सोपानफलकान्वयमिधीयन्ते । द्वाभ्यामिति । ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः । एवमसामर्थ्यं प्रविपादिते आप्त्यर्थेऽपि आह—एवं तर्हीति ।

नानाकारकाणामिति । भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्यर्थः । तिष्ठतु दध्नेति । दध्ना भिन्नतां, जीवत्वित्यर्थः । तत्र दध्नाः करणत्वम् ।

उ०— अन्नेन व्यञ्ज । अन्नेनापि करणमृतीयैव समासः, जम्बूसकिस्वभावत्वात्, करणे इत्यनु-द्वयेर्बन्धविभक्त्येनासामर्थ्यात्तद्वा । द्रव्याणामिति । कारकविभक्त्यन्तर्वाच्यत्वे इति भावः । फलकानीति । आरोहणावरोहणोपयोगित्वेनान्वयव्यतिरेकः । भाव्ये—निश्चययया इति । आतावेकवचनम् । इमेति सहयोगमृतीयावायुमृतीया करणमृतीतीयाभावसमासमासे-राह—जीवत्विति ।

सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ४

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यम् 'क्तान्त-
स्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा, उत्तरपदस्य च लोपो भवती'ति । दधोपसिक्तो
दध्युपसिक्तः, दध्युपसिक्तश्चोदनो दध्योदनः । गुडेन संसृष्टा गुडसंसृष्टाः, गुड-
संसृष्टा धाना गुडधानाः ।

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते, उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ।
अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः, अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः, दधि-
पूर्णो घटो दधिघटः ॥ तत्तर्हिदिं बहु वक्तव्यम् ?

न चासमासेऽदर्शनात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'असमासेऽदर्शनात्' । यद्धसमासे
दृश्यते समासे च न दृश्यते तल्लोपारम्भं प्रयोजयति । न चासमास उपसिक्त-
शब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते ॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ?

युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥ ७ ॥

प्र०— एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति—सिद्धं त्विति ।
उत्तरपदलोपसङ्केनान्यदप्याह—षष्ठीसमासश्चेति । अश्वानामिति । संबन्ध-
विवक्षया षष्ठी । तथा 'दध्न' इति ।

असमासेऽदर्शनादिति । असमासो वाक्यं, तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते ।
अश्वानां रथोऽश्वरथः, दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्ध-
प्रतीत्यैव युक्तार्थार्थानामाक्षेपात् । 'दधिपूर्णो घट' इत्येतत् शब्दान्तरमेव तत्समानार्थम्,
न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम् । अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथाऽग्नि-
चिद् दधिपश्चेति । इह तु लोपान्वाख्यानं प्रयोजनाभावः ।

युक्तार्थसंप्रत्ययादिति । युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोऽपि

उ०— सिद्धं त्विति । वार्तिककारभ्योऽपि दासीभारादिव्याप्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ बोधः । एवं च
सुशारम्भेन समकठता । तच्च वार्तिकं 'विशेषण'मित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदावयवोत्तरपद-
लोपार्थं कर्तव्यम् ॥ संबन्धविवक्षायामिति । कर्तुः करणक वा संबन्धत्वेन विवक्षाया-
मित्यर्थः ।

युक्ताद्यधानामाक्षेपादिति । संबन्धत्वेन संबन्धस्वात्र भावादिति भावः । तदर्थवदि-

* पूर्वकालैकसर्ववस्तुपुण्यनवकेवलाः समानाधिकरणेन २. १. ४६. १—'क्तस्तृतीया' पा० ।

दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति ?

संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥ ८ ॥

संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥ ९ ॥

यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति, अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । 'दधी'त्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते 'मन्दकमुत्तरकं' निलीनकमिति, तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा 'गुड' इत्युक्ते मधुरशब्दस्य 'शृङ्गवेर'मिति च कटुकशब्दस्य ॥ अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिणिकोचैः पाणिविहारैश्च, तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥३४॥३५॥

प्र०-पृच्छन्त । एवमुक्तं भवति—'दध्योदन' इत्युक्ते दध्नाः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते, न चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोऽस्तीति ।

संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारसिद्धत्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञा-
तार्थकदेशा हेतुः । तदर्थाध्यवसानमिति । संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः ।
मन्दकमिति । मन्दजातम् । उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि घनभावः ।
निलीनकमिति । परिपक्वावस्थायां भ्रष्टम् । एषां च विशेषाणां संभवाद्दधीत्युक्ते
संप्रत्ययः । अक्षिणिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थ-
त्वाद्यां शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः ॥३४॥३५॥

उ०-तस्य संबन्धस्य स्वस्वरङ्गत्वात्तार्थीयत्वमिति भावः । भाष्ये—दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत
इति । दक्षेति पदे वाच्येन युक्तो योऽर्थ उपमेकक्रियादिरूपस्तदर्थता तस्य प्रतीयत इत्यर्थः ।
वाक्येऽपि वाक्यैकदेशाभावेन दोषस्यैव सोऽर्थ इति बोध्यम् ।

अध्यवसानं संप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह—सर्व-
लोकव्यवहारेति । अर्थविशिष्टं ज्ञानं प्रतिज्ञातोऽर्थः, तदेकदेशो ज्ञानं हेतुरित्यर्थः । निश्चय
इत्यस्यैव विवरणं—संदेहरहित इति । दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति । अयं च प्रत्यय आनु-
मानिको वाक्यैकदेशाभावेन वा । प्रकारान्तरेणेति । चेष्टेत्यर्थः । चरितार्थत्वादिति ।
शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण संभवात्तदिति भावः ॥३४॥३५॥

१- 'आदी मन्दं ततः स्वादु स्वाद्भलं च ततः परम् । अमलं चतुर्थमत्यमलं पञ्चमं दधि पञ्चमा ॥१॥'

'मन्दं दुग्धं यदव्यक्तरतं किञ्चिदधनं भवेत् । मन्दं स्यात्पृष्ठविष्णुं दोषत्रयविदादकृत् ॥४॥'

इति भावप्रकाशे । 'त्रिदोषं मन्दकं, जातं वातघ्नं दधि शुक्लम्' इति चरके (सूत्र० २७

अ० २२५) । सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये दधिगुणा विस्तरेण द्रष्टव्याः ।

२-'शृङ्गवेरं' पा० । ३-'कटुकशब्दस्य' पा० । ४-'अन्तरेणापि खलु' पा० ।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षितैः ॥ २ । १ । ३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

‘चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः’ । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति—रन्धनाय स्थाली, अवहननायो-
ल्लूखलमिति । किं कारणम् ? ‘अविशेषात्’ । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत
‘एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवती’ति । अनुपादीयमाने
विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् ॥ २ ॥

बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय बलिर्महा-
राज्यार्थः स भवति । तत्र ‘तदर्थ’ इत्येव सिद्धम् ।

‘यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समास्यत’ इत्येतल्लक्षणं क्रियेत ?

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

‘विकृतिः प्रकृत्ये’ति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः

प्र०— चतुर्थी । ‘चतुर्थी चाशिषी’ति या हितयोगे चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति,
समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीय लक्षणोऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च
दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे त्वय्यामि मत्वा विचारः क्रियते—किं चतुर्थ्यन्तस्येति ।
विशेषानुपादानाद्विशेषदर्शनाच्च प्रश्नः । इतः स्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह—एवं
भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रकृतिविकारभाव इत्यर्थः । यो हीति ।
देयस्य बलेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः ।

इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते—यदि पुनरिति । अश्वघास इति । तादर्थ्य-

उ०— चतुर्थी तद । समासादाशिषोऽनवगमादिति । एवं चानभिधानात्समासो भवेति
भावः । यत् ‘आशिषि आशीर्षिकस्य विधेयत्वं तदाश्वघासोद्देशकत्वं च प्रतीयते, न च
श्वघासोद्देशकविधेयभावकाम्बवो म्युपपत्तिरिति’ इति, तच्च, समासलोऽपि ‘अश्वघासोप’
इत्यादावुद्देश्यत्वादिति प्रतीतेः । वस्तुतस्तु ‘आशीर्षिकक्रियाम्बवर्थकात्प्रातिपदिकसद्वहारे
आयुष्यादियोगे चतुर्थी’ति तदर्थानुभयोरपि क्रियाम्बवेन परस्परमसामर्थ्यात्समासस्तेन न ।
एवं चैतज्ज्ञापकसिद्धेय हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् । अतिव्याप्तिः—‘रन्धनाय स्थाली’-
त्यादौ । पुनरुक्तिः—बलिरक्षितग्रहणस्य । अत्र्याप्तिः—अश्वघासे । स्ववचनेनैवेति ।

१—‘ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थं सपः, ब्राह्मणार्था यवागूः’ इत्यधिकः पाठः कश्चित्, स चाना-
वरयकः पञ्चमवार्तिके वक्ष्यमाणत्वात् ।

पुंलिङ्गः, उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषस्तेन पुंलिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्, स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ न वक्तव्यम् ।

यत्तावदुच्यते 'विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्य'मिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते' इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति । 'कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण, ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति ।

यदुच्यते 'अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवत्ययमपि तत्रामिसंबन्धो भवत्यश्वस्येद'मिति । तद्यथा,—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरभेदो भवति । चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं* षष्ठीसमासे पुनरन्तोदात्तत्वेन ।

नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्र'—

प्र०— इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चादकमुत्तेनाह—तत्तर्हीति । यदयमिति । यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात्तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्, तादर्थ्यस्य संभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् । अयमपीति । तादर्थ्यं संबन्ध-विशेषः । विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्तते एवेति भावः ।

उ०— भाष्ये—समासस्याभिधानमिति । समासायस्येत्यर्थः । तन्मात्रेति । संबन्धमात्रेणार्थः । इदमेव युक्तं, गुरोरिवं गुर्वर्थमित्यत्रास्यैव प्रकारस्य संभवात् । भाष्ये—गुरोरिवं गुर्वर्थमिति । षष्ठीसमासेऽप्येतद्विषये नित्य एव, भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ।

भाष्ये—अर्थे के चेति । न च कग्रहणं द्वितीयं तत्रासादर्थ्येऽपि 'द्वितीयो के'ति चतुर्थीविधानादिति बाध्यम्, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्त्रापि तदर्थं ह्यस्य संबन्धेना-

१—'तत्कथं' पा० । २—'तदर्थेन प्रकृतिविकृतिमात्र एव समास इष्यते बलिरक्षितग्रहणा-
व्यापकात् ।' इति शब्दकौस्तुभः । * चतुर्थी तदर्थे ६.२.४३. † समासस्य ६.१.२२३.

मिति, यदयं 'चतुर्थी तदर्थे' 'अर्थे' 'क्ते च' [६.२.४३-४४] इत्यर्थग्रहणं कप्रहणं च करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्नैर्ज-ग्रहणेन कप्रहणेन चार्थस्तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिस्तदु-र्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं, ततोऽर्थग्रहणं कप्रहणं चार्थवद्भवति ।

यदप्युच्यते 'अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य' इति । न वक्तव्यः । सार्थ-प्रत्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति ? न चैव हि कदाचित्प्रत्ययैव विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । यदि सर्वप्रत्ययः क्रियते, इत्संज्ञा न प्राप्नोति । अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि श्रवणं 'अर्थमिदं-कृत्ये' तीयकुवकौ स्याताम् ।

प्र०-अथवाश्रानां पास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम् । रन्धनस्यास्याव-स्वनभिधानात्बन्धिसमासा न भवन्ति । यूपदार्वादपि 'चतुर्थी तदर्थे'ति स्वरसिद्धयेति सादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते, न संबन्धसामान्यमिति बन्धिसमासप्रमाणः ।

सार्थमिति । 'तदर्थे विकृते'तिवत् 'तदर्थे सर्वे'ति क्रियते । तादर्थ्येन चतुर्थी विभक्तिरालिप्यते, तस्मै हितमित्यवो वाच्यते । तेन चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्येऽभिधेये सर्वप्रत्ययौ भवति । सकारः पदत्वात् । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोऽनुदात्तार्थः । तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति 'अर्थे' इति स्वार्थे सूत्रं न कर्तव्यं भवति । न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्विधान्तत्वात्प्रातिपदिकस्य सुबुद्ध्या भवितव्यमिति विग्रहाभावः । अथापीति । 'आविष्कृतुं कथं प्रत्ययस्ते'ति खंदि-तया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतपदुल्लेख निर्देशादिति भावः ।

उ०-दोषात् । न च रक्षितार्थं, तत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्या दव सत्त्वात् । इत्युक्तसंग्रहाच्चतुर्थी तु न, तत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्संग्रहाभावकत्वमात्रम् । रन्धनस्यास्याव-स्वनभिधानादिति । अतः यूपोपक्रमस्य भाष्यं सङ्गच्छते ॥ यत्तु यूपदार्-क्यमपि अथवासाविष्कृतं कथं प्रकृत्या विवक्ष्यते । बन्धिसमासोऽप्येतादृशमपि स्वात्मनः साद-र्यमुपपादयितुमिति । तादर्थ्यमेवेति । तादर्थ्यकः संज्ञाविशेषो दोषार्थः । अन्वयेनानुदात्त-चतुर्थीसमास एवास्तु, विकरितप्रहणं, तत्रातिशयं प्रकृतिसिद्धिप्रहणं च ग्राह्यं, तदर्थ-प्रकृतिकृतत्वं तु भाष्योक्तरीत्येन न अभिप्रेत्य, 'रन्धनस्य कथं' 'पादौ' बन्धिसमासकत्वमपि न भवितव्यं अभिप्रेसीति चेन्न, 'रन्धनस्य स्वाकी' 'पादौ' कथं न च, तदर्थमेवेत्येव सा-संज्ञकत्वमस्तीति । यत् च तत्र चतुर्थीसमासकत्वार्थं लक्ष्यमप्युक्तमिति लभ्यास्तत्त्वात् । कैपदे 'अनभिधाना'तिवत् न चतुर्थीसमासकत्वार्थः ।

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति ? भवति वै कश्चिदस्वपद-
विग्रहो बहुव्रीहिः । तथा,—‘शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् ।
इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येताम्’ ।

एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते । किं कृतं भवति ?
न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता^१ सिद्धा भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । ‘चतुर्थी’ ।
चतुर्थी सुबन्तेन सह समस्यते । ततः ‘तदर्थार्थ’ । तदर्थस्य^२ चोत्तरपदस्यार्थ-
शब्द आदेशो भवति ।

इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति—छात्राय रुचितम्, छात्राय स्वादितमिति* ।
आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति ‘तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्र’मिति,
यदयं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां समासे
हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी
सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ।

इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति—यूपाय दारु

५०— शोभनमिति । ‘सु’शब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः, सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचि-
त्वात्तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च ब्राह्मणायार्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् ।
ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची ।
एवं तर्हीति । ‘ब्राह्मणाय पय’ इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थानेऽर्थशब्द
आदेशः क्रियते । तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति । चतुर्थ्याश्च समासे
निवृत्तत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः । अर्थविशेषाभिप्रेत्येव च पयःशब्दस्य प्रयोगः ।

७०— भाष्ये—इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति । आद्यसकारस्त्वेत्यर्थः । भवति वै कश्चिदिति । एवं
च वैकल्पिकेति बहुव्रीही यथाग्यत्रापि कश्चिदस्वपदस्वम्, एवमत्रापि ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजन-
मुपकार्यत्वेन यस्येति प्रयोजनवाच्यार्थशब्देन विग्रहः, न तु चतुर्थ्यन्तेन विग्रहः—‘ब्राह्मणायार्थ-
मुपकारोऽप्ये’तीति भावः । तद् ध्वनयन्नाह—अत्र चेति । प्रयोजनवाचीति । उपकार्यत्वेन
हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता । ‘प्रयोजकवाची’ति पाठे बद् ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणः प्रयो-
जको भवतीति भावः । भाष्ये—यदयं हितंति । ‘हितयोगे चे’ति वार्तिकान्तयोगे चतुर्थीति
भावः । न च सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्वं, तन्नो चतुर्थ्यभावतर्हि वाच्यम्, ‘हितयोगे चे’ति

† आन्नहतः समानाधिकरणजातीययोः ६. ३. ४६; शेषादिमात्रा ५. ४. १५४.

१-‘लिङ्गतापि’ पा० । २-‘तदर्थस्योत्तर’ पा० । * अन्यथानां प्रीयमासः १. ४. ३३.

यूपदारु रथदारु । 'वा च विभास्यते ॥ इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति—ब्राह्म-
णार्थम् क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्थाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'प्रकृतिविकृत्योर्यः समास-
स्तत्र तदर्थस्त्वोत्तरपदस्य वार्थशब्द आदेशो भवति, अन्यत्र नित्य इति यदयं
बलिरक्षितग्रहणं करोति ।

एवं तर्हि 'उदकार्थो वीवधः' स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मा
ज्ञैवं शक्यम् । न चेदेवम्, अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः, सर्वलिङ्गता च ।

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह 'ब्राह्मणस्य' इति केषा चतुर्थी ?
तादर्थ्य इत्याह । यदि तादर्थ्ये चतुर्थी, अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् 'उक्ता-
र्थानामप्रयोग' इति । समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति ।

यद्युच्यते 'सर्वलिङ्गता वक्तव्ये'ति । न वक्तव्या । 'लिङ्गमशिष्यं
लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' ॥३६॥

प्र०— इहापीति । यदि 'चतुर्थी'त्येतावत्समासलक्षणं क्रियतेत्यर्थः । वा चेति । महा-
विभाषयार्थादेशोऽपि विकल्प्यते । तेन यूपार्थं दारु यूपदार्ति द्वैरूप्यं भवति ।
यव्यमिति । कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं
प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेशस्तदर्थस्य भवतीति ।

उदकार्थ इति । यदि वीवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावा-
न्मन्योदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति ।

समासोऽपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चेत्तयोर्बौगपणेन
भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां बौग-
पयमस्येवेत्यर्थः ।

लिङ्गमिति । तत्र 'परवलिङ्ग'मित्यस्य लक्षणस्याभावालौकिकप्रयोगाश्रयत्सर्व-
लिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ॥३६॥

उ०— येन सुखगतोऽपि वेति भाष्याशयात् । भाष्ये—उक्तार्थानामिति । न च तादर्थ्यस्य चतुर्थ्यो
कत्वेऽप्याश्रयबोधकार्यशब्दस्य कथमुक्तार्थकत्वमिति वाच्यम्, सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्या-
क्षेपेणैव तल्लभस्याप्युपपत्तेः । वचनादिति । 'चतुर्थी तदर्थार्थे'ति वचनात् । लक्षणस्या-
भावादिति । परस्वोत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवलिङ्गं समासस्येति लक्षणस्याभावादित्यर्थः ।
यद्वा—एकदेशिसमासविषयकतया तस्याश्रयभावात्प्रत्याक्यास्वमानत्वाद्देत्यर्थः ॥३६॥

१—इतः पूर्वं वावचनं च' इति वार्तिकं कचित् । 'वावचनं विभास्यते' इति कीलहार्नपाठः ।

२—वीवधः = बहेगी अथवा काँवर । 'विवधवीवधशब्दौ उभयतोबद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे
यतेते' इति सिद्धान्तकौमुदी (४. ४. १७) 'विहङ्गिका भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचः'
इत्यमरः । † मन्योदनसम्बन्धुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ६. ३. ६०.

पञ्चमो भयेन ॥ २ । १ । ३७ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते 'भयेने'ति । 'भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकाङ्गं वृकभयम् । वृकाङ्गीतो वृकभीतः । वृकाङ्गीतिवृकभीतिः । वृकाङ्गी-वृकभीरिति ।

अपर आह—'भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयम् ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुरिति ॥३७॥

सप्तमी शौण्डः ॥ २ । १ । ४० ॥

शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः । अक्षकितवः स्त्रीकितव इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुवचन-निर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते ॥४०॥

३७— पञ्चमी । भयेनेति स्वरूपग्रहणाद्व्याप्तिं भत्वा वार्तिकारम्भः । व्याख्यानावर्ये-प्रहणे तु वृकभयकास इत्यादावपि प्रसङ्गः ॥३७॥

सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति । बहुवचनमर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्याद्बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सम्यक्संगृहीत्वावकिंचित्करः स्यादिति भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादरोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानात् । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः । वृत्त्यन्त-भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोऽच्तादीनामाधारभावः । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगं अव-चनित आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ॥४०॥

४०— सप्तमी । अर्थग्रहणे सतीति । अर्थग्रहणद्वारा पर्यायार्थं स्वादित्यर्थः । भाष्ये—बहुवचनेति । 'गणपाठप्रवृत्ता'दिति शेषः । साहचर्यादरोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां धूर्ता-दीनां शौण्डशब्दस्य च तेनाभिधानादित्यन्वयः । यथेति । अचछत्रिषु छत्रिवारोपेण तत्र प्रयोग इति भावः । एवं 'काकेभ्यो हृषी'त्यादावपि वृत्त्युपातकरवसादप्येन सर्वेषु काक-त्वान्नोपात्तप्रयोग इति बोध्यम् । कारकस्य शौण्डादिभिः सामर्थ्यायोगात्—वृत्त्यन्तरिति । यत्ति तु यद्धारकं यस्य कारकत्वं तद्वन्वयद्वारेव तस्य क्रियाम्बव इत्यहोक्रियते तथा साक्षा-दपि सामर्थ्यमस्त्येवेति बोध्यम् । अन्तःशब्दोऽत्रेति । मध्यकराधिकरणे इत्यर्थः । 'वनाम्न'तिशुद्धाहरणम् । वनवर्तिमन्त्रे इत्यर्थस्तथा । वनवर्तिकरणकक्रियावृत्तिस्तेवास्यमीभाव एव, अन्तर्बन्धमिति यथा । आधारविवक्षायामिति । आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥४०॥

१—इतः पूर्वं 'भयभीतभीतिभीभिः' इति वार्तिकं क्वचित् ।

२—इतः पूर्वं 'भयनिर्गतजुगुप्सुभिः' इति वार्तिकं क्वचित् ।

पात्रेसमितादयश्च ॥ २ । १ । ४८ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क मा भूत् ? परमं 'पात्रेसमिता इति ॥४८॥

पूर्वकालेकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४९ ।

इह कस्मादव्ययीभावो न भवति—एका नदी एकनदी । 'नदीभिः संख्ये'ति^१ प्राप्नोति । [नैष^२ दोषः ।] इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्रधान्यं गम्यते ।

अथवाव्ययीभावः कियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति, परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न

प्र०— पात्रे । परमं पात्रेसमिता इति । वैयाधिकरण्येऽपि विस्पष्टपटुवत्सुप्नुपेति समासः प्राप्नोति । परममिति क्रियाविशेषणम् । 'परमाः पात्रेसमिता' इति तु पाठो ज्यायान् ॥४८॥

पूर्व । एकशब्दप्रसङ्गेन 'नदीभिश्चे'त्यत्रोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह—इह कस्मादिति । न चात्रेति । एकत्वविशेषणान्नयत्र प्राधान्येन प्रतीयते । शिष्टं भाष्यं तत्रैव

उ०— पूर्वकाले । भाष्ये—इह कस्मादिति । समाहारद्विगोरिवास्यापि बाध्यसामान्य-चित्तया बाधः स्यादिति प्रश्नः । एकत्वविशेषणादिति । एकत्वेन विस्पष्टक विज्ञेयत्व-विशेष्यः । नद्यत्रेति । नदीत्वेन नदी प्रधानं न त्वेकत्वेनेत्यर्थः । विप्रतिषेधेनेति । एकसंज्ञादिति-

१—'परमाः पात्रेसमिता' इति तु पाठो ज्यायानिति कैयटः । † नदीभिश्च २. १. २०.

२—कचिन्न । ३—'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति पूर्वाचार्यपरिभाषितम्' (शब्दकौस्तुभः २. १. ४)

दोषः । कथम् ? नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥४६॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २ । १ । ५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः ? समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ्—समा-
ह्रियते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि
दशकुमारि 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१. २. ४८] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति,

प्र०—व्याख्यातम् ॥४९॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्वितार्थो । समाहार इति कोऽयमिति । किं भावसाधनोऽथ कर्मसाधनः ।
तत्र भावसाधने द्रव्यस्थानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्वितार्थ-
पहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधनपक्षे तु उपसर्जन-
ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, 'द्विगुरेकवचन'मित्येव वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति ।
द्रव्यस्यैव कर्मसम्बन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्य-
संज्ञायामपि घञ् भवति ॥ यदीति । कुमार्यधेस्य प्राधान्यात् समासशास्त्रे च प्रथमा-
निर्देशाभावाद्ग्रन्थाप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्धयति, पञ्चस्वदधीति तु न
सिद्धयति । अत्र हि वाचन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम् । पक्षे स्त्रीत्वम् । तत्र स्त्रीत्वे ह्रस्वत्वे

उ०—रिक्तसंख्यासम्येऽव्ययीभावस्य चरितार्थमिति भावः । समाहारे इति । स च नात्रेति
भावः ॥४९॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्वितार्थो । इत्येव वक्तव्यमिति । समाह्रियमाणां प्रधानाणां बहुत्वादिति भावः ।
कुमार्यधेस्य प्राधान्यादिति । एवं च प्रधानत्वेन नामाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नामा-
विभक्त्युत्पत्तेरैकविभक्तीति बोधसम्भवमिति भावः । पक्षे स्त्रीत्वमिति । एवं च स्त्रीत्वेऽ-
प्यनुसर्जनत्वाद्द्रव्यत्वेऽनवन्तत्वात्स्त्रीत्वभावे 'पञ्चकदम्बा' इति स्यादिति तात्पर्यम् । कश्चित् शूक

‘द्विगुरेकवचनम्’ [२. ४. १] इत्येतच्च वक्तव्यम् ।

एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति—समाहरणं समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते ? यत्तदौत्तरार्थम् । कः पुनर्गवां समाहारः ? वत्सहर्जनं कथयन् भिक्षुणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षिप्तेषु प्लेषु गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ।

एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः । एवमपि पञ्चगामी वयस्यग्री त्रिपु-
रीति न सिध्यति । किं कारणम् ? समेकत्ववाच्याङ्गामिसुख्ये वर्तते, हरति-
देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिदेशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं तर्हि ? साद-
श्येऽपि वर्तते । तद्यथा,—मातुरनुहरति, पितुरुनुहरतीति ।

प्र०—सति पञ्चखट्वमिति सिध्यति । स्त्रीत्वे त्वनुपसर्जनत्वादहस्त्वत्वेऽनदन्तत्वान्कीर्षभावा-
त्पञ्चखट्वा इति स्यात् । द्विगुरिति । अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः । अथेति । लोके
समाहार एकप्रदेशे संघट्टनमुच्यते । तस्य पञ्चग्राम्यादावसंभव इति भावः । यत्तदिति ।
पञ्चपूल्यादौ तस्य संभवदिति भावः ॥ कः पुनरिति । ‘औत्तरार्थेयस्यासंभवात्प्रभः ।
यत्तद्वर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो
विवक्षितः । तत्रार्जनमिमित्त्वावर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च कथाविना भवतीति
तर्हिदेशः कृतः । यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह—यद्येवमिति । गोच्छिति । नाना-
स्वामिकानामर्जनाभावमाह ।

समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थः । एवंमपीति । ग्रामादीनां
नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव इति भावः । यथायं ग्रामशब्दी देशविरोध-
वाची तदायं दोषः । पुरुषवाचिनि तु न दोषः । तेषां समीपीकरणसंभवात् ।
समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः । स च
ग्रामादीनां नास्तीति भावः । नावश्यमिति । ततश्च ग्रामादीनामपि लामादिसदृशधर्मा-

उ०—एवेदं दृश्यते । परे तु मात्र नपुंसकह्रस्वप्राप्तिः, एतज्जाभ्यग्रामाण्येवानास्याधर्मादित्वेन
पुंस्त्वस्यापि स्त्रीकारात् । ‘पञ्चकुमारि’रित्यत्र विसर्गो लैङ्गिकप्रमादाद् अष्टः । अत एव ‘स नपुं-
सक’मिति श्रावं ‘विभाषा वृद्धे’ति सूत्रे ‘किञ्चमसिष्य’मित्यादिना प्रत्यागमनात् । अथविशेष-
वर्णावाचक कार्यमिति तदाशयः । अन्यथा संख्यादेशेपि लोकात्मकत्वाद्भेद तत्कार्यं लैङ्गिकम् ॥
बुद्ध्या—हस्तादिवत्करणभूतया । एकस्यां क्रियायां—क्रियाकूपे वस्तुनि । समीपीकरणं—
संबन्धमिमर्थः । अर्जनमिमित्त्वादिति बहुव्रीहिः, अर्जने हि ‘एतावन्मपेक्षकमिति’मित्येक-
क्रियायां संबन्धनं भवतीति भावः । अर्जनं—स्वस्वर्थाकाङ्क्षाकरणम् । ग्राम्ये—विशेष-
विवृति । किञ्चवापि विक्षिप्त्वं स्थापितेतिवत्त्वर्थः । तच्च औत्तरार्थमिति भावः ।

समीपीकरणमित्यर्थ इति । तत्पक्षेदेव क्रियायां, बुद्धौ वैत्यम् । एकवर्गीकरणे-
नेति एककूपे हेतौ कृतीया । आभिसुखयार्थाङ्गा वर्गीकरणं कथञ्च ॥ ग्राम्ये—सादृश्येऽपि
वर्तते इति । एकक्रियाकारकत्वादिकथं एककूपेन समग्रान्तरार्थः, अनुसृष्टिः ।

अथवा पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति नैवेदमित्येवावतिष्ठते । अवश्य-
मसौ ततः किञ्चिदाकाङ्क्षति क्रियां गुणं वा । यदाकाङ्क्षति तदेकं स च
समाहारः ।

अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः—‘पञ्चपूत्यानीयता’मिति भावानयने
चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अयेह
‘गौरुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय’ इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणा-
लम्बनप्रोक्षणविशसनानि कियन्ते इति ? असंभवात् । आकृतौ आरम्भणादीनां
संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि कियन्ते । इद-
मप्येषं जातीयकमेव । असंभवाद्भावनयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति ॥ अथवा
‘अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः’ ।

किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

प्र०—लुगमात्समाहारसद्भावात् ।

अथवेति । केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते,
तत्र च बुद्ध्या भिन्नवेदानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः । स च समाहार इति ।
तन्निमित्तत्वादित्यर्थः । असंभवादिति । द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः ॥ अथवेति । पूर्व-
मुपायभावेनाग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः । इदानीं तु
वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितमेवसद्भावादिति विशेषः ॥ किं पुनरिति । काश-

उ०—कन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र कश्चित् आह भाष्ये—अथवेति । नैवेदमिति । पञ्चग्रामीत्यादि-
पदम् । ‘इय’मिति पाठे ‘ठक्’रिति शेषः । इत्येव—पञ्चग्रामादिमात्र एव । असौ—
प्रबोका, इहा वा । ततः—ग्रामादितः । ‘अतिरिक्त’मिति शेषः । आकाङ्क्षति—बोध-
यितुम् । क्रियां—नदीतीरस्थत्वादिक्रियाम् । गुणं—समृद्धत्वादिक्रियाम् । तत्र च बुद्धयेति ।
तत्र—क्रियादौ, बुद्ध्या—करणभूतया, तेषां सामीप्यं संघटनं कियत इत्यर्थः ॥ असम्भवा-
दिति । आलेख्यमाण्यभावात्, क्रिया तु तन्नासम्भवात्सम्भवे इत्येव इति द्रव्यद्वारा तदा-
वयनापीति भावः । तद् ध्वनयन्नाह—अग्न्यानयने पात्रस्येवेति । ‘अग्निरग्नेव’ इति बोधिते
समृद्धाबुद्धपात्रस्यापि यथानयनं केवलतदावयनासम्भवात्तद्वेहापीति भावः । अन्वयस्या
केवमुपपादितम् । वास्तवभेदाभावादिति । इत्याकृत्योरिव समाहारसमाश्रित्यमाण्योरपि
वास्तवभेदाभाव इति भावः ॥ अन्वेवं घटाणां समाहार इति न स्थाप्य आह—बुद्धिपरि-
कल्पितेति । अतोऽयं बुद्धिकल्पितोऽतो वास्तवमेवैवैवभावा इति भावः । अव्यतिरेका-
दित्यस्य व्यतिरेकमात्रस्याभावादित्यर्थ इति भावः ।

१—‘पञ्चकली’ पा० ।

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

‘द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः’ । केतरेतराश्रयता ? द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्योत्तरपदे, प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

एवं तर्हि ‘अर्थे’ इति वक्ष्यामि ।

अर्थे चेत्तद्वितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥ २ ॥

अर्थे चेत्तद्वितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । पाञ्चनापितिः द्वैमातुरः त्रैमातुरः* ।

किं कारणम् ? द्विगुनोक्तत्वाद्, बहुव्रीहिवत् । तथा,—चित्रगुः शबल-

प्र०—कृत्स्नस्य ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’रिति सूत्रं, तावद्विचारयति । पाणिनीयं तु पञ्चाद्विचारयिष्यति । दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह—एवमिति ।

द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययेन भाव्यं, प्रत्यये च परतो द्विगुरित्यतरेतराश्रयः । पञ्च गावां धनमस्तेयत्रापि ‘पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते’ इति पञ्चाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावः । ‘धन’शब्दस्योत्तरपदत्वे सति पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यं सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा, तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन । सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते । यदा त्वनेकग्रहण्यत्पदद्वयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः ॥ अथवायं भावः—समास इत्यन्वर्थसंक्षेपं, समसनं समासः—संक्षेपः । स चासंक्षिप्तानां क्रियते । यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात्किमपरः संक्षेपः क्रियते । अस्मात्सुपुरुषगर्भे बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् ॥ पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह—एवं तर्हि । तद्वितार्थे—तद्वितामिधेये अनुत्पन्न एव तद्विते द्विगुरिति नस्त्यन्वयोप्याश्रयत्वमिति भावः ।

अर्थे चेदिति । यदि तद्वितार्थेऽमिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्वित-

प्र०—द्विगुरित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुमितिोक्त आह—पञ्चस्त्विति । द्विगुमितिप्रातिपदिकत्वमितिप्रातिपदिकत्वमिति भावः । नन्वेवमनुत्तरपदे न सः, द्विगोत्तरपदमितिप्रातिपदकेऽपि बहुव्रीहिक्रियाणांमपि भावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुमितिप्रातिपदिकत्वादाह—पञ्च गाव इति । ‘तत्पुरुषे कृते एव बहुव्रीहिर्न प्रा’णिति कुतोऽत आह—सुप्सुपेति । संख्यायाः विवक्षितत्वमुपलक्षणं सुकृतत्वं समुदाये न पदोपसमित्यस्यार्थस्य । ‘अविशेषेण बहुव्रीहि’स्त्विति पक्षोऽप्याह—अथवेति । संक्षिप्तत्वे हेतुरेकार्थीभावादिति । ‘अर्थ’शब्दो न प्रयोगनवाचीत्याह—तद्वितामिधेये इति । तत्र भाव्ये समास इत्यर्थः ।

गुरिति बहुव्रीहियोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ।

एवं तर्हि 'समासतद्धितविधा'विति वक्ष्यामि ।

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । कान्यत्र ?
स्वरे । पञ्चारत्निः दशारत्निः । 'इगन्ते द्विग'वित्येष स्वरो[†] न प्राप्नोति ।

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्' 'प्रत्ययोत्तरपदयो-
र्द्विगुसंज्ञा भवती'ति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तं 'द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि'रिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्,
सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति[‡] ।
नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ।

प्र०—स्वार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थेऽयतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् 'पाञ्चनापिति'रित्यादौ तद्विधौ
न प्राप्नोति ।

समासतद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते । 'समासे
विधीयमाने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते' इति लक्षणाश्रयास्तीतरेतराश्रय-
दोषः, परनिमित्तानपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः । अन्यश्चेति ।
यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमानः पत्वणत्वयोर्न भवत्येवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् ।
'इगन्ते'वि च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यादीनि
तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकासे स्वरे दोष
वक्तुः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति 'प्रमाणं लो द्विगोर्नित्य'मिति
मात्रचो लुक् ।

सिद्धं त्विति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनु-
शासनं क्रियते । तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः । न हि संज्ञेति । प्रत्यय-

उ०— प्रकृत्यर्थेऽयतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति । वाचकप्रत्ययवस्थिते स वाचकवचक इति
भावः । द्वितीयं दोषमुद्धर्तुमाह—परनिमित्तेत्यादि ॥ यानि तु द्विगोरिति । 'द्विगोः परस्य
तद्धितस्य लु'गिति सूत्रार्थे समाहारद्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदमपि सावकाशमेव,
'अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतस्मिन्नादपी'ति वाक्तिकात् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धि इत्यर्थे तु तत्र
दोषस्यैवाभाव इति चिन्त्यम् ।

† इगन्तकालपालभगालशरावेषु द्विगौ ६. २. २६. ‡ १. १. १ वा० ८. सू० १२४.

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा,—कश्चित्कंचित्तन्तुवाय-
माह—‘अस्य सूत्रस्य शाटकं वये’ति । स पश्यति यदि शाटको न वात-
व्योऽथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी
खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता, स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते ‘शाटक’ इत्येतद्ववतीति ।
एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य ‘प्रत्यय’ ‘उत्तरपद’मिति
चैते संज्ञे भविष्यतः ।

अथवा पुनरस्तु ‘अर्थे’ इति । ननु चोक्त‘मर्थे चेतद्धितानुत्पत्तिर्बहु-
व्रीदिव’दिति ॥ नैष दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते । किं तर्हि ?
स्यादथऽपि वर्तते । तद्यथा,—दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः
स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवति तद्धितः स्यादिति ।

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः ॥ ५ ॥

अथवा यदयं ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ [४. १. ८८] इति द्विगोरुत्तरस्य
तद्धितस्य लुक् शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य ‘उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित’ इति ।

समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं

तद्धितार्थेन कृतत्वात् ॥ ६ ॥

समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहार-

प्र०—संज्ञासंबद्धं, समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्वायं समासः क्रियते न च
प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः ॥ एव तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसमर्थः, न तु
परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ पाणिनीयं समर्थयितुमाह—अथवेति । तद्धितश्चासावर्थः
प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । म्यादिति प्रार्थने लिङ् । अप्रापि पत्ते स्वरं
द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह—द्विगोर्वेति । अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो
नास्तीत्यर्थः ।

समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थकत्वाद्विज्ञात्वादेकशेषाभावः । अवि-

उ०—प्रत्ययसंज्ञासम्बद्धमिति । प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भावः । लोके स्त इति ।
विषयत्वेऽपि संज्ञायां तदीयसंकेतग्रहण्य शास्त्रनिरपेक्षं लोकेऽस्तरवमिति भावः ॥ भाष्ये—एते
संज्ञे इति । उत्तरपदशब्दोऽपि समाससंज्ञानिमित्तकत्वासंज्ञैवेति भावः ॥ द्विगोर्वा
लुग्वचनं ज्ञापकमिति । पूर्वं ‘तद्धितार्थे विषयभूत’ इत्यर्थेन च सिध्यति । न चात्र पक्षेऽर्थ-
ग्रहणं व्यर्थं, ‘तद्धिते विषयभूत’ इत्येव वस्तुं युक्तवादिति वाच्यम्, स्वरे दोषग्रसङ्गात् ।
वस्तुको ज्ञापकेनाशमेवार्थो बोधयत इति बोध्यम् ।

भिन्नार्थत्वे हेतुः—‘एकमे’त्यादिः । समाहार एव तद्धितलुकीति । निबन्धन सङ्ग-

ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तद्धितार्थेन कृतत्वात्' । 'तद्धितार्थे द्विगु-
रित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति* ।

यदि 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ।
उत्पद्यताम्, लुग्भविष्यति† । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि ? पञ्चपूली
दशपूली—'अपरिमाण्विस्ताचितकम्पत्येभ्यो न तद्धितलुकि' [४. १. २२]
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवम् दशगवम्—'गोस्तद्धितलुकि' [५.४.६२]
इति टच् न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । अविशेषेण‡ 'द्विगोर्जम्भवती'त्युक्त्वा 'अपरिमाण्विस्ताचित-
कम्पत्येभ्यः समाहार' इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—'समाहार एव
नान्यत्रे'ति ।

गोकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण 'गोष्ठज्भवती'त्युक्त्वा 'द्विगोः
समाहार' इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—'समाहार एव नान्यत्रे'ति ।

अभिधानार्थं तु ॥ ७ ॥

अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा
स्यात्, तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् ? तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत ।

प्र०—शेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः ॥ प्रतिषेधः प्रःप्नोतीति । यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीडः
पञ्चाश्वेति । अपरिमाण्वेति । 'न तद्धितलुकि' 'कृतद्धितलुकी'त्यपास्य सूत्रद्वयेऽपि
समाहारग्रहणं क्रियते, 'समाहार एव तद्धितलुकि कृप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रे'ति
नियमविधानान्नास्ति दोषः । अविशेषेणेति । 'गो'रित्येकं सूत्रं क्रियते । गोशब्दान्तस्य
तत्पुरुषस्य टज्भवति, ब्राह्मणगव इति । ततो 'द्विगोः समाहार' इति द्वितीयं सूत्रं
नियमाधेमित्यर्थः ।

अभिधानार्थं त्विति । समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धितेन मा
भूदित्यर्थः । समाहारेणेति । समाहारेऽभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात् । एवं
चाभिधाने समासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते । तद्धितार्थेनेति । 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्य-

३०-तीयापेक्षत्वात् । तेन 'पञ्चगवधन' इत्यादौ टश्चिद्विरिति भावः । भाष्ये—द्विगोः समाहार
इति । अनवयवभूतद्विगोश्चैव समाहार एवेत्यर्थः । तेन 'पञ्चगवधन'मित्यस्य सिद्धिः ।

समाहारेणेति । समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येनाभिधानं विधानं यथा स्याद-
ित्यर्थः । एवं तद्धितार्थेन—तद्धितार्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । तत्कलितमाह—समाहाराभिधेय

* तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २. १. ५१ † द्विगोलुगनपत्ये ४. १. ८८

‡ द्विगोः ४. १. २१. १—इदं वार्तिकमिति केचित् ।

उत्पद्यताम्, लुभविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि । न सर्वाणि परिहृतानि । पञ्चकुमारि दशकुमारि—‘लुक्कृतलुकि’ [१.२.४६] इति ङीपो लुक्प्रसज्येत ।

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ ८ ॥

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः । वाग्दशप्रियः ऋत्रोपान-
हप्रियः । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः* । किं प्रयोजनम् ? समुदायवृत्तावयव-
वानां मा कदाचिदवृत्तिर्भूदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षोऽवृत्तिपक्षश्च ।
यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः । यदात्ववृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिः ।

प्र०—भिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधाने हि तद्विवः स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वा-
व्यापकाद्वा ।

उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह—द्वन्द्वेति । वाग्दशप्रिय इति । वाक् च
दृष्य प्रिये अस्य, पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महा-
विभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ, नित्यौ तु वक्तव्यौ । अन्यथा समासा-
भावपक्षे समासान्तो न स्यात् । ‘जातिरप्राणिना’मिति चात्र समाहारद्वन्द्वः । यदि
स्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वः स्यात्तदा कार्यं नैव भेदः स्यात् । समुदायवृत्ताविति ।
बहुव्रीहावित्यर्थः ॥ वृत्तिपक्ष इति । एकार्थीभाव इत्यर्थः । न च समुदायस्यैकार्थीभावे
तदभावोऽवयवयोर्युक्तः, विरोधादित्यर्थः । यदावृत्तिरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाविवानां पदानां
यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः ।

उ०—इति । एवं च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुंस्त्वेनैव बोधः । नपुंसकत्वातिदेशात्
तत्प्रयुक्तं कार्यमात्रमिति बोध्यम् ।

तदा कार्यं नैव भेदः स्यादिति । स्वरे भेदस्य सप्तवात्समर्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च
नित्यमेतत् । कश्चित् रूपे नैव भेदः स्यादिति पाठः । कश्चित् कार्ययोरुभेति पाठः । स्वरूप-
कार्ययोरुभेदो न तु कपेनेत्यर्थः । भाष्ये—अवयवानामिति । द्वन्द्वतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः ॥
तदभावोऽवयवयोरिति । न चैकार्थीभावेऽपि विभाषावृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु,
तस्य सर्वत्र सामर्थ्येनैव सम्बन्धस्य कल्पितत्वात् समासेनासम्बन्धात् ॥ नन्वेवं द्वन्द्वयोग्य-
पदयोरिच्छा चार्थान्तरभावेनैकार्थीभावे मानामावः, पदत्रयस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् ।
एवं च द्वन्द्वो दुर्लभः । इदं वचनं तु प्रत्याख्यातम् । ‘कार्ये’ इति सूत्रं तु भवकदिरावित्यादौ
चरितार्थम् । किं चैवं द्वौ भुवी वश्यौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वयोरवयवीभावापत्तिः ।

* इत्यानुदपहान्तात् समाहारे; गोरतद्विलुकि ५. ४. १०६; ६२.

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् ॥ ६ ॥

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः । [द्वौ मासौ जातस्य यस्य स] द्विमासजातः त्रिमासजातः† । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? सुप्पुपेति‡ वर्तते । एवं तर्हीदं स्यात्-द्वौ मासौ द्विमासम् द्विमासं जातस्येति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति* । द्विमास-जात इति चेष्ट्यते†† । द्वयहजातश्च न सिध्यति । द्वयहजात इति प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । द्वयहजातस्तु न सिध्यति‡‡ ।

किमुच्यते 'परिमाणिने'ति न पुनरन्यत्रापि—पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः ।

अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं

प्र०— द्विगोरिति । द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थः । द्वौ मासौ जातस्येति । 'कालाः परि-माणिने'ति त्रिपदे समास इत्यन्ते । स च 'सुप्पुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् प्राप्नोति । तस्मिन् कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते, कालान्ते द्विगौ पूर्वपद प्रकृतिस्वरौ यथा स्यात् । द्वयहजात इत्यत्र च समासान्वः । द्वौ मासौ द्विमासमिति, समाहारे द्विगुः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेध' इति क्त्वाभावः । स्वरे हि दोष इति । समासान्त्वोदात्तत्वेन जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः ।

अन्यत्रेति । 'पञ्चगवधन' इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासान्तादिकार्य-

उ०— तथा च स्वरे दोषः । एवं द्विजिह्वादिष्वपि अस्वेति शैषिकबहुव्रीहौ 'संख्यायाभ्यसे'त्यन्तर-बहुव्रीह्यापत्तौ 'बहुव्रीहौ संख्येय' इति उदात्तः, सुचः भवणाभापत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृद्भ्य-कार्थिभावस्यैव समासादिनिमित्तत्वे मानाभावात्, समासान्तरं स्वनिमित्तान्तेति नञिक-वद्विषयसंज्ञेन समर्थसूत्रयोरे भाष्ये—प्लितम् । इन्द्रोऽपि बहुव्रीह्यावयव एव, न इन्द्रावयव इति 'होतृपोतृनेन्द्रोद्गातार' इति भाष्येण प्लितम् । नञ्याभां तत्र प्रमाद एवेति विद् ।

भाष्ये—परिमाणेनेति । परिमाणिनाचोत्तरपदेनेत्यर्थः । समासपदं च सामर्थ्या-त्तनुपपत्तयम् । एवं च तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये त्रय्याणां तनुपपत्तौ वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तनु द्विगोरन्त्येन समासाभावाद् द्विगोः समास इत्यनुक्तमत आह—द्विगोरिति । 'निष्पत्तये' इति पाठः । 'निष्पत्ता'विति पाठे, निष्पादने कर्तव्य इत्यर्थः । तनुपपादयति—द्वौ मासाविति ॥ भाष्ये—द्वयहजातश्चेति । 'न संख्यादेः समाहार' इति तत्र समासान्तनिषेधादिति ज्ञायः ।

१-अयं पाठः कश्चिन्न । † कालाः परिमाणिना २. २. ५

‡ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे; सइ सुपा २. १. २; ४.

* समासस्य ६. १. २२३ †† इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ६. २. २३

‡‡ राधाहःसंख्येयश्च; अहोऽह एतेभ्यः; न संख्यादेः समाहारे ५. ४. ६१; प्लः, प्लः.

प्रसिद्धम् । 'उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपदे' इति द्विगुर्भविष्यति ।

सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? पञ्चखट्वा दशखट्वा—'द्विगोः' [४.१.२१] इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुः दशगुः—'गोरतद्वितलुकि' [५. ४. ६२] इति टञ्मा मूदिति ॥५१॥

प्र०—सिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः कियते । एतेन पूर्वोक्त इतरेतरा-
शयदोषोऽपि परिहृतः ।

सर्वत्रेति । यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे, यदि बाभिधेयवचनो, ह्यापकाश्च तद्वितोत्पत्ति-
स्तदा मनुपस्तद्वितत्वात्तदर्थेऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः, अशेषत्वात् । तस्य तु
चित्रगवादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा
यस्यां विद्यन्ते इति याद द्विगुः स्यात्तदा 'वाचन्तः स्त्रियां भाष्यत' इति पक्षे द्विगो-
रिति क्रीप्राप्नोति, पक्षे च नपुंसकत्वम् । पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच्प्राप्नोति ।
नन्वस्मिन् समासे सति मनुपः श्रवणं प्रसज्येत । न च 'द्विगोर्दे'गिति लुगस्ति, 'प्राग्दी-
व्यत' इत्यधिकारान् । एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । 'मनुपो लुगवक्तव्य' इति
दोषः । तल्लुकि च क्रीप्समासान्तौ प्रतिषेधादेव न भवित्यनः । पञ्च आठका यस्याः
सा पञ्चादकेत्यत्र तु क्रीप्राप्नोति ॥५१॥

उ०— एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । बहुव्रीहिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभावि-
पद्मात्रयोः पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि समासः कियत इत्यर्थः । न च पृथगेकार्थीभावा-
भावेऽपि द्विगोर्देवोत्तरपदप्रहणं व्यर्थम्, अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेव त्वयेव मयापि वारणीय
इति वाच्यम्, द्विगुसंज्ञार्थत्वात् । तत्फलं तु 'द्विमासमिष' इत्यादौ काकान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः
पूर्वपदप्रकृतित्वर इति विक् । एतेनेति । निपद्यबहुव्रीहिसत्त्वेनेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—
उत्तरपदं प्रसिद्धमिति ।

अशेषत्वादिति । अनुक्तसमासः शेष इति भावः । त्रिकतः शेषे तु परत्वाद्वहुव्रीहि-
सिद्धिरिति बोध्यम् । एवं तर्हीति । केचित्तु तद्वितार्थेऽभिधेय इत्यर्थः । तद्वितोत्पत्तिज्ञापकं
संज्ञातीयापेक्षत्वाप्राग्दीव्यतीयविवचनमेव । किं नैतत्पक्षैकवाक्यतया स्यादर्थ्यत्वेऽपि प्राप्तस्या-
नभिधानादनुत्पत्तिः स्यादिति सम्भावनायामपि किङ्, तन्मूलकमेव मनुप्युत्वे मत्वर्थे द्विगा-
वन्त्यतद्वितवन्मनुपि स्यादित्याशङ्क्य 'द्विगोर्मत्वर्थतद्वितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तच्चास्ति
सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति, सति तस्मिन्स्तेनैव सिद्ध'मित्युक्तम् । अत्ययप्रतिषेधारम्भेऽपि क्रीप्-
चोर्वाङ्मते इहमावश्यकमिति तदाशयः । तद्वचनानिप्रायेण चात्रैतदोरोपावनमिति भाष्या-
शय इत्याहुः । पञ्चादकेत्यत्र तु क्रीप्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भावः । 'न तद्वित-
लुकी'ति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्पर्यम् । 'पञ्चकुमारि'रित्यादौ क्रीपो
लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥५१॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ । १ । ५२ ॥

किमनन्तरे योगे* यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्वित्पूर्वमात्रे ? किं चातः ? यद्यनन्तरे योगे, एकशटी† 'द्विगोः' [४. १. २१] इतीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वमात्रे, एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति ।

अस्त्वनन्तरे । कथमेकशटी ? ईकारान्तेन समासो भविष्यति—एका शटी एकशटी ।

इह तर्हि एकापूपी 'द्विगो'रितीकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा ? टावन्तेन समासो भविष्यति—एका भिक्षा एकभिक्षा ।

प्र०— संख्यापू । इह कश्चिदवयवोऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति, कश्चित्तु समुदायो, यथा—'नान्तः पाद'मिति पाठे संहिताधिकार-विहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते । ततः सन्देहान् पृच्छति—किमनन्तर इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिविधितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा 'द्विमुनि व्याकरणस्ये'त्यवयवीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् । ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत । एकशटीति । एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः । शाट-शब्दश्चाकारान्तोऽस्ति, तस्यैव कनि कृते 'शाटक' इत्येवं रूपं संभवति ।

एकभिच्छेति । भिच्छशब्दो घञन्तोऽस्ति । तथा च 'भिच्छदं न प्रकाशये'दिति प्रयोगः । तत्रैको भिच्छ इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजानास्त्रीप्रसज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शाटशब्दाज्जातिलक्षणे स्त्रीषि कृत इति भावः ।

एकापूपीति । एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः । अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः क्त्रियां भाष्यत इति द्विगोरितीकारः सिध्यति, नान्यथा । केवलश्चापूप-शब्दः पुंसि वर्तत इति जातिलक्षणो स्त्रीप्नास्ति ॥ टावन्तेनेति । भिच्छाशब्देन समासे कृते 'अव' इत्यधिकारान्स्त्रीत्वभाव इत्यर्थः । भिच्छाशब्दश्च 'गुरोश्च हल'इति क्त्रियां व्युत्पाद्यते । 'वावन्त' इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ।

उ०— संख्यापूर्वो द्विगुः । ततः सन्देहादिति । व्याप्तिग्यायानन्तर्यं ग्यायबोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति भावः । इहापि स्त्रीत्वमिति । 'एकभिक्षा' इति तु नेष्यत एवेति भावः । स्त्रीषि कृत इति । 'एकशाट' इति त्विष्यत एवेति भावः । 'शाच्छो'रिति सूत्रे परिगणित-

* तद्वितीयोत्तरपदसमाहारे च २. १. ५१.

† पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरण्येन २. १. ४६.

‘इह तर्हि सप्तर्षयः† ‘इगन्ते द्विगा’वित्येष स्वरः प्राप्नोति‡ ॥ अस्तु तर्ह्यनन्तरे । कथमेकापूरी ? समाहार इत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहारः ? यत्तद्धानं संग्रमो वा ।

इह तर्हि पञ्चहोतारः दर्शहोतारः ‘इगन्ते द्विगा’वित्येष स्वरो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथं सप्तर्षयः ? ‘अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचकादीनां छन्दसी’त्येवमेतत्सिद्धम्* । अथवा पुनरस्त्वनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दर्शहोतारः ? ‘आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसी’त्येव सिद्धम्× ॥५२॥

प्र०—यत्रापि ह्रस्वत्वं कियते पञ्चस्वट्वं पञ्चस्वट्वीत्यादौ, तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते । भिक्षुशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते । अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात् ।

सप्तर्षय इति । ‘द्विक्संख्ये संज्ञाया’मिति समासः । कः पुनरिति । अनेकविषयत्वात्समाहारस्य एकस्य वदसम्भवात्प्रभः । यत्तदिति । एकमप्यपूर्य कश्चित्कृपसो वददनेकमिति मन्यते । दाज्ञे श्रद्धाविशयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन् यः संग्रमः स एकस्मिन्नापि कर्तव्यो भवति । अथवा त । पूर्वत्रापरितोषेणैतदुच्यते । भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोऽन्तोदात्त इत्यते । प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात् । अत एवैकशब्दादीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः ॥५२॥

उ०—इयदास्थितभिभाषास्त्वानुल्लेखलादकचेराह—यत्रापि ह्रस्वत्वमिति । ‘स नपुंसक’मिति प्रकरणसमाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु ‘भिक्षु’शब्देन समासे वक्ष्यमाणरीत्या समाहारविवक्षायां ‘एकभिक्षी’त्यपि स्यात्त आह—भिक्षुशब्देन त्वनभिधानादिति । अत्र यानं चिन्त्यम् ।

वददनेकमिति । अवयवगतबहुत्वस्यावयवविग्रहोपाद् गौणः समाहारोऽपि सुकथ इति भावः । कर्तव्यो भवतीति । ‘एकापूरी कियेते’त्यादौ प्रतिग्रहीतेति भावः । पञ्चहोतारपुसंख्यानद्वयेन स्वरसिद्धेः साम्यसाक्षात् वारयति—पूर्वत्रापरितोषेणेति । अन्तोदात्त इत्यते इति । अत्र बीजं चिन्त्यम् । किं च प्रवृद्धादिगणपाठेन लोकेष्यन्तोदात्तत्वं सुसाधमिति बोध्यम् । ‘प्रकृतिस्वरपूर्वपद’ इति बहुवीहिः । केचित्तु पक्षयोः साम्येति पूर्वमात्र इति पक्षस्य कलाभाहनुप्रतिविधेयत्वाच्च नात्र इत्याहुः ॥५२॥

१—‘इदं’ पा० । † विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २. १. ५०.

‡ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ६. २. २६.

* ६. २. १६६ वा० १. × ६. २. ६१ वा० १

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २ । १ । ५३ ॥

किमुदाहरणम् ? वैयाकरणसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैया-
करणाः ? वैयाकरणाः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति ॥५३॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २ । १ । ५५ ॥

‘उपमानानि’त्युच्यते कानि पुनरुपमानानि ? किं यदेवोपमानं तदेवोप-

प्र०— कुत्सितानि । किं व्याकरणमिति । अयं भावः—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया-
मयं समास इत्यते, ‘वैयाकरणश्चौर’ इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्ग-
त्वाभास्ति कुत्सा, नापि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्ठो निष्प्रसिधत्वात्
खं सूचयति ‘अहो गगनं निर्मल’मिति प्रश्नं विस्मारयितुं, स निष्फलव्याकरणाभ्युप-
त्वात्कुत्सितः । तत्स्थमपीति । आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात्कुत्सा ॥५३॥

उपमानानि । कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोपमानमिति ।
अत्र तूपमानमात्रस्य जिह्वासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः ।
ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वविषये संदेहाभावात्प्रमानुपपत्तिः । अयं भावः—
‘शस्त्रीश्यामा देवदत्त’सि श्यामत्वं सर्वाभयव्यापि अश्वभिन्नं विवक्षितं तदा तद्वृत्तरेण
शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तथोरविक्षिप्तत्वात्तद्व्याकरणाथोरमेव इति
‘यदेवोपमानं तदेवोपमेय’मित्यनुपगतं भवति । न चैतद्युतं, शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अथाऽऽधारभेदाच्छ्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामसुखायो-

उ०— कुत्सितानि । इत्यत इति । तथैव लक्ष्यक्षोभान्प्रत्यासत्तेरुच्येति भावः । चौर इति ।
यथा लक्ष्यक्षोभे व्याकरणाभ्युपगमस्य निष्फलत्वं प्रतीयते न तथा नीयेनेति भावः । नापि
तदधीयानस्येति । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिवं नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये किं
व्याकरणमित्यादि प्रश्न इति भावः । आश्रयदोषादिति । स चाप्रसिधत्वात् । अयं च
निष्फलत्वे हेतुः ॥५३॥

उपमानानि सामान्य । उपमानत्वं—साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वं, तद्वति
सर्वं लक्ष्योत् । तत्तथोपमेयसाकारकम् । तत्तथोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो वा । ‘शब्देन
इवं शब्देन’ । ‘अथ इव मुख’मित्युपमेयत्रापि इवशब्दपूर्वात् । तत्र यदि सर्वथाभेदो उप-
मानोपमेयभावस्तदा तत्र तदगतमर्थोपपत्तिच्छेदत्वकपोपमेयत्वासंभवः । अत एव सर्वथा
भेदोपमेयत्वोपमेयत्वं पृच्छति भाष्ये—कानि पुनरिति । उपमेयत्वं सर्वथाभिन्नानि, सर्वथा
भिन्नापि वेत्यर्थः । साधारणधर्मकमेनाभेदस्तत्रापि भेद इति त्वसी न जानाति । तदेवाह—
किं यदेवेति । एवकारेण तथोरप्यभेदादेः सूचितः । एवंमन्यदेवेत्यन्यत्वात्तदेवैव सूचितः ।
कर्मकरणकपोपमेयेति द्वितीयासदृशमर्थोपपत्तिच्छेदकत्वं ‘गौरिव गौ’रिति प्रयोगस्य दृष्टान्तवत्

मेयमाहोस्विदन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम् ? किं चातः ? यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, क इहोपमार्थो 'गौरिव गौ'रिति । अथाऽन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो 'गौरिवाश्व' इति ।

एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं

प्र०—भेदानास्ति तद्द्वाराक उपमानोपमेयभाव इति । किं चात इति । स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पृशत्सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अत्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा त्वश्वस्य जाह्न्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः ।

किञ्चित्सामान्यमिति । इयामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याश्रीयते, गुणजातरेकत्वाद-

उ०—तथैव किमिति प्रश्नः । क इहोपमार्थ इति भाष्ये—उपमानोपमेयत्वबोधकेवादिष्यत्प्रयोगे किं फलं, कर्मकरणत्वकपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासंभवादिति श्रुत्यर्थः ॥ द्वितीयोपमानव्यवच्छेदार्थत्वे तु उपमानत्वादित्यवहारः । किञ्च 'गोसदृशो गौ'रित्यादिवैव तदुपपत्त्येवबोधसंभवेनाकाचकैतत्प्रयोगोऽसङ्गतः, सारवत्त्वामेदेऽप्यश्वीकारेण वात्स्यावाक्यत्वमिति भावः । उपमानोपमेयभावप्रतीतादुपमा, तुदभावेऽभ्यवय इति बोध्यम् । अत्र पक्षेऽप्येवोदाहरणत्वेन तत्र बोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्ववैवादिषट्तिप्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासंभव इति उपमानोदाहरणासंभवः, प्रकृतसूत्रवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् ॥ गौरिवाश्व इति । अयं भावः—'सर्वथा मेदे तत्त्वोकारे इदमुदाहरणं वाच्यम्, तत्त्वापुर्कं, साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयत्वमाप्रतीतेरिति केचित् । 'एकत्वविषये संदेहमाभा'दिति पाठे—एकत्वकृते विषये संदेहविषयत्वाभावादित्यर्थः । 'अयं भाव' इत्यादिप्राम्येनोच्यमानो भावः कथं आध्यात्मस्वरससिद्धः ॥ किं च 'सत्त्वोदाहारे'त्यादौ सत्त्वोदाहारेणैवैवोपमानोपमेयत्वासंभवस्य च भाष्येऽनुकेतस्य निर्दोशतेति बहुश्रुता विचारयन्तु । वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । तेन कस्यचिद्विशेषस्यानिधानादिति भावः । इयामत्वमात्रप्रतीतेः इयामापदेनैवोपपत्तेः । एवं बोपमाप्रयोगाकीभूतसाधारणधर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तयोरैक्यसाक्षा, 'अनेक' इति मते धर्मभेदात्तद्वैयर्थ्येति तात्पर्यम् । स्ववाचेति करणम् । स्वशब्देन साङ्गिता । प्रबोधककर्ता तु प्रज्ञा बोध्यः । शब्देनासंस्पृशदिति । कैवटकृतप्राम्याकयानेऽप्योपयोगमिदं, साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैकमेव 'गौरिवे'त्यस्य वैयर्थ्यमिति तदुदाहरणायां दोषोपपत्तेः केचित् व्याख्यातपूर्वपक्षे तत्रैव व्याकथयित्वा । अत्यन्तंति । नस्याहय एक एव । यदा त्विति । इदमपि कैवट्येकपूर्वपक्षव्याख्यायां चिन्तय, इयामत्वव्याख्यायैकत्वेनानेकत्वेन वा तदुपपत्त्यावोपमेयत्वासंभवादिति ।

भाष्ये—एवं तर्हि यत्र किञ्चिदिति । कस्योपात्तत्वैकधर्मेण सत्त्वोदाहारेणैवैवोपमानोपमेयत्वाभावेऽप्युदाहरणधर्मेण चाभावे इत्यर्थः । बहु गुणानामाश्रयभेदात्तद्वैव कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत्र आह—इयामत्वस्याधारेति । भेदोऽप्याश्रीयते इति । केदो वक्तव्यामीचत इत्यर्थः । 'तथापी'ति शेषः । गुणजातेरिति । गुणत्वस्याप्युदाहारेत्यर्थः । एवं च इयाम-

वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? मानं हि । नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थ-
मुपादीयते 'ऽनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामी'ति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुप-
मानम्—'गौरिव गवय' इति । गौनिर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ।

कामं तद्धीनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद्गौरनिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्यं
स्याद्गवय इव गौरिति । बाढं कर्तव्यम् ।

प्र०—भेदोऽपीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तं शक्य-
मिति भावः । इतरो निर्बचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह—न हीति । मानं हीति ।
यथा प्रस्थादि । तेन हि साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते । तत्समीप इति । मानस्य समीप
इत्यर्थः । परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते, न तत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति । 'उप-
मानानी'ति निपातनात्तत्पुरुषः । अन्यययीभावे होतद्रूपं न स्यात् ।

कामं तद्धीति । तत्रैव व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः । बाढमिति । अपेक्षानिमित्तकः
पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इति भावः ।

उ०—पुनरपि भेदेऽपि इत्यामत्येनैवपात्तामात्राख्यं साधारणकर्मतेति प्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे
तु 'यम इव इयामो देवत्त' इत्यादेरिवचनितप्रयोगस्य संभवेन 'गौरिव गौ'रित्यादावुपमान-
त्वाद्यप्रतीत्यान्वय इति बोध्यम् ।

भाष्ये—मानं हीति । अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्त्वम् । यथा
प्रस्थापज्ञातस्य परिमाणकपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकं, न तथोपमानम् । गौर्हि गवयं कति-
मिन्द्रिगैरेव तद्वगैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह—साकल्येनेति । एवं च तद्व्यन्ता-
भेदेनैव परिच्छेदोन्नाम्येति, 'प्रत्यो ग्रीहि'रित्यादौ परिच्छेदे तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा—
'प्रत्योऽस्य परिमाण'मित्यादौ । तदुक्तं भाष्ये—'अत्यन्तायेति' । इदमव्ययम् । आत्यन्तिका-
भेदेन वा तात्पर्यरिच्छिमिति, इदं तु भेदाऽभेदाभ्यामिति विशेषः, 'कद्रेण मुख्य'मित्यादाव-
प्यार्षमाप्रतीतावस्त्येन भेदाऽभेदप्रतीतिरिति बोध्यम् । परिच्छेदवशादिति । तत्पारतन्त्र्यादिति
भावः । अन्यययीभावे बहुवचनसङ्गतेराह—निपातनादिति । हीकार्यक्षेपसन्धेयं कर्मधार-
यस्य सुकथ्यत्वम् । भाष्ये—समीपसन्धेयं हीनत्वमेवोपलब्धते । 'उपोऽधिके वे'त्यादावुपस्य
हीनार्थत्वदर्शनादित्यन्धे । अपेक्षानिमित्तक इति । निरूपकपक्षानिमित्तक इत्यर्थः । पिता-
पुत्रादीति । ज्ञानप्रवृत्त्याच्च पुत्राणांवि पितृत्वं व्यवहारस्तद्विवक्षितं दृष्टान्तः । आतिस्मरत्ये
कमान्तरविषयो वा ।

१—पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारो दृष्टस्तद्वया मनुस्मृतौ (२ १५१)—

"अप्यापयामास पितृन् पिशुनश्चिरकः कविः । पुत्रका इति होवाच कानेन परिधमं तम् ॥"

किं पुनरिहोदाहरणम् ? शस्त्रीश्यामा । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते ? शब्दश्यामित्याह । केन 'तर्हीदानीं' देवदत्ताभिधीयते ? समासेन । यथैवं 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति न सिध्यति । 'उपसर्जनस्ये'ति* ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति 'तित्तिरिक्तमाधी'

प्र०— किं पुनरिति । अयं भावः—यदा शस्त्रीशब्दः शब्दश्यामेव वर्तते, श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव, तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते, तदा वैयधिकरणयात्समासाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति ।

शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः 'सामान्यवचन'शब्देन वचनप्रहणाद् गृह्यते, यथा गुणवचनशब्देन गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । क पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात्प्रभः । केन तर्हीति । पूर्वपदोत्तरप्रदयोऽप्युपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तराभावात्प्रभः । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्यान्यपदार्थप्रहणमन्तरैणाप्यश्रकणोदिवजातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः । यथेवमिति । गुणवचनस्याभयलिङ्गानुविधायित्वात्कीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्यासिद्धिः ॥ उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते । सामान्यवचनत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं

उ०— किं पुनरिति । अन्त्यमेवोपमेयवचनमात्रमात्राच्चः । क पुनरिति प्रश्ने कैमद्येको भाव उचित इति केचित् । न प्राप्नोतीति । उभयोरेकार्थवृत्तिवदिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । सादृश्यसंबन्धेन शब्दः श्यामाशब्दो देवदत्तायामन्वयेन सामान्येऽपि वैयधिकरण्यमित्यर्थः । अत्र हि 'सामान्यवचने'नेति वर्तते । इदमुपकल्पनं, सामान्यवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समानविभक्तिकसमुपमानोपमेययोर्बोध्यमित्यपि बोध्यम् । पुंवद्भाव इति । सामान्यवचनमिति च कर्मधारयवचनमिति च इत्यर्थः ।

साधारणधर्मविशिष्टेति । अनेन सामान्यवचनार्थं समर्थितमुपमेयवचनमात्रमिच्छां य । 'तत्त्वमेवोपमेयं वर्तते' इति वचनमात्रेति वा सामान्यवचनम् । इदं तात्पर्यमवधारणं प्रकथितं भाव्ये—क पुनरिति । एकदेशिक उच्यते—शब्दश्यामिति । समुदायेन तद्विभाजोपपत्तेः केनेति प्रत्यक्षमुपपत्तिमात्रादुच्यते—पूर्वपदेति । अवयवविरहितसमुदाये माकाव्यव इत्यर्थः । अन्त्यवचनार्थेऽप्युपमानवचनं समुदायोपमेयवृत्तित्वेन च भावः—सामान्यवचनमिति । अस्तुत्येवमिति वाक्यभावेऽपि बुद्धिकल्पितः कर्मव्यवस्थितिरिक्तोपमेयेति भावः । अश्रकणोदिवजातिविशेषस्येति । अवयवार्थिण्या जातिविशेषस्येत्यर्थः । 'अवयवार्थिण्याविशेषस्येति' इति वाक्यः । कीलिङ्गेनेति । एतेन बुद्धिप्रवचनशब्देन समासे कर्तृसिद्धिरिति वाक्यमिति भावः । कृत्रिममेवेति । कीलिकसमानाधिकरणमिति बोध्यम् । 'सामान्य-

एवमपि 'समानाधिकरणेने'ति[†] वर्तते, व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचना ६ भवति ? यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यादिह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो* न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तते इति । इतरथा हि बहुपक्ष्यं स्यात् । यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव

प्र०—भावः—यत्रानिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये भूतः समिधानादुपमानं कथं न स्पक्ष्यते । किं हि वचनादिता । दुर्बलं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यत इत्यर्थः ।

पुंवद्भाव इति । 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्यनेन । नन्वस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वान्मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति । यद्यप्यन्यतुस्त्रियाश्चापस्यमन्यतुसं-
स्तथापि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्यये निवृत्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः । प्रकरणादि-
वशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेऽपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति । सा च बहिरङ्गत्वात्
स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण
नाश्रितं, गत्यन्तरसंभवाच्च ।

तद्वर्शयति—एवं तर्हि[‡]ति । शस्त्रीसादृश्यादेवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते, सादृश्यनिमि-
त्तादभेदोपचारात्, यथा 'गौर्वाहीक' इति । पूर्वावस्थाभ्रयेण च शस्त्रया उपमानवाचित्व-
मवसेयम् । यदि तावदिति । यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते, शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामव,

उ०— भाष्ये—समानाधिकरणलक्षण इति । पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसंज्ञेनोत्तरपदार्थेऽन्वयेन
व्यधिकरणत्वादिति भावः । पुंवत्कर्मधारयेति । एतेन अपक्षशब्दस्य प्रियादिवाग्मृगीशब्दस्य
जानिशब्दत्वाच्च कथमत्र पुंवत्वमित्युपात्तम् । अस्त्रीपूर्वपदस्येति । जातिमात्रविवक्षायां मृग-
शब्देन समास इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम् ।
मृगीव चपलेति विग्रहे त्वगविकम्बायाद्वाक्यमेवेति भावः ॥ ननु 'शस्त्री'शब्दस्य कथं देव-
दत्तायां वृत्तिरत आह—सादृश्यादिति । तद्व्याचष्टे—सादृश्यनिमित्तादिति । तत्प्रयोजक-
साधारणधर्मरूपाभिनिमित्तादित्यर्थः । परिच्छेदकव्यामशस्यभिन्ना परिच्छेद्या दद्यामा देवदत्तेति
बोधः । एतच्च मञ्जुपायां विसरेण प्रपञ्चितम् । पूर्वावस्थेति । यद्यपि पुंवत्वागुरोर्वाह्वाक्ये-
प्यमेदाग्नय आवदयको वृत्तौ, वृत्तेः प्राक् यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैवं पुंवत्प्रवृत्तौस्तथापि
यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वचनत्वमित्यभिमानः ॥ परं तूपमानानीत्यस्य तत्त्वेन बोधकाश-
त्यर्थः । इवशब्दसमभिन्नाहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकत्वं, वृत्तौ तु समासशक्तिवकादित्युप-
मानवाचित्वाभावशङ्कैव निर्दोषा, इवशब्दश्च स्वसमभिन्नाहारे उपमानवर्णितकः । शस्त्री-
पदस्य तत्सदृशपरत्वमिवो द्योतयतीति तु न युक्तं, द्योत्याथं समभिन्नाहृतपदार्थविशेषणताया

† पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २. १. ४६.

* पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ६. ३. ४२.

श्यामा देवदत्तेति, शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति, एवमपि देवदत्तायां 'श्यामे'त्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बह्वश्च शस्त्र्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा,— 'चन्द्रमुखी देवदत्ते'ति बह्वश्चन्द्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ।

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्य-

वचनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्र०-तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानमिच्छं प्रतिपादयितुं 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, श्यामाशब्दोऽपि तस्मामेव, तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह—एवमपीति । यदा शस्त्रीसादृश्यादेवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः । उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरपि परिहारोऽस्ति तथापि तुल्यश्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावासिन्ध्या पूर्व पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः ।

उपमानसमास इति । 'शस्त्रीश्यामा देवदत्ते'त्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति, न च शस्त्रीत्यो गुण आश्रयान्तरे वर्तते इति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः ।

उ०-एव स्वभासिद्धत्वात् । अत एव निष्तरवादीनां द्योतकतापन्नस्य 'प्रकृत्यर्थविक्षेपणते'ति सन्देहोत्प्लेखो भाष्य इत्याहुः ।

उपमानमिच्छमिति । उपमा—सादृश्यं, तन्निमित्तं—शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा श्यामत्वं प्रतिपादयितुं—तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामत्वप्रकारकबोधस्तत्र न स्यादिति भावः । इदं च वक्ष्यते किन्नामेवादिकपोपमावृत्तप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकायां स्पष्टम् । उपमानतावच्छेदकारोपेक्षाभेदान्वादादेवोपमावृत्तमेव बोधोः समावधिभक्तित्वविषयः । 'अपेक्ष्यं स्या'दिति भाष्यस्य उत्पत्तेन बोधार्थमित्येवार्थः । 'तस्यामेवे'ति सिद्धावृत्तपक्षेऽपि कङ्कते—एवमपीति भाष्ये । शस्त्र्यां श्यामगुणानिर्देशादिति भावः । तथाह—कं गुणमिति । शस्त्र्यां तीक्ष्णरवादिबहुगुणसत्त्वादिति भावः । उत्तरयति—अनिर्दिश्यमानस्यापीति । वक्ष्यामिर्देशेऽपि बहुगुणयति वस्तुनि सत्यप्यवस्थापः कश्चिदेव गुणः प्रतीयते तत्रोपमेये भूतस्तन्मादिवा कथमुपमानं न संभज्येत इति भावः । तद् ध्यानवन्वक्ष्यति—'श्यामशब्दः शस्त्रीशब्देवाभि-संबन्धमानो विक्षेपवचन' इत्यादि । एष परिहार इति । 'इतरथा हि बह्वपेक्षं स्या'दित्युक्त-दोषत्वैत्यर्थः । पुंवद्भावासिद्धयेति । उभयस्य श्यामत्वप्रकारकबोधासिद्धयेत्यपि बोध्यम् ।

व्यार्थद्वयगतश्यामत्वोक्तयपि सामान्यवचनत्वाद्वाच्यमिति कङ्कते भाष्ये—उपमान-

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः
स्यात् । शस्त्रीश्यामा । श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेष-
वचनः संपद्यते । तत्र 'सामान्यवचनै'रिति समासो न प्राप्नोति ।

न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य
सामान्यवचनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'श्यामत्वस्योभयत्र भावात्' । उभय-
त्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च । 'तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य' । तद्वा-
चकत्वाच्च श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किवाचकः ? उभयवाचकः । श्यामत्व-
स्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं प्रसिद्धम् । सामान्य-
वचने प्रसिद्धे 'सामान्यवचनै'रिति समासो भविष्यति । न चावश्यं स एव
सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि
सामान्यवचन एव ।

प्र०- न चेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात्, श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्र्यां
श्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं
भवति सामान्यमिति न कश्चिदोषः । तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते, गुणो वा द्विवृत्ति-
भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् ॥ सर्वेऽप्येति । शब्दान्तरसंबन्धं सर्वैः शब्दो
विरोधवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनप्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दा-
न्तराभिसंबन्धस्तस्मात्समासस्याप्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते, केवलञ्च श्यामा-

३०-समास इति । 'न च कश्चित्' इत्युपपक्षजम्-उपमानोपमेयस्य इत्यर्थः । भाष्ये शस्त्री-
शब्देनैवमुपपक्षजमुपमेयेन चेत्यस्यापि ।

शस्त्रीशब्दोपादानेति । 'उपमानशब्दोपादाने'ति क्वचित्पाठः । जयमेव युक्तः । अर्थ
भावः-शस्त्र्यादीनामुपमानत्वेनोपादानादुपमेयसापेक्षत्वेन श्यामाशब्दः उपमेयायां वर्तते,
तस्य च तन्मेयोपमानेऽप्यन्यथः । एवं बोधयद्वृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति
भावः ॥ अन्यैवमपि तयोर्गुणयोरान्वयभेदाज्ज्ञेयं सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य च वाचकमेतत्
माह-यादृशमिति । सादृश्यमूलकमेवाप्यवसायेन सामान्यवचनमेति भावः । सादृश्य-
मिति । सादृश्यमूलकमेवमापन्नं श्यामत्वमित्यर्थः । गुणो वेति । किवादेरप्युपपक्षजमेतत् ।
अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । इत्येवमूलकमेवाप्यवसायान्नियमवसायश्च इति । 'अज्ञेये'ति क्वचित्पाठः ।
अज्ञेयमुपपक्षवाचक इत्यनेन इत्येवमूलकमेवाप्यवसायमुपपक्षवाचक इति । अन्यथा
वाचकतायां वस्तुतोऽनेकधर्मागुणविक्रिपायाः सत्येन 'न चावश्य'मित्यादिप्रयोगोऽस्ति एव
माह-अन्यथा वस्तुतोऽनेकधर्मागुणविक्रिपायाः सत्येन 'न चावश्य'मित्यादिप्रयोगोऽस्ति एव

अथवा 'सामान्यवचनै'रित्युच्यते, सर्वश्च शब्दोऽन्येन शब्देनाभि-
संबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते, त एवं विज्ञास्यामः 'प्रागभिसंबन्धाच्चः
सामान्यवचन' इति ॥५५॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २ । १ । ५६ ॥

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् ? इह मा भूत्—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
शूरः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवान् ।

सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति पुरुषोऽयं
व्याघ्र इव शूरः, पुरुषोऽयं व्याघ्र इव बलवानिति ? असामर्थ्यात् । कथम-
सामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् 'सामान्याप्रयोग' इति प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास' इति । किमेतस्य

प्र०—शब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्वा-
भयणात्सिद्धमिष्टम् ॥ ५५॥

उपमितं व्याघ्रः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेष्ठत् ।
वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्तते
तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम् । तत्र यदा प्रकरणादिवशाभियत-
साधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छे-
दाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः 'पुरुषो व्याघ्र इव शूर' इति, तदा समासा-
भावाय सामान्याप्रयोगप्रवृत्तिः । भवति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्ग-

उ०—पक्षयोः श्यामापक्षस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाहः । सामान्यवचनप्रवृत्तेः । सामान्यवचन-
पक्षेऽर्थः । समासरूपादिति । इदमुपलक्षणं वाक्यस्यापीति दिक् ॥ ५५॥

उपमितं व्याघ्रः । उपमानप्रतिपादनेति । उपमानत्वप्रतिपादनेत्यर्थः । एतत्—
इत्युच्यते वाक्यम् । वैयधिकरण्यादेवेति । व्याघ्रस्येवार्थसारस्यसंबन्धेनाभ्यस्य इत्यभि-
मानः । यदा त्विति । वाक्येऽपीति भावः । इत्युच्यते तु तद्वगतोपमानत्वद्योतक इति कोष्यम् ।
इमेव पुनः, पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसात्, सामान्यवचनत्वनिश्चयमाचक्षुः । साधारणगुणवचनेति ।
'भाष्यमिहः कालिगम्भीर' इत्यादौ तु अपूर्वसंस्कृतिव्यासमासः ।

भाष्ये—भवति वै प्रधानस्यापीति । न च पूर्वसूत्रभाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि वार-
यदाभाववादिषोचनमप्यत्र सापेक्षं, यथा व्याघ्रः शूर एव पुनश्च इति प्रतीतेः । अत एवोप-
मानोपमेययोर्लिङ्गभेदादेर्दोषत्वम्, अन्यतरलिङ्गस्य साधारणत्वमसंकोचमात्रं भिन्नलिङ्गत्वम-

ज्ञापने प्रयोजनम् ? राजपुरुषोऽभिरूपः । राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः
सिद्धा भवति॥ ५६॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २ । १ । ५७ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च

विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्या-
प्रसिद्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो
विशेषणवचनः संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषण-

प्र०-दर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात्॥५६॥

विशेषणं वि । विशेषणविशेष्ययोरिति । उभयापेक्ष्यं बह्वी । नित्यसापेक्षत्वा-
द्योभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैक्य-
सङ्गात्समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति ।
कृष्णशब्द उच्यते भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति । तिलशब्देन त्वभिसंबध्य-

प्र०-न्यायोक्त्या हि तद्वीजमिति वाच्यम्, उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मो
नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वं हि तत्त्वम् । तस्य तत्त्वेन ज्ञात-
त्वेनैव । यद्यपि साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदत्वमेवोपमेयत्वमिभ्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम् ।
इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तथापि ज्ञापकपरं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । प्रधानस्य
सापेक्षस्य वृत्तित्तु कैयटोक्त्यायादेव । 'असामर्थ्या'दित्यस्योभयोरपीतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्या-
दित्यर्थः । 'सखीयत्वामे'त्यादौ पूर्वोत्तरपक्षयोः परस्परापेक्षत्वं नासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः ।
यद्यपि किङ्कमचनमेदेऽप्यमेदाग्नयो 'वेदाः प्रमाण'मित्यादौ रटन्त्यापि किङ्कमेदादीनां रूप-
कतादीनां सङ्गत्वोद्देश एवेति स्पष्टमङ्गहारतत्त्वविद्वान् । अनेकोपकारकोपकार्यत्वम्—
अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥ ५६ ॥

विशेषणं वि । भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थः । कयो-
कयोः ? विशेषणविशेष्ययोः । अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेः समासे-
कोद्देश्यविधेयभाव इत्यादायम् । ननु विशेषणविशेष्ययोरिति बह्वी नोपसर्जनाप्रसिद्धि-
दित्यपेक्षया, विशेषणे उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात्, नाप्युभयापेक्षया, सविशेषणतया समा-
सावापत्तेरत आह—उभयापेक्षेयमित्यादि । ननु विशेषणविशेष्ययोर्द्वयं चेद्विशेषणं विशेष्यं
च तदोभयोरप्युपसर्जनत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासङ्गतिरत आह—अनियत इति ।
व्यामर्त्यव्यापकभाव एव विशेषणविशेष्यभावः, स च परस्परमुपबोद्धित्वव्यवस्थेति सङ्ग्राह्यं
इति भावः । 'उपसर्जनाप्रसिद्धि'दित्यस्योपसर्जनविधेयमासिद्धिरित्यर्थो भाष्ये । इत्युच्यते—
कृष्णशब्दं सर्वं द्रव्यम् । तिलशब्दो विशेषणमिति । परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः । परिच्छेद-

वचनः संपद्यते । तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्य-
योरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः* ।

न चान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योप-
सर्जनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अन्यतरस्य प्रधानभावात्' । अन्यतरदत्र
प्रधानम् । 'तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य' । तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधान-
भावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति । यदास्य तिलाः प्राधा-
न्येन विवक्षिता भवन्ति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो
विशेषणम् ।

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला
विशेषणत्वेन, तेन कर्तव्यं 'तिलकृष्णा' इति । न कर्तव्यम् । न ह्ययं द्वन्द्वः—

प्र०—मानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम् । एवं
तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं, कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम् ।

न चेति । अन्यतरस्य । द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थः । यदास्य
तिला इति । ते हि द्रव्यरूपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते ।
कृष्णस्तु गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते ।

इतरो यथोक्तन्यायमबुद्ध्या विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य
प्रतिपादितं, विवक्ष्याश्व स्वातन्त्र्यादनियमात्प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति—कामं
तर्ह्यिति । न ह्ययमिति । न हि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्ष-

त०—परिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः । अन्यतरापरशब्दयोः सर्वप्रति-
पादकत्वादनियमस्तद्वत्स्य इत्यत आह—द्रव्यस्यैवेत्यर्थः इत्यादि । द्रव्यस्यैवानवयवादिक्रिया-
सम्भवेन तस्यैव क्रियाशब्दबौद्धिभेदेन तस्यैव विषयताविशेषकत्वं विशेष्यत्वमिति भावः । एतदेव
ध्वनयितुं प्रधानपदं भाष्ये उपासम् । तदेव चात्र विशेष्यविशेषणभावशब्देन गृह्यते न तु
परिच्छेदपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम् । एतदेव ध्वनयन्नाह—तेनैवेत्यर्थः । 'यदा' 'तदा' 'सम्बो-
धा' भाष्ये यतस्तत् इत्यर्थकाविति भावः । प्राधान्येनेत्यस्य—तेनैवेत्यर्थः ।

विवक्षामात्रेति । यदातदाशब्दो 'विवक्षिता' इतिशब्दस्य भाष्यस्योऽशोभे विप-
रीतप्रतिपत्ती च बीजम् । विशेषणविशेष्यभावस्येति । परिच्छेदकपरिच्छेदभावस्येत्यर्थः ।
प्रतिपादितमित्यस्य 'इति च बुद्ध्ये'ति शेषः । स्वातन्त्र्यादिति । 'प्रयोक्तु'रिति शेषः ॥

तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि षष्ठीसमासः—तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि ? द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे 'युगपदवस्थेते, न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवस्थमानयोः किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति, तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं 'नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापर'मिति । तत्र त्वेतावान् सन्देहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि क सन्देहः, यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा,—'कुञ्जखञ्जः खञ्जकुञ्ज इति । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यद् द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा,—शुक्लमालभेत कृष्णमालभेतेति न

प्र०—त्वात्सामर्थ्याद् द्रव्येण सहविवक्षाया अस्मभवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्वात्स्वादेव 'तिलकृष्णा' इति प्रयोगः । न खल्वपि । गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः । प्रधानशब्दादिति । प्रथमान्तावित्यर्थः । अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् । एकस्मिन्नर्थे इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदानां प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्थानम् । एतन्नावयवार्थापेक्षयोक्तम् । समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षणे एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदानां वृत्तिरस्येव । प्रधानशब्दयोरिति । परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रोभौविति । द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति । 'यत्र नास्ति सन्देह' इति वाक्यशेषः । यद् द्रव्यमिति । साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भावः ।

उ०—द्रव्येण सहविवक्षाया इति । साक्षाद् द्रव्यवर्तिकायाऽमन्यव्यावृत्तिरिति भावः । यदि त्विति । न तु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भावः । भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्यमाविवक्ष्यते चेति भावेन समासे तथाप्रयोगः, समासान्तरेणापि नेयुक्तम् । भाष्ये—तिलानां कृष्णा इति । कृष्णा अवयवा इत्यर्थः । निषेधादिति । एतच्चैतदुत्तरं 'तिलकृष्णा' इति भाष्ये कश्चिद् द्रव्यमानोऽप्याह इति बोध्यम् । एवं न न द्वन्द्वषष्ठीसमासायावृत्तिः प्रतीयते, नापि तत्र साधुत्वं, किं त्वनेन प्रतीयते, तत्रापि न साधुत्वमिति सर्वथा तद्भावात् एवेति भाष्यार्थः । पूर्ववृत्तितं विपरीतविशेषणविशेष्यशाकासंभवं स्फुटयति—किं तर्हीत्यादिना । द्रव्यस्यैव प्राधान्याद्धीकारात्प्रधानशब्दावित्यसङ्गतमित्यासङ्क्याह—प्रथमान्ताविति । तत्र वाक्यार्थे वस्तुव्यवस्थेति तद्विचारार्थकत्वाद् द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनेकस्मिन्नर्थः । इदं 'प्रथमान्तो विग्रह' इति पक्षे । 'परिनिहितविमर्शस्य समास' इति पक्षे समासविमर्शस्यन्तावित्यर्थः । तद् ध्वनयत्याह—अनेनेति । एतन्नावयवार्थेति । विग्रहवाक्यामिदमेवेत्यर्थः । समासे तु द्वन्द्वेऽप्येकार्थ्यमावयवसत्त्वाद्भयोरेकार्थ्यमिति स्वमन्येवेत्याह—समुदायार्थापेक्षायामिति ।

भाष्ये—'युगपदुपस्थेते'—प्रयुज्येते । परस्परेति । 'प्रथमान्तयो'रिति सेवः । भाष्ये—यत्रोभौ गुणशब्दाविति । क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव 'सङ्गकुञ्ज'वित्यत्र 'सङ्ग'त्वस्य क्रियात्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः । 'कुञ्जवामन' इति केचनगुणोदाहरणं, तत्प्रधानं

पिष्टपिण्डमीमालम् कृती भवति । अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति ।

कथं तर्हिमीं द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवर्च्यते वृक्षः शिशपेति ?

प्र०- ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची । तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते, तदा कृष्णशब्दोऽपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचनं आपद्यत इति नानयोः कश्चिद्विशेषः । नैव दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति । न च शब्देन द्रव्याद्व्यतिरेको जातेः प्रत्याप्यते । न हि भवति 'शाबलेयस्य गौरिति । किं तर्हि ? 'गौः शाबलेयः' इति । तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च, 'पटस्य शुक्ल' इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्देन गुणाः प्रत्याप्यन्त इति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति । एतन्न्यायाभयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति—तद्यथेति । 'श्रुतं छागमालभेते'ति श्रौतनायां श्रुताभावे कृष्णच्छाग आलभ्यते, छागाभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरास्यालम्भो नास्ति ।

कथं तर्हि । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वात्प्रत्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्शोऽप्यदित्वादचप्रत्ययः । अयं भावः—यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिशपेति, तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्द्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाव्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते 'वृक्ष' इति, तदा तद्विशेषणाय शिशपाशब्द उपा-

उ०-विशेष्यताकथविषयतावदित्यर्थः । न च शब्देनेति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकेनेत्यर्थः । कृष्णेन शब्देन द्रव्यवचनत्वेनाप्रतीती हेतुः—उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशमत्यागः, तस्य गुणानां व्यतिरेकप्रतीती हेतुः—उपायिनापायित्वम् । उपायिनापायिनाप्युत्पत्तिविनाशौ द्रव्ये सत्त्वेन ।

भाष्ये—अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षतीति । 'संनिहितपक्षोपासं छागादी'ति शेषः । तद्गुणकं प्रथमविशेषमवश्यमपेक्षते, तद्भावे गुणमात्रेण शाकार्यसिद्धिं न सम्पद्यते इति द्रव्यं प्राधान्यमित्यर्थः । आत्यन्तवाच्यमपि छागवत्प्रतिभेदेत्याशयेनाह—येन च छागमिति । एवं चाशुक्लदीक्षितः, देवदत्तसोमवाजीत्यादयो लोके प्रयुज्यमाणा अप्यसाधव इति बोध्यम् । एवं च कृष्णोपक्रमेऽपि वाक्ये विशेष्यभूता एव तिकाः कृष्णगुणमात्रवाच्यत्वेनो निवर्तयन्तीति न तिकानां परिच्छेदकत्वहानिः । एतेन विशेष्यताकथविषयतावदेव परिच्छेदकं भेदकं कैवलास्तम् । 'राजपुरुष' इत्यादौ च विशेष्यत्वापि पुरुषस्य राज्ञि भेदकत्वदोषादिति सिद्धम् ।

शिशपावृक्षयोरपि सामान्यविशेषशब्दत्वेन विशेष्यविशेषणभावमाशङ्क्याह—द्वयोरिति । नास्त्यन्यतरस्येति । वृक्षस्येत्यर्थः । भाष्ये—आवश्यक इत्यस्य नियत इत्यर्थः । कादाचित्कसकत्वेवैति भावः । तदेवोपपाद्यति—यदा प्रथमत एवेति । यदा तु प्रथममिति । अनेन च न केवलं गुणद्रव्यसममिवाहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमित्येव नियमः, किं तु व्याप्यत्वापेक्षयाऽपि सममिवाहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते । वृक्षप्राधान्ये हेतुप्रथम उप-

नैतयोरावश्यकः समावेशः । न ह्यवृक्षः शिक्षापास्ति ॥५७॥

प्र०-दीयमानो विशेषणमेव भवतीति 'शिक्षापावृक्ष' इत्येव आध्यम । अत्र केचिदाहुः— शिक्षापाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति, तत्रैव भवितव्यं 'वृक्षशिक्षापे'त्यपीति । तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरतमथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्भिरोध्यत्वमेव । शिक्षापात्वं तु स्वस्वविषयत्वात्पञ्चाद् प्रहृष्टाश्च शुद्धादिगुणकल्पत्वाद्भिरोध्यत्वमेवैव नास्ति प्रयोगस्यानियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य कदिरादेः प्रतिनिधिर्भवेति न तु वृक्षाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायविद आहुः । न ह्यवृक्ष इति । ननु फलमस्त्येव । नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फल-प्रतीतिरुत्पादादुच्छिन्नत्वाद् वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वान् । 'विशेषणं विशेष्ये-णे'ति द्वयोः उपादानं विस्पष्टार्थम् । संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतरेत्याऽऽक्षेपात् । बहुल-प्रहृष्टाश्च 'तत्तकः सर्पः' 'लोहितस्तत्तकः' इत्यादौ समासाभावः ॥५७॥

उ०-कम्भादिति, महाविषयत्वाविति च । महाविषयत्वमेवोपपादयति—व्यापकत्वादिति । विशेष्यत्वमेवेति । विषयताविशेषकपमित्यर्थः । फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्द इत्यपि नेत्याहुः— तथा चेति । वृक्षविशेषस्य कदिरादेः प्रतिनिधिर्भूतो भवति, न तु तद् वृक्षाभावे तदीयककल-पादावमित्यन्वयः । 'वृक्षविशेषः कदिरादे'रिति पाठः । 'वृक्षाभावे फले'त्यादि । एवं च फलं च वृक्षसमतया तदर्थं इति तात्पर्यम् । तदाह—भावे—न ह्यवृक्ष इति । तथा च शिक्षापोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भावः । अस्मिन्नापा तु वृक्षोऽस्त्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येव शिक्षापाप्रयोग इति बोध्यम् ।

वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । एतेन 'लुप्तयोगाप्रकथना'दितिसुखस्वरसेन शिक्षापादि-काव्यानामपि फले मुख्यतया शिक्षापात्वं वृक्षत्वमभिचारीति 'न ह्यवृक्ष' इति आध्यमसङ्गत-मित्यपास्तम् । लुपः प्रत्याशयानेऽपि वृक्षसंबन्धित्वेनैव तद्विधानात् । आदौ हि शिक्षापाशब्दाद् वृक्षस्यैव प्रतीतिः । पञ्चात्तत्संबन्धित्वेन फलस्येत्यास्तयात् । कन्वन्तरङ्गत्वेऽपि कलपकत्ववारजाय वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति, तत्र च प्रत्यक्षात्त्वेन विशेष्यत्वानिबन्धमात्रयोगनिमित्तमो भविष्य-त्येवेति चेन्न, 'न ह्यवृक्षः शिक्षापा' प्रसिद्धोऽस्तीति भाव्यात्वात् । एवं च फलकपार्थक्याप्रसिद्ध-त्वादिना प्रकरणादिकं तदुपस्थित्यनुसन्धेन तदुपावर्तकविशेषणोपादानाभावा इति तात्पर्यात् । एवं च सामान्यविशेषणचकपदसमन्विताहारे सामान्यवाचकत्वस्यैव विशेष्यत्वम् । यत्र तुभयो-रपि परस्परपक्षेणा सामान्यत्वं विशेषणं च तत्रानियम एव, यथा 'महाजनेदेवदत्तो देवदत्त व्याज्जन' इति । ननु विशेषणविशेष्ययोः सुसंबन्धिकात्पादक्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं हनोरपि परस्परव्यभिचारित्व एव यथा काचित्केवार्थम् । अत एव 'तत्तकः सर्पः' इत्यादौ न, तत्तकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराभावात् । अविर्तं चेदं वृत्ती । तत्तकं शिक्षापावृक्षे समास इत्यत आह—द्वयोऽुपादानमिति । आध्यमात्मकत्वात्पदार्थमेव तदित्यर्थः । 'तत्तको नामवर्तकयो'-रिति कोशाच्छकत्वस्यापि सर्पत्वव्यभिचाराभावात् । बहुलप्रहृष्टाश्च तत्तकः सर्प इति । अत्र समासाभावे प्रमाणं निवार्य आध्यात्मकं बहुभूतैः ॥५७॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥२॥१॥५८॥

अथ किमर्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते, न 'विशेषणं विशेष्येण बहु-
लम्' [२. १. ५७] इत्येव सिद्धम् ?

बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम् ॥ १ ॥

अकृत्स्नं बहुवचनमित्युत्तरत्रानुक्रमणं क्रियते । यद्यकृत्स्नं यदनेन कृतम-
कृतं तत् । एवं तर्हि न प्रमोऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च
निर्वर्तकं च । यच्चात्र कृतं सुकृतं तत् । किमर्थं तद्वैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते ?

प्र०- पूर्वापर । अथ किमर्थमिति । एतत्पूत्राण्युत्तरपूत्रानुक्रमणमित्यर्थः । 'पूर्वकाले'-
त्ययं तु योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः । 'दिकसंख्ये' इति संज्ञायां नियमार्थः ।
'कुत्सितानी'ति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूहम् । यत्र तु
प्रयोजनाभावः । 'पूर्वापरप्रथमे'त्यादौ तस्यायमाक्षेपः, पूर्वैव समासस्य सिद्धत्वात् ।

बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नप्रतिपत्तिविषयत्वादित्यर्थः । न हि
मन्दबुद्धयो बहुलप्रहृणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः ।
इतरो यथोक्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा बोध-
यति—यद्यकृत्स्नमिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः । कृत्स्नं चेति,—
पर्यायोपादानं लौकिक्या वाच्युक्त्या सामर्थ्याविधातप्रतिपादनार्थं, यथा स्वामी
प्रभुरीश्वरो भगवानिति । चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति 'कचित्प्रवृत्तिः
कचिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येक आहुः । तेन 'कृष्णसर्प' इत्यादौ नित्यः
समासः । 'रामो जामदग्न्य' इत्यादावसमासः । नीलमुत्पलं नीलोत्पलममित्यादौ
विकल्पः । 'सुसूक्ष्मजटकेशादा'वयवसमासाभावः । अन्ये त्वाहुः—'कृत्स्न'मिति ।
सर्वेष्वस्य संग्राहकत्वाद्वापकमित्यर्थः । केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह—कारकमिति ।
कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह—साधकमिति । न च कस्यचिद्वर्जनेन प्रवर्तक-
मित्याह—निर्वर्तकमिति । अथवा साधकं पारम्पर्येण स्यात्, वर्णोपदेश इव प्रत्या-
हारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येवाह—निर्वर्तकमिति । साक्षात्कार्यं निष्पाद्यतीत्यर्थः ।

उ०- पूर्वापर । भाष्ये—उत्तरत्र—विशेषणं विशेष्येणेत्युत्तरम् । एवमादि—'पूर्वापरे'त्यादि ।
तथाह—एतत्पूत्राण्युत्तरेत्यादि । 'उत्तरत्रे'त्यस्य ककमाह—पूर्वकालेत्ययं त्विति । उक्त-
मिति । 'दिकसंख्ये' इति निबन्धमाह । 'तद्विधितार्थे'त्यावयवकम् । इवार्थेयस्मितेऽर्थं समासस्य
कक्षये—उपमानानीति । 'सामान्यवचनैरेवे'ति निबन्धमर्थमिति भाष्ये । उपमितमिति
विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति बोध्यम् । यत्र तु प्रयोजनाभाव इति । वीरैकादिष्वाभ्युत्तरे
बहुकमहणाजुह्वैरात्राव्यवहकत्वेन तैर्वा गुणादिसमांभवाहारे पूर्वनिपातनिबन्धनसिद्धिरिति
भावः । भाष्ये एवमादीत्यादिष्वन्वः प्रकारे इति बोध्यम् ।

उद्वाहरणभूयस्त्वात् । ते खत्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणां प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणां केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ।

अवश्यं खत्वस्माभिरिदं वक्तव्यं 'बहुलम्' 'अन्यतरस्याम्' 'उभयया' 'वा' 'एकेवा'मिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥१८॥

३०- उद्वाहरणभूयस्त्वादिति । 'विभाषा गुणोऽस्त्रिया'मिति पञ्चमी । अस्त्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन भन्दबुद्धिविषयविभागं नावधारयति । केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः । व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाभीयते किं बहुलप्रह-
रणेत्याह-अवश्यमिति । वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । परिषद इदं परिषदं, साधारणमित्यर्थः । 'पञ्चाभ्यर्चुपरिषद-
मे'त्यम् । अन्ये त्वादुः-पारिषदः-परिषत्परिचारक उच्यते । स च परिषत्साधारण्य इति पारिषदत्वेन साधारण्यत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारण्यं लक्ष्यं बहुलादि-
प्रमाणोपेतं कियते । आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम् ॥१८॥

३०- उत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । उत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । 'सूत्र-
कृता दक्षित'मिति शेषः । अव्यापकत्वमिति । कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपरमिति भावः । भाष्ये-यदनेन कृतमिति । प्रवृत्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाभ्यापकत्वाभिप्रायोजनमित्यर्थः । सामर्थ्याविधातेति । बहुकप्रवृत्तिवत्तत्त्ववत् प्रवृत्तिसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्त्वबोजनं साङ्गित्तुल्यं । तेन तद्व्यापकत्वोपपत्तौ व्यर्थकालक्षेपभावः । तत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । व्यापकान्तरमाह-
चतुर्भिरिति । अन्तरः-कविप्रवृत्तिः कविप्रवृत्तिः कविप्रवृत्तिः कविप्रवृत्तिः कविप्रवृत्तिः कविप्रवृत्तिः । अत्र पक्षे कृत्स्नादिसन्देहः सन्देहबोद्धेत्यर्थाभावात्तद्वेदाह-अन्ये स्थितिः । कारकमिदमिति । प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः । साधकमिदमिति । व्यापकत्वकारकमित्यर्थः । निर्व-
र्तकम्-सर्वविषयात्मनोऽपि साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः ।

विभाषा गुणेति । प्रबोजनस्यापि प्रबोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः । भाष्ये-ते खत्वपीति । यद्विधिविषये लक्षणं-सामान्यसाधनं, प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषणत्वेन उद्वाहरण-
प्रवृत्तिर्न, ते विषयो मन्त्राम्बुद्विभिः सर्वैरपि सम्बन्धं प्राप्तुं शक्यत्वात्सुपरिगृहीता मन्त्राण्येत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं साधकमिति भावः । केवलेनेति । उद्वाहरणप्रपञ्चपर-
विशेषणरहितेन बहुकप्रवृत्तिसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः । प्रपञ्चेनेति । सामान्यलक्षणरहित
प्रपञ्चपरविशेषणसूत्रेणेत्यर्थः । भाष्ये-अवश्यं खत्वपीति । अवश्यं निश्चयार्थं कृत्स्नप्रयोगे
कर्तव्ये पदार्थेषु व्यापकगौरवविचारमात्राद्देहे वाग्वान्मर्त्यव्यापकत्वात्तद्वेदाह-अन्ये स्थितिः । कारकमिदमिति । प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः । साधकमिदमिति । व्यापकत्वकारकमित्यर्थः । निर्व-
र्तकम्-सर्वविषयात्मनोऽपि साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः ।

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५६ ।

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः ।

• श्रेण्यादिषु क्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

श्रेण्यादिषु क्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणायः श्रेणायः कृताः श्रेणि-
कृताः । यदा हि श्रेणाय एव किञ्चित्क्रियन्ते तदा मा भूदिति । अन्यत्रायं
क्यर्थग्रहणेषु क्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति* । तदिह न तथा । किं कारणम् ?
अन्यत्र पूर्वं क्यन्तकार्यं परं क्यर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं क्यर्थकार्यं परं
क्यन्तकार्यमिति ॥ ५६ ॥

तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम् ॥ १ ॥

प्र०— श्रेण्यादयः । श्रेण्यादय इति । अत एवात्रादिशब्दो व्यक्त्वावाची, कृतादि-
रित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची । प्रयोगदर्शनाबोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः
प्रदर्शिता । एकशिल्पपण्याभ्रयणेन जीविनां संघः—श्रेणिः । तत्र यदा पृथक्स्थितानां
श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्वाद्यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा
भूदित्येवमर्थमाह—श्रेण्यादिवित्यादि । अन्यत्रेति । 'साक्षात्प्रसूतीनि चे'त्यत्र
'क्यर्थवचन'मित्युक्त्वा क्यन्तप्रतिषेध उक्तः, इह तु कस्मात् कृत इति प्रश्नः । अन्यत्र
पूर्वमिति । 'साक्षात्कृत्येत्यत्र क्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वा-
द्विकल्पः स्यादिति तत्र क्यन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति ।
इह तु 'श्रेणीकृता' इति परत्वाभिरयो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह क्यन्तप्रति-
षेधेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

तेन नञ्वि । विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदाविन्यासि-
परिहाराय—नञ्विशिष्ट इति । समानत्वं त्वरूपार्थ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन्पक्षे

उ०— श्रेण्यादयः । यद्यपि कृतादौ श्रेण्यादयः कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादिराकृतिगण
एवेति बोधवितुं भाष्ये—श्रेण्यादय इति । एकशिल्पेति । एकशिल्पाभ्रयेन, एकपण्याभ्रयेन
वेत्यर्थः । तत्र यदेति । एकशिल्पपावनीविसंघस्य तद्वत्करणमित्यर्थः । दण्डनादिरूपकरणम् ।
तत्रोत्पत्त्यकरणमवरोधादीति वाच्यम् । तदुक्तं भाष्ये—किञ्चित् क्रियन्ते इति । किञ्चिदर्थ-
विक्रियाः क्रियन्त इत्यर्थः । परत्वाभिरिव इति । ऊयोवृत्तीति क्यन्तस्य गतिव्यादिति
भाष्यः ॥ ५९ ॥

तेन नञ् । अवधारणेति । नञ्वेव विक्रियेन भाष्येनेत्येवमित्यर्थः । आधिक्य-

* तत्र नञ्विप्रतिषेधः १. ४. ७४ वा० १. † कृतादिग्रहणः २. २. १८.

नन्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—सिद्धं चाशुक्तं चेति ।

अनैविति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति ।

नुडिडधिकेन च ॥ २ ॥

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—अशितान-
शितेन* जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन† जीवतीति ।

किमुच्यते 'समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्य'मिति यदा नन्विशिष्टेनेत्युच्यते, न
चात्र नन्कृत एव विशेषः ? किं तर्हि ? प्रकृतिकृतोऽपि ॥ अयं विशिष्ट-
शब्दोऽस्त्येवधारणे वर्तते । तथा, —देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ

प्र०—इत्याह—अनमिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ्, तत्र प्रत्यासत्त्या
कान्तेभेदे गृह्यते । तदयमर्थः—आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने
'कर्तव्यमकृत'मित्यत्रापि समासप्रसङ्गः । समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि
समासो न निवारितः । तत्प्रश्नानुग्रहणं कान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अव-
धारणसहिताधिक्यवचनेऽप्यन्यामिति तत्परिहारायाह—नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि
नुडिडो तद्वत्तौ तथापि श्रुतिभेदे हेतुत्वादवधारणेन च भुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधि-
कस्याप्राप्त्येति भावः । नुडिडग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति छिन्नाच्छिन्नमित्यत्र
तुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः—अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षण-
मिति 'छावाच्छित'मित्यत्र 'शाब्दोऽरन्यतरस्या'मितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो
भवति । 'प्रातात्राण'मित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भङ्गत्वाभावः ।

तद्यथेति । यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः ।
स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः ।

उ०—वाचीति । नञाधिकेनेत्यर्थः । अर्थरूपाभ्यामिति । एति गच्छति अहति जिहीत्येवमोक्तये
उभयोपादानम् ॥ भाष्ये—प्रतिषेधो वक्तव्य इति । प्रतिषेधवदितबहुव्रीहिकं कान्त-
विशेषणमित्यर्थः । कान्तकार्थार्थं तत्कर्तव्यम् । अन्वयपदार्थश्च उपस्थितकान्त एवेति तद्वत्
इति भावः । तदयमर्थ इति । 'अनमिति प्रतिषेधो वक्तव्य' इति भाष्यस्यावयवार्थ इत्यर्थः ।
तत्प्रश्नानमिति । अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तत्र कर्तव्यं भवतीति भावः ।

अर्थभेदमिति । तत्कारी विकारः केचित् चिन्मयः । समसम्प्रधारणेति । समयो-
र्मध्येऽन्यतरस्य संप्रधारणा—गुणाधिक्यं प्रतिपिपादाधिक्यमित्यर्थः । अवधारणे । तदगमे
आधिक्ये इत्यर्थः । भाष्ये—नाप्यनव्यतीति । नञैव विशिष्टेन कान्तेन युक्तं समस्यत

१—इतः पूर्वं 'अनमिति चे'ति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

* तस्मान्नुडवि ६. ३. ७४. † विशयः स्वानिष्ठयोः ७. २. ५०.

‘पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनैवेति गम्यतेऽन्ये गुणाः समा भवन्ति । अस्त्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा,—‘देवदत्तयज्ञदत्तावाध्या-
वभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः ।
स्वाध्यायेनाधिकोऽन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यदा तावदवधारणे
विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन । नेह भविष्यति—सिद्धं चाभुक्तं
चेति । नाप्यनञिति प्रतिषेधेन । नेह भविष्यति—कर्तव्यमकृतमिति । नुडि-
डधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समान-
प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च
प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेनापि तु
[तदा] समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृति-
ग्रहणं चोद्यते ।

अवधारणं नञा चेन्नुडिडविशिष्टेन न प्रकल्पेत ।

अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥

प्र०—तद्यदेति । इह ‘केन सनञे’ति सिद्धे विशिष्टग्रहणात्सावधारणाधिक्यगतिः स्यात्,
गुल्लाघवानादरे त्वाधिक्यमात्रश्रुतिविशिष्टशब्दो गृह्यते इति द्वैतोपपत्तिः ।

अवधारणं नञा चेदिति । पूर्वोक्त एवार्थं आर्यया^१ संगृहीतः । ‘अन’चित्ये-
तत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम् । इदानीमप्यव्याप्यतिय्याप्तिपरिहाराय
उ०—इत्युक्तेः कान्तप्रकृतिकमेव तल्लभ्यत इति भावः । समासो न प्राप्नोतीति । तस्मात्कर्तव्य-
मिति भावः ।

१—पञ्चशब्देनेह केशसमूहो मास्रः । यद्यपि कचकेशकाकादिशब्देभ्य उत्तर एव पञ्चशब्दः समू-
हार्थो भवति । तद्यथाहामरः—‘पाशः पञ्चश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परं’ ।

अथवा पदैकदेशान्यायेन काकपक्षस्य स्थले पञ्चशब्दो द्रष्टव्यस्तद्यथा,—‘देवदत्तो दत्तः
सत्यभामा मामेति’ (भाष्ये १. १. ४५ वा० ३ पृ० ३४४ पं० ५)

‘बालानां तु शिक्षा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः’ इति हलायुधः । ‘काकपक्षः शिखण्डकः’
इत्यमरः । ‘क्षत्रियाणां चूडा काकपक्ष इति गौडः’ इति क्षीरस्वामी ।

रामायणे रामस्य विशेषणत्वेन बहुव्रीहो दृश्यते—‘काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि’
(वा० १६।६); ‘काकपक्षधरो घन्वी’ (वा० २२।६); ‘काकपक्षधरौ वीरौ’ (वा० ५०।२२);
‘काकपक्षधरो घन्वी शिखी कनकमालया’ (अरण्य० ६८।१४) ।

‘काकपक्षधरमेत्य याचितः’ (रघुवरो ११।१) ।

२—कश्चिद्विधः । १—आर्येयम् । इदं प्रथमं लौकिकं गणच्छब्दः । पय्या-विपुला चपलादयो नव-
षोडश-अष्टातिमेदा भक्त्यर्थार्थाः । तद्यथा तु छन्दःशास्त्रे (४।१४-११) द्रष्टव्यम् ।

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् भुक्तविभुक्तम् पीतविपीतम् ।

सिद्धं तु स्तेन विसमाप्तावनञ् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? कान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्कान्तं समस्यत इति वक्तव्यम् ।

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । गतप्रत्यागतम् यातानुयातम् पुटापुटिका क्रयाक्रयिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥६०॥

प्र०—न्यासान्तरमप्याह—सिद्धं त्विति । विसमाप्तिः—असमाप्तिः । कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यसमाप्तिर्गम्यते इति समासः । 'कृतापकृत'मित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं—विरूपं कृतमित्यर्थावगमान् । एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विभुक्तं—विरूपं भुक्तभुक्तमिति वार्था विशब्दस्य प्रतिषेधात् । भुक्ते विभुक्तं चैकदेशाद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम् । 'सिद्धमभुक्त' 'कृतैवमभुक्त'मित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात्समासाभावः । यस्सर्वथा वक्तव्यं तदाह—गतप्रत्यागतादीनां चेति । क्रयिकेत्यादावल्प इति कप्रत्ययः । तदन्तश्च स्वभावात्कचित् स्त्रियां वर्तते । क्रयाक्रयिकेत्यन्वेषामपीति दीर्घः ॥६०॥

उ०—इदानीमव्याप्यतिव्याप्तिमिति । अव्याप्तिः—कृतापकृतादी, आविव्याप्तिः—'सिद्धमभुक्त' 'कृतैवमभुक्त'मित्यादौ प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिज्ञादौ प्रक्षिप्तौ, कक्षाभावात् । विरूपं कृतमिति । असमाप्यैव विरूपत्वं, मध्ये तत्किञ्चनयागाच्च तस्मा विरूपत्वमिति भावः । अभुक्तमिति वार्थ इति । एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वार्थ इत्यपि बोध्यम् । सिद्धमभुक्तमिति । अत्रारब्धत्वासमाप्तिर्न गम्यत इति न बोध इति भावः ।

यत्सर्वथेति । अयं भावः—सूत्रस्थनञ्विशिष्टवद् कश्चनवा विसमाप्तिवचनेत्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति नुद्धिदधिकेनेत्यपि न कर्तव्यम्, तद्विधिवेत्सपि विद्वज्जसि-
वचनत्वाद्भवेति । भाष्ये—गतप्रत्यागतमिति । यत्तं गम्यते, तद्वत्प्रत्ययैव प्रत्यागमनं लभ्यते । यस्तु ज्ञानमन्तरं प्रति निर्गत्य तत्रमात्रं गम्यत एव निवृत्त्यस्तदीवगमनप्रत्यागमने एकत्वेन तत्र व्यवहियेते । यावज्जुवातं—तदापीमेव दुर्गममप्याहप्रागुपगतम् ॥६०॥

युवा खलतिपलितबलिनजरतीभिः ॥ २ । १ । ६७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'समानाधिकरणे'ति* वर्तते कः प्रसक्तो यद् व्यधिकरणानां समासः स्यात् ?

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन 'समासो भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥६७॥

वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६८ ॥

इदं विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्—कृष्णेन सारङ्गः कृष्ण-

प्र०- युवा खल । अयुक्त इति । पुँलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन समानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थापय्या परिभाषा ज्ञाप्यते । तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः । नन्वेतयो-रपि विरुद्धवयोवाचित्वाभास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैव दोषः । जरत्यां युवतिधर्मो-पलम्भाद्युक्तत्वात् जरतीधर्मसद्भावात्तद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदम्, अनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात् । 'जरङ्गिः' इत्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति 'युवजर'मित्यपि भवति ॥६७॥

वर्णो वर्णेन इवमिति । बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वज्ञान परा-सूयते । न तावदस्मिन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानम् । यस्मात् भविष्यति । इह कृष्ण-

उ०- युवा खलति । भाष्ये—यथाजातीयकमिति । स्त्रीलिङ्गशब्दरूपमित्यर्थः । किमेत-स्येति । किङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्नः । 'सा एतज्ज्ञापकसिद्धये'त्युत्तरम् । यद्यपि 'मुखं चन्द्र' इत्यादौ भिन्नकिङ्गबोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते, तथापि न सर्वत्र, किं तु संप्रतिपक्षस्थले वृत्त । तदप्येकस्य विवर्तलिङ्गस्य एवेति भाष्याभिप्रायः । तद्रूपारोपादिति । नन्वेवं पुंस्त्वन्तारोपोऽस्तु किं ज्ञापकेन असंगतं च तदिति चेन्न । उभयारोपे गौरवाच्छब्दानु-रोधेन भाष्यप्रामाण्येन कल्पपरिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्याप्येत्युक्तम् । जरङ्गिरित्यपीति । अत्र भावं चिन्तयम् । युवजरमिति । बहुकग्रहणेनापि सुधाधम् ॥६७॥

वर्णो वर्णेन । बुद्ध्या परामृष्टमिति । बह्वन्मात्रसंज्ञिहितमपि विचारविषय-मित्यर्थः । बुद्धिचिन्तयेनैव च प्रत्यक्षता । गन्विष्टसम्बन्धे सूत्रमेव पृच्छतां, तत्राह—न स्रव-दिति । सूत्रकर्तृवत्साकंठ्यत्वविचारो जातेति न तत्संबन्धा परामर्श इति भावः । 'अस्मिन्प्रदेशे' इति पाठः । कस्मिन् प्रकरणे सूत्रं कार्यमित्येवात्रत्वविचारतात्पर्यमित्याशयः ।

* पूर्वकालीकसर्वजर-पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २. १. ४६ १- 'समस्यत इति' पा० ।

२- 'जरतीभिः' इत्यत्र स्वभावे 'जरङ्गिभिः' इत्यपि पाठः सूत्रकारसम्मत इति कैयटाराधः ।

'अस्मिन्' स्तोत्रं व्याख्यातं स्वयं शिष्यान् व्याख्यातवान् इदमपरमनेन भवति ।

सारङ्ग 'इति । समानाधिकरणो वा—कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः ?

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् ॥ १ ॥

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति^१ । 'अनेते वर्ण' इति वक्तव्यम्^२ । [इह^३ मा भूत्—हिमेन एतः हिमैतः ।]

प्र०—सारङ्ग इति सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः, स च गुरोरोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुरोर्बचनो भवति । सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति, तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्ड-वत्समासः सिद्धः । अथ कृष्णावयवत्वात्सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दस्तदा समानाधिकरण-पदः सामासः । स च गुरोरेऽपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येति सिद्ध इति । कृष्णेनेति । हेतुतृतीया । कश्चात्रेति । क लाघवमिति प्रश्नः ।

एतप्रतिषेध इति । स्वरे विधीयमान इत्यर्थः । अनेते वर्ण इति । 'कृष्णसारङ्ग' इत्यादौ 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे 'अनेने वर्ण' इति सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपदमेत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः । तेन 'कृष्ण' इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । ['कृष्णेनेति' सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया, अनेनैव समासः ।] वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव

उ०—पञ्चाङ्गाविप्रत्ययानप्रकारं मन्वद्विद्वत्पत्ये सौकर्याय च दर्शयति—इह कृष्णसारङ्ग इतीति । 'विशेषणं विशेष्येति सिद्ध' इति प्रत्याख्यानं तु पञ्चाङ्गविषयतीत्यन्वयः । गौरी-समासस्योदरो विषये न संभवत्येव, भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च । गुरोरेऽपीति । बहुल-ग्रहणाद्गौणमुक्तयन्त्रायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः । विशिष्टरूपोपादानाभावाद्वाङ्मनिकता-मात्रेण गौणत्वाभावाच्च चिन्त्यमिदम् । भाष्ये—वर्णेन तृतीयासमासो वा म्यादिति । 'वर्णो वर्णेने'ति सूत्रं 'तृतीया लङ्कृते'त्यनन्तरं कार्यम्, उतत्रैवेति विचार्यत इत्यर्थः । ननु तृतीयासमासस्य लङ्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह—हेतुतृतीयेति । हेतु-तृतीयाग्रे हि तस्य च प्राप्तिरिति भावः ।

प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । 'अतिप्रसङ्गनिवारणार्थं'मिति कोषः । 'अनेते वर्ण' इति सूत्रं कर्तव्यमित्यन्वयी । तेन कुप्यैत इति । एतः—सबलः । 'सबलैताञ्च कपुरे' इति कोशात् । इत उत्तरं—'कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव समास' इति ग्रन्थः कैयटे दृश्यते, सोऽग्रन्थः । एतद्वन्त्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवर्धकत्वेन साहित्यस्य ज्ञापक-त्वस्य चाल्पान्तभेदमित्यत्वेन सहयोगतृतीयायाः, इत्थंभूततृतीयायाश्चाप्राप्तेः । कृष्णसारङ्गोक्-तीत्या सिद्धे उक्तयोगाभावाच्चेति केचित् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति । पूर्वपदस्य हिम-शब्दस्य वर्णवाचित्वाभावाच्चिषेधाप्राप्त्येत्यर्थः । 'अनेते वर्ण' इति ग्रन्थमाप्तम् । कश्चात्र 'वर्णो

१—'इति' कश्चिन् । † तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ६. २. २.

‡ वर्णो वर्णेनेते ६. २. ६. २—काचित्कोऽयं पाठः । ३—अपपाठोऽयमिति नमोक्त उद्धोते ।

अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः ? बाढमर्थो यद्यवर्ण एत-
शब्दोऽस्ति । ननु चायमस्ति—आ इत एतः कृष्णेतः लोहितेत इति । नार्थ
एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः, 'तृतीया कर्मणि' [६.२.४८]
इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि, परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्* ॥
अथ समानाधिकरणः ।

समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । 'वर्णो वर्णेष्वनेत' इति वक्त-
व्यम् । एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्—परमशुक्लः परमकृष्ण इति ।

प्र०—भवति । हिमनेति हेतौ तृतीया, 'तत्कृतार्थे'ति समासः । कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादी-
नामव्युत्पन्नत्वान्, अकारकत्वाद्वा हिमस्य ॥ यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्यञ्ज्य-
त्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः । इतरः पराभिप्रायमबुद्ध्या सत्तां प्रतिपादयितुमाह—
ननु चेति । कृष्णेन इति । 'ओमाङोश्चे'ति पररूपम् । तृतीया कर्मणीति । 'अनेत'
इति प्रतिषेध आनन्तयोन्मथ्येऽपवादा इति वा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यस्यैव बाधक इत्यभि-
प्रायः । परस्वादिति । कृष्णेन अन्धादिना करणेन इत आगतः 'कृष्णेव' इत्यत्र—
'अनेत' इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोऽस्तु अयं कत्स्वर इति विचारै
परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि
बाधित्वा आधादिस्वरेणात्र भाग्यं, विशेषाभावात् भाग्यकारणैतन्नोक्तम् । अथवा
परत्वात्—उत्कृष्टत्वात्, कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वाच्च कृत्स्वरः 'आधादिस्वर' इत्यर्थः ।

उ०—वर्णेने'ति न प्राप्नोति, हिमस्य वर्णत्वाभावात्त आह—हेतौ तृतीयेति । क्वकल्पसम्बादेऽ-
पदं कर्तुं पक्षघ्नं, कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति भावः । तदाह—तत्कृतार्थेनेति समास इति ।
अकारकत्वाद्वाति । कृतद्वारकसामर्थ्यं एव समाससम्बन्धेनैतपदार्थं प्रत्यकारकत्वात्त्वर्थः ।
भाष्ये—द्वितीयेनेति । ससम्बन्धेनेत्यर्थः । नैतं वर्णो वर्णो इतिद्वयं पाठ्यमिति भावः ।
अनेत इत्यन्तासमर्थसमासत्वेन वा न क्षतिरिति ।

भाष्ये—यद्यन्तर्भावेन स्थितं तद्व्याचमाह—प्रयोजको नास्तीति । 'तृतीया कर्मणी'-
त्वादिप्रकृतेरिति भावः । अन्मनेत इति 'तृतीया कर्मणी'त्यस्यापि विषेधः स्यात्त आह—
आनन्तयोदित्यादि । 'अनेत' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरविषेधत्वात्कृत्स्वरस्य च पूर्वपदप्रकृति-
स्वरापवादत्वात्परत्वादित्यसङ्गत्वं, तत्राह—अनेत इति प्रतिषेध इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
बाधकः किमपिषेधोऽयं कृत्स्वर इत्यन्वयः । विरोधाभावात्स्विति । एतस्यव्यवस्थान्मोहात्कत्वा-
दिति भावः । 'निषेधाच्च बलीवात्' इति श्वायमभिप्रेत्याह—अयमेवेति । कक्ष्यान्तरप्राप्त-
त्वादिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृत्स्वरापवादत्वात्त्वर्थः ।

भाष्ये—द्विवर्णग्रहणमिति । 'अनेत इति प्रतिषेध' इत्यनुपपत्त्ये ॥ आचार्यदेवीयः ।

* यतिकारकोपपदत् इत् १. २. ११६.

द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्—कृष्णतिला इति ।

एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । [अवर्णस्य' वर्णे वर्णस्य वावर्णे] अन्यतरत्र कस्मान्न भवति ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव' इति ।

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' [२. १. ३०] इति ।

अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्धम् । क्व च तेन न सिध्यति ? शुक्लवध्रुः हरितवध्रुरिति । तथा च सति तान्येव' त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् ? बाढं सिद्धः । कथम् ? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' [२. १. ५७] इति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव, प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् ।

प्र०—लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । 'वर्णो वर्णेन' इति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीय-वर्णग्रहणमन्तरेणापि प्रहीयते, तेनाविप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः ।

शुक्लवध्रुरिति । शुको हरितः शुक्लो वा । वध्रुः कपिलः । सप्तः सत्कृतत्वाभावात् शुक्लेन वध्रुरिति तृतीया सहयोग इत्यभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रा-

उ०—प्रकृतसूत्रसत्ताश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिसामित्यैकवर्णग्रहणानुक्रमेण पञ्चयोः साम्यं दृश्यते भाष्ये—एकं वर्णग्रहणमिति । अन्यतरत्र कस्मादिति । अवर्णस्य वर्णे, वर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थः । कश्चित् तथैव पाठः ।

अथ तृतीयासमासवादी स्वमते जायवसाह—सामान्येन ममेति । इतर जाह—अवश्यं वर्णेति । यद्यपि हेतुतृतीयाश्रयणेन समासार्थं 'कृष्णसारङ्ग' इत्याद्यर्थमेवावश्यं, तथापि स्पष्टत्वाच्च यत्र कृतद्वारकसामर्थ्यस्यासंभवनदर्शमिदमिवाह—शुक्लवध्रुरिति । सहयोगे तृतीयेत्येव व्याख्यम् । स एव पुनः पृच्छति—अथेदानीमिति । सिद्धान्तवाह—बाढमिति । एवमपीति । एवं चेत्यर्थः । इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् ।

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन ॥३॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानां प्रधानम्, उपसर्जनानामुपसर्जनम् ॥ प्रधानानां तावत्प्रधानम् । 'वृन्दारकनागकुक्षरैः पूज्यमानम्' [२. १. ६२] इत्यस्यावकाशः—गो-वृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः*—इभ्ययुवतिः आढ्य-युवतिः । इहोभयं प्राप्नोति—नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन ॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । 'सन्महत्परमोत्त-मोत्कृष्टः' [६१] इत्यस्यावकाशः—सद्गवः सदश्वः । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' [६८] इत्यस्यावकाशः—तुल्यश्वेतः तुल्यकृष्णः । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन ।

समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरण-

प्र०—नारम्भाह्लाघवादित्यर्थः ॥ प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानं ह्येन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते, उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिदिष्टमुच्यते ।

समानाधिकरणसमासादिति । 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित् कर्मधारयः सर्वधनादर्थे' इति वातिककारेणैष्टिरूपेण पठितम् । भाष्यकारस्तु न्याय-

उ०— कश्चिद्विशेषणविशेष्यभावे काम्यारप्रधानोपसर्जनभावेऽप्यवस्थिते । तत्राह—प्रधान-मह्येनेति । तद्वयमर्थः—पूर्वपक्षोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परस्त्रोपात्तं प्रधानं [प्रधानं] भवति, पूर्वस्त्रोपात्तं प्रधानमुपसर्जनम् । तादृशोपसर्जनयोः समासप्रसङ्गे परस्त्रोपात्त-पात्तमुपसर्जनमुपसर्जनम्, पूर्वस्त्रोपात्तमुपसर्जनं प्रधानमिति ॥ भाष्ये—'इभ्ययुवतिराढ्य-युवतिरिति पाठः, स किमर्थः । तद्योरजातिरवात् । 'इभ्ययुवतिरिभ्ययुवतिरिति पाठस्तुल्य इति केचित् । भाष्यप्रामाण्यात्तद्योरपि जातिवाचित्वम्, अत एव 'जातेरकी'तिसुत्रेऽप्योप-धादित्यस्य 'इभ्या झत्रिये'ति प्रत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । इतिपक्षजातिभेदपदेनोच्यते । 'अप्ये'ति पाठः । अर्थो ब्राह्मण इत्यप्ये । वृन्दारकयुवतिरिति । वृन्दारकशब्दो देवजाति-वाचीत्याहुः । भाष्ये—'कृत्यतुल्ये'त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे 'तुल्यमह'मित्यपपाठः । 'तुल्य-श्वेतः तुल्यकृष्ण' इत्येव पाठः पाठः ।

* पोटायुवति...धूर्तेनातिः २.१.६५. १—'तुल्यमहान्' इति पा० । स त्वपाठ इति नमोः ।

समासस्यावकाशः—वीरः पुरुषो वीरपुरुषः† । बहुव्रीहरेवकाशः—कण्ठेकालः ।
इदोमयं प्राप्नोति—वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन‡ ।

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनार्थः ॥ ५ ॥

कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् ? 'सर्वधनार्थः' ।
सर्वधनी, सर्वधीजी, सर्वकेशी नटः, गौरखरवदरयम्, गौरमृगवदरयम्,
कृष्णसर्पवान्वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः । किं प्रयोजनम् ? कर्मधारय-

प्र०—व्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयित्यति—प्रत्यासत्तेः
सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण । कण्ठेकाल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य
पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । वीरपुरुषक इति । बहुव्रीहिर्मात्रायां सत्यां पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः, पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याने विप्रति-
षेधश्चिन्त्यते ।

कदाचिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय 'कचि'दिति वक्तव्ये 'कदाचि'दित्यनेन
विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिष्ट इति नाम्नि वस्तुभेदः । सर्वधनीति ।
सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इति; तदर्थं पूर्वप्रतिषेध
आश्रयणीय इत्युक्तं भवति । किं प्रयोजनमिति । 'सर्वधनार्थ'मिति मत्वर्थीयैरहितस्य

उ०—न्यायव्युत्पादनायेति । प्रत्यसत्त्वादिन्यायेत्यर्थः । विप्रतिषेधप्रकरणादिष्टिरूपत्वं कथं
कम्बमित्यत आह—प्रत्यामत्तेरिति । ज्ञाप्यते इति । शेषाभावादिति भावः । शेषग्रहणे
प्रत्याख्याते इति । तथासत्त्वं 'कण्ठेकाल' इति तद्वकाशो युज्यते इति भावः । न हि
ज्ञापकसिद्धे सावकाशात्वं गृहीत्वा सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो विचारयितुमिष्टमिति भावः । अयं
ग्रन्थः प्रौढ्या, न हि प्रिकतः शेषे एकमंज्ञाधिकार इति प्रत्याख्यानमस्ति । व्यधिकरण
समासस्यारथ्यविषयतासूचनार्थं तस्यावयवकत्वाच्चेति केचिन् ।

कदाचिदित्यनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशङ्क्याह—विषयविशेषेति । नास्ति वस्तु
भेद इति । कचिदित्यतो नार्थभेद इत्यर्थः । भाष्ये—सर्वधनार्थ इति । सर्वधनादिप्रकृति-
कर्मत्वर्थीयार्थमित्यर्थः । प्रयोजनस्योक्तत्वात् 'किंप्रयोजनमिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—
सर्वधनेनेति । 'प्रयोगादर्वात्सवे'ति वरहितः पाठः । बाष्पयालङ्कारे वा च्चः । कर्मधारय-
स्यानुक्तसिद्धत्वादिति । 'कदाचित्कर्मधारय' इति पूर्वविप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः ।
मत्वर्थीयप्रकृतिरिति षष्ठीतद्वृत्तः । भाष्ये—मत्वर्थीयैरभिधानमिति । तैः प्रत्यवैस्तदर्थीभिर्धानं

† पूर्वापरप्रथमचरमज्ञवन्यमानमध्यमध्वमवीराश्च २. १. ५८

‡ शेषादिमात्रा ५. ४ १५४; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६. २. १

प्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? बहुव्रीहि-
शोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ।

यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञाश्रयो
मत्वर्थीयः । किं तर्हि ? अर्थाश्रयः । स यथैव बहुव्रीहिशोक्तत्वान्न भवत्येवं
कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न भविष्यति ।

एवं तर्हीदं स्यात्—सर्वाणि धनानि सर्वधनानि, सर्वधनान्यस्य सन्ति
सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात्तत्र यदुक्तं 'कदा-
चित्कर्मधारय' इत्येतदयुक्तम् ।

प्र० सर्वधनशब्दस्मोपादानात्तस्य च केवलस्मान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे
बहुव्रीहेरप्रसङ्गात्कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात्प्रभः । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्वर्थीय-
प्रकृतिः सर्वधनशब्दो वार्तिकेऽनुकृतो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । बहुव्रीहिणेति । सर्वाणि-
धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्मोक्तत्वान्मत्वर्थीयो न
स्यात्, कर्मधारये तु मति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात्प्रत्ययः सिध्यतीत्यर्थः । यद्युक्तत्वमिति ।
सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि
मत्वर्थ उच्यते एव । न हि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्या-
भिधानानभिधानव्यवस्था युज्यते, तस्याः स्वाभाविकत्वादिति भावः ।

एवं तर्हीति । अनपेक्षितान्यपदार्थं स्वपदार्थं कर्मधारय कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे
विधास्यत इत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं
तथात्र सकलविषयकयार्यपेक्षया सर्वत्रति वक्तव्यं नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—
अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति कदाचिद् मह्यं विषय-
विशेषनिर्देशार्थं वक्तव्यं न भवति ।

उ०—यथा स्वादित्यर्थः । तस्याः स्वाभाविकत्वादिति । बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारय-
विधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः । मत्वर्थीयोऽर्थान्तर इति । अन्यपदार्थके मत्वर्थे इत्यर्थः ।

न वक्तव्यमिति । वक्तुमर्हमिति । कश्चित् 'न करे' इति पाठः । तत्राप्यव-
मेवार्थः, तदर्थस्य विषयविशेषविज्ञातव्यत्वाभावादिति भावः । अन्यथा—प्रकारान्तरेण ।
मत्वर्थीयोत्यस्ति—तन्निश्चयम् । वस्तुस्थित्यर्थ इति । 'भवति वै किञ्चि' इति भाष्यस्य,—
एवंजातीयकं किञ्चिद्वचनं भवति कस्मिन्त्यर्थः । 'किञ्चातीत्य'मित्यादिवाच्यो 'कार्याः शब्दा' इति
यजातीत्यं तज्जातीयमित्युत्तरम् । 'कार्याः शब्दा' इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत

एवं तर्हि भवति वै किंचिदाचार्याः कार्यवद् बुद्धिं कृत्वा पठन्ति 'कार्याः शब्दा' इति । तद्वदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ' इति ।

यदुच्यते 'समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेने'ति नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । कान्तरङ्गता ? स्वपदार्थे कर्मधारयोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ।

प्र०— इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह—एवं तर्हि। भवतीति । एवंजातीयकं वस्त्वित्यर्थः । किं तदित्याह—आचार्या इति । अथवा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति । 'कार्या' शब्दा' इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था, ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिशामनात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं, न तु कर्मधारयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थ-विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियामाणोऽन्यपदार्थे नाभिधत्त इति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः ।

विप्रतिषेधापनयनायाह—नैष युक्त इति । स्वपदार्थ इति । 'मध्यमध्यमवीरा-श्चे'ति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः । इतरो विषय-विशेषे बहुव्रीहि साधयति—आस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता, तथा हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते, नन्वेकार्थभावे संज्ञाया भावाभावो क्रियते । तस्माद्विभाषा कर्मधारय' इत्यस्याययर्थः—विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानान् । स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे । एतदुक्तं भवति—अनपेक्षितान्यपदार्थं स्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः, पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां 'वीरपुरुष' इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति ।

उ०—आह—आचार्याः कार्यवद् बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । यदारूपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्या पठन्तीत्यर्थः । पठ्यमानवचनाकारमाह—कार्याः शब्दा इति । अथवा पठिक्रियेति । आचार्यकर्तृकक्रियाकर्मकार्यवद् बुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवन्मित्यर्थः । इष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतोपपत्त्याह—तद्वदिति । 'कार्याः शब्दा' इतिवत्कार्यवद्-बुद्ध्येवं पठितमित्यर्थः । तदाश्रयमाह—कार्याः शब्दा इति दर्शने इति । तत्प्रत्यायनम्—तत्प्रत्यापनसामर्थ्यम् ॥ नन्वेवं 'वीरः पुरुष' इत्यादावन्तरङ्गत्वात्कर्मधारय एव स्यात् तु बहिरङ्गो 'वीरपुरुष' इति बहुव्रीहिरित्यत आह भाष्ये—अस्तु विभाषेति । तदाश्रयमाह—नात्रेत्यादिना । बहुव्रीहिः सिध्यतीति । अपवादस्यादिति भावः । भाष्ये—'इतिरिय'मित्यनेन

एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्चायमेवमर्थो यत्नः 'कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भूदिति ।

एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिषेधे पर'मिति* । किं तर्हि ? इष्टिरियं पठिता—'समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिरिष्टः, कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ' इति । यदीष्टिः पठिता नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या 'अल्पेन यत्नेन महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुहालपदेन स्वार्थसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहियेति बहुव्रीहिणा भविष्यति लघुत्वात् ।

प्र०- एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्य-
पदार्थविवक्षायां 'वीरपुरुषवान् माम्' इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः ।

इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या, 'सर्वधनी'त्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नार्थोऽनेनेति । न्याय-
सिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः, तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उपाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । यदा तु पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाभीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते । बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थ प्रतिपादयति, कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्द-
गौरवप्रसङ्गः । एतच्च शब्दलाघवं तथा प्रयोगदर्शनादत्रैव विषय आभीयत इति वृत्त-

उ०-बहुलं तद्वर्तिवति—प्रथममेवेति । वीरपुरुषादौ वक्तव्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव, न तु कर्मधारयोत्तरमित्यर्थः । इदमेवार्थतः पठ्यते 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति ।

भाष्ये—अल्पेनेति । इत्येतेत्यर्थः । 'अल्पेन यत्नेने'ति कश्चित्पाठः । माषेण—
तत्परिमितस्त्वमेव । शतसहस्रमिति । वज्राणि, गा वेत्यर्थः । कुहालपदेनेति । पर्वतीयाः
कुलैरेव भूकर्षणं कुला स्वत्वं संवाहयन्तीति तद्वत्पुण्यवहाराजुसारेणेशम् । प्रतिपत्तिगौरवेति ।
एकस्य विषयः प्राधान्यगुणत्वयोरालम्बनमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः । अन्ये तु शब्द-
लाघवमिति । इदमेव भाष्यस्वरसिद्धं मतम्, एकस्यैवार्थस्य प्रतिपादनात् इतिहासपेक्षायां

* विप्रतिषेधे परं कार्यम् १. ४. २. १—'अल्पेन यत्नेन महतो महतोऽर्थान्' पा० ।

२—'कुहालकेन' कीलहानं पाठः ।

कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति ? इतिप्रकरणे सर्वादिरिति वक्ष्यामि† । तच्चावश्यं वक्तव्यं ठनो‡ बाधनार्थम् ।

कथं गौरस्त्रवदरण्यम्, गौरमृगवदरण्यम्, कृष्णसर्पवान् वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः ? अस्त्यत्र विशेषः । जात्याश्रमिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन्वल्मीकेऽस्ति । यदा ह्यन्तरेण जाति तद्वताभिसंबन्धः क्रियते 'कृष्णसर्पो वल्मीक' इत्येवं तदा भविष्यति ।

पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराण्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् ? 'सूक्ष्मवस्त्रतराण्यर्थः' । आतिशायिकस्यावकाशः—पटुतरः पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः—चित्रगुः शुचलगुः । इहोभयं प्राप्नोति—सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन ।

प्र०—वनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादिरिति । ततश्चात्र वचनाद्वाच्यं नाभूयत इति कर्मधारये कृतं इतिः वक्तव्य इत्यर्थः । ठनो बाधनार्थमिति । योऽपीष्टिमारभते तेनापि कर्मधारयादृन्वाधनायेतिरेवेति वक्तव्यमित्यर्थः । जान्यात्रेति । जातिश्रुते कर्मधारये न प्रवीयते । यदा ह्यिति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण तद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः ।

पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षावाप्तुमश-

उ०—गरीयान् शब्दो बोधको बहुव्रीहौ त्यज्य इति भावः । न प्रसञ्जनीयमिति । अत इष्टिरित्येव सत्यम् । एवं च 'बहीष्टिः पठ्यते भार्योजने'त्यादिः 'इत्येव तदा भवती'त्यन्तसम्बन्ध आचार्य-देष्टीयस्येति भावः । किं च वक्ष्यमाणमुक्तिमिः 'सर्वधनी'त्यादिप्रयोगसम्बन्धेऽप्युपपन्न इति 'प्रत्ययस्वात्का'दितिसूत्रस्य भाष्यप्रयोगासङ्गतिः, अत्र तु 'सर्वधनाचर्भ' इत्यादिसम्बन्ध प्रकारार्थत्वात् दोषः । कर्मधारयपदं च न्यसमासस्याप्युपलक्षणम् । प्वनिर्गं चेद् 'इ क्त' इति सूत्रे भाष्ये । ततश्चात्र वचनादिति । 'सर्वाद'रिति वचनसामर्थ्यात् । भाष्ये—कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । आतिशयस्वरमेवाभ्येष्टुमुक्तम् ।

भाष्ये—पूर्वपदातिशय इति । तदप्रातिशये इत्यर्थः । समासार्थस्य—किञ्चिदन्वा-

† सर्वादश्च ५. २. १३५. वा० २ । ‡ अत इति ठनो ५. २. ११५.

१—'इत्येव तदा भवति' पा० स चोद्द्योतकमतः ।

नैव युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते* पूर्वश्च बहुव्रीहिः, पर आतिशायिकः† । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वति ।

एवमप्युक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गा । उद्याप्रातिपदिका-
दातिशायिकः‡ सुवन्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः ।
कथम् ? समर्थात्तद्धित उत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुवन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः ।
कथम् ? स्वपदार्थ आतिशायिकोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः ।
कथम् ? स्पर्धायामातिशायिको भवति, न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा भवति ।

नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथ-
मसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि तदन्तमपेक्षन्ते

प्र०—प्रमत्ते पूर्व बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासक्त्या
पूर्वबहुपन्यस्य सामर्थ्याभयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थापयिष्यति । उद्याप्रातिपदिकाद्विद्धि ।
ननु प्रकर्षं आतिशायिकः, प्रकर्षश्च समाप्तार्थस्य भवति । ततश्च पदात्तेनोत्पत्तम्वम् ।
एवं तद्व्यापिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते—'समर्थो'दिति । सुवन्तेनेति ।
हेतौ तृतीया । सुवन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमथेत्थः । आति-
शायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रति-
पादयितुमाह—

नैव चेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्याविश्वेन सूत्रमाणि

उ०—आकाङ्क्षाहितस्य । समर्थोदिति । 'समर्थः स्वविधि'रित्युक्तेरिति भावः । सुवन्तेन पदे-
नेति । तेन हेतुना लिङ्गसक्त्यादिभिः परिसमाप्तस्यार्थस्य प्रकर्षादिसंज्ञासामर्थ्यमिति भावः ।
नान्यथेति । केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्यनेत्यर्थः । प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । हेतौ तृतीये-
षम् । तद्वताऽपेक्षणेदिति । वस्त्राणि सौक्ष्म्यविषयस्पर्धायां तद्वन्तपेक्षन्त इति भाष्याद्व्यपदेशः ।
बहुव्रीह्यातिशायिकयोर्गुणप्राप्तिविषये तद्वन्तमपेक्ष्य वस्त्राणां सौक्ष्म्यगुणविषया स्वर्धेदिति ।
अस्यापि सूत्रमाणि वस्त्राण्यस्यापि सस्त्रमाणि, अस्यास्मादतिशयेन सूत्रमाणीति विवक्षायां
किंकातिशायिकबहुव्रीह्योरेकर प्रसक्तिर्वाच्या । तत्र वस्त्रद्वारा सूक्ष्मसम्बन्ध तद्वन्तापेक्षन्त्यादाति-
शायिकाप्रसक्तिरित्युक्तो विप्रतिषेध इति भावः । एवं च परस्परया सौक्ष्म्यगुणविषयप्रकर्षस्य
विशेषणस्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति । वस्त्रमात्रमात्रादातिशायिकस्तत्र अभिव्यक्त्येवेति शब्ध-
मानः कश्चित् भाष्ये—ननु चेति । या हि तद्वन्तमिति । न सा विद्यतेति भवः । पुन-

* विप्रतिषेधे परं कार्यम् १. ४. २. † अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४; अतिशायने समविद्धौ;
द्विवचनविभक्त्योपपदे तद्वीयुक्तौ ५. ३. ५५; ५७. ‡ उद्याप्रातिपदिकात् ४. १. १.

तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एव-
मात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मको यां च नान्तरेण
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः ? या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा । या हि
तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् ।

बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यादेव । कथम-
सामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तरायपेक्षन्ते
तद्वता चाभिसंबन्धः ।

एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिषेधे परं'मिति* । किं तर्हि ?
इष्टिरियं पठिता—'पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ'
इति । यदीष्टिरियं पठिता नार्थोऽनेन । कथं येषां युक्तिरुक्ता 'वस्त्रान्तराणां
वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसंबन्ध' इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां

प्र०—वस्त्राणीति तद्वतोऽपेक्षणात् । सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो
भवत्वेवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयानानि
वस्त्राण्यतिशयमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः ।

एवं सापेक्षत्वाद् द्वयोरपि निराकृतयोरन्यन्तरत्वमाह—एवं तर्हि'ति । नार्थोऽनेनेति ।
इष्टया विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः । येषां युक्तिरिति । सा नार्थायत इत्यर्थः ।
कथं तर्ह्यधीयत इत्याह—यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पञ्चा-

उ०—स्वामिकयोरपि स्पर्धावर्णनमिति बोध्यम् । अतिशयानानीति । अस्याभिमवक्तुं नि प्रकथं-
पुक्षातीत्यर्थः । अतिशयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिप्रेते । भाष्ये—
'तद्वता चाभिसंबन्ध' इत्यनेन हि—प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वकथं तद्वतोऽप्राप्तिर्वा-
स्मारितम् । अर्थान्तरत्वम्—इष्टिरूपत्वम् । कश्चित्त्वैतन्मिति पाठस्तत्राप्यप्यमेवार्थः ।
भाष्ये—किं तर्हि'ति । एवं च तत्सामर्थ्यात्सापेक्षत्वेऽपि बहुव्रीहितद्विताविति भावः । कथ-
मिति । वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा, तद्वता चाभिसंबन्ध इति येषां बहुव्रीहितद्वि-
योरप्राप्त्युपपादिका युक्तिरुक्ता तथा युक्त्या द्वयोरप्यप्राप्तेः कथमावर्धकमिति प्रश्नः ।
समावर्ते—यदाहीतीत्यभ्ये । 'यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा'मिति पाठः ।

वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसंबन्धः क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिवहु-
धीहेरातिशायिकः ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इति ? भवति । यदान्तरेण तद्वन्तं
वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा, निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः ।

कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् ? नैवान्यस्य प्रकर्षेणा-
न्यस्य प्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते 'वस्त्राणि मे स्यु'रिति, एवं
गुणेष्वपि यतते 'सूक्ष्मतराणि मे स्यु'रिति । नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं

प्र०—दातिशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहिः ।
तत्र 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इत्यपि सिद्ध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिध्येत् ।

यदुक्तं 'बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते' इति, तत्राह—कथं पुनरिति ।
अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहिः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षं कथमन्य-
पदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः । अत्रोत्तरं—नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते

उ०—'तद्वता चाभिसंबन्धः' इति च । इष्टौ तु सत्यामिति । तस्माद्विहितुं हेति भाष्याभिप्राय
इति भाषः । तर्हीदानीमिति । तदेदानीमित्यर्थः । इष्टयारम्भे इति यावत् । इदं न भवति—
इदं न सिध्यति । भवति—सिध्यति । कुतस्तत्राह—यदिति—इति भाष्याक्षरार्थः ।

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति । यतः प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तम् । एवं च
सौक्ष्म्यप्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणेऽन्यपदार्थप्रकर्षाभावात्कथं तत्प्रतिपादकसमुदायात्प्रत्ययः ।
प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ष्म्यप्रकर्षे पदान्यपदार्थप्रकर्षः, अन्य-
दीयत्वात्पदीयत्वाद्योगादिति भाषः । एक एवासाविति । गुणप्रकर्षे एव द्रव्यप्रकर्षे इत्यर्थः ।
स च कश्चित्सहचरितनिमित्तगुणप्रकर्षः, यथा—'शुक्लतर' इत्यादौ । कश्चित्सहचरितगुणप्रकर्षो
यथा—'गोतर' इत्यादौ । कश्चित्सहचरेणघटकगुणप्रकर्षो यथा प्रकृते । 'नैवान्यस्ये'ति
भाष्येणापि पृथग्द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् । भाष्ये—वस्त्राणि मे स्युरिति ।
वस्त्रस्य द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाभावेन तरव्यं कृतः । सूक्ष्मतराणीति । सूक्ष्मत्वस्य गुणत्वात्तत्र
प्रकर्षसम्भवेन बहुव्रीहेरुपपन्नेनाप्यातिशायिकेन परम्परासम्बद्धस्य तस्यैव प्रकर्षे उच्यते इति
भाषः । तथापि यत्रेति । साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्षः स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभयमपि
द्रव्यप्रकर्षरूपं भवत्येवेति भाषः ।

कात्क्षम् ? 'गुणवचना'दित्युच्यते न च समासो गुणवचनः । समासोऽपि गुणवचनः । कथम् ? 'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तथा— 'शुक्लवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा कृत्विजः प्रचरन्ती'ति तद्गुणानीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्बह्वाढ्यतरार्थः ॥ ७ ॥

उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिपेधेन । किं प्रयोजनम् ? 'बह्वाढ्यतरार्थः' । बह्वाढ्यतरः बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषो बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः ? स्वरकपो-विशेषः । यद्यत्रातिशयिकाद् बहुव्रीहिः स्याद् बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत, बह्वाढ्यतर इति चेप्यते* । बह्वाढ्यतर इति च प्राप्नोति, बह्वाढ्यतरक इति चेप्यते† ।

प्र०—तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम्—

‘द्रव्यस्याढ्यपदेद्रव्यस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते' ॥ इति ।

एक एवामौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्राभयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथा-भूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते ।

गुणवचनादिति । नात्रा'जादी गुणवचनादेवे'ति बाधव्यं, तरपोऽत्र प्रकृतत्वात् । तस्माद् गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येवाभित्येतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमानत्वात्प्रकर्षसंभवः । बह्वाढ्यतर इति । यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा

उ०— माध्वे—गुणवचनादिति । गुणोपसर्जनगुणबोधकाप्रकृतिनिमित्तगुणप्रकर्षे, तत्सह-चरितगुणप्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यत इत्यर्थः । गुणग्रहणं धर्ममात्रपरम् । समासोऽपि गुणवचन इति । सूक्ष्मार्थविशिष्टवकविशिष्टगुणवचनत्वादिति माध्वः । अन्यपदार्थे कृततया गुणवचनार्थं नेत्याक्षयेन पुच्छति—कथमिति । उत्तरयति—अजहत्स्वार्थेति । एवं वाच्यवार्थोपसृक्तत्वात्-

* बहोर्नञ्जुत्तरपदभूति ६. २. १७५; अनुदातो मुष्पिती ३. १. ४.

† शेषादिमाया ५. ४. १५४.

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यान-

मुत्तरपदलोपश्च ॥ ८ ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतः पवासाः सौश्रुतः कुतः पसौ-
श्रुतः । अजापश्यन्ती त्वलिरजातौ त्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टि-
मौद्गल्यः ॥ ६६ ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २ । १ । ७१ ॥

'चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कालाक्षी गर्भिणी ।
स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ ७१ ॥

प्र०—आविशायिकः क्रियते तदा 'बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमी'त्यन्तोदःसत्त्वमाह्यशब्दाकारस्य
स्याद्रेकाकारस्य चेत्पते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात्प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा
किं बहुत्वगुणाभ्रयः प्रकर्ष उत आह्वयत्वाभ्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात् ।
तस्मात्पूर्व प्रकर्षस्य विवक्षा, पश्चादन्यपदाथस्य ॥ शाकभोजीति । शाकभोजित्वात्सत्साह-
चर्यात्तद्व्यपदेशाभ्यां उत्तरपदलोपेनेत्याहुः ॥ ६५ ॥

चतुष्पादो । चतुष्पाज्जातिरिति । केचिज्जातिप्रहरणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये
त्वादः—शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न
तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥ ७१ ॥

उ०—पदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद् गुणवचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसङ्घटितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्ति-
निमित्तविक्षेपणविक्षेपगुणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्तम् । स च 'गोतर' इत्यादाववाच्यगतोऽपि
यदि निमित्तं किं वक्तव्यं विक्षेपणविक्षेपणतया वाच्यस्येति भावः । अथेति । तत्र हि उप-
सर्जनपदानामर्थाभावेऽपि प्रधानपदेन समुदायेन वस्तुतस्तारगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न
तु गुणानां वाच्यत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थायां च न दोष इति । अवयवानामर्थाभावेऽपि
तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरानवयवविधाया वाच्यत्वेऽपि तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्ययः, गोतर इत्या-
दाववाच्यवाह्योहादिप्रकर्ष इवेति भावः । सन्देहः स्यादिति । प्रकरणादिना निश्चयसम्भवा-
दिदं चिन्त्यम् ॥ नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहु रिति । अत्राचक्षिणी जं तु 'शाकभोजिपार्थिव'
इत्यादिप्रयोगात्पुनश्चेति वार्तिकमावश्यकमिति ॥ ६५ ॥

चतुष्पादो । भाष्ये—'वक्तव्य'मित्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानप्रकारं दर्शयति—
केचिदित्यादिना । शब्दान्तरेति । 'चतुष्पाद्वचनाच्चतुष्पाद्वचना' इत्येव पाठः । 'जाति'-
रित्यस्य विच्छिन्नत्वाद्दन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य च सर्वैर्गुणैर्वादाच्चनमेवावश्यकमिति तत्रैव ॥ ७१ ॥

१. इतः पूर्व 'चतुष्पाज्जातिः' इति वार्तिकं कश्चिद् हरयते ।

मयूरव्यसकादयश्च ॥ २ । १ । ७२ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । मयूरव्यसकादय एव । क मा भूत् ? परमो मयूरव्यसक इति ॥७२॥

इति श्रीभगवत्पञ्चलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०- मयूरव्यस । मयूर इव व्यसको धूर्तः, ह्यात्र इव व्यसकः, काम्बोज इव मुरह
इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमामविषयपूर्वपदप्रकृतित्वस्वर-
बाधनार्थ इत्याहुः ॥७२॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैटघटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उ०- मयूरव्यस । मयूर इव व्यसक इति । केचित् विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्द्वयसकस्य
पूर्वनिधाने प्राप्ते इदमित्याहुः । तच्च । 'उपमानानी'ति सूत्रस्य भाष्यकैटरीत्या तस्य 'वेन
नाप्राप्ति'न्यायेन विशेषणसमामबाधकत्वान् ॥७२॥

इति श्रीशिवभट्टसुमतीगर्भजनागोर्जभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

अथ द्वितीयः पादः

अर्थ नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

इह कस्मान्न भवति—ग्रामार्धः नागरार्ध इति ? अर्थशब्दस्य नपुंसक-
लिङ्गस्येदं ग्रहणं पुँलिङ्गश्चार्धशब्दः । क पुनरयं नपुंसकलिङ्गः क पुँलिङ्गः ?
समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः, अवयवाची पुँलिङ्गः ।

इह कस्मान्न भवति—अर्थ पिप्पलीनामिति ? न वा भवत्यर्थ-
पिप्पत्य इति ? भवति यदा खण्डसमुच्चयः—अर्थपिप्पली चार्धपिप्पली

प्र०- अर्थ नपुं । नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात्कुते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषा-
नवधारणात्कुतमपि नपुंसकग्रहणमवृत्तसमामिति मत्वा पृच्छति-इहेति । क पुनरिति ।
नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थं प्रश्नः । अवयववाची पुँलिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो
न भवतीत्येवंपरमेतन् । अवयववाची त्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गः । तथा च प्रयोगो
दृश्यते—‘अपूर्पार्धं मया भूतितं’ ‘दन्तार्धमास्यान् पतितं’मिति । तदत्र नपुंसकग्रहणाय-

उ०- अर्थ नपुं । सूत्रे ‘नपुंसक’मित्युक्तेरिह ‘कस्मा’दितिप्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह—
नपुंसकस्येति । सूत्रे नपुंसकग्रहणं किमर्थंशब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तये, इतः समासगतकप-
विशेषप्रतिपत्तये । नाद्य इत्याह—अव्यवस्थितत्वादिति । नपुंसकत्वस्यापूर्पार्धमित्यादावव्य-
वस्थेऽपि वर्णनादिति भावः । नाम्न्य इत्याह—कृते चेति । तस्य नपुंसकत्वकलणविशेषानव-
स्थानेन तत्कृतकपविशेषाभावादिति भावः । अधिकरणस्याकाशस्य निजांतरात्प्रभानुपपत्तेराह—
नपुंसकत्वेति । कस्मिन्नर्थे पुस्तकवाचक इति भाष्याश्वरार्थः ॥ पुँलिङ्ग एवेति प्रश्नं वारयति—
नियमेनेति । नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति । निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे कश्चेऽपि मित्य-
नपुंसकत्वकाभावात् तस्यावयवकत्वम् । अन्यथा ‘अपूर्पार्धमम्’ ‘दन्तार्ध’मित्यादावसमासवाचि-
मपि एकदेशिसमासः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । परे तु ‘समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग’ इत्यस्य—
नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः । अत एव ‘ए ओक्’ ‘एच इ’गिति सूत्रयोर्भाष्ये ‘एचो ह्रस्वविधाने-
ऽर्थकारावोकारी प्राप्नुत’ इति सहायो ‘मैव लोके नापि वेदेऽर्थ एकारोऽर्थ ओकारो वास्ती’-
त्युत्तरपरभाष्ये समप्रविभागविशेषेऽपि पुँलिङ्गः प्रयुक्तः । अवयववाची तु पुँलिङ्ग एव ।
अपूर्पार्धमिति—समप्रविभाग एव । अन्यथापूर्पार्ध इत्येव । ‘परवलिङ्ग’मिति सूत्रे भाष्ये-

चार्धपिप्पली च=अर्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवत्यर्धं पिप्पली-
नामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति ? एकाधिकरणा* इति
वर्तते ।

न तर्द्दानीमिदं भवति 'अर्धराशि'रिति ? भवति । एकमेवेदमधिकरणं
भवति योऽसौ राशिर्नाम ॥२॥

प्र०—स्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्धशब्द आभीयते, तत्रैवार्धं नपुंसक
त्वाव्यभिचारान् । 'अर्ध'मिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं
निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः । यदा त्वेतद्विति । अर्थश्चात्र भिन्न एव । समासे च कृत
'अर्धपिप्पली'त्येव स्यात्, पूर्वपदार्थस्य च प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात् ।

अर्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणामत्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं
मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमान् ॥३॥

उ०—प्वेतत्त्वमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते । अन्यत्वरस्याग्रहणापकर्षेण योगविभागेन वा एक-
देशसमासविषये षष्ठीसमासः सूत्रकृतोऽपीह एव । एवं चारम्भग्रन्थकथानयोः सम्यक्कता ।
नपुंसकग्रहणं तु सूत्रेषु निर्देशो लिङ्गाविवक्षाया ज्ञापकमित्याहुः ।

भाष्ये—अर्धं पिप्पलीनामिति । द्वाभ्यां पिप्पलीनामर्धमित्यर्थः । न च समासे
एकत्वसंख्यायामौत्सर्गिकत्वाकथमत्र समासारादनम्, एकत्वस्यापि तत्राभावाच्चद्वयपिप्पली-
त्वेनानेकपिप्पलीर्बोधसम्भव इति साक्षात्तयः । इतरोऽर्धपदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन
समासे बहुवचनं मत्वा पृच्छति—न वा भवतीति । अर्धाग्तरे भवति न त्वेतदर्थे इत्याह
परः—भवति यदेत्यादिना । अर्थश्चात्रेति । द्वाभ्यां पिप्पलीनामर्धं, पञ्चैवपदार्थः, पिप्पलीनां
प्रत्येकमर्थानि बहूनां तत्रार्थः । भाष्ये—'तदा न भवितव्यमित्यस्य—'अनेन रूपेण न
भवितव्यमित्यर्थस्तमभिप्रेत्याह—अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । यद्यप्यर्धपदार्था बहुवचना-
प्यर्धशब्देनैकत्वावकदसमुदायस्यैव आनादिति भावः ॥ तदा कस्मानेति । समासः
कुतो नेत्यर्थः ।

तिरोहितभेदस्येति । तिरोहितावयवभेदस्येत्यर्थः । सङ्ग्रहः सङ्ग्रहिणो भिन्नोऽपीति
भावः ॥२॥

* पूर्वापरस्योत्तमोक्तदेशिनैकाधिकरण्ये २. २. १

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याग्यन्यतरस्याम् ॥ २ । २ । ३ ॥

अन्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थम् ? अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—‘द्वितीयं भिक्षाया’ इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा, तया वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासोऽपि यथा स्यात्—‘भिक्षाद्वितीय’मिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, षष्ठीसमासोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति—

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य ॥ १ ॥

द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते ? एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? भिनत्ति क्षिनत्ति । श्मि कृतेऽश्मि भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । शब्दादेशः श्यनादयः करिष्यन्ते । तच्चर्हि श्मोः ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ‘कर्तरि शप्’

प्र०— द्वितीयतृतीय । अन्यतरस्यां ग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पृथेपक्षोपन्यासः । अद्यपि ‘पारमथ्ये’ इत्यन्वयमर्थे ज्ञापितस्तथाप्रीह स्मरणात् पुनर्ज्ञाप्यते ।

अवयवविधान इति । सामान्याग्रयसमूहापेक्षया प्रतिनिबन्धे विरोध एकदेशो भवतीति विरोधविषयं विधानमवयवविधानसम्बन्धोक्तम् । किमेतस्येति । न्यायदेक विरोधावाधः सामान्यविधेर्वाधक इति मत्वा पृच्छति । भिनत्तीति । विरोधबोधकत्वात् । तस्य सामान्यवाधकत्वम् । इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावे विकरणात् नान्यर्थक्यादेक-

उ०— द्वितीयतृतीय । नान्तरीयकतयेति । तस्मिन्पञ्चगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भावः । स्मरणात् पुनर्ज्ञाप्यते इति । बारहजज्ञापनं दृढसंस्कारजन्यद्वारा क्षीप्रस्मरणानेवार्थः । विविगमनाविरहादिबुद्धिर्ज्ञापकमिति भावः ।

सामान्येऽवयवाभावाद्—सामान्याग्रयसमूहेति । ‘षष्ठी’त्यादिना सामान्यवाधेन विहितेवार्थः । प्रसिन्धियत इति । ‘अर्थ’मित्यादिवाक्येन विहितः । माथ्ये—अवयवविधाविधिः । तद्विषये कोसर्गप्रवृत्तिरित्यर्थः । न्यायादिति । येन नामास्तिन्यायादित्यर्थः । विरोधादित्यादि ।

† षष्ठी २. २. ८. ‡ अर्थादित्यः स्मृ. ३. १. ७८.

[३.१.६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः । 'रूपादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'चिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' [१.१.६७] इति । प्रत्ययविधिरयम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उस्सर्गो न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'दिक्पूर्वपदान्कीप्' [४.१.६०] । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा । प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा । कीपा मुक्ते कीप् न भवति* ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—'दिक्पूर्वपदान्कीषोऽनुदात्तत्वम् कीन्विधाने ह्यन्यत्रापि कीन्विषयान्कीप्प्रसङ्ग' इति† ।

प्र०—फलत्वाभावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह—'अन्वद्विजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेध' इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तावेकफलताप्यनयोरेति । प्राङ्मुखीति । 'अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वैत्यतो कीन्कीन्विधौ वेत्यनुवृत्तिः' ।

नैतदस्तीति । वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वो कीन्विधीयते तदा 'प्राग्गुल्फा' 'प्राग्जङ्घे'त्यादावपि स्यान् । कीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने

त०—तदुभयसम्बन्धे हि बाध्यबाधकभावः । प्रकृते बोधयोरप्यभावात्तदभाव इति वार्तिकमतेनेह प्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः । भाष्यकारस्त्विति । 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति तदुक्तेरिति भावः । अन्वीदृक् इतिदानं तद्विधानस्य निवर्तकं इहं, तत्र द्वैकफलतास्ति, न च सा प्रकृते इत्यत आह—अर्थाभिधाने इति । प्रतिपत्तिः—प्राप्तिः । वस्तुतो भाष्यमन्वे विरोधाभावाद् द्वैकफलताभावेऽपि बाध इति निकषितमाकारसूत्रे भाष्ये ।

शजादेशाः श्यजादय इति । तत्र अमादेशत्वाच्छपं निवर्तयति, मित्वाङ्गत्वाद्बुधः परो रामामवदिति भावः । भाष्ये—यत्रोत्सर्गापवादमिति । 'यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषा-विकल्पितं तत्रेति पाठान्तरम् । 'अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वैत्यतो कीन्कीन्विधौ वे'त्यनुवृत्तिरिति पाठः । अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वैत्योपयोगेन द्वैकफलकत्वं दर्शयितुं कीन्कीन्विधावित्युक्तम् ।

वार्तिकारस्येति । यदि त्वसंयोगोपचादित्वाच्चानुवर्त्यापूर्वो कीन्विधीयते तदा प्रयोजनं भवत्येवेत्येवमुक्तम् । इत्यादावपि स्यादिति । 'असंयोगोपचा'दित्वाच्चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरव-मिति वार्तिकशाय इति भावः । कीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने इति । कीपादेकद्वारेत्यर्थः ।

* स्वाङ्गाबोधसर्जनादसंयोगोपचात् ४. १. ५४. † ४. १. ६० वा० १; १. ४० ५१६.

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अर्धपिप्पली अर्धकोशातकी, एकदेशिसमासेन^१ मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्, अव्ययीभावेन^२ मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः प्राक्षिः, इजा मुक्तेऽप्यन भवति^३ ।

यद्येतज्ज्ञाप्यत उपगोरपत्यमौपगवः, तद्धितेन मुक्त उपगवपत्यमिति न सिध्यति । अस्त्यत्र विशेषः । द्वे ह्यत्र विभाषे—‘दैवयज्ञिगौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिम्योऽन्यतरस्याम्’ [४. १. ८१] इति ‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ [८२] इति च । तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ।

क्रियमाणोऽपि वा अन्यतरस्यां ग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति । किं कारणात् ? ‘पूरणे ने’ति प्रतिषेधात्* । नैतत्पूरणान्तम् । अना एतत्पर्यवपन्नम्^४ । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् ? पूरणं नामार्थस्तदाह तीयशब्दोऽतः पूरणात् । प्र०—कीचोऽत्र प्रसिद्धिवाशेषाभावः । तद्वं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधित्वम् । वृत्तिविषय इति । एकार्थभावविषय इत्यर्थः ।

नैतदिति । ‘पूरणगुणे’त्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः । अन्यैतदिति । ‘पूरणाद्भागे तीयाद्’मिति स्वाधिकेनाना व्यवहितमित्यर्थः । एतदपीति । उ०—‘नित्ये स्वरमात्रविधाने’ इत्यस्यापि स्वरमात्रफलके कीचोदेशविधाने इत्यर्थः । नित्यत्वं याम्रप्रदानुवृत्तेः । तदनुवृत्तौ हि पक्षे कीचश्रवणं स्यादेवेति भावः ।

भाष्ये—इदं तर्हि प्रयोजनममर्थपिप्पलीत्यादि । ‘परवलिङ्ग’मितिसूत्रस्याभावेनेदं विवक्ष्यते । तत्र हि—‘एकदेशिसमासो नास्त्वित्ये । कथमर्थपिप्पलीति ? समाजाधिकरणो भविष्यति—अर्थं चासौ पिप्पली चेति । न चैकदेशिसमासारम्भे षष्ठीसमासस्य तेन बाधो भवति, अन्यथा षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति । इत्येते षष्ठीसमासोऽपि—‘अपूर्वार्धे’ मया भक्षितं^५ ‘कथं मया ग्रामार्चं’मिति । एवं पिप्पल्यर्थमित्यपि भवितव्यमित्युक्तम् । तस्माद्यथाश्रुतसूत्रमते एकदेशपुक्तिरिवम् । उन्मत्तगङ्गम् । अव्ययीभावेनेति । यद्यपि वाक्येन संज्ञानवगमात्सोऽप्ययीभावो नित्यसमाससदृशस्तद्वत्समासात्पूरणार्थकबाध्याभावात्तथापि बाधत्वं तत्र सम्भवत् एव । अत एव वाक्यं भवत्येव । अत एव ‘संज्ञाया’मिति समासविषयेऽपि ‘बाध्यामथो बाध्याय’ इति वाक्यं बाध्यायकं सङ्गच्छत इति भावः ।

पूरणाधिकारेति । पूरणशब्दस्य स्वरितवादित्वमिमात्रः । ‘पर्यवपन्न’शब्दं व्याचष्टे—अना व्यवहितमिति । स्वरभेदं प्राप्तमिति बाधत्वं । न तु तदधिकारेति । एवं च सूत्रे विवि-

† अर्थं नपुंसकम् २. २. २. १—अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् २. १. २१.

२—अत इज् ; प्रादीव्यतोऽण् ; तस्यापत्यम् ४. १. ६५; ८२; ६२. ३—‘पूरणेनेति’ पा० ।

* पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरण्येन २. २. ११.

† पूरणम् भागे तीयादन् ५. १. ४८.

योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन् सोऽपि पूरणमेव ।

एवं तर्ह्यन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात्त्वष्टीसमासोऽपि भविष्यति ॥३॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २ । २ । ४ ॥

किमर्थश्चकारः ? अनुकर्षणार्थः । ['किमनुकृष्यते ?] 'अन्यतरस्या'-
मित्येतदनुकृष्यते । किं प्रयोजनम् ? अन्यतरस्यां समासो यथा स्वात्,
समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—'जीविकां प्राप्त' इति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्—'जीविकाप्राप्त'
इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि, तदुभयं
वचनाद्भविष्यति ।

एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्हि ? अत्वममेन विधीयते—
'प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयो'रिति । प्राप्ता
जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥४॥

प्र०—पूरणगुणमुद्दितार्थेऽत्यन्तार्थशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धान् पूरणार्थमग्रहणं न तु लक्षि-
कारविहितप्रत्ययमग्रहणमित्यर्थः ॥३॥

प्राप्तापन्ने च । अत्वं च भवतीति । चकारेण समुच्चयार्थनाकारप्ररलेषोऽनुमीयते ।
सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याभ्यां न भवति । यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृतं
विषयसप्तमी अकारादेशापेक्षा कियते, सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधाना-
दुपसर्जनसंज्ञा भवति, सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया 'प्राप्ता'शब्दस्य समासः ॥४॥

उ०—शमनाविरहादप्यप्राप्तप्राप्तप्राप्तप्राप्तप्राप्तानां केवलानां च द्वितीयादीनां ग्रहणम् । निष्ठा-
संबन्धिद्वित्वसंख्याप्रणामित्यर्थः । भाष्यं—एवं तर्हीति । अन्यतरस्यामित्येतस्यामर्थान्तरात्वेति
प्रतिषेधो नैति भावः ॥३॥

प्राप्तापन्ने च । अयमप्युच्यते इत्यादि उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विधेयविवक्षितत्वा-
दित्यर्थः । द्वितीयस्येत्तर प्ररलेषे उद्देश्यार्थनिर्वाहं, चकारेण व्यवधानं चेति भाष्येनाह—
सौत्रत्वाच्चेति । सूत्रारम्भेति । 'द्वितीयाभिते'त्येव सिद्धे एतत्सामर्थ्यादिति भावः । लिङ्ग-
विशिष्टेति । एकादेशस्य पूर्वान्वत्त्वादिरेव कोष्यम् ॥४॥

१-कश्चिन्न । † द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाप्यन्यतरस्याम् २. २. ३.

‡ द्वितीया भितातीतपतितपतात्यस्तप्राप्तापन्नेः २. १. २४.

कालाः परिमाणिना ॥ २ । २ । ५ ॥

किं प्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि अवशां भवति । तद्यथा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये षष्ठी, समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति ? योऽसौ मासजातयोरभिसंबन्धः स समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्त-

प्र०— कालाः । इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं 'मासो जातस्ये'ति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वात्प्रधान्यम्, समासे तु 'मासजातो हरयता'मित्यादी जातस्यैव कार्यसम्बन्धात्प्रधानात् प्रधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यत इति मत्वा वृत्त्यसि—किं प्रधान इति ।

योऽसाविति । षष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथम् । सम्बन्धस्य चान्तर्भावानुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति । प्रथमेत्पत्तिनिमित्तकथनम् । अमुद्भूतोऽपि सम्बन्धो गुणभावेन समासाविधेयत्वाभिहित इत्युच्यते । तत्राभिहितोऽपि कश्चिन्नान्तर्भवति, यथा 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या सम्बन्धोऽभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपपाति । राजसखादौ च बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावोऽस्ति, न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् ।

उ०— कालाः परि । तत्पुरुषे मास उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तद्विधानुपपत्तिमात्राद्वाह—इहेति । प्रधान्यमिति । एवं च समानार्थत्वमत्र इति भावः । ननु चित्रगुरित्वादिबन्तमासे उत्तरपदार्थप्रधान्यमेकार्थीभावकृतं व्यक्तब्राह्म—अन्योत्तरेति । तद्वैधर्म्यं च भाष्योक्तम् । किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थीभावसाध्यः, अत एव तत्र एकार्थीभावकृतविशेषणभावे गणकभावः । किं प्रधानोऽयं समास इति समासपदं विग्रहपरमपि ।

उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरपदार्थप्रधानसाधारणम् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्रधान्ये 'जातस्य मास' इति पठयनुपपत्तिः, विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यं, वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वाद्गुरोरेव तस्य वाक्यस्य दूरपर्यंतोक्तत्वाविशेषायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येऽपि पूर्वोक्तसंबन्धव्यतिरेकः । अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिवृत्त्यात्संबन्धस्य भाष्येऽसम्भवात्तयोः । अत्र तु न दोषः, विग्रहेऽपि तस्यैव प्रधान्येन तत्स्थितिवत्समासादपि कदापि नृणां । उद्युत्तरपदार्थेन तत्र मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिवत्समासे विभिन्नोत्तरपदार्थात्संबन्धस्य इत्याक्षेपात् । सम्बन्धकत्वारोक्त्याच षष्ठीत्युत्तरम् । भाष्ये—यैवासामन्वयसिन्धीति । 'उत्तरपद' इति शेषः ।

योऽसाविति । परिच्छेदपरिच्छेदत्वकपः । समासे इति । षष्ठीप्रयोगो न षष्ठीत्वर्थः । तदाह—अभिहित इति । षष्ठ्यप्रवृत्तौ निमित्तमित्यम्, समासेऽभिहितो वदः—

भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति* प्रथमा भवति ।
न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति ? भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी ।

कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादिनिर्देशः ॥ १ ॥

कालस्य येन समासः सोऽपरिमाणी, तस्यापरिमाणित्वादिनिर्देशः ।
अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । न हि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य तर्हि ?

प्र०—इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणं न एव षष्ठी कर्तव्या—'मासो जातस्ये'ति । मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा चित्रा गावो यस्येति वाक्ये यद्यपि गावां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तात्प्राधान्यमेव, तथेहापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्त्वाभावाद् भवतः । भूति बाह्यमिति । परिमाणपरिमाणिसम्बन्ध एव समासेऽन्तर्भूतः, न तु बाह्यसम्बन्धपेक्षो 'मासजातस्य वस्तु'मित्यादिरपि सम्बन्ध इत्यर्थः ।

न हि जातस्येति । तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं, न तु मासः, नापि तत्सत्ताया

उ०—अत एवान्तर्भूतः । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह—प्रातिपदिकार्थ इति । हि यतोऽभिहितः, अत एव प्रातिपदिकार्थः संपन्न इत्यर्थः । अन्यथा 'पञ्चती'त्यादौ कर्ताभिधीयमानो गुणभूतत्वाद्-
न्तर्भूतोऽपीति तत्रापि प्रथमा स्यात् इदमुक्तम् । अनभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति तात्पर्यम् ।
अन्तर्भावादिति । सम्बन्धविषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । अनुद्भूत एवेति । पृथगु-
पस्थित्यविषयसम्बन्धिकत्वमनुद्भवः । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । षष्ठीप्रतिबन्धद्वारेत्यर्थः ।
अनु 'एक' इत्यादौ तत्त्वेनाभिधीयमानं कर्मादिकमभिहितमिदमुच्यते नैव तथा सम्बन्ध-
त्वेनाभावादत आह—गुणभावेनेति । सम्बन्धमिधानमेव भवतीत्यर्थः । सम्बन्धविषय-
कोपस्थितिविषयत्वमेव गुणभाव इत्याहुः । न तु कचिदन्तर्भावमिति । न सम्बन्धविषय-
कोपस्थितौ विषयो भवतीत्यर्थः । उभयोः पृथगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्प्राप्तादिति भावः ।
विवक्षितोऽर्थ इति । 'क्रियाङ्कांशस्य जातस्ये'ति प्रथमे 'जातस्य मास' इत्युत्तरंगैवाकारहृस्वा-
स्मान्तिर्न तु 'मासस्य जात' इत्युत्तरंगेति स एव विवक्षितोऽर्थः, स च न ततः प्रतीयत इति
भावः । मासजात इति समासस्य त्वार्थमुत्तरत्वं बोध्यम् ॥ नन्वेवं विग्रहे षष्ठीसमासेनैव
सिद्धौ सूत्रं व्यर्थम्, उक्तं तु तत्रैव समाप्यार्थमेवेति चेत्, न, एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्येन परिच्छेद्य-
परिच्छेदकसमभिप्रायादरे परिच्छेद्यबोधकादेव षष्ठीति स्वीकारात्, अवयवावयविनोः समभि-
प्रायादरे यथावयविकावयवदेव । तत्रार्थे 'जातमास' इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । शब्दशक्ति-
स्त्वाभाव्यादिति । यद्यपि एतज्ज्ञाप्यात्तद्वहतीति सूत्रमाव्याप्य ह्ययर्थोपदर्शके विग्रहवाक्येऽपि
तत्समानैव विषयतेति लभ्यते तथाप्यत्र वाक्यपदमर्थबोधाय प्रयुक्तस्तन्त्रवाक्यपरमिति
बोध्यम् । भाष्येऽप्येवमेव ।

* प्रातिपदिकार्थसिद्धपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २. ३. ४६. १—'भविष्यति' पा० ।

प्रिशद्राप्रस्थ । तद्यथा—‘द्रोणो बदराणां देवदत्तस्ये’ति । न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् । कस्य तर्हि ? बदराणाम् ।

सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणि-
त्वादिर्देश' इति । कं पुनः कालं मत्वा भवानाह 'कालस्य येन समासस्तस्या-
परिमाणित्वादिर्देश' इति ? येन मूर्तिनामुपचयाध्यापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं

प्र०-मासः परिमाणम्, सत्ताया नित्यत्वात् । नापि जन्मक्रियायाः, तस्या एकक्षण-
भावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात् । त्रिंशद्वात्रभ्येति । ननु त्रिंशद्वात्र एव मासो नापर-
इति भेदाभावादयुक्तमेतत् । नैव दोषः । कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा
हि—“कियान् कालोऽस्य जातस्येति प्रश्ने ‘मास’ इत्यादि प्रतिवचनम् । स च परि-
च्छिद्यमानत्रिंशद्वात्रात्मक एव संपद्यत इत्यभिप्रायैरौतदुक्तम् । एतदेव दृष्टान्तेन
दर्शयति—तद्यथेति ।

सिद्धं तिष्ठति । कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते । यस्य जातादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते । अथवा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते, स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तस्य संबन्धि तेन स कालो मासादिः समस्यत इत्यर्थः । कं पुनरिति । यदि नित्य एको विमुः कालस्तदा तस्य भेदाभावात्परिच्छेदकत्वासंभवः । अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्वैषम्यस्य जातमपि प्रति परिच्छेदकत्वमस्त्येव । येन मूर्तानामिति । षष्ठ्यालताप्रभृतीनां कदाचिदुपपद्य, अन्यदा त्वपपद्यः । स प्रत्ययान्तराविशेषोऽपि

उ०- सत्ताया नित्यत्वादिति । नित्यत्वमत्र परिच्छेदककाकाधिककालस्यापित्वं बोध्यम् ।
इत्यभिप्रायेणेति । कातसम्बन्धी काको भास इत्यभिप्रायः । भाष्ये—यदराणामिति ।
देवदत्तसम्बन्धिबदराणामित्यर्थः ।

कालशब्देनेति । 'काकपरिमाण'मिति बहोतत्पुङ्गवः । अत्र व्याख्यानं वाचिकस्यकाक-
पदार्थाः स्वरस्यैव प्रतीकमानं भव्येत्येत्यत आह—अथवेति । अत्र पक्षे 'काकपरिमाण'-
मिति बहुव्रीहिः । तथास्येति । तत्—काकसामान्यम् ॥ जातमपि प्रतीति । अमनस्त्रिषाप-
रिच्छेदद्वारेत्यर्थः । तद्वृत्तेति । पदार्थानामनन्वयथासिद्धवृत्त्येक्षणानुमेयः काक इति भाष्यास्य
इति भावः । प्रत्ययान्तरम्—कारजान्तरम् । तस्यैकत्वादिति । अलङ्कारकामिमावमिदम् ।
स्तुतस्तु एकत्वे तस्य कार्यवैक्यनियामकत्वावुपपत्तिरिति भाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्या 'क्षण-
पराकपः काक' इति एकम् । क्षणानां बाह्यविशक्तिव्याकृतकमहरादिविभाग इति वाक्यतरणं

कालमोहः । तस्यैव हि कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति, रात्रिरिति

प्र०-यत्कृतः स काल इत्यर्थः । यद्येवं तस्यैकत्वात्कथमहरादिविभाग इत्याह—तस्यैवेति ।
परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशो—

‘तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मास्तराश्रयः ।

न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥१॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुद्धो नापि चास्तिः ।

द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवैकरूपः प्रकाशते ॥२॥

संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।

संभिन्नस्तैर्धर्वस्थानां कालो भेदाय कल्पते’ ॥३॥

उ०—युक्तं कैयटेऽपि । नित्यः—प्रवाहमित्यत आह, एकः—समूहकमेव, विभुः—क्षणस्य विस्तृत्वात्, तस्य समूहस्यैकत्वादित्यर्थः इत्यन्ते । इत्याहेति । इति हेतोराहेत्यर्थः । अन्ते—तस्यैवेति । बुद्धिविषयकक्षणसमूहस्येत्यर्थः । क्रियवेति । क्रियासमूहेनेत्यर्थः । वन्वीपार्तवकालेऽपरभावेन स्वातन्त्र्यमाह—परोपाधिक एवेति । व्यवहारमात्रस्योपाधिकत्वात्तद्व्याप्यं प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति भावः । तत्रार्थे बुद्धसम्प्रतिमाह—तथा चेति । तस्य—क्षणसमूहकपदाकस्य, आत्मा—स्वरूपं, धर्म्यन्तराश्रयैः—धर्मां सूर्यस्तद्बुद्धिं जन्तरं धर्मांतरं, धर्मविशेषः क्रियारूपः, स आश्रयो येषां तैः—क्रियाभितैः । भेदैः—विशेषैः । बहुधा—भूतसंविभेदेन । न केवमैकत्वादेव भेदः औपाधिकः किं तु सर्वस्वादीत्याह—न हीति । भेदाभेदौ—एकत्वाभेदकाले, शुद्धत्वकाले इत्यादिसर्वमपि न कस्यचित्स्थानात्पादिकमित्यर्थः । तदुक्तं—‘न हि गौः स्वकमेव गौः, माष्यगौः, गोत्वाभिसम्बन्धाच्च गौ’रिति । किं औपाधिकमेवेत्याह—द्रव्यमस्मेति । द्रव्यपदार्थः । तत्संसर्गादेकत्वादेकत्वादिसमाश्रयव्यवहारविषय इत्यर्थः । एव न प्रज्ञेय कस्मिन्तत्कालसर्वसंसर्गादेकत्वादेकत्वात्तद्व्यवहारव्यवहारादिना मासते इति भावः । वस्तुतस्तु सर्वे धर्मविभिर्भुक्तमिति बोध्यम् । प्रकृते आह—संसर्गिणां त्विति । अनित्यमिच्छादिभेदो यो ज्ञेय विशेषास्त एव तस्य कालस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थः । तैर्मिलकाला

१—‘कालो हि नाम स्वयम्भुरनादिमप्यनिघनः । अत्र रसव्याप्तसम्पत्ती विवर्तितमख्ये च मनुः प्याणमावहे । स सक्कमामपि कलां न लीयत इति कालः, संक्षययति कालयति’ वा सूत्रानीति कालः ।” (सुभ्रुते सूत्र० ६।३)

द्विषाण्यने = वर्षाशरद्धे मन्तेषु सर्वप्राणिनां कलमभिवर्धते । उत्तरायणे = शिशिरवसन्तः प्रीत्येषु सर्वप्राणिनां कलमपदीयते इत्यपि सुभ्रुते द्रष्टव्यम् (६।७) ।

† वाक्यप्रदीपे ३ काण्डे काल० ६—८ कारिकाः ।

च । कया क्रियया ? 'आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया 'मास' इति भवति 'संवत्सर' इति च । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् ।

एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

'एकवचनान्ताना'मिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मासौ जातस्य मासा जातस्येति ॥ द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्थात्—द्विमासजातः त्रिमासजातः ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? एकवचने तावदुक्तम् 'अनभिधाना'दिति* ॥ द्विगोः

प्र०— कया क्रियेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः । आदित्यगत्यायेति । आदित्यादिसाधनाविभेदाद्विभेद क्रिया । आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते, शब्दशक्तिस्वाभाव्यान् तु तस्या भेदो नास्ति । यद्येवमिति । जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते, न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित्तिशान्नाशोऽस्ति यस्य मासः परिमाणं स्थात् । न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं, काल एव हि संसर्गिभेदा-
वासमासाविभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्तुवन्तरस्य ।

अनभिधानादिति । समासे द्वित्वादेरनवगमान् । एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य

उ०—काको व्यवस्थानाम्—अहरादिव्यवहाराणां भेदाय—विशेषाय कल्पत इत्यर्थः । क्रियाया एकत्वादिति । 'गच्छती'त्याकितस्तत्राप्रतीतेरिति भावः । आख्यातेन त्विति । स्वतो निवृत्त-
भेदेत्यर्थः । अन्ये तु दिनपर्यन्तस्याविक्रियानुपपन्नमात्रकः—कथेति । आदित्यगत्यायेति
वचनम् । तत्किमस्तद्वृत्तस्य तावत्कालं चाराक्येणानुवृत्तत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

अनु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव काकत्वं, न तु व्रतपरिच्छेदकत्वं, प्रत्यक्ष हि वितत्त्वाद्येव
परिच्छेदकमत आह—जातस्य जननक्रियावधिरिति । 'मासौ जातस्ये'त्यस्य जननक्रियाया
कार्यमस्य मासो जात इत्यर्थ इत्यभिप्रायः । एवं च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरिच्छेदक-
त्वमिति तात्पर्यम् । मासस्य परिच्छेदोत्तरमुक्तं निराकरोति—न च मासेति । 'त्रिसंवत्स्र' इति
बहुव्रीहिः । पञ्चानामवतृचोदरादित्वेनाकारमत्ता । समूहोऽप्यवतृचः । समाहारद्विगौ
'संवत्स्रपू' शत्रं स्त्रीर्भूमिति बहुसकलपणे । न च कालसामान्यमिति । तस्य वित्पत्त्या-
दियुक्तारण्येति अर्थः । इमप्ये तद्वाराविच्छेदेन तत्त्वाकलत्वाद्यपरिच्छेदात्मनि भावः ।
मुक्तकलत्वात्—न वस्तुवन्तरस्येति । एवं च क्रियाद्वारैव काकपरिच्छेदकत्वं तावदिति
तद्वृत्तस्य जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भावः ।

अनु संख्याविशेषकत्वावगतिरपि नैवमत आह—एकत्वं त्विति । तथाभूतत्वात्—निधत्त-

१—“तस्य संकस्रसम्भनो भगवानादित्यो मासविशेषेणादिनिमेषकाष्टकलाभुर्द्वयोद्वारात्रपञ्च-
मासत्वंयनसंवत्सरयुगप्रविभागां करोति । (सुब्रुते० सूत्र० १।४) * क. १. १ वा ० ५.

किमुक्तम् ? 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचन'मिति ॥५॥

नञ् ॥ २ । २ । ६ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः,

प्र०—तथाभूतत्वात् प्रतीयते, वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च । द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्ष-
त्वाद् बहिरङ्गा । तदुक्तं हरिणा—

‘शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।

उपाधिभूतमाधित्य संख्या भेदेन वर्तते’ ॥ इति ।

उत्तरपदेनेति । ‘तद्वितार्थे’त्यत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम् ॥५॥

भञ् । इहाम्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुण-
दोषनिरूपणाय प्रभः—किंप्रधान इति । प्रयश्चात्र पक्षा अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थ-
प्राधान्यलक्षणाः संभवन्ति । यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्ततेऽविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य
सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिसदान्यपदार्थः प्रधानम् । यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिर्न ब्राह्म-
णादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासन्, अन्यथा तु समर्थः क्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते
तदा पूर्वपदार्थप्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिध्याह्नानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये
प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविका नवा शोत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः ।

उ०—परिच्छेदपरिमाणवाचित्वात् । अन्यथा ‘मासस्यास्य क्षिप्राष्ठाक’ इतिप्रत्ययेऽस्योत्तरत्वं
न स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं सति तात्पर्यं द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह—बहिरङ्गेति ।
द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविद्वत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । शौर्पिक इति । परिमाणम्—अकपरि-
माणत्वमुपाधिमाधित्य, संख्या—एकत्वरूपा, भेदेन—तद्वयेन, भासते इत्यर्थः । अकपरि-
माणवाचकशब्दस्थले तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि नैव भासते,
किं तु मासत्वेनैकमासस्यैव मानं न त्वनेकस्यानभिधानादिति भाष्याशयः । एवं शौर्पिकता-
वकीनादावपीदं बोध्यम् । इदमनभिधानं ‘समर्थ’सूत्रे उक्तमेकार्थीभाव—कृतविशेषनिकरुपा-
वसरे । तुल्यम्यायादक्षशकाकेतिसूत्रस्य ‘एकवचनान्तयोः’ इत्यपि प्रत्याक्यातं बोध्यम् ॥५॥

नञ् । सव्यार्थावगतेर्बृहस्प्यबहाराशीनत्वेऽपि म्यावव्युपादानाय विचार इत्याह—इहेति ।
प्रक्रियागतता । किङ्संख्याविसिद्धितदभावकगुणदोषेयर्थः । असत्सामान्यम्—अभावो
भेदः । तस्यासत्त्वं—निरुपायसुमश्रयत्वात् । तथा हि—मिथ्याभ्यां हि धर्मिप्रतिषेधोनिष्ठां स
निरूप्यः । तत्रायमेव स चेदामाश्रयः । तृतीयादेरन्वयस्य स्वीकारे वाक्यमवस्था वैति
तन्त्रान्तरे स्फुटं, सामान्यत्वं च केवलान्वयित्वात् । तद्वृत्तिः—तद्वृत्तिः । एवं च ब्राह्मण-
मिह इत्यर्थः फलितः । दुरुपदेशः—‘अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मण’ इत्यादिः । मिध्याह्नानम्—

‘अब्राह्मणमानये’त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यन्न्यपदार्थप्रधानः, ‘अवर्षा हेमन्त’ इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति ।

पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—यद्यपीहार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते । द्वन्द्ववत् स्वतन्त्रपदार्थ-
द्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम् । एवं पक्षत्रयसम्भवेऽल्पप्रतिविधेयपक्षमा-
श्रयितुमाह—उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मणमात्रम्येति । इहानियतगुणस्य गुण-
विशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपधाताय । यदि च नञ्चा ब्राह्मणार्थः प्रति-
षिध्यते तदा सर्वात्मना तद्व्यस्याभावात्कथं प्राधान्यं स्यात्तस्मात्तद्गतविशेषावचना-
मन्यनर्थक एवेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानाद्धि साधुत्व-
मेवंभूतस्याथेवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात् ।

अवर्षा इति । न चात्र परवल्लिङ्गतास्ति । यस्मान्न्यासभेदेन द्वन्द्वकदेशिसमास-
योरेव संज्ञा । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्य-
पदार्थप्रधानत्व आश्रयमाणेऽपवादत्वादेनेन ब्राह्मणार्थप्रधानादब्राह्मणको देश इत्यादि न
सिद्ध्यति । ‘असः’ ‘असर्वस्मा’यिति चात्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्तदादिसर्वनाम-
कार्याप्रसङ्गः । ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’त्यत्र संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधाभिधानात् ।

अव्ययसंज्ञेति । ‘अलिङ्गमसङ्ख्यमव्यय’मित्यर्थाभयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति

उ०—प्रकारान्तरेण भ्रमः । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यम्, तस्य स्वाभाविकी निवृत्तिर्मुक्त्यब्राह्मण्याभावो
घोरयते इति वक्रोक्त्या आरोपिततद्गताद्योतको नञित्युक्तं भवति । यद्यपीहेति । इह सूत्रेऽत्रार्थे
तत्पुरुषसंज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थः । यदि च न ज्ञेति । यदि नञ्चा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते—
स्वार्थप्रतिषेधरूपामावृत्तिश्चो बोध्यते—तदाभावप्रतिषेधोऽपि ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना ब्राह्मणे-
तरस्याल्लभ्यते नञर्थस्वाभावात् किमिकपितं परिच्छेदात्तत्वरूपप्राधान्यं स्यात्, अभावप्रतियोगि-
त्वादेः केवलावयवित्वात् । तदेवाह—तद्गतविशेषावचनामन्यनर्थक एवेत्यादि । नञनर्थकत्वे
साधुत्वं न कदापि जाह—अन्वाख्यानाद्धि ।

द्वन्द्वकदेशिसमासयोरिति । उपमितसमासः समासकिञ्चयोरेवेति भावः । अब्राह्म-
णको देश इत्यादि न सिद्ध्यतीति । न हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवायं
समासो, न तद्विच्छेदेष्वित्यत्र निधामकमस्तीति भावः । ‘नञोऽस्त्यर्थाना’मिति तत्सूत्रस्य-
वार्तिशब्दविषयविभागो कल्प्यते । ‘पुनस्तदो’रिति सूत्रेऽनञ्समासग्रहणाद्विच्छेदनिमित्तसूत्रविहित-
समासे उपसर्जनत्वरूपककार्याभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये ।

ल्लब्धम् अस्य पूर्वपदमिति । नैव दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते । न च ल्लब्धमासस्तत्र पठ्यते । यद्यपि नन्समासो न पठ्यते, नञ् तु पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति । यश्चेद्दार्ढ्योऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—‘समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थेऽप्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं’ कश्चिद्धानर्थक इति सर्वैरर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक्समासालिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति, स्वाभाविकमेतत् ।

अथवाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्त । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्रः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुण

प्र०—भावः । ‘पदान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह—नेव दोष इति । पाठेनापीति । पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा, लिङ्गसङ्ख्यायोगस्तु नवार्थप्रधानत्वात् प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति । वचनं प्रयोजनमस्येत वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति—शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह, समासे तु मत्त्वरूपम् । केचिदर्थैरिति । धर्माधर्मवद्भ्याम् ।

अथवेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात्तत्तद्द्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगतं लिङ्गसंख्ये भविष्यति इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने मात्तादेव लिङ्गसंख्या-

उ०— ननु नञः पाठेऽपि तदन्तराभावादप्यवस्थाप्राप्तिसम्प्राह भाष्ये—पाठेनापीति । एवं च नञः पाठेनाव्ययतया तदर्थस्य लिङ्गसंख्यावन्त्रसिन्वेन समासेऽपि तदर्थस्य प्राधान्ये स न स्वादिति भावः । भाष्ये—नेदं वाचनिकम् । नेदं तच्चनप्रयोज्यमित्यर्थः । कैयटेऽपि प्रतीजनमिति करणे ह्युट् ।

ब्राह्मणाभावेत्येति । ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः । गुणत्वादिति । आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् । तदास्तेति । तदास्तद्द्रव्येऽभेदेनाश्रयित्वादित्यर्थः । तद्वदिति—‘यदसौ द्रव्यं श्रित’ इति भाष्ये । अर्थ भावः—भेद एव नञर्थः, तस्य चाश्रयेण गुणस्यैव तादात्म्यं सम्बन्धः । ‘अब्राह्मणः क्षत्रियः’ ‘ब्राह्मणभेदः क्षत्रिये’ इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात् । गुणवचनानां—गुणोपसर्जनद्रव्यवचिनाम्, आश्रयतः—आश्रयविकोपनो, लिङ्गवचनानीत्यर्थः । आभ्यासविकोपकानां तु नियतलिङ्गसंख्येति भावः । इह त्वाश्रयेति । साक्षात्लिङ्गसंख्यानाश्रयत्वमेव सास्त्वमिति भावः । भाष्ये—यदसौ द्रव्यं श्रित इति । यद्द्रव्यान्वयार्थः । उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहस्तुल्य-

† स्वरादिनिपातमव्ययम् १. १. ३७.

स्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं भित्तो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तुत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तम् 'अत्राज्ञानमानये'त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति ? अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तद्वि नञ्

प्र०—योग', इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समामार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः—यदि तावत् श्रव्याभाविकदर्शनमाश्रियते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमलिकमित्यादि न सिद्ध्यति । तस्य तु निर्मलिकमित्यादिरवकाशः । 'असवेस्मै' 'अस' इत्यादौ च पूर्ववत्समायाससिद्धिः स्यात् ।

आश्रयद्वारकलिङ्गमङ्गलभ्युपगमेऽप्यवर्षा हेमन्तोऽनर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्ताशाश्रय-
श्रयगनिलिङ्गमङ्गलाप्रसङ्ग इत्यालोच्यते—अथवेति । 'एतत्तदोः सुलोप' इत्यत्रा-
नङ्ममासप्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वम् । अन्यथैतत्तदोर्ध्वद्वारेण संबन्धिनः
मुह्यद्दश्य लोपो विधायमानोऽनेषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयाम् ।

उ० विक्षेपाभिप्रायेण न भवतीत्या—इच्छत्रार्पाति । अत्रययीभावस्येति । परे तु नञा स चेष्ट
एव । असंहितमित्यत्रारोपितं संधानम्—परः सनिकर्षः—तदभावाद्भुतायां वृत्तौ संहिता-
संज्ञाप्रयुक्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न दोषः । अत्यन्ताभावाधिकनञः कियत्गुणमात्रा-
भयित्वेनामलिकमित्यादावसंहितमित्यादावुत्तरपदार्थाभावप्रतीत्याव्ययीभावाप्राप्तेः । अत्र-
प्रसमासप्रहणात्समायादिसिद्धिरप्युक्तेति मुख्यविक्षेपाभिप्रायेणैव भाष्यम् । 'अवर्षा हेमन्त'
इत्यपि प्रतियोगिकपाश्र्वगतलिङ्गादिप्रहणाग्निसङ्गम् । अभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानाया-
श्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात्संघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वात्तदस्यैवाश्रयस्य प्रहणम्, अन्यथा
तदोपवृत्तितपक्षोर्ध्वमाश्रितेऽपि तदोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दोषतापत्तिः । 'अथवा पुनरस्तुत्तर-
पदार्थप्रधान' इति समकक्षतया पक्षान्तरकथनस्यासंगतिसंशय इति । 'अनेक'मित्यादौ
वचनद्वयं तु भाष्यकृद्देशात् नश्यति ।

भाष्ये—ब्राह्मणमात्रस्येति । अभावात् नञर्थः, स विक्षेपत्वं चेदभावाप्रतियोगी, अत्रप्रति-
योगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिद्ब्राह्मणमात्रप्रतियोगिनस्तत्तदभावेऽप्रतियोगिनो
वा ब्राह्मणत्वैवावचनं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'मात्र'शब्देन न औपाचार्यादिहीनब्राह्मणस्य, नापि
अत्रियादेरित्यर्थबोधकम् । राजा विशेषक इति । यद्यपि पुरुषमात्रस्यैवावचनं दृश्यते न राज-
विविष्टस्य, तथापि राजसंबन्धित्वं यथावचनं न यत्किञ्चित्संबन्धित्वं इति राजा पुरुषस्य विशेषक

विशेषकः प्रयुज्यते, तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ ? निवृत्तपदार्थकः ।

यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिः, आहोस्विद्वाचनिकी । किं चातः ? यदि स्वाभाविकी, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति । अथ

प्र०-नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितब्राह्मणस्य कृत्रियादिरित्यर्थः । कः पुनरस्वविति । भावाभावयोर्विरोधान्नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नापपद्यत इति भावः । निवृत्तपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मणं यस्मिन्स कृत्रियादिरर्थः । सादृश्यादिनाभ्यारोपितब्राह्मणयो नञ्शतिततदवस्थ इत्यर्थः ।

इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह—यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञ् निवृत्तिर्द्योत्यते, अथ स्थितस्यैव नञ् निवृत्तिः क्रियते 'मन्त्रेणैव विवादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः । किं नञिति । ब्राह्मणशब्द एवारोह्य इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मणस्यमविद्यमानब्राह्मणं च कृत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः । अथातः । नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यास्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेव-
उ०-इति गावः । नञ्वाशष्टस्येति । नञोव्यारोपितब्राह्मण्यविशिष्टस्येति ।

कः पुनरिति । अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशयः । ननु नञर्थस्य विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः, उत भेदानुयोगी ब्राह्मण इति । भेदे प्रतियोगी बोधस्थितब्राह्मण एवेति । आद्यः । ब्राह्मणमात्रस्यानयनापत्तेः । नान्य इत्याह—भावाभावयोरिति । ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थः । कः प्रत्ययप्रयोगसूचितबहुव्रीहिसूचितमध्यमाह—निवृत्त इति । सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्येतस्य आह—सादृश्यादिनेति । आदिना सादृश्यादि । निवृत्तमुख्यब्राह्मणादिरारोपिततद्वानिति भाष्याक्षरार्थः । तदाह—नञ्शतिततदवस्थ इति । एवं आरोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तात्पर्यग्राहको नञिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमप्येतदेवेति बोध्यम् ।

यदा पुनरिति । यास्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययवशात्पूर्वकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकार्यबोधकता सा स्वभावसिद्धा, उत नञ्वचनेन शक्त्यारोपितत्वस्य वाचकः सङ्मुख्यपदार्थप्रत्ययं विवर्तयतीति श्रुतत्वं ध्वनयन्नाह—इदानीमिति । किं स्वयमिति । निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वकमारोपिततद्वबोधकत्वं द्योत्यते, अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मणस्य बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वकं तद्व्यारोपितत्वं नञ् शक्त्यबोध्यत इत्यर्थः । ननु नञ् आरोपितत्वे शक्वापि ब्राह्मणादिपूर्वबोधस्य मुख्यब्राह्मणादेः कथमबोधोऽत आह—मन्त्रेणैवेति । नञ्सामर्थ्यादेव तद्व्यतिरित्यर्थः ।

नास्ति नञ इति । प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकं भविष्यतीति आद्यः । पदार्थनिवृत्ता-

१-‘मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवशं तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्’ (न्याय० २।१।६८) इति सूत्रमात्रे वात्स्यायनः—‘मन्त्रपदानां च विषयभूतानिप्रतिवेद्यार्थानां प्रयोगेऽर्थस्य तथा भावः ।’

वाचनिकी, तद्वक्तव्यं 'नञ् प्रयुज्यमानः' पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं 'किं नञ् प्रयुज्यमानः 'करोतीति । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् ? कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा—कील आह्वयमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यान्न जातुचिद्राजानो हस्त्यश्चं विभृयुर्नेत्येव राजानो ब्रूयुः ।

प्र०—वृत्तव्यमिति सोऽप्रासमुपहसति । नञ्प्रयुज्यमान इति । ननु स्वभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं न निवर्तयेत्, वाचनिकनिवृत्तिदर्शने होतव्यव्यते वक्तुम् । एवं तर्हि पदार्थ-प्रत्यय एवोपचारात्पदार्थशब्देऽप्युच्यते, यथा 'सिंहमन्यापये'दिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अयमत्रार्थः—केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति, नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । यथा 'प्रतिष्ठते' इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन्केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति शोतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते तथेह नञ् । पदार्थशब्देन पदार्थ-प्रत्यय उपचारादुच्यते । कथं पुनः स्वहेतोर्हृत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञ्वा निवर्त्येत इत्याह—कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते तथा क्षत्रिये साट्टरयादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगं निवृत्तिरित्यर्थः । इतरो यद्योक्त-मभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थे एव नञ्वा निवर्त्येत इति ज्ञात्वा पयोनुरक्तं—यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नवमेव प्रयुज्यमानं तु तदर्थं हस्त्यश्चादि विभीरकित्यर्थः ।

उ०—विति । पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरित्यर्थः । स्वस्वकारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्मणपदार्थानां स्वस्व-कत्वार्थबोधकत्वनिवृत्तिर्बोधनं विना न शक्यम् । किं च वचनेनापि तत्कृतुं प्रसज्यमिमुपहसतः । आत्मे—'पदार्थानिवर्तयतीत्यस्य पदार्थप्रत्ययानित्यर्थः । अनुमेयार्थं कदाप्येवं दर्शयति—नन्वित्यादिना । ननु सत्यस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्प्रत्ययनिवृत्तिकरत्वमप्यनुपपन्नम्, किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्वादित्यत आह—अयमत्रार्थे इति । निवृत्तपदार्थकतेति । निवृत्तमुक्तप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्ययकत्वस्वारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्ययकत्वमित्यर्थः । पुनर्वाक्या-मेव स्मारयति—पदार्थशब्देनेति । ब्राह्मणप्रत्ययस्य । मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनेन शोतकानां प्रसिद्धार्थकत्वबुद्धौ प्रत्ययान्तरात्पुनर्बोधकत्वं स्वभाव इति बोधितम् । तत्प्रत्ययबुद्धौ चैव सत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अभिप्रायमप्रतिपद्येति । केचित्त-पि वचः सत्यस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिशोतकत्वं स्वात्तदा तदर्थगतबोद्धत्वादिसामर्थ्य-निवृत्तिशोतकत्वमपि स्वादिति भाष्यासाधमाहुः ।

एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करो-
तीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धिः । तद्यथा—समन्वकारे द्रव्याणां समवस्थितानां
प्रदीपनिमित्तं दर्शनम्, न च तेषां प्रदीपो निर्वर्तको भवति ।

यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते ? एवं यथा
विज्ञायेतास्य पदार्थो निवर्तते इति । 'ने'त्युक्ते सन्देहः स्यात् 'कस्य पदार्थो
निवर्तते' इति । तत्रासन्देहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत् ।

प्र०— इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह—एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति । क्षत्रियादौ
सादृश्यनिमित्ताभ्यारोपितं ब्राह्मणं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण शोध्यत इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते, स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ
प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य
क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

उ०— ब्राह्मणनिवृत्तेर्नञ्प्रतिपादनात् 'नञ्निमित्ते'त्यनुपपन्नमित्यत आह—क्षत्रियादाविति ।
तत्राह ब्राह्मणप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद्वोच इति भावः । अयमाशयः—तदर्थकाः शब्दा भिन्ना
एव । नञ्समन्वितावहारे तु तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते, इदमेव नञो बोधकत्वम् । 'नञ्नि-
मित्ता तूपलब्धिः' इति भाष्यस्य तत्समन्वितावहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नार्थः, किं तु आरोपित-
तदर्थकोऽयमित्युपलब्धिनिर्णय इत्यर्थः । तदर्थगतयोद्घातविसामर्थ्यनिवृत्तिबोधकता तु नास्य,
स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपितत्वस्य नञ्प्रत्यये तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतकालिक-
ब्राह्मणपदार्थे तद्वन्वयो दुर्गपपाद् इति तदर्थप्रत्ययस्यागो वाच्यः । स चाशङ्क्यः, शब्दार्थ-
संबन्धस्य क्रियताह्वानिवचेति दिक् ।

अमुमेवार्थं पुनः प्रकप्रतिबन्धमात्रा स्पष्टीकरोति—यदि पुनरित्यादिना । स चेन्नि-
वृत्त इति । ब्राह्मणपदसक्यं यन्मुख्यं ब्राह्मण्यं तस्य निवृत्तौ त्वत्त्ववत्त्व बोध्यस्वरमात्रात्मप्रयोगो
व्यर्थः । असम्यक्बोधने तु नञ्प्रत्ययेनापि तदर्थबोधसंभव इति भावः । प्रतिषेधविषयमेति ।
नञो बोधकतया समन्वितावहृतपक्षस्तुपक्षोपकारं वाच्यं, तच्च पक्षान्तरप्रयोगं विना न
संभवतीति तात्पर्यादानमिति तात्पर्यार्थः । अस्य पक्षस्य मुख्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तक्यो
निवृत्तः, गौणोपजात इति विज्ञायेतेति तु भाष्यकारार्थः । भाष्ये—नेत्युक्ते सन्देहः इत्यादिति ।
समन्वितावहृतपक्षस्य बोधकस्याभावाच्चित्तिरूपार्थस्य प्रतिषेधोपकारकत्वस्याऽऽनिवृत्तेरबोधक-
त्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् । नञस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सम्भेदः इत्यादिति भावः ।
कदाचान् दर्शयति—कस्य पदार्थे इति । कस्य पक्षस्य पक्षार्थ इत्यर्थः । अन्विषेयपदः पदार्थ-
शब्द इति तात्पर्यम् । सम्भेदपदेन निर्णयमात्रो विवक्षित इति तत्त्वम् । एवं चैतत् इति ।
पदमेवैतदित्यर्थः । कक्षणाप्यस्मिन्नेव इत्यमेव, यत आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र

अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः
शूद्र इति ।

तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येनद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

प्र०— सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिसत्त्वैवासौ नया शोच्यते,
अवशिष्टानां तु गुणानामथोत्सङ्गावो गम्यते । गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं परा-
श्रयमुच्यते ।

स्मृतिशास्त्राभयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणनाह—तप इति । 'तपः चान्द्रा-
यणादिकर्म । श्रुतं—वेदवेदाङ्गादीनामभ्ययनम् । योनिः—ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म ।
ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः । ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः ।
गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशं प्रयोगदर्शनादाह तपःश्रुताभ्यामिति ।

उ०—नमसमभिव्याहारे निवृत्तमुक्त्यब्राह्मण्यको ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धे आरोपितसत्कार्यकर्तृ
कस्त्विति बोध्यम् ।

इदानीं प्रकाशगतेनापि नञो द्योतकत्वं व्युपादयति भाष्ये—अथवा सर्व एते इति ।
अवशिष्टानामिति । तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणसम्प्रयोगः, निवृत्तगुणानां निवृत्ति-
प्रतिपादनाय च नमप्रयोग इत्यर्थः । अयमेव 'एवमयं समुदाये' इत्यादिभाष्यार्थः । एवं च
गुणसमुदायवति शक्यत्वं ब्राह्मणसम्प्रत्यये कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नमिति भावः । तपः-
श्रुतादिसंग्रहादाह—गुणशब्देनेति ।

नाजनादिसंग्रहादाह—निदर्शनायेति । 'कस्मिन् के'ति समासनिषेधमासङ्गयाह—
शेषषष्ठीसमास इति । एतां ब्राह्मणोत्पादकत्वाभावादाह—उपपदशस्येति । गुणसमुदायाभाव
इति । तत्र गौणः प्रयोग इत्यत्र जातिपदव्यञ्जनपि कश्चित्सात्पर्यग्राहक इति भावः । जादुल्ये-

१—'तपो हन्तुसहनम् । हन्तुं च विषत्वापिपासे शीतोष्णौ स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च ।

प्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसतपनादीनि ।' (योग० २।३२ व्यासभाष्यम्)

"देवद्विजगुरुप्रोक्तपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिता च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाम्यसनं चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

तदपि सत्त्वरक्तमोमेदेन त्रिविधमिति गीतायां १७ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

२—जातिब्राह्मणः = असद्ब्राह्मण इत्यर्थः । जातिशब्दोऽसत्पर्यायः । तद्यथा—'शिष्यबुद्धि-
परीक्षार्थं बाल्युत्तरं ददाति' (प्रदीपे १४. ८४. ४० ४५८) । 'बाल्युत्तरम्—अशुद्ध-
मित्यत्र नागेशः । एवं च ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्याश्रित्योऽपि यस्तपःश्रुताभ्यां हीनः स न परिपूर्ण-
ब्राह्मणः । तपःश्रुतमन्वितस्त्वन्ययोनिर्नोऽपि भवति ब्राह्मणो व्यासविश्वामित्रादिवत् ।

तथा 'गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश' इत्येतानप्यम्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तथा—पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च ॥ गुणहीने तावत्—'अब्राह्मणोऽयं यस्तिष्ठन्सूत्रयति' । 'अब्राह्मणोऽयं यो गच्छन् भक्षयति' ॥ जातिहीने सन्देहाद्दुरुपदेशञ्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । सन्देहात्तावत्—गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति 'ब्राह्मणो-

प्र०— अधुना लोकप्रसिद्धान्बाहुल्येन तथादृष्टान्गुणानाह—गौर इति । पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यक्त्यर्थान्तरं वक्तुं समर्थः, शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह—तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्य-समुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौक्यस्य मुख्य एव शुक्लशब्दः । यस्तिष्ठन्निति । तपः श्रतयोरभावात्त्रिन्दयात्राब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रेऽवयवे समुदायरूपारोपाद् ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नव्या तु स्वाभाविकी तपः-भुवनवृत्तिर्द्योत्यते । न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोरशङ्कनीयम् । द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकरोषनिवृत्तिसङ्भावप्रतिपादनद्वारेण । जातिहीने इति । तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरप्ययनादिगुणसङ्भावप्रतिपादनाय । सन्देहादिति । सन्देहनिमित्तं गुणः सन्देहशब्देनोक्तः । गुणोक्देशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधि-

उ०—नेति । तथा कैते गुणा ष्वभिचारिण इति भावः । 'पिङ्गलकपिलकेश' इति भाष्ये द्रुक् पदं, पिङ्गलाः कपिकाः केशा यस्येत्यर्थः । यद्वा पिङ्गल इति वर्णः । गौर इत्यञ्च तु

'अष्टवर्षा तु या दत्ता भुतशीलसमन्विते ।

सा गौरी, तस्मिन् यस्तु स गौरः' परिकीर्तितः ॥ इत्यर्थः ।

ब्राह्मण्ये—ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये । कुर्वन्ति—केचिद्धीकृता इत्यर्थः । 'पूर्वे पञ्चाला' इत्यादि ग्रन्थः पस्पशायां व्याख्यातः । भाष्ये—'जातिहीने' इत्यादि सामान्यैकवचनम् । तेनावयवेष्विति प्रागुक्तेन सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । न च भिन्नविषयत्वमिति ।

१—अवयवोऽयं नागेशानुमतौ गौरशब्दार्थः शास्त्रविरुद्धत्वात् । तथाहाह बन्वन्तरिः—

अथारमे पञ्चविंशतिवर्षाय षोडशवर्षा पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्मार्थकामप्रज्ञाः प्राप्स्यतीति ।

कनयोद्वयवर्षायामप्रातः पञ्चविंशतिम् । यथापक्षे पुमान् गर्भं कुञ्चिष्यः स निपद्यते ॥

यातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तनालायां गर्भान्नं न क्षरयेत् ॥

(सुभृते शरीर० अ० १० श्लो० ५१-५५)

२—'यस्तिष्ठन्' या० ।

ऽय'मिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र सन्देहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । दुरुपदेशात्—दुरुपदिष्टमस्य भवति 'अमुष्मिन्नवकाशे ब्र.ह्मणस्तमानये'ति । स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽय'मिति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । आतश्च सन्देहाद् दुरुपदेशाद्वा, न ह्ययं कालं माषराशिवर्णमापण आसीनं दृष्ट्वाध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽय'मिति । निर्ज्ञातं तस्य भवति ।

इह खल्वपि भूय उतरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् ?

प्र०—भवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तदुद्योतनाय नखं प्रयुक्ते-
ऽब्राह्मणोऽयमिति । जातिकृतेति । जात्यभावकृतेत्यर्थः । यथा 'वधेकृतं दुमिच्छ'मिवि ।
अर्थस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । अयमत्रार्थः—एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त वक्ष्यते,
एकदेशान्तरसद्भावश्च तस्य सद्भावोऽभिधीयते । यथैकदेशकरणाभ्यां कृताकृतः संघात
वक्ष्यते ॥ माषराशिवर्णमिति । कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत् । अप्रण आसीन-
मिति । आचाराभावकथनम् । निर्ज्ञातमिति । भ्रान्तिवीजाभावाद्यथास्थितं वस्तुतत्त्वं
तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मणपारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद्ब्राह्मणशब्दस्यापि
प्रयोगाभाव इत्यर्थः । तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम् ।

इदानीं तत्रैवोपचयमाह—इदं खल्वपीति । अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति

उ०—यथा वकिंचिद्विषयनिवृत्तेर्जाह्नपदेन यत्किञ्चिद्गुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपद-
चोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भावः । द्वयोरपि । एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारा समुदायस्यैव
निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्यैव सामर्थ्यमिति भावः । वन्सममिदमाहरे अतादिगुणनिवृत्तिद्योतन-
द्वारा कम्पनिमिचो जाह्नपदस्य इति एकतीत्येकविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । आत्मातोपल-
निमित्तकत्वे आह—तत्र स्तुत्येति । भाष्ये—दृष्ट्वाध्यवस्यतीति । अप्यवसायाकारो
'ब्राह्मणोऽय'मिति । 'तत उपलभते नायं ब्राह्मण' इति, प्रत्यक्षमुक्तम् । तस्य पारोपमूल-
कता दक्षिता ब्राह्मणत्वाभ्यवसायोत्तरव्योक्तया । अब्राह्मणोऽयमिति । अथ 'तत' इत्यादिः ।
'प्रयुक्ते' इति शेषः । 'अथैकदेशस्येति वक्ष्यतेऽर्थस्येत्युक्तमत आह—अयमत्रार्थ इति ।
एकदेशविगमादिति । एवं चोपलभप्रतिपादनाचोपलभप्रयोग इति भावः । भाष्ये—दुरुपदेशा-
दिति । असम्भगुपदेशादिति तदर्थः । एतज्ज्ञाने—'अब्राह्मणोऽय'मित्युत्तरं 'निर्ज्ञातं तत्र
भवती'त्यपादोऽनुपयोगात् ।

१—'निर्ज्ञातं तस्य भवती'त्यपादोऽनुपयोगादिति नगोयः ।

‘अनेक’मिति । किमत्र संगृहीतम् ? एकवचनम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात् ? प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चाद्वृत्तिं करोति । तद्यथा—आसय शायय भोजयाऽनेकमिति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते, यत्र खलु न प्रसज्येते तत्र कथम्—‘अनेकं तिष्ठती’ति ? भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः । तद्यथा—‘न न एकं प्रियम्’ । ‘न न एकं सुख’मिति ।

प्र०—प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः । कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति, अथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदानेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति । प्रसज्यायमिति । विधायेत्यर्थः । निराश्रय-योश्च तयोरसंभवादनियतसंख्याद्रव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद् बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते । पर्यादासे तु द्वयादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्माद् द्वयादिव्येकत्वमारोप्य प्रतिषेधेन यथा कृत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो यथा—अब्राह्मणः कृत्रियादिरुच्यते तथानेकशब्देन संख्यानन्तरयुक्तः । यत्र तु खल्विति । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्नः । भवतीति । अयमर्थः—आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु पूर्व वा, धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यं भावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्विवादियोगिसाधनाक्षेपः । न न इति । ‘आवाधे चे’ति द्विवचनम् । शत्रोः प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुरावाधा । ‘न’ इति वा षष्ठी ।

उ०—नान्यथेति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये निम्ने एकत्वावगतेरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः । एव-मन्यपदार्थप्राधान्येऽपि तदसिद्धिः । एकप्रतिषेधमात्रमिति । ‘एको न भोजनीय’ ‘एको जनों नामत’ इत्येवंकृप इत्यर्थः । बहूनां संप्रत्यय इति । ‘एको आगत’ इत्येव प्रतीतेरिति भावः । ज्ञापकाप्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नृत्समासो जायत इत्यभिप्रायः । ‘एकवचनप्रतिषेधमात्र’मिति पाठोऽपाठः ॥ भाष्ये—क्रियागुणाविति । गुणादाहरणम्—‘अनेकस्मिन्नरूपं रस’ इत्यादि । ‘एको न भोजने’दित्येकनिषेधाच्च प्रसजनस्य चारितार्थाकथं बहुत्वावगतिस्तत्राह—निराश्रययो-रिति । गुणक्रिययोरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्येति । एवं च तदाश्रयेणैकदेशिकः शब्दाच्च तमन्यु-पेत्यैव प्रसज्यप्रतिषेधपदार्थं निर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः । तथानेकशब्दोऽनेनेति । आरोपितै-कत्वबान्धित्यर्थः । एवं च पर्यादासपक्षे बहूनां प्रतीतिः सुलभेवेति भावः । तत्र द्विवादिभिर्निर्णयस्तु तात्पर्यवशादिति बोध्यम् । आरोपितैकत्ववपत्तेनैव बोधार्थैकवचनसिद्धिः । एवं चानेके इति बहुवचनमसाधयेवेति बोध्यमिति मनुष्याणां विस्तरः । यत्र तु पूर्वमेवेति । तत्र एवं क्रियोप-स्थित्यभावादनियतसंख्याद्रव्याक्षेपाभावेनैको न तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसानादिति भावः । ‘न न एक’मित्यत्र द्वयोर्द्वयोः प्रकृतार्थगमकत्वात् प्रियद्वैकत्वमेव प्रतीयेत न बहुत्वमत्र आह—आवाधे इति । षष्ठीति । आवाधाया प्रतीतेस्तत्प्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भावः । नः—अस्माक-

इहाब्राह्मणत्वम् अत्राब्राह्मणता परत्वात्त्वतलौ प्राप्तुतः* । तत्र को दोषः ?
स्वरे हि दोषः स्यात् । 'अब्राह्मणत्व'मित्येवं स्वरः प्रसज्येत† । अब्राह्मणत्व'-
मिति चेष्यते‡ ।

नञ्समासे भाववचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'त्वतल्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिसिद्धं त्वतलोः स्वर-
सिद्धयर्थ'मिति ॥६॥

ईषदकृता ॥ २ । २ । ७ ॥

ईषद्गुणवचनेन ॥ १ ॥

ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमान इह च प्रसज्येत—
ईषद्गार्ग्य इति । इह च न स्यात्—ईषत्कडार इति ॥७॥

प्र-अत्रैकप्रतिषेधसामध्यादेव संख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः, अन्यथा 'न प्रिय'मित्येव
वाक्यं स्यात् । तस्मान्न वाक्येऽपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्य-
त्रिलिङ्गमध्यमप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति ।

अब्राह्मणत्वमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां
प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात्प्रत्ययः स्यात्, पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्च पञ्चाभञ्समासः
क्रियते, तदा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ'ति पूर्वपदप्रकृतस्वरैशाङ्गत्वात् पदं स्यात्, प्रत्ययस्वर-
श्लेष्यत इति नञ्समासे तु कृतं त्वतलौ कार्यौ । तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्ष-
त्वादसामर्थ्यान्न भवति, नञ्समासस्तु प्रधाननस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः ॥६॥

ईषदकृता । ईषद्गार्ग्य इति । यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातः प्रकर्षादि-
योगो गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इति, तथेष्टदर्शनापि योगः । ईषत्कडार इति । 'गडेः
कड चे'त्यारम्भप्रययान्तत्वात्कुदन्तः कडारशब्दः । क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकुदन्त
इति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । कृच्छ्रदेन हि कृतसंज्ञकः प्रत्यय उच्यते । अथाप्युणादीना-
मव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात् प्रापदद्रव्यम् ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात् ॥७॥

उ०-मेकं प्रियं न, किं त्वनेकमिति तदर्थः । एवमेका न तिष्ठतीत्याश्रयेकस्थितिनिवेष्टेऽपि
अनेकस्थितिबोधो दृश्यः ।

भाष्ये—त्वतल्यामिति । पूर्वपदार्थवाचाभाष्येण बालिकारम्भः, उत्तरपदार्थप्राप्त्याप्ये
'वसामप्य'त् पूर्व भाववचनानुपत्तिरेवेति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्, तदाह—तत्र भावेति ॥६॥

ईषदकृता । मनु जातधीवर्धाग्वयासंभवादेवासमासः सिद्धोऽत आह—यथैकोति । 'योत्रं
चे'ति भावार्थस्य जातिस्त्वम् । गडेरिति । कड मरे' इति उवाचौ पठितादारम्भपि सिध्यति ।
यद्यपीति । 'दण्डायो बहुल'मिति शास्त्रारम्भात्सर्वमौणादिकमस्तुत्यमिति नियम इति भाष्यः ॥७॥

* तस्य भावस्त्वतलौ ५. १. ११६. † तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृताः
६. २. २. ‡ आद्युदात्तम् ३. १. ३. १-५. १. ११६ वा० ५.

षष्ठी ॥ २ । २ । ८ ॥

कृद्योगा च ॥ १ ॥

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इधमप्रव्रश्चनः पलाशशतनः ।

किमर्थमिदमुच्यते ? 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत' इति वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना, का च कृद्योगा ? सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षण† वर्जयित्वा । 'कर्तृकर्मणोः कृति' [२. ३. ६५] इति या षष्ठी सा कृद्योगा ।

प्र०- षष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः । अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः । का पुनर्गता । प्रतिपदविधानाया अपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति, कृद्योगाया अपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानात्पृच्छति । सर्वा षष्ठीति । साक्षाद् धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात्प्रतिपदविधानेत्यर्थः । कृच्छ्रशब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषविवक्षायां 'षष्ठी शेष' इत्यनेनैव सिद्धायां षष्ठ्यां 'ज्ञोऽविदथेभ्यं करण' इत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धम् । षष्ठी भवत्येव—श्रूयते एव, न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे हि सति तस्या अभावः स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यम् । तस्मिन्नुच्यमाने 'कृद्योगे ति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थत्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति'त्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावान् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वान् ।

उ०- षष्ठी । भाष्ये—वक्ष्यतीति । 'न विधारेणे इत्यत्रे'ति शेषः । उपकर्ष प्रतिपदविषयकापकर्षशब्दस्यान्यथादाह—अपवाद इतीति । अपकर्षकृतेऽनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थः । प्रतिषेधविषये—संपिणो ज्ञानभिरयादौ ॥ कारकविशेषेति । 'कर्तृकर्मणो'रित्येवमित्यर्थः । इत्यादि प्रकरणमिति । तत्र 'शेष' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । 'शेषलक्षण'मित्यस्य शेषमात्र-लक्षणमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । तत्तद्भाष्ययोगे उपपादकारकातिरिक्त-कारकाणां शेषविवक्षानावज्ञापनेनापि चारितार्थ्यसंभवादिदं किमर्थम् । किञ्च लुगभाव एव कल्प्येत । यदि त्वेतद्वाचितककारसमासाभावकल्पनं, तदा तदावश्यकमेव । सूत्राण्यपि तत्रानुवाशाभावावयवकारीति 'न वक्तव्यं प्रतिपदविधानेति'ति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वक्तव्यस्य स्वप्ने 'दिवस्तरयस्य' 'कृद्योगप्रयोग'इत्यादि विषयःश्लाघां देवितेरयादौ मुक्तते 'न कोके'ति निषेधेन 'कर्तृकर्मणो'रिति षष्ठ्यभावेऽनेन षष्ठ्यां समासनिषेधासिद्धिः । त्वष्ट्रीत्या तु शेषलक्षणस्य तत्र विवक्षया समासः स्मरित्यपि चिन्त्यम् ।

* प्रतिपदविधाना च २. २. १० वा० १. १—कचिज् । † षष्ठी शेषे २. ३. ५०.

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ २ ॥

तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः
पटद्वयशब्दः नदीधोषः ।

न तु तद्विशेषणैः ॥ ३ ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—घृतस्य तीव्रो 'गन्धः ।

प्र०— प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते—तत्स्थैरिति । तच्छब्देन समिधानाद् गुण
एव परामृश्यते । तेनायमर्थः—स्वात्मनि ये गुणा अवस्थितास्तैः सह समासः । न च
स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति, भेदनिबन्धनत्वान्मुख्यस्याधाराधेयभावस्य । सर्वस्य
च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह
केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्याभिष्कृष्टा एव प्रत्याख्यन्ते, न तु द्रव्यस्योपरश्चकत्वेन । यथा
'चन्दनस्य गन्धः' इति सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः, न कदाचिच्चन्दनं गन्ध
इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिभिष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते
पटस्य शुक्ल इति । कदाचिद् द्रव्यैकत्वमापन्नाः 'शुक्लः पट' इति । तस्माद् द्विविधगुण-
सद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषण रूपादिगुणपरिग्रहाधेयमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदा-
हरणम् । अथ 'बलाकायाः शौक्त्य'मिति समासः कस्मान्न भवति ? तत्स्थं हि
शौक्त्यम् । सर्वदा वैवाधकरण्येन संबन्धात् । नैष दोषः । शौक्त्यशब्देन शुक्लो
गुणाऽभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्यं वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रकृतनिमित्ते भावप्रत्ययविधा-
नात् । न चासौ तत्स्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरश्चकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट
इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाभीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदाभास्ति शुक्लस्य गुणस्य
तत्स्थत्वम् । 'रूपवान् पट' इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः । भेदाभ्येकैव
मत्वर्थोयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति 'पटरूपमिति समासो भवत्येव ।

न तु तद्विशेषणैरिति । तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते । तेषां गुणानां यानि
विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः । घृतस्य तीव्र इति । तीव्रो गन्धस्य

उ०— तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शे 'काकस्य कान्त्य'मित्यादावतिप्रसङ्गमासङ्गयाह—तच्छब्देनेति ।
स्वात्मनीति । स्वात्मनेवाभेदेनावस्थिता न तु द्रव्ये इत्यर्थः । गन्धभेदेत्याधाराधेयभाष-
निवाप्तकत्वाभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते—न चेति । यद्यपि स्वपदेक्षितज्ञानेन तत्स्थै-
रिति वक्तुं शक्यं, तथापि स न मुख्य इत्याह—मुख्यस्येति । उत्तरवति—तस्मादभिधानेति ।
गुणमात्रशब्दसम्प्राप्तप्रतिपाद्यगणबाधकैः शब्दैरित्यर्थः । अत एवार्थस्य तत्स्थत्वमित्यभे-
दवति । तदेवोपपादयति—इह केचिदिति द्रव्याभिष्कृष्टाः—भेदेनैव द्रव्याभ्यवयिनः । उदा-
हि गुणगतव्यतिः प्रकृतिमिति । उपरश्चकत्वं—स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यावकत्वम् । द्रव्ये-
शैकत्वमिति । व्यतिविशिष्टगुणः प्रकृतिमिति । अत एव ततो भावप्रत्ययेन गुणबोधः ।
अर्थस्य तत्स्थत्वमिति । एवं च गुणपरत्वात्तत्स्थत्वमावधारणं तात्पर्यमिति शङ्कितम् ।

१—'गन्ध' इति कथितम् ।

चन्दनस्य मृदुरिति ।

किमर्थमिदमुच्यते ? 'गुणेन ने'ति प्रतिषेधं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्ताद-
पकर्षः । किं पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते, न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत ?
नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्—काकस्य काण्यम्, कण्टकस्य तैक्षयम्,
'बलाकायाः शौक्ल्य'मिति । एतदेव ['खल्वपि] तस्मिन्योग उदाहरणम् ।
'यद्दीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति, असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ।
तस्माद् 'गुणेन ने'ति वक्तव्यम् । 'गुणेन ने'त्युच्यमाने 'तत्स्यैश्च गुणै'रिति
वक्तव्यम् । 'तत्स्यैश्च गुणै'रित्युच्यमाने 'न तु तद्विशेषणै'रिति वक्तव्यम् ॥८॥

५०-विशेषणम् । 'चन्दनस्य मृदु'रिति विशेषस्य मृदुत्वं विशेषणम् । ननु घृतस्य गन्धेन
सम्बन्धो न तु तद्गतं वीक्ष्य विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति,
तत्किमिति चेत् ? एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्सौत्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिसत्त्वा
तदर्थोपजनित एव व्यतिरेकं घृतस्येति षष्ठी तदा 'षष्ठी'ति समासप्रसङ्गः । यच्च गन्ध-
विशेषवचनसौत्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना समानाधिकरण्याभावाद् गन्धशब्दस्यैव तत्त्व-
गुणाभिधायित्वात्समासप्रसङ्गं प्रतिषेधं उच्यते । ननु च 'सौत्रं घृतं' 'मृदु चन्दन'मिति
सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्त्वत्वाभावात्समासाप्रसङ्गात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । एवं तर्हि
सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं 'न तु तद्विशेषणै'रिति । तत्त्वत्वाभावात्तैः समासः
प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः ।

न पुनरिति । तत्र गुणोपमजनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते इति केवलगुण-
वाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः ।
द्रव्यमत्रेति । तत्रश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुद्धार्थेन संबन्धाभावात्समासस्य
प्रसङ्गाभावात्प्रार्थः प्रतिषेधेन ॥८॥

उ०- एवं तर्हीति । 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रतिपात्तकैरित्यर्थ इति भावः । वीक्षादिशब्दैः
समासप्रसङ्गमुपपादयति—यच्च गन्धेति । एवं तर्हीति । 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रति-
पात्तकैरित्यर्थास्तीमादयः शुक्लादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः । भाव्ये-
किमर्थमिदमिति । इदमा व्यबहितमपि 'तत्स्यै'रिति परामृच्यते, तदाह—गुणेनेति । केवल-
गुणेति । 'घृतस्य वीक्ष' इत्याद्यापि केवलगुणवाच्येवेति भावः । भाव्ये-एतदेवेति । 'काकस्य
काण्यं'मित्याद्येव । यद्दीदमिति । यत्परमिति यर्थः । सापेक्षमसमर्थमिति । इतरसापेक्षत्वेन
'शुक्ला' इत्यनेनान्यथावादसामर्थ्यमित्याशयः । तद् व्यवयवाह—शुद्धार्थेन संबन्धाभावादिति ।
'न तु तद्विशेषणै'रिति वक्तव्य'मिति भाव्ये 'प्रतिषेधविषयप्रदर्शनार्थ'मित्यादिः ॥८॥

* पुराणगुणसुहितार्थसद्व्ययतयसमानाधिकरण्येन २. २. ११.

१- 'उच्यते' पा० । २- कश्चिज् । ३- 'यद्दी' पा० ।

न निर्धारणे ॥ २ । २ । १० ॥

प्रतिपदविधाना च ॥ १ ॥

प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
सर्पिषो ज्ञानम्, मधुनो ज्ञानमिति ॥ १० ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २ । २ । ११ ॥

गुणे किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं
भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि—काकस्य काष्ण्यम्, कण्ट-
कस्य तैक्ष्ण्यम्, पलाकायाः शौक्यमिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम्—ब्राह्मणस्य
शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति,

प्र०— पूरणगुण । 'अधेशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धाद् गुणंति स्वरूपग्रहणं न भवति,
नाप्यदेकम् । किं तर्हि ? 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'त्येतद्वृत्तणलक्षितो गुणो गृह्यते ।
'संसर्गिभेदक'मित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते, सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि
शुक्लादेरेव ग्रहणं, 'कण्टकस्य तैक्ष्ण्य'मित्यस्योदाहृतत्वात् । 'गोविंशति'रित्यादौ संख्यया
समाम्ना न निविध्यते, 'शतसहस्रान्ताश्च निष्कान्' । 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्'
'स्वारीशतमपि ददाती'ति मुनित्रयवचनाऽज्ञापकान्, 'उत्तरपदार्थप्राधान्य'मित्यादेश्च
मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्यज्ञगौरवादिशब्दसिद्धिः ।

उ०— पूरणगुण । सत्त्वे निविशत इत्यादि । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । तस्मादकारसूत्रोक्त-
गुणवचनपदार्थसमत्वात् । तत्र 'वाचकः सर्वलिङ्गानां'मित्युक्तत्वात्काकस्य काष्ण्यमित्यादेरु-
दाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादत्र व्याकनानास्तेष्वलक्षणवाची सत् बोधोपलक्षस्तत्प्रकृतिक-
भावप्रत्ययान्तप्रतिपादानां गुणपदेन ग्रहणम्, अर्थपदाम्बवाच्च तद्बोधकशब्दमात्रग्रहणम् ।
एवं च प्राधान्यगौरवाद्वा प्रसक्तिरेव न ।

अवसितशुचिरिति । सामान्यवक्तव्यत्वापि प्रकरणाद्विशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यर्थः ।
अनेकैतात्पर्यमिति—वाचकैकदेशकत्वात् 'शुक्ला' इत्यस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थः । 'वही'त्यस्य च
पशुवर्गं समर्थप्रकृतिकशुक्लत्वेन समस्वते इत्यर्थः । तादृशं च न 'शुक्ला' इति पदमित्थं सामर्थ्यं
तदवस्थानेव । एतद्विनिर्वाणेनैव पूर्वसूत्रे 'एतदेवोदाहरण'मित्युक्तम् । अत्रत्यं भाष्यं त्वेकदेशवृत्तिः,
अनेन 'समस्तसङ्ख्यावारणावापुधानां वक्तुः क्रियते' इति 'कर्मणि चे'ति सूत्रे वदता कैमटेन
व्यथितमेतत् । अन्वयश्च 'सङ्ख्यानस्य ग्रामं गत' इत्यर्थे 'ग्राम'मित्यस्य प्रकरणादिना ज्ञाने 'गत'
इत्यस्यैव कर्मिकदेशकत्वात्तेन तादर्थ्यत्वे सामान्यासमासावपत्तिरिति स्पष्टं 'कर्मणि चे'ति
सूत्रे भाष्ये ।

† शोऽपिदस्य करणे १. ३. ५१.

कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैष दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थोत्पकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ।

सति किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्, ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नेत-
दस्ति । प्रतिषिध्यतेऽत्र पृष्ठी 'लप्रयोगे ने'ति* । या च श्रूयते, एषा ब्राह्म-
मर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षम-
समर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आदनः ।

इदं तर्हि—चौरस्य द्विषन्, वृषलस्य द्विषन् । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते ।
वक्ष्यत्येतत्—'द्विषः शत्रुर्वावचन'मिति† ।

अव्यये किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्योच्चैः । वृषलस्य नीचैरिति । नैत-
दस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं
भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आसनम् ॥ इदं तर्हि—'ब्राह्मणस्य कृत्वा', 'वृष-

प्र०— भवतीति । यदा प्रकरणादिवशादन्तार्थ एवावमितवृत्तिः शुद्धादिशब्दस्तदा
तदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं, न च ब्राह्मणः शुद्धगुणा-
धारः । नैष दोषः । 'गुण'शब्देन केवलगुणवाचिनो, गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च
व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते इति गुणिनो गुणाधारसम्बन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रतिषेधः ।

प्रतिषिध्यतेऽत्रेति । आवर्जनवाचिपक्ष्याश्रयेण ब्राह्मणं पक्षेः कर्म भव्यते ।
यथास्य लोकपक्षिलोकावर्जनमित्यर्थः । ततश्च 'ब्राह्मणस्ये'ति षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि
न भवतीत्यर्थः ।

चौरस्य द्विषन्निति । 'तौ स'दित्यत्र 'तौ'ग्रहणस्योपाध्यसंसर्गार्थत्वाद् 'द्विषोऽ-
मित्र' इत्येतत्सूत्रविहितोऽपि शता सत्सङ्गः । ननु चात्रापि । 'द्व'मिति प्रत्याहारेण
शत्रुरपि ग्रहणम् ।

उ०— ननु 'ब्राह्मणस्य पक्ष्य'न्नित्यत्र ब्राह्मणस्यैतन्नं पक्ष्यन्नित्यर्थोऽप्यत्र ब्राह्मणस्य पाका-
पेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वाभावात्कर्तृत्वस्योक्तत्वात् न च यदा अप्राप्ती प्रतिषेधोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—
आवर्जनवाचीति । आवर्जनमङ्गीकारस्यागो वेत्याहुः । कर्मणि न भवतीति । शेषपक्ष्यन्तस्य
नामापान्वये संभवति क्रियावचो नेति भावः । एतेन कर्मणः सेवत्वविवक्षणां षष्ठी मुक्त-
मेव पातम् । 'न लोके'त्येतन्नित्येधविषयेऽनित्यत्वाच्छेषविवक्षेयं न, भाष्यग्रामाणादित्यन्ते ।

ननु 'द्विषोऽमित्रे' इति विहितस्य न सत्सङ्गकत्वं, 'कट' इति सूत्रविहितयोरेव तत्सङ्ग-
विधानादित्याशङ्क्याह—तौ सदिति । अस्म्यन्तुर्लोकेऽस्मात्पादाह—सुनिव । अस्त्योवा-
हरणत्वं स्थापयति भाष्ये—वक्ष्यत्येतर्हि ।

* न लोकाव्यनिर्दिष्टार्थतुनाम् २. ३. ६६. † २. ३. ६६. वा० ३.

लस्य कृत्वे'ति । एतदपि नास्ति । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी 'अव्ययप्रयोगे ने'ति* ।
या च श्रूयते, एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः ।

इदं तर्हि—'पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः†' । 'पुरा वत्सानामपाकर्तोः' । ननु
चात्रापि प्रतिषिध्यते 'ऽव्यय'मिति कृत्वा । वक्ष्यत्येतत्—'अव्ययप्रतिषेधे
तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध' इति‡ ।

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य मारा-
विकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ।

प्र०— सूर्यस्योदेतोरेति । सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः । 'वृत्तस्योपरी'त्यादीन्यप्यव्यय
उदाहरणानि ।

राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमामोऽत्र भवत्येव, ततो विशेषणस्यैव
पूर्वनिपातः सिद्धो भवति । षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते ।

उ०— इत्यादीन्यपीति । साहचर्यात्कृतव्ययमेव गृह्यते । अस्याव्ययैः सति सामर्थ्ये समास
इह एवेति भाष्याशयमाहुः ।

पूर्वनिपातानियमः स्यादिति । उपसर्जनवक्ष्यान्वयनामाभित्य षष्ठीसमासेऽपि तन्नि-
यमसंभवादुपसर्जनसंज्ञासूत्रं स्वयमपि तथैवोक्तं चिन्त्यमेतत् । तस्माद्विज्ञेयणसमासोऽप्यत्र
बाहुलकाच्चेत्येव तत्रमिति कश्चित्, तच्च, अर्धपरिपक्वीभ्याद्यनुरोधेन तस्या अन्वयत्वाश्रयण-
मशक्यमित्याशयात् । विशेषणसमासे वचनमामर्थादिति । 'पूर्वापरप्रथमचरमे'ति सूत्रे
'समाने'त्यादिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एवं च षष्ठीसमासे तद्वप्रवृत्तौ मानाभावः । न चैवं
बहुव्रीहिसंज्ञिष्येत, शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यस्याप्रवृत्तेः । न च 'सुन्दरपाचक' इत्यादौ तस्य
सावकाशता, एवं तर्हि 'समाने'त्यादिसामान्यापेक्षं, यत्र समानाधिकरणानां विशेषवहितः
समासस्तत्रैतद्वप्रवृत्तिः । समानादेश्च कृत्स्नेन न समासोऽनभिधानादिपाशयः । केचित्तु
'प्रथममिदिदं'मिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या 'षष्ठी'तिसूत्रे येन सुवृत्तेन समासस्तदर्थनिकपित-
संवाच्यार्थकचछेदेव गृह्यते । तादृशमेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न चेदं

* न.लोकव्ययनिष्ठास्त्वर्थतुनाम् २३३६ † काटकसंहिता ८३ ‡ २.३६६ वा० ४.

१—'माराविदस्य' इति वीलहर्नपाठः । हरदत्तस्याह—'मारावीत्याहेति माराविकः, 'तदाहेति मा-
राव्यादिभ्य उपसक्त्यान्म' (४. ४. १ वा० १) इति ङ्क, शब्देन क्रियाया. प्रतिषेधको
माराविकः, 'संज्ञैषा शुकविशेषस्य । कचित् 'माराविदस्य' इति पाठः, तत्र माराविशब्दं
ददातीति माराविदः, च एवार्थः ।' (पदमंजरी २. २. ११)

इदं तर्हि—सर्पिषः पीयमानस्य । यजुषः क्रियमाणस्येति । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाध्वरयस्समर्थवद्भवतीति । 'अधात्वभिहित'मित्येवं तत् ॥ ११ ॥

कर्मणि च ॥ २ । २ । १४ ॥

कथमिदं विज्ञायते—'कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यत' इति । आहोस्वित् 'कर्मणि यः क्त' इति । कुतः सन्देहः ? उभयं प्रकृता तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः ?

कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ १ ॥

'कर्मणी'ति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इधमप्रवक्ष्यते पञ्चाशशतनः* ।

प्र०—विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणसमर्थवदिति नाश्रियते । अधात्वभिहितमिति । एवं च 'कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्यप्युदाहरणम् ॥ ११ ॥

कर्मणि च । कषष्ठयोः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात्पृच्छति—कथमिति । अकर्तरि कृतेति । यः कर्तरि विधीयते यथा 'कुम्भकार' इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम् । क्वचित्तु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्तरि चे'ति प्रतिषेधनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम् । इधमप्रवक्ष्यते इति । करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी ।

उ०—सामर्थ्यं प्रकृतेऽस्मिन्, इत्याशयेनाह—असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । एवं च प्रत्यक्षयां समासधिकरणग्रहणम् । अप्रमत्तत्वेन त्वेनदाशयानभिज्ञपूर्वपक्षिसिद्धान्तिनोरेकदेशिनोऽक्षिपरमित्याहुः ॥ ११ ॥

कर्मणि च । दोषदर्शनादिति । पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनादित्यर्थः । क्वचित्तु तृजकाभ्यामिति । 'तृजकाभ्यामिति'त्यस्य कर्त्रर्थतृजकाभ्यामित्यर्थे इवम् । 'कर्तरि चेत्यस्यैवायमर्थः' इति वृत्तिमते आह—कर्तरि चेति । अस्यैवतुपपदकृद्भूतैः शेषपक्ष्या समासो मत्वत्वेव गङ्गाधरभूषणद्वौ । स्वरेऽपि न विशेषः । उभयथाप्यन्योदाहरणान् । न च गत्यकनि 'गायक'शब्देन साक्षां गायक इत्यर्थे समासानापत्तिः, शेषपक्ष्या समासेऽपि स्वरे विशेषादिति वाच्यम् । 'अकर्तरी'त्यस्य 'तृजकाभ्यां कर्तरि'ति सूत्रनिर्दिष्टमिदमेव यथा, कर्मणीत्यस्य षष्ठीविशेषणत्वे केनेत्यस्यात्राननुवृत्तिरिति वाच्यम् ।

* षष्ठीः कतेन च पूजायाम् २. ८; १२.

* करणाधिकरणयोश्च ३. ३. ११७; कर्तृकर्मणोः कृति २. ३. ६४

तृजकाभ्यां चानर्थक प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति । अपां स्रष्टा† । ['पुरा मेता । यवानां लावकः ।] 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ।

अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य भुक्तम् । वृषलस्य पीतमिति ।

क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थ भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आदत्तः ।

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे, कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—ब्राह्मणस्य गतः, ब्राह्मणस्य यात इति ।

पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः—राज्ञां पूजितः‡ । [राजामर्चित' इति ।] कर्मणीत्येव सिद्धम् ।

प्र०— तृजकाभ्यां चेति । कर्तृणि यो तृजकौ तत्र सामर्थ्यात्कर्मण्येव वृष्टीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः । द्रव्यमत्रेति । 'ब्राह्मणस्येति वृष्टी भुक्तापेक्षया न भवति 'न लोकाव्ययनिष्ठ'ति प्रतिषेधात् । ततश्च ब्राह्मणस्य य आदत्तनादिः सोऽन्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाभावः ।

प्रतिषेध्यमिति चेदिति । यदा पारम्पर्येण संबन्धसम्भवात्, 'भवति वै कस्य' चिदिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायानुधानां यत्नः क्रियते, तदातिप्रसङ्गो यत्कस्ये-

उ०— भाष्ये—तृजकाभ्यां चेति । अत्रैव वृद्धं तृजकाभ्यामित्यर्थ इति भावः ॥ पारम्पर्येणेति । भुज्जेरोदनेनौदनेन ब्राह्मणेनेतीत्यर्थः । भवति वै इति । 'ब्राह्मणस्य शुक्रा' इत्यत्रोक्तो न्यायः । समासशङ्कानिवारणायेति । अनेन तन्म्यावाग्रयणेऽपि 'पूणे'ति सूत्रोक्तमप्रीत्या वस्तुतः सामर्थ्यं नास्त्येवेति सूचयति । तदाह—अनुधानामिति । अतिप्रसङ्ग इति । अन्यत्राप्येवं न्यायैः समासापादकसंभवात्तत्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । भाष्ये—'ब्राह्मणस्य

१-'चानर्थकः प्रतिषेधः' पा० । † कर्तरि च २ २ १६ २-काचित्कः पाठः ।

३-'इत्येते' पा० । ‡ स्तेन च पूजायाम् २. २. १२.

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठीयाः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्माद् 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' [२. ३. ६६] इत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इत्यर्थेऽयं चः पठितः । 'कर्मणि च' । कर्मणीत्येवं या षष्ठीति ॥१४॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥

किमिह नित्यग्रहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित् प्रतिषेधः ? 'विधि'-
रित्याह । कुत एतत् ? विधिर्हि विभाषा, नित्यः प्रतिषेधः ॥१७॥

कुगतिप्रादयः ॥ २ । २ । १८ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति* ।

प्र०-त्यर्थः । इत्यर्थे इति । अनेकार्थत्वाभिप्रायानाम् । तेन 'कर्मणी'त्युच्चार्य या षष्ठी विधी-
यते सा न समस्यत इत्यर्थः । ततश्चाश्रयो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्याद्युदाहरणम् ॥१५॥

नित्यं क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्धेऽस्यारम्भाद्धिधिरत्यत्र संभाव्यतेऽनन्तरत्वाच्च प्रति-
षेधोऽपीति प्रश्नः । किमिहेति । विधिर्हीति । महाविभाषाधिकारान् । नित्य इति ।
विधिविकल्पेनैव पात्तिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः
प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः ॥१६॥

कुगति । प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते । प्रत्यादि-
विषय एवायं निषेधः, तथा च स्वार्थोः समासो भवत्येव । वृक्षं प्रतीति । वृक्षविद्युद-

उ०-गत' इत्यादिः 'ग्राहणस्य ग्रामं गत' इत्यादिक्रमेणार्थः । इत्याद्युदाहरणमिति । 'ग्राहणस्य
मुक्तः' 'ग्राहणस्य गत' इति पूर्वोक्ते त्वसामर्थ्यादेव समासो न भवतीति हृदयम् ॥१४॥

नित्यं क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्ध इति । जीविकाविषये 'नृजकाश्वा'मित्यनेन 'कर्तरि
चे'त्यनेन वेति भावः । नित्यप्रतिषेध इति । प्रतिषेधवाक्येस्तद्विषये स्पष्टेष्टाया एव बोधना-
रिति भावः । विधित्वे तु जीविकायां 'कर्तरि चे'ति निषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भाच्चद्विषये नित्य-
मित्येतासाथकम्, क्रीडायां तु विकल्पे प्राप्तेऽस्यारम्भाच्चद्विषयादेव नित्यत्वं सिद्धमिति
बोधयम् ॥१७॥

कुगति । ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणार्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्यभावादनर्थकः
प्रतिषेधोऽत आह—प्रादिग्रहणस्येति । प्रत्यादिविषय एवेति । व्याकथानादिति भावः ।

* सच्योत्यंभूताभ्यामभाषवीच्यामु प्रतिपर्यनवः १. ४. ६०.

व्यवेतप्रतिषेध ॥ २ ॥

व्यवेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिमिर्याहि मयूर-
रोममिः† ।

सिद्धं तु काङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'काङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त' इति वक्तव्यम् ।
कु-कुब्राक्षणः कुवृषलः । आङ्-आकडारः आपिङ्गलः । सु-सुब्राक्षणः सुवृषलः ।
अति-अतिब्राक्षणः अतिवृषलः । दुर्-दुब्राक्षणः दुवृषलः । गति-प्रकारकः
प्रणायकः प्रसेचकः † उरीकृत्य † उरीकृतम् ।

प्र०-द्योतनयोः प्रामिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्य-
सद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात् ।

व्यवेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण प्रादीनां समासो न भवतीत्यर्थः ।
आमन्द्रैरिति । 'याही'त्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपातात्तद्द्वारको दध्योदनादाविव
परस्परसंबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्य स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते ।

एवं पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति—
सिद्धं स्थितिः । तेन प्रत्यादीनां न भवति । 'आ मन्द्रै'रित्यत्र त्वाङ्महणेन प्राप्नोतीति
सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् ।

उ०-सामर्थ्यसद्भावादिति । वृक्षगतकक्षणात्त्वद्योतकत्वादिति भावः । द्वितीयापि न स्यादिति ।
'कर्मप्रवचनीयपुष्क' इति पुष्कप्रहणादिति भावः ।

व्यवहितानामिति । स्वाभाव्ययोग्याधेयावकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामि-
त्यर्थः । समास इति । अव्यवहितपदैरित्यर्थः । सामर्थ्यभावमाशङ्क्याह—याहीति ।
ऐकस्वर्यमिति । अव्यवहृत्पदप्रकृतस्वरे सति मन्द्रस्य पुष्कगुणात्त्वं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
वेदे आपाधे कर्पं अस्ति, तथापि एवंजातीयके कौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थः । वेदेऽपि तत्ता-
साधुत्वमङ्गाविहितः फलमित्यन्ये ।

सामर्थ्यमेव नास्तीति । एकक्रियात्वमित्येकपसामर्थ्यग्रहणे 'कृतः सर्वो मृत्तिकवे'त्यादौ
समासापत्तिरिति भावः । दध्योदवादी तु क्रियात्वमात्रेण सामर्थ्यम् । एवं च वचनद्वयस्यपि
अत्याक्यातमिति बोध्यम् ।

प्रादयः क्तार्थे ॥ ४ ॥

प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी । प्रपितामहः ।

एतदेव च सौनागैर्विस्तरनकेण पठितम्—

‘स्वती पूजायाम्’ ॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अति-
राजा ॥ ‘दुर्निन्दायाम्’ ॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कृत् दुर्गवः ॥
‘आङ्गीषदर्थे’ ॥ आङ्गीषदर्थ इति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गलः ॥ ‘कुः
पापार्थे’ ॥ कुः पापार्थ इति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः ॥ ‘प्रादयो

प्र०— प्रादयः क्तार्थे इति । अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थवृत्त्यः प्रादयः ।
एतदेवेति । कात्ययनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः ।

सुराजेति । न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोप-
लक्ष्यार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति । तेनातिक्रमणेऽप्यतिः समस्यते ‘अतिसिक्तमेव
भवते’ति । ‘सूकर’ इत्यादौ तृपदसमासोऽस्त्येव । दुर्निन्दायामिति । प्रादिपहणेन यः
समासस्तस्याय विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेऽपि गतित्वात्समासो भवति—‘दुष्कृत’मिति ।
आङ्गीषदर्थ इति । क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः—‘आबद्ध’मिति । ‘आ मन्त्रै’रित्यत्र
तु सत्यपि सामर्थ्यं मन्त्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतपदार्थाभावाच्च समासाभावः । कुः पापार्थ
इति । ‘प्रशस्तेऽपि द्वेषान्निदा भवति, पापं तु वस्तुस्थित्या गार्हितमिति निन्दापापयो-
भेदः । पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति—‘कालवण’मिति । अन्ये
त्वाद्—‘पृथिवीवाचि’कु’शब्दनिवृत्त्यर्थे ‘कुः पापार्थ’ इत्युच्यते । ईषदर्थे तूत्तरपदे
कादेशविधानात्समासो भवत्येव ।

उ०— वृत्तौ ‘गत’कल्याणयोगे हेतुमाह—वृत्तिविषय इति । पश्येकदेशक्यायेनेति भावः ।
प्रगतः—रिक्तं प्राप्तः, गुहं प्राप्तः, पितामहस्य पित्र्यं प्राप्त इति क्तार्थः ।

‘पूजाया’मित्युपलक्षणमित्याह—उपाधीनामिति । अतिसिक्तमेवेति । लक्ष्यप्रयोग-
वर्जनादिति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वाच्च क्तार्थाभावः ॥ ‘अर्वाणस्तरेऽपी’त्यर्थस्य ‘समासो
भवतीत्यनेनाश्रयः । तत्र हेतुगतित्वादिति । दुष्कृतमिति । दुः—कृष्णार्थे । अन्तर्निष्ठाभावात्
मृते खल्वेव भवति ॥ सत्यपीति । अपिना वस्तुतः सामर्थ्यमेव व्यस्यतीति व्यनक्तिम् ।
अगतित्वादिति । मन्त्रस्य क्रियात्वाभावाच्चिति भावः ॥ ईषदर्थेऽपीति । अत एवोत्तरपदप्रधिकारे
‘ईषदर्थे’ इति कोः कादेशविधानं चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकस्य व्यापकत्वे त्वेतिद्वयम् ।
सादृश्यं तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः ।

१-देशः परं नव सौनागवार्तिकानि ।

गताद्यर्थे प्रथमया' ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । प्रपितामहः ॥ 'अत्यादयः क्रान्ता-
द्यर्थे द्वितीयया' ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्त-
व्यम् । अतिक्रान्तः खट्वाम्—अतिखट्वः । अतिमालः ॥ 'अवादयः
कुष्ठाद्यर्थे तृतीयया' ॥ 'अवादयः कुष्ठाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त इति
वक्तव्यम् । अवकुष्ठः कोकिलयावकोकिलो वमन्तः ॥ 'पर्यादयो
ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति
वक्तव्यम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्या' ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्यः । निर्वाराणसिः ।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ ५ ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् । पुनःप्रवृद्धं बहिर्भवति ।
पुनर्गवम् पुनःसुखम् ।

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ ६ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
वाचसीइव । कन्येइव ।

अव्ययमव्ययेन ॥ ७ ॥

अव्ययमव्ययेन समस्यत इति इति वक्तव्यम् । प्रप्रं यज्ञपतिम् ।

प्र०— अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि'शब्दः प्रकारे । तेन यस्याव्ययस्य समासो
दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः । 'सह सुपे'त्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणाद्योक्तम् ।
अथवा कार्तिकगृहीतोऽर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनःपुन्यभावः ।

उ०— 'सह' 'सुपे'ति योगविभागेन सिद्धे इदं व्यर्थमित्यत आह—सह सुपेत्यत्रेति । एतेन
नित्यार्थमिहमित्यपास्तं, उक्तमप्रामाण्येनेह वार्तिकेन क्लृप्तवशात्संभवादिति भावः । वस्तुतः
स्तत्पुरुषसंज्ञार्थमत्र वचनार्था पाठः । अत एव 'पुनर्गव' इत्यत्र इव । तत्र करणादतस्तमपि ।
अथवापुनरोवेन च व्यवस्थित्याहुः ।

१-इदं कात्यायनवार्तिकं लौनागवार्तिकेण्यर्थनिर्देशात् । केचित् लौनागवत्यन्ति ।

२-इदं वार्तिकं व्याख्याभाष्यं च कश्चिन्न दृश्यते । † यदु० सं० ५. ६५.

उदात्तवता गतिमता च तिङ् ॥ ८ ॥

उदात्तवता तिङ् गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्य-
चलत्, अनुप्राविशत् । [अनुव्याकरोति ।] यत्पि यन्ति* ॥१८॥

उपपदमतिङ् ॥ २ । २ । १६ ॥

‘अति’ङिति किमर्थम् ? कारको व्रजति, हारको व्रजति ।

प्र०— अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्‘सिङ्कृतिङ्’ इति निघातः, तत् उदात्त-
वत्त्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं
भवति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । ‘गतिर्गता’दित्य-
नेनानोरनुदात्तत्वान् । तत्र चोदात्तस्वरितप्रहणानुवर्तनान् । विशन्दस्य तु पूर्वपदत्वा-
भावान् । यत्परियन्तीत्युदात्तवत् उदाहरणम् । ‘निपातैर्यद्यर्दा’ति निघातप्रतिषेधा-
द्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वान् ‘परि’शब्दस्य ‘यन्ती’त्यनेन समासः ॥१८॥

उपपदम् । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा
सुप्पुषेत्पदिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङ्ग्यो
लक्ष्यते,—तिङ्न्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङ्शब्दस्तिङ्न्त एव
भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात्तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेधः
इत्यर्थः ।

उ०— अत्र पूर्वमिति । अत्र समासात्पूर्वमित्यर्थः । त्रयाणां पदानामिति । गतिविशिष्ट-
तिङ्न्तेनाश्रयस्य समासविधानादित्यर्थः । ‘उदात्तवने’त्यनेन तु न विना समासः, निघातेन
तस्योदात्तवत्त्वाभावादिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । ‘समसाद्’ इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
पूर्वपदानुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितप्रहणानुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्ये’त्यत्र
प्रहणादिति भावः । पूर्वपदत्वाभावादिति । विनाचकदित्यस्य न समासः, किं तु ‘वि’विशिष्टे-
नाचकदित्यनेनानोरित्याशयः । अन्यथा वेददात्तत्वे उदात्तयणः परत्वात्कारस्य स्वरितत्वं
स्यादिति भावः ॥१८॥

उपपदम् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः । तिङन्त एवेति । कृदिभिवितस्य
द्रव्यवज्जवादिति भावः । न च ‘मा भवाम्भू’दित्येतद्वाच्यत्वेऽतिङन्तः समासः इत्यर्थकं तत्, ‘मा-
ङ्को’त्यस्य सतीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे क्रीडती शङ्कमी हि उपपद-
संज्ञाकिङ्म् । अत एव पञ्चावित्यादौ नोपपदत्वम् । ‘तुमुम्भुका’दित्यत्र तु ‘क्रियार्थोपपदत्वे’ति
कार्यार्थमुपपदत्वमावश्यकमिति भाष्याशयः ।

१—‘उदात्तगतिमता’ पा० । २—कश्चिज् ।

* निपातैर्यद्यदिदन्तकुविन्नेत्येवञ्चकचिद्यत्रयुक्तम् ८, १, ३०.

३ द्रमन्जुलौ क्रियार्था क्रियार्थायाम् ३, ३, १०.

अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति—कारको व्रजति, हारको व्रजतीति ? सुप्सुपेति वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति—

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य ? तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः ? क्रिया ।

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथवा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते ? कारको गतः । हारको गतः ॥ नैतत्क्रियावाची ॥ किं तर्हि ? द्रव्यवाचि ।

प्र०— तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स तिङन्तस्यार्थोऽर्थो यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद्विशेषावधारणाय प्रश्नः । कः पुनरिति । कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रह रूपस्तिङर्थः । तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात्क्रिया प्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्कस्येति इति भावः ।

क्रियाप्रतिषेधो वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाभावाभिर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह—अथेति । कारको गत इति । 'गत'शब्दः क्रियावाच्युपपदं, तत्र तुमुन्मुखलाविति खलु । कर्तुं गत इत्यर्थः । अत्रातिङ्ग्रहणात् समासाभावोऽन्यथा 'गतकारक' इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाभयो खलु । तदाभयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः । नैतदिति ।

उ०— अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङन्तशब्दरूपार्थकस्योपपदस्वाभावादिति भावः । तिङर्थ उच्यते इति । कस्य ? 'तिङर्थस्येति भाष्येऽपि तिङ्ग्रहणेन तदर्थो ग्राह्य इति भावः । 'कस्येति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रशङ्गात् तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् । पुरुषः—प्रत्यक्षवाचिः, उपग्रहः—कर्त्रभिप्रायवाचिः । यद्यपि कर्त्रभिप्रायत्वं न तिङर्थस्तथापि यथाकथं चिद्गोचरं भवत्येवेति बोध्यम् । 'तिङर्थ' इत्यस्य तिङन्तार्थ इत्यर्थः । अनेकार्थेति । कालसाधनविकल्पार्थः । साध्यत्वादिति । साधनसाध्यत्वेन शब्दप्रधान्यादित्यर्थः ।

'तिङ्ग्रहणमपनीय' 'क्रिया'पदग्रहणे लाघवं दृश्यते—यदीति । अतिङ्ग्रहणादिति । अक्रियाग्रहणद्वेष्येति बोध्यम् । नन्वत्र गतशब्दस्य सत्त्वप्रधानतया कथं क्रियावाचित्वमित्याशङ्क्याह—अत्र चेति । द्रव्यवाचित्वे प्रत्ययानुपपत्तिः, क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो

इदं तर्हि—कारकस्य गतिः । कारकस्य प्रज्या । एतदपि द्रव्यवाचि ।
कथम् ? 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति ।

प्र०—सुबन्तविशेषणमतिरूपग्रहणम् । न चात्र सुबन्तं क्रियावाचि । प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणी-
भावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं, तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानम् । प्रधानेन च
व्यपदेशो भवतीति 'द्रव्यवाची'त्युक्तम् । अत एव 'गत'शब्दस्य समासो न प्राप्नोति,
तस्यानुपपदत्वान् । धातोश्च क्रियावाचित्वात्तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य
प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वान्—पदान्तरेणैकार्थीभावासंभवान् समासस्य त्वप्रसङ्गः, धावोः
सुबन्तत्वाभावाच्च ।

कारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्क्रियावाचित्वमस्तीति
भावः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति । प्रत्ययस्तु तस्या एव
क्रियाया उपसंहृतकमरूपां सत्त्वरूपतामाह, 'प्रत्ययार्थश्च प्रधान'मिति यत्सुबन्तं न
वत्क्रियावाचि, यत्क्रियावाचि, न तत्सुबन्तमित्यर्थः । द्रव्यवदिति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य
लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धस्था कुदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः ।

उ०—दुर्बार इति तद्व्यावृत्त्यर्थमक्रियाग्रहणमिति भावः ॥ इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनाद्वाह-
सुबन्तति । उपपदविशेषणमित्यर्थः । 'नैतत्क्रियावाची'ति भाष्यस्य—नैतत्प्राधान्येन
क्रियावाचीत्यर्थः । नन्वेवमत्र समासो दुर्बारोऽत आह—अत एवेति । प्रत्ययोत्पत्तिमिच्छ-
मुपपदत्वं च न गतशब्दस्य, किं तु धातोरिवेत्याह—धातोश्चेति । अन्वयार्थाभावेऽपि सामर्थ्या-
नुपपदत्वमित्यभिमानः । ननु प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह—धात्वर्थस्येति । एवं
च तन्मात्रस्याप्येनैकार्थीभावासम्भव इति भावः । वस्तुतस्तु 'नैतत् क्रियावाची'त्यनेनात्र
'तुमुम्बुला'विति ण्वुलेव नेति बोध्यते । 'क्रियाध्याया'मिति क्लीलिङ्गनिर्देशेन क्रियाध्यायाः
क्रियाया एव कामे पुनः क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रह-
णत् । किं च क्रियाशब्देन क्रियावाचकशब्दस्य ग्रहणे क्रिया प्रधानभूता साध्यावस्थैवात्र
गृह्यते इति 'गतिकारकोपपदा'दिति सूत्रेऽपि भाष्ये स्फुटम् । अथग्रहणे तु गुणीभूताया अपि
ग्रहणमिति पाकारिव्योगे कारकविभक्तिभूतसुजादीनां साधुत्वं भवत्येवेत्याशयः । अन्यथा
सिद्धान्ते 'कारको गत' इत्यत्र समासो दुर्बारः स्यात् । किं च क्रियावाचित्वाभावाद्वाचाप्रत्यु-
दाहरणत्वम्, तुमुन् न, ण्वुन्तु भवतीत्यस्यान्वाच्यात्वात् कैयटोक्तरीतिस्त्वनुपसर्गनाशेनैकवि-
'समर्थः पदे'त्यादिसूत्रभाष्यविरुद्धा । तत्र हि निष्कृत्यकार्थीभावं विनापि समासतद्धितवि-
प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । न चैवमपि 'कारको प्रवृत्तितरा'मित्यत्र समासाभावात् तद्व्यतिरेकेण
आवश्यकः, अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावादिति भाष्याशयः । उपसंहृतकमरूपाम्—
उपसंहृतकमन्त्रसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम् । प्रधानमितीति । प्रत्ययार्थवैजात्येन
किञ्चिद्व्यवहाररूपप्रकृत्यर्थवैजात्यकार्याभिनिवात्तस्य प्राधान्यमिति भावः । एवं चात्रापि न
ण्वुक्तिरित्यर्थः भाष्यस्येति बोध्यम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं ज्ञास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
‘उपयोर्योगो निवृत्तः* सुप्सुपे’ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ‘गतिकारको-

प्र०- अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रेऽतिङ्ग्रहणात्सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं
ज्ञाप्यते ? एवं तर्हि योगविभागः क्रियते, तेन ‘अति’ङिति सूत्रद्वयशेषो इत्यदोषः ।
अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशंप्रत्यते ‘अतिङन्तः समासो भवती’ति ।
तेन ‘सुपे’त्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते । सुग्रहणं तु पूर्वपदस्य पदकार्यायमनुवर्तते एव ।
भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, न तु केवलस्य ‘सु’बित्यस्य । गतिकारकोप-
पदानामिति । एतत्सूत्रद्वये ‘सुपे’त्यस्य निवृत्त्या गतीनामुपपदानां च उत्तरपदान्मु-
बुत्पत्तेः प्राक्समाससिद्धिः । कारकाणां तु ‘कर्तृकरणे कृता बहुल’मिति समासः
क्रियते । तत्र कृद्ग्रहणः प्राक्सुबुत्पत्तेः समासः । तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्या-
नुवर्तनात्समासाप्रसङ्गात्कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने
सुपि समासार्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः ‘पुंयोगादाख्याया’मित्यत्र प्रयोजनानि
वक्ष्यन्ते । यदि तद्युत्तरपदात्सुबुत्पत्तये तदा दधिसेचावित्यादौ पदादित्वाभावात्स्व-
प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न, ततश्च तन्निबन्धनः स्वरः न
सिद्ध्यति । नैष दोषः । निरुपपदात्सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीममासः क्रियत इति षत्व-
निषेधो भवित्यति । यद्वा ‘सुपे’त्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये कचिदुत्पन्ने सुपि

उ०- भाष्ये—एवं तर्हि सिद्धे इति । तादृशप्रयोगाभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यर्थः ।
एवं तर्हि योगविभाग इति । अत्र ‘अति’ङिति, पूर्वसूत्रे ‘गति’रिति चेत्यर्थः । अतिङ्ग्रहणेन
चेति । ‘अति’ङित्यस्य प्रथमान्ततया समास एव विशेष्यते । अतिङिति बहुव्रीहिः । ‘प्रपञ्च-
तितरा’मित्यादौ मित्यसमास इष्ट एव । ‘तिङि बोधात्तवती’त्यनेन गतेनिघानेऽन्तोदात्तत्वमेव ।
तत्र एतत्सिद्धयर्थमेवातिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये । ‘गतिकारके’ति स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्तिः,
कृद्ग्रहणात् । कृद्ग्रहणप्रत्याख्यातं तु न भाष्यारूपमिति तत्रैव वक्ष्यामः । एतेन ‘तत्र नित्य-
समासशरणायातिङिति तदघटितप्रतिषेधायावश्यकमिति कथं तत्र तद्विवृतिज्ञापकम् ।
‘प्रपञ्चतितरा’मित्यादौ च ‘गतिकारकोपपदा’दिति ‘तिङि बोधात्तवती’ति सूत्रभाष्यप्रामाण्ये-
बोधात्तवतेत्यादिवात्तिकोको वैकल्पिकसमास एवेत्येते” इति परास्तम् । सुग्रहणं त्विति ।
‘उपपद’मित्यन्वर्थसंज्ञया सुबुत्पत्त्यैव पदत्वेनोपपत्त्वाद् गतेः सुबुत्पत्त्याश्च ‘राजपुष्पे’त्यादौ पूर्व-
पदे नलोपादिपदकार्यसिद्धेः ‘तिङन्ताघटित’ इति समासविशेषणेन ‘कारको व्रजती’त्यादिष्या-
वृत्तिसिद्धेः प्रथमात्सुबुत्पत्तेरपि कलाभावेन चिन्त्यमेतत् । कृदन्तावस्थायामेवेति । ‘काष्ठैः
पञ्चिततरा’मित्यादिवारणाव कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन चिन्त्यमित्यमिति कश्चिन्, तच्च, बहुल-
ग्रहणेन शास्त्रजन्तादिभिरिव तेनापि समासस्य वारचितुं शक्यत्वात् । परिभाषायाः प्रयोजनवत्त्वे
अतिङ्ग्रहणं प्रयोजनवत्त्वाद्वात आह—अस्याश्चेति । तन्निबन्धनः स्वर इति । ‘गतिकारकोप-
पदात्क’दिति विहित इत्यर्थः । स्वरासिद्धयश्चेराह—यद्वेति । सुपेत्यस्य निवृत्ताविति । सुपै-
वेति निषमाभावाद्येष्टं समाससिद्धिरिति भावः । कक्ष्यानुसारेण च व्यवस्थेति बोध्यम् । तत्र

* कुगतिप्रादयः; उपपदमतिङ् २. २. १८; १९.

पपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । यद्ये-
तज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ? समर्थेना ।

यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति, पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते
पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण ।
साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति, तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिवृत्तस्य चार्थ-
स्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ।

प्र०—समासः, कचित्प्राक्सुबुत्पत्तेः । एवं कारकस्य समासोऽपि बहुलप्रहणात्कचित्सुबुत्पत्ते-
र्भवतीति 'सा हि तस्य धनक्रीते'ति प्रयोग उपपन्नः । उत्तरपदशब्दः समासावयवविरो-
धस्य रुद्धिरिति तत्राप्यदोषः । यद्येतदिति । शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रश्नः ।
समर्थेनेति । सुबुत्पत्त्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् ।

यद्येवमिति । ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः, शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरूप-
सर्गेणेति । तत्तत्स्थोः सामर्थ्यमस्ति, उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन योगात् ।
पूर्वं धातुः साधनेनेति । तत्र च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्यययोर्त्पत्तिः, पश्चान् साधनसंसृष्ट
एव धातुरूपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाभावः । तत्र कृदन्तेन
समासो भवत्येव, तिङन्तेन त्वनिकिति निषेधात् भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इत्येत
स विषयो दशितः—उदात्तवन्ति । अभिनिवृत्तस्येति । अनिपन्नस्य विरोधाकाङ्क्षाया

उ०—'सुबुत्पत्तेः प्रा'गित्युपलक्षणं, लिङ्गबोधकप्रत्यययोत्पत्तेः प्रागपीति बोध्यम् । सुबुत्पत्तेर्भवतीति ।
सुबुत्पत्तेरनन्तरमित्यर्थः । धनक्रीतेति । सुप्तादुत्पत्तेः पूर्वं समासे 'क्रीतात्करणे'ति लीप् स्यात् ।
सुबन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्वापि सिद्धयतीति भावः । यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासस्तत्प्रकाराप्रति-
राह—उत्तरपदशब्द इति । सुबुत्पत्त्येति । तदनुवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या पदविधित्वं बोध्यम् ।

'सुप्ते'त्यख्याननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये—यद्येवमिति । कुगतीत्यनेनेति भावः । अति-
क्रियेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यम् । ऐकस्वर्यादाति । आदिनैकपक्षम् । किं च
तयोः समासे प्रातिपदिकतया परत्वात्सुबुत्पत्तिरेव व्याज्यति किञ्चपि बोध्यम् । पूर्वं धातुरूप-
सर्गेणेति । तत्संज्ञकशब्देनेत्यर्थः । एवं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वाविशेषोपा-
त्सामर्थ्यस्य दुर्बारात्मित्यत आह—ततश्च पूर्वमिति । साधनसंसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति
केवलेन सामर्थ्याभाव इति भावः । न च 'निष्कृष्टैकार्थीभावो न समासादिप्रबोधक' इत्युक्तम्,
एवं च विनिष्टैकार्थीभावेऽवयवानामपि तत्सत्त्वात्स दुर्बारा इति वाच्यं, तिङन्तेनैकार्थीभावा-
भावात्, अतिक्रिति निषेधात्, तद्वयवेन तु प्रत्ययार्थासंसृष्टेन नैकार्थीभावः, साधनसंसृष्टार्थ-
स्यैवोपसर्गेण योगादिरयदोषात् । भाष्ये—साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीति । क्रियां—
तत्प्रतीतिं, साध्यत्वेन प्रतीतेः तत्संज्ञाधीनत्वात्, साध्यत्वेन प्रतीतार्थकयोगे च तेषामुप-
सर्गात्प्राप्तिर्भावाः । अभिनिवृत्तस्य । अभिनिवृत्तज्ञानविषयस्येत्यर्थः । अनिपन्नस्येति ।

† समर्थः पदविधिः २. १. १.

बष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन ॥ ३ ॥

षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । षष्ठीसमासस्यावकाशः—
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः* । उपपदसमासस्यावकाशः—स्तम्भैरमः कर्णोज्ज्वलः ।
इहोमयं प्राप्नोति—कुम्भकारः नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन ।

न वा षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासः ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । कथम् ? 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सु-
 ज्यत्ते'रिति 'वचनात् ।

प्र०-अभावान्, अनुभूयते सुखमुपास्यते गृहस्तित्यादौ धातुरेव सकर्मिकां क्रियां वक्ति,
उपसर्गस्तु शान्तक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः ।

वष्टीसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसङ्गातः । कुम्भकार इति ।
पञ्चके प्रतिपदिकार्यं प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात्तत्रैवोपपदेऽद्या भाव्यम् । अपवाद-
विषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात् । कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति वष्टी भवतीत्यस्त्युभयप्रसङ्गः ।

गतिकारकेति । ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्तरयत्नपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो
भवतीत्यर्थः ।

४७—अज्ञातस्तेरथः । अन्वेष्टुपसर्गसम्बन्धभावात्तेवकन्यासादेः सकर्मकत्वाभावेन कर्मणि क्त्वो न द्युरत आह—अनुभूयते सुखमिति । धातुरेवेति । केवळधातुरेतेरथः । उपसर्गस्तु शोतक इति । स च ओतबोधाय पश्चादेव सम्भवत्येते इति ध्येयः । एतेनोपसर्गाणां शोतकत्वेऽपि तद्वीर्यायांस्व साधनसम्बन्धात्पूर्वमेव चातुना बोधयत्तयत्वेन भावपसर्गबोः सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्बल इत्यपास्तम् । एतच्च 'सुद्धा'वित्तत्र वित्तरेणोपसर्गविभक्त्ये । 'वित्तराभ्यां जे'रित्वाद्यौ भ्वादिभ्योत्प्राथम्यप्रतिपादकत्वेत्यर्थः, वित्तराभ्यां परत्वयोग्यत्वेत्यर्थो वा ।

विरोधस्तद्भावे इति । 'इत्यभिमान' इति शेषः । अभिमानत्वं कालानुपपत्तये सुखी-
करिष्यते । ननु कर्मण्युपपत्तेः, कर्मत्वं च विमर्शना गम्यं, तत्राशुत्पत्तेः पूर्वं कृतमन्वा-
भवात्पक्षेऽपि अग्राही द्वितीयस्यैव भाव्यमिति जातेऽपि नपि तद्विहारी भाव्यभाव इति कृतः
पक्षीक्षमाशुप्रसिद्धत आह—पक्षे के इति । प्रातिपदिकत्वं पक्ष्याभावानुपपत्तत्वं कथमिति
विमर्शमेतत् । 'सुखमन्वेषोपपद्'मिति 'तत्रोपपद्'मितिपक्षे अग्राह्यत्वमिति त्वयं च । किं च
पक्षकपक्षेऽपि स्वककारककथकिमात्रार्थः संसृष्टकारणैव प्रातिपदिकेवोपपत्ते न तु विमर्शनेऽपि
कर्मोपपत्त्यप्रयुक्तोऽप्राप्तिः । अन्वया कर्तृकालानुपपत्तेऽपि कर्मोपपत्त्यप्रयुक्तः, अन्वयाऽपि
कृत्यकृत्यार्थकर्मत्वस्यैव कृत्यनुत्पत्त्यापि भावितार्थं गृहीत्वा पक्षीकृत्यवृत्तित्वेव भाव्याभाव उच्यते ।

अथवा विभाषा षष्ठीसमासः, यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषस्तेन वा स्यादनेन वा ? ['अयमस्ति विशेषः ।] उपपदसमासो नित्यसमासः, षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति । 'ने'त्याह । नित्याधिकारो यः समासः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः, यस्य विग्रहो नास्ति ॥१६॥

प्र०— अथवेति । षष्ठीसमासेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः । कचित्कार्यं दोषदर्शनादाह— अनेनेति । 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यत्र नित्यसमासप्रहणेनास्य प्रहणं यथा स्यात् 'अन्तोदात्तादुत्तरपदा'दित्यत्रानित्यसमासप्रहणेनास्य प्रहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि विग्रहाभावः, षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात् । नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसंप्रत्ययः । नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः ॥१९॥

उ०— अन्तरङ्गत्वादिति । 'षष्ठी'ति सूत्रे 'सुपे'ति तृतीयास्तस्य संबन्धाविति भावः । अत एव 'मातुः स्मरती'त्यादौ न षष्ठीसमासः । अत एव च षष्ठ्यन्तत्वानेकसुबन्तेन न समास इति बोध्यम् ।

एतद्वैतिकाद्वयमपि प्रत्याचष्टे—अथवेति भाष्ये । 'विप्रतिषेधे पर'मित्यस्य तु पुनः पुनः पुनर्विहितत्वरूपसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् । 'उपपदसमासो भविष्यती'त्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा, तत्पुरुषसंज्ञा च स्वास्त्यतीत्यर्थः । अस्याव्यतिरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । न च नित्यत्वान्नित्यत्वज्ञानबोधिरोधः, बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । एवं च षष्ठीसमासोऽपि नित्य एवैतद्विषये फलितः, तद्विहितताभावात्तद्वैतद्विरोधेनैतद्विषये स्यात्वात्, 'नित्यं क्रीडे'त्यादिविषये तस्य कल्लबाधत्वात् । 'गतिकारकोपपदा'दित्यत्र प्रकृतपरिभाषायां च कल्लजमतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुबुधपक्षे पूर्वमेव । स्वरञ्च तत्रापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भावः । परिभाषायां सामान्यतः कारकपक्षोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमासमात्रस्य सुबुधपक्षे प्राक् कृत्रिकामादिति बोध्यम् । कैवटे 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यादि'र्वाधा स्या'-त्किमन्तोऽग्रन्धः, बहुषु पुस्तकेष्वनुपकम्मात्तत्र नित्यप्रहणप्रत्याख्यानान्न च । उत्तरपदेति । एवं चाश्लिशितेत्यादौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भाषः ॥१९॥

अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

एवकारः किमर्थः ? नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधि-
रारम्भमाद्योऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यति ।

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत—‘अमैवाव्ययेने’ति ।
मैवं विज्ञायि—‘अमाव्ययेनैवे’ति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमशब्दो यदर्थो
विधिः स्यात् ? अस्तीत्याह—खशयं* ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोज-
नम् । अन्तरङ्गत्वाद्वा समामो भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् 'अस्मैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्रैव यथा स्यादमा
 षान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भू'दिति। अग्रे मांजस् । अग्रे मुक्त्वा ॥
 अग्रादिष्वग्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चादयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥२०॥

प्र०— अमेवाव्ययेन । यदर्थ इति । यन्निरूप्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः । खडायमिति ।
 'अधिकरणे शेषे' रित्यच् । 'अतोऽ' मिति सारम्भावः । अननानव्ययेनामा समासो मा
 भुविरेवमर्थोऽयं नियमः स्यात् । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन
 भाव्यं, पश्चान् सुपेति समासविधानकालेऽनव्ययस्यामोऽसंभवान्नियमान्तरं च तस्य
 चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः ।

अमेवेति । एवकारसामर्थ्यादमत्स्यावृत्तिराश्रीयते । ततो येन वाक्येऽनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितत्वेन वाक्येन बद्धिधीयते उपपदं तत्र सन्नमी- निर्देशात्तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः । अप्रे भाजामिति । 'विभाषाप्रमथमपूर्वाब्ज'वि द्वयोः क्त्वाणमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति ॥ अप्रादिष्विति । यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावप्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्यापपदत्वात्समासप्रसङ्गः । प्राप्तिविभाषायां स्वप्रादीनां प्रत्ययात्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः ॥ १०॥

उ०- अमैवा । अन्नेवं वचनवैयर्थ्यमतस्तत्सामर्थ्यात्पुनरुक्तवचनस्तरमाप समाप्ता । श्रुत्यते
इत्यत आह—नियमान् रे इति । वक्ष्यमाणे इत्यर्थः ।

अमेत्यस्यावृत्तिरिति । विनश्यमेतत् । आवृत्तौ मानाभावात् । अमेव तुल्यविधानं
यदुपपन्नं तदभाष्येन समस्यते इत्यर्थे 'अमे भुक्त्वेत्यत्र समासापत्तिरित्ययमप्रहणवैयर्थ्या-
पत्तिश्च । किं च 'काको भोक्तुमित्यत्र समासापत्तिः । तस्मादमेव तुल्यविधानं यदुपपन्नं
तदभाष्येनेति निवमेन सर्वैर्हस्यति । अत एव भाष्ये 'अमे भुक्त्वेत्यप्युदाहरणम्, 'अप्रादिव्य-
प्राप्ते'ति वातिकप्रत्याख्यानं च सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ 'अप्राप्तविधे'रिति विकरणकृत्यावस्थेमुप-
पादयति—प्राप्तविभाषायां त्विति । 'आभीक्ष्ण्य' इत्यनुवृत्त्या हि सा, तस्मिन् सत्येन प्रत्यय
इत्याद्यन्तेः प्रत्ययोत्पत्तिर्निमित्तयोगेनैवोपपत्तुं शक्त्याकारादिति भावः ॥ २० ॥

* अधिकरणे शेते: ३.२.१५; अतोऽम् ७.१.२४. † स्वादुर्मि शुमुलं विभाषामे प्रथमपूर्वेण

३४.२९;२४. † अत्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ३.४.२४ वा० १.

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २ । २ । २३ ॥

‘शेष’ इत्युच्यते कः शेषो नाम ? येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः ।

शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् ? ‘अभावात्’ । न हि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः ।

अर्थस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः स शेषः ।

अर्थतरश्चेदविशिष्टम् ॥ २ ॥

अर्थतरश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः ? पदतः । न हि सन्ति तेऽर्था येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः ॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः ? प्रथमायाः ॥ २३ ॥

श्रीमगवत्पञ्चलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०— शेषो बहुव्रीहिः । पदस्यार्थस्व च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्चेष्टमसंभाव्यं पृच्छति— शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन ‘पदत’ इत्याद्यादित्वात्तसिः । न हीति । सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः । न हि सन्ति तेऽर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदानां तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात्प्रथमायाः शेषत्वम् । ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यथोत्समानाधिकरणानां भवति । ‘कण्ठेकाल’ इत्यादौ ‘सप्तमीविशेषणे’ इति पूर्वनिपातविधानाज्जापकाद्भवति ॥ २३ ॥

इत्युपाध्यायजैष्यदपुत्रकैषट्कृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०— शेषो बहु । उपयुक्ताध्यायः शेषः । सामान्यम् । ‘सह सुषे’त्यादिः । विशेषः—‘द्वितीया-
श्रिते’त्यादिः । पूर्वोत्तरेषु । व्याख्यायकपदार्थेन पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधानं नास्मिन्भाष्ये
तथाप्यव्ययीभावादिसमासंज्ञाकलेन पूर्वोत्तरार्थपरिगृहीतार्थस्य निमित्तत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायः ।
‘विशेषणं विशेष्ये’त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह—द्वितीयादीनामिति । ‘गताथे
प्रथममे’त्यादि तु व्याख्यायकभूतं, न स्वतन्त्रविधायकमिति भावः । यदा शेष इत्यस्य प्रथ-
मान्तःसारस्यमान्तगृहीतत्रिकस्य प्रतिपदबहुवचनरित्यैव ग्रहणमिति सूत्रेण सिद्धिः ॥ २३ ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसूतीगर्भजनागोलीमट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे द्वितीयस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २ । २ । २४ ॥

पदग्रहणं किमर्थम् ? 'अनेकमन्यार्थे' इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात्—'यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नातं भो' इति । पदग्रहणे पुनः कियमाणे न दोषो न भवति ।

अथान्यग्रहणं किमर्थम् ? 'अनेकं पदार्थं' इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि

प्र०— अनेकम् । अनेकग्रहणस्य वार्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पद-
ग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे । बहुवक्तव्यत्वाच्च पञ्चादन्यग्रहणस्य विचारः ।
पदग्रहणमिति । 'अन्यार्थे' इत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽप्यतिरिक्तेऽर्थान्तर आश्रीयमाणे-
ऽन्यपदार्थो लभ्यते । वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवाच्च भिवृत्त्यर्थमपि
पदग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः । यथा मे मातेति । कश्चित्केनचित्पुष्टः 'कीदृशः कुल-
शीलादिना तव पिते'ति, स आह—'यथा मे माते'ति । एतानि पदानि 'तथा मे पिते'-
त्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति, समासप्रसङ्गः । अथवा 'आही'ति कश्चित्केन-
चिदुक्तं प्रत्याह—'यथा मे माते'त्यादि । यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्य-
भिजनशुद्धिरपि ज्ञानं, किं बाह्येन ज्ञानेनेत्यर्थः । ततः 'सुस्नातं भो' इत्येतद्वाक्यार्थं
वर्तमानानां यथाप्रसूतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम् । अश्रुतवाक्यार्थे च
पदानां वृत्तिहेरपते, यथा नद्यां सिष्णासुः कश्चिदुच्यते—'नद्यां प्राहाः सन्ती'ति ।
तस्माच्च 'मा आसी'रिति वाक्यार्थः प्रतीयते ।

अथान्यग्रहणमिति । अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थं समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यो-
दन्यपदार्थो लभ्यत इति प्रश्नः । स्वपदार्थेऽपीति । अपिशब्दाद्वदन्यपदार्थेऽपीत्यर्थः ।
पदार्थग्रहणं व्याप्तिरसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात् ।

४०— अनेकम् । भाष्ये क्रमोल्लेखनेऽभिप्रायमाह—अनेकेति । अन्यपदार्थो लभ्यते इति ।
'अन्यार्थे' इत्यस्य भिन्नेऽर्थे इत्यर्थः । नैवप्रतियोगी नोपस्थितः स्वपदार्थ एव । पदग्रहण-
विषया च स पदार्थ एवेति भावः । वाक्यवाचकं पुनश्चास्तरमाह—वर्तीति । तेषां सुख-
त्वादिभिमिमावः । एतानि पदानीति । समासाधिकरणानामित्येवमेवेत्यम् । वस्तुतोऽभेद-
मेतत्, 'यथा मदीया माते'त्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् । 'सुस्नातं भो' इतिपाठे आह—
अथवेति । अत्र सर्वज्ञानार्थो व्यवहृत इति बोध्यम् । 'अभिजनशुद्धिरपी'त्यपिरेवार्थः । भाष्ये
'वाक्य'सम्बन्धेन पदग्रहणमाश्रयम् ।

व्याप्तिरसमाश्रयेति । पदार्थग्रहणसामर्थ्याद्व्याप्तिभावस्त्वैवावस्यस्य, आस्तरङ्गभाव-
स्येत्यर्थः । शाब्दं पुनश्चमित्यर्थे सावकाशस्तत्पुनश्च, बहुव्रीहिरपि बहुपदके क्षावकाश इति
प्रथमास्यपदद्वयेन विग्रहे परावतत्त्वपदार्थेऽपि बहुव्रीहिः ज्ञातोतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यग्रहणम्,

बहुव्रीहिः स्यात्—राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः, परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति ।

परं कार्यत्वे च न दोषः । शेष* इति वर्तते, अशेषत्वाच्च भविष्यति ।

शेषवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'तत्र शेषवचनादोषः संख्यामानाधिकरणतन्मासेषु बहुव्रीहि-प्रतिषेध' इति† ॥ अर्थैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन ? एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधत एवमन्यपदार्थोऽपि बाधेत ।

अथानेकग्रहणं किमर्थम् ? 'अन्यपदार्थ' इतीयत्युच्यमान एकस्यापि पदस्य प्र०—तत्पुरुष इति । बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः । परं कार्यत्वाच्चेति । ततश्च संज्ञयोः समावेशात्स्वरसमासान्तप्रसङ्गः । शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति । संख्येति । द्वीरावतीको वीरपुरुषकोऽन्नात्मको देश इति समासविधायुपयोगादशेष-त्वाद्भ्रंशं द्विने प्राप्नोति, तस्मान्छेषग्रहणं न कर्तव्यम् । तत् स्वपदार्थे बहुव्रीहिनित्युत्तर्य-मन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ अक्रियमाण इति । 'नीलोत्पलं सर' इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थोऽपि स्वपदार्थे इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत, 'कण्ठेकाल' इत्यादिश्च व्याधिकरणपदो बहुव्रीहिरवकाशः स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुष परत्वादुबहुव्रीहिर्बाधेत इति न कश्चिदोषः ।

अथवि । परनिवृत्त्यर्थं ताननेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात्सामर्थ्ये सति

उ०—त्रिकतश्चात्र दोष इति भावः । भाष्ये—एकदेश्याह—नैतदस्तीत्यादि । तत्पुरुषः,—समा-
साधिकरणतत्पुरुषः, राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव । इतर एकदेश्याह—भवेदित्यादि ।
स्वरसमासान्तेति । पर्यायेणेत्यर्थः । यद्वा कस्यचित्स्वरः, कस्यचित्समासान्त इत्यर्थः ।
भाष्ये—अशेषत्वाच्च भविष्यतीति । परलोऽर्थतो वा शेष इत्यभिप्रायः । एतदर्थं शेषग्रहणं
प्रत्याख्यातमित्याह—प्रत्याख्यानमिति । आकृष्टारसूत्रोक्तमित्यर्थः । पदलोऽर्थतश्च शेषे
द्वीरावतीके दोषः, पदत एव शेषे वीरपुरुषकावौ दोषः । समासविधायिति । 'सकृदा वंदयेन',
'नर्दामिभ', 'अन्यपदार्थे च संशयायाम्', 'मध्यमध्यमवीराश्च', 'न' इत्यत्रेति भावः । पदलोऽर्थ-
तश्च शेषार्थकस्य तस्य प्रत्याख्याने 'परं कार्य'मिति पाठोऽन्यग्रहणमावश्यकमित्याह—सप्त
इति ॥ नीलोत्पलं सर इति । इत्युपलक्षणं बहुपदकबहुव्रीहिः स्वपदार्थोऽपि स्वादित्यपि
बोध्यम् । परिनिष्ठितविकस्या समासप्रधानतो भाष्ये—'अक्रियमाणे' इत्याद्यकिरिति बोध्यम् ।
कण्ठेकाल इत्यादिश्चेति । बहुपदके बहुव्रीहिविधानं सावकाशमिति वक्तुं युक्तम् ।

ततश्चेति । न चैकसंज्ञाधिकारादुबहुव्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तत्त्वं स्यात् । किं च

* शेषो बहुव्रीहिः-२. २. २३. † १. ४. १ वा० १९.

बहुव्रीहिः स्यात्—सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, गोमूत्रस्यापि स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'सुप्सुपे'ति† वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहुनामपि समासो यथा स्यात्—

'सुसूक्ष्मजटकेनेन सुनताजिनवाससा ।

उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । 'चार्थे द्वन्द्वः' [२.२.२६] 'अनेक'-मिति । इहापि यथा स्यात्—'प्लक्ष्मन्प्रोधषर्षत्तदिरपलाशा' इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'बहुनामपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति‡' । तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहुनां प्राप्नोति । नैष

प्र०—बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य । नापि बहुनां समासार्थमनेक-ग्रहणं, 'तद्विनाशे'त्यनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानादज्ञापकाद्बहुनां बहुव्रीहिः । मिद्वत्वादिति प्रश्नः । सर्पिषोऽपि स्यादिति । अपिशब्दो विन्दुव्यं वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्च कप्समासान्तप्रसङ्गः । पदान्तरेण 'स्वा'दित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं केचिद्व्याचक्षते । अन्ये त्वादः—'अपिः पदार्थे'त्यत्राप्येता विन्दादेनिराकृता । तस्मात्स्यादितिपदं विन्दुव्यं वर्तते इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । अतिवृद्धयेन च पूर्वमेव 'सुप्सुपे'त्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङ्गन्तस्य प्राप्तिः स्यात् । नैतदिति । योगद्वय एवास्ति वृद्धयेन सुप्सुपे'त्यस्यसंबन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । बहुनामपीति । अन्यथा 'सुप्सुपे'ति गुणे संख्याया विवक्षितत्वाद्व्यंग्यैव स्यात् । उत्तरपद इति । द्विगुमहणं 'तद्विनाशे'त्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणम् । तेन दिशः समानाधिकारणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहुनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः । द्विगुस्तु द्व्यङ्गजातावो सावकाशत्वाच्च ज्ञापकः । तत्पुरुषोऽपीति । ज्ञापक-

उ०—कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया निरवकाशत्वेन तथा भाषाद्बहुव्रीहिसंज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम्, उपसर्गसंज्ञाया अपि तद्वीर्या भाषाद् । परंकार्यत्वपक्षे समासेषासंभवाच्चैत्यभिप्रायः । केचिदिति । अत्रावचित्यु 'स्वा'दित्यनेन व्यवहारास्येऽप्येकार्थीभाषाभाषः । स्वादिति पदमिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्द्वैकार्थीभावः स्वादिरभिप्रायः । अत्र व्याचक्षतेऽपि एकसंज्ञाधिकारेऽप्युक्तयो न, संज्ञयोर्मिद्वत्त्वात् । विच्छिन्नत्वादिति । अतिवृद्धयेन तु नानुवर्तते, व्याचक्षणादिति भावः । योगद्वये एवेति । तत्रैवास्ति कृत्संबन्धादिति भावः । गुणे संख्याया इति । 'सुबन्तस्य प्रत्येकसमासत्वादिति तु वक्तुं युक्तम् । 'समासविधानं के'ति पाठे चत्वर्ये । द्व्यङ्गजातावादिति । 'काकाः परिभाषिते'ति सूत्रस्येनोत्तरपदेन परिभाषिता द्विगोः

* अपिः पदार्थसम्भवनान्वयवर्गाहसंमुख्येण १. ४. २६. † सुबन्तमन्त्रित पराकृत्व स्वरे; सङ्गुपा २. १. २; ४. १—'समन्तशितिरन्त्रेण द्वयोर्द्वौ न सिध्यति ॥' इत्यधिकं कश्चिद् ।

२—'वय' इति कश्चिन् । ‡ तद्विनाशोत्तरपदमाहारे च २. १. ५१.

दोषः' । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते, तेन बहूनां न भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति

अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ २ ॥

अनेकग्रहणं कियत उपसर्जनार्थम् । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्'
[१. २. ४३] इत्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्—चित्रगुः
शबलसुरिति† ।

प्र०—फलस्य विषयविभागाभावादिनिष्ठप्रसङ्गो महत्कष्टं अत इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात् ।

ग्रहणेनेति । विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः । तत्र द्वितीयान्तस्य अितादिभिः
समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात्समुदायस्याद्वितीयान्तत्वाच्च तत्पुरुषाभावः ।
यद्येवमिहापि सुप्सुपेऽयनुवर्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिः । अथ ज्ञापकेन संख्याविवक्षा
बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविवक्षा स्यात् । नैष दोषः, तत्पुरुषविधौ
सुप्सुपेति सङ्ख्या प्रतीयते, द्वितीयेत्यपि । द्वन्द्वबहुव्रीह्योस्तु सुप्सुपेत्यत्रैव सङ्ख्याप्रतीतिः ।
तत्र ज्ञापकेनैकैव सङ्ख्याप्रतीतिर्बाध्यते । तावता चरितार्थत्वाद्द्वितीयादिषु सङ्ख्याया
अबाधः ।

चित्रगुरिति । सत्यनेकग्रहणे सुबित्येवानुवर्तते न तु सुपेति । तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य ।
तत्रोत्तरपदमपि तेन प्रत्याख्यत इति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुप
सर्जनत्वाद्भ्रष्टस्सिद्धिः ।

उ०—सिद्ध इति वार्तिकेन सिद्धे बहूनां तत्पुरुषे इत्यर्थः । तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धमेव
बाधपूर्वमित्यासयेन भाष्ये द्विग्रहणम् । 'तत्पुरुषोऽपी'त्यस्य 'काकाः परिभाषिणे'त्येतद्विज्ञोऽपि
तत्पुरुष इत्यर्थ इत्यन्ये । ज्ञापकफलस्येति । संख्याविवक्षारूपस्येत्यर्थः । यदा यथाकथं-
चित्सुबन्तत्वादिग्रहणरूपस्येत्यर्थः ।

सर्वस्यापि समासस्य ग्रहणेन विधानादाह—विशिष्टेति । संख्याविवक्षेति । सुब-
न्तस्यसर्वमाप्यधिकरणग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् । संख्याया अविवक्षेति । यथा कथं-
चिद्द्वितीयाद्यन्तग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् । अबाध इति । अन्यत्र सुबन्तद्वितीयाद्यन्तग्रहणम्,
सुप्सुपेत्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथंचित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वम् । अत्र तदपि द्वन्द्वबहुव्रीहि-
विभाषके एवेष्टानुरोधात्, परिमाणोत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम् । 'ग्रहणेन तत्पुरुष'
'इत्यत्र तत्पुरुषपदमन्यधीभाक्त्वात्पुरुषकक्षणम् ।

तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । इत्थं चिन्त्यम्, तत्पुरुषत्वापि द्वयोः समासानामार्थं तदित्य-
स्यापि वक्तुं शब्दस्यैवतन्निवृत्तिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वासंभवे द्वयोः समासाकाम्येति
व्याख्यानाच्छब्दवृत्तिरिति तत्त्वम् ।

१—'नैष दोषः' इति कचिन् । † गोश्रियोपसर्जनस्य १. १. ४८.

न वैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'एकविभक्तित्वात्' 'एक-
विभक्ति चापूर्वनिपाते' [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति—चित्रगुः शबल-
गुरिति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुं
पश्य । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगवे देहि ।
चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा
यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ।

यदि तर्हि यतः कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योगः क्रियते,
एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तक्षकुमारी । राज्ञो या
कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमार इति ।

प्र०- न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्वर्तमानाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वेऽपि
वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः ।

यदि तर्हीति । अयं भावः—चित्रा गावोऽस्येत्यस्मिन्विग्रहवाक्ये न वस्त्व-
चिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिदन्य-
स्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या
कुमारी तां पश्य, तथा कृतं, तस्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जन-
हस्तत्वं स्यात् ।

उ०- वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । 'समासापेक्षये'ति शेषः ।

यदपेक्षयेति । 'विग्रहे यदेकविभक्तिक'मित्युक्ती प्रत्यासत्तया विग्रहीयपदान्तरापेक्षया
यत्रास्तिमिति लभ्यते । न हि 'चित्रा गाव' इत्येतत्तथेति भावः । अयेति । यथाकथंचित्—
पराधिने, अन्यस्य—समासस्य समासपदान्तिकस्त्रिकविभक्तिकमित्यर्थ इति भावः । भाष्ये
कुतश्चिदेव—समासार्थविग्रहे इत्युक्तिकपहेतोः, किञ्चित्पदं समासकणम् । अप्रत्याहृत्येत्यस्य
ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः । 'तदपेक्ष' इति च शेषः । अनेकेतेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं दर्शि-
तम् । अत एव 'समास' इत्याद्यानुपसर्जनत्वेन हस्तसिद्धिः । अन्यथा विग्रहीयसदृशे विभक्ते-
रेवभावेन तदपेक्षया विभक्तविभक्तित्वाभावाच्चमात्रेति । अत्र त्वनिवृत्तविभक्तिकसमासस्यतत्त्वं
सूचयामः, लुका विभक्त्यनुपसरेवाप्याख्यानाच्च । राज्ञो या कुमारीति । अथस्यापेक्षैव
समास इति वृणम् ।

एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव । राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'विभक्तियुक्तं' 'चापूर्वनिपात' इत्येव ब्रूयात् ।

पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ४ ॥

पदार्थस्याभिधानेऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः— चित्रगुह्येवदत्त इति । किं कारणम् ? 'अभिहितत्वात्' । चित्रगुह्यन्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ।

न चानभिहितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैव दोषः । किं कारणम् ? 'अनभिहितत्वात्' । 'चित्रगुह्यन्देनानभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो 'यावतेदानीमेवोक्तं' 'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वा'दिति ।

सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ६ ॥

प्र०— एकविभक्तियुक्तेवेति । अयं भावः—नायं नियमः, 'प्रत्ययान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यम्' । किं तर्हि ? द्वितीयाद्यन्तरस्यापि । ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तिवाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनहस्तत्वाभावः । एकग्रहणसामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तिवादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेरित्याशयमित्यर्थः । विभक्तियुक्तमिति । एतदपि किमधुनूच्यत इति चेत्संक्षिप्तनिर्देशार्थम् । अन्यथा 'अपूर्वनिपात' इत्येतावदुच्यमाने संज्ञानिर्दष्टः स्यात् ।

पदार्थाभिधान इति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीह्या वक्तव्योऽन्यपदार्थे तस्य विधानात्, ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे द्वन्द्वविधानात् द्वन्द्वव्यवस्थस्य प्रयोगो न भवति एवमहापदेवदत्तादिपदानां न स्यात् ।

उ०— किं तर्हीति । वाच्यसंस्कारे परिनिहितविभक्त्यापि समास इति समाधानम् । ततश्चेति । तस्य चेत्यर्थः । पदार्थादियेति । अथोगनेदेवापि यदेकविभक्तिमेव तत्र यथा रवादिस्थानमिति भावः । तदेवं प्रत्यासत्तयाभावात्तमेव 'समासापेक्षया विभक्तेः वक्ष्यत-विभक्तिः'मित्यर्थः आश्रयात् तदग्रहणं भगवता प्रत्यायनात् । आचक्षतेति परिहर्तुमनेकग्रहणं सूचकता कुलमिति विद् ।

सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः ? देवदत्त इति ।

भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः, यदा तु खलु विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति—चित्रा गावो देवदत्तस्य चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् ? नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः, यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः ? देवदत्त इति ।

सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति—चित्रगु तत्, चित्रगु किञ्चित्, चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । तत्र चित्रग्वित्युक्ते सन्देहः स्यात् सर्वं वाविश्वं वेति । तत्रावश्यं सन्देहनिवृत्त्यर्थं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः ।

प्र०— सामान्याभिधान इति । चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रमुच्यते, न तु विशेषः ॥ यदा सामान्य इति । चित्रा गावोऽस्येत्येवं विग्रहे कृतेऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिसामान्याभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थं बहुव्रीहिः क्रियते तदनुप्रयोगासिद्धिः । नेदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोगपदप्रयोगाभावादेकेनैवार्थस्य प्रत्याखितत्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तित्वाभावादन्यमेवाभिधानं समर्थः समासो न विशेषश्चमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः ।

सामान्यस्यैव तर्ह्यिति । सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् । सामान्यमपीति । यदा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुंसकत्वेन निर्देशः सामान्यवृत्तिसामान्यप्रकाशयितुं कृतः । 'सर्वं वाविश्वं' इत्यत्राकारप्रलेखः कृतः । अन्यथा पथोपप्रयोगः स्यात् । तत्रावश्यमिति । 'चित्रगु सर्वं' इत्युक्ते न त्वेकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः ।

उ०— वाक्यमुपलब्ध समासप्रवृत्तेस्तस्यापि इत्याकटाक्षमस्तीत्यत आह—लौकिके प्रयोगे इति । लोके सर्वेषां चित्रगुपदकथनेन तस्य सामान्यकथ्यत्वमिति सामान्येनैव विग्रहः कार्य इति विशेषणार्थं न वृत्तिरिति । यदा समासः, सामान्येन तदा वृत्तिरिति भावार्थ इति भावः ।

सद्विशेष एवेति । इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः । अविश्वमित्यस्य असर्वमित्यर्थः । चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेऽपि न देवदत्तः समासकथनः किं तर्हि, विभक्त्यर्थ

अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्ततेऽस्येति ।

विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्यापचारानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

विभक्त्यर्थाभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् बहुयवा, बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति ।

अपर आह—‘विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यापचारानुपपत्तिः’ । विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः । बहुयवम् बहुयवा, बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति । कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ।

सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ‘यथा गुणवचनेषु’ । गुणवचनेषूक्तं—‘गुणवचनानां शुब्दानामाश्रयो लिङ्गवचनानि भवन्ती’ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्

प्र०—अथवेति । कृत्स्नपदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदिता परिहृता च । यदा तु विभक्त्यर्थः सम्बन्धादिरभिधीयते समासेन तदा तद्व्याचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि, द्रव्यं त्वनभिहितमिति तद्व्याची शब्दोऽवरयानुप्रयोक्तव्यः । कथं पुनरन्यपदार्थ इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थे एव गृह्यत इत्याह—तत्र हीति । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः । सर्वपश्चादिति—आव्यकारवचनप्रमाणायादव्ययेनपि वृत्तिरसमाप्तः ।

अद्रव्यस्येति । असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः । अपर इति । अकारप्रलेपोऽत्र व्याख्याने नास्ति ।

आश्रयत इति । यदा पदाधिकमन्वाख्यानं तदा शुद्धो गुणोऽस्येति मतुच्छुका सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियत इत्येकत्वनुसङ्गत्वाभावेण पदप्रयोगे प्राप्ते ‘विशेषणानां चाजाते’रिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि । वक्त्या-

७०—इति भाष्ये पञ्चमस्तरेमाह—अथवा विभक्त्यर्थे इति । तद्व्याचष्टे—कृत्स्नेति । गृह्यत इति । स्वतन्त्रः सन् समासश्चन इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थे इति । स च संवचकपः । सांस्मिकविषयताविक्रिपिता च तत्सत्त्वे प्रकारवेति भावः । अव्ययेनापीति । अन्यथा ‘पूरणगुणे’ति निषेधः स्यादित्यर्थः । ‘अव्यय’कश्चैव कृदव्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्तं तत्रैव भवेति दिक् ।

लिङ्गसंख्याभ्यामिति । इदमुपकरणं चित्रगुर्वेवम् इति सामानाधिकरण्यान व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम् । न्यायसिद्धान्तीति । अत्र वेदमेव भाष्यं मानम् । अन्यथा गुणवचनेष्वेव वाचनिकतया समासस्याकारक्षुद्रोक्षरीत्या गुणवचनानामेव उपपन्नप्रवृत्तयः-

१—‘कथं गुणवचनेषु ?’ इत्यधिकं कथितम् । २—‘किमुक्तम् ?’ इत्यधिकं कथितम् ।

शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ।

यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः संस्वरूपश्च ? अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपद इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येषः, शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं

प्र०—संस्कारे तु न्यायसिद्धानि, आशयविशेषाभयेनैव पदसंस्कारात् । तत्र यद्यपि चित्रगु-
णशब्देन संबन्धोऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्संबन्ध्यमभिधीयते । तत्र द्विष्ट्वेऽपि
संबन्धस्य प्रधानत्वात्स्वामिनः एवाशयत्वं व्यवस्थाप्यत इति तद्गते लिङ्गसंख्ये
भवतो न तु गवाभये ।

यदि तर्हीति । यथा शुक्लशब्देन कदाचिद्गुणं लक्ष्यते कदाचिद्गुणी, तथा
चित्रगुणशब्देन केवलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति, संबन्धिन एव तु सर्वेष्वप्येव तत्र
सिध्यतीत्यर्थः । 'कृत्स्न' इत्युक्तं तदेव कात्स्न्यं प्रतिपाद्यते—सद्रव्य इति । द्रव्यशब्देन
सत्त्वरूपोऽर्थः लक्ष्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य
ग्रहणमभिमतं स्यात्तदर्थग्रहणं न कुर्यात्, अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभदित्यर्थः ।

उ०—सङ्गतिः । गुणककमत्वे तु यथातथासम्भवात्सङ्गतिः स्पष्टैव । अभेदोपचारादिति । आशया-
भेदापक्षविभक्त्यर्थ एव चित्रगुणादिपदैर्लक्ष्यत इति भावः । संबन्ध्यमभिधीयत इति । विशेष-
तया आश्रयते चित्रगुणैर्लक्ष्यत इत्यादावित्यर्थः । ननु गवामपि संबन्धित्वात्तद्गतकिङ्क-
रसंख्ये किं न ज्ञातां, तत्राह—तत्र द्विष्ट्वेऽपीति । गवादिपक्षमधिकपितसंबन्धस्यैव बोधनेन
स्वामिन एवाशयत्वात्तद्गतकिङ्करसंख्ये एव लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं च बहुव्रीहेः सामान्यसम्भ-
वमेवेति विशेषज्ञानायाजुप्रयोग आचरवक इति भावः ।

ननु बहुव्रीहेः संबन्धिपरत्वकोकालेन 'अपि तर्हीति' भाष्याजुत्यावमाद्यङ्गवाह—
यथेति । एवं च 'कथमभिहित' इति भाष्यस्य 'सर्वेष्वपि'वाचिर्बोधः । द्रव्यशब्देनेति । तदेव
लक्षितं भाष्ये 'सकिङ्क' इत्यादिना । अर्थस्यैव लाभदिति । स चार्थः प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ
एव प्रदीप्यत इति भावः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात्तत्र संबन्धाद्विभक्त्यर्थ आशयानिष्ठ एव
लुप्यत इति तत्त्वम् । एवं च पट्वादिसम्भवाच्चिपमेन गुणिपर पदार्थं न कदाचिदपि गुणपर

‘कृत्स्नः पदार्थो यथाभिधीयते सद्रव्यः सल्लिङ्गः संसंख्यश्चे’ति ॥ यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गाः सांख्याश्च विषयो न सिध्यन्ति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? लैङ्गेषु तावदुक्तं ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे द्वाबादय’ इति* । सांख्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति† ।

प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? समयाद्भविष्यति‡ । यदि सामयिकी न नियो-

प्र०— यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात्पञ्चादयो न भवन्ति, एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं स्थितिः । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्द्वाबादयो भवन्तीत्यर्थः । तत्र च समासेनाभिहितेऽपि स्त्रीत्वे द्योतकाद्द्वाबादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति—‘चित्रगुं पश्य’ ‘चित्रगुणा कृत’मिति ।

प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति । परञ्चेति नियमार्थ-भारवधं—‘न’ केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय’ इति । न नियोगात् इति । नियमेन । प्रनियतैश्च यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय

उ०—इति भावः । ‘यदि तर्ही’त्यादि भाष्यमेकदेशिनः, द्वादिशब्देष्विव तदुपपत्तेः पञ्चकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् । न प्राप्नुवन्तीति । उक्तार्थनामप्रयोगादिति भावः ।

कर्मादिगतैकत्वेति । सात्त्व्यादिनिरूपितकर्मादिशक्तिसिद्धप्रातिपदिकार्थगतैकत्व इत्यर्थः ॥ समासेनेति । प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यामात्राभिधाविनीति तत्सूत्रानु-वृत्तमनभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगात् इत्युक्तार्थो—नियमेनेति ।

* ४. १. ३. वा० ५. १—‘किमुक्तम् ?’ इत्यधिकं कश्चित् ।

† २. ३. १ भाष्ये । ‡ ३. १. २. वा० ११.

२—‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः’ वाक्यमिदं भाष्ये (१. २. ६४ वा० ५); (२. ३. १ वा० ६); (३. १. ६४ वा० ३) त्रिषु स्थानेषु वर्तते । सर्वत्रैव भाष्यकारेण ‘समयः कृतः’ इत्येव प्रयुक्तं न क्तिद्वर्तमानकालता दृश्यते । ३. १. २ वा० ११ भाष्ये नियामकवाक्यत्वेन पठ्यते—‘उभयनियमोऽयम् । ‘प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्यय-परैव च प्रकृतिमिति ।’ मन्ये नियमस्यास्यार्थावस्थानुबद्धत्वं वाक्यं पूर्वलिखितं वर्तते ।

एवमेवाद्यापि शास्त्रेष्वभिव्यक्तमानम् ‘ऋते ज्ञानात् मुक्तिः’ इति वाक्यमपि ‘ज्ञानान्मुक्तिः’ ॥२३॥ ‘बन्धो विपर्ययात्’ ॥२४॥ (वाक्य० अ० ३) इत्यस्यार्थापत्तिमूलकमेव प्रयुज्यते लोकाः ।

गतोऽन्याः कस्मान्न भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ।

षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा* षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतो द्वयो-
रप्येकवचनबहुवचने बहुवचन्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ।

अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ।

प्र०—द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति, नियमकारणाभावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति ।
'कर्मण्येवं द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तद्भावे तासामभावः ।

षष्ठी तर्ह्येति । कर्मादीनामभावः शेषः, स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादिति ।
प्रातिपदिकार्यमात्रस्य प्रथमाविधायुपयोगात्प्रसिद्धिः शेषत्वमित्यर्थः ।

एवमपीति । समयात् प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत
इति । यथान्यत्रैकत्वादिव्येकवचनार्थानि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्ति । एवं हि समयस्य
परिपालितो भवत्यथेवानुसृतः ।

अथवेति । असङ्करं प्रथमाविधानं [च] प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा
विभक्त्युत्पत्त्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादायितस्तदा विभक्त्या विनासो न
शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम् । एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचन-
विधिः । परप्रधानेति । संख्येयप्रधानेत्यर्थः ।

उ०—विषयमात्रमुपपादयति—प्रतिनिधित्वेति । समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति न
प्रतिनिधित्वां कश्चिदिति भावः । यदीति । यत् इत्यर्थः । यत्तः प्रतिनिधित्वेन समयात् भवति
तद्वत्तद्वत्समयाभावादित्यर्थः । द्वितीयादयोऽपीति । अर्थाभावेऽपि विषयपरिचाकणम्,
'विभक्तिश्चेत्प्रथमैवेति विषयमात्रादिति भावः ।

प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः ॥ व्यतिकरो—
वस्तुतः । अर्थाभावेऽपि समयात्प्रतिपत्तिस्तुत्पत्त्यर्थतो व्यवस्थेयुक्तिरसङ्गतेत्यत आह—
यथान्यत्रेति । विभक्त्येकत्वस्यैकत्वानुपादयकविभक्त्येकत्वव्यतिरिक्तमिति भावः ।

मात्रे—अथवा संख्या नामेयमिति । इयं—चद्वैशिष्ट्येन प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपाद-
यिषितः सा, परप्रधाना—इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह—संख्येयमनया विशेष्यमिति ।
संख्येयं—द्रव्यं प्रातिपदिकार्थः, अनया—संख्या विशेष्यं—परिच्छेदतया बोधनीयम् ।
पूर्वं च वाच्यत्वं संख्येयं तात्त्विकप्रातिपदिका विभक्तिरिति । विभक्तिमन्तरा तस्या
अप्रतिपत्तेरिति भावः । यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्करेत्यर्थः । तदाह—यदा

अथवा वक्ष्यत्येतत्तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनं 'मुक्तेष्वप्येकत्वादेषु प्रथमा यथा स्या'दिति† ।

एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । किं कारणम् ? व्यभिचरत्येव द्वयं समासो लिङ्गसंख्ये, षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति* प्रथमा भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'चित्रगोर्देवदत्तस्ये'ति ? भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ॥ परिगणनं कर्तव्यम् ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥ १० ॥

प्र०— एवमपीति । षष्ठ्यर्थस्यात्र भावान् । व्यभिचरतीति । लिङ्गान्तरसंख्यानन्तर-
योगोऽन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागान् । अभिहित इति । संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वान्
षष्ठ्यथेता नास्तीत्यर्थः ॥ सर्व एवात्र संबन्धोऽन्तर्भूतत्वान् प्रातिपदिकार्थतां गत इति
मत्वा पृच्छति—न तर्हीति । भवति बाह्यमिति । गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबन्धः स
एव समासेऽन्तर्भूतो न तु सर्वः ।

बहुव्रीहिरिति । भाष्यकारेण त्रिकतः शेषो गृह्यत इत्ययमर्थः साधितः, वार्षिक-

उ०—चित्रगुरिति । टावित्यादी यथानुवाकं वचनं नियमेन तद्यात्रापीति भावः ।

भाष्ये—अथवा वक्ष्यतीति । एवं चोक्तेषु तेष्वसङ्करेणैव सेति भावः ।

षष्ठ्यर्थस्येति । अयं भावः—प्रथमाया समभिध्वाहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगोऽपस्य
प्रकृतिनिमित्ततदाश्रयकपत्वाद्यर्थबोधनसामर्थ्येऽन्वयतयामृतसंबन्धबोधे सामर्थ्यं नेति तद्विधाया
सम्बन्धस्योक्तत्वेऽन्वयनुवादिका षष्ठ्येव स्वाह प्रथमा, प्रातिपदिकार्थमात्राभावादिति ।
लिङ्गान्तरैति । एवं च षष्ठ्यर्थस्य चित्रगुरित्येवंक्ये बहुव्रीह्याव्यभिचरितत्वेन नियमेन षष्ठ्येव
प्राप्नोतीत्यर्थ इति भावः । प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । तत्र अभिहितत्वं हेतुः । एवं च
प्रातिपदिकार्थत्वाद्बोधिका प्रथमेति भावः । एतद् ध्वनयितुमेवाभिहितः सोऽर्थ इत्युक्तम् ।
तेन च षष्ठ्यप्राप्तिरीजमप्युक्तम्, अनभिहिते ध्ये एव षष्ठीविधानात् । अत एव षष्ठ्याव्याज
षष्ठी, अन्यथा षष्ठ्यसम्बन्धस्य नियमेन भानात् षष्ठी स्वाह । 'अन्तर्भूत' इत्यस्य प्रकृति-
निमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपन्न इत्यर्थः । ननु षष्ठ्या द्वापत्तिः कथं, 'प्राप्तोक्त' इत्यादी
द्वितीयादीनामप्यापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्राप्तोक्तकर्मत्वेव बोधस्तत्र विशेष्ये तन्निरूपकत्वबाधेन
विशेषणमाहाय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेरबोधेन तदप्राप्तेः । षष्ठ्यर्थस्य
तु षष्ठीप्रयोजकत्वेनैव भानमित्याहवात् ।

† २.३ ४६. वचनग्रहणप्रयोजनभाष्ये । * प्रातिकार्षलिङ्गनरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २.३.४६.

समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? व्यधिकरणानां मा भूदिति । पञ्चभिर्मुक्तमस्येति ।

अव्ययानां च ॥ ११ ॥

अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ['उच्चैर्मुखमस्येति'] उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः ।

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ॥ १२ ॥

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । कण्ठस्थः कालोऽस्य कण्ठकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः ।

समुदायविकारषष्ठ्याश्च ॥ १३ ॥

समुदायषष्ठ्या विकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । केशानां समाहारश्चूडा 'अस्य केशचूडः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य' सुवर्णालङ्कारः ।

प्र०-कारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुखे इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्द्वय-
धिकरणमिति वचनम् ।

कण्ठस्थ इति । 'सुपि स्थ' इति कः । 'अमूर्धमस्तका'दित्यलुक् । समासेऽत्र सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयववर्धनेन समुदायस्य व्यपदेशा-
दुष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्द उपमानोपमेयवृत्तित्वान् पदयोर्वैयधिकरण-
मत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च ।

समुदायविकारषष्ठ्या इति । समुदायावयवसंबन्धे, प्रकृतिविकारसंबन्धे च या
षष्ठी तदन्ताद्यत्परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

उ०- वचनेनेति । 'समानाधिकरणानाम्' 'अप्रथमार्थे' इति वचनाभ्यां त्रिकतः शेष-
पक्षीयोऽर्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । शेषग्रहणं तु पक्षतोऽर्थतो वा शेषबोधकं स्यात्, तत्र फला-
भावो शेषश्चेति वार्तिकतात्पर्यम् ।

अमूर्धेति । 'स्वे च भाषाया'मिति तु भगवन्तरस्येति श्रवणेन 'तत्पुत्रश्चे कृती'त्यस्यैव
वाचकमिति भावः । उत्तरपदलोपार्थमिति । कण्ठस्थकाकनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । मुखस्यैवोप-
मानत्वेनोष्ट्रमुखस्यस्योपमात्पूर्वत्वं कथमत आह—अवयववर्धनेति । मुखगतोपमानत्वे-
नोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भावः । वैयधिकरणमिति । वाक्ये समासे च सादृशसंबन्धेना-
न्वयः । इत्यशब्दस्तथासंबन्धेनान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिप्रायः । 'उपमानानी'ति सूत्रभाष्योक्त-
रीत्या समानाधिकरणमन्वयेवेत्यत आह—उत्तरपदेति ।

समुदायविकारवाचकपक्षेन बहुपदलोपपदेन समास इत्यर्थं प्रमं वारयति—समु-

प्रादिभ्यो धातुस्यज वा ॥ १४ ॥

प्रादिभ्यो धातुस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
प्रपतितपर्याः प्रपर्याः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ।

नञोऽस्त्वर्थानां च ॥ १५ ॥

नञोऽस्त्वर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
[अविद्यमानः पुत्रोऽस्य] अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः
अभार्यः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ?

न वानभिधानादसमानाधिकरणे^१ [समास]संज्ञाभावः ॥ १६ ॥

न वा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति—
पञ्चभिर्भुक्तमस्येति ? अनभिधानात् ।

तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि वै परिगणने यत्राभिधानं
नास्ति न भवति तत्र बहुव्रीहिः । तद्यथा—पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति ।

अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं कियते तर्हि वर्तिपरिगणन-
मपि कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् ?

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ १७ ॥

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । 'मत्वर्थे यः स बहुव्रीहि'रिति

प्र०— अथैतस्मिन्निति । अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्द्बुद्धित्युत्पादनाय परि-
गणनं कियते सदाथपरिगणनमपि कर्तव्यम् । वर्तनं वर्तः—समासः, स विद्यते
यस्मिन्नर्थे स वर्त ।

मत्वर्थग्रहणमिति । वृत्त्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः ॥ संक्ययेति । संक्येयस्य

उ०—दायादवयवसंबन्ध इति । भाष्ये—यथा पञ्चभुक्तवन्तोऽस्येति । अनेन 'भुक्तः क्षेत्रः'
इत्यर्थेऽपि क्षेत्रग्रहणं प्रत्याकृतं, तुल्यत्वादादिति बोध्यम् ।

इदानीमनभिधाने सत्यपि 'समासाधिकरणानाम'मित्यादिवचनारम्भेऽप्यस्यापि कर्तव्य-
त्वमापादयति भाष्ये—अथैतस्मिन्नित्यादिना । वृत्तिपरिगणनं—वृत्त्याश्रयाणां परिगणनम् ।

वक्तव्यम् । इह मा भूत—कष्टं श्रितमनेनेति ।

तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ १८ ॥

एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । केचित्तावदाहु-
र्यद्वृत्तिसूत्र इति । 'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये' [२.२.२५]
इति । अपर आह यद्वातिक इति ।

कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥ १९ ॥

कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊढो रथोऽनेनोढरथोऽनड्वान् ।
उपहृतः पशु रुद्रायोपहृतपशु रुद्रः । उद्धृत ओदनः स्थात्या उद्धृतोदेना
स्थाली ॥ यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते कर्तृवचनेन कथम्—प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तो-
दको ग्रामः । आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिग्रामः ।

प्र०—वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे ममासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् । यदा त्वनेन मत्वर्थे
समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह—अपर इति ।

कर्मवचनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाचिना
समासो भवतीत्यर्थः । इदं च वातिकमेवमुपपद्यते यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति, अन्यथै-
तद्वक्तव्यं स्यात् । आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानम् । न हि वातिककारः स्ववचनमेव
ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति ॥ ऊढरथ इति । रथशब्दः कर्मवचन, ऊढशब्देन सामानाधि-

उ०— कष्टं श्रितमनेनेति । 'गत्वर्थे'ति वा, 'आधिकर्मणी'ति वा भावे कः । यदि कर्त्तुं
कर्मणि वा कः स्यात्ततोत्तरवचनाभ्यामत्र समासः स्यादेव ऊढरथादिविवेति बोध्यम् । 'मत्वर्थे
वर्तमानमनेक'मित्युक्ते सामानाधिकरण्यमपि कथ्यतेवेति बोध्यम् ॥ 'तथा चोत्तरस्ये'ति
वाक्यं केनचित्संख्येति सूत्रमिप्रायतया व्याख्यातं तस्मिन्नास्ति भाष्ये—केचिदिति । अत्र
प्रथमान्तरसंख्यापदं 'समानाधिकरणावा'मित्युक्तावपि अर्थः स्यात्, द्वौ वा त्रयो वेत्यादा-
वैकत्रैव सुमुदाये द्वित्वत्रित्वविकल्पप्रतीतेर्यथाकथंचित्सुखात् । एवं 'द्विवक्षा' इत्यत्राप्युदाहृतम् ।
अत्र पक्षे उत्तरस्य योगस्य बहुवचनं करणं तस्यार्थः फलमुपपन्नमित्युक्तार्थः । अस्य कव-
भावार्थमावयवकत्वमभिप्रेत्य कथमाह—यद्वातिके इति ।

तदेव कर्त्तव्यमिति—कर्त्तृवचनेनेति । कर्मवचनेनेत्येवमर्थः—प्रथमान्वित्वविभक्त्यर्थे कर्मबोधकेन
शब्देन प्रत्यासत्त्या कर्मवाचकस्य समास इति । तेन अवाधिकरणे न दोषः । अन्यथा—'मत्वर्थे'
इत्यस्याभावे । अवक्तव्यमिति । सूत्रेणैव सिद्धेरिति भावः । 'आद्यमेव त्वि'त्यादि'रूपस्य-
इत्यङ्गीकृत्यः कैयटप्रत्ययस्तु चित्तव्यः । अरथाऽयवातिक्कारोयत्वात्, 'लुप्तत्वात्तेषु च वचन-
प्रामाण्या'दिति 'समर्थ'सुप्रत्ययवतिक्कार्य 'वातिकवचनप्रामाण्या'दिति भाष्ये व्याख्यातव्यम् ।

कर्तृवचनेनापि ॥ २० ॥

कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ॥ अप्रथमाया इति किमर्थम् ? वृष्टे देवे गतः ॥ अथाप्रथमाया इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति—वृष्टे देवे गतं पश्येति । बहिरङ्गात्राप्रथमा ।

सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम् ॥ २१ ॥

सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न बाव्ययत्वात् ॥ २२ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? अव्ययत्वात् । अव्ययमेषोऽस्तिशब्दो नैषांस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् ? 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्ती'ति* निपातसंज्ञा, 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा† ।

अथ किसब्रह्मचारीति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? के सत्रब्रह्मचारिणोऽस्येति । यद्येवं 'कठ' इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ।

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते केषां सत्रब्रह्मचारी 'किसब्रह्मचारी'ति । प्रति-

प्र०—करण्यात् ॥ बहिरङ्गेति । वर्तिपदार्थेनभिन्नान्तरङ्गा, बाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः ।

उपसर्गविभक्तिरिति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । वर्तिपदार्था बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्तस्यैकसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः ।

इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति—एवं तर्हीति ।

उ०—एवं च सर्वथा पञ्चमिमुंक्तमन्तोऽस्येत्यत्र समासधारणायानभिधानस्यावश्यकतया 'पञ्चमि-मुंक्तमस्य' 'वृष्टे देवे गतस्तत्र गतं पश्ये'त्यादावप्यवभिधानमाश्रित्य वर्तिकानां क्षेत्रद्रव्यस्य च प्रत्याख्याममेव मुक्तमिति भाव्याशयः । 'अव्ययानां क्षेत्रे'त्यपि च कार्यम्, उपसर्गादीनां वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाङ्गीकारेण सूत्रेण सिद्धेः । अव्ययव्यव्यविष्टादौऽनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्येयानीति विक् । 'अस्ती'ति तिङ्प्रत्ययेति मत्वा माय्—सुबधिकार इति ।

अनपेक्ष्येति । सोऽप्रामाणिक इति तत्त्वम् । एवं च तस्यातिङ्गन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुकन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । अन्यपदार्थविशेषणेति । अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषोऽवस्थाप्यतेऽमेव तादृशेन 'कठ' इति शब्दोक्तं नोपपद्यते इत्यर्थः । दिगन्तराणि—

वचनं चैवं हि नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत[†] किंसब्रह्मचारीति चेष्ट्यते[‡] ।

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति ॥ एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सत्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारी त्वमिति ।

अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सत्रह्मचारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं 'कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यत' इति । नैष दोषः । अग्नौकरवाणिन्यायेन भविष्यति । तद्यथा—कश्चित्कंचिदाह—'अग्नौ करवाणी'ति । कुर्विति कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अपर आह—'अग्नौ 'करिष्यत' इति । 'क्रियता'मिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि के सत्रह्मचारिणोऽस्येति 'कठा' इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्यते 'नूनं सोऽपि कठ' इति,

प्र०—प्रतिवचनमिति । 'कठाना'मिति प्रतिवचनेन भाष्यं, न तु 'कठ' इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरे चेति । अन्तोदात्तः स्यादाद्युदात्तश्चेत्यत इत्यर्थः ॥ कः सत्रह्मचारीति । सुप्सुपेति समासं मन्यते विशेषणविशेष्यभावाभावात् विशेषणसमासो नास्ति । कः सत्रह्मचारी तवेति । एकस्मिन्पृष्ठे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते ।

अत्रापि पक्षे 'कठ' इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति । 'अहं कठ' इति समानाधिकरणस्य दृश्यत इति विशेषाभावं मत्वाह—अथवेति । अग्नौ करवाणिन्यायेनेति । 'अग्नौ करवाणी'ति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत् । कर्मापीति । सकर्म-

उ०—प्रकारान्तराणि । विशेषणविशेष्यभावाभावान् त्विति । परिच्छेदपरिच्छेदकभाषो विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः । वस्तुतो विषयताविशेषस्वरूपमेव तत्र तद्विविधमिति तेनापि समास इति चिन्त्यम् ।

व्यधिकरणं प्राप्नोतीति । 'प्रवचिष्येणे'ति दोषः । तत्र हेतुमाह—अहं कठ इति । यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यर्थः । विशेषाभावमिति । प्रतिवचनानुपपत्तिविहाररूपस्य विशेष्यस्याभावमित्यर्थः । अनुकरणमिति । एवं च तद्विषयो न्याय इति मध्यमपक्षोऽपि समासः । व्यवनुकरणस्य गतिस्वात्समास इति तत्र, हृन्वस्ति-योग एव तात्पर्यतेः । भाष्ये—'अग्नौ करवाणी'त्यस्याग्नौ इति; करवाणीत्यर्थः । कर्तर्यनुज्ञात इति । 'कठ' इत्यत्र कर्तिवि कोट् । एवं च तात्पर्यतः प्रवाक्यस्य कर्तुरेवानुज्ञा भवतीति भावः । कर्मापीति । कर्म कारकमित्यर्थः । तदाह—सकर्मत्वादिति । दृष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये—

† समासस्य ६ १. २२३ ‡ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६. ३. १.

१-करिष्य पा० । २-नूनमयमपि पा० ।

एवं 'कठ' इत्युक्ते संबन्धादेतद्वान्तव्यं स्यान्नूनं तेऽपि कठा' इति ॥ न खल्वपि ते शक्याः समासेन प्रतिनिर्देष्टुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ।

अथार्धतृतीया इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? अर्थं तृतीयमेषामिति । कः समासार्थः ? समासार्थो नोपपद्यतेऽन्य-
पदार्थो हि नाम स भवति । येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थो-
ऽन्यपदार्थः ।

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यतेऽर्थं तृतीयमनयोरिति । एवमपि कः षष्ठ्यर्थः ?
षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते । किं हि तयोरर्थं भवति ।

अस्तु तर्ह्यपमेव विग्रहोऽर्थं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तं 'समासार्थो

प्र०—कत्वात्करोति क्रियायाः । एवं कठ इति । न हि तेषां कठत्वेन बिना तस्य कठत्वोप-
पत्तिः । तथा हि—समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सन्नद्धाचारी कथ्यते । ततश्च तस्यैक-
चरणाय चयनापेक्षं सन्नद्धाचारित्वम् । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदु-
पलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्किमन्नद्धाचारिशब्देन समासेन तेषामभिधाना-
भावात्कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः । यदा तु कं सन्नद्धा-
चारिणोऽस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा 'कठा' इत्येव प्रतिवचनम् ।

कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तान्यपदार्थेन भाव्यम् । इह च बहु-
त्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायां च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावाद्व्यपदार्थो नोपपद्यते ।

किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्थमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभाज-
लक्षणः संबन्धो नास्ति, स्वस्वामिसंबन्धे चात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवति । समास-

उ०—यथैव खल्वपीति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । न हि तेषामिति । 'कठ' इत्यस्य
कठशब्दाध्यतेत्यर्थादिति भावः । चरणं—शास्त्रा । तथा च तस्य प्रशस्त्यर्थमिदमुत्तरमिति
बोध्यम् । नन्वसमासेन प्रश्न इव समासेन प्रश्नेऽपि बहुवचनान्तमुत्तरं कुतो नेष्यत आह
भाष्ये—न खल्वपीति । सन्नद्धाचारिणः समासेन प्रतिनिर्देष्टुं प्राधान्येन बोधयितुमशक्यम् ।
अतः समासेन प्रश्ने 'कठा' इत्युक्तं नेत्यर्थः । प्रश्नवाक्ये वात्प्रश्नानं तद्विषयं यथाकथञ्चि-
जिज्ञासानिवर्तकमुत्तरमिति तात्पर्यम् । तदाह—वर्तिपदेति ।

'कः समासार्थ' इति वाक्यं न कोऽपीत्यर्थाभिप्रायेण भगवान्विवृणोति—समासार्थो
नोपपद्यत इति । वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति । बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायां वर्ति-
पदार्थस्याप्यन्यथादित्यर्थः । अन्यपदार्थशब्दस्यान्यपदस्यैव कोऽर्थो न तु स्वपदस्यापीत्यर्थं
इति भावः ।

अत्र—'अर्धतृतीया' इत्यत्र । 'द्विवचनं आदि'ति कुतो नोक्तमत आह—समासस्येति ।

नोपपद्यत' इति । नैष दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः—

‘असिद्धितीयोऽनुसार पाण्डवम्’ ‘सङ्कर्षणद्वितीयस्य षलं कृष्णस्य वर्धता’-मिति द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं प्राप्नोति ।

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्थं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तं ‘षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत’ इति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति ? तत्रैतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्तम् । तद्यथा—सार्थिकानामेकप्रतिश्रय उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं संबन्धो भवति । एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम । अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यत इहापि युक्तो दृश्यताम् ।

१०—स्मानुपपत्तिचोदानाम्मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः । अवयवेनेति । अर्थस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः । समुदायावयवानां च कदापिदभेदविवक्षा कदाचिद्भेदविवक्षा । यथा—ब्राह्मणानां संपः, संधीभवन्ति ब्राह्मणा इति ।

असिद्धितीय इति । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । स च द्वयात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद्द्विवचनप्रसङ्गः ।

अथेति । न ह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोऽस्तीति भावः । एतच्च वार्तमिति । असारवाची वार्तशब्दः । मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्यजनकभावः संबन्धो न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः । अत्र चेदिति । परस्परोपकाराभावेऽपि यदि समानोदर-

३०—अवयवेन विग्रह इति । अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थः । वर्तिपदार्थोऽवयव इति यावत् । अन्वर्थस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्नं समुदायस्यावयवानतिरिक्तया भाधे* इयं च समुदाय इत्ये-
कोचितम्, अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति वायुक्रमत आह—समुदायावयवानां
चेति । समुदायश्चावयवस्त्वैवार्थो न तु समस्य मानपदस्य । स वाक्यवेभ्यो भिन्नोऽप्राग्व-
पवार्थः । अवयवगतबाहुल्यस्य च तत्रारोपाद्बहुवचनमिति भावः । द्विवचनप्रसङ्ग इति ।
उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात् । तत्र बहुवचनमिवात्रापि द्विवचनं
स्थापिति भावः ।

स्वस्वामिनि । साक्षात्संबन्धोपलक्षणम् । कश्चिद्वातशब्दस्य युक्तपर्यायत्वदर्शनादाह—
असारेति । अनेकार्थोऽयमिति भावः । अवस्थानादिनिमित्त इति । सर्वत्र संबन्धस्य क्रिया-
कारकभावपूर्वकत्वमित्युभयत्रापि कारणनिकोऽवयवावयवविभावो व्यवहारनिधामक इति भावः ।
यद्वा सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽस्यपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः पुरुषस्य चैतन्यमिति वत्पट्टी-

इह तर्ह्यर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमसिद्धितीयो-
ऽनुसारं पाण्डवम् सङ्कर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति
द्विवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणमस्ति
सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्धितीयः असिसहाय
इति गम्यते ।

एवमप्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया
भवन्ति । तद्यथा शतम् यूथम् वनमिति ।

अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तमर्धतृतीया
आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ
तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा—शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः
प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।

अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमेकवचनं

२०—शायित्वमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदार्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः
संबन्धो युक्त इत्यर्थः ।

इह तर्हीति । अर्धं तृतीयमनयोरिति द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्वाभार्ध-
स्येत्यर्थः ।

अस्ति सहायवाचीति । अभ्युत्पन्न एवेत्यर्थः ॥ भवति बहुव्रीह्याविति । उप-
लक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यथा
बहुव्रीहिल्लवा तद्गुणसंविज्ञानं भवति—'शुक्लवासाः' 'लम्बकर्ण' इति । स्वस्वामिभावा-
दिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषय-
भागः ।

द्विवचनप्रसङ्गादुद्बुद्धोऽयं पक्ष इति मत्वाह—अथवेति । संक्षेपा

उ०—प्रयोगनिमित्तमिति भावः ॥ नार्धस्येति । एवं च द्विवचनप्रसङ्गोऽपि बोद्धि इति बोध्यम् ।

भाष्ये—अस्ति सहायेति । एवं चैकस्यैवाप्यपदार्थत्वं च तु द्वयवयवसमुदायस्येति भावः ।
संयोगसमवायेति । एवं च प्रकृते तद्गुणसंविज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाद्धोहितोष्णीषमानय
इत्याशानुरक्तप्रगर्थसाहित्यप्रयुक्तवचनावर्तनेन द्विवचनप्रसङ्गश्च उद्बुद्धोऽयं पक्ष इति भावः ।

अयमर्थ इति । प्राग्भाष्येणैव एतज्ज्ञापनाकार्यः । एवं च विग्रह उद्बुद्धत्वावयवमेव
समुदायस्याप्यपदार्थत्वात्तद्वत् एव समासस्य इति तत्प्राप्त्यावकाश बहुवचनमेवेति तात्पर्यम् ।

प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्रैकवचनं स्यात्संख्येयमविशेषितं स्यात् ।

इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । नैष दोषः । समुदायेष्वपि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तथा—पूर्वे पञ्चालाः, उत्तरे पञ्चालाः, तैलं मुक्तम्, घृतं मुक्तम्, शुक्रः नीलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ।

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणावर्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेष्वपि हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । केव्यवयवेषु ? योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति । कं च समुदायं न व्यभिचरति ? अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति ॥२४॥

संख्याव्ययासन्नादुराधिकसंख्याः संख्येय ॥२॥२॥२५॥

द्वित्राः चित्रतुरा इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य प्र०—नामेयमिति । अयमर्थः—अर्धं तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोऽन्यपदार्थो वाक्य उपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्य प्रत्याख्य बहुत्वम् । यथा च 'वृक्षा' इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीचते, धवसदिरपलाशा इति च, तथाथे-तृतीया इत्यपीत्यर्थः ।

इह तर्ह्येति । अर्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स समासार्थस्तत्रार्थस्य द्रोणत्वाभावादद्रोण इति नोपपद्यत इत्यर्थः । नैष दोष इति । अर्धेऽपि द्रोणत्वोपचाराद्-द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरूपोपचारो नान्यदीयेऽवयव इत्यर्थः । अर्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनास्याभावादित्यर्थः । अर्धाढकमिति । चतुराढको द्रोणः । ततश्च विनापि द्रोणैर्नैकाढकसङ्गावेऽप्यस्य भावः ॥२४॥

संख्याया । द्वित्रा इति । बहुव्रीहिनिरूपितस्य ङघो दर्शनादात्वाभावाच्च निमित्ते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रभः । कोऽयं समास इति । स्वाभिप्रायं प्रकाशयित्वाह—कोऽस्येति । यदि तावद्द्वौ त्रय एषामुन्मुग्धानामिति तदा मत्वर्थेवात् पूर्वण बहुव्रीहिः

उ०—भाष्ये—कर्तव्यमर्धतृतीया इति । त्रयोक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये—योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरतीति । अर्धवयवबहुव्रीहिरित्यर्थः । अथवा द्रोणाभाववद् बहुव्रीहयो व्यभिचारोऽर्धद्रोणस्य सत्त्वेति तत्सङ्गतिः स्पष्टैव । अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरतीत्यस्य 'द्रोण'मिति दोषः । अर्धाढकं कर्तुं । द्रोणेन विनेति । द्रोणबुद्ध्या विनेत्यर्थः । द्रोणेन—द्रोणबुद्ध्या । एकाढकसङ्गावे—तद्बुद्धिसङ्गावे ॥२४॥

संख्याया । आत्वाभावाच्चेति । 'इत्येव' इत्यात्त्वस्य बहुव्रीहौ विवेकात्सोऽपि बहुव्रीहि-

प्रिग्रहः ? द्वौ वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहुनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नं यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् ? केचित्तावदाहुः—‘अनिज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यं’मिति । तथा—कति भवतः पुत्राः, कति भवतो भार्या इति । अपर आह—द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, तत्र युक्तं बहुवचनम् ।

अथ द्विदशः त्रिदश इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य

प्र०—सिद्धः, समासान्तस्तु ङञ्ज सिध्यति, असंख्येयवृत्तित्वाद्बहुव्रीहेः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः । भवेद्यदेति । विकल्पो वाच्य इति द्वित्रशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणाम् । अनिज्ञातेऽर्थे इति । केचिद्वचनमेतदित्याहुः । अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते । अयमर्थः—संशयोऽत्र वाच्यो न विकल्पः, स चानियतसंख्याविमर्शाति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद्बहुवचनम् । अर्थशब्देनात्र संख्यैवाच्यते । संख्यायामविज्ञायायामित्यर्थः । कति भवत इति । अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छन्त्यत इति बहुवचनम् । द्वौ वेति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसङ्कलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते ।

उ० त्वनिश्चायक इति भावः । ‘कोऽयं’मिति भाष्यस्य क्विप्रग्रहकोषमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति । बोधविषयत्वस्यैव विकल्पं ‘वा’शब्दो घोषयतीत्यभिमानः । ‘बहुनामानयनं’मित्यस्य बहुनामानयनान्वय इत्यर्थ इति तात्पर्यम् । भाष्ये—यदा द्वावानीयेते इति । द्वावेवानयनान्वयित्वेन युज्यते इति भावः । अनिज्ञाते इति । परस्परं प्रतिक्षेपकद्वित्रित्त्ववन्त इति बोधेऽनिर्णीतसंख्यात्वाद्बहुवचनं भवतीति भावः । तदाह—केचिदिति । परस्परप्रतिक्षेपकत्वं हि वाच्यः । कदाचित्द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणामित्यनिर्णीतसंख्यायैकत्वाद्बचनेन बहुवचनं साध्यमिति तदाशयः । अन्ये त्विति । संशयोऽत्रेति । अनिज्ञात इत्यस्य—निश्चयेनाविज्ञाते इत्यर्थ इति भावः । तथा च संशयविषये इति फलितम् । अर्थशब्देनात्रेति । प्रकरणादिति भावः । अन्तर्भावितेति । संख्यान्तो बहुव्रीहिः । अत एवैको द्वावित्यधुत्तरम् । अन्यथा बहुविषयग्रसे तदुत्तरासङ्गतिरिति भावः । विरुद्धानेकेति । विकल्पार्थ एव ‘वा’शब्दः । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो न तु बोधविषयत्वस्यापि स इति भावः । विमर्शः—परस्परप्रतिक्षेपः । चिकम्बे इत्यन्तर्भावार्थे, संख्ये त्वनिर्धारकमिति शेषः । यद्वा संशय एव वाच्यः । अनेकविषयत्वात्—अनेकविषयकपदभावात् । विमर्शस्य—संशयस्येत्यर्थः । संशयत्वं च विषयविह्वलापयन्न निकृष्टम् । पञ्चाधिष्ठानमुच्यते इति । ‘वाच’ इति शेषः । ‘त्रि’शब्दोक्तो बोधो नियमेन पञ्चविषय इति भावः ।

भाष्ये—द्विदश इति । अत्रापि द्वावाभावाभावाद् बहुव्रीहिरित्यस्य निश्चयः । द्वौ द्वा एषामुभयुद्धानामिति विग्रहे द्वावुपपत्तिः, संख्येके समसज्ञावर्तमाना । तत्रादिग्रहविषय एव-

विग्रहः ? द्विदश द्विदश इति ।

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः* । न हि सुजन्ता संख्यास्ति ।

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते द्वौ दशतौ द्विदश इति । एवमप्यत्कारान्त-
त्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः† । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति ॥ अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहो
द्विदश द्विदश इति । ननु चोक्तं 'संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्य-
प्रसिद्धि'रिति ।

न वासुजन्तत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? असुजन्तत्वात् । 'सुजन्तेत्युच्यते न चात्र
सुजन्तं पश्यामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुज्जयते समासे तु न दृश्यते ?

प्र०- द्विदशेति । अयं भावः—द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते । तथा हि द्वित्वं
वत्संख्याया एकत्वाज्जोपपद्यते, नापि संख्येयानां दशानाम् । तस्माद् द्विशब्देन दशत्वा-
वृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यत इति सुजन्तेन वाक्यं क्रियते ।

अत्र दूषणमाह—संख्यासमास इति । सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात्संख्यावाचित्वं
नास्तीत्यर्थः । द्वौ दशतौ वृत्तिरिति । द्वौ दशतौ वर्गावित्यर्थः ।

न वेति । न हि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते, लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि
नित्यत्वात् । अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुजन्तरेखाभ्या-
वृत्तिसंख्याभिधाया द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति ।
वृत्तावित्यर्थः ।

उ०-प्रापि प्रश्नः । तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेनास्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह—अयं भाव
इति । नापि संख्येयानामिति । तेषां बहुत्वात् । दशत्वावृत्तीति । यद्यपि क्रियाभ्यावृत्तिगमने
कृत्वमुच्, एवं च दशत्वावृत्तीत्यसङ्गतम्, तथाप्यावृत्तिक्रियाक्रमगणकमेवात्रेति बोध्यम् ।
दशत्वावृत्तीत्यत्र—दशत्वावृत्तिक्रमगतेत्यर्थः ।

यद्यपि सुजन्तोऽप्यावृत्तिगतसंख्याबोधकस्तथापि संख्येययोः संख्येयस्य वा प्राधान्येन
बोधकः संख्याशब्द इत्यतः । नार्थं तथा, द्वित्वसंख्यावृत्तिक्रमबुलकत्वात् इति प्रतीतेस्तथाह—
सुजन्तस्येति । शब्दान्तरत्वात्—संख्यासंख्येयावृत्तिकबोधकत्वात् । वर्गाविति । 'पञ्चदशतौ
वर्गे वे'ति निपातनाद्गणतद्वित्वप्रतिपादकतया द्विशब्दः संख्यावाचीत्यर्थः ।

अत्र्यावृत्तिसंख्याभिधायाति । आवृत्तिक्रमगतसंख्याभिधायावृत्त्यर्थः । आवृत्तिः

* द्वित्रिचतुर्थ्यः सूच् ५. ४. १८. † पञ्चदशतौ वर्गे वा ५. १. ६०.

१-सुजन्तत्वादित्युच्यते पा० ।

सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥ ३ ॥

समासे 'सुचोऽभावः । किं कारणम् ? अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति । किं च भोः 'सुजर्थ' इति समास उच्यते ? न खलु 'सुजर्थ' इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम् ? यावता संख्येयो यः संख्याया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः । स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति ।

प्र०— अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थे प्रत्याययतीत्यर्थः । इतरः कार्यशब्ददर्शनभाषित्याह—किं च भो इति । यथा चार्थ द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे 'च'शब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं समासः सुजर्थे विधीयते तदा सुचोऽप्रयोगः स्वात्मान्यथेति प्रभः । न खल्विति । न हि शब्दैरर्थोभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थः संख्येयो न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्तः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुचः प्रयोगः । तत्तत्स्वपदविग्रहः क्रियते द्विदेश द्विदशा इति । अनेनैव न्यायेन द्वौ दशतावित्यपि विग्रहः कार्यः । न्यायसाम्यात् प्रतीयमानत्वाद्वाध्यकारेण पुनर्न दशितः । तदुक्तम्—

उ०—समासशब्देति द्विशब्दस्तद्गतसंख्यायामेव वसेत इति भावः । भाष्ये—सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । त्वया 'सुजन्तत्वात्संख्येयप्रसिद्धिरित्युच्यते न च वृत्तौ सुजन्तमस्ति, तस्मात्केवलेनैव समासः, स चासुज्ज इति सख्येति प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

सुजर्थमिति । यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तामुत्पत्तिविशिष्टां क्रियामित्यर्थः । न हि शब्दैरिति । तत्र तत्रार्थविशेषोपादानमवुपगोचनाद्यन्वाख्याननिमित्तत्वेनाश्रीयते । न तु शक्या-
धानाय । न ह्येतावता सर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भावः । भाष्ये समासेन सप्रतीती
बीजमाह—यावता सङ्ख्येयां यः सङ्ख्येयति । सङ्ख्येयत्वयोग्यो यः सङ्ख्येया सङ्ख्यायते—
गम्यते, सङ्ख्येयश्च पूर्वपदार्थसङ्ख्यायाः प्रकृतनोत्तरपदार्थः स च सङ्ख्यारूपः सङ्ख्येयरूपो
वा, तन्मयथापि न द्वयदिसङ्ख्येयः, आद्यस्यैकत्वात्, द्वितीयस्य दशावबन्धान् । अतः साम-
प्यत्वात् क्रियाजन्मरूपः सोऽर्थो वाक्य इति सामान्यादेव स समासेनोक्त इति भावः । तद्
ध्वनयन्वाच्ये—क्रियाभ्यावृत्तीति । भाष्ये—'स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः' इति कर्मधारयः ।
सङ्ख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽर्थ इत्यर्थः । स चोक्त इति । क्रिया तज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त
इत्यर्थः । अनेन पञ्चकृत्यः पञ्चतीत्यादौ क्रियोत्पत्तिः सुजाद्यर्थ इति बोधितम् । जज्ञोत्पत्ता-
दिति वदतास्यैकार्थीभावकृतत्वं नेति सूचयति । जज्ञ्यगुपस्थितिर्हि सः, न तत्कृतत्वमस्य ।
एवमन्यपदार्थाद्योऽपि न तत्कृता इति बोध्यम् । नन्वनया युक्त्या वाक्येऽपि सुप्रयोगो न
त्यादत् आह—वाक्ये स्थिति । वृत्तौ 'दश'शब्दो दशवर्थकः सामान्यात् । तद्वृत्तावबन्धेदो
वर्ग एव समासाथं इति नित्यबहुवचनान्तत्वमिति भावः ।

अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वात् ॥ ४ ॥

अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? संख्येयवाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थः* इत्येव सिद्धम् ।

भवेत्सिद्धमधिकविंशः अधिकत्रिंश इति यत्रैतद्विचार्यते 'विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वे'ति । इदं तु न सिध्यति अधिकदश इति यत्र नियोगतः संख्या संख्येय एव वर्तते ।

अथोपदश इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? दशानां समीपे उपदश इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः ?

प्र०- 'शब्दान्तरत्वादाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः ।

वृत्तिशब्दोऽप्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः ॥' इति ।

संख्येयमिति । अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंश गाव इति संख्यावृत्तत्वाद् द्विशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थे उपपद्यत इति भावः । दशदर्थ इति । संख्याने । संख्येये चेत्यर्थः । अधिकदश इति । दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः । तस्मादशार्थे सूत्रं कर्तव्यमेव ।

इदानीमवयवमिति निरूप्यते बहुव्रीह्यावयवीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम् । उपदश इति । दशानां समीपे इति । सप्तम्या समीपे प्राधान्ये बहुव्रीहिः, समीपप्राधान्ये त्ववयवीभाव इति प्रदर्शितं भवति । सामीप्यमिति । धर्मेण धर्मी लक्ष्यते, कस्य

उ०- अधिकाविंशतिर्यासामिति । किञ्चिदधिका विंशतिः सङ्ख्या वासामित्यर्थः । आन्धे-
वार्थश्चेति । तुल्यार्थस्तु न विशेष्य इति स शेषः । सङ्ख्यानेति । द्वी दशती विंशतिरिति द्वी दशती परिमाणस्य विंशतिरित्युक्तमथा तद्व्युत्पत्तेरिति भावः । सङ्ख्येयवाभिधायित्वादिति । 'द्विंश' इत्यादावपि द्विराहुतत्वात्संख्याकत्वात् इत्यर्थोऽसंख्येयमेवाश्वपदार्थ इति भावः । 'द्विंश' इत्यत्रापि द्विगुण्यतरा इति बोधादर्थस्य प्राधान्यम् । 'अधिकविंश' इत्यादौ 'सर्व-
नामसंख्ययो'रिति विंशतिसंख्यस्य पूर्वनिपातः स्थाविति न साङ्ख्यं, तत्प्रकरणस्यानित्यत्वात् । तत्र 'द्विंश' इत्यत्र वार्थोऽन्यपदार्थः । 'अधिकविंश' इत्यादौ न संख्येयमिति सर्वत्रान्यपदार्थ इत्येवं सिद्धम् । यद्यपि संख्येये वर्तमानबहुव्रीहेतिरप्येवं सिद्धः । अतिप्रसङ्गत्वमभिधाना-
न्वेत्याद्येन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां संख्यासंख्येयोभयपरतया सिद्धावपि दशादीनां संख्येय-
मात्रपरतया 'अधिकदश' इत्यादि पूर्वैर्न न सिध्यतीत्याह—भवेत्सिद्धमित्यादि । यद्यपि 'बहुप बहुवचन'मिति सूत्रे एकद्विबहुवचनानां संख्येयोभयपरतया आन्धे उक्तं तथापि सूत्र-
प्रयोगविषयमेव तदिति बोध्यम् ।

सप्तम्येति । तथा च सप्तमीति क्रियाक्षेपाद्ये समीपे सन्ति ते सप्तम्यन्ते । अन्यथा प्रथमान्तमेव पठेत्त्वर्थः । एवं च पूर्वपदार्थप्रधानोपमिति पूर्वैर्न न सिद्धिरिति भावः । समासस्य समीपेप्रधानताया उक्तावेन 'कस्य सामीप्यमर्थ' इत्यपुनक्तिरित्यत आह—धर्मे-

* अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४.

उपस्य । यद्येवं नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं
सुखमकर्तुम् ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ५ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कर्मभावात् वा ॥ ६ ॥

अथवा कर्मा भूदिति ॥ २५ ॥

३०—सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्यपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य
समीपवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दयः समासस्येति चेत्तदास्त्येवान्यपदार्थवृत्तित्वमिति
प्रभः । उपस्येति । आराक्छब्दबदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह—
यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः । एवमन्ययासत्रादूराधिकग्रहणं स्थापि-
तम् । संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् । 'द्वित्रा' इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह—तत्रेति ।

इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह—अथवेति ।

ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धय इत्याह—कर्मभावात्
वेति । 'शेषाद्विभाषे'त्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गुह्यत, 'अनेकमन्यपदार्थ' इत्य-
नैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु ॥ २५ ॥

३१—वेति । समीपिकत्वाद् आराक्छब्दादित्यात्मन्यित्यात्मनः । आराक्छब्दवदित्यनेकार्थत्वात्
दृष्टान्तः । अत्र विपातत्वात्पुनस्त वाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया आत्मनः ।
वार्थस्येति । संख्येवमपेक्षकत्वमेतत् । 'अधिकवृत्ता इत्याद्यर्थ' त'दिति भाष्यकृतोक्तम् ।

इदानीं नार्तिककार आह—मत्वर्थे इति । एवं च पदानामसामानाधिकरण्याद्द्वित्रा
द्वित्रा इत्याद्यसिद्धिरिति भावः । 'द्वित्रान् पद्वे'त्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या समासे शेष-
ग्रहणव्यतिरिक्तप्रचमान्तात्माभव इत्यपि शोच्यम् ।

कर्मभावार्थ' वेति । अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षानुक्तसमासास्तरवकपक्षेवत्यस्यैव भाष्ये
कर्मभावत्वादिति भावः । अनेन समासे तु शेषाधिकारत्वसमासाभावाच्चेति तात्पर्यम् ।
शेषाधिकारेति । न च 'सामानाधिकरण्याना'मित्यादिनार्तिकप्रत्याख्यानरीत्या शेषग्रहणमपि
प्रत्याख्यातमेव, स्पष्टं वाक्यारम्भावापुर्णं, तत्कथमेतदर्थकम् इति वाच्यम्, अनभिधानस्य
दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतत्त्वं च शेषग्रहणमात्रवकमित्याख्यात् । प्रत्याख्यानं च ग्रीक्या । अन-
भिधानमगतिरिति उच्यते उक्तत्वात् ॥ २५ ॥

† अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् २. २. २४ वा० १७. १—'अमत्वर्थोऽयमारम्भः' पा० ।

‡ शेषाद्विभाषा ५. ४. १५४.

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २ । २ । २६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २ । २ । २८ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥ १ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? अन्तराल-
प्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्य-
पदार्थः* इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणाः
पुं वद्भावो† न प्राप्नोति । अथ पुनरिषं सैव दक्षिणा सैव पूर्व्वेति कृत्वा समा-
नाधिकरणलक्षणाः पुं वद्भावः सिद्धो भवति ।

प्र०— दिङ्नामान्य । तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः । दिक्समाससहयोगयो-
रिति । 'अशिष्य' इति पूर्व्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्व्वस्याश्च दिशो यदन्त-
रालं दिक्सा 'दक्षिणपूर्व्वे'त्युच्यते, तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थात् पूर्व्वेणैव सिद्धः
समासः । 'सपुत्र' इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थः
सूत्रद्वयेनेत्यर्थः ।

अथ पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्या-
यते—अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते । दक्षिणादीनां च सामी-
प्यादन्तरालवृत्तित्वम् । ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्व्वेति सामानाधिकरण्यात्पुं वद्भावः
सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्व्वोद्देशद्वयोः स्वार्थ एव वृत्ति-
रुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिकरण्येऽपि विशेषणसमासः सिध्य-
तीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति । पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरार्थे 'विभाषा दिक्समास' इति
विकल्पितसर्व्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या ।

उ०— दिङ्नामान्य । 'तत्र तेनेद'मिति मध्यपतितसूत्रमतिशय्य योगद्वयस्य सहविचारे
कारणमाह—तुल्यन्यायत्वादिति । भाष्ये—सहयोगयोरिति । सहेन योगोऽप्येति विग्रहेण
'सपुत्र' इति समास उच्यते । तत्रान्यपदार्थ इत्येवेति । सहसन्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वान्
पित्रादितु समासार्थ इति भावः । 'समानाधिकरणाना'मित्यस्य 'शेष' इत्यस्य चापरामर्श-
मेवम् । अत एव वदति—'मत्वर्थे वा पूर्व्वस्ये'ति ।

नारब्धव्यमिति । कर्मचार्येणैव पुं वदमपि सिध्यतीति भावः । बहुव्रीहिसंज्ञैवेति ।
हन्वहारणार्थं बहुव्रीहवित्त्वावश्यकम् । तत्र एतद्भावे प्रतिपदोक्तत्वाभावात् प्रतिपदोक्तार्थ-
मेव वा इदं कार्यमित्याशयः ।

* अनेकमन्यपदार्थे १. २. २४.

† स्त्रियाः पुं वदमपि तु स्कादन्तू समानाधिकरण्ये स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६. ३. २४.

न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भो दक्षिणाशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामकृतौ यद्भाषित-पुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा वैति दिक्शब्दौ दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्था शब्दाः स्युः । कथं यानि दि पदिष्टानि कार्याणि ? यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्सशब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—रमणीया दिक् शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतद् दिशि दृष्टो दिग्दृष्टो दिग्दृष्टः शब्दो

प्र०— न सिध्यतीति । न हि समानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः किं तु भाषित-पुंस्कत्वनिबन्धनोऽपि । समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः । भाषित-पुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽन्यपदार्थाभिधेयो न शब्दः । दिक्शब्दा-विति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे कृत्वा प्रवृत्तावित्यर्थः । यदि पुनरिति । तत्र व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्यापपत्तिः । कथं यस्मीति । यदि प्रवृत्ति-निमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु कृत्वा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः ।

यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत उ०— प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । भाषितः पुनान्यस्मिन्नर्थे इति व्युत्पत्तेरिति भावः । न शब्द इति । तत्र ह्यप्यपदार्थे यद्विशिष्टमप्यस्यैव भाषितपुंस्कत्वमिति भावः ॥ एता प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । यद्वा व्यक्तिसाक्षबोधस्ततो कञ्चेति दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, तदभाव एव वा, न तु व्यवस्थाविषयं प्रवृत्तिनिमित्त-मित्यर्थः । व्यवस्थाशब्दाविति भाष्यस्यापि—व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकारित्यर्थः । न हि स्वामिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । दिक्शब्दानां सर्व-भाषितत्वमवयवमेवेष्टव्यमिति तात्पर्यकस्य 'यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्यु'रिति भाष्यस्य 'स्यात्तर्हि भाषितपुंस्कत्व'मिति शेषः । दिक्शब्दपूर्वादीनां प्रवृत्तीमप्यनागावधिक-रणात्कालपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृत्तिरिति भावः । व्यवस्थाकृताविति । व्यवस्था-विषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थः । न तु कृद्येति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्ष-कञ्चेत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षदिग्दृष्टशब्द'व हि तत्त्वमिति भावः ।

विषयवशादिति । दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः । अथ 'दिक्शब्द'मिति यदेनाम्बयः । भाष्ये—यदा दिश इति । यदा दिग्वृत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यतीत्यर्थः । आका-शवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्योपाधिको भेदः । उपाधिश्च वृत्तिबोधश्च तत्प्राप्तस्याश्व कारकारः पर्वताः । एवं च तत्प्राप्त्युत्पादकसंविहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अवधिस्तु परं प्रवृत्ती-मप्यमेकमेव । एवं च पुंस्त्वं सिद्धम् । दिक्शब्दात्वं च विशेषतया दिग्बोधकशब्दत्वमेवेत्य-भिमानः । दिशि दृष्ट इति । दिशि कृत्वा दृष्ट इत्यर्थः । यो दिशमिति । दिगतिरित्यमर्थ

दिक्शब्दो यो दिशं न व्यभिचरतीति रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति पुं-
द्भावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणा-
मित्येवमर्थम्' । एवं च कृत्वास्तु 'दिक्प्रमाससहयोगोश्चान्तरालप्रधाना-
भिधाना'दित्येव । ननु चोक्तं 'दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुं-
द्भावो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतम् ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कवभावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कम्मा भूदिति ॥ २६ ॥ २८ ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? क्रियाभिधानात् ।

प्र०—एवैन्द्रयादयो यौगिकत्वात् दिक्छद्वाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधि-
करस्यापुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं 'सर्वनाम्न' इति । तेनैव दक्षिणपूर्वत्यादावपि
भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ २ ॥ ६२ ॥

तत्र तेनेदमिति । क्रियाभिधानादिति । इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दण्डा-
दण्डाति समासो युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः समास

उ०—प्रवृत्तिर्नामस्ततयापि यो नाश्रयत इत्यर्थः । एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिर्नामस्तत्त्वेन व्याक-
मात्रसक्तया वा समानायामाहुतौ भाषितपुरुषत्वाभाव इति भावः । सर्वनामसंज्ञा तु भव-
त्येव, पृथिवीमस्यात्तत्त्वस्यैव देशरूपोपाधिविशिष्टादिषु एव पूर्वोदशब्दवाच्यत्वेन व्यपस्या-
विषयत्वात्तेरिति दिक् ॥ भाष्ये—कवभावार्थो वेति । शेषाधिकारस्थबहुव्रीहावेव तद्विधेति
भावः ॥ २६ ॥ २८ ॥

तत्र तेनेदमिति । युद्धक्रियायामेवेति । इदं च स्वीकोदाहरणविशेषाभिप्रायम् । अत
'कर्णाकर्णि प्रक्षिप्तमथस' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । अत एव भाष्ये—'क्रियाभिधाना'-
दित्येवोक्तम् । सिद्धः समास इति । एवंसूत्रेण । कश्चित् पूर्वमेति पाठोऽपि । सरूपत्वा-

* अर्थानयमे मत्वर्थग्रहणम् २ २ २४ वा० १७ † शेषादिभाषा ५ ४ १५४.

१-६.चित्तस्य सूत्रस्य २८ क्रमाहो दृश्यते । भाष्यव्याख्याक्रमेणैव सूत्रपाठः स्वीकरणीय इति
ते मन्यन्ते । एवं सति 'तेन सहेती'तिसूत्रस्य २७ क्रमसंख्या भवति ।

२-'आशिष्यो बहुव्रीहिः' इत्यधिकं कश्चित् । तच्चानावश्यकमनुवृत्त्येवेदमिति ।

क्रियाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् ।

न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

न वाशिष्यः । किं कारणम् ? एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

पूर्वदीर्घार्थं च ॥ ३ ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम् । केशकेशि ।

स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतोऽस्यानेनैव दीर्घत्वं स्यात् । अयेदानी-
'मन्येषामपि दृश्यते' [६. ३. १३७] इति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ४ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वं योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कबभावार्थं वा ॥ ५ ॥

अथवा कम्मा भूदिति ॥ २७ ॥

प्र०—इत्यर्थः । न वेति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वेवं युद्धं, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येवं युद्धमिति प्रहृये प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तिव्याचैकशेषः प्राप्तो वचन-
सामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषयानया बहुव्रीहिसंज्ञयानवकाशया बाध्यते ।
पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम्, अन्यपदार्थापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात् ।
पूर्वदीर्घार्थं चेति । 'तत्र तेन आ इद'मित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते ।
उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्माभावः ।

अयेदानीमिति । एवं च 'मुष्टीमुष्टी'त्यादि भवति । आकारप्रश्लेषे तु 'मुष्टा-
मुष्टी'ति स्यात् । कबभावार्थं वेति । 'इत्कर्मव्यतिहारः' इति कबभावपक्षे सावकाशः ।
पक्षान्तरे तु परत्वाद् बाधित्वा कप्प्राप्नोति । शेषमह्येन च शेषाधिकारो गृह्यते न
तूपयुक्तादन्यः ॥ २७ ॥

उ०—दिति । विरुपाक्षा स्वभिधानात्समासां नेति भावः । समूहान्यथानुपपत्त्येति । सुप्सुपे-
त्यधिकारात्तस्याः पदसमूहवृत्तित्वादिति भावः । अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । सुङ्गपत्त्यपेक्षत्वा-
दित्यपि बोध्यम् । पूर्वदीर्घार्थं चेति साध्ये । इतिशब्दादिदमपि कथ्यमित्येके ।

पक्षान्तरे त्विति । प्रत्याकथानपक्षे त्वित्यर्थः । न तूपयुक्तादिति । 'इत्त्वभिमान' इति
शेषः । 'उपयुक्तादन्वः शेषः' इत्यदस्य 'शेषा'दिति सूत्रे मात्स्यकृतैव व्यापयित्वाभावात् ।
मातृत्वा शेषाधिकारात्त्वित्यर्थः इति पूर्वसूत्रस्य 'कबभावार्थं' वेति कार्तिकाग्राह्यते ।
तस्मात्कबभावार्थं वेति, अत्रैकदेवयुक्तिः । वैयधिकारव्यापत्वेन न सिद्धयतीति अस्य सूत्रस्या-
वश्यकत्वेऽनेनापि कबभावः सिध्यतीत्याशयेन ॥ २७ ॥

† अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४. * अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् २. २. २४ वा० १७.

‡ शेषादिभावा ५. ४. १५४.

अथेह कस्मान्न भवति—याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च । कठश्चायं बहुवृचश्च ।
औक्थिकश्चायं भीमांसकरश्चेति ? शेष* इति वर्ततेऽशेषत्वान्न भविष्यति† ।

यदि शेष इति वर्तते—

‘उपास्तातं स्थूलसिक्तं तूष्णीकृद्धं महाहवम् ।

द्राण चेदशको गन्तुं मा त्वा ताप्तां कृताकृते’ ॥

इत्येतन्न सिध्यति‡ । नैष दोषः । अन्यद्वि कृतमन्यदकृतम् ।

प्र०—चितद्रव्याश्रये लिङ्गसङ्ख्ये भविष्यत इत्यर्थः ।

याज्ञिकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चायसद्भावाद् द्वन्द्वसंज्ञा-
प्रसङ्गः । तत्राभ्यर्हितत्वाद्द्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्थान् । तत्पुरुषे तु काण-
श्चान्नवदनियमः । परंकायेत्ये चार्थं दोषः । एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वा-
त्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः । अशेषत्वादिति । ‘विशेषण’मित्यत्रोपयुक्त-
त्वादित्यर्थः ।

उपास्तावादयः पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्वं गन्तुं शक्तत्वांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते
त्वां मा ताप्तां, न तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशंसेयम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं
त्वनिष्टफलहेतुत्वेन ‘कृताकृते’ इत्येतदत्रोदाहरम् । अत्र ‘क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्चिति
समासविधानादशेषत्वाद् द्वन्द्वप्रसङ्गः । धर्मसामान्यं च कृताकृतयोरैकमधिकरणत्वं
मत्वा प्रश्नः । अन्यद्वि कृतमिति । तत्रश्च वैयाधिकरण्यात्तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव । न
ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ? भिन्ने कर्मणी समुचितं ।

उ०—समुचितद्रव्याश्रये इति । समाहारे तु किङ्गं वाचनिकम् । वचनमपि ‘द्वन्द्वश्चे’त्यादी
एकवचनशब्देन योगतः । समाहारस्तत्र विदेशावज्ञापकसिद्धिमतीतरतरयोगावपये एव पूर्वपक्ष-
सिद्धान्ताविति भावः । एवं चेतरेतरयोगे समाहारो द्रव्येणाभेदमापन्न एवोप्यते इत्याहुः ।

चार्थसद्भावादिति । अत एव तद्विग्रहे चरन् प्रयोगः, याज्ञिकत्वसमानाधिकरण
वैयाकरणत्ववान् याज्ञिक इति बोध इति भावः । स च वाक्ये ‘व’शब्दबलात्समासे समास-
बलादिति बोध्यम् । वैयाकरणशब्दस्यैवेति । अभ्यर्हितत्वाक्षमायां तु अवपाप्तरत्वाद्याज्ञिक-
ताम्ब्यैव स स्यादिति बोध्यम् । विशेषेति । ‘चार्थे’ इति वैयाधिकरणधर्मबोधके सावकाशम् ।
भाष्ये—अशेषत्वादिति । समासपठकपक्षबोध्यप्रधानार्थस्यैव चार्थसम्बन्धित्वे द्वन्द्वः, प्रधाना-
प्रधानयोरिति न्यायादित्वात्प्रयोगश्च गूढः ।

सुकृतदुष्कृते इति । कृताकृतसम्बन्धोस्तथो कविरिति भावः । नन्वत्र वैयाधिकरणत्वात्कथं
‘क्तेन नञित्यस्य प्राप्तिरत आह—कर्मसामान्यं चेति । कर्मसामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति
भावः । भिन्ने—धर्माधर्मकक्षणे । समुचिते । मा ताप्तामिति क्रियायां समुचिते । केचित्
‘कृताकृते’ इत्यस्य पापपुण्ये क्लेशे कृताकृते इत्यर्थमाहुः ।

* शेषो बहुव्रीहिः २. २. २३. † विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ १ ५७.

‡ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् २. १. ६०.

चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति—

‘अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यन्ति मुराया इव दुर्मती’ ॥

इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति ।

मिदं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ।

तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रैतस्मिँल्लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पद्वीमृद्व्यौ । समा-
नाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति ।

प्र०— चार्थे द्वन्द्ववचन इति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानमस्तस्य चानिष्टेऽपि विषये
सद्भावद्विप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मदीति । दुःखेन यो मायति स यथा मुरया न तृप्यति
एवं यमो गवादीन्त्रयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयार्थसद्भावा-
दस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां
समुच्चयोऽस्ति ।

सिद्धं त्विति । न्यासान्तरेणातिप्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरण-
मभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । ‘गामश्व’मित्यादौ तु परस्पर-
निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक्प्रत्याप्यन्त इति युगपद्वाचित्वाभावाद्
द्वन्द्वभावः ।

पद्वीमृद्व्याविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति ।

उ०— अतिप्रसङ्ग इति । द्वन्द्वसंज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘गामश्वं पुरुषं पशुम्’मिति वाक्येऽपि
परस्परसाहित्यरूपे हृत्प्रेतरयोगे पदानां हृत्प्रेतसंज्ञा स्थापित भावः । दुःखेनेति । छेद्ये-
नेत्यर्थः । अक्षपपात्रेण मद्यामुत्पत्तिर्यस्येति कथितम् । मुराया इति शोषणी । मुरयेत्यर्थः ।
‘इन्द्रादीना’मिति भाव्ये ‘लोकपालां पाकका’ इत्यन्याह्वयमिति भावः ।

अवलदिरयोरिवापि सद्विवक्षा स्यात् अह—येऽर्था इति । युगपदशुभवाभावा-
दिति । परस्य स्वज्ञानसदृशावसमर्पणाय शब्दप्रयोग इति भावः । विप्रतिषिद्धत्वादेव युग-

विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णौ सुखदुःखे जननमरणौ । किं कारणम् ? सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ।

यत्तावदुच्यते 'तत्र पुं वद्भावप्रतिषेध' इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह [पुं व । वः] कस्मान्न भवति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति ? अथ मतमेतत् 'प्राक्समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुं वद्भावो भवती'तीहापि न दोषो भवति ।

प्र०— विप्रतिषिद्धेषु चेति । वेऽर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाभिधानम्, विरुद्धानां तु सहानवस्थानाद्युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थः । आरात्पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छयि—किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । आरादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते ।

दर्शनीया मातेति । वृत्तावेकार्थभावेन मात्रार्थवृत्तित्वाद् दर्शनीयायाश्च सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यस्य व्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्टांमृद्व्यावित्यत्रापि न दोषः । लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते, न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्टयौ च मृद्वयौ चेति ।

उ०—पदभिधानानुपपत्तौ प्रश्नानुपपत्तिरत आह—आरादिति । तच्च वृत्तसमीपयोर्वर्तते । तुरेति चिरातीत्यभिप्रेत्यासन्नयोर्वर्तते । सुखप्रतिघातं ज्ञेयादिना सुखप्रतिवन्धिकायास्तत्त्वान्निकार्यात् सामग्र्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिवन्धिकायास्तत्त्वान्निकार्यात् सुखजनकत्वं सूचितम् । एवं दुःखसुखजनकसामग्र्योक्तिरमेव सुखदुःखप्रतिवन्धकत्वादि च सूचितम् । एतेन भारोत्तीर्णे गौणः सुखव्यवहार इत्यप्यात्मम् ।

पट्टीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह—वृत्ताविति । अथ भावः—सामानाधिकरण्यं नाम विरोधतयैकद्रव्योपस्थापकत्वम् । तच्चान्नापि वृथवपूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेरिति । न दोष इति । अनयैव रीत्या 'विरूपाजामयी'त्येकरोचोऽपि शरणीवः । इन्द्रास्त्रसामर्थ्येन वायवीयस्य समामार्थत्वस्यैवाज्यगणदिति बोध्यम् । नन्वत्र पक्षे पट्टयौ केचिन्नेव वाक्यं समासाद्यमिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह—लौकिकं चेति । स्वातन्त्र्येणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थः । इदं त्वलौकिकवृत्तिसामानार्थकमेवेति भावः ।

यदप्युच्यते 'विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रति-
षिद्धाः । इहापि श्लक्ष्ण्यग्रोधाविति श्लक्ष्णशब्दः प्रयुज्यमानः श्लक्ष्णार्थं संप्रत्याययति
न्यग्रोधार्यं निवर्तयति, न्यग्रोषशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्यं संप्रत्याययति
श्लक्ष्णार्थं निवर्तयति । अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यत इहापि युक्ता
दृश्यताम् ।

एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगा-
दर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् ? युगपदधिकरणवचनताया अनुप-
पत्तिः । श्लक्ष्ण्यग्रोधौ श्लक्ष्ण्यग्रोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानां
नामपि भवितव्यम् ।

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्
द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनयोरनु-
पपत्तिः । श्लक्ष्ण्यग्रोधौ श्लक्ष्ण्यग्रोधा इति । श्लक्ष्णशब्दः सार्थको निवृत्तो

प्र०- विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्ववार्थानां
शब्दैरभिधानात् । न्यग्रोधार्यमिति । एकस्मिन्नेऽवगतेऽर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः ।
इहापीति । विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयत्वाया अविरोधान् । तथा हि यदा
जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सहसंप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयो-
र्भवेत्येव ।

इदानीं युगपद्वाचितायां असंभवं प्रतिपादयति—एवमपीति । अभिधानक्रमाद-
भिधेयक्रमोऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति । तत्रैव शब्दक्रमात्क्रमवदर्थव-
गमाच्च संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः ।

उ०- शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाभावाद्वा—विप्रतिषिद्धार्था इति । तदप्युच्य-
पादयति—परस्परेति । भाष्ये—निवर्तयतीति । 'वृद्धित' इति शेषः । ननु निवृत्तौ
वाच्यं चेदपोह्याहः । अपोहस्तद्विपरमेयस्तद्वान् वा । न चेतिवृत्तिर्गुणमेत्यत आह—
एकस्मिन्निति । विरुद्धानामिति । न हि सहानुपपत्तिसंभवः शब्दासहबोधे प्रतिबन्धक इति
भावः । एका संज्ञेति । एको वाचकः सर्व इत्यर्थः ।

ननु वाचकक्रमो न वाच्यप्रतीतिपौगण्यविरोधीत्यत आह—अभिधानक्रमेति ।
अभिधेयक्रमः—अभिधेयज्ञानक्रमः । क्रमवदर्थवगमाविति । क्रमवतोऽर्थवगमस्य सप्र-
तिषेधः ।

भाष्ये—श्लक्ष्णशब्दः सार्थको निवृत्त इति । अर्थेन सह निवृत्त इत्यर्थः । अर्थे कः ।
ननु तस्य निवृत्तावपि वक्ष्येन शब्देन समासकपरातिपदिक्षेप द्वौ बोधितव्यौ द्विवचनं भवितव्य-

न्यग्रोधशब्द उपस्थित एकार्थस्तस्यैकार्थत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ।

विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य ॥ ६ ॥

विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते—‘द्यावा ह क्षामा’* । ‘द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते’† इति । किमेतत् ? युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम् । विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे ।

‘समुदायात्सिद्धम्’ । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति ? ‘द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धि’रिति चोदितं तस्यायं परिहारः ।

प्र०— न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि द्वुच्चार्यस्मान्नवरतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद् द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्रज्ञ-
न्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति—विग्रहे चेति । द्यावेति । ‘द्यो’शब्दो द्यावापृथिव्योर्वेतत इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य ‘सुपां सुलु’गित्याकारः ‘द्योतो णि’दिति गोशब्दस्योकारान्तत्वोपलक्षणात्स्वारिण्त्वाद्बृद्धिरावादेशश्च । एवं पृथिवीशब्दो दिवस्पृथिव्यौ वक्तीति प्रथमाद्विवचने ‘वा इन्द्रसी’ति पूर्वसर्वणोदीर्घः । ‘स’नमेते’ इति द्विवचनान्तेन समानाधिकरण्यात्पृथिवी इतीति पदकारेद्विवचनाश्रय-
प्रगृह्यसंज्ञानिवन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्वयर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते । किमेतदिति । यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति । उपोद्बलकमिति । उक्तुष्टबलकमुद्बलकं—
प्रत्यक्षं, तत्समीपमनुमानमुपोद्बलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासान् । विग्रहे किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येऽपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः ।

उ०—तीति चेच्च; समासस्य समूहे वाक्कावपि प्रज्ञाहीनामवयवत एव बोधेन एकप्रतिपत्तिकजन्य-
बोधविषयत्वाभावात् इत्यभिप्रायात् । तस्मादिति । विविगमनाविरहादुभयोरप्यनेकार्थत्व-
मिवाशङ्क्यः ।

आगमेन—अनाद्यकालीयप्रमादवेदवाक्येन । एतेन ‘द्यावे’त्याद्यावपि द्विवचनानुप-
पत्तेस्तुल्यत्वात्पूर्वस्मादो विवेको ह्यप्यस्तात् । भाष्ये—द्यावा हेति । ‘द्यावा ह क्षामा’ प्रथमे
श्रुतेने’ति’ मन्त्रस्यमिदम् । ‘ह’शब्दोऽसमासद्योतकः । इतरेतरापेक्षयोभयप्रापि द्विवचनम् ।
प्रथमे ‘ह’शब्देन द्वितीये ‘चिदस्मै’शब्देन स्वयन्मानात्समासाभावः । प्रधाने—द्यावापृथिव्या-
विषयात्मन्प्रार्थे । यथोक्तं—सूचितं कैमुतिकम्यावम् । उक्तुष्टेति । एवं च युगपदधिकरण-
वचनतायाः सत्त्वस्येवमनुमानम्—अनुमावकमित्यर्थः । साहचर्यादिति । ‘द्यावा ह क्षामा’ति-

१-‘नमेते’ पा० । * श्रु० सं० १०. १२. १; अथर्व० १८. १. २६.

† श्रु० सं० २. १२. १३; अथर्व० २०. ३४. १४. १-इदं चार्तिकमिति केचित् ।

समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ७ ॥

समुदायात्सिद्धमिति चेत् तत्र । किं कारणम् ? 'एकार्थत्वात्समुदायस्य ।
एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा—शतम् यूथम् वनमिति ।

'नैकार्थ्यम्' । नायमेकार्थः । किं तर्हि ? द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । प्रश्नोऽपि
द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः । यदि तर्हि प्रश्नोऽपि न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थस्तयोर-
नेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद् 'बहुषु बहुवचनम्' [१-४.२१]
इति बहुवचनं प्राप्नोति ।

तयोरनेकार्थत्वाद् बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ ८ ॥

तयोरनेकार्थत्वाद् बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत् तत्र । किं कारणम् ? बहुत्वा-
भावात् । नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति यावत्तदानीमेवोक्तं
'प्रश्नोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः' इति । याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्या-
मेवापरोऽपि ।

यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य
वचनं नोपपद्यते ।

प्र०— युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह—समुदायादिति ।
द्वन्द्वेन समुदायरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिः ।

नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेदः
इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्वार्थत्वाभिधानात् ।

याभ्यामेवेति । नात्र चत्वारोऽर्थाः । किं तर्हि ? द्वावेवाभावित्यर्थः । अन्यवाच-

उ०—वाक्ये परस्परसादृश्यात् 'यावाचित्वात् प्रथिनी'त्यत्र सादृश्येण द्विवचनानुपपत्त्या च तथा
कल्पनाश्रियते चेत्किं समासे वक्तव्यमित्यर्थः ।

द्वन्द्वेनेति । द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदः समूहरूपोऽर्थः । प्रश्नादिस्वकर्मो-
न्धारणैव यद्यपि क्रमेण बुध्यते तथापि द्वन्द्वरूपैकप्रातिपदिककर्मबोधविषयतायां द्वयोः स्वस्वेन
द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचने मानाभावा इति भावः ।

एवं लण्डनवादी स्वमते द्विवचनादिकमुपपाद्य युगपदधिकरणवचनतायादं दृष्टयितुं
तन्मन्त्रमुबधति—प्रश्नोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः इति । 'इति तव मत'मिति शेषः ।
यदि तर्हीति । यद्येवं स्वीकृत्ये इत्यर्थः । यत् लघुविवरणे—प्रश्नः—प्रश्नशब्दवद्विज्ञो
द्वन्द्वरूपः समुदाय इत्यर्थः । इत्यर्थः—द्वयवचनसमुदायार्थः । एवं न्यग्रोधोऽपीत्यपि व्याख्येयः ।
मिति तत्र, 'न्यग्रोधोऽपी'त्यस्यैवैवार्थापत्तेः । यदि तर्हीत्यादेरनुत्थानापत्तेः । य य

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्पक्षस्य न्यग्रोध-
त्वादन्यग्रोधस्य पक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥ ६ ॥

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते तत्र । किं कारणम् ?
पक्षस्य न्यग्रोधत्वादन्यग्रोधस्य पक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । पक्षोऽपि
न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि पक्षः ॥ कथं पुनः पक्षोऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि पक्षः
स्याद्यावता कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः ।

कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

कारणाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेदेवमुच्यते तत्र । तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ।
तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रश्नरतीति पक्षः स्यान्न्यग्रोधेऽप्येतद्भवति । तथा
यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः पक्षेऽप्येतद्भवति ।

‘दर्शनं वै हेतुः’ । न च न्यग्रोधे पक्षशब्दो दृश्यते ।

प्र०—केनेति । लौकिकात् प्रयोगाच्छब्दानामर्थवधारणं तत्र यथा ‘पट’शब्दः घटार्थं न
प्रत्याययति तथा पक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तवित्यर्थः ।

सत्यस्येति । पक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वादन्यग्रोधशब्दस्य पक्षार्थाभिधायित्वात्स्वार्थ-
स्यैवाभिधानेन नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वम् । लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्व-
मुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वार्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः । पक्षोऽपि न्यग्रोध
इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि पक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः ।
कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुलोकव्यवहारोऽत्र ‘कारण’शब्देन विवक्षितः । न च
लोकव्यवहारे पक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीयम् ।

इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह—कारणादिति ।

प्रकरणं—विस्तारेणावस्थानम् । न्यग्रोहणम्—अथःशास्त्रावस्थापनम् ।

इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः । पक्षोऽपीति ।

उ०—प्रगुत्पन्नमविविधं पुनरुक्तवचनतावादिमोऽ’ पूर्वपक्ष इति वाच्यं तत्समाधानकाले पूर्वोक्त-
स्वाभावप्रकटनेनैव समाधानसर्वोचितत्वेन ‘वाग्यामेवापैको द्वयस्ताम्बामेवापरोऽपी’त्यादि
तत्समाधानपरम्प्राप्तज्ञतेः तदुपपन्नारस्येन गुणपदधिकरणवचनतावादिन पूर्वोक्तपूर्वपक्षे
सिद्धाविति प्रतीयते ; अ ननु पक्षन्यग्रोधयोरेकमर्थत्वमिति वदोऽप्यवधारकत्वमसिद्धमत आह—
लौकिकादिति ।

मन्वयस्यान्यरूपत्वाभावेन पक्षस्य न्यग्रोधत्वावित्थनुपपन्नमत आह—पक्षशब्दस्येति ।

शब्दे—‘पक्ष’सम्बन्धेन न्यग्रोधार्थत्वं कथमिति प्रश्नोपपादकं—धावतेति । यत इत्यर्थः ।
तदुपपादके—शब्दार्थावसायेति । शब्दार्थसंबन्धप्रहणेत्यर्थः ।

१—इदं वार्तिकमिति केचित् ।

दर्शनं हेतुरिति चे न्यम् ॥ ११ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्वति । प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यतां
[न्यग्रोधेऽपि प्लक्षशब्दः] तुल्यं हि कारणम् ॥ न वै लोक दृष्य संग्रहयो
भवति । न हि 'प्लक्ष आनीयता'मित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते ।

तद्विषयं च ॥ १२ ॥

तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम् । किं विषयम् ? इन्द्रविषयम् ।

युक्तं पुनर्यच्चित्तविषया नाम शब्दाः स्युः ? वाढं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ १३ ॥

अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे
गौर्लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति
भवत्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ।

यदि तर्हि प्लक्षेऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष 'एकेनोक्तत्वाद्परस्य

प्र०—लोकव्यवहारे 'प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येता'मित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च ।
तुल्यं हीति । तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः ।

तद्विषयं चेति । इन्द्रावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः ।
युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः । वाढमिति । भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च ।

अश्वः शोण इति । यथाप्यादन्यत्र शोणावयो न वर्तन्ते तथा विना इन्द्रात्प्लक्ष-
वयो न्यग्रोधाद्यर्थो न भवन्तीत्यर्थः ।

यदि तर्हीति । ननु 'तद्विषयं चे'त्युक्ते कोऽस्य दोषस्यावसरः ? एवं सम्भवते—

उ०—'प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते' इत्युक्तं, तत्र चरानमुपपादयति—लोकव्यवहारे
प्लक्षेति । तर्ह्येकैव कल्पप्रयोजकमेवार्थज्ञानकमादुशब्दोः क्रियान्वयो द्विवचनं च न स्वस्तिस्मि-
मानः । भाष्ये—तुल्यं हि कारणमिति । दर्शनकर्म कारणमपि तुल्यमित्यर्थस्तदाह—तुल्यो
लोकेति । पुनर्भाष्ये कङ्कते—न वै लोक इति ।

किं युक्तमेतदिति । युक्तं पुनरित्यत्र काङ्क्ष प्रसो व्यङ्ग्य इति भावः । भिन्नरूपत्वा-
दिति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्यादौ सविभक्तिकं समासे विविभक्तिकमित्यर्थः । भिन्नशक्तित्वा-

प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते ।
प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेन्नोक्तत्वात्प्लक्षेण
न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ १४ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत् तन्न । किं कारणम् ?
अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति
कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवोक्तं 'प्लक्षोऽपि न्यग्रोधो
न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष' इति ? सहभूतावेतावन्योऽन्यस्यार्थमाहर्तुं पृथग्भूतौ । किं
पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योऽन्यस्यार्थमाहर्तुं पुनः पृथग्भूतौ ?

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ १५ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथवेह कौचित्प्राथम्यकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ
कौचित्क्रियया वा गुणेन वा, प्लक्ष इवायं प्लक्षो न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति ।
तत्र प्लक्षावित्युक्ते सन्देहः स्यात् किमिदौ प्लक्षावेवाहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधा-
विति । तत्रासन्देहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ।

प्र०—परस्परसंनिधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तद्वान्यतरविगमेऽपि सामर्थ्यहाना-
भावो यथा वह्निसंपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेऽपि वद्भौ ।

अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः । उक्तं ह्येतत्—द्वन्द्वावयवाना-
मेवानेकार्थमभिधायित्वं न केवलानां यथा वह्निसंनिधावेव ताम्रं द्रवरूपं भवति न तु
वह्निनिवृत्तौ । सहभूताविति । भारोद्यन्तृवत्परस्परसंस्पर्शस्वाविर्भावत् ।

प्राथम्यकल्पिकाविति । लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्पदार्थावसायान्मुख्या-
वित्यर्थः । कौचित्त्विति । तत्सहचरितगुणक्रियावशेनात्तद्रूपारोपणाद् गौणावित्यर्थः ।
यथोक्तं—यदि प्रक्षरतीत्यादि । सन्देहः स्यादिति । उपक्रमे सन्देहो गौणस्याप्यर्थस्य

उ०—विति । तत्र मिश्रोपस्थितिक्रमिका वक्तिः, समासे द्रव्योपस्थितिक्रमिका सेत्यर्थः ॥ भाष्ये—
प्लक्षेण न्यग्रोधप्रयोग इति । प्लक्षशब्देन न्यग्रोधकपार्थत्वात्प्लक्षान्यग्रोधसम्बन्धयोगो नोप-
पद्यत इत्यर्थः ।

गुणपदमभिधानमनुक्तिः विधेयवत् आह—न्यग्रोधशब्देति । भारोद्यन्त्रिति । इतर-
संनिधानेन च संस्पर्शविर्भावो न केवलमभिधानेनैव ।

'इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यस्या निबन्धनमुक्तं बाष्पा इ क्षामेति* तदपि च्छान्दसं तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थ-संप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग' इति । नैव दोषः । इह 'चे द्वन्द्व' इतीयता सिद्धम् । कथं पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो द्वेव शब्दे 'कार्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत चेन कृतोऽर्थश्चार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः ? समुच्चयोऽन्वाचय

प्र०-संभवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कुतः सन्देहः ।

भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह-इयमिति । दुःखेति । प्रतीतावनुपारोहान् । दुरुपपादेति । प्रमाणाभावात् । वृद्धव्यवहारादि शब्दार्थावसायः । न च तत्र वृद्धशब्दस्य वृद्धन्यप्रोधाभिधायित्वं दृश्यते । न च गौणार्थत्वं वृद्धशब्दस्य न्यप्रोधाशब्देनैव न्यप्रोचस्य प्रतिपादितत्वान् । न च वृद्धन्यप्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः—यथा वृद्धन्यप्रोधौ वृद्धन्यप्रोधाविति । समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोद्विवचन-बहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्विचिताप्रति-पत्तिः । लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह—यच्चापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचन-मित्यर्थः ।

चेन कृतोऽर्थ इति । अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आग्रीयश्च इत्यर्थः । ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं वा स्यात् प्रकाशनं वा । तत्रोत्पादनं तावन्नोप-पद्यते, न हि शब्दैरर्था कृतायन्ते । यथोक्तं 'न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्य'-मिति । अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पुच्छति—कः पुनरिति ।

उ०— 'किमिमां वृत्तावेवे'ति भाष्यक—मुख्यी वृत्तावित्यर्थः । तत्कुत इति । तस्मान्न्यप्रोधा-प्रतीतिरेव न स्यादतो न्यप्रोधाशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम् । गौणस्याप्यस्य वृद्धन्यप्रोधा-विस्थादौ कोकम्ववहारे परस्य प्रसिद्धत्वात्मुख्यसमकक्षतया भाष्ये सन्देह उक्त इत्यन्ये ।

प्रतीताविति । समुदायेन द्वयोपस्थितित्वेवानुभवो न तु प्रत्येकं द्वयं तानुभव इत्यर्थः । समासस्य चानेकार्थेति । अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थः । उद्भूतावयवभेदसमु-दायाभिधानकक्षिकनयोः पर्वांशा क्रमप्रयोगवजिरपि परैः क्रमेणैवैव बुद्धिः समुदायसम्बन्धक-वदिति भावः । द्विवचनमित्यर्थे इति । अत एव वृत्तिवीत्यक समुदायोपपत्तिरिति भावः ।

इतरेतरयोगः समाहार इति । समुच्चयः—प्लक्षदचेत्युक्ते गम्यत एतन्मन्त्रोपदेशेति ।
['तथा न्यग्रोधचेत्युक्ते गम्यत एतत् प्लक्षदचेति ।] अन्वाचयः—प्लक्षदचे-
त्युक्ते गम्यत एतत् 'सापेक्षोऽयं श्रुज्यत' इति । इतरेतरयोगः—प्लक्षद न्यग्रो-
ध-

प्र०—समुच्चय इति । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चयेन तदा समुच्चय-
श्चाथो यथा 'गामश्च पुरुष'मित्यादौ । वाक्ये परस्परानपेक्षा गवाक्षयो नयनक्रियया
संश्लिष्यन्ते । तत्र चेन कुतोऽर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते—चेनैव यः प्रका-
शितोऽर्थस्तत्र इन्द्रः । 'गामश्च'मित्यत्र तु विनापि चेन समुच्चयावगमात्तसौ चेनैव
प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्ये द्वेकक्रियाद्वारकं दम्बोदनादिवत्स्वादिति तात्रासामर्थ्या-
त्समासपरिहारो वाच्यः ॥ सप्तश्रेत्युक्त इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रम्य यदा
प्लक्षदचेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनु-
रोधेन क्रियासंन्याद्विभक्तद्वयतया नास्ति परस्परं सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासा-
भावः । प्रधानमिधाधि पदं चार्थं न वर्ततेऽपि त्वप्रधानमेवेति । अनेकस्य पदस्य चार्थ-
वृत्तित्वाभावं इन्द्राभावः । इतरेतरयोगः परस्परापेक्षाणामनेकेषामेकस्मिन्नर्थे समन्वये

४०—द्वितीयबोधस्तु एकत्र क्षामापदेन अपरत्र सावापदेन । अत एव 'सप्तमेने' इति द्विवचनो-
पपत्तिः; 'देवदत्तः वज्रवत्सलः तिष्ठत' इतिवत् ।

परस्परनिरपेक्षा इति । 'न्यग्रोधविहङ्गतां, प्लक्षदचेत्युक्ते न्यग्रोधस्य प्लक्षदन्वये
प्लक्षदेषाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थः । अन्वेतावतोक्तेऽद्वयवैक्यमात्रेण इत्यादौ
कथं समासप्रसङ्गो वारितोऽत आह—तत्र चेनेति । चेनाप्यचेनापीति । यं विनापीत्यर्थः ।
अपि 'विनापि केनेत्येव पाठः । ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात्कथं समासप्राप्तिरत आह—
सामर्थ्यं हाति । इदं तु चिन्त्यम् । 'कृतः सर्वो वृत्तिकवे'त्यादौ समासापत्तेः । किं च
क्रियाद्वारे सामर्थ्ये दम्बोदनादिवत् सामर्थ्यस्य द्वारमूलक्रियायाः पृथक्प्रयोगानापत्तिः ।
किं च सति सूत्रस्य चार्थपदविग्रहमुक्त्वा पुनस्तदर्थप्रथमे समुच्चयलोकेऽस्मात्प्रतिः, एवगमार्थेन
सीमेन तदप्रतीतेः । किं च 'गामश्च पशु'मित्यत्र सर्वत्र नैरपेक्ष्य समुच्चयोऽपि कथं, समु-
च्चये एकत्र सापेक्षत्वात् । भाष्ये—प्लक्षदचेत्युक्ते इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रमोक्तौ तु
न प्लक्षदचेति गम्यत इति भावः । न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्युपक्रम्य
न्यग्रोधचेत्युक्ते इत्यर्थः । अन्वाचये सलोपचेत्युक्ते इति पाठः । सापेक्षोऽयमिति । प्रधानी-
भूतक्रियेत्यर्थः । तथा—यदा त्विति । इतरस्येत्यस्य तदेत्यादिः । भिन्नकक्षतया—भिन्न-
क्रियाम्भयितया । तत्रैव सामर्थ्याभावे पुन्यन्तरमाह—अनेकस्य पदस्येति । इदं समुच्चयेऽपि
बोध्यम् । एवं च समुच्चयेऽन्येकस्य चार्थवृत्तित्वाभावात्समासपरिहार इति प्राप्तिरसङ्गत-
मेवेति बोध्यम् । परस्परापेक्षाणामिति । एतेन न्यपेक्षासामर्थ्यादे इन्द्रेऽनुपपत्तिरित्य-
पास्तम् । परस्परापेक्षविवक्षितान्वये परस्परापेक्षात्वस्यापि न्यपेक्षात्वात् । सा च प्रकृतेऽ-

श्चेत्युक्ते गम्यत एतत् 'प्लक्ष्मोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष्मसहाय' इति ।
[प्लक्ष्म न्यग्रोधश्चेत्युक्ते] समाहारेऽपि क्रियते प्लक्ष्मन्यग्रोधमिति । तत्रायम-
प्यर्थो द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारस्यैकत्वादेव सिद्धम् ।

प्र०—सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यते इति तत्र समासो भवति ।
समाहारेऽपीति । तत्रापि परस्परसहिततावगमात् । द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधि-
करणावचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्यात् । एकैकस्मानेकार्थत्वात् । न च विषय-
विभागार्थोऽसौ वक्तव्यः, प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् ।

उ०—स्येवेति भावः । एतद्विपर्ययस्य समुच्चयवादी दर्शित इव । परस्परापेक्षाप्रामाण्यमिव समु-
च्चयवादीप्लक्ष्मणमुक्तम् । अत एव भाष्ये—'प्लक्ष्मश्चेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चेति समुच्चय-
स्याकारः प्रदर्शितः । तेन श्लोकः परमाहित्यमपेक्षते न पर इतरसाहित्यमित्युक्तम् । अपि चानेन
समुच्चये साहित्यं विशेषणमित्युक्तम् । न्यग्रोधसहितः प्लक्ष्म इति हि तदर्थः । अतोऽपि तत्र
न समासः । चार्थप्राधान्ये दृष्टैस्तस्मात्समासवृत्तेः । इतरेतरयोगस्य—'प्लक्ष्म न्यग्रोधश्चेत्युक्ते
गम्यत एतत्, प्लक्ष्मोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष्मसहाय' इत्याकारः प्रदर्शितः ।
अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेष्यतेति दर्शितम् । एवं च समुच्चयवाद्यावयवयोश्चकारो
द्योतकः, अन्ययोस्तु वाचकः, तत्र तदर्थस्य विशेष्यत्वादिति बोध्यम् । तस्मादनामकमित्यादी
न समुच्चयः । विमिश्रमनादिरहेण सर्वेषां परस्परसाहित्यावगतेः, अहरहःशब्देन तथैव
प्रतीतिः । चार्थसाहित्यावगतिसञ्ज्ञावेन समासप्राप्तिश्चाह । उत्तरं तु—चशब्देन साहित्यं वाक्ये
यत्र प्राधान्येन भासते, इत्थौ चामावे च समासेन, तत्र समासश्चाप्रवृत्तिः । अकृतार्थे
वर्तमानेकसुबन्तसंज्ञात् । 'गामय'मित्यादी तु अहरहःशब्देन साहित्यं गम्यते, न तु केनेति
भाष्यार्थः । समुच्चयंऽपि सन्तुष्टौ एकत्रैव साहित्यं वृण्वते, एकोत्तरं च प्रयोगवित्पत्ते-
सुबन्तस्य प्रचलितमूतार्थे कृत्वभावात्समासाभाव इत्यवयवार्थस्य भगवता समुच्चयवाद्यावय-
वस्वरूपनिकपणेनैव दर्शितः । अत एव सच्चियोगशिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति भाष्य-
तात्पर्यम् । 'इन्द्रस्तथा बहूनि' इत्यादावपि परस्परसाहित्येनैव लोकोपासकत्वं वृण्वत इति
बोध्यम् । तत्रापीति । परं त्वनुद्भूतावयवभेदमिति भावः । भाष्ये—समाहारेऽपीति
पृथग्भाष्यम् । अत्र 'प्लक्ष्मोऽपि न्यग्रोधसहाय' इत्याद्यनुकूल्यते । अनुद्भूतावयवभेदसाहित्याव-
गतिरिति विशेषः । अनुद्भूतावयवभेदमेव साहित्यं समाहारशब्देनोच्यते । तथाह—क्रियत
इति । 'द्वन्द्व' इति शेषः । सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरमाह—तत्रायमपीति । 'द्वन्द्वैकवद्भाव'
इति ग्रन्थेन पक्षान्तरे गौरवं प्रदर्शयत इत्याह—युगपदिति । न च विषयेति । नियमार्थ-
मित्यर्थः । वस्तुतः 'द्वन्द्वैकव' इत्यस्य सर्वो द्वन्द्वो विभाष्यैकव' इति वचनं न कार्यमित्ये-
वार्थ इति न शेषः ।

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः ? 'एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः' । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः ।

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति त्रैविंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥१६॥

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चैर्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः द्वाविंशतिः ।

सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यं 'मधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्वतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवती'ति । एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ।

यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति यद्धि तत् 'संख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवती'ति† 'द्वन्द्व' इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं 'द्वन्द्व' इत्येवं तत् ? इह मा भूत्—शतसहस्रमिति ।

अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तमेकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति

प्र०— दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते । विंशत्यादयो एव चायं विचारः । दशाशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिदोषः । वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः ॥ सिद्धं त्विति । शाकपायिवादित्वात् । शतसहस्रमिति । षष्ठीसमासः ।

उ०— न कश्चिदोष इति । एकादशादीनां निम्नबहुवचनान्तत्वादिति भावः ॥ न केवला प्रकृतिरिति समवाहकवन्निवन्त एवात आह—द्विवचनमिति । उभयोः संख्यापरत्वे द्विवचनं संख्येवपरत्वे बहुवचनं प्राप्नोति, इत्यन्ते त्वेकवचनमिति भावः ॥ षष्ठीसमास इति । सहस्राणां शतमिति विग्रहः । 'संख्याया अव्ययीकस्य' इति शतस्य पूर्वनिपातः । 'तस्मिन् अधिक'मिति सूत्रे भाष्ये अनितमेतत् ।

भाष्ये—'अस्तु तर्हि द्वन्द्व' इत्यस्य—दोष्यीत्यर्थः । पूर्वं सिद्धं त्विति वार्तिको-

१-इदं वार्तिकमिति केचित् ।

* पूर्वकालेकसर्ववत्पुत्राण्यनवकेवलाः समानाधिकरणेन २. १. ४८. † संख्या १. २. १५.

चेदिदृशत्यादिषु वचनप्रसक्त इति । नैव दोषः । सर्वो ह्यन्तो विभाषैकवद्भवति ।
यदा तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गमश्लिष्यं लोकाश्रयत्वा-
लिङ्गस्य ॥२६॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २ । २ । ३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते परप्रयोगो मा भूदिति ।

न धानिष्टादर्शनात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? अनिष्टादर्शनात् । न हि किञ्चिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ।

अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति—
राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति* ?

प्र०- सर्वो हीति । 'सिध्वपुनर्वस्वो' रित्यत्र बहुवचनग्रहणेनैतद्व्यापितम् । लिङ्गमाशेष्य-
मिति । 'स नपुंसक'मिति न कर्तव्यमित्यर्थः ॥२९॥

उपसर्जनं । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमाध्यैवदित्यर्थः ॥ न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसङ्करे स्थिते गान्ध्यादि-प्रयोगनिवारणाद्येवं श्लाक्षम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव हरयत इति किं तन्ननिवृत्त्यर्थं यत्नेनेत्यर्थः ॥ इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुक्तावयति—अथ यत्नेति । राज्ञः पुरुषस्येति ।

४०-केतुद्वयावकाशने मानाभावात् । तिष्ठपुनर्वस्वोरिति । एकविंशत्याहवितरेतरयोगस्तु न,
नवमिधानादिति बोध्यम् । इन्द्रतत्पुत्राभ्यां स्वर्गैहस्त्वित्यत्र दृष्टेति केचित् । परे तु
तत्पुत्रत्वे स्वर्गे न सिध्यतीत्याहइत्यस्तु तर्हि इन्द्र इति भाष्योक्तेः स्वर्गैहो मेष्टः । उपक्रमे
'कोऽयं समासः ? इन्द्र' इति सिद्धान्त्युक्तेन ह्यह दृष्टेत्येवार्थः । सिद्धं त्विति तु
सिद्धान्त्येकैवपुनरितिह्याहः ॥२९॥

वपसर्जनं । निपर्ययप्रयोग इति । पश्योर्विपर्ययेन प्रयोग इत्यर्थः । सुप्रसूत्यावस्थायै

वृत्त्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

वृत्त्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदमकृतं भवत्युपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥३०॥

अल्पात्तरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

किमयं तन्त्रं तरनिर्देश आहोस्विदतन्त्रम् । किं चातः ? यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः ? 'शंखदुन्दुभिर्वीणाना'मिति न

प्र०-द्वयोरपि 'वृष्टी'ति समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियम-
प्रसङ्गः ॥ अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वयत्वादप्रधानस्यैव भवति । पुरुषश्चात्र
राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजपेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न
चेदमिति । अमुष्यभ्रान्तिनिराकरणायाभितमवेत्यर्थः ॥३०॥

अल्पात्तरम् । किमयमिति । किं तरर्थः प्रकर्ष आधीयते, अथ स्वार्थेऽत एव
निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । वृत्त्यन्यमोधादित्यादेवेव स्थान्यमोधा-
शब्दस्याल्पात्तरत्वात्तदपेक्षया वृत्तशब्दस्याल्पात्तरत्वात् । बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोप-

उ०-उत्तरग्रन्थानुप्रधानमात्रक्याह-इदानीमिति ॥ न भिद्यते इति । वाक्यापेक्षयाप्रधानत्वरूप-
भेदवाच्य भवतीत्यर्थः । तदाह-राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलक-
संबन्धः । एवं च राजनिकपितभेदनिवन्धनसंबन्धवाच्य भवतीत्यर्थः । विशेषणनिष्ठ एव
संबन्ध इति भावः । परे तु 'वृष्टी सुकृन्तेन समस्यत' इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुकृन्तेन
समासस्तत्त्विकपितसंबन्धार्थकपठेन गृह्यते इति तदेव चरयन्ते प्रथमानिर्दिष्टं च प्राचामिति ।
एवं वाधात्पूरणमुच्यते सूत्रस्यसमानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेव । समानाधिकरणेन
वृष्टीसमासाशब्देः । 'वृष्टी'तिसूत्रे प्रत्यासत्त्याभवनात् । अर्थाभेदादिति भाष्यस्यायमर्थः—
अर्थस्य—द्रव्यस्य, राज्ञा भेदाभावात्—राजत्विकपितभेदकल्पकसंबन्धसत्त्वाभावात्, किं
तु अनादिकपितसंबन्धकल्पनादिति । संबन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वाविभाक्त्यः । वे तु—अर्थाभेदा-
दिति अत्रात्राप्युपसर्जनपक्षयोरिति शेष इत्याहुः, तत्र, 'मथमभिर्दिष्ट'मिति सूत्रस्यसत्य-
विधीभ्यः । आहसम्बन्धिकपितप्राधान्यस्यस्यापि सूत्रात् । एवंवाच्यसिद्ध्या ततोः
पक्षावताया असम्बन्धीकारात् ॥३०॥

अल्पात्तरम् । तरवः अथानादिकपितपक्षिमात्रक्याह—किमिति । तन्त्रे तरनिर्देशे
वृत्त्यन्यमोधादित्यादेवेत्यर्थं वक्तव्यपेक्षयाल्पात्तरम् । अतिशयस्त्वात्तापेक्षया, अतन्त्रे
त्वरूपत्वमेवोपात्तापेक्षयेति शेषम् । अत एव 'शंखदुन्दुभिर्वीणाना'मित्यस्य क्लृप्तपक्षे ।

सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः श्रमोति । अथातन्त्रम्—

‘मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथक्नदन्ति संसदि’ प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम्’ इत्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुध्वनियम् इति तत्र ‘शङ्ख-
दुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति ।
नैव दोषः । यदेतदल्पाक्षरमिति तदल्पाक्षरमिति वक्ष्यामि ।

अथवा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तं ‘मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथक्नदन्ति संसदि
प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति ।

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥ १ ॥

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते । शङ्खम्

प्र०—पदत्वाभावात्तरयोऽनुत्पत्तिरिति तत्रानिबन्धप्रसङ्गः । तत्र ‘शङ्खदुन्दुभिवीणाना-
मित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात् ॥ अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिशब्दा-
पेक्षयाल्पाक्षरसङ्काशाच्छङ्खवीणाशब्दशोरम्बतरस्य पूर्वनिपातो भवति, न तु दुन्दुभि-
शब्दस्येति दाषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पाक्षरात्पूर्वनिपातः
प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुध्वनियम्यादितद्रूपं सिध्यति । यथेच्छसि ।
तन्त्रे शङ्खप्रसङ्गाद्व्ययोजनाभावात् तरनिर्देशे न कर्तव्य इत्यर्थः ।

अतन्त्रे तु तस्मिन्तरपः स्वाधिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् । शङ्ख-
तूणवाभिति । नियतद्रव्यविषयायां जातिपरत्वाभावादेकवद्दाषाभावः । त्र्याङ्गणा-

उ०—तत्रान्यो पुनः । द्वयोरित्यस्यापि विज्ञातव्यमिति शङ्खशब्दविषयकस्य विज्ञातव्यः । भाष्ये—
दुन्दुभिशब्दस्यापीति । न चेतत्प्रवृत्त्यप्यप्येव ‘इन्द्रे श्री’त्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिश्चन्द्रस्यैव
पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपरिसङ्गत इति वाच्यम्, पूर्वयोः पूर्व इन्द्रे ततो वीणास्येव इन्द्रे तस्य
पूर्वनिपातात्प्राप्त्या तदुक्तेः । तद् ध्वनयज्ञाह—कदाचिदिति । अथातन्त्रमिति तत्रान्यो पुनः—
अतन्त्रे इति । अल्पाक्षरेति । परत्वात्स्यैव प्रवृत्तेरिति भावः । ‘मृदङ्गशङ्खतूणवा’ इति
पङ्कतयेऽपि भाष्योक्तस्यास्यैव वाच्यम् । अतन्त्रपदे त्वारोपितमिति तत्राप्यप्येव इत्यर्थः ।
‘स्वरिता’ इति सुप्रेऽनुदात्तामिति बहुवचननिर्देशम् । तन्त्रे तरनिर्देशे मृदङ्ग शङ्खतूण-
वाभ्यो षडङ्गम् अवगच्छति वक्ष्यामीति । यतः कृतमित्यस्यैव त्र्याङ्गणात्तन्त्रमिति तत्र-
प्रतीतिः । एवं च द्वयोरित्यस्याभावात्तदुन्दुभीत्यादिसिद्धिः । एवं च द्वयोरित्यस्याप्यपूर्व-
निपातयोः विषयित इति तात्पर्यम् । ‘मृदङ्गे’त्यादीं प्रयोगां समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात-
इति बोध्यमिति परे ।

नियतद्रव्येति । जातिप्राधान्ये हि तद्रव्यवैकल्याच्चैव विनिर्णययोग्यं चेत्तत्तत्त-
१४

तूणवश्च शङ्कतूणवौ । सृदक्षश्च शङ्कतूणवौ च सृदक्षशङ्कतूणवाः । रामश्च केश-
वश्च रामकेशवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवास्तेषां धनपतिराम-
केशवानामिति ।

अथ यत्र बहुना पूर्वनिरातप्रसक्तः किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विद-
विशेषेण ?

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु ॥ २ ॥

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुसृदुशुक्लाः पटुशुक्ल-
सृदव इति* ।

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥ ३ ॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिर-
वसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिययः ।

अभ्यर्हितम् ॥ ४ ॥

अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातृपितृश्री श्रद्धामेषे ।

प्र०-मित्यपि न भवति । शङ्कस्यानुर्याङ्गशब्दित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन
गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूर्योङ्गत्वमित्यपरे । अथ यत्रेति । यदि जातिपदार्थपक्षे अभि-
षेते तत्र लक्षणादुरयभावादिकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ
व्यक्तिपक्षस्तत्र पुनः पुनर्लक्षणप्रवर्तनासर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति ।
उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनशशात्रातिपक्षाश्रयेण ।

उत्पन्नयनस्थाविति । उत्तरायणस्यौ । लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम् । माता-
पितृगति । गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता । श्रद्धामेषे इति । सत्यां

उ०-कथाहोच इति भावः । तदा लक्षणेति । एतदुदाहरणार्थमिदं कश्चित्कालमात्रमप्युच्यते कश्चित्प्र-
दुष्टा परिहार्यत्वात्, एकस्य पुत्रपदस्यैव वक्षिणमात्रासंभवाच्च, अन्यस्यैव वक्षिणस्यैव कालस्यैव काल-
वाच्यस्य पुनस्तत्रैवावस्थेति भावः । व्यासपक्ष इति । एतदुदाहरणार्थमिदं कश्चित्कालमात्रमप्युच्यते कश्चित्प्र-
दुष्टा परिहार्यत्वात्, एकस्य पुत्रपदस्यैव वक्षिणमात्रासंभवाच्च, अन्यस्यैव वक्षिणस्यैव कालस्यैव काल-
वाच्यस्य पुनस्तत्रैवावस्थेति भावः । यस्तुतो
वाच्यमिदमेवैव, जातिपक्षेऽप्याहति । एतच्च तत्रास्मादप्युच्यते कश्चित्कालमात्रमप्युच्यते कश्चित्प्र-
दुष्टा परिहार्यत्वात्, एकस्य पुत्रपदस्यैव वक्षिणमात्रासंभवाच्च, अन्यस्यैव वक्षिणस्यैव कालस्यैव काल-
वाच्यस्य पुनस्तत्रैवावस्थेति भावः । यस्तुतो

उदगवत्सङ्गलिरचितं—लौकिकेति । वेददर्शनेति । 'ब्राह्मणोऽयं सुखं'

लघ्वक्षरम् ॥ १ ॥

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुसुकाक्षरम् शरषाणम् ।

अपर आह—सर्वत एवाम्पहितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षराद-
पीति । अद्वातपसी । दीक्षातपसी ।

वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

वर्णानां चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्मणस्यवि-
विद्भूताः ।

ब्राह्मण ज्यायसः ॥ ७ ॥

ब्राह्मण ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । बुधिष्ठिरानुनी ।

संख्याया अल्पीयसः ॥ ८ ॥

संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । एकादश द्वादश ।

धर्मादिषूभयम् ॥ ९ ॥

धर्मादिषूभयं पूर्व निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ । कामार्थौ
अर्थकामौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी ॥१५॥

१०—अद्यायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति अद्याया अर्थहितत्वम् । लघ्वक्षरादपीति । पूर्व-
विप्रतिषेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थे तपश्चरणमिति दीक्षाया अर्थहितत्वं, स्वक-
पेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाभयेणावसिक्तकमेण वर्णानामानुपूर्व्यम् । अल्पीयसः
इति । 'अर्थस्य वाचिकाया' इति शेषः । एतच्च द्वन्द्वाद्भेदविषयमित्याहुः । 'द्वयेकयो-
रपि तु सौत्रो निर्द्वयः ॥१५॥

१०—मासी 'विद्यादिवेदव'मम् । 'अल्पीयसः' इत्युक्तमत आह—अर्थस्येति । एतदेति ।
अत एव लघ्वक्षरस्येकादशेत्येव । बहुमीही 'विद्या' इत्यादिप्रतिषेधेत्याहुः ॥१५॥

१—'शरसीर्यम्' पा० । २—'पूर्वनिपातो वक्तव्यः' पा० । ३—'अल्पीयसः' पा० ।

* यजु० ११. ११.

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः किञ्चिदशाः । द्विपुत्रः द्विभार्यः ॥ अथ यत्र संख्यासर्वनामीरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्व-
निपातेन भवितव्यम् ? परत्वात्संख्यायाः । इषन्वाय भ्यन्त्याय ।

वा प्रियस्य ॥ २ ॥

वा प्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुडः गुडप्रियः ।

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परवचनम् ॥ ३ ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गङ्गा-
कण्ठः गङ्गाशिराः ॥ ३५ ॥

निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ १ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् ।
छात्रार्जुनी पलायङ्गुमश्मिती । मासजाता संवत्सरजाता । सुखजाता दुःखजाता ।

प्र०— सप्तमी । विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विशोक्तत्वं तदेवमुदाहरणम् । विशोक्त-
त्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः । द्विपुत्र इति । दिक्प्रदर्शनमेतत् । अथ द्वि
विशोक्तत्वात्तैव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातः । तस्माद्विशुद्ध इत्याद्युदाहरणम् ।
परत्वात्संख्याया इति । इत्युपरविप्रविधेनात् । एवमथेमेव च संख्यासर्वनामोपेति
न कृतम् ॥ ३५ ॥

निष्ठा । प्रतिषेधे स्थितिः । 'अकृतमितपतिपत्ता' इति कुवादीनामन्तोदात्तत्वप्रति-

प्र०— सप्तमी । यदा विश्वस्येति । 'देव' इत्युपक्रमे तत्र तत्त्वसंभवः । विश्वं देवो ब्रह्मेति
विग्रहः । 'न संज्ञाया'मिति कश्चिदेव । द्विशुद्ध इति । द्वौ शुद्धगुणौ ब्रह्मेत्यर्थः । ननु द्वि
इत्योर्गुणव्यतिरेकनिमित्तो विशेषकत्वत्व । शुद्धभावोऽप्युदात्तः शुद्धमन्त्रमिति भाव्याः ।
अथानुसंख्ययोरुपसङ्ख्यानविरुद्धम् ॥ ३५ ॥

निष्ठा । यद्यमिति—आत्मे । बहुव्रीहौ जातिकालसुखादिभ्यः परमुपरपदं

न वोत्तरपक्षस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं प्रभाष्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं श्वापकं पर-
मावस्य । यदयं जातिकालमुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तवं
शास्ति* तज्ज्ञापयस्याचार्यः 'परात्र निष्ठा भवती'ति ।

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ॥ ३ ॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः श्रामोति—'अङ्गमितप्रतिषेधः' इति । तस्मा-
द्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः ।

[न वा प्रतिषेधवचनं ज्ञापक परभावस्य ॥]

न वा' कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं 'परा मिष्टा भवती'ति ।

प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥ ४ ॥

प्रहरणार्थं च परे निष्ठासप्तम्या भवत इति वक्तव्यम् । अस्युक्तः सुप्र-
लोचतः । असिपाणिः दण्डपाणिः ।

द्वन्द्वे घ्यजाण्वन्तं विप्रतिषेधेन ॥ ५ ॥

इन्द्रे पि [२. २. ३२] इत्यस्मादञ्जाद्यन्तम् [३३] इत्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन । 'इन्द्रे घी'त्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ । 'अञ्जाद्यन्त'मित्यस्याव-
काशः—उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्राप्नोति—इन्द्राग्नी । 'अञ्जाद्यन्त'मित्येतद्भवति
विप्रतिषेधेन ।

उभाभ्यामसपाक्षरम् ॥ ६ ॥

उपाध्यायमत्वाच्चरम् [३४] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

‘इन्द्रे धी’त्यस्यावकाशः—पशुसुतौ । ‘अत्वात्तर’मित्यस्यावकाशः—
वाग्वधौ । इहोभयं प्राप्नोति—वागव्यो । ‘अत्वात्तर’मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

‘अजायन्त’मित्यस्यावकाशः-उद्भूतौ । ‘अत्यात्तर’मित्यस्यावकाशः-स
एव । इहोभयं प्राप्तोति-वागिन्द्रौ । ‘अत्यात्तर’मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥३६॥

प्र-वेधादन्तोवाचसुविधानाग्राहितः परनिपातोऽपि न स्यादित्यर्थः । न चेत्त । उत्तर-
पदान्तावाचस्त्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते । यदि च परनिपातस्तत्प्रसङ्गे नान्यथा ॥३॥

उ०-कान्तमन्तोदात्तं कृताद् भवर्जचित्तेति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

* वातिकालस्रजादिभ्योऽनाम्नादनात् लोऽकृतमित्यतिपञ्चाः १. १. २७०.

† यमदन्वादिषु परम् २. २. ३१. १-काचित्कः पाठः ।

कडाराः कर्मधारये ॥ २ । २ । ३८ ॥

'कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—गङ्गुलशशिङ्गस्यः
सायिङ्गस्यगङ्गुलः । खण्डवात्स्यः वात्स्यखण्डः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न
वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विज्ञास्यते ॥३८॥

इति श्रीभगवत्सत्त्वज्ञविरचिते भ्याकरसमहामाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

प्र०— कडाराः । बहुवचननिर्देशादिति । कडाराशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साह-
चर्यादारापितकडाररूपगङ्गुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो
यान्तीति ॥३८॥

इत्युपाध्यायजैत्यटपुत्रकैयटकृते महामाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ द्वितीयः पादः समाप्तः ।

उ०— कडाराः कर्म । कडाराशब्दस्येति । बहुवचनसामर्थ्याद्ब्रह्मक्षणा छत्रिणा इतिवशा-
च्चवर्जितेति ॥३८॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

अथ तृतीयः पादः

अनभिहिते ॥ २ । ३ । १ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम ? उक्तं निर्दिष्टमभिहित-
मित्यनर्थान्तरम् । यावद् ब्रूयादनुक्तेऽनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति ।

अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावाद्भिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? अन्यत्रापि विहितस्याभावाद्-
भिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति ॥ कान्यत्र ? चित्रगुः शुक्लगुः ।
बहुवीहिण्युक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥ गर्गाः वत्साः, विदाः

प्र०— अनभिहिते । प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थसारम्भवादिनं संजल्प-
यितुं घृण्णति—किमिदमिति । अभिपूषेस्तावद्वा बन्धनोत्थारणप्रतिपादनेषु वर्तते ।
'अत्राभिधानीमादत्ते' इत्यत्र बन्धनवृत्तिः । 'अभिहितः श्लोकः' इत्युत्थारणवृत्तिः ।
'अभिहितोऽर्थः' इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनोतेरपि गतिवृद्धयर्थस्याभिहितमिति भवति,
तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादानामर्थानां बन्धनाद्यर्थेषु ह्यसंभवात्प्रतिपादवचन एवा-
भिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः । पूर्वोक्तेनाभि-
प्रायेणाह—उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः । यथा 'वक्तव्यार्थानामप्रयोगः' इति ।
यावद् ब्रूयादिति । यावत्तावच्छब्दो निपातावभिप्रायेत्वं प्रतिपादयतः ।

अनभिहितवचनमिति । अन्धप्रत्यायनाय लोके शब्दः प्रयुज्यते, स चार्थो यथा
शब्दान्तरैश्च प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् ।
अस्मिन्निष्कोचादिभिरप्यवगतोऽर्थो शब्दो न प्रयुज्यते, किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितोऽर्थः ।

उ०— अनभिहिते । स्ववाचेति । प्रयोगकर्मत्वर्थः । कारणवृत्तयेत्यर्थो वा । अन्धप्रत्या-
यनादौ । स्वकार्यार्थयोः प्रसिद्धत्वेऽपि तत्कारणकार्यत्वान्निष्ठान्मत्वर्थमनर्थकं तदुल्लेखे वाच-
यित्वा सूत्रं प्रत्याख्यानं प्रसक्त इति भावः । अन्येषु तु ह्यसंभवादिति । तद्विषयत्व-
संभवादित्यर्थः ।

पाद्ये—विहितस्याभावाद्भिहिते इति । अस्मिन्निष्कोचादौ कारणवृत्तयेत्यर्थः ।

उर्वाः* । यजन्म्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्यायोत्पत्तिर्न भवति ॥ सप्तपर्णः
अष्टापदमिति । समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं† न भवति ।

यत्तावदुच्यते 'चित्रगुः श्वलगुः बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न
भवती'ति । अस्तिसामानाधिकरण्यात् मत्वन्विधीयते‡ न चात्रास्तिसा सामा-
नाधिकरण्यम् ।

यदप्युच्यते 'गर्गाः वत्साः, विदा उर्वाः यजन्म्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य

प्र०-यजन्म्यामिति । यद्यन्तेनायन्तेन चेत्यर्थः । यद्यञोस्तु छत्रत्वादधीभिधानं
न संभवति । न्यायोत्पत्तिरिति । वत्सर्गः पूर्वार्थप्रसिद्धत्वा 'न्याय' उच्यते ।
बहुवचनोदाहरणं गार्ग्यो गार्ग्यामिति, अत्र यन्मेव परदेक्षस्यावष्टम्भत्वाद्दश कत्यर्थ-
भावात् । बहुवचने तु यद्यञोर्लुपत्वादिरोधकामावादुक्तार्थत्वाभयेऽप्युत्पत्तिः प्रति-
पाद्या । सप्तार्ण इति । वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते, अस्ति चेह वीप्सा सप्त सप्त
वर्तन्त्यस्येति । समासेन तु सप्तशक्तिस्त्वमांयाद्दीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनभावः ।

आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वम्भथासाध्यमिद्धि प्रतिपादयित्वाह—यत्तावदिति । न
चात्रास्तितेति । वर्तिपदयोरन्यपदार्थ उपसंक्रान्तत्वादस्त्वर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात्स्वार्थस्य
संस्तुत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः । यदा त्वन्वयपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपिपादयित्वा

इ०—तथा प्रयोगो विहितस्तु तु नेत्याशयेन तदुक्तं—न संभवतीति । 'ताम्बा'मिति शेषः ।
कस्यापि तद्वित्त्वान्वायेनोत्पन्नसंभवाद्भव्यं विशेषणमत आह—वत्सर्ग इति । विरोधा-
भावादिति । परदेक्षरोधकामावादित्यर्थः । अणु इति । इत्युपकक्षणमिति शेषश्चम् ।
सप्तपर्णस्ये समासे द्वित्वाभावात्कथं वीप्सावगतिस्त्राह—समासेन चिति ।

बहु सर्वलोकार्थाश्चमप्रयोग इति न्याये सति स्मारागमादुपपन्नमिह कस्यावदिति
प्रत्येगात् आह—आरम्भवादीति । तथा च तन्वाये कस्याभावेन तन्वायस्यैव न नाय-
मित्यस्मिन्निति । भाष्ये—न चात्रास्तितेति । वर्तिपदार्थानामन्यपदार्थस्य संस्तुत्वात्पुनरा-
भावेन तद्वित्त्वान्तिसामानाधिकरण्याभावात् इति भावः । यत् कैवलेयस्यैव इति तन्वायार्थे
स्वात्मार्थस्याभिप्रायं तद्वदुपपन्नं बहुव्रीह्यावत्त्वार्थान्वायेन मत्वन्वयेन मत्वर्थे तत्त्वत्वात् ।
तत्र हि—तद्वित्त्वान्तिसामानाधिकरण्याभावात् बहुव्रीहेरन्तरात्त्वार्थस्य 'विहितस्य बहुवर्थस्य
तद्वित्त्वान्तिसामानाधिकरण्याभावेन द्विगुणः । बहुवर्थमात्रेणस्तु बहुव्रीहि' इति कैपटः ।
स्वार्थस्य संस्तुत्वादिति । 'अन्यपदार्थेने'ति शेषः । स्वार्थो—वर्तिपदार्थः । अत्रोपसंक्रान्तार्थ

* गर्गादिभ्यो यजन्, अतुल्यमन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४.१.१०५;१०६, यजन्तोश्च २.४.१५.

† प्रादीन्यतेऽणु; अत इज् ४.१.८१; ८५. ‡ नित्यवीकृत्योः ८.१.४.

॥ अस्तिसामानाधिकरण्याभावात् बहुवचनमुच्यते ॥ ७५३ ॥

न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा [४. १. ८२] इति वर्तते न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् ।

यदप्युच्यते 'सप्तपर्याः अष्टापदमिति समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं न भवती'ति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रशुज्यते । किं पुनस्तत् ? पर्वणि पर्वणि सप्त पर्याण्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति ।

अम्बहुजकक्षु तर्हि । अम्—भिनसि छिनसि । अमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शन्न भवति । बहुच्—बहुकृतम् बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषद-समाप्तेः कल्पवादयो न भवन्ति* । अकच्—उच्चकैः नीचकैरिति । अकचोक्त-त्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति† ।

ननु च अम्बहुजकचोऽपवादास्तेऽपवादाद्वाधका भविष्यन्ति ।

अम्बहुजकचु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वाच्च प्राप्नोति ।

प्र०—तदा चित्रगुमानिति भवत्येव ॥ न चैतदिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा'त्यधिकारादपत्य-वद्वाचिनः वृत्त्यन्तात्प्रत्ययेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिनः । यच्चनोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवा-पत्यार्थाभिधायिनीत्ययन भवतीत्यर्थः ॥ यदत्रेति । वीप्स्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते । पर्वार्थस्य वीप्सया योगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः ।

अमोक्तत्वादिति । 'भावकर्मकर्तारो विकरणार्था' इति पूर्वाचार्यदर्शनमाभित्यैव-मुक्तम् ॥ अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह—नन्विति । तत्त्वोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम् ।

नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव । वार्तिककारस्य

उ०—हेतुः । तच्च नियमेन विशेषणत्वम् ॥ भाष्ये 'द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्त'मित्यस्य 'तस्यापरस्य'-मितिसूत्रस्याद्वितीयपदवाच्यमर्थमित्यर्थ इत्याक्षयेनाह—समर्थानामिति । न चात्रेति । 'सप्त-पर्या'शब्दस्तु तारयो वृक्षविशेषे कञ् इति भावः । भाष्ये—पङ्क्तौ पङ्क्ताविति । 'अष्टापदं कारिका'मित्यमरः ।

पूर्वाचार्येति । स्वमते तु विकरणाद्योतका इत्यभिमानः । यस्तुतो बहुवचनोरपि योतकार्याद्योतकविषयेऽप्यर्थः स्याद्यः । योतकविषयेऽपि यत्केन योतिते उक्तार्थानामिति स्यादेवापरयोतकामात्र इति बोध्यम् ।

† इत्यादिभ्यः शनम्; कर्तरि शप् ३. १. ७८; ६८.

* विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्; ईषदसमाप्तौ कल्प्यदेश्यदेशीयरः ५. ३. ६८; ६७.

† अन्ययसर्वनामकम् प्राक् टेः प्रागिवात् कः ५. ३. ७१; ७०.

किं पुनरिहाकर्तव्योऽनभिहिताधिकारः क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ? इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहितं न स्यात् ।

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥ ३ ॥

प्र०—चेदं दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रा-
वोचन् । तत्कदानं च दधिदानस्य विरोधाभावेऽपि लोके बाधकं दृश्यते । तदेवं भ्रमादि-
दृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तस्य व्यवस्थापितम् ।

इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति—किं पुनरिति । आहो-
स्विदन्यत्रेति । ‘अपूपौ द्वा’वित्यभिहितेऽपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनान्
भ्रमादिभिरभिहिते शब्दादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः सत्र क्रियत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाशाद्-
इहाकर्तव्य इति । अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते ।
अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः ।

इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह—अनभिहित-
स्त्विति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैक-
त्वादीनि विशेषणानि, कर्मादीनि विशेष्याणि, एकस्य यत्कमे तत्र द्वितीयैकवचन-
मिति, तदा कर्म द्वितीयाधेः संप्रशते । तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थ-
त्वाद् द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां

उ०—भाष्यकारस्त्विति । ‘येन नाश्रिते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद’ इति लक्षणा-
सारेण तत्कौण्डिन्यस्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधनमिति तद्भावः । तस्मत्तदप्यर्थ-
स्याय भावद्वयकः । यद्येक ‘समासेनाभिहितः सुजर्थे’ इति द्विवचन इत्यादौ सुज् ने’ति ।

इदानीमिति । दृष्टान्तानामन्यथासिद्धिपरिहारं ज्ञात इत्यर्थः । अन्यस्य त्विति ।
आहोस्विदित्येत्यर्थः । कौटिके प्रयोगे लाघवानादरादिति भावः । एवमेव व्यतिरुक्तं
इत्यत्रापि समावेशः । तत्र हि पूर्वमात्मनेपदं ततः स्पष्टं तत्प्रतीतयं व्यतिप्रयोगोऽपि । अपूपा-
वित्यत्र द्विवचनं तु विवर्तयितुमशक्यं येषामनुवादविभक्त्यर्थस्यासिद्धत्वात्कृतम् । भाष्ये—विहितं
न स्यादिति । न भवितुमर्हतीत्यर्थः । ‘अहं कृत्यतृचक्षे’ति आहं छिद् ।

एकत्वादीनामिति । संख्यावाक्यविभक्तिविधानयोरैकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीनां
विशेषत्वमवलम्ब्येत्यर्थः । आदिना द्वित्वादि । तथाह—कर्मणीति । एकस्य यदिति । एक-
त्वस्याभावो यत्कमेत्यर्थः । ‘द्वयेकयो’रिति षष्ठीति भावः । परे त्विदं चिन्त्यं, बहुष्वत्यत्र
सप्तमीवर्जनेन द्वयेकयोरित्यस्यापि सप्तमीत्वौचित्यात् । तस्मात्प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति
तद्गतकर्मत्वस्य कौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थं उचितः । अयं च संख्यागतं बहुषु प्रातिपदिकार्थं
इति पक्षः । त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य, ततः कर्मण एकत्वे तदेक-
वचनमित्यर्थः संख्याबोधकस्य । इदमेवाभिप्रेत्यामे पृथग्मते ‘कर्मण एकत्वे’ इत्यादिकमेवार्थं
बुधो विन्यसि भगवानित्याहुः ॥ नार्थ इति । अथाथार्थकोकलेन विशेषणभूतार्थानुकारापि

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः । कः पुनर्विभक्त्यर्थः ? एकत्वादयो विभक्त्य-
र्यास्तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूव-
न्निति । तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः कियते ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति ।

प्र०—विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं, कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो
विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते । ते चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तद-
भिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गं तन्निवारणाय कतेभ्योऽनभिहिताधिकारः । ‘कर्मणि
द्वितीये’त्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति—
कः पुनरिति । एकत्वादय इति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वापेक्ष-
कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति ।
कर्माणाश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारस्पर्येण कर्मादीनां निमित्तभावो-
ऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् ।

उ०—तेन न्यायेनातिप्रसङ्गविरहात्प्रमात्रबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भावः । तदभिधाना-
येति । उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः । तेषामेवेति । तथा च
संख्याया विभक्त्यर्थत्वमसम्भावितमिति भावः । सप्तमीनिर्देश इति ॥ ननु द्वितीयायाः सूत्रे
अन्यत्वात्पक्षेऽप्येव सप्तमी उचिता न त्वेकत्वापेक्षया, किं च संख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव
एकत्वादिकत्वविशिष्टे कर्मणात्येवार्थ उचित इति चेन्न, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधा-
नानुपयोगाच्छ्रुतनियमार्थत्वापेक्षया एकत्वाविशेषणतया विधित्वद्वारा आर्थनियमस्यापि सिद्धि-
रिति विधिरवाय तथैवाश्वय उचित इत्यात्तयात् । तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकेनां द्वितीया-
दयो भवन्ति तथा तिङ्गाद्यभिहितेऽपि स्युस्त्वित्येतेषां स आवश्यकः ॥ ‘एकत्वादय’ इत्यस्य
ते एवेत्यर्थः । एवं च ‘संख्यारहितं कतुष्कं प्रातिपदिकार्थं’ इति पक्षे सूत्रमावश्यकमित्युक्तं
भवति, तदतिरपक्षेऽपि च न कर्तव्यमिति । पञ्चकपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति बहुष्वितिसूत्रे
भाष्यकैवटयोः स्पष्टम् । पञ्चकपक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वाचक्यौनकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयस्य
एकत्वादस्याभिहितेऽपि स्यात्तः स आवश्यकः । वस्तुतस्तु ‘एकत्वादयो विभक्त्यर्था’ इत्यस्य
सूत्रे प्राधान्येन विभक्तिसंस्थत्वेन बोधिता इत्यर्थः । एवं ‘कर्मादयो विभक्त्यर्था’ इत्य-
स्यापि । यद्यपि द्योतकविषये कश्चिद्दिग्दं सुबद्धमिति न्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि प्रकृते
कक्ष्यानुसारानुक्तार्थानामित्येवार्थायते । परमवय न्यायः सूत्रोक्तप्रधानविषय इति भावः ।
उक्तार्थानामिति न्यायस्य द्योतकविषयेऽपि सञ्चारो दद्यते’ऽर्धपरं’ इति सूत्रे भाष्ये । ‘अपूर्वा-
द्वा’विश्यादौ व्यभिचारश्च तदैवाकः । ननु प्राधान्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीना-
मत आह—कर्माणाश्रितानामिति । मा भूवन्नितीति । वाच्यसमासवितिष्टाच्चः ।

अभिहिते प्रथमाभावः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते 'कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्ती-
नामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति' प्रथमा* तस्य न प्राप्नोति । क ? वृक्षः प्लक्षः । किं
कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति ।

न कश्चित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वच-
नाभिव्यप्यति ॥ तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभि-
हिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? पचत्योदनं देवदत्त इति ।
किं कारणम् ? तिङोक्ता एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि

प्र०— अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदि-
कार्येणापि प्रथमाभेद भाव्यं, तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद्वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न
प्राप्नोति । एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वेऽपि तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तते एवेति दोषाभावः ।

प्रत्याख्यानवाद्याह—न कश्चिदिति । वचनसामर्थ्यात्प्रातिपदिकानोक्तेऽपि तदर्थे
प्रथमा भविष्यति । द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भवि-
ष्यन्ति । तिङोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानम् । पच-

उ०— भाष्ये—तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यमत्रोक्तार्थनामप्रयोगकम् । स्वपक्षे
वाचं दोष इत्याह—एकत्वादीनां त्विति ।

द्वितीयादिषु वैषम्यं द्वाविति—द्वितीयादयस्त्विति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानयेति ।
प्रातिपदिकार्थस्यैव उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वासम्भवेनैकत्वाद्वि-
शेषणत्वमिति भावः । कर्तुरेकत्वमिति । येषु क्रियायामेव तिङ्वाच्यकारकगतसंख्या-
भारोऽप्य तत्रैव तिङ्ग्यसंख्याभाव इति वदन्ति, तेषामपि आरोपशून्यता श्लोकाप्येवेति
बोध्यम् । अन्यथा तिङ्ग्याभ्यगताया इत्यन्तेऽपि वैषम्यविशिष्टकपनामार्थगताया बहुकत्वैव
तद्वत्प्रतिरेव स्यात् । न च क्रियायाः क्त एकत्वेन तद्वत्तत्वावपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य
कथमुक्तम् । तस्यापि साधने द्विवाच्यभावबुद्धिनिमित्ते तद्वत्तत्वे सत्त्वात् । अन्यथा
'पचत' इत्यादौ द्विवाच्यभावोपपत्तिः । अतः तु आरोपितवाप्युत्तरसंख्या पूर्वसंख्याया
वाचाक्ष दोषः । आहूतिगतसंख्यासंज्ञेन सहस्रद्विगुणत्वादिवत् । एवं च द्विवाच्यभावबुद्धौ
इत्यस्य निःसंख्यत्वाभावेन साधने एकत्वमवगतमेवेति भाष्यान्वायात् ॥ यत् तिङ्मुपोर्दुर्ग-

१—इदं भाष्यमिति केचित् ।

* प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २. ३. ४६.

परिगणनं च ।

न कचित्तिष्ठैकत्वादीनामनभिधानमुच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । ननु चेद्धानभिधानं 'वृक्षः प्लक्षः' इति । अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् ? वक्ष्यत्येतत्—'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति^१ । वृक्षः प्लक्षः । 'अस्ती'ति गम्यते ।

तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते प्राप्नोति । क ? 'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि प्राप्नोति ? प्रथमा । तद्यथा—'कृतः

प्र०-तीति च कर्तुरेकत्वं तिङ्गभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः । परिगणनं चेति । तिङ्कृतद्वितसमासैरित्येतत् । अत्र च तिङ्गस्त्वेकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः ।

आरम्भवाद्याह—न कश्चिदिति । सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते । उच्यते चेति । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः । भवन्तीपर इति । लट्पर इत्यर्थः । ततश्च 'वृक्षः' इत्यत्रापि तिङ्गैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङ्गभिहितोऽप्येकत्वादौ प्रथमा भवति ।

एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे समुद्भावयति—तवैवेति । भीष्ममिति । भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिप्रिययेप्सितवतत्वात्कर्मत्वं, तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भवादिनस्तु परिगणनारम्भात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितोऽपि कर्मेणि भीष्मादिभ्यां द्वितीया सिध्यतीति न दोषः ।

उ०—पक्षद्वयेष्वनुं शक्यत्वेन 'तिङ्गोक्ता' इत्यसङ्गतमत आह भाष्ये—परिगणनं चेति । तथा च तिङ्कृतवित्यादिपरिगणनबोधिताया इ विषयपर्यालोचनया तिङ्कृत्यतिपर्यन्तं सुप्रतीक्षत इत्यर्थः ।

'अस्तिर्भवन्तीपरः' इत्यस्य व्यापसिद्धत्वाद्वाह—सर्वत्र चेति । द्वयेकयोरिति सूत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्यासिद्धिमाकाङ्क्षाह—प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति । 'अभिहितं प्रथमाभाव' इति भाष्यस्याभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाङ्गीकारादित्यर्थः ।

भीष्मादीनामपि कर्मत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह—विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति । प्रथमागतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तदुक्तमेव, विशिष्टस्य तद्वेषणयातिरिक्तत्वाभावाविति शक्तिसुरभिभावः । आरम्भे दोषाभावमाह—आरम्भवादिनस्त्विति ।

कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय' इति करोतेरुत्पद्यमानेन केनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति । का तर्हि ? प्रथमा भवति ।

तैष दोषः । न हि ममानभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्ति च सामर्थ्यम् । किम् ? कर्मविशेषो वक्तव्यः ।

अथवा कटेऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ।

प्र०- कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनां भिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । न ह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते ।

अथवेति । यद्यत्करोतिक्रियाप्लुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुल्यति । तत्र करोतिक्रियायां पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः, पञ्चात्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः ।

यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि तमश्रुत्या प्रकर्षस्माश्रितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तर उपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसद्भा, न गुणस्येति

उ०- भाष्यं—सामर्थ्यादिति । भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसम्वादिष्यते । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूपसामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्टं कर्मत्युक्तिरप्याघातः । तच्च न कटपक्षेऽत्र द्वितीययाभिहितमिति भावः । तदाह— तत्र च यथेत्यादिना । विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छायामयं प्रयोगः, तत्प्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विवेति भावः । अत्र पक्षे भीष्मपदशक्तकर्मत्वाद्यनाङ्गितशुद्धगुणस्यैवोपस्थितिरितरस्य तद्विशिष्टप्रतीती पञ्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वशक्तिसमन्वयोपस्थितिः । तद्योपस्थितौ च भीष्माद्यन्तरद्वितीयापि सहकारिणीति तात्पर्यम् । तदाह—न ह्यन्यथेति । 'तद्विशिष्टत्वं कटस्येत्यनन्तरं 'विशिष्टस्य कर्मत्वं चे'ति शेषः । यथा कटं करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वं न प्रतीयते । एवं 'भीष्मः कटं करोती'त्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्विशिष्टप्रतीत्या तत्र प्रतीयत इति भावः ।

पञ्चादिति । तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियायां कर्मत्वेनान्वितयोर्मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके । परे तु साक्षात्कलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकम् । एवं च भीष्मस्यापि पृथक्समंशक्तिविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदात् । द्रव्येणाभेदाव्यवृत्तत्वात् तस्याः शक्तैवावधार्यबोधे विशिष्ट्यामहः, भीष्मकटयोर्बोध्य विशेषणविशेष्यभाववैव । 'कारकाणां भावनान्वय' इत्यस्य च साक्षात्स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्तव्याश्च तद्विरोधः । तदेव ध्वनयस्कैवट आह—

'क्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः । पञ्चात्वेकवाक्यतया विशेष-

अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्धीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ।

अस्ति खल्वपि विशेषः 'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति च, 'कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय' इति च । करोतेरुत्पद्यमानः क्तोऽनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते, कटश्चन्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत्कटस्थं कर्म तच्छक्यमभिधातुं न हि कर्मविशेषः ।

प्र०-मत्वाह—अथवेति । तत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेऽपि विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानां च प्रातिपदिकानां 'पश्चे'ति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धेना अपि तदीयेन धनेन सफलभाज एवं गुणा अपि ।

क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति—अस्ति खल्वपीति । अनवयवेनेति । साकल्येन । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्रातिपदिकार्थगताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः ।

उ०-षण्णविशेष्यभाव' इति । पञ्चाशित्यस्य द्वितीयोत्पन्नकन्तरमित्यर्थः । अक्षरस्वारस्यात् । 'पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे' इत्यस्य च 'साक्षात्परस्परया वे'ति शेषः । 'द्रव्यगुणयोः करोतिना संबन्ध' इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः । मुख्यश्च तदर्थफलान्नयत्वरूपः । एतेषामत्र पक्षे प्रथमं सर्वेषां भावनामवयवः पश्चात्प्राणिनः परस्परं मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति परास्तम् ॥ ज्ञानद्वयकल्पनागौरवाच्चात्रानुभावाच्च । एकवाक्यतयेति कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहुः ।

क्रियान्तरे—तद्विशेषे आसनशयनादिक्रिये । ईप्सिततत्त्वादिति । साक्षात् क्रियाव्यवस्थेव हीप्सिततत्तमम् । एवं करणसंज्ञापि साधनतत्त्वाद् द्रव्यस्यैवेत्यादि बोध्यम् । परंत्विहं चिन्तयम्, 'अद्वेन पथा हीपिकया ब्रजती'त्यादीं सर्वेषां करणानामापन्ना कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षो न तु स्ववक्ष्यायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । 'गां पयो दोर्गा'त्याकटारसूत्रमाभ्यासकृतेरपेक्षेति चिह्नम् ।

अथवेति । सामानाधिकरण्यां नाम अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकार्थबोधकत्वं, यदि भिन्नशक्तित्वं साक्षात् शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादेकार्थत्वं भवेत् । तस्माद्विशेष्यसमानाधिकारित्वं तद्विभक्तविशेषणानामिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव । फलाभयत्वादिवत्तत्समानाधिकरणत्वमपि विभक्त्युरपत्ती नियामकमिति तदुपपादकति—सतो यथेति । यथा मैत्रीमन्त्रमिया सचनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवातोऽङ्गकृत्तारादीन् करोति एवं सामानाधिकरण्यमङ्गमिया स्वशक्ति तत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः ।

अन्वेषमेव 'कृतः कट' इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यात्त जाह भाष्ये—अस्ति खल्वपीति । भीष्मादिगुणगतमित्यस्य तद्गुणवत्तिष्ठगतमित्यर्थः । गुणगतं कर्मत्वमिति ।

तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमा-
भाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? एकः द्वौ बहव इति । किं कारणम् ?
प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ।

कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—
कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः
सन्ति । अथ सन्ति, ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ।

प्र०— एवं युक्त्या प्रत्यख्यानवादी स्वपक्षे दापं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह—तवैवेति ।
एष दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्रातिपदिकेनोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय
तव विभक्तिविधानं, तानि चैकादिभिरुक्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः ।

आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह—कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो
विभक्त्यर्थोऽस्तोनायेकवाक्यता 'बहुषु बहुवचन'मित्यादेः 'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनां
चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीतः । तत्र प्रातिपदिकार्थगतैक-
त्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवाभावादवार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति ।
नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनां च विशेष्यत्वं तत्र कस्मात्कर्मणो
विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते । नैष दोषः । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो
वाचिका द्वितीयेत्यमत्रार्थो विवक्षितः । ततश्च प्रातिपदिकार्थक्यात्तरेकेणान्येषामेकत्वा-
दीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोऽपि प्रथमा न स्यादित्यर्थः । अथ
सन्तीति । व्यतिरिक्तानीत्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

उ०—भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भावः । अयं भावः—कस्य धातोरुपपत्त्या प्रकृतिगतकर्मा-
भावाद्भगवते तत्राभिधातव्ये यथाप्रकृतिवाक्यक्रियानिकृतिपितकर्मवशक्तिसत्त्वसर्वगतता सामि-
धीयत इति युक्तम् । द्वितीयायाः प्रातिपदिकादुत्पत्त्या स्वकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्व-
कामात्तदेव बोध्यं नाम्यदिति ।

'मीमं कट'मित्यादौ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिकपदोषाभावादेव इत्यनुपपन्नमत
माह—वक्ष्यमाण इति । तिकभिहिते वचनसामर्थ्यादोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोषः,
तन्नामभिहितैकत्वादिके ब्रह्म इत्यादौ तस्याभारितायाश्चिन्त्याह—अनभिहितैकत्वादीति ।
'एकं पश्ये'त्यादौ द्वितीया तु कर्मणोऽनभिहितत्वादेकत्वे उक्तोऽपि अभिष्यतीति मत्वा प्रथमा-
भावापचिरेव कृता ।

अनु कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमतस्तदुपपादयति—यस्या-
पीति । प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणोऽपि । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैक-
विशिष्टकर्मशक्तवित्यर्थः । वाचिकेति । बोधिकेत्यर्थः । बोधकत्वपक्षस्यैवोचितत्वात्, एक-
त्वादीनां विशेषणतयैव भावात् । एवं चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे तदपेक्षयाति-
रिक्तं यद्वैकत्वं ब्रह्म इत्यादौ तत्रैव ब्राह्म त्वेक इत्यादावित्याह—तदुमेति । 'उक्तार्थानां',
मित्यत्र प्रधानार्थविषयत्वादेकत्वे उक्तोऽपि प्रधानकर्मभिधानाद्य द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि
सिद्धिरिति तदुपापत्तार्थाकारि । एतन्नार्थं हरिणाप्यवमेव व्याख्यातमित्याह—तदुक्तमिति ।

अथबोध्यवचना द्योते । द्रव्यं चाहुर्गुणं च । यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता
एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ।

अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य
प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादेषु प्रथमा यथा स्या'दिति* ।

अथवा समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्याः कस्मान्न

प्र०—

निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते' ॥ इति ।

यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या, अन्या च विभक्तिवाच्या
प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या, तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे ।

एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायामेदपचेऽपि समाधातुमाह—
अथवेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो
विभक्त्यर्थः । यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्योप-
सर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोऽस्त्विति । यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एक-
त्वादियुगलस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः । संख्येयमविशेषितमिति ।
केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुधारणात् ।

एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह—अथवेति ।
समयादिति । 'परस्मै'त्यस्मात्प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः ।

उ०—निमित्तम्—प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वे एकत्वे इति । इयोरपि तयोर्ब्रह्मणौ द्वाभिर्यादाविवैक-
कथेनैव आनाह बोधादुच्यते नुमनविरोधी ।

द्रव्यं च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह—एवं शब्देति । अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्व-
विहितद्रव्याभिधायारोपस्तद्वत्त्वोक्त आह—गुणोपसर्जनमिति । द्रव्योपसर्जनं इति ।
गुणगुणिनोरभेदाच्चैकः एव इति सामानाधिकरण्यम् ।

अनु प्रातिपदिकत्वैकत्वादिविशिष्टे ज्ञात्वा तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं, किं तत्र
विभक्त्येवमत्र आह—केवलस्येति । अर्थं नाह—द्वद्रव्यवहाराच्छक्तिग्रहः द्वद्रव्यवहारस्य
विभक्त्येवमत्रैवेति विभक्तिसमन्विताद्भेदे गृहीतायाः शक्त्येकत्वाभावेऽनुबोधात्पदार्थानुपस्थित्या
संख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यन्वधानुपपत्त्याभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति ।
कोकल्यवहारे नपुंसकसामान्यमेव स्थापनां स्थापनात्वात्पदार्थकसिद्धं ज्ञात्वातिष्ठ द्वद्रव्यवहारे एव
किं सूक्तमिति न शङ्क्यम् ।

भाष्ये—न नियोगत इति । न निवमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्याशेषत्वात्कथं तत्र

भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ॥ षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणां षष्ठ्यशेष-
त्वान्न भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः ।
द्वयोऽप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः । बहुवचन्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः । अर्थतो
व्यवस्था भविष्यति ।

परिगणनं कर्तव्यम् ।

तिङ्कृतद्धितसमासः परिसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तिङ्कृतद्धितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ्-क्रियते कटः । कृत्-

प्र०-कर्मादीनामिति । 'कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात् । षष्ठी तर्हीति ।
कर्माद्यभावः शेष इति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकाधेस्य प्रथमाविधातुप-
योगात्तस्य आव्यतिरिक्तस्येह सङ्गावात् ।

अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । 'एक' इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रातिपदि-
केनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवरोन प्राप्यते । तत्र यथा समयश्च पालितो
भवत्येकत्वानुगुणं बान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति, तथा कर्तव्यमित्यर्थः ।
तदेवं संख्या विभक्त्यर्था इति दर्शनाभयेण सूत्रं स्थापितम् ।

उ०-षष्ठीत्यत आह-कर्मादीति । तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः । अव्यतिरिक्तस्येति । अति-
रिक्तेन विनिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिक्तस्येवक्षरार्थः । एवं च 'कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेष'
इति मात्र षष्ठी तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः ।

अर्थाभावेऽपि समयपरिपाकनाम विमलौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह-सामर्थ्या-
दिति । तदेवोपपादयति-एक इत्यत्रेति । विद्वद्विमलस्यपेक्षयानुवादकविभक्तिर्न्यायेति
भावः । पक्षद्वयेऽपि दोषाभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुबर्थ इति वदने सूत्रं कार्यं दृष्टान्तरे नेति
स्थितम् । तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह-तदेवमिति । संख्या विभक्त्यर्थे
इति । सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विमलित्येव, कारकं तु तद्विशेषणत्वेन तथेति दृष्टव्यमित्यर्थः ।

भाष्ये-तिङ्-क्रियते कट इति । न चान्न सङ्ख्याकारकबोधमयोरप्युक्तेः 'संख्या
विभक्त्यर्थ' इति पक्षेऽपि नेदमनभिहिताधिकारप्रबोधनमिति तिङ्प्राहणं व्यवमिति वाच्यम् ।
सङ्ख्यायाः क्रियायामेवावबोधेन कारकगतसङ्ख्यायाः अवबोधनाविधानादित्याक्षयः । एवं च
'पचत्वोद्गं देवदत्त' इत्यादौ 'तिङोक्ता वृत्त्यादय' इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्य-

कृतः कटः । तद्धित—औपगवः कापटवः । समास—चित्रगुः शुबलगुः ।

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ६ ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क ? कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया-

प्र०— औपगव इति । अपत्यापत्यवत्संबन्धस्य तद्धितेनोक्तत्वात्पक्षी न भवति । चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसंबन्धस्याभिधानात्पञ्चभावः ।

उत्सर्ग इति । अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरण्यानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेपत्वादिकं उत्पन्नया द्वितीयया

उ०— मेकदेश्युक्तिरिति यथाकथंचिद् व्याख्येयमिति सूचितम् । तिङ्कृतोक्तिरिति तद्धितसमासयोः कर्मिण्यद्विभक्त्यर्थेऽविधानादाह—अपत्यापत्यवदिति । तद्धितोक्तत्वादिति । तद्धितान्तोक्तत्वादित्यर्थः । नन्वेतयोः संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वात् नष्टीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्थस्यतिरिक्तो हि तत्र बोधः । न च कर्मोद्विषयतिरिक्त एव बोध इत्याक्षेपेनैते उदाहरणे । यद्वा संबन्धो न प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानव्यभिक्तत्वादिति वाच्यम्, घटपदादु-
घटघटत्वयोः संबन्धस्य भावेन तत्र बहुधा दुर्बोधात्पत्तेः । तत्र हि नैतद्व्यवस्थेनाभिधानमिति चेत्सत्यम्, वाक्येऽस्य संबन्धस्य बहुवच्यत्वं दृष्टवान्प्राप्य प्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमानात् । किं न 'का तर्हि क्वात् ? शेषकक्षणा वष्टी, अशेषत्वात्, समवायश्च द्वितीयैवेत्यभिमान्यनेन 'कटं भीष्म'मित्यादावभिहितत्वाद्वास्तव्याद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत्कण्डनपरेण परिगणन-
प्रत्याख्यानवदेतयोददाहरणत्वानावस्थापि कथनेन तद्धितसमासोदाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि कथनात् । 'अनेकग्रन्थपदार्थ' इति सूत्रे भाष्येऽप्यनयोरुदाहरणत्वं सूचितम् । न च कतेन श्रुतः प्रायः, प्राप्तमुत्कर्षं प्राप्नोतु इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । 'प्रस्तो-
दक' इत्यादौ प्राप्नोतुत्वकर्मैत्यादिप्रकारेणैव बोधः । तत्र विशेष्ये तत्रैकपक्षत्वभावेन विशेषण-
मादाय तात्पर्यावसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेः शब्दादबोधेन द्वितीयात्प्राप्तेः । एवं च विशेषणत्वव्यवस्थासोऽपि न । उपजीव्यस्यैकधर्मिणोचकत्वकपसामाधिकरण्यस्य च न बाधः । 'चित्रगु'रित्यादौ चित्राणां यवामयमित्यादौ यथा तस्य वष्टीप्रयोजकता तथाप्रापि
स्यात् तेनैव रूपेण भावयितुं शक्यम् । एवं यथा क्वचित्पात्रे भानुना क्रियोपस्थाप्यते न तेन रूपेण क्षात्यस्यैवेति न तदर्थे इतरकारकत्वव्यवस्था । इदं च 'कर्तृकर्मणो'रित्यत्र भाष्ये ज्ञेय-
म् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तिरित्येवम् । एवं च सामान्यमित्यादिभिर्पादैरपि न तेन रूपेण क्रियायाः कारकस्य बोधिरिति न तद्व्यवस्थेन विभक्तिप्रसक्तिः । अतो विपातेऽपि
भिहितत्वाद्भिभक्त्यनुपत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव । 'नात्' इत्यबोधि स' इत्यादि 'नारद इति'-
त्यनेन श्रीकृष्णायज्ञाकारानुवादात्तत्र न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलम् । परिगणनकफमाह
भाष्ये—उत्सर्गे हीति । तद्व्याचष्टे—सामान्येनेति । एकयोगक्षेपत्वादिति । एकार्थबोध-

भिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि स्यात् ?
 षष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति ।
 किं कारणम् ? कर्मादीनामभावात् ॥ समयश्च कृतो 'न केवला प्रकृतिः
 प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय' इति न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्स-
 हन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ।

अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् । अथवा
 कट एव कर्म तस्मान्नानाधिकरणयाभीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥
 तस्मान्नार्थः परिगणनेन ।

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥७॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क ? प्रासाद

प्र०—सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् ।

परिगणनमन्यतरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति—का तर्हीति ।

'अनभिहित' इति पर्युपासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणायादोषोद्-
 भावनं कर्तुमाह—द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र सविक्रियाया आसिक्रियायाश्चैक-
 मधिकरणं प्रासादाख्यम् । तच्चान्यतरेण सविप्रत्ययेन चष्माभिहितमित्यभिहिते नेति
 सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यतरेत्यत्रापि पक्षेऽभिहितत्वाधिकरणस्याभिहिता-
 दन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते, तद्व्यतिरेकेण शक्तिसम्भावे
 प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्ययं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्य-

उ०—कस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः ।

भाष्ये—कर्मादीनामभावादिति । अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थः । अन्येति ।
 प्रसज्येत्यर्थः । एतमभिसंबन्धं—सामानाधिकरण्यकथम् । इतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषण-
 भावः सामानाधिकरण्यम् । द्वितीया भविष्यतीति । अस्मात्तत्र उक्तः । तस्मान्नार्थ इति ।
 भीष्मादिभ्यो द्वितीयादेः प्रकारान्तरेण वारणाद्व्यावर्तान्तरस्याभावाच्चेति भावः । ननु
 वृत्तद्वयेन निपातेषामप्यभिधानमिति वदन्ति, तदुक्तम्, उक्तरीत्या निष्कर्षं च, विभक्त्यर्थं
 वक्तव्यं तेन समासविधायकासङ्गतिरिति सिद्धम् ।

तन्निराकरणायेति । न तु परिगणनमन्यतरेणाप्येतं दोषः । अथः कृत्वेन परि-
 गणनेऽपि दोषतादृशस्यादिति भावः । नास्तीति । अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको येषो
 वास्तीत्यर्थः । ननु क्रियाभेदे शक्तेर्मिन्नत्वात्सविनिर्दिष्टत्वाभिहितत्वेऽपि आसिन्विभक्तिव्या-
 भिहितत्वादितिरेकत्व भावः—द्रव्यं चेति । तद्व्यतिरेकेणेति । गुणसमूहो द्रव्यमिति

आस्ते, शयन आस्त इति । किं कारणम् ? सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति*
कृत्वा सप्तमी† न प्राप्नोति ।

न चान्यतरेणानभिधानात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणानभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमसिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यमिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ?

अनभिहिते हि विधानम् ॥ ९ ॥

अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावद-
त्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया, यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र
कथम्—आसन आस्ते, शयने शेते इति ? अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः ? काल-

प्र०—स्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भान् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि
शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यन्यतिरेकादपि
नास्ति शक्तिसद्भावावगमः ।

पर्युदासं शक्तिसाधनपक्षं चाभित्याह—न चेति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह—कुतो
नु खल्विति ॥ पर्युदासमाभित्याह—अनभिहिते हीनि ॥ पर्युदासेऽपि दूषणमाह—
यद्यपि तावदिति । आसन आस्त इत्यत्रैकैवासनक्रिया, तस्याभाधिकरणं ल्युटा-
भिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः ।

अत्राप्यन्यत्वमिति । भिन्नपदप्रत्याय्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः । एकपदोपात्ते

उ०—भावः । न तावत्प्रत्यक्षमिति । शक्तिरतीन्द्रियात्त्वादित्यर्थः । स्वरूपेति । शक्तिस्वरूपेत्यर्थः ।
अत एव संश्लेषात् पूर्वकमनुमानमपि नेत्याह—तत्पूर्वकस्येति । ननु यथा दाहके
सत्यपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कानुपपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यसर्वत आह—
कार्यं चेति । द्रव्यस्वरूपेति । न तु तत्पक्षतिरिक्तसम्भाव्यत्वमित्यर्थः ।

शक्तिसाधनपक्षं चेति । एकस्यैव परस्परविपक्षकर्तृकर्मादिष्वपदेशः शक्तिं नमवति ।
एवं नैकनिकषितकक्षतेरभिधाने तच्छक्यमन्तरकालानुगतमेवेत्येतदाशयः । पर्युदासपक्षे कुत इति
प्रश्नानुपपत्तिरत आह—प्रसज्येति । श्रुत्वं कारकमित्यपि बोध्यम् । एकैवासनक्रियेति ।
तथा च तन्निष्पत्तिं शक्तिरप्येकैवेति भावः ।

अल्पभिन्नवैकल्यावगतेः कथमन्यत्त्वमिति आह—भिन्नपदेति । श्रुत्वभिज्ञा तु साक्षात्-
निकम्पधेति भावः । नन्वेवमनभिहित इति सूत्रं व्यर्थमत आह—एकपदेति । अत एव गोत्राव

* अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३. ३. १९. † सप्तम्यधिकरणे च १. ३. ३६.

भेदात्साधनभेदाच्च एकस्यात्रासेरासिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य
षाब्धं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ।

किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विदगुणः । किं चातः ? यदि द्रव्यं साधनं

प्र०—क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते । आसिः
साधनमिति । 'आसन'मित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति
चेत् । उच्यते—आस्थतेऽस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि चासनक्रियास्ते संनिधीयते
ततस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्याच्चासेरासिः कर्ता भवति । नन्वेवं सत्यासन-
मित्यत्र यासिक्रिया सान्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं
तर्ह्यर्थान्तरेऽस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । तदयमत्र परमार्थः—आसनशयनकरणापादान-
संप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते । तत्र
शक्त्युद्भवप्रविपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या । तत्रचासिः साधनमिति साधनान्तर-
निरामः कियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमात्रासिक्रियोपादीयत इत्यर्थः । सर्वकालश्च
प्रत्यय इति । कालविरोधानुपादानेन स्युटो विधानात् । बाह्यमिति । देवदत्तादिक-
मित्यर्थः ।

किं पुनरिति । यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव, तथाभिहितमिति पूर्वोक्तपरि-

उ०—इति, कृतं कदमानय, श्रीमाहिमेहीत्यादौ अनुपार्थाय इति भावः । तथा च पदमेककृतमेव-
मर्थे आरोप्य तत्किरूपितशक्तिभेदोऽपीत्यभिप्रायः । एकस्वेत्यस्यार्थमाह—आसनमित्यत्रेति ।
आसनत्वसिद्धयनुपपत्तिकक्षणसामर्थ्यानासिसाधनत्वमाह—आस्यत इति । आस्ते इति
स्त्रोतस्य व्याख्यानं—संनिधीयत इति । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुन आसिक्रिया-
संनिधानमन्तरेणासनत्वायोगादात्सक्रियासाधनत्वं कृतप्रकृत्यर्थस्वायेः स्वाधिकरणद्रव्यद्वारेण-
व्यम् । तदाह—एवं सामर्थ्यादिति । 'कर्ता भवती'त्यस्य कारकं साधनं भवति, स्वप्रकृति-
कव्युद्भूतार्थद्वारेत्यर्थः । एकस्यात्रासेरिति भाष्ये—आसिः कोतेरप्युपकक्षणम् । नन्वेवं
श्रुतप्रकृतिभूतासिक्रियार्यास्तकन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्तं न सिद्धमित्य-
शङ्कते—नन्विति । केचित् आसनक्रिया आस्तेऽस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्तिः । प्रकृति-
भूत आस्तिरस्यर्थः । तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात् । एवं च भाष्यं समञ्जसमेकेषाहुः । वस्तुमात्र-
मिति । नासनसिद्धिर्वाधिकरणत्वेन तद्विषयः किं त्यासनत्वमेत्यर्थः । तदेवाह—अनुद्भूत-
शक्तिकमिति । शब्दव्युत्पत्तये इति । अनुकोमादिवग्रूपा द्योत्यर्थः । अत एव पक्ष इत्यादौ
केनेति कर्ताकाङ्क्षावत्साधनमित्युक्ते न तदाकाङ्क्षा । 'अत एव आसिः साधन'मित्यस्य
साधनान्तरविरोधे तात्पर्यमुक्तम् ।

प्रयोगं वदन् विचारक प्रकृते सङ्गतिमाह—यदि द्रव्यमिति । अत्र द्रव्यमित्यस्य
अस्यनाविष्टं द्रव्यमित्यर्थः ।

नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो हि सदिगुणोऽन्यश्चासिगुणः ।

किं पुनः साधनं न्याय्यम् ? गुण इत्याह । कथं ज्ञायते ? एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति—‘कं देवदत्त’ इति । स तस्मा अंचेष्टे—‘असौ वृक्ष’ इति । कतरस्मिन् ? यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभि-संबध्यमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्याद् यत्करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव ।

अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ १० ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? ‘प्रथमाविधानस्यानवकाश-त्वात्’ । अनवकाशा प्रथमा सा वचनाद्विध्यति * ।

प्र०—हारो न सङ्गच्छते । अथ शक्तिः साधनं, तदा तस्या भेदादभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता ।

स एव पृच्छति—किं पुनरिति । गुण इत्याहोति । अयं भावः—यदि द्रव्यं साधनं स्यात्तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वान्नानार्थक्रियाकरण-निबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद् दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः ।

सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह—अनभिहितवचनमिति । ‘क्रियते कटः’ ‘कृतः कट’ इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते । यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात् । तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका

उ०— ननु वृक्षशब्दोपासत्त्वाधिकरणत्वेऽपि यच्छब्दोपासत्त्वं कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन भेदात्त आह—अयं भाव इति । शब्दभेदमात्रेणार्थभेदासिद्धिरिति भावः । ‘वृक्षे देवदत्त-स्तिष्ठति’ ‘वृक्षं पश्ये’त्यादौ दोषाश्च । द्रव्यमिति । शक्तिरहितं शुद्धं द्रव्यमित्यर्थः । तन्नि-बन्धनेति । एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थः । नानार्थकियेति । अर्थक्रियामिरूपितमिदंकारणत्व-निबन्धन इत्यर्थः । नानाशक्तीति । एवं च प्रसङ्गप्रतिषेधेऽपि च दोष इति ध्वनितम् । अत्र हि पक्षे अभिहितायां शक्ती नेत्यर्थः । तत्र वा शक्तिरभिहिता तस्यां वा भूतत्वस्य, वा त्वमभिहिता तद्व्यवसाय सादेव प्रत्यय इति बोध्यम् ।

सूत्रं प्रत्याख्यातुमिति । ‘(कृत्वाद्यो विभक्त्यर्थः) इति पक्षेऽपीत्यर्थः । नाप्ये—अनवकाशत्वादिति । नन्वेवं कृतः कट इत्यादावेव न कटं करोतीत्यादावित्यत्र किं निनि-गमकमिति चेन्न, मात्रप्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थोचिते त्रयमात्रा अत्राहुते । ‘कृत’ इत्यादौ तद्व्यवसायस्येवामिधानेनाचित्वमात्र इति भावः ।

सावकाशा प्रथमा । कोऽवकाशः ? अकारकम्-वृक्षः प्लक्ष इति ।

अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्ति भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो-
ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति ॥ ११ ॥

अवकाशोऽकारकमिति चेत् तत्र । किं कारकम् ? अस्ति भवन्तीपरः
प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ १२ ॥

अथवा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति प्रथमा भविष्यति विप्रति-
षेधेन । द्वितीयादीनामवकाशः—‘कटं करोति मीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय’-
मिति । प्रथमाया अवकाशः—अकारकम् । वृक्षः प्लक्ष इति । इहोभयं प्राप्नोति-
कृतः कटो मीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

न सिध्यति । परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न
भविष्यति ।

प्र०—भविष्यतीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः ॥ वृक्ष इति । क्रियापदमत्र न श्रूयत
इति विभक्त्यन्तराप्राप्तिं मन्यते ।

अस्ति भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते, ज्ञानं च
सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रात्सर्गतः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानु-
षङ्गात्कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः ।

विप्रतिषेधाद्धेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ॥ षष्ठीति । क्रियाकारक-
संबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात् ।

उ०—अस्ति भवन्तीपर इति । प्रथमाया अपि ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादिशास्त्रपर्येण क्रियायोग
एव प्रवृत्तेरिति भावः । ज्ञानं च सत इति । उद्दिष्टत इत्यर्थः ।

अवकाशत्वमुक्त्या विप्रतिषेधोपपत्त्याऽप्युक्त इत्यत आह—सावकाशत्वमभ्युप-
गम्येति । ‘मीकमिदं न तु रक्त’मित्यादौ रक्तत्वादिभिर्बुद्धिपरैः कालैः सत्ताया अभाववचकत्वा-
दस्ति भवन्तीपर इत्यन्वयाभावात् । साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभिमानः । वैतण्डि-
कोक्तिरियमिति सापेक्षम् । जनेन वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम् । उक्तरीत्या तत्रापि
सत्ताक्षेपात् । अत एव ‘तिस्रसमावाधिकरणैः प्रथमे’ति न्यासः सङ्गच्छत इति बोध्यम् । स्पष्टं
यैवं प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाव्ये ॥ अशेषत्वादिति । ‘अभिहितः कोऽर्थोऽनभिहितः प्रातिपदिकार्थः

कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥

कृत्प्रयोगे तु परत्वात्पृष्ठी प्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमन मिहिताधिकारः
कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति ॥ स कथं कर्तव्यः ? यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः ।

अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्थोऽनमिहिताधिकारेण ॥१॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥

समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समया ग्रामम् । निकषा
ग्रामम् । हायोगे—हा देवदत्तम् । हा यज्ञदत्तम् ।

अपर आह—‘द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाध्यधिधियोगे-
षूपसंख्यानम्’ ॥ द्वितीयाविधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाध्यधिधियोगेषूप-

प्र०— कर्तव्यः कट इति । प्रथमां परत्वाद्वाधित्वा ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ति षष्ठी प्राप्नोतीति
तद्वाधनार्थोऽनमिहिताधिकारः ॥१॥

कर्मणि । समया ग्राममिति । सामीप्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः ।
एवं निकषायोगे । हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति ।

उ०—संपन्न’ इत्यनेकमिति सूत्रात्करीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकव्यतिरिक्तत्वरूप-
क्षेपत्वाभावादिभि भावः ।

षष्ठी प्राप्नोतीति । न च ‘कृत्याना’मिति विभक्तये षष्ठीविषेधात्कथं तत्प्राप्तिः । न च
वाचोभयप्राप्तिः तद्विधिधाराभावे इत्ययमप्येवमिति सत्यमिति वाच्यम्, एकस्यपक्षे दोषात् ।
योगविभागास्तु भाष्यकृता वक्ष्यते, न वार्तिककारेण । यद्येकत्वादय इति । प्राधान्येन
विभक्तियोंत्वा सङ्गतिव, कारकं तु तद्विशेषणत्वेन, तदेवं सूत्रं कार्यमित्यर्थः । एवमप्येवमिति
व्याख्येयम् । ‘उक्तार्था’मिति न्यायः शास्त्रोपासकप्रधानार्थमित्यय एव, कारकत्वं प्राधान्येन
तस्यैव तु व्यर्थम् । ननु तथापि ज्ञातकसमावेशस्य दृष्टत्वात् कृतः कट इत्यादी क्रियते कट
इत्यादी च तद्वारणाय च आवश्यक इति चेन्न, ज्ञाते विशेषणत्वेन ज्ञानेन तत्त्व ज्ञोत्वात्वा-
संभवात् । ज्ञाने क्रियां प्राप्तं तत्त्व विशेषणत्वेऽपि कटपदार्थे तत्त्वभावेन तदुक्तद्वितीया-
धोषताया अंसंभवाच्चेति हिक् ॥१॥

कर्मणि । सामीप्यसंबन्धे इति । समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानार्थ-
निकषितं संबन्धत्वमपि । यथा ‘राज्ञः स्व’मित्यत्र स्वत्वमेति ज्ञातः । सामीप्यत्वस्यार्थादीनां च
षष्ठ्यर्थत्वमिति तु समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानार्थनिकषासामीप्यसंबन्ध-
॥१॥

† कर्तृकर्मणोः कृतिः २, ३, ६५.

संख्यानं कर्तव्यम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा
ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । धिग् जालम् । धिग् वृषलम् ।

अपर आह—

‘उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाग्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ ॥

उभय’ सर्वं इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो
ग्रामम् । सर्वतो’ ग्रामम् ॥ धिगयोगे—धिग् जालम् । धिग् वृषलम् ॥ उप-
र्यादिषु शिष्वाग्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि
ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् ॥ ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रतिभाति
किञ्चित् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् ॥२॥

प्र०— अभितो ग्राममिति । ‘पर्यभिभ्यां चे’ति तसिलन्तावभितःपरितःशब्दावुभयतः
सर्वत इत्यनयोर्थयोर्वर्तते । तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रति-
रूपत्वं निपातोऽभित शब्दोऽस्ति सोऽपीह गृह्यते, तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति । अध्यधि
प्राप्नोति । ‘उपयेभ्यसः सामीप्ये’ इति द्विवचनम् । अधिशब्दोऽत्रोपयेर्धे वर्तते इति
षष्ठी प्राप्नोति । धिग्जालमिति । धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः । हा
हातेत्यादौ तन्तरङ्गत्वात्संबोधनविभक्तिरेव भवति ।

उभसर्वतसोरिति । उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः । उभयशब्दावयवस्योभ-
शब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते, द्विवचनटाच्चिषयत्वादुभशब्दस्य
तसन्तस्वाभावान् । दृश्यत इति । दृष्टिमहत्वं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं प्रतिभाति ।
षष्ठ्यात्र प्राप्नोति । प्रतःशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्यु-
दाहृतः । कनचित्किञ्चित्स्मृतमिति दर्शनायानेकस्मृत्युपन्यासः ॥२॥

उ०— उपयेर्धे वर्तते इति । उपरि सामीप्ये वर्तते इत्यर्थः । संबोधनेति । संबोधनविभक्तेः
महान्तरामयेष्टावः इत्यर्थः ।

उभ सत्वं इत्येताभ्यामिति । भाष्यस्य—एतत्प्रकृतिकान्तामिषयः । उभस्येता-
भ्योऽनुवचनत्वात्पुनरुक्तं परितःशब्दस्याधेभ्य वातिकाद्यथा काभस्तथा दर्शयति—उभस्ये-
योरिति । ननु कृत्तित्वेप्ये पूर्वमेवायमः प्रकृतेरुभप्रकृतिकत्वं न तस इत्यत आह—उभयेति ।
उभेति दृष्टव्यं नोभयशब्दोऽत्रात्मिकमिति भावः । न तु कर्ममेति । अथवा ‘कर्मप्रवचनीय-
मुक्ते’ इत्येव सिद्धं इत्यर्थः ॥२॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ २ । ३ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा ? सिद्धा 'कर्मणी'त्येव* ॥ तृतीयापि सिद्धा । कथम् ? सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्ये-
तस्मिन् 'सुपां सुपो भवन्ती'ति तृतीयार्थोऽयमारम्भः । यवाग्वामिहोत्रं जुहोति ।

एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा । कथम् ? 'कर्तृकरणयो'रित्येव† । अयमग्नि-
होत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तथा—'अग्निहोत्रं प्रज्वल्यती'ति ।
अस्ति हविषि वर्तते । तथा—'अग्निहोत्रं जुहोती'ति । जुहोतिश्चास्त्येव
प्रश्नेपणे वर्ततेऽस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यदा तावद्यवागूश्छन्दास्तृतीया तदाग्नि-
होत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तथा—'यवाग्वामिहोत्रं
जुहोति' । अग्नि प्रीणाति । यदा यवागूश्छन्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो

प्र०— तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरंगायत्तस्मिन् द्वितीयातृतीये मिद्वे इति प्रश्नः ।
तृतीयेति । देवतोदेशनाम्नो हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थः, तत्र यवाग्वामिहोत्रं प्राप्तेति
तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । अग्निहोत्रं द्वितीया चकारेण विधीयतेऽथ तृतीयया
मा बाधीति पक्षे चकारेणान्यनुज्ञायत इति प्रश्नः । असत्येतस्मिन्निति । न हि
पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः ।

अग्निहोत्रमिति । अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । 'अग्निपु हूयमाने-

४०— तृतीया च । अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्र द्वितीया, तस्यामात्राधिकरण-
यवागूश्छन्दादनेन तृतीयापि, विद्वद्विभक्तयथावद्वत्त्वात् सामानाधिकरण्यमिति सूत्रतस्त-
माध्यमतं च । 'एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धे'त्यादेर्भाष्यस्थोक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण एवंपदमुक्तत्वात् ।
ननु जुहोतेः प्रीणात्यर्थेऽग्निहोत्रशब्दस्याप्यर्थत्वे करणावाप्तृतीयासिद्धिमाशङ्क्याह—
वेवतेति । अग्निहोत्रशब्दो हविःपरः, तद्विषेपणं यवागूरिति भावः । यद्यपि अग्नी इतिरिति
विशेष्यं, पदे जुहोति अग्नी जुहोतीत्यादिभूतिविरोधात् । तस्माद्वैव आधारे प्रक्षेप इत्येव
युक्तम्, तथापि प्रकृतमिष्टायमेतत् । तत्र यवाग्वामिहोत्रं प्राप्तेत्यर्थः । चकारेण
द्वितीयाविधानात्प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—किमप्राप्तेति । प्रयोजनान्तरसिद्धये तस्याप्यप्य-
त्वात्सत्येतस्मिन्नित्यनुज्ञायत आह—न हीति । एवं च पुदावसति तस्मिन्नुपायान्तरपरं
सूत्रमिति भावः ।

'एवं तर्हि तृतीयापि'त्यादि आर्थं एवंपदमुक्तिः । अर्थभेदात्ता न युजेति एतदुदाहरणम्

१—'सिद्धा । कथम् ? कर्मणीत्येव ।' पा० । * कर्मणि द्वितीया २. ३. २.

† कर्तृकरणयोस्तृतीया २. ३. १८ २—'प्रज्वलितमिति' पा० ।

हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेप्ये । तथा—‘यवागूमग्निहोत्रं जुहोति’ । यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति ॥३॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥

इह कस्माच्च भवति—किं ते माप्रवञ्चालङ्घ्यायनानामन्तरेण मतेनेति ? ‘लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणान्तरो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्चायं तु स्वस्वन्तराशब्दोऽर्द्धापचारो निपात एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो निपातात् । तथा—

प्र०—अिति श्रीश्वस्यर्धे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् ॥३॥

अन्तरा । अन्तरेणेति । अन्तरशब्दोऽत्र विरोधवाची । ‘विरोधेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजन’मिति वाच्यार्थः । लक्षणाप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिकः, विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः ॥ दृष्टापचार इति । दृष्टव्यमिचारः, अनिपातस्यापि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दोऽयमनिपातदृष्टान्तोऽस्ति ‘अन्तरायां पुरि वसती’ति, तत्कथमन्तरेणदृष्टापचारः ? एवं तर्हि टावन्तस्य लाक्षणिक-

उ०—नोक्तम् । अप्रिण्विति बहुवचनेन सामानाधिकरण्यादन्तरार्थान्तरासम्भवाज्जीनात्यर्थत्वमित्यर्थः । यत् श्रीमांसका ‘अग्निहोत्र’शब्दस्य कर्मवामधेयत्वं तत्प्रत्ययव्यावात्, ‘स एव यज्ञः यज्ञविहोत्रमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा’मिति दर्शनात् । एवं च करणभूते होमे सामानाधिकरण-त्वाग्निहोत्रस्य करणत्वात् तृतीयायां ज्ञातायां पक्षे द्वितीयाधेयमिदम् । यवाग्वान् अपि करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तच्च सूत्रानुगुणं, नापि भाष्यानुगुणं, ‘कर्मणी’त्यनुकूलेः । पाणिनीय-स्मृतेश्चनकपत्वेन त्रैमित्रीयाया न्यायरूपत्वेन तद्वाचकताया अस्या उचितत्वात् । एवं च ‘यवाग्वान्मग्निहोत्रं जुहोती’त्यादिवान्ये वामधेयत्वाभावः । अत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहोती-त्यादिसिद्धिरिति विद् ॥३॥

अन्तरा । अन्तरेणेति तृतीयान्ताभिप्रायेण प्रसक्त इत्याह—अन्तरसि । यत्तदन्तो ज्ञातार्थक इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । अर्धकृतबहिरङ्गत्वस्य साधोऽनाधायजत्विगम्य-मिदम् । काष्ठात्मिकत्वेन परिहारे तेनैवान्तरेणेत्यस्य द्वाहृत्वात् आन्त्यानुपपत्तिस्तद्वत्त्वा पूर्वस्माच्च विशेषणत्वेनत आह—अयमेति । साहचर्यमत्र साध्यम् । ‘कोऽन्यः सहाय’ इति भाष्ये ‘प्रयोगे’ इति शेषः । यथा कार्ये सहायस्यैव सहायत्वं तथा प्रयोगेपीति भावः । परहपरसि । अन्तरा साहचर्यादन्तरेणेत्यतृतीयान्तं, तत्साहचर्याच्छ्रुतान्तमेवेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धि-रिति भावः । न च परस्परसाहचर्याद्व्यवचारेण ग्रहणं कुतो नेति वाच्यम् । व्याकथनात् । यत्तु व्यवचयोः स्वरादौ चारौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसंभवोऽव्यवचययोः पाठान्वावाक्याह-

‘अस्य गोद्वितीयेनार्थ’ इति गौरेवानियते वाच्यो न गर्दभः ।

अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम् ॥ १ ॥

अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुरिति । कमण्डलोद्वितीया मा भूदिति । कः पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः ? यत्तत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कमण्डलोद्वितीया कस्मान्न भवति ?

प्र०—स्वात्कीत्वापेक्षतावाभ्यत्वाद्बहिरङ्गत्वावाग्रहणं मन्यते । अथवा परस्परसाहचर्याभिप्राययोर्ग्रहणमिति वाच्यम् ।

अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्रधान्यं, कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता । कः पुनरिति । अन्तरान्तरेण शब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवावधेययोगो न तु कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः । यत्तदिति । ‘मध्ये’ इत्येतस्मिन्नर्थं तयोर्वर्तनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति, आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलोः । अन्तरा तादृति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोऽन्तराशब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरस्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्य इत्युद्भूताधारशक्तिके मध्येऽन्तराशब्दो वर्तते ।

उ०—चर्यस्य वस्तुमहावयवत्वादिति तत्र, उक्तभाष्येण सादृश्यस्य सहप्रयोगे नियामकताया उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु युक्तग्रहणात्सम्बन्धिनिमित्तस्य साकारक्षयोरित्येतयोर्ग्रहणम् । न च टावन्तोऽन्तराभावेऽपि, अनादृतदेशत्वेन, परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्याशयः । अस्य गोद्वितीयेनेति । द्वितीयशब्दोऽत्र सहामवाची ।

‘मध्ये’ इत्यर्थकेवागन्तरेणेत्यादित्वा कमण्डलोरपि बोधात्प्रधानपपरतिरत आह—अन्तरेति । अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थः । न तु कमण्डलोरिति । अनेकस्य सत्त्वेऽपि तस्य पक्षिप्रयोजकत्वाभावेन तद्व्यपवादिभिरप्रयोजकत्वमपि नेति भावः । आधारार्थत्वादिति । आधारपरतन्त्रत्वादित्यर्थः । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समान्ताभावेभावेपपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि लघोः इति भावः । न त्वाधाररूपेति । आधारशक्तिप्रभावेत्यर्थः । तत्स्थानमिति । अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्यं स्वादिति भावः । कमण्डलुयोगेति । अत्यन्तयोगप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः । उद्भूताधारेति । तस्य चाधेये आधारधेयमाधेयैवाधेयं संप्रुत्वं, न तु केनचिद्वेदान्त्रये इति भावः ।

‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ति प्रथमा भविष्यति ॥४॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २ । ३ । ५ ॥

अत्यन्तसंयोगे कर्मवद्भाष्यार्थम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसंयोगे कालाध्वनौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?
लाघर्थम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यात्* । ‘आस्यते मासः । शय्यते क्रोशः ।

अथ वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासम् ।
शय्यते क्रोशम् । ‘अकर्मकाणां भावे लो भवती’ति* भावे लो यथा स्यात् ।

प्र०— उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुपपत्तात्मकमण्डलं कर्तृत्वम् । तच्च तिका-
भिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः । सा चान्तरङ्गा, क्रियाकारकयोः संबन्धस्यान्व-
रङ्गत्वात् । उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता वाहरङ्गा विभक्तिः ॥ ॥

कालाध्वनो । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति ‘मासमास्यते देवदत्ते’नेति भाव एव
लादयः ह्युर्न तु कर्मणि । तत्तद्भाष्यते मासः, आसितो मासः, आसितव्यो मासः,
स्वासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्तिकारम्भः—अत्यन्तसंयोग इति । अत्यन्त-
संयोगे तु अधिकरणसम्बन्धेव भवति ‘अमावास्यायां यजत’ इति । लाघर्थमिति ।
आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् । तथा चोदाहृतम् । कर्मातिदेशेनैव च ‘मासमासं
देवदत्त’ इति द्वितीयायाः सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रेणेति भावः ।

स्वाश्रयमपीति । यथा ‘ब्राह्मणवदस्मिन्त्रये वर्तव्य’मिति ब्राह्मणकायाणि

उ०— ‘उपपदविभक्ते’रिति न्यायमूलकं, न वाचनिकमित्याह—सा चेति । क्रियाद्वारक
इति । सर्वत्र संबन्धस्य यत्किञ्चिक्रियाकारकभावमूलकात्, यथा स्वाश्रयं क्रियादिनिबन्धन-
मिति भावः । युक्तिरत्र सिध्दिः, सर्वत्र प्रथमाया एवापत्तेः, पुष्पदाघर्षेऽपि सत्ताकर्तृत्वस्या-
व्यभिचारान् । न च यं सूत्राणां वैयर्थ्यं, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः । तस्माद्भूषणमेवेष्टम् । अत
एव ‘नमस्यति देवा’मित्यन्नामेन न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत् । तत्र हि क्रियाकारक-
भावेनैवाव्ययादित्यर्थः । न च विशेषणे संबन्धस्योद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव चण्यपवात्त्वेन
सम्बन्धाधिकैव द्वितीयेति वाच्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात् । ‘उपपद-
विभक्ते’रिति वचनात् चण्यपवादत्वमेव न प्रथमापवादत्वमित्युत्तराशयः । प्रथमाया अपि
कारकविभक्तिः, क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्तं कमण्डलोः
कर्तृत्वं तिकाभिहितमिति ॥४॥

कालाध्वनो । लाघर्थमित्युत्तरं ‘लादिभिरभिधानं यथा स्या’दिति भाष्ये पाठमभि-
प्रेत्याह—न तु कर्मणीति । ‘अकर्मकानामिर्भाव’ इति तु न विधावकमिति प्रागेव निरु-
पितम् । लाघर्थमित्युत्तरं भाष्ये पाठान्तरं—‘लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू’दिति । तच्च-

* लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३. ४. ६६.

१—अस्मात्पूर्वं [लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू] इत्यधिकं कश्चिद् ‘तत्त्वयुक्त’मिति नानेयः ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ।

एवं मन्यते । यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेद् कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते ।

नैवं शक्यम् । 'इहापि न स्यात्-आदित्वं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ।

प्र०-क्षत्रिये क्रियन्ते न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते, सद्ब्रह्मणि कर्मकायोपयतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । यद्येवमन्तरेणापि वति स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैत-
दस्ति । स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत ।

प्र०-तमेवेति । सकर्मकव्यापनादधात्वर्थान्ते आसनादावास्यादीनां वर्तमानां स्वाभाविकमेतत्कर्मत्वार्थः । तत्र 'मासमास्ते' इत्यस्य मासमासनेन व्याप्रीतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कट आस्त इत्यादौ आसनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गे नोद्भावनीयः ।

किमर्थं तर्हि वार्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह एवं मन्यत इति । यत्र कश्चिद्विधिः । यथा 'काण्डानि तुनानी'त्यादौ ॥ आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रियया-

उ०-युक्तम्, प्रकृतान्तरेण लप्राप्तेरनवात् । नमिदं वार्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयम्, अकर्मक विषयं वा ? नायः । 'मासं पठति वेदं देवश्च' इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि लाघावत्तौ मासः पठ्यते वेदं देवश्चनेत्यादिप्रयोगापत्तेः । नाम्नयः । सङ्कोचे मानाभावात् । सकर्मकार्थं 'काण्डावनो'रित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्हीत्यादीमिदं सूत्रं कर्तव्यमिति भाष्यविरोधापत्तेरित्येति चेत्, उच्यते । सर्वविषयं वार्तिकं, सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च 'मासः पठ्यते वेदं देवश्चनेत्यस्याप्यापत्तिः । उभयसंज्ञिभावान्तरङ्गे मुख्ये च द्रव्यकर्मण्येव लक्षणमिति न दोषः । द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च धात्वन्तरार्थानङ्गत्वार्थकर्मत्वेन । वार्तिकप्रामाण्येन 'गौणे कर्मणि तुष्ठादे'रित्यादिवज्जाप्यप्रामाण्येनाप्येवविचक्षणानाश्रयणाच्च । एवं च 'प्राकृत मेवेति' पक्षेऽपि न दोषः । अत्र पक्षे 'आम्यते मास' इति कर्मणि ले 'यत्राक्रियते'ति वक्ष्य-
मानरीत्यावयवकेनाप्यनेन द्वितीया तु न, अव्ययसंयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात् ।

यथोपमिति । अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेन वक्ष्यार्थगतवतिदेशस्याव्यादेव स्वाश्रय-
सिद्धिरिति भावः । तद्रूपासङ्ग इति । कर्मशब्दरूपस्यासङ्ग-सङ्गः, संज्ञात्वमित्यर्थः ।

धात्वर्थान्ते इति । आसनपूर्वके व्यापने भातोदृष्टिरित्यर्थः । नन्वनया रीत्या 'कट-
मास्ते' इत्यपि व्याकृत आह-नियतत्वावेति ।

भाष्ये एकदेशी वार्तिकमथमाह-एवं मन्यते इत्यादिना ॥ तद्वृत्त्यति-नैवं शक्यमिति ॥ पुनर्वार्तिकारम्भ आवश्यक एवमपीत्याशङ्कते-यदि तर्हीत्यादिना ॥ तर्हि तद्वृत्त्यर्थं कर्मवदिति यदुक्तं तर्हि'त्यर्थः ।

यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्मकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति-आस्यते मासं देवदत्तेनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणां'मिच्छुष्यते न च केचित्कालभवाच्चभिरकर्मकाः । त एवं विज्ञास्यामः—'कचिद्ये अकर्मका' इति ।

अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ।

अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म कश्चिदपि न भवति ।

प्र०—दित्ये प्रत्यक्षानुमानसमाधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पद्यते । केवलं दर्शनक्रिययाप्नुमिष्ट-तमत्वादादित्यः कर्म, तद्वन्मासामास इति मासोऽपीत्यर्थः ।

न च केचिदिति । यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभाव-निबन्धनमपि संभवत्यकर्मकत्वं, तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादिसंबन्धदर्शनात्तैरकर्मत्वासंभवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्य-कर्मणाकर्मकत्वं विज्ञायत इत्यर्थः । कचिदिति । द्रव्य इत्यर्थः ॥ अथवेति । अन्त-रङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र त्वन्तरङ्गस्यासन्निधित्वात् कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति ॥ अथवा यत्कर्मैति । संभव-व्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावान् ।

उ०— उत्तरयति सिद्धांती—न वक्तव्यमिति । अकर्मकाणामित्युच्यते इति । 'गत्यावि-सूत्रे' इति शेषः । तत्र योगविभागेन सजातीयपेक्षनियमेन सिद्धे तत्सूत्रेऽकर्मकग्रहणात्कालादि-मिच्छकर्मरहितार्थबोधकानामेव शब्देऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति बोध्यत इति भावः । अकर्मक-ग्रहणं सामर्थ्यादित्यन्ताविद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव स्यादत आह—न चेति । एवं न तदर्थो-ऽसम्भव इति भावः । तस्मात्सामर्थ्याद्विशेषप्रतियोगिसमर्पककर्मशब्देन मासादीनाम-ग्रहणं, तदाह—त एवमित्यादि । कचिदिति । कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याप्यप्राप्ति-रहितेऽर्थे इत्यर्थः । इदं गतिसूत्रे निरूपितम् । यथापीति । 'अकर्मकाणां'मित्यस्य—कर्मो-न्वदयर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्यभिप्रायः । तथापि धातूनामिति । धातूनामन्यपदार्थ-त्वात् कश्चित्कर्मस्पर्शोऽप्यकर्मकरहायेः सामर्थ्यात् विद्यते द्रव्यकर्म बोधमिति विग्रह इति भावः । अर्थानामन्यपदार्थत्वेऽपि भाष्योपपत्तिरुच्येति चिन्त्यम् । तदर्थानामेवेति । अचि-कार्ये कृत्तावपि तदर्थस्थात्वागादिदुमुक्तम् । द्रव्ये इति विषयसप्तमीयम् । सामर्थ्याद् द्रव्य-रूपकर्मरहिता इत्यर्थ इति भावः । सिद्धं भाष्यं कैवटस्य गत्यादिसूत्रे व्याख्याती । एतद्-भाष्यस्य वास्तवार्थोऽपि तत्रैवोक्तः । अत्र तुल्याभ्यायेन कालकर्मणा सकर्मकव्यवहारस्याप्य-भावे तत्र कर्मणि को न स्यादत आह—यत्र त्विति । तत्त्वविधौ तु न तेन व्यवहार इति 'मासः पश्यते वेद्य'मिति न प्रयोगः ।

न तर्ह्यिदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? यत्र-
क्रिययात्यन्तसंयोगस्तदर्थम्—कोशं कुटिला नदी । कोशं रमणीया वनराजिः॥ ५॥

अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

^१क्रियापवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूत्-मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति ॥६॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

‘क्रियामध्य’ इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अथ देवदत्तो भुक्त्वा दध्नाह्नोक्तः । दधहे भोक्ता । ‘कारकमध्य’ इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात्—

प्र०- वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति-न तर्हीति । कोशं कुटिलेति ।
गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः ॥५॥

अपवर्गे । अपवर्गौ निष्ठा । स कदाचित्कलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति, कदाचिदशक्त्यादिना साधनानुपपत्तिरिति वार्तिकारम्भः— क्रियापवर्ग इति । यद्यपि साधनापवर्गं क्रियापवर्गोऽस्ति तथापि विशेषणोपादान-सामभ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्त-स्तत्रेत्यर्थः ॥ ॥

सप्तमी । अथ देवदत्त इति । द्रव्यं कारकं तन्नात्रैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्य-

उ०- तर्ह्यनयन कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सृष्टं न कार्यमिति धृष्टति भाष्ये-न
तर्हीति । उत्तरयति-यत्राक्रियेति । न च 'मासमास्ते' इत्यादौ प्राकृतकर्मणः क्षेत्र-
विज्ञायां वहीबाधकार्यं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रियेति असंगतम् । किञ्चाकारकभावेन
यत्रान्वयमावृत्त्यर्थमित्यर्थात् ॥५॥

अपवर्गः निष्ठा-समाधिः । साधनापवर्ग इति । साधनोपरमकृतक्रियात्वेनोपवीत्यर्थः । क्रियाया एवेति । स्वत एवेत्यर्थः । स च फलप्राप्तयेव अर्थात्त्वर्थः । साधने आत्मसाधिरहिते स्वतपि अर्थोक्तकामेन क्रियायाः समाधिः स क्रियापवर्गः । अर्थोक्तकामेन क्रियाया आत्मसाधनव्यवहारेण आत्मसाधिका क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति चेत् इति भावः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ । प्रदेशादिति । स चेह इति सप्तम्या विभिन्न इति वक्ष्यति तस्य स्थितिः क्रियायाः अधिकरणत्वं तथापि वैषम्यक्रियायाः प्रयासकत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यत्' इति

१-‘क्रियापवर्गे’ इति वार्तिकं केचित् वदन्ति ।

२-‘क्रियामध्ये [इति च]’ इति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

इहस्थोऽयमिष्वासः कोशात्कृत्यं विध्यति, कोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्मध्यं भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति तत्र 'कारकमध्य' इत्येव सिद्धम् ॥७॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

**कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्याविभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं
सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥**

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्* । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि [विद्योतते विद्युत्] । वृक्षमनु [विद्योतते विद्युत्] । साधुर्देवदत्तां मातरं प्रति । [साधुर्देवदत्तां] मातरं परि । [साधुर्देवदत्तो] मातरमनु । किं प्रयोजनम् ? 'सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्' । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । 'साधुनिपुणाम्यामर्चायां सप्तमी'ति सप्तमी† । 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः' [२. ३. १०] इति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थोऽप्रतेरिति† न वक्तव्यं भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? एकत्र तावदुक्तमप्रतेरिति† । इतरत्रापि यद्यपि तावदयं

प्र०—व्यपदेशो नास्तीति भावः । यं चति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदेशान् । ततश्च लक्ष्य-प्रदेशयोः कर्मापादानयोर्मदान्मध्यव्यपदेशसद्भावाः ॥ 'शक्तिः कारक'मिति पक्षाश्रयेण वाकिकं प्रत्याचष्टे—नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमित्यर्थः । कालभेदभिन्नभुजि-क्रियानुमितशक्तिभेदाभयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥७॥

कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति लक्षणं क्रियतं, तदा 'वृक्षं परि विद्योतते' इत्यत्र विरोधविहितत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः'रिति पञ्चमी प्राप्नोति । 'साधुर्देवदत्तो मातरं प्रवी'त्यत्र च 'साधुनिपुणाम्या'मिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति, तत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह—प्रत्याविभिश्च लक्षणादिष्विति ।

द०—पञ्चमीति बोध्यम् । 'कोशात्कृत्य'मित्यस्येतः कोशात्कृत्यं विद्यमानं कृत्यमित्यर्थः । तद् व्यनवत्वाह—कर्मापादानयोरिति ॥ मान्ये साधनसम्बन्धे तद्गता शक्तिरुच्यते इत्याह—शक्तिरिति । शक्तेरकीन्द्रित्वादाह—क्रियानुमितशक्तीति ॥८॥

कर्मप्र । पुनर्द्वितीयेति । 'शक्तिर्भेदे'ति शेषः । मान्ये—तावदुक्तमप्रतेरिति । तत्रत्यः

* लक्ष्येत्यभूतं प्रतिपर्यवः १ ४. २०. १—काचित्कः पाठः ।

† साधुनिपुणाम्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २ ३ ४३.

परिदृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव,
तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा—
अस्य गोद्वितीयेनार्थ इति गौरवानीयते नाशो न गर्दमः ॥८॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥२।३।६॥

कथमिदं विज्ञायते—यस्य चैश्वर्यमीश्वरतेश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता-
दिति, आहोस्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चात्र विशेषः ?

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अथि ब्रह्मदत्ते
पञ्चालाः । आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति† । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिग्रहीतव्यं
५०—ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तबोधानवतारः । शिष्टं स्पष्टम् ॥८॥

यस्मादधि । इहाधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामि-
वाचिनोः पर्यायेण सप्तमीत्यते, अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते । कथमिति ।
तत्र यदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते । अथचेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वर-
वचनम्—ऐश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति । यदा यस्येत्यनेन स्व-
निदिश्यते यस्य संबन्धाश्वर उच्यते तत्र स्वात् सप्तमीत्युक्तं भवति ।

कर्तृनिर्देशश्चेति । ईशितात्र कर्तृत्वेनाभिमतः, तेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति ।
अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थः । आधृता इति । स्वामिन्याधारे
पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः । ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः । 'सप्तमी शौण्डै'रिति
विकल्पेन समासविधानादधिकब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति । विभक्त्यर्थ-
वृत्तिस्त्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । सत्यमिति । अधिकरणत्वं संमन्यते ।

उ०—प्रतिषेधजेत्यमिति सूत्रस्यप्रतिपयं नूनामुपलक्षणमित्यर्थः । भाष्ये-वर्जनार्थ एवेति ।
तत्रैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥८॥

यस्मादधिकं । अन्यतरस्यैवेति । 'अधिराश्वरे' इति ईश्वरसंबन्धेऽधेः कर्मप्रवचनीय-
त्वविधानेन संबन्धश्च स्वस्वामिनिष्ठत्वबोध्योः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेऽपि 'यस्य चेश्वरवचन-'
मित्यस्याङ्गुली मानासत्वेनाप्यन्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः । तापयैप्राहकाभावाद्वाप्रधानत्वेऽपि-
तुल्यब्राह्म—अथवेति । प्रवृत्तिनिमित्तेनैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्य-
मुच्यते इत्यर्थः । यद्गतमैश्वर्यं तद्वाचकात्सप्तमी । तत्रेति । तदेति पाठ उचितः ।

एतत्सूत्रेति । तदेकदेश 'यस्य चेश्वरवचन'मित्येतरित्वर्थः । ब्रह्मदत्ताधीना इति ।
'अवच्छेदे'त्यादिनाप्युत्तरपक्षत्वात् कः । अत एव 'परिग्रहीतव्य'मिति बह्व्यमाणभाष्य-
प्रयोगोपपत्तिः । अन्वेष्टव्यमधिकारव्यपीभाव न आहृत आह—विभक्त्यर्थेति । संमन्यत इति ।
तृतीय उक्तोऽर्थ उपपत्तिपुक्त इत्युक्तमोक्ष इत्यर्थः । अनुमोदनाकारमाह भाष्ये—नित्य-

परिमहीत्रधीनं भवति ?

प्रथमानुपपत्तिः ॥ २ ॥

प्रथमा नोपपद्यते । कुतः ? पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् ? षष्ठीसप्तम्यौ—
'स्वामीश्वराधिपति' [२. ३. ३६] इति । न तथापिशब्दः पठ्यते । यद्यपि
न पठ्यतेऽधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते ?
यद्यपि कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ।

षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणां षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ।

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' [२. ३. ८]
इति* । सप्तम्योक्तत्वाच्चस्याभिसम्बन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधे-

प्र०— प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्वान्न प्राप्नोतीति
दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वरवाचीति । 'स्वामीश्वरे'त्यर्थग्रहणात्पर्यायानामपि ग्रहणं
मन्यते । षष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात् । अशेषत्वाच्चिति । प्रातिपदिकार्थ-
ज्ञानिभूताद्व्यतिरेकाभावात् । द्वितीया तर्हीति । 'अधिरीश्वर' इत्यधेः कर्मप्रवच-
नीयत्वात् । स्वतन्त्रेति । अन्तस्तत्तद्व्यादनेन द्वितीयापवादेन विधीयमानया सप्तम्या-
भयगतस्य संबन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः । भवेदिति ।
'अधिरीश्वर' इत्यत्रेश्वरेणेशितव्यस्याप्यस्यैपादीशितव्यस्याप्यधिना योगोऽस्तीति भावः ।

उ०— मित्यादि । परिमहीत्रधीनम् । परिमहीत्राधारकमित्यर्थः ।

प्रथमा चेति । आधे तुल्यव्याधौ इति भावः । सूत्रारम्भे तस्य वैषम्यं प्रथमानुपपत्ति-
बलेति दोषद्वयमिति तृतीयो बध्नीति तात्पर्यम् । एतन्मुद्रसन्ने हि 'अधिरीश्वरे' इति कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञाविधायकं कार्यम् । तथा आधेः कर्मप्रवचनीयत्वाच्चतोगस्योक्तरीत्या स्ववाचकेऽपि
स्वत्वाद् द्वितीया प्राप्नोतीति दोषः । एतत्सूत्राभावे तु ऐश्वर्यविषयाधेः क्रियायोगाभावेन
गत्याविसंज्ञावाचकफलाभावात्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अप्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद्
द्वितीयाप्राप्ती प्रथमा सिध्यतीति भावः ।

आधे 'का तर्हि स्वात्पृष्टीसप्तम्या'विश्वविरेकदेशयुक्तिः । अधिपतिदायादेति । यस्य
यो दायाद् स तद्वानविस्वामित्वात् स्वामीति कोके इयवद्वयस्य इति ईश्वरपर्यायविभक्ति-
भावः । व्यतिरेकाभावादिति । ऐश्वर्यसंबन्धेनेतरान्वयित्वामवाहित्यर्थः । ननु ईश्वरत्वद्योतकस्येश्वरा-
वेष्टया कर्मप्रवचनीयस्याधेः कथं पञ्चालसंबन्धद्योतकस्य येन ततो द्वितीया स्यात्त आह—
अधिरीश्वर इत्यवेरिति । ऐश्वर्यविषयाद्योतकस्यावेरिति तदर्थं इति भावः । यद्यं च परस्पर-
प्रतिषेधोक्तसंबन्धस्य परस्परनिवृत्त्यं तेन व्योतनत्वस्येव तद्व्यतिरिति भावः । उभयगतस्य
संबन्धस्येति । विशेषणानुरूपत्वात् पट्येवेति भावः । आधे—अध्वेर्ज्ञाप्यत्वात् चेति । अधिपतेर्यो

ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्याद् यस्तु खत्वधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ।

स्ववचनात् सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्तु 'यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता' इति ॥ एवमप्यमन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु । आधृतः स तेषु भवति । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति ।

प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुतः ? ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् ? षष्ठीसप्तम्यौ—'स्वामीश्वराधिपती'ति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यतेऽधिराश्वराची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते ? यद्यं कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ।

षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा पठ्यशेषत्वाच्च भविष्यति ।

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । सप्तम्योक्तत्वात् स्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्याद् यस्तु खत्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'स्ववचनात् सिद्धम्' । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयज्ञो भवतीति वक्तव्यम् * ।

प्र०— इदानीं द्वितीयं वाक्यार्थं दर्शयितुमाह—स्ववचनादिति । 'वस्वेश्वरवचन'-मित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन वचनात्प्रतिपादनात् । 'स्ववचनात् सिद्ध'मित्येतदप्यन्यथाख्याख्यातुमाह—एवं तर्हीति । 'अधिराश्वरे' इत्यत्रेश्वरग्रहणमपनीय 'अधिः

उ०—ब्रह्मदत्तनिष्ठः सवन्ध इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अस्तुअत्रापि वाक्यशक्यत्वादेः ईदृशितन्वयस्येति । ऐश्वर्यविषयधेः कर्मप्रवचनीयत्वमिति तदर्थः । षष्ठी तु विशेषणानुत्पन्नाप्युभयगतं संबन्धं सामर्थ्याद्बोधयति । परत्र तद्बोधकविभक्त्यविधानात् । अत्र तु परत्रापि तद्बोधकविभक्ति-प्रत्यया विशेष्यनिष्ठसंबन्धबोधकत्वं न विशेषणविभक्तिरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापवादिकापीत्यभिप्रायः ।

सूत्रे स्वपदानुपादाने कथं स्ववचनात्प्राप्तिर आह—यस्येति । तत्र 'द्वितीया प्राप्नोति' इत्यन्तं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।

अत्र पक्षे द्वितीयावारणाय आह भाष्ये—एवं तर्हीति । 'स्ववचना' इति वार्तिकमेवैतद्बोध-वारकमपीति व्याचक्ष इत्याह—अन्यथाख्याख्यातुमिति ।

१—'स्ववचनात्' पा० । २—इदं वार्तिकमिति केचित् । * अधिराश्वरे १. ४. ६७.

एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति'
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । 'उपपदविभक्तेःकारक विभक्तिर्बलीवसी'ति
प्रथमा भविष्यति ॥६॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥२॥३॥१२॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत-पन्थानं गच्छति । वीवधं
गच्छतीति ।

प्र०-स्वे' इति वक्तव्यम् । तत्र स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः, तस्मादेवानेन सप्तमी
विधीयते । तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अप्भावः ।
तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । 'अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्येतदधिकरणसप्तम्या
सिद्धम् ।

अत्र तु दोषमुद्गाह्य परिहरति-एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति
सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः ।
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्थः । यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि
स्वस्वामिनोर्दक्षितं तथाधिरीश्वर इति 'यस्य चेश्वरवचन'मिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्य-
विषयस्य बाधेः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोऽपि संज्ञाविधिनोपयुज्यते ॥९॥

गत्यर्थः । 'स्वं रूप'मिति वचनात्स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह-अध्वन्यर्थ-
ग्रहणमिति । तेनाभ्यर्थयोभ्योऽपि चतुर्थी प्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु 'कर्मणि

३०- भाष्ये-एवपीति । अथेः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वाति भावः । तत्र संज्ञाविधान-
सामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमा बाधेतेत्यत आह-कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्विति । तद्योगेऽप्यत्र-
विधेस्तस्याः संज्ञाया द्वितीयाधिकारानुपस्थानमित्यर्थः । 'उपपदविभक्ते'रिति न्यायेनैव 'बही
शेष' इतिसूत्रे वक्ष्यमाणया पुन्यादिप्रधानपञ्चालीवारकपुन्यापञ्च द्वितीया वारयितुं शक्येति
बोध्यम् । यथाधिकरणत्वमिति । केचित्तु अधिकरणसप्तम्या संज्ञासूत्राभावेन द्वितीयायाः
प्राप्त्यभावेन सूत्रप्रत्याक्याने तात्पर्ये सति स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं बोध्यमस्येव । तस्मा-
त्स्वस्वामिभावविज्ञापनाभावात्तात्पर्यात्वात् सप्तम्यर्थः 'यस्य चेश्वरवचनमधिरीश्वर इति च
सूत्रद्वयं कार्यम् । विविगमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्योभयत्रार्थे तात्पर्यमित्येव भाष्यतात्पर्यं
कथ्यते न तु प्रत्याक्याने । 'अधिरीश्वरे' इत्येतदीश्वरत्वे श्रोत्रे ईश्वरे श्रोत्र इति वा व्याक्ये-
यम् । अन्ये स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं कथ्यते । किं चाधिकरणसप्तम्या पञ्चालेषु द्वितीया-
वारकपुन्यस्यैव पञ्चालेषु सप्तम्या पञ्चालादपि वारयितुं शक्यत्वेन 'स्ववचनात् सिद्ध'मित्यस्या-
युक्त्ये एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥ ९॥

गत्यर्थः । तद्व्याहिरयो द्वितीयापि न स्यात्त आह-द्वितीयेति । भाष्ये-वीवध-

१-प्राप्नोति । कयम् ? कर्मप्रवचनीय' पा० ।

आस्थितप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो ह्युत्पद्येन पन्थानं गच्छति 'पथे गच्छती'त्येव तत्र भवितव्यम् ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा ? सिद्धा 'कर्मणी'त्येव* । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् ? 'संप्रदान' इत्येव† । न सिध्यति । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' [१.४.३२] इत्युच्यते क्रियया चासौ प्राममभिप्रैति । कया क्रियया ? गमिक्रियया । क्रियाप्रहणमपि तत्र चोद्यते* ।

प्र०-द्वितीये'ति भवति । आस्थितप्रतिषेध इति । आस्थित आक्रान्तः सम् यदा पन्था गम्यते तदान्ध्वनीति प्रतिषेधः । यदा तुत्पद्येन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी ॥ किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादिति प्रश्नः ।

क्रियाप्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाप्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्याय-
स्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणाथ-
मिदमुक्तम् । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनां च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः
क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति । यदा
त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति ।
भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण निवृत्तविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति
फलभेदः । अत एवापवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थं 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीया-
प्रहणं प्रत्याख्यानान्न भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् ।

उ०-मिति । 'पर्याहारश्च मार्गश्च विवक्षो वीवक्षौ च तौ' इत्यमरः । 'पर्याहारावभारेणु समौ
विवक्षो वीवक्षौ' इति शानार्थकोशः । भाष्ये—पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यमिति । एव-
कारो निष्कर्षः । इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः ।

प्रत्याख्यातमिति । तथा चैतन्मात्रफलसाधकतद्वचनारम्भेनैतद्वचनप्रत्याख्यानं न
चमत्कारीति भावः । न्यायस्येति । तत्फलद्वयान्वया साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानान्वाप्तापूर्वं
तत्फलत्वं भवतीति भावः । तदेव ध्वनयन्त्याख्यातप्रमादु-अथवेति । न्यायमेव दर्शयति-
तत्र यदेति । भेदे इति । संयोगानुकूलत्वापाराधक्य भेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः । एतच्च 'कहेति
कर्म'ति सूत्रे, संप्रदानसंज्ञासूत्रे च निक्षेपितं तत् एवावधार्यम् । संयोगश्च कर्तृनिष्ठ एव फल-
त्वेन विवक्ष्यते इत्यपि बोध्यम् । अथवा परत्वात्कर्मत्वमेव स्वादिष्टाहुः । यदा त्वभेदेति ।
ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलत्वेनैव यदा विवक्षेत्यर्थः । अत एवेति । 'चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीया-

† कर्मणि द्वितीया २. ३. २ ‡ चतुर्थी संप्रदाने २. ३. १३.

* क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम् १. ४. ३२. भाष्ये ३. ४. १.

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति ।

सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम् ।

अध्वनश्चानपवादः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वानध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं ह्येतत्कर्मध्वानं गच्छतीति ॥ १२ ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्यं उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् ।

प्र :- इहानीं मूत्रस्थातिव्याप्युद्भावनायाह-चेष्टायामिति । सिद्धं स्त्रियं । असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संदृश्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । क्वां तु संप्राप्तेऽपि चतुर्थ्यभावः । 'अजां नयती'त्यत्राव्यजायाः संप्रापणश्चतुर्थ्यभावः । अथवा नयतिगोत्यर्थे एव न भवति । प्रसीयते ह्यत्र गतिः, न ह्यमौ नयतेत्यर्थः, तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः ।

अध्वनश्चेति । यदा त्वसंप्राप्तोऽध्वो भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या-अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् ॥ १२ ॥

चतुर्थी सं । तादर्थ्यं इति । तच्छब्देन कार्यं निदिश्यते । तस्मादिदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयत । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्य-कारणसंबन्ध उच्यते, 'समासकृतद्वितेपु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधान'मिति वचनात् । तत्र द्विष्टत्वेऽपि संबन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्याद् 'राज्ञः पुरुष' इति, तथा चतुर्थी-यूपाय दार्विति । हेताविति तृतीयापि दारुशब्दात् न भवति, हेतु-
३०-प्रहणमपवादकर्मणोरिति षष्ठीविषये कृद्योगेऽपि द्वितीयार्थमिति न व्याख्यानीयं, प्रत्या-
ख्यानैव निष्फलत्वादित्यन्वयः । 'अप्रत्याख्यानानीय'मिति पाठान्तरे तु चतुर्थी चेति वक्तव्ये द्वितीयाप्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाभिधानार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्या-
नेव सह निष्फलत्वादिवं सूत्रप्रत्याख्यानानीयं स्यादिति शोचना । एवं च भाव्यभावे 'प्राप्तस्य गम्ये'त्यादौ षष्ठ्येवेति भावः । अथवा नयतिरिति । एतच्चतुर्थीत्वत्र निरूपितम् ॥ १३ ॥

चतुर्थी सं । तादर्थ्यं तादर्थ्यमाह-तच्छब्देनेति । कार्यप्रयोजनमिति बहुमीदृशः । कार्यप्रयोजकमित्यर्थः । 'प्राज्ञानाय दधी'त्यादौ षष्ठौ प्राज्ञानकारणरत्नाभावात्तुल्यं-विशिष्ट-
कार्येति । भोजनविशिष्टो प्राज्ञानस्तत्रापि कार्यमिति भावः । सोऽर्थो वस्येति बहुमीदृशस्तु शेषः । तत्पुनरप्यान्तरहृत्वात् । यथा षष्ठीवि । विशोक्कविहृत्वायै ह्यसंबन्धोद्भूततया प्रतीतेरिति

यदि तादर्थ्यं उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयत उपाध्यायार्थः स भवति, तत्र तादर्थ्यं इत्येव सिद्धम् ॥ श्रवणं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यं यान्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । ह्यत्राय रुचितम् । ह्यत्राय स्वदितमिति* ।

तत्संयुप्तसंख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवति तादर्थ्यं चतुर्थी'ति यद्यं 'चतुर्थी तदर्थाधि'ति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं ज्ञास्ति ।

कल्पि संपद्यमाने ॥ २ ॥

कल्पि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति ।

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ ३ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।

प्र०- कल्पीति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी । विकारस्य च प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । यच्च रूपमुपजायते तत्तच्चतुर्थीति प्रकृतेन

उ०- भाष्ये—यान्येनेति । 'कल्प्यमाना'मित्यादिना । 'कर्मणा यमभिप्रेती'ति संज्ञाविधानं तु 'ज्ञातगोत्री संप्रदान' इत्यर्थम्, तत्संप्रदानकं दानमिति बोधार्थं च । दानकर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वभावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियाम्बयानापत्तिरिति तदन्वयार्थं चेति हि ।

भाष्ये—यद्ययमिति । यद्यपि समासः प्रकृतिविकृतिभाव एव, तथापि तज्ज्ञाप्या चतुर्थी सर्वमेति भावः ।

कल्पि । 'सम्पत्ति'शब्देन अभूतप्रादुर्भावकया उत्पत्तिकल्पत इत्याह—सम्पत्तिरिति । कल्प्यं प्रकृतिविकृत्योर्नेतृत्वमेवास्त्वयोऽनुभवसिद्धो ज्ञेयतेत्यत आह—विकारस्य चेति । तथा च प्रकृतिभावकसामानाधिकरणत्वात्प्राप्तप्रथमाविमर्शपरवाद्योऽयमिति भावः । विकृत्यर्थकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधिकरण्येवावयव इति बोध्यम् । ननु सामानाधिकरण्ये प्रकृतेरपि चतुर्थी क्वात आह—यच्च रूपमिति । अपादानविभक्तिरिति । अपादानपदेन शक्तिः । कल्पेकल्पवर्थत्वे इत्यम् । अत्र वक्ति—कल्पत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः । परिणामाच्च कृपात्तरमाप्तिः । तदेकदेशे कृपात्तरे मृशादेर्विकारत्वाभेदेवावयवेन ततो द्वितीयायां प्राज्ञायां तद्वाच्येन वरितायां चतुर्थी ज्ञेयविवक्षायां परत्वात्प्रथमया बाध्यते । 'यवागू'सूत्रं

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।
'पीता भवति सस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

मासौदनाय व्याहरति मृगः ।

हितयोगे च ॥ ४ ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने । हितमामयाविने ॥१३॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ॥ २ । ३ । १६ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्था कुशलार्थैराशिषि वाविधानात् ॥ १ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन* ।
स्वस्तियोगे चतुर्थी श्रवकाशः—स्वस्ति जाल्माय । स्वस्ति वृषलाय । कुश-
लार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः—अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्ताय ।
कुशलं देवदत्तस्य । इहोभयं प्राप्नोति—स्वस्ति गोभ्यः । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य
इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन ।

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ २ ॥

प्र०—भवति । यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः ।
अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति ॥१३॥

नमःस्वस्ति । स्वस्तियोग इति । पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम् । स्वस्ति
जाल्मायेति । तत्त्वकथनमिदं जाल्मत्वादाशीरभावः । अलमिति । भूषणप्रतिषेध-
वाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम् । तेनालङ्कृते कन्याम्, अलं रोदनेनेति
उ०—कल्पते इत्येव हि तदा । अनितं चेवं हर्दत्तेन । कल्पेत्परमार्थत्वे 'अविकर्तु'रिति प्रकृतेः
पञ्चम्यामपि विकृतिवाचकात्परत्वात्तुल्यपदविभक्तिरिति श्रवणाच्च प्रथमैवेति दिक् ॥ अन्ये
विशयत्रयेमेवादक्षिः । 'प्रकृत्यादिभ्य' इति तृतीयावध्यामापवादोऽप्येकेष्वपरे । यद्यपि हा-
पूपधोरिव यथागमूत्रयोः प्रकृत्यविकारभावोऽस्ति, तथापि यथागमूत्रार्थत्वाभावाच्च तादर्थ्य-
वत्तुल्यास्य गतायेता । एवमुत्पातेन ज्ञापिते इति वक्ष्यन्त्येव साधेयमूत्रम् ।

हितयोगे चेति । इदं 'तस्मै हित'मिति विद्वेद्याश्रयकस्तिष्ठमित्याहुः । मरोचके
'रोगाकयाया'मिति ण्युल् । लोकोतो नृपुंसकत्वम् । ततो मत्वर्थं इति । 'सर्वज्ञानयज्ञोप-
संख्यान'मित्यामयकस्यादिभिः । 'मन्त्रापी'ति दीर्घः ॥१३॥

नमःस्वस्ति । पूर्ववक्षि । पुनर्विधात्यर्थेन चेनेवं सिद्धमिति कश्चिद् । अलं रोदनेनेति ।

१—'कृष्णः सर्वविनाशाय' पः० । 'पीता कर्षाय विज्ञेया' इति काशिकापाठः ।

* चतुर्थी वाशिष्यादुप्यमत्रमद्रकुरातुल्यार्थेति २. १. १७३. १. नामकप्रतिपत्तिरिति कश्चिद् ।

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—अलंकुरुते कन्यामिति ।

अपर आह—अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
अलं मल्लो मल्लाय । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लयेति ॥१६॥

मन्थकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ २ । ३ । १७ ॥

अप्राणिष्वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—न त्वा श्वानं मन्ये । न वा शुने
मन्य इति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—‘मन्थकर्मण्यनादरे विभाषा’ ।
ततोऽप्राणिषु । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—न त्वा
काकं मन्ये । न त्वा शुक्रं मन्ये इति ।

यदेतदप्राणिष्वित्येतदनावादिष्विति वक्ष्यामि । इमे च नावादयो भवि-
ष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्थं न नाव्यम् । न त्वात्रं मन्ये यावद्भुक्तं
न श्राद्धम् । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति ।

प्र०—चतुर्थी न भवति । नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भवि-
ष्यतीत्यत्र आह—अपर आह्वेति । सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । तेन
तत्पर्यायाणां अपि ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथवा लभित्वर्थ-
ग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः ॥१६॥

मन्थकर्म । एवं तर्हि । योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते—‘न त्वा
शुने मन्ये’, ‘न त्वा श्वानं मन्ये’ इति । ‘अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया—‘न त्वा
दृगाय मन्ये’, ‘न त्वा दृगं मन्ये’ इति । इहापीति । आद्येन योगेनेति भावः । तदेवं
योगविभागेऽपि दोषदर्शनान्न्यासान्तराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह—यदेतदिति ।

उ०—रोद्धं मा कुर्वित्यर्थः । एवं चात्र तृतीया कथं तस्माद्दोदेन साध्यं नास्ति, अतस्तस्मा
कुर्वित्यर्थः । भाष्ये ‘पर्याप्त्यर्थग्रहणं’मिति वार्तिकस्य द्विधा व्याख्यानेन मन्थकर्मयोगे बहवपीति
व्यनितम् ॥१६॥

मन्थकर्म । भाष्ये—इहापीति । यद्यपि प्राण्यप्राणिषु इह मन्थकर्मणाचैव सिद्धे उत्तर-
योगेनाप्यलभित्वत्वात्प्राण्यलम्बित्वेन प्रवृत्तिरिति ‘न त्वा काकं मित्वादी नातिमत्तस्तथापि
योगविभागं विभाषि सर्वसमाधानं वक्तुमवमुपक्रमः । अत्र भाष्ये ‘येषु प्राणिषु नेष्यते’
इत्यत्र बहुवचनेन भुक्तकाकारितिकप्राणिष्वपि निषेधो व्यनितः, तदभिप्रेत्यैव वृत्तौ शृङ्गलक्षम्
उदाहरतः । भाष्ये—न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्थं न नाव्यमिति । यावत्—यतः, जाव्यं
नावा कल्पनीयता तावमपि त्वत्वं महत्त्वापि न तीर्णमतत्त्वं नावमुद्धपमपि न मन्ये
इत्यर्थः । ‘वीर्येनोद्धवं कल्पनीयमेत्येव । ‘त्वत्वं’मन्थकर्मण्यनादरे । एवं अनादरे
भवतीत्याहुः । एवं ‘न त्वात्रं मन्ये यावद् भुक्तं न श्राद्धं’मित्यत्र यतः श्राद्धं नादरेवैर्विभेदं
भुक्तमतत्त्वमप्यनन्तमोद्धपमपि न मन्ये इत्यर्थः ।

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—त्वां तृष्णं
मन्य इति ॥१७॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः ।
प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण 'याज्ञिकाः । प्रायेण वैयाकरणाः । माठरोऽस्मि
गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विबमेण धावति । द्विप्रोणेन
प्र०— प्रकृत्यकुत्सितग्रहणमिति । यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा
प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायां । तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां
चतुर्थीविधानं संप्रदाते । कचित्प्रतिकृत्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः । तृणादेरपि निकृष्टत्वं
यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी, न तु साम्यविवक्षायां । प्रतिकृत्येति ।
निकृत्येत्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यनादृ उपमाने विभाषाप्राणिवि'त्यापिशलिरचीते
स्म ॥१७॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रवीणे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोः । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदाप्रवणाल्कर्तृकरणयोरभावात्
षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । प्रायेणेति । 'प्राय'शब्दो बहुर्थवाची । बहुवो याज्ञिका इत्यर्थः । अत्र
प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेणेति । प्रथमा षष्ठी वात्र प्राप्नोति । समेनेति । द्विबीया प्राप्नोति ।
द्विप्रोणेनेति । द्व्योर्द्वौणवोः समाहारो द्विप्रोणम् । पात्रादित्यन्तस्त्रीत्याभावः । अत्रापि

उ०— प्रकृत्यकुत्सितेति । 'परावरयोगे चे'ति क्त्वा । अतिसप्तविंशतिकुत्सितस्य अतिसप्त
इत्यर्थः । तदाह—यद्वाचिन इति । त्वां तृणमिव मय्य इत्याद्याचप्यमावृण्वन् आख्यातार्तिर-
रम्भ इति भावः । 'अपिपक्षि'वाक्येनोपमानवाचकात्तदोऽपि शिरस्करो चतुर्थीपुच्यते ॥१७॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रवीणोद्घोषे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोः । क्रियापदेति । क्रियापदाग्रसे विभक्त्यन्तद्वयान्तरात् कर्तृकर्मणि
भावः । अतिक्रियादिकं तु गुणो न क्रियेति तत्पर्यम् षष्ठ्यत्रेति । अतिक्रियापदादी अतिक्रिया
इति बोधादिति भावः । प्रथमा षष्ठी वेति । गोत्रादिजगतात्पर्यमिति बोधे आधा, आनाम्-

धान्यं क्रीणाति । त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति ।
साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्येव सिद्धम् ।

इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति, प्रकृतिकृतं तस्याभि-
रूप्यम् ॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति, एष तत्र प्रायो येन ते-
ऽधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति, एतेनाहं संज्ञाये ॥ समेन
धावति विषमेण धावतीति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथा धावति
विषमेण पथा धावतीति ॥ द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणा-
तीति, तादर्थ्यात्ताच्छब्दय् । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं
क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति, अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । पञ्चप-

७०-द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संधः । तत्र द्वितीया
प्राप्ता । पशून्तित्यनेनैतत्समानाधिकरणम् । संधसंधिनोरभेदस्य विवक्षणात् ।
साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः संधः साहस्रः । जतमानविंशतिके'त्यण् । पूर्ववदत्र
द्वितीयाप्राप्तिः ।

प्रकृतिकृतमिति । गन्धमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति । यथा
'प्रविश पिण्डी'मित्यत्र । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् ।
स्वभावेनायं कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थः । एष तत्र प्राय इति । बाहुल्य-
मित्यर्थः । तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वाद्

उ०-विशेषभावसम्बन्धेन गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्वमिति बोधेऽप्येति भावः । गोत्रवाच्येनागस्याहम्'-
सम्बन्धपरत्वम् । 'अत्रापि'ति । परिच्छेदपरिच्छेदकयोरभेदोपपत्तयेन द्विद्रोणाभिन्नमित्यर्थात् ।
पञ्चके 'संख्याया अतिशयताया' इति कन् ।

“ एष तत्र प्राय इति । तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो—येन हेतुना तेऽधीयत इत्यर्थः ।
तच्चाध्ययनस्येति । अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भावः । बहुभिरप्ययने प्रहणधारणयोः
सौकर्यं भवतीति बाहुल्यं तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् । एतेनाहं संज्ञाये इति । अहं
'माठर' इति गोत्रेण परैः संज्ञाये इत्यर्थः । अत्रयोगे हेतुमाह—प्रतीयेति । अत्र केचित्—
एवं रीत्या करणत्वादिव्युत्पादने हेताविति सूत्रस्वार्थवृत्तकक्षणे इत्यस्य च वैवर्ध्यापत्तिः ।
यदि तत्र त्र्ययान्तरव्यवस्थायाम् सार्थक्यं तर्हीत्यासीति प्रत्याख्यानमत्रासिद्धान्त्येकदेशयुक्तिरेव ।

१-गोत्रावयवात् ४. १. ७६. सूत्रमात्रे ५. १६ तमे वृत्ते द्विस्थी २ द्रव्या ।

अर्थः पञ्चकः । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति ॥ साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति, सहस्रपरिमाणं साहस्रम् । साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति ॥ १८॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ । ३ । १६ ॥

किमुदाहरणम् ? तिलैः सह माषान् वपतीति । नैतदस्ति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्वन्ते तत्र 'करण' इत्येव सिद्धम्* । इदं तर्हि—'पुत्रेण सहागतो देवदत्त' इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता केनाभिधीयते, यश्चाप्रधानं सिद्धा तत्र 'कर्तरि'त्येव तृतीया* ।

प्र० द्विद्वोगुपञ्चकसाहस्रज्ञास्तत्कार्ये मूल्ये उपचाराद्वर्तन्ते इति करणत्वात्तृतीया-सिद्धिः ॥ १८॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । किमुदाहरणमिति । सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति । तिलैः सहेनि । अत्र माषा उत्पमानत्वान् प्रधानं कर्म । तिलास्तु तथायुक्त-तया वृक्षमूलानीवोपसर्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः । तिलैर्मिश्रीकृत्येति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं प्रतिपद्यन्ते । यश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः । पुत्रेण सहागता इति । पितुरेवाग-गमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते ।

लादय इति । आदिशब्देन क्तादीनां ग्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकत्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात्प्रधाने कारयेसंप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्य-

३०—सम्बन्धसामान्यविक्षायां पृथीयाधनार्थमावदयकत्वात्प्रेत्याहुः । अत्रभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये ॥ १८॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । ननु माषानामिव तिलानामपि वापक्रियेप्यसत्त्वादप्राधान्यम-सिद्धमत आह—तथायुक्ततयेति । वस्तुतः सहायविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोषः । ननु वापापेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाप्राधान्यान्वयविरुद्धा तृतीयेत्याहुः—अन्तरङ्गत्वादिति । अन्तरङ्गत्वोपपादनमेव—पूर्वमित्यादि । पूर्वं मिश्रणक्रियासम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भावः । न तु पुत्रस्येतीति । तस्य सहायत्वकादनुमीयमानं कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्राप्तिरिति भावः ।

एकेन शब्देन—केन । गुणप्रधानयोरिति । प्रतीयमानोपासक्यापेक्षत्वेन तादृशत्वा-कर्त्रोरित्यर्थः । भाष्ये—अप्रधाने इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थः । प्रधानकर्तरीत्य-

१—निर्यायसारणीये संस्करण इदं नास्ति । * कर्तृकरणयोस्तृतीया २. ३. १८.

इदं तर्हि—‘पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्ये’ति । षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति ।

इदं तर्हि—‘पुत्रेण सह स्थूलः’ । ‘पुत्रेण सह पित्रल’ इति ।

इदं चाप्सुदाहरणं ‘तिलैः सह माषान् वपती’ति । ननु चोक्तं ‘तिलैर्मिश्री-
कृत्य बाधा उच्यन्ते तत्र ‘करण’ इत्येव सिद्ध’मिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलै-
र्मिश्रीकृत्योप्येव । यदा तु खलु कस्यचिन्माषबीजावाप उपस्थितस्तदर्थं च
श्वेषमुपाजितं तत्रान्यदपि किञ्चिदुच्यते ‘यदि भविष्यति भविष्यती’ति तदा न
सिध्यति ।

प्र०—मित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः । पुत्रेण
सहागमनमिति । स्युटा कर्तुरनभिहितत्वादुभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदम्—
‘अप्रधानं प्रह तृतीया भवति न तु प्रधान’ इति । षष्ठ्यत्रेति । ‘कर्तृकर्मणोः कृती’त्य-
नेन । सा च प्रधानबोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तरि न भवि-
ष्यति । यदा तु कृद्प्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं ‘भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य
काष्ठान्य’मिति, तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल
इति । गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वाद्वा क्रियाया अभावात्पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः । यदि
अविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात्तिलानां करणत्वाभावमाह । एकश्रेत्रे च
काष्ठसहयोगः कालभेदेऽप्यविच्छेदः ।

उ०—स्योप्यारितकर्मणोपक्रियाकर्तरीत्यर्थः । तदेवाह—प्रतीयमानगमीति । साहित्यानुपपत्त्ये-
त्यर्थः । ‘प्रविक्ष पिण्डी’मित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविमर्शेऽप्येवाहिति भावः । काष्ठस्य
न तथा जातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एकाग्रवित्वादिसमाप्तिप्रकरणसाहित्यं हि
पुत्रस्याप्याहतागमनसम्बन्धज्ञा । एवं बोद्धुं शक्यं न स्वग्ययेति तात्पर्यम् । ‘षष्ठ्यत्र बाधिके’-
त्युत्तरदर्शनादेवदत्ते तृतीयार्थं सूत्रमिति भाति, तदनिष्टमित्यत आह—स्युटेति । भाष्ये—
षष्ठ्यत्रेति । एवं बोधयित्वा तृतीयाप्रसक्त्यभावेन नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु षष्ठी-
बाधनार्थमेव तर्हीदमावश्यकमत आह—सा च प्रधानेति । प्रधाने चारितार्थसम्भवादिति
भावः । भवत्येवेति । अत्र वदन्ति—तृतीयाषष्ठ्योः को विक्षेपो षष्ठीयाप्रधानेऽपि षष्ठी
नेति । एवं च ‘पुत्रेण सहागमन’मित्यादौ षष्ठीबाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यकमिति । अन्ये
तु—कृद्योगे षष्ठी कृद्योगतः प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एवं च शाब्दकृतप्रकृत्यर्थान्वयिनीः कर्तृ-
कर्मणोर्मेव षष्ठी, न प्रतीयमानसंबन्धयोरेति भाष्योपपादमाहुः । क्रियाया अभावादिति ।
अस्तिक्रियाश्रयेऽपि साहित्यवकास्वीक्यमेव पुत्रे प्रतीयते च तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भावः ।

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
बलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥ १ ॥

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'उपपदविभक्तेः कारक-
विभक्तिबलीयस्त्वात्' । अन्यत्रापि [उपपदविभक्तेः] कारकविभक्तिर्बलीय-
सीति प्रथमा [भवति, एवमत्रापि 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति
प्रथमा] भविष्यति । कान्यत्र ? गाः† स्वामी व्रजतीति ॥१६॥

येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥

इह कस्मान्न भवति—अक्षि काणमस्येति ?

प्र०— सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते । प्रधानस्य चान्तरङ्ग-
त्वात्कारकविभक्तिर्भविष्यतीति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनऽप्रधानवचनेनेत्यर्थः । 'दिध्येण सहो-
पाध्यायस्य गौ'रित्यत्रापि गवा संबन्धोऽन्तरङ्ग इति उपाध्यायात्पुत्रेव भविष्यति न
पुत्रीया । गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि व्रजक्रियायां गवां कर्मत्वात्तन्निबन्धना
द्वितीया 'स्वामीश्वरे'ति प्राप्ते उपपदविभक्ती वृत्तिसम्बन्धो बाधित्वा प्रवर्तते ॥१९॥

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धः । ततो येन गुणेनाङ्गस्य
विकारो लक्ष्यते तत्तत्पुत्रीयेति सूत्रार्थमवगत्याह—इह कस्मादिति । इहैव कस्मान्ने-
त्यर्थः । अक्षि काणमिति । 'कण निमीलने' इत्यस्य चौरादिकस्यापि घञि वा रूपम् ।
काणगुणयोगादभेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिणि मत्वो लुग्विधानाद्वापि काण-
शब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात्पुत्रीया प्राप्नोति । काणेन हि गुणेनाङ्गस्य विकारो
लक्ष्यते । 'अक्षणा काण' इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति ।

उ०— कारकविभक्तिरिति । तिष्ठत्यादिक्रियानुषङ्गात्स्थूक इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भावः ।
सहयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यम् । अन्तरङ्गत्वादिति । तदुपपादत्ववार-
णयेदं वचनमेवेति चिन्त्यम् । गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । एकान्वयित्वादिसामानाधि-
करणात्पण्डोपाधिक्रुपसादित्यस्य सहशब्दार्थतया पूर्वमन्वयिज्ञानावयवकत्वादिति भावः ।
बाधित्वेति । स्वामित्वमपि गोनिकृपितमेवेति स्वामित्वस्योपगोऽपि गवामिति भावः ॥१९॥

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दस्यासामानाधिकरन्तत्वे शङ्कानुपपत्तेराह—अङ्गशब्द इति ।
अप्रसिद्धत्वात् न गृह्यत इति भावः । अचि घञि वेति । उभावपि भावे इति भावः ।
'द्व'रित्यत्र । नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसामानाधिकरन्तमनुपपन्नमत आह—काणगुणेति ।
लुग्विधानादेति । इदं चिन्त्यम् । गुणगुणुयमिधानसमर्थे एव तत्प्रवृत्तेः । न ह्यङ्गः काण-
मिति कदाचिन्नवति । कर्मघञन्तः काणत्वगुणविशिष्टाक्षिवासीति परे । न प्राप्नोतीति ।
शब्दतोऽङ्गविकारप्रतीतेरिति भावः ।

१—कीलहार्नभाष्य इदं न विद्यते ।

† कर्मणि द्वितीया; (स्वामीश्वराधिपतिदाम्यादसाक्षिप्रतिभूयसूत्रे) २. ३. २; (३६).

अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदङ्गिनो वचनम् ॥ १ ॥

अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या, तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दो 'येने'ति च कस्त्वेषां तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तास्मिन् भवितव्यं न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ॥२०॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । ३ । २१ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान् कमण्डलुपाणिं क्षात्रमद्राक्षीदिति ।

प्र०— अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोऽक्षिपदादेस्तृतीया भवति न काणादेर्गुण-
वचनविषयः । एतावत्पुन्यमानेऽस्ति कारणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दाः प्राप्नोतीत्याह—
तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवो विकृतेनाङ्गेन विकारवान्प्रकारयत इत्यर्थः ।
अङ्गशब्द इति । अङ्गाख्यस्य सन्तीत्यशेषावित्वावच्छ्रित्ययान्तोऽत्राङ्गशब्दो निर्दिष्टः ।
अङ्गशब्देनैव विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न आविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते ।
न चैतेनेति । 'अक्षि काणकस्ये'त्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवो नोच्यते,
किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः । अवयवव्यावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकार-
प्रतिपत्तिः ॥२०॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया सा
भूदिति वचनम्—इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्य इत्यर्थः । कम-
ण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्ष-

उ०— अक्षप्रत्ययान्त इति । अक्षिपदास्यापि व्यावयवाद् ग्रहणमिति भावः । विकृतमङ्ग-
मिति । सामर्थ्यादिति भावः । तदेवोपपादयति—न हीति । 'समुदायोऽङ्गी द्योत्यते' इति
भाष्ये 'विकृत' इत्यर्थः । तस्यैव—अवयवस्यैव । विकारप्रतिपत्तिरिति । शाब्दीति भावः ।
आर्थी तत्प्रतीतिस्तु न तृतीयानिमित्तमिति ज्ञेयम् ॥२०॥

इत्थंभूत । इत्थंभूतलक्षणे इति । इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्थे लक्ष्यवाचि-
पदवटितपदस्ये सति लक्षणवाचकात्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तदाह—यदा लक्षण-
वाचीति । लक्ष्यवाचिनः शब्दस्य लक्षणवाचिनः समासं विना लक्षणवाचिनस्तत्स्थार्थं न
सम्भवतीत्यत आह—लक्ष्यवाचिसमासेति । लक्ष्यवाचिचटकसमासेत्यर्थः । 'कमण्डलु-
पाणि'शब्दो बहुव्रीहिना लक्ष्यलक्षणवाची, तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणवाच्योपात्तिरित्येवाह—
कमण्डलुशब्दादिति । इत्थंभूतलक्षणत्वं प्राप्तलक्षणत्वस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भावः । बहु-

न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात्' । यत्वेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यं न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् ।

किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिदिशति—इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणम्, तस्मिन्नित्थंभूत-लक्षण इति ॥ २१ ॥

प्र०—येनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो 'न हिंस्रबुद्धयो'रिति नलोपप्रतिषेधाच्चाप-कात् । न च तृतीयाया लुक्प्राप्तिः, समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्, स्यात् । कृते समास उत्पादनात् ।

लक्षणेनेति । पृथग्भवेति तृतीया । तथा ह्ययमिति । प्रतीतपुरुषस्योत्तरपदार्थ-प्रधानत्वात् । इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया, यथा 'कमण्ड-लुना छात्रमश्वत्थी'रिति । बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्वयपदायाभिधायित्वाद्भक्तिप्राप्तां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् ॥ २१ ॥

उ०—व्रीहौ समुदायस्य संवित्त्वत्वेन संबन्धी बोध्यः, तत्र वेत्थंभूतस्योत्तरपदार्थ इति निषेधावादे सङ्केतम् । तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डकोष्ठीत्यन्वयः सुबन्धः । यद्यप्यधिकरणकमण्डलु-ज्ञाप्यवच्छात्र इत्यर्थः स्यादिति भावः । ज्ञापकादिति । एतेन लोपविषयमेव तदज्ञापकमित्य-पास्तम् । 'तत्त्वे इत्थंभूतलक्षणे' इति वार्तिकत्वारत्त्येनाप्यवाच्यतीयापपत्तेः प्रतीयमानत्वात् । एतेन समुदायापत्तीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । तन्मन्वपत्तितन्वापात्तकञ्चत्प्रहणेन प्रहणेऽपि कप्पुमादिबन्धाद्येनावयवत्वबोधनादवयवत्वे मानाभावादिति भावः । एवं कक्षणत्वाविवक्षया प्रथमान्वयेन समासे जाते पश्चाच्छब्दस्य-विषयत्वात् तृतीयापादनं 'कृतपूर्वा कट'मिति वदिति बोध्यम् । केचित्तु कमण्डलुपाणि-कम्पत्वात् तृतीयापत्तिः । कमण्डलुपाणित्वस्यैव लक्षणत्वात् 'सकृदसौ कमण्डलुपाणिद्वज्जग्री दहस्तस्य तदेव कक्षणं मयसी'ति 'अनुलक्षण' इति सूत्रे भाष्यात् । तदेवेत्यस्य—कमण्डलु-पाणित्वमेवेत्यर्थः । अन्यथा 'स एवे'ति वदेत् । कमण्डलुपुष्पपाणिज्ञाप्यस्तद्वचयतीति शेषः स्यात् । कमण्डलुपुष्पार्थकमण्डलुपदेन समावाधिकरणो बहुव्रीहिः । अन्यथा तन्मन्वपत्ति-कम्पत्वादेव तद्वहणेऽपि तद्वचयवत्वं नेत्यस्यापात्तरमनीयत्वेन लुक्पूर्व एव । अत एव 'इव एकाक्षो'ऽमिति सूत्रे भाष्ये—'नरमन्व' इत्यादौ समासप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं अस्तस्याप्यस्य 'सुपो बावि'ति लुक्—अन्विषिसाम्बन्धोत्पुष्पमित्याहुः ।

भाष्ये—अपृथग्भावादिति । पदार्थभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डकोपस्थित्या तस्यै-कक्षणत्वेन छात्रेऽप्यवयवसंभव इति भावः । तदेतद्वचयति कैयटः—'नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यं'-मिति । विशेषणत्वानाक्रान्तोपस्थितिरित्यर्थः । प्राणुक्तास्यमभिज्ञः सङ्केत—किं वक्तव्यमिति । अत्रार्थं सूत्राकाममपुष्पवयुक्तिमप्याहिकदेवी भाष्ये—प्राधान्येनेति ॥ २१ ॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २ । ३ । २२ ॥

संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणी’त्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी* भवति विप्रतिषेधेन ।
‘संज्ञोऽन्यतरस्या’मित्यस्यावकाशः—मातरं संजानीते । मात्रा संजानीते ।
कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः—इध्मप्रवक्ष्यन्ः पलाशशतनः† । इहोभयं प्राप्नोति—
मातुः संज्ञाता । पितुः संज्ञातेति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन ।

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥ २ ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । ‘अन्यारादिरर्ते-
दिवश्चान्चूतपदाजहिद्युक्ते’ [२.३.२६] इत्यस्यावकाशः—अन्यो देव-
दत्तात् । ‘स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्सूतैश्च’ [३६] इत्यस्यावकाशः—
गोषु स्वामी । गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति—अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो
मवां स्वामीति । ‘स्वामीश्वराधिपती’त्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

नैव युक्तो विप्रतिषेधः । न ह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि ? स्वामी ।

एवं तर्हि ‘तुल्याथैरतुलोपमान्या तृतीयान्यतरस्याम् [७२] इत्यस्याव-
काशः—तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । ‘स्वामीश्वराधिपती’त्यस्याव-
काशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो मवां
स्वामीति । ‘तुल्याथैरतुलोपमान्या’मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥२२॥

प्र०— संज्ञोऽन्यतरस्यां । मात्रा संजानीत इति । ‘संप्रतिभ्यामनाभ्याने’ इत्यात्मने-
पदम् । अन्थो गवां स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्यन्ययोगे गवामिति
मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तग्रहणाद्यवपेक्षमन्यत्वं तद्व्याचिन्ः पञ्चमी । न चात्र
गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात् । किं तर्हि ? पूर्वस्वाम्यपेक्षम् ।
कस्तर्हि स्वामीति । भूतपूर्वो यः स्वामी सोऽन्ययुक्त इत्यर्थः । तुल्यो गोभिः
स्वामीति । गवां यः स्वामी स गोभिर्जाड्यादिना धमेण सदृश इत्यर्थविवक्षायामस्ति
गवा पदद्वयार्थयोगः ॥२२॥

उ०— संज्ञोऽन्यतरस्यां । अन्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पञ्चमी आद्यत आह—भूतपूर्वेति ।
अन्ययुक्त इति । अन्यत्वप्रतिषेधोऽपीत्यर्थः । पूर्वस्वाम्यपेक्षपेक्षाधीनस्यो गवां स्वामीत्युदाह-
रणार्थः । इममप्राप्तये तुल्येव च स्वामिनः संज्ञाचक्षुषपाद्व्यति—गवां य इति ॥२२॥

* कर्तृकर्मणोः कृतिः २. ३. ६५. † कृद्योगाच्च २. ३. ८५० १.

हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनार्म् ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विभक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति ॥ कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति ॥ किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन् कारणे वसति ॥ को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन् हेतौ वसति ॥२३॥

अपादाने पञ्चमो ॥ २ । ३ । २८ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासाद-
मारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते ।

प्र०- हेतौ । योग्यतामात्रयुक्तेऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । निमित्तेति । असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'त्यत्र । तत्र प्रायमहणात्सर्वनाम्नः प्रथमाद्विधीये न भवतोऽन्वास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणा-
मिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते ॥२३॥

अपादाने । ल्यब्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्विती-

उ०- हेतौ । व्यापारानाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुः—'योग्यतामात्रयुक्त' इति । व्यापाराविष्टं क्रियामात्रविषयं च करणं, व्यापारावेशो च क्रियाविषयत्वेनैव फलोपपादनेवेति ततो मेद् इति भावः । न त्विति । वृत्तिकारवदिति भावः । अन्ये त्विति मतेऽनुप्राहकानावे-
व्यभिचीकम् ॥२३॥

अपादाने । ननु ल्यब्लोपविधायकत्वात् साकेऽदर्शनात्ल्यब्लोप इत्यसङ्गतमत्र आह—
यत्रेति । साकेकदेशान्वायेनेति भावः । यद्यप्यहणं न च उपलक्षणम् । 'आसनात्प्रेक्षत' इत्य-
स्यासने स्थित्येत्यर्थात् । तत्रेति । यद्यबन्ताभावेऽपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भावः ।

१-कर्मणि कार्यं त्विदं सर्वनाम्नस्तृतीया च २-१. २७. इत्यत्र पठितम् । २-कविः ।

अधिकरणे च ॥ २ ॥

अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात् प्रेक्षते । शयनात् प्रेक्षते ।

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ ३ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् ।

यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥ ४ ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । 'गवीधुमतः' 'साङ्गाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ ५ ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

प्र०—यायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । 'त्यन्तोप' इत्यपेक्षते । सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी ।

प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्यते—यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन 'कस्यायमश्वो' 'देवदत्तस्यायमश्व' इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाभित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते तत्र पञ्चमीमित्यर्थः । गवीधुमत इति । गवीधुमनाम नगरम् । तद्युक्तात्काले इति । काले—विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्ते मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीमित्यर्थः । अथवा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे काल इत्यर्थः ।

उ०—तस्यमानक्रियापेक्षयापादानत्वं भविष्यतीत्यत आह—क्रियाया इति । यदाभित्येति । यद्व्यभिचारेणाभित्येत्यर्थः । तत्रेति । तत्र वतमानाच्छब्दादित्यर्थः । तद्युक्तात्कालादित्युचितमत आह—काले विषये इति । युक्ते मासादिरिति । मासकार्तिकयोश्चाप्यश्वमभिमन्त्रावः संबन्धः । आग्रहायण्यास्तु न तद्युक्तावमिति भावः । अथवा पञ्चमीति । तच्छब्देन पञ्चमी

१—दृश्यता "एपिग्राफिया इण्डिका" प्रथमो भागः पृ० १८०. पुर 'गवीधुमान्' इति लब्ध-
प्रतिष्ठं "रम्यं सन्ततवेदविद्याव्याख्यानधोषत्रिचिरीकृतदिक्मुलं" नगरं सम्प्रति नवविभवं
"कुदारकोट" इति नामान्तरं विधत्ते । (महर्षिदायनन्दकृताष्टाध्यायीभाष्ये प्रथमभागे
(प्रथम सं० पृ० २८८) बा० रघुवीर्यस्य टिप्पणी) ।

२—नगरमिदमित्युक्त्यास्तीरे फरं लावाहमण्डले साम्प्रतं 'संकिसा' इति प्रसिद्धम् । पुर यत्र
जनकस्य यवीयभ्रातुः कुराज्वजस्य राजधानी नभूव । तथया रामायणे बालकाण्डे ७० तमसर्गे—
'भ्राता मम महतिबा यवीयानतिधार्मिकः । कुराज्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसन्धुग्रामः ॥२॥
धार्वास्तकपर्णवर्ता पिबन्निष्ठुमर्धो नदीम् । शोकदरयं पुरयसंकाशां विमानमिव धुष्यकम् ॥३॥

अध्वनः प्रथमा च ॥ ६ ॥

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः साङ्काश्यं चत्वारि
योजनानि । [गवीधुमतः साङ्काश्यं] चतुर्षु योजनेषु ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'अपादान' इत्येष सिद्धम् ।

इह तावत् प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षत इत्यपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् ।
यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति ? संततत्वात् । अथवान्यान्यप्रादु-
र्भावात् । ['अन्या चान्या च प्रादुर्भवति ।]

प्रभ्राख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कुत्से
भवानागच्छति, पाटलिपुत्रादागच्छामीति ।

प्र०— अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षु-
रिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयमाहित्वात्प्रासादप्रेक्षकस्य विषयं गच्छतीत्यर्थः ।
क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह—अथवास्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्यान्यस्य
तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्धान्यशब्दस्य साधुत्वं
द्रष्टव्यम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः ।

उ०—परावृत्त्यते तद्युक्तं तत्प्रकृत्यर्थः, तस्मात्परे परावृत्त्यते कालेऽभिधेये कालवाचिनः सप्तमी-
त्यर्थः । आग्रहायणमाश्राप्य परत्वं न शब्दं तत्तु मासस्यैवेति भावः ।

दर्शनं चक्षुरिति । करणे ल्युटिति भावः । तेजोरूपमिति । अपक्रमणसाङ्ग्यमनेन
वृत्तितम् । विषयमाहिणो नयनरश्मयः सूर्यरश्मिवत्प्रासाददेशस्य पुरुषनयनादपक्रम्य यावद्वि-
षयदेशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवं च प्रासादात्प्रेक्षते चक्षुः प्रासादादपक्रम्य विषयं जानीते इत्यर्थः ।
प्रासादस्य पुरुषवाचिर्गमनं प्रासादादिति व्यक्त्रियते इति बोध्यम् । 'प्रासादमाह च भुक्ते'
इत्याद्यर्थे प्रासादाद् भुक्ते इत्यादिनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्य पात्राभिर्गतमन्नं
भुक्ते इति भाष्यरीत्यर्थ इत्यन्ये । प्राप्यविषयमाहित्वादिति । 'परावरयोगे चे'ति वत्त्वा ।
बौद्धे वषाकथं चिद्विभागो बोध्यः । भाष्ये—अन्या चान्या चेति । दर्शनक्रियेत्यर्थः । 'अप-
क्रामति तस्माद्दर्शनं'मिति दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिमतता । कैयटोक्तव्यावधाने तु चक्षुर्व्यक्तिरिति
विशेष्यं बोध्यम् । वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिरं ज्ञानानुभवानामपत्तिरिति पूर्वपक्षः । तावत्कालं
स्थिरत्वेनाद्युत्तरं द्वितीयं तु स्पष्टमेवेति । ध्येयम् । सत्यपि द्वित्वे विभक्त्यन्तस्यैव द्वित्वापत्तेः

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि ।

कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति ।

तद्युक्ताकाले सप्तमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्या आग्रहायणी गते मास इति ।

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः साङ्काश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु साङ्काश्यमिति ॥२८॥

अन्धारादितरर्तेदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहित्युक्ते ॥२१॥२६॥

अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् ? 'षष्ठयतसर्थप्रत्ययेन' [२. ३. ३०] इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥२६॥

प्र०— कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमी । गते मास इति । ततश्च 'यस्य च भावेने'ति सिद्धा सप्तमी । चत्वारितीति । तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा ॥२८॥

अन्धारा । तस्यायमिति । अथ सद्यश्चन्देवदत्तेनेत्यादिकशब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कस्माच्च विज्ञायते ? उच्यते—दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य ॥२९॥

उ०—कर्मव्यतिहारभावेन समासवद्भावागारेकशेषेण बाधाय इन्द्राभासी कथमग्न्याप्येतीत्यत आह—भाष्यकारेति । तत्राभाष्यात्कर्मव्यतिहारभावेनैव बहुलग्रहणात्कचित्समासवद्भाव इत्यर्थः । कृतवीप्साद्विर्वचनस्यान्यस्येत्यस्य बाहुर्भावश्चन्देन षष्ठीसमास इति परे ।

प्रभृतिपदप्रयोगेऽपि तदर्थयोगेऽपि वा कथं पञ्चमीत्यत आह—भाष्यकारवचनादिति । 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते' इत्येवंरूपात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भावः । 'न प्रयुज्यते' इत्युक्त्या प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति सूचितम् । तदप्यवचिमाद्यमेत्येवंकृत्प्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तस्मादेत्यर्थः । अङ्गिकरणत्वाभावात्कर्म सप्तमीत्यत आह—ततश्चेति । कार्तिकीमादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भावः । तत्र प्राप्तीति । एतदर्थमेव ततः साङ्काश्यमिति वाक्यमेव इति भावः ॥२८॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ २ । ३ । ३० ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? 'षष्ठ्यतत्प्रत्ययेने'त्युच्यमान इहैव स्यात्—दक्षि-
णतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्येति* । इह न स्यात्—उपरि ग्रामस्य । उप-
रिष्ठाद्ग्रामस्येति† । अर्थग्रहणे पुनः कियमाणेऽतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति
यश्चान्यस्तेन समानार्थः ।

अथ प्रत्ययप्रद्वयं किमर्थम् ? इह मा भूत्—प्राग्यामात् । प्रत्यग्यामात् ।
अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं **, तत्रान्यतरच्छक्यमवकर्तम् ॥३०॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥

पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ॥ १ ॥

पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग्देवदत्तात् । किमर्थम् ? न प्रकृतं पञ्चमी-
ग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अपादाने पञ्चमी' [२. ३. २८] इति ।

प्र०- वष्टयतस् । अर्थग्रहणमिति । अतश्शब्द प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्यय-
ग्रहणादतश्शब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । वष्टयतस्प्रत्ययेनेति । अतश्शब्द-
स्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात् । तत्स्यन्तंरूपस्य किप्यतसिति रूपसंभवाच्च । प्राग्ग्रामादिति ।
प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्तेऽस्तावौ
वष्टयभावः । तन्त्रान्यतरादिति । एकप्रयोजनत्वात् ॥३०॥

पृथग्विना । अन्यतरस्याग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तभ्यनुज्ञानं क्रियते । न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह—पृथगादिष्विति । पक्ष इति वाक्यशेषः । न प्रकृतमिति ।

उ०- षष्ठ्यतस । तदर्थोपलक्षणमिति । मध्यमपदलोपसमासादिति भावः । अतश्चान्व-
स्मार्थस्येति । व्यधिकरणषष्ठ्योराश्रयणाक्षयस्य हेतुं द्वायक्षतसूक्ष्मं प्रत्ययस्यैवमिवा-
द्वायक्षिति—तस्येति । न च 'प्रत्ययाप्रत्यययो'रिति परिभाषया ह्रस्वेति सूत्रमाध्यपठितया
प्रतिषेधोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लामे सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थका इति
वाच्यम् । तदन्विष्टव्यवस्थापनेनापि चरितार्थात् । संभवाच्चेति । नो हेतौ । भाष्ये—
'अन्व्यस्तेन समानार्थ' इत्यस्य 'तेनापि योगे सिद्ध'मिति शेषः । अथ प्रत्ययेति । परिभाष-
यैव सिद्धे इत्यर्थः । छुट्टेऽपि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमस्यैवेत्यत आह—प्रत्ययग्रहणमिति ।
'अन्वेष्टु'मिति श्रुक् ॥ ३ ॥

पृथग्विना । नमः प्रतिषेधार्थत्वेऽसङ्कतिरत आह—काकेति । अनधिकारत्वेऽन्यथा-

* दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ५. ३. २८. † उपयु^१पदिष्टात् ५. ३. ३१.

‡ अथर्ववेदकृ. ५. ३. ३०. ** २. ३. २९ भाष्ये ।

अनधिकारात् ॥ २ ॥

अनधिकारः सः ।

अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये† प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । दक्षिणतो ग्रामस्य ।

एवं तर्ह्यन्यतरस्यांप्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्यन्यदन्यतरस्यां—ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयाभ्यते सा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् ? अन्ततः षष्ठ्याम्* ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ‘अपादाने पञ्चमी’ति । ननु चोक्तमनधिकारः सः, अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः

प्र०—नशब्दः काका प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्यारादिति योगात्परेषु योगेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्यतरस्यांप्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्राप्यार्थं सद्व्यवहितमपि पञ्चमी प्रापयित्वातीत्यर्थः । अस्त्यन्यादिनि । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता स शेषत्वात्षष्ठ्या विषयः ।

यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते ।

प्राप्त्यभावे भवेत्षष्ठी सा हि शेषनिबन्धना ॥

उ०—द्वितीयासङ्कतिरत आह—योगात्परेष्विति । भाष्ये—द्वितीयषष्ठीविषये इति । ‘एनपा’ ‘षष्ठ्यतसर्थे’त्यत्र चेत्यर्थः । सौत्रकमत्यागे न्यायसिद्धपूर्वनिपातस्यागे च बीजं चिन्त्यम् । केचित् ‘एनपा द्वितीया’ ‘षष्ठ्यतसर्थे’त्येवाष्टाध्यायीपाठः । एवं च ‘पृथग्विने’त्यनेन द्वितीयाविधानमपीति, एनपेति श्लोकाविभागात्षष्ठ्यपीति च हस्त्युक्तं चिन्त्यमित्याहुः । अन्यतरस्यांप्रहणमिति । अवयवानामनेकार्थत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः । आशयामभिज्ञः सङ्कते भाष्ये—अस्त्यन्यदिति । यद्यपि संबन्धानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वानुवृत्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धायामन्यतरस्यांप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, षष्ठी तु नेष्यते भाष्यकृता, तथापि तद्विना तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्वोधनायैव तद् ग्रहणमिति बोध्यं, तद् ध्वनयन्नेवाध्याम्येत्यादिपक्ष-

इति । एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते—‘अपादाने पञ्चमी’ [२८] । ‘अन्यारा-
दितरतेदिकशब्दाञ्चूतरपदाजाहियुक्ते’ [२६] पञ्चमी । ‘षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन’
[३०] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । ‘एनपा द्वितीया’ [३१] अन्यारादिभि-
र्योगे पञ्चमी । ‘पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्’ । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते-
ऽन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम् ।

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः ।

अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण
प्रसक्तस्य । अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः
पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो
बाधको भवति ।

अथवा वक्ष्यत्येतत्—अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव
भवन्ति । किं तर्हि ? यत्नाद्भवन्तीति॥३२॥

दूरान्तिकार्थेभ्यां द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०—सम्बन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबन्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमु-
त्तरार्थेतिहार्थापीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यत इत्यर्थः ॥३२॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थेर्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं

उ०—इयमाह । बाध्यते इति । इह तु तृतीया न बाध्यते, कस्यानीयात्यतरस्याग्रहणादिति
भावः । भाष्ये—यन्नादिति । अत्र नात्यतरस्याग्रहणं यत्नोऽस्तीति भावः ॥३२॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः । भाष्ये—पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । पञ्चम्यस्तदूरान्ति-
कार्थेयुक्तादित्यर्थः । सामान्यतो दूरान्तिकार्थेयुक्त्यप्रतिषेधे पूर्वसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणस्य
वैयर्थ्यापत्तिः । अत एवात्र वार्तिके ‘पञ्चमीविधाने’ इति सार्थकं, दूरान्ति-

दूराद्ग्रामस्य ।

न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

'न वा, तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि पञ्चमी दृश्यते—

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् † ।

दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपितादुगुरोः ॥३५॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २ । ३ । ३६ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिक्ये । आम्नाती छन्दसि ।

प्र०—तद्वचिन इत्यर्थः । दूराद्ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण षष्ठयेव ग्रामाद्भवति । दूरादावसथादिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति ॥३५॥

सप्तम्यधि । क्तस्येन्विषयस्येति । इन्नन्तस्येत्यर्थः । अधीतीति । अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य इतीनिः । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति यथा 'कृतपूर्वी कट'मिति । तत्तत्तद्वपादः सप्तमी विधीयते । अधिकरणविवक्षायां सिद्धेति चेत् कर्मविवक्षायां द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम् । 'ग्रामसमीचीनी व्याकरणे' इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहोमहणात्सप्तम्यभावः ।

उ०—कार्यैरिति पूर्वसूत्रेण षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तिः । पूर्वसूत्रेण—'दूरान्तिकार्थैः षष्ठी'त्यनेन । षष्ठ्येवेति । न तु पञ्चमी, अनेन निषेधादिति भावः । दूरादावसथादित्यनयोः सामानाधिकरण्यभ्रमं निराकरोति—आवसथस्येति । दूरान् ग्रामस्येत्यादौ त्वमभिधानात्पञ्चमी नेति भावः ॥३५॥

सप्तम्यधि । 'ह्रिविषयस्ये'त्यस्य ह्रनो विषयस्येति समासः । प्रकृतित्वेन च स ह्रनो विषयस्तदाह—इन्नन्तस्येति । क्तान्तप्रकृतिकेनन्तस्येत्यर्थः । अत्रव्याकरणस्येति । पूर्वमविवक्षितकर्मतया भावे क्ते पञ्चात्मसंबन्धेन कर्मणोऽनमिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्याक्षयः । कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात् न ह्रिः, अन्त्यविक्रियायात् । एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये उपाकरणशब्दात् प्रथमैवेति निरस्तम् । अधिकरणत्वविवक्षायामिति । अस्तीत्यप्याहारेण कर्तृद्वारा व्यापाराशब्दत्वविवक्षायामित्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति । तन्मोपपादितं 'काकापवनो'रित्यत्र ।

१—'अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः' इत्यधिकं क्वचित् । † मनुस्मृतौ ४ १५१. त्वेवं पठ्यते—
'दूरादावस्थान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । उच्छिष्टाजनिषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥'

साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ २ ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । 'असाधुः पितरि ।

कारकार्हाणां च कारकत्वे ॥ ३ ॥

कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेषु सुज्ञानेषु दरिद्रा आसने । ब्राह्मणेषु तरसु वृषला आसते ।

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे ॥ ४ ॥

अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्व्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्व्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ।

तद्विपर्यासे च ॥ ५ ॥

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्व्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्व्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ।

प्र०— साध्वसाधुप्रयोगे चेति । 'साधुनिपुणाभ्यां' सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुप्रहणम् । तेन तत्त्वऋत्नेऽपि साधुयोगे सप्तमी भवति । अर्चाप्रहणं तु तत्र निपुण-विशेषणार्थमेव । साधुर्भूत्वो राज्ञ इति तु श्रुत्यापेक्षा षष्ठी, न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः ।

कारकार्हाणां चेति । कारकशब्दो भावप्रधानः । तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः । ऋद्धेष्विति । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षाया-मपि यथा स्यादिति वचनम् । तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात् । मूर्खेष्विति । मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः ।

तद्विपर्यास इति । यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः ।

उ०— उभयत्रानेनैव सप्तम्यां सिद्धायासर्चाप्रहणं तत्र स्वार्थमत आह—अर्चाप्रहणं त्विति । तत्र साधुप्रहणं तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चायां प्रत्यादियोगे निषेधार्थम् । न चानेन दुर्बोधा । तत्सा-मर्थेनास्याप्यप्रवृत्तेरिति केचित् ।

क्रियाया एव कारकार्हात्वादसङ्गतिमाशङ्क्याह—कारकशब्द इति । शक्तिपरः स इति परे । उत्तरसूत्रेण—'यस्य च भावेने'त्यनेन । भावे—'ऋद्धा' इत्यस्य विघातिगुणसमृद्धा इत्यर्थः ।

निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुक्षरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि 'पुष्कलको हतः ॥३६॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षणे उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षणे उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निपु
ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेश्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? लक्षणं हि नाम तद्वति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते,
सकृच्चसौ कथंचिदग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेश्वागतः, गोषु दुह्यमानासु
प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।

मिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र

प्र०— निमित्तादिति । क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत्क्रियायाः प्रयोजकं
यदर्थः क्रियारम्भस्ततो 'हेतु' इति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य
यदि कर्मणा संयोगः संबन्धस्ततो 'वेतनेन धान्यं लुनाती' इति सप्तमी न भवति ।
वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥३६॥

यस्य च । अभावलक्षण इति । भूयो दर्शनाभयो हि लक्ष्यलक्षणेभावो यथाऽ-
धूमयोः । इह त्वग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनरे-

उ०— क्रियाफलमिति । व्याख्यानमिति भावः । 'संयोग' इत्यस्य व्याख्यानं 'संबन्ध' इति
समवायस्यापि संग्रहाय ॥३६॥

यस्य च । भूय इति । अनुभाषकत्वं—लक्षणत्वम् । तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष
इति भावः । यथाप्रीति । तथा च—'उदयति सवितरि तमो नष्टम्' 'धूमे सति वह्निर्भवती'-
त्यादावेव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—द्वितीयो भाव आरभ्यते इत्यस्योच्यत इत्यर्थः ।

१—'पुष्कलकः शंकुः, स सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निष्ठात इत्यर्थः' इति, पदमञ्जरी ।

'दुर्गवाक्यप्रबोधे तु कुलचन्द्रस्त्वाह—सीमा-अण्डकोषः । पुष्कलको गन्धमृगः' इति
कौस्तुभे दीक्षितः । 'कस्तूरिया मृग' इति कारकीये । (वै० यं० अजमेर)

'सीमाघाटस्थितिज्ञेनैवण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे
क्षपणकीलयोः' इति च । २—'यतोः' पा० ।

सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यान'मिति । नैष दोषः । न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा—
अपि भवान्कमण्डलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टछात्र-
स्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति—कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति ? विभक्त इत्युच्यते
न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव
यच्चित्त्यं तत्र भवितव्यं न चैतच्चित्त्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि
कथमनुच्यमानं गस्यते ? विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्तं चाविभक्तं
च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥४२॥

प्र०—दृष्टं तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः । सकृदपीति । लक्षणशब्दः क्रिया-
निमित्तकः लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य
सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ ७॥

पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमण्डलात्कृष्णा गौः पृथक् क्रियते इत्यस्ति विभ-
क्तत्वम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्तर्भावान् । विभक्तग्रहणमिति ।
सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहण-
सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः ॥४२॥

उ०—लक्षणशब्द इति । नायं शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतलिङ्गपर्यायः, किन्तु 'वृक्ष प्रति विघो-
तत' इत्याद्याविधानिर्ज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भावः । भाष्ये—सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति ।
तस्मादादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थः । तदेव—कमण्डलुपाणिष्वेव । अनिर्ज्ञातकालस्येति ।
अनेन मानान्तरेण यस्य स्वरूपं ज्ञातं तस्य काकविशेषज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्ति
सूचयति । 'राहूपरागे जाथा'दित्यादौ कालवाचकाधिकरणे एव ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते । विभागो—भेदः । गोभ्यो गोरेष कथं विभक्तव्यमत आह—
गोमण्डलादिति । पृथक् क्रियते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाश्रीयत इति । 'माधुराः
पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादौ माधुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राणित्वेनान्तर्भावोपेक्षि शब्दोपात्तरा-
पेक्षमावन्तर्भावविभाग एवेति भावः ॥४२॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

‘अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात्—साधुर्देवदत्तो
मातरं परि । मातरमनु ॥४३॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४५ ॥

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम ? यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः । कुत
एतत् ? सिनोतिरयं बन्नात्यर्थे वर्तते । बद्ध इवासौ तत्र भवति ॥४४॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अद्य पुष्यः, अद्य मघा इति ? अधिकरण[†] इति
वर्तते ॥४५॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०— साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यन्तवः प्रत्यादयः ॥४३॥

प्रसितो । कः प्रसित इति । किं प्रकृष्टः शुक्लः प्रसितः, उत स्यतेः सिनोतेर्वा
कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यते । बद्ध
इवेति । मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात्सादृश्याद् गौणार्थपरिग्रहः ॥४४॥

नक्षत्रे च । अद्य पुष्य इति । पुष्येण युक्तः काल इत्यणो ‘लुबविशेषे’ इति
लुप् । ननु परत्वाद् त्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विज्ञायेत ।
अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥४५॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०— साधुनि । प्रतिपरीति । कर्मप्रवचनोपसंज्ञासूत्रस्थाः प्रत्यादय इति भावः ॥४३॥

प्रसितो । स्यतेरिति । ‘द्यतिस्यती’[‡]त्वे कृतेऽस्य सितमिति । कारकं—कर्मकारकम् ।
व्यतिषङ्गो—रज्ज्वादिभिः सम्बन्धनम् । गौणार्थः—तत्परस्वरूपः । अत एव पूर्वमुत्सुक-
साहचर्यादित्युक्तम् । ‘तत्परे प्रसितासक्तौ’ इत्यमरः ॥४४॥

नक्षत्रे च । एतत्सूत्रप्राप्तये प्रकृत्यमाह—पुष्येण युक्त इति । सर्वेति । ततश्च ‘पुष्यं
प्रतीक्षते’ ‘पुष्याय स्पृहयति’ ‘पुष्यस्य समीप’ इत्यादि प्रयोगा न सिष्येरन्ति भाव इति
सर्वं निर्मलम् ॥४५॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

१—‘अप्रत्यादिभिः’ इति वार्तिकमधिकं कञित् ।

* लक्षणेन्यभूताख्यान प्राग्वीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १.४.६०. † सप्तम्यधिकरणे च २.१.१९.

प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥२।३।४६॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? उच्येः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते ? पदत्वम्* । नैतदस्ति । षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति† ।

प्र०— प्रातिपदिकार्थे । प्रातिपदिकग्रहणमिति । कथाप्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणाभिर्दं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थं एव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । उच्यैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात्प्रथमा न स्यात् । 'बहुषु बहुवचन'मित्यादिनास्यैकवाक्यतायां संख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थं स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यस्मात्संख्यारहितेऽप्यव्ययार्थं प्रथमा सिध्यति । अथवा लिङ्ग-ग्रहणात्सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः । अत एव 'प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थं'मिति कचित्पाठः । अलिङ्गेऽप्यव्ययार्थं यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थेऽप्येव भाष्यकारेण न विचारितः । अन्यव्ययवर्तिकाभ्यां यस्म्यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाभावात् ।

किं पुनरिति । अव्ययादास्तुप इति लुग्विधानात्प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः । पदत्वमिति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते । तन्निबन्धनं क्त्वादिकमित्यर्थः । षष्ठ्यात्रति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसंख्यत्वादेव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् ? नैव दोषः । एकत्वाद्यर्थनियमे षष्ठ्याः संख्यायानियमात् । प्रत्ययनियमेऽपि वा तुल्यजातीयापेक्ष-त्वान्नियमस्यैकत्वादितिः परस्परस्य व्यावर्तनान् ।

उ०— प्रातिपदिकार्थे । तद्ग्रहणमगतरा तदर्थं प्रथमान्वयमाकाङ्क्षात् प्रश्नाजुपपत्तिरत आह— कथाविति । अन्तरस्यापीति । 'अर्थे' इत्युक्त्वापि कस्यापे इत्याकाङ्क्षायां ततः स्वादि-विधिरस्तदर्थे इति काभादिति भावः । तत्सम्बन्धेऽपि किञ्चिन्निष्ठपरिभाषया कथ्यन्ताद्यर्थे लक्षाभः । कथ्यन्त्यानामप्यर्थवत्वात्तेनैव सिद्धमत आह—असतीति । यन्नादिति । प्रातिपदिकग्रहण-सामर्थ्यादस्य संख्यावाक्यैरेकवाक्यतायामपि प्रकृतार्थापेक्षान्वयमाश्रयणात्पथनियमाश्रयणाद्वा-संख्याव्यययाद्वचनसिद्धिरिति भावः ॥ कथ्यतेति । किञ्चे वतमाचारप्रातिपदिकादिति सूत्रार्थः । सर्वत्र किञ्च प्रकृत्यर्थे इति भावः । इदं चिन्त्यं, प्रातिपदिकार्थग्रहणामग्रे किञ्चमात्रे इत्याद्यापत्तोऽपि पुमानित्याद्यावेव स्यात् 'बहु' इत्यादौ, जात्यादेरप्यधिकस्य अभावात् । तस्मादाश्रय्यास्यैव व्यासयी । जात्यादिरिति । आदिना आश्रयः । प्रातिपदं च बहुवचनमित्येतौपलक्षणम् ।

यस्मिन्नर्थे इति । प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानाभावात्तदव्यतिरिक्तः कोष इति च कथ्यत इति भावः । नन्वसंख्येति । षष्ठीविधायकस्यापि द्व्येकपठित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति भावः । वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाभावः कोषः प्रातिपदिकार्थरूपः प्रथमाया विषयः सर्व-मेति न तदपेक्षः कोष इत्याद्यावेनैकदेवपाह—षष्ठ्यात्रेति । एवं चाद्यव्याख्यानेऽपि वास्तव

* इति कृतं पदम् १ ४. १४. † षष्ठी शेषे २. ३. ५०.

इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वम् । 'सपू-
र्वायाः प्रथमाया विभाषा' [८. १. २६] इत्येष विधिर्यथा स्यात् ।

अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् ? 'स्त्री' 'पुमान्' 'नपुंसक'मित्यत्रापि यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एवात्र प्रातिपदिकार्थः ।

इदं तर्हि—'कुमारी' 'वृक्षः' 'कुण्ड'मिति ।

प्र०— अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्ग-
मप्यर्थ इति प्रश्नः । मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रारम्भाद्वाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न
स्वादिति मत्वाह—स्त्री पुमानिति । इव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति ।
यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना स्त्र्यादि-
शब्दानां प्रयोगाभावः ।

कुमारीति । विनापि स्त्रीत्वेन 'कुमारो देवदत्त' इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनान्
स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः । वृक्ष कुण्डमिति । पुनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तटस्तटमित्येक-
तदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावाल्लिङ्गस्य प्रातिपदि-
कार्यता । कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तुरि परेण जाते वर्तमानः पुंलिङ्ग इति नपुंसकत्वेन
विनापि तस्य प्रयोगान्, 'कुण्डी'ति च स्त्रियामपि वर्तमानं कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्य
परे । जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रूवते ।

उ० भाष्यस्यासङ्गतिः । पर एकदेश्याह—इदं तर्हीति । इदं सर्वमेकदेश्यपुक्तिरित्यग्रे स्फुटी-
भविष्यति । 'उच्चैर्नोचै'रित्यप्येकदेश्यपुक्तिः, 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकात् सिद्धेरिति बोध्यम् ।

ननु प्रातिपदिकत्वेऽप्यव्ययानां लिङ्गाबोधकत्वेन व्यभिचाराच्च तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यत
आह—सत्त्वभूतेति । 'प्रातिपदिकार्थ' इत्यस्य हि तत्तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थो न तु प्रातिपदि-
कत्वावच्छिन्नार्थ इति, असंभवादिति भावः । अधिकविशेषेति । इव्यजातिभ्यामधिकेत्यर्थः ।
स्त्रीत्वाद्यधिकमिति । स्त्रीत्वादिकमधिकं यत्रेत्यर्थः । यमर्थमिति । अव्ययव्यतिरेकाभ्यां यस्य
प्रातिपदिकस्य बोधोऽर्थोऽवधारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयकः स्तदधिकभ्यामव्ययं मात्रग्रहणमिति
भावः । इव्यमात्रापेक्षयाधिकभ्यामपि 'वट' इत्याद्यापि न स्वादिति तात्पर्यम् ।

न प्रातिपदिकार्थ इति । कुमास्त्वस्यैव निचमेन आगत्यर्थता न तु लिङ्गस्येति भावः ।
अत्र स्त्रीत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्त्वम् । तटस्तटमिति । अस्य त्रिलिङ्गत्वेन
प्रतिपदिकात्कस्यापि लिङ्गस्य निचमेनानुपस्थित्या तस्य प्रातिपदिकार्थाभावा इति भावः ।
जातिरेवात्रेति । अत्र—प्रकृतसूत्रे । जातिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । प्रातिपदिकार्थः—
प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षितः । 'जाति'पदमात्रयस्याप्युपलक्षणम् । एवं च आप्योक्त्या
पुनराहरणानीति तत्राहः । अन्तरङ्गत्वाच्च तयोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणम् । लिङ्गादीनां
तु प्राप्तेन द्योतकसापेक्षप्रतीतिकतया बहिरङ्गत्वमिति तदाशयः । एतदेवाभिप्रेत्य 'प्रातिपदि-
कायः सत्ते'ति वृत्ताशुक्तम् । उक्तव्याकथाह्वं चित्यमेव । अनेकलिङ्गत्वेऽपि 'स्वमो नपुंसक'-
मिति व्याचक्षणेन लिङ्गे प्रातिपदिकत्वाप्यव्ययस्यैव सर्वसंभ्रमत्वमेव तदादिशब्देऽपि प्रातिपदिकार्थ-

अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् ? 'द्रोणः' 'खारी' 'आढक' मित्यत्रापि यथा 'स्यात्' ।

प्र०- अथेति । द्रोणादयः परिमाण एव वर्तन्ते इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति । यदा मानमेव संबन्धाद्ब्रीह्यादी द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचाराभास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् ।

उ०-ग्रहणेन सिद्धिः । अत एव द्वितीयाश्रिते किञ्चोचः । न हि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे बृहदारिष्यबृहदार्यं प्रातिपदिकार्थकत्वेन गृह्यते, न तद्विवाच्यमित्यत्र 'जातिरेवात्रे'त्युक्तारिकं निमित्तमस्ति । एवं चाकिञ्चाव्ययानि, किञ्चप्रवृत्तिनिमित्तकाः क्त्वाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि, अन्ये तु किञ्चावाच्यवस्येति बोध्यम् । येषु 'गौर्वाहीक' इत्यादौ गो-सरबो लक्षणानि वदन्ति तेषां मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुत्तर'त्वं' प्रत्ययेनाभिधीयमानत्व-स्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु क्त्वयतावच्छेदकारोपेणैव तत्तद्वोचः, पदे एव कक्षणेति वाचिनो कक्षैव न ।

भाष्ये-अथ परिमाणेति । द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थ-त्वात्सिद्धिरिति प्रभाषयः । उच्यते तु लक्षणया परिमेयवृत्तिता यदा तदर्थमिति ल्याह-यदा मानमेवेति । व्यभिचारादिति । मेयस्यापि द्रोणस्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधेन तद्वोधेऽपि परिमाणस्य भानात्स विषयः । परिमाणे बृहती मेयार्थत्वामात्रेण व्यभिचारी स इति भावः । प्रातिपदिकेन निबततोपस्थितिबिषयो हि प्रातिपदिकार्थः । 'परिमाण'कत्वे च कर्मणि वृत्तु, परिमेये इत्यर्थे इति तात्पर्यम् । एवं हि सिद्धो मानवक' इत्यादौ सा न क्त्वात्, सिद्धस्य-साधेयस्य व्यभिचारेणाप्रातिपदिकार्थत्वात् । तस्मात् 'द्रोणः' 'खारी' 'आढक'मित्यत्रापि यथा स्या'दिति भाष्यस्य विमर्शकस्य परिमाणस्य परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन ब्रीह्यादौ-मेयेऽन्वयो यथा स्यादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे प्रथमायां तु नामार्थयोरभेदात्पदव्युत्पत्तिरोधेन तथा-त्वबो न स्यात् । कैयटादिमतेऽपि-इत्यत्र मेयवृत्तित्वेऽपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्य-व्याच्यमाया आवश्यकत्वाच्च । सूत्रभाष्यकृतोः 'सिद्धो मानवक' इत्यादेरज्ञानकल्पना चाधिका । 'यदा' यो निबततोपस्थितिकः स तदा प्रातिपदिकार्थ' इति स्वीकृत्य तद्वकरणस्यैव व्याप्यत्वं च । मद्व्याच्यमायां क्त्वबोधवैकल्याच्च सूत्रे तद्वग्रहणम् । न च 'परिमाणं प्रातिपदिकार्थ' इति तत एव तस्मात्तत्र प्रथमाविधानं व्यर्थं, द्रोणस्वादिना तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् । न च तत्र मते 'द्रोणो ब्रीहिमानये'त्यपि स्यात् । प्रातिपदिकार्थसाहचर्या-च्छात्रोः सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरावैक्यत्वे एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबो-धनात् । अत एवाभिहिते प्रथमेत्यादिकक्षणेः सूत्रमकम् । मन्मते हि 'सिद्धो मानवक' इति क्वद्द्रोणो ब्रीहिरित्यपि लक्षणया साधु, सम्बोधकतवैकल्याच्चानादरेणापि तत्र तत्र वार्तिक-प्रवृत्तेर्दोषादिति नन्वाः ॥ प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यं तदाभवदथेति द्वावेव प्रातिपदिकार्थकत्वेनात्र विवक्षिततावत्पञ्चगत्यात् । अतः परिमाणग्रहणं क्त्वार्थोपलक्षणमिति कैयटाद्यवमन्ये ।

अपरे तु 'प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं'मित्यस्य ज्ञापकास्तिद्धिरित्याक्षयः । तद्व्याख्यान-एकदेशाह-उद्धेरित्यादि । एकदेशपुक्तिवादेव 'तिक्समानाधिकरणे प्रथमे'ति वार्तिकेन, तत्राश्वेणैतत्सूत्रस्येनाव्यवादादिति सूत्रस्थेन 'ज्ञापकाद्व्यवयेनः सर्वा विमर्शय' इत्यादि भाष्येन

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो द्विरस्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात्—द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात्—कुमारी वृक्षः कुण्ड-

प्र०—अथ वचनग्रहणमिति । अर्थं कार्यासंभवात्प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात्प्रधानम् । न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतन् अर्थं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् । वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबन्ध्यमाने वाक्यत्रये संपद्यत इति न दोषो भवति ।

उ०—न विरोधः । तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तरं न कल्प्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एवं प्रत्याख्यातप्राप्यं प्रातिपदिकग्रहणम् । ज्ञापकात्सर्वविमर्शरूपसौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धिः । 'तिङ्प्रमाणाधिकरणे प्रथमैवे'ति च नियमाच्च वातिकमतेऽपि दोषः । 'अथ किङ्प्रमाणादे' वृक्षः कुण्ड'मितीत्यन्तस्य 'इत्यन्ते प्रवृत्त' इति मतेन कैयटीक प्रसार्थः । एतद्वीत्येव च द्रोणादिशब्दे न सिध्यति । ते हि द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका अपि प्रवृत्तिनिष्ठकिङ्प्रमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्याः, अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषां तन्निष्ठपरिमाणत्वबोधकत्वे प्रमाणाभावः । सूत्रभाष्यप्रामाण्येवानुसन्धानाच्च तद्वीकारात् । तच्चोत्पन्नादीनामप्युपलक्षणम् । तद् ध्वनयन्नुदाहरति—द्रोणः खारी आढकमिति । अत्र कैयटव्याख्याने, नवव्याख्याने च भाष्येऽवधित्रीक्षादिपदानुपादानेन न्यूनता । नवव्याख्याने द्रोणो ग्रीहिमानने'ति प्रयोगापत्तिश्च । आनुमानिकसाधुत्वबोधकत्वमकल्पने गौरवं च । प्रातिपदिकार्थकिङ्प्रसाहचर्येण परिमाणत्वापि प्रातिपदिकार्थत्वौचित्यं च । अत एव इन्द्रोपपत्तिः । कैयटव्याख्याने 'यदा यो नियतोपस्थितिक' इत्यादिश्च तत्करणपत्तिश्च । जाति-तदाभ्यवारेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन मेघपरत्वेऽपि सिद्धिश्च । किं च 'यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्या'दित्यनुपपद्यमानमाशयविरोधः । तस्य हि यत्र स्वादि-विष्णुदेश्ये एतानि—समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति तत्रैव स्यादित्यर्थोऽश्वरस्वरस्येव कथ्यते । 'पदस्यैव कङ्कणे'ति सिद्धान्ते 'द्रोणो ग्रीहि'रित्यस्य कैयटीकानुदाहरणत्वाच्च । न च द्रोणादिशब्दानामित्यन्तमिदमेवावच्छिन्नपक्षादिपरिमितमीक्षादिपरिच्छेदकद्रोणत्ववदादि-बोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत्वं एव लाभोत्पन्नं प्रथमाविधानैवैवमर्थमिति वाच्यम् । कावयेन तत्समाप्ताधिकरणत्वादेरन्वयोपाधिकरूपस्य जातिकरपदस्यैव वा प्रवृत्ति-निमित्तत्वात् । तत्ता मासमानमपि किङ्प्रवृत्तिबोधकत्वेन । 'द्रोणः परिमाण'मिति तु द्रोणादि-शब्दानामनेकार्थत्वाच्छिण्णाय द्वौ प्राधान्याविति वदेति वदन्ति ।

अनु शब्दे कार्यसिद्धयर्थं वचनग्रहणमत आह—अर्थे इति । प्रातिपदिकार्थादिवचना-दिति । सूत्रे तु प्रकृतेरधिकरणत्वविषयता सप्तमीति भावः । 'गर्गाः शत'मित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदाहृतेरनुचितत्वेनानु समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, प्रकृते कथमत आह—प्रथमेति ।

मिति । वैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तथा-
गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ।

इदं तर्हि प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादेषु प्रथमा यथा स्यात्—एकः द्वौ बहव
इति ।

अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् ? एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् कर्मादि-
विशिष्टे मा भूदिति—कटं करोति ।

प्र०— प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव, कैवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभि-
स्तस्याः संबन्धो विधीयते, स न संबन्धिभेदाद्भिन्नः । अथवा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्य-
दर्शनवशान् 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः ।

उल्लेख्यपीति । अनभिहिताधिकाराद्बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणात्येक-
वाक्यत्वात्परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादन-
भिहित्वाधिकारस्य प्रत्यक्षत्वात् उक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । वचनग्रहणात् भवति
वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्धयाश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा
भवतीत्यर्थः सम्प्राप्तः ।

कर्मादिविशिष्ट इति । 'कर्मण्येव द्वितीये'ति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनिबन्धनेषु
प्रथमा स्यात् । मात्रग्रहणात्त्वधारणाम् भवति । तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा
भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे ।

उ०— प्रथमा सिद्धैवेति । तथा चाविधीयमानत्वात्प्राधान्यासिद्ध्या पूर्वस्यापानवतार इति
भावः । नियमायेति । 'कर्मण्येव द्वितीये'स्याद्विनिबन्धेऽभिप्रेतकर्मणिषु मात्रप्रथमावारणात्
प्रातिपदिकार्थमात्रेण तत्संज्ञकबोधनमित्यर्थः । यत् प्राधान्याप्राप्त्यान्वे निर्भेदमकल्पे, विधीय-
मानस्योद्देश्यार्थतयोद्देश्येऽपि प्राधान्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव वागोद्देशेन विधीय-
माना अपि श्रीब्राह्मणो गुणत्वेन व्यवह्रियन्तेऽत आह—अथवेति ।

अन्वयमभिहिताधिकारेऽपि संख्याविधेस्तन्मन्व्यवहितत्वाभावेऽत आह—बहुभिर्बिति ।
इहविभक्तेनामभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य प्रातिपदिकेनामभिहिततया संख्यैव
विधीयत इति भावः । यत् परिगणनात् बोध इत्यत आह—परिगणनस्य चेति । वचन-
ग्रहणादिति । एवं मात्र सूत्रमभिहित इत्यस्यासंज्ञकत्वे चेति भावः ।

मात्रग्रहणादिति । 'मात्र'ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतः प्रत्ययनिबन्ध एवामिमेतः न च प्रत्यय-
नियमेऽपि 'प्रातिपदिकार्थे'त्येति नियमेन कर्मादिषु तद्वत्त्वसंज्ञयातद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, यथा
'कर्मण्येव द्वितीये'ति निबन्धेन कर्मत्वानामत्रमात्राधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्त्वमा-
नाधिकरणार्थान्तरस्य । अत एव 'अं होमि पथ' इत्यादौप्राधान्यादिसंज्ञिकबोधोऽपि द्वितीया
भवति । एवं च 'कर्मणि सर्वे' द्वितीया न तु तत्त्वत्वे' इत्येवं नियमाकारः । तथा 'प्राति-
पदिकार्थस्यैव एव प्रथमा, न तु तत्त्वत्वे' इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु प्रातिपदि-

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे
बाधिका भविष्यन्ति ।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवती'ति यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? 'आमन्वितम्' [२. ३. ४८] इति वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि 'संबोधन आमन्वित'मित्येव ब्रूयात् ।

इवं तर्ह्युक्तेष्वप्येकत्वाद्विषु प्रथमा यथा स्यात्—एकाः द्वौ बहव इति ।
वचनप्रद्वयस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छब्दयमकर्तम् ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधि-
करस्य उपसंख्यानमधिकृत्यात् ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमाब्धक्षणे पदसामानाधिकरण्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? अधिक-
त्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यति-

प्र०- द्वितीयाद्या इति । 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थनियम आश्रयिष्यत इति भावः ।
अथवेति । प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः । बद्धमिति । यदि प्रातिपदिकाधे-
सङ्गावमात्राश्रयेणाधिकार्यसङ्गावेऽपि प्रथमा स्मात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः
सिद्धत्वात्पुनर्विधानस्यनर्थकं स्मात् ।

उक्तेष्वपीति । 'मात्र' इत्यर्थः सामान्यवचन आधीयते । यथा 'माहायामात्रं पूज-
यन्तीति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेऽपि एकत्वाद्वा प्रथमा भवति ॥ अन्ये
त्वाद्वाः—भीयते अन्येति मात्रा संख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं
कृतम् । तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति ।

प्रतिपत्तिर्कार्येति । अवधारणार्थन्मात्रप्रवृत्त्यात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधि-
कर्षप्रतीतिौ प्रथमया न भाष्यम् । अस्ति च 'धीरः पुरुषः' इत्यादौ सामानाधिकरण्या-

त०-कार्यसूत्रे ऽथ कर्मत्वादेरिति मात्प्रवृत्तत्वावयवकत्वात् । न त्वैवं संख्याधिक्येऽपि प्रथमा न ह्यात्, वृत्तेऽप्येत्यादिभिरस्यैकत्वात्कथं तदापि त्वेव प्रवृत्तेः ।

अर्थनिर्वाह इति । पक्षे तु वृत्तव्याप्यात् 'सम्बोधने चेति सूत्रं क्लृप्तादिग्रहण'मम-
मिहित' इति सूत्रे समयाद्वेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति चित् ।

सामानाधिकरण्यादिति । तयोः यद्यप्येकमेव भूतिव्याप्यभूतिनिमित्तयोरेकभूति-
त्वाच्चेत्यर्थः । विशेष्यविशेष्यभावस्य—विशेष्यत्वविशेष्यत्वकथनम् । भाष्ये—उपतिरिक्तः

रिक्तः ? पुरुषे वीरत्वम् ।

न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः
स ॥ अथवाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः ॥ ३ ॥

अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति* ।

वृक्षः प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

प्र०—द्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गम्,
द्वितीयाद्यन्तानामपि 'बीरं पुरुषमानवे'त्यादौ समासलङ्कात् ।

न वेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात्स्याध-
मात्रनिष्ठाप्रथमा विधीयते । एवं पुरुषशब्दादपि । पञ्चाञ्चाकाङ्क्षादिवशाद्विशेषण-
विशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वापन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नास्ति-
हते । अभिहित इति । तिङ्कृतद्वितसमाधौरभिहिते कञौदौ प्रथमेत्यर्थः । तत्रैव 'वीरः
पुरुष' इत्यत्रार्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राज्वा प्रथमा भविष्यति ।

उ०—प्रातिपदिकार्थ इति । अतिरिक्तार्थेन विहित इत्यर्थः । अयूर्यसकादिवात्समासः । भाष्ये—
वीरत्वमिति । वीरशब्दादर्थो भाष्यकृतात्त्वः । वीरत्वम्—वीरसम्बन्धः । तन्निरूपितविशेष्य-
तेति यावत् । यतो वीरत्वं—वीरनिरूपितविशेष्यत्वं, पुरुषेऽधिकं जासतेऽतः पुरुषार्थोऽधि-
कार्यविशिष्ट इत्यर्थः । एवं वीरे पुरुषनिरूपितं विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा 'वीरत्वं
पुरुषे' इत्युक्त्या स्वकृतिवीरत्वपुरुषत्वयोः साहित्यकयोः वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्व-
नियामकः संबन्ध इत्यर्थः । योऽपि वाक्यार्थ एव । तद्वैजमित्येव कार्यत्वमप्येव इत्यादि-
, 'यथे' इति सूत्रे भाष्ये कृतम् । एवं च वीरत्वपुरुषत्वसमुद्भावात् वीरः इत्येव इति बोधः ।

अनपेक्षितशब्दान्तरेति । अनपेक्षितः शब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितः प्रापितो विशेषण-
भावः । कार्ये येन तस्मादित्यर्थः । वृक्षसंसर्गेण हि वीरार्थत्वं तन्निरूपितविशेषणतेति भावः ।
एवमिति । पुरुषसम्बन्धत्वं तदर्थसंसर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थः । मात्रादेशान्तरात्तदर्थ-
कृतमेवाधिक्यं व्यापयते न तु बहिरङ्गकृतमिति भावः । भाष्ये—आधिक्यमिति । कार्ये
पञ्च । वाक्यार्थः—वाक्यकल्पनः । विषयतात्मनश्च कल्पत्वं संज्ञायाः प्रपञ्चितम् । ननु
विषयकत्वान्तराभिहितेऽपि 'मुत्तरं कद'मित्यादौ प्रथमा स्यात्त जाह—तिङ्कृतविधिः । 'अभि-
हिते' इत्यत्र आधिक्यमस्य द्वाभिव्यक्त इति 'उपै'रित्यादौ न दोषः ।

अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः ॥ ५ ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क ? प्रासाद आस्ते शयन आस्ते ।
सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'तिङ् - समानाधिकरणे प्रथमे'त्यतेल्लक्षणं करिष्यते ।

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ ६ ॥

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ।

उक्तं पूर्वेण ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति* । वृक्षः
प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

अतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपचापत्वात् ॥ ८ ॥

अतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः । क ? पचत्योदनं देवदत्त इति ।

प०— अतिव्याप्तिमुद्भावितुमाह—अभिहितानभिहित इति । प्रासाद आस्ते इति ।
अधिक्रियाधिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणस्यतिङ्प्रत्ययसङ्गादादकस्याः श केरभिहितत्वात्तदा-
शया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । पच्ये तर्हीति । यथा 'दैवदत्तः पचत्ये'ति 'प्रासादे आस्ते'
इत्यादौ तु दैवदत्तस्यैवप्रथमाया अभावः ॥ तिङोऽप्रयोग इति । न हि विङ्श-
पप्रयोगमन्तरेण तत्समानाधिकरणसङ्गावः ।

उक्तं पूर्वेणेति । आक्षिप्तक्रियापक्षेण सामानाधिकरण्यमस्ति ।

अतृशानचोश्चेति । दैवदत्त पचत्ये इति स्थिते यावत्तिङ् उत्पत्तिर्नास्ति ताव-

प०— प्रथमा प्राप्नोतीति । परत्वारिति भावः । न च 'शक्तिर्गुणत्रयस्य प्रधानमनुकल्पते'
इति न्यायेनायं दोषो वारयितुं कल्प्य इति कल्पम् । क्रियचोश्च गुणप्रधानभावादिन्याहुः ।
आप्ते—तिङ्समावप्रविशत्येति इति । न चोप्तेरित्यादौ प्रथमावापत्तिः 'तिङ्समानाधिकरणे
प्रथमैवे'त्यर्थेन न ममात्राशयमेवास्तेषात् ।

उक्तं पूर्वेणेति । पूर्वमन्तेनेत्यर्थः । पूर्ववाच्येनेति कश्चित् । अनेनानभिहितसुत्रोक्तं
'विप्रतिषेधे'ति वार्तिकं प्रौढ्येति सूचितम् । तिङ्समानाधिकरण्ये प्रथमाया अप्रथमासमा-
नाधिकरण्ये कतृशानचोर्विधानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह—दैवदत्तेति । ननु
'एकवाक्यतया विधान'मिति वक्ष्ये तिङ्समानाधिकरण्यभावात् प्रथमाया इव कर्मोद्यभावात्
द्वितीयादीनामन्वयभावेन द्वितीयादिसामानाधिकरण्ये विधीयमानाद्यत्रादेरप्राप्ती तिङ्शु जातेषु
प्रथमा भविष्यतीत्यत आह—यावत्तिङ् इति । भिन्नवाक्यतयाविधौषेनेत्यन्वायामर्थनिश्चय

किं कारणम् ? तयोरपवादत्वात् । शतृशानचौ[†] तिङपवादौ, तौ चात्र बाधकौ,
न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चा-
दुत्सर्गाः । 'प्रकल्प्य वापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते' । तन्न तावदत्र
कदाचित्तिङादेशो भवत्यपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ।

प्र०—सिद्धसामानाधिकरण्याभावात् 'प्रथमैवे'ति नियमाभावादेवदशशब्दादविशेषविहिताः
सर्वे स्वाद्यः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ
शतृशानचौ प्राप्नुसौ न तु तिङः । तेषां तु लङादिरवकाशः । तद्विषय एव च प्रथमाया
अपि 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थेनिधमे द्वितीयादीनामत्र सङ्गाव इति मन्यते । निमित्तमत्र
शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम् । पूर्वं ह्यपवादा इति । इह दर्शनद्वयम्—सर्व-
विशेषस्वीकारेण वोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः कतिपयविशेषावगाहनेन वा । तत्र पूर्वस्मिन्
दर्शने—उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषये उत्सर्गः ।
द्वितीये तु दर्शने—अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गे प्रवर्तते ।

उ०—इति भावः । सर्वे स्वाद्यः स्थिता इति । निगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहालम्बनबुद्धि-
विषयतया स्थिता इत्यर्थः ।

द्वितीयाद्यन्तेति । 'अप्रथमे'ति पशुंदासेन 'प्रथमानिष्ठविभक्त्यन्तसामानाधिकरणे'
इत्यर्थकेन शत्रादेर्विधानमिति भावः । नन्वेवमपि 'कर्मण्येव द्वितीये'त्यादेनियमात्कथं
द्वितीयादीनां स्थितिरत आह—कर्मण्येति । वातिककारत्वाद्यनियम एव सम्मत इति भावः ।
मन्वपवादेनोत्सर्गस्य बाधाविशेषात्पक्षद्वयोपपत्त्यासुः किमर्थोऽत आह—इहेति । उत्सर्गशास्त्र-
प्रवृत्तिबाधकप्रकारविषयमिति भावः । द्वयमिति । कक्षणेकक्षुक्कदर्शने कक्षयैकक्षुक्कदर्शनं
चेत्यर्थः । तदेवाह—सर्वविषयस्वीकारेणेति । स द्वेषं मन्यते, शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषय-
विशेषोऽपवादेन निवृत्तिरिति ।

कतिपयेति । कक्षयैकक्षुक्को हि कक्षदर्शनात्प्रागेवोत्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तं विषयं
निर्णयति । विषयविभागायेति । किंविषये निमित्ता प्रवृत्तिः किंविषये बाधकत्वाप्येत विषय-
विभागावेत्यर्थः । पूर्वं ह्यपवादा इति । अपवादशास्त्राणीत्यर्थः । 'अभिनिविशन्ते' इत्यस्य—
बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः । ततस्तद्विषयत्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः संसृज्यं
संस्करोतीति भावः । द्वितीये अपवादशास्त्रविषयं स्वयमेव त्यक्त्वोत्सर्गशास्त्रेणत द्विषयभिन्नं
कक्ष्यं संस्करोति । 'शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म' इत्यस्मादेव ज्ञायते इति बोध्यम् ।
भाष्ये—प्रतीक्षत इति । अपवादविषयत्वं ज्ञात्वा तत्र तिङ्बुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः ।

† लटः शतृशानचावप्रथमासामानाधिकरण्ये ३. २. १२४.

पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे, शत्रुशानचोद्वैतं भवति । अथप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा प्रतिषेधेनेति । विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति । तद्यदा तावदर्थनियमोऽप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदैष दोषो भवति । यदा हि विभक्तिनियमो यद्येवाप्रथमा विधिनाश्रीयतेऽथापि प्रथमा प्रतिषेधेन न तदा दोषो भवति ॥४६॥

प्र०— एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितं प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थस्य नियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह—पाक्षिक इति । अथप्रथमा वा विधिनेति । ‘अप्रथमे’ति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः । प्रथमा ध्वनि । प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयतेत्यर्थः । तद्यदेति । ‘कर्मणि द्वितीयैवे’त्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमाप्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शत्रुशानचौ प्राप्तुत इति दोषः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षेऽपि न दोषः । शत्रुशानचोरभावात्तच्छ्रु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यस्यैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात् । यदा हीति । ‘कर्मण्येव द्वितीये’त्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वाच्चदभावे तासामत्राभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शत्रुशानचोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥४६॥

उ०— पाक्षिक इति । पक्षे भव इत्यर्थेऽप्यस्मादित्वाद्भू । ‘कतरस्मिन्पक्षे’ इति भाष्ये ‘स दोष’ इति दोषः । विभक्तिनियमे चापीति । अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविवर्था नियमो भवत्येष नियमस्यानेकाभितत्वादिति भाषः । विभक्तेरर्थोत्तरसम्बन्धनिवर्तको विभक्तिनियमः । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तकोऽर्थनियम इति भेदः । तत्र पक्षचतुष्टयं, पर्युदासार्थनियमौ, पर्युदासविभक्तिनियमौ, प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमौ, प्रसज्यप्रतिषेधविभक्तिनियमौ चेति । तत्राग्रे एव दोषोच्चावगमिति भाषः । पक्षद्वयेऽपि—पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि । प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । यदि ‘प्रथमासामानाधिकरणमग्ने’ इति पर्युदास आश्रीयते तदापि न दोषः । अन्वसामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन तत्प्रावृत्त्यप्रतिषेधोपि तावतावतिव्यतिरिक्तं बोध्यम् । नन्वर्थनियमे शत्रुशानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिश्रवणापरिहृतं जाह—शत्रुशानचोरिति । अनियतायाश्चेति । ‘यदा हि विभक्ती’त्यस्य भाष्यस्य यथास्थितसूत्रम्यासे इत्यर्थः । प्रत्ययनियमस्यैव सूत्रसम्मतं वातत्र च प्रथमाया अर्थविशेषपुरस्कारेणानियतायाः प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिषेध्यायाः संनिधानमस्येवेति भाषः । ननु वार्तिकम्यासेऽयं ग्रन्थः, तन्म्यासे एतन्नियमस्वीकारे प्रथमावाक्येऽप्येवमेव नियमापत्तौ ‘देवस्त पञ्च क’ इत्यवस्थायां विभक्तिसामान्याभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्न विभक्त्यन्तत्वाभावेन शत्राद्रेप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमास्तसामानाधिकरण्यभावेन निषेधाप्रवृत्तौ तौ क्तातामिति चेन्न, वार्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिषेध एव, प्रथमविधावर्थनियम एवेति न दोषः । सूत्रमते तुमवथापि न क्वचित्तिरिति तात्पर्यात् ॥४६॥

षष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम ? कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद् 'राज्ञः पुरुष' इति राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । 'वृक्षस्य शाखे'ति वृक्षः शाखाया

प्र०— षष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं शेषः, उतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन् पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियात्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोऽपि शेषार्थो न प्रकल्पत इति प्रश्नः । कर्मादिभ्य इति । कर्माणन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तोभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति । येऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम्—

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

श्रुतायामतश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ इति ।

तत्राश्रुतायां क्रियायां 'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । 'मातुः स्मरती'त्यादौ तु भूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वा विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते—'मातुः संबन्धि स्मरस्य'मिति ।

अविदिताभिप्रायः पर आह—यद्येवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । 'राजा पुरुषाय ददाती'त्यर्थसंप्रत्ययात् । वृत्त इति । लोकप्रसिद्धैतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया

उ०— षष्ठी शेषे । किमप्रधानमिति । 'निष्कृ विक्षेपणे' इत्यतो घञि 'क्षिप असर्वोपयोगे' इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थः । तत्रापि षष्ठीप्रसङ्ग इति । न चैतस्य कर्मत्वाद्यविवक्षायां चारिताध्यन क्रियाकारकभावेनान्वये तत्तद्विधिभिर्बाधाल्क बहुधापत्तिः, अभिहितविषयेऽपि प्रथमया बाधादिति वाच्यं, 'ज्ञोऽविद्यर्थस्य करणे' इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनान्वयेऽपि परत्वात्षष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थान्न दोषः । शेषज्ञानोऽन्यवाची, तस्य प्रति-योग्याकारुण्डायामुपस्थितकर्मादय एव प्रकरणाद् गृह्यन्त इत्याह—कर्माणन्तरमिति । ननु कर्मादिव्यतिरिक्तार्थासंभव इत्यत आह—स्वस्वामीति । क्रियाकारकेति । स्वत्वहेतुद्वानवि-क्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थः । यत एवविधोऽतः कारकेभ्योऽन्य इत्यर्थः । विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । 'क्रियाकर्मात्ममूलकविक्षेप्यविक्षेपणभाव इत्यर्थः । एतेन क्रियाकारकभाव एव सम्बन्धत्वेन विवक्षित इत्यपास्तम् । बहुवच्यं च सांसर्गिकेव विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकारः—'राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य' इति ।

संबन्धाभावादिति । दानादिना स्वीकरणातिरिक्तसंबन्धाभावादित्यर्थः । 'सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरवश्यंभावा'दित्यन्वयः । ननु 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजा पुरुषस्य किंचिद्दातीति राजा कर्ता, पुरुषः संप्रदानं भवतु नाम, 'राज्ञो वक्ष्य' 'विप्रस्य गी' 'विप्रस्य

अधिकरणम् । तथा तदेतत्त्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्
याच्याया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ।

एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामविवक्षा स्यात् ?
सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च
विवक्षा भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो 'वर्धितकमिति ।

किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ?

प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् ॥ १ ॥

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियतास्तत्र
षष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं षष्ठीनियमार्थम्—'शेष एव षष्ठी भवति
नान्यत्रे'ति ।

प्र०—त्वयवोऽयवविनोऽधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः । एवं तर्हीति ।
क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति, तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिविवक्षायां
सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते ।

अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतामपि लोभामविवक्षा । अनुदरेति ।
सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणैदमुपा-
त्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डि-
कायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति ।
'वर्धितक'शब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्व-
प्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय
विचारः क्रियते—किमर्थमिति ।

उ०—तिका' इत्यादी तु तदसंभवाच्छेषत्वं भविष्यतीत्यत आह भाष्ये—एतत्त्वं नामेति । तत्र
याच्याशब्देन तत्पूर्वकः प्रतिग्रहो कक्ष्यते । अपहरणादिति । यथा युद्धे क्षत्रिणादीनाम् ।
ऋषिविनिमययोर्भेदमाह—परिवर्तनादिति । न विवक्ष्यत इति । न हि यद्यहस्तुस्थित्यास्ति
तत्तद्विनिचातव्यं यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकुरिति भावः । बृहत्स्य शालेत्याशावप्याधाराद्ये-
भावभूतकोऽवयवावयविभाष इति बोध्यम् । असतो विवक्षायाः प्रकृते न सङ्गतिरत आह—
दृष्टान्तेति ।

भाष्ये—तत्र षष्ठी प्राप्नोतीति । पञ्चांशेति भावः । 'परश्चे'ति नियमेन वीगपद्या-
संभवाद् । ननु स्वादिवाक्येन षष्ठ्यामपि पञ्चांशे प्राप्तायां पुनः षष्ठीविधानमप्राप्तोऽपि विषयः

अर्थावधारणाद्वा ॥ २ ॥

अथवार्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेष-
ग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम्—‘शेषे षष्ठ्येव भवति नान्ये’ति ।

अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? अर्था नियताः प्रत्यया
अनियताः । ततो वक्ष्यामि ‘षष्ठी भवती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘यत्र
षष्ठी चान्या च प्राप्नोति षष्ठ्येव तत्र भवती’ति ।

षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘राज्ञः पुरुष’ इत्यत्र
राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्त इति कृत्वा
प्रथमा* न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०— तन्नियमार्थमिति । यथा ‘समे देशे यजेते’ति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे
विषमस्थाने समविधिविषमनिवारणफलत्वाभियमः संपद्यते, तथा षष्ठीविधिविद्वितीयादि-
निवारणफलः ।

षष्ठी शेष इति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः, संबन्धस्य द्विष्टत्वात्प्रधानादपि
षष्ठीप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु ‘गुणे षष्ठी’ति वचनाच्चास्ति दोषः ।

प्रतिषिद्धायांमपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः संबन्ध-

उ०—न तु विषयमार्थमित्यत आह—समे इति । एवं च मीमांसकमतसिद्धोऽयं नियम इति
भावः । व्याकरणे तु परिसंख्यापि नियमपदे बोध्यते । अर्थनियमेऽपि उत्तरार्थं शेषग्रहण-
मावश्यकमिति बोध्यम् । ‘शक्यमकर्तुं’मित्यस्याप्राकर्तुं शक्यमित्यर्थः ।

ननु शेषग्रहणाभावेऽपि दोषसत्त्वेन न्यासान्तरस्य बाधकत्वेन ‘इति चे’दित्यनुपपन्नमत
आह—व्याकरणान्तरे त्विति । भाष्ये—‘व्यतिरिक्त’ इत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्त्या
राजनिकपितृविशेष्यतया सहित इत्यर्थः । यत् षष्ठ्यर्थसंबन्धत्वाच्चोभयमिष्टतया प्रतीतेस्तेन
प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहित इत्यर्थः इति तत्र, ‘पुरुषे स्वाभिकृतं स्वात्ममपि षष्ठ्यामिदित-
मिति पुरुषशब्दात्षष्ठी नै’त्यभिप्रायान्नोक्तं तस्य षष्ठ्यर्थबोद्धव्या बाधयार्थत्वकथनानुपपत्तेः ॥
भाष्ये—षष्ठी स्यादिति । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वात्षष्ठ्येव व्याक्षिप्त्यर्थः ।

* प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २ ३. ४६.

तत्र प्रथमाविधिः ॥ ४ ॥

तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया—राज्ञः पुरुष इति ।

उक्तं पूर्वेण ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा वाक्यार्थत्वादिति' । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः स ।

कुतो नु खल्वेतत् पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति, न पुनः राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दप्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् ? राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति । अज्ञ हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गम्यते सोऽर्थः ।

ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् ।

प्र०—स्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह—तत्र प्रथमेति । यदत्रेति । 'राज्ञः' इत्येतत्पद-संनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्तते इति प्रथमा सिद्धयतीत्यर्थः । कुतो भवति । पुरुषपदसंनिधान एव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः । अन्तरेणेति । 'राज्ञः' इति केवलेऽपि पद-उच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन ।

ननु च नैतेनेति । न हि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते । किं तर्हि ? अर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारण-

उ०—संबन्धस्य—विशेष्यविशेषणभावस्य । भाष्ये—यदत्राधिक्यमिति । उक्तं पदम् । पदान्तरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वम् । सम्बन्धित्वम्—उक्तसंबन्धकृतं राज-निरूपितं विशेष्यत्वम् । राज्ञः संबन्धित्वावगमः—सम्बन्धकृतो विशेषणत्वावगमः । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तद्विधायकसंबन्धोऽपि वाक्यार्थ एवास्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थः । संबन्धित्वं—विशेषणत्वम् । अनियतप्रतियोगीति । अनियतविशेष्यनिरूपित-मित्यर्थः । तत्राह—राजा परोपकारित्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । न स्वनिष्ठत्वेन—न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । भाष्ये—पुरुषे सोऽर्थ इति । किञ्चिदप्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वम् ।

तद्व्याप्योक्तिवत्त्वाच्छब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह—किं तर्ह्यर्थस्येति । अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्देऽर्थकृतत्वमिष्यते शब्दकृतत्वं नेति भाष्यः । प्रतिपिपादयिष्ये-

अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेदंजातीयकं येनात्रान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् ? स्वामित्वम् । किं कृतं पुनस्तत् ? स्वकृतम् । तद्यथा—प्रातिपदिकार्थानां क्रिया-

प्र०—लक्षणौ भावाभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात्पक्षी भवति, पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा । तदुक्तं हरिणा—

‘द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ इति ।

स्वामित्वमिति । स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः । ‘समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधान-’मिति वचनात् । स्वकृतमिति । तत्तद्व्याप्त्यर्थं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धाश्रया पक्षी उत्पाद्यते । पुरुषसन्निधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । कचित्तु ‘प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः । क्रियाकृता इति । क्रियाफला

उ०—त्यस्य ‘विपर्ययकरणाभ्यामित्यनेनान्वयः । तदाह—तत्रेति । परोपकारित्वेन—विशेषणत्वेन । पक्षी भवतीति । तस्य विशेषणतानियामकसंबन्धबोधिका तद्गतविशेषणताबोधिका च षष्ठी भवतीत्यर्थः । पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । ‘अविवक्षितत्वेने’ति शेषः । राजादिपदासन्निधाने तस्योपकार्यतयान्वयनिरूपितविशेष्यतयाविवक्षितत्वेन, स्वनिष्ठतया—स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया, विवक्षितत्वाद्भूतत्वात्प्रथममेत्यर्थः । द्विष्ट इति । असौ—संबन्धः । परार्थत्वात्—परं विशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्रात्—विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वासंबन्धेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते—उद्भूततया प्रतीयत इति तत्रैव षष्ठीत्यर्थः । विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः । तत्र—विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमानः । प्रधानेऽप्युपयुज्यते । तस्य द्विष्टत्वस्वभावत्वाद्वाजादिरूपितविशेष्यतायाः राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपपत्तिको भवतीत्यर्थः ।

राजनि सोऽर्थ इति । विशेषणत्वं सम्बन्धमेत्यर्थः । किं पुनस्तदिति भाष्ये ‘सोऽर्थ’ इत्यत्र तच्छब्दायः कः ? किं विशेषणत्वमेवातोऽम्बोऽपीति प्रश्नः । उत्तरम्—स्वामित्वमिति । स्वामित्वं तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः । स्वस्वामिसंबन्ध इति । तस्मैकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोधम् । स्वस्वामिनोः संबन्धः—स्वत्वस्वामित्वोभयकपः, स चैकदेशेन स्वनिष्ठः स्वामिनिष्ठमेति बोधम् । समासेति । स्वशब्दादौक्ये आभिनवि स्वामिन्शब्द इति भावः । भाष्ये—किं कृतमिति । स्वत्ववद्वाचकपदानुपादानादिति भावः ।

उत्तरयति—स्वकृतमिति । सामान्यतः स्वमात्रनिकषितमित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषस्य षष्ठीपादानं व्यर्थमत्र आह—पुरुषेति । यत्तु स्वामित्वप्रतिपिपादविवादां ‘राजा स्वामी’ति प्रयुज्यतां किमिति षष्ठीप्रयोगः ? प्रयोगाप्रयोगयोर्विषयविभागश्च कः ? सामान्यनिकषितं स्वामित्वं च कथमित्याकाङ्क्ष्य दृष्टान्तेनोपपादयति भाष्ये—तद्यथेति । क्रियाकृताः—क्रिया-

कृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विमक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न । कदा च विमक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते ? यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्त्याख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति ।

प्र०—पेक्षया शक्तय आश्रीयन्ते इत्यर्थः । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः । कदाचिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति—‘दात्रेण लुनाती’ति । कदाचिन्नेति । यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति ‘दात्रं लवने करण’मिति ।

व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । यदा हीनि । अपरोपकारित्वेन स्विनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः । तदेवं ‘दात्रेणे’ति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा ‘राज्ञ’ इति स्वापेक्षया । यथा च स्विनिष्ठत्वाभ्रयेण ‘दात्रं करण’मिति भवति तथा ‘राजा स्वामी’त्युक्तं भवति । आख्याभूता इति । ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः, न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । वदुक्तम्—

स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेषासाधुपकारः प्रतीयते ॥ इति ।

उ०—सामान्यनिरूपिताः । उपजायन्ते—विवक्ष्यन्ते । तदेवाह—आश्रीयन्ते इति । यदेत्यादि । इमयत्रापि ‘भवती’त्यस्य ‘तदे’ति शेषः ।

शक्तिलक्षणार्थातिरेक इति । अयं भावः—सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमन्तः । शक्तिभिश्च धर्मिणां भेदाभेदैः । तत्र भेदविवक्षायां विभक्तयः । अभेदविवक्षायां तु कारणादिशब्दैरभिधानम् । भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेनाप्यविवक्षायामेव भवतीति । इयमेव च क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा, यत्तस्यां विशेषणत्वविवक्षा । प्रातिपदिकार्थतां—विभक्तिसमभिध्याहारं विनापि तदर्थताम् । अपरोपकारित्वेनेति । इतराविशेषणत्वेनेत्यर्थः । स्विनिष्ठतया—स्वार्थनिरूपितविशेषणतया । दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके बोध्यमिति—तदेवमिति । एवं च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणतापि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् । संज्ञामेवेति । संज्ञाव्यवहारः—करणत्वादिशब्दव्यवहारस्तमेवेत्यर्थः । विभक्त्यभावेन साक्षीय-संज्ञाया अनुपयोगात् । स धर्मः—शक्तिरूपः । नाभिधीयते—सामान्यतो विशेषतो वा दृष्टव्यमाभिधीयते । फलाश्रयत्वादितैव ततो बोधादिति भावः । उपकारः—स्वप्रकृत्यर्थस्येतरविशेषणताविधायकः । कर्मादिपदेन संबन्धपदेन बोक्तव्यं च शक्तिरूपता नापि संबन्ध-रूपता । अत्र ‘कर्मादिशब्दैर्नाभिधीयते’ इत्युक्त्या कृद्गन्ते सर्वत्र तद्व्यभिधानमिति कथ्यते । न हि कृतकर्मशब्दयोः कस्मिन्निशेषः, इमयत्रापि कर्मणि प्रत्यगात् । विभक्त्यादिभिरित्यत्रादि-शब्दो भाववत्वापीति बोध्यम् ।

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र 'षष्ठ्येवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दाऽषष्ठी न भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति ? भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति ? भवति बाह्यमर्थमभि-समीक्ष्य ॥५०॥

प्र०- पुरुषोऽपीति । संबन्धस्य द्विष्टत्वाद् द्वाभ्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्राप्ति-
पदिकार्थस्यैव न क्रियास्थेति विशेषः ।

राजशब्दादिति । गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्टत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपा-
न्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजतं । पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव
भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति—न तर्हीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो
राक्षस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः । भवति बाह्यामिति । एकस्यापि
वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते ॥५०॥

उ०- उक्तमाहायमजानानो 'यस्मादधिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि प्रज्ञादन्ते पञ्चाका' इत्यत्रापि पञ्चाकशब्दाद् द्वितीयेव प्रकृते पुरुषपदात्त्वही प्राप्नोतीति शङ्कते भाष्ये—यथैव तर्हीति । ननु षष्ठ्या उभयत्रापत्तिर्बद् द्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्तिः कुतो न कृतेत्यत आह— शक्तिस्त्विति । संबन्धस्य तु स्वात्मस्वामित्वोभयकपतयोभयवृत्तित्वमिति भावः । यद्यप्येवं क्रियाकारकभावसंबन्धोऽपि द्विष्ट एव, तथापि 'कर्मणी'त्यादिशास्त्रबलादिह स्वामित्यदेव तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वाच्च दोषः । क्रियावाचकत्वाप्रातिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यम् ।

पञ्चयामिहित इति—भाष्ये । अयं भावः—‘कटं मीष्मन्मित्यादौ प्रकाशान्तरेण द्वितीयासाधनात्परिगणनमभावइत्यकम् । राजपदोत्तरपठ्या स्वात्मिल्लोक्तावपि पुरुषे स्वत्वं विना पुरुषनिकपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमस्यर्थायातमिति । मन्थकथञ्चेऽपि स्वामित्वे ‘राजः स्व’मित्यादौ षष्ठी दृश्यते । किं च वार्तिकमते इदं परिगणनेन विषयमित्यतः पूर्वमुक्तमभिप्रायं स्मारयति—गुण्यप्रधानभावेनेति । रूपान्तरं—विशेषणतानिधायकसम्बन्धवचनम् । पदान्तरासमन्विताहारेऽपीति भावः । प्रधानं विविति । ‘पदान्तरासमन्विताहारे’ इति शेषः । रूपान्तरम्—अन्यनिकपितविशेषणतानिधायकसम्बन्धम् । तस्मा एवाप्रतीत्येति भावः । अथवा रीत्या पञ्चाकशब्दाद् द्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यम् । तदा पुरुषस्य राजेति । पुरुषसंज्ञया राजेति तथा बोध इति भावः ॥५०॥

१-‘तत्र षष्ठी भवत्येवं’ पा० । २-‘भवति । राजशब्दात्तु’ पा० ।

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥ १ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'अकर्मकाणां भावे लो भवती'ति* भावे लो यथा स्यात्—मातुः स्मर्यते । पितुः स्मर्यते ।

अथ वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—माता स्मर्यते । पिता स्मर्यते इति* ।

प्र०— अधीगर्थः । मातुः स्मरतीति । मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य किर्यारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरमन्तरेणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः । यथा द्वयोः काष्ठयोजेतुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः । कर्मादिष्विति । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची यथा—

'विष्णुरादिः पृथ्वासूनोर्भीष्मादिश्च सुयोधनः ।

ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः' ॥ इति ।

तेन कर्माश्रया द्वितीयाविधिमिति भावेनोपात्ताः सकर्मका अधीगर्थदयः प्रेत्य-
त्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति । तेन 'मातुः स्मर्यते' इति भावे
लङ्कृत्यक्तत्वार्था भवन्ति, कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः षष्ठ्या
न भाव्यमिति प्रथमैव भवति—'माता स्मर्यते' इति ।

वत्करणं किमर्थमिति । विनापि वतिनातिदेशः सिध्यति परार्थं शब्दप्रयोगात् ।
स्वाश्रयमपीति । नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोऽतिदेशस्तद्वाधेत ।

उ०— अधीगर्थः । 'एषां कर्मणि बोधत्वेन विवक्षिते षष्ठा'ति सिद्धान्ते सूत्रार्थः । कर्मादीनाम-
विवक्षा च बोध इति बोध्यम् । ननु मातुः कर्मत्वाविवक्षायां किमिति तेन सम्बन्धेन मात्रादेः
स्मरणेऽन्वय इत्यत आह—मातुरिति । अवस्थाने—विषयत्वभवेन, माता कर्त्री, स्मरण-
मधिकरणं, तन्निमित्तकं विषयत्वं सम्बन्ध इत्यर्थः । अन्ये स्त्विति । स्वकर्मत्वकृतो विषय-
विषयिभाव एव सम्बन्ध इति भावः । कर्मव्यतिरिक्तत्वाभावादिदृष्टवैकल्यमत आह—
आदिशब्द इति । द्वितीयाविधिमिति भावेनेति । द्वितीयापवादषष्ठीविधिमिति भावे-
नेत्यर्थः । द्विविषये 'विभाषोपसर्गे' 'द्वितीया आह्वणे' इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्येनात्र प्रकरणे
शेषप्रमाणानुवृत्तिर्नेति वार्तिकारम्भः । यदा भावे कस्तैवानभिहितत्वात्षष्ठी, यदा कर्मणि कदा-
भिहितत्वात्प्रथमैव तदाह—कर्मणि स्त्विति । विनापीति । अत्राप्यप्येव महाद्वयसम्बन्धयोग
इत्येत्यर्थः । वत्त्वभावेऽसिद्धिमुपपादयति—नाप्राप्त इति । वस्तुतस्तु 'अर्थं क्षत्रियो ब्राह्मण'
इत्यादौ लोके वति विनाप्यतिदेशविषये स्वाश्रयमिति वृत्तिर्वाग्विदं चिन्त्यम् । किं तु कस्य-
भावेऽकर्मकसंश्लेषो न्यायः । तथा च स्वाश्रयं न न्यादिति भाष्यतात्पर्यम् ।

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

‘अज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चौरं सन्तापयति । वृषलं सन्तापयति ।

अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति ? भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूत्-नदी कूलानि रुजतीति ॥५४॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २ । ३ । ६० ॥

किमुदाहरणम् ? गां घ्नन्ति गां प्रदीव्यन्ति गां सभासद्म्य उपहरन्ति ।

प्र०— रुजार्थानाम् । यावनेति । धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । त्यज्जलोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथवा भावकर्तृकधात्वर्थ-कर्म चौरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति ? उच्यते—भावशब्देन घञादिवाच्यः सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वासंभवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते । तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः—भावकर्तृका इत्यर्थः संप्रसृते ।

अन्ये त्वाहुः—भावे वचनं येषां ते भाववचनाः । सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम् । भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदी कूलानीति । ‘रुजा’शब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिव प्रत्युदाहरणम् । रुजाशब्दनिर्देशे तु ‘श्लेष्मा पुरुषं रुजती’ति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः ॥५४॥

द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानास्तोपसर्गस्य

उ०— रुजार्थानाम् । कर्मणि षष्ठीविधानेन ‘भावकर्तृका’दित्यनुपपन्नमत आह—त्यज्जलोप इति । तत्प्रत्ययाभ्यामपञ्चेऽप्याह—अथवेति । कर्तृत्वासंभवादिति । असत्त्वभूतस्य भवत्यर्थान्तरिके कर्तृत्वासंभवादिति भावः । कर्तरितीति । बहुलवचनमित्यर्थः ।

अन्ये त्विति । बाहुलकादव्यधिकरणबहुव्रीह्याभ्यामप्येव वरमित्यभिमानः । रुजाशब्द इति । अन्यथा ‘रुजार्थानां’मिति निर्देशोऽनुपपन्न इति भावः । धातुमात्रेति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपन्निरिति भावः । तिङ्मते प्रत्युदाहरणं वार्तिकमते, शेषग्रहणानुबुक्तेस्तन्मतेऽभावात् ॥५४॥

द्वितीया ब्राह्मणे । भाष्ये—पूर्वस्यापीति । ‘विभाषोपसर्ग’ इत्यनेनेत्यर्थः । ‘वि’

१—‘अज्वरिसन्ताप्योः’ इति वार्तिकं कचित् ।

२—‘ब्राह्मणशब्दः शतपथस्याख्या’ इत्यत्र न्यासकारः । पृ० ५१० ।

नैतदस्ति । पूर्वोणाप्येतत्सिद्धम्* ।

इदं तर्हि—गामस्य तदहः समायां दीव्येयुः ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्य ॥ १ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः
प्रस्थितं प्रेष्य ॥६१॥

प्र०—दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति 'गां प्रदीव्यन्ती'त्यादाविति प्रश्नः ।
गामस्येति । अत्र 'दिवस्तदर्थस्ये'ति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानु-
वर्तत इति एतत्सूत्रारम्भात्पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोः । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा षष्ठी
न भवतीत्यर्थः ॥६१॥

उ०—इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषषष्ठी, तत्त्वाविवक्षायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमत आह—अत्र
च शेष इति । 'दिवस्तदर्थस्ये'ति सूत्रे इत्यर्थः । अत्र 'शेष' इत्यस्य संबन्धे 'विभाषोपसर्ग'
इति सूत्रं समासविकल्पफलकं वाच्यम् । तथा च 'नोपसर्ग' इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्यां
समासविकल्पेन कपटव्यस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणं स्वर्थं स्यात् । 'विभाषोपसर्ग' इत्यत्र
'शेष' इत्यस्यासंबन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः सोपसर्गे सिद्धत्वेन आपाद्यक्या-
भावेन निरुपसर्गेऽपि कर्मत्वविवक्षायां 'दिव' इत्यस्यानुवृत्त्या 'कर्मणि द्वितीये'त्येव सिद्धतया
'द्वितीया आह्वये' इत्यस्य द्वैयार्थापत्तिः । कृति त्विदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासा-
भाषायेत्यपि न वाच्यमिति भावः । परे तु 'दिव' इति सूत्रे 'शेष' इत्यस्य निवृत्तिर्भाष्याना-
मेव । 'नोपसर्ग' इत्यत्र 'विभाषोपसर्ग' इत्यतः पक्षान्नवाभावात्किञ्चन कपटव्यार्थं विभाषा-
ग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च कृति तु 'प्रतिपद्विधाने'ति निषेधात् षष्ठीसमासाभाव एव । अत
एव तज्जात्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

परे तु 'दिव' इति सूत्रे शेष इति संबन्धत एव । 'कर्मादिवक्तव्यकर्मवद्भव'मिति
वार्तिकरीत्या 'शतस्य दीव्यते' इति भाषे हटः प्रयोगः सिध्यति । अत एव 'सकर्मका'
अधीगार्थादयः प्रेष्यन्पुंस्यन्ताः कर्मादिवक्तव्येनोच्यते' इति कैयटः । 'शेष' इत्यनुवृत्त्या वार्तिक-
प्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव भाष्यतात्पर्यम् । 'आत्र चे'ति कैयटस्यापि—अत्र
प्रकरणे इत्यर्थः । एवं चात्रत्यं भाष्यं वार्तिकरीत्या । एवं च 'शोऽविवर्धस्य' 'कृतोर्थे'ति सूत्रे
च न शेषपदसंबन्धो भानामावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिः । अत एव 'यदा कर्म विवक्षित
मित्येवोक्तम् । अन्यथा 'कर्मादि विवक्षित'मिति वदेदित्याहुः ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोः । हविषः प्रस्थानासंभवादाह—यदेति ॥६१॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं ब्रूदासि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम् ॥ १ ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वेस्तिष्ठो रात्रीः† ।
‘तस्या’ इति प्राप्ते । यस्ततो जायते सौऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो यां
पराचीं तस्यै हीतमुख्यपगल्भो या स्नाति तरयां अप्सु मारुको याभ्यङ्क्ते
तस्यै दुग्धर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो या द्रुतो
धावते तस्यै श्यावदन् या नृक्षानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणस्ति तस्य
कलीबो या रज्जुं सृजति तस्या उद्वन्धुको या पुणेन पिबति तस्या उन्मादुको
जायते* । अहत्यायै आरः । मनायै तन्तुः ।

प्र०— चतुर्थ्यर्थे । या खर्वेणेति । रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोऽयमर्थवादः ।

उ०— चतुर्थ्यर्थे । खर्वेण—अप्रदग्धशरावेण । अजलिरपकशरावो वा विहित इति
बोधवन् । खर्वो—वामनः रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुतौ—‘न सहासीत नारत्या अम-
मयाद् प्रज्ञस्यायै श्लेषा वर्ण्ये’ प्रतिमुच्यास्तेऽथो खस्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अम-
मभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्य’वित्युपक्रम्य ‘यां मलवद्वासस’मित्यादि । मलवद्वा-
ससं—रजस्वलां, संभवन्ति—गर्भाधानार्थमुपगच्छन्ति । ततो जातोऽभिज्ञस्तः मित्यारो-
पितपातकः । अरण्ये इति । ‘संभवती’त्यनुवर्तते । स्तेनः—चौरः । पराचीं—कञ्जादिना
पराम्बलितवद्वनामग्नपिचिं वा । तस्या हीतमुखी—कञ्जावनतवदनः, तस्यैव व्याख्या—
अपगल्भः । अपगल्भ इत्यर्थः । मारुको—मरणशीलः । याभ्यङ्क्ते—‘तैकादिने’ति शेषः ।
दुग्धर्मा—कुम्भी । प्रलिखते—चित्रादि लिखति । खलतिः—अकेशधाराः । अपमारी—
अपमृत्युयुक्तः । अभ्यञ्जनं—वेत्रयोः कज्जकानाम् । श्यावदन्—मलिनवन्तः । या
कृणस्ति—भौषण्यादीन् क्लिनति । उद्वन्धुको—गले रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । उन्मादुको—
उन्मत्तशीलः ।

‡—अस्य स्थाने “खर्वो जायते यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो” पा० ।

† तै० सं० २. ५. १७ * तैत्तिरीयसंहिता २. ५. १. ६-७

“रजस्वला धर्म—रजस्वला स्त्रियों के शौच के विशेष नियम ये, जिनका पालन उन्हें
प्रतिमास तीन दिन तक करना पड़ता था ।……तैत्ति० सं० में रजस्वला स्त्रियों के लिये तेरह
निर्देश दिये गये हैं । उनके साथ संभोग, अरण्य में संगति तथा स्नान के बाद भी उसकी
अनिच्छा होने पर उससे बौन सम्बन्ध वर्धित है । रजस्वला को तीन दिन तक स्नान, शरीर में
अभ्यञ्जन (तेल लगाना), बंधे से बाँध बनाना, अञ्जन लगाना, दन्तधावन करना, नख
काटना या चारा काटना, सूत काटना, रस्सी बाँटना, पलाश-द्रोण से अथवा पकाये हुये पात्र से

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागात् सिद्धम् । 'चतुर्थी' ।
ततोऽर्थे बहुलं छन्दसी'ति ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः कृतिः ॥ २ । ३ । ६५ ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्त इति ।

कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'लप्रति-
षेधात्' । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी 'लप्रयोगे ने'ति† ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा

प्र०-चतुर्थीति । षष्ठीप्रकरणात्पञ्चम्यं चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः । 'चतुर्थ्यर्थे षष्ठी'ति
द्वितीयः ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ।

३०- एतदग्रे धत्तौ—'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिष्ठो रात्रीप्रतं चरेत्' अञ्जलिना
वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीयायाहस्यायै जार मनाय्यै तन्तुरिति तस्मात्
तिक्तो रात्रीप्रतं चरेत् । अहस्याया जारेत्यथैहस्यायै जारेत्यादि ॥३२॥

कर्तृकर्मणोः । यथोत्तेति । 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मित्यस्यात्रार्थोत्तरं वस्तु पूर्वोक्तार्थकत्वं
निरस्यतीति भावः । ननु कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति 'जातो'रित्युक्तमत आह—

जल पीना आदि क्रियाओं से धिरत रहना चाहिये । जो ये क्रियायें वरती है, उसकी सन्तान को
उसके दोषों का फल भोगना पड़ता है । उदाहरणार्थ, रजःकाल में उपभुक्ता की सन्तान अमि-
शरत (संदिग्धचरित्रा या पापदोषमयी), अरण्यसंगता की स्तेन, पराधी (इच्छा के विरुद्ध
संगता) की शर्मिली (हीनशुद्धी) बड़ी अधीर, असाहसी (अग्रगण्य), स्नान करनेवाली
की बस में डूब कर मरनेवाली, तेल लगानेवाली की दुश्मनी या कुट्टी, कंधी करनेवाली
की गजी और अपमारी (दुर्मर्यादुक्त, दुर्बल), काजल लगानेवाली की कानी, दातून करने
वाली की काले दांतवाली, नाखून काटनेवाली की कुन खी, चारा काटनेवाली या चर्खा
चलानेवाली की नपुंसक, रस्सी बाँटनेवाली की कल्लुक (स्वैराचार या फांसी लगाकर
मरनेवाली) द्रोण या पर्यामात्र से पीनेवाली की उन्मादुक (पागल) होती है ।"
(पतञ्जलिकालीन भारत पृ० ५८३ प्र० ८० अग्निहोत्री) ।

† न लोकाव्ययनिष्ठाखलार्थानुनाम् २ ३. ६६.

स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङ्श्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते, तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ।

न ब्रूम इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? उत्तरार्थम् । 'अव्ययप्रयोगे ने'ति षष्ठाः प्रतिषेधं वक्ष्यति* स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्—उच्चैः कटानां स्रष्टेति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेऽपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥२॥

प्र०—नैतदस्तीति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति । पश्चादुत्तरत्रानुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते । क्रियाया हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह—धातोर्हीति ।

तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति—न ब्रूम इति । 'न लोकाव्यये'त्यत्रान्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते, कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात्कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति ।

प्रतिषेध इति । 'न लोकाव्यये'ति सूत्रे अव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते—'अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवती'ति । न च कृदन्तादव्ययादन्यस्याव्ययस्य

उ०—इहेति । वाचकं धातुमिति । न च स्ववाचकाक्षेपेऽपि धात्वाक्षेपे मानाभावः, 'स्रजती'—धात्यर्थे जायमानां तद्धितामामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात् । तदर्थोऽश्रवादिविषयि कर्तृत्वादियुक्तकार्यदर्शनात् । अयमेव 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मिति वक्तुरासय इति वाच्यम्, एतन्नाम्यप्रामाण्येन कारकाव्यययोर्मक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्धितादिवान्तेति निर्णयेनादोषात् । एवं च 'देवदत्तेन शत्रोऽथ' 'जाम्बिको भूमि'मित्यादयोऽपप्रयोगाश्च । अत एव द्विजादिवर्गे न द्विजीयादयः । न चाजिक्का खरी द्रोणेभ्येनापत्तिः । तत्र प्रकृत्यादित्वादेस्तौ वा तुलीयायाः सन्नेनादोषादिति पञ्चमे विकल्पमिष्यामः ।

भाष्ये—अकृतोऽव्ययस्य ये इति । अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किञ्चित्क्रियानिकृतिरेवे कर्तृकर्मणी इत्यर्थः । सूत्रस्यापि अव्ययप्रयोगे नेत्येवार्थः ।

तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । तदन्तकर्मत्वकर्मत्वमेवैतयोः* अव्ययकर्तृत्वमन्तत्वमेतयोः रित्यर्थः । तदुपपादयति—न लोकेति । अन्यथेति । सन्नेहे तत्पुनस्त्यैव न्याय्यत्वम् ।

१—'अव्यययोगे' पा० । * न लोकाव्ययनिष्ठास्रजतर्तु'नाम् २. ३. ६६.

२—'भूदिति' पा० । ३—'कृदन्त' ।

कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति[†] स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? 'उभयप्राप्ता'विति नैवं विज्ञायत उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि ? उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति ।

अथवा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वी कटम्, सुक्तपूर्वी ओदनमिति[‡] ।

ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम् । [तत्र] द्वितीयया तावन्न-
भवितव्यम् । किं कारणम् ? तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा । इनिप्रत्ययेन चापि

प्र०-कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्येऽलभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । 'स्रष्टे'त्यस्य । नाव्ययस्येति । नाञ्चैशब्दस्येत्यर्थः । तस्मात्क्रियावाचित्वान् । तदेवाह—
अधिकरणमिति । स्रष्टैःस्थाने स्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः । कृतो य इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः । कृद्ग्रहणे हि क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्य-
पदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिलभ्यते । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथेति । 'कृती'त्येकत्वस्याविवक्षां जातिविवक्षां वा तत्पुरुषं च मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थं बहुव्रीहिराभीयत इति परिहारः । तेनाश्रयो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते ।

यथेवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्, अथवा व्याख्यानाद्बहुव्रीहिराभीयते इत्याशङ्क्याह—अथवेति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति 'सुप्सुपे'वि समासः । 'पूर्वा-
दिनिः' 'सपूर्वाञ्च'तीनिप्रत्ययः । कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसङ्गाभावः । कटात् कर्मणः षष्ठी मा भूवित्येवमर्थे कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेने-
त्यर्थः । द्वितीययेति । तस्मात्प्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यापि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहितत्वा-

उ०-कृत्यवोपादाने तु अन्यपदार्थस्य स्पर्शत्वाद्बहुव्रीहिरेवेति भावः । भाष्ये—'प्रतिषेध'शब्दो
विषयशङ्काणां निषेधे पर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहुः । एकत्वस्याविवक्षायामिति । उद्देश्यविमित्त-
नतात्वाविति भावः । भाष्ये—कृतो ये इति । कृत्यन्तकर्मिण्यहकारेणोपस्थित्याः क्रियाया
ये इत्यर्थः । तद्धितस्येति । तद्धितान्तकर्मिण्यहकारेणैवोपस्थितक्रियाया ये इत्यर्थः । एत-

† उभयप्राप्तौ कर्मणि २. ३. ६६. ‡ सपूर्वाञ्च ५. २ ८७. १-कश्चिन्न ।

नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।

यत्तावदुच्यते 'द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् ? तैनाभिहितं कर्मेति कृत्वे'ति । योऽसौ कृतकटयोरभिसंघन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यते 'इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी । किम् ? 'कटम् । भुक्तपूर्वी । किम् ? ओदनमिति ।

प्र०—धिकारात् । सापेक्षमिति । कृतः पूर्व कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात्तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः ।

योऽसाविति । कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम् । अस्मिन्वाच्यविशेषे न भाव्यं वृत्त्या तस्याः सामान्यविषयत्वात् । तस्मात्कर्मेसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते । तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थं कृतपूर्वीशब्दो वर्तते तेन पूर्व कृतवानित्यर्थः संपद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कमेत्वम् । तथाह हरिः—

उ०—इत्ययमवनाभावे हेतुमाह—तत्र द्वितीययेति । कटापेक्षत्वादिति । 'कृत' इत्यस्य विशेष्यत्वात् कटसापेक्षत्वात्त्यर्थः । अन्यथा क्रियायाः कारकांशे निवृत्तसापेक्षतयासङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । निवृत्तसापेक्षस्येऽपि कचिदेव समासो न सर्वत्रेत्यासयमन्ये ।

भाष्ये—योऽसौ कृतकटयोरिति । यः कृतकटयोः सामानाधिकरण्यरूपः सम्बन्धो वाक्ये दृष्टः स उत्पन्ने प्रत्यये दृष्टे प्रत्यये इनौ निवर्तते—'निवृत्त' इति बुद्धिविषयो भवति, भावविषयकृतसापेक्षेन वृत्तिसत्त्वात्तन्मात्राधारं शङ्काशङ्कितार्थैर्नैकार्थमित्यस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धमाभासमिति भावः । ननु विशेषातिरेकसामान्यसङ्गात् मानामाभासकत्वात्तदर्थकमाशयः तैनाभिहित इति ज्ञानकाळे तदर्थकमेऽन्वितस्य कटज्ञानमिहिततायां कस्तुमसङ्गत्वात्तच्च 'कर्मसामान्ये' इत्यसङ्गतमतमाह भावे वेति । अविवक्षितकर्मतया अकर्मकत्वम् । कटांशे प्रागाम्यविशेषाभ्यासाविषयैवात्र कर्माविवक्षेत्पादुः । कृतं पूर्वमनेनेति । अर्थप्रदर्शनमात्रमेतद्वचनं प्रयोगः साधुः । प्रत्ययवोत्पत्त्यनन्तरं भाष्ये सामानाधिकरण्यनिवृत्तपूर्ववाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्यैव साधुत्वात् । कर्मत्वमिति । अस्त्वन्निहितं कटस्य कर्मत्वमित्यर्थः ।

अथवेदं प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात्—भेदिका* देव-

प्र०-

‘विशेषकर्मसंबन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतादिभिः ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥

अकर्मकत्वे सत्येवं ज्ञान्ते भावाभिधायिनि ।

ततः क्रियावता कर्ता योगो भवति कर्मणाम् ॥

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया संबध्यते तद्वत्कृतपूर्व्याविषु स्थिता ॥ इति ।

कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते, तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद् गुणभूतेऽपि भवति । एवं तु तद्वितनिवृत्तिर्न कृता स्यात् । भेदिकेति । भिदेत्यन्तात्पर्यायादिषु गतुच् । अत्र प्रयोजकः कर्ता स्वार्थस्य प्रधान्यात् प्रधानम् । प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्याद् प्रधानम् । तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्यात्प्रधानात्, कृद्ग्रहणात् भवति । अथ ‘कर्तृभूतपूर्वा’दिति कथमुच्यते ? न हि प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमपैति । गत्यादिसूत्रनियमात्कर्मत्वाभावत्कर्तृत्व-

उ०- विशेषकर्मसि । कृत. कटोऽनेनेत्यस्यामवस्थानां कृततत्त्वेन विशेषकर्मकटादिसम्बन्धे निर्भुक्तेऽपि—अनुभूतेऽपि तस्यामवस्थयामसामर्थ्येन वृत्तिविरहात्—विशेषनिरपेक्षो भाव-
वचनोऽन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते—वृत्ति कमत इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्नविश्वक्षितकर्मक-
तया भावे क इत्याह—अकर्मकत्व इति । एवं—विशेषनिरपेक्षत्वे, विशेषरहितसामान्य-
ज्ञाभावादित्यर्थः । अत्र ‘कान्तं भावाभिधायि त’दिति कचित्पाठः स युक्ततरः । ससम्बन्ध-
पाठे—भावाभिधायिनि । ‘सति समासे तद्वितोपपत्तिरिति शेषः । एवं सति तद्वितोत्पत्तौ
यथा सामर्थ्यं न भवति तथा दृष्टायति—ततः क्रियावतेति । कर्मणां—क्रियावत्कर्मार्थकेभिरा-
तवत्तोपस्थाप्यक्रियया योगो भवतीत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—अविग्रहेति । विसिष्य प्राधा-
न्येन ग्रहो ग्रहणं, तद्वहिता—अप्राधान्येन गृह्यमाणापीत्यर्थः । गुणभूतक्रिययापि कारकाणां
सम्बन्धदर्शनादिति भावः ।

तदुक्तं भाष्ये—अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति । सामान्येन तदा वृत्तिरिति ।
अविश्वक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावकान्तेनेत्यर्थः । विशेषाधिनेति । कर्मविशेष-
मिज्ञासानिवर्तकत्वत्ववतेत्यर्थः । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्कविदेव । तेन ‘घटं क्रियते’
‘घटं कृतमिवादि नापादनीयम् । कृद्ग्रहणे कृते तु न दोषः । कर्मणः कृदन्तमात्रोपस्थाप्य-
क्रियात्ववचनानात् । स चाप्योक्तरीत्या न कपि पृथक्प्रयोग इति तन्मात्रस्य कतिग्रहानात् ।
अत एव ‘तण्डुलानां पाचकपुत्रः’ ‘पाचकतर’ इत्यादौ न दोषः । निषेधसूत्रेऽपि कृदिसाह-
चर्याभिज्ञादपि तथार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः । ‘कटं कृतवपुत्र’ इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिः ।
अत एव भाष्ये—‘करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति युक्तं न तु ‘कृतशब्दस्य कटेने’त्युक्तम् । एवं च

दत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानादिति ॥६५॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २ । ३ । ६६ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य ।

अपर आह—‘अकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यं शेषे विभाषा’ । शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिरिति ॥६६॥

प्र०—स्यैवावस्थानात् । एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं निवृत्तितम् । प्रधानचरात्कर्तु-
रित्यर्थः । एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठीत्या-
श्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरिकशब्दवाच्यताया अभावा-
द्विरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्विनिवृत्तिस्तु
प्रयोजनमेव ॥६५॥

उभयप्राप्तौ । षष्ठ्याः प्रतिषेध इति । नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यत
इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ एवम् । शेषे विभाषेति । अकारव्यति-
रिक्तस्त्रीप्रत्यय एव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः । अपरै तु प्रत्ययमात्रेऽकारवर्जिते
विकल्पमिच्छन्ति, ‘शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य, आचार्यणे’ति वा ॥६६॥

उ०—सकर्मकधातावीदृशाविवक्षया भावे कप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव गम्यतेति भाष्यस्वर-
साधुम्यते । ‘भ्रान्तं देश’मित्यादौ तु ‘गत्यर्थकर्मके’ति भावे को बोध्यः । एतच्च विशेषा-
पेक्षायामिति । अद्वैत प्रधानम्यायो न तृतीयादिविधाविति विरोधापेक्षायामित्यर्थः । विरोधाभावे
हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाभावः । तदुपपादकं—भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादीति बोध्यम् ॥६५॥

उभयप्राप्तौ । नियमेनानेनेति । नियमशास्त्राणां निषेधे तात्पर्यात्, अन्यथाशुवादवैष-
म्योपपन्नमिति भावः । स्त्रीप्रत्यय एवेति । भाष्ये अकारवर्जितेऽकारवर्जिते कृतिरिति च
स्त्रीप्रत्यये पूर्वोदाहरणानादिति तद्व्याख्यः । अपरै त्विति । गोदाहरणमादरणीयमिति
तज्जायः ॥६६॥

१—‘भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषयं प्राप्तं न किञ्चित्कृतम्’ (भट्ट० वैराग्यहृतके २)

क्तस्य च वर्तमाने ॥ २ । ३ । ६७ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावा उपसंख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसि
तम् । नटस्य भुक्तम् । मयूरस्य नृतम् । कोकिलस्य व्याहृतमिति ।

['तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।]

शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

शेषलक्षणञ्च षष्ठीः भविष्यति । शेष इत्युच्यते कश्च शेषः ? कर्मादीनाम-
विवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्याद् यदा छात्रो हसति, नटो
भुङ्क्ते, मयूरो नृत्यति, कोकिलो व्याहरति ? सतोऽप्यविवक्षा भवति । तथा-
अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा—समुद्रः कुण्डिका ।
विन्ध्यो^१ वर्धितकमिति ।

यद्येवमुत्तरत्र* चातुःशब्दं प्राप्नोति इदमहेः सप्तम्** । इहाहिना सप्तम् ।

प्र०— क्तस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिव नपुंसके भावे क्तः । तत्र
छात्रस्य कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति । कर्तृत्व-
सद्भावाच्चास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः । कर्मादीनामिति । सद्यपि छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षया-
पाकियते । संबन्धित्वमात्रं छात्र विवक्षितम् । छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः ।
उत्तरत्रेति । 'अधिकरणवाचिनश्च' इत्यत्र । इदमिति । अत्राधिकरणे क्तः । तेनाभिहित-

उ०— क्तस्य च । नपुंसके भाव इति । इदं वार्तिकं 'कक्षजप्रतिपदोक्त'परिभाषया काको-
दासीन—'नपुंसके भावे क्त' इति सूत्रविहितकयोग एव । तेन भूते भावे केन योगे तृतीयैवेति
वार्तिकमतम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयापि सिद्धं तथापि कर्तृत्वप्रकारके बोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति
वार्तिकशयः । भाष्यकारस्तु तारक्ष एवार्थं साधुत्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचक्षते ।

भाष्ये—यद्येवमिति । एवं—शेषत्वविवक्षया षष्ठ्यङ्गीकारे । अधिकरणवाचिन-
श्चेत्यत्रेति । एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगम्यर्थे इत्यर्थः । तत्र हि 'कोऽधिकरणे' च प्रौढ्य-
गतीति ! विशेषविधानान्नपुंसके भावे क्त इत्यस्याप्रवृत्तिरेवेति वार्तिकमते वार्तिकेन षष्ठी न
प्राप्नोति । शेषत्वविवक्षया भावविषयेऽभाव एवेति वार्तिकमते त्रैशब्ध्यम् । प्रत्याक्याप्तमते
च शेष षष्ठी स्वाधिति चातुःशब्दमित्यर्थः । तदेवाह—तत्र शेषेति । कर्माविवक्षया कर्मकत्वे

१ नपुंसक भावे क्तः २. ३ ११४ १-काचित्कोऽयं पाठः ।

२-इदं भाष्यमिति P. S. Subrahmanya Shastri. ‡ षष्ठी शेषे २. ३ ५०.

३-३ २ ११० सूत्रभाष्ये २६७ पृष्ठे ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । * अधिकरणवाचिनश्च २. ३. ६८.

** कोऽधिकरणे च प्रौढ्यगतिप्रत्यवगानार्थम्यः ३. ४. ७६.

इहाहिः सप्तः । इहाहेः सप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति । इध्यत एव चातुःशब्दम् ॥६७॥

न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थतृणाम् ॥ २ । ३ । ६६ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किंकिनोः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिङ्गोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? किंकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किंकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात्—‘एपिः सोमं वृदिर्गाः’* ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

तयोरलादेशत्वात् ॥ २ ॥

न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः ? बाढं

५०—अधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता, अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । इहाहिना सृप्तमिति । अत्र भावे कः । इहाहिः सृप्त इति । तत्र कर्तरि कः । इहाहेः सृप्तमिति । भाव एव कः । तत्र रोषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इध्यत एवात-परिहारः । ‘ग्रामस्य पार्श्वे’ इति सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे कः कृतः, किं तर्हि भाव इति दर्शयति ॥६७॥

न लोकाव्यय । लादेश इति । लग्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्यते । लिङ्ग्रहणेन च कानच्कसू, लिट्संज्ञाविधानात्किंकिनी च । लग्रहणे तु किंकिनोरलादेशत्वाद् ग्रहणाप्रसङ्गः । अथ ताविति । लिट्कार्याति-देशालादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवा-नयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाह—बाढं स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।

उ०—इमानि चत्वारि कृपाणि, सकर्मकत्वे तु अहिना सृष्टो ग्राम इति पञ्चममपि बोध्यमिति केचित् । सप्तमीप्रयोगेणेति । इहेति सप्तमीप्रयोगेणेवेदं दर्शितम् । इहपदार्थस्यैव चेदं विव-रणं भाष्ये इति बोध्यम् । किं तर्हि भाव इति । ‘इहमिहाहिः सप्त’ इत्युदाहरणे कर्तरी-त्यस्योपलक्षणम् ॥६७॥

न लोकाव्यय । अपनीयेति । सल्लिङ्ग्रहणे तच्च कदाभावातिरयर्थः । लग्रहणेनैव प्रत्यावच्छेदनां सिद्धत्वात्किं सल्लिङ्ग्रहणेनेत्यत्र भावः—किंकिनी चेति । ‘हे’त्यत्र लादेश-योग इत्येवार्थः । कथं न इति तु न शङ्क्यम् । लादेशो कालकालविधित्वेन स्यान्निवत्ता-योगात् । लिट्कार्यातिदेशादिति । द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशाल्लिङ्गकार्यतुल्यावित्यर्थ इति भावः । व्याख्यास्यामीति । संज्ञा न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।

स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । तत्कथम् ? 'आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च' [३. २. १७१] इति 'लिङ्व'दिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिङित्याह लिट्वदिति विज्ञास्यते ।

उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षुः । ओदनं बुभुक्षुः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—उ उक ऊक, ल ऊक लोकेति ।

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषत्याः कामुकः ।

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्यो-
देतोरधेयः† । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पुरा क्रूरस्य बिसृषौ विरशिनम् ।

प्र०—परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह—स तर्हीति । विशेषाति-
देशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव, विशेषस्य सामान्याव्यभिचारान् । तेन लमात्र-
निबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते, तदत्र लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा
वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाभयेण तत्प्रत्याख्यानम् ।

उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोऽपि चान्तवद्भा-
वाद् गृह्यते । उकारोऽपीति । उश्लोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते ततोऽन्येषाम् । अन्यथा

उ०—ननु लिङ्वदितिदेशोऽपि कथं कमात्राप्रत्ययचङीनिषेधोऽत आह—विशेषेति । संज्ञाप्रकरणभावा-
दिति मत्वेत्युक्तम् ।

भाष्ये—उकारेति । कारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ज्वलितम् । तत्कममाह—उकारान्तेति ।
शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तर्निधिः । स च प्रत्यय इव साहचर्यमिति भावः । तेन
'कन्यामलङ्कारिणु'रित्यादि सिद्धम् । 'प्रत्ययामत्यययो'रिति तु वर्णग्रहणे न प्रवर्तत इति
बोध्यम् ।

† काठक सं० ८ । ३.

‡ यजु० धा० सं० १. २८. काठक० १. २. मैत्रा० १. १. १०. तै० १. १. २. ३.

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

शानंश्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोमं पवमानः । । 'नडमाघानः ।
अधीयन् पारायणम्* । 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं
तृनित्येवं भविष्यति । कथम् ? 'तृ'निति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ?
प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'लटः शत्रि'त्यतः प्रभृत्यातृनो
नकारात्† ।

यदि प्रत्याहारग्रहणं 'चौरस्य द्विषन्' 'वृषलस्य द्विषन्' अत्रापि प्राप्नोति‡ ।

द्विषः शतुर्वावचनम् ॥ ६ ॥

द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधा-
र्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥६६॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ययोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

अकस्य भविष्यति ॥ १ ॥

अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यवाल्तावको व्रजति । ओदनं भोजको
व्रजति । सक्तृन्पायको व्रजति†† ।

प्र०—'लवुके'ति स्यात् । लप्रयोगे नेति । एतेषां चालादेशत्वात् ॥६५॥

अकेनोः । यथासंख्यापवादार्थं वचनम्—अकस्येति । स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथा-
संख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः । अकस्य त्वाधमर्ये नास्ति विधानमिति भविष्य-

उ०— एतेषां चेति । पूज्यजोः शाननिष्पादीनामित्यर्थः । भाष्ये—प्रतिषेधार्थमिति ।
षष्ठ्या, सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकं वार्तिकमिति भावः । तदेव विध्यर्थमिति । नित्यं प्रति-
षेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठीविषयार्थमित्यर्थः ॥६५॥

अकेनो । स्वरितत्वेति । 'यथासंख्य'सूत्रे 'स्वरितेने'त्यनुसूतेरिति भावः । भविष्यद्-

१—'नडस्तु घमनः षोटगलः' इत्यमरः । 'नरसल' 'नरफट' 'नरई' इति भाषायाम् । ६. १.

३२ वा० ६ पु० ३४३ भाष्ये टिप्पणी द्रष्टव्या । 'नटमाघानः' पा० ।

* पूज्यजोः शानन् ; तच्छ्रीव्यवयवचनशक्तिषु चानश् ; इच्छार्थोः शत्रुकच्छिणि ३. २.

१२८-१३०. † लट. शतृणान्चाव० ३. २ १२४ इत्याख्ये तृन् ३. २. १३५ पर्यन्तम् ।

‡ द्विषोऽमित्रे ३. २. १३१. †† तृन्तृणसौ क्रियायां क्रियावार्थम् ३. ३ १०.

इन आधमर्ण्ये च ॥ २ ॥

तत इन आधमर्ण्ये च भविष्यति चेति वक्तव्यम् । शतं दायी । सहस्रं दायी* । ग्रामं गमी† ॥७०॥

कृत्यानां कर्तारि वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥

कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? कर्मणि भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाव-
कर्मणोः कृत्या विधीयन्ते‡ तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति ।

अत उत्तरं पठति—

भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ १ ॥

भव्यादीनां* कर्म कृत्यैरनभिहितम् । गेयो भागवकः साम्नाम् । भव्या-
दीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते ॥ किमुच्यते 'भव्यादीनां
कर्म कृत्यैरनभिहित'मिति । नेहाप्यनभिहितं भवति—आकृष्ट्या ग्रामं शास्तेति ।

प्री०—वधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम् । शतं दायीति । 'आवरयकाधमर्ण्येयोर्णिनि'रिति
णिनिः । ग्रामं गमीति । 'भविष्यति गम्यादय' इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः ।
'गत्यर्थकर्मणो'त्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयग्रहणमपवाद-
विषयेऽपि विधानार्थं 'ग्रामं गन्ते'ति यत्कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामं
गमीत्युदाहरणोपपत्तिः ॥७०॥

कृत्यानां । नेहापीति । काका ननुप्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः । आकृष्टयेति ।

उ०—विकारेति । एवं च 'तुमुन्मुला'वित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । भविष्यदर्थकस्यापि ग्रहणमिति
पक्षान्तरमपि तत्र स्पष्टम् ॥७०॥

कृत्यानां । भाष्ये—भावकर्मणोरिति । तत्र भावेऽकर्मकाद्विधानेन कर्मणोऽभाव एव,
कर्मणि तु सकर्मकाद्विधानेन तत्त्वानिबन्धनेति भावः । न च 'कर्तव्यपूर्वो कट'मित्यादाव-
विषयित्वकर्मतया भावे तस्ये पञ्चात्कर्मसंविधाने भावेऽपि संभव इति भाष्यम् । भाष्य-
प्रामाण्येन कृत्यविषये क्त्वा विषयत्वात् अभावावित्याहुः ।

भव्यादीनामिति । तत्र हि कर्तारि कृत्याः, 'गेयो भागवकः साम्ना'मित्यत्र कर्मणि

* आवरयकाधमर्ण्येयोर्णिनिः ३. ३. १७०. † भविष्यति गम्यादयः ३. ३. ३.

१—[किं प्रयोजनम् ? संख्यास्तनुदेशो मा भूदिति ।] इत्यधिकं कथितम् ।

‡ तयोरेव कृत्यकृत्यार्थाः ३. ४. ७०.

* भव्येयप्रवचनीयोपस्थानीयकन्यात्पत्न्यापत्न्या वा ३. ४. ९८.

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—‘कृत्यानाम्’ । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् ? ग्राममाकृष्ट्या शाखा । ततः ‘कर्तृरिवे’ति ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—गेयो माणवकः साम्नामिति । ‘उभयप्राप्ता’विति* वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा—गेयो माणवकः साम्नामिति च, गेयानि माणवकेन समानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गोऽत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि, यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ॥७१॥

इति श्रीभगवत्पञ्चलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

प्र०—कृषद्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृप्रहृणं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं तर्हीति । ‘कृत्याना’मित्येतावत्पूत्रं क्रियते । तत्र चोभयप्राप्ताविति ‘ने’ति च वर्तते । तेन कर्तृकर्मणां द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते । उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणैव मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामिति । बहुव्रीहिसमासाभ्युपगमाच्च कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः ॥७१॥

इत्युपाध्यायजैर्यटपुत्रकैर्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ।

उ०—विकल्पप्रमाणेत्यर्थः । तन्निवृत्त्यर्थमपीति । ‘कृत्यानां प्रयोगः कर्तरेव षष्ठी न कर्मणि, सा च वे’ति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यर्थः । यत्प्येवं व्याख्याने ‘गेयो माणवकः साम्ना’मिति न सिद्ध्यति, तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्यं तत्र दोषाभाव इति भावः । अत्र पक्षे विधिसम्भवे विधयानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये ‘भवतः कटः कर्तव्यः’ ‘भवता कटः कर्तव्य’ इत्यादावसिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये इहम्—एवं तर्हीति । कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति । विकल्पसम्बन्ध-उभयप्राप्तिविषयः, ‘आकृष्ट्या ग्रामं शाखा देवदत्तेने’त्यस्यैवेष्टेरित्याशयः । वृत्तिस्वरसोऽप्येव मेत । भाष्ये ‘ग्राममाकृष्ट्ये’त्यस्य ‘देवदत्तेने’ति शेषः । ‘उभयप्राप्ता’वित्यस्य सम्बन्धाज्ञानेन वा सम्बन्धसुरादितम् । ‘देवदत्तव देवदत्तेन वा कर्तव्य’मिति ‘कर्तरि वे’त्यणोदाहरणम् । बहुः चोभयप्राप्तिरिति । उभयप्राप्ताविति तत्पुत्र इति भावः । बहुव्रीहिसिद्ध्युत्तरम् । पर्यायेणेति । कर्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधायाहित्यर्थः । बहुव्रीहीति । कदाचित्कर्तृरिवैककर्मणि कृत्यसूत्रेण कृत्यप्रारथ्यमेदादेकत्र कृत्ये युगपदुभयप्राप्तिर्वास्तीति भावः । अनेन भाष्येण यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥७१॥

इति श्रीशिक्षकभट्टसुतसटीयशर्मजनादेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च
द्विगुरेकवचनविधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति ? अधिकरण-
मधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बहुवचन-
चास्य सामानाधिकरण्याच्च । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च
'बहुषु बहुवचनम्' [१. ४. २१] इति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैक-
वचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् । एव-
मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

प्र०— द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगुरेव ग्रहणमिष्यते । समा-
हारं समाहारः । स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति ।
समाहित इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् वदानेकस्यार्थस्य समाहितस्यार्थस्य
वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन
द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः । पञ्चपूती-
शब्देनात्र पञ्च पूताः समाहित्यमाणा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधा-
नम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्श-
यति । भावसाधने हि वैयधिकरण्यं पञ्चानां पूतानां समाहार इति । संख्याशब्देनात्र
संख्यावाची शब्द उच्यते । संख्यया बहुवचनेति । एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन
द्वयार्थापि गृह्यते संख्या द्विप्राप्तीति ।

उ०— द्विगुरेकवचनम् । 'तद्विज्ञाने'त्यत्र विहितस्य द्विगुत्वात्सामाहारद्विगुरेव ग्रहणे माना-
भावः, तन्मात्रग्रहणेऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनप्राप्तेर्द्वयमात्रमप्रीत्या भाव-
साधनत्वेऽपि तदभावेः अत्रानुपपत्तिरत आह—इहेति । कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव
भाष्ये निराकृतम् । द्रव्यमिति । गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थः । एकद्रव्यवाचकत्वस्य-
सामानाधिकरण्यस्य शब्दबोधत्वादाह—संख्याशब्देनेति । उच्यते इति । अत एव द्विगुपदेन

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् ॥ २ ॥

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति—‘पञ्चपूलीय’मिति । किं कारणम् ? अद्विगुत्वात् । द्विगुरेकवचनं मित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः ।

सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? द्विग्वर्थं एकवद्वतीति वक्तव्यम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थ-ग्रहणम् । उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ।

एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूत्यः ।

न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद् द्विगुरेक-त्वम् । कस्य तर्हि ? द्विग्वर्थसमुदायस्य ।

प्र०— तत्रानुप्रयोगस्येति । द्विगुः समास एकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यत इति पारिभाषि-कैकवचनाभयेण दोषोपन्यासः । उच्यते वचनमिति । ‘कृत्यल्युटो बहुल’मिति कर्मणि स्युद् । एकस्यार्थस्येति । वाक्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यत इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादयमतिदेशः संपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाभ्यकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्याद्विगुरप्येकवचनं सिध्यति ।

एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः । पञ्चपूत्य इति । अत्रैकशेषे कृतेऽपि द्विगुत्वात्सर्वार्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रविधिष्यते ॥ न वेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसङ्ख्यायुक्तस्यानेकवद्भावः कृतः । तत एकशेषे कृते

उ०—सामानाधिकरण्यं, पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी आदिति भावः । ‘वचन’मिति च सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ।

द्विग्वर्थस्येति । एवं चात्रानुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भावः । षष्ठीसमासेऽर्थाद्गुपपक्षिमा-ज्ञाप्याह—एकशेषविषय इति । ‘एकशेषे चे’ति भाष्ये विषयसङ्ग्रही । भाष्यस्यारम्भात् विषयसङ्ग्रहन्तेव ‘सुसुपे’ति समास इति कथ्यते ॥ भाष्ये—नैतद् द्विगोरिति । द्विग्वर्थस्ये-

समाहारग्रहणं च तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् ।
तद्वितार्थं यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति—पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति* ।

किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यत आहोस्वित्समुदाये वर्तते ।
किं चातः ? यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ।
अथ समुदाये वर्तते ।

न वा समाहारैकत्वात् ॥ ७ ॥

न वैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते ।
पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ।

प्र०—द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकस्मिपकेऽन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थ-
त्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तव्य इत्यर्थः ।

पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितस्याणो 'द्विगोलुङ्गनपत्ये' इति लुक् ।

किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः
क्रियते तदा 'पञ्चपूत्य' इत्यनेन 'पञ्चकपाला' इति समानम् ।

अथ प्रथमेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते
तदा तेषां समाह्रियमाणात्वात् समाहाररूपवाक्सीति क्रियमाणेऽपि समाहारग्रहणे
निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । न हि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु
कपालेषु संस्कारः क्रियते, अपि तु प्रत्येकमिति भावः ।

उ०—त्यर्थः । समुदायस्येति । उद्भूतावयवभेदस्येत्यर्थः । यद्यपि 'सिध्यमाणं लुप्समाकार-
निधायी'त्ययमपि द्विग्वर्थं एव तथापि न दोष इत्याह—बहिरङ्गत्वाच्चेति । बहुवचनसम-
स्याहारेणैवास्मै प्रतीत्या आतसंस्कारानिवृत्तिरित्याशयमन्ये ।

पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्ती तद्वितार्थं द्विगुत्वानपार्थक्यं
विचारेणेत्यत आह—यदि तावदिति । समानमिति । अयमेव 'पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं
चेति भाष्यकारार्थः ।

समाह्रियमाणात्वादिति । समुदायकत्वादित्यर्थः । समुदायसमाहारी च पदार्थाविति
भावः । निवृत्तिर्न सिध्यतीति । समाहाराभुवादैनैकत्वविधानावप्येतच्च सिध्यतीति भाष्य-
कारार्थः । 'प्रत्येकमेव समाह्रित्वैव विविगमकमाह—न हीति । एवं च 'न वा समाह-
रित्वा'दिति विन्दकम् । किं च समाये संख्याविशेषावगतौ समुदायमादाय बहुवचनोप-
पत्तिरपि नेति भाष्याकारार्थः ।

* संस्कृतं भक्षाः ४. २. १६; द्विगोलुङ्गनपत्ये ४. १. ८८.

अपर आह—‘न वा समाहारैकत्वात्’ । न वा योगारम्भेयैवार्थः । किं कारणम् ? समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥१॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ । ४ । २ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां ‘तूर्याङ्गैः । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति’ । किं प्रयोजनम् ? व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

प्र०— अपर आहति । ‘न वा समाहारैकत्वा’दित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्ये तद्व्याचष्टे । अयं भावः—तिरोहितावयभेदः समूहरूपः समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनयूथादिवत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण । तस्मिन्नासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्विवर्थाद्विगुण्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्वितार्थं तस्य न भवति । तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः । यदा बहूनां पदानां पञ्चगुप्तं न तु प्रत्येकं तदैकरोषस्यायमविषयः । एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वं व्याख्यानोऽसमाश्रयता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्यायानुत्पादादेकवद्भावाविदेशः प्रयोजनभावात् प्रवर्तते ॥१॥

द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यणुत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावा नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति ।

उ०— तिरोहितेति । कस्यानुरोधादिति भावः । अत्र पक्षे द्रव्यानयनं तु नाग्तरीयकत्वात्, द्रव्याङ्गस्योरभेदस्यायेन वा । अवश्यं च भावसाधन एव समाहारसम्बन्धस्तत्राश्रयणीयः, अन्यथा ‘पञ्चलट्ठी’त्यादावनुपसर्जनत्वाद्ग्रन्थो न ज्ञात् । एवं च न्यायसिद्धार्थानुवाकमेवेदं सूत्रमिति बोध्यम् । समुदाये शब्दसमाप्ती ‘पञ्चगवः पटा’ इत्यादौ तद्वितार्थेऽपि समाहारसम्भवात्कथं तेनपि तद्व्यावृत्तिरत आह—समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्वितार्थद्विगोश्च तत्ताभावाविति भावः । ‘पञ्चगुप्तं’ इत्यनेन नेदं मुख्यमित्याह—यदा बहूनामिति । असमाश्रयतेति । वस्तुतः समासेऽन्तर्बर्तिविभक्त्यर्थसंख्यामवगमेन सर्वत्र समासादेकलोपेणैव बहुवचनादीति भाष्याशयः । अत एवैवं तर्हीत्यादि परिहृतं चेत्स्थानं भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा तदसङ्गतिरिष्यन्वे । उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारग्रहणस्य व्यावर्त्यं इत्याह—उत्तरपदत्वे त्विति । सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । कंच सत्यपि स्वगतसंख्याभावात् ततः प्रथम इति भावः । ‘पञ्चगवप्रिय’ इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाभावात् न प्रातिपदिकत्वमित्यपिमा सूचितम् ॥१॥

द्वन्द्वश्च । पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे पुनिकमाह—न हीति । एवं च पूर्व-

१—‘तूर्याङ्गैरिति वक्तव्यम्’ पा० । २—‘सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम्’ पा० ।

योगविभागस्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते—‘द्वन्द्वश्च प्राणयज्ञानाम्’ । ततस्तूर्याङ्गानाम् ।
ततः ‘सेनाङ्गानाम्’मिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।
प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥२॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ २ । ४ । ३ ॥

इह कस्मान्न भवति—‘नन्दन्तु कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौथुमाः’ ।
स्थेणोः ॥ १ ॥

स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि ‘तिष्ठन्तु कठकालापाः’ इत्यत्रापि प्राप्नोति ।
अद्यतन्यां च ॥ २ ॥

अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । ‘उदगात्कठकालापम्’ । ‘प्रत्यष्टात्कठकौथु-
मम्’ । उदगान्मौदपैप्पलादम् ॥३॥

प्र०—‘प्राणिमार्देङ्गिकाभारोहा’ इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति । बहुवच-
नान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः । पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य
संबन्धः । स त्वन्यथा प्राणयज्ञतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति । न हि प्राणि-
तूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा ।
तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते । तेनास्माद् ग्रहणक-
वाक्यालक्ष्यसंस्कारक वाक्यत्रयमुपपूवत इति संकरो न भवति ॥२॥

अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्त्रा
प्रतिपाद्यत तदानुवादो भवति ॥३॥

उ०—पञ्चासिद्धांस्ते को विशेष इत्यत आह—तस्मादन्यथेति । ‘अङ्गानाम्’मित्येवंरूपबहुवचनान्तस्य
सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्राणयज्ञस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनस्य कस्या व्यतिकरः
शङ्कितः । सिद्धांस्ते तु प्राणयज्ञानामित्यादिवहुवचनान्तस्य संस्कारकवाक्यत्रयलाभात्
प्राणयज्ञानां प्राणयज्ञैव समास एकवच्चाव इति विशेष इति भावः । केवलप्रातिपदिकस्य
पदान्तरेणाप्यवधोगाहिकस्यन्तस्यैवाप्यवधो वाक्यः, तथा च अयमागविमिति त्यक्त्वा
विभक्त्यन्तवचनस्ये गौरवाद्बहुवचनान्तस्यैवाङ्गशब्दस्याप्यवधो इति तात्पर्यम् । वाक्यत्रयमिति ।
बहुवचनान्ताङ्गशब्दघटितामत्यर्थः । अत्र तूर्याङ्गशब्देन वाक्का एव गृह्यन्ते, ‘मृदङ्गशङ्खगवा’
इत्यवध्याप्सरमिति सूत्रे आत्यवधोगात् । तस्माद्वाक्यान्तं सेनाङ्गशब्देन रथाणाकडानामेव
ग्रहणम् । ‘संप्राप्तं हस्त्यन्तरथपदातिभि’रिति ‘येन विवि’रिति सूत्रस्य भावस्वरस्तापच ‘फलं
सेने’त्यत्र तु सेनाङ्गशब्देन इति रथाप्यवधेत्याहुः ॥२॥

अनुवादे । प्रतिपत्ता—श्रुता । अद्यतन्यामिति । अद्यतनीति लुक् संज्ञा ॥३॥

१—‘उदगात्कौमौदपैप्पलादम्’ पा० ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—'मथुरापाटलि-
पुत्रमिति ।

उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥ २ ॥

उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—शौर्यं च केतवता च
शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २ । ४ । ८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के पुनः क्षुद्रजन्तवः ? क्षोत्तव्या जन्तवः 'क्षुद्रजन्तवः ।
यद्येवं यूकालिक्ष्म कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्र-
जन्तवः । अथवा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामा-
सद्वस्त्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न
पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा नकुलपर्यन्ताः †क्षुद्रजन्तवः ॥८॥

प्र०— विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्रामः । 'ग्रामे नाभ्येयम्' 'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट'
इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्—अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत
इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबन्धेव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यम्—नगरम् ।
केतवता—ग्रामः । जाम्बवम्—नगरम् । शालुकिनी—ग्रामः ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः । स्मृतीनां विरुद्धार्थानां दर्शनात्प्रभः—के क्षुद्रजन्तव इति ।
क्षोत्तव्या इति । अर्थात् कृत्यः । ये क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलौकःप्रभृतयः ।
ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वादक्षोदनार्हाः । नकुलपर्यन्ता इति । एतदेव दर्शनमत्र
न्यापित्वाद्गृह्यते । अत एतैतत्पञ्चादुपन्यस्तम् ॥८॥

उ०— विशिष्ट । जनपदविशेष इति । जनवासस्थानविशेष इत्यर्थः । ग्रामप्रतिषेध इति ।
'ग्राम'ग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नैवेत्यर्थः । भाष्ये—उभयतश्चेति । यो ग्रामाणां प्रतिषेधः स
उभयतः ग्रामसंबन्धवक्तव्यं ग्रामान्नगरावयववक्तव्यं नैवेत्यर्थः । नगरसंबन्धवक्तव्यं चान-
गराणामिति प्रतिषेध इति भावः । उदाह—ग्रामनगरेत्यादि ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः । अर्थात् इति । अनेन क्षुद्रजन्तवे रगणि अर्थात्, तेन जन्तुसङ्ख्या कर्म-
धारण इति ध्वनितम् । स्वं शोणितं नास्तीति । यथा लजीकःप्रभृतीनाम् ॥८॥

१—'मथुरा' पा० । २—'शालुकिनी' पा० । ३—कश्चिद् पा० । ४—'दंशमशक'मित्यधिकं
कश्चित् । † 'क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादयथा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसूतौ येषां केषिदान-
कुलादपि ॥' इति लक्ष्यसंग्राहकपथं काशिकादिषु विद्यते ।

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २ । ४ । ६ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? 'पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्ध'मित्युक्तं* स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥६॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २ । ४ । १० ॥

'अनिरवसिताना'मित्युच्यते कुतोऽनिरवसितानाम् ? आर्यावर्तानिरवसितानाम् । कः पुनरार्यावर्तः ? 'प्रागदर्शनात्प्रत्येकालकवनाद् दक्षिणेन हिम-

प्र०- येषां च । यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्रमद्विषं काकोल्लुकमिति नित्य एकवद्भावो भवति ॥९॥

शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्नः—कुत इति । प्रागदर्शद्वयः—पर्वतविशेषः । दक्षिणेनेति । एनवन्तः । 'एनपा

उ०- येषां च । यत्नेनेति । पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थः ॥९॥

शूद्राणाम् । प्रत्यय इति । 'दिक्कान्देभ्य' इत्यादिनास्तातिः, तस्य च लुगिति भावः ।

* २ ४ १२ वा० २.

१- 'प्रागदर्शात्' 'प्रागदर्शात्' पा० । 'आर्यावर्तः प्रागदर्शात्प्रत्येकालकवनादुदकूपारियात्राद् दक्षिणेन हिमवतः ॥८॥ उत्तरेण च विन्ध्यस्य ॥९॥' इति श्रीवासिष्ठधर्मशास्त्रे प्रथमाध्याये पाठः । तत्र च 'प्राग्विनशनात्प्रत्येकालकवनादित्यपि पाठः ।

"प्रागदर्शनात् प्रत्येकालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुदकूपारियात्रमेतदर्यावर्तं तस्मिन् य आचारः स प्रमाणम् ।" (बौधायनधर्मसूत्रम् १. २. १०)

अत्र चेयं चित्रस्वामिशालिण्या टिप्पणी—“बहुषु बौधायनधर्मसूत्रपुस्तकेषु हस्तलिखितेषु मुद्रितेषु च “प्रागदर्शनात्” इत्येव पाठः समुपलभ्यते । अतः “यत्प्राग्विनशनादपि” इति मनुवचनानुरोधेन च सूत्रे “अदर्शनात्” इत्येव पाठस्समुचितः, तस्य च यत्र सरस्वती नदी अदर्शनं गता स देशः विनशनाख्य एवार्थ इत्युचितं प्रतिपाति ।”

“आसमुद्रात् वै पूर्वादासमुद्रात् पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥”

इति मनुः (२ । २२) इदमेवार्थावर्तलक्षणं महर्षिदयानन्देन सत्याप्रकाशोऽश्रम-समुत्प्लासे स्वीकृतम् ।

“इसकी अषधि उत्तर में हिमालय, दक्षिण में विन्ध्याचल, पश्चिम में अटक और पूर्व में ब्रह्मपुत्र नदी है, इन चारों के बीच में बितना देश है उसको “आर्यावर्त” कहते हैं ।” (स्वमन्त्रव्यामन्त्रव्यप्रकाश ३०)

मनुस्मृत्या विस्तृतार्थावर्तसीमा पतञ्जलिकाले सङ्कोचमापद्यत । अत एव मनुना यो मन्त्रदेशः स्मर्यतः स एव सूत्रकारभाष्यकारप्रश्रुतिभिरार्यावर्तत्वेन निर्दिष्टः ।

वन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं किष्किन्धगन्धिकम् शक्यवनम् शौर्यक्रौञ्चमिति न सिध्यति ।

एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यनिवासः ? ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र 'चण्डालमृतपा' इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि 'याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् । एवमपि 'तक्षायस्कारम्' 'रजकतन्तुवाय'मिति न सिध्यति ।

एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुष्यति तेऽनिरवसिताः । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुष्यति ते निरवसिताः ॥१०॥

प्र०-द्वितीया । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमभ्य आर्यावर्तो देश इत्यर्थः । यद्येवमिति । एतेषामार्यावर्ताद् बाह्यत्वादिति भावः ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः-प्रसिद्धः । घोषो-गोमहिष्यादिनिवासः । संवाहो-वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः मृतपाः-डोम्बा इत्याहुः । 'याज्ञा'दिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोऽस्तीति भावः । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां यज्ञेऽधिकाराभावादिति भावः । संस्कारेणेति यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः ॥१०॥

ड०-डोम्बा इति । इमशाननिकटे ये वसन्ति मृतवस्त्रचित्काद्यादिसंग्राहकाश्चण्डालसदृशास्ते 'डोम्बा' इत्युच्यन्ते । 'तस्माच्छुद्धौ यज्ञेऽनवकल्लस' इति श्रुतेः शूद्राणां यज्ञकर्मणोऽवहिष्कृतत्वं विरुद्धमित्यत आह-शूद्राणामिति । पूर्वोक्तश्रुतिस्त्वग्निहोत्रादिविषयेति भावः । तक्षादीनामिति । तेषां प्रतिलोमत्वादिति भावः । शूद्राण्योऽत्र सूत्रे त्रैविणिकेतरपर इति बोध्यम् स्मृतिकारैरिति । 'अस्मना शुष्यते कांस्य'मित्यादि ॥१०॥

"हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्य प्रत्पाम्बिनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥"

(मनुः २ । २५) "विनशनात् सस्त्वन्तर्धानदेशात्" इति कुल्लुकभट्ट । मनुने योऽर्थो विनशनशब्देनोक्त स एव भाष्य 'अदर्शन'शब्देनाभिहित इति हट्ट विश्वसीमि ।

६. ३. १०६. सूत्रभाष्येऽपीदमेवार्थावर्तलक्षणविधायकसूत्रं वर्तते । तत्र 'आदर्शादयः पर्वतविशेषाः' इति कैयटः । "आदर्शः कुरुक्षेत्रे पर्वतः" इति नागेशः । "आदर्शः ('नारनौल' 'दोसी'ति प्रसिद्धः पर्वतः" इति गुरुप्रसादशास्त्री । 'सर्वेऽप्यशुद्धपाठमाश्रित्य भ्रान्ताः शास्त्रविरुद्धं कौकविरुद्धं चार्थापयाञ्चक्रुः । १-किष्किन्धगन्धिकम् पा० ।

२-यज्ञात् पा० । ३-अस्मना शुष्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुष्यति ।

"मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोषणं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥"

"अपुसीसक्तप्राणां क्षागणोदकवारिमिः । मस्मादमिः कांस्यकोहानां शुद्धिः स्थावो द्रव्यस्य तु ॥"

(याश० आचार्य-याय. १६०) मनुस्मृतौ पञ्चमाध्याये विस्तरेण द्रष्टव्या शुद्धिः ।

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ २ । ४ । ११ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् ॥ १ ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् गवाविकम्
गवेडकम् ॥ ११ ॥

विभाषा वृत्तसृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापरा-
धरात्तराणाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥

बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ १ ॥

‘फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति
बहुप्रकृति’ इति वक्तव्यम् । फल—चदरामलकम् चदरामलकानि ॥ सेना—

प्र०— गवाश्वप्र । यथोच्चारितमिति । गण्ये यादृशाः कृतावङ्गः पठिता द्वन्द्वास्तादृ-
शानामेवेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः । यदा त्ववङ्गनास्ति विकल्पितत्वात्तदा
पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति, गोऽश्वं गोऽश्व इति । एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं
भवति ॥ ११ ॥

विभाषा वृत्त । बहुप्रकृतिरिति । बहुषो—बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता वृत्तिपदार्थाः
प्रकृतयः—कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः । चदरामलकमिति । ‘जातिरप्राप्तिना’-

उ०— गवाश्वप्र । भाष्ये—यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तमिति । द्वन्द्वप्रत्ययमिदं कार्यं गण्ये यथो-
च्चारितशब्दविषयमित्यर्थः । तत्फलमित्याह—गण्ये इति । ‘यथोच्चारित’मित्यस्य फलमाह—
यदा त्विति ॥ ११ ॥

विभाषा वृत्त । द्वन्द्वप्रकृतिः—वृत्तिपदानि, तेषां बहुष्वे त्रिप्रभृतिष्वेव स्यान्त आह—
बहुव इति । पदार्थास्तादृशपदार्थप्रतिपादकाः शब्दाः, तदर्थानां बहुत्वगमकत्वाकवद्भाव एव ।
यद्वा बहुत्वैवैवानेकेषां भानमेकवद्भाववदादिति नैकार्थीभावविरोधः । एतस्मिन्नुपात्तफल-
द्वन्द्वस्येहोपादानं बहुप्रकृतिरिति नियमायेत्याह—जातिरिति । न च—जातिप्राधान्य एव ‘जाति’-
रित्यस्य प्राप्तिः । तत्र च न बहुवचनं तस्या एकत्वात् । अत एव ‘क्षीरोदके संप्रक्षे’ इत्यभ्यास-
विवक्षे’ति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते, ‘आत्याक्याया’मिति सूत्रं च भगवता प्रत्याक्यात-
मिति भाष्यम्, जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिद्वारकपरम्परया संख्यान्वये वत्सम्भवात् ।
तदेवं जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वारकपरम्परया संख्यान्वये ‘चदरामलक’मित्येव । पाठान्तरे आद्य-

हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः ॥ वनस्पति—शृङ्गन्यग्रोधम् शृङ्गन्यग्रोधाः ॥ मृग—
रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः ॥ 'शकुन्त—हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः ॥ शुद्र-
जन्तु—यूकालिक्षम् यूकालिक्षाः ॥ धान्य—व्रीहियवम् व्रीहियवाः । माष-
तिलम् माषतिलाः ॥ तृण—कुशकाशम् कुशकाशाः । शरशीर्षम् शरशीर्षाः ।
किं प्रयोजनम् ? बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् । क मा भूत् ? बदरामलके
तिष्ठतः ।

किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यत आहोस्विदविशेषेण ? किं चातः ?
यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते शृङ्गन्यग्रोधौ 'जातिरप्राणिनाम्' [२.४.६]

प्र०—मित्येकवद्भावः । कश्चित् 'बदरामलकानी'त्यपि पठ्यते । तत्रैवं व्याचक्षते—नित्य
एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन वचनेन क्रियते । अन्ये तु 'बदरामलकानी'त्येवं प्राप्ते
जातिलक्ष्णो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्श्यत इत्याहुः । इस्त्यश्वमिति ।
सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्ष्णो विकल्पो भवति ।

किं पुनरिति । अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो निश्चत-

उ०—व्याख्यायां 'बदरामलकानी'त्यपि । इयत्किंप्राधान्ये तु 'बदरामलकानी'त्यपि । जातौ
साक्षात्संबन्धे 'बदरामलके' इत्येव । इयत्किंप्राधान्ये इयत्कैरेकत्वविषयायां 'बदरामलके'
'बदरामलक'मित्युभयमिति कथ्यते इति बोध्यम् । व्याचक्षत इति । अन्यत्रयस्येह पाठ-
सामर्थ्यादिकल्पो बहुप्रकृतित्वं चाग्नेन विधीयत इति तदाशयः । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये
'विभाषे'त्युक्तम् । अन्ये त्विति । वार्तिकव्याख्यानभाष्यं विकल्पो न वाचनिकः, किं तु 'विभाषा
दृष्टे'ति सूत्रप्राप्तिविषयाप्रवादकः । तस्मादेतां च एकवद्वति यश्च विभाषा एकवद्वति स सर्वोऽपि
बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यमिति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थः । एवमेव 'यूकालिक्षा' इत्यपि भाष्यं
व्याख्येयम् । अत एवाग्रे 'बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा आ'दित्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु फल-
शुद्रजन्यत्वे विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तदाशयः । अप्राप्तव्याख्यैव पुक्ता । भाष्यकारेण
फलशुद्रजन्यत्वेर्विभाषाप्रकरणे पाठः कर्तव्य इत्युच्यते, अतो न वार्तिकप्रयोजनकथयभाष्य-
विरोधः । यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्याच्चैवमेव युक्तमित्याहुः । सेनाङ्गत्वेऽपीति । इदं चिन्त्यं,
तत्र सेनाङ्गत्वेन हस्त्यश्वारोहादीनामेव ग्रहणात् । अत्र तु सेनाङ्गत्वेन हस्त्यश्वारोहाणां ग्रहणं,
भाष्यप्रामाण्यात् । अत एव 'संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभि'रिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ।
बहुप्रकृतिस्वाम्यान्वैकवदिति तु न पुष्कं बहुभिरेव तैः संग्रामक निष्पाद्यत्वात् । 'वनस्पति'-
शब्देन वार्तिके वृक्षग्रहणम् ।

एतत्सूत्राशुपात्तानामपि पाठात्प्रकरणविषयत्वनिश्चयेन सन्देहाशुपपत्तिरत आह—

इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ २ ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे [विरोधिनां] 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' [२.४.६] इत्येतद्वति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः—महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः । 'येषां च विरोधः 'शाश्वतिक' इत्यस्यावकाशः—श्रमणब्राह्मणम् । इदोभयं प्राप्नोति—काकोलूकम् श्वशृगालमिति । 'येषां च विरोधः 'शाश्वतिक' इत्येतद्वति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । उक्तं 'तत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं 'येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति* ।

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् ॥ ३ ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः—विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकम्, यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोऽवकाशः—अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः—अन्ये पशुद्वन्दाः—महाजोरभ्रम् महाजोरभ्राः । पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—अश्ववडवम् । पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

प्र०—विषयो व्यवस्थाप्यतेऽथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः । यथा न दोष इति । व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः ॥ अश्ववडवयोरिति । पशुत्वाद्वि-

उ०—येषामिति । एतत्सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भावः । भाष्ये—नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति । अथ नियमेन वारणेऽपि नित्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अविशेषेणेति । एष्वेकवचनद्वन्द्वविषयं यद्यप्युक्तं प्राप्नोति तद्वदुपकृतेरेवेत्यर्थं इति भावः । एतेन 'बदरामलके' इत्यत्र 'जाति'रित्यस्याप्रवृत्तावपि 'कार्ये' इति विभाषा व्याख्यापास्तम् । पशुत्वेनैव सिद्धेऽश्ववडप्रवृत्तं न कार्यमित्याशयेन वार्तिकमित्याह—पशुत्वादिति ॥ नात्रेति । पूर्वविप्रतिषेधाद्यवश्यक-

१-कचित् । * २ ४. ६. सूत्रभाष्यारम्भ एव पृ० ८४६ पं० १ ।

† पूर्ववदश्ववडवौ; स नपुंसकम् २. ४. २७; १७.

प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते—‘अश्ववडवपूर्वापरे’ति ।

एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् ॥ ५ ॥

एकवद्भावोऽनर्थकः । किं कारणम् ? समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भूति’ति यदयं ‘तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्’ [१.२.६३] इत्याह ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंसकम् [२. ४. १७] इति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य’ ।

प्र०—भाषैकवद्भावः । तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति ‘पूर्ववदश्ववडवा’वित्यति-देशात्पुंस्त्वमपि । तत्र परत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते ॥ प्रतिपदविधानादिति । नात्र पशुमहणेनैकवद्भावो विधीयते, किं तर्ह्यश्ववडवमहणेन, तत्र प्रतिपदविधानात् ‘स नपुंसक’मित्येतद्वचति । तच्छब्देन एकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते । ततश्च यथैकवद्भावोऽत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः ।

समाहारैकत्वादिति । तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः, स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः ॥ इह नित्य इति । ‘द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यास्माद्योगात् प्राग् नित्यो विधिः, अनेन योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः । यद्यमिति । यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनमहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

उ०—ग्रहणमेव व्याख्यमित्याशयः । नपुंसकत्वस्य प्रतिपदविधित्वं समर्थयते—तच्छब्देनेति ।

भाष्ये—‘शास्त्रासीत्यस्तर्मावित्पण्यर्थम् । ज्ञापयिष्यामीत्यर्थः । इह नित्य इति । विनिगमनाविरहात्प्राप्यज्ञादीनामेव समाहारस्तेषां समाहार एवेत्येवं द्विविधोऽपि नियम इति भावः । अथवा एतत्प्रयोजनस्य वनपरभाष्येणैवामेव समाहार इति नियमस्यैव काभादेतद्विषय इत्येतत्तदयोगात्प्राप्तत्वा ‘द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यैतत्पर्यन्तं’ नित्यो विधिः’रित्यादिकैपटासङ्गतिः स्यात् । भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनस्य वनपरम् । भाष्ये—यद्यमिति । एवं नैकवद्भावप्रकरणं व्यर्थमिति भावः । ‘सर्व’शब्दोऽसंक्रुचद्वृत्तिरित्यभिमानः । लिङ्गमशिष्यमिति । शास्त्रोक्त-किन्नुक्तानामेव अभिचारदर्शनादिति भावः ।

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं 'विभाषा वृक्षसृगे'ति ॥१२॥

विभाषा समीपे ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमुदाहरणम् ? उपदशं पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ।

प्र०— पूर्वत्रेति । 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवे'त्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । कचि-
जातिरप्राणिनामिति प्राप्ते विभाषा । मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥१२॥

विभाषा स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः—किमुदाहरणमिति । कः प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति । नैतदस्ति । यदि तावद्व्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्माद्व्ययत्वाद् बहुत्वाभावाद् बहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नभावे कृते 'उपदशा' इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य

उ०— एवं वाच्यतरनियमस्य ज्ञापकाक्षिरामेऽन्यतर एव स्थित इत्याशयेनाह—प्राण्यङ्गा-
दीनामिति । 'सर्वो द्वन्द्व' इत्यत्र सर्वशब्द एतद्व्यकरणस्यसूत्रानुपात्तविषय इति भावः ।
भाष्ये—उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः । स च
कचिदेकवद्भावाभावेन, कचिद्व्ययत्वाभावेन । एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरेतरयोग एव,
उत्तरसूत्रविषये अधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तु 'यो विभाषा
एकवचनो द्वन्द्वः स मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र ने'ति वचनव्यक्त्या अन्यत्र विशेष्यभूतैक-
वचनद्वन्द्वस्यैव निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एवं 'विप्रतिपिदं चे'त्यप्रापि य एक-
वचनो विभाषा द्वन्द्वः च यदि विरुद्धानां चेद्द्वन्द्ववाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्वन्द्ववाचिना-
मितरेतरयोग एव फलति ॥१२॥

विभाषा स । समाहारविषय 'उपदशं पाणिपाद'मित्येव, इतरेतरे तु 'उपदशाः
पाणिपादा' इत्येवेत्येते, विपरीतमपि प्राप्नोतीत्याशयेन प्रश्न इत्याह—अनुप्रयोगे इति ।
भाष्ये—नैतदस्ति । सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगानियमस्तद्वत्त्व एवेति नेदं
सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । प्रश्ने 'उदाहरण'शब्दोऽपि प्रयोजनपर एवेति भावः । नन्वर्थस्येति ।
एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽन्ययीभावस्य बहुव्रीहेर्वानुप्रयोगेऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकवत्त्वात्तु उपदशमित्येव
भविष्यतीति भावः । अथयत्वादिति । अव्ययत्वेनासङ्कुण्ठादित्यर्थः । सत्यपि वेति । 'नायथी-
भावात्' 'नृतीयासङ्गम्यो'तित्याद्यारम्भादसङ्कुण्ठादित्यर्थः । सत्यपि वेति । 'नायथी-
भावात्' 'नृतीयासङ्गम्यो'तित्याद्यारम्भादसङ्कुण्ठादित्यर्थः । सत्यपि वेति । 'नायथी-
भावात्' 'नृतीयासङ्गम्यो'तित्याद्यारम्भादसङ्कुण्ठादित्यर्थः । सत्यपि वेति । 'नायथी-

अथेति । अर्थस्यैकवत्त्वाक्षिरामबहुवचनान्तस्याप्युपदशस्यैकवचनान्तत्वासम्पत्तावपि
पाणिपादस्येति वक्ष्यन्तसमभिध्याहारे उपदशस्येति अन्भावमनापचा कष्टी अयेतेति भावः ।
वस्तुतो नियमे मानाभावेनोभयत्राप्युभयानुप्रयोगः स्यात् । तथा चेत्तरेतरयोगे 'उपदशं पाणि-

एवं तद्व्ययस्य संख्ययाव्ययीभावोऽप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि* । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥१६॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? 'संज्ञायां कन्थोशीनरेषु' [२. ४. २०] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थं तर्हि—'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिरूयासायाम्' [२१] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि तदाद्याचिरूयासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थमेव तर्हि—'छाया बाहुल्ये' [२२] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य

प्र०—पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्, उपदशमिति चेष्ट्यते । एतदेव मनसिकृत्याह—एवं तर्हीति । अव्ययीभावः—'अव्ययं विभक्तीति विहितः । बहुव्रीहिस्तु 'सङ्ख्ययाव्यये'ति । तद्यदेति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसङ्ख्यत्वादेकवचनस्य तत्संगत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपप्रधानत्वाद् बह्वर्थत्वमिति भावः ॥१६॥

तत्पुरुषो । उत्तरं केपुचिदांगेष्वन्यथासिद्धि दृष्ट्वा पृच्छति—किमर्थमिति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पञ्चाश्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । न हीति । अनादिरत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानीन्तनीति भावः । न हीति । षष्ठीतत्पुरुषा-

उ०—पादा' इत्यपि स्यादिति भाष्यार्थः । एकवचनस्य त्विति । तावतैव 'नाव्ययीभावा'दित्याद्य-पपञ्चं न संख्यासम्बन्धज्ञापकमिति भावः । पञ्चमीतृतीयासप्तमीग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव पूर्वा-चार्याजुरोधाद्वा । तदनुरोचफलं च तेषां प्रमादबोधनं कश्चित्, स्वकृतेः प्रामाण्याबोधनं कश्चि-दिति बोध्यम् । नञ्बोध्यार्थे संख्याया अभावादेकार्थ इत्यनुपपन्नमत आह—अभेदैकत्वेति । तथा च भेदसहचरितद्वित्वाद्यभाववरूपमैकार्थं समीपप्रधानाव्ययीभावस्येत्यर्थः । एतेन समासे विज्ञेयान्तेऽपि अन्तर्गतिसंख्याया अभानं सूचितम् । बहुवचनादि स्वेकबोधनेति बोध्यम् ॥ १६॥

तत्पुरुषोऽनञ् । इदानीन्तनसंज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवाद्वाह—अनादिरिति ।

* अव्ययं विभक्तिसमीप.....साकल्यान्तवचनेषु २ १. ६; संख्ययाव्ययासमादूराधिकसंख्याः संख्येये २. २. २५.

नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । 'एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि
च्छायान्तो बाहुल्येऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थमेव तर्हि—'सभा राजामनुष्यपूर्वा' [२३] 'अशाला च' [२४]
इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । न हि सभान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

इदं तर्हि—'विभाषा सेनासुरा' [२५] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य
नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ।

तत्पुरुष इति किमर्थम् ? दृढसेनो राजा ॥ अनजिति किमर्थम् ? असेना ॥
अकर्मधारय इति किमर्थम् ? परमसेना उत्तमसेना ॥१६॥

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं
तत्समासस्यापि स्यात् कदाचिदुत्तरपदस्य । इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य

प्र०—द्विना तदादित्वासंप्रत्ययः । न हि च्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम्, न च
षष्ठीतत्पुरुषाद्विना बाहुल्यं गम्यते । न हि सभान्त इति । अशालेति वचनात्संघात-
वचनः सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव
ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्धयनुग्रहायाधिकारः कृतः ॥१९॥

परवत् । द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थम्, आहोस्विनियमार्थम् । तथा—किं षष्ठी-
निर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः, अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संशयानः
पृच्छति—किमर्थमिति ।

उ०—अत्रेति । शास्त्रे, शास्त्रस्यानादित्वादिति भावः । न च समूहिभिरिति । तदर्थो नित्य-
साकाङ्क्षत्वादिति भावः ॥१९॥

परवलिङ्गं । तत्पुरुषे विधित्वेन चारितार्थसम्भवादाह—द्वन्द्वेति । विध्यर्थमिति ।
'अवयवार्थतिरिक्तः समुदायोऽलिङ्गवानिति पक्षे इदम् । नियमार्थमिति ऽ षष्ठीति ।
'उद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । स चावयवार्थलिङ्गेनैव लिङ्गवानिति पक्षे इदम् । इदं
पक्षद्वयं ग्रहण्यन्तत्वे पक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु विध्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् । इदं द्वन्द्वे न समाहार-
विषयं, तस्य विशिष्य नपुंसकत्वविभागात् । किन्तु इतरेतरयोगविषयम् ।

यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति 'परवलङ्घनं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'-
रिति । एवमर्थमिदमुच्यते ।

तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति ? यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमासः अर्थ-
पिप्पलीति* ॥ यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानो दैवकृतं तस्य परवलङ्घनम् ।

परवलङ्घनं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

परवलङ्घनं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥
'अलंपूर्व'—अलं जीविकायै अलंजीविकः ॥ गतिसमास—निकौशाम्बिः
निर्वाणसिः† ।

पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

प्र०— द्वन्द्वोऽयमिति ।

षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः । तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायो नास्तीत्युभय-
पदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति । तत्र यदापेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गावयवार्थवेष
समुदायार्थस्तदा पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते । यद्येवं परस्यैव संबन्धि
लिङ्गं क्रियते इति सादृश्याभावाद्विनिर्देशो नोपपद्यते । नैव दोषः । केवलाकेवलावस्था-
भेदाभ्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः । तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह—
तत्पुरुषश्चापीति । दैवकृतमिति । अयन्नसिद्धमित्यर्थः । पूर्वपदस्य चेति । सप्तमी-
निर्देशाभ्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो भवति—'द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वलिङ्गं
भवति' । तत्र कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य संबन्धिषड्भेदत्वात्तद्वलिङ्गं पूर्वपदमेव
कार्यभाक् प्राप्नोति । तत्र 'मयूरीकुक्कुटा'विति पूर्वपदस्य पुंस्त्वाविदेशो स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः-

उ०— षष्ठीति । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो'रित्यत्रायं सन्देहः । तत्र षष्ठीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य
समासार्थत्वावयवभेदकृतवचनवत्तन्निमित्तानेकलिङ्गप्राप्तौ नियमोऽयमित्याह—नियमश्चेतीति ।
समुदायार्थो नास्तीति । उद्भूतावयवभेदस्य तस्य द्वन्द्वार्थतया वाक्यवार्थावयवत्वातिरिक्तः स
इत्यर्थः । 'अपेक्षितपरस्पर'वित्यनेन समूहकृता समासार्थलोका, 'विरुद्धलिङ्गावयवार्था'-
चित्पनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता । स वाक्यवचसंख्यावदवयवलिङ्गप्राप्तीति मते निय-
मार्थत्वमुक्तम् । पर्यायिणेति । विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थः । यद्येवमिति । परस्यैव
लिङ्गं न पूर्वस्थेयथाद्वितीनोपपद्यत इति भावः । केवलाकेवलेति । समस्यसमस्तेत्यर्थः ।
भाष्ये—दैवकृतमिति । उपमितसमासः समानलिङ्गपदयोरेवेति तत्रापि न दोष इति भावः ।
सप्तमीति । अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । अतिदेशविषद्वत्त्वात्

* अर्थं नपुंसकम् २. २. २. १—कचिज ।

† प्राप्तापन्ने च द्वितीया २. २. ४; निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या २. २. १८ वा०.

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुक्कुटौ ॥ यदि पुनर्यथाजातीयकं
परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्येत ।

समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टान्लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ† ।

निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

निपातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् ? 'अश्ववडवपूर्वापरे'ति* ।

उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ ५ ॥

अथवोपसर्जनस्येति‡ ह्रस्वत्वं भविष्यति ।

प्र०-प्रसङ्गः । कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । तयार्थपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध
उच्यते । पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद् द्वन्द्वपुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते ॥ यद्दि
पुनरिति । षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि
मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः । समासादन्यदिति । समासार्थलिङ्गमुपचारात्समास-
शब्दनोच्यते । तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासात्स्व खलिङ्गवाधनाय लिङ्गान्तरमति-
दिश्यते इत्युक्तं भवति ।

अश्ववडवाविति । परवलिङ्गे प्राप्ते 'पूर्ववदश्ववडवा'विति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं
पुंलिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्वस्यानिवर्तनादुपः श्रवणे प्राप्ते
लुग्वक्तव्यः ॥ निपातनादिति । टाबूनिवृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः । 'पूर्ववदश्ववडवा'विति
निपातनमाश्रयितुं न युज्यते, वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशात्प्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवै-
रिति मत्वा पृच्छति-किं निपातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । 'अश्ववडवापूर्वापरे'ति
वक्तव्ये टापोऽनुच्चारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाद्धिनवर्त्यते ।

उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । 'अनेक'मिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थं चावयवार्थस्य

उ०-स्वाश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । अतिविषयमाश्रयमप्रयुक्तकार्यविशेषमप्याह—कुक्कुटेति ।
नन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यमत आह—पूर्वपदप्रतिषेधे चेति । व्यतिरिक्तसमुदायेति । तथा च पर-
पदार्थलिङ्गसदृशं लिङ्गं समुदायरूपार्थस्येत्यर्थाद्द्वन्द्वपुपत्तिरिति भावः । समासात्स्वत्वं एव
लिङ्गस्यावयवत्वाद् व्यर्थं विशेषणं, समासस्यातिदिश्यते इति च वक्तुं युक्तमत आह—समा-
सार्थेति । खलिङ्गवाधनायेति । खलिङ्गं च नपुंसकमित्यभिमानः । यद्दि तु वनं तेना संघ
इतिवत्तस्यानेकलिङ्गत्वं तत्रापि पक्षे नियमार्थमेवेति बोध्यम् ।

वचनान्तरे इति । द्विवचनविषयमेव निपातनं स्यात्, तस्माद्वचनोक्तिरितिदेशोऽपि
तत्रैव स्यादित्यभिमानः ॥ समुदायार्थं चेति । इतरेतरयोगेऽपि दृष्टान्तावयवभेदः समुदाय

१-'दिश्यते' पा० । † पूर्ववदश्ववडवौ २. ४. २७. * विभाषा वृक्षभृगतु० धान्यव्यञ्जन

पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् २. ४. १२. ‡ गोत्रियोरुपसर्जनस्य १. २. ४८.

इहापि तर्हि प्राप्नोति—‘कुक्कुटमयूरी’विति । अस्तु ।

परवलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥ ६ ॥

‘स्वलिङ्ग’मिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ।

इदं तर्हि—दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्या । दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ व्यङ्ग्यौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः* । स्ताम् । पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति† ।

इदं तर्हि—दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः‡ । तस्मान्नैतच्छ्रवणं वक्तुं ‘शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते’ इति । ननु चोक्तं ‘समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टान्त्वचन’मिति । परिहृतमेतत् ‘निपातनात्सिद्ध’मिति ।

प्र०—गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः । इहापीति । ततश्च ‘कुक्कुटमयूरी’ इति प्राप्नोति ।

शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यत इत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिप्रदिकत्वादप्रस्वत्वाभावत् । द्वौ व्यङ्ग्यौ । तत्र ‘यस्येति चे’त्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयास्ताम् । ‘हलो यमा’मिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि ‘यणो मय’ इति द्विवचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः । पुंवद्भावेनेति । ‘भस्याढे वद्धिव’ इत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभवाभास्ति पुंवद्भावः ॥ तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवति, अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्प्रकल्पपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽप्यवयवानां कार्यसम्बन्धात् फलतः प्राधान्यमेव ।

उ०—एव समासार्थ इति भावः । कुक्कुटमयूरी इति । अन्तरङ्गस्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते ‘दीर्घा’-दितिनिषेधानक्तारात्पूर्वसर्वणदीर्घापत्तिरिति भावः । ‘इन्द्रे मे’ति निषेधे त्वश्ववडवेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् ।

तस्यानुपसर्जनत्वादिति । समुदायात्तत्स्वातिदेशादित्यर्थः । अत एव तदन्तस्थाप्रातिप्रदिकत्वमपि बोध्यम् । अयं हेतुर्किञ्चिदतिपरिभाषासम्बन्धित्वमयः । यकारत्रयश्रवणेति । न च पुनर्द्वित्वप्रकृत्या तदपि इष्टमेव, कस्ये कश्चनस्य सङ्गप्रकृत्या पुनर्द्वित्वप्रकृतेरिति भावः । भस्याढ इति । व्यङ्ग्यबोद्धितत्वादिति भावः । अन्यर्थेति । अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति । व्यक्त्वा-

* अग्निजोरनार्थयोग्यरूपोत्तमयोः व्यङ्ग्ये गोत्रे; प्राचा ऋ तद्धितः ४. १. ७८; १७

† भस्याढे तद्धिते ६. ३. ३५ वा० ११. ‡ यूनस्तिः ४. १. ७७

अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि ? परस्येव परवदिति । यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ।

अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते प्राप्तादिषु कथम् ?

प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

‘द्वन्द्वैकदेशिनो’रिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

प्र०— अथवेति । नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति, न त्वेवार्थे वतिविहितः । यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि, अवयवावेवापेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थो न तु व्यतिरिक्तः समुदायोऽस्ति । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् । अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः, स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थम् । यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम् ॥ अथ पूर्वपदस्येति । अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः । एतेन मयूरकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि । मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो वतिः ।

उ०—कृत्योरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भावः । अन्वर्थत्वानङ्गीकारे तु ह्रस्वविधायके ‘द्वन्द्वे ने’तिवचनकरणात् दोष इति भावः ।

न तु तद्व्यतिरिक्त इति । अत्यन्तं व्यतिरिक्तः । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । अत एवापेक्षितपरस्पराविति सङ्गच्छते । तेन समूहरूपतावयवयोः सूच्यते । अत एव पक्षत्रये बोधाविक्षेपः । अन्यथा कलभेदः स्यात् । एतेनायं कैयटः—साहित्यमितरेतरयोगे विदोषणमित्येवं पर इति वदन्तः परास्ताः । नियमार्थमिति । पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भावः । अवयवार्थव्यतिरिक्तो वेति । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । स चावयवलिङ्गेनेति । अवयवसंख्यया संख्यावानित्यपि बोध्यम् । स चालिङ्ग इति । उद्भूतावयवस्येदमेति तल्लिङ्गत्वे मानाभाव इति भावः । ‘नपुंसकलिङ्ग’ इति वक्तुमुचितम् । ‘अथवे’त्यादि भाष्यं च ‘यदिपुनर्यथा जातीय’मित्यादिनोक्तार्थस्यैवानुवादपरमिति बोध्यम् । ‘यदि पुन’रित्यादिग्रन्थस्यापि विधिपरत्वात् । ‘स्वल्लिङ्गवाचनाये’ति व्याचक्षतोपाध्यायेन विधिवसुक्तप्राप्तमेव । अग्रे तु ‘यदि पुन’रिति भाष्यस्य ‘समासस्ये’तिपदकर्तव्यतापरता, ‘द्वन्द्वतत्पुरुषयो रिति पदावृत्तिपरता वा, ‘अथवे’त्यादेशे तत्प्राप्त्याख्यानपरतेति वदन्ति । अतः पूर्वपदस्येति । अप्राप्तेरित्यर्थः । आश्रयभेदादिति । समुदायरूपस्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यर्थः । एषु द्वन्द्वविषयदर्शनत्रयेषु आद्य ‘द्वन्द्वपदार्थप्रधान’ इति भाष्यसंमत एव । विधित्वपरभाष्यसंमतोऽन्योऽपि । मध्ये तु पक्षे भाष्यानुग्रहश्चिन्त्यः ।

एकदेशिसमासो* नारभ्यते । कथमर्धपिप्पलीति ? समानाधिकरणसमासो भविष्यति†—अर्थं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्वष्टी-समासः प्राप्नोति‡ । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूर्वार्धं मया भक्षितम्, ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् । कथमर्धपिप्पलीति ? समा-नाधिकरणो भविष्यति ॥२६॥

रात्राह्वाहाः पुंसि ॥ २ । ४ । २६ ॥

अनुवाकादयः पुंसि ॥ १ ॥

अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाकः शंयुवाकः सूक्तवाकः ॥२६॥

प्र०— एकदेशिसमासो नारभ्यत इति । ‘पूर्वापराधरे’ति योगत्रयं नारभ्यते । ‘परव-लिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः । अर्थं च सा पिप्पली चेति । अवयवे समुदायोपचारात्समानाधिकरणस्य । तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यथे । परतर्जादान् । अयमर्थः ‘नर्तं प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलघन’मिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानम् । ततश्च षष्ठी समास एव प्राप्नोति, भिन्नविषयत्वात् शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम् । समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोगासिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरम्, अधिकलक्ष्यदर्शित्वान् ॥२६॥

रात्रा । अनुवाक इति । अनूच्यत इत्यनुवाकः । तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्रप्रेते पुंलिङ्गविधिः ॥२९॥

उ०— एकदेशिसमासानारभ्येऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थोऽत आह— द्वन्द्वस्येत्येतावदिति । भेदविषय्यायां षष्ठीसमासस्य, अमेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह—अयमर्थ इति । एवं च परत्वादित्यस्थोक्तृहत्वा-दित्यर्थ इति भावः । एवमादीति । भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीहत्वाप्रयोगसिद्धयर्थमेवोपचारा-श्रयणमिति भावः । मुनिद्वयाच्चेति । एवं च सूत्रत्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य सारुथ्यं, कर्म-धारयस्य चेति भावः । ‘पिप्पल्यर्ध’मित्यतीत्यपिना सूत्रत्रयोद्वाहरणसंग्रहो बोध्यः ॥२६॥

रात्राह्वा । अनुवाकादय इति । ‘अनुवाक्यो वाक्य’मिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह-सत्र विशिष्टमिति ॥२९॥

* पूर्वापराधरेत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणो; अर्थं नपुंसकम्; द्वितीयतृतीयचतुर्थद्वयोप्यन्यतरस्याम् २. २. १-३ १-‘नारभ्यते’ इति कीलहार्नपाठः ।

† विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २. १. ५७. ‡ षष्ठी २. २. ८. १-‘मित्यपि’ पा० ।

अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामहः ॥ १ ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामहो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् सुदिनाहम् ।

पथः संख्याव्ययादेः ॥ २ ॥

पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथम् त्रिपथम् चतुष्पथम् ।
उत्पथम् विपथम् ।

द्विगुश्च ॥ ३ ॥

द्विगुश्च समासो नपुंसकलङ्को भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवम् दशगवम् ।

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् ॥ ४ ॥

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपूली
दशपूली ।

प्र०- अपथम् । पुण्याहमिति । 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति प्राप्ते वचनम् । सुदिनाहमिति ।
सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसाभावाच्च । तेन दिनाहःशब्दोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते
च प्रशंसात्थस्य प्रयोगः—'सुदिनासु समासु कार्यमेतत्प्रविचिन्वाति विशेषतः स्वयं
चे'ति । चतुष्पथमिति षष्ठांस्तत्पुरुषः । समाहारद्विगौ तु 'द्विगुश्चे'ति सिद्धमेव नपुंसक-
त्वम् । उत्पथमिति । 'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः । अव्ययादित्वादपथशब्दस्य नपुंस-
कत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेत् पूर्वकालत्वात्सूत्रस्य नायं दोषः ।

द्विगुश्च समास इति । 'स नपुंसक'मित्यस्यानन्तरं प्रकान्तो द्वन्द्व एव 'स'
इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्त नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा 'सामन्त्रित'मित्यत्र
संबोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं न तु तद्वितार्थद्विगोः । पञ्चगव-
मिति । यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं

उ०- अपथं नपुंसकम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवलिङ्गत्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमत आह—
रात्राह्नाहा इति ॥ 'पथः सख्ये'ति वार्तिके कृतसमासान्तपथशब्दस्यैव ग्रहणं साहचर्यादिति
बोध्यम् । तेवार्तिपन्था इत्यादौ न दोषः । 'सत्यय'इत्यादौ तु 'स्वतिभ्यामेवे'ति नियमात्समा-
साण्डोऽस्त्येव । तदेव 'संख्याव्ययादे'रित्यस्य व्यावर्त्यमित्याहुः । पूर्वकालत्वादिति । सूत्र-
मत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः ।

द्विगोरप्राप्तमिति । कस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदम् । सम्बो-
धनप्रथमैवेति । न प्रथमाभात्रमित्यर्थः । समाहारद्विगोश्चेति । समूहसमूहिनोरत्यन्तमेवा-
भावात्स्वपदार्थप्राधान्यत्वेनान्तरग्रहणाद् व्याख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः । यदा पञ्च
गाव इति । अयं पक्षस्तु तत्रैव भाष्ये दूषितः । नार्थबोधकसमाहारपदेऽपि कर्मसाधनहा-
पत्तौ बहुपद्वय इति चिन्त्यमेतत् ।

१-इदं वार्तिकं कीलहानेपुस्तके नास्ति ।

वाचन्तः ॥ ५ ॥

वाचन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी । दश-
खट्वम् दशखट्वी ।

अनो नलोपश्च ॥ ६ ॥

अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् पञ्च-
तक्षी । दशतक्षम् दशतक्षी ।

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विपात्रम् पञ्चपात्रम् ॥ ३० ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम् अर्धर्चः । कार्पाणम् कार्पाणः ।
गोमयम् गोमयः । सारम् सारः ।

प्र०—लिङ्गं प्राप्नोति । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्या वनं सेना संघ इत्यादिवदनियत-
लिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम् ।

पञ्चखट्वीति । टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप् । यदा तु समूहो-
ऽभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिद्धयति न तु समाहित्यमाणेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे
उक्तम् । 'पञ्चखट्वमित्यत्रासत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु
परत्वात्तदाश्रयं ह्रस्वम् ।

अनो नलोपश्चेति । चशब्देन 'वा स्त्रियां भाष्यते' इति समुचीयते । नलोपस्तु
नित्यमेव क्रियते । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाभावा-
लोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । पात्रादिभ्य इति । तादर्थ्यं चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च
पात्रादिः ॥ ३० ॥

अर्धर्चाः । कार्पाणानादिसंप्रायाह—अर्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुवचन-

उ०— कृते इति । अन्यथादन्तत्वाभावाच्च स्यादिति भावः । न तु समाहित्यमाण इति । एवं
च कर्मसाधनव्युत्पत्तिरसङ्गतेति तामवष्टभ्य स्त्रियां 'पञ्चखट्वे'त्यपि रूपमिति न भाष्यमिति
बोध्यम् । परत्वादिति । योगपद्यासंभवरूपविरोधाभावाच्चिन्त्यमिदम् ॥ सच्चिदोगशिष्टत्वे
'पञ्चतक्ष'मित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह—चशब्देनेति । 'नलोपः प्रातिपदिके'ति नलोप-
सिद्धिमाशङ्क्याह—उत्तरेति । तादर्थ्यं इति । पात्रान्तादिप्रयोगसिद्धयर्थमित्यर्थः । अत
एव वृद्धिपक्षे सूत्रशब्दस्य पात्रादिष्वे कैयटसंभवेऽपि न 'त्रिबुत्री'त्यादिप्रयोगविरोध इति
बोध्यम् ॥ ३० ॥

१-इदं वार्तिकं कील० नास्ति । २-'सरकम् सरकः' इति पा० । 'सरकोऽस्त्री शीघ्रुपाने
शीघ्रुपात्रेश्वरुपानोः । अस्त्रिज्जाध्वगपंक्तौ चे'ति मेदिनी ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'बहुवचनर्देशास्तिद्धम्' । बहुवचन-
निर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥३१॥

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम्

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

देवदत्तं भोजयेमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

इह मा भूत्—देवदत्तं भोजयेमं च यज्ञदत्तं भोजयेति ।

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रम् ॥ २ ॥

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यम् । तद् द्वेष्यं विजानीयादिदमा
कथितमिदमैव यदानुकथ्यते इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टेऽन्वादेशश्च
कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यमिति ।

अथ किमर्थमन्वादेशः कियते न 'तृतीयादि'ष्वित्येवोच्येत । तत्र टाया-
मोसि चैनेन* भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्रेद्रूपलोपे कृते[†]
केवलमिदमोऽनुदात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—निर्देशास्तिद्धमिति । साहचर्यादर्धर्षशब्देनान्येषामभिधानात् ॥३१॥

इदमो । पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह—
अन्वादेशो इति । इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो निवार्यते ॥ अन्वादेशश्चेति । प्रत्या-
सस्येदमैव कथितं यदानुकथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्ति-
कम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितं यदानुकथ्यते तेनैव
तदान्वादेशो भवति । द्वेष्यमिति । विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः ।

उ०— इदमोऽन्वा । कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्तिकाजुस्थानादाह—पश्चादिति ।
तृतीयादौ विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसङ्गेनाह—एनादेश इति । सूत्रत्रयस्याप्यन्वादेश-
विषयत्वादित्यर्थः । एवं च समानाधिकरणग्रहणेन कथितानुकथनमेवात्मादेश इति बोध्यते ॥
एवं चोत्तरवार्तिकं व्यर्थमत आह—प्रत्यासस्येति । तदेवाह भाष्ये—तद् द्वेष्यमिति । तथा
च स्वतात्पर्यं वार्तिककृता वार्तिकान्तरेण व्याख्यातमिति भावः । कथितमित्यस्याज्ञातं
सत्कथितमित्यर्थः । तेनैतमातमित्यादौ आदेश इति बोध्यम् ।

१—कीलहान्पुस्तके नास्ति । अन्यत्र त्वस्य वार्तिकत्वेन पाठ उपलभ्यते ।

२—वार्तिकस्य पूर्वार्धभागः । ३—'कथितानुकथितमात्रम्' पा० ।

* द्वितीयादौस्त्वेनः २. ४. ३४. † इतिः लापः ७. २. ११३

‘अशादेशवचनं साकच्कार्थम् ॥ ३ ॥

‘अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्स्यापीदम आदेशो यथा स्यात्—इमकाभ्यां छत्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ।

अथ किमर्थं शित्करणम् ?

शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्—इमकाभ्यां छत्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ।

न चान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥ ५ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ।

अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः ? आदेशप्रतिषेधार्थम् । येऽन्ये-
ऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाचनार्थम् । तद्यथा—‘मो राजि समः कौ’
[८. ३. २५] इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानुस्वारा
दयो बाध्यन्ते ।

तस्माच्छित्करणम् ॥ ७ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—‘अं अ’

प्र०— साकच्कार्थमिति । साकच्स्येद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूप
लोपेनाभ्यामिति सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारकस्येत्यर्थः ।

अं अ इति । समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततोऽकारस्यापदान्तत्वादसौ

उ०— नापि चेति । अभ्युपेत्यवादेनेष्टम् । भाष्ये—रात्रिरधीतेति । इत्यकर्मणोऽविवक्षित-
त्वात्कारकर्मणि क्तः । सम्बन्धस्याविवक्षणादत्यन्तसंयोगाविवक्षणाद्वा पञ्चमवाचः काला-
ध्वनोरिति द्वितीया न कृता । मकारस्यादेशे विकारवचनावधेयानुपपत्तिरित्याह—त्यदादि-
त्वादिति । परत्वात्संवाच्यत्वं ग्रन्थते ।

भाष्ये—येऽन्ये इति । वीचैवावचः परकर्म चेत्त्वर्थः । भाष्ये—अनुस्वारादय इति ।
‘प्रश्नाश्चालयसीत्यादौ ‘मो भो वातो’रिति कत्वाभाव आदिशब्दार्थः । अ अ इति निर्देशो

१—‘आदेशवचनं’ पा० । † अनेकास्ति सार्वस्य १.१.५५. ‡ अलोऽन्त्यस्य १.१.५२.

इति । 'अनेकास्त्रित्सर्वस्य' [१. १. ५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ।

अथवा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशऽकञ्चुत्यस्यते ॥३२॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ २ । ४ । ३३ ॥

किमर्थं व्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते ? उदात्तौ* मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिट्स्वरे कृते निघातो[†] एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियतां लिट्स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वा-
लित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लिट्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । तत्र नित्य-

प्र०-गुण' इति पररूपं क्रियते । तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः—'अ अ' इति प्रवर्तते । तत्रानेकास्त्रात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते ।

अथवेति—आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते । अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेय-
मित्यर्थः । नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद् व्यवस्थितविभाषावज्ञानात् । किं
चाकचि कृतेऽनेन चाशादेशे कृतेऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना, तद्वरमनुत्पत्तिरेवा-
कचोऽस्तु । एवं ह्यदेशो न विधातव्यो भवति ॥३२॥

एतद्ः । अत्रात इत्यत्र त्रस्तसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लिट्स्वरे कृते शेषनिघातेन
प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशुनुदात्तः करिष्यत । तत्रैतदस्त्रतसोरित्येवावत्सूत्रं कर्तव्यमिति
प्रभः—किमर्थमिति । उदात्ताविति । प्रत्ययस्वरेण । नित्यमिति । लिट्स्वरस्वनु-

उ०-विपरीतं गौरवमत आह—समुदायादिति । तस्याः 'सुपां सुलुगिति लुक् । वस्तुतः सौत्र-
त्वाद्विभक्त्यनुपत्तिरेव वस्तुमुचिता । कृतैकादेशस्यादेशत्वे विवक्षितासिद्धिरत आह—तत्रेति ।
कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः । अत्र 'न कर्तव्य' इत्यादिरेकदेशपुक्तिः, इत्याक्याक-
सापेक्षत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च साकारस्यैव लघुत्वात् ।

व्यवस्थितेति । अयमेव भाष्ये वैचिध्यशब्दार्थ इति भावः । वस्तुतो 'अभिधानलक्षणाः
कृत्तद्धितसमासा' इत्यकर्तरि चेति सूत्रभाष्योक्तेरभिधानादुक्तमेवेव भाष्यार्थः । किं चेति ।
निष्कलमप्यन्वादेशोऽकञ्चिधामिति भावः । 'किं चे'त्याद्यपि चिन्त्यं, तदर्थं कुरित्तपदच-
त्स्याकञ्चदित्यस्य वा द्याद्युक्तेन तदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अनभिधाने तु नास्ति
शेषः, कुत्सिताभ्यामाभ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशन्यायेन बोधात्प्राप्ताः ॥३२॥

एतदस्त्रतसो । तद्विनापि सर्वानुदात्तत्वसिद्धिं दर्शयति—अत्रेति । अनेन भाष्येऽग्रे
'लिट्स्वरे' इत्यस्य 'प्रकृतेः प्रत्ययनिमित्तके' इत्यादिः, 'निघाते' इत्यस्य 'प्रत्ययस्ये'त्यादिः,
'एतदोऽनुदात्तत्वेने'त्यत्र 'एत'दित्यस्यास्य इति शेष इति दर्शयति । अभ्यधैतद् आदेशेना-
पहारात्स्यान्नुदात्तत्वासंभव इति बोध्यम् । 'एतदनुदात्तत्वेने'ति कचित्पाठः । तदाद्यनुदात्तत्वेने-

१- 'जुत्यद्यते' पा० । * आद्यनुदात्तश्च ३. १. ३. † पञ्चम्यास्तसिलि; सप्तम्याकञ्च

५. ३. ७; १०; लिति; अनुदात्तं पदमेकवर्जनम् ६. १. १६३; १५८.

त्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्यय-
स्वरः प्रसज्येत । तद्यथा—‘गोष्पद्वं वृष्टो देव’ इत्युलोपे कृते† पूर्व उदात्त-
भावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात् त्रतसोरनुदात्तत्वं
वक्तव्यम् ॥३३॥

द्वितीयाटोस्वेन ॥ २ । ४ । ३४ ॥

कस्यायमेनो विधीयते ? एतदः‡ प्राप्नोति । इदमोऽपि त्विष्यते
तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ‘इद-
मोऽन्वादेशेऽशुनुदात्तस्तृतीयादौ’ [२. ४. ३२] इति ।

यदि तदनुवर्तते ‘एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ’ [३३] इतीदमश्चेती-
दमोऽपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । ‘इदमोऽन्वादेशेऽशुनु-
दात्तस्तृतीयादौ’ । ‘एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ’ इदमोऽन्वादेशेऽशुनुदात्त-

प्र०-दात्तत्वे कृते न प्रवर्तते, अनुदात्तविधानसामर्थ्यात् । एतदोत्सर्गपवादभावमनपेक्षयो-
क्तम् । लिति पूर्व इति । औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । ‘उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्बलीयसी’ति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः । प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति ।
अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनान् । गोष्पदप्रमिति । ‘वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्या-
न्यतरस्या’मिति । शुमुल्लोपी सह विधीयते, ततो लिट्स्वराभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति
कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति ॥३३॥

द्वितीया । उभयोरान्वेशयेष्टत्वादेतद् एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात्पृच्छति—कस्येति ।
‘न कर्तव्य’मित्युत्तरम् । इदमोऽपीति । इदंशब्दाच्च त्रलो ह्प्रत्ययेन बाधितस्यादेश-

उ०-त्यर्थः । येन नाप्राप्तिन्यायेनाशुनुदात्तत्वस्य लिट्स्वरापवादत्वात्प्रत्ययोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—
एतच्चेति । भाष्ये—उदात्तभावी नास्तीति । अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भाषः । अपवाद-
विषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः कथं प्रत्ययस्वरोऽत आह—अपवादाप्रवृत्ताविति शुमुल्लो-
पाविति । ‘ए’रिति शेषः ॥३३॥

द्वितीया । अत्र ‘इदमोऽपि त्विष्यत’ इत्यनेन ‘तनुपायः कः’ इति प्रश्नस्य प्रतीय-
मानत्वात्तुत्तरं वाच्यं, न तु ‘इदमो ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्य’मिति विप्रतिपत्तिरिति,
अग्रे विचिनिषेचयोरभावात्त आह—न कर्तव्यमित्युत्तरमिति । एवं च नेयं विप्रतिपत्तिः,
अपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमानं प्रश्नं ‘तदिदमो ग्रहणं कर्तव्य’मिति विशेषाकारेण कृत्वा
तत्त्वोत्तरमाहोत्तरार्थः । इदंशब्दादिति । एतेनेदमशब्दोऽभावादेतद् इत्यत्र तत्त्वमशब्दाभावात्
इत्यपास्तम् । ह्प्रत्ययेन—‘इदमो ह’ इति विहितेन । तथा तसिन्विषयेऽपि इदम इत्थं

† वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ३.४.३२. ‡ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ २.४.३३

स्तृतीयादावश् भवति । ततो 'द्वितीयादौस्वेन' इदम एतदश्च । 'तृतीयादा'-
विति निवृत्तम् ।

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः ।

अथवैकयोगः करिष्यते । इदमोऽन्वादेशेऽञ्जनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्र-
तसौ चानुदात्तौ । ततो 'द्वितीयादौस्वेन' इदम एतदश्च । ['तृतीयादाविति
निवृत्तम् ।]

अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ।

एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ १ ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत् ।

यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः अथो एनम् अथो एने
अथो एनानीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्* ॥ यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति ।
एनच्छित्तक इति प्राप्नोति । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' ॥३४॥

प्र०—विधानमेव सत्तानुमानं स्थान् । मण्डूकगतय इति । इह केवलस्यादेशस्योपादानाद-
वश्याक्षेप्यः स्थानी, न तु पूर्वत्र साक्षात्स्थानिनो निर्देशादिति भावः ।

अथवैकयोग इति । एकं प्रहणकवाक्यमित्यर्थः । तदपेक्षिष्यामहे इति ।
लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः । अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समु-
दायविषयैवेति भावः ।

एनदिति । यद्यन्वादेशः क्रियते तदातोऽमित्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोति, एन-
दिति चेद्यते इति वार्तिकारम्भः । एनच्छिन्नक इति प्राप्नोतीति । 'अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुम्बाधत्' इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते । लुकि च कृते प्रत्यय-
लक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः । यथालक्षणमिति । यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते
तल्लक्षणासारेण संस्कृतेऽप्यम् । तत्र यदा 'न लुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते

उ०—बाधित्वाद्यमेव स्थान् । एकं प्रहणकमिति । इदमस्तृतीयादौ एतद्वचनसोभापनुवाचो भवती-
त्येवंकपमित्यर्थः ।

एनो न वक्तव्य इति—आप्ये । तथा च सूत्र एवैनद्वक्तव्यः, तत्कारोच्यारणसाम-
र्थ्याच्च नपुंसके लुम्बिषयेऽपि भविष्यति । तत्कारोच्यारणसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्ववाधापेक्षया
बलस्यवाच्यस्य 'न लुमते'ति निषेधस्य बाध एवोचित इति भावः । न चैनदस्यदाद्यत्वापवाद-
त्वात्तत्र कृते त्यदाद्यस्य दुर्लभम्, 'द्वितीयेत्यादिसप्तम्या 'आर्चधातुक' इति साहचर्येण विषय-
सप्तमीत्वेनापवादत्वस्यैवाभावात् । वस्तुतो 'यद्येन'दित्यादिः पूर्वः श्रुतिरिति विषयसप्तम्या
मानाभावेनैवादेशः कार्य एवेति बोध्यम् । इत्याहुरिति । अत्राचक्षिणीं तु नपुंसकलुक्कोषात्प्रापि

आधेधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥ १ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवित
व्यम् ॥ किमतो यत्सति भवितव्यम् ?

तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यम् प्रवेयम् आख्येय-
मिति* । एयत्यवस्थितेऽनिष्टे† प्रत्यय आदेशः स्यात् । एयतः श्रवणं प्रसज्येत‡ ।

नैष दोषः । 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः' । सामान्ये ह्याश्रीयमाणे
विशेषो नाश्रितो भवति । तत्रार्धधातुकसामान्ये 'जग्ध्यादिषु कृतेषु' यो यतः
प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो

एयद्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

प्र०—तदा प्रत्ययलक्षणेनैव निश्चितक इति भाव्यम् । अथानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं
निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छित्तक इति भाव्यमित्याहुः ॥ १५ ॥

आधेधातुके । जग्ध्यादिष्विति । व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन् ऋक्-
स्थिते आधेधातुके आदेशेन भाव्यम् । तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि
दोषाभावस्तथापि भूवीरुयाञ्चु दोषः । तत्रेति । उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षितः, आदे-
शनापवादेन बाध्यमानत्वात् ॥ सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम् ।

जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह—उवर्णाकारान्तेभ्य इति ।

उ०—लुकि सामान्यां देनदादेशप्रवृत्तिरङ्गाधिकारनिर्देशोऽपि भविष्यतीति भाष्याक्षयः । बहिरङ्गत्वं
तु न लुग्विषये तुल्यतानियामकमिति दिक् । वस्तुतोऽप्रयुक्तत्वाल्लक्षणस्यायमविषय इति
भाष्यार्य इति बोध्यम् ॥ ३४ ॥

आधेधातुके । व्यक्ताविति । परसप्तम्या उचिततया तत्पक्षस्यैवाश्रयणमुचितमिति
भावः । तथापि भूवीति । अत एव 'जग्ध्यादिष्वित्युक्त्वापि 'भव्य'मित्याद्येव भाष्ये उदा-
हृतम् । वचैरधुपलक्षणमेतत् । व्यक्तो यदुत्सर्गत्वाभावादाह—उत्सर्गशब्देनेति । भाष्ये—
एयतः श्रवणमिति । एयत्कार्यस्य वृद्ध्यादेरित्यर्थः ॥ आकृतीति । एवं आधेधातुकत्वजाति-
विषये आदेशा न तु प्रत्यये परे इति आदेशेषु कृतेषु पञ्चाशदेव भविष्यतीति भावः ।

जातिपक्षस्येति । सर्वेषां निमित्तत्वात्कदाचिदादां जातिपरत्वं स्पष्टित्वमिमांशेन बोधदानं ।

* अस्तेभूः, अजेर्व्यञ्जपोः, चक्षिः ख्याञ् २. ४ ५२; ५६; ५४.

† अङ्गलोप्यत् ३ १ १२४ ‡ अचो ञ्छिति ७.२.१५. आतो युक् चिक्कतोः ७ ३ ३३

१—वार्तिकमित्येये । २ 'जग्ध्यादिष्वआदेशेषु' पा० । ३—कश्चिज् ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो श्यत्प्राप्नोति ।
लव्यम् पव्यमिति—आ 'धातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे
'हलन्ता'दिति श्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यम् वित्स्यम्—आर्धधातुकसामान्ये-
ऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति श्यत्प्राप्नोति* ।

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्धादीनामुपपत्तिः । न हि सामान्येन
पौर्वापर्यमस्ति ।

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा 'सार्वधातुके ने'ति
प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मि-
न्विधानमिति । परिहृतमेतत् 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय' इति । ननु
चोक्तं 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो श्यद्विधि-
प्रसङ्ग' इति । नैव दोषः । वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् 'अजन्तभूत-
पूर्वमात्रादपि यथा स्या'दिति* ।

प्र०— इदानीमाकृतिपक्षाश्रयणस्यासंभवमाह—पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य
व्यापकत्वाभित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादि-
तम् । तस्माद् व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तय आश्रयणीयः । तत्र च भव्याद्यसिद्धिः ।
वक्ष्यति तत्रेति । हलन्ताण्येतो विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धे-

उ०—मिति भावः । वित्स्यवित्स्ययोर्यति 'यतोऽभाव' इत्याद्युदात्तत्वम्, वयति 'तत्स्वरित'मिति
स्वरितत्वमिति भेदः ।

व्यापकत्वादिति । सर्वदेसस्याश्रयाभित्यत्वादिति भावः । तत्र व्यापकत्वादेसकृतं,
नित्यत्वात्कालकृतमिति विभागः । सप्तम्या चेहेति । तस्मिन्निति आकाशकाद्यं शाब्दे विषय-

† सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७. ३. ८४; वान्तो यि प्रत्यये ६. १. ७८; ऋहलोयर्थत् ३. १. १२४.

‡ अतो लोपः ६. ४. ४८; ऋहलोयर्थत् ३. १. १२४.

* 'इदं तर्हि प्रयोजनम्, अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात्' । भाष्यम् ३. १. ८७
४० २०२ पं० ८

यदप्युच्यते 'पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपात'रिति । अर्थसिद्धिरैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते—
'आर्धधातुके विषय' इति । तत्रार्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति ।

अथवार्धधातुकास्त्विति वक्ष्यामि । कास्वार्धधातुकासु ? उक्तिषु युक्तिषु रुढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु ॥३५॥

प्र० ऽअहं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति । एषैव प्रयोजन संपत्तिरित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्थ इत्यर्थः । अभिन्यह्यते तत्रार्धधातुकत्वमित्वेवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः ।

अथवेति । व्यक्तिपक्षाश्रयणेऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्धधातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्धधातुकशब्देनाशब्दादिस्वादकप्रत्ययान्तेनोच्यन्ते । उक्लिष्विति । उच्यन्ते उच्यन्त इत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः । अन्ये तु 'वच समवाये' इत्यस्य क्तिन् । युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्लिष्विति । अर्थेन संबद्धास्त्वित्यर्थः । रुढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्त्वित्यर्थः । प्रतीतिष्विति । अनेन नित्यत्वेऽपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति—
श्रुतिष्विति । एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । संज्ञास्त्विति । बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्त्वित्यर्थः । ततश्च 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी । 'आर्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्यादीनां भवादय आदेशा' इत्युक्तं भवति ॥३५॥

उ०—सप्तम्यभावं गम्यते । भूतपूर्वस्येति । अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वस्तुमशक्यतया 'ष्यलोपाविषक्यण्गुणे'त्यादिपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकभाष्येण अतो कोपादीनां स्थानिवत्परमाध्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य श्रोत्रियादपरत्वमिति केचित् । वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः । अङ्गसंज्ञासुत्रेऽपि यस्माद्यस्य प्रत्ययस्य विधानं तस्मिन् विवक्षित एवाङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याक्षयः । भाष्ये—असति पौर्वापर्य इति । न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यम्, अत एव 'इकान्ताण्ये'ति सूत्रे व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं कैयटेनोक्तम्, अतः कयमिदं भाष्यमिति वाच्यम्, तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधितत्वात् । परम्परासम्बन्धस्थासम्बन्धताया 'अनेकमप्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः । आर्धधातुकावयवा इति । अत एवैषां यङ्गुण्यन्ते प्रयोगो नैवाहुः । लुकि आर्धधातुकावयवत्वाभावात् । प्रतीतिष्विति । प्रयुज्यमानास्त्वित्यर्थः । 'न केवळे'ति संकेतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवं च तस्य व्यावहारिकत्वादित्यत्वं संपन्नमित्याह—व्यवहारेति ॥३५॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

ल्यम्बहणं किमर्थं न 'ति किति'त्येव सिद्धम् ? ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम्—ल्यप् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाल्ल्यप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यम्बहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यन्वाधत्' इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ।

'जग्धिविधिर्ल्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति किति'ति विधानात् ।

हिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यन्भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

एष एवार्थः—

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति किति'ति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥३६॥

प्र०— अदो जग्धि । अन्तरङ्ग आदेश इति । तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः । अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रत्यायेत्यादी हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यबुच्यथा स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोतीत्याह—बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । अयमेवार्थो 'न्याप्रभूतिनाप्युक्त इत्याह—जग्धिविधिर्ल्यपि । अकस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः । ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह—हिप्रभृतीति । ल्यन्भरतीति । ल्यबादेशो हरति अपनयति बाधत इत्यर्थः । तदु इति । 'उ'शब्दो निपातोऽवधारणार्थः । तद्विद्वयेवेत्यर्थः ॥३६॥

उ०— अदो जग्धि । तकारादिप्रत्ययमात्रेति । सूत्रे विषयसंज्ञमिति पुक्तं वक्तव्यम् । भाष्ये—उपदेशिवद्वचनमिति । उपदेशी-त्वा, तद्वत् स्वपो वचनं कार्यमित्यर्थः । भाष्येनैव समासे कर्त्तव्य इत्यबादेश इति भाषः । अनादिष्टार्थम् । हित्वाद्यादेशानामर्थमित्यर्थः । प्रधायेत्यादि । हित्वेत्यादिष्वकृतेषु अकृतेषु यथा स्यादित्येवोऽनादिष्टार्थमित्यस्यार्थ इति भाषः । हित्वादिष्विति । आदिषा हित्वत्वेनैवोऽक्षीर्णत्वाभि गृह्यन्ते । नातिके यदिति सामान्ये नपुंसकम् । 'जग्धि'रिति यः स इत्यर्थः । अकस्मात् । न कस्मादपिप्रयोजनमित्यर्थः । अनर्थक इति भाषः । कुतस्तत्राह—सिद्धमिति । 'अद' इति सामान्ये नपुंसकम् । 'यतोऽत' इति च शेषः । एष एवार्थ इति । 'अन्वेन निबद्ध' इति शेषः । यथा निबध्यते इति वा ॥३६॥

† समासेऽनञ्पूर्वे त्वो ल्यप् ७. १. ३७. ‡ ७. १. ३७ वा १-३ पु० ४१-४२.

१-न्याप्रभूतेरियं कारिकेति कैयटभाषः । * दधतिर्हि. ७. ४. ४२.

लुङ्सनोर्धस्तृ ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घस्तृभावेऽच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घस्तृभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्तीति प्रघसः ॥३७॥

हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिर्यञ्जनान्त आहोस्विददन्तः । किं चातः ? यदि व्यञ्जनान्तः-

वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इड्विधिवचे'ति* । अथादन्तो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥४२॥४३॥

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इयवदिकः ॥ १ ॥

इयवदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अध्यगात् अध्यगाताम् अध्यगुः ॥४५॥

प्र०— हनो वध । किमयमिति । किं कार्यार्थोऽकारोऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः । वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इति । 'अवधी'दित्यत्रातो हलादेलघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति । 'वधक' इति एवुलि वधादेशो औपसंख्यानिके कृते 'ऽत उपधाया' इति वृद्धिः प्राप्नोति, सा 'जनिवध्योश्चे'ति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात् तत्त्वं प्राप्तम् । इड्विधिवचेति । 'अवधी'दित्यादावेकाच्चादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड्विविधेयः । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बृद्धितत्त्वाभावः । तत्त्वं त्वलोऽन्त्यस्य क्रियते । तत्राकारो लुप्तत्वात्स्थानी न भवति, धकारोऽपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्यो न भवतीति तत्त्वाभावः । उपदेशोऽनेकाच्चाच्च प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः ॥४२॥४३॥

उ०— हनो वध । हलन्तलक्षणेति । हलन्तलक्षणायाः प्रतिप्रसवभूतेत्यर्थः । औपसंख्यानिके इति । 'बहुलं तणी'त्यनेनेति भावः । स्थानिवद्भावादिति । 'स्थानिवद्भावेण' इत्यनेन । अल्लोपस्येति । 'अथ परस्मि' इत्यनेन । एवं च 'जनिवध्यो'श्चेति सूत्रे वधिप्रहणं न कार्यमिति भावः । स्वतन्त्रो वधभावास्तु वास्त्येव, अत एव उपसंख्यानोऽवधीदित्यादी 'वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति सङ्गच्छते । अन्यथा तस्य वृद्धेर्बुबार्त्त्येन तदुपपत्तिः । लुप्तत्वात्स्थानी न भवतीति । अतिदेशेनाहार्थबुद्धिसत्त्वेऽपि पठपर्यलोच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वधुमुपसंख्यानस्य । उपदेश इति । वधुपदेशे इत्यर्थः । उपदेशस्याच्छेदेनैकाच्चाच्च विवक्षणादिति भावः ॥४२॥४३॥

एौ गमिरबोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

‘इयवदिक’ इत्येव । अधिगमयति अधिगमयतः अधिगमयन्ति ॥४६॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

‘इयवदिक’ इत्येव । अधिजिगमिषति अधिजिगमिषतः अधिजिगमिषन्ति ॥४७॥

गाङ् लिटि ॥ २ । ४ । ४८ ॥

ङित्करणं किमर्थम् ?

गाङ्गयनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाङ्गयनुबन्धकरणं कियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः ? ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्ङित्’ [१. २. १] इति । ‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्ङित्’द्वितीय-
त्युच्यमान इत्यादेशस्यापि प्रसज्येत* ।

ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य ॥ २ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘सानुबन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवती’ति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्र०— गाङ् लिटि । स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाह—ङित्करणमिति ।
इत्यादेशस्यापीति । ततश्चागासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्गः ।
गाङ्कुटादिभ्य इति त्रुच्यमानेऽस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ्गतावित्यस्य । एतन्ङकार-
स्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङ्कारेण तुल्यताभावात् ।

ज्ञापकं वेति । सानुबन्धाद्यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामवेत्संज्ञायामादेशः
प्रवर्तते, कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्त इति ज्ञापनार्थं ङका-
रोच्चारणमित्यर्थः ।

उ०— गाङ् लिटि । ङित्वादीत्वेति । ‘घुमास्ये’त्यनेनेति भावः । इणः परस्मैपदित्वेन लुङि
‘गातिस्थे’ति सिचो लोपाद्यतिवेष्टिकङ्कित्वभाजोऽभाषात्कर्मणि चिन्मदिङ्भावपक्षे ददाहृतम् ।
न तु गाङ्गताविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहणार्थमिति वक्ष्ये तु विशेषणार्थमितीति
भावः । तुल्यताभावादिति । वस्तुतो भाष्यग्रामान्येन व्याख्यानादेवास्याग्रहणम् । अत एव
‘वदाद्योऽमीङित्’मिति व्यावचिरोधो न ।

सानुबन्धादिति । ‘गाङ्कुटादिभ्य’ इत्यत्र व्याख्यानादिकादेशस्यैव ग्रहणं भविष्यती-
त्याशयेन ज्ञापकोपस्थासः । कृतावाप्तेति । ‘अवस्मिन्वा’विति प्रतिषेधस्तु स्थान्यङाशये

* इणो गा लुङि २. ४. ४५; (घुमास्यागापाजहातिर्गा इति ६. ४. ६६).

प्रयोजनं चक्षिष्ठः ख्याञ्ज+ ॥ ३ ॥

['चक्षिष्ठः ख्याञ्जप्रयोजनम् । चक्ष्यौ ख्यास्यतीति ।] 'क्षित'† इत्यात्मनेपदं [नित्यं] न भवति ।

लटः शतृशानचौ ॥ ४ ॥

लटः शतृशानचौ* प्रयोजनम् । पचमानः यजमान इति । 'टित'+ इत्येत्वं न भवति ।

युवोरनाकौ ॥ ५ ॥

युवोरनाकौ* च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः, नन्दना कारिकेति । उगिल्लक्ष्णौ ङीन्मुमौ+ न भवतः ।

मेध्वाननुबन्धकस्याम्बन्धनम् ॥ ६ ॥

मेध्वाननुबन्धकस्याम्बन्धनम्ः†† । अचिनवम् अकरवम् असुनवम्‡ ।

अत्यल्पमिदमुच्यते 'मे'रिति । 'तिप्सिम्भिपा'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वेद वेत्थ** ।

प्र०— शतृशानचाविति । सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम् । शानजेव त्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति । मुव्युशंयूणायुप्रभृतिष्व्वादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माच्छापकादुगित्कार्याप्रवृत्तिरिति ङीन्मुमोरभावः ।

ह्रापकस्यातिव्याप्तिं दृष्ट्वाह—मेध्वेति । 'तस्यस्यमिपा'मित्यत्र मिध्वग्रहणमपनीय मिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवमिति । पिप्वात् क्त्वाभावादुगणो भवति । 'मा हि स्म चिनव'मिति चानुदात्तत्वम् । वातिककारस्यान्यामिमुद्गायत्र्याह—अत्यल्पमिति । गलादिविधौ तु

उ०—कार्ये । अनुबन्धश्च लुप्तत्वात्पानिनि व संनिधीयत इत्यर्थः ॥ आम्बे—नन्दनेति । 'व्युः कर्तरि पुंसी'त्यमरस्य प्रमाणः ।

इति चानुदात्तत्वमिति । पिप्वादित्यर्थः । आण्निषेधाच्च माह्, कर्त्थः—स्मः,

† चक्षिष्ठः ख्याञ् २. ४. ५४. † अमुदात्तक्षित आत्मनेपदम् १ ३. १२.

* लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ २ १२४. + टित आत्मनेपदानां टेरे ३. ४ ७६

x युवोरनाकौ ७ १. १. + उगितञ्च ४. १ ६; उगित्वा सर्वनामस्थानेऽप्यहोः ७. १ ७०.

†† तस्यस्यमिपा ततन्तामः ३. ४. १०१. ‡ सार्वजालकार्षापातुकयोः ७. ३. ८४; (सार्व-धातुकमपि १. २. ४; किरुति च १. १. ५). ** विदो लटो वा ३. ४. ८३.

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समा भूयांसो वा । तस्माच्चार्थोऽनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि ? नैतानि सन्ति । इह तावत् 'चक्षिष्ठः ख्या'जिति, जित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति* । 'लटः शतृशानचा'विति, वक्ष्यत्येतत् 'प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवती'ति* । 'युवोरनाका'विति, वक्ष्यत्येतत् 'सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वा'दिति ॥४६॥

चक्षिष्ठः ख्याञ् ॥ २ । ४ । ५४ ॥

किमयं 'कशादिराहोस्वित्' खयादिः ?

चक्षिष्ठः कशाञ्ख्याञौ ॥ १ ॥

चक्षिष्ठः 'ख्याञ्' 'कशादिश्च' 'खयादिश्च' ।

खशादिर्वा ॥ २ ॥

अथवा 'खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं 'कशादिर्भविष्यति ? चत्वेन* । अथ 'खयादिः कथम् ?

प्र८—तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानाभास्ति दोष इति चिन्त्यमेतत् ।

भूयांसो वेति । दोषबहुत्वरोपेण निन्दामाह—तस्मादिति । विशेषणार्थं तु क्तिरूपं स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । 'तिप्सिपो'त्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः । सिद्धं त्विति । अनुनासिकयणोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः । ततश्च स्थानिनोरेवोगित्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः ॥४९॥

चक्षिष्ठः । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात्पृच्छति—

उ०—निघातप्रतिषेधाय—हिः । चिन्त्यमेतदिति । अस्तुतस्तु 'परस्मैपदानां णकमुविदोक्तो वे'त्यादौ यथासंख्यनिर्वाहय परस्मैपदानां क्रमेणोपस्थितये 'लिङ्'सित्यादिसुप्रत्ययक्रमेणोपस्थितौ सानुबन्धकयोरणोपस्थितिरिति भाष्याक्षयः । निन्दामाहेति । अन्यथा दोषाणामाधिक्याभावात्प्रकर्षप्रयोगोऽनुपपन्न इति भावः । 'स्वरितमित्' इत्यत्र विक्षेपवाचिनोऽनुपादानादाह—कर्त्रभीति । अनुनासिकयोरिति । युवोरिति विक्षेपम् । त्रिगित्वं नास्तीति । ङकारविशिष्टस्य स्थानि-बत्वादिति भावः ॥४९॥

चक्षिष्ठः ख्याञ् । रूपद्वयेति । चक्षिष्ठौ चक्ष्याचिदीत्यर्थः । भाष्ये—ख्यादिरिति ।

× स्वरितमितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १. १. ७२.

* 'इदं तर्ह्युक्तं प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति' ३.४.७६ वा० २ भाष्यम् पृ० ४०४ पं० १.

† ७. १. १ वा० २२. पृ० १०. १—'कशादि' पा० । २—'खयादि' पा० ।

३—'कशाञ् ख्याञ्' इति पा० । ४—'खशादि' पा० । ‡ स्वरि च ८. ४. ५५.

असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥ ३ ॥

असिद्धे* शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं सौप्रख्येऽबुद्धिविधिः ॥ ४ ॥

सौप्रख्य इति योपधलक्षणो+ बुद्धिविधिर्न भवति । सौप्रख्यीयः । 'बृद्धाच्छोः'

[४. २. ११४] इति च्छो भवति ।

निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ५ ॥

आख्यात इति निष्ठानत्वं* न भवति ।

रुविधिः पुंस्याने ॥ ६ ॥

पु स्यानमिति रुविधिर्न भवति ।

एत्वं पर्यास्याने ॥ ७ ॥

पर्यास्यानमिति एत्वं† न भवति ।

प्र०-किमयमिति । असिद्ध इति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यधिकारे एतद्विधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वं पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते, शकार-निमित्तं च प्रवर्तते । चत्वं तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति स्वस्य चर्त्वाभावादोख्यातेत्यादि सिध्यति ।

सौप्रख्येऽबुद्धिविधिरिति । अकारप्रश्लेषात्सौप्रख्यशब्दे बुद्धिविधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः । 'आतश्चोपसर्ग' इति कः । यत्स्यासिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणबुद्धभावात्त्वम्भवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति 'धन्वयोपधाद्बु'मिति बुद्धभावे बृद्धाच्छो भवति ।

निष्ठानत्वमिति । 'न भ्याख्ये'ति तु प्रतिषेधः 'ख्या प्रकथन' इत्यस्यैव प्रति-पदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंस्यानमिति । 'पुमः खत्यम्पर' इति क्त्वं न भवति, यत्स्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात् ।

एत्त्वमिति । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्मादपि परस्य 'लुब्धयोगाप्रख्याना'दिति निपात-
ल०-खकारयकारादिरित्यर्थः । एवं 'कक्षादिः' 'खशादिः'रित्यपि ककारक्षकारादिः, खकारक्ष-
रादिरित्यर्थकम् ।

अकारप्रश्लेषादिति । वस्तुतस्तु तं विनापि 'मक्षका भूमप्रबोजन'मित्यादेरिव बुद्धिविधिविपर्ययत्वेन प्रयोजनमिति वार्तिकार्थः । अग्रिमवार्तिकगानेवमेव व्याख्येयत्वात् । अस्य वार्तिकस्य भाष्येऽनुक्तमप्यर्थं योग्यतया संभाष्याह—त्यज्यम्भवतीति । 'योपधाद्बुद्धयोत्त-
माद्बु'मिति प्राप्तबुद्धोभावे प्राज्ञादित्वात्प्राप्तमिति भावः ।

लाक्षणिकत्वादिति । अस्य तत्राग्रहणे 'आख्याना'मित्यपि व्यादिति तद्व्याहृत्यर्थं खयादित्वमिति भावः । वस्तुतः खतम्परत्वाभावात्तोरार्थानुके प्रयोगानाव द्योतेष्यः । अन्यथा

* पूर्वत्रासिद्धम् ८. २. १ + धन्वयोपधाद् बुज. ४. २. १२१

* संयोगादेरातो घातोर्यज्यतः ८. २. ४३. † पुमः खत्यम्परे ८. ३. ६. ‡ कृत्यचः ८. ४. २६

सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे ॥ ८ ॥

नमःख्यात्र इति सस्थानत्वं न भवति ।

वर्जने प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः परिसंचक्ष्याः ।

असनयोश्च ॥ १० ॥

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ।

बहुलं तणि ॥ ११ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति ? संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ?

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् ॥ १२ ॥

अन्न—अन्नम् । वधक—वधकम् । गात्र—गात्रं पश्य । विचक्षण—विचक्षणः । अजिर—'अजिरे तिष्ठति' ॥५४॥

प्र०—नाशणत्वाभावः ॥ सस्थानत्वमिति । जिह्वाभूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शपरे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति ॥ नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगश्छान्दसः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति भवति । विचक्षणे इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ।

बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमंतदुक्त्यते । 'अन्न'शब्दे जग्ध्यभावः । वधकमिति । बहुलि वधादेशः । गात्रमिति । इण औणादिके प्रनि गादेशः । विचक्षणे ख्यात्रभावः । अजिरे—वीभावाभावः । 'अजिरशिशिरे'ति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥५४॥

उ०—तमादाय सौप्रकथाद्दी तुलादि तुवोरमेव स्यादित्यस्य ख्यादित्ववैयर्थ्यापत्तेः । न च पाक्षिक-
व्यकृदिसिद्धिरेव फलम्, 'सस्थानत्वं नमःख्यात्रे' इति भाष्यस्य प्रवर्थासङ्गतेः । जिह्वाभूली-
यस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेजिह्वाभूलीयस्य तुवोरत्वाच्च । एवं च 'न ध्याक्ये'त्यत्र तद्व-
प्रहणे फलभाषात्तदपि न कर्तव्यमेवेति भाष्याशयः । 'ख्यात्रातुरपि ख्यादि'रिति (संभोक्तं
तु न युक्तं, भाष्यस्मारस्येनादेशस्यैव यात्वमिति लाभात् । निपातनादिति । सौप्रप्रयोगस्यादेशे-
नोपपत्तेर्बिम्बमेतत् । शब्देति । 'कृत्यञ्च' इति प्राप्तिः । इयं—'जिह्वाभूलीयत्व'मित्येव ।
'नृचक्षा' इति प्रयोगे रक्षोविक्षोभनत्वे नपुंसकत्वेन दीर्घादुपपत्तिरित आह—छान्दस इति ।
कञ्चत्र विचक्षणशब्दाद्व्येवाद्युपयोगं न पश्याम इत्यत आह—सर्वप्रकरणेति । अनपेक्ष्येति ।
तेषां सूत्राणामाधुनिकत्वादतपेक्षेति भावः ॥५४॥

† कुप्वोः XकXपी च ८ ३ ३७

१-अचति एहानिःसरति यत्र तदखिरम् । 'आगन' इति भाषायाम् । 'अङ्गणं चत्वारिरे'
इत्यमरः । 'अखिरं प्राङ्गणे वाते विषये ददुरे तनो' इति मेदिनी ।

* अदो बगिचर्यसि किति; इनो बध लिङि; इणो गा लुङि; चङिङः ख्यात्र् ; अजेर्व्यञजपोः
२. ४. ३६; ४२; ४५; ५४; ५६.

अजेर्व्यवर्ज्यः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
समजनं समज्येति* ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् ? अपीति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ?
अपोऽकारात्प्रभृत्याक्यपः पकारात्† । यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्न सिध्यति‡ ।

एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति ‘चक्षिष्ठः
ख्याञ्’ ‘वा लिटि’ [२. ४. ५४; ५५] इति । ततो ‘वक्ष्यामि—अजेर्वी’
भवति वा व्यवस्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति प्रवेता प्रवेतुम् प्रवीतो
रथः संवीतिरिति । इह च न भविष्यति समाजः उदाजः समजः उदजः सम-
जनम् उदजनम् समज्येति । तत्रायमप्यर्थ इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति ।
किं च भो इष्यत एतद्रूपम् ? बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह—
कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह—आयुष्मज्जहं प्राजितेति । वैयाकरण
आह—‘अपशब्द’ इति । सूत आह—प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियो न त्विष्टिञ्ज

प्र०— अजेर्व्य । इदमपीति । वलादावार्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः । सूत
आहेति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति । प्राप्तिञ्ज इति । सौत्रीमेव प्राप्ति भवाज्जानाति
न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः । देवानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणां च
प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथवा सुखासक्ततया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेन प्रतिपाद्यते ।

उ०— अजेर्व्य । क्यप उपसंख्यानमिति—भाष्ये । अधिकरणस्य कोषत्वविशेषायां षष्ठी ।
वलादाविति । अथपि भाष्ये तुष्येव विकल्पो कल्प्यते, तथापि ‘पादस्य पदाध्यायी’ति
निर्देशेन ‘इह च न भविष्यति समाजः’ इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणतया आवश्यकत्वेनेदमपि
तथैव, वृत्त्यादिप्रामाण्यादिति भावः । वर्तमाने क्त इति । तेन ‘रथं सूत’ इति न भवति । न

* “अत्र जयादित्यादिभिर्विकल्पानुवृत्तिर्नैव बुद्धा, किन्तु विकल्पायं ‘वलादावार्धधातुके विकल्प
इष्यते’ इति स्वकीयकल्पना कृता, सा प्रणेत्यास्ति (इत्यष्टाध्यायीभाष्ये महर्षिदयानन्दः). ”

† शूदोरप् ; अजयजोभवि क्यप् ३. ३. ५७-६८. ‡ क्षियां क्तिन् ३. ३. ६४.

१-‘वक्ष्यामि “अजेर्वी” ‘अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा “वा” इति’ पा० ।

२-‘अहमस्य रथस्य प्राजितेति’ पा० ।

इध्यत एतद्रूप'मिति । वैयाकरण आह—'आहो खत्वनेन दुरुतेन बाध्यामह इति । सूत आह—न खलु वेजः सूतः सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् ।

न तर्हीदानीमिदं 'वा यौ' [२. ४. ५७] इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? नेयं विभाषा । किं तर्हि ? 'आदेशोऽयं विधीयते । 'वा' इत्ययमादेशो भवत्यजेयौ परतः—वायुरिति ॥५६॥

एयच्छत्रियार्षत्रितो यूनि लुगणित्रोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता, बौधिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता, औदुम्बरिः पुत्रः* ।

अपर आह—['अणिजोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ।]

प्र०—पराजितत्वादमर्षेणाह—'अहो नु खल्विति । वेज उत इति यद्रूपं सास्य संज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह—दुरुतेनेति । सूत आहोति । 'पू प्रेरणे' इत्यस्माद्बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्दत्तमाने क्तः । रथवाहस्य रथप्रेरणात्सूत इति संज्ञा । वायुरिति । 'यजिमनीति'बाहुलकाद्युचि रूपम् ॥५६॥

एयच्छत्रियः । तद्राजादिति । 'ते तद्राजा' इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः । बांधिरिति । बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां सात्वावयवलक्षणे इष् । तदन्ताद्युनि 'यञिञोश्चे'ति

उ०—तर्हीदानीं वायाविति वक्तव्यमिति । व्यवस्थितविभाषयैव यौ बीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भावः । वायुरिति । यदि वातेरुणि वायुः प्रकारान्तरेण सिध्यति, तर्हि वज्रव्यग्रहणवद्विदमपि व्यर्थमिति कश्चित् ॥५६॥

एयच्छत्रियार्ष । अत्रत्यवार्तिकानि अनणिजमानीत्याहुः । पैलादिदर्शनादिमानि सिद्धा-

१—'अहो नु' पा० ।

२—प्राचीनवृत्त्यनुरोधाज्यादित्यस्त्वाह—'पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते' इति ।

"जयादित्येनास्य सूत्रस्यायमर्थः कृतः—यौ ल्युटि प्रत्ययेऽज—घातोर्विकल्पेन 'बी' इत्यादेशो भवति । तत्र रूपद्वय साधितम् । तदिदं पूर्वसूत्रे विकल्पानुवर्तनेनैव सिद्ध, पुनर्महाभाष्य-विरुद्धत्वाज्यादित्यस्य व्याख्यानमत्यन्तमसङ्गतम् ।" (इत्यष्टाध्यायीमाध्ये २. ४. ५७ महवि-दयानन्दः)

* कम्बोजाल्लुकु; यजिञोश्च ४. १. १७३; १०१. १—कोष्ठकबद्धः पाठो न सार्वत्रिकः ।

अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः पिता, जाबालिः पुत्रः† ।

अपर आह—[‘अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्’ ।] अब्राह्मण-गोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? इदमपि सिद्धं भवति—भाण्डिजङ्घिः पिता, भाण्डिजङ्घिः पुत्रः । कार्णखरकिः पिता, कार्ण-खरकिः पुत्रः† ॥५८॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ २ । ४ । ६२ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आह्ण एषां त इमे प्रियाह्णाः । प्रियो वाह्ण एषां त इमे प्रियवाह्णा इति ।

प्र०—फक् । तस्य लृक् । जाबालिरिति । जबालस्यापत्यम् । ‘अत इञ्’ । स च तद्राजां न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम् । तेनेत्यन्तात्फको लृक् ।

अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम् । भाण्डिजङ्घकणखरकौ वैश्यौ ॥५८॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रद्वीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

तद्राज । इह ‘तेनैव’प्रहणाद् बहुवचनेन बहुवचनमुक्त्यत इति लक्ष्यते । संज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते । यथा भीमसेनो ‘भीम’ इति । अर्थप्रहारे तु ‘तेनैव’ति न

७०—नीति इतिः ॥५८॥

इति श्रीशिवमहसुतसतीगर्भज्जनागोक्षमहकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

तद्राजस्य । ननु बहुत्ववर्धप्रतिपादकतद्राजस्यानेन लुग्विधानात् ‘प्रियाह्णा’ इत्यादा-
वस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह—इहेति । बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे संकेतिततया बहुवचनेन
तत्प्रतीतिः कथमत आह—संज्ञानां चेति । ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप’ इति

† अत इञ् ; यणिञोश्च ४. १. ६५; १०१ सत्यकामजाबालस्याख्यायिका छान्दोग्योपनिषदि
(४.४.१) वर्तते । “जाबालो नाम वैश्यापुत्रोऽभूत् । स चाब्राह्मणः, तस्मादिज् । तदन्ततः
फको लृक् ।” (अ० भा० २. ४. ५८ दयानन्दः) । १-अयं काचित्कः पाठः ।

किमुच्यते 'समासबहुत्वे प्रतिषेध' इति 'यावता 'तेनैव चेत्कृतं बहुत्व'-मित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम् ? भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद् बहुत्वमिति, समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो वक्तव्य इति ।

अथहुत्वे लुग्वचनम् ॥ २ ॥

अथहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिक्रान्तोऽज्ञानत्यक्त इति । बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्ये च कृत्वा चोद्यते ।

प्रः-वक्तव्यं 'प्रियवाङ्मा' इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य पुरयभावाल्लुकः प्रसङ्गाभावात् । बहुवचनं तु 'पर'मिति लुकप्रसङ्गे तन्निवृत्तये 'तेनैव'ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'अस्त्रिया'मिति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः । 'आह्वयः स्त्रिय' इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्रसङ्गाभावात् । अर्थग्रहणे तु लुकप्रसक्तोऽस्त्रियामिति निषिध्यते । तदेवं पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते । तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते । 'तद्राजादीनामित्यादिशब्देन वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते । समासबहुत्व इति । समासाथेबहुत्व इत्यर्थः । न चात्रेति । अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य । भवति वै किञ्चिदिति । एतावदेकं वाक्यम् । एवंविधं किञ्चिद्भवतीत्यर्थः । किं तदित्याह—आचार्या इति । सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निराकाये इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् ।

प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावनेनार्थग्रहणं स्थापयति—अथहुत्वं इति । समासार्थस्या-

उ०-वचनादिति भावः । प्रत्ययग्रहणपक्षे तद्राजार्थेनैव कृतं यद्बहुत्वं तत्प्रतिपादके बहुवचने परम इत्यर्थः । तत्पदेन तद्राजपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यत इति बोध्यम् । अर्थग्रहणपक्षे बहुषु वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपक्षस्य 'तेनैव' इति लिङ्गमुक्त्वा अर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह—अस्त्रियामिति । तत्र पूर्वमिति । निषेधत्वादिति भावः । 'प्रियवाङ्मा' इति समासस्यैकत्वादाह—समासार्थेति । तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति भाष्ये । तस्मात्प्रार्थगतबहुत्वार्थके वचने परत इत्यर्थः । अन्येति । अन्यपदार्थश्च न तद्राजान्तमात्रार्थः, किन्तु समुदायार्थ इति भावः । एकवाक्यत्वासम्भवादाह—एतावदिति । प्रथरूपार्थानुपपत्तेश्चुदेः क्रियमाणे लक्षणेत्वात्तेनाह—कुर्वन्तीत्यर्थ इति । सर्वथा वचनेनैवेति । अत्र पक्षे 'तेनैव' इत्यवश्यं कार्यमिति वार्तिकतात्पर्यमित्यर्थः ।

'अथहुत्वे' इत्यस्य बहुवचनपरत्वाभावे इत्यर्थ इत्याह—समासेति । सोर्बहुवचन-

अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षणेन 'भविष्यति' । 'न लुमता तस्मि'न्निति† प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । 'न लुमताङ्गस्य' [१-१.६३] इति वक्ष्यामि । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्य इति× ।

प्र०—बहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावेऽपि लुक्कथ्यः । प्रत्ययश्चेद् बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थः । न बहुवचन इत्येवेति । शसमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक् करिष्यत इति भावः ॥ न चात्रेति । अन्तरङ्गानपि विधीन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्ययं लुक् 'प्रत्ययोत्तरपद-योश्चे'ति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद् बाधत इति भावः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति । यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि—'लुमता लुमो यः प्रत्ययस्तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति' । लुक् च प्रत्ययस्य कायम्, न समस्त-स्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । पञ्चभिर्गिति । क्रीतार्थस्वाङ्गीयस्य ठकोऽध्यर्थ-पूर्वेति लुक् । 'लुक्कद्वितलुको'ति श्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन भिसम-श्रित्यात्र पक्षे 'यजजोश्चे'ति लृक् प्राप्नोति । न हि यञ्लुक् अङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्गे इति स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेद्यत इत्यर्थः । 'अस्त्रिया'मिति चात्र प्रतिषेधो न भवति, अर्थान्तरं पुंसि संक्रान्तत्वाद्वतिपदार्थस्येत्याहुः ।

उ०—त्वाभावाद्सङ्गतिमाशङ्क्याह—शसमेवेति । भाष्ये—न चात्रेति । लुका लुत्वादिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति तात्पर्यम् । नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनास्यापि लुको ग्रहणेनैव-मनुपपन्नमत आह—अस्यैवात्रेति । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षादिति भावः । वस्तुतश्चिन्त्य-मेतत् । 'एहहृत्वास्संबुदे'रित्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति स्पष्टं शब्देन्नुद्देशं । अनेनापि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाशकलुक् एतदपेक्षया प्राबल्यं बोध्यते, तत एव ज्ञापकादिति नार्थं लुक्—सुब्लुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याशयः । यथास्थितमेवेति । एवं ज्ञानङ्गा-धिकारविहितकार्ये प्रतिषेधाय वार्तिककृता न्यासान्तरमारब्धम्, तस्यार्थस्य सूत्रेणैव लामे वार्तिकं न कार्यम् । सूत्रस्य च न प्राप्तिः, अङ्गोद्देशककार्याभावादिति भावः । न समस्त-स्येति । न संपूर्णस्येत्यर्थः । इति चेद्यत इति । तस्मादङ्गस्य तद्वयवस्य वा कार्ये निषेध इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्रेति । एतदर्थमेवास्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः । न च लीलुक् स्थानिवत्त्वाद् बहुवचनपरत्वाभावः । लुकि तन्निषेधाभावात् । गार्ग्येति । पुगपद-

* सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१. १—कचिन्न ।

† प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ६२.

‡ न लुमता तस्मिन्निति चेद्वनिष्ठादेशस्तलोपे १. १. ६३ वा० १३ पु० ५०१.

× सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१; अप्यर्धपूर्वद्विगोळुं गसंशयाम् १. १. २८; लुक् तद्वित-लुकि १. २. ४८; (यजजोश्चे २. ४. ६४)

द्वन्द्वेऽवहुषु लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वेऽवहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ॥ इह च लुग्वक्तव्यः—गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति ॥ इह च 'अत्रय' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति† ।

सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः ।

यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यतेऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
आज्ञयः स्त्रियः, वाङ्मयः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते
तस्येकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते
तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बुज्याः स्त्रियः, सौवीर्याः स्त्रिय इत्येव-
मर्थम्‡ । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

प०— 'द्वन्द्वेऽवहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः । गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः । अत्रे-
कैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति, यच्च समासाद् बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न
सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट' इति परिभाषोपस्थानाद् व्यवहितस्य
लुकोऽप्रसङ्गः । गर्गरूप्यमिति । सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदि-
काधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुक् न प्राप्नोति ॥ अत्रय
इति । अत्रेरपत्यानि । 'इतश्चानिव' इति ङक् । 'कित' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र यदि
जसि परतो लुक् क्रियते तदा 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः ।

अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह—सिद्धं त्विदं । लुग्वचनात् । लुग्याख्याना-
दित्यर्थः । आम्बुष्वेति । आम्बुष्वपत्यानि बहुवचनः स्त्रिय इति 'वृद्धेत्कोसला-
जादाज्य' इति व्यङ्ग्यम् । यङ्श्चादिति चाप । एकादेशः । स चान्तबद्भावाच्च व्यव-

उ०—विकरणवचनताया दूषितत्वादेकवचनान्तं विग्रहः । अवहुष्विति भाष्यस्य न विद्यते बहु-
वचनं परं येभ्यस्तेषु वर्तिपदेतिव्यर्थः । सुबन्तात्तद्विधे बहुवचनपरत्वसाध्याह—प्रातिपदि-
कादेवेति । न लुमन्तं निषेधात्प्रत्ययलक्षणभावेन लुकि न सिद्ध्येदित्येव भाष्यासाध इत्यपि
कश्चित् । तत्तु 'सामर्थ्य' च सुबन्तेनेत्युत्तरभाष्यविरुद्धम् । जसि परत इति । उदात्तलोप-
शब्देन बोदात्तघटितलोप उच्यते इति भावः ।

अपूर्ववचनत्वशङ्का वारयति—व्याख्यानादिति । अम्बुष्वेति । अत्रियनामेवम्,
अतो 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धत्वम् । 'आम्बुष्वेति' पाठे तु सम्भवेव । अचः परस्मिन्नि-

† इतश्चानिवः ४. १. १२२; कितः ६. १. १६५; अत्रिभ्यु... गोतमाङ्गिरोभ्यश्च २. ४. ६५;

(अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६. १. १६१)

‡ वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङ्गु; ते तद्भावाः ४. १. १७१; ७४.

‘एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती’ति+ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ।

द्वन्द्वऽबहुषु लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ।

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥६॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः ।
विदानामपत्यं माणवको वैदः । वैदौ* ।

किमर्थमिदं नाचीत्येवालुक्सिद्धः† ? ‘अची’त्युच्यते न चात्राजादि
पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ‘वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्’ ।

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ७ ॥

प्र०-घायक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपञ्चादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
एकादेश इति । ‘अचः परस्मिन्नि’ति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामिति
वक्तव्यम् ॥ द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नेवार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वाभावात् । प्रत्ययपक्षे
त्वन्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते ।

अर्थपक्ष एव दोषमाह—गोत्रस्येति । अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुवचनपूतपक्षो
युवापत्यविवक्षायांमर्थान्तरे द्वित्वविशिष्टे एकत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु
तस्योत्पन्नत्वाल्लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्याः । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावाल्लुक् न
भवति । द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्तौ उपात्तौ । अन्यथा बहु-
वचनं स्यात् । वैद इति । विदस्यापत्यानि बहूनि—इत्युक्तप्रत्ययः । तदन्ताद्यन्त्यत
इवित्वीच् । तस्य ‘यच्चत्रियार्थञ्चित’ इति लुक् । नाचीत्येवेति । ‘गोत्रेऽलुगची’त्यनेन ।

३०-तीति । यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्तस्यायं विधिरिति न पूर्वविहित्वं, तथापि पूर्वविधावित्यस्य
पूर्वोद्देश्यकविधावित्यत्रादस्त्येव । यद्यपि ‘य’शब्दोऽपि व्याप्येव, स कथं ततः पूर्वस्थापि
यत्किञ्चित्स्थानिभूतपूर्वत्वमस्त्येव । स्थानिभूताच्चः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यते इत्यत्र न मार्गः,
स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक् एकादेशोऽप्यभावादिदेशो बोध्यः । एतेन चावन्तस्य कथं
चापा व्यवधानमित्यपास्तम् । तदेवमिति । ‘अस्त्रिया’मित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति
भावः ॥ नन्वयं दोषो बहुवचनग्रहणेऽपीति कथं परं प्रत्यस्योपगम्यासोऽत आह—अन्त्यस्य
तावदिति । एवं चार्थपक्षे प्रयाणामपि लुग्वक्तव्यः, प्रत्ययपक्षे त्वन्यस्यबारेवेति भावः ।

बहुवचनपूतपत्र इति । यदा विशेष्यादोऽपि न संख्याभागे तदैकरोपेण बहुवचनेषु स्थित
इत्यर्थो बोध्यः । तस्य—गोत्रप्रत्ययस्य । बहुवचनपरत्वाभावादिति । प्रत्ययलक्षणं तु ‘न

+ एकादेशस्योपसंख्यानम् १. १. ५७ वा० ११ पृ० ४४०

* अतृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽज्; अत इज् ४. १. १०४; ६५; यच्चत्रियार्थञ्चितो यूनि
लुगणितोः, (यजजोश्च) २. ४. ५८; (६४). † गोत्रेऽलुगचि ४. १. ८८.

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका विदाः । वैदयोर्वा विदाः । अज्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानोर् लुग् न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । 'अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्वात्-काश्यपप्रति-

प्र०- अजन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यन्ते । काश्यपा इति । काश्यपस्यापत्यं जीत्रमिति विदादित्वाद्व्युत्पत्तिः । ततः काश्यप इव तत्प्रतिकृतय इत्यत्रार्थ 'इवे प्रतिकृता'विति कन्प्रत्ययः । तस्य 'जीवि-कार्ये चापत्य' इति वा 'देवपन्थादिषु' 'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजैवि'ति पाठाद्वा लुप् । एतदजन्तं बहुषु वर्तते इति लुक्प्रसङ्गः । अजन्तप्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्युच्यते बहुष्विति विज्ञायमाने नस्ति लुक्प्राप्तिः । नस्मात्तदन्तविधिनाभ्युपगन्तव्यः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्येभाक्त्वाद् बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते ।

उ०- लुमते'ति निषिद्धमिति भावः । नन्वस्त्रियामित्यस्य यथार्थान्तरानुपसंक्रान्त्याविषयता तथा बहुष्वित्यस्यार्थान्तरानुपसंक्रान्त्यविषयकत्वात्त्र दोषः, द्वयेकशेस्तस्योपसंक्रान्तत्वादिति चेन्न; बहुष्विति बहुवचनेन समंस्थापि बहुष्वित्यस्य पदान्तरादित्याशयः । अत एवात्यङ्ग इत्यादिसिद्धिः । इदमेव धर्तव्यं सूत्रकृतास्त्रियामिति विभिन्नविभक्तिनिर्देशः कृतः । प्रकृतसूत्रे वातिककरणादेतदुद्धारणाविषयीभूतमज्ञानामपत्यं माणवक 'आह' इत्यप्युदाहरण बोध्यम् । 'गोत्रेऽलुग-ची'ति समाधानमपि साधारणमेव, एतत्सूत्रनिहितस्यापि तन्नालुग्विधानात् । यत्तु तत्र 'लक्षण-प्रतिपदोक्त'परिभाषया 'यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्येतत्प्रकरणस्यैवालुगिति, अस्य नालुगिति तत्र, अस्यापि तत्प्रकरणस्यत्वात् । अत एव तत्र बहुष्वित्यादीनामनुवृत्तेः श्रोतृवक्तृबुद्धिस्थताया एव प्रकरणत्वात् । अत एव 'गोत्रेऽलुगची'ति सूत्रे 'भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽलु'गिति भगवता वक्ष्यते । उत्तरसूत्रोदाहरणं तु 'उत्तरसूत्रविषयेऽप्ययं विचारस्तुल्य' इति बोधयितुम् । अत एवोपक्रमे 'तन्नालुग्वीना'मित्युक्तम् । भाष्ये—न चात्राजादिमिति । 'यस्मिन्निधि'रिति परिभाषालक्ष्यमेतत् । वर्णाश्रये इति । 'अजादिप्राक्कीड्यतीयविषये' इत्यर्थेऽपि लुका विषयत्वापहारादेषा एवेति बोध्यम् । भाष्योद्धारणमेव हि विषयः ।

अतिव्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षेऽव्याप्तिमाह भाष्ये—एकेति । बहुषु लोपो यस्तद्वि-स्तदन्तप्रकृतिकैकवचनाद्यन्तस्य युवबहुत्वविषयकप्रत्ययविषये प्रकृतिखेन प्रवृत्तौ सत्यां तद-वयवस्य तद्विस्तस्य लुक्प्रत्यय इत्यर्थः । इति पाठाद्वेति । अयं चाभियुक्तानां पाठो न खेतावता इदमार्थमिति बोध्यम् । 'अजन्तं यद् बहुष्वित्यर्थे न्यायविरोधमप्याह—प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ।

कृतयः काश्यपा इति* ।

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहारः—

न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । कथम् ? युगपदधिकरणविवक्षाया द्वन्द्वो भवति ।

ततोऽयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहमपीदमचोद्यं चोद्ये 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति । ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन । 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । 'न लुमताङ्गस्ये'ति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं 'नैवं

प्र०— इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते—ततोऽयमिति ।

न वेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्सिध्यतीत्यर्थः । यत्र तदन्तपक्षे दोषः 'काश्यपा' इति, स उत्तरत्र परिहरिष्यते ।

अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनार्हं वस्तु त्वयाहं चोद्य इत्यर्थः । चुदिः पृच्छत्यर्थत्वाद् दुहित्यापीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः । लुकि कृत् इति । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुगबाधत इति भावः ।

उ०— ततोऽयमाहेति । 'प्रत्ययार्थबहुत्वे लु'गिति यस्य मतं सोऽयं स्वपक्षदोषकथनोत्तरमाहेत्यन्वयः । किमाह ? 'द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहारोऽयमित्याहेत्यर्थः । पदानां बह्वर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य बह्वर्थत्वाभावाद्—प्रत्ययान्तमिति । स उत्तरत्रेति । ननु गोत्रग्रहणानुसृत्या तत्र दोषं परिहरिष्यति । एवमप्याङ्गस्य प्रतिकृतय आङ्गा इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक्प्राप्नोति । न ह्यत्रापि गोत्र इति वर्तत इति चेन्न, अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकर्षणेनादोषात् । तद्राजस्यापत्यत्वादरोपितगोत्रत्वमस्त्येव । यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं 'तन्नैवेत्यवश्यं कर्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपीदृक्तं तदन्तेन परास्तं, भाष्यविरुद्धं च । वस्तुतः 'सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि'ति भाष्यस्यायमर्थः—आश्रयतया बहुवचनप्रतिपादकानीति । द्वन्द्वे हि अन्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या ते तेषां वस्तुतो बहुवचनं एवोपस्थाप्यन्ते । पर्याप्त्या बहुवचनप्रतिपादकत्वनिवेद्ये न किञ्चिन्मानम् । 'युगपदधिकरणविवक्षाया'मित्यस्यापि—युगपद् द्रव्याणामेकश्राव्यविवक्षायां द्वन्द्व इत्येवार्थः । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे कृषित एवेति न तमाहायास्य ग्रन्थस्य व्याख्योचिता ।

अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापक्षोऽनेनावकम्बित इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाभाव इत्याह भाष्ये—ततोऽयमाह यस्य बहुवचने इति । अर्थवादिकृतपञ्चासिपरिहारामन्तरमित्यर्थः । चुदिः पृच्छत्यर्थत्वादिति । व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तृत्वित्वेव द्विकर्मत्वं सिद्धमित्ययं प्रयासो कृष्येति वस्तुतत्त्वम् । न लुमताङ्गस्येति । तथा आङ्गोद्देशककार्ये एव निवेद्य इति नात्र

* अनुप्यान्तर्ये विदादिभ्योऽत्र ४१ १०४; इवे प्रतिकृतौ; जीविकार्ये आपयवे ५ ३ ६६; ६६

शक्यमिह हि दोषः स्यात् पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्यः
इति । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् । पञ्चगर्गः दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् ।

तथेदमपरमचोद्यं चोद्ये गर्गरूप्यम् गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव
सिद्धम् । कथम् ? समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन ।

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते-
ऽहमपीदमचोद्यं चोद्ये 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येक-
योरलु'गिति । कथम् ? यस्यापि बहुवचने परतो लुक् ते नाप्यत्रालुग्वत्त्वः ।
तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति ।

न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक् सिद्धः* । अचीत्युच्यते न चात्राजादि
पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति ।
यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ।

प्र०- पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाभयो लुक्प्रवर्तते इत्यर्थः ।
समर्थादिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वैत्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति ।
सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धयत्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकाधिकारस्तु
वृद्धादिविरोधार्थः । अहमिति । यो ह्यभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः । तस्यापि ह्यनेति ।
प्रत्ययलक्षणेन । अचीत्येवेति । अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः । यदि वेति ।
यथैवेत्यर्थः । यथातृणेद्वितीयागमः । अयं भावः—यत्कार्यं वर्णरूपाभयं न प्रत्ययत्वा-
भयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति । यथा गोहितमित्यादाववाद्यः । इमागमस्तु हलादि-
पित्सार्वाधातुकाभयत्वात्प्रत्ययाभय इति प्रवर्तते । एव 'गोत्रेऽलुग्वी'त्यजादिप्रत्यया-
भयत्वालुक्प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते ।

उ०-निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । 'न लुमता तस्मिन्'ति वार्तिक्यासेऽपि प्रत्ययास्तिप्रवृत्त्युद्-
देश्यककार्ये एव निषेधो न तु तद्वचनोद्देश्यक इति तात्पर्यम् । निषेधसहसमीपक्षेऽपि प्रत्यय-
लक्षणप्रवृत्तौ बाधकमात्र इति न दोषः । एवं चात्र ह्यपि सिद्धम् । अत्रेह बोध्यं-
पुनरप्यधिकरणजन्यताया वृत्तित्वात् प्रत्ययपक्षेऽयं दोषः स्थित एवेति ।

भाष्ये-पञ्चगर्ग इति । 'अस्मिन्'मिति निषेधस्यार्थान्तरानुपसंक्रान्तकीर्षय इत्युक्तम् ।
सुबन्तेनेति । तस्य लुक्प्रवृत्त्युक्त्यायेन प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद् बहुवचनपरत्वेन लुक्सिद्ध्या न
दोष इति भावः ।

अथवाविशेषणालुक्मुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि ।

यद्यविशेषणालुक्मुक्त्वा 'हलि ने'त्युच्यते विद्वानामपत्यं बहुव्रीहि माणवका विदाः अप्राप्यलुक् प्राप्नोति । अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति* । पुनरलुक् कस्मान्न भवति ? समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते† न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि ? द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका

प्र०— हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति । पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे 'यञञोश्चे'ति लुग्भविष्यतीत्यर्थः ।

पुनरिति । लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः । समर्थानामिति । प्रतियोगं 'समर्थानां प्रथमा'दित्यस्यानुवृत्तिः । तत्रायमर्थः 'समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग्भवती'ति । प्राथमकस्त्विके च प्रत्ययार्थं वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यम् । यथा 'गार्गीया' इति । अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृतं युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽञन्तः शब्द इति प्राथम्याभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रैरपर्यानीति 'इतश्चानिञ्' इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति विदायञ् । तत उभाभ्यां युवबहुत्वेऽत इच् । तस्य 'यञञत्रियार्थे'ति लुक् । ढकोऽत्रिभृग्विति । अञो 'यञञोश्चे'ति भावः । ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति 'द्वन्द्वाद्'बुभिति वुन् । तस्याकादेशः । यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा 'गोत्रेऽलुगर्वा'ति यथान्यासेऽप्यलुगञः प्रसज्येत्यर्थः । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठशब्दादप्यञ् । करयपादञ् । पूर्ववदुच्यत इच् । तस्य लुक् । ततो-

उ०— लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापीति । तस्याप्यपर्याधिकारबाह्यमृतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः । ननु 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरनुवृत्तिः । किं च 'यूनि लु'गित्युत्तरत्रोक्तेर्गोत्रेऽलुगिति सूत्रे युवार्तिरिकापरत्यस्यैव गोत्रग्रहणेन ग्रहणाद्यवबुद्धत्वात्तदलुक् कथमलुक् । अत्र च यत्र गोत्रे वर्तमानस्य लुक्प्राप्तस्तद्वृत्तिरिति प्राप्नोतित्यर्थेऽर्थोऽस्मादित्यत्रैवार्थस्य अन्वयमर्थादया कभात् । न चास्माभवस्यायां युन्युपसंक्रान्तात् कश्चिद्विद्विषयतांस्तीति चेन्न, अर्थस्यैव लक्ष्यभेदात् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्यैवार्थाश्रयणेऽप्यनु युवार्तिरिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभावः । अत एव न तृतीयोऽपि ॥ समर्थानां प्रथमस्येति । अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव फलम् । प्रकृतोपयोगि तु 'प्रथमा'दित्येव । तस्य चानुवृत्तिसार्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति भावः । 'अवश्यं चैत'दित्यस्यार्थमाह—यथान्यासेऽपीति । ततोऽणञोरिति । 'अत्रिभृगुसर्वसिद्धगोत्रमात्रिरोभ्यञ्चे'त्यनेनाणः, 'यञञोश्चे'त्यञ इत्यर्थः ।

* यञञोश्चे २. ४. ६४. † गोत्रेऽलुगर्वा, समर्थानां प्रथमाद्वा ४ १. ८६; ८२

भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम्* ।

गर्गमार्गविकाग्रहणां वा क्रियते† तन्नियमार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्ये’ति ।

यदप्युच्यते ‘एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य’ इति । मा भूदेवमन्यो बहुषु यन्यो बहुष्विति । ‘अजन्तं यद् बहुषु यजन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं ‘नैवं शक्यमिह हि दोषः स्थातुः काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा’ इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र× गोत्रस्य ग्रहणं न चैतर्लौकिकं गोत्रम् ।

प्र०—ऽणञ्जोर्लुक् । वुन् । भृग्वङ्गिरसिकेति । ऋधयण् । यून्यत इव्, तस्य लुक् । अणो लुक् । वुन् । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सादृधयण् । कुशिकादव् । अन्यत्पूर्ववत् ।

गर्गमार्गविकेति । गर्गशब्दादव् । तस्य लुक् । भृगुशब्दादृधयण् तदन्ताद्यन्यत इव् । तस्य लुक् । गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन् । अत्रात्रिभृग्विति लुक् प्राप्नो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्याद् गोपवनादिषु न पठ्येत, पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः । अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह—यद्पीति । लौकिकस्येति । अयत्यस्येत्यर्थः । प्रतिकृतिबहुत्वेऽयमव्यन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः । न चैतर्दिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाभयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ।

उ०— ज्ञापनायेति । ‘प्रथमादित्येतत्संबन्धज्ञापनायेत्यर्थः । भाष्ये—‘नियमार्थं’नित्यस्य तत्संबन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः । पूर्वं ब्याख्यानान्तत्संबन्धः । इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेदः । भाष्ये—अजन्तं यद् बहुष्विति । बहुष्वित्यस्याव्याप्यतिभ्यासि-वाक्यतया सारवत्त्वकाभेन तदन्तविशेषणमिति भावः ।

† इतश्चानिजः (ऋध्वन्वकवृष्टिकुरुम्यश्च); अतृध्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽज्; अत इज् ४ १ १२२; (११४); १०४; ६५; व्यञ्जत्रियार्पणितोः; अत्रिभृगुकुत्सः; यजञोश्च २ ४ ५८; ६५; ६४; इन्द्राद्वुन् वैरम्युनिकयोः ४ ३ १२५; युबोरनाकौ ७ १ १; (गोत्रेऽल्लुगञ्चि ४ १ ८६)

† गर्गादिभ्यो यज्; ऋध्वन्वकः; अत इज् ४ १ १०५; ११४; ६५; व्यञ्जत्रियार्पणितोः २ ४ ५८; इन्द्राद्वुन् ४ ३ १२५; युबोरनाकौ ७ १ १; यजञोश्च; (अत्रिभृगुः); न गोपवनादिभ्यः २ ४ ६४; (६५); ६७.

‡ गर्गमार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ४ १ ८८ वा० ५ ६० ५६०.

× यजञोश्च २ ४ ६४.

यस्य बहुवचने परतो लुक् समासबहुत्वे तेन' प्रतिषेधो वक्तव्यस्तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषोऽत्रय इत्युदात्तानिवृत्ति-स्वरः प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एव पक्षो ज्यायान् ।

अथेह कथं भवितव्यम्—गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति ? यदि ताव-दस्त्री विधिनाश्रीयतेऽस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्री प्रति-षेधेनाश्रीयतेऽस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं 'पुनरत्रार्थसतत्त्वम् ? देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति ।

अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् ? उभयं हि दृश्यते—

प्र०— इदानीं पञ्चद्वये दोषपरिगणनमाह—यस्येति । तस्मादिति । अर्थपक्षे लुको-ऽपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः । 'अस्त्रिया'मित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति । एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि । तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्प्रभः । देवा इति । दिव्यदृशो देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवान्वाप्यत्वमिति केचि-दाहुः । अन्ये तु ब्रुवते—'गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद्यो लुका न भाव्यम्, अन्येषां तु भाव्य'मिति ।

अथेति । लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः । यदा लोपभाग्युपवर्था-नामभिधानाद् बह्व्यस्तदा तदाभ्येण किं तस्य लुक् क्रियताम्, अथ 'तेनैवे'ति वचनाव-लोपिसभिधिकृतं बहुत्वमिति मा कारं लुगिति प्रभः । उभयं हीति । ज्ञापकद्वय-

उ०— 'तस्यायमधिको दोष' इति युगपदधिकरणवचनताया द्युपितत्वाद् 'इन्द्रेऽबहुषु लुक्वचन'मिति दोषोऽस्त्येवेति तस्मात्पुपकक्षणमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विनापि तदोषोदार उक्तः । एकैकमिति । द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्ती समुदायस्य प्रत्येकान्तरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः । बह्व्रा 'समुदायाभिधानी'त्यस्य समु-दायगतबहुत्वाभ्यामभिधायीत्यर्थः । भाष्ये—अर्थसतत्त्वमिति । तत्त्वसतत्त्वत्वौ पर्यायौ । पण्डितज्ञेयप्रकारं दर्शयति—तत्रेति । अन्येषां मतं तु न युक्तं न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता बहुषु गार्ग्य उच्यन्ते । 'गार्गी' चे'त्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणत्वात्समासे सव्यतिशेयानव-गमाच्च, युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्याय्यः स्त्रीत्वयुक्ता लोच्यन्ते, अनुभवविरोधादि-त्याहुः । पर्युदासप्रतिषेधबोधनयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावोऽन्वयोर्लुगित्यर्थतत्त्वम् । इन्द्रार्थे उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्ग्या उपसंक्रान्तत्वेनार्थान्तराबुपसंक्रान्तस्त्रियोऽभावादिति परे ।

बह्वर्थ इति । बहुत्वाभ्यर्थ इत्यर्थः । अथ तेनैवेति वचनादिति । प्रत्ययग्रहणपक्षे-

१—'तेन नेति प्रतिषेधो' पा० । २—'किं पुनरत्रार्थस्य तत्त्वम् । देवा ज्ञातुमर्हन्ति' पा० ।

‘शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साम्रायणेषु’ [४.१.१०२] ‘नोदात्तस्वरितोदयम-
गार्ग्यकाश्यपगालवानाम्’ [८. ४. ६७] इति ॥६२॥

यजजोश्च ॥ २ । ४ । ६४ ॥

यज्रादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यज्रादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुलं
गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य कुलं
वैदकुलं विदकुलं वा । वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा ।

यज्रादीनामिति किमर्थम् ? आङ्गस्य कुलमाङ्गकुलम् । आङ्गयोः कुल-
माङ्गकुलम्* ॥ एकद्वयोरिति किमर्थम् ? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष
इति किमर्थम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् ॥ षष्ठ्या इति किमर्थम् ? शोभन-
गार्ग्यः परमगार्ग्यः ॥६४॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमयं समुच्चयः—प्राक्षु भरतेषु चेति, आहोस्विद्धरतविशेषणं प्राग्ग्रह-

५०—सद्भावादुभयं भवतीति भावः । भृगुवत्साम्रायणेष्विति । अत्र द्वौ लोपिनौ, तृती-
यस्तु नडादिकान्तो न लोपी । द्वयोश्च लुक्कृतः । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति ।
द्वौ लोपिनौ, गालवस्तु ऋष्यण्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुक्कृतः । तदेवं ज्ञापक-
द्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्तिः ॥६२॥

यजजोश्च । यज्रादीनामिति । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यथावयः,
आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥६४॥

बह्वचः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवादोषदर्शनाच्च प्रश्नः—किमयमिति ।

उ८—‘तेनैवे’ति वचनाच्च भवति लुक्, अर्थग्रहणपक्षे तदभावात्प्राप्तिरिति, तथा च द्वितीयपक्षे दृष्ट-
वर्थमेव ‘तेनैवे’ति किं कर्तव्यमिति प्रश्नात् इति भावः । ज्ञापकद्वयेति । एवं च ‘तेनैवे’ति
न कार्यमिति भावः । ‘तेनैवे’ति कुर्वतापि ‘भृगुवत्साम्रायणेष्विति प्रयोगविवादाय ज्ञापकत्वा-
वयवाभ्यधीयत्वात् । एवं च गार्ग्यञ्च वैत्रञ्च मैत्रश्चेत्यादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगलुकोर्व्यवस्था
वोरप्या ॥६२॥

यजजोश्च । इतः प्रभृतीति । अतः पूर्वविषये ‘आङ्गकुल’मित्येवेति भावः ॥६४॥

बह्वचः । सामान्यविशेषयोर्द्व्यासंभवाच्च—गोबलीति । इहमेव तथेति स्माराच्च-

* तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २. ४. ६२.

† अव्ययं विभक्तिस्मीप...ताकल्यान्तवचनेषु २. १. ६.

णम्—प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः ? यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं 'भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते ? एतज्-ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'इजः प्राचाम्' [२. ४. ६०] भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति ॥६६॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्रहृतिनादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्रहृतिनादिभ्यो† द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु हरिताः ॥६७॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे—'अष्टककपिष्ठलाः आष्टकिकापिष्ठलय इति ।

अत उत्तरं पठति—

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०—गोबलीवर्द्धवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः । औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः ॥६॥

न गोपवनादिभ्यः । विदाशन्तर्गणो गोपवनादिः । न च तत्समाप्तये गणो वृत्करणं पठिवमिति आगणान्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह—गोपवनादिप्रतिषेध इति ॥६७॥

उपकादि । द्वन्द्वेऽपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रश्नः—किमर्थमिति । आष्टकिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवोद्दालहरणात्किञ्चित्वादिष्वस्य पाठोऽनार्थ इति लक्ष्यते । द्वन्द्व-धिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनात्र शास्त्रोक्तोऽधिकारः स्वगित्त्वनिमित्तो न

उ०—ज्ञापकमिति भावः । वस्तुतो 'गोबलीवर्द्ध'मित्यादौ सामान्यविशेषपभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये ढक्त्वनात्र सौत्रत्वाद् द्रष्टुः । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव द्वन्द्वः, 'सामान्य-विशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति षक्त्वव'मिति तत्रैव भाष्योक्तेरिति बोध्यम् ॥६६॥

उपकादि । पाठोऽनार्थ इति । वृत्तिकारीक इत्यर्थः । आसक्तस्वरित इति । कला-

‘अद्वन्द्व’ इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥६६॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । ‘अस्तिकुण्डिन’ जित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

लुक्प्रतिषेधे वृद्धयर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधो† वृद्धिर्यथा स्यात् ।

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्धयभावः ॥ ३ ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्धयभावः स्यात् । आगस्तीयाः‡ कौण्डिनः× इति ।

यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ?

प्र०—गृह्यते, न हि पूर्वमुत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः, किं तर्हि, लौकिकोऽधिकारो-पेक्षालक्ष्यो निविवर्तयिष्यति । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते । तस्य नवा निषेधो द्योत्यते । तेनायमर्थो ‘द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते, तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्व च लुगिबकल्पसिद्धिः’ ॥६९॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गः । ततश्चाग-स्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशो कृतेऽवृद्धत्वाच्छो न स्यादित्याह—प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशो निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । ‘गोत्रेऽलुगची’ति लुकि प्रतिषिद्धे वत्संनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति ।

३०-भाषादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गभावस्यैवान्वात्तवार्जं वार्तिकमित्यन्वे ॥६९॥

आगस्त्यकौण्डिन्य । प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरेवेति । अर्था-देव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः । भाष्ये—वृद्धयभावः स्यादिति । एवं च षष्ठो न स्यादिति भावः । एवं फलभावाद् वृद्धसंज्ञाभावेन स्वाविषज्ञावेन न तद्वत् इति बोध्यम् ।

* तिक्रितवादित्यो द्वन्द्वे २ ४ ६८ † गोत्रेऽलुगचि ४ १ ८८

‡ वृद्धान्छः ४ २ ११४. × कएवादित्यो गोत्रे ४. २. १११.

अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ ४ ॥

अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति* ।

तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । 'योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्षदुषु लुग्भवति । ततोऽगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्या-
देशौ भवत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ।

एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति प्रत्ययान्ताद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति—
'आगस्त्यकौण्डिन्ययो'रिति । नैष दोषः । यथा हि परिभाषितं प्रत्ययस्य
लुक्शुलुपो भवन्तीति† प्रत्ययस्यैव भविष्यत्यवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥७०॥

यज्ञोऽचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

ऊतोऽचि ॥ १ ॥

ऊतोऽचीति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सनीस्रसः दनीध्वस इति+ ।

प्र०—'कयवादिभ्यो गोत्र' इत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनाद्योपन्यासः । अधिकारादिति ।
लुग्प्रहणमिहानुवर्तते । तत्र प्रकृतेरादेशः, प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थः संपद्यते ।

बहुषु लुग्भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशादिति ।
सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः । प्रत्ययं हि लुगे प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुगदेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथापरिभाषितमिति ।
तत्र स्थानिभेदान् पर्यायाभावः ॥७०॥

यज्ञोऽचि च । सनीस्रस इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा 'न लुमताङ्गस्ये'ति

उ०—अस्य विशेषेति । यद्यपि 'कौण्डिना' इति सिध्यति । तथाप्यागस्तिया इति न सिध्यतीति
स्यान्वयेयमिति भावः ।

अनु प्रत्ययवाचकपक्षभावेन बहुष्वित्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाये एवाग्नये तस्यैव लुक्
स्यात्त आह—बहुष्विति । य. प्रत्यय इति । लुगाक्षिप्तोऽयं प्रत्ययावर्णनस्यैव लुगत्वादिति
बोध्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानषष्ठी सामर्थ्येव प्रतिबन्धिकेति भावः । तत्रेति एतदर्थ-
मेव तत्र प्रत्ययग्रहणं कृतम् यद्वा 'गोत्रे' इत्यनुवर्त्य 'गोत्रे कृतस्य लु'गित्ययोश्च दोषः ।
पर्यायाभाव इति । विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादित्यपि बोध्यम् ॥७०॥

यज्ञोऽचि च । यज्ञ साहचर्यादप्रत्यय एवात्र गृह्यते ॥ ऊतोऽचि । ऊतः परस्य
यज्ञोऽचि लुगित्यर्थः । यद्यत्रेति । 'न चार्त्वि'ति सूत्रस्यप्रत्याख्यानप्रकारस्तु कश्चविशेषविषय

* यद्यक्षत्रियार्थजितो यूनि लुगणितोः २. ४. ५८ १—अस्मात्प्राक् 'योगविभागात् सिद्ध'-
मिति वार्तिकं कचिद् दृश्यते । † षष्ठी स्थानेयोगा १. १. ४६.

‡ प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः १ १. ६१. + अनिदिता ह्यल उपधाया निवृत्तिः अतो लोपः;
यस्य ह्यलः ६ ४ २४; ४८; ४९; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणां १. १. ६२.

अथ 'ऊत' इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति—योयूयः रोरूयः+ ? विहितविशेषणमूकारान्तर्ग्रहणम्—ऊकारान्ताद्यो विहित इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । सनीसंसः दनीष्वंस इत्येव भवितव्यम् ॥७४॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

गापोर्ग्रहण इष्टिपद्योर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

गापोर्ग्रहण इष्टिपद्योर्ग्रहणं कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः पिषतेर्यः पाशब्द* इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अगासीन्नटः, अपासीद्धनमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावद्वार्तम् । निर्देशादेवेदं व्यक्तं 'लुप्तिकरणस्य ग्रहण'मिति । पापग्रहणे चापि वार्तम् । 'वक्तव्यमेवैतत्

प्र०—प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात् । 'अतो लोपः' 'यस्य हल' इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ॥७४॥

गाति । पिषतेरिति । पिषतेर्यः स्थानी दृष्टः—पाशब्द इत्यर्थः । शिति च पिषा- देशो विहित इति 'पा पाने' इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति । 'गै शब्दे' 'पा रक्षणे' अनयोर्धर्मरमनमातां सक् चे'ति सगागमः । सिचश्चेत् ।

निर्देशादिति । गातीत्यादादादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुका गातिशब्दः शितपा

उ०—एवेति निरूपितं तत्रैव भाष्ये । इत्येव भवितव्यमिति । योयूयः रोरूय इत्यत्र बाहु- काद्यल्लुगभाष्य एवेत्यपरे ॥७४॥

गातिस्था । 'इणो गा शब्द' इति भाष्ये इकोऽपीष्वङ्गावात्तदादेशस्त्वापि सिद्धिरिति भावः । यः स्थानीति । स्थान्यादेशसम्बन्धे वहीति भावः । ननु पातेरपि पिषादेशः किं नेत्यत्र आह—शिति चेति । अदादिलुकेति । 'शितपः कर्त्राद्यर्थकत्वाभाविकरणो न न्याय- प्राप्त' इतिषादिनां मतेऽपि तस्य गतिरिति स्यादित्याशयः । न च 'री' शब्दे इत्यस्य कृता- त्वस्यानुकरणात् शितप्यपि एवमेव रूपेण निर्देशः संदिग्ध इति वाच्यं, काष्ठाग्निकत्वेन तस्य- अनुकरणात्, यस्मात् शितपि एवमेव रूपं तस्यैव ग्रहणाच्च । अन्यथा 'गास्थाघु' इत्येवमेव वदेदिति भावः । गारुस्तु नानुकरणं परस्मैपदपरत्वाभावात् । 'गामादाग्रहणेऽप्यविशेष' इति

÷ अकृतावर्षात्रकयोर्दीर्घः ७. ४. २५ १—'मूकारग्रहणम्' पा० ।

× न लुमताङ्गस्य ? १. ६३

* इणो गा लुकि २. ४. ४५; पात्राध्मास्था...शीयसीदाः ७. ३. ७८.

२—'उक्तमेतत्' पा० ।

११३

‘सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणस्य ग्रहण’मिति ॥७७॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २ । ४ । ७६ ॥

तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ १ ॥

तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् ।

एकवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥

अथवैकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् ।

अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम्, असनिष्ट यूयमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदम्, अस्त्येव परस्मैपदम्, अस्त्येकवचनम्, अस्ति बहुवचनम् । अयं तु खलु थाश्शब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनमेव । तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा—‘अस्य गोद्वितीयेनार्थ’ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥७६॥

आमः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

आमो लेलोपि लुङ्लोटोरूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आमो लेलोपि लुङ्लोटोरूपसंख्यानं कर्तव्यम् । तां वैजवापयो विदामकन् । ‘अत्र भवन्तो विदाकुर्वन्तु ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । लिग्रहणं* निर्वर्तयते । यदि निवर्तते प्र०—निदिष्टः । सर्वत्रेति । ‘धुमास्थागापेत्यादावपीत्यर्थः । तेन ‘पायते’ इति पातेरीत्वाभावः । शोषणाथस्य तु पायतेर्लात्तृणिकत्वात्पारूपस्य ग्रहणाभावः ॥७७॥

आमः । लिग्रहणमिति । निपातनादप्यत्र लुक्प्रसिध्यति, तत्त्वनेपेक्षयायं परिहार उ०—रित्ब्रह्मिगादेशविषयमिति बोध्यम् । भाष्ये—अलुग्विकरणस्येति । ‘लुग्विकरणां लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्ये’त्यमयेत्यर्थः ॥७८॥

तनादिभ्यस्त । अतनिष्टेति । मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥७९॥

आमः । यद्यपि पूर्वमूत्रे लेरिति च्लेग्रहणं तथाप्यत्र योग्यतावशाद्दृष्ट एव ग्रहणमिति वार्तिकम् । निपातनादिति । ‘विदाङ्कुर्वन्तिवत्यन्यतरस्या’मिति ‘अभ्युत्साद्या’मित्यादिनिपातनादित्यर्थः । तत्त्विति । ‘ले’रित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्धौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य लुङ्लोटो-

१—कचित्र । २—‘मेव च’ पा० । ३—‘वैजवापयो’ पा० । ४—‘अस्य’ पा० ।

* मन्त्रे घसङ्हरणशब्दहाद्वृत्तकृगमिजनिभ्यो लेः २. ४. ८०

प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य । आतद्गच्छते, एवं
ह्यह 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' [३. १. ४०] इति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य
लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ।

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तमाम । वृद्धौ कृताया-
माम इति लुक् प्राप्नोति ।

'आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेधः' । आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणा-
णलोऽप्रतिषेधः । अनर्थको प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्स्मान्न भवति—शशाम
ततामेति ? अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैवोऽर्थवान् ।

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
आम ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति ।

प्र०—उक्तः । प्रत्ययमात्रस्येति । तरवादेरपीत्यर्थः । एवं ह्याहेति । व्यवहितविपर्यस्त-
प्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्थानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविक्ये-
वानुत्पत्तिस्तरवादेर्लुङ्गद्वारेणान्वाह्यायत इति भावः ।

अर्थवत इति । आम्प्रत्ययोऽनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीत्यर्थत्वात् ॥
आम इति । 'अम गत्यादिष्वित्यस्य णलि वृद्धौ द्विवचन एकादेशे च यद्रूपमामिति

सू०—सन्निपातनाश्रयणमुक्तमित्यनपेक्षाबीजम् । तरवादेरिति । लावस्थायामेव लुक् प्राप्स्या
कृन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तरुत्पत्स्यत इत्याशयः । आदिना तमप् । तदन्तानुत्पन्न आम् च
प्राङ् । व्यवहितेति । तरवादी सति व्यवहितत्वं स्यादिति भावः । नञ्वनभिव्यक्तपदार्थक-
त्वेनातिशयाद्ययोगात्तरवाद्यनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह—आमन्तस्येति । प्रत्ययमात्रस्य
लुक्लक्षमदर्शनम्, इष्यत एवानुत्पत्तिरिति भाष्याक्षरार्थ इति भावः ।

नञ्वर्थवानाम्—असंभवीत्यत आह—आम्प्रत्यय इति ॥ भाष्ये—सन्निपातेति ।

† अत उपधायाः ७. २. ११६. १—वार्तिकमित्यन्ये । २—'चेदमपातोः' पा० ।

‡ न वा सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य १. १. ३६ वा० ३. पृ० ३१०.

किं पुनर्लुगादेशानामपवाद आहोस्वित् कृतेष्वादेशेषु+ भवति ?

लुगादेशापवादः ॥ ५ ॥

लुगादेशानामपवादः ।

तिङ्कृताभावस्तु ॥ ६ ॥

तिङ्कृतस्य त्वभावः । कस्य ? पदत्वस्य* ।

सुबन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

‘सुबन्तं पद’मिति* पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथं स्वाद्युत्पत्तिः ?

लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ ८ ॥

लकारः कृत् ‘कृत्प्रातिपदिक’मिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति† ।

[‘यद्येवं’] सुपः श्रवणं प्राप्नोति । ‘अव्यया’दिति लुग्भविष्यति‡ । कथमव्ययत्वम् ?

प्र०—तत्सार्थवत्त्वात्पुनो लुक्प्रसङ्गः ॥ किं पुनरिति । यदा ‘विशेषविधिः सामान्यविधि-
बाधक’ इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबाधयो विशेषविहितेन
लुका बाध्यन्त इत्यादेशापवादो लुक्संपद्यते । अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो यदुभयं
स्वादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका बाध्यमिति सन्देहात्प्रभः । लुगिति । सत्यपि
संभवे बाधनं, तत्कदानेनेव दधिदानस्येति भावः । कस्येति । निघातादेस्तिङ्कार्यस्थानिष्ठ-
त्वात्प्रभः । कथमिति । आत्मः प्रत्ययत्वा‘दप्रत्यय’इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्रभः ।

लकारस्येति । ‘अति’ङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु
सिङ्भावी न भवतीति भावः ॥ सुपः श्रवणमिति । यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्भादि-

उ०—‘लङ्गणप्रतिपदोक्त’परिभाषया ‘प्रत्ययाप्रत्यययो’रिति परिभाषया च सुसाधमेतत् ॥ तदा
कृतेष्विति । विरोधाभावादेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न बाध्यमिति भावः । ‘विहितानां
विषय’ इतिपङ्काश्रयणाद्भयोस्तुत्पत्त्यम् । सत्यपीति । न चाद्युत्पत्तिकाले परत्वात्ततः
प्रागेव वादेशाः किं न भवतीति बाध्यम्, अपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेः । ‘प्रकल्प्य बापवाद-
विषय’मिति न्यायाद् ।

नन्वतिङ्स्थानेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य कस्य कृत्संज्ञा प्रतिषिध्यत इति कथं छिदः
कृत्वमेत आह—तिङ्भाविन इति । यद्यप्याह इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति ‘छे’रिति

+ लस्य ३. ४. ७७. * सुतिङ्गन्तं पदम् १. ४. १४.

† कृदतिङ् ३. १. ९३; कृतद्वितसमासाश्च १. २. ४६; स्वीजस् .. ङ्योस्तुप् ४. १. २.

१—काचित्कः पाठः । ‡ अव्ययादापसुपः २. ४. ८२;

अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ ६ ॥

कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीत्यव्ययसंज्ञा भविष्यति* ।

स्वरः कथम्—यत्प्रकारयांचकार ?

स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ १० ॥

‘कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती’त्येष स्वरो[†] भविष्यति ।

तथा च निघातानिघातसिद्धिः ॥ ११ ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयाश्चकार । ‘तिङ-
तिङः’ [८.१.२८] इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ।

नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नञा तु समासः प्राप्नोति । न कारयाम्, न हारयाम् । ‘नञ्सुबन्तेन सह
समस्यत’ इति समासः प्राप्नोति[‡] ।

प्र०—लौपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनभ्रवणप्रसङ्गः ॥ कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र
कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तग्रहणं, न तु कृतः । स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्विष-
प्रकरणात्तद्वितसाहचर्याद्वा तद्वित एव गृह्यते ॥ यत्प्रकारयांचकारेति । अत्र प्रशब्द-
स्यानुदात्तत्वमिष्यते, तच्च विबादिलुकि सति ‘गतिर्गतौ’ ‘तिङि चोदात्तवती’ति सिध्यति
नान्यथेति भावः ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । ‘प्र’शब्दस्य ‘कारया’मित्यनेन समासे कृते समास-
स्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरः, ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं
सिध्यतीत्यर्थः ॥ तस्य चेति । आमन्तस्यातिक्रान्तत्वाभिघातो न प्रवर्तते । तस्मात्परं
तिङन्तं तु चकारादि निहम्यते ॥ न कारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्गः ।

उ०—निबृत्तेस्तथापि तदनुबृत्तिमतेऽपि लुक् साधयितुमाह भाष्ये—अव्ययादिति लुगिति ।
द्विवचनेति । तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरपदे भाष्ये स्पष्टः ॥ ननु कृत इति । तद्विशेषणत्वे हि
कृतो भ्रान्तत्वाभावाच्च सिध्यतीत्यर्थः । कृद्विशेषणत्वपक्षे तु ‘ले’रिति निवर्त्य ‘आम’ इत्यने-
नैवेति बोध्यम् । तद्वितप्रकरणादिति । ‘तद्वितश्चासर्वविभक्ति’रिति पठित्वा हि तत्र ते
पठिता अतस्तेषु तद्वितपदमनुवर्तत इति भावः । अननुबृत्तावपि न दोष इत्याह—तद्वित-
साहचर्याद्वेति ।

समासे कृते इति । गतिसमास इत्यर्थः । ‘स च नित्य’ इति समासाभावे स्वरो न
सिध्येदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यात्, अनभिध्यक्तपदार्थकेन ‘कारया’-
मित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न कङ्कषीयम् । तिङ्कृतपदत्वे त्वत्र समासो न स्यादित्य-
निष्टम् ॥ ‘तथा चे’त्यनेन सूचितं हेतुं दर्शयति—आमन्तस्येति ॥ नलोपादीति । आविधा

* कृन्मेजन्तः १. १. ३६. † गतिकारकोपपदात् कृत् ६. २. १३६.

‡ नञ् २. २. ६; (नलोपो नञः ६. ३. ७३).

उक्तं वा ॥ १३ ॥

किमुक्तम् ? असामर्थ्यादिति × । नात्र नञ् आमन्तेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? तिङन्तेन । न चकार कारयाम्, न चकार हारयामिति ॥८१॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ॥ १ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ।

किमिदं भवान् सुपो लुक् मृष्यत्यापो लुक् न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि ॥ सत्यमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुक् मृष्यति । आपः पुनरस्य लुकि सति न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? एकत्वादी-

प्र०-न चकारेति । नञो लिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदशयति, न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वाद्नुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः ॥८१॥

अव्यया । लिङ्गाभावादिति । न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः 'स्त्रिया'मित्यत्राश्रितः, भूतमियं ब्राह्मणीत्यादौ भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । संख्याया अव्यभावात् सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भावः ॥ प्रत्ययलक्षणातिमिति । स्वाभाविक्येव सुपोऽनुपलब्धिर्लुगद्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेऽन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमानेऽपीति । प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो

उ०-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाष्ये-न चकार हारयामिति । कश्चित् 'न जहार हारया'मिति पाठः । तत्र चकारेत्येतदर्थतो निबद्धं-जहारेति । तत्र सामान्यविशेषयोरभेदाव्याख्या विव्याहः ॥८१॥

अव्ययादा । ननु मा भूलिङ्गं, 'तत्र शालाया'मित्यादौ स्त्रीसमानाधिकरण्यादेव टाप्, तस्य चानेन लुगत आह-न चेति । भूतमिति सामान्ये नपुंसकम् । नन् 'व्येस्तराभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृत'मित्यादावव्ययात्परापः संभव इति चेन्न, 'अव्यया'दिति विहितविशेषणात् । यदा आप्सुभ्यामास्त्रिंशत्स्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासुर्या ग्रहणाच्च दोषः । एवञ्च 'कृष्मेज्जत्'-सूत्रस्य भाष्यमपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ननु सुपोऽनुत्पत्तौ कथं लुक्, कथं वा प्रत्ययलक्षणमत आह-स्वाभाविक्येवेति । अव्ययात्परसुबद्धात्ममेव लुक्संज्ञमिति भावः । ननु पूर्वोक्तीत्या सिद्धौ किं सुबुत्पत्त्येत्याशङ्क्याह-प्रसक्तेति । स्वादिवाक्ये पदत्वादीनामनु-

नामभावात् । एकत्वादिध्वयेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैवामेकत्वादयः सन्ति ।
अविशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ।

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः [क्रियते] । के च प्रकृताः ? एक-
त्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्
बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन् द्वयोरिति ।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयमव्यया-
दाप्सु इति सुब्लुकं शास्ति ॥८२॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥ १ ॥

‘नाव्ययीभावादत’ इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो
लुग्भवति । ततोऽम्त्वपञ्चम्या इति ॥ किमर्थो योगविभागः ?

पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् ।

एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि स^३युभयोः प्रतिषेधः स्यादमोऽलुकश्च ।

स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।

तुर्नियामकः ॥ ४ ॥

तुः क्रियते स नियामको भविष्यति—अमेवापञ्चम्या इति ।

अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहणम् ॥ ५ ॥

अमि पञ्चमीप्रतिषेधेऽपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति

प्र०—लुगसंभवादिति भावः । एकत्वादिध्विति । वाक्यैकवाक्यतया विशिष्ट एवार्थं स्वादि-
विधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति
भावः । यदयमिति । एकवाक्यतापक्षेऽपि ज्ञापकात्सुब्लुत्पत्तिरित्यर्थः ॥८२॥

नाव्ययीभावा । योगव्यवसानमिति । योगविभाग इत्यर्थः । तुर्नियामक इति ।

अवधारणे तुर्वतेत । तेन—अमेवापञ्चम्याः, अलुकतु पञ्चम्या अपीत्यर्थः संपद्यते ।

उ०—पादानादाह—वाक्यैकेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । ‘उत्पन्नानां नियम’ इति भाष्य-
स्वार्थविषय एवेत्याशयः । एकवाक्यतापक्षेऽपीति । सामान्यापेक्षप्रत्ययविधयेऽपीत्यपि
बोध्यम् । अत्र पञ्चम्येऽपि सप्तम्यामपि विभक्तीनामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥८२॥

१—कचिन्न । २—‘लुक्’ पा० । ३—‘सति’ कचिन्न ।

वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् ?

कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत्—आपाटलिपुत्रां वृष्टो देवः ।

न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीयुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा—आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति† ॥८३॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २ । ४ । ८४ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ १ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि-
सुमद्रम् सुमगधम् । नदीसमास—उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । संख्यावयव-
एकविंशतिभारद्वाजम् त्रिपञ्चाशद् गौतमम्÷ ॥८४॥

प्र०—आपाटलिपुत्रमिति । आङ्ग्योऽत्र पञ्चमी, न त्वपाटन इत्यम्भावो भवतीत्यर्थः ।

न वेति । अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधः । अत्र तूत्तरपदा-
द्विहिता पञ्चमी, तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात् सुशब्द इत्यप्यते
तस्याम्भावः । भवति तदेति । अयत् एवेत्यर्थः । आ उपकुम्भादिति । कुम्भस्य
समीपमित्यव्ययीभावः । तत् आङ्ग्योऽत्र पञ्चमी ॥८३॥

तृतीयासप्त । सुमद्रमिति । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः । एकविंशतिभार-
द्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा वंश्याः, त्रिपञ्चाशद् गौतमा वंश्या इति 'संख्या
चङ्ग्येन'ति समासः । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनाधान्तराभिप्रायित्वाद् गौतमभर-
द्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टेऽर्थान्तरे संक्रमाल्लुगभावः । ततः सप्तमी । नित्योऽम्भावः ।
बहुलप्रहणलब्धभायमर्थो दर्शितः ॥८४॥

उ०— तृतीयासप्त । तत्र वर्तिपदानामिति । 'एकविंशतिभारद्वाजा' इत्यनयोः स्वार्थोप-
सर्जनवदया इत्यर्थोभिप्रायिरितिः । एवं हि अज्ञतवतिः अज्ञतोऽयम् इति न सिध्येत् ।
तस्मान्नाप्यकारप्रयोगादत्र लुगभाव इति हरदत्तः । युक्ततरञ्चेत् । अन्यथा विद्वानामपत्यं
वेद इत्यादिसिद्धयर्थं तद्राजसूत्रे उक्तवार्तिकमाध्यासङ्ख्यापत्तिः । एतन्नाप्यप्रामाण्यादिमी
उपकादिषु बोद्धव्यार्थित बोध्यम् ॥८४॥

* अपादाने पञ्चमी २. ३. २८ † पञ्चम्यपाठपरिमिः २. ३. १०.

‡ अव्ययं विभक्तिस्मीप...वचनेषु २. १. ६; पञ्चम्यपाठपरिमिः २. १. १६.

÷ अव्ययं विभक्तिस्मीप...वचनेषु २. १. ६; संख्या वंश्येन २. १. १६.

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

टितां टेरेविधेलुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

टितां टेरेविधेलुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः†-
पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः—श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः ।
इहोभयं प्राप्नोति—श्वोऽध्येता श्वोऽध्येतारौ श्वोऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ।

तच्च समसंख्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो* यथा
स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः । वैष-
म्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यम्—
डारौरसः क्रियन्तां टेरेत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादेत्वम् । नित्या डारौ-
रसः । कृतेऽप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । टेरेत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि
डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौ-
रस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौ-
रसोऽप्यनित्याः । अन्यस्य कृत एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च

प्र०— लुटः प्रथमस्य । श्वः कर्तेति । तिस्रस्मीनामत्र डारौरसः कृताः ॥ आत्मने-
पदानामिति । लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ।
तस्य विशेषविहितत्वाद्देशेष्टेरेत्वं बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य

उ०— लुटः प्रथमस्य । प्रथमतः परत्वादेत्वे सकृद्गतिभ्यामेव डारौरसो न प्राप्नुवन्तीत्याश-
येन वार्तिकं भाष्ये-टितामिति । डादयस्तु परस्मैपदे वरितार्था इति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेन
डादौ सकृद्गतिभ्यामात्मनेपदादेत्याभाव इति तात्पर्यम् । तद्व्यवसाह—तिस्रस्मीनामिति ।

आत्मनेपदानां चेति । येन परस्मैपदम् । भाष्ये—पुनःप्रसङ्गेति । पुनरेत्वं तु न कथं

† टित आत्मनेपदानां टेरे ३ ४. ७६ * यथासंख्यमनुदेशः खानाम् १. ३. १०.

प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानाद्धारौरसो भविष्यन्ति ।

समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेऽन्तरतमेन^१ व्यवस्था
भविष्यति । कुत आन्तर्यम् ? अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो
बह्वर्थस्य बह्वर्थः ॥ अथवादेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् ? एकशेष-
निर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ।

अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः—डा च डा च
डा, रौ च रौ च रौ, रश्च रश्च रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति । आहो-
स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः—डा च रौ च रश्च डारौरसः । डारौरसश्च डारौरसश्च
डारौरस इति । किं चातः ? यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वोऽनिष्टः समसंख्यः
प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति, बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति,
द्विवचनबहुवचनयोश्च रस्त्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति ।
यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते—बहु शक्तिकिट-
कम्^२, बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठरम्, बहूनि स्थालीपिठराणि ।

अथैवान्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति । आन्तर्यादेकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य
द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ।

प्र०—यत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । किं पुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यत-
रत्वमिति सामान्येन प्रश्नः । इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वात्प्रैव प्रशस्यत इति न

उ०—कञ्जणस्येति न्यायादिति भावः । कृतैकशेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रकानुपपत्तिरत आह—
सामान्येन प्रश्न इति । 'अत्रे'ति भाष्यस्यैवावधे विषय इत्यर्थः । उदाहरणान्तरविषयः प्रश्न
इति भावः । बहु शक्तिकिटकमिति । 'अतिरप्राणिना'मित्येकवचनम् । बहुबचनोपात्तबहुवच-
नानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्वः । 'बहूनि शक्तिकिटकावी'त्यत्र बहुवचनानुपपत्त्या
कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम् । तस्मादुभयमपि न्याय्यम् । अकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो
न्याय्य इति बोध्यम् ।

१ स्थानेऽन्तरतमः १. १. ५० १—'शक्तिकिटकम्' पा० । २—'शक्तिकिटकानि' पा० ।

'कटकः कुमिवात्ता'विति मेदिनी । ३—अयं सन्दर्भो बहुषु भाष्यपुस्तकेषु नास्ति ।

हारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे* ।
 समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥
 आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ।
 टेरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥
 डाविकारस्य शिक्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

डाविकारः शिक्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? सर्वादेशार्थम् । शिक्त्वस्येति
 सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विषयो भवन्ती-
 त्यन्त्यस्य प्रसज्येत† ।

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । अः कर्ता । 'तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं
 भवती'त्येष स्वरः+ प्राप्नोति÷ ।

यत्तावदुच्यते 'डाविकारस्य शिक्करणं सर्वादेशार्थं'मिति ।

सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अलोऽन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का
 रूपसिद्धिः ? कर्ता ।

प्र०—तदपेक्षः प्रश्नः । हारौरसः कृते टेरे इति । परत्वाद्देरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वा-
 रौरसो भवन्ति । यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विवचनम् ॥ एष एवार्थ आर्यशा-
 प्रदर्शितः—आन्तर्यत इति । य एवामी त्रयः भूयन्ते त एव सर्वेषां सन्तु ।

डाविकार इति । डादेश इत्यर्थः । 'नानुबन्धकृतमनेकात्त्व'मित्यन्त्यस्य स्वादिति
 दाश्च वक्तव्यः ॥ इव कर्तेति । तिपो डादेशः, तस्य 'तास्यनुदात्तेऽन्ति'दित्यनुदात्तत्वं

उ०— डावा विकारे इत्यर्थेऽनुपपत्तिरत आह—डादेश इति । कर्मधारय इति भावः ।
 नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धत्वयोग्यकृतमित्यर्थः । 'स्वनिर्तं चेद' मनेकालिका इति सूत्रे भाष्ये ।
 भाष्ये—निघातप्रसङ्गस्त्विति । शिक्त्वेऽशिक्त्वे च सर्वार्थार्थं दोष इति सूचयितुं 'तु'सम्बन्धः ।

* लिटि घालोरनभ्यासस्य; वचिस्वपियवादीनां किति ६. १. ८; १५.

१—आर्यावृत्तम् । तल्लक्षणं तु छन्दशास्त्रे 'स्वरा अर्थं आर्यावृत्तम्' ४।१४ इत्यारम्भे ४।११ सूत्र-
 पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । † अनेकाल्पित् सर्वस्य १. १. ५५. ‡ अलोऽन्त्यस्य १. १. ५१.

+ तास्यनुदात्तेऽन्तिदुःपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विहोः ६ १ १८६.

÷ तिङ्शित् सार्वधातुकम् १ ४. १११.

डिति टेलोपाक्षोपः ॥ ७ ॥

डिति टेलोपेन लोपो भविष्यति । अमत्वान्न प्राप्नोति । डित्करण-
सामर्थ्याद्भविष्यति ।

अनिस्वाद्या ॥ ८ ॥

अथवानित्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनित्वादिति ? अन्त्यस्यायं स्थाने
भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां
लोपो न । असति लोपेऽनेकाल् । यदानेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेश-
स्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा* । यदेत्संज्ञा तदा लोपः† ।

प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—डा आ डा । सोऽनेकात्शित्सर्वस्य [१. १.
५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ।

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ।

प्र०—प्राप्नोति । यस्तु 'विक्विक्व' इति निघातः स 'न लु'डिति निषिद्धः ॥ डिति ।
आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति । तव
एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यम् । न ह्यन्त्यस्य ङादेशो कृते सतकारमङ्गम्, प्रत्यये परतो-
ऽङ्गसंज्ञाविधानात् ॥ अनित्वादिति । अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः । अन्त्यस्येति । प्रत्य-
यस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययः, तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् ।

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । तत्रानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याप्यते, सोऽनेकत्वा-
त्सर्वादेशः प्रवर्तते । सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेशः क्रियते । 'सिद्धमलोऽन्त्यविकारा'-
दिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्गावयति—यदा तर्हि । अक्षपरिमाणस्य तिस्रसंज्ञासंबन्धा-

उ०—अनु 'अः'पञ्चम्ये तिङ्मन्निघात एव भविष्यतीति किमनेन लसार्वाच्चातुकाज्जुदात्तत्वविचारे-
णेत्यत आह—यस्त्विति ॥ भाष्ये—अनित्वाद्भेति । इयमेकदेशयुक्तिः । अनुबन्धत्वयोस्त्येन
तत्कृतानेकाक्षयामावात् । 'बुद्ध' इत्यादी प्रत्ययशब्द उपदिष्टवर्माणप्रत्ययावयवपरोऽपीति
अन्त्यादेशोऽपि हस्येन्नसिद्धिः ।

सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेश इति । कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एका-
देशकालैव प्रवृत्तिरित्यर्थः । अनु तिङ्मन्निघातमात्रैव सा किं न ज्ञात आह—अक्षपरिमाण-

तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ।

स्वरः कथम् ?

स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ११ ॥

[इदंमिह संप्रधार्यम्—] डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादनुदात्तत्वम् । नित्या डारौरसः । कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्य-कृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्य-कृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्य-न्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्य-नित्याः । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यथास्वरस्याकृते । स्वर-भिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण* सिद्धम् ।

न सिध्यति । किं कारणम् ? अन्तरङ्गत्वाड्डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेष्वनुदात्तत्वं कियतां टिलोप इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाट्टि-लोपेन भवितव्यम् ।

प्र०—त्तिशब्दस्यान्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः ।

एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्वित्यादौ यथा ।

उ०—स्येति । भाष्ये—अनन्यवदिति । अर्द्धाधिकविकारान्भावेनासिद्धेः, 'स्यान्वि'दित्वात्तदेष-प्रवृत्तेरुपलक्षणमिदमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—तत्रान्तरङ्गत्वादिति । 'तातेः परं कसार्धं चातुर्क'मित्यनुदात्तत्वस्य बहुवचन-त्वादित्यर्थः । परत्वादट्टिलोपेनेति । द्विरवसानार्थेनाङ्गत्वमन्वयैकत्वेऽपि 'ट्टे'रिति आकाशस्यैव प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भावः । एवं चानुशास्ते उदात्तलोपाभावादानुदात्तविट्त्वित्यस्यैवमादौ प्रत्ययस्वरप्रासादानुदात्तत्वमेव ज्ञेयेति सात्पर्यम् । किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याह—पूष

१—अयं पाठः कश्चिन्न । * अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६, १, १६१.

एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः । इद-
मिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं कियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो
भविष्यति ।

तदेतत् सिद्धं भवति ? यत्सिद्धचनम् । यदपिद्वचनं तत्र न सिध्यति ।
तत्रापि सिद्धम् । कथम् ? इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः^१ ।
न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं अपवादा अभिनिविशन्ते पश्चा-
दुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र
कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं
कियतां लोप इति, यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्त
उदात्तो लुप्यते ।

प्र०— न्याय्य एवायमिति । पूर्वं प्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्यः । अयं तु
न्याय्यः । अथवा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इद-
मिहेति । डारौरस्तु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणायम् । नन्वकृतेऽनुदात्तत्वे उदात्त-
निवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति, तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह—तदेतदिति । तिपोऽनुदा-
त्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति । यस्तु
तदन्वदस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वादिलोपे कृतेऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्त-
निवृत्तिस्वरो न सिध्यति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्वानुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः । सोऽसा-
विति । शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते, किं तर्हि, उदात्तत्वाभावाद्युक्त इत्यर्थः ।

उ०—प्रदर्शित इति । न्याय्य एवेति । भाष्यस्य—न्याय्यत्वमिति स्वार्थः । ‘अथये’ति व्याख्या
तु चिन्त्या, पूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यम् । टिलोपात्पूर्वमेतत्संप्रधारणाया असंभ-
वादाह—डारौरःस्त्विति । टिलोपे चेति । परत्वादिति भावः । भाष्ये—‘पुनःप्रसङ्गविज्ञाना’-
दिति । यद्यपि परत्वावच्छेदप्रवृत्त्या लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थः । नन्वकृते इति ।
अपिदिष्य इत्यर्थः । कर्तृशक्तिनिवृत्तिस्वराभावेऽपि यथेन शिकोवेन प्रत्ययस्वरपवादस्य लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वस्य सकृदगतिन्यायेन वाकितत्वात्पुनरप्युदात्तत्वं प्रत्ययस्वरपदस्येष्टसिद्धिरत
आह—पुनःप्रसङ्गेति । तत्र ‘अनुदात्तस्य च यत्र’त्वत्र । तस्मादुदात्तनिवृत्तिस्वरानुदात्तत्वयोः

प्रत्ययस्वरपवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ।

तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥

प्रत्ययस्वरश्च तासेवृत्तिसंनियोगशिष्टः ।

तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

प्र०—वृत्तिस्त्रिभोगशिष्ट इति । वृत्तिः—प्रवृत्तिः । यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवापवादा-
भावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः ॥८५॥

इत्युपाध्यायत्रैयटपुत्रकैयटकृतं भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च द्वितीयः ।

उ०—संप्रधारणा युक्तैवेत्यर्थः । ननु तासेरपि प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वादिलोपे उदात्तनिबृक्षरेवा-
भावात्कथमुदात्तनिबृत्तिस्त्वरोऽत आह भाष्ये— तासेवृत्तिरिति । एवं च प्रत्ययसंनियोगशिष्ट-
यान्तरस्त्वादपवादप्रसक्त्यभावात्कोदात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यत इति भावः ॥८५॥

इति श्रीमनुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपौद्ध्योते
द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ।

राजस्थानप्रान्तान्तर्गत-‘चिदावा’तहसीलस्थित-‘घासीकावास’ग्रामवास्तव्यस्य

श्रीमतो शानारात्मस्य पुत्रेण, महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण

तत्रैव चाधीतवेदवदाङ्गोपाङ्गेन, वेदविमर्शादिपुस्तकलेखकेन,

‘सुधारक’माखिकप्रसम्पादकेन, व्याकरणाध्याचार्येण

वेदप्रवशास्त्रिणा विहिताया विमर्शौटिप्पण्या

द्वितीयोऽध्यायः पूर्तिं गतः ।

चैत्रशुक्ला द्वादशी २०२१ वि०

२५ मार्च १९६४ ई०

व्याकरणमहाभाष्य-परिशिष्टम्

प्रथमद्वितीयाध्यायस्थलोकवार्तिकसङ्ग्रहः

❀ अथ प्रथमोऽध्यायः ❀

इको भल् ॥ १ । २ । ६ ॥

१. इकः कित्त्वं गुणो मा भूदीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥१॥
२. सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥२॥

स्याच्चोरिच ॥ १ । २ । १७ ॥

३. इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूदतेऽपि सः ।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥
न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

४. न सेडिति कृतेऽकित्वे निष्ठायामवधारणात् ।
ज्ञापकान् परोक्ष्यां सनि भल्ग्रहणं विदुः ॥१॥
५. इत्त्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।
वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥२॥

इद् गोण्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

६. इद् गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।
इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥१॥
७. गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥
तुपि युक्तवद्भ्यक्तिवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

८. प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् ।
वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसङ्ख्ये ये ॥
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

९. संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।
संस्त्याने स्त्यायतेर्द्वा स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥
भूवादयो घातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

१०. 'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

१—'भुषो वार्धं बध्नीसि ध्वर्था वा वादयः स्मृता' इत्युत्तरार्थं कानिचिदपि दृश्यते ।

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ३१ ॥

११. अधिकारगतिस्वर्या विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ वोऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

वाप्यश्च सा चेच्च ध्यर्थे ॥ १ । ३ । ४५ ॥

१२. सहयुक्ते तृतीया स्याद् व्यतिहारे तत्रो विधिः ।

बहुषु बहुवचनम् ॥ १ । ४ । २१ ॥

१३. सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङ्गम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

१४. दुहियाचिरुचिप्रच्छिभिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन न च यत्सचते तदकीर्तिमाचरितं कविना ॥१॥

१५. कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

अकारकं अकथितत्वात् कारकं चेत्तु नाकथा ॥२॥

१६. कारकं चेद्विजानीयादयां यां मन्येत सा भवेत् ॥

१७. कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनत्यमतेर्वचनं स्मरत ॥३॥

१८. प्रधानकर्मण्यारूप्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गयन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥४॥

१९. नीवद्योर्हरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥५॥

२०.सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।

अन्यकर्मैति चेद्ब्रूयाल्लादीनामविधिर्भवेत् ॥६॥

२१. कालमावाज्जगन्तव्याः कर्मसंज्ञा अकर्मणाम् ।

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥७॥

प्राग्भीद्वराज्ञिपालाः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

२२. रीश्वराद्भीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेष्वप्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

परः संनिकर्षः संहिताः ॥ १ । ४ । १०६ ॥

२३. बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वज्ञीति ।
शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् ॥
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ ❀ अथ द्वितीयोऽध्यायः ❀

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

२४. सुबलोपो व्यवधानं ययेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वरः ।
संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोगः ॥
अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥
२५. अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वैक्तस्य यथा न तत् ।
कितव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥
क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥
२६. अवधारणं नञा चेन्नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत ।
अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥
कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥
२७. उभसर्बतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रे डितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥
२८. निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ।
अदो जग्धिर्त्यसि किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥
२९. जग्धिविधित्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।
दिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यभ्रमतीति कृतं तदु विद्धि ॥१॥
३०. जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् कितीति ल्यबुच्यते ।
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां स्वप्ना भवति बाधनम् ॥२॥
लुटः प्रथमस्य डारौरमः ॥ २ । ४ । ८५ ॥
३१. डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे ।
समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥१॥
३२. आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय इवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ।
टेरेत्वं च परत्वात् कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥२॥ ।
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयभागस्थभाष्यशुद्धिपत्रकम्

[तत्र प्रथमोऽध्यायः]

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१	तद्यथा	तद्यथा—	४६	४	तदि	तदि ^१
८	१५	जगोते	जगोते	४७	४	गणयो	गुणयो
१२	८	छिट	छिट	४७	५	तच्च कि	तच्च । कि
१३	५	वर्धित्वा	वर्धित्वा	५०	१६	काव	कार्य
१४	२	वचनम्	वचनम्	५१	५	[१ २ ३]	[१ २ ३९]
१४	७	भवेतरपि	भवतेतरपि	५१	१०	मिन्द्रागच्छ	मिन्द्र भागच्छ
१५	३	प्रतिषेध प्राप्नोति	प्रतिषेध प्राप्नोति	५१	१२	हृद्रागच्छ ।	हृद्र भागच्छ ।
१५	९	मृदादिभ्य	मृदादिभ्य				हरिव भागच्छ ।
१७	१०	प्राप्नवन्ति ?	प्राप्नवन्ति ।	५६	५	यजते	यजते
१९	३	बाधितः तत	बाधितस्तत	५८	६	वचनेननिर्देश	वचनेन निर्देश
१९	५	स्वात् +	स्वात् + —	६१	४	नहि	न हि ।
२३	१	समीपे	समीपे	६४	५	ततहि	ततहि
२८	१	क्वित्था	क्वित्था	७३	९	निर्दिष्टम्—	निर्दिष्ट भवति—
२८	१५	उपास्थायिषत ।	उपास्थायिषत+ ।	८२	७	अहोस्मिन्	आहोस्मिन्
३१	७	निष्ठायाव	निष्ठायामव	८७	३	कि न पुनरयम	कि पुनरयम
३१	११	रन्तरस्याम्	रन्तरस्याम्	८८	१	आभ्यामिति	आभ्यामपि
३३	७	किस्वरम्भ	किस्वम्	८९	४	ह्रस्वम्	ह्रस्वम्
३४	१२	सिद्धिनिर्देश	सिद्धिनिर्देश	९२	७	उकारात् †	उकारात् † ।
३५	२	प्रक्षिप्तनिर्देश	प्रक्षिप्तनिर्देश	९०	२	अति सेनानी	अतिसेनानी
३५	५	तेनापुण्येण	तेनापुण्येण	९२	१	'स्यन्तस्य	'स्यन्तस्य
४०	६	स्वदी 'प्लुता	ह्रस्वदीर्घप्लुता	९७	५	सुच्याद्यर्थमिद	सुच्याद्यर्थमिद
४१	५	स्यते	स्यते	९९	७	कामवार	कामवार
४२	७	क्रियते	क्रियते	९९	९	प्रयोजन	प्रयोजन
४४	१	प्रयोजनानि ।	प्रयोजनानि ॥	९९	९	किङ्सक्येते	किङ्सक्येते
४४	३	'वे	'वे	१०२	११	सिद्धयति	सिद्धयति
४४	६	उपकम्बते	उपकम्बते	१०२	१२		
४६	१	अन्वयसर्गो	अय नीचे कराणि	१०४	१	जातीयं	जातिर्यं
		अन्वयस्य ।		१०८	४	प्रत्ययोश्च	प्रत्यययोश्च
		अन्वयसर्गो		१०९	३	पञ्चसती'ति	पञ्चसती'ति ।

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्
१११ ४ तद्यथा	तद्यथा—	२४० ९ प्राप्तावन्ति	प्राप्तावन्ति
११२ ५ पुनर्वसु ।	पुनर्वसु ॥	२४३ ४ 'अन्तरक्ष	'अन्तरक्ष
१२३ १३ दोषः	दोषः ।	२४५ १ क्रियये प्लित	क्रिययेप्लित
१२७ ३ मेकघोष	मेकघोषे	२४५ ४ अभ्यवसायो	अभ्यवसायोऽ
१२७ ५ मातरी च	मातरी च	आरम्भः	अभ्यवसाय
१२७ ५ मातृमातरः	मातृमातरः		आरम्भः
१३१ ७ मीमांसकश्च	मीमांसकश्च	२४८ ३ पर परस्व	परस्परस्व
१३६ ११ अभिष्यति	अभिष्यति ।	२४८ ५ ज्ञः	ज्ञेः
१४५ १ ज्ञायते	ज्ञायते	२४९ ६ व्यावृत्ताति ।	व्यावृत्ताति । कृत्
१४६ ५ सुरामा	सुरामात्रं		व्यावृत्तातीति ।
१४७ ७ तद्यथा	तद्यथा—	२५१ ५ आगमः	आगमेः
१५५ १० बध्ते	बध्ते	२५४ ३ उपाह वपुजा	उपाहवपुजा
१५५ ११ बधितव्यम्	बधितव्यम्	२५४ ११ ३ लग्नमुप	३ लग्नमुप
१५७ १० तद्यथैक	तद्यथा—एक	२५९ १० विधिः	विधिः
१६४ १० सिद्ध्यति	सिद्ध्यति	२६१ ६ वैस्वायं	पूर्वस्वायं
१६५ २ कारकौ	कारकौ ।	२६१ १४ परस्मै देपु	परस्मैपरेपु
१७२ ५ सुकरा	सुकरा इति पा०	२६५ ४ कादेशो कृते	कादेशो कृते
१९७ ३ निवृत्त्यर्थं,	निवृत्त्यर्थं	२६९ १ किं	किं
२०३ ८ तेन	ते	२६९ १३ भविति	भूविति
२०६ १ [१, ६, १८५]	[६, १, १८५]	२७० १३ प्रति धार्यः	प्रतिषेधार्थः
२०७ १० प्रकृति	प्रकृति	२७१ ३ सन न	सनो न
२०७ ११ यद्वयम्	यद्वयम्	२७१ ३ किञ्च अ [६]	किञ्चोअ [६१]
२१० २ अवयवम्	अवयवम्	२७१ १३ ए' भविषु—	एवं भविषु—
२१७ ७ दोषः ।	दोषः ।	२७३ ११ यथावयवे	यथावयवे
२१७ ९ [३, १, १३३]	[३, १, १३९]	२७४ १ ॥११२१६३॥	॥११३१६३॥
२१७ ११ निर्देशः	निर्देशः	२८३ ४ क्रियाणां	क्रियाणां
२२१ ५ रिचन्न	रिचन्न	२९४ ५ वचनम्	वचनम्
२२१ ७ व्याख्येयसंख्या	व्याख्येयसंख्या	२९६ ३ तर्हि	तर्हि
२२२ १ ग्रहणेषु	ग्रहणेषु	३०३ १० वचना	वचना
२२५ २ वक्ष्यन्मनी	वक्ष्यन्मनी	३०६ १ 'लक्षणम्	'लक्षणम्
२२६ ५ कसिकक्षीः	कसिकक्षी	३०७ १ एव तस्य	पूर्वे तस्य
२३५ २ दृष्टव्यम्	दृष्टव्यम् ।	३१३ ११ पुनस्त	पुनस्त
२३५ ३ दातव्यं	दातव्यं	३१६ ८ अनुविध्यति	अनुविध्यति
२३६ २ करिष्यते	करिष्यते ।	३१८ ६ सर्वकिञ्चा	असर्वकिञ्चा

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१९	१३	क	कः	३०५	५	सायके	सायकं
३२२	५	तडा	तडा	३०७	६	तहि	तहिं
३२७	३	बुद्धयौत्थ	बुद्धयौत्थ	३०८	६	पथिविकार	पथिविकार
३२५	२	अन्तरङ्ग	अन्तरङ्गं	३१०	३	किं	किं
३२९	३	ग्रामीली	ग्रामीली	३१९	८	अवे	अवेत्
३३१	१	ईषकोपाम्नाम्	ईषकोपाम्नाम्	३२२	७	बुद्धादीना	बुद्धादीनां
३३३	७	इषकादेशो	इषकादेशो	३३३	१	'कथिते	'कथिते
३३९	८	बुक्ताय	बुक्ताय् अर्थ	३३७	३	स्यात्	स्यात् ।
३४३	६	आहाराऽय	आहारार्थ	३४०	४	वीथरेतोमुष्क	वीथरे तोमुष्क—
३४३	६	न इत्थौ	न इत्थौ	३४०	९	मेतस्यात्	मेतस्यात्
३४७	५	अथैवकुक्	अथैवकुक्	३४१	५	अनन्ति	अनन्ति
३५७	३	प्राक्	प्राक्—	३४३	६	क्रियाद्वय	क्रियाद्वय
३६३	३	भवति । कमा	क मा	३४६	३	अव्ययोप	अव्ययोप
३६८	५	कर्माविपु ।	कर्माविपु ।	३४७	७	वद्विधिः	वद्विधि
३७७	२	प्रत्यय	प्रत्यय—	३४८	२	ग्रामागवत्ति	ग्रामागवत्ति
३८२	३	निकरनयोः	निकरनयोः	३४८	४	तत्त्वचरणत्वेपु	तत्त्वचरणत्वेपु
३८२	४	पदायेन	पदायेन	३४८	९	इकोकशतेन	इकोकशतेन ।
३८३	९, १०	प्रदीपस्व हे पंक्ती	तस्यैवावस्तात् पंक्तिव्ये	३५५	९	मनर्थक	मनर्थक
३८४	१	किं तहि	किं तहिं	३६३	२	पयः शक्ते ।	शक्ते पयः ।
३९०	५	वत्तदेवमे	वत्तदेवमे	३६८	४	मध्यमे तम	मध्यमोत्तम
३९२	४	तत्पुम्ब	तत्पुम्ब	३६८	६	संशिन,	संशिनः,
३९५	३	वचनम्	वचनात्	३६८	९	सं स्व त्	संज्ञा स्यात्
३९५	३	क ' मावेभ्यो	कथं मावेभ्यो	३६९	९	बहुस् । की	बहुस्पाकी
३९६	४	[१ २ २४]	[१ ४ २४]	३७९	४	तहि	तहिं
३९९	३	अपक्रामन्ति	अपक्रामन्ति	३८१	४	अभ्यार्थविरामः	अभ्यार्थयो- विरामः
४०३	३	स्निग्धानामार्थाः	स्निग्धानार्थाः	३८७	६	तावद्दर्शनं	तावद्दर्शनं—

[द्वितीयोऽध्यायः]

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४८९	६	द्वितीयो भाग	द्वितीयोऽध्याय	६३०	३	किञ्चिदपि	किञ्चिदपि
४९२	३	विशेष	विशेष	६३३	५	बहुवचन	बहुवचन
४९७	४	विष्णुमि ।	विष्णुमित्र	६३६	३	मन्विशिष्टे	मन्विशिष्टे
४९७	९	देवदत्तस्यति	देवदत्तस्य	६३६	८	ऽस्त्येवधारणे	ऽस्त्येवावधारणे
५०२	७	सामर्थ्ये' [८ ३ ४४]	'इसुसो साम- र्थ्ये' [८ ३ ४४]	६४४	४, ६	कि	कि
५०९	४	पुत्रय'	पुत्रय'	६५९	१०	तदाह	तमाह
५१४	३	कृत इत्य	कृत इत्य	६६१	२	कि प्रधानो	किप्रधानो
५१६	३	वदतमेति	वदतमेति	६६६	३	यद्यत्पर	यद्यत्पर
५२३	३	प्राप्नोति	प्राप्नोति	६६८	१०	मविष्यन्ति	मविष्यन्ति
५४२	४	पदाधिको	पदाधिको	६६९	६	तहि	तहि
५४४	४	भवति न, च	भवति, न च	६७०	४	कि	कि
५४५	१०	प्रादय'	प्रादय'	६७५	६	दुपदेशाद्वा	दुपदेशाद्वा
५४७	१	कि यत्र	कि तत्र	६७५	८	इह	इह
५५१	५	निमित्तम्	निमित्तम्,	६७६	४	'अनेक	'अनेकस्तिष्ठती'ति
५७४	१	तथा न तत्	यथा न तत्			तिष्ठती'ति	
५७७	८	प्रयोजनमभ्य	प्रयोजनमभ्य	६७७	७, ८	इष	इष
५८१	३	ब्रीहिरिति	ब्रीहिरिति ।	६८२	३	नैत—	नैत—
५८२	८	संख्यान्म् ^२	संख्यान्म्	६८३	२	बाह्यार्थम्	बाह्यार्थम्
५९४	४	तहि	तहि	६८८	४	तकेन	तरकेन
६००	१३	'त्यजस्येद'मिति	त्यस्येद'मिति	६८८	८	'प्रादया	'प्रादयो
६०३	५	तस्मा	तस्मा—	६९०	३	पुं यन्ति	पुंरियन्ति
६०४	७	शौण्ड	शौण्डै	६९३	१	चार्यो	चार्यो—
६०५	१९	२गतिरसकारक	२गतिरकारक	६९६	४	पुनर्विभाषा	पुनर्विभाषा
६०६	४	कालेक	कालेक	६९८	६	अर्थस्तर्हि	अर्थस्तर्हि
६०८	५	तहि	तर्हि	७००	६	संख्यामाना	संख्यासमाना
६११	७	वचनात्'	वचनात्' ।	७०३	८	तहि	तर्हि
६१२	९	स्यादर्थेऽपि	स्यादर्थेऽपि	७०३	८	किञ्चित्	किञ्चित्
६२१	१	मान हि ।	मान हि	७०५	७	विशेषार्थिना	विशेषार्थिना
६२१	३	गौमिर्ज्ञातो	गौमिर्ज्ञातो	७१०	१	तत्र	तत्र
६२१	४	निर्ज्ञां तस्तेन	निर्ज्ञां तस्तेन	७१२	१	धातुस्य	धातुस्य
				७१५	८	कुर्वति	कुर्वति

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्
७१७ } ३ अनुसार	अनुसार	७१२ १ तर्हि	तर्हि
७१८ } ३ द्वयोर्हि	द्वयोर्हि	७१३ ५ उपपन्ते	उपपन्ते
७१८ ४ कादौ	कादौ	७१६ १४ माभ्या	माभ्या
७१८ ८ तद्यथा	तद्यथा—	८०१ ३ उप	उप—
७२६ ३ वेति	पूर्वेति	८०७ ५ पाणि छात्रम्	पाणि छात्रम्
७२६ ४ व्यक्त्वा वाक्याः	व्यक्त्वावाक्याः	८१५ ७ उक्त	उक्त
७२६ ५ वि पदिष्टानि	विगपदिष्टानि	८१८ २ प्रथमा	प्रथमा वा
७२९ १५ भवति ।	भवति	८२० १ तदेतम्	यदेतम्
७३० ५ द्राणं	द्रोणं	८३० ७ तस्य	तस्यै
७३१ ४ तुमंती	तुमंती	८३७ ३ हसि	हसि—
७३२ ५ पुं ब ावः	पुं बजावः	८४८ १० सिध्यति	सिध्यति ॥
७३५ ५ म्यप्रोचोऽपि	म्यप्रोचोऽपि	८५७ ४ समासस्य वा	समासस्य कर्म— धारयस्य वा
७३५ ५ द्रष्टोऽपि	द्रष्टोऽपि द्वयो	८५८ ४ पिप्पलीति॥	पिप्पलीति॥
७३७ १ ये क्यम्	चेत्तस्यम्	८६० ३ माति	माति—
७४२ ३ चेर्विष	चेर्विष	८६८ ५ स्वेन	स्वेनः
७४२ ११ सिध्यति	सिध्यति ।	८७० ३ भवित	भवित—
७४४ १ तथाः	तयोः	८७० ५ प्रतिषेधः	प्रतिषेधः
७४४ ३ र्वनिपातो	पूर्वनिपातो	८७८ ९ पु ख्याय	पुं ख्याय
७४७ २ काशकम्	काशम्	८७९ ११ लिखक्षण—	लिखक्षण—
७४७ ३ अभित	अभितं	८८० ६ तर्हि	तर्हि
७५५ ३ ति	किति	८८३ ७ इत्ये	इत्ये
७५८ २ तर्हि	तर्हि	८८५ ९ आम्बह्याः	आम्बह्याः
७५८ ६ कटोऽपि	कटोऽपि	८८६ २ द्वन्द्व	द्वन्द्वे
७६५ ४ तरेणानभि	तरेणात्रानभि	८८९ ७ ते नाप्यत्र	तेनाप्यत्र
७६६ १ भेदाच्च	भेदाच्च ।	८९७ १० पापग्रहणे	पापग्रहणे
७६९ २ अन निहिता	अननिहिता	८९८ ९ वक्तव्यम् ?	वक्तव्यम् ?
७८० १ भवति ?	भवति ।		न वक्तव्यम् ।
७८२ २ कारक विभक्ति	कारकविभक्ति	८९८ १७ विदाकुर्वन्तु	विदाकुर्वन्तु
७८७ ७ चतुर्था	चतुर्थी	९०१ ७ चकारः	चकार
७८८ ५ न वा शुने	न वा शुने	९०४ ३० २.१.१९	२.३.१०

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

मान न० २५१ पतञ्ज

लेखक श्री मंगवत्पत प्रजालिखित

शीर्षक ट्याक्करा महाभाष्यम्

खण्ड १ १ ४६५२
द्वितीय भाग क्रम संख्या
